KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ) NO• 116•

(Vedânta Section, No. 11)

THE

Acc. N.

BHÂMATÎ

a gloss on shánkara bháshya

ьу

VÂCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

Ву

Pandit Dhundhirai S'astri Myayopadhyaya Principal, Nityananda Veda Vidyalaya, Benares.

Vac Shu

(PART-I)

Published & sold by

JAYA KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benâres City.

(All Rights Reserved by the Publisher.)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1935.

MEN	TKAL	Aht	HAE	U .a.	LOL	h
1	JRRA	RY N	EW	DEI.	HL	
A 00	No.	99	95			•
AUG.	No	9- 2	L	34		∞ €
Date		2 61	ıv	1 Va	el.	Dhu
(Jall	No	٠٠٠٠٠٠	. 600000	96 944 296		

ह रि दा स सं स्कृत ग्रन्थ मा छा स मा ख्य-

काशीसंस्कृतसीरिज्युस्तकमालायाः—

११६

वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम्।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन पं० द्वाणिढराजदाास्त्रिणा

सङ्कालितया विषमस्थलिटिप्पएया समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च।

(प्रथमो भागः।)

204

जयकृष्णदास हरिदास ग्रहाः विकास स्थापन

बनारस सिंटी।

१८६२

राजशासनानुरोधेन सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

भूमिका।

इह खलु प्रथितेष्वास्तिकनास्तिकदर्शनेषु परमवैराग्योत्पादनद्वारा निः-श्रेयसजनकत्वेन विख्यातमहैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवे चकानाम् । यत्किल महर्षिप्रवरेण भगवद्वतारक्षपेण व्यासेन सूत्रितं जग-दगुरुभिराद्यराङ्करभगवत्पादैः प्रणोतेन भाष्येण यथावद्विवृततात्पर्य शमद-मादिसाधनसम्पन्नैर्दीर्घकालाद्रनैरन्तर्येणासेन्यमानं निःश्रयसाय कल्पत इति श्रद्दधतेऽधुनापि सर्वे साम्प्रदायिकाः।तदेतद्भाष्यं गृ्ढगभीरार्थतयाऽनायासेन नार्थबोधायालमित्यालोच्य चतुःस्त्रीपर्यन्तया पूर्णानन्दीयव्याख्यया सम-ळङ्क्रतेन रत्नप्राभाष्यव्याख्यानेन समन्वितं चौखम्बासंस्कृतसीरिजाध्यत्त-प्रार्थनया संस्कृत्य प्रकाशितमपि समस्तद्शनेष्वप्रतिमप्रतिभेन वाचस्पति-भामतीव्याख्यानेन विनाऽनेकविश्वविद्यालयीयपरीज्ञार्थिनां छात्राणां विदुषां च प्रमोदाय नालमिति विभाव्योकमुद्रितभाष्यपुस्तकस्थ-पृष्ठपङ्क्ष्यद्वप्रदर्शनपूर्वकं विषमस्थलटिप्पणीसमेतं भामतीव्याख्यानमप्यस्मा-भिः प्रकाश्यते । यद्यपीयं भामती पूर्वमन्यत्रानेकवारं प्रकाशिता तथापि वि-षमस्थलानां दुरुहाणामधैबोधस्य तात्पर्यज्ञानस्य च मूलमात्रभामतीपठनेना-शक्यत्वात्करपतरुपरिमलादिसाहाय्येन छात्राणामुपकारार्थं चौखम्बा-सं स्कृतसीरिजपुस्तकालयाच्यच्रश्लेष्ठिकुलावतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थ-नावशंवदे।ऽहमेतच्छोधनेऽपि प्रवृत्तोऽभृवम्। एतच्छोधनसाहाय्ये मुख्यतया काशीस्थभूतपूर्वसुप्रसिद्धपण्डितप्रवर बालिशास्त्रिभिः संस्कृतं पुस्तकं, द्वितीयतया जीवानन्द्भष्टाचार्यसंशोधितमाश्रितम्। यद्यपि मोहमय्यादाव-प्येतत्संस्करणान्यनेकानि मुद्रितानि, तथापि तेषामुक्तपुस्तकद्वयापेत्तया स्थ-लिक्शेषेष्वशुद्धप्रायत्वमिति दृष्ट्वा तेषामालम्बनं न विहितमस्माभिः। विद्या-र्थिनां सौलभ्यार्थमस्यापि भाष्यपुस्तकवत् भागद्वयं कल्पितम् । यस्य द्विती-याध्यायतृतीयपादमारभ्यसमान्तिपर्यन्तोद्वितीयभागोण्याशास्यते सत्वरमेव पाठकानां करकमलेषु समर्पयिष्यत इति । भामतीकारविषयमैतिहां द्वितीय-भागे पर्यालोचियण्यतेऽन्यत्रानेकैविद्वद्भिः प्रकाशितमपि। एवं महता श्रमेण कृतश्रमेऽप्यस्मिन्मामतीसंस्करणे श्रीसकाच्चरयोजकदोषेणास्मदीयमतिमा-न्द्याच सुलभानि स्खलितानि चान्त्वा सफलयन्तु मामकीनं परिश्रमं, प्रसी-दन्तु चानेन प्रयत्नेन श्रीभाष्यकारादिचरणा इति मुहुरभ्यर्थयते-

दीपावली १९९२ अगस्त्याश्रम काशी ।

हुण्ढिराजशास्त्री।

अथ भामतीस्थाविषवाणामनुक्रमाणिका।

विषयः ।	Ã٥	ţo.
भामतीकर्तुभेद्गलाचरणम् ।	3	₹.
अहमतुभवगोचरस्यात्मनोऽसन्दिग्धत्वेनाविचार्यत्वाञ्चेषः ।	?	?
अहम्प्रत्ययस्याध्यस्तात्मपरत्वेन सन्दिग्धत्वज्ञङ्कयाऽविचार्यत्वास्रेपास्रेपः।	**	Ę
भर्मितादात्म्याभ्यासं विनापि विम्वप्रतिविम्बमावेनान्तःकरणधर्माणामात्मनि प्रतिभासशङ्का ।	₹	
रूपवत एव प्रतिविम्ब इति नियमेनोक्तश्रङ्कानिरासः ।	,,	18
अध्यासकारणभेदाग्रहाभाषात्रान्तःकरणशावित्तरधैवात्मनोऽहमनुभवे भानमिति असान्दिग्धत्वात्र		
विचार्यत्वमिति पूर्वपन्नः ।	32	90
अइमतुभवे समस्तोपाध्यनवच्छित्रश्चतिस्मृत्यवगतात्मतत्वाप्रकाञ्चेनात्मस्वरूपसन्दिग्भत्वम् ।	,,,	38
अहमनुभवस्य तद्विषयान्तःकरणादिविवेकाग्रहेणाध्याससमर्थनम् ।	8	१ ६
भेदमस्ययपूर्वको गौणपत्यय इत्यत्र दृष्टान्तः ।	"	90
अहमतुम्बस्य गाणाःबनिरासः।	લ	6
अहमतुभवे त्रारीराभेदप्रहिनबन्धनाध्यासनिबन्धनभेव प्रोदेशिकत्वम् ।	22	8 \$
अहमतुमवपामाण्यादात्मपादेशिकत्वशङ्काया अणुमध्यमपरिमाणत्वायसम्भवस्य प्रतीत्मतुसारेण		
समाभि:।	12	१५
अहम्मत्ययस्यात्मन्यसामध्येन श्रुतेरेव तत्र प्रामाण्येनात्मनः सन्दिग्धत्वोपसंहारः ।	Ę	ृर्
आरोप्यस्य वस्तुसत्तो विनापि प्रतीतिमात्रेणारोपसम्भवः ।	. 12	15
सत्यानृतमिथुनीकरणक्रपाध्यासो न सम्भवति प्रतीयमानस्यापि सर्वस्य देहादेः सत्यत्वादिति		
प्रत्यवस्थानम् ।	ø	Ę
प्रस्यभिज्ञादावतिव्यातिविरासार्थे स्मृतिकपपदामिति विवस्रणम् ।		99
स्वप्रेऽतुभूयमानिपत्रादीनामधिष्ठानाभावेनान्यातिशङ्का, स्मर्यमाण एव पित्रादी सात्रिहितदेशकालःवस्य		
समारोपेण तत्परिद्वारम् ।	4	₹
मकाञ्चमानतामात्रस्य रज्जनादीनां सर्पादिभावापत्या सत्त्वनिराकरणेन सःयानृतमिथुनीकरणसम्भवे।) Peti	
प्रशस्त्रम् ।	**	15
मरीचीनां भाषात्मनोपाख्येयतया तोयरूपेणानुभवगोचरत्वेपि प्रपञ्चस्य न तत्त्वामिति सःख्यातिवा-		
दिनः श्रङ्का ।	91	77
असत एव विषयस्य स्विणकविक्वानेन प्रकास इत्यसस्व्यातिवादासङ्कापरिवाराभ्यां सरस्व्यातिक्षमर्थन-		
पूर्वकमनिर्वचनीयख्यात्यतुषपात्त्रभङ्काः ।	٩	1
보고 바로에 하면 하다면 하는 맛이 나가 이렇게 하고 하다가 하지만 하는데 그 그는 그는 그는 그는 그는 그는 그는 그를 보는데 보다.	l o	18
अनिर्वचनीयतादाढ्र्ञाय मतान्तरोपन्यासः ।	**	₹.
तं कोचिदितिमाध्यस्य ज्ञासाकारस्जतस्य वस्तुसित अलीके वा बाह्ये नेदं रजतमिति वाधस्य रजत-		
	11	1
इदं रजतिमत्यनुभवेन नेदं रजतिमिति बाधकप्रत्ययेन पुरोवर्तिस्वपतिषेधेनानुमानेन वा रजतस्य		
ज्ञानाकारतायाः पुरोवर्तित्वेन कारणत्वेन वा ग्रुक्त्या रजतास्त्रम्बनत्वस्य चासम्भवेन स्वरू		
पतो विषयतश्रागृहीतभेदप्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्रयभेव प्रकृतिबाधाद्भमशब्देन व्यवद्वियत		
इत्यख्यातिवर्णनम् ।	"	۷
इर द्वाराभिमुखरजतार्थिमवृत्यमुपपत्त्येदं रजतामिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशानुपपत्त्या सार्श्यनिब-		

विषयः ।	Zo	ψo
न्धनभेदाप्रहमात्रस्य पर्वतकत्वातुपपत्त्या द्रव्यमात्रस्य पुरोवस्थितस्यालम्बनत्वोपपत्त्या दु	हेरि-	
न्त्रियेश्रमज्ञानोत्यस्युपपस्या च श्रान्तिज्ञानासिष्याऽनिर्वनीयख्यातिसमर्थनम् ।	१२	77
विदास्पदं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयकं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वादित्यनुमानविरो	बो ऽ-	
ख्यातिवादे ।	१३	99
कस्यानेकात्मतावमास्रे उदाहरणान्तरम् ।	२ ४	२०
गरमस्वप्रकाशस्वोपपादनम् ।	26	Ę
विदाश्रयत्वेनात्मनो जडत्वज्ञङ्का।	3,	९
वर्थानां संविदश्चाध्यासिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाभावेन तेषां तदश्यस्तत्वानिकपणम् ।	9)	35
वपकाञ्चे निरंशे चात्मन्यन्तःकरणायध्यासासम्भवशङ्कोपसंहारः।	3 8	१९
गोपाधिकरूपेणात्मनः सांशत्वाडिषयत्वाच्चाध्याससम्बानिरूपणम् ।	१७	8
ोजाङ्करन्यायेनान्योभ्याश्रयपारिहारः ।		२२
मःपरोचत्वादिसमर्थनम् ।	१८	
विषादिजन्यवृत्त्यभिष्यक्तचैतन्यस्याज्ञानेन विरोधोपपादनम् ।	"	१९
गास्त्रीयकर्मणामपि वेदान्तानामपि आविद्यावाद्भिषयत्वोपपग्दनम् ।	98	
जि न्नासाधिकर णे		
ाजकारणा विश्वपान है. समस्तद्व खोपञ्चमरूपान है.करसपरमत्रयोजनत्व ब्रह्मज्ञानस्य संज्ञयो ब्रह्मणि च जिज्ञासया स्	स्य त	
इति जिज्ञामासूत्रस्य शास्त्रादित्वस्थापनम् ।	58	3.5
विद्यासायाः अभिमांसारवात् योगातुशासनवदनधिकार्यस्यम् ।	24	
विकासिकार्या विकास के साम्यास्य च न वाक्यार्थेऽन्वय इति नाथशब्दार्थेत्वम् ।	76	7,
्याजिज्ञाबाहेतुपूर्वपकृतापेचत्वे व्यञ्ञन्दस्येष्टापत्तिपक्षः, विकल्पाप्रतिभानेनाथञ्चन्दस्य पूर्वपकृ	तापे-	
श्वपरत्वनिराज्ञश्च ।		45
दाध्ययनानन्तर्यस्य वेदान्ताध्ययनानन्तर्यस्य वाऽथश्चन्दार्थत्वानिरासः ।	50	19
विविद्यन्तिवाक्यावगतस्य कर्मणां ब्रद्धज्ञाने विनियोगस्य वाक्यादेव न्यायादिसमवेतयोग्यतावगः स्मराचदवगमसम्भवेन ज्ञानोत्पचावज्ञपयोगेन कल्मवानिवर्दणद्वारा पुरुषसंस्कारद्वारा ऋण	ব্যক্ত-	
रणहारा संयोगपृथक्तेन साम्रादेव वा साम्रात्कारकलाया ब्रह्मभावनायाः सर्वीपेक्षास्त्रज्ञासि		
तदतुष्ठानार्थमपेश्वितकर्मानन्तर्यस्याथश्चन्दार्थन्वाश्चन्ना ।		18
नद्मस्वरूपे साक्षात्कारे उत्पत्तिविकारातीनामसम्मवाद् तत्र ब्रह्मोपासनाया कर्मानपेक्षत्वोपपादनः अविद्यापिक्षाननिरसनरूपे ब्रह्मसंस्कारे खपासनायाः शाब्दज्ञानसन्तातिरूपायाः निर्विचिकित्सशाय	द्शा-	٩
नस्रन्ततिरूपाया वा अपरोक्षभ्रवस्यापरोक्षज्ञानेनैव निबृत्या शब्दस्यापरोक्षज्ञानाजनकःवेन		
्रकर्मानपेक्षोपपादनम् ।		₹≎
न्झणों वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेदिष स्वप्रकाशत्विविषेशात् उपहितस्यैव वृत्तिविषयत्विमिति	निरू-	
पणम् ।		18
उपहितन्त्रसमाचारकारे उपासनायाः कर्मसहमानाभावेन तदनपेखोपपादनम् ।		Ę
अविद्यासंस्कारातुवृत्त्याक्ष्तुवर्तमानस्य कर्मण आविद्यकस्यापि अविद्योच्छेदकत्वराङ्का ।		15
निर्विचिकित्ससासात्कारकारवते ऽतुवर्तमानाविद्याधंस्कारस्यापि शरीरधर्मनाह्मणत्वानाभिमानेन क		
कारनिस्ताः । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।		38
	तत्प-	
Related to the angle of the control		
उपात्तद्वरितानिवर्दणेन क्लूनेनैव कर्मणाष्ठ्रपयोगो, न तु संयोगपृथवत्वेन साक्षादङ्गभावः ।		
जायमानो वे बाह्मण इत्यस्याविशक्तगृहस्थाविषयत्वोपपादनम् ।	\$5	ą

가능한 사람이 되는 경기에 가는 사람이 경기가 되었다. 그리는 그 경기는 이번 사람들은 그런 가장 그렇게 하는 것이 가장 그는 사람이 되었다. 그런 가장이 되었다.	
विपयः ।	वृश् पंठ
कर्ममहाववोधयोः द्वावशेविणोः श्रीताऽऽर्थमानिरासः ।	. ".15
ब्रह्मणः आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिविधिविषयत्विनेरासेन धर्मवैलक्षण्यसमर्थेनम् ।	₹ક્
निःयानित्यवस्तुविवेकपदार्थः तेषु पूर्वपूर्वस्यानश्निमत्तवोपादनम् ।	\$ a . p
भागदमादिस्वरूपविवेचनम् ।	३८ ऱ
ऐहिकेषु दुःखिभित्रितेष्वि सुखेषु दुःखातुषङ्गमात्रेण वैराग्यासम्भवः, आमुध्मिकेषु निस्येषु कथम	वि ्
न तत्सम्भव इति साधनचतुष्टयसम्पन्यसम्भवशङ्कापिरहारार्थत्वेनातःशब्दयोजनम् ।	,,,26
जिज्ञासत्यत्र ज्ञानं न्रह्मावगतिः, सा च निःशेषसंसारनिवर्दणेन पुरुषार्थौ विवासित इति चाश्रद्धा	नि-
रासपूर्वेकनिरूपणम् ।	88 5
वेदान्ताध्ययनस्याध्ययनविधिना वेदान्तार्थीविवस्या धर्मजिज्ञासासूनेण च सिद्धत्वासाधनचतुष्टय	J-
म्पच्यनन्तरं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानार्थत्वेनाथातोब्रह्माजेज्ञास्रोतेस्व्यसार्थक्यम्।	86 6
श्रथ जन्माद्यधिकरणे	
जगत् जगत्कारणत्वं वाऽशुद्धं न शुद्धंब्रह्मगो लक्षणम् , नित्यत्वादिकं त्वपश्चिद्धत्वाच तक्षव	্যৰ-
मिति पूर्वपक्षः॥	४५ १५
जन्मादि इति निर्देशस्य लिङ्गसामान्यविवस्यया तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानबहुनीसाश्यणाविशेषश	
	।दिय
इति निर्देशप्रयुक्तगौरवनिराद्धार्थे लिङ्गद्वामान्यविवद्योपपादनं च ।	86.8
प्रधानकालब्रह्मकोकपालादीनामेव कारणत्वेन ब्रह्मणोऽकारणत्वमिति पूर्वएकः।	,,
पुरुषकारणस्वप्रतिषेधार्थप्रवृत्तानेककर्तुमोक्तृसंयुक्तेत्यस्य विवरणम् ।	" ∫€
षड्भावविकाराग्रहणेन जन्मादिग्रहणे प्रयोजनं तत्स्वरूपविवेचनं च	***
पुरुषस्वातन्त्र्येशि धर्मे विभ्यादिसार्थक्योपपादनम् ।	૪૬ ૅૅૅૅૅ
अक्षणो भूनवस्तुत्वे प्रमाणान्तराविषयत्वाक्षेपः, तत्र पराश्चि खानीति श्रुस्पादिविरोधेन पत्यकावि	
त्वाद्धेत्वायसम्भवेनातुमानायाविषयत्वाच्च तत्प्रशिहारश्च ।	,, २ ०
शास्त्रयोनित्वाधिकरणे—	
ऋग्वेदादिमहत्त्वस्य पुराणादिमहत्वस्य चोपपादनम् ।	48 8
आनुपूर्वीरूपवाक्यानिस्यत्वस्य मीमांसकानामपि सम्मतत्वेन पुरुवास्वातन्त्र्यनिबन्धन एवापीर	
स्वतादः ।	65 3
तम् जामनीयवैयोधिकादिमतभेदविचारः।	ું " १€
पुंवाक्यवत्योहवेयत्वाभावेन वेदान्तःनां निरपेक्षप्रामाण्यसमर्थनम् । मृतार्थत्वस्य कार्यार्थत्वस्यव	100 N T T T T T T T T T T T T T T T T T T
रुषेयत्वाद्याधकत्वं च ।	44 6
हेयोपादेयरहितत्वेन वेदान्ताप्रामाण्यशङ्का, सिद्धन्नद्वावगममात्रेण पुरुषार्थसिद्धा तत्परिहास्य ।	५६ १०
सोरोदीदित्यायर्थवादानां वेदान्तानां च परस्परोवेलक्षण्यशङ्कापरिद्वारी ।	40 0
वेदानां स्वतःप्रामाण्योपपादनम् ।	" ક ઠ
अज्ञातसङ्गतित्वेन प्रास्नवेनार्थवत्तया मननादिभतीत्या च कार्यार्थोद् ब्रह्मनिश्चयः इति सङ्गहरूके व्याख्यानपूर्वकं कार्यपरवाक्यमा अपामाण्यपस्रेण वेदान्ताना सिद्ध ब्रह्मण्यभाग्येन प्रतिपा	
धिविवयतयेव ब्रह्मसम्पेकत्वनिरू पणम् ।	46 4
ब्रह्मज्ञानस्य रात्रिसत्रन्यायेन स्वर्गक्तलत्वनिरूपणम्।	५९ २०
विण्डवितृयज्ञन्याया प्रवृत्तिः, तत्स्वरूपविवेचनं च ।	६० १
्विस्यपातस्याप्यानन्दस्य कलस्वसम्भवादास्यन्तिकाश्चरीरस्वकामोक्षसाधनव्रकायगमपर्यन्ता वे	
इति निरूपणम् ।	£1 "
बह्यजानस्य स्वर्गाटिफलस्वतिराधेन तथ विधितिराधेन च निस्यक्रलोपयोगिस्वनिरूपणम् ।	81 10

(ક્ષુ)	
마음을 받는 것이 되었다. 대표를 보고 있는 사람들은 기계를 받는 것이 되었다.	yo do
विषयः । पृक्षिमामिपरिणामयोः कार्वकारणात्मना भेदाभेदादिनिक्तपणेन परिणामीनित्यतासाधनम् ।	६१ १८
प्राह्मणामपारणामयाः कावकारणात्मना नदानदात्तराज्यन्तरः । एकत्वकारम्यक्ष्यापनम् । एकत्वकारम्य सम्पदादिकपरवश्चादम् ।	६४ २४
एकत्वज्ञानस्य सम्पदाादकपत्वरा भ्रातानस्यान्या । प्यापन्धान्यस्य । पुरुषतम्यक्रियासाध्यत्वे एबानिस्यत्वं न तु वस्तुनम्यक्रियारूपज्ञानतन्त्रत्वे इति तत्परिहारः ।	६८ १
युक्षतत्त्राक्षायासाध्यतः एवानस्यस्य न छ पर्छप पावानस्यास्यः ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रस्वोपपादनम् ।	६९ ८
ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतापपादगर्तः श्रीक्षेत्रवादिवाक्याविधितवसमर्थनम् ।	" ₹₹
- केरे प्राप्त केला किने हर्णहण्डमधा । बिद्धबोधे प्रधवत्तवं शास्त्रत्वं हितशासनात् । इति सङ्	ह-
क्रांकविवर्णेन वेदान्तानां सिद्धनद्वाबोधनेन पामाण्यसमधनम् । विध्यावाविषयस्यात्मनोऽ	वेन∙
वहाकायपरान वदा ताना विकास वापरा । विकास वि	89 90
वरस्य नावायम यस समार्थासम् नामेत्यतुक्रमणस्य धर्मजिज्ञासाविषयःवस् ।	७३ १६
क्रिकेट वह विभिन्न देश्वा खाडे।तीत्यादावपि विशिष्टविभिरेवाति निरूपणम् ।	७५ १३
भावास्थावनप देन विवास देना उर्देशास्त्राः हर्ग्या एको रयनेन रामप्राष्ट्रहननातुरादेन नजाऽभावने।धनमेव न हर्ग्यादित्यत्र वाक्यार्थ इति वि	कि
하는 그래요 나는 그리고 있는데 그리고 그리고 하는데 하는데 하는데 하는데 그리고 있는데 그리고 말했다.	
कर्द्ध्यतेकार्धसमवेतेष्टत्तिनिष्टसाथनत्वं लिङ्घीः, तत्र कर्तन्यतासमवेतेष्टसाधनत्वस्य लोकतोऽव	
शास्त्रणानिष्टसाधनत्ववोधनम् , तेनेष्टसाधनत्वामाववोधः, अनिष्टसाधनत्वस्यावगताविष्टसा	धन• ७८१२
त्वस्येस्यादिविवेचनम् ।	19 3 B
देहीलम्प्रत्यवादिगौजलिनरासेन तान्मध्याखसमर्थनम् ।	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
ई चत्यधिकरणे	
मधावपरमाण्यनिर्वचनीयाविद्याजगाकारणस्वमतै विप्रातिप्रात्तिप्रदर्शनम् ।	C8 5
कर्मा ज्ञानक्रियाश्वरयमावात् प्रधानस्य च तत्सम्भवात् प्रधानमव कारणामात ।व रूपणन् ।	,, 6
प्रथानकारणवादे इंग्रणकर्तृत्वात्वश्चरस्वाप्ययकारणत्वश्चतीनामुपपानिप्रदर्शनम् ।	८५ १
विश्विषयिपरामझाँयदाम्नायोक्कसा बदेत् , जगद्वीं तदेवेष्टं चेतने च स ओजिश इति विद्धान्तर	ມດ ເສີ.ຍ.
इस्रोकस्य ब्रह्मण एव सर्वेज्ञस्याद्युपपादनेन विवरणम् ।	,, 78
ब्रथानन्द्मयाधिकरणे	
क्रक्रें कणप्रमाणसमन्वयैः पर्यवस्तितस्यापि शाक्षस्योपहितविषयस्यापि क्रचिद्धपाधिविवका	h।च-
ञ्चेत्यादिनिरूपणार्थत्वेनोत्तरसंदर्भप्रवृत्तिरिति निरूपणम् ।	८० १३
मींक्षमबाह्यातेऽपि मुच्यते मुख्यपञ्चिणम् । मुख्यस्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिविशेषिका इति	प्रवय- ९१ १५
इसङ्ग्रह्माकतिहिन्द्णे ।	
सक्षष्टकोकाराक्षरच्याः चर्तुष्कोद्यान्तरत्वे तु न सर्वोन्तरत्नोच्यते । प्रियादिभागी द्यारीरो जीवो न बद्य युज्यते ॥ इति	,, <i>१</i> १
ताद्विवरणे ।	
ताह्वरण । आनिन्दमयस्य प्रधानस्य सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितस्य स्थूलाहन्धतीन्यायेन प्रतिपापिपादियिषिः सास्मपरस्वोपपादनम् ।	36 / 1
अर्कं पुच्छं प्रतिष्ठेति असञ्चन्दात्मतीयते । विशुद्धं विकृतं स्वानन्दमयश्चन्दमतीतिः — इति स्वास	, ,, ,
अञ्च कामताश्रम् । प्रार्थपाठपरित्यामः मुख्यत्रितयसङ्घनम् । प्रवेशिमन्तुत्तरे पञ्चे प्रायपाठस्य बाधनामिति । सिद्धान	កមត្ត-
Super Till RATIO	, १ ३
	۵۵
पुनीधिकरणेन सङ्गतिनिरूपणपूर्वकं मर्यादाधाररूपाणि सेसारिणि परे न तु, तस्मातुपास्यः	લલાય -
क्रांजिकको इतिहित्र प्रवेपसम्बद्धश्रोकताईवरण ।	2.42.24
क्षापामकृत्या स्वारति हुन्या । ब्रह्मवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् । इति सिद्धान्त	1995' ·
Sanfard L	17.64

विषयः।	5	o q1
ग्रथाकांशा धिकर ्षे		
पूर्वाधिकरणदृष्टान्तेन सङ्गतिनिरूपणेन संशयपदर्शनेन "प्रथमत्वात प्रधानत्वादाकाशं सुख्यमेव	1117	B 35 4
नः । तदानुगुण्येनान्यानि नेयानीति विनिश्चय" इति पूर्वपस्यसङ्ग्रहस्रोकतद्विष्णे ।	९८	18
सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रति वावययोः । पौर्वापर्यपरामर्ज्ञात् प्रधानत्वे ६पि गौणतेति सिद्धान्तस-		n in is
ङ्गहरुोक्तिद्विवरणे ।	९९	14
प्रागाधिकरणे		160
उद्रीथमतीहारयोः कार्यकरणसङ्घातदेवतापरत्वेन तत्नायपाठात् प्राणोऽपि देवता भवितुमईतीति		
पूर्वपक्षः।	108	18
छन्दोभिधानादिति सूत्रतद्वाष्ये ।	१०५	4 4
आकाशाधिकरणेन गतार्थत्वशङ्का, अधिकाशंका तत्परिहारश्च।	१०६	18
गायत्रीशब्दस्य तदनुगतब्रह्मपरस्वपक्षोपपादनम् । पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपै।हषेये वेदे बत्सक्कृतिः किं करिष्यतीति सिद्धान्त-	106	
सुन्दरकोकतद्विदरणे ।	१७१	3.5
च्यातिरधिकरणे	7.47	14
विषयविश्वयनिर्देशपूर्वकं औत्सर्गिकस्वाद्वाक्यस्य तेजोलिङ्गोपलम्भानदिति पूर्वपक्षसङ्ख्रुहस्रोकत-		
हिन्देत् ।	१०३	9 25
इन्द्रप्रतद्नाधिकरणे	```	17
इप्यूनराज्यसम्बद्धाः । उपासनत्रितयपूर्वपत्तेणोक्ताधिकरणगतार्थताशङ्कानिरासः ।	१०८	2 00
जगवनानतम् भूगम् कामाविकरणनाताञ्चात्राञ्चात्राकः ।	100	4.0
अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।		
सर्वं त्रप्रसिद्धाधिकरणे		
र् भर्षे जिल्बन्यादिशिषयवाक्यार्थसङ्ग डः ।	123	*
स ऋतुं कुर्वीतोति विहितध्यानाङ्गतया श्रमविधिहेतुमात्रिगदार्थवादस्योपास्यत्रह्मसमप्रकृत्वासम्भवेन		
मनोमयादिशाब्दबोधित जीवोपासनापूर्वपक्षः ।	55	90
समासः सर्वनामार्थः अञ्जिकृष्टमपेखते । ताद्धितार्थेऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तक इति सिद्धान्त-		
सङ्गढश्चोकताद्विवरणे ।	188	१०
जीविलिङ्गानाम् ब्रह्माण समन्वयः, न तु ब्रह्मालिङ्गानाम् जीव इति समारोध्यस्य रूपेण विषयो रू-	- 1/15 - 1/15	
पवान् मवेत इति सङ्ग्रहञ्जोकतद्विवरणाभ्यां निरूपणम्।		15
शरीरपरमात्माभेदेरपि परमात्मश्रंसारित्वादेः अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति सूत्रानिदेशस्य चोपपानिः।	११३	18
अ ज्ञचिकरणे	13	
नद्मश्चत्रेषु ओदनत्वनिर्देशस्य गौणस्य भोग्यन्वेन नाइयन्वेन वा विवश्चगायित्वेन तत्सिन्धस्यान्तसस्य		
भोनतृत्वरूपस्य संहर्तृत्वस्य वाध्नभति अविक्रिये च परमात्मन्यसम्भवेन जीवाश्निपरस्य-	12.74	h-VP
मिति पूर्वपक्षः।	288	٩.
रृत्यूपसेचनस्चित-सकलजगद्गोक्तृत्वस्य तत्संहर्तृत्वरूपस्य वा परात्मनोडन्यत्रासम्भवात् ब्रह्म-	mer we	1 1
सन्नपद्योर्रुसणया सर्वोपलक्षणत्वाच परमारमैवात्तेति सिद्धान्तनिरूपयाम् ।	ກີ	\ • :
गुहाधिकरणे		
सतं पिबन्ताःवित्यत्र पिबन्ताविस्यस्य बुद्धिजीवपरस्वं जीवपरमात्मपरस्वं वा सृष्टचसृष्टिमण्त्रोपधेये-		
이용 보고 있다. 그릇이 모든 것이 없었다고 그 아이들에 그는 것이 되었다. 그 아이들은 이 등 이번 경기를 되었다면서 살아 없다.	186	ے ہ

(६)	
विषयः ।	पृठ पंठ
ग्र थान्तराधिकरणे	
ब बृदयत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते, इति	ने अग्तरधि-
इंग्लग्रनार्थनात्राकापरिहारीयक्तिसङ्गहरूकिताद्विवरणे ।	180 8
मृतस्वाभयत्वारमस्वज्ञश्चरववामनीत्वादीनां प्रतिविम्वे योजनेन कं च खं चेत्या विवाद	यस्याचार्य-
वास्यानियन्तरबाभावेन च प्रतिबिम्बपूर्वपक्षोपन्यासः ।	,, 11
निष्पत्राभिधाने हे सर्वनामपदे सति । प्राप्य सित्तहितस्यार्थे भनेता अभिधातृणी, हा	ति सिद्धान्तस-
जुहस्रोकतद् <mark>रिवरणे ।</mark>	,, १९
व्हामत्वादीनां त्रक्षणि समन्वयः।	१२० ४
पिरसन्दर्भनिक्रपणपूर्वकं कं ब्रह्म खं ब्रह्मोति वाक्यार्थविवेचनम् ।	8 88 8
अन्तर्याम्यधिकरणे	
कर्मोपाजितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति, तदादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेदि।	ते पूर्वपच-
सङ्ग्रहश्चोकतद्विवरणे ।	१२३ १२
श्रद्धश् यत्वाधिकर णे	
कामो विवर्ती वा सक्तपस्योप सभ्यते । चिदारमना त सारूव्यं जडानां नोपपयते ।	জৰ্ত্ত স্থা
नमेबातो जनबोनिः प्रतीयता । येशिषछन्दा निमित्तं चेःकुतो जीवनिराक्रियेति पृ	र्विपससङ्गह-
स्रोकताहिवरणे ।	१२५ १५
वैश्वानराधिकरणे	
गॅनरसन्दर्भवाक्याथीदिवर्णनपुर्वकं विषयवाक्यसङ्ग्रहः ।	१२८ १३
अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः	
तत्र दुभ्वाद्यधिकरणे	
स्वत्वेन सेतुत्वाङ्केरे वष्याः प्रयोगतः । इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्चोकतद्विवरणे ।	१३१ २६
न्धनहेतुत्वमात्रस्य पारावादमध्यवतित्वविज्ञिष्टस्य तस्य वा सेतुज्ञव्दार्थत्वनिरासः, अर	नृतस्यैवसे तु -
• हिस्यत्रामृतस्येति वष्ट्या एवपदार्थेनान्ययनिरूपणं च ।	१३२ १
भ्वाबायतनस्य परमात्मस्य इति सिद्धान्तोपपादनम् । सेतुशन्दगौणत्वस्य पदद्वयस	ाधारण्योपपा -
दर्भ च ।	,, 28
भूमाधिकरणें	
व वासान प्रकारि इति सम्बाद्यपर्वसन्दर्भादिविवेचनम् ।	186 3
तास्मिन्मन्थसन्दर्भे यदुक्तात् भूयसे।ऽन्यतः । उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नप्	र्वकम्, इति
पूर्वपसम्बद्धभोकतद्भिवरणे ।	14 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
इरमात्मपरत्वसिद्धाग्तोपपादतम् ।	१३७ ३
ईश्वतिकर्माधिकरणे	
क्षायंत्रकाजनप्रातिफलत्वादर्थमेदतः । इतिपूर्वपक्ष बङ्गहञ्चोकतद्विवस्ये ।	१३९ २१
क्रियान्यान्यारेकः कार्यकारणभूतयोः । इतिसिखान्तसङ्गद्दकोकताद्विवरणे ।	180 8
त्रसाधि करणे	
क्राविकारकोत्र वर्षेत्र वर्षेत्र सम्बद्धकारकोष्ठताहेवरणे ।	1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1
कार्ययवाद्भिता प्रमाणकात् प्रमाणकात् । एकस्यविषयमानोपमेयमावातुपपस्या दहरशब्दस्य तेन तस्योपमेयस्वमिति सङ्गहरुकोर	कताद्धिःवरणा-
क्षा अताकात्रावरत्वनिरामेन परमात्मपरत्वोपपादनम् ।	\$ F& f.

विषयः।			φo
	न्तातु सुण्यसमर्थनम् ।		, \$2
	तोपाख्याननिकपणम् ।	586	
पष कम्प्रसाद हात वाः जीवज्ञसम्मोरभेदासम्भः	क्यञ्चेषातुष्ठारेण जीवपरस्वशङ्कातन्परिष्ठारी ।	340	
. Allahamikadim-da	일이 하다 그렇다는 일이 나는 사람들이 되었다면 보고 있는 그들은 것이 없는 것이 되었다면 하다 되었다면 살아 없다.	110	
> 1	श्चनुकृत्यधिकरणे विकेशन्त्रे		5 5
	ति तेजोऽन्तरे यत इतिपूर्वपञ्चसङ्ग्रह्मक्रकोकताईवरणे ।		₹₹
महास्थव द्व ताल्लण्य	न तु तेजस्यलैकिके इति भिद्धान्तभङ्गदश्लोकतद्भिष्रणे । प्रमिताधिकर्गो	१५१	
नाषाया मानमेदोऽस्	त परस्मिन्मानवर्जित, इति स्रोत्रायिकसामग्रीसङ्गहरलोकताद्वेषरणे	148	Ą
अंगुष्ठश्रुत्यनुसारेणेशा	नभुत्यन्यथानयनेन जीवपरत्वपूर्वपञ्चाविवचनम् ।	"	Ę
भइनोत्तरत्वादीशानश्र सङ्गद्दश्लोकताद्विव	वणस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मक्रपत्वप्रस्यायनपरं वचः ॥ इति द्धान्त-।		22
42,500,40180		29	₹₹
	देवताधिकरणे		
देवताविम्रहस्य स्रोपपा		344	200
1.75 a 1.	वर्णानामवाचकत्वास्कोटवादोपपादनम् ।	१५८	-
	त्वस्य स्फोटे प्रामाण्यसमर्थनम् ।	368	•
	ौपाधिकंकत्वादिना गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्याप्युपपत्तेः स्फोटवादानिरासः ।	22	્ુ
	वेदनिस्यत्वविरोधश्रङ्कातस्परिहारी ।	368	
भमाना-तर्गावरुद्ध आ	र्थवादिकेऽप्यर्थे वदप्रामाण्यविवेचनम् । अपग्रद्धाधिकरणे	858	रर
क्रमंस्वरन्यभाषादनधिव	हारेऽपि विद्यायाममनाधिकारः ग्राहाणां न सम्भवतीति पूर्वतन्त्राधिकारखेना-		
गतार्थतोपपादनम		508	2
	कलार्थत्वेन त्रक्षविद्यायां ग्रहेत्यामन्त्रणलिङ्गेन संसर्गविद्यामाने वाऽभिकार		
	भगतः। भंबद्वावनोधफलःवेन तद्दतकेवर्णिकस्यैवाधिकारः न तुः शुद्रस्येति बिद्धान्तः।	9 100	۶ د
	नम्भावनावनारुक्त संवर्गावियायां शुद्राधिकारनिरासः । बार्थवादिकलिक्केन संवर्गावियायां शुद्राधिकारनिरासः ।		
।पष्पनाषा-पापन।न।	वायमादकालक्रम स्वमायाया स्वमादकारामरासः । कम्पनाधिकरस्	1.08	3
	प्राण एजति निःश्तामिति वाक्ये वायुपरत्वपूर्वपक्षति त्रासपूर्वक त्रसपरत्व-	1.60.000	M Table
सिद्धान्ती।		108	9
	ज्ये।तिरधिकर गे	# 38# 79h	· N
क्योतिःशब्दस्य तेजःप	रस्वपूर्वपक्षतत्रिरासपूर्वकपरमास्मपरस्वसिद्धान्ते । अर्थोन्तर स्वाधिकरणे	१८०	19
	사람들은 사람들이 가는 것이 되었다. 그는 사람들이 가장 가장 가장 가장 하는 것이 되었다. 그 사람들이 가장		*
व्याकाशञ्चलस्य भूता	그래 그 이 대부터 7월 155명이 하다고 말한다면 하다 하는 사람들이 되었다. 그리고 아이들은 사람들이 사람이 있을 살았다고 있는 가지요요.	१८२	C
	सुषुप्त्युत्कान्त्याधकर्गो		
आदिमध्यावस्नानेषु संस् रजोकतद्विवरणे ।	बारिमतिपादनात् । तत्परे प्रन्थसन्दर्भे संव तत्रैव योज्यते इति पूर्वपक्षसङ्गद्ध-	१८२	÷ ₹§
योध्यं विज्ञानमय इति	वाक्यस्य परमात्मोपदेशपरत्वसिद्धान्तः।		
3 9	इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ।		**

विषयः ।	: 50	q'o
. अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।		
ग्र थानुमानिकाधिकरणे		
बत्तरसन्दर्भवैयर्थ्यत्रांकातश्चिरासी ।	१८४	1 \$
महतः परमव्यक्तमित्यादीनां श्लोख्यसम्मतप्रधानादिपरत्वोपपादनम्	ø	36
अन्यक्तपदस्य ज्ञारीरगोचरखोपन्यासः।	१८६	10
श्वरीरं चात्र स्रक्षममेव विवक्षितमित्यव्यक्तत्वोपपात्तिः।		84
अविद्यावादस्य प्रधानवादात् भेदनिरूपणम् ।	१८७	3
अविद्याजगाद्वीजत्वेऽप्युपादानतया निमित्ततया चहनरापेक्षानिरूपणम् ।		26
न संख्यापसंत्रहाधिकरणे		
पञ्चजनशब्दस्य मतुजपरावे भुतेर्निस्तात्पर्यापत्त्वा यो।गिकत्वेन सोख्यसम्भतपञ्चार्वेशति		
पादन एव तात्पर्यमिति श्रुतिमत्वज्ञाङ्का, नानामावात्तत्परिहारश्च ।	165	30
कारणत्वाधिकरणे		
बाक्याना कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगयौनी न सिद्धति परमात्मनि डा	ते पूर्वपक्ष-	
बँग्रह क्षेकितहिवरणे ।	१९६	3 8
सर्गक्रमविवादेशप न स स्तष्टरि विश्वते । सतस्त्वसद्वचो मक्तचा निराकार्यतया क्वचिदिनि	ते सिद्धान्तर्व-	
शहक्लोकतिद्ववरणे ।	१९७	b
वाक्यान्वय!धिकरणे		
मेश्रायणीत्राह्मणार्थसङ्गदः ।	२०३	36
ईक्ष्यपूर्वकर्तृतं प्रशुल्यमस्कपता । निमित्तकारणेष्वेव नीपादानेषु कदाहींचित् इति पूर्व इन्लोकाविवरणम् ।	पक्षसंग्र- २१०	ş
्रहित प्रथमाध्यस्य च तु र्थः पादः ।		
अक जिल्हास्तान समा समा		
अथ वितीयाध्याये प्रथमः पादः।		
्रम् _र यधिकरणे		
वृत्तवार्तेष्यमाणयोरध्याययोः सङ्गतिपदर्शनाय सङ्घेपतस्ताःपर्याधकथनम् ।		٩.
कपिलादिस्मृतीनां मोचसाधनत्वप्रकाशकत्वामावे आनर्थवयापातात्तद्विरोधेन वेदान्ता व		3.1
व्या इति पूर्वपक्षसमर्थनम् । पूर्वपक्षायुक्तत्वाश्रङ्कापरिहारी ।	,, 414	, २:
भूवपदायुक्तत्वादाञ्चात्रावरशराः नानास्मृतीत्वादिस्वत्रोवन्याक्ययाः स्मृतीनामविगानाच्छ्रोतार्थस्यास्थेयत्वपतिपादनम् ।	language of a facility of the seal	1
कपिकादेश्मृतीनो प्रत्यक्षमूकत्वात्राङ्क्षानिराकरणे ।	,, ,,	
श्रुतेः कापृक्षादिशानातिशयवोधकावास्कर्यं तद्वचनानामप्रामाण्यमिति शङ्कानिराकरणम्		
मन्वादीना श्रीतत्वपदर्शनम् ।	,,	
महदादीना मलोकवेदपासिद्धत्वातः सोख्यश्मृतेरनवकल्पनम् ।	,	, २
ये।गप्रस्युवस्यधिकरणे		
ञीपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनाधेसामारसंवादबाहुल्याच वेदेन योगस्पृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः	ाः ः २१५	•
येनाक्रीनाविरोधस्तत्रेष्टं प्रामाण्यामिति विद्धान्तः ।	715	•

विषयः ।	पृत्र पं
विल्यात्वाधिकरणे	
पूर्वपश्चे Sनवकाशत्वाश्चेपसमाधी	510
जगच्चेतन्यवादनिश्वासः ।	7 82 8 3,53
अन्ततन्त्वनाभिमतानां भ्रतिन्द्रियाणां चैतन्यप्रदर्शनशुर्युपन्यातेना नरस्वनावतारणम् ।	२१८ ३
जगतोऽन्रह्ममृक्तित्वाक्षेपोपसंहारः।	" 53
विलक्षःवादिति हेते। व्याभचारेद्धावनम् , पूर्वपक्षासंभवपदर्शमं च ।	516 5
विभागश्रुतिविरोधपारिहारः ।	" ?°
जगदत्रहाणोः कार्यकारणविषयकोपनिषदर्शने चतुःविधस्त्रत्रव्याख्यानेनासामञ्जस्यप्रर्शनम् ।	२२० २
उक्तासामञ्जरपरिहारः ।	., ૨૧
वैलक्षण्यादीनां सङ्ख्यपद्मकाधारणत्वकथनम् ।	२२१ १०
निरागमानां तर्काणामप्रतिष्टितस्वोपपादनम् ।	،, ۶ ۴
शिष्टापरिप्रहाधिकरणे	
भन्वादिशिष्टपरिगृद्वीताण्वादिपदार्थानामितिदेशेन प्रधानकारणतानिरासविश्वासः । भेक्तिपत्यिकरणे	२२२ १४
प्रमाणान्तरासिद्धमोवतृभोग्यविभागबोधकत्वं श्रुतेर्युक्तमिव्याक्षिष्य परिणामदृष्टान्तेन ताश्रिरामः । आरम्भणाधिकरणो	३२३ १८
तदनन्यत्वेत्यादिसूत्रं व्याख्याय पूर्वाधिकरणपञ्चस्य विवर्ताश्रयेण समाधानम् ।	२२४ ६
अनेकान्तबादतान्निरासे।।	२०५ २०
एकात्तिकत्वान्युयगमे ले।किकप्रमाणव्याघातोपपादनम् , मोखन्नात्वस्यानृतत्वेन तद्वे।धितात्मेक	The second second
न्षस्याम्बरयस्वापत्तितत्परिहार <u>ी</u>	२२७ ७
अनेकत्वस्य श्रीतत्वात्तात्त्विकत्वाशङ्का, निरासश्च ।	२१९ १
स्त्रस्य अतिप्रतिज्ञाभ्यो विरोधाशङ्का तत्परिहारखः	२३० १४
कारणसन्वे एवं कार्यस्योपलम्मात्तस्य कारणानन्यत्वप्रातिपादनम् ।	२३१ २
डरपत्तेः शाक्कारणात्मना कार्यसत्त्वश्रवणात्तदनन्यस्वकथनम् ।	۰, ۶۹
असदेवेदिमित्यादिशवणात्राग्रुक्तकार्यसन्वमार्शक्य खंडनम् , कार्यकारणाभेदे युक्तिकथनं च ।	२३२ १२
सम्बायसण्डनम् ।	२१३ १
असन्कार्यवादे उत्पत्तिरकर्तृकत्विनशस्मकत्वयोरापात्तः ।	. २३४ १
र तरव्यपदेशाधिकर णे	2 CON 1811
शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वन्यपदेशादितात्रियायदर्शनाच चेतनकारणवादाक्षेपतात्रेरासी। उपस्हारदर्शनाधिकरणे	२३५ ४
अदितीयत्रक्षणो जगदेतुत्वातुपपात्तिशङ्का, चीरादिवदिविश्वपरिणामोपपात्तिदृष्टान्तेन तानिरास्य ।	724 22
कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे	Security (1)
वद्माणो निरवयःबारश्वीरादिवरकृश्नश्य पारिणाम: स्यादित्यभिप्रायेण पारिणामाचेपाञ्चेपानिरासः।	२१६ २३
ब्रह्माणे स्वरूपानुपमदेनानेकाकारा सृष्टिरिति प्रातिपाय मायावादस्पुदीकरणम् ।	7: 10 74
कृत्स्तप्रष्ठतचादिदावाणां परपक्षे ६पि समानत्वकथनम् ।	,, 12
सवेपिताधिकरण	
अकरणमश्रीवामित्यादिशाक्षेण परस्या देवतायाः विकरणत्वशासनात्सर्वश्राक्तियोगासम्मवीपपादः	
नम् , तत्परिद्वारम् ।	732 Y

विषयः ।	డేం	φo
प्रयोजनवस्वाधिकररो		
वरमात्मन आत्मप्रयोजनाभावाञ्जगत्कर्तृत्वानद्देतया जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिक्षेपः ।	ė.	२०
प्रेक्षावस्त्रवृत्तेः दवासप्रदवासन्नियासु प्रयोजनव्यभिचारा त् ब्रह्मणोपि जगःसर्जनप्रवृत्तेरुपप त्तिप्र- तिपादनम् । वैषम्यनैर्घृण्याधिकर् गो	"	२९
वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गेनेदत्ररस्य जगञ्जन्मादिहेतुःवानिरासः।	२३९	१८
मृष्टेः त्राक्तर्भणोऽभात्रादायमृष्टेश्तुल्यत्वापचेः संसारानादित्वन निरासस्तत्र प्रभाणं च । सर्वेधमीपपत्यधिकरणे	१४०	99
स्वयस्यपरिम्नहम्रक्षानम्बरणीपसंहारः ।	२४१	१५

द्वितीयाध्याचे द्वितीयपादः।

रचनानुपपत्यधिकरणे

द्वितीयपादस्य सांख्यादिदर्शनानिराकरणरूपप्रमोजनम् ।	285	?	
सोख्यादिपक्षप्रतिस्रेपस्य पौनरुकःयापादनसमाधिः ।	,,,	16	
कार्यकारणयारभेदद्वारा प्रधानकारणतालुमानखण्डनम् ।	98≇	9	
अन्वयादिति हेताविविद्ध्युद्धन्यनम् , परिमाणादिहेतुषु होवदर्शनं च ।	"	53	
प्रवृत्यतुपपत्तेरपि जगद्धेतुत्वेनाचेतनातुमानखण्डनम् ।	२४४	२४	
सीरादिवदचेतनस्यापि स्वत एव प्रवृत्तिहिति स्रोख्यमतस्य खण्डतम् ।	२४३	10	
प्रवर्तकत्वाभावास्त्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिकथनम् ।	, , ,	79	
तृणादिवःस्वाभाविकप्रधानपारिणामवादखण्डनम् ।	\$80		
केवलचेतनस्य प्रवृत्तिमाक्षिप्याचेतने तदुपपादनम् ।	१४५	?	
प्रवृत्तिराहितत्वेपीदवरस्य प्रवर्तेकत्वोपपादनम् , प्रवर्त्याभावप्रयुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरसनं च ।	,,	16	
प्रधानस्य स्वामाविकप्रवृत्तिमभ्युपगम्य तस्याः पुरुषार्थस्वानिरासः।	२४७	1,5	
दृशन्तबलेन पुरुषस्य प्रवर्तकत्वाशङ्कानिरासः ।	286	\$ 3.	
गुणानो साम्यावस्थायां परस्परमङ्गाङ्गिभावातुपपत्त्या प्रधानप्रवृत्त्यतुपपात्तिः ।	"	२०	
गुजाना वैवम्पोयगमयोग्यत्वातुमानदूवणम् ।	,	२७	
श्रुतिविरोधाद्विपतिवेधाच सोख्यमतस्यासामंजस्यपातिपादनम् ।	२४९	¥	
तप्यतापकभावस्येकत्रातुपपत्त्यौपनिषदस्याप्यशामञ्जल्यमिति साङ्ख्यपतिवन्दिः ।		•	
उन्तप्रतिव ^{व्} दनिराष: ।	२५०	٩	
परमाणुकरणवादिमतानुवादेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।	३५३	•	
महद्दीर्घाधिकर णे			Shake .

परमाणुकरणवादिपाकियाप्रदर्शनम् । २५२ ११ डक्तप्रक्रियायां ब्यभिचारपदर्शनद्वारा चतनः द्वक्षणोऽचेतनजगत उत्पत्ती अनौचित्याभावकथनम् । ", २६

्र विषयः ।	ā	o q	٥
परमाणुजगदकारणश्वाधिकरणे			
परमाणुकारणवादिमते तत्त्वद्गावे युक्तिः, परमाणूनां जगद्धेतुत्वप्राक्रिया च ।	३५३	1 3	
समवायाभ्युपगमादणुवादस्यायुक्तस्वम् ।		१९	
परमाणूना प्रवृत्तिस्वभावत्वादिचतुर्विभविकल्पाबहत्वम् ।		्२०	
रूपादिमत्वात्परमाणूनां सावयवत्वानित्यत्वापात्तः ।	,	, २३	
पृथिव्यादिभूतपरमाणूनामुपिचतापचितगुणवत्वदर्शनादपरमाणुत्वापादनम् ।	२५७		
शिष्टापरिगृहीतत्वात्परमाणुकरणवादस्यानादरणीयत्वम् ।		Ą	
वैशेषिकाभ्युपगतपदार्थानां मिथो भेदे द्रव्याधीनस्वातुपपात्तिः।	,,	ą	
अयुत्रस्टिद्धवपदार्थेखण्डनम् ।	100	3,8	
सम्बन्धिः गति रेकेण सम्बन्धानामा णिकत्वम् ।	२६१		
परमाणूनां निरवयत्वखण्डनम् ।	9 6 9	6	
स मुदायाधिकरणे			
वैनाशिकैकदेशिनोः सर्वास्तित्ववादिनोर्मतं, तत्र समुदायानुपपात्तिश्च ।		77	
संहन्तुरभावेपि अविद्यादिषु परस्ररभ्रत्ययस्वेनानिज्ञमावर्तमानेषु समुदायस्यार्थासिहिह्यः।	२६५		
अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रानिमित्तत्वम् ।	२६७		
भोक्त्रभावासङ्घातासिद्धिकथनम् ।	२६९		
सीगताभ्युपगतस्याविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वस्य निरासः।		१९	
चित्तचैत्रोत्पत्तिप्रतिज्ञाया उपरोधः, चिणकत्वप्रतिज्ञोपरोधश्च ।	700		
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यांनिरोधप्रत्याख्यानम् ।	२७१		
अविद्यादिनिरोधप्रस्याख्यानम् ।	२७ ३		
आकाशस्य निरुपाख्यत्वानिरासः।		13	
अतुस्मृतेरुपलब्धुचिणिकताखण्डनम् ।		२३	
भाष्योक्तस्य बाह्यःथीनिश्चितःवापादनस्य विवरणम् ।	208		
अभावाङ्काबोन्पत्तिनिरस्नम् ।	२७५	10	
कुटस्थस्यापि निपत्रशक्तिकत्वा'त्सर्वे सर्वत उत्पयत' इति माध्यासङ्गतेः सर्वांवस्थात्तज्जन्यसर्वेा-			
ह्पा चि रिस्यभिप्रायेण खण्डनम् ।	305	Å	
अभावाधिकरखे	1111		
विज्ञानबादिमतन्तस्कृतवाह्यार्थाभावोपपादनं च ।	२७७	• =	
से।त्रान्तिकमततात्रिरासो ।	361		
बाद्यार्थामावलण्डनम् ।	२८६ १८६		
उपलब्धिन्यतिरकेण बाह्यार्थाभःवराङ्का, तनिराद्यत्र ।	")		
धर्मकोर्तिमतखण्डनम् ।	२८३		
जागरितप्रस्ययानां स्वाप्तप्रस्ययवैधर्म्यम् ।	२८६		
वास्तानुपरस्या तद्वीचिञ्यानुपरितः।	704 700		
आलयविज्ञानस्य वासनानाश्रयत्वम् ।		२२ २२	
शुन्यवादस्य प्रमाणविप्रतिबिद्धत्वात्तान्त्ररासे सूत्रकृतामनादरम् ।	" २८८		
वेनाशिकसमयस्य सर्वथान्तपात्तिपदर्शनम् ।	266		

विषयः ।	पृ० पै०
एकस्मित्रसम्मवाधिकर णे	
जैनसमयपदर्शनम् ।	े ^{रात्रा} क्रिटर १३
सत्तभङ्कीनयस्तः खण्डनञ्च ।	740 70
जीवस्य द्वारीरपरिमाणस्यवण्डनञ्च ।	19871 6
पर्यायेण जीवस्यावयक्षेपगमापगमनिरासः।	,, 78
स्रोत सन्तानवित्यतान्यायेन जीवस्य नित्यतावादखण्डनपरं सूत्रार्थक्षाख्यानम् ।	२९३ २
मोस्रावस्थामाविजीवपरिणामस्य निश्यत्वानिरासः।	
केवलाधिष्ठातृईदवरकारणतावादः ।	" " १६
तस्यासामञ्जस्यपदर्शनम् ।	ર ૬૪ દ
ई दवरस्य प्रधानादिना सम्बन्धानुपपात्तिकथनम् ।	२९५ १०
प्रधानस्याधिष्ठेयस्वातुषपानिः ।	ુ, રે ફ
पुरुषस्य करणवदीववरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वे भोगादिप्रसङ्गः।	३९६ ६
ईवरस्यान्तवस्वात्ववीज्ञात्वापात्तिः ।	" «
उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे	
मागवतपाञ्चरात्रमतम् ।	,, २७
मनस्रो जीवप्रभवस्वनिराकरणस् ।	,, રેર
सङ्कर्पणादीना वामुदेवनिर्विशेषस्वम् ।	₹ <i>९,७</i> ∦
उक्तमते बहुविधविपतिषेधोपलम्भः ।	,, २४

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

भामती।

शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविराचिता ।

(उपोद्धातः)

श्रीगगोशाय नमः।

अनिर्वाच्याविद्या(१)द्वितयसचिवस्य (२)प्रभवतो (३)विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः । यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्बद्वापरिमितसुखज्ञानमसृतम् ॥ १ ॥

निद्द्वसितमस्य वेदा (४)वीक्षितभेतस्य पश्च भृतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गै(५)रुपेताय विविधेरव्ययै(६)रिप ।
शाद्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विद्ववन्धान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः(७) ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेद्व्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं करुणाकरम् ।
भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ३ ॥
आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधृतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योद्कमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

⁽ १) अनादिर्भावरूपैका मूलाविया पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्काररूपा तूलाविद्यान्येति द्वितयमविद्याया बोध्यम् ।

⁽२) अविद्यासाचिन्येपि स्वतन्त्रस्येत्यर्थः ।

⁽३) अतत्त्वताऽन्यथाभावा विवर्त इति कल्पतरुः।

⁽४) वीक्षणमात्रेण स्वष्ट्रत्वाद्भूतानि वीक्षितम्।

⁽५) "सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुतशक्तिः। अनन्तशक्तिश्च विभोविधिज्ञाः षडा-हुरङ्गानि मङ्क्ष्यरस्य ॥" इतीववराङ्गानि, वेदाङ्गानि प्रसिद्धानि ।

⁽६) "ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं चमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्याधिष्ठातृत्वमेव च । अव्य-यानि दज्ञैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥" इतीइवराव्ययानि, वेदाव्ययानि चादीनि ।

⁽७) "आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा । महागणपतेश्वेव कुर्वेन् सिद्धिमवाप्तुयात् ॥" इति स्मृतिः ॥

अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत्त्रेक्षावत्त्रतिपित्सागोचरो. यथा समनस्केन्द्रियसः क्रिकुष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः (१)करटदन्ता वा. तथा चेदं ब्रह्मेति (२)व्यापकविरुद्धो पलिधः । तथाहि "बृहत्वाद्बृहं(३)णत्वाद्वाऽऽत्मैव ब्रह्मेति गीयते", स चायमाकीटपतः क्रिभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणसन्मात्रस्येदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेवे ना'हिमि'त्यसन्दिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम्, निष्ठ जात् कश्चिदत्र संदिग्धे'Sहं वा नाहं वे'ति, न च विपर्यस्यति 'नाहमेवे'ति । न चाहं क्याः स्थूलो गच्छामी स्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम् । तदालम्ब नत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्यभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तृननुभवामीति प्रतिसन्धानं न भवेत् । नहि बालस्थविरयोः श्रारियोरित मनागिष प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्माधेषु व्यावर्तमानेषु यद्नुवर्तते तत्तभयो भिन्नं, यथा कुस्रमेभ्यः सूत्रम् । तथा च बाला दिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । (४)अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान भोगान भञ्जान एव प्रतिबद्धो मनष्यशरीर सात्मानं परवन 'नाहं देवो मन्तुष्य एवे'ति देवशशेरे बाध्यमाने Sप्यहमास्पद्मबाध्यमानं शरीरा-द्भिन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः(५) श्रारीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनभवतीति ना हङ्कारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम् , इन्द्रियमेदेऽपि 'योऽहमद्राक्षं स एवतर्हि स्2शामी रियहमालम्बनस्य प्रव्यभिज्ञानात् । विषये भ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव । बुद्धिमनसीश्र करणयो'रहमिति'कर्तप्रतिभास(६)प्रख्यानालम्बनःवायोगः । क्रशोहमन्धोहिम स्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यमेदे कथान्नि'नमजाः कोशन्ती'त्यादिवदौपचारिका इति यक्तमृत्प ्रयामः । तस्मादिदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहसनुभव गम्य आत्मा संशयाभावादिजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि संसारिनिश्च त्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवानिमित्त आत्मयाथात्म्य ज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेद्यमनादिरनादिनाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य नि वृत्तिरिवरोधात् । कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवो १ नह्यह्मित्यनुभवाद्न्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति. न चाहमिति सर्वजनीनस्फुउतरानुभवसमर्थित आत्मादेहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनि षदां सहस्ररप्यन्यथायेतुमनुभवाविरोधात् । नह्यागमाः सहस्रमिप घटं पटियेतुमीशते । त स्मादन्भवितरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पर्याम इत्याशयवानाशङ्कय परिह-रति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति (१० १५ पं० १)।

⁽१) करटः काकः।

⁽२) व्यापकेति । जिज्ञास्यत्वव्यापके संदिरभत्वसप्रयोजनत्वे तद्विरुद्धे चासान्दिरभत्वान्दिप्रयोज-नत्वे तयोर्हपलब्धिस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्याजज्ञास्यत्वाभावस्तथाच सुमञ्जुणा ब्रह्म न जिज्ञास्यं तं प्रत्यसन्दिरभत्वाद्धटवत् , अप्रयोजनत्वात्काकदन्तवदित्यनुमानप्रयोगौ । एतदेव स्फुटयति तथा दीत्यादिना ।

⁽३) बृंहणत्वाद्देवादीनां परिणमयितृत्वात् ।

⁽४) परिमाणभेदेपि देहैंक्याङ्गीकर्तारं प्रत्याह अपिचाति ।

⁽६) मनुष्यः सन् कृत्रिमं व्याष्ट्रशरीरमभिभन्यमानो योगव्याष्टः ।

⁽६) प्रख्यानं ज्ञब्द:।

अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिध्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काप्रन्थः । तथापीत्यादिपरि
हारप्रन्थः । तथापीत्यभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितन्यम् । (१)इदमस्मत्प्रत्ययगोचनः
रयोरिति चक्तन्ये युष्मद्भहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा हाहंकारप्रतियोगी त्वंकारो नेव
मिदंकारः, 'एते वयमिमे वयमास्मह' इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अववधान्ति,
स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । (२)परस्पगनध्यासहेतायत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्त
'स्तमःप्रकाशवदि'ति । निह जातु किथ्तसमुदाचरद्धृत्तिनी(३) प्रकाशतमसी परस्परात्मतयाः
प्रतिपत्तमईति । तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव (४)इतरेतरत्वं, तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति ।

स्यादेतत् । मा भूद्धिमणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यानिस्यस्वानित्यस्व दी नामितरेतराध्यासो भविष्यति, दश्यते हि धर्मिणोर्विनेकप्रहणेऽपि तद्धमाणामध्यासो, वथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणार्शतस्व च्छतया जपाकुसुम प्रतिविम्बे द्वाहिण्यरुणः स्फ टिक इत्यारुण्यविश्रम इत्यत उक्तम्—तद्धमाणामणीति । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो (५)विविमयस्तस्यानुपपत्तिः। अयमभितिन्धः। इपविद्धिः द्रव्यम्तिस्वच्छतया इप वतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छाथां गृह्णीयात् , चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्भाह्यितुमहीत । यथाहु:-"शब्दगन्धरसानां च कीटशी प्रतिविम्बता" इति । तिहह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदेनेव तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनि-म्यात्मना भवितव्यम् , तौ चेद्धिमणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असम्भिन्नाः सत्रां तयोधेमीः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात् , तिद्दमुक्तं सुनरामिति । तिद्विपर्धयेणे ति । विषयविषयंयेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नवचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदा श्रहेण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्रेहास्ति भेद्रश्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयस्तद्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति । मिथ्येति भवितं यक्तं यद्यपि तथापीति योजना (१० २९ पं० १)। इदमत्राकृतम् । भवेदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत,नत्वेतदस्ति । तथाहि-समस्तोपाध्यनवच्छित्रा-नन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपकमपरामशोंपसंहारै:(६) कियासमभिहारेणहगात्मतत्त्वमभिद्धति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाच्युपचरितार्थानि(७) कर्तुम्। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाऽही

⁽१) नतु पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छन्दः कथमचेतने देहादी प्रयुक्तोध्त आह इदमस्मिदिति ।

⁽ २) अत्र परस्परानध्यासोऽन्योन्यात्मनाऽस्फुरणं न तु सहानवस्थानं दार्धान्तिकेऽस्रन्वादिति बोध्यम् 🗵

⁽३) समुदाचरन्त्या, भेदेन भासमाने, बृत्ती, वर्तने, ययोस्ते तथा।-

⁽४) इतरस्येतरत्र भाव इति योजने अर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेध इति शिद्धसाधनं स्यातः दास्म्या-ध्यासाभ्युपगमातः तद्भावृत्त्पर्थमाहेतरेतरत्वमिति । (६) विनिमयो व्यत्यासः ।

⁽६) डपक्रम आरम्भवाक्यं, परामशों मध्यनिर्देशः, उपबंहारोग्तिमनिर्देश इति भेदः । पौनःपुन्यं क्रियासमभिहारः।

⁽ ७) लाक्षणिकार्थबोधकानि । तेजोवन्नादिसृष्टिकामस्यैव श्रुतिवाक्येषु सुख्यंतया प्रतिपादनेनात्म तत्त्वप्रतिपादनं लक्षणयेवेति उपचारितार्थानि श्रुतिवचनानि नेव सम्मवान्ति 'सदेव सौम्येदमप्र आसीदि'स्याद्युपका सादिलिङ्गसङ्गावेनाखण्डात्मतत्त्वप्रतिपादनस्यैव सुख्यपृर्थत्वादिति भावः ।

दर्शनीयाडहे। दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं प्रागेवोपचिरतत्विमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेक ^{वि}षशोकदुःखादिप्रपत्रोपप्छतमाःसानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वाऽनुग्रहः वः(१) । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादामायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चात युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया (२)निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकत्या स्वतःसिद्धप्रमाणभाः वस्य स्वकार्थे प्रमितावनपेक्षत्वात् । (३)प्रामितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्ताद्विरोधाः दनुत्पत्तिलक्षणमत्रामाण्यमिति चेन्न । उत्पादकात्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं अत्यक्षस्य प्रामाण्यसुवद्दन्ति, येन (४)कारणाभावाच भवेदपि तु तात्विकम् । न च तत्तस्यो-त्पादकम्, अतारिककप्रमाणभावेभ्योऽपि सांभ्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च वर्णे हस्वदीर्घत्वाद्योऽन्यधर्मा अपि समारापितास्तत्वप्रतिपतिहेतवो, नहि लौकिः का नाग इति वा नग इति वा पदात् कुझरं वा तरुं वा प्रातेपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः। (५)न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थ उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि "न विघौ परः राब्दार्थ" इति । (६)ज्येष्ठस्वं चानपेक्षितस्य बाध्यस्वे हेतुर्न बाधकस्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः छाक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च ताः त्विकप्रमाणभावस्थानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षे सूत्रं (७)"पौर्वापर्थे पूर्वदौर्वरुयं प्रकृतिवत्' (अ०६पा०५मू०५४) इति । तथा ''पूर्वात्परवलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्य निरपेक्षाणां यत्र जन्म थियां भवेत्।।" इति । (८)अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थि षत तैरप्यस्य न तात्विकत्वमभ्युपेतव्यम् , 'अहमिहैवास्मि सदने जानान' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन प्रहात् , उच्चतरागिरिशिखरवार्तेषु महातरुषु भूयिष्ठस्य दुर्वाप्रवालनिर्मासप्रत्यय वत । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतम्। (९)नहि तदैवं भवत्य॰ हमिति, गाणत्वे वा न जानामीति । आप च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन बर्तत इति

⁽१) विपर्यासश्चाः॥

⁽२) निरस्तेति विशेषणेनाऽऽगमस्य स्वजन्यज्ञानप्रामितिःवे प्रत्यक्षापेक्षायां विपर्यासशङ्कायाः, स्वतः-सिद्धितिविशेषणेन च तत्र सम्बादापेक्षायाश्च निरासो बोध्यः ।

⁽३) आगमस्योत्पत्ती प्रत्यक्षापेक्षामाशङ्कते प्रमिताविति ।

⁽ ४) प्रत्यक्षाभावारमकप्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभाव।दित्यर्थः ।

⁽५) अप्रामाण्यं निरस्योपचारितार्थत्वं निरस्पति न चेति ।

⁽६) एवमुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वम। त्रस्य प्राबल्यहेतुत्वं निरस्यति ज्येष्टत्वं चेति ।

⁽७) पौर्वापयेति । पौर्वापये सित निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्वस्यमुत्तरस्य निर्पेक्षस्य तद्वाधकत-योदितत्वात्प्रवादियकाले उत्तरस्यापातत्वेन तेन बाध्यत्वायोगात इत्यर्थः । इदं च ज्योतिष्टोमे सह निर्गच्छता-मृत्विजां विच्छेदानिमित्तं पायश्चित्तमुक्तस् । तत्र क्रमेण विच्छेदे विरुद्धपायश्चित्तासंभवात् । के पूर्व कार्यमुत्ता-परमिति संशयेष्तुपज्ञत्विरोधाबात्प्रवामिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तस्त्रं वष्टाध्यायस्य इष्टथ्यस् । प्रकृतिवदिति। यथा प्रकृती वन्त्रतीपकाराः कुशाः 'प्रकृतिवदिकृतिः कर्तथ्या' इत्यतिदेशेन प्रथमं प्राप्ताः पश्चादुक्तैनिरपेक्षः श्रदेकीध्यन्ते तद्ददित्वर्थः ।

⁽ ८) एवंश्रस्यादिगम् शस्यतत्त्वस्य द्वेपस्ययेऽनवभासादाविविक्ताविषयस्यमुक्तमधुना वाद्युक्तस्यास्मनोऽनः वभासादपि तदेवादापिचेति ।

⁽ ६) निर्दे तदेवामिति । त्वन्मतऽदंपत्ययस्य विविक्तात्मविषयत्वादित्यर्थः । गौणत्वे वेति । उपचरितात्म-भावस्य देहस्य क्रातृत्व नुपपत्त्या जानान इति प्रतीतिर्निष्ट भवतीत्वर्थः ।

यत्र प्रयोक्तप्रतिपत्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । तद्यथा (१)नैयमिकामि होत्रवचनोऽमिहोत्रशब्दः (अ० १पा० ४सू०४) प्रकरणान्तरावधृतमेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि 'मासमिहोत्रं जुहोती'(अ० ७ पा० ३ सू १)त्यत्र साध्यसादरयेन गौणः, माणवकेः चानुभवसिद्धभेदे सिंहास्सिहशन्दः । न त्वहङ्कारस्य मुख्योर्थो निर्छिठितगर्भतया(२) देहादिः भ्यो भिन्नो ऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनिक्टतया गौणेिक न गौणत्त्राभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सि-द्ध एव सार्षपादीनां तैलकान्दवाच्यत्वाभिमानाः न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । तः त्सिद्धं गौणत्वमुभयद्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तम् , तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निव र्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । नच बालस्थिविरश्चरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रांतः संघानोहे हादिभ्यो भेदेना स्यात्मानुभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां खिवयं कथा न लौकि कानाम् । परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते(३) । वक्ष्यत्यंन-न्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः—"पदवादिभिश्वाविशेषादि"ति । बाह्या अप्याहुः—"शा-स्त्रचिन्तकाः खत्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तार" इति । तत्पारिशेष्याचिदात्मगोचरमहंकार-'महमिहास्मि सदन' इति प्रयुज्ञानो लैकिकः शरीराद्यभेदप्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तसुत्पश्यामः । न चाहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रोदेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्या देहपरिमाणो वा ! अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदः निस्यत्वप्रसङ्गः(४) । किं चास्मिन् पक्षे ऽवयवसमुदायो वा चेतयरप्रत्येकं वाऽवयवाः ? प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहुनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्योयं विरुद्धदिक्कियतया शरीरमुन्मध्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ण एकस्मिश्ववयवे चिदारमनोऽप्यवयवा बुक्ण इति न चेतयेत् । (५)न च बहूनामश्यवानामविनाभावनियमो हुष्टें, य एवावयवो विशोणस्तदा तदभावे न चेतयेत्। (६)विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तरवं तदवस्थमेव, तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादिस्थरत्वाच विज्ञानानाम् । एतेन 'स्थूलो-

⁽१) नैयामिकति । 'अधिहोत्रं जुहोती'स्यन किमग्रिहोत्रश्चन्दोश्चिदेवतागुणविधिरत कर्मनामेति संशयेऽजनये होत्रं हीवरीस्मन्तिति समासान्तर्गतचतुर्थ्याध्वेश्वेशेमदेवतात्वप्रतीतेर्ग्यणविधिरिति पूर्वपृष्ठे, 'यद्ग्रये च प्रजापतये च सायं जुहोती'स्यन्तेहीमे देवतात्वप्रस्थापनादनाग्रिहोत्रकर्मनाधेयार्थीग्रिहोत्रश्चन्दः प्रकरणभेदेन सिद्धभेदेः 'मासमग्रिहोत्रं जुहोती'स्यादिनोक्तं कौण्डपायिनामयनगते कर्माणे जुहोतीतिसाध्यसाद्वयेन लाक्षाणिकोऽनेका-थस्यान्याय्यत्वादिति भावः।

⁽२) निष्कृष्य छुठितः प्रतिभाषितो गर्भोऽसाधारणाकारे। यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्ता तयस्यर्थः ।

⁽६) अपरोक्षभ्रमस्य यौक्तिकबाधादुच्छेदो नेत्यर्थः।

⁽४) प्रसङ्गेनानेनावयवारब्धावयविपक्षो देहपारेमाणपक्षे निरस्तो बोध्य:।

⁽५) आस्मावयवानां चैतन्यं निरस्य समुदायपक्षे द्वारीरोपाधिकी समुदायपितः स्वतएव वा काकताली-यन वेति विकल्पनयाभिप्रायेणाया 'समुदायस्ये'स्यादिना निरस्ताऽधुना द्वितीयां तृतीयां चाक्षिपित नच बहू-नामिति । य एवेति । काकतालीयन्यायेन यस्यावयवस्य विद्वार्णिता जाता तदभावे न चेत्रयेदित्यर्थः । स्व-स्थानामप्यकस्मादचित्रयं स्यादिति भावः।

⁽६) क्षणिकविज्ञानात्मपक्षेप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं समर्थयति विज्ञानिति ।

81

Sहमन्थोहं गंच्छामी'त्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः। (१)तदेवसुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये प्तिकृष्णाण्डोक्कते भगवती श्रुतिरप्रत्यपूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसिक्षितः मात्मनो निषेद्धुमईतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिरसृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहे प्रत्ययस्य (२)स्वरूपनिमित्तफलैहपव्याख्यानमन्योन्यस्मित्तित्यादि ।

अत्र चान्योन्यस्मिन् धार्मिण आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याहसिदं शरीरादीति। इदामिति च (३)वस्तुतो न प्रतीतितः। लोकन्यबहारो लोकानां न्यवहारः, स चायमहिमाते न्यपदेशः। इतिशन्दस्यचितश्च शरीरायसुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुः पादानपरिवर्जनादिः(४)। अन्योन्यधर्माश्चाध्यस्यान्योन्यस्मिन् धार्मिणे देहादिधर्मान् जन्ममरणजराज्याध्यादीनात्मिनि धार्मीणे अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्ममान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणगुत्रपश्चस्यादीति व्यवहारो व्यवदेशः, इतिशन्दस्य्वितश्च तदनुष्ठपः प्रश्वरयादिः। (५)अत्र चाध्यासन्यवहारिकयाभ्यां यः कर्तीश्चतिः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपत्रम् । पूर्वकालत्व-स्वित्मध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—भिश्चश्चानिमित्तो व्यवहारः। मिथ्यान्शानमध्यासस्तिश्चिमत्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्यवहारभावाभावग्रीरित्यर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्तवा तस्य निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेन, विवेकाष्रहेणेत्यर्थः। अथाविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह—अत्यन्तविविक्तन् थोर्घर्मधर्मिणोः। परमार्थतो धर्मिणोरतादात्मयं त्रिवेको धर्माणां चासंक्रीणता विवेकः।

स्यादेतत् । विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाश्रहनिबन्धनस्तादारम्यविश्रमो युज्यते शुक्तिरिव रजताद्भेदाश्रहे रजततादारम्यविश्रमः, इह तु (६)परमार्थसतिश्रदारमनो न भिष्ठं दहायस्ति बन्धसत्तरक्षतिक्तरमनो भेदाश्रहः कुतश्र तादारम्यविश्रम इत्यत आह्-(७)स्नत्यानृते भिशु-नीकृत्य (पृ०३४पं०१)।विवेकाष्महाद्ध्यस्येति योजना। सत्यं विदारमा,ऽनृतं बुद्धीन्द्रयदेहा-दि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्यत्यर्थः। न च सम्बृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मि-थुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः। एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य

⁽१) अहंप्रत्ययस्याविविक्तविषयत्वे बास्त्रीयविषयसिद्धि प्रदर्भ्य प्रयोजनसिद्धि प्रदर्शयति तदेवमिति ।

⁽२) स्वरूपेति । अन्योन्यात्मकताऽन्योन्यधर्माध्यासश्च स्वरूपम् । इतरेतराविवेको निमित्तम्। व्यवहारः फलम्।

[ि] २) वस्तुत इति । अहमितिपतीतेषि वास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग इत्यर्थः । अनेनाह-मिदं शरीरमिति पतीत्यभावाद्गाष्ट्रमासङ्गतिरित्याशङ्का निरस्ता ।

⁽ ४) परिवर्जन।दिशिति । व्यवहार इति देशवः ।

⁽५) नन्वच्यस्य व्यवहार इत्यतुपपन्नं 'सुक्त्वा अजतीति'वदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानादत् आ-इ अनेति । व्यवहारक्रियाक्षितस्य कर्तुरध्याक्षेपि कर्तृत्वात क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

⁽६) अयमेव पाठः [क] [ख] चिह्नित पुस्तके दृश्यते किन्तु 'परमार्थत' इत्येव युक्तः । 'परमार्थस-तः' इति पक्षे तु 'चिदात्मनो' इति पंचम्यन्तपाठस्येव युक्तःवादिति बोध्यम् ।

⁽७) संस्थानृते इति । -मिथुनीकरणाद्विवेकाग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः । युगलीकरणमधिष्ठा-नारीध्ययोः स्वरूपेण बुद्धाः भानम् । अत्र च्वे:प्रयोगस्य कलमाह नचाति । अभूततङ्गावे च्वेः प्रयोगान्मिन युनीभावे।ध्यवास्तव इत्यर्थः । '

भ्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तिति। स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ स्थां पूर्वदृष्टस्य समारेपान्वन्यना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्विमत्यतः आहं ने सार्गिक इति। स्वामाविकोऽनादिर्यं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याप्यस्यासस्यानादितोक्ताः। ततश्च पूर्वपूर्वमिण्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्धी- जाङ्करवन्न परस्पराश्रयत्विमत्यर्थः।

(१)स्यांदेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रसुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमा र्थसत्ता । प्रतातिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमिलनीकलपस्य देहेन्द्रियादेनीपपद्यते । (२)प्रकाश मानःवमेव हि विदारमना Sपि सत्वं, न त तदीतीरकं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थकियाकारिता वा, द्वैतावत्तेः । सतायाश्वार्थिकयाकारितायाश्व सत्तान्तरार्थिकयाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्था-पातात्, प्रकाशमानतेव सत्ताऽभ्यपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वाश्वासन्तिश्वरा-त्मवद् , असत्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं सत्यानृतयोर्मिधुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाप्रहस्तदसम्भवे कृतो ऽध्यास इत्याशयवानाह —आह आक्षेता-कोयमध्यास्रो नाम (पृ॰ ४० पं॰ १) । क इत्याक्षेपे । समाघाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति—उच्यते स्मृतिकपः परत्र (पृ० ४५ पं० १) । (३)अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः रबाधरचास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । (४)तस्यदसुप-व्याख्यानं 'पूर्वदृष्टे'त्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रस्ययद्यारोपविषया-रोपणियस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वेदृष्ट्यहणेन। नृतमारोपणीय मुपस्थापयति. तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टप्रदृणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयो-किति पूर्वेत्युक्तम् । तत्र पूर्वश्चारं स्थरूपेण सदप्यारापणीयतयाऽनिर्वाच्यमिस्यन्तम् । आरोपविषयं सत्यमाह--परञेति(५)। परत्र द्योक्तकादौ परमार्थवति, तद्नेन सत्यानृत-मिथुनमुक्तम् । (६)स्यादेतत् , परत्र पूर्वद्यावसास इत्यलक्षणमितव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः । (७)अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्व-दृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः । (८)अवभासपदं च समीचीनेSपि

⁽१) आरोप्यज्ञारीरादेः प्रतीतिमात्रमुपयोगि न सत्तिति उक्तं, तत्रानृतस्य प्रतीतिरवायुक्तेत्याभिप्रायकपुर त्ररभाष्यमवतारयत्राह स्यादेतदित्यादिना।युष्मदस्मादित्यादिस्तु विवेकप्रहादाक्षेपः पूर्वभुक्तः इत्यनयोभेदी बोध्यः।

⁽२) प्रकाशमानत्वेन हेतुना देहादीनां सत्त्वसाधनाय भूमिकामारचयति प्रकाशमानत्वामिति ।

⁽३) अवभासपदस्यावयवार्थेन्युस्पत्तिद्वारा संक्षितमध्यासलक्षणमाह अवसन्न इति । अवसाद उ-च्छेदः । अवमानो युक्त्या तिस्कारः ।

⁽४) अवभासपदस्य रूढार्थकथनद्वारा भाष्यवाक्यार्थेन विस्तृतं लक्षणं प्रदर्शयन्नाह तस्येति ।

⁽ ५) अनेनासत्ख्यातिनिरासो बौध्यः ।

⁽६) स्मृतिरूप इति पदस्य कृत्यं वक्तुमवतः स्यति स्यादेतदिति ।

⁽ ७) पूर्वदृष्टस्य परत्रामेदावभासक्कपधर्म्यध्यासस्यातिन्याति पददर्ये, परत्राश्रये परश्रमविभासक्कपस्य धर्माध्यासस्यापि तां प्रदर्शयति अस्ति च पाटलीति ।

^{् (}८) नतुः संक्षिताध्यासलक्षणप्रदर्शितावमासपदार्थस्यनयोरुदाहरणयोरसम्भवात्कथमातिव्याप्तिरतः बाह अवमासपदं चेति।

प्रत्यचे प्रासिद्धं, यथा नौलस्यावभासः पांतस्यावभास इत्यत क्षाह—स्मृतिरूप इति ।
स्मृते रूपामिन रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असिन्निद्दित्विषयत्वं च स्मृतिरूपः, सिन्निहितविषयं च प्रत्यभिन्नानं समीचीनिमिति नातित्याप्तिः । (१)नाप्य-व्याप्तिः—स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैनंरूपत्वात्तन्नापि हि समर्थमाणे पिन्नादौ निन्द्धेपप्लवन्नात्तसिन्निधानपरामर्थे तन्नतन्न पूर्वदृष्टस्यैन सिन्निहितदेशकाल्यनस्य समारोपः ।
एवं पीतः शङ्कास्तिको गुड इत्यन्नाप्येत्वस्यणं योजनीयम् । तथाहि—विविर्वागंच्छद्वयः च्छनयनश्रिमसम्पृक्तीपत्तद्वव्यवर्तिनी पीतता पित्तरहितामनुभनन् शङ्कां च दोषाच्छादितद्धः चछनयनश्रिमसम्पृक्तीपत्तद्वव्यवर्तिनी पीतता पित्तरहितामनुभनन् शङ्कां च दोषाच्छादितद्धः किमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्कासम्बन्धमननुभवन्नसम्बन्धान्नहृणसाकृत्येण 'पीतं तपनीयः पिण्डं पीतं वित्वफलभि'रयादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकर्ण्यं पीतत्वशङ्कात्वयोगरोप्याह 'पीतः शङ्का' इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । (२)एवं विज्ञातृपुरुष्वाभिमुखेष्वाद्शोदः वादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमि बलीयसा सौर्येण तेजसः प्रतिह्यातः प्रवित्तं मुखन्सासु सुखं माहयद्देषवन्तात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्यानाह्यत्वं(३)स्व्वासिमुखाद्योः दक्ति माहयद्देषवन्तात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्यानाह्यत्वं(३)स्वाभिमुखाद्योः दक्तिकातामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिविभ्रविभ्रमेदि वश्वितो मनति । एतेन द्विन्त्रदेद्द्स्मोह्यालात्वकृत्वन्यविभ्रमेदि यथासम्भनवं लक्ष्यणं योजनीयम् ।

एतदुक्तं भवति । न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत । निह सर्पादिभावेन रज्जवादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभास्तेत, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तद्वस्मानस्तद्धर्माणो वा । (४)तथासित मरुषु मरीचिच- यमुष्वावचमुख्वलत्तुङ्कतरङ्कभङ्गमालेयमभ्यणंमवतीणो मन्दाकिनीत्याभसंधाय प्रवृत्तः स्यात , तो यमपिय पिपासामुपशमयेत । तस्मादकामेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि, न वस्तुस- इत्याद्यस्तु स्वक्षपेण तु परमार्थसदेव, देहे- निद्रयादयस्तु स्वक्षपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वास्वयमारोप्यत इति सांप्रतम् । यता यद्यसन्तो नानुभवगोचराः, वश्चं तिर्हं मरीच्यादीनामसतां तोयतयाऽनुभवगोचरत्वम् , न च स्वक्षपसत्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति ।

(५)यगुच्येत नामानो नाम भावादन्यः कश्चिदिस्त, अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाः ऽभावः स्वकृपेण तु भावः, यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षये'ति, ततश्च भावात्मने।पाक्येयतयाऽस्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपन्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्त-

⁽१) स्वत्नज्ञांन प्रमाणयोग्यञ्जक्त्याद्यधिष्ठानाभावात्पर्त्रतिविश्चषणासत्त्वनिवन्धनाव्यातिमाश्चक्याह नापीति । स्मृतौ विश्रमः स्मृतिविश्रमः, स्मर्यमाणे स्मर्यमाणकपान्तरारोष इति यावत् ।

⁽ २) आदर्शादिष्वारोध्यमुखस्य स्वच्छुषा पूर्वदृष्टत्वामावेनाव्यातिमाशंक्याह एवामिति ।

⁽ १) पूर्वदृष्टेति । पूर्वदृष्टयोरभिमुखयोगादर्जीदकयोदेश एव देशो यस्य तस्य आवस्तन्ता, तयोरेवामि-मुक्यं च, तथाच मुखादी तदारोप इत्यर्थः।

⁽४) तथासति—प्रतिभासमात्रेण रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्वर्थः । यस्जिति । मरीचि-चयमभ्यर्णमवतीर्णोचलतुङ्गतरङ्गमाला मन्दाकिनीत्यन्वयः । १००० व्यवस्थाने

⁽५) मरीचीनां तोगात्मत्वं न सदित्युक्ते यन्मरीचीनां जलरूपेणासत्त्वं तन्मरीचय एवातो नाऽसत्स्व्या-तिरिति क्षेत्रते सदादी ययुच्येतेति ।

सामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कृतोतुभवविषयभावः कृतो वा चिदात्मन्यारोपः १ । (१)न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि झानमेव तत्ताहशं स्वप्रख्ययसामर्थ्यांसादिताहश्रान्तासिद्धस्वभा
वभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशाकिरेवाविद्येति सांप्रतम् । यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यम् १ असदिति चेत् । किं तत्कार्यमाहोस्विदस्य
इाप्यम् १ न तावत्कार्यम्, असतस्तत्त्वानुपपत्तः । नापि ज्ञाप्यम्, ज्ञानान्तरानुपळ्चेः, (२)अनवस्थापाताच । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत् । कः पुनरेष सदसतोः सम्बन्धः १
असदर्धाननिद्धपण्तं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्धः इति चेत् । अहो बतायमतिनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी(३) यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित् , असत आधारत्वायोगात् । (४)असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यवैषेष स्वभावो न त्वसद्धीनमस्य किंचिदिति चेत् । अहो(५) बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदः
विनामावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्वा नानुभवविषया भवितुमईन्तीति ।

(६)अत्र ब्रूमः । निस्तत्वं चेन्नानुभवगाचरस्तिकामिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत-त्वा यदनुभवगोचराः स्युः । न (७)सतत्वास्तदात्मना मरीचीनामसत्वात् । (८)द्विविधं च वस्तूनां तत्वं सत्वमसत्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः—

स्वक्षपपरक्षपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके।

वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कौश्वित्ऋदा च न ॥ इति ।

(९)ति मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत। (१०)अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान्

⁽१) एवं सहादी त्राङ्किताऽनिर्वचनीय(वेदान्ति) भतं निरस्य शून्यवादनिरासाय तन्मतं दर्शयति नचेति । स्वश्रययः स्वसमानाकारः पूर्वश्रययस्तत्सामध्येनासादितासाधारणस्वभावभेदं ज्ञानमेव शून्यमपि वस्तु शकाशयतीत्यर्थः । नच तन्मते ज्ञानस्यापि शून्यत्वास्मवंत्रानाश्वासप्रसङ्गः, यतस्तन्मते ज्ञानस्यापि शून्यत्वास्मवंत्रानाश्वासप्रसङ्गः, यतस्तन्मते ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाश्वीनसन्त्वाङ्गीकारेण स्वरूपसन्त्वस्य क्वचिद्प्यसन्त्वात् ।

⁽२) शक्त्याभ्रयत्वेनाभिमताञ्ज्ञानाञ्ज्ञानान्तरानुपत्तब्धेारित्यर्थः । उपलब्धेः वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरपिकायामनवस्थापाताचित्यर्थः ।

⁽ ३) मत्ययतपस्वीति । तपस्विपदसुपहासार्थम् , यतः स्नति कर्हिमश्चित्कस्यचिद्रपकारो जायते, प्रत्य-यस्य निरूपमं तु शुन्यवादेऽसत्यप्यायतम् , न च स्वोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं काञ्चित्करोतीति ।

⁽४) असतः प्रत्ययप्रथनस्य चाविनाभावसम्बन्धं एव सदसतोः सम्बन्ध इत्याखिपति शून्यवादी असदन्तरेणेति ।

⁽५) सद्रादी समाधत्ते अहो बति । एवंचेत् कार्यकारणभावः स्वभावश्च वौद्धेरभिमतोऽविनाभावपूर्णं विद्यतं स्यादित्यर्थः । (६) सद्वादिमतं निरस्यति सिद्धान्ती अत्र क्रम इति ।

⁽ ७) पूर्वपक्याह न सतत्त्वा इति । तोयात्मनेत्यनुबङ्गः ।

⁽८) नतु तोयात्मना मरीचीनामसत्त्वे सद्वादिनाप्यसत्स्व्यातिः स्वीकृता स्यादत आह द्विविधं चेति। तोयमेपस्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत् तच्च भावरूपामिति नासत्स्यातीरित्यर्थः।

⁽९) सिद्धान्त्यादं ताल्कामिति ।

^{- (}१०) पृर्वपक्ष्याह अद्धेति। मरीचीनामतोयात्मत्वं भ्रमे न भासते किन्तु भावान्तरतोयात्मत्वामिति ठप-पद्यते तद्वाभः।

अतीयात्मना गृह्णीयात् , तोयात्मना तु गृह्णन् कथमश्रान्तः कथं वाऽवाध्यः १ (१) हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मतं तावन्न सत् । तेषां तोयाभावादमेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तः । नाप्यसत् , वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमान्ध्यीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिद् निह्मणदि'ति वद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं, तिद्धि मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । (२)पूर्वस्मिन् कर्ष्य मरीचय इति प्रत्ययः स्थात् , न तोयमिति । उत्तरस्मिस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यात् , न पुनिरहेति । देशभेदात् स्मरणे तोयमिति स्थात्र पुनिरहेति । (३)न चेदमत्यन्तमस्त्रिस्तसमस्तस्वह्ममळीकमेवास्त्विति साम्प्रतम् । तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तिरस्तुक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत् , नापि सदसत् , परस्पर्वाचेशोदिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिष्ठु तोयमास्थयम् । (४)तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोभ्यं परमार्थतोयमित् , (५)अत एव पूर्वेदष्टमिन, तत्वतस्तु न तोयं न च पूर्वेदष्टं, वित्वनृतम् मनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोपि पूर्वमिथ्याप्रस्ययोपदार्शत इत परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नमध्यासळक्षणयोगात् । (६)देहेन्द्रियादिप्रपञ्च चोपपादियिष्यते । (७)चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतातिहासपुराणगोचरस्तन्मूळतदिकद्धन्यायनिर्णातग्रद्धबुद्धमु कस्त्रभावः सत्वनेव निर्वाच्योऽवाधिता स्वयंप्रकाशतैवाऽस्य सत्ता, सा च (८)स्वह्रपमेव विष्तास्मभोव न तु तदितिरक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थिक्याकारिता वा इति सर्वमवदातम् ।

(९)स चायमेवं लक्षणको ध्यासो ऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्मतः परीक्षकाणम् , तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रव्यितुमाह तं के चिद्दन्य त्रा ऽन्य ध्यमा ध्यास इति बद् नित (१०४६)। अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र बाह्ये।

[्]र (१) त्रोयाभावात्मकमरीचिरूपे आरोपितं तोयत्वं सदसद्वेति विकल्प निरस्यति सिद्धान्ती हंत्रेति ।

[्]र (२) अत्र भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति वस्तुद्वयं भासते । तत्र मरीचितोयतादाल्य्यं वस्तु चेत्तोयाद्वस्त्व-न्तरभुता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्व-तरं तोयं वा स्यात्रान्यत् अन्यस्यात्र भ्रमेऽनवभासादुभयत्र दूषण-माह पूर्विस्मित्रिति ।

⁽३) सिंहावलोकन-यायेन निरस्तामसत्ख्यातिं स्मारयन्तुपसंहरति नचेदीमीत ।

⁽ ४) स्वरूपेणानिर्वाच्यमापे तोयं भ्रमे ऽवभासेतेत्यसुष्य देशान्तरे सत्त्वकल्पना व्यर्थेत्याभिन्नेत्याह तहनेनिति । परमार्थतोयमिवेति । नतु परमार्थमेवत्यर्थः ।

⁽५) पूर्ववृष्टमिवेति । नन्वभिनवतीयाभासस्वीकारे कथं पूर्ववृष्टव्वं भाष्योक्तं संगच्छेतेति चेत्र । अभिन-बत्वेपि आरोपस्य पूर्ववृष्टमहणकुपयुज्यते आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कार-हारेणोपयोगादिति ।

^{ि (}६) देहोति । एतेन देहादिः सन् भासमानत्वादात्भवदित्यतुमानेऽवाधितत्वसुपाधिः प्रदर्शितः । न च साधनस्यातिर्देहोादेवाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

^() नतु प्रत्यक्षसिद्धदेहादेवीद मिथ्यातं तदाऽऽत्मनि कथं सत्त्वमत आहं चिदात्मेति । तत्त्वावेदक-प्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्त्वं न व्यावंहाहिकप्रमाणसिद्धदेहादेशिति च वक्ष्यते हत्यर्थः ।

⁽८) स्वरूपमेवेति । अन्यथा सत्तातद्वतोर्भेदादद्वैतहानिरित्यर्थः ।

⁽९) नन्वध्यासलच्चणे मतान्तरंपदर्शनं मतिसंवादाय दूषणाय वा । नायो विप्रतिपत्तेः, नापरो दूषणान-मिक्षानादत आह सः चायामितिः। तथा च परत्र परावभास इति लक्षणे मतिसंवाद एव । विप्रतिपत्तिस्विधि-द्यानारोध्यविशेषविषयेवैवलक्षणकत्वं चाध्यासस्यानिर्वोच्यतयेवेति मरुमरीचिकोदके दर्शितमितिः भावः। एः

(१)सौत्रान्तिकनये ताबद्वाह्यमस्ति वस्तु सत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि ययपि न बाह्यं वस्तु सत्त्रथाप्यनायविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपातिश्व ययादशमनुभवसिद्धं कां तत्तादशमेवाभ्युपेतव्यिभित्युत्सगोंऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्वाधकप्रत्यः यवशात्, नेदं रजतिमिति च बाधस्यदन्तामात्रवाधनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरिमदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, (२)तथा च रजतं बहिबाधितमथादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति ।

केचितु ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति "यत्र यद्ध्यासस्ति विवेकाग्रह निवन्ध ना भ्रम" इति (१०४६ पं०१)। अपरितोषकारणं चाहुः विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यव स्थाप्यतानुमानाद्वा १ (३) तत्रानुमानमुपरिष्ठानिराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्थाद् वाधकप्रत्ययो वा १ न तावद्रजतानुभवः। स हिंदकारास्पदं रजतमावेदयित न त्वान्तरम् , अहमिति हि तदा स्थात् प्रतिपत्तुः (४) प्रत्ययाद्व्यतिरेकात् । (५) भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव वाह्यतयाऽ-ध्यवस्यति, तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो, ज्ञानाकारता पुनरस्य वाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चत् । हन्त वाधकप्रत्ययमाळोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्ति द्व्यं रजतादिवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं वाधकप्रत्ययस्य वृवाणः श्रावनीयः प्रज्ञो देवानाप्रयः । (६) पुरोवर्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चत् , न, (७) असिन्धा नाप्रहिनेषधाद् असिन्दितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसान्नधानं त्वस्य प्रतिपत्रात्मकं कुतस्त्यम् । (८) नचेष रजतस्य निषधो न चदन्तायाः, किन्तु विवेकाप्रहप्रसन्तितस्य रजतव्यहारस्य । (९) नच रजतस्य निषधो न चदन्तायाः, किन्तु विवेकाप्रहप्रसन्तितस्य रजतव्यहारस्य । (९) नच रजतस्य निषधो न चदन्तायाः, किन्तु विवेकाप्रहप्रसन्तितस्य रजतव्यहारस्य । (९) नच रजतस्य निषधो न चदन्तायाः, किन्तु विवेकाप्रहप्रसन्नितस्य ग्राक्तिकालम्बनं युक्तमनु भविष्रीधात् । न खळु सत्तामात्रेणालम्बनम् , अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्वाविशेषाद्वा लम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् , तथा च भासमानत्वेवा लम्बनार्थः । न च रजतङ्ञाने ग्रुक्तिका भासत इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं

⁽१) वौद्धनयविशेषेण भ्रमाधिष्ठानमाह सौत्रान्तिकेति ।

⁽२) तथाचिति । इदमत्र तास्पर्यम् । इदं रजतिमित्यत्र रजतानुयोगिकइदन्दन्नियोगिकतादास्ययेय-व भानात् नेदं रजतिमेत्यत्र तदेव वाधितं भवति 'प्रतियोग्यभावै तुल्ययोगिक्वमावि'ति न्यायात्, नतु रजतस्य, तथासित उभयवाधस्वीकारापनेः । एवं चात्मख्यातिवादिमते बाह्यग्रुक्त्यादौ चुद्धिस्त्रपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यासः आन्तरस्य रजतस्य बहिवदवभासोऽन्यथाख्यातिवादिमतेऽन्यत्र ग्रुक्त्यादावन्यधर्मस्य देशा न्तरस्थरूपादर्गध्यास इति ।

⁽६) सहोपलम्भहेतुकं मितिमेययोरभेदसाधकमनुमानमित्यर्थः।

⁽४) ज्ञानकःपात्प्रतिपत्तुरभेदादित्यर्थः, समानाधिकरणपंचमीप्रयोगात् ।

⁽५) अहसुल्लेखयोग्यस्यापि रजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरित्यभिप्रायेणाज्ञङ्केत भ्रान्तीमीत ।

⁽६) एवं बाधकपत्ययस्य साक्षाञ्ज्ञानाकारपदर्शकत्वं निरस्यार्थौदिपि तन्निरस्यति पुरोवर्त्तित्वेति ।

⁽ ७) अनिदंतागमकस्येदन्तानिषेधस्य रदेशान्तरसत्त्वपाण्युपपत्तिरित्याह असंनिधानिति । रजतस्याऽ-संनिधानाग्रहः संनिधितत्वेन व्यवहारहेतुःबाद्भ्रमः, तत्रिषेधोऽसंनिधानग्रहरूपो बोधः, प्रागमावनिवृत्त्यात्मक-स्वाद्भावस्य, तस्मादख्यातिमते आरोप्योऽधैः प्रतिपत्तरसंनिष्टितो जायते इति भावः ।

⁽८) रजतवाधोक्तगौरवं निरस्यनाइ नचैव इति ।

⁽ ९) व्यवद्वारनिषधेपि ग्रुक्ती रजतपतीत्याब्याब्यातिरित्य।शङ्कां निरस्यति नचेति ।

नानुभवनिरोधः । (१)अपि चन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपळब्धामिति कथ-मैभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवः । दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत् , न, दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेत्तत्वात् , अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्करो त्पतिप्रसङ्गात् । अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाक्वासप्रसङ्गः । तस्मात् सर्व इनं समीचीनमास्थेयम् । (२)तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्पृत्यनुभवरूपे, तन्नेद-मिति परोवर्तिद्रव्यमात्रप्रहणं दोषवशात् तद्भतशक्तित्वसामान्यविशेषस्याप्रहात् , तन्मात्रं च गृहीतं सदशतया संस्कारोद्वोधकमेण रजते स्मृति जनयति । सा च (३)गृहीतप्रहणस्वमा-वापि दोषवशादुग्रहीतत्वांशप्रमोषादु प्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्पृतेः पुरोवर्तिः द्रव्यमात्रप्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाप्रहात् (४)सिन्नहितरजतगोचरज्ञानसा-इत्येणेदं रजतमिति भिन्न अपि स्मरणप्रहणे अभेद्व्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । कचित्पुनर्घहण एव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्क इति । अत्र हि विनिर्गः च्छन्नयनरिमवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शङ्कोपि दोषवशात् शुक्कगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनारसंसर्गाष्रहसा-इप्यात् पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च । (५)भेदा-श्रहप्रसिक्षताभेद्व्यवहारबाधनाच नेद्मिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वसीप लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्मावयार्थाः सर्वे विप्रति । पन्नाः संदेहविश्रमाः प्रत्ययत्वात् , घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं यत्र यदध्यास इति यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरच्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिवन्धना, किन्तु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदिमिति पुरोवस्थिताद्द्रव्यमात्रात्तत्रज्ञानाच विवेकस्तदप्रहणनिबन्धनो भ्रमः । श्रान्तत्वं च प्रहणस्म-रणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ।

अन्ये तु अत्राप्यपिरतुष्यन्तो यत्र यद्ध्यास्तरूतस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाः चक्षते (पृ० ४० पं० १) । अत्रेदमाकृतम्—अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्यः याःपुरोवितिन द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति स्वजनीनम् । तदतच तावद्भः हणस्मरणयोक्षतद्रोचरयोश्च मिथो भेदाष्रद्दमात्राद्भवितुमईति(६)। ष्रहणनिबन्धनौ हि चेतः

⁽१) एवमारापितमर्थे निरस्य मिथ्याज्ञानमपि प्रतिबिध्यति अपिचेति ।

⁽२) ननु तथापि मिथ्याज्ञानिसध्यर्थे विपर्ययो वाच्य अत आह तथाचेति । इदमात्मकसामान्यार्थे द्युक्तिस्वरूपविश्लेषस्याग्रहादिदमिति द्रव्यमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः ।

⁽३) गृहीतेति । गृहीतिमिदमिति प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः ।

⁽ ४) संनिहितिति । संभिहितरजत्विषयं ज्ञानं यथा इदमें रजतस्य चासंसर्गे न गृहणाति संसृष्टस्यात्तथाः शहणस्मरणे अपि परस्परं भिन्ने स्वगतभेदं स्वविषयासंसृष्टस्यं न गृहणाति इत्यत्र सारूप्यं वोध्यस् ।

⁽५) निबेध्यभ्रमाभावे निबेधातुपपात्तिमाशंक्याह भेदाग्रहेति । इतरेतराभावबोधादितरेतराभावाग्रह-निवृत्तौ तद्धेतुकव्यवहारनिवृत्तिरूपं बाधस्य फलं भवतीत्यर्थः ।

⁽६) अर्हतीति । किन्तु रजतमित्येवक्रपात्सामानाधिकरण्यपत्ययगद्भवतीत्यर्थः ।

नस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमप्रहणमात्राद्भवेताम् । (१)ननूकं —नाप्रहणमात्रात्किन्तु प्रहण-स्मरणे एव मिथः स्वइपतो विषयतश्रागृहीतभेदं समीचीनपुरःस्थितरजताविज्ञानसादर्येन असे द्ब्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। (२)अथ समीचीनज्ञानसाह्रप्यमनयोः र्गृद्धमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृद्धमाणं वा ? सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसाः रूप्यमनयोरिदमिति रजतिमिति च ज्ञानयोरिनि प्रहणम् , अथ वा तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाप्रह इति प्रहणम् । तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसहशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवः द्यवहारप्रवर्तकम् , निह गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयित । अनयोरेव भेदाप्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, निह भेदाप्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति प्रहे भेदाप्रहण-मिति च (३)भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाप्रहोऽग्रहीत एव व्यवहारहेतुरिति (४)वक्तव्यम्। तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारोप एव स्वत इति। वयं तु(५) पर्यामः चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादकमेणैवेति । (६) ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाऽज्ञानपूर्वकः किन्त्वविदितविवेकप्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम्(७)। नाहे रजतप्रातिपदिकार्थम।त्रस्मरणं प्रवृतावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खळ रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविशादम् । कथं चायमिदङ्कारास्पदे प्रवर्तेत, यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदि-च्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदङ्कारास्पदं रजतिमिति जानियात्कथं रजतार्थी तिद-च्छेत् । ययतथात्वेनामहणादिति ब्र्यात्य च प्रतिवक्तन्योऽथ तथात्वेनामहणात्कस्मान्नोपेक्षे-तेति । शोऽयमुवादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदङ्कारास्पदे रजः तसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादकमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथाहि-भेदाप्रहादिदङ्कारास्पदे रजतावं समारोप्य तज्जातीयस्थापकारहेतुभावमन्तिनत्य तज्जातीयत्येदङ्कारास्पदे रजते तमनुमाय तद्थीं प्रवर्तते इत्यानुपूर्व सिद्धम् । न च तट-स्थरजतस्मृतिरिदङ्कारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमईति, रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मः त्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः(८)-- श्वातसम्बन्धस्यै-कदेशदर्शनादि'ति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तात्वद्भमेतद्विवादाध्यावितं रजतादिज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुंविषयं रजतायर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् , यद्यदर्थिनं यत्रे (९)नियमेन

⁽१) अग्रहणहेत्वादी शंकते ननुक्तमिति।

⁽२) तत्र पृच्छति सामानाधिकरणबादी अथेति ।

⁽३) भवतीत्यशापि नञोऽनुबद्धः ।

⁽४) वक्तव्यमिति । अग्रहणवादिना भवतेति भावः ।

⁽५) तत्र स्वमतं प्रदर्शयति वयन्त्विता। (६) अग्रहणवादी श्रङ्कते नन्विति।

⁽७) समाधत्ते मैवामिति । यद्यपि अविदित्तविवेकस्य स्मरणस्य ग्रहणस्य च ज्ञानयोर्थौगपद्याभावात्रा-यथान्यवहारहेतुस्वमेकेदा सम्भवति, तथापि प्रत्येकं स्यादत आह नहीति । ग्रहणपक्षेपि तुल्यमेतत् यदि तहिच्छेत्त्रहीव प्रवर्तेतेत्यर्थः ।

⁽८) यथाहुः श्रवरस्वामिन इत्यर्थः । ज्ञाताविनाभावसम्बन्धस्य पुंतः लिङ्गोविशिष्टधम्यैकदेशदर्शना-हिशिष्टधम्यैकदर्शने लिङ्गे बुद्धिरतुमानमिति ।

⁽९) नियमेनेति । अनेन साधनप्रवर्तके कलज्ञाने व्यभिचाराभावः प्रदर्शितः, तस्योपायाः तरसाध्य-स्वेन तञ्ज्ञानस्य नियमेनाप्रवर्तकत्वात ।

प्रवर्तयित तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभ्यसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यचोक्तमनवभासमानतया न ग्रुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान् पृष्टो व्याचष्टां किं ग्रुक्तिकात्व-स्येदं रजतिमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य ? यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम् , अद्धा । उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रवाणस्य तवैवानुभववि रोघः। तथाहि--रजतीमदमिखन्मवन्ननुभविता पुरावर्ति वस्त्वङ्कल्यादिना निर्दिशति । (१) दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरापजननसामर्थ्यम् , यथा दावाभिद्रधानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकश्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसी बह्नः श्वपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विश्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो (२)हतवहाः नुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं--मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाञ्चास-इति । तद् बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायक-णिका(३)यामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृति(४)प्रमोष मङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्त ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिद्मुक्तम्—"अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विष-रीतधर्मकल्पनमाचक्षत" इति । यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शक्तिकादे-विपरीतधर्मकल्पनं रजतःवधर्मकल्पनिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रति पत्तयः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह- "सर्वधापि त्वन्यस्याऽन्यधर्षकल्पनां न व्य भिचरति" (पृ०४७) । (५)अन्यस्यान्यधर्मकत्रानाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यध-स्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्षकल्पनानिर्वचनीयताऽक इयम्भाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । अख्यातिनादिभिरकामैरपि सामा-नाधिकरण्यव्यपदेशात्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्यपेयामिति भावः । न केवलिमयमनृतता परी-क्षकाणां सिद्धाऽपि तु लोकिकानामशीत्याह--"तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासतं र इति । न पुना रजतिमदिमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्या न्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कृतश्चिदात्मनोऽभि-जानां जीवानां भेदविश्रम इत्यत आह--''एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति" । (पृ० ४८ पं० १)।

⁽१) सभीचीनज्ञानान्मिथ्याज्ञानं न जन्यत इति यदुकं तिश्रिराचष्टे दृष्टञ्चेति ।

⁽२) 'सर्वे विप्रतिपत्रा'इस्यादिनोक्तमनुमानं प्रत्यक्षवाधितविषयत्वाह्याह्नरनुष्णो द्रव्यत्वादिरयनुमानवद्धा-धितमिरयर्थैः ।

⁽३) 'किमन्यभिचारितैवाप्रामाययम् त तद्धेतुरथ तद्धा पिका, येन कचिद्धभिचारदर्शनाञ्ज्ञानानाम-प्रामाण्यमापतेत् । सर्वथाप्यसम्भवः, व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्करादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यादव्य-भिचारिणामपि दहनादी धूमादीनां कुतिश्चित्रिभिचादनुपजानितदंहनादिज्ञानःनामप्रामाण्यादि"त्यादिना न्याय-कणिकार्या व्यत्पादितं तत्रैव दृष्टव्यम् ।

⁽४) स्मृतीति । पृक्षीतस्वांश्चममोषादि'स्यादिनोक्तस्य स्मृतिप्रमोषस्य मंगो दिमात्रेणायं कृतो विस्तरतो ब्रह्मतन्दसभीचाख्ये निबन्धे द्रष्टव्य इस्यर्थः ।

⁽ ५) नतु भाष्यक्तारेणपि ।र्क तर्हि श्रमोङ्गीकृत इत्याञ्चकानिरासाय व्याचष्टे अन्यस्येति । ,कल्पनाऽव-भासवदार्थः ।

(१) पुनरिष विदासमन्यध्यासमिक्षिपति—''कथं पुनः प्रत्यगात्मन्य विषये ऽघ्या-स्नो विषयतद्धर्माणाम्'' (पृ० ४८ पं० २) । अयमर्थः । विदासमा प्रकाशते न वा ? न चेत् प्रकाशते, कथमिसमन्नध्यासो विषयतद्धर्माणम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोषः सम्भवतीति । प्रतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवत् परार्धानप्रकाश इति युक्तम् । न खळु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतिकयाफळशाळि हि कर्म, न च ज्ञानिकया परसमविधिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात्। (२)आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु क्षेयस्याः रमनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्यतस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

स्यादेतत्(३)। आत्मा जडोपि सर्वार्थज्ञानेषु मासमानोपि कर्तेव न कर्म, परसमवेतिक्रियाफळशाळित्वामावात् चैत्रवत्। यथा हि चैत्रसमवेतिक्रयया चैत्रनगरप्राप्तावु मयसमवेतिक्रयया चैत्रनगरप्राप्तावु मयसमवेतिक्रयाफळशाळित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफळशाळित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफळशाळित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफळशाळित्वाद्राप्त चैत्रसमवायाद्भमिक्रयाया इति । तत्र । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि 'सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति । उपपयते च, (४)तथाहि—योयमर्थप्रकाशः फळं यिस्म क्रियेख आत्मा च प्रयेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा १ जडश्वेहिषयात्मानाविष जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथा चामाणकः— 'अन्धस्येवान्धळप्तस्य विनिपातः पदेपदे' । न च निळीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्त(५)दूषणमितिवर्ते-तेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानित्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । (६)तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः १ एतदायातं यत्त्योः संविदजडेति । (७)तिक्षं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु, स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यद्ध्यात्मसम्बन्धिति चेद् । (८)हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसम्बन्धितेति समानम् । (९)सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव

⁽१) एवमारोप्यसिध्यसम्भवत्रयुक्ते आक्षेपे निरस्ते , पुनरारमनोऽधिष्ठानस्वानुपपत्त्यः तमान्तिपति पुनरपीति ।

⁽२) एवमात्मनः स्वग्राह्यस्वं निरस्य परमाह्यस्वं निरस्यन्नाहः आत्मान्तरेति ।

⁽३) बौद्धनैयायिकः शंकते स्यादेतदिति । संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

⁽४) स्वपकाशफलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मत्वमुववादयति तथाहीत्यादिना ।

[[] ५] उक्तदूषणामिति । जगदान्ध्यामित्यर्थः ।

[[]६] संविदोऽपराधीनप्रकाञ्चात्वेषि आत्मा कुतो न जड इति वादिनं प्रस्यात्मस्वप्रकाञ्चात्ववाद्याह्र तथापीति ।

[[] ७] पुत्रे पंडितेषि पितुरपांडित्यवदर्थात्मसम्बन्धिन्यामजडायामपि संविद् नार्थात्मनोः प्रकाशमानता - सिद्धिरित्याभिषायेणाक्षिपति तार्किमिति । आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यनियमात्स्वभावसम्बद्धाः संवित् , न पुत्रः पित्र - भावेषि तदभावादिति आचेषार्थः ।

[[] ८] समाधत्ते हन्तिति । पुत्रपित्रोरपि जन्यजनकत्वे स्वभावसम्बद्ध इति समाधानार्थः ।

[[] ९] सहेति । अर्थात्मनोः प्रकाशेन सहेत्यर्थः ।

इति चत . तर्हिक संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ ? (१)तथा च न स्वयंप्रकाशा संविन्न च संविद्यात्मप्रकाश इति । अथ संविद्यात्मप्रकाशौ न संविद्रो भियते, संविद्व तौ । एवं चेत , यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवाते संविद्र्यात्मप्रकाशौ सहेति. तथा च न (२) विवक्षितार्थासिद्धिः । (३)नचातीतानागतार्थगी वरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तिद्विषयहानोपादानोपेक्षालुद्धिजननादर्थसहभाव हाते चेन्न । अर्थसंविद इव हानादिवद्धीनामणि तिद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामधीविषयत्वम् , अर्थविषयहानादिबुद्धिजः ननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वामीति चेत् ,तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्ति-हेत्रर्थे इत्यर्थप्रकाशोस्तु । जाड्याहेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत् , नन्वयं स्वयंप्रका-कोऽपि स्वात्मन्येव खद्यातवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम्। न च प्रकाशस्यातमानो विषयाः । ते हि विच्छित्रदीर्घस्यूलतयाऽनुभूयन्ते, प्रकाशक्वायमान्तरोऽस्थुलोऽनणुरह्नस्वो-**ऽ**दर्चिश्चेति प्रकाशते, (४)तस्माचन्द्रेऽनुमूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽथौं **ऽ**निर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पर्यामः । न चास्य प्रकाशस्या(५)जानतः स्वलक्षणभेदोऽनुम्-यते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपाद्यिष्यते । (६)तद्यं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगातमाऽ(७)शक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रि-यादिभ्य आत्मांनं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यकु स चारमेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनं शत्वाचाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणां, कथम् १ किमाक्षेपे, अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्माद्यमयुक्त इत्यत आह "स्वर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति" (पृ० ४८ पं० ३)। एतदुक्तं भवति यरपराधीनप्रकाशमंशवच तत्सामान्यांशप्रहे, कारणदोषवशाच्च विशेषा-प्रदेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते येन तदार्श्रयदोषैर्द्घ्येत । न चांशवान्, येन कश्चिद्ध्यांशो गृह्येत कश्चिष गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातने-ऽप्यप्रकाशे परोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावाश्वाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रज-तमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्माद्त्यन्तप्रहेऽत्यन्ताप्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ स्यादे-तत् । अविषयत्वे हि चिदातमनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत श्राह—"युष्मत्त्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीः

[[]१] तथाचेति । संविद्याःमनकाञ्चानां संविद्ये भेदे संविदः स्वयं नकाञ्चलमर्थात्मप्रकाञ्चलं चातुपपन्न-मिति तस्याः घटवदप्रकाञ्चलमर्थात्मज्ञापकत्वेनानवस्था च स्यादित्यर्थः ।

[[] २] नेति । संविद्धित्रप्राकत्रानङ्गीकारे संविद्धीत्मनां साहित्यमिति पुत्रपांडित्यतुल्यतेति भावः ।

⁽३) एवमर्थसंविदोः सहभावानुपयोगं प्रदर्श कचित्तस्यासिद्धिमाह नचेति ।

⁽४) एवं बौद्धमतं निरस्य स्वमतसुपभंहारत्राह तस्मादिति ।

⁽५) आजानतः—स्वभावतः, अनेन संविद आत्मत्वसिद्धिरुक्ता ।

⁽६) एवं स्वप्नकात्रा आत्मेति स्थिते बेदान्तिनां पक्षेऽध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयन्त्राह तदयमिति ।

^(🌞) प्रत्यक्राव्दार्थे प्रदर्शयन्नाह अञ्चलयेति ।

षि" ॥ विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत् , तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहा-राय युष्मत्प्रत्ययगेतत्वम् अत एवाविषयत्वंमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाष्यास इत्यर्थः ।

परिहरति--''उच्यते न तावदयमेकान्तेनाविषयः'' कृतः १ ''अस्मत्प्रत्ययः विषयत्वात्'' (पृ० ४९ पं० १) अयमर्थः । (१)सत्यं प्रत्यगातमा स्वयंप्रकाशत्वाद्विषयो-तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित्बुद्धिमनःस्भूत्वज्ञरीरोन्द्रियावच्छेदेनान-विच्छित्रोपि वस्ततोऽविच्छित्र इवाभिन्नोपि भिन्न इवान्नर्तापि कर्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोप्यः स्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवसासते. नभ इव घटमणिकमाल्लेकाद्यवच्छेदभेदेन भि-श्रामेवानेकविधधर्मकामिवेति । (२)निह विदेकरसस्यारमनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंविदिस्त, न खन्वानन्दिनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्महे न गृह्यरन् । गृहीता एव द्व किल्पतेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवामान्ति । (३)न चारमनो बुद्धादिभ्यों मेर्दस्तात्विको, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत . बुद्धादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैत्रानवच्छित्रस्यावच्छित्रेभ्यो बुख्यादिभ्यो भेदाप्रहात् तद्ध्यासेन जीवभाव इति । (४)तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्र-त्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंत्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीः नस्य तस्य कियाशक्तिभींगशक्तिर्वी सम्भवति । यस्य च बुद्धादेः कार्यकरणसङ्घातस्य किया-भोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माचिचदारमैव कार्यकरणसङ्घातेन प्राथितो छब्धिकयाभो गशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्धादिविषयविच्छरणात् कथेचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जी इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । (५)न खळु जीवश्चिदारमनो भिद्य ते। तथा च श्रुतिः "अनेन जीवेनात्मने"ति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेशाज्जीवः स्वयं प्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तत्या (६)व्यवहार्योग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनसुच्यते । न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । बीजाङ्कर-बदनादित्वात , पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं 'ने-सर्गिकाऽयं लोकव्यवहार' इति भाष्यप्रन्थेन । तस्मात् सुष्टुक्तं 'न तावदयमेकाः न्तेनाविषयं इति । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः।

⁽१) स्वप्रकाशस्य विषयत्वासंभवाद्गाध्यकाराक्तमस्मत्यययेविषयत्वेतात्मनो विषयत्वमसम्भवीत्याञ्चङ्कान्या भौषाधिकविषयतांमीकारद्वारा समाधानमाइ सत्यमित्यादिना ।

⁽२) नहीति । अनेनात्मनो निरंशत्वप्रतिपादनेन स्वतोऽविषयत्वमौपाधिकं विषयत्वं चेति कुतः ? शुक्तिप्रहणाप्रहणे एवात्मनो किमिति नांगीक्रियते इत्याशक्का परास्ता बोध्या ।

⁽३) यदि चिद्धाने तदात्मकतया आनंदादयो भान्ति तदा तेभ्यश्चिदात्मनो भेदोपि प्रतीयात् इत्याञ्च-क्याह नचेति । तथाचानग्दादीनां वास्तवत्वाच्चेतन्यैकरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः।

⁽४) तस्येति । इदमात्मकतया विषयत्वमनिदमात्मकतयाऽहमदुल्लेखश्चात्मन उपपद्मत इत्यर्थः । एतेन विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययीवषयत्वापत्तिस्ततश्चानात्मत्वमात्मन इत्याचेपः परिहृतः ।

⁽ ५) ननूपाधिपारिच्छेदमन्तरेणान्य एव परमात्मनो जीवोऽहंपत्ययविषयोस्तु, तन्नाह न खल्विति ।

⁽६) अनेनीपाधिकविषयत्वात्पूर्वीक्तकर्मकर्तृत्वविरीधीप्यपद्धतो वेदितस्य:।

(१)स्यादेतत् । न वयमपर,धीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्य-गातमा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यः गात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह "अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धः" (१० ५० पं•९)। प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तत्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यामिति । एतदुक्तं भवति । अवस्यं चिदान त्माडपरोक्षोडभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथतेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्रात्र सन्ति 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । तदंव परमार्थपरिहारमुक्त्वा-Sभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां श्रौडवादितया परिहारान्तरमाह "न चायमस्ति नि॰ यमः पुरोवस्थित एव अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्"। कस्माद्यं न नियम इत्यत आह ''अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे वालास्तलमिलनतादा ध्यस्यन्ति" । हिर्थस्मादर्थे । नभो हि द्रव्यं सद् (२)हपस्पर्शविरहान बाह्येन्द्रियप्रत्य-क्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदार्शितदार्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां इयामतामा-रेर्ष्य, कदाचित्तेजसं शुक्कावमारोप्य नीलोत्पलपलाशस्याममिति वा राजहंसमालाधवल-मिति वा निर्वेर्णयन्ति, तत्रापि पूर्वेद्दष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रत्र नभसि स्मृतिरूपोऽनभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूनं महेन्द्रनीलमणिमयमकटाहकल्पामित्यर्थः । उपसंहरति ''एवम् —''उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपः परिहारात्, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां — बुद्धादीनाम्, अध्यासः"। ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तित्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, ना-ध्यासमात्रमित्यत आह "तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्यति मन्यन्ते" (पृ॰ ५२ पं॰ १)। अविद्या हि सर्वानर्थकीजामिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् , तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानधेहेतुर्न पुना रजतादिनिश्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाच्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंलक्षणितये'वंहपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता। यस्मातप्रत्यगातमन्यज्ञानाः यादिरद्वितेऽशनायायुपेतान्तःकरणायहितारेभिण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरेति,(३) तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथाजना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम पण्डिता मन्यन्ते । नन्वियमनादिरतिनिक्दनिविडवासनानुबद्धाऽविद्या शक्या निरोद्धमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तिश्ररोधोपायमाह — "तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं-निर्विचिकित्सं ज्ञानं, विद्यामाहुः" (१० ५२-पं० २) पण्डितः प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तावीवेक्ते

⁽ १) एवं पूर्वपूर्वाध्यासवज्ञादप्रकाशसमर्थनेन स्वप्रकाशे यावत्सत्त्वं प्रकाशनात्कथमारोप इति पक्षं नि-राकत्याऽप्रथमाने कथमारोप इति प्रस्नुनिरासामित्रायकं भाष्यमवतारयत्राह स्यादेतदिति ।

⁽२) तथाचाकाशं न बाह्मेन्द्रियप्रत्यस्रविषयं द्रश्यत्वे सति रूपरहितत्वात स्पर्शरहितत्वाद्वेति हेतुद्रयोः; क्तिरियम्, तत्र वायोः स्पार्शनमंगीकुर्वतां शचीननैयायिकानां मतेन द्वितीय एव हेतुर्बोस्यः।

⁽३) वस्तुतोऽदुः खिनमप्यात्मानं दुः।खेनं करोतित्यर्थः ।

दिश्यो बुद्धादिभेदाप्रहिनिमितो बुद्धायात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभियदि विकविज्ञानं तेन विवेकाप्रहे निवर्तितेऽध्यासायवाधात्मकं नस्तुहरक्षपावधारणं विद्या (१)विदारमुक्तं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं । स्यादेतत् । अतिनिरूढानिविज्ञवासनानुनिद्धाऽविद्या विद्ययाऽपवाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्धविष्याते, प्रवर्तियध्यति च वासनादि कार्यं स्वान्वितिमत्यत् आह— "तत्रेवं स्वति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणं सित, यत्र यद्ध्यास्न-स्तरकृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुनात्रेणापि स न सम्बध्यते"—ऽन्तःकरणादिदोवे-णाश्चायादिना विदात्मा, विदात्मनो गुणेन चतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते । एत-दुक्तं भवति । तत्त्वाधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स ताहशो यदनादिमपि निरूढिनिवि द्वासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽहुर्बाद्या अपि—(१)'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धस्तत्पक्षपात-तः ॥"इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कृतोऽनिर्वाच्यया-ऽविद्या बाध इति । यदुक्तं 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाप्रहादध्यस्याहमिदं ममदिमिति लोकव्यवहार' इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दस्वितं लोकव्यव-हार्साद्यंति—''तमतमविद्याख्य'मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपीत—"कथं पुनरविद्याविद्ययाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि" (ए॰ ५३ पं॰ २) तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साघनानि प्रमाणानि कथमविद्याविद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रति-पक्षतया नाविद्याविद्विषयाणि भवितुमहेन्तित्याह—"शास्त्राणि चेति" ॥

समाधते—"उच्यते देहन्द्रियादि व्यहं ममाभिमानहीनस्य—(३)तादात्म्य तद्धमाध्यासहीनस्य, प्रमातृत्वानुषपत्तो सत्यां, प्रमाणप्रवृत्यनुषपत्तोः" (१० ५६ पं० १)। अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तत्र स्वातन्त्रयं, स्वातन्त्रयं च प्रमातृत्वं तह प्रमां प्रति कर्तृत्वं तत्र स्वातन्त्रयं, स्वातन्त्रयं च प्रमातृतित्रकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीन्यम्। न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमहिति । न च कृष्टस्थिनित्यिश्वदात्माऽपरिणाम् । तस्माद्धापारवद्बुद्धादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्त्या प्रमाणम्धिष्ठातुमहितीति भवत्यविद्यावत्युक्षिविषयत्वमविद्यावत्युक्षित्रयाव्यनुपादाय प्रस्यक्षाम् मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं निश्चित्रमित्यतः आह—"नहीनिद्याण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-

⁽ १) वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयाभित्रायेणाभिन्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

⁽२) भावनाबलोत्पन्नेनाऽमलोभेन सर्वविषयेण ज्ञानेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारवञ्चादतुवर्तमानैः विपर्ययैः बाधो न भवति, यतः परमार्थभावनोत्पन्नायाः बुद्धेर्वस्तुपचपातात्मकः स्व-भावोऽनपह्नवनीयस्वेन प्रबलोऽधिकप्रयलानपेक्षत्वेपीति कारिकार्थः ।

⁽३) तादात्म्येति । तादात्म्याध्यासः—देहादिधर्मैक्याभासः, एतद्गाष्योक्तस्याहमभिमानस्य, तद्धर्मी-ध्यास इति च ममाभिमानस्य व्याख्यानं बोध्यम् ।

^{ः (} ४) प्रमाणानामितीति । तथाचाध्यासं विना प्रमातृत्वमेवानुपपत्रं स्थादिति निर्व्यापारे चिदस्त्मनि प्र-माणप्रेरणे व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्र्यर्थत्वभिति भावः ।

(१)स्यादेतत् । न वयमपर,धीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्य-गातमा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यः गात्मानि कुतोऽध्यास इत्यत आह "अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धः" (पृ० ५० पं• १) । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तत्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यामिति । एतदुक्तं भवति । अवस्यं चिदा-त्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदश्रथायां सर्वत्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्रात्र भनति 'तमेव भारतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वसिदं विभाती'ति । तदेव परमार्थपरिहारसक्ताः ऽभ्यूपेत्यापि चिदास्मनः परोक्षतां श्रौढवादितया परिहारान्तरमाह "न चायमस्ति नि· यमः पुरोबास्थत एव अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्"। कस्मादयं न नियम इत्यत आह ''अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे वालास्तलमलिनतादा ध्यस्यन्ति" । हिर्थस्माद्धे । नभो हि द्रव्यं सद् (२)हपस्पर्श्विरहान बाह्येन्द्रियप्रत्य-क्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदार्शितदार्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां रेप्यि, कदाचित्तेजसं शुक्कावमारोप्य नीलोत्पलपलाशस्यामामिति वा राजद्वंसमालाधवल-मिति वा निर्वर्णयन्ति. तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रत्र नमसि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङमुखीभूनं महेन्द्रनीलमणिमयमकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति "एवम —" उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेप. परिहारात्, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां —बुद्धादीनाम्, अध्यासः"। ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तिः कमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, ना-ध्यासमात्रमित्यत आह "तमेतमेवं लक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते" (पृ॰ ५२ पं॰ १)। अविद्या हि सर्वानर्थवीजामिति श्रातिसमृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् . तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तास्त्रह्मं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तामिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंळक्षणमित्ये'वंद्भपत्याऽनधेहेतुतोक्ता। यस्मातप्रत्यगातमन्यशना-यादिरहितेऽशनायायुपेतान्तःकरणायहितारे।पेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति.(३) तस्मादनर्थहेतः । न चैवं पृथाजना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न न्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम् पण्डिता मन्यन्ते । नन्वियमनादिरतिनिक्दनिविडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह — "तद्विवेकेन च वस्तुस्वक्षपावधारणं-निर्विचिकित्सं ज्ञानं, विद्यामाहुः" (१० ५२-पं॰ २) पण्डिताः प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्ताविक्ति

⁽ १) एवं पूर्वपूर्वाध्यासवज्ञादशकाञ्चसमर्थनेन स्वप्रकाज्ञे यावस्तस्त्वं प्रकाज्ञनात्कथमारोप इति पक्षं निर्म् सकृत्याऽप्रथमाने कथमारोप इति पक्षनिरासामित्रायकं भाष्यमवतास्यन्नाह स्यादेतदिति ।

⁽२) तथाचाकाशं न बाह्मेन्द्रियप्रत्यश्चविषयं इन्यत्वे सति रूपरवितत्वाद स्पर्शाहेतत्वाद्वेति हेतुक्ष्योः क्तिस्यम्, तत्र वायोः स्पर्शनमंगीकुर्वतां शाचीननैयायिकानां मतेन द्वितीय एव हेतुर्बोस्यः।

⁽३) वस्तुनोब्दुः खिनमप्यात्मानं दुः। खिनं करोतित्यर्थः ।

दिभ्यो बुद्धादिभेदाग्रहिनिमित्तो बुद्धायात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभियदि वेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितेऽध्यासायवाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या (१)विदार्तम् एवं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं स्वरूपं । स्यादेतत् । अतिनिरूढानिवडवासनानुविद्धाऽविद्याः विद्ययाऽपवाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्धविष्यते, प्रवर्तियध्यति च वासनादि कार्यं स्विन्धित्यत् आह— "तञ्चेवं स्वति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणं सति, यत्र यद्ध्यास्-स्तरुतने दोषेण गुणेन वाऽणु पात्रेणापि स न सम्बध्यते"—ऽन्तःकरणादिरोषे-णाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते । एत-दुक्तं भवति । तत्त्वाधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स ताहशो यदनादिमपि निरूढिनिक्धासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽहुर्बोद्धा अपि—(१)'निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्तेऽपि बुद्धस्तत्पक्षपात-तः ॥ "इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्यया-ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहिमदं ममदिमिति लोक्वयवहार' इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दस्वितं लोकव्यव-हारस्वर्यति—"तमत्तमाविद्याख्य"(मिति । निगद्व्याख्यातम् ॥

आक्षिपीत—"कथं पुनरविद्याविद्ययाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि" (पृ॰ ५३ पं॰ २) तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रति-पक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमईन्तित्याह—"शास्त्राणि चेति" ॥

समाधते—"उच्यते देहोन्द्रयादिष्वहंममाभिमानहोनस्य—(३)तादात्म्य तद्धमीध्यासहीनस्य, प्रमातृत्वानुषपत्तो सत्यां, प्रमाणप्रवृत्यनुषपत्तेः" (१० ५६ पं० १)। अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्रयं च प्रमातृत्वं ति प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्रयं, स्वातन्त्रयं च प्रमातृत्वं ति स्वातन्त्रयं, स्वातन्त्रयं च प्रमातृत्वं ति स्वत्वे प्रमाणं प्रयोजनीन्यम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमहिति । न च कृटस्थनित्यिश्वदात्माऽपरिणामि स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्यापारवद्बुद्धातितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्त्या प्रमाणम्धिष्ठातुमहैतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति(४) । अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं निश्चिष्ठमित्यतः आह—"नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-

⁽१) वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयाभित्रायेणाभिन्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

⁽२) भावनाबलोत्पन्नेनाऽमलोभन सर्वविषयेण ज्ञानेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य संस्कारवज्ञादनुवर्तमानैः विपर्ययेः बाधो न भवति, यतः परमार्थभावनोत्पन्नायाः बुद्धेर्वस्तुपचपातात्मकः स्व-भावोऽनपह्नवनीयत्वेन प्रवलोऽधिकप्रयनान्पेक्षत्वेपीति कारिकार्थः ।

⁽३) तादात्म्येति । तादात्म्याध्यासः —देहादिधर्मैक्याभाषः, एतङ्गाध्योक्तस्याहमभिमानस्य, तद्धर्मा-ध्यास इति च ममाभिमानस्य व्याख्यानं बोध्यम् ।

[्]र (४) प्रमाणानामितीति । तथाचाध्यासं विना प्रमातृत्वमेवानुपपत्रं स्थादिति निर्व्यापारे चिदस्त्मनि प्र-माणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामावियावस्त्रेयंत्वाभिति भावः ।

विट यवहारः संभवति"। व्यवह्रियते Sनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणा-नां फलीमत्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियलिङ्गादीनिति द्रष्टन्यम् , दण्डिनो गच्छन्तीति (१)वत् । एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते । (२)व्यवहार्कियया च व्यवहार्याक्षेपात्समान कर्तृकता । (३)अनु-पादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान प्रवर्तते इत्यत आह-'न चाधिष्ठानमन्तरेणोन्द्रयाणां व्यापारः-प्रमाणाः नां व्यापारः, संभवतिः'। न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कंत्री स्वकार्ये व्याप्रियन्ते । मा भूकुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अय देह एवाधिष्ठाता कस्मान भवति. कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—'(४)न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्या-प्रियते" । सुष्रिप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेततः । यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमा-दिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तैवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्य-ति तदाभेज्ञः प्रमातेत्यत आह-"न चैतिस्मन् सर्वस्मिन्-इतरेतराध्यासे इतरेतरधः धर्माध्यासे चासति, आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमान त्त्वभूषपद्यते । (१० ५० पं० १) व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनाधिष्ठाय व्या-पारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न ब्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अतः श्राध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह्-'न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रश्रृत्तिराहित" (५) प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तः करणपरिणामभेदश्व प्रमयप्रः वणः कर्तृस्थिक्षित्रवभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्मकर्तुको भवेत , यद्यन्तःकरणं व्यापारवन च्चिदारमनि नाध्यस्येत्। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदारमकर्तृश्यं प्रमाफलं सिध्यति । तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वं, (६)तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रशृतिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्येत । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत । तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहर-ति ''तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि' । स्यादेतत् । भवतु पृथाजनानामेवम् , आगमोपपिताप्रिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमान णप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावाद्वेषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह्-"पद्वादिभि-

⁽१) यथात्र दण्डिकाब्दो दण्डचदण्डिसमूहपरस्तथेन्द्रियक्षक्दो इन्द्रियानिन्द्रियममाणपर इत्यर्थः ।

⁽२) व्यवहार इति क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियापेक्षः क्रवापत्ययः कथमित्याञ्चक्कां परिहर्तुः कर्तराक्षेपमाह व्यवहाराक्रिययेति ।

^{ं (}३) अञ्जुपादायेति । नैवमत्र संबन्धोऽनुपादाय न सम्भवतीति किन्तु अञ्जुपादाय यो व्यवहारः स न सम्भवतीति । .

⁽ ४) 'किमिति पुनरिति' अन्थेन सोख्यस्वभाववःदिनोराक्षेपं प्रदर्श्य तस्य 'नचे'त्यादिभाव्येण समा-धार्म कुरवाध्येत्यादिनोक्तस्य लोकायतिकस्य समाधानायाह नचेति ।

⁽५) नतु प्रमातृत्वं विना प्रमाणप्रवृत्तिरसम्भवेषि प्रमाणानामध्यासाधितत्वं कथिमिति चेन्नं । चिदचि-द्रूषसम्बल्तिप्रमाया आश्रयः प्रमातापि तत्स्वभाव एव स्यातः , चिदैचित्सम्बलनञ्चाध्यासमन्तरेण न सम्भ-वतीति प्रमाणानामध्यासाश्रयन्वमिदमेवाइ प्रमायामित्यादिना ।

⁽६) तामेव चेति । अनेन 'तत्त्वपरिष्छेदो ही'त्यादिग्रन्थस्य 'परिहारः','तित्सद्धी' चेत्यनेन च 'अबि-याबन्तमि'त्यादिग्रन्थस्य परिहारः प्रदर्श्वितः।

आविशेषादि"ति (१० ५८ पं० १)। विदन्तु नामागमोपपात्तिभ्यां दिहेदियादिभ्यो भिन्नं प्रस्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयन्यनहारे तु प्रमाणमृन्मात्रधर्मात्रातिवर्तन्ते । यादशो हि प-ग्रुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्वभावानां व्यवहारस्ताहशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दश्यते । तेन तत्सामान्यात्तेषामि व्यवहारसमयेऽविद्यावस्व (१)मनुमेयम् । चशब्दः क्षमुच्चये । उक्त-शङ्कानिर्वतनसहितर्वेवाक्तापपत्तिर्विद्यावित्पुरुवावेषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव(२) विभागते "थथा हि पद्यादय" इति । अत्र च "दाब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सती"ति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । "शब्दादिविज्ञान" इति तत्फलमुक्तम् । "प्रतिकुल" इति चानुमानफलम् । तथाहि शब्दादिस्वइपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रति-कूळतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रातेकूळतायनुभिमीत(३) इति । उदाहरित-''वशा दण्डेति''। शेषमितिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि, शास्त्रं तु 'ज्योिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमहीते । अत्र खल्वा-मुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमंष सूत्रम्-'(४)शास्त्रफलं प्रयोक्त-रि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादि 'ति (अ ३ पा० ७ सू० १८) । न च देहादि मन स्मीभृतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहावातीरिक्तं कीचदिधकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्यात कथमाविद्यावद्विषयं शास्त्रामित्याशङ्कणाह--"शास्त्राये त्वि"ति (१० ६०-पं०११)। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनाते शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पंसः परलोकसम्बन्धं विना न निवर्हतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत् न त्वस्यासंसारित्वमिप तस्या-विकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुराधिकारविरोधात् । (५)प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाडभोक्ता कर्मजनितफलभागभोगी । तस्मादनायविद्यालब्यकर्तृत्वभोक्तृत्वनाह्मगरवायाभिमा -निनं नरमधिकृत्य विधिनिषेघशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता अप्याविद्यावस्पुरुषविषया एव । निह प्रमात्रादिविभागादते तद्यीथिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्भृष्ठिनि खिलाविद्यमनु-शिष्ठं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावतपुरुषाविषयाण्येवं शास्त्राणी-ति सिद्धम्।

स्यादेततः । यद्यपि विरोघानुपयोगाभ्यामौपनीषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनि-

⁽१) अन्नायं प्रयोगः-विवोकिनोप्यध्यासवन्तः व्यवहारवस्वात् पदवादिवदिति ।

⁽२) एतदेवाति । पश्वादिभिश्चाविश्वेषादिति वाक्यं विवृणोतीत्यर्थः ।

⁽३) अयं शब्दो मदिष्टसाधनमिष्टसाधनजातीयत्वात, अयं चानिष्टसाधनं तत एवेति दार्थन्ते, अयं द्रव्हो मदिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् , इदं तृणं मदिनष्टसाधनं अनुभूततृणजातीयत्वात् अनुभूततृणविदिति च दृष्टान्तेऽनुमानाकारो बोध्यः ।

⁽४) यस्मात्तल्लक्षणत्वाच्छन्द्रमाणत्वाच्छाञ्चगम्यं फलं प्रयोक्तरि कर्तरि प्रतीयते तस्मात् सङ्गप्र-भानकर्मणोतुष्ठाने यजमानः स्वयं प्रयोक्ता स्वादिति सुत्रार्थः ।

⁽५) प्रयोक्ता द्वीत । विशेषणत्रयेग भाष्योक्तानामश्चनायायतीतादिपदस्चितानामकर्तृत्वाभोक्तृस्थानः धिकारित्वानां वैपरीत्यं स्वितम् ।

पद्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं (१) निरोद्धम् । तथा च परत्यरापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपज्ञह्यादित्यत आह ''प्राक् च तथाभृतात्मेति'' (पृ० ६१ पं० २)। सत्यमीपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मानु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च (२)परस्परापहृतिः, विद्याः विद्यावत्पुरुषभेदेन न्यवस्थोपपत्तेः । यथा 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानी'ति साध्यांशनिषेश्वेडाप 'इयेनेनाभि बरन् यजेते'ति शाँखं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः है पुरुषभदादिति । अवजितकोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिकियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु इयेनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिकर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति "तः थाही"ंति । (३)वर्णाध्यासः राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यासः गृहस्थः सह शीं भार्या विन्देदित्यादिः । वयोध्यासः कृष्णकेशोऽप्रीनादधीतेत्यादिः । अवस्थाध्यासः अप्रतिसमाध्यय्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदिप्रहणं (४)महापातकीपपा तकसङ्करीकरणापात्रीकरणमिलनीकरणायध्यासोपसंप्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्परा ध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाय प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दढिकृत्य तस्यानर्थहेतुता-मुदाहरणप्रपञ्चन प्रतिपादियतुं तत्स्वह्रपमुक्तं स्मारयति "अध्यास्तो नामातार्धेमस्तद्बुः द्धि रित्यवो चाम' पू० ६२ पं० १)। 'स्मृतिह्यः परत्र पूर्वद्यावभास' इत्यस्य संक्षे-पामिधानमतत् । (५)तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममत्यसुत्पादितधर्माध्यासं नान-र्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपपञ्चेनाह "तद्यथा पुत्रमार्यादिष्वि'ति । (६)देहतादातम्यमातमन्यध्यस्य देहधर्म पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशात्वादिवदारोप्याहाहमेव विकलः सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीस्वरः सकलः सम्युणी भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरः वि-कलोऽसम्पूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे ताना-त्मन्यस्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाच्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिस्तदा केव कथाऽनौ पाधिकेषु देहचभेषु कृत्राःवादिष्वित्याशयवानाह "तथा देहधर्मानि"ति । देहादेरप्य-न्तरङ्गाणामिन्द्रियाणासभ्यस्तातमभावानां धर्मान्सूकत्वादीस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्यः स्तात्मभावस्य धर्मान् कःमसङ्कल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपन्नेन धर्मान

⁽१) अधिकारमिति । कर्मणीति शेषः।

⁽२) नन्वज्ञे ब्रह्मज्ञानेन कर्भविधीनां यदि बाधस्तदःपि तेषामप्रामाण्यं दुष्परिहरमेवेत्याज्ञाङ्कायामाह नच परस्परेति ।

⁽३) वर्णेति । तथाच 'राजा यजेत' इत्यायागमः राजादिपदैरिधकारिणं वर्णायः ममानिनमनुवदन्न-ध्यातं गमयतीति भावः ।

⁽ ४) महापातकेति । ब्रह्महत्यादि महापातकं, गोबधायुपपातकं, खराद्रवादिवधो संकरीकरणम् , नि-न्दितधनादानवाणिज्यश्चरसेवाऽसत्यभाषणान्यपात्रीकरणं, कृम्यादिहत्या-मयपान-कलेधःपुष्पादिस्तेयाधै-र्याणि मलिनीकरणं, विज्ञेयम् । अत्रादिपदेन जातिभ्रंशकरादिकं प्राह्मम् ।

⁽६) धर्म्यध्यासस्याभ्यार्द्धतत्वात्त्रथमं वक्तव्यत्वेषि धर्माध्यासस्य पूर्वमभिधाने हेतुमाह तत्राहः भिन्यादिना ।

⁽३) गृहीतविवेकलात्पुत्रादीनामात्माने तद्धर्माध्यासः कथमित्याशङ्क्रचाह देहतादात्म्यमिति ।

ध्यासमुत्कत्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह ''एवमहरम्प्रत्यिनम्-अहंप्रत्ययो वात्तेर्यासमः सोयमहंप्रत्ययी तं, स्वप्रचारसाक्षिणि -अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि (१)चैतन्योदासीनताभ्यां, प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे (२)उपपा दिते । चैतन्यम् पादयति तं च प्रत्यगातमानं सर्वसाक्षिणं ताद्विपर्ययेण-अन्तः करणादिविपर्यथेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभू तलक्षणे तृतीया । अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति"(पृ०६३ पं०३) । (३)तदनेनान्तःकरणायवच्छितः प्र-व्यगतमा इदमनिदंहपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेत्राध्यासोपादानस्तद्रपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्वी जाङ्करवन्नेतरतराश्रयत्विमत्युक्तं भवति । श्रमाणश्रमेयव्यवहारदृढीकृतमीप शिष्यहिताय स्वरू पामिधानपूर्वकं सर्वेलोक्प्रत्यक्षतयाऽध्यासं सहढोकरोति-"एवम्यमनादिएनन्तः-तत्व-ज्ञानमन्तरेणाशक्यसम्ब्छेदः । अनायनन्तत्वे हेत्रुको नैस्निक-इति । मिथ्याप स्ययक्षणे।" मिथ्याप्रस्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तदास्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । (४)प्रकतम्पसंहरति-"अस्यानधंहतोः प्रहाणाय (पृ० ६४ पं०१) विरोधिः प्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम् — आत्मेकत्वविद्याप्रतिपत्तये" । प्रति-पतिः प्राप्तिः तस्यै, न त जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रप्र-श्चत्वमानन्दक्षपस्य सतस्तरप्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासः मुप्झन्ति । (५) एतदुक्तं भवति । अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वाचिष्प्रयोजनःवाच न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्चते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्ततृत्वायात्मनोऽपनेतुमहिति । आरोपितं हि ह्रपं तत्त्वज्ञानेनापे यते. न त बास्तवमतत्वज्ञानेन । नहि रज्जवा रज्जुःवं सहस्रमपि सर्प-धाराप्रत्यया अपविद्तुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसाञ्जितं च स्नरूपं सक्यं तत्त्वज्ञानेनापव-दितम । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सहहोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यद्धिकालतत्त्वज्ञानाभ्या-सजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणायुपासना अपि वेदान्तेषु बहुळसुपळभ्यन्ते तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—''यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्ताना तथा वयमस्यां शारीरकमीमांलायां प्रदर्शियन्यामः" (पृ॰ ६४ पं॰ २)। शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिषयस्य तत्पदाभिष्येयप-

⁽१) चैतन्योदासीनताभ्यामिति साक्षित्वे हेतूकिः ।

⁽२) उपपादिते इति । सिक्रयोपाधेरात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभाकतृत्वे उपपादिते इत्यर्थः ।

⁽३) साक्षिणीति निर्देशात् शुद्धे ऽध्यास इति भ्रमं निरस्पति तदनेनेति ।

⁽४) अध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य बुद्धिस्थतया प्रकृतं विषयपयोजनमित्यर्थः।

⁽५) एवमध्याससाधनात् आक्षेपावसरोक्तस्य ब्रह्मगः प्रसिद्धत्वादाजिज्ञास्यत्वस्य निरास्रो जात इत्याहः एतदुक्तं भवतीत्यादिनाः। (३)

रमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोका । (१)एतानानत्रार्थसंक्षेपः । (२)यद्यपि च स्नाध्याः याध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशः फलबदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधि-निषेधानाभिव वेदान्तानामपि स्वाच्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यदापि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ' इतिन्यायानमन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चेतन्यानन्द्घनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, (३)त-थापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंत्रत्ययेन सन्देहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवाक्षितस्त्राः र्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्रुक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्व-जनीन।हमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुक्षी-त्तेति पूर्वः पक्षः ॥

(४)सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहं प्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तृत्तेन क्रमेण श्रुत्यादिवाधकत्वानु-पपत्तेः । श्रुत्यादिभिश्व समस्ततीर्थकरैश्व प्रामाण्यानभ्युपगमाद्घ्यासत्वम् । एवं वेदान्ता नान विवक्षितार्थो, नाष्युपचीरेतार्थाः, किन्तुक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्यत्वात्प्रयोजनवत्वाच युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवानसूत्रकारः तिजन

ज्ञासासूत्रमस्त्रयत्-

্র (মু॰) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छान्याप्यत्वाद्वह्मज्ञानं कण्ठो-कं प्रयोजनम्। न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानिमव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किञ्चिदास्ति, येनै-तदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुक्कातविष्येर्वेदान्तैराहितं निर्विचिक्तिःसं(५) ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमङ्गपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्] तमः र्श्वमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावज्ञादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्वमीवागतमपि(६) मैवेयकं कुतिश्वद्भमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादि-तमप्राप्तिमिव प्राप्नोति । (७)जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं स्वयति ।

(१) प्राङ्को निराकृत्यानारभ्यत्वपूर्वपर्क्षं स्थापयति तथापीति । प्रमाणप्रमेत्रस्वरूपपर्यालोचनया

मासाऽनारभ्योति पूर्वपक्षतात्पर्यम् ।

⁽१) ब्रह्मजिज्ञासाख्यप्रथमाधिकरणस्य स्वरूपं प्रदर्शयत्राह एताबानिति । अत्र च वेदान्तशास्त्रमः न्त्रस्यमारभ्यं वेति विषयप्रये जनासम्भवसम्भवाभ्यां संशयः । अध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थेबो-धपरतं नीतैः विशेषतश्च संदिद्यमानार्थतया विचाराका हुर्वेदाभ्तेराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः। सम-न्वयादिविचारेहत्त्वाच्छास्त्रपथमाध्यायपथमपादसङ्गतयः ।

⁽२) पूर्वपक्षे सिद्धान्त्याञ्चङ्काषयमाह यद्यपीति । अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् [१]लोकवेदयो-बीक्यार्थस्याविशेषात् सिद्धक्ये ब्रझण्यपि देवतादै। मन्त्राणामिव प्रामाण्यसम्भवात् [२] ब्रह्मात्मैक्यबोधकत्वा-द्वुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यस्यासम्भवाच्च[३] आरभ्यमेव वेदान्तशास्त्रमित्याशङ्कार्थः ।

⁽४) भिद्धान्तभाह सिद्धान्तास्त्विति । वक्ष्यमाणेन-तत्युनर्ब्रहोत्यत्र प्रन्थे इत्यर्थः ।

⁽५) निर्विचिकिःसं-सन्देहरहितम्।

⁽६) ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् , प्रतिपादितं बोधितम् ।

⁽ ७) इध्यमाणत्वेन ज्ञानस्य प्रयोजनस्चनसुपपाद्य संशयस्चनसुपपादयति जिज्ञामा त्विति ।

संशयत्र मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्र प्रक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद्
युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्विमत्याह भगवान् भाष्यकारः—"वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य
द्याचिष्यासितस्य" अस्माभिः "इदमादिमं सृत्रम्" (पृ०६५पं३) पूजितविचारः
वचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थिनिर्णय कळता विचारस्य पूजितता ।
तस्या मीमांसाथाः शास्त्रम् , सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्या यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च
(१)वह्यर्थसूचनाद्भवति । यथाहुः—

(२)लघूनि स्चितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च। सर्वतः सारभूतानि स्त्राण्याहुर्मनीषिणः॥ इति।

तदेवं सूत्रतात्पर्थं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचेष्ट "तत्राथशब्द आन-न्तर्यार्थः परिगृह्यते'' (पृ० ६६ पं० १)। तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोप्यथशब्दो दश्यते, यथा 'अथेष ज्योति'-रिति वेदे, यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' 'अथ योगानुशासनम्' इति । तत्किमत्रा-विकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह "नाधिकारार्थः" । कुतः ? "ब्रह्माजिज्ञासाया अन धिकार्यत्वात्" । जिज्ञासा तावदिह सुत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं(३) प्रती यते । (४)न च यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहे'खत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थी विवक्ष्यते, एवमि हापि ब्रह्मतज्ज्ञामे इति युक्तम् , ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थःवेन जिज्ञा साया एव विवक्षितत्वात् । तद्विवक्षायां तदस्चनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाडिभिधेयप्रयोजने भवितुमहेतः, अन ध्यस्ताइंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽथे प्रामाण्यानुपपतेः । कर्मप्रवृत्युपयोगितयोपचरि तार्थीनां वा जपोपयोगिनां वा 'हुमि'त्येवमादीनामीववक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधी नप्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्सन्देहप्रयोजनस्चनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रयानं विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्(५), येन तत्समभिव्याहृतोsयक्तब्दाsिषकारार्थः स्थात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म तज्ज्ञानमिकार्थं भवेत् । न च तदप्य थशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवद्धिकि-यत । नान्तत्वं निपाख 'माङ् मान' इत्यस्माद्वा 'मान पूजायामि'त्यस्माद्वा धातो 'र्मान्बधे'त्या-

⁽ २) विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणो प्रतिज्ञानाद्वह्वथस्रचनता स्वाणो बोध्या ।

⁽२) अन्नासंदिग्धार्थस्यं लघुत्वम् , सांशयिकस्य नानार्थस्फोरकत्वेन गुरुत्वात्।

⁽३) प्रधानमिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वनियमातः ब्रह्मज्ञानाविषयिणोच्छैव प्रधानमित्यर्थः ।

⁽४) नतु जिज्ञासायाः श्रास्त्रणाप्रतिपायमानस्वात्तरप्रतिपादनप्रारम्भार्थो माभूत् ब्रह्मतञ्ज्ञान-प्रारम्भ र्थस्तु स्यादित्याशङ्क्रवाह नचेति । 'दण्डो भेषानन्वाह' इत्यत्र 'मैत्रावरुणः भैष्यति चा-न्वाह' इति मन्त्रण प्रेषानुवचने भैत्रावरुणस्य प्राप्तत्वेन दण्डस्याप्रधानस्यापि विवच्ना युक्ता, अत्र तु जिज्ञा-साया अविवक्षायां विषयप्रयोजनसूचनं न स्यादित्यविवक्षाकारणाभावात्तदर्थ एवारम्भो युक्त इति परिहार्गाधः।

⁽५) प्रत्यधिकरणमत्रातिपाद्यमानत्वात्।

दिनाऽनिच्छार्थे सनि न्युरपादितस्य मीमांसाशन्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् (१) । ज्ञाने-च्छावाचकत्वाजिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्थात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्त्त-कयोरेक्यम् , एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः । (१) न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्ते। सत्यामन्यार्थपरत्व-कल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । तस्मास्प्रपूर्त्त जिज्ञासाया अनिधकार्यत्वादिति ॥ अथ मङ्गळाः र्थोऽथशन्दः कस्मान्ध भवति ? तथा च मङ्गळहेतुत्वात्प्रत्यस्ं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तन्येति सूत्रार्थः संपद्यत हत्यत आह 'मङ्गळस्य च वाक्यार्थं समन्वयाभावात्'। पदार्थं एव हि वाक्यार्थं समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यं वा । न चेह मङ्गळमथशन्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किन्तु मृदङ्गशङ्कष्विनवद्यशन्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोन्धिसर्योथं समन्वयः शन्दस्यवहारे दष्ट इत्यर्थः ॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशन्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तन्यः ।तथा च

ओंकारश्राथशब्दश्र द्वोवता ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्याता तस्मान्माङ्गालिकानुभी ॥

इति स्मृतिन्याकोप इत्यत आह "अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथरान्दः श्रुत्या मङ्ग लप्रयोजनो भवति"। अर्थान्तरेषु आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽयशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वानेवद् मङ्गलं कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोद्कुम्भद्र्शनवत् । तेन न स्मृतिव्याकीपः । न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः । स्यादे-तत् पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दा भाविष्यति विभैवानन्तर्यार्थरवम् , तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विम्हयते-किमयमथशब्द आनन्तर्थेऽथाधिकारे-इति, अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्व-प्रकृतमथशब्दमपृक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे, न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्व-प्रकतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात् , न च प्रकृतानपेक्षाः तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वामा वनासमानविषयत्या विकल्पानुपपत्तेः, नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिः रिति, तस्मादानन्तर्थ विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत "पर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्" (पृ०६८पं० १)। (३)अ स्यार्थः त वयमानन्तर्धार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृत सिद्धये । सा च पुर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथराब्दस्य सिध्यतीति न्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधार-णामहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं "फलत" इति । (४)परमार्थतस्तु कल्पान्तरीपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् । भव-स्वानन्तर्यार्थः किमेन सतीत्यत आह-"स्वित चानन्तर्यार्थत्व" इति (पृ॰ ७० पं०१) न तावद्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यामिति वक्तन्यं, तस्याभिषानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवद्र्यं

⁽१) 'मान्वधदान्शान्भ्या दीर्घश्चाभ्यासस्य' (पा० ३।१।६) स्त्रेणाङानुबन्धस्य माङ्धाती-नौन्तस्यं निपातितम्, तस्य च प्रजितविचारार्थकस्यं प्रसिद्धिबलादास्थेयम् इति भावः।

⁽२) ब्रक्षितविचारप्रारम्भार्थोऽथशब्दो भवत्वित्याशङ्कायामाह—न च स्वार्थेति ।

⁽३) अनेन भाष्यण पूर्वप्रकृतापेक्षाया आनन्तर्यक्रपत्वं नोच्यते, आनन्तर्यक्रपत्वप ने विकल्पाप्रति-भानात . किन्तुभयत्रापि अझिजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृतासिद्धिरस्ति प्रयोजनमतः फलद्वरिणाव्यतिरेक इत्युच्यत इत्याह अस्यार्थ इति ।

⁽ ४) नन्मयथा फलामेदो यदि तर्हि आनन्तर्याप्रहो व्यर्थ इत्यत आह परमार्थतस्तिति ।

हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किंचित्करोति । न चान-तर्यमात्रस्य दृश्मदृष्टं वा प्रयोजनं पर्यामः । तस्मात्तस्यात्रान-तर्थं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सित तु भवन्ती भवन्त्येव, तिद्दमुक्तम् "यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षतः" इति । स्योदेतत् । वर्मेजिज्ञासाया इव ब्रह्मिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्यायान-तर्यं (१), धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्यामनायैकप्रमाणगः स्यत्वात् , तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननाद् , प्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यव्ययनेनैव नियतत्वात् , तस्माद् वेदाध्ययनान-तर्यमेव ब्रह्मिज्ञासाया अप्यथ्याव्दार्थः इत्यत्य आह "स्वाध्यायानन्तर्यं तु स्वमानं" धर्मब्रह्मिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायोन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्ष्यति, तथा चा धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनान-तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः (२)॥

चोदयित "नाश्चिह कर्माववोधानन्तर्थ विशेषो" धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः । अस्यार्थः 'विविदिषन्ति यज्ञेने'ति तृतीयाश्चरया यज्ञादीनामङ्गरवेन ब्रह्मज्ञाने विनियोग्गत् , (३)क्वानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधानयात् , प्रधानसंबन्धाचाप्रधानानां पदार्थान्तराणान्म् । तत्रापि च न वाक्यार्थञ्चानोरपत्तावङ्गमावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थञ्चानस्य वाक्यार्थञ्चानीरपत्तेचः । न च वाक्यार्थञ्चानिरतया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदयैन्संगतीनां (४)समिधगतशाब्दन्यायतत्वानां गुणप्रधानमृतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्यन्तानुसन्धानवतामप्रत्यृद्धं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । (५)अनुत्पत्तौ वा विधिनिषधवाक्यार्थप्रत्ययामावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनामावप्रसङ्गः । (६)तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराध्ययः—तिस्मन् सित तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततस्य तद्वोधन्दति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्ययने कर्मापक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साप्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । (७)'तत्व-मसी'तिवाक्यात् त्वपदार्थस्य कर्तृभोकृष्ठपस्य जीवात्मनो नित्यग्चद्वनुद्धोदासीनस्वभावेन तत्प-दार्थन परमात्मनैक्यमशक्यं द्वागित्येव प्रतिपत्तम् , आपाततोऽश्चद्धसत्वयौग्यताविरहनि-स्वयात् । यज्ञतपोदानतन्तृकृतान्तर्मछास्तु विश्चद्धसत्त्वाः श्रद्धधाना योग्यतावर्णमप्रमाणात्कर्भणो त्यात्रमन्तिति चेत् । (८)तिकिमिदानां प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्भणो

⁽१) अत्र स्वाध्यायश्रब्देन लक्षणया स्वाध्यायाध्ययनं ग्राह्यं स्वाध्यायस्य नित्यत्वात्त्रथाचे ृस्वाध्या-याध्ययनानन्तरं त्रहाजिज्ञासाया भवितुं शक्यत्वात्तर्यानन्तर्यमथशब्देनाभिक्षानार्हमिति भावः।

⁽२) अनेन धर्मजिज्ञासासुत्रे ब्रह्मानुपादानात्कथं तेन गतार्थतेति शङ्का परास्ता ।

⁽३) नतु यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मजिज्ञासायां विनियोगो न ज्ञाने इत्यवाद् ज्ञानस्येवेति । अर्थतः प्राधान्यात् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः ।

⁽४) ज्ञातव्याकरणञाकाणाम्।

⁽ ६) अकृतकर्मणां वाक्यार्थप्रतीत्यनुत्पादे ।

⁽६) तद्वोधतः विधिविद्वितकर्मादिवोधतः।

⁽७) विशेषहेखभावोधसेख इत्याशंकते तत्त्वमसीति।

⁽८) अभेदज्ञानहेतुम्तर्योग्यतावधारणे कि कर्माप्रमाणं सदुपगुज्यते प्रमाणक्र्यं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति तिकिमिति । प्रमाणं कारणं यस्य ताद्शं योग्यतावधारणमप्रमाणाःकर्मणो प्रमाणकार्योद्याद्वयान् घातान्म संभवतीत्यर्थः ।

वक्तुमध्यविसतोऽसि, (१)प्रत्यक्षायितिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम्। वेदान्ताविरुद्धतनमूळन्यायव-लेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः। तस्मात् 'तत्वमसी'त्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूळ्या चोपपत्या व्यवस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकाळनेरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफळायां यज्ञादीनामुपयोगः(२)। यथाहुः—'स (३) दु दीर्घकाळादरनेरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृद्भूमे'तिति। ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः। अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मण' इति। विज्ञाय तर्कोपकरणेन राज्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वतित्यर्थः। अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकरमषिनवर्द्धणद्वारेणो-पयोग इति केचित्। पुरुषसंस्कारद्वारेणत्यन्ये। यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनेरन्तर्यदीर्घन् काळेरासेवमानो (४)ब्रह्मभावनामनाद्याविद्यावासनां समूळकाषं कषिति। ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवळो विद्यदीभवति। अत एव स्मृतिः—

'महायज्ञैश्व यज्ञैश्व ब्राह्मीयं क्रियते तनुः'। 'यस्यते Sष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति च॥

अपरे तु ऋणत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृतिः — 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो माक्षं निवेशयेदि'ति ॥

(५)अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्धिन्त यज्ञेने'त्यादिश्चितिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामि कर्मणां संयोगप्रथक्तेन ब्रह्मभावनां प्रत्यक्षभावमाचक्षते, (६)कत्वर्थस्येब खादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, 'एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगप्रथक्त्व'मिति न्यायात्। अत एव
पारमर्षे सुत्रम् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्चतेरश्वविदे'ति (ब्र॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ २६)। यज्ञ॰
तपोदानादि सर्व, तद्पेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः। तस्माद्यदि श्चुत्याद्यः प्रमाणं यदि वा पारम्षे
सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुचिता ब्रह्मोपासना (७)विशेषणत्रयवत्यनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमण ब्रह्मक्षाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि। (४)न चैतानि

⁽१) दितीयं निरस्यन्नाह प्रत्यक्षादीति । प्रमाणं वक्तुमध्यवासितोसीत्यसुषद्भः । कर्मणः प्रमाणत्वा-प्रसिध्या तत्र युक्तमित्यर्थः ।

⁽ २) एतेन कर्माववेशधस्य ब्रह्मज्ञाने साक्षात उपयोग इति वदन्तः परास्ताः ।

⁽ ३) सः चित्तवृत्तिनिरोधः दीर्घकालादिभिरासेवितो तत्त्वप्रातिपत्ती दृढ उपाय इति सूत्रार्थ: ।

⁽ ४) ब्रह्मभावनामासेवमानोऽनायविद्यावासनो समूलकाषं कषतीत्यन्वयः। समूलद्याच्छनत्तीत्यर्थः।

⁽५) विनियोगवचनबलेन सर्वकर्मणामुत्पत्तिविधिविहितरूपमुपादाय भावनाङ्गतेति वादिनां मतमाह अन्ये त्विति ।

⁽६) 'ब्रादिरे पशुं बम्नाति' 'ब्रादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इति श्रुतस्य ख्रादिरत्वस्येकस्येव ऋत-थेत्वं पुरुवार्थत्वं च यथा पूर्वभीमांसायामवधारितं, तथैकस्यैव कर्मणः तत्तत्फलार्थत्वं ब्रह्मभावनाङ्कृत्वं चेत्यु-भयार्थत्वं स्यादित्यर्थः ।

^(🔊) विशेषणेति । आदरनैरन्तर्यदर्धिकालत्वरूपविशेषणत्रयवतीत्यर्थः ।

⁽८) कर्मापेक्षत्वेन ब्रह्मभावनायास्तदवबोधापेक्षामुपपादयन कर्मावबोधान-तर्यामिति भाष्यं सँगमयति नचेति । दृष्टस्तुषविमोकादिरदृष्टः पोक्षणादिजः यः सामवायिकः ब्रतुरूपसमयायी आराददूरे कलापूर्वसिद्धा- सुपकाष्य तस्य हेतुस्तान्यौपदेशिकानि मन्यक्षविहितानि आतिदेशकानि पंकृतेविकृतावातिदेशपातानि क्रम-पर्यन्तानि क्रमिकाणि यान्यक्रानि तेषां प्रामः समूहस्तत्सहितं यत्परस्पराविभिन्नं कर्मस्वरूपं तद्दिकिकारिविशे- प्रश्च तयोक्ताने विना कर्माण्यतुष्ठातुं न शक्यानीत्यन्त्यः।

दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गयामसहितपरस्परविभिन्नकः मेंस्वरूपतदिधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममीर्मासापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मारसाधूक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्थं विशेष' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठा-नसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतिन्नराकरोति "न" । कृतः ? "कर्मावबो धात्प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्माजिज्ञासोपपत्तः" (पृ० ७१ पं० १)। इदमत्राः कृतम् । ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः-क पुनरस्याः कर्मापेक्षा ? किं कार्ये यथाऽऽप्रेयादीनां परमापूर्वे चरमभीविफलानुकूले जनयितव्ये सिम-दायपेक्षा, स्वरूपे वा यथा तेषामेव (१)द्विरवतपुरोडाशादिद्रव्यामिदेवतायपेक्षा । न तावत्का-र्थे, तस्य विकल्पासद्दत्वातः । तथाहि ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपयः, स चोत्पाद्यो वा स्याद् , यथा संयवनत्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथाऽवघातस्य ब्रीह्यः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योद्धखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्राखः, न खळु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याधयो ब्रह्मसाक्षात्का-रो भावनाधेयः संभवति, ब्रह्मणोऽपराधनिप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वभाव्येन नि॰ त्यतयोत्पाद्यत्वा(२)नुपपत्तः । ततो भिन्नस्य वा भावनाध्यस्य साक्षारकारस्य प्रतिभाप्रत्यय-वरसंशयाकान्ततया प्रामाण्यायोगात् (३), तद्विधस्य तत्सामभीकस्यैव बहुलं व्यभिचारे।पल ब्धेः । न खल्वनुमानविद्युद्धं विह्वं भावयतः श्रीतातुरस्य शिशिरमरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजिटलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते, विसंवादस्य बहुलसुपलम्भात्, तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावाक्षोपासनाया उत्पादे कर्मापेक्षा । (४)न च कूटः स्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति ।

(५)स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मधाक्षात्कार उत्थाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कायस्त्वनिर्वचनी यानाद्यविद्याद्वयिधानापनथनेन भविष्यति, (६)प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गच्यापृतेन(७) । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः-प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति, इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ।

अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना १ किं शाब्दशानमात्रसन्तितराहो निर्विचिकित्स

⁽१) द्विरवत्तेति । यथा आग्नेययागः स्वोक्षत्तये ह्यवदानं जुडोती'त वाक्याद्द्विर्डविषोऽवयतीति वि-डितं द्विरवत्तपुरोडाञामपेखते, तथा ब्रह्मोपासना स्वोक्षत्तपे कर्माण्यपेत्वते किमिति प्रक्नार्थः ।

⁽२) तथाच भावनासाध्ये साञ्चात्कारे यदि कर्मापेक्षा स्यात्ति तस्य ब्रह्मस्वरूपता न स्यातः ब्रह्मणो निन्यत्वादिति भावः।

⁽३) साञ्चान्कारस्य ब्रह्मश्वरूपाङ्गदे ब्रह्म जडं भवेत् , तच नेन्द्रियगोचरं शब्दश्चाप्रस्यक्षप्रमाहेतुरिति केवलभावनाजन्यः साक्षास्कारो प्रमा न भवेदिति भावः ।

⁽४) पश्चनयं युगपत्रिरस्यन्नाह न च क्रूटस्थेति । क्रूटस्थनित्यतया पूर्वरूपापायस्रक्षणो विकासे ऽभिनवयुणोदयरूपंतरकारश्च न सम्मवतः, सर्वस्यापितया प्रातिपक्षोपि न सम्भवतीति भावः।

⁽ ५) ब्रह्मसाक्षात्कारस्य संस्कार्यत्ववादी स्त्राक्षिपति स्यादेतदिति । अत्र कूटस्थितित्यत्वाविरुद्धोऽवियाः इयरूपदोषविद्यात एव संस्कारो प्राद्यः ।

⁽६) प्रतिसीरा जवानेका तिस्करिणीत्यर्थ: ।

⁽ ७) नटेनेत्यर्थः।

शाब्दज्ञानसम्तितः १ यदि शाब्द्ज्ञानमात्रसम्तितः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेतु मर्हति । तत्विविनिश्चयस्तद्भ्यासो वा सवासनं विपर्याससुन्मूळयेत् , न संशयाभ्यासः, सा-मान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । निह स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवदं द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानसभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्वयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात्। (१)ननूकं-श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत -इति । तहमा-श्चिवींचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । (२)न चासाः वनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिंदाते न तु परोक्षावभासेन, (३) दिङ्मोहालातचकचळद्वृक्षमरुमरीचिसालिलादिः विभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्यथैर्निवृत्तिदर्शनात् , नो खः ल्बाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्वानां दिख्योहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वम्पदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारः निवृत्तिर्नान्यथा । (४)न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् , अपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव तत्फलत्वनियमात्, अन्यथा कुटजबीजादपि वडाङ्करोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्माबिविविकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपा-ध्याकार्निषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । (५)न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । (६)न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीः नप्रकाशता । निह शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयं-ज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः-'नायमेकान्तेनाविषय' इति । (७)न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः, तस्यैव तदुपाधे-र्विनर्यद्वस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् , (८)अन्यथा चैतन्यच्छायापत्ति विना-

⁽१) आपातज्ञानाभ्यासरूपोपासनापचं निराकृत्य निश्चयाभ्यासरूपोपासनापस्रमाञ्चङ्कते नन्विति ।

⁽२) अनुपासनेवाविद्याविरोधिनी भवतु किं कमीपयोगिना साचात्कारेणाकिंचित्करेणेत्यशह नचेति।

⁽३) प्रत्यक्षप्रमाया एव पत्यक्षभ्रमनिवर्तकत्वे दृष्टान्तमाह दिङ्मोहेति ।

⁽४) नचैष इति । इदमत्र तालपर्यम् । स्वतोऽपरोञ्जस्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं भ्रमेण गृद्यते तत्रापरोञ्च-करणोदेव तत्साखात्कारः, अन्तःकरणं च स्रोपाधिके आत्मिन अडं वृत्तिं जनयत्तीति सिद्धमस्यात्मन्यपरोच्च-धीकारणत्वम् । तच श्रव्यजनितब्रह्मात्मेक्यधीसंततिवासितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतां जीवस्य स्नाचात्कारयति अस्वमिव पूर्वानुमवसंस्कारवासितं तत्तेदन्तोपलक्षितेक्यविषयपत्यभिज्ञाहेत्तरिति ।

^{🖟 (}५) स्वरूपप्रकाशस्याभिन्यिक्तसंस्कारमुपपाय न्यञ्जकान्तःकरणवृत्तेरुत्पायतामाह नचेति ।

⁽६) नचैतावता—उक्तानुभवस्य ब्रह्माविषयत्वेषि, स्वपकाशस्यैव शाब्दज्ञानविषयत्वं त्वयाप्याभिमतः मिन्यर्थः।

⁽७) नतु निरुपाधित्रद्वानः साक्षात्कारविषयत्वात्कथमुपाइततेत्यत्राह न चान्तःकरणाति । ब्रह्म निरु-पाधीति विषयिणी वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदेति स्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात्, ततः स्वसत्ताया विवाशहेतुसोनिध्याद्वितस्यदेवस्थत्वम् । एवं च नातुपाहितस्य विषयता, न चोपाधीर्निवर्तकान्तरापेक्षेति भावः ।

[्]र (८) नन्त्रेवं तर्हि उपाधिसम्बन्धादिषयत्वं विषयत्वे चोपाधिसम्बन्धे विषयविषयित्वलक्षण इत्यन्योन्याश्रय इत्यत् आह अन्यथिति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वपयुक्तं न चैतन्यप्रातिबिम्बितत्वं, किन्तु स्वतः घटादिवृत्तिषु साम्यात्, चैतन्यं च ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तत्सम्बधं द्वति नान्योन्याश्रयो दोष इत्यर्थः ।

ऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनाथाः स्वप्रकःशत्वानुपपत्ते साक्षात्कारत्वायोगात् । न चातुमितः भावितविन्द्साक्षात्कार्यप्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र विद्वत्वक्षणस्य परोक्षत्वात् । इद् तु ब्रह्मकपस्योगाधिकछ्वितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । (१)निह गुद्धबुद्धत्वादयो वस्तु- तस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः गुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । (२)तस्मायथा गान्धवंशास्त्रार्थश्चानाभ्यासाहितसंस्कारसिववश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरप्राममूच्छ्वनाभेदमस्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्याः साहितसंस्कारे जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । (३)अन्तःकरणवृत्तो ब्रह्मसाक्षात्कारे जनिवयेऽस्ति तदुपायनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । (४)न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सद्दभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तः । न खळः 'तत्त्वमसी'त्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकत्सं गुद्धबुद्धोदासीनस्वमाः वमकर्तृत्वायुपेतमेपतबाह्मणत्वादिजाति देहायतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्विकारसम्बवेद्धमहिति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा।

(५) यद्युच्येत-निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽतुवर्तमानो दश्यत, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहृतोन्द्रियाणां तित्तावभासानुवृत्तिरास्त्राय थूर्कृत्य त्यागात् । तस्माद्विद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तः तसमुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुल-मुपल्कव्यः, यथा पयः पयोन्तः जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं रामयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजा रजोन्तराविद्यात्मकमपि अविद्यान्तरम् राणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनावित्रं पाथः करोति । एवं कर्मोविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयत्सवयमप्यपगच्छिति—इति ॥

(६)अत्रोच्यते । सत्यं 'सदेव सोम्येदमि'त्युपकमा'त्तत्वमसी'त्यन्तात् शब्दाद् ब्रह्ममीमां सोपकरणादसकृदभ्यस्ताद् निर्विचिकित्सेऽनायविद्योपादाबदेहायतिरिक्तप्रत्यगासम्तत्वाववोधे जातेऽपि अविद्यासंस्काराजुन्नतावज्ञवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वाच श्रद्धते पित्तोप- हतेन्द्रिय इव गुडं श्रूकृत्य त्यज्ञचि तस्य तिक्तताम् । तथा चायं कियाकरणेतिकर्तव्यताफः लप्रपञ्चमतात्वकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, (७)विद्वषो ह्यधिकारोऽन्यथा पश्चश्चानः

⁽१) जीवस्य प्रागपरोक्षस्विपि शुद्धबुद्धस्वादेः पारोक्ष्यात्र तत्साक्षास्कारो यथार्थ इत्याशंक्याह नहीति ।

⁽२) उपसंहरति तस्मादिति । (३) समुचयवादी शंकते अन्तःकरणेति ।

⁽४) निराकरोति नेति । किंमुपासनाकार्ये साचात्कारे कर्मणामुपयोग उतोपासनास्वरूपे समुचयवा-दिनाङ्गीकियते ? तत्र न कार्य इत्याह तस्या इति ।

⁽५) समुचयवादिनोऽवियात्मककर्भणोऽतुष्ठानं तत्त्वावगतावपि विपर्यासदर्शनात्सम्भवतीति पक्षमु-पस्थापयति यद्यच्येतेति ।

⁽ ६) तत्त्वज्ञानिनो ६निधिकारा नेविमित्यभिपायेण समुचयवादिपक्षं खण्डयति अत्रोच्यत इत्यादिना ।

⁽ ७) क्रियाकर्जादिर्वास्तव इति निश्चयवत इत्यर्थ:।

दीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । (१) कियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमान इह विक्रियामिमतः कर्मकाण्डे । (२) अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाष्यकारः । तस्मायथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजस्य न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरिषकारः, एवं द्विजातिकर्तृकियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽिषकारः । न चानिषक्रतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय करूपते वैश्यस्तोमं इव ब्राह्मणराजन्या- स्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मषु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रे कसमिधगम्यं फलमनिषकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्ये कर्मापेक्षा ।

(३)स्यादेतत् मनुष्याभिमानवद्धिकारिके कर्मणि विहिते यथा तद्दिभमानरिहतः स्यानिधिकारः, एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इति तद्भिमानरिहतस्तेष्विप नाधिक्येत पश्वादिवत् । तथा चार्यं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवदितिभिन्नकः भैतापातः ।

मैनम्(४) । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किन्त्वविद्यासंस्कारानुवृत्याऽस्य
मात्रया तदिभमानोऽनुवर्तते अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्त इत्युक्तम् ।
किमतः १ ययेवम् एतदतो भवति-विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्याभिमानेन श्रद्धथाने न विधिशास्त्रेणाधिकियते । तथा च स्मृतिः-'नश्रद्धया हुतं दत्तिमि'त्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते, अपि तु निषिध्यमानिक्षयोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते ।
तथा च सांसारिक इव श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वोऽपि निषेधमितिकम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न
भिज्ञकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा । (५)अत एव नोपासनोत्याविष, निविचिकित्सशाब्द्झानोत्पत्त्युक्तरकालमनिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिःन कर्मणा न प्रजया धनेन (६)त्यागेनैके अमृतत्वमानद्यः ।

(७)तिकिमिदानीमनुपयोग एव सर्वेथेह कर्मणाम् , तथा च 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्याद्याः श्रुतयो विरुद्धेरन् । न । (८)आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि-'तमेतमात्मानं

⁽१) नतु विदुषश्चेस्कमेस्वधिकारस्तर्हि क्रियाकर्त्रादेवीस्तवस्व स्यादित्यत्राह क्रियाकर्त्रादीति । विद्रस्य-मानोऽविद्वानपि विद्वान् भवत्विद्वदाभास इत्यर्थः ।

⁽२) अत एव-विद्वदाभासो ऽविद्वानेव कर्मकाण्डे ऽधिकार्यभिमत इत्यस्मा द्वेतोः ।

⁽३) शङ्कते स्यादेतदिति । यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मण्यादेः शास्त्रनिमित्तामिथ्यात्व नत्य-यादश्रद्धधानो विध्यनधिकारी तदोल्लंघितशास्त्रनिषद्धकर्मतापात इत्याशङ्काभिप्रायः ।

⁽४) समाधचे मैवामिति । अवगतिमध्याभावस्याप्याधिकारनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वात्रिषेधाधिकार-हेतुता । न च श्रद्धधानता इहाधिकारहेतुः, अतत्त्वज्ञस्यापि नास्तिकत्वेनाश्रद्धभते निषेधाधिकारात् , इत-स्था निषेधकंघिनस्तस्य प्रत्यवायाभावाद्विधिषु तु श्रद्धाप्यधिकारहेतुरिति बह्मविदो नाधिकार इति समा-धानार्थसंक्षेपः ।

⁽५) अत एव-यत एवावगतब्रह्मभावस्य विधिषु नाधिकारस्तत एव ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानस्यासम्भ-वात्रोपासनात्पन्तौ कर्मापेक्षोति न द्वितीयकत्पस्यावकात्रा इति भावः।

⁽६) त्यागेन--त्यागसाध्यज्ञानेनामृतत्वं प्रापुर्न पितृलोकायाप्तिहेतुभिः कर्मप्रजाधनशब्दवाच्यापरिव-वाभिरिति शुत्यर्थः। (७) शङ्कते तान्किमिति ।

⁽ ८) समाधत्ते आरादिति । इह भवान्तरे वाऽजुष्ठितं कर्म चित्तग्रुद्धिहारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति समाधा-

वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छान्ति, न तु विदन्ति। वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधाः न्यात् , (१)प्रधानेन च कार्यसम्प्रत्ययात् । निहं राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमीप राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयतेऽपि तु पुरुष एव. शब्दतस्तस्य प्राधान्यात । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य । कामानशः नमेव तपः । हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्रतो, मरः णात् । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तः । एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितः निबईणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेडने नाङ्गं संस्कियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपर्धायते'(२) इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशिति । रमृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति । नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षाणकरमषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्ति दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः—'विशुद्धस-च्वस्ततस्तु तं पर्यति निष्कलं ध्यायमान' इति । स्मृतिश्च-'ज्ञानमुत्पद्यते पुंचां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिका । (३)क्लुप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्यहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसं-स्कारेण ज्ञानोत्पत्तावञ्जभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः(४), कल्पनागौरवा-पत्तेः । तथाहि नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मीत्पादः ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यानित्याञ्चिद्धः-खरूपे संसारे नित्यशुचिसुखल्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्वं मलिनयति, अतः पाप-निवृत्तौ (५)प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याञ्चिदुःखद्भप-तामप्रत्यृहमनबुध्यते, ततोऽस्यास्मिषनभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तजिहासोपार्वते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्चत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रव-णादिकमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्वज्ञानोत्पदं प्रति वित्तसत्त्वशुद्धाः कर्मणां युक्तम् । इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता-

> आरुरुक्षोर्भुनेयों गं कर्म कारणमुच्यते । योगारुढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते ॥

एवं चानजुष्ठितकर्भापि प्राग्मवीयकर्मवशाया विद्युद्धसत्वः संसारासारतादर्शनेन निष्य-

नाभिशायसुपपादयत्राह तथाहीति।

⁽१) प्रधानेनेति । प्रधानेन सन्प्रत्ययार्थेनेच्छयाऽ६७वातोषात्तमावनायाः कार्यस्य सम्प्रत्ययात्सम-न्वयादित्यर्थः ।

⁽२) अनेन कर्मणा इदं ममाङ्गम-तःकरणं संस्क्रियते पुण्येन चापभायते उपचीयत इति यो विदिखा-SSचरति कर्म स आत्मशुर्ध्यर्थे यजत्रात्मयाजी, स च देवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति ज्ञातपथशुर्वर्थी बोध्यः ।

⁽३) एवं नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वमुक्तवाऽधुना सर्वेषां कर्मेणां ज्ञानकार्ये मोखे समुखंय इति समुख्यवायुक्तं निरस्यन्नाह क्ल्प्सेनैबाति । नित्यानां पापक्षयरूपं कलं ज्ञानमपेक्षते न स्वर्गादि, तत्र यथा पंकृती क्ल्प्सोपकाराणामङ्कानामतिदेशे न प्रकृतोपकारातिरिक्तप्रकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्तयज्ञानां क्ल्प्सनित्यकलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यकर्मसाधारणमोक्षोपयोग्युपकारकल्पनमिति भावः।

⁽४) युक्त इति । अनेन साक्षादङ्गस्वं निषिध्यते न संयोगपृथवस्वम् , सर्वापैक्षाधिकरणे संयोगभेदस्य बक्ष्यमाणस्वात् । आरादङ्गमावेन संयोगपृथवस्यस्योपप्यमानस्वैनं न साक्षादङ्गस्वासिद्धरिस्यभिपायः।

⁽ ६) प्रत्यचेति । दृष्टंविषये प्रत्यक्षेणादृष्टविषये चौपपत्त्यापापकपाटनिवृत्त्यपावरणे;उद्घाटने संतीत्यर्थैः।

षवैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्मवीयकर्मानुष्ठानादेव तिसद्धः । इसमेन च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृते श्रुतिः—'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि'ति । तिद्दमुक्तम्—कर्मावबोधा''त्प्रागण्यश्चीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिक्कास्वापपचे"रिति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तद्पाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋंणवा जायते' इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवे'ति श्रुतिविद्ख्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्व-शृद्ध्यथमेन । जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोन्त्येष्ट्यथ्य कर्मजलानविदुषः प्रति, न त्वास्मतत्त्व-पण्डतान् । तस्मातस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन्तु सित भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थं इति सर्वमवदातम् ।

(१)स्यादेतत्। मा भूदग्निहोत्रयनागूपाकवदार्थः क्रमः श्रौतस्तु भविष्यति, 'ग्रही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रवजे'दिति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचियति। स्मरन्ति च—

> अर्थात्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्वोत्पाद्य धर्मतः । इन्द्वा च शक्तितो यहैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

निन्दति च--

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैरच मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति, अत आह—"यथा च हृद्याद्यवदानानामानन्तर्यनियमः"। कुतः! 'ह्दयस्याप्रेऽवद्यति अथ जिह्नाया अथ वक्षस' इत्यथाप्रशब्दास्यां क्रमस्य विवक्षितः स्वात , न तथेह क्रमो विवक्षितः । श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात् 'यदि वेतरथा क्रमचर्यादेन प्रवजेद्गृहाद्वा वनाद्वे'ति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेन विरजेतदहरेन प्रवजेद्गृहाद्वा वनाद्वे'ति । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायभ् । अविशुद्धस्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यातदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः ।

स्यादेतत । मा भूच्छ्रीत आर्थी वा कमः, (२)पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान

⁽१) धर्मब्रह्मवबोधयोहें तुहेतुमझ्रावाभावेषि वस्वाप्रत्ययञ्जस्य। पौर्वोषयं स्यादित्यभिप्रायेणाञ्चकते स्या-देतदिति । यद्या 'अग्रिहात्रं जुहेति, यवार्यू वचतीति' श्रूयते । तत्र क्रमस्त्राये द्रव्यमन्तरा यागानिष्यत्तरस्य-इंग्यानयने श्रुतवैयध्यति दृष्टपयोजने आराहुपकारकत्वस्यान्याय्यत्वात यधाः। यवार्यु पक्तवा जुहोतीति कमस्त्रथेह न सम्भवतीति भावः।

⁽२) 'सिमिधो यजती'त्यादयः पञ्च प्रयाजा दर्शवीर्णमासाङ्गतयाम्नाताः, तेषां पाठतः क्रमः। तथा ज्यो-तिष्टोमिवकारे सायस्क्रयागेऽतिदेशप्राताङ्गयः पश्चवः अग्नीषोमीयः सवनीयः अनुबन्ध्यञ्च। विकृतौ 'सह पश्च-बालमेत' इति श्रवणात्प्राकृतः क्रमो निवर्तते । सहत्वं चेदं सवनीयस्थाने । तथास्रति इतरयोस्तुल्यं स्थान-चलनं भवति । तत्रैककालत्वल अणसहत्वस्यासम्भवात्स्थानाःसवनीयप्राथम्यं नियम्यतः इत्स्यं स्थानक्र-मः। तथा 'सारस्वतौ भवत एतदे दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वाञ्च' इति ग्रुपपत्कर्मद्वयं श्रूयते। तत्र प्रथमं सरस्वतीदेवतस्य याज्यानुबावयागुगलं प्रयते ततो सरस्वदैवतस्य । तस्मादेतत्क्रमणं कर्मद्वयक्रम इति ज्ञा-

भवतीत्यत आह-'शेषशेषित्वे प्रमाणामावात्' (१० ७२ प॰ १)। शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चारनेयादीना(१)मेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेक-प्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपै।र्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदन्ष्ठाः नाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदानियमाय प्रभवन्ति । यत्र त न रेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा (२)सौर्यार्थम्णप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापे-क्षाभावात्र पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम् , अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मत्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । नतु शेषशेषिभावाभाः वेषि कमनियमो दृष्टो, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दृशपौर्णमासिकैरक्कैः सह, यथा वा दर्श-पौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशोषिणोरित्यत आह—"अ-धिकृताधिकारे च प्रमाणामावात्"इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासा-धिकतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासकत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदाहनेऽधिकारः । नो खळ गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पश्चन् भाविश्वतुमहिति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गकममातिपतेत् । अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनापः प्रणयेद्वोदोहनेन पशु-कामस्ये'ति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् ऋत्वर्थाप्प्रणयनाः श्रितत्वाद्भोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् (३)। श्रुतिनिराकरणे-नैवेष्टिसोमकमवदपि कमोप्यपास्तो वेदितव्यः ।

शेषशेषित्वधिकृताधिकाराभाविषि कमो विवस्येत, ययेकफलावच्छेदो भवेत, य-थान्नयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिजानां, यदि वा जिज्ञास्यबद्धाणोशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनिचत्केनिचदंशेनैकैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णं लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धं सति कमो विवक्षितस्तयेद्या-प्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह— "फलजिज्ञास्यभेदाञ्च"। फलभेदं विभजते "अभ्युद्यफलं धर्मञ्चान"भिति ।

यते मन्त्राणां प्रयोगशेषत्वात् । अङ्गविशेषनिर्वापादीनां क्रमाकांक्षायां सुख्यक्रमेणैव क्रम इति नियम्यते सोऽयं सुख्यक्रमः । इदं च प्रवृत्तिक्रमस्याप्युदाहरणं बोध्यम् । याज्यातुवाक्याप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादीनां क्रमस्य सिद्धत्वादित्यलं विस्तरस्तु कल्पतरौ दृष्टव्यः ।

⁽१) एकश्रयोगवचनपरिमहे हेतुमाह एकफलविदिति । एकश्रासी फलवतः प्रधानस्य दर्भपीर्णमासादे-रूपकारस्तिस्मन्सस्राच्चित्य साधनत्वेनोपनिवद्धाः श्लेषाः शोषणश्चात एकवचनोपगृहीतानामित्यर्थः । एकाधि-कारिकाणामित्यनेन कर्तृमेदाभावात्क्रमापेक्षाऽऽववयकीति प्रदर्शितम् ।

⁽२) 'सीर्थे चर्रं निर्वेपेद्वझवर्चेसकामः' 'आर्यमणं चर्रं निर्वेपेन्स्वर्गकामः' 'प्राजापत्यं चर्रं निर्वेपेत् श्च-तेकृष्णलकामः' इत्यादिभिन्नकलकयागानान्त्वसम्बन्धात् न क्रमः युगपत्याठासम्भवादवर्जनीयतया प्रातः पाठ-क्रमोऽध्ययनार्थे इति भावः ।

⁽३) इदमत्र तात्पर्यस् । अपा प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्वित्य 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति विहि-तस्य गोदोहनस्य, 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति दर्शाग्रन्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य च त्रोवशेषिमावामावेषि दर्शायधिकृताधिकारत्वादेकवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात्क्रमाकाक्षायां अत्यादिभिः क्रमो बोध्यत इति स सम्भवति, अत्र तु जिज्ञासयोरधिकृताधिकारत्वाभावात्र क्रमसम्भव इति ।

(१)जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः। (२)न केवलं स्वहः पतः फलभेदः, तदुःयादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह — "तडचानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च ना नुष्ठानान्तरापेक्षम्" (पृ० ७५ पं०)। शाब्दज्ञानाभ्यासाचानुष्ठानान्तरमपेक्षते. नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसङ्भावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह— "भाव्यक्ष भर्भ" इति । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । (३)भविता च भावकव्यापारिन-र्वर्श्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्य(४), सदेकान्ततो न कदा चिद्सदित्यर्थः । न देवळं स्वक्षपतो िज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादिप भेद इत्याह-''चोदनाप्रवृत्तिभोदाच्च" । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते—''या हि चोदना धर्मस्ये"ति । (५)आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभे-दानामसम्भवादपीरुत्रेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तं '(६)तस्य ज्ञानसुपदेश' इति । सा च स्वसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तद्धीननिरूपण स्वात् प्रय**त्न**स्य भावनायाः । 'विष् बन्धन'इत्यस्य धातोर्विषयपद्व्युत्पत्तेः । (७)भावनायास्तः दूद्वारेण च यागोदरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तन्नेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुज्ञानैव यागादि-धर्मसवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषसवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोध-यति । कुतः १ अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । नन्वात्मा ज्ञातन्य इत्येतद्विः धिपरैर्वेदान्तैस्तदेकवाक्यतय।ऽववोधे प्रवर्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानस्वं धर्म-चोदनाभिर्बह्मचोदनानाभित्यत आह—"न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते" । अयमभिस-न्धिः । न तावद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयञ्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेय-त्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधातवेदस्य पुरुषस्य विदितपदत्तदर्थस्य समधिगतशाब्द-

⁽१) संग्रहे जिज्ञासयोः फलादिभेदमभिधाय विभजने ज्ञानयोस्तत्कथनमयुक्तामित्याशंक्याह जिज्ञा-स्राया इति । इच्छाया ज्ञानपारतन्त्र्याज्ज्ञानफलमेव जिज्ञास्राफलमिति भावः ।

⁽२) फलमेरे वक्तव्ये कारणमेदकथनं भाष्येऽनुपयोगीत्याशंक्याह न केवलमिति । विश्वेयाविश्वेयाक्री-याज्ञानकलयोहत्पायता व्यक्त्यता च वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

[्]रि (१) नतु भिवतुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाभाव इत्याशंक्य ज्ञानोत्तरभाविष्रयोजकव्यापारापेक्षणारित्याढ भविता चेति । भवतिरसिद्धक्रियाकर्तृवाची न पच्यादिवस्मिद्धकर्तृकक्रियस्ततो भविता स्वतोऽसिद्धस्सन् भा-वकव्यापारापेक्षनिष्पत्तिरर्थात् साध्यो भवति इत्यर्थः ।

⁽ ४) अने नातीतवाचित्वभ्रमोऽपास्तः ।

⁽५) आज्ञादीनामिति । आदिनाऽभ्यर्थनातुज्ञे बोध्ये । तत्र उत्कृष्टपुंसः स्वामिरुवितोपायकार्यस्वाभि-धानमाज्ञा यथा गामानयेति, ढीनस्थैतदेवाभ्यर्थना यथा बदुमध्यापयेति, प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तिद्धते।पायो-क्तिरतुज्ञा यथा—तथा कुरु यथा हितभिति । नैतासा वेदे सम्भव इत्युपदेशबोदनेति भावः।

⁽६) तस्य धर्मस्य ज्ञानं प्रमाणसुपदेशो विधिशितं जै०१ अ०५ स्ट्रैकदेशार्थौ बोध्यः। स्वसाध्यः इति । स्वस्याः प्रतिपादो विषये भावनायामित्यर्थः।

⁽ ७) नतु भावनाधात्वर्धयोविधिश्वन्देन पुरुषप्रवर्तनमञ्जयं प्रमाणस्य वाय्वादिवस्परकत्वासम्मवादित्या-श्रवयातः भावनाया इति । साक्षाद्भावनायास्तदवन्छेदकत्वद्वारा धात्वर्थस्य चिष्टोपायतौ बोधवित्व। तत्रेच्छामुप-इरन विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति चोदनाया धर्मबोधकत्वं विध्यतीत्यर्थः ।

न्यायतत्त्वस्याप्रत्यहमुत्पत्तेः । अत्रैव दद्यान्तमाह-"यथाक्षार्थे''ति (पृ॰ ७६ पं॰ १) । दार्षान्तिके योजयति "तद्वत्" इति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्वविनि-थयः शान्दः स्याद् , निह तदात्मतत्त्वपरास्ते, किन्तु तज्ज्ञानिविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामधीः । न च बोघस्य बोध्यानेष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपि बोध्यतत्वावेनिश्चयः, (१)समारोपेणापि तदुपपत्तः । तस्मान बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतसुपसंहरति "तस्मात्किमपि वक्तव्य"मिति (पृ० ७७ पं० १)। यस्मित्रसति ब्रह्मजिज्ञासान भव ति सति त भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः । तदाह-''उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक" इत्या दि । नित्यः प्रत्यगातमा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः। (२)तद्विषयरचेद्विको निर्चयः, कृत-मस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः। अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथासत्येष विपर्या सादन्यः संशयः स्यातः तथा च न वैराग्यं भावयेत् , अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः । (३)तस्मादेवं व्याख्येयम्-नित्यावित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्त तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्घः मिंगोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति-मा भूदिदं तद्दतं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्व विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यारित तिन्नत्यं सत्यं, तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । (४)तदेतेष्वनुभूयमा नेषु युष्मदस्मतप्रत्ययगोचरेषु विषयविषायेषु यहतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो मविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं ततः त्यक्ष्यत इति । सोयं नित्यानित्यव-स्तुविषेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणा विद्युद्धसत्वस्य भवत्यनभवीपपत्तिभ्याम्(५) । न खद्धः स्रत्यं नाम न किंचिद्रतोति वाच्यम् , तद्भावे तद्धिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः, शून्यवादि-नामि शुन्यताया एव सत्यत्वात्। (६)अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं नि-रूपयत आ च सत्यलोकाद् आ चावीचे र्जायस्व ब्रियस्वे ति विपरिवर्तमानं क्षणमुहूर्तयामाहो -रात्रिधिमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासगीवान्तरसर्गसंसारसाग रोमिभिरनिशमुद्यमानं तापत्रयपरीतमारमानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले-

⁽१) यथा विशिष्टविधे विशेषणविधिस्तथा विषयविशिष्टप्रतिपनिविधिसामध्यीत् ब्रह्मनिश्चयः स्या-दित्याशंक्य समाधने समारोपेणापीति । वाचं धेनुसुपासीत' इत्यादावारोप्यस्यापि विधेयज्ञानविषयत्वात्य-तिपन्तिविधिने विशेषणसत्तामास्रिपतीति भावः।

⁽२) नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यमाञ्चिपति तदिषयश्चेति।

⁽ ६) समाधत्ते तस्मादिति । तथाच निश्चय एव विवेकः । न चैवंसति शास्त्रानारम्भः श्राब्यः, इद् निस्यमिद्मनित्यमित्यनिश्चयात् तदर्थे शास्त्रारम्भस्यावश्यकःवादिति भावः ।

^{(*}४) सन्यासस्ययोद्देषादेयातुषादेयस्वे हेतुमाह तदेतेष्विति । सुखत्वाश्रित्यसुपादेयं दुःखस्वाश्रित्यं स्याज्यमित्यर्थ:।

⁽५) दृष्टेऽनुभव, उपपात्तिस्खदृष्टे प्राह्या ।

⁽६) न नित्यादिविवेकमानं वैराग्यजनकमणित् तद्भ्यास इत्याह अथास्यति । अस्य पुरुषधोरेयस्य संसारमण्डलेऽनित्यत्वादिविषयं प्रसंख्यानं ज्ञानसुपावर्ततः इत्यन्त्रयः । अवीाचिः—नरकविशेषः । ज्ञायस्य वियस्वेति 'क्रियासमभिद्वारे लोखि'ति पोनःपुन्ये सर्वलकारापबादेन लोख्निवानाज्ञननमरुणाभ्यामावर्तमानं चुणादिकालैः संसारसामरोर्भिक्पैरनिश्चसामानं जीवगणं वीक्ष्येति योजना ।

36

Sनित्याशुनिदुः खात्मकं प्रसंख्यानमुपानतंते, ततोस्यैताहशानित्यानित्यनस्तुविवेकलक्षणात् प्रसं• ख्यानाद् "इहामुत्रार्थमोगविरागो" भवति । अर्थते प्रार्थत इत्यर्थः, फलामिति यावत् तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः(१), ततः "शमदमादिसाधनसंपत्"। रागा-दिकषायमदिरामनं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषू च्चावचिमिन्द्रियाणि प्रवर्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजिटले संसारहृतभुाजि जुहोति । प्रसं-ख्यानाभ्यासलब्धवराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशी-कियते । सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनि शोगयोग्यतां नियते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽयं बृषभयवा इलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुः परमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः 'तस्मात् शान्तो दान्त उपरतास्तितिश्चः श्रद्धा-वित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पर्येत् सर्वमात्मानि पर्यती'ति । तदेतस्य शमदमादिरूपसाध-नस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनामुमुक्षा भवतीत्याह-''मुमु-श्चत्वं च"। (२)तस्य च नित्यग्रुद्धमुक्तसत्यस्भभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणभित्यपश्चत्य तिजिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागृध्वे च, तस्मालेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याः ह "तेषु ही" ति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह "ज्ञातुं च"। उपसंह-रित "तस्मा" दिति। (पृ० ७८ पं० २)

कमप्राप्तमतः शब्दं व्याचष्टे "अतः शब्दो हेन्वर्थः"। तमेवातः शब्द्य हेतु इपमर्थमाह "यहमाद्वेद एवे"ति। (३)अत्रैवं परिचोयते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपर्यनन्तरं
अद्मिज्ञ्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्रफलेपभोगिवरागस्यानुपपत्तेः। अनुकूलवेद्नीयं हि फल्रम्, इष्टलक्षणत्वात् फल्रस्यं। न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भिवतुमहिति। दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यभिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुः खेप्यनुरागो न कस्माद्विति। तस्मात्सुख उपादीयमाने दुः खपरिहारे प्रयतितव्यम्। अवर्जनीयतया दुः खमागतःमिप परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते। तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् (४) सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते। यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरित,
स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते। तस्मादुः खमयाञ्चानुकूलवेदनीयमहिकं वाऽऽमुष्मिकं
वा सुखं परित्यक्तुमुचितम्। निहं मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति
स्थास्या नाधिश्रीयन्ते। अपि च दष्टं सुखं चन्दनवितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाप्रातत्वादितभीक्षणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गदि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि
'अपाम सोमममृता अभूमे'ति। तथाच 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति'। न

⁽१) आभोगो मनस्कारः, आदर इति याक्त, तथाचानादरात्मिकोपेक्षाबुद्धिविराग इत्यर्थः।

⁽२) जनुक्तसम्पन्या मोखेच्छा भवतु तावता ब्रह्माजिजासा कथँ स्यादित्यबाह तस्य चेति ।

⁽३) अत्राथशब्देनैव जिज्ञासहितुत्रतिपादनारिकमतःशब्देनेत्याश्वयः, नानेन जिज्ञासौ प्रति सःधन-कलापस्य हेतुतोच्यते, किन्तु पूर्वोक्तहेतुस्वरूपांशिद्धपीरहार इत्याह अत्रैवामित्यादिना ।

⁽४) शल्कं-शकलम्।

च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति (१), नरशिरःकपालशोचानुमानवदागमवा-धितविषयत्वात (२)। तस्माद्यशोक्तसाधनसंपत्यभावान ब्रह्माजिं होसित प्राप्तम् । एवं प्राप्तिः आह भगवान स्त्रकारः "अत" इति । तस्यार्थं व्याचिष्ठं भाष्यकारः "यस्माद्धेद प्रवे" ति । अयमभिसन्धः । सत्यं सृगभिक्षुकाद्यः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकः विधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम् , अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षियतालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकमुखाविनाभावनियमात् । निहं मधुविषसंपृक्तमत्रं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । (३)क्षायेतानुमानोपोद्धालितं च "तद्यथेह कर्मचित'इत्यादि वचनं श्वयिताप्रीतपादकम् 'अपाम सोमामि'त्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे (४)जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः—'आभृतसंप्लवं स्थानममृत्वं हि भाष्यते' इति ।

(५)अत्र च ब्रह्मपदेन तथ्यमाणं वेद उपस्थापितः। स च योग्यत्वात् 'तयथेह कर्मचितं' इत्यादिरत इति सर्वनान्ना परामृश्य हेतुपन्नम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् , यथा स्वर्गादेः इतः कस्य सुखस्य दुःखानुषन्नस्तथा ब्रह्मणोऽपोत्यत आह—''तथा ब्रह्मविक्वानादपी"ितः (१००५-पं०१)। तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षियताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषाथताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञान्मापद्व्याख्यानमाह ''ब्रह्मण''इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राची वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः। (६)'तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिप्रहणं कर्तव्यिमि'ति कात्यायनीयवचनेन यूपदावीदिष्वेच प्रकृतिविकारभृतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तिक्विष्वात् , 'अश्ववघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ती'त्यश्वधासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् , षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो चास्तवप्राधान्योपपत्तिरिति । स्यादेतत् , ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्यत्वाद् ब्रह्मण्यव्यस्य संशयः—'कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासे'ति । स्यादेतत् , ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्यत्वाद् ब्रह्मश्चर्यः संशयः—'कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासे'ति । स्यादेतत् , ब्रह्मणो जिज्ञासेत्याते यथा ब्रह्महत्येति, अस्ति च वेद यथा (७)ब्रह्मोज्ञ्ञामिति, अस्ति ब्रह्मज्ञावदे विप्रत्वजातौ यथा ब्रह्महत्येति, अस्ति च वेद यथा (७)ब्रह्मोज्ञ्ञामिति,

⁽१) स्वर्गीदि विनश्वरं कृतकत्वाद् घटवीदत्यनुमानं न सम्भवतीत्यर्थैः।

⁽२) नरेति । नरित्रिरःकवालं ग्राचि प्राण्यङ्गस्वाच्छङ्कवदित्यतुम।नस्य यथा 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहः सवासा जलमाविज्ञोत्' इत्थागमेन विरोधस्तथोक्तागमेन।स्यातुमानस्य बाधितत्वादित्यर्थः ।

⁽३) कृतकत्वातुमानातुगृहीतात 'तयथेति'वाक्यात न्यायहीनम् 'अपाम' इत्यादिवाक्यमापेश्विकामृत-त्वादिपरतया व्याख्येयमित्यः ह स्वयितेति ।

⁽ ४) जघुन्यवृत्तिर्रुक्षणा, तथाचात्र लक्षणायाऽमृतत्वपदेन चिरस्थायित्वं ग्राह्ममिति भाव: ।

⁽५) नित्यानित्यविवेकादेरप्रस्तुतत्वात्तदानन्तर्यमथश्चदार्थो न युक्तोऽत एव कर्मणां स्विष्णुफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य मोस्रहेतुन्वं चातःशब्देन न परामश्चांत्रीमिति भास्करमतं भाष्यव्याख्ययाऽतुकस्पयत्राहः अत्र चेति । तिर्हे सकलवेदान्ताः परामृश्येरत्रत आह योग्यत्वादिति । अथशब्दोक्तहेतुत्वसमर्थन योग्यत्वादित्यर्थः ।

⁽६) प्राचीनोक्तचतुर्थीसमासाभावे हेतुमाह तादथ्येति । पाणिनिनां 'चतुर्थीं तदर्थार्थविलिहितसुखर-स्थितैः'इति (२।१।३६) सूत्रेण तादथ्यंचतुर्थी विहिता, तत्र च कात्यायनेन प्रकृतिविकृतिभावस्यावस्यकत्वे प्रदार्श्वतम् । अत एव 'यूयाय दारु' इति चतुर्थीसमासो युक्तो न तु अश्वाय घास इति, तथाचात्र ब्रह्म-जिक्कासयोः प्रकृति विकाराभावात्र चतुर्थीसमास इति भावः ।

⁽ ७) ब्रह्मोऽज्झं-वेदत्यागः ।

आस्ति च परमात्मिनि यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैन भनतीति, तिमिमं संशयमपाकरोति—''ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षण "मिति (पृ॰ ८० पं १) यता ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञाप-नाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्माजिज्ञासेवयं नं विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासे त्यर्थः । 'षष्ठीसमासपरिष्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासित्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति, तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिः साधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति, साक्षात्पारम्प-र्शेण च ब्रह्मसंबन्धात् , कर्मषष्ठशां तुं ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वइपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन् , तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणदिषु भवेदि'ति ये मन्यन्ते तानप्रत्याह "अह्य-ण" इति । "कर्मणी"ति । अत्र हेतुमाह "जिज्ञास्येति" (पृ०८१ पं०१)। इच्छायाः प्रतिपत्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खळु ज्ञानं क्षेयं बिना निष्ठप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्यनुबन्धत्वात प्रथमं जिज्ञासा कमैवापेक्षते, न तु संबन्धि-मात्रम् , तदन्तरेणापि सति कर्मणि तिन्नह्रपणात् (१), निह (२)चन्द्रमसमादिखं चोपलभ्य कस्यायिमिति सम्बन्ध्यन्वेषणा भवति, भवति तु ज्ञानिमत्युक्ते विषयान्वेषणा किविषयिमिति, तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयेव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण तस्य जघन्यत्वात्, तथा च कमिण वश्वीत्यर्थः। (३)नतु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निक्ष्यते,जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति ब्रह्म तु शेषतया संभन्तस्यते इत्यत आह-"जिश्वास्यन्तरे"ति । (४)निगृ-खािभत्रायश्चोदयति-"ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीं"ति । सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्बन् न्धाविरोधेन कर्मताया अविधातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तिरित्यर्थः । निगृहाभिप्राय एव दूषयति— "प्वमिष प्रत्यक्षं ब्रह्मण" इति । (५)वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथ-मसम्बन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथांचेदपेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुन्याहृतं न्यायतत्त्वम् । (६)प्रत्यक्षपरोक्षाभिषानं च प्राथम्याप्राः थम्यस्फुटत्वास्फुटत्विभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायसुद्धाटयति-"न व्यथौ ब्रह्माश्चि ताशेषे"ति (१० ८२ पं० १) । व्याख्यातमेतद्धस्तात् । समाधाता स्वाभिसन्धिमुद्धाट-टयति-"न प्रधानपरित्रह्" इति । बास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरो-

⁽१) तित्रिरूपणादिति । अयं भावः । स्वरूपता जिज्ञासायां निरूपितायां पश्चात्सम्बंध्यपेक्षा जायते, अस च ज्ञानद्वारा जिज्ञासारूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकाङ्कावज्ञाद् ब्रह्म जिज्ञासायाः कर्मत्वेन सम्बध्यते

⁽२) जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं वैधर्म्यदृष्टान्तेन प्रपञ्चयत्राहं नहीति ।

⁽३) प्रमाणयुक्त्यादिकमेव जिज्ञासायाः कर्म स्यात् ब्रह्म तु सम्बन्धित्वेनैव विद्दिश्यता।मिल्यभित्राखे-णार्शकते नान्धित ।

⁽४) नतु श्रुतकर्मत्यागायोगे स्थिते कथं शेषषष्ठी श्रुवयत इत्यत आह निगुढाभिपाय इति । प्रमाणा-व्हबहुषी तत्वसिद्धिस्यिमिपायस्याव नियुद्धताः बीध्या । ४४८ ४ वीधाः

⁽ ९) वाच्यस्यति । प्राब्दोपात्तत्वन साक्षात्वनिधिः, प्रथमाविश्वतस्यत्याकाङ्का, प्रथमसम्बन्धारस्योते वोरयता, एतेर्युक्तस्य कर्मत्वस्य सम्बन्धः पथमः सन्नापं जद्यस्यः एतेर्वियुक्तस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्योपि प्रथम इति कल्पनं न युक्तमिल्यर्थः।

⁽६) नतु 'एवमपि प्रत्यक्षं' इति आध्ये प्रत्यक्षनिर्देशो न युक्तः कर्मन्वस्य शान्दत्वादत आड प्रत्यक्षेति।

हितार्थम् , श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमिममतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह-"शातु"मिति (पृ॰ ८३ पं॰ ८)। स्यादेतत् , न ज्ञानमिच्छाविषयः, सुखदुःखावाप्तिपः रिहारी वा तदुपायी वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः, न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् , न खल्वेतदनुक्छिमिति वा प्रतिकूळनिवृंतिरिति वाऽनुभूयते, नापि तयोहपायः, तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्याद-र्भनात्, अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः, तस्मान सूत्रकारवचनमात्रादिषिकमेता ज्ञान-स्येत्यत आह-''अवग्रतिपर्यन्त''मिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगर्ति साक्षातकारं कुर्वद्रवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् ? फलविषयत्वादिच्छायाः, (१)तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः । नतु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, क्रिमेतावता-पीष्टं भवति, नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमि ज्ञानिमध्यत इत्यत आह—- "ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म" (पृ॰ ८४ पं॰ १)। (२)भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथिमेष्टत्यत आह—"(३) ब्रह्मावगाति हिं पुरुषार्थः"। किमभ्युदयः १ न, किन्तु निः श्रेयसं विगालेतिनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेय-सं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत् , न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः, न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति. तथासत्यनित्यत्वेन तस्वाभाव्यातुपपत्तः, न चोत्पत्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता, तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इस्यत आह--"निशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्" । सत्यं, ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभाव नोत्पत्यादयः सम्भवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽपः राधीनप्रकाशोपि प्रतिभानपि(४) न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नो प्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याखनर्थानेबहंणात्, प्रागप्राप्त इव तिस्मन्सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वातपुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादित्या देप्रहणेन तत्संस्कारोऽवरुध्य-ते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तुपासनाकार्यादन्तः करणवृत्तिभेदात् साक्षाः कारादिति द्रष्टव्यम्(५)। उपसंहरति--"(६)तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्" उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा। न खळु तज्ज्ञानं विना सवासनाविविधदुःखनिदानमविद्योचिछयते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विंगालितानि-बिल्डु:खानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविभावा जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्म-तामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेथितच्यम् । (७)तच न केवलभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममी-

⁽१) नतु साक्षान्कारभाधनं ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतिज्ञाय फलविषयत्वादिच्छाया इति हेतुर्व्यधिकः करणस्थाद्युक्त इत्याज्ञंक्याह तद्भपायमिति । फलेच्छाया एवोपायपर्यन्तं प्रसरात्र विरोध इति भावः ।

⁽ २) ब्रह्मणे।पि धर्मवदसुखत्वात्र तंदवगितरित्याञ्चङ्कार्थः भवात्वत्यादिग्रन्थस्य बोध्यः ।

⁽ ३) श्रुतिस्वातुभवावगतानिर्दुःखानन्दमभिष्रेत्य परिहारमाह ब्रह्मावगतिर्हीति ।

⁽४) प्रतिभान-प्रतिभासमानः ।

^{🤼 (}६) दष्टन्यामिति । अनेनाविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपावगस्या नित्यनिवृत्त्यापातादपि तु वृत्तित इत्युक्तस् ।

⁽६) पदार्थान्ज्याख्याय स्त्रतात्पर्यार्थमाह तस्मादित्यादिना ।

⁽१) नतु वेदान्तेभ्य एव तात्सिद्धेः किमिति ज्ञानमन्वेषितव्यमित्याश्चवयाह तच्चेति । संदेहारिनाः। प्रतिबन्धान्त वेदान्तेभ्य एव तत्सिद्धिारत्यर्थः ।

मांसोपकरणेभ्य इति (१)इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवस्येते, न तु वेदान्तेषु तदर्थवि-वक्षायां वा । तत्र फलवदर्थाववोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनिष्धेः सूत्रयताऽ'थातो धर्मजिह्मा-से'त्यनेनैव प्रवित्तित्वात्, धर्मप्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्भवद् ब्रह्मणोप्युपलक्षणाच यद्यपि धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसायाक्षेप्तुं शक्यते,(२)तथापि प्राच्या मी-मांसया न तद्वयुत्पाद्यते, (३)नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसा-रम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं स्त्रमारम्भणीयमित्यपौनहक्त्यम्।

स्यादेतत् , एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तम . तद्युक्तं. विकल्पासहत्वादिति चोदयति-"तत्पुनक्रेह्मे"ति (पृ०८५पं० १)। (४)वेदान्तेभ्यो Sपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं , वेदान्तवाः क्यसमुत्थेन निश्वयज्ञानेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितन्यम् , निष्पादितिक्रिये कर्मणि अवि-शेषाधायिनः साधनस्य साधनस्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यः, तर्हि न तद्देदान्ताः अतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासित्म । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न त सर्वथाऽनतुभूतपूर्वे । न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति 'शास्त्रयो।नित्वा'।देति । स चेत्रत्रादबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रा-माण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनादु , अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वादु , अशक्यज्ञानत्वाच न ब्रह्म जिज्ञास्यभित्याक्षेपः । परिहरति-"उच्यते अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुकस्वभावम्"। अयमर्थः । (५)प्राग-पि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतुदर्थसम्बन्धस्य 'सदेव सोम्येदमप्र आसीदि'त्युपक्रमात् 'तत्वमसी'त्यन्तात् सन्दर्भान्नित्यत्वायुपेतन्नह्मस्वरू-पावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाऽप्यस्ति । (६)अत्र च ब्रह्मत्यादिनावगम्येन तद्विषयम-वगमं लक्ष्यति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्रागानिर्णयात् । नित्यति क्षयिताल-क्षण दुःखमुपक्षिपीत । शुद्धिति देहावुपाधिकमि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रका

⁽१) निन्वच्छाया विषयसीन्द्रयंत्रभ्यत्वात्कि तत्कर्तन्यतापदेशेनेत्यत आह इच्छानिभेनेति । ज्ञातुमि-च्छा हि संदिग्धे विषये निर्णयावहा, स च विचारसाध्य इति तत्कर्तन्यतार्थाहम्यते, आर्थिके चात्रार्थे कर्त-च्यपदाध्याहारः । श्रीतस्तु मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्तत्येष एव । तथा चाधिकारार्थत्वमर्थ-शब्दस्य निषेद्धुं ज्ञानेच्छा जिज्ञासाशब्दार्थ इत्युपपादनात्र विरोध इति भावः ।

⁽२) वेदान्तानामुपलक्षगतयाऽर्थविवकापतिज्ञावद्विचारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्वित्याशंक्य, तस्य तत्राप्रतिपा-दनदिति समाधने तथापीति ।

⁽३) पूर्वे ब्रह्मविचारप्रतिज्ञासम्भवं मत्वा परिहार उक्तः, इदानीमविरक्तस्य ब्रह्मविचारे प्रवृत्यनह-स्वात्सम्भव एव नास्तीत्याह नापीति ।

⁽ ४) 'युष्मदश्मदि'त्यादि उपोद्घातभाष्ये द्वार्डप्रत्यये जीवस्य प्रसिद्धेरसंसारित्रद्वात्मभावस्याभावाद्वि-षयाक्षेपः कृतोऽत्र तूपेत्य ब्रह्मात्मभावं वेदान्तेभ्यस्तरिसद्धासिद्धिभ्यामाक्षेप इति विभागमाह वेदान्तेभ्य इति ।

⁽५) ययाप वेदो निर्देशिस्तथापि सामान्यतो दृष्टानिबन्धनवचनव्यवत्याभास प्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्थादतो विचारात्र्यागापातप्रशिद्धं दर्शयत्रप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं दोषमुद्धरति प्रागपीति ।

⁽६) नतु भाष्ये 'अस्ति तावद्ब्रक्ष' इति प्रतिज्ञा, तस्कथं 'ब्रह्मस्वरूपावगम' इत्यत्र व्यं ख्यानमत आह अत्र चेति । प्रत्याय्येन ब्रह्मणा प्रत्यये लक्षणयाऽवगमन्याख्यानामिति भावः । तत्र हेतुमाह तदिस्तिकस्येति ।

शमानन्दारमानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेततः , मुक्तो(१) सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम् "मुक्ते'ति । सदैव मुक्तः सदैव केवले।ऽनाद्यविद्यावक्षात्तु भ्रान्त्या तथा ऽवभासत इत्यर्थः। तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शियत्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह "सर्वज्ञं सर्वज्ञाकिसमः न्वितम्''। तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दार्शेतं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात्(२) कार-णत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवम्भूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह-"ब्रह्मश्रवस्य ही?"-ति(पृ०८६ पं०१)। न केवलं 'सदेव सोम्येदिमि'त्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालीचनया इत्थ-म्भूतब्रह्मावगतिः, अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यीदममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह "वृहतेर्घातोरणांतुगमात्" (पृ॰ ८७ पं॰ १) । वृद्धिकर्मा हि बृहतिरितशायने वर्तते । तचिदमतिशायनमनविच्छन्नं(३) पदान्तरावगमितं नित्यग्रुद्धवुद्धत्वायस्याभ्यनुजाना-तिरमर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य ग्रुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिषाय त्वंपदार्थस्याप्याह "स्वर्धस्याः रमत्वास ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः"। सर्वस्य पांसलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्व-प्रसिद्धिः । कुतः ? आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति "सर्वो ही"ति (पृ० ८८ पं० १) (४)प्रतीतिमेवाप्रतीतिनराकरणन द्रवयति "न ने"ति । न न प्रत्यत्यहमस्मीति, किन्तु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह "यदी-ति"। "अहमस्मीति न प्रतीयात्"। अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन प्रतीयादह-मिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायात-मित्यत आह "आतमा च ब्रह्म"। (५)तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात्, तस्मात्तत्पदार्थस्य ग्रुद्धदुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच वाक्यार्थेज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगम् स्तरवमसी तिवाक्याद् उपपद्यत इति भावः । आक्षेप्ता (६)प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह ''यदि तर्हि छोक' इति । अध्यापकाध्येतृपरम्परा लोकः । तत्र 'तत्वमधी'तिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्त-व्ये ब्रह्मात्मत्वेनत्यभेद्विवक्षया गमयितव्यम् । पारिहरति "न" । कुतः ? "तद्विशेषं

⁽१) मेदाभेदवादी शङ्कते मुक्ताविति । समाभक्ते सदैवेति।

⁽२) यो जानाति शक्कोति च स करोति नेतर इत्यनुविधानादित्यर्थः ।

⁽३) नतु वृहतिधातुरतिशायनाथौऽतु, तच्च बृहन् कुम्म इतिवत् आपेक्षिकं स्यादत आहानवाचिछ-त्रमिति । पदान्तरेः साक्षात्रित्यत्वादिबोधकेर्नित्यादिपदैरवगामितम् । उक्तविशेषणानामन्यतमेन रहितस्य न महत्त्वसिद्धिरते ब्रह्मपदादुक्तवस्तुसिद्धिरिति प्रकरणादिसंकोचकाभावात् नापेक्षिकं बृहत्वमिति भावः ।

⁽४) सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वे हि तत्प्रत्येतीति साध्यहेत्वोरविशेषमाशंक्याह प्रतीतिमेवेति । अव अहं न नास्मीति प्रत्येतीति योजनायामस्तित्वं न सिध्येत् असन्वनिषयेण्यनिर्वाच्यत्वस्यानिवारणात्, अतो-ऽहमस्मीति न प्रत्येतीति नेति योजनैव साध्वीति भावः।

⁽९) तदस्त्वमेति । 'तत्त्वमसी'ति वाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्छन्दवाच्यब्रह्मपरामर्ज्ञिनस्त्वंपदेन सामा-नाक्षिकरण्याच्छन्दतस्तत्पदार्थस्य प्रत्यक्षतस्त्वंपदार्थस्य च असिद्धाऽबधृतयोः पदार्थयोर्गृहीतसम्बन्धपद्श्यस-मभिन्याहारादपूर्वे ब्राह्मत्मभावावगमरूपो वाक्यार्थं उपपद्मत इति भावः।

^{🍊 (}६) प्रथमेति । पासिद्धिपचाश्रयमित्यर्थः ।

प्रति विप्रतिपत्तेः" । (१)तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकवाधकप्रमाणाभावे सति संशयकी-जमुक्तम्, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः । (२)विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसि॰ द्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः । अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तया न स्युः । विरुद्धा हि श्रतिपत्तयो विश्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनःवापत्तेः । न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः । न ह्यनित्या बुद्धार्नित्य कात्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । (३)तस्मातः त्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनी लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्र-सिद्धान्तः । (४)तदाभासत्वानाभासत्वेन तत्तद्विशेषषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः श्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रति-पत्तीर्दर्भयति "देहमात्र" इत्यादिना, "भोकैव केवछं न कर्ता" इत्यन्तेन (पृ०७८९ पं० २)। अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थन सम्बध्यन्ते, योग्यताविरहात् । ग्रून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोगीचरः । कर्तुभोक्तस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तत्वपक्षे परिणाभितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः। अभोक्तत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसक्ताः वद्वैतंद्दानाच तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव । (५)त्वंपदार्थविप्रातिपत्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिप-तिर्देशिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लोकायतिकादयस्तत्पदांर्धप्रत्ययं मन्यन्ते । (६)वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्योपचारिकं तत्पदार्थमिववक्षितं वा मन्यन्त इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपात्तद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिप्रात्ते सूचियत्वा साक्षात्तत्पदार्थे वि-प्रतिपत्तिमाह—"आस्ति तद्यातिरिक ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति के चित्र" (१०८९पं॰ १)। तदिति जीवात्माचं परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यो(७) जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्धवर्थं स्वाभाविकमः स्य(८) इपद्वयमुक्तं-'सर्वज्ञः सर्वशक्तिरि'ति । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकान्न त्वंपः

⁽१) नतु विरुद्धज्ञानरूपविप्रतिपत्त्या वस्त्वभावः सिद्धोत्कथं विषयलाम इत्यत आह तदेनेनेति । न विरुद्धज्ञानमात्रेणामाविश्वद्धिः किन्तु प्रमाणमूलतयाऽतः साधकवाधकमानाभावे विप्रतिपात्तिः संशय-बीजमित्यर्थः।

⁽२) नतु साधारणधर्मज्ञानं संज्ञायहेतुर्ने त्विह स्रणिकविज्ञानिस्थरभोक्त्रादावस्ति साधारणो धर्म इत्या-ज्ञंबय वि ।तिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तं साधयति विवादाधिकरणितितः। देह आत्मा इत्यादिविवादाश्रयो धर्मी परागुन्यावृत्तोऽहमास्पदं सर्वतन्त्रेष्वभ्युपगत इति मन्तन्यम् ।

⁽१) तस्मादिति । यस्माद्विशतिपत्तिरेकाश्रया यत्रैश्वकत्रालम्बने पूर्वेधीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरुद्ति तस्मात्प्रतियोगितया विप्रतिपत्त्येकस्कन्धत्वेन तत्त्वम्पदार्थतदेकत्वश्रतीतिलीकशास्त्राभ्यां सर्वेरेष्टव्यति भावः ।

⁽ ४) तदाभासत्वेति। चार्वाकाणां सा प्रतीतिराभासः, अास्तिकानां तत्पदार्थप्रतीतेस्तत्त्वमर्थेकत्वप्रतीतेश्व गौणतायां त्वंपदार्थबुद्धेरसङ्गसाक्ष्यालम्बनतायां च विमानाद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । अत्र नाभासत्वतत्त्वदिति ब.स.पु. पु. पाठः ।

⁽ ५) अत्र लौकायतिकादिनिरीवरमतानुमाषेणेनेव तत्पदार्थे ईम्बरेपि विप्रतिपत्तिः सूचिताऽतस्ताद्शः अद्यात्मैकवाक्यार्थेपि विपत्तिस्पत्तिस्पाद्धकोत्याद्ध संपदार्थेति ।

⁽ ६) वेदप्रामाण्यवादिना मीमासकादयः । आम्वायस्य क्रियार्थत्वं सन्यमानैस्तैवेदान्तानामीयचारिकत्व-माववक्षितार्थत्वं वेति सिद्धान्तितमित्यर्थम् ।

⁽ ७) शरीरादिश्चन्यपर्यन्तेभ्य इत्यर्थः । (८) स्वाभाविकमस्याति नैयायिकमतमाश्रित्य बोध्यम् ।

दार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह—"आतमा स मोकतुरित्यपरे" (पृ०९०पं० १)
मोकतुर्जावात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईर्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत ईर्वरादमिको जीवात्मा,
परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिकामाह—"एवं
बह्व" इति । "युक्ति (१)युक्त्यामासवाक्यवाव्यामाससामाश्रयाः सक्त" इति योजना । नतु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तिक्षमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममिन्नं
साऽरभ्यत इत्यत आह—"तन्नाविचार्ये"ति (पृ०९२पं०१) । तत्वज्ञानाच्च निःश्रेः
समाविगमो नातत्त्वज्ञानाद्भीवतुमहीति । (२)अपि च अतत्त्वज्ञानाक्षास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सुन्नतात्पर्यमुपसंहरति—"तस्मादि"ति (पृ०९२पं०१) । (३)वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदिवरोधिनश्च येऽन्येषि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषुक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमिनःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽरर्व्यव्यति सिद्धम् ॥ १ ॥

(४)तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाय ब्रह्ममीमांसामारभते-

(सू॰) जन्माचस्य यतः॥ २॥

एतस्य सूत्रस्य पातिनकामाह् भाष्यकारः—"ब्रह्म जिल्लास्तित्वयामित्युक्तं, किंश्स्थलं पुनस्तद्ब्रह्मः"। अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरुज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिक्रया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिक्रातानि, तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते(५)। (६)तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविश्चद्धमनुद्धं विष्वंसि, न तेनोपल्रुक्षेन तद्धिकदस्य नित्यग्चद्रबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्ष्यितुम्। निह् जातु कश्चित् कृतकर्त्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्धमण निस्यत्वादिना तल्लक्ष्यते, तस्यानुपल्रुक्षचत्रस्वाद् ।
असिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम्। (७) एवं च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यनताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिल्लासित्वय-

⁽१) आत्मा स मोक्तुरिति पक्षे मूलं युक्तिवाक्येऽन्यत्र तदाभासी माह्यावित्यर्थः।

⁽ २) 'अनर्थे चेयादिति' माध्यार्थमाह अपि चेति ।

⁽३) तर्कस्य पृथगुक्तत्वेपि वेदान्तमीमासापि तर्क एवेत्यभिष्ठेत्याई वेदान्तमीमासाक्षेति । अश्रीर्थापानि-रतुमानं च तर्को प्राह्मस्तद्भा वेदान्तमीमासा, तद्विरोधिनो कर्ममीमासायाधुन्ताः श्रुतिलिङ्कादयो वेदप्रामा-ण्यपरिशोधकास्तथा वेदस्य प्रत्यचादीनां तद्रथादीनां च लक्षणादीनि न्यायशास्त्र विचारितानीति तज्ञी-क्ताश्च सर्वे तका प्रमाणानुप्राहकतयोपकरणं यस्याः सत्यर्थः ।

⁽४) एवं विषयादिसङ्गावात् समर्थिते ःविचारारम्भे तसुपजीन्योत्तरविचारप्रवृत्तेईतुक्केतुमझावलक्ष्णे-सङ्गातं प्रदर्शयकाह तदेवमिति ।

⁽५) समध्येत इति । अनेन वेदान्तविचारो ब्रह्मज्ञानाय कर्तव्य इति प्रतिज्ञाया ब्रह्मस्वरूपविचारन-स्प्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणामधीत प्रतिभाने कर्य प्रथमं ब्रह्मैव विचित्रित इत्यक्षिपः परिद्वतः ।

⁽६) अत्र 'यतो वं इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवाक्यं त्रक्ष लचयति नवेति लक्षणस्य लोक-असिद्धप्राक्षिद्धिभ्यां संज्ञयं पूर्वपक्षमाह तत्रेति।

⁽ ७) नतु लोकतो शसिद्धमपि वेदेन ज्ञाप्यतामत आह एक्ब्रीति ।

मित्याक्षेपाभित्रायः । तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति-- 'जन्माद्यस्य यत' इति । मा भूदतुभूयमानं जगतद्वर्भतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्या तु भवि-च्यति. (१) देशान्तरप्राप्तिरिव सिवतुर्वज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान् विभजते-"जन्मोत्पचिरादिरस्ये"ति (पृ॰ ९७ पं॰)। (२)लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नः पुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह--जन्मस्थितिभङ्गमिति । "जन्मनश्चे": स्यादिः "कारणानिहें श्र" इत्यन्तः सन्दर्भो निगदन्याख्यातः (पृ०९८पं०१) । स्यादेतत्, प्रधानकालप्रहलोकपालकियायदच्छास्वभा(३)वाभावेषुप्रवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वज्ञाक्तिस्व-भावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कृतः सम्भावनेत्यत आह-- "अस्य जगत" इति। अत्र 'नामकपाभ्यां ज्याकृतस्ये"ति चेतनभावकर्तृकत्वसम्भावनया प्रधानायचेतनकर्तृ-करवं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च (४)व्यासेधति । यत् खळु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तकं दर्धं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं त-स्माच्चेतनकर्तकं संभाव्यते । चतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना कम्बुप्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । (५)अत एव घटस्य निर्वत्यस्याप्यन्तःसंकल्पातमः ना सिद्धस्य कर्मकारकभावो-'घटं करोती'ति । यथाहु:--''वुद्धिसिद्धं तु न तदसत्" इति । तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावियतुमिति भावः । स्यादेतत् , चेतना प्रहा लाकपाला वा नामकपे बुद्धावालिख्य जगज्जनायिष्यन्ति, कृतमुक्त-स्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह-'अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्ये"ति । केचित कर्तारो भव-न्ति, यथा सुद्दिगादयो, न भोक्तारः । केचित्त भोक्तारो यथा श्राद्ध(६)वैश्वानरीयेष्टयदिषु पितापुत्रादयो न कर्तारः । तस्मादुभयप्रहणम् । ''देशकालानिामचिकियाफलानी"-(पृ० १० पं० १)तीततरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति निप्रहः। तदाश्रयो जगत् तस्य । केचित् खळु प्रतिनियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः । केचित् प्रतिनियतकालोत्पादाः यथा कोकिलारवाक्यः । केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः यथा नवाम्बुद्-

⁽१) देशान्तरेति । यथा देशान्तरप्राप्तिकपकार्येणादिस्यगतेरतुमानं तथा जगदुन्यस्यादिकार्येण अझ-णोऽत्मानमित्यर्थः ।

⁽२) जन्म आदिर्थयोः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थो विशेषरूपेण विवक्ष्यते यदि तदा जन्मादी अस्योति निर्देशे गौरवापात्तः स्यादिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र नपुंसक्षै-कवचनप्रयोगयोग्यं समाहारमाह भाष्यकार इत्याह लाधवायेति ।

⁽३) स्वभाव एव नियन्तेति स्वभावपक्षः, न किञ्जिन्कार्योत्पत्तौ नियामकामिति यद्च्छापक्षो बोध्यः ।

^{🧼 (}४) ब्यासेधति—प्रतिषेधति।

⁽५) उत्पत्तेः प्रागसतः कथं बुद्धावालेखनमत आह अत एवेति ।

⁽६) 'वैद्रवानरं द्वादशकपाळं निवेपरपुत्रे जाते' इत्युपक्रम्य 'पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशु-मान भवती'ति श्रूयते । तत्र पूतत्वादि पितुः फजसुत पुत्रस्योति संदेहे फलस्य कर्तृगामित्वनियमादितस्था भैरणानुपपत्तेः पितुरिति पूर्वपक्षे, यस्मिन्जाते निवेपति स पूत इति जातगामित्वेन फलम्नानात् पुत्रगामि-फलमिति सिद्धान्तितम् । तथाच श्राद्धादौ पित्रादेरकर्तृत्वेऽपि केवलमोक्तृत्वादत्र चानेककर्तृमोक्तृजीवानौ ज्यत्वेन निर्देशात् जगरकर्तृत्वायोग्यता प्रदर्शिता ।

ष्वानादिनिमत्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतिकयाः यथा ब्राह्मणानां याजनादयो ने-तरेषाम् । एवं प्रतिनियतफलाः यथा केचित्सुखिनः केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव कदाचिद् दुःखिनः । सर्वमेतदाकिसमकापरनाम्नि याद्दच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चास वैशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते, परिमितज्ञानशक्तिभिष्महरुगेकपालादिभिर्जातुं कर्तुं चाशक्यत्वा-त्। तदिद्मुक्तम् "मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्ये"ति । एकस्या अपि हि शरीररः चनाया रूप मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित् , प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्तुं मित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति - "तद्ब्रह्मोति वाक्यशेषः" । स्यादेतत् , कस्मात् पुनर्जः न्मस्थितिभङ्गमात्रीमहादिप्रहणेन गृद्यते, न तु बृद्धिपरिणामापक्षया अपित्यत आह—"अ-न्येषामपि भावविकाराणां बृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति"। बृद्धिस्तावदवः यवोपचयः । तेनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृ-द्धिः। पारेणामोऽपि त्रिविधो (१)धर्मलक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । (२)धर्मिणो हि हाटका-देर्धमलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । (३)एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिल-क्षणः परिणाम उत्पत्तिः । (४)एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वायुत्पत्तिः । (५)अपक्षयस्त्वन वयवहासो नाश एव । तस्माजन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् बृद्धचादयः पृथङ्गेका इः त्यर्थः । अथैते वृद्धादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्वित्तिस्यतिभन्नमेवोपादातव्यम् , त थासति हि तत्प्रतिपादके "यतो वा इमानि भूतानी"ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूल कारणं ब्रह्म लक्षितं भवति, अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां प्रहणे तत्प्रीतिपादकं नैरुक्तनाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच न मूलकारणधातिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि त द्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुगपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तीत्पतिस्थि तिभन्नप्रहणमित्याह "यास्कपरिपाठितानां त्वि"ति । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं स्च्यतां, तनान्तरीयकतया तु स्थितिभन्नं गम्यत इत्यत आह "योत्पात्तर्ब्रह्मणः" (पृ० १०२ पं २) (६)कारणादिति । त्रिभिरस्योपादानस्वं सूच्यते । (७)उत्पत्तिमात्रं तु निमित्त-

⁽१) धर्मेलसुणेति । धर्मे इति लक्षणमिति अवस्थेति त्रीणि लक्षणानि यस्य परिणामस्य स तथो-क्ताक्काविभोऽप्युत्पन्तावन्तर्भवतीत्यर्थः ।

⁽२) धर्मपरिणामं विद्युणोति धर्मिण इति । सांख्यमते यः कनकादेर्धर्मिणो धर्मपरिणामो कटकमुकु-टादिस्सैव कनकात्कटकाञ्चयाचिरिति मावः।

⁽३) लक्षणपरिणाममाह एवमिति । प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं, कटकादिकार्यस्य वर्त्तमानत्वातीतत्वभ-विष्यत्वादिरूपः सोख्यमतसिद्धः लक्षणपरिणामोऽप्युत्पानिरित्यर्थः ।

⁽४) अवस्थापरिणाममाद्व एवामिति । अतीतादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमत्वादिरूपो नवपुराणत्वा-वापत्तिरवस्थापरिणामो यः स चोत्पत्तिरेवेत्यर्थः। (५) अपक्षयस्य विनाग्नेऽन्तर्भावमाद्व अपक्षयस्ति ।

⁽६) ब्रह्मण इति षष्ठचन्तश्रङ्कानिराकरणायाह कारणादिति ।

⁽१) उत्यक्तिमात्रादेव लक्षणस्यालक्ष्यव्यान्निसिद्धी स्थितिलयोपादानमाञ्जङ्काानेनृस्यर्थामित्याह इत्यक्तिमात्रमिति । उत्यादकत्वं निमित्तेषि दृष्टामित्युपादानासिद्धये लयाश्रयत्वपुक्तमित्यर्थः । नन्ववमपीतरवैयर्थ्यं लयाश्रयत्वपुक्तमित्यर्थः । नन्ववमपीतरवैयर्थ्यं लयाश्रयत्वपुक्तमित्यर्थः । नन्ववमपीतरवैयर्थ्यं लयाश्रास्त्वदिवोपादानत्वसिद्धनिहि दण्डादिषु कुम्भादये। लीयन्त इति चेत् । नद्धनोपादानत्वसूचनाय्रैव तदु-क्तं किन्तु प्रकृतिविकारभिदन्यायेनाद्वतिसिद्धये, एवं च ब्रह्मणो जगत उपादानत्वं स्याद्यिष्ठाता तु तद्य उत्पत्तिस्थित्यर्थोभवित्कुम्भकार इव कुम्भस्योरगत्तावित्याज्ञाङ्गानिरासायोत्याचित्यात्रीस्थातेप्रदणमिति भावः ।

कारणसाधारणामिति नोपादानं स्चयेत । तदिदमुकं "तत्रेवे'ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणः विशेषणानां प्रयोजनमाह "न यथोक्ते"ति । (१)तदनेन प्रवन्येन प्रतिज्ञाविषयस्य नद्याः स्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुनैयायिकाः—

'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिक्षाणमुत्पतन्नेव यो हतः ॥ यथा च 'वन्ध्या जननित्यादि'रिति । इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैदेषिकादय इत एवानुमानादीदवरविनिश्चयः मिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रढियतुमाह "पतदेवे"ति (पृ०१०३पं०३) चोदयति-"नः निवहापी"ति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन् सुहद्भावेन परि-हरति-"ने"ति(२)। वेदान्तेति। वेदान्तवाक्यकुष्ठमप्रथनार्थतामेव दर्शयति-"वेदान्ते"-ति । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्दृतिराविर्भावः । तिक ब्रह्मणि शब्दाहते न मानान्तरमनुसरणीयम् , तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह-- 'सत्सु तु वेदान्तवाक्ये दिव''ति (पृ०१०६ पं०३) अतु-मानं वेदानताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । (३)शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिश्रार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत् , यथा धर्मे न पुरुषबु दिवाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्माच भवतीत्यत आह-"न धर्माजवासायामिवे" ति (पृ०१०७ पं०३) । ''श्रुत्याइय''इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । अतुः सवे।इन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलः म् । तन्द फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । (४)यद्यपि धमैजिज्ञासायामपि सामग्न्या प्र-त्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति, ब्रह्मनिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवे।ऽनुभव वार्थां च ब्रह्मिक्सिस्याह—"अनुभवावसानत्वात्"। ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परः मपुरुषार्थे। निर्मृष्टनिख्लिलदुःखपरमानन्द्रहपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था निज्ञासाः, तद्तुभव एव त्वशक्यो ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह-"भूतवस्तुविषयत्वाच

⁽१) नतु लक्षणादेव ब्रह्मसिद्धी शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरणयोवैयर्ध्यमिस्याशङ्कचाह तदनेनेति। लक्षणं हि सिद्धस्य वस्तुनो मेदमवगमयित ईदशं तदिति न सत्ताम् । कार्येण चात्र कारणं किंचिदस्तीति ज्ञान्तम् , तत्त्वकमनेकं वेति संदिग्धं, तस्य यदैकत्वं सेत्स्यित तदा भवति तत्सर्वश्चं सर्वशक्ति च नेतस्था, अयमस् संश्चायः कस्पनालाघवाख्यतर्केणोरकटेककोटिकतां नीतः सम्भावना, प्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य दृष्टत्वान्त तत्र विर्णयोऽतो निर्णयार्थमग्रिमाधिकरणे आवश्यके इति भावः ।

⁽२) ब. स. पुस्तके इति पदं नास्ति L

⁽३) यदुक्तं ब्रह्मणे मानान्तराविषयत्वे कृतो मननम् इति, तत्राहः शब्दाविरोधिन्येति । जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वादिभिद्धौ युक्तिः शब्दमुपजीविति न स्वतन्त्रा । कारणस्य तत्र्वं संभावयन्तीतिकर्तन्यता च न मान्तरमित्यर्थः ।

⁽४) नतु धर्माजज्ञासायां श्रुत्यादय एव प्रमाणामित्युक्तं वेदनिषयश्रोत्रप्रत्यक्षायपेक्षणादित्याश्रङ्गयः, ज्ञातच्ये धर्मे न साक्षात्कारतदुपयोगियुक्त्यादीनां सम्भवो, ब्रद्माजज्ञासा तु साच्चात्कारपर्यक्तेत्याद यद्यपीत्याः दिना । अनुभवार्था चेति । तत्त्वसाक्षात्कारं विनाऽपरोक्षसंस्रारश्रमनिवृत्त्यसम्भवादपि ब्रद्माजज्ञासाऽनुमन् वावसानेत्यर्थः ।

ब्रह्माचिक्रा न स्य" । (१)व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्पक्रेणे विषयविषायभावः, धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदन्भवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह्—"कर्त्तव्यं हीत्यादि ना"। न चार्यं साक्षात्कारविषयतायागयोऽप्यवर्तमानत्वात् , अवर्तमानश्चानवास्थितत्वादिः खाह—"पुरुषाधीने"ति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह—"कर्त्रमकः र्तु"मिति (पृ० १०८ पं० १) । लौकिकं कार्यमनवाध्यतमुदाहरति -- "यथा ऽइवे-ने "ति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति -- "तथाऽतिरात्र" इति (पृ० १०९ पं० १) । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमि त्यस्योदाहरणमाह--''उदित इति"। स्यादेतत् , पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तत्र्ये विधिप्रतिषेचा-नामानर्थक्यम् , अतद्धीनत्वात् पुरुषप्रश्वितिनृत्योरित्यत आह--"विधिप्रतिषेधाश्चा-श्राध्वनतः स्युः"। (२)गृह्णतीति विधिः। न गृह्णतीति प्रतिषेधः। उदितानुदितहोमयोर्विः धी । एवं (३)नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मप्रश्च तद्धारणविधि(४)रिस्येवंजातयिका विधिप्रति-षेघा अर्थवन्तः, कुत इत्यत आह— "विकल्पोत्सर्गापवादाश्च" (पृ०११० पं०१)। चो हेतो । यस्माद्महणामहणयोष्ट्रितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुरुचयासम्भवे तुल्यबलत्या च बाध्यबाधकसावासावे सत्यगत्या विकल्पः, नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयो-रतुल्यवलतया न विकल्पः, किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेत्रस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । (५)एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशाः विषयोऽनागतोः त्पाद्यरूप उपनीतो यन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रशृत्तिनिवृत्योरपि स्वातन्त्रयं भवतीति । भूते बस्तुनि तु नेयमस्ति विधेलाह--"न तु बस्त्वेवं नैव"मिति । तदनेन प्रकारविक स्पो निरस्तः । प्रकारिविकल्पं निषेधति — "आस्त नास्ती" ति । स्यादेतत् , भृते Sपि बस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्पत इत्यत आह-"विकल्पनास्त्व"ति । "पुरुषबुद्धि"रन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविप-र्यांसाः, (६)सवासनमनोमात्रयोनयो वा यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा यथा स्था णुर्वो पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोर-

⁽१) व्यतिरेकः प्रपञ्चाभावीपल क्षितब्रह्मस्वरूपं, ताद्विषयसाक्षास्कार्स्य विकल्परूपे ब्रह्मणा सह वि-षयविषयिभावरूपः सम्बन्धोऽस्ति न तु तत्त्वत इति भावः ।

⁽२) भाष्यस्थविध्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु योजयति गृह्णातीस्यादिना ।

[🔾] ३) नाराति । 'नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत , इति नारास्थिस्पर्शनिविधो बोध्यः ।

⁽४) "शिरःकपाली ध्वजवान भिक्षाशी कर्म वेदयन । त्रहाहा द्वादशान्दानि मितशुक् शुद्धिमाप्तु-यात ॥" (या० ३।२४३) इति ब्रह्मध्नः शवशिरसो नारास्थनो ध्वजन्तेन धारणविधिर्वष्टव्यः ।

⁽५) अत्र भाष्ये प्रतिज्ञामात्रं भाति न हेतुरत अन्ह एतदुक्तं भवतीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण कर्तुं समर्थोपि हिताहितोपायत्वमजानन तद्दोधकविधिनिवेधापेस इति भावः।

⁽६) अन्तःकरणजकल्पनाँद्वेविध्यमाह सवासनेति । जामद्वासनावासितं मन एव स्वप्नकारणम्, अन्तः स्वप्ने मानोमात्रयोतित्वं संशायविषयांसानाम् । जामरसंशयविषयांसास्तु संस्कारसहितान्तर्वेद्धिःक-रणा इति भावः ।

न्यस्य पुरुषस्याभिधानात, "न तु पुरुषतत्वं वा स्थाणुनत्वं वाऽपेक्षन्ते समानधर्मधर्मिद्र्शनसान्नाधानजन्मस्वात्। तस्माद्यथावस्तवो(१) विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयनित वेत्यर्थः। तत्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किन्तु वस्तुतन्त्रमतस्ततो वस्तुविनिखयो युक्तो,
न तु विकल्पनाभ्य इत्याह—"न वस्तुयाथात्म्ये"ति । एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह—"तत्रैवं
स्ति।"ति (पृ० १९१ पं० ४)। अत्र चोदयति—"ननु भूते"ति (पृ० १९२ पं०१)।
यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयाऽनुवादकं दृष्टम्, यथा नद्यास्तीरे फ
लानि सन्तीति, तथा च वेदान्ताः, तस्माद्भृतार्थतया प्रमाणान्तरहृष्टमेवार्थमनुवदेयुः। उक्तं
च ब्रह्माणे जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम्। एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न
तु वेदान्तवाक्यानि तद्धीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यप्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः।
परिहरति—"निदृयाखिषयस्वे"ति । कस्मात्पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—
"स्वभावत" इति । अत एव श्रुतिः—

(२) 'पराश्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म' श्विति ।

"सित हीन्द्रिये" ति । प्रत्यगात्मनस्विषयश्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतो हष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादिविष्यामः ।(३) उपपादितं चैत दस्माभिविस्तरण न्यायकणिकाय।म् । न च भृतार्थतामात्रेणानुवादेतत्युपरिष्टा(४)दुगपादिय ध्यामः । तस्मात्मवंमवदातम् । श्रुतिश्च 'यतो वे'ति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जो वन्ती'ति जीवनं स्थिति, 'यत्प्रयग्नती'ति तत्रैव लयम् । "तस्य च निर्णयवाक्यम्" (पृ० १०४ प०) । (५)अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम् 'आनन्दाद्ययेवे'ति । (६)ए तदुक्तं भवति । यथा रज्जवज्ञानसहितरज्ज्ञूपादाना धारा रज्जवां सत्यामित रज्जवामेव च लीयते, एवमिवद्यासिहतब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयते इति सिद्धम् ॥ २ ॥

(२) पराश्चि इति । खानि इन्द्रियाणि, व्यतृणत्—हिंसितवान पराङ् परयति लोकः । अत्र पत्य-गात्मानवलाकनमेवेन्द्रियाणां हिंसा बोध्या ।

⁽१) अयथावस्तव इति । यथावस्तुत्वं वस्त्वनुप्तारित्वं यासां नास्ति तास्तथोक्ताः, संशया वस्तु न विकल्पयन्ति, विपर्यया नान्यथयन्तीति भावः।

⁽३) उपपादितं चिति । विमतं कार्यं बुद्धिमःकर्तृकं कार्यः वादित्यतुमानात्सामान्यतोदृष्टादिश्वरासीद्धिः नियापिकैः क्रियते । तत्र च जीवज्ञावेन सिद्धसाधनम्, उपकरणायभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदाभिज्ञतान्यां सवज्ञासिद्धः । सर्वतद्भिज्ञकर्तृकत्वे सपच्चस्य साध्यद्वीनतेत्यादयो दोषा न्यायक्णिकायामुपादिता इति भावः ।

⁽४) उपरिष्टात-समन्वयस्त्रे ।

⁽५) अत्र स्वस्य स्वरूपलचणपरत्वं दर्शायतुं तस्य चेति माध्यं श्याचष्टे अत्र चेति । जगिर्ह्शिषणैः पूर्वे, निर्णयोपे श्रुतित इह निर्णीयते । कारणं ब्रह्मानूयं वाक्येनानन्दत्वविधानास्यरूपलक्षणं सिद्धिरित्यर्थः । आनन्द्रश्च सत्यादेरुपलक्षणं बोध्यम् ।

⁽६) नन्देवंभूतब्रद्भगः कथं जगयो नित्वमत आह एतदिति ।

सूत्रान्तरमवतारियतुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह--''जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने''ति (१०

(सु॰) शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगयोनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादिप बोद्धव्या । शास्त्रयोनि • त्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते -- (१) "महत ऋग्वेद्दिः शास्त्रस्ये" ति (१० ११७ पं॰ २) चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निवेकादिर्मशानान्तासु ब्राह्मसुहूर्तोपकः मप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनौमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शास नात् शास्त्रमृग्वेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य मह-त्वम् , अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह-- "अनेकविद्यास्थानोपवृद्धितस्य"। पुराणन्यायमीमांसादयो दश(२) विद्यास्थानानि तैस्तया (३)तया द्वारोपक्कतस्य । तदनेन सम स्तिशिष्टजनपरिष्रहेणात्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान् व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठाद्भः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबी-भको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह-"प्रदीपवत सर्वाथावद्योतिनः"। सर्वमर्थः जातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव "सर्वज्ञकरूपस्य" (पृ॰ ११८ पं॰ १) सर्वज्ञसदशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्व विषयामिति सादश्यम् । तदेवमन्वयमुक्तवा व्यतिरेकमाह-(४)"न ही दश्यम् । तदेवमन्वयमुक्तवा व्यतिरेकमाह-(४) "न ही दश्यम् । गुणः सर्वेविषयता तदन्वितं शास्त्रम्, अस्यापि सर्वेविषत्वात्। उक्तमर्थं प्रमाणयति— (५) "यद्यद्विस्तरार्थे शास्त्रं यस्मात्पुरुषिवशेषात सम्मवति स पुरुष विशेषस्ततोऽपि शास्त्राद्धिकतरदिश्वान' (पृ॰ ११९ पं॰ १) इति योजनाः। अवत्वेऽप्यस्मदादिभियत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तूणां वाक्याज्ज्ञाः नस्षिकविषयम् । निह ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खाव्व क्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्त्रज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथियतुं विस्तरप्रहणम् । सोपनयं निगमनमाह — "किम् वक्तक्य"मिति । (६)वेदस्य यस्माद् महतो भूताद् योनेः सम्भवः तस्य महतो भृतस्य ब्रह्मणो निरतिश्चयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किसु वक्तव्यमिति योजना । "अनेकशास्त्रे"।ते।

⁽१) अनेन ब्रह्मेत्यन्तेन भाष्येण निश्वसितश्रुत्या विम्रत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्ये वेद इत्युक्तम्।

⁽२) पुराणन्यायमीमोबाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पन्याकरणनिरुक्तळन्दोञ्योतिषाख्यानि षडङ्कानि चेति दश विद्यास्थानानि बोध्यानि ।

⁽३) तया तयाद्वारेति । तत्र मृष्टिवाक्यापेक्षितसर्गादित्रपञ्चनद्वारा पुराणमद्वैतपरं, जानिन्याक्तिस्त्व-णनिरूपणेन न्यायञ्च वैदिकपदार्थश्चस्त्वर्थः । शेषोपयोगस्तु स्पष्ट एव ।

⁽४) 'नहीद्शस्ये'त्यारभ्या'स्ती'त्यन्तभाष्येण व्यतिरेकद्वारा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा पदार्शिता ।

⁽५) अनेन यदिस्यादिना लोके इत्यन्तेन भाष्येण व्याप्तिः पदार्शिता ।

⁽६) अयमत्रातुमानाकारः — त्रहा वेदविषयाद्धिकविषयः तत्कर्तृकत्वातः, यो यद्दाक्यप्रमाणकर्ता स तिद्वेविषयाद्धिकविषयज्ञो यथा पाणिनिरिति । सर्वविभासकवेदकर्तृत्वेन च पञ्चधर्मताब्रहात्सर्वज्ञत्वासिद्धित्र-द्याणो दृष्टन्या ।

अत्र चानेकशाखाभेदाभिष्ठस्येत्यादिः सम्भव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यनर्त निगमनम् । "अप्रयत्नेतेव" ति । (पृ० १२० पं० १) । ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽलवणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तद्यमिषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरितश्यमस्य सर्वञ्चतं सर्वशक्तित्वं चेक्कं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरक्ता 'अस्य महतो भूतस्य'ति । (१) येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरिप पदवाक्यादेशनामिनत्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वभिदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वभिदवन्ति
वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्रानुपूर्व। न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा
पौर्वापर्यागोगात् । व्यक्तिश्रानित्यति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या ।
पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता । (२) तस्मान्तृत्यानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादशमेव शिक्ष्यमाणाऽनुकरोति नतेकी, न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादशीमानुपूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता
तादशीमेवानुकरोति माणवको, न तु तामेवोचारयति आचार्यव्यक्तिभयो माणवकव्यक्तीनाः
मन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न लोकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः,
केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्रये विप्रतिपित्तः । यथाहुः—

यक्षतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्माहशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छि॰
स्नामनादिमानक्षते । (३)वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिसमृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रल॰
यानुसारेणानाद्यविद्योपघानल्डधसर्वशक्तिझानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरिप न
तेषु स्वातन्त्रयं, पूर्वपूर्वभर्णानुसारेण ताहशताहशानुपूर्वीविरचनात् । (४)तथा हि
यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थान्थहेत्वो ब्रह्मविवर्ता आप न सर्गान्तरे विपरीयन्ते, निह जातु
स्नित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुर्र्मथहेतुश्चाद्वमेघो भवति, अभिर्वा हेदयति, आपो वा दहन्ति,
तहत् । (५)यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्य वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्ञतः
याऽन्थहेतुः एवं सर्गान्तरेष्वपीति, तदनुरीधाद् सर्वझोऽपि सर्वशक्तिरिप पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वे॰
दान् विरचयत्र स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, तच्चा-

रभक्षपुरुवातिकरणाद्याः । १ तम् वान्यस्य विसद्शक्षमत्वं वा १ आयो भवद्भिरप्यङ्गीकृतश्चरमस्तु नास्मा-(२) द्वितीये क्षमान्यस्यमाश्चमभिनवत्वं विसद्शक्षमत्वं वा १ आयो भवद्भिरप्यङ्गीकृतश्चरमस्तु नास्मा-भिरप्यङ्गीकृत इत्याह तस्मान्तृत्योति । नृत्तीतिपाठान्तसमत्र बोध्यम् ।

नक्षात्रा क्रिकेट अन्भुषुपर्गानिस्त इत्याह वैयासिकं विति । अनुवर्तमाना आचस्रते इत्यनुषज्यते। (३.) तृतीयपचस्तु अन्भुषुपर्गानिस्त इत्याह वैयासिकं विति । अनुवर्तमाना आचस्रते इत्यनुषज्यते।

(४) नतु विवर्तत्वे वेदान्ताना यादृष्टिङकःवापातात्र ऋमनियमः स्यात्तवाह तथा हीति ।

⁽१) अधुना वेदस्योक्तरीत्या कर्तृमत्त्वाङ्गीकोर स्रापेक्षतया स्वातन्त्र्यहानिरिति ये वदन्ति तेषां मतमपा-कर्तुमुपोद्धातमाइ येद्दपीति । अयमाश्चयः । वेदस्य स्रापेक्षत्वं नाम कि पुरुषानिर्वत्यंत्वमात्रा[१]त , अभिनवा-तुपूर्वीविरचनाद्वा[१], मानान्तरोपलब्धार्थविषयदचनारचनाद्वा, [३]कतिपयकालविराचितसर्वसम्प्रदायस्य वेद स्थकपुरुषात्रिःस्रणाद्वा[४] ? तत्र नायस्तवापि सम्मतत्वादित्याह वर्णानां नित्यत्वमिति । व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।

^{, (}६) सर्वतस्य सर्वश्वासेन्द्रमणो नोपाध्यायवत् कमानुरोधो युक्त इति तनाह यथाऽत्रोति । अत एव च 'मन्त्रो होनः खरतो वर्णतो वा मिथ्याययुक्तो न तदर्थमाह । स वाय्वजो यजमानं निहन्ति यथेभ्द्रशङ्कः स्वरते।ऽपराधात ॥ इति श्रूयते श्रुतो ।

स्माकमिप समानमन्यत्र।भिनिवशात् । न(१) चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । निह् बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्वज्ञानवतस्थापास्तसः मस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्तं एवाश्वासः । (२)सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवषींणां धर्मज्ञाः नवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामिप तत्र सम्प्रस्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥

वर्णकान्तरमारभते—"अथवे"ित । (पृ० १२१ पं०) पूर्वेणधिकरणेन ब्रह्मस्व ६ पळक्षणासम्भवाशङ्कां व्युद्दय ळक्षणसम्भव उक्तः । तस्येव तु ळक्षणस्यानेनानुमानत्वाश ङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्वितिरोहितः ॥ ३ ॥

शास्त्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्स्त्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकार:- "कथं पुनिरि"ति । (पृ० १२३ पं० २)। (३)कि माक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिद्धतां वेदान्तानामपुरुषायोपद र्शिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानाविषयतय लौकिकवाक्यवत् तद-र्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खल्ल लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तराविषयमर्थमवबो धयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेवां व्याहन्येत । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम् , न चाप्रयोजनैः, स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्वनि-यमात् । तस्मात्ततिद्विहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव कियार्थत्वम् । यदि त्वसं निम्रानात्तरपरत्वं न रोचयन्ते, ततः सिम्नाहितोपासनादिकियापरात्रं वेदान्तानाम् । एवं हि प्रत्यक्षाद्यनिष्यतगोचरत्वेनानपेक्षत्या प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः । पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्व्याय । (४)आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वम् , सापेक्षतया प्रमा नुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति । (५)''अत" इत्यादि "वा"'Sन्तं(६)प्रहणकवाक्यम् । (पृ॰ १२५ पं॰ १) अस्य विभागभाष्यं 'नहीं"त्या"द्यपपन्ना वे"त्यन्तम्। (पृ॰ १२६ पं० १)। स्यादेतत् , अक्रियार्थरेत्रेपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'ति राह्यान्तसूत्रमजुप्रहीष्यते, न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, (७)उत्पत्तिविधरक्षातक्रापनार्थत्वात् , वेदान्तानां चाक्कातं ब्रह्म क्रापयतां तथाभावादित्यत आह—"न च परिनिष्ठित" इति । (पृ॰ १२९ पं॰ २)। (८)अनागतोत्पाद्यमावः

⁽१) चतुर्थपक्षं निराकरोति न चैकस्येति । सर्वदा सम्प्रदायाविच्छेदाभिच्छद्भिरिष सम्प्रदायप्रवर्तकेष्या-इवास आस्थेय एव, स वरमेकस्मिन्त्रझण्यवगतसार्वज्ञये कृत इति भाषः ।

⁽२) नन्वीइवरस्यादृष्टत्वास्कथं तत्कर्तृके वेदे विश्वास अत आह सर्गादिभुवामिति ।

⁽३) वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धवस्तुवोधात्फलभावाभावाभ्यां, सिद्धं रूपादिहीनं वस्तु बाधयता वाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वानपञ्चत्वाभ्यां वा संत्राये पूर्वाधिकरणहितीयवर्णकेनापेक्षिकां सङ्गति-स्वन्त्वा पूर्वपक्षभाष्यं व्याच्छे किमास्रेप इत्यादिना । कथमिति थसुप्रत्ययान्तः किञ्चन्द् आस्रेपेऽत्र वोध्यः ।

⁽४) आनर्थक्यामिति भाष्यस्याभिधेयाभाव इत्यर्थोऽत्मवविरोधात्र युक्ती वस्तमित्याहानर्थक्यं चेति ।

⁽५) भाष्ये पानस्वत्यमाशंक्य सङ्ग्रहविवरणत्वमाह अत इत्यादीति।

⁽ ६) बान्तमिति । उपासनादिक्तियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदन्तामित्यर्थः ।

^()) उत्पत्तिविधेरिति । अधिकारविधितः प्रवृत्तिलाभादुत्पत्तिविधिरज्ञातकमेस्वरूपवोधपर इत्यर्थः ।

^(4) अनामतीत । अनागतत्वादेवीत्पादाः भावो भावना तहिषयः सर्वे विश्विरित्यर्थः । अश्विकारिति ।

विषय एव हि सर्वे विधिरुपेयोऽधिकारिविनियोग्प्रयोगोत्पत्तिक्ष्माणां परस्पराविनाभावात्, (१)तद्वाक्यानां त्वैदम्पर्यं भिद्यते । यथाऽ'मिद्वोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिभ्योऽधिकारिविनिः योगप्रयोगाणां प्रतिलम्भा'दिमिहोत्रं जुहोती'त्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो न सन्ति, सन्तोप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमिविविक्षताः । तस्माद् भावनाविषयो विधिनं सिद्धे वस्तुनि भवितुमह्तीति । उपसंहरित "तस्मा"दिति । अत्राहिविकारणमुक्तवा पक्षान्तरमु पसंकामिति "अथि"ति । एवं च सत्युत्तक्षे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण (२)यादशमस्य कपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपण चोपासनाया उपपत्तिरित । प्रकृतमुपसंहरित "तस्माक्ष"ति । सूत्रेण सिद्धान्तयित "प्रवं प्राप्त उपयत्तिरित । प्रकृतमुपसंहरित "तस्माक्ष"ति । सूत्रेण सिद्धान्तयित "प्रवं प्राप्त उपयत्तिरित । प्रकृतमुपसंहरित "तस्माक्ष"ति । सूत्रेण सिद्धान्तयित "प्रवं प्राप्त उपयत्तेरित । प्रकृतमुपसंहरित "तस्माक्ष"ति । सूत्रेण सिद्धान्तयित "प्रवं प्राप्त उपयत्तेरित । व प्रवः परं १) —

(सु॰) तत्तु समन्वयात्॥४॥

तदेतद् व्याचष्टे—"तुराब्द" इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते—"तद्ब्रह्में"ति । पूर्वपक्षवादी कर्कशाशयः पृच्छति—"कथम्" । कृतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह—"सम्वयात्" । सम्यगन्वयः (३)समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते—"सर्वेषु हि वेदान्तिब्व"ति । वेदान्तानामास्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्वहृति वाक्यान्युदाहरति—"सदेवे"ति । (१० १३३ पं १) (४) यतो वा इमानि भूनानी ति तु वाक्यं पूर्वमुदाहतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणामिति चेह स्मारितमिति न पाठतम्। (५)येन हि वाक्यमुपकम्यते येन चोपसंहयते तदेव वाक्यार्थं इति शाब्दाः । (६)यथोपां-

अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम्, विनियोगः क्रियायाः फलशोधत्वज्ञापनम्, प्रयोगोऽनुष्टानम्, उत्यात्तः कर्मस्वरूपज्ञानम्, फलसम्बन्धः क्रियायाः शेषत्वं विना न सम्भवति, तच नानुष्ठानं विनाऽनुष्ठानं च नाज्ञात इति एतेषामविनामावः । सिद्धं चत्युंत्र्यापारानपेश्चं फलमारभेत सदा चारभेतेति नाधिकारादि- सम्भव इत्यर्थः।

(२) सर्वेद्यामिवनाभावेपि अवान्तरभेदप्रयोजकमाह तहाक्यानां विति । ऐदंपर्यन्तात्पर्यम् । तदेवाह यथेव्यादिना ।

वादियाः । (२) यादृशं जीवभित्रम् ।

(३) सम्यगन्वय इति । तात्पर्ये सम्यक्त्वम् ।

(४) निन्दिस्धिकरणं शास्त्रयोनिन्दद्वितीयवर्णकास्त्रेपसमाधानरूपं, तत्र च यतो वेत्यादिवाक्यमुदाहु-तिमह तत्कुत उपेक्षितमत आह यतो वेति । 'तद्वद्वा सर्वज्ञमि'ति भाष्ये यत इत्यादिवाक्यप्रमेयकथनात्तस्य-माणं बुद्धिस्थमिति नोदाहृतमित्यर्थः।

(५) वेदान्ताना ब्रह्मात्मैकत्वे उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्यालेङ्गं सदृष्टान्तमाह येनेति ।

(६) 'जामि वा एतयज्ञस्य क्रियते यदन्वश्ची पुरोडाशो उपाञ्चयाजमन्तरा यजित विष्णुरुपाञ्च यष्टब्योऽजामिन्वाय' इत्यादिमन्त्रेणाग्नेयाग्नीकोमयोः पुरोडाशयोः निरन्तरयोः करणे जामि —आलस्यं भवेदिति
उपाञ्चयागि विधीयते । तत्र किमिदमपूर्वयागिविधानस्त 'विष्णुरुपाञ्च यस्य' इति पठितयागत्रयस्यानुवाद
इति संशये, इन्यदेवतयोरश्रवणात् विधिपत्ययाभावाच्चामे पठितयागत्रयस्यानुवाद इति पूर्वपक्षः । एवंसिति
एकवाक्यत्वभंगापच्या, मन्त्रकाण्डे उपाञ्चयाजस्थाने पठितवैष्णवपाजापत्याग्नीशोपीययाज्यानुवाक्याभिस्तुल्याथेन्वेन विकल्पमान्तिमिर्विष्ण्यादिदेवताज्ञीवाज्यलामात् 'यजेत' इति पंचमलकारस्य विधिप्रत्ययत्वात् अपूर्वयागविधिदेवायमिति भेदलक्षणाचन्तायां सिद्धान्तितम् । विष्ण्वादिवाक्यानि चार्थवादा इति संक्षेपः ।

शुयाजवाक्येऽन्चोः पुरोडाशयोजामितादोषसङ्कार्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोप-संहारे चापूर्वोपां श्रुयाज कमीत्रिधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदिमि'ति ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्वमसी'ति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । (१) एवं वा क्यान्तराणामि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरस्वमवगन्तन्यम् । न च तत्परस्वस्य दृष्टस्य सति सम्भेवऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पायतुम् , अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टाऽ-चुपपन्ना चेत्याह—"न च तेषा" मिति। (पृ० १३४ पं० ५) सापेक्षरवेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति—''न च परिनिष्टितवस्तु स्वरूपत्वेपी''ति। (पृ० ११३ पं० १) (२)अयमभिसन्धिः । पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूनार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । त त्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंताक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषयेत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि(३) परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाग्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम् , एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानाः मीप नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम् । (४)यय्च्येत सिद्धे किला-पौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिख्येत् , तदेव तु भृतार्थत्वेन न सिख्यति, भृताः र्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यशान्तवादुबुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः वाक्यत्वादि-किङ्गकस्य वेदगौरुषेयत्वानु(५)मानस्याप्रत्यृहमुत्पत्तेः । तस्मात्गौरुषेयत्वेन सापेक्षत्नं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । (६)कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽत्यन्ताननुभृतपूर्वस्य तत्वेन समारोपेण वा प्रवाबद्धावनारोहात तदर्थानां वेदानतानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वा भावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरःवमातिष्ठामहे । (७)अत्र ब्रमः । (८) कि पुनिरदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । (९)अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङायर्थत्वं, तेनालौकिकेन सङ्गतिसंवेदनविरहात लोकानुसारतः कियाया एव छोकिक्याः कार्याया लिङादेरवगमात् । (१०) स्वर्गकामो यजेते'ति साध्यस्वर्गवि-

⁽१) ऐतरेयके 'आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'त्युपसंहनम् । आथ-वृंगेपि 'कास्मिन्तु मगवो विज्ञाते प्रविमिदं विज्ञातं भवती'ति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य 'ब्रह्मेंवेदममृतं पुरस्तात' इति तदेवोपसंहतम् इत्यर्थः।

⁽२) अत्र वेदान्ताः मानान्तरसापेञ्चाः ।सिद्धवस्तुपरत्वात् तीरे फलानि संतीति पुंवाक्यवादिति पूर्वप-श्विणः प्रसंगद्देतौ पौरुषेयत्वमुपाधारंति भाष्यस्थापिशब्देन चोत्यन इत्य ह अयमभिसन्धिरिति ।

⁽३) हेतोरनैकान्तिकत्वमाह प्रत्यक्षादीनामपीति ।

⁽ ४) वावयस्य सतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौरुषेयत्वापानिसाधनन्यापकत्वमुपाधेः शंकते ययुन्यतेति ।

⁽५) बेदान्तवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वाद्धटमानयेतिवाक्यत्वदित्यतुमानस्येत्यर्थः ।

⁽६) कार्यपरतायां हि वेदान्तवाक्यानां न वाक्यत्वादिनाः सापेश्वत्वमनुमेयं पौरुषेयत्वस्योपाधित्वान्। एवं नं च साधनव्यापकत्वमित्याह कार्यार्थत्व इति ।

⁽ ७) अक्रार्ये मानान्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वात्तरपरवेषि वेदान्तानां पौरुषेयत्वं सम्भवति इति समा सा-धनन्यासिः, ततश्च वाक्यत्वादिलिङ्गकातुमानसिद्धं पौरुषेयत्वं दुरपवादमित्याद्ययेनाह अत्र ब्रून इत्यादिना ।

⁽८) कि पुनरिति । कृतियोग्यस्य कार्यस्व भावार्थस्यापि तत्त्वेन मानान्तरयोग्यत्वामित्यर्थः ।

⁽ ९) अलोकिककार्यत्वाभित्रायेणात्रांकते अपूर्वामिति ।

⁽ १०) स्वर्गकामपदसमभिव्याहारसंजकतकोतुग्रहीतवेदादेव क्रियाविलक्षणापूर्वे लिङ्गादीनां सम्बन्धप्रह इत्यात्रयेनात्राङ्कते स्वर्गकाम इति ।

शिष्टो नियोज्याऽनगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं, न च किया क्षण-भङ्कराऽऽमुध्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां सम्बन्धप्रह इति चेत्। इन्त (१)चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसम्बन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः, स्पष्टद्येन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यावादिना लिङ्गन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । (२)अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वीपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषे-यत्वमस्माभिन्यीयकणिकायाम्(३), इह तु विस्तरभयात्रोक्तम् । तेनापौरुषयत्वे सिद्धे भूतार्था-नामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातो, न चानिधगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याउजीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनिधगमात्, तदिदमुक्तं-न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वे वीति । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारियत्वा दूषयित-"यन्तु हयोपादेयरहितत्वादि"ति । विध्यर्थावगमात् खळु पारम्पर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्म, इह तु ''तत्त्वमसी'त्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्या-र्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रञ्जुरियमिति ज्ञाना-दिवेति । (४)सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः (पृ० १३६ पं०१)। (५)एतदुक्तं भवति । द्विविघं ही प्सितं पुरुषस्य, किंचिदप्राप्तं प्रामादि, किंचित् पुनः प्राप्तमपि श्रमवशादप्राप्तमित्य-वगतं, यथा स्वयीवावनदं प्रवेयकम्(६)। एवं जिहासितमपि द्विविधं, किंचिदहीनं जिहाः सति, यथा वलियतचरणं फाणिनं, किंचित्पुनर्हानमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फाणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायतत्त्वज्ञा-नादिस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । निह सहस्रमपि रज्जुप्र त्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथायितुमीशते । समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कार-मात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपमात्रजीविते हि ते, समा रोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति । तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्म-ण्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धन(७)स्तद्भाव'स्तत्त्वमसी'तिवाक्यार्थतः त्त्वज्ञानाद्वगतिपर्यन्तानिवर्तते । तनिवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्त-मपि शोकदुःखाद्यस्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं "ब्रह्मात्मावगमादेव" जीवस्य सर्वः क्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य, स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात्

(२) नतु स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वहेतुः स्रोपाधिक इत्याशंक्य, सिद्धार्थकेषु वेदान्तेष्वपि तत्स मानमतः कार्यार्थत्वमनपेस्रताप्रयोजकं न भवतीत्याह अन्यतास्त्विति ।

⁽१) उक्तइकें Sतिपसङ्गमाह चैत्येति ।

⁽३) वर्तमानसित्रकषज्ञन्यप्रत्यचस्य कार्यस्त्रपर्धमेगोचरत्वातुपपत्तेयीगसामध्यस्यापीन्द्रयविषयेष्वे-वातिभयजनकत्वात्र धर्मस्य प्रत्यक्षता, लिङ्गायभावाच्च नानुमेयता, न चाज्ञाते पुंसां वाक्यरचना सम्भ-वसीति वेदो न पौरुषेय इति न्यायकाणिकायां न्युत्पादितिमिति भावः ।

⁽ ४) सर्वक्लेत्राप्रहाणादिति माध्यस्थप्रशब्दार्थमाह सोऽयमिति ।

^{ि (} ५) त्राद्यानुष्ठानानेपक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दाविभीवफलमन्वयव्यतिरेकिदृष्टान्तद्वयपदशैनपूर्वकं त्रक्षज्ञान (६) ब्रेवेयकं-प्रीवालङ्कारः। नस्य दर्शयति एतदुक्तमिति।

^() समारापिताऽविद्या निबन्धनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः ।

पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धिरिति । यन्-आत्मत्येनोपासीताऽऽत्मानमेव (१)लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवताादिप्रातिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दृः षयति--'देवतादिप्रतिपादनस्य तु (२)आत्मेरयेतावन्मात्रस्य स्ववादयगतो-पासनार्थत्वेषि न कश्चिद्धिरोधः"। यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रति-पादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवत्यत आह "न तु तथा ब्रह्मण" इति । उपास्योपाः सकीपासनादिभेदसिद्धाधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपश्चे वेदान्तवेदे ब्रह्मणि संभवतीति नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । (३)स्यादेतत् , यदि विधितरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हनत तर्हि 'सोऽरोदीदि'त्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम् । निह हानोपादानबुद्धा एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धरपि तरफलखेन प्रामाणि-कैरभ्युपेतत्वादिति कृतं (४) 'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्यादिनिषेधाविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह "यद्यपी"ति । (पृ० १३७ पं० १) (५) स्वाध्यायविध्यधीनप्रहणतया हि सर्वे वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम् , तत्रेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, कि पुनिरियता 'सोडरी-दी'दित्यादिना पदप्रबन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपलन् भ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साकाङ्क एवास्ते पुरुषार्थमुदक्षिमाणः । 'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्य-यमाप निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा तत्रश्चेतनः राक्यो निवर्तिये-तुम्। (६)तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमृत्तप्तयोः 'सोऽरोदीदि'ति च 'बर्हिष रजतं न देयमि"ति च पदसन्दर्भयो(७)र्रुक्ष्यमाणानिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टीमृति कथं वेदान्तानां तदस्प्रशां तद्भविष्यती। त्यत आह—''न चानुमानगम्य'मिति । अवाधितानाधिगतासंदिग्धवोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां, तच स्वत इत्युवपादितम्(८)। (९)यद्यपि चैषामीहाबोधजनकत्वं का-

⁽१) आत्मानमेव लोकं चैतन्यमित्यर्थः। देवता-सगुणं ब्रह्म। आदिशब्दात् प्राणविशुध्यादि गृह्यते ।

⁽२) उपासनावाक्येकदेशस्यमुपास्यसमर्थकं विविनन्ति आत्मेतीति ।

⁽ ३) यदि विध्यमावेऽपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यं तर्हि अर्थवादा अपि प्रमाणं स्युरिति पूर्वपक्षतात्पर्यम्।

⁽ ४) बर्डिविशित । तत्राम्नि यागे रजतं न देयमिति निवेधैविधिपरत्वाभविऽपि प्रामाण्योपपादनस्य शक्य-स्वादित्यर्थः ।

⁽५) अर्थवादानामुपेक्षाफलस्यासम्भवात्रिबेधशेषपरतयैवोक्तार्थवादानां प्रामाण्यसम्भव । इत्याश्चयेन पॅरिडरमाड स्वाध्यायेति ।

⁽ ६) नतु निषेध एव स्वनिषेधस्यानर्थहेतुःबान्यथातुपपत्त्या निन्दां कल्पयिष्यतीत्याञ्चय, नैवामित्याह तबदीति । अर्थवादादेव निन्दालामे निषेधकस्य निषेधे निन्दायां च तात्यर्थे न कल्प्यमिति भावः ।

⁽ ७)नतु 'सो दरोदेशिद'ति वाक्य निन्दा न भासते किन्तु मूतातुवाद इत्याशंक्य मुख्याथ प्रयोजनाभावा-त्रिन्दा सक्यत इत्याह सक्यमाणेति । (८) न्यायकणिकायामित्यर्थः ।

⁽९) नतु प्रमायाः कार्येण प्रमाणानां तज्जनकत्वस्ततुमेयम् , तत्कथं नातुगम्यमिति आध्यं सङ्गच्छतः इत्याञ्चल्लाह्याह्य यद्यपीति । कार्यार्थापन्यपरपर्यायानुमानेन मानान्तरेण वा प्रमा नोत्पयते किन्तूदितायां तस्या-मनुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः ।

र्योथापत्तिसमाधिगम्यं, तथापि तद्दोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तं, (१)पः रस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईहरबोधजनकत्वं च कार्य इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्ध भवति, अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दष्टमिति चक्षुरिप न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरित "तस्माद्दि"ति ।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति "अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त"इति (१० १३९ पं॰ १)। तथाहि--

(२)अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया । मननादिप्रतीत्या च कार्याथांद्ब्रह्मानेश्वयः ॥

न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मह्मपरा भिवतुमह्नित, तत्राविदितसंगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां संगतिप्रहः। न चाह्यमनुपादेयं रूपमात्रं कोश्चिद्वि-वक्षति प्रेक्षावान् , तस्यावुमुत्सितत्वात् , अबुमुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविधातात् । तस्मात् प्रतिपित्तितं प्रतिपिपादयिष्ण्ययं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवाधं प्रतिपादयेत् , कार्यं चावगःतं तद्भित्ति तदेव वोधयेत् । एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति । तत्र किश्चित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किश्चित्कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदान्नाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पष्णस्यार्थप्रत्ययमनुमाय(३) तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थह्मपात्रप्रत्यये परनरवित्तिनि किंचिछिङ्गमस्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवित्ति प्रवृत्तिनिवृत्ति स्तो हेत् इत्य ज्ञातसंगतित्वात्र ब्रह्महपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेद्रवात् शास्तव्यभिद्धिरित्, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहः—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्यन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिइँयेत तच्छास्रमभिधीयते ॥

इति । तस्माच्छास्रत्वप्रसिश्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम् । (४)अपि च न ब्रह्मरूप-प्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । (५)न च रज्जुरियं न मुजङ्ग इति यथाकथं चिल्लः क्षणया वाक्यार्थतत्त्विनश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं 'तत्त्वमसी'तिवाक्यार्थावगमान्ति । वृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम् , श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां ताद्वस्थ्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्युनः श्रवणस्योपिर मननाद्यः

⁽१) वरस्वरेति । उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्यानुमानं ततश्च प्रमोत्पतिरित्यन्योन्याः । अयप्रसङ्गा बोध्यः ।

⁽२) कार्योन्वित एवार्थे पदसङ्गतिग्रहेण सिद्धं वस्तु न शब्द्रमेयमिति वेदान्तानासुपासननियोगपरःवे मन्यमानामेकदेशीयानां मतेन पूर्वपक्षमोह अज्ञातिति ।

⁽३) अनुमायेति । अस्येयं घटानयने प्रवृत्तिः अर्थज्ञानपूर्विक प्रवृत्तिःवान्मद्विप्रवृत्तिवतः, तचार्थज्ञानं घटमानयेति वाक्यजन्यं तदाक्यमावाभावानुविभायित्वादित्यादिरम्मानाकारोऽत्र हृष्टव्यः ।

⁽४) शास्त्रवेनेत्यादिहेतून व्याचष्टे अपि चेत्यादिना ।

⁽६) न चिति । सांसारिकाणां धर्माणां न च निवृत्तिरिति योजना । यथाकथिश्वदिति । सिद्धसंस-र्शस्य नियोगाविनामावेनात्रापि 'मा मैथी' इति नियोगं कल्पयित्वाऽ यपरदिव वाक्यांतिसद्धार्थनिश्वयो जायतं इत्यर्थः ।

श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादिप न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्त्वात्मप्रतिपत्तिविषय-कार्यपराः । तच कार्यं स्वातमिन नियोज्यं नियुज्ञानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वः मिति चाख्यायते । (१)न च विषयानुष्ठानं विना तिसिद्धिरिति स्वसिद्धार्थं तदेव कार्यं स्व-विषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिक्रपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमाप स्वविषयमात्मानमन्तरेणाज्ञक्यनिरूपणामाते तानि रूपणाय तादशमात्मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम् । (२)यथाहु:- पत् तत्सद्भवर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तद्पि विधेयोमिति तन्त्रे व्यवहार' इति । (३)विधेयता च नियोगाविषयस्य ज्ञाः नस्य भावार्थतयाऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वारमनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः,(४)आरोपिनतद्भावस्य त्वन्यस्य निरूपकरवे तेन तिवरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादगात्मप्रतिपत्तिविधपरेभ्यो वेदा न्तेभ्यस्तादगात्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह "यद्यपी"ति । विश्विपरेभ्योऽपि वस्तृतत्त्व-विनिश्वय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं-"यथा यूपे"ति । 'यूपे पशुं बध्नाती'ति बन्धनाय विनि युक्ते यूपे तस्यालीकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते 'खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षाति यूप-मष्टाश्रीकरोती'त्यादिांभवीक्यैस्तक्षणिदिविधिपरैरिप संस्कारीविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । (५) एवमाहवनीयादयोऽध्यवगन्तव्याः । प्रश्नीत्तनिवृत्तिपरस्य शास्त्रःवं न स्वरूपपर् स्य, कार्यएव सम्बन्धो न स्वरूप, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्-"प्रवृत्ति निवृत्ति प्रयोजनत्वादित्यादिना (पृ॰ १४१ पं॰ १) तत्सामान्याद्वदान्तानामाप तथैवार्धवस्वं स्या''दित्यन्तेत (पृ० १४२ पं०४)। न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यम-धिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह "स्ति च विधिपरत्व"इति । अहा वेद ब्रह्मेव भवती'ति सिद्धवद्र्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोजयविशेषाकाङ्कायां ब्रह्म बुभूबोर्नियोज्याविशेषस्य (६)रात्रिसत्रन्यायेन प्रातेलम्भः । पिण्डपित्यज्ञन्यायेन

⁽१) नतु कार्यपरेम्यो वेदान्तेभ्यस्तर्हि कथं वस्तुसिद्धिरित्याशंक्य, विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणादि-त्युत्तरमाह नचेति ।

⁽२) नतु कार्ये स्वविषयज्ञानानिरूपणाय ज्ञायनानमात्मानमपेक्षते चेत्तर्हि तस्य श्रीतत्व न स्यााद-त्यार्शक्य, विध्याक्षितस्य श्रुतिमूलत्वे ग्रुरुसंमतिमाह यथाहुरिति ।

⁽ ३) ज्ञानस्य प्रमात्वात्मत्यक्षवन्न विधेयताऽऽत्मनश्च नित्यत्वात्तदक्षम्बन्घ इत्याशंक्याह विधेयता चिति । ज्ञानमिहोपासनं तच क्रियेत्यनुष्ठानम् आत्मनस्तु स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरज्ञातज्ञितिविधेयतेति न विशेष इति भावः ।

⁽४) नतु 'वाचं धेतुसुपासीत' इत्यादिवाग्धेनुपास्त्याद्द्याविवारोध्यस्य विधेयबुद्धिविषयत्वं किं न स्या-दत आह आरोपितोति । ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यादुशार्थमानं तद्भाव आरोपितो यस्य म तथा, तस्यान्यस्य ज्ञाननिक्ष्पकत्वे तेन प्रतिभासमानार्थेन 'तञ्ज्ञानं निक्षपितं न स्यात , सत्यो गतौ आरोपो न युक्त इति तास्पर्यम् ।

⁽ ५) 'यदाहवनीये जहोती'ति विहिते क आहवनीय इत्याकाङ्कायां 'वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीन' इत्या-दिविधिमिः संस्कारविशिष्टोऽश्रिराहवनीय इति गम्यते, एवमपूर्वदेवतास्वर्गोदिकमपि विधिपरेण शास्त्रेणैव सम-र्थ्यत इति भावः ।

⁽६) 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीहपयन्ति' इति रात्रिशब्देन सोमविशेषाणां विधानस् । तत्र । कमतक्षाक्योक्तपातिष्ठा फलं स्वर्गो वेति संशये. एवंकाम इत्यश्रवणातः विधिशक्तिरुथस्वातः स्वर्गस्य नियतः कलत्वेन वावयशेषावगतपतिष्ठानभ्युपगमातः स्वर्ग एव फलमिति पूर्वपक्षे, प्रतिष्ठाफलस्य साक्षात्रिदेशेनातुमा-

(१)तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामध्वादस्यासमवेतार्थतयाऽत्यन्तपरोक्षा वृतिः स्यादिति । ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति "अमृतत्वकामस्ये" खुक्तम् । अमृतत्वं चामृतत्विदि न कृतकः त्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोवैळक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति "निव्य" ति । परिहरति "नाहृत्येव" मिति । अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम् । तिह (२)हशेष्ठपळ्डिचवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकि कमहंष्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तकं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चौपनिषदाः तमिष्ययं (३)भावनाधयवैद्याचं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव (४)वाजिनवदनुनिष्पादितत्वा त् । तस्मादौपनिषदाः मोपासना प्रमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते । 'द्रष्टव्य' इत्यादयस्तु विधिसह्या न विधय इति । तदिदमुक्तं ''तदुपासना व्यान्ये" ति । अर्थवत्तया मनना दिप्रती त्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः ॥

तदेकदेशिमतं दूषयति—"अत्राभिधीयते" (०पृ १४५ पं० १) "न" एकदेशिम तम्, कुतः ? "कर्मब्रह्माविद्याफलयोवैलक्षणयात्"। (५)पण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे। तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकारसुखस्य तारतम्यम् अधिकोरकर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावाचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च। (६)आरय-नितकं त्वशरीरत्वमनातिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तिद्ध फल-मिव फलम् , अविद्यापनयमात्रेणाविर्मावात् । (७)एतदुक्तं भवति । (८)त्वयाप्युपासनावि-धिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिक्षणब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते । सा चौपासनाविषयस्य विधेनं फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्य-

निकस्वर्गेफलकत्वनाया अन्याय्यत्वात्वितिष्ठैः फलमिति राद्धान्तिनं, तदमिस्रान्धिमाश्च तत्र नियोज्य इति ल-

(१) 'अमावास्यायामपरायहे पिण्डपितृयज्ञेन चरित, इत्यनारभ्याधीतवाक्ये विहितः पिंडपितृयज्ञः कत्वर्थे। वा पुरुषार्थे वेति संज्ञये फलकल्यनापरिहारायामावास्याज्ञान्दस्य कमर्थिकत्वेन कल्पनीयत्वात्क्रत्वर्थे-त्वमिति पूर्वपक्षे, अपराण्डज्ञान्दसामाना।धिकरण्याद्भुढत्वाच्चामावास्याज्ञान्दस्य कालपरत्वास्वर्गकामिनियोज्यक-ल्पनया स्वर्गफ्लः पिण्डपितृयज्ञ इति पुरुषार्थतं सिद्धान्तितम् । तद्वदेन कल्पने तु स्वर्गोर्थः ब्रह्मभवनज्ञा-न्देनासमवेतः स्याच्या च परोखवन्तितापात इति भावः ।

(२) द्द्रोरिति । इष्टब्य इति वाक्योपात्तद्त्रिधातोरुपलान्धवचनत्वनोपासनानाभिधायकत्वादित्यर्थः ।

(३) भावनयाSSधेयं जन्यं वैश्वयं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथा ।

्र (४) वाजिनवदिति । यथाऽऽमिक्षार्थविहितद्ध्यानयनाद्वाजिनमभयोजकमानुषङ्गिकतया ज्ञयते एवममृ-तत्वाय विहितादुपासनात्साक्षात्कारो जायते इति तदुत्पादनं न विधेयामित्यर्थः ।

(५) वेदान्ता यद्यपावनाविधिपरास्तर्हि विहितोपावनायाः पत्तमावादिकालपरिमिततया तस्वाध्यकलमपि स्नातिशयमनित्यं च स्वादतो न विधिपरत्वं वेदान्तानामिति तात्पर्यम् 'अतो न कर्तन्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोः सुक्तम्' इत्यन्तभाष्यस्य प्रदर्शयत्राह पुण्यापुण्यस्यादिना ।

(६) आत्यन्तिकामिति । देवदत्तस्यात्यन्तिकमञ्चरीरत्वं देवदत्त्वज्ञरीरप्रागमावासमानकालीनो देवदत्तान न्त्यज्ञरीरध्वसः, सर्वोपाधित्रत्यस्तमयोपलाक्षितं स्वरूपमिति यावतः।

🐗 🕻 🌯) विश्वयोपास्तिवादिनं प्रति तत्फलस्य मोखस्य नित्यत्वादिषसञ्जनिष्टप्रसङ्ग इत्याशंक्याह एतदिति ।

(८) उपास्तिविधेः फलं ब्रह्मात्मत्वमुताविद्याविवृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्य क्रमेग निराकशेति स्वयेति ।

नाद्यविद्यापिघानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात्। नापि विद्योदयः, तस्यापि अवः वणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपू-वंमिष वेतःसहकारी(१)ित वेद्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमाष, यथा (२)वित्रा कारीयीदिनियोगानामनियतिनयतफलानाम् , न, गान्धवैज्ञास्त्रोपासनावासनाया इनापूर्वानपे-क्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपे-क्षाया एव सामध्यीत् । तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य नामृतत्वकामस्तत्कार्यम-वंबोद्धमहिति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिषिद्धम् । (३)न च तत्कामः कियामेव कार्यमवगिमव्यति नापूर्वमिति साम्प्रतम् , तस्या मानान्तरादेव तस्याधनस्वप्रतीतेर्विभेर्तेयः थ्यात् । न चावघातादिवि धतुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः । (४)न च ब्रह्म-स्यादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किंचिद्हित, येन तत्काम उपासनायामधिकियेत, विश्व-जिन्न्यायेन(५) तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपास-नायाः । तस्माद्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविभीवाद् अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थः विज्ञानाद्वगितपर्यन्तादेव सम्भवाद् , उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षा-त्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरासिद्धःवाद् . 'आत्मेत्येवापासीते'ति न विधिः, अपि तु विधिसहरोऽयम् , यथोपाञ्चयाजनाक्ये 'विष्णुहरांञ्च यष्टन्य'इत्याद्यो विधिसहरा न विधय इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्यतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति "तथा च श्रुति"रिति । (प्र. १४८ पं . ६) न्यायमाह—''अत एवेति" (प्र. १५० पं . २)। (६)यरिकल स्वामाविकं तिन्नत्यं, यथा चैतन्यं, स्वामाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । (७) परे हि द्वयाँ नित्य-तामाहुः । कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र ।नेत्यिमित्यक्तं मा भूदस्य परिणा(८)मि-नित्यतेत्यत आह—"तत्र किंचिडि"ति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी । तयाहि-तःसर्वातमना चा परिणमेदे कदेशेन वा ? सर्वातमना परिणामे कथं न तत्वव्याहितः। एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाडिभिन्नो वा ? (९)भिन्नश्चेत्, कथं तस्य परि-

⁽१) असम्र विध्यवसर इति द्रोप:।

⁽२) 'चित्रया पशुकामी यजेत' इति विहित।चित्रानियोगकलं परवादि भुविभीग्यमपीह वा जन्मान्तरे बा भवतीत्यनियतम्, कारीयीदिनियोगकलन्त्विहेव जन्मिन नियतमस्यादीति नियतमिति भावः।

⁽३) यदापूर्व न साक्षात्कारोपयोगि तर्हि उपासनिक्रयेव तदर्थ विश्वीयतामित्याशंक्याह नचेति ।

⁽ ४) नन्ववधातवदुपास्तावध्यस्तु नियमाधूर्वमित्याशंकायामाहं नच ब्रह्मेति । इह परमाधूर्ववित्रयमापूर्व-साध्यं नास्ति ब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः ।

⁽५) इदमञ्जताधिकारमुदाहरणम्। तत्र 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्त्रस्यविशिष्टत्वातः' इति सर्वामिलिषतस्यगै-कामनावानधिकारी कल्पितः। एवमिहापि कल्पनेऽनित्यफलकत्वं स्यादिति भावः।

⁽६) यन्किलेति । स्वाभाविकानित्यचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वस्य साध्यत्वं व्याहतमित्यर्थः ।

⁽ ७) इदान्वित्यादि भाष्ये क्रूटस्थानित्यामिति विशेषणं न परिणामिन्यवच्छेदार्थे सिद्धान्ते तित्रत्यत्वा-सङ्गतेरतो वैयथर्यभित्याशक्याह परेहीति ।

⁽८) पूर्वेरूपवारित्यागेन रूपान्तरापात्तः परिकामः ।

⁽९) य एकदेशो नश्यति स धार्मिणो भिन्न इति पक्षे न धार्मिणः परिगामः किन्त्वेकदेशस्य स चानि -न्य इति न परिणामिनित्यत्वसिद्धिरित्याङ भिन्नश्चेदिति ।

णामः । नह्यन्यास्मिन्परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । (१)अभेदे वा कथं न सर्वान् समना परिणामः ।

भिक्षाभिक्षं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिक्षं, भिक्षं च कार्यात्मना, कटकादय इवाभिक्षा हाटकात्मना, भिक्षाश्व कटकाद्यात्मना। न च भेदाभेदयोविरोधान्नेकत्र समः
वाय इति युक्तम्। (२) विरुद्धमिति नः क सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते। यतु यथा
प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव। (३) कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये
व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः। तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेन्यतरस्य द्विरवमासप्रसङ्घः। भेदं चात्यन्तिके
न सामानाधिकरण्यं, गवादववत्। (४)आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं,
नहि भवति कुण्डं वदरमिति। नाप्येकासनस्थयोश्वेत्रमैत्रयोश्वेत्रो मैत्र इति। से।ऽयमवाधिन्
तोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकर्ण्यप्रत्यय एव कार्यकारण्योभेदार्भेदौ व्यवस्थापयति।
(५)तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्भुपस्य सर्वत्रानुगमात् सद्भूषेणाभेदः कार्यस्य जगतो, भेदः कार्यक्रपेण गोघटादिनेति। यथाहुः—

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अत्रोच्यते । कः पुनर्थं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत । परस्पराभाव इति चेत् , । । । । । । । । । । । । अस्ति चेद्धेद एव नाभेदः । न च भावाभावगोरितरोघः, सहावस्थानासम्भवात् । सम्भवे वा कटकः वर्षमानकगोरि (६) तत्वेनाभेदप्रसङ्घः भेदस्याभेदाविरोधात् । (७) अपि च कटकस्य हाटका दभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिग्रन्ते एवं कटकात्मनापि न भिग्रेस्न कटकस्य हाटकादभेदात्। तथा च हाटकमेव वस्तु सज्ज कटकादयो भेदस्याप्रतिभासनात्। (८) अथ हाटकत्वेनवाभेदो न कटकत्वेन तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । (९) अदि हाटकादभिन्नः कटकः,

⁽१) नवयतश्चेकदेवास्य धर्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमात्र नित्यत्वमित्याहाभेदे इति ।

⁽ २) यरनमाणविषययेण विरोधेन वर्तते तहिरुद्धमिति क सम्प्रत्यय इत्यर्थः ।

⁽३) -एकस्य कार्यकारणरूपेण द्यात्मकत्वे दृष्टान्तमाह कुण्डलमिति ।

⁽ ४) नतु हेमकुण्डलयोराधारोधयभाषोदकाश्रयत्वाद्वा सामानाधिकरण्यं नाभेदादिस्याशंक्य व्यभिचा-चारमाह आधारेति ।

⁽५) भेदाभेदपक्ष मुपसंहरति तथाचिति । लोके कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्मकत्वात्परमकारणस्य च सतः सर्वत्र हेमबदतुगतत्वात सन् घट इत्यादिसामानाधिकरण्यबलेन जगतः कार्यस्य सत्ताकारणरूपेणाभेदो, ब्यावृत्तकार्यक्रपेण भेदश्च सिध्यतीत्यर्थ: ।

⁽ ६) तत्त्वेनेति । कटकत्ववर्धमानकत्वरूपेण तयोरितरेतराभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

⁽ ७) कार्यस्य कारणादभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मकत्वप्रसङ्गः एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्नेन कार-णनोभदादित्यात्रायनाह अपिचेति ।

⁽८) कटकस्य दे रूपे हाटकःवं कटकत्वं च, तत्र हाटकरूपेणास्य कुण्डलादिभिरमेदोऽभिमत एवं न कटकरूपेण व्यावृत्तत्वात्तस्येति स्वप्रक्रियया पुनः शङ्कते अथेति ।

⁽ ९.) समाधत्ते यदीति । कटकहाटकयोरमेदाद्धाटकस्य कुण्डलादिष्यतुवृत्तरमेदे कटकस्यापि तैरमेदः स्यादिति समाधानार्थः पूर्वोक्त एव स्मारित इति भावः ।

कथमयं कुञ्डलादिषु नानुवर्तते, नानुवर्तते चेत् , कथं हाटकादमितः कटकः । (१)ये हि य-स्मिन्नजुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुषुमभेदाः । नाजुवर्तन्ते चाजु-ब्रतमानेऽपि हाटकरवे कुण्डलादयः, तस्मालेऽपि हाटकाद्भित्रा एवेति । (२)सतानुत्रत्या च सर्व-वस्त्वतुगमे इद्मिह नेदं, इदमत्मान्नेदम् , इदमिदानी नेदम् , इदमेवं नेदिमिति विभागी न स्थात , कस्यचित् काचित् कदाचित् कथंचिद्विकहेतोरभावात् । (३)अपि च दूरात्कनकमित्यव • गते न तस्य कुण्डलादया विशेषा जिज्ञास्येरन् , कनकादभेदातेषां तस्य च ज्ञातत्वार्। अथ भेडोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादिनामिति कनकावगमेप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोप्यस्तीति किं न श्वाताः १ प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां(४) युक्तं, कारणामावे हि कार्यामाव औरवर्गिकः, स च कार-णसत्तयाऽपोद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलाद्य इति तिजज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यश्मिन् गृह्यमाणे यत्र गृह्यते तत्ततो भिखते, बथा करसे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणे रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेन्रि न गृह्यन्ते तस्य मेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेन्नो भिग्नन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्य-मिति चेद्, (५)नह्याधाराधेयभावे समानाश्रयस्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथातुवृ-तिव्यावृतिव्यवस्था च हेन्नि बाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् १ (६)न खल्बमेदे ऐकान्तिके-Sनैकान्तिके चैतदुभयमुपपवते 'यत' इत्युक्तम् । (७)तस्माद्भदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेSभे-होप।दानैव भेदकल्पना न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य भि-श्वमानानां च प्रत्येकमेकत्वाद्, एकामावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगाद्, एकस्य च भेदानधी -न्त्वाद , (८)नायमयमिति च भेदप्रहस्य प्रतियोगिष्रह्थावेक्षत्वादेकत्वप्रहस्य चान्यानपेक्ष-स्वादभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकरानेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः 'मृतिकेखेव सत्य'मिति। तस्मात कृटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । "व्योमविद्यातेति (पृ॰ १५१ पं० १) च दृष्टान्तः परसिद्धः, अस्मन्मते तस्यापि कार्यहर्वनानित्यत्वात् ।

⁽१) अनुवृत्तादृ व्यावृत्तस्य भेदे व्यातिमाह ये हीति ।

⁽२) सत्तातु इत्येति । कुण्डलादिषु हेमातु इत्या यदि तद्येदास्कटकादीनामतु गमस्तदा सत्तातु इत्या तद्यिष्ठवस्तू नामितरेतराभेदायत्तेरिह चीरे दाध न तेलामिति संसर्गतद्यावन्यवस्या, इदं पटादिकमस्मास्कु-द्याद्वित्रमस्मास्कु-द्याद्वित्रमस्मास्कु-द्याद्वित्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेत्रम्याद्वेति प्रत्येकमत्त्वयः । विभागो न स्यादिति प्रत्येकमत्त्वयः ।

⁽३) कार्यकारणयोर्वास्तवाभेदेऽनुवपत्त्यन्तरमाहापिचेति ।

⁽४) तेषां कुण्डलादीनाम् । कारणस्योभदस्याभावे कार्यस्य निर्णयस्याभाव औरसर्गिकः प्रातः, सं च कारणस्याभदस्य सत्त्वाद्वायते घटनामग्रीत इव तत्नागभाव इत्यर्थः ।

⁽५) अत्यन्तमेदानेदयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाद्भेदानेदानङ्गीकारे हेमकुण्डलमिति सामानाधिकर-ण्यानुपपत्तिमाशंक्योत्तरयति नहीति ।

⁽६) भेदाभेदानङ्क्षीकारेऽतुकृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था हेम्नि जाते कुण्डलादीजिज्ञामा च कथामित्याशंक्य समाधत्ते म खल्विति ।

⁽ ७) एवं समाहितेऽनेकान्तवादे स्वमतेन सामानाधिकरण्यसुपपादयति तस्मादिति ।

⁽८) भेदधंज्ञायामभेदसापेखाःवं प्रदर्श तत्प्रतीतावापि अभेदापेखामाह नायामिति ।

भत्र च "कूटस्थानित्य" मिति निर्वत्यं कर्मतामपाकरोति । "सर्व व्यापी" ति प्राप्यकर्मन्ताम् । "सर्वविक्रियार हित" मिति निर्वायं कर्मताम् । "निरव्यव" मिति संस्कारं कर्मताम् । क्रीहीणां खल्ल प्रोक्षणेन संस्कार एव्योऽशो यथा जन्यते, नैनं ब्रह्मणि कथिदंशः क्रिश्याचेयोऽस्त्यनवयवत्वात् , अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—"नित्यतृप्त" मिति । तृप्या दुःखरहितं सुखमुपन क्षयति । श्रुद्दुःखनिश्वतिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह "स्वयं ज्योति" रिति । (१)तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिमिरुपपाच क्रियानिष्पाचस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसक्षयति—"तथ्यदी" ति (पृ० १५३ पं०२) । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपतः । अपि च ब्रान अन्यापृवंजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भ्यस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—''अपि च ब्रह्म वेदे" ति । (२)भविद्याह्यप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्त्यादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाहरति—''त्वं हि नः पिते" ति (पृ० १५५ पं० २) । न केवलमिर्मक्षयं श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमिप न्यायमूलमस्तित्याह "तथा चाचार्यः प्रणीत" मिति (पृ० १५६ पं० ३) आचार्यश्वोक्तलक्षणः पुराणे—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयस्यि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते(३) ॥ इति ।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं "दुःखजन्मप्रशृतिदोषीमध्याञ्चानानामुत्तरोत्तरागाये तदनन्तराभावा(४)-द्यवर्गं" इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यपायः, कफाषाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दु खापायः, प्रशृत्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रशृत्य-पायः, मिथ्याञ्चानापाये दोषापायः । मिथ्याञ्चानं चाविद्या, रागाद्यपजनितक्रमेण हन्नेन संवारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । तत्तेऽविद्यानिश्रत्या ब्रह्मस्पाविभावो मोक्षः, न तु विद्यान्वर्यास्तज्जिनतापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानानिमध्याञ्चानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासो, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानिमह सं-मतम् । तदनेन।चार्यान्तरसंवादेनायमधौ हढीकृतः ॥

स्यादेतत् , नैकरविद्वानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिध्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न वि-धिविषयो भवेत् , अपि तु सम्पदा(५)दिरूपम् , तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छ्या कर्त्तव्यं सद् विधिगोचरो भविष्यति, यथा बृत्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि सम्पाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन सम्पाद्यानां विश्वेषामेव देवा-नामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः, एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मह्मपतां सम्पाद्य जी-वमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अध्यासे

⁽१) प्राग् विमोक्षनित्यत्वात्रियोगायोग उक्तः, साम्प्रतं तस्साधनज्ञानस्य केवलदृष्टार्थत्वाच स उच्य-त इत्याह तदेवमित्यादिना।

⁽२) एवं फलस्वभावेन नियोगामावममिधाय फलिज्ञानस्वभावेनाप्युच्यत इत्याहाविद्याद्वयेति ।

⁽ ३) संस्कृत इति पाठान्तरम् । स्रोच्यत इत्यपि पाठ उपलभ्यते स चार्षत्वात्कथंञ्चित्सङ्गमनीयः । 👉

^(😮) तदनन्तरापाय।दिति पाठान्तरम् ।

⁽५) आरोप्यमधाना सम्पद्धिष्ठानप्रधानोऽध्यास इति आरोप्यत्वसाम्येऽप्यध्यासात्सम्यदो भेदो बोध्यः ।

त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोभिततद्भावस्या(१)तुचिन्तनं, यथा मनो 'ब्रझेत्युपासीत, आदियो बह्मत्यादेशः'। एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मत्युपासीते'ति । कियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव सव-र्भाः, प्राणी वाव संवर्गः', बाह्या खळ वायुदेवता वन्ह्यादीन् संइक्ते, महाप्रलयसमये हि वायुर्व-न्ह्यादीन् संवुज्य संहृत्यात्मिन स्थापयति, यथाह द्रविडाचार्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा (२)सारमीश्रावाद्वायुः संवर्गं इति, अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति, स हि सर्वाणि वागादानि संबद्ध, प्रायणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संग्रह्योत्कामतीति, (३)सेयं संवर्षेद्यिष्ठेवीयौ प्राणे च दशाशागतं जगदर्शयति यथा, (४)एवं जीवात्मिन बृंहणिकयया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति, तदेतेषु त्रिष्विप पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधान कर्माण्यपूर्वविषय-स्वात् (५)स्तुतशस्त्र तत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति, संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विषायते, यथा दर्शपूर्णमासप्रकर्णे 'पत्न्यवेक्षि(६)तमाज्यं भवती'ति समाम्नातं, प्रकराणिना च गृहीतस्पां श्रुयाजान्नभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन करव-इस्ते आत्मिन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य'इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते, (६)'यैस्तु द्रव्यं चिकी-र्थते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात् , अत आह-"न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान"मि-ति । कृतः १ "सम्पदादिक्षे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान"इति । (पृ॰ १५८ पं॰ ४) दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्रातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूनाज्यसंस्कार इति युज्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि कस्यचित् प्रकरणे समाम्नातम् । (८)न चानारभ्याधीतमापि, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'त्यन्यभिचरितकतुसम्बन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं कतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितकतुसम्बन्धो येन तहशैनं करवज्ञं सदात्मानं करवर्थं संस्कुर्यात् । तेन यद्ययं विधिस्तथापि (९)'सुवर्णं भार्यमि तिवद्

⁽१) आरोपिताति । आरोपितस्तद्भावो ब्रह्मादिभावो यस्य तन्मन आदि तथा ।

⁽२) सात्मीभावादिति । साम्येन कारणात्मत्वोपगमनादित्यर्थः ।

⁽३) सर्वाश्रयत्वाद्वायुपाणयोरुपास्यत्वमाह सेयमिति । दशाशागतन्दशादिग्गतम् ।

⁽४) संवर्गदृष्टान्तं निगमय्य दार्शान्तिकमाह एवामिति । चुंहणिक्रयया-देहादिवारिणमनाक्रियया ।

⁽५) स्तुत्रश्चवदिति । 'आङ्ये: स्तुवते प्रदर्ग शंसति' इति अत्र स्तुत्रशाक्षे समाम्माते । तत्र प्रगीनसंमत्रसम् अप्रगीतमन्त्रसम्यं शक्षम् । अत्र 'मन्त्रेरेवार्थः स्मर्तद्य' इति नियमहिवताप्रकाशनसंस्कारार्थकेतेते ग्रुणकर्मणी वाऽपूर्वार्थकेते प्रधानकर्मणी वेति संदेहे, क्रतृप्युक्त-देवतास्मरणस्य दृष्टताद्गुणकर्मत्व इति पूर्वपक्षे, ग्रुणमिधानेन स्वरूपपकाशनस्त्रपस्तुतिस्त्र विद्विता श्रूयते 'स्तुवते शंसती'ति । श्रमिधानविद्यायां स्तुतेरसम्भवाद स्तौतिश्चरति अपूर्वत्यां पति स्तानशक्षे विद्ध्याता - मिति सिद्धान्तः । एवमिहापि आत्मोपासनदर्शने प्रधानकर्मत्यमित्रायः ।

⁽ ६) अवेक्षितमिति निष्ठयाऽऽज्ये कर्मण्यवेक्षणं गुणीकृतं बोध्यम् । भाव्युपयोगमाज्यस्याह दर्शैति । पूषातुमन्त्रणवदुरकर्षे वारयति प्रकरणिना चेति ।

⁽ ७) इव्यसंस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जैमिनीयं (२।१।१८) सूत्रमुदाहरति येशिति । यैरवधातादिभि-ईव्यं संस्कर्तुमिष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत इव्ये गुणभूतं कर्म प्रतीयेतत्यर्थः ।

⁽८) व्यास्मीपास्त्यादेः संस्कारकर्मत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्ताज्यविक्षणवस्प्रकरणान्न सम्भवति इति बृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमभिधाय वाक्यादापि तन्न सम्भवतीत्याहानारभ्याधीतामिति ।

⁽९) सुवर्णमिति । 'तस्मात्सुवर्ण हिरण्यं भार्ये दुर्वर्णोऽभ्रानुत्र्यो भवति' इत्यनारभ्याधीयते । तत्र कि श्रोभनहिरण्यधारणं कत्वद्गसुत पुरुषार्थ इति संशये, दुर्वर्णकाम इत्यन्नवजात् स्वतन्त्रकलकल्पनायां क-

विनियोगभन्नेन प्रधानकभैनापूर्वविषयस्वात्र गुणकमेति स्थनीयस्तयैतद्दृषणमनिभघाय सर्व-पक्षसाधारणं दृषणमुक्तम् । तद्विरोहितार्थतया न व्याख्यातम् । किस्च ज्ञानिकयाविषयस्य-विधानमस्य बहुश्चितिविरद्धिमित्याह—"न च विदिक्तियं"ति । (पृ० १५०-पं० ३) सङ्कते "आविषयस्व" इति । (पृ० १६० पं० १) ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः । निराकरोति "न" कुतः ? "आविद्याकान्त्रियत्मेद्दिन्तृ निर्मावषयस्या—दि"ति । सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्तया वस्तुभेदं बोधायतुर्महीत, नहीक्षक्षीरगुडादीनां मधुर्रसमेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र दृष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे (१)लो किक एवार्थे यदा गतिरीदशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलैकिके । अदूरविप्रकर्षण तु कथंविरप्रतिपादनमिहापि समानम् । (२)स्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणावीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीरयविद्याविलसितम् । (३)तदस्याविषयीभूतोदासीनतस्यरार्थप्रत्य-गात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तिच्चती प्रमाणाद्यस्तिको विधा निर्वतन्ते । नहि पक्तुरकृत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमईन्तीति । तथाहि—

(४)विगलितपराग्वरयर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्विमिति हि पदेनैकार्थर्वे विमित्यपि यत्पदम् । तद्पि च तदा गरवैकार्थ्यं विशुद्धिचदात्मतां त्यजित सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान् ॥

इत्यान्तरस्रोवः । अत्रैवार्थे श्रुतीकदाहरति—"तथा च शास्त्रं यस्यामतिम"ति । (ए० १६१ पं० १) प्रकृतमुप्संहरति—"अतोऽविद्याकि विपते"ति । (५)परपक्षे मोक्षस्यीनत्यतामापादयति—"यस्य त्वि"ति । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं
तदपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । "तथोः पक्षयो"रिति । (ए० १६२ पं० १) निर्वत्यंविकार्ययोः । क्षणिकं ज्ञानमात्मिति वौद्धः । तथा च विद्युद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वस्थों मोक्षः । अन्येषां तु संसारहपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति
विकार्यो मोक्षः । यथा पथसः पूर्वावस्थामपहानेनावस्थान्तरप्राप्तिविकारो दधीति । तदेतयोः

स्वङ्गामिति पूर्वपक्षः । तत्र हिरण्यधारणस्य छोकेपि विद्यमानत्वेन पर्णम्यीतावःकात्वव्यभिचाराभावात् हिर-ण्यसाधनकं धारणं वाक्यद्रोषगतक्ताय विधीयते इति पुरुषार्थन्वामिति सिद्धान्तितम् यया, तथेहाप्यात्मसाधन-कटकीनेनामृतत्वं भावयदिति विधानात् प्रधानकर्मतैवेतेयर्थः ।

⁽१) गामानयेति लौकिकवाक्ये हि गवानयनकर्तव्यार्थः, सोपि अन्यवाक्यसाधःरण इति न विवासित-गवानयनं वक्ति वाक्यं, प्रकरणादिव ने त्वर्थात्सिद्धिर्यदि तदाव्लीकिकवाक्येऽर्थात्पत्यगात्मसिद्धिरिति किस् कक्तव्यमिति भावः।

⁽ २) वेदान्तानामद्रुरविप्रकर्षेण पदार्थकोधकत्वं प्रतिपादयति त्वंपदार्थ इति ।

⁽३) तदिति । तत्र सतीत्यर्थः । अविषयीभूतोदासीनतरपदार्थस्य प्रत्यगारमनश्च तत्त्वमसीति सामाना-श्विकरण्येनास्य संसारिणः प्रमातृत्वाभावातः तन्तिनृत्तौ प्रमित्याः प्रमियं स्याप्नोतीत्येवंभावस्य निवृत्तौ त्रिपुटीप्र-काशः निर्वतन्ते इति भावः ।

⁽ ४) विगलितेति । त्वामिति परेनैकार्थावे जाते तस्मिन् काले तरस्तत्परस्य विगलिता पराक्त्वेन वृ-तिर्वर्तते यस्य म विगलितपराग्वृत्तिस्तादृत्राः प्रत्यक्त्वमापत्रोऽभी यस्य तद्विगलितपराग्वृत्त्यर्थे तस्य भाव-स्तत्त्वं भवति, त्वामिति पदमपि तःपरेनैकार्थ्ये विशुद्धाचिदात्मत्वं प्राप्य कर्तृत्वादीन दोषान् व्यजतीति रलो-क्वाधैः । तत्त्वंपद्योक्षषाधिवगमाच्छुद्धचैत-योदय इति तात्पर्यम् ।

^{🛶 (}६) मोक्षस्योत्पाचन्त्रविकार्यत्वे।भयपत्ते नित्यन्तं प्रदर्शयन्भाष्यमवतास्यति परपक्षे इति ।

पक्षयोरनिव्यता मोक्षस्य, कार्यस्वाद् दिषघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिदिध्यत' इति श्रुतेब्रह्मणा विकृताविकृतदेशभदावगमादविकृतदेशब्रह्मशाप्तिरुपासनादिविधिकार्या भवि-ष्यति, तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह —"न चाप्यत्वेनापी"ति । अन्यदः न्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्ययोगवेलं जलियरितबहल(१)चपलकस्रोल मालापरस्परास्कालनसमुद्धसरफेनपुञ्जस्तबकतया विकृतो, मध्ये तु प्रशान्तसकलकहालीपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः(२) पोतेन प्राप्नाति । जीशस्तु बद्धोवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयावात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीनो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुविन तित्यप्राप्तत्वादित्याह--"स्वरूपव्यतिरिकत्वेपी"ति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति--"नापि संस्कार्य" इति । (पृ० १७३ पं० १) द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बजिपूरकुषुमस्य लाक्षारसावसेकस्तेन हि तत् कुसमं संस्कृतं लाक्षासवर्षं फलं प्रस्ते । दोषापनयेन वा यथा मिलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्गेनो द्वासित-भास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणा हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा ? स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावो गवादवभत् । भेदाभेदश्च व्युद्दस्तो विरो-थात् । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् "अनाधियाति शयब्रह्मस्य हपत्वानमाक्षस्य" । द्वितीवं पक्षमपक्षिपति--"नापि होषापनयनेने"ति । अग्राद्धः सती दर्पणे निवर्तत, (३)न त ब्रह्मण्यसती निवर्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते(४)—''स्वात्मधर्म एवे''ति । बह्यस्वभाव एव मे।क्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिकियय।ऽऽत्मनि संस्कियमाणेऽभिव्यज्यः ते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति नित्यग्रुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलि-नत्वादिति । शङ्कां निराकरोति—"न" । कुतः १ "क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः" । नाविधा ब्रह्माश्रया, किं तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन ।नेत्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं कियासंस्कार्यत्वं दृष्यते । किया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्योद् , यथा निवर्षणमिष्टकाच्-र्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेता वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः किया, तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । (५)अन्याश्रया तु कथम-न्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । निह दर्पणे निष्ट्यमाणे मणिविगुद्धो दष्टः । "तद्यानिष्टः" मिति । (६)तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति—"नन देहाश्रयये"-

⁽१) वेलासमीपे विकृतत्वे हेतुरतिबहलेति।

⁽ २) पातिकः पातेन दीव्यति व्यवहरति यः स, पातवाणिगिन्यर्थः ।

⁽३) अञ्चिद्धब्रह्माणे सत्यसती वेति विकल्प्य भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां नथमपश्चं निरस्तं मत्वा द्वितीयं निरस्त्राह नन्दिति। (४) अविद्या वास्तविकीति मन्दा ज्ञेकत इत्यर्थः।

⁽५) अन्याश्रयेति । यद्यपि स्पन्दरूपा भावना चैत्रस्थिता दर्पणस्योपकराति, तथापि संयोगविभागा ख्यभान्वर्थद्वारा तो च नात्मनीत्यर्थः । संयोगविभागातिरिक्तभान्वर्थपक्षेप्येतज्ञुल्यं, भान्वर्थस्य संयोगविभागः द्वाराऽतित्रयजनकन्वात्, न चात्मनि क्रियाजन्यातिश्चयसम्भव इति ।

⁽६) तदेति । तच्छब्देन 'बाध्येरन' इत्युक्तबाधनस्यान्यवहिनस्वात्वरामर्शो न तु आनित्यस्वप्रक्तेन्वर्यन् बहितस्वादित्यर्थः ।

ति (१० १६४ पं० २)। परिहरति — "न, देहादिसंहतस्ये" ति । (१)अनाबः निर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते । स च स्थू अपूक्ष्मशरीः रेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तद्भेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभृतोऽतः शरीरादिसंस्कारः चरीरादिधर्मोध्यात्मनो भवति, तद्भेदाध्यवसायात् । यथाऽङ्गरागधर्भः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । (२)तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव सं-स्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्त न किया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेष-मध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानामिति नेह व्याख्यातम्। "तयोरन्यः पिष्पल"मिति(पृ १६५५ं०२) । अन्यो जीवात्मा । पिप्पलं कर्मफलम् । "अनश्यन्नन्य" इति । परमात्मा । संहतस्यैव भोवतृत्वमाह मन्त्रवर्णः-"आत्मान्द्रिये"ति । अनुपहितग्रद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरी मन्त्री पठति-''पको देव''इति । "शुकं" (पृं०१६६ पं०२) दीप्तिमत्, "अवणं दुःखर-हितम्, 'अस्नाविरम्'' (३)अविगीलतम्, अविनाशीति यावत्। उपसंहरति-'तस्मा-दिं'ति। ननु मा भृत्रिर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्ट्यी(४), पश्चमी तु काचिद् विधा भविष्यति यया मो-क्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह "अतोन्य"दिति । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तर-मन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । (५)एतदुक्तं भवति चतस्रणां विधानां सच्ये इन्यतमत्या कियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यार्वतमाना व्यापकानुपलब्धा मोक्षः स्य क्रियाफल्यं व्यावर्तयतीति । तत् किं मोक्षे क्रियेव नाहित, तथा च तद्शीनि शास्त्राणि तदर्शाश्च प्रवृत्तयोऽनश्चकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह—"तस्माज्ञानमेक"मिति । अथ ज्ञानं किया मानसी कस्मान विधिगोचरः, कस्माच तस्याः फलं निर्वत्यीदिष्वन्यतमं न मोक्ष इति चोदयति-"नृत ज्ञानिम"ति । परिहरति "न, चेलक्षण्यात्" । अयमर्थः-(६)सत्यं, ज्ञानं मानसी किया, न त्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमईति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विदिक्तियाकर्मभावानुपपत्तोरित्युक्तम् । तदेतिस्मिन्वैलक्षण्ये स्थिते एव (७)वैलक्षण्यान्तरमाह्-"क्रिया हि नाम से"ति (प्र॰ १६७ पं॰ १)। "यत्र विषये, वस्तस्वरूपनिः रपेस्रीव चोद्यते"। यथा देवतासंप्रदानकहाविर्प्रहणे देवतावस्तुस्वह्मानपेक्षा देवताध्यान-किया, यथा वा योषिति अभिवस्त्वनपेक्षाऽभिवृद्धियी सा किया हि नामेति योजना।

⁽१) ननु देहादावहांविभ्रमवत इव संस्कार्यस्वामिति कुतः ? स्वत एव कि न संस्कार्यस्वमत आह अन् नाद्यनिर्वाच्येति ।

⁽२) निष्कृष्टार्थमाह तेनेति । देहादावैक्येनाध्यस्ते आत्मिनि क्रियारोपस्तः ज्ञन्यसंस्कारश्चातो नान्यात्रि-सिक्रियाफलभाक्त्वमन्यस्येति न व्यभिचार इत्यर्थः ।

⁽३) अविगालितामिति 'स्नुप्रस्ववणे इति धातुमभिपेत्यार्थो द्रष्टन्यः ।

⁽ ४) निर्वत्यादीति । उत्पाद्यविकायीप्यसंस्कार्यकर्मताचत्रश्यात्यर्थः ।

⁽५) क्रियातुप्रवेशस्य द्वारान्तरं भवित्वस्याशंकायामतोऽन्यदिति भाष्ये तदभावपातिज्ञामात्रमतस्तत्र हेतुप्रदर्शनायाड एतदुक्तामित्यादिना ।

⁽६) ज्ञानस्य मानसिक्रयात्वमभ्युपेत्य विश्वेयत्वनिराकरणाभिषायेणाहः सत्यमिति । वस्तुतो ।विदिक्रि-यायाः कर्ममावातुपपत्तेरित्यर्थः ।

^{🌘)} वैलक्षण्यान्तरामिति । ज्ञेयस्य वैलक्षण्यं पूर्वमुक्तामिदानी ज्ञानस्याविधेयत्वं वैलक्षण्यमुच्यत इत्यर्थः।

(१)निह 'यस्य देवताय इविर्महीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नि'त्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतेवदान्तस्य विदितपदतद्रथंसंबन्धस्याधिगतज्ञाब्दन्यायतत्त्वस्य 'सदेव सौम्ये-दिमि'त्यादे'स्तत्त्वमसी'त्यन्तात्संदभीदुब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामध्यीत्, इन्द्रियार्थसंनिक-र्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः रफीतालेकमध्यवितंकुम्भातुभवः । नह्यसी स्वसामप्रीबललः ब्धजन्मा मनुजेच्छयां Sन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यो, देवताध्यानवद् . येनार्थवानत्र विधिः स्यात् । (२) न चोपसना वा ऽनुभवपर्यन्तता वा ऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वयःयतिरेकावधूत-सामर्थयोः साक्षारकारे वाडनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तस्वेन पुरुषेच्छयाडन्यश्रा-कर्तुमकर्तु वाऽशक्यत्वात् । तस्मादुब्रह्मक्कांन मानसी कियाऽऽपि न विधिगोचरः । पुरुषि-त्तव्यापाराधीनायास्त कियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता कचिद्विरोधिनी, यथा देवताच्यानिक्रमा-याः, नहात्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्धिरोधः। (३)क्कचिद्धस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरः प्रिबृद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनिम्थुनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेणे वस्तुतन्त्रस्वस्याक-रेति । नन्वा'त्मेत्येवोपासीते'त्यादयो विधयः श्रयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि (४)सांप्रहा-यिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितन्यीमत्यत आह—"तद्विषया खिङादय" इति (पू॰ १६९ पं॰ १)। सत्यं श्रूयन्ते लिङादयो, न त्वमी (५)विधिविषयाः, तद्विषयत्वे ऽप्रामाण्यः प्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा यं पुरुषः कर्तुमकर्तुम-न्यथा वा कर्तुं शक्कोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति । न (६)वैवंभ-तान्यात्मश्रवणमनने।पासनदर्शनानीति विषयतद्जुष्ठात्रीर्विधिव्यापकयोरभावाद विधेरभाव इति प्रत्यका अपि लिकादयः प्रवर्तनायामसमर्थी उपल इव क्षुरतैक्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति । "अनियोज्यविषयत्वादि"ति । समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्य इत्यर्थः । असामध्येतु न कर्तृता ततो नाधिकतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । सदि विधे-रभावात्र विधिवचनानि, किमथीनि तिहैं वचनान्यतानि विधिच्छायानीति पुच्छति—"कि-मर्थानी "ति (पृ॰ १७० पं० १)। न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायाविध्यश्वीनप्रहणत्वा-नुपपसेरिति भावः । उत्तरम्-"स्वाभाविके"ति । (७)अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणाढः यो विधिसक्षेर्वाक्येरन्यन्ते । न चात्रवादोऽऽप्यप्रयोजनः, प्रशृतिविशेषकरःवात् । तथाहि-तत्तिदेष्टानिष्टविषयेष्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मिन समाघातुमहृति । आत्म

⁽१) ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वमुक्त्वा पुरुषेच्छाधानत्वमुएपादयति न हीति । वषट्करिब्यन् हेता । विध्यर्थोतुष्ठानात्माक् प्रमाणवशाध्यानं न सिध्यति ततः पुरुषेच्छावशवर्तीति भावः ।

⁽२) शब्दज्ञानाभ्यासो वा तस्यैव साक्षात्कारपर्यन्तता वा पुरुषेच्छाधीनत्याशंक्याह नचेते । उपास-नायाः साक्षात्कारेऽनुभवपर्यन्तता शब्दोक्तसाक्षात्कारस्याविद्यापनये भातत्वादित्यर्थः ।

⁽३) क्वचित्क्रियाया वस्तुस्वरूपविरोधित्वं प्रमाणज्ञानाद्वेलक्षण्यमित्याह क्वचिदिति ।

⁽४) साम्प्रदायिकं — गुरुमुखाध्ययनादि । (५) विभिविषयाः — कार्यविषयाः ।

⁽ ६) एवंभूतानीति । क्रियावःकर्तन्यताविधियुक्तानि कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तु शक्यानि आत्मश्रवणा-दैनि न, भवणस्य तात्पर्यावगमरूपद्वात् मननस्य चालोचनरूपत्वादुपासनस्यापि प्रत्ययावृत्त्यात्मकस्वादित्यर्थः।

⁽ ७) अन्यत इति । आत्मदर्शनार्थे कर्तन्यत्वेनान्वयन्यतिरेकप्राप्ता एव श्रवणादयो विधिसमानरूपैरुक्त-बार्वयेरनुय तज्ञतप्राशस्त्यलक्षणया तेषु रुचिमुत्पायानात्मचिन्तायामरुचिर्जन्यत इत्यर्थः । इद्मेवाइ तथा-इतियादिना ।

अवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यंगात्मस्रोत उद्धाख्यते इति प्रवृतिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनप्रदृणत्वमुपयवत इति ।
यत्र चोदितमात्मद्भानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति । तदयुक्तम् , स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे
सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह—''यदपी''ति (पृ० १७१ पं० ५) ।
"अनुसंद्रवरेत्" शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत । सुगममन्यत । प्रकृतमुग्संहरति । ''तसमान्न प्रतिपचीं'ति । (१)प्रकृतसिद्धार्थमेकदेशिमतं दूषियतुमनुमाषते ''यद्पि के॰
चिदाहु"रिति (पृ० १७२ पं० १) । दूषयति—''तन्ने'ति । इदमन्नाकृतम्—

(२)कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हवीदयस्तथा। सिद्धबोधेऽऽर्थवतेवं शास्त्रत्वं हितशासनात्॥

(३)यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यम्वधृतं भवेत, न भवेत अहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्, तत्राविदितसामर्थ्यन्वात्मतां लोके तत्पूर्वऽकत्वाच वैदिकार्थप्रतीतेः । (४)अध तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शन्यः संगतिष्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्ययालोचनयाऽवगम्यमानमपह्नुत्य न कार्थपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । (५)तत्र तावदेवमकार्थेऽथें न संगतिष्रहो, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके हर्यत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पनस्योनेतुं न शक्येत । न तावत्त्यदः प्रयोगो न हर्यते लोके । कुत्ह्लभयादिनिष्ठत्ययोनामकार्यपराणां पदसन्दर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तद्यथाऽऽखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः सिद्धविष्याप्रत्यवांत्मर्थापरिवारां ब्रह्मलोक्ष्याच्याच्याच्याव्यात्मत्वात्मतिः सिद्धविष्याप्रत्यवांत्मर्थाः परिवारां ब्रह्मलोक्ष्याव्याव्याव्याव्यात्मत्वनविद्यारम्यावाद्यात्मात्रक्रात्मनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः स्रमेक्रिति, नैष सुजङ्गो रज्जुरियमित्यादि(६)। नापि भूतार्थसुद्धिक्युंत्यसुद्धवितीना न शक्या समुनेतुं, ह्वादे-

(१) प्रकृतसिध्यर्थे—सिद्धे वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यसिद्धार्थम् । सिद्धं वस्तुनि संगतिमडाविरहार्दिकं दिवायतामस्यर्थः ।

(३) परपुरुववित्राब्दार्थज्ञानिलङ्गस्त्वायाः प्रवृत्तेः सिद्धवस्तुन्यसभवात वेदान्तवाक्यानां तत्र संगति प्रश्निक स्थानित्र प्रभाकरमते न युक्तामित्याह कार्यबोध इति । अयमत्र तेषामाञ्चयः-प्रवृत्तिनिवृत्तिलङ्गाभ्य श्रोतुम्तद्भेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपर्ग्यं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्वित ञ्चाक्तिप्रहालां सिद्धस्यापदार्थवाक्यामिति न केवलवस्तुवादी वेदभाग इति । तत्र युक्तम् । यतः पुत्रस् । जात इति वाक्यभोतुः पितुर्हर्षलङ्गेनष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धेऽथे पुत्रादावि संकेतपहात् कार्यान्वितापेश्चयाअतिवतमात्रे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाध्वात्मिद्धस्यापि वाक्यार्थवसम्भवदिति संकेषः । यथा कार्यार्थज्ञाने चेष्टा
तथा हर्षाद्वापि सिद्धबोधे लिङ्गं, तथाच कार्यवोधे इव पुत्रजन्मरूपिद्धार्थबोधे दे हर्षादिपयोजनसम्भवादर्थवत्ता, इत्थं हितन्नासनात् प्रयोजनबोधनात्मिद्धार्थबोधे वेदान्तानामि शास्त्रत्विति कारिकार्थः ।

(३) इरमेव विवृणोति यदि हीत्यादिना । भवेत्तर्हि न भवेदुपनिषदां ब्रह्मात्मपरत्वमित्यन्वयः । अत्र हेतुमाह तनेति । लोके पदानां सिद्धार्थेऽविहितसामध्योद्दै देकार्थमतीतेस्तत्पुवकत्वादिति याजना ।

(४) है। किकपदानामुक्तरीत्या सिद्धार्थबोधकते त्विहापि तथेवेत्याह अथेति ।

(५) होकेपि भूतार्थप्रत्ययस्योदाहरणं शदर्शयितुषुपोद्धातमाह तत्रृति । आखण्डलादीति सुमेहरित्य-न्तसुद्धाहरणम् । तदर्थः सुगमः ।

(६) इत्यादीति । इदं भयनिवृत्तिपयोजनं भूतार्थपरस्योदाहरणं, प्रथमन्तु तादृशसुमेरुभवणात्त्रर्शन नकोतुकोत्पादपयोजनसुदाहरणं दृष्टव्यम् ।

रुत्रयनहेतीः संभवात्। (१) तथाद्यविदितार्यजनभाषार्थो द्वविडो नगरगमनोद्यता राजमार्गाभ्यर्ण देनदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दानेबन्धनपत्रजनमा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेव-दत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपरःसरं 'दिध्या वर्धसे पत्रत्ते जात'इति वार्ताहारव्याहा-रश्रवणसमन-तरम्पजातरोमाञ्चकञ्चकं विकासितनयनोत्यलमातिस्मेरमखमहोत्पलमवलोक्य देव दत्तमत्पन्नप्रमोदमन्तिमीते. प्रमोदस्य च प्रागभृतस्य तद्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्त देतु-ताम । न नायमप्रतिपादयन हर्षहेत्मर्थं हर्षाय करूनत इत्यनेन हर्षहे । रथं उक्त इति प्रतिप बते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः प्रत्रजन्यनश्च तद्वेतोरवगमालदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्यदाहार्याः । (२) तथा च प्रयोजनवत्तया भतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावतप्रयोगोध्यपपन्नः । (३)एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रश्रितिनश्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रं सिदं भवति । तत्सिद्धमेतद्-विवा-दाच्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्त-द्विषयं. यथा रूपादिविषयं चक्षरादि. तथा चैतानि. तस्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ट्रकं "तश्चौपनिः पदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादि"ति । उपनिपूर्वात्सदेविश्वरणार्थातिकय्यपनिष्यपेदं व्य-त्पादितस्पनीयाद्वयं ब्रह्म (४)सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्भेतत्वाद्वेदान्ता अप्यपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः। एतदेव विभजते-'योखाञ्चपनिषत्स्यं'-ति । अहम्प्रत्ययविषयाद्भिनति-"असंसारी"ति (पृ० १७३ पं० १) । अत एव किया-रहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अत्रश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणा यदनन्यक्रेषः। अन्यक्षेषं हि भतं इव्यं चिकीषितं सदुत्पत्याद्याप्यं सम्भवति, यथा युपं तक्षतीत्यादि । यत्पुतरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगराहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यं, सक्तृन् जुहोती'त्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याता । कस्मात्प्रनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह-यतः "स्वप्रकरणस्थः"। उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्याकोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादिव-दव्यभिचरितकतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उप-

⁽१) पूर्वपदिशितस्य हर्षहेतुकातुमानपूर्वकासिद्धार्थसंगातिप्रहस्योदाहरणमाह तथाहीति । अयमिभप्रायः-कश्चिद्द्रविद्धदेशीय आर्थभाषानभिक्नोऽपि देवदत्तस्यानस्दकारणं पुत्रजन्म जानानो देशास्तराहेवदत्तपुत्रकृतास्त्रकथनाश्चेमागताहार्काहरात उपायनसमर्पणपूर्वकं 'त पुत्रो जात' इति वाक्यं शुरवा जातरोमाश्चादिमाविक्रमावं देवदत्तमवलोक्यायं प्रमोदवान रोमाश्चादिहर्षलक्षणयुक्तस्वात् इत्यनुमायाऽस्य प्रमोदो वार्ताहरूवावयहेतुकस्तन्छ्वणान्ते एव जायमानत्वादित्यनुमानेन वावयस्यैव प्रमोदहेतुत्वमवधारयति । वाक्यं च हर्षहेत्वर्थं प्रतिपादयदेव हर्षहेतु सम्भवतीति, 'कारणान्तरं च नाहतीति पुत्रजन्मनश्च हर्षहेतोः पूर्व ज्ञात्वा
तदेव वार्ताहरेण कथितामिति सिद्धे पुत्रजन्मन्येव सङ्गतिग्रह इति भावः ।

⁽२) अर्थवत्तेवामिति क्लोकांशं व्याचष्टे तथाचिति । अनेन सिद्धार्थस्य सपयोजनत्वातः प्रातिपित्सि-तत्वं प्रतिपिपादयिषितत्वं च भेक्षावत्मवृत्त्यक्कं दर्शितम् ।

⁽३) शास्त्रविमत्यंशं व्याचष्टे एवं चेति । शास्त्रे प्रवृत्त्यायाश्रयणं पुरुषार्थमात्रार्थं भवति, स यदि पुरुषार्थो विनाऽऽयासं ज्ञानादेव भवति तदा किमिति वेदान्ता न शास्त्राणीति भावः ।

⁽ १) सवासनामिति हिनस्त्यन्तो सदिधातोरथे इत्याह सर्वासनामिति । उपः सामीप्यमर्थः, निर्निश्च-यार्थस्तथा चाइयं त्रझ समीपमानीय सवासनामविद्यामुच्छिनत्तीति उपनिपूर्वक्षिबन्तसदिधातोर्निष्यत्रस्यो-पनिषच्छिन्दस्यार्थं इत्यर्थः ।

निषद्भाः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । (१)स्यादेतत् , मानान्तरागोचर-स्वेनाग्रहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थस्वानुपपत्तेः कथमुपानेषदर्थतेत्यत आह-**"स एवं नेति नेत्यात्मेत्यात्मश्चाब्दात्"।** यद्यपि गवादिवन्मानान्तगोचरत्वमात्मनो नास्ति, (२)तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्ततुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या। नहि प्रकाशः स्वसम्वेदनो न भासते, नापि तदवच्छे। दकः कार्यकारणसंघातः । तेन 'स एष नेति नेत्यातमे'ति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादाप-नाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्याद्वह्मेति चात्मेति च निरूपियुतुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरा-सन्दुपहितमप्यात्मक्षं कस्मान निरस्यते इत्यत आह--"आत्मनश्च प्रत्याक्यातुम-दाक्यत्वात्"। प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तद्विष्ठानत्वाच्च प्रपद्यविश्रमस्य, न चाधिष्ठानाः मावे विश्रमो भवितुमईति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां मुजङ्ग इति वा धारेति वा विश्र-मो दृष्टपूर्वः। (३)अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासो प्रपञ्चस्य प्रथा। तथा च श्रुतिः-'तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाती ति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्च प्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तभ्यः प्रमाणान्तरागोवरसर्वोपाविरहितन्न-द्मस्वरूपावगातिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्त्वेवावगत इत्यवधारणमम्ष्यमाण आक्षिपति-- "न न्वारमे''ति । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी, तत्रैव च लौकिक-परीक्षकाणामास्मपदप्रयोगात् "य एव लाकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था" इत्यापनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमहीत, नार्थान्तरे (४)तिद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते--"त" (पृ॰ १८४ पं॰ १) अहम्प्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः, कुतः ^१ "तत्स्वा-क्षित्वेन," अहम्प्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहम्प्रत्ययाविषयत्वस्य ''प्रत्युक्तत्वात्''(५) । एतदुक्तं भवति जीवेनात्मने ति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं, तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः छद्धं तु रूपं तस्य साक्षि, तच मानान्तरानिषगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपश्चयति — "नहाहै प्रत्ययविषये"ति । "विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः" । कुतः ? "आत्मत्वा-देवः । नद्यात्माऽन्यार्थोऽन्यतु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः – 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वे प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वे प्रियं भवती'ति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः, सर्वस्य हि प्रपन्नजातस्य ब्रह्मैन तत्वमात्मा । न च स्वभावो हेयो, अश्व-क्यहानत्वात् । न चोपादयो, उपात्तत्त्वात् । तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेघौ न तद्विपंरी-

^{ि (}१) सिद्धार्थे कथितदिशा सङ्गतिप्रहेषि प्रकृते ब्रह्मणि तदसम्मवस्तस्याविषयन्वादतो न तत्रोपनिषदां प्रामाण्यमित्याश्च ह्यापिहास्परं भाष्यमवतास्यति स्यादेतदिति ।

⁽२) स्वयंप्रकाञ्चरतेन स्फुरस्यात्माने समारोपितदृबयनिषेधेन लक्षणया ज्ञास्त्रेणात्मनिरूपणम् ज्ञान्यः मिति भावः ।

^{. (}३) न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चसत्तापदस्वादात्मनस्सत्यत्वमपितु तत्स्फुरणपदत्वादपीत्याह अपिचेति ।

⁽ ४) परमात्मनीत्यर्थः ।

⁽ ५) प्रत्युक्तत्वादिति । संस्कार्यत्वनिरासे 'सासी चेता' इति मन्त्रेणात्मनः सर्वसाक्षित्वस्रक्तं, तेनाई-भावषयस्य प्रत्युक्तत्वादविरुद्धमीपानेषदत्वमित्यर्थः । एतदेवाइ एतदुक्तमित्यादिना ।

तमात्मतस्वं विषयोक्करत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मेव तत्त्वामिति । एतदुपपादयाति — "सर्वं हि विनइयद्धिकारजातं पुरुषान्तं विनइयति" । अयमर्थः -(१)पुरुषो हि श्रु तिस्मृतीतिहासपुराणतदिवरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन् , प्रपञ्चस्वनाद्यविद्योपदर्शितोः Sपरमार्थसन् , यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिन संपीवन्नमस्य विकारस्य । अत एवास्थानिर्वाच्यत्वेनादढत्वभावस्य विनाशः, (२)पुरुषस्तु परमार्थसन् , नाडसौ कारणसहस्रेणाः प्यसन् शक्यः कर्तुम् । निहं सहस्रमिप शिल्पिनो घटं पटियतुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादिने नाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरञ्जुनत्त्वान्त इव रजनभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्या-दिस्यत आह—"पुरुषा हि विनाशहेत्वभावादि"ति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदः न्यथितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्त्वइपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिः द्वर्मी हास्यते कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह—"विक्रियाहत्वभावाच्च कूटस्थानि" त्यः" । त्रिविधोपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणा विकारो नास्तीत्युक्तम् । (३)अपि चात्मनः परमार्थसता धर्मे।ऽपि परमार्थमित्रिति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणः शक्यं कः र्तुम्, न च धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः, तदिदमुक्तम्--विकियाहेत्वभावादिति । सुगम मन्यत् । यरपुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुकान्तं तदन्यथोपपादयाते—"यदिष शास्त्रतात्पर्यविद्रामनुक्रमणिमं वि (प्र- १७१ पं ४)। 'द्यो हि तस्यार्थः प्र योजनवद्शीवबोधनमि'ति वक्तव्ये धर्माजज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात 'कर्मावः बोधनमि'त्युक्तम् , न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोमशर्मिक प्रकृते तद्गुणिभिधानं परिसंचछे विष्णुत्रर्भणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीयमानकर्भविषयं प्रतिषेधशास्त्रं च (४)प्रतिषिध्यमानकर्मविषयामित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । (५)अपि च 'आम्रायस्य कियार्थत्वादि'ति शास्त्रश्रृद्वचनम् तत्रार्थप्रहणं यद्यभिधेयवाचि तते। भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह्—"आपि चाम्रायस्ये''ति । (६)ययुच्येत नहि कियार्थस्वं कियाभिधेयस्वमपि तु कियाप्रयोजनस्वम् द्रव्यगुणज्ञाब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वानेष्ठतया, यथाहः शास्त्रविदः-'चोदना हि भूतं भवन्तिमि'त्यादि । एतदुक्तं भवति (७)कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना

⁽१) नतु घटादिविनाशस्य सुदादै। दर्शनात्कथं पुरुषाविषः सर्वस्य लयोऽत आह पुरुषो हीति । कल्पितस्याधिष्ठानत्वायोगादात्मतत्त्वमेव तत्तदवच्छित्रमानिर्वाच्यविश्वोदयाष्ययकारणमित्वर्थः ।

⁽२) नतु पुरुषोप्यनिर्वाच्योऽस्तु तत्राह पुरुषस्त्विति ।

⁽३) धर्मान्यथात्वविक्रियाया अभावमुक्त्वा तद्धेत्वभावमृत्याह—अपि चेति ।

⁽४) नतु प्रतिषेधानामनुष्ठेपानोधकत्वात्कथं कर्मावनोधप्रयोजनताऽत आह प्रतिषिध्यमानेति । ज्ञानश्चननदास्नायस्येति (जै०१ अ०२ पा०१) सूत्रे आस्नायश्चरो विधिनिषेधपरः सिध्यतीत्वर्थः।

⁽५) 'आम्नायस्य क्रियार्थत्व'त' इति स्त्रोन्तार्थपदद्वयमिभेष्वेयपरं प्रयोजनपरं वेति विकल्प्यादां नि-रस्यत्राहापि चेति । (६) द्वितीयं दूषयत्राह यद्युच्येतेति ।

⁽ ७) नतु चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थमवगमयितुं समर्थेति शावरवाक्ये विभिवाक्यं भूतादि-बोधकं भवतु नतु द्वन्यादिशन्दानां कियापयोजनतेत्यत्राह कार्यभिति ।

त्तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह—"प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेदि" ति (पृ॰ १७७ पं॰ १)। अयमभिसन्धिः-न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां सङ्गति-प्रहो नान्यार्थ इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । (१)नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदा नां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । निह प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहिः तानोमकवाक्यता दृष्टा । (२)तस्मात्पदानां स्वार्थमभिद्धतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरतयैक-वाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । (३)यथाहुः आखविदः-

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतिस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ बाक्यार्थमितये तेषां प्रकृती नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेन काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्याथेप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदा नाम् । (४)एवं च सति कूटस्थिनिखब्रह्मरूपपरस्वेऽप्यदोष इति । भव्यं-कार्यम् । ननु यद्भव्यार्थं भृतमुपदिश्यते न तद्भूतं भव्यसंसर्गिणा इपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह-"निह भूतमुपदिइयमानिम"ति। (५)न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः, तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थस्वमित्यर्थः । शङ्कते —अक्रियात्वेऽपीति । एवं चाकियार्थकृदस्थ नित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति -- "नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपीः"ति । न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं भूतमेव तत्। तथा च भूतेऽथेंऽवषृतशक्तयः शब्दाः कचिरस्वनिष्ठभूतिवषया(६) दश्यमाना मृत्वा शीर्वा वा न क्यंचित कियानिष्ठतां गमयितु विताः। (७) तह्युपहितं शतशो इष्ठमप्यनुपहितं कः

⁽१) प्रथमं वृद्धन्यवहारादिना कार्यान्विते घटादिपदशक्तिप्रहेपि पश्चात्तस्य परिस्यागं कृत्वाऽन्वित एक पदाना प्राक्तिरिति यदि तदा लाघवादि वतपरःवमपि विद्वाय स्वार्थमात्रपरःवं स्वीत्रियतामित्या-शंक्याह नापीति ।

⁽२) अन्वित्ताभिधानमतेनोपसंहरचाह तस्मादिति । इदमचतात्पर्यमः एकप्रयोजनोसिध्युपयोगित्वं प ्दार्थानामितरेतरवैशिष्टयं विना न सम्भवतीति तत्सिख्ये एकवाक्यत्वाय च लक्षणयाऽन्वितपरत्वे कल्प्यते, ताद्रप्रयोजनामावे तु स्वार्थमात्रामिधयार्वं पदानामिति ।

⁽ ३) अन्विताभिधानस्य युक्तियुक्तत्वे भट्टसम्मतिमाद यथाहुरिति ।

⁽४) यदा लक्षणया योग्येतरान्वितपरतं पदानां, पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वं, तदा बेदान्तानां कार्यानिश्वतब्रह्मप्रस्वोपपत्तिहित्याह एवं चिति ।

⁽५) भव्यसंसर्गिणा रूपेण मृतमपि भव्यमित्यत्र कि भव्यं कार्यमुत क्रिया, उमाभ्यामपि भूतार्थस्य · (६) कार्योनन्वितभूतविषया इत्यर्थः। नैक्यामित्याह न तादाव्य्येति ।

⁽ ७) नतु कार्यान्वित गृहीतसंगतेः पदस्य कथं गुद्धविद्धाभिधेयता, नाह गोत्वे गृहीतज्ञाक्ति गोपद-मध्यत्वं वाक्तं इत्याशंक्याह नहीति। कार्यान्वयो हि न शब्दार्थः किन्तुपाधिः, तथाहि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कार्याः तातद्भाषावगमाधीनंत्वात , प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात् , विवक्षाप्रयोगयोस्तद्धीनत्वात् , वाक्या-श्चेत्रतिपत्तिन्युत्पत्त्योः प्रयोगाधीनत्वाच्च, विवस्रादिवत्कार्यान्वयस्यापि श्रब्दावगत्युपायतादवगम्यतेऽतो विरहय्यापि कार्यान्वयं प्रयोगमेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम् , कयमन्यथा भवता प्रमाणान्तरगृहीतकार्याः

चिद्दष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिकियोपहिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्णका द्यो(१) लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं कियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्धवसायिने।, यथा कस्येष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रानिष्ठाः, यथा कीद्दशास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । निह पृच्छता पुरुषस्य वा तक्षणां वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सि ते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तकणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं वाचक्षाणः स्वामिभेदमेन च प्रकारभेदह्मपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरह्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिवित्तितत्वात् । (२)उपपा-दिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति-"यदि नामोपदिष्टं भूनं. कि तबोपदेष्टः श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात्" (पृ॰ ९७८ पं॰ १)। तस्माद् भूतमपि प्रयो जनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् , अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्विकियारहितत्वेनानु गका-रकत्वादिति भावः । परिहरति-"अनवगतात्मोपदेशस्य तथैव प्रयोजनवानेव, भवि तमहीति" (पृ०१७९ पं० १) । अप्यर्थश्वकारः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि ब्रह्मोदासीनं (३) तथापि तदिषयं शाब्दज्ञानमवगतिर्पयन्तं विद्या स्विविशोधनीं संसारमूलनिदानमाविद्यामुन्छिन न्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः । (४)अपि च येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि 'बाह्यणो न हन्तव्यो. न सरा पातव्ये'त्यादीनां न कार्यपरता शक्याऽऽस्थातम् । कृत्यपहितः मर्थादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तिश्ववृत्तो निवर्तते शिशपात्वामिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुष प्रयक्तः, स च विषयाधीननिरूपणः । (५)विषयश्वास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वा-परीमुतो उन्योत्पादानुकूलो भवितुमहीति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयो, न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्धचः-'भागर्थाः (६)कर्म-शब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयत'इति । द्रव्यग्रणशब्दानां नैमिन्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भा-बस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां त भावयोगात कार्यावसर्शं इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगितन द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । (७)न च 'दथ्ना जुहोति' 'सन्ततमाघारयती'त्यादिषु द्रव्यादीनां

न्तितगृहीतसङ्गतिकपदनृष्दस्य वेदाऽपूर्वान्वितामिधायित्वमिति । एतदेवाह उपहितमिति । अदृष्टं न भवति किन्तु दृष्टमेव भवतीति योजना ।

⁽१) अस्ति किल ब्रह्मागिरिनामा गिरिवरो यत्र गोदावरी त्रैयम्बकजटाजुटकजनाय निर्मिता देवतप-टीव भारतस्यादिवनवर्णनादय इत्यर्थः ।

⁽२) कार्यान्वयानियमाङ्गीकारपूर्वकं परिहृत्यदानीन्तित्ररस्यनाहोपपादिता चेति ।

⁽३) अप्यर्थचकारस्चितशङ्को दर्शयित्वा पारिहरति तथापीति।

⁽ ४) निषेधवाक्यवदिष वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वमित्याह अपि चेति ।

⁽५) विषय इति । उक्तस्य प्रयत्नस्य न घटवत्प्रतिक्षणं समाप्तः किन्तु पचतीतिवत् पूर्वापरीभूतो-इन्यस्योदनादेरुत्यादातुकुलो साध्यस्वभावतया भावार्थो व्यापार एव साक्षाद्विषय इति भावः ।

⁽६) भावार्थी इति ग्रुर्मतेनात्र विषये प्रमाणं पदितितम् । भावार्थाः—धास्वर्थे। परक्तभावना येषु भा-ति तादृक्षा ये कर्मकाब्दाः क्रियावाचका यजस्यादयस्तेभ्यः क्रियाऽपूर्व प्रतीयते न द्रव्यगुणकाब्देनेति तद्र्यः । इममेवार्थभाइ द्रव्येति । यद्यपि द्रव्यादिकाब्दाः क्रियायोगद्वारा साध्यतया द्रव्यादिवोधकास्त्रव्यापि भावका-व्दः स्वत एव साध्यरूपक्रियाबोधक इति भावार्थभ्य एवापूर्वावगतिने द्रव्यादिकाब्देभ्य इति भावः ।

⁽ ९) नतु 'द्रध्ना जुडेाती'स्यत्र द्रव्यगुणै। विधीयते द्रिधान्तस्ये, तत्र नयोरिव कार्यावच्छेदकतस्याश्च-क्रुचाइ नचेति । आधारः सारणम् । सान्तस्यमविच्छित्रस्यम् ।

कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाधारभावार्थविषयमेव कार्यम् । (१)न चैतावता 'सोमेन यजेते'तिवद्, दिधमन्ततादिविशिष्टहोम।धारावधाना'दिप्तिहोत्रं जुहोति' 'आधारमिमधारयती'ति
तद्तुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम् , तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यपुणाविषयाविष विधीयते । (२)भावार्थी हि कारकव्यापारमात्रतयाऽत्रशिष्टः कारकिविशेषण
द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव
सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्याप्तिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव
सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्याप्तिसङ्कान्तो विधिगौरवाद् विभ्यत् स्वविधयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूनद्रव्यादिपरो भवतीात सवंत्र भावार्थविषय एव विधिः । (४)एतेन 'यदामेयोऽष्टाकपाला भवती'त्यत्र सम्बन्धविषयो विधिरिति
परास्तम् । (५)ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितिर लब्धक्ष्यस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वान् ।
न खळु गगनं भवति । नाष्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात् गगनकुसुमवत् । तस्माद् भवनेन
प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भाविश्वतुव्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना द्वितिः
प्रयत्न इति । निर्विषयश्वासावश्वयप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायाम।नेयश्वत्वा कथमव्यापारक्षं स
देवतासम्बन्ध एवास्य विषयः । (६)ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापारक्षं स
म्वन्धं गोचरयेत् १ निहं घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षाक्षामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु

⁽१) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—सोमेन यजेत, ऐन्द्रवायवं गृह्ण ती'त्यादि । तत्र संश्चयः किमैन्द्रवायवादिवान् स्ये विद्वितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमयागादिशन्दावतुवदितारावुत द्रव्ययुक्तस्य कर्मेणां विधायकाविति । तत्रेन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवतःख्ययागरूपपतितेर्यागानुमानादितरत्र रूपाप्रतीतेः ससुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे, द्वितीये सिद्धान्ततं—नानुवादत्वमपत्यभिज्ञानात् , नत्स्वेन्द्रवाक्ये यागरूपमवगम्यते तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिरितरत्र रसानामिन्द्रादिदेवताभ्यो प्रहणान्युपकत्यनानि विधीयन्ते । एवं प्रथा सोमेनेति वाक्ये विशिष्टविधिरेवं दिधानतत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्ययुणविशिष्टहोमा- धारविधायीनि तिर्हं अग्निहोत्रधारवाक्ये ताद्विदितहोमानाधाराणां च समुदायावनुवदेतां, तथाच सति अधि- करणान्तरिविधे इति न चेतावतित प्रन्थशङ्कार्थः । एवं शङ्क्याध्तुवादत्वे प्राते समाधानम्-विधी इमे स्था- तामाधारयतिज्ञहेतिश्चान्यामनुष्ट्रयार्थप्रतितित्वत्यसंविधी श्वतस्य सन्तत्यस्य दध्यादिवाक्यस्य विशिष्टविधिरवे गौरवप्रसंगेन तद्विदितमावार्थानुवादेन गुणविधानार्थस्वात् , नेतावता दध्यदिपद्वावये भावार्थविषयं कार्यं विरुध्यते इत्युपगमः । तत्र हेतुमाह ययपीति । द्रव्यगुणयोः कार्ये प्रति साक्षादविषयत्वऽपि भावार्थे प्रत्यनु- वन्धतया ते। विधीयेते इत्यर्थः ।

⁽३) तर्हि सन्तनादिवाक्यानि विशिष्टविधयः स्युः, स्याचाामहोत्रादिवाक्यमनुवाद इत्यश्राहेव चिता। ययप्यत्र विशिष्टविधिरवगम्यते, तथापि भावार्थद्वारा इञ्यादिकमपि विषयीकरोति, तत्र संकान्तो यदि भावार्थमन्यतो विदितं व स्वभेत तर्हि गैरिवमप्यङ्गीकृत्य विशिष्ट विद्धीत, अथ स्वभेत तत उपपदाकृष्ठशाक्तिकृत्यादिपरो भवस्यनुवद्ति च भावार्थम् । तदिहाभिहोत्रादिवाक्यत एव भावार्थस्यास्य इञ्यादिपरत्वमुत्रेयमिति नासर्थमः।

⁽४) सिद्धस्य न विधेयत्वमित्युक्तमतिदिशति एतेनेति।

⁽५) सम्बन्धस्य भावनावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं शङ्काते नान्वत्यादिना । भवत्यर्थस्य कर्तुः सिद्धस्यासिद्ध-स्य वा विधेयत्वे विधिवेयस्याद्धवनव्यापादो यत एव विधेयः, स च निर्विषयो न सम्भवतीति सम्बन्ध एवा-स्य विषय इति मीमासकैकदेशिश्रङ्कार्थः ।

⁽६) सिद्धान्ते दूषयति नन्त्रिति । भवतु लक्षितभावनायाः एवः विश्रानं, सम्बन्धस्य साक्षान्त्रत्यवि-भवयत्वात्रं स तस्या विषय इति समाधानार्थः ।

दण्डादि हस्तादिना न्यापारयति । तस्माद् घटार्थां कृति न्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु कपतो घटविषयाम्, डहेश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादिः ब्यापार एव । (१)अत एवामेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्यविषयो वि• धेयः। किमुक्तं भवति ? आम्रयो भवतीति, आम्रयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इत्यनुवादो भवति 'यदामेय' इत्या-दिविहितस्य यागषट्कस्य । (२)अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्भपूर्णमासाभ्यां स्व-र्गकामो यजेते'त्यधिकारसम्बन्धः । तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय(३) एव वि-घिरित्येकान्तः । (४)तथा च 'न हन्याच पिबेदि'त्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्यापकश्च भावार्थी विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्या-Sहननापानसङ्करपलक्षणया तद्विषया विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाङ्गलिः प्रसज्येत(५) । न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या । (६) 'नेक्षेतोखन्तिम'त्यादौ तु 'तस्य नत-मि'त्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेघासम्भवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसङ्करुपलक्षणा युक्ता । (७)त-स्माद् 'न हन्याद् न पिबंदि'त्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद् तद्याप्तायाः कृतेरभाव-स्तदभावे च तबः सस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह-"ज्ञा-ह्मणी न हन्तव्य इत्येघमाद्यें 'ति (पृ. ९८० पं १)। नतु कस्मानिवृत्तिरेव कार्ये न भवति, तत्वाधनं वेत्यत आह-"न च सा क्रिये"ति । (८)क्रियाशब्दः कार्यवः चनः । एतदेव विभजते-"अक्तियार्थानामि"ति । (९)स्यादेतत् , विधिविभक्तिश्रवणात् कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच न भावार्थमन्तरेण, न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मा-

⁽१) यदि सम्बन्धो न विश्वयम्तर्हि आग्नयवाक्ये कि विश्वयमतआहानएवेति । यतः 'यदाग्नेयोऽष्टाक-पालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवात' इत्यादिवाक्येन यागो विश्वयित तस्मात् 'य एवं विद्वानः पौर्णमासी यजेत' इत्यनुवादे यजते इति शुनं न सम्बन्धस्तस्मात् न कुत्रापि सम्बन्धविश्विति भावः ।

⁽२) उत्पत्त्यश्विकारयोराविसंवादार्थमप्यारनेयादिवाक्ये यागः वाधरवक्यमभ्युपेय इत्याहातप्रवेति । अत्रा-प्यभिकारविधी यजेन इति दर्शनायःगविधिरित्यर्थः ।

⁽३) भावार्थविषयः —धात्वर्थविषयः।

[्]र (४) एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्यव्यापकतासुकत्वा व्यापकनिदृत्या व्याप्यनिवृत्तिं निवेधे-प्याह तथा चेति ।

⁽५) प्रमञ्ज्येतेति । अयं भावः नामधान्वर्थयोगे नजः वर्धुदासता, न हन्यादित्यादौ चाख्यातयोगातः प्रतिषेधः प्रधानो भाति तत्रावीक्षणवल्लक्ष्यः पर्धुदासः स्यादिन्येकं दूवणं परं च विधिनिषेधविमा-गलोप इति ।

⁽६) निषेधेषु पर्युदासामावप्रदर्शनाय प्रजापतिवतन्यायं स्फुटीकरोति नेक्केति । तत्र च 'तस्य-वसचारियो वतम्' इति वत्रशब्दीपक्षमात एकत्र वाक्ये उपसंहारस्य प्रक्रमाधीनत्वात् आख्यातसम्बद्धेनापि नञा प्रतीतो निषेधोऽननुष्ठयत्व दुपेक्ष्यतेऽतोऽवीक्षणसंकल्पलक्षणा संगता, न चैवं निषधेषु सम्भ-वतीति भावः।

^(🔊) उपसंहरन् भाष्यमवतास्यति तस्मादिति ।

⁽ ८) भाष्य ६ क्रयाथानामानर्थवयाभिधानादत्र क्रियाशब्दः कार्यवचन इत्यर्थः ।

⁽९) निषेधस्थले धात्वर्थोभावाच कार्यामित्युक्तं तत्र हेत्वसिद्धि शङ्कते स्यादेतदिति । तथा च न इन्यादित्यादौ लक्षणया हननविशोधी यत्न एव विधेयः, रागतःप्राप्तहननौदासीन्यरूपप्रयोजनसन्त्रात्लक्षणाः न दोषायिति क्रियापरमेव सर्वे वाक्यमिति शङ्काप्रन्थार्थः ।

दौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयक्षम् , तस्मात् स एव प्रश्रत्युनमुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियीत नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह—"न च हननिक्रयानिवृत्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नजः शक्यमप्राप्तिकयार्थत्वं करपायतुम्" (पृ॰ १८१ पं॰)। केन हेतुना न शक्यमित्यत आह — "स्वभावप्राप्त-हन्त्यर्थानुरागेण' ननः । (१)अयमर्थः । हननपानपरो हि विविप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विधातुम् , रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यप्र-तिषेघो विषेयः, तस्याप्योदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विचारकः प्रयतः, तस्याश्चतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात् , सति सम्भवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात् , विधिविभक्तेश्व रागतः प्राप्तप्रकृत्यनुवादकःवेन विधिविषयःवायागात् । तस्माद् यत् पिवेद् हन्याद्वेत्यनुव त न्त्रेति निषिध्यते, तद्भानो ज्ञाप्यते, न तु नन्नर्थो विधीयते । (२)अभावश्व स्वविराोधिभावनि-स्पणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवत् भासत इति साध्यविषयो ननर्थः साध्यवद् भासत इति ननर्थः कार्य इति अमस्तिदिद्माह—"नजश्चेष स्वभाव" इति (पृ॰ १८२ पं॰ १)। ननु बोधर्यतु सम्बन्धिनोऽभावं नन् , प्रशृत्युन्मुखानां तु मनोनाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निर्शात्तिरस्यत आह-"अभावबुद्धिश्चौदास्निय(३)पालन-कारणम्" (पृ० १८३ पं०)। (४)अयमभिप्रायः-- 'ज्वरितः पथ्यमश्नीयाद्' 'न सर्भयाञ्चलि द्यादि 'त्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्ति भुजङ्गाङ्खलि-दानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युतिपासुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनवृत्तिहेत् इन च्छाद्वेषावज्ञीमसीते । तथाहीच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रश्नीतीनवृती स्वतन्त्रप्रवृत्तिनवृत्तिस्वात मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । (५)कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चा-स्येच्छाद्वेषौ प्रश्नुत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् सरप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । (६)नं जातु मम अन्दत्यापारपुरुषाशयत्रैकाल्यानविच्छन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम् 🕫 अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते । तस्माद्बृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृ-सिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्यो सिद्धः

⁽१) उक्ताञ्चङ्कासमाधानभाष्यार्थमाह अयमर्थ इत्यादिना । रागतःप्रातत्वाद्धननं, औदासीत्यरूपस्य नजर्थस्य स्वतःसिद्धत्वात्रजर्थोऽभुतत्वेन लक्ष्यभाणत्वात्मयनश्च न विधेय इत्यर्थः :

⁽२) नतु नञ्जर्थविष्यमावे हननं नास्ति इत्यादाविव सिद्धतया प्रतीयतेत्याद्यांक्याह अभावश्चेति । राग-भासहननस्वभावप्रतियोगिनिष्ठं साध्यत्वमारोप्यत इत्यर्थः ।

⁽३) औदासीन्यस्य शागभावतया कारणानपेक्षत्वादध्याहरति पालनेति ।

⁽४) दिधिनिषेधयोरिष्टानिष्टोपायत्वबोधकत्वं व्युत्पत्तिबलेन दर्शयति अयमभिनाय इत्यादिना प्रवर्तकेषु वाक्येषु इत्यतः प्राक्तनमन्थेन ।

⁽५) चन्द्रोदयगतिहतसाधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता, तथा पाक्कृत्वसुजङ्गाङ्गुलिदाने च नाधुना नि-वृत्तिहेतुत्वमतः साध्यं विज्ञिनष्टि कर्तव्यतेकार्थेति । कर्तव्यतया सहैक हेमन्यास्वये या समवेताविष्टानिष्टसान् धनभावा तञ्ज्ञानपूर्वकाविति तदर्थः । क्लेच्छाद्रेषयोरनैकान्तिकत्ववारणाय प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुस्रतेति हेतु-अविशेषणम् ।

⁽ ६) दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाञ्चवयाह न जाल्विति । ज्ञान्दादीनामपूर्वपर्यन्तानां ये परययास्तत्पूर्वी बार लक्ष्य मे नाभूतामिन्छोद्देवी प्रत्यक्षन्यवहारे सर्वेषामभावादित्यर्थः।

कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभृतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेते'त्या-दिशु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु हननपानप्रहत्यो रागतः प्रतिलम्भातत्र तदनुवादेन नव्समः भिन्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तयो-रिष्टसाधनभावोऽवगम्यतेऽन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादिकर्तेव्यतानुवादेनानर्थसा-धनताप्रज्ञापनपरं 'न इन्यान पिबेदि'त्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरामिति सुष्टूक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम् । (१)निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पर्यचप्यायतिमालोच्य प्रवृत्यभावं निवृतिमबबुच्य निवर्तते, औदासीन्य-मात्मनोऽवस्थापयतीति यावत । (२)स्यादेतत्, अभावबुद्धिश्वदौदासन्यिस्थापनकारणं यावदौदाः सीन्यमनुवर्तेत, न चानुवर्तते, नह्यदासीनोऽपि विषयान्तरन्यासक्तिचत्तस्तदभावबुद्धिमान्, न चावस्थापककारणामावे कार्यावस्थानं दृष्टम् , नहि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवितष्ठतेऽत आह--"सा च दग्धेन्धनाशिवत्स्वयमेवोपशाम्यति"। (३)तावदेव खत्वयं प्रवृत्युन्मुखो न यावदस्यानश्रहेतुभावमाधिगच्छति । अनश्रहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रश्नातिमुद्धुत्य द्ग्येन्धनामिवस्वयमेवोपशाम्यति । (४)एतदुक्तं भवति यथा प्रासादावस्थानकारणं स्त-म्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानका-रणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्दुरः कवचः रास्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कन्चापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति—"तस्मान्यसकः क्रियानिवृत्यौदासीन्यमेवं ''ति (प्र॰ १८४ पं॰ १) । औदासीन्यमजानतोड्यस्ती-ति प्रसक्तिक्यानिवृत्योपलक्ष्य विशिनिष्ट । तिकमिकयार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य कियार्थत्वोप-वर्णनं जैमिनीयमसमझसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति—"तस्मात्पुरुषार्थे"ति । पुरुषार्थानुषयोग्युपाख्यानादिषिषयावकियार्थतया कियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षी, न तूपानेष-द्विषयौ, उपनिषदां स्व्यंपुरुवार्थव्यक्षकपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । (५)यद्प्यौपनिषदात्मक्का-

⁽१) नतु इननादिषु प्रत्यक्षदृष्टेष्टसाधनत्वकर्तेन्यत्वयोनिषेद्धुमज्ञास्यत्वात् कथं 'अभावचुद्धिश्वे'त्यादि-भावयं सङ्गच्छते इत्यत् आह निषेध्यानां चिति । दृश्यमानमपीटं बह्ववृष्टानिष्टोद्यावहत्वादानिधमित्यर्थेहेतु-त्वज्ञापनपरत्वादाक्यस्येति नासङ्गतिरित्यर्थेः।

⁽२) उक्ताभावबुद्धेरौदासीन्यस्थापकत्वेपि स्वणिकत्वात्तद्धंसे पुनर्हननोधमप्रवृत्तिः स्यादध्येसे च तद-तुवृत्तिविषयान्तरज्ञानातुदय इति अभिप्रायेण शक्कते स्यादेतदिति ।

⁽३) सा चेत्यादि समाधानभाष्यार्थमाह तावदेवेति । यथाग्निः पुनर्ज्वीलाजननिदानिमन्धनं दहन्तु-पञ्चान्तो भवति भाविनीनां ज्वालानामुदयविशेषी, तथाऽभावज्जद्धिः खणिकतया स्वयं शाम्यत्यपि हननाय-हितोपायताऽनववोधं दग्ध्वा तन्निदाना उपरितनाः प्रवृत्तीः रुणद्धीति समाधानार्थः ।

⁽ ४) न ह्यभावबुद्धिरनादिन औदासीन्यस्य स्थापिका येन तदभावे कारणाभावादिदं न भवेदपि तु अपवादनिरासिकेत्याह एतबुक्तं भवति इत्यादिना ।

^{- (}५) स्वयं पुरुवार्थेत्रद्वावगमपरत्वसुपनिषदामसिद्धमित्याद्यांवयः भाष्यक्याख्ययाः परिहरति यद-पीत्यादिना ।

नमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं 'कर्तव्यविष्यनुप्रवेशमन्तरेणे'ति. अत्र निगृहाभिसन्धिः पुर्नोक्तं परिहारं स्मारयति—"तत परिहृत"मिति (पृ॰ १८७ पं ३)। अत्राक्षेप्ता स्वोक्तः मर्थं स्मारयति—"नन श्रतब्रह्मणोऽपीं शति । निगृदमभिसन्धं समाधातोद्घाटयति-"अत्रोच्यते. नावगतब्रह्मात्मभावस्ये"ति । (१)सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकः धर्मनिवृत्तिकारणर्माप त साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणम् ननादिजनितसंस्कारसीचवमनोजन्मा षड्जादिभदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्यासन संस्कृतमनोयोनिः । स च निख्लिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयञ्चात्मानमपि प्रपन्नत्वीवेशषादुःम्लयतीत्यपपादितमधस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । (२) अत्र च वेदप्रमाणमुलतया वेदप्रमाणजानितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निः दर्शनद्वयमाह—"नहि धनिन" इति । श्रुतिमत्रोदाहरति—"तढक्त"मिति (प्र॰ १८८ पं ० १)। चोदयति-"शरीरे पतित" इति । परिहरति-"न सशरीरत्वस्ये" ति । (३)यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन जीवतस्तिन्नवर्तेत. मिथ्याञ्चाननिभित्तं त तत्। तच्चे। राष्ट्र तत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तियतम् । (४) यत्पनरशर्रारत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्घादित्याह—"निस्यमदारीर त्व"मिति (पृ॰ १८८ पं॰ ५)। स्यादेतत् , न मिथ्याज्ञानांनिमत्तं सश्रीरस्वमपि त वर्मावर्मानीमत्तं. तच स्वकारणधर्माधर्मीनेवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रायणसेवेति न जीवतोऽशरीरस्विमीत शङ्कते-- "तत्कते"ति । तदिखात्मानं पराम्रशति । निराकरो-ति--''न. शरीर सम्बन्धस्ये 'ति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधमौ कर्तुमहिति. वाग्व द्विशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसम्बन्धे भवतः, ताभ्यां त शरीरसम्बन्धे रोचः यमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति, तदिदमाह-"शरीरसम्बन्धस्यं"ति । (५)यद्यच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयो, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्वीजाङ्करवादित्यत आह--"अन्धवरम्परेषाऽनादित्वकरूपना" । (६)यस्त मन्यते-'नेयमन्धपरम्परातुत्या-Sमादिता. निंह यतो धर्माधर्मभेदादात्मशारीरसम्बन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः कि न्देवेष पूर्वस्मादात्मशारीरसम्बन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजनमनः, एष त्वात्मशारीरसम्बन्धोऽस्माद्ध-र्माधर्मभेदादिति' तं प्रत्याह--"क्रियासमवायाभावादि"ते । शङ्कते-"साम्नधान-

⁽१) अवगतब्रह्मःसमावस्याति भाष्येऽवगातिश्रञ्दाभिपायमाह सत्यामिति ।

⁽२) श्रवणादिसंस्कृतमनोजन्यश्रेःसा धारकारः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितात भाष्यमत आह अत्र चेति।

⁽ ३) देहपानः त्तरकालमञ्जरीरत्वामिति ञाङ्कायां सञ्चरीरत्वस्य निमित्तवर्णनमयुक्तामत्याश्रांक्याह यदीति ।

⁽ ४) यांद सरारीरत्वं मिथ्यात्वाज्जवित एव ज्ञानेन निवर्त्यं तद्येशरात्वमप्यभावत्वात्तथा भद्रोहेत्यार्श्च-क्य, व तत्त्वतः शरीरसम्बन्धोऽभावोपलक्षितस्यातथात्वादित्याह यत्पुनरिति ।

⁽६) धर्माधर्मन्यक्त्योः शरीरसम्बन्धन्यक्तेश्वेतरेतरहेतुकत्वं यद्यपीतरेतराश्रयस्तथाप्यनादित्वात्र दोव इत्यामिनायेण सत्कार्यवादी शक्कते यद्यच्येतेति ।

⁽६) व्यक्तिभेदेनेतरेतराभ्यदीषं परिहरणाह सस्कार्यवादी यस्त्रिति । किन्त्वेषो-इदानीन्तनभरिरसम्बन्धितुः, पूर्वाभ्यां धर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्म यस्य तस्मात्पूर्वस्मादासमञ्जरीरसम्बन्धात् । एष तु वर्तमानस्तु, भत्याह—आत्मन्यभ्यासमकरणोक्तसुक्तिभियदेकोपि कियासम्बन्धो न सम्भवति तदा कथमनन्तव्यक्तिस-म्भव इति परिहरतीत्यर्थः ।

मात्रेणे''ति (पृ॰ १८९ पं॰ १)। परिहरति--''ने''ति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न रिवयं विधाSSतमनीत्याह-: 'न त्वातमन'' इति । 'ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या-Sपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते' तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—"अ· त्राहु"रिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैदस्माभिरध्याः समाध्ये इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृद्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात् , सौर्शायकौ पुरुषशन्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमानियतमपि समारोपितमेव । एवं संशय समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विवर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरित-"यथा वा श्रांक-काया''मिति (पृ० ९९० पं० ४)। (१) ग्रुक्रभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरः स्थितस्य साति शक्तिकारजतसाधारण्ये याददत्र रजतिविनिश्वयो भवति तावत्कस्माच्छ्किशिनिश्वय एव न भवति । (२) यंशयो वा द्वेषा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यव-स्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्व । संस्कारोन्मे प्रहेतोः साहश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति अत उक्तम् -- "अकस्मा" दिति । (३)अनेन दष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदष्टं हेतुरक्तः । तच कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः । "आत्मानात्मविवेकिनामि"ते । श्रवणमन-नकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुत्पन्नतत्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्-'परवादि-भिश्वाविश्वादि'ति । श्रेषमितरोहितार्थम् । जीवतो विदुशेऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरः ति-"तथाचे"ति (पृ॰ १९१ पं० २)। सुबोधम्। प्रकृतमुपसंहरति-"तस्मान्नाव-गतश्रह्मात्मभावस्य "ति । ननुक्तं-यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृ-तिहेतुः, इन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता-इति, तदनुमाष्य दूषयति-''यत्प्न इक्तं श्रवणात्पराचीनयोरिंशति । मनननिदिध्यासनयोरिं न वि धिस्तयोरन्वयन्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोविधिसहपैर्वचनैरनुवादात् , तदिदमुक्तम्-"अ वगत्यर्थत्वावि"ति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तद्र्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेक सिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह-"यदि ह्यवगतिमि"ति (पृ० १९२ पं० १)। न तावन्मनन नेदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमंघस्तात् (४), अतागुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते, तद्प्ययुक्तम् (५)अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः, विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधाः

⁽१) 'तत्र तु' इत्यादिना संज्ञयस्यापि समारोपत्वं प्रदश्यं, आन्तेरप्युचितनिमित्तापेक्षणःदकस्मादित्य-युक्तं भाष्यमित्याज्ञंक्याह ग्रुक्कमास्वरस्येति ।

⁽२) साधारणधर्मिण दृष्टे किं तन्मात्रं विषयंयकारणधृत साद्द्रयादिदोषसम्बक्तितामिति विकल्प्य तत्र धवलमास्वररूपस्य ग्रुक्तिरजतसाधारण्ये सति ध्यवित्तरज्ञतनिश्चयात्मागेव संनिद्दितशुक्तिनिश्चयपसंगादायं नि रस्य द्वितीयं दूषयज्ञाह संदायो वेति । तथा च समानानेकधर्मीपपनिर्वित्रतिपक्तिरुक्तिरूपत्रुक्त्य्यव्यवस्थातो विद्योषायेश्वी विमर्शः संदाय इति स्त्रेटस्रपादवर्णितसंदायसामग्रीसक्त्वात्संदाय एव ग्रुक्तो न विपर्यय इत्यामित्राः यक्रमकस्मादितिपदं भाष्ये प्रयुक्तमिति भन्दर्भार्थः ।

⁽३) कथं तर्हि दृश्यमानविषययमियमस्तन्नाहानेनेति । दृष्टं हेतुं प्रतिविध्य कार्यानेयम प्रतिजानता भाष्यकारेणादृष्टं कमं हेतुन्वेनार्थांदुक्तामिति भावः ।

⁽ ४) इत्युक्तमधस्तादिति । गान्धर्वज्ञासाभ्यासवदपूर्वानपेच्यया साक्षात्कारहेतुतोक्तत्यर्थः ।

⁽५) गुणकर्म कचिदुपयोक्ष्यमाणश्चेषो यथा इवने उपयोक्ष्यमाणत्रीहीनामवद्यातः, काचिदुपयुक्तश्चेषो

दिस्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति-''तस्मादि''ति । एवं सिद्धकपत्रह्मपरत्वमुपानेषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भित्रविषयत्वेन शास्त्रभेदादु 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यस्य शास्त्रारम्भ-त्वमुपपद्यत इत्याह-''एवं च स्तती''ति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमि-ति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह-"प्रतिपत्तिविधिपरत्व" इति (पृ॰ १९३ पं॰ १)। न केवलं सिद्धकपत्वादुब्रह्मात्मैक्यस्य धर्माद्न्यत्वमि तु तिद्विरेधादपीत्युपसंहार्व्याजे-नाह-"तस्मादहं ब्रह्मास्मीति" (प्र॰१९४ पं०१) । (१)इतिकरणेन ज्ञानं परामुशाति । (२)विधयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेतिकतैव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च तद्धिष्ठाना न ब्रह्मास्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिरपि तु सर्वेषां प्रमाणानामिखाह-"सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानी"ति । कृतः ? "नही" ति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृस्वं, कार्याभावात् । न च कर्णत्वम्, अत एव । तदिदमुक्तम्—"अप्रमातृकाणि चे"ति चक्तरेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाः थामुदाहरति- अपि चाहु"रिति । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः । (३)यथा स्व दुःखन दुःखी यथा स्वमुखेन मुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः। न त्वे-कत्वाभिमानो, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्मादुगौर्वाहीक इतिवदुगौणो. िद्रयादिषु त्वभेदानुभवात्र गौण आत्माभिमानः, किन्तु ग्रुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविघोऽयमारमाभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मारमैकत्वाः नुभवस्तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह--"पुत्रदेहादिबाधनात्"। (४)गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं, ममकाराभाव इति यावत् । मिध्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । तथा च (५ न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद् ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमहैतसाक्षात्कार इति यावत , तदिप कथं भवेता। कतस्तदसंभव इत्यत आह--

अन्बेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमातमनः।

चपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणम् ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नोत्प-

यथा प्रयाजोपयुक्ताञ्यस्य इविष्यु स्नारणम् 'प्रयाजशेषेण हवींध्यमिद्यारयेदि'ति विहितम् । एतदुमयमप्या-त्मनो न सम्भवति प्रधानत्वेनोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादतो न मनननिदिध्यासने तद्विषये ग्रुणकर्मणी -ति भावः।

- (१) अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेत्तरभमाणावसानवत्वमयुक्तं नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादित्याशं-क्य सानुषर इतिशब्द इत्याह इतिकरणेनेति ।
- (२) विधीनामद्वेतज्ञानविद्योधं दर्भायति विधय इति । त्यंशाभावना डि धर्मः, तद्विषया विधयः साध्यान् दिमेदाधिष्ठानास्तद्विषयाः । अपि चैतेऽजुष्ठयं धर्मधुपदिशन्तस्तद्वत्यादिनः पुरुषेण तमनुष्ठापयन्तीति सा-ध्यधर्माधिष्ठानास्तत्यमाणानीति यावदतो नित्यासिद्यादैतत्रद्वावगमे तेषां विदोध इत्याह्न, धर्मोत्पादिन इति ।
- (३) पुत्रादावहमिस्यभिमानो गौणात्मा चे तर्हि सुख्यात्मना कि गुणसाम्यमत आह यथेति । तहमा-दिति । बाहीको नाम देशविशेषस्तिजिवासी तच्छन्देनोक्त: ।
 - (४) पुत्रदिरुपकारकत्वारोपाय आत्मांभिमानस्तिसिन्तिवृत्ते ममत्वबाधनेत्याह गौणात्मन् इति ।
 - (५) अवनादिप्रमाणबाधसुक्रवा प्रमित्यभावमाह न केवलमिति ।

यते इति । (१)न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्ठव्य आत्माऽन्य इत्याह--

आन्विष्टः स्यात्प्रमातेव पाष्मदोषादिवर्जितः ॥ (पृ० १९५ पं० १)। (१)उक्तं मीवास्थमैवेयकनिद्र्शनम् । स्यादेतत् , अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुमवोत्पत्तिः रिस्यत आह—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कविषतः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु, अस्याविषमाह--आऽऽत्मनिश्चयात् ॥

आ ब्रह्मस्वस्पसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरिष देहिदिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात्, तस्य च समस्तप्रमाणकारण-त्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षत्कारे विधा भविष्यति । (३)न चायमद्वैतसाक्षात्कारोप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो मा-विको, नासौ कार्यस्तस्य ब्रह्मस्वस्पत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्यनयेद्वा, न तत्र काचिद्युपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—

(४)विद्यां चाविद्यां च यस्त्वेदोसयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमञ्जूते ॥ इति ।

तस्मात्सर्वमनदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री ॥ (५)एवम्

> कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे बद्धाणि मानता । पुरुषार्थे स्वयं ताबद्धेदान्तानां प्रसाधिता ॥

ब्रह्मिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्मायस्य' यत इत्यादिना 'तत्तु समन्वयादि'त्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञ सर्वशक्तो जगदुरपत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तश्च ब्रह्म-णीति परमार्थतो न त्वयापि ब्रह्मण्येवीत व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्मते-तज्जगदुपादान-

- (१) नियतप्रावसत्त्वं हि कारणवं प्रमात्रादिश्च ज्ञानकरणं, तस्मिन्सकृदुदिततत्त्वसाखात्क रात्रिवृत्ते नोध्वं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थकं प्रथमाधे व्याख्याय प्रमातृत्वये कालेनोऽभावात मोखस्य कथं पुमर्थव्यमित्या-श्रद्धां परार्षेथ्याख्यया समाधत्ते न चेति । अन्वेष्ठव्यः परमात्माऽन्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षिताच्चिदेकरसात्र भि-त्रस्ततोध्यस्तप्रमातृत्वबाधेऽप्युपलक्षित आत्मैव पापदोषादिरहितोधन्विष्टो विहितः स्यादतो नोक्तदोष इत्यर्थः।
- (२) नतु यथन्वेष्टुसारमधतं ब्रह्म किमिति सर्वत्र न चकास्ति तवाहं उक्तमिति । प्रमाबादेस्तत्व-ज्ञानहेतुतां सिद्धवत्कृत्य ज्ञानात्तिवृत्ती हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः, स न बाध्यस्य प्रमाबदेः प्रमाजुत्यादक-त्वापातादिति शङ्कोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्याति स्यादेति ।
- (३) न चायमिति । तथाच य उत्पयते ब्तुभवो न स परमार्थिको, यश्च परमार्थिको न स उत्पयतेऽत-श्वापमाणात्कथं पारमार्थिकातुभवोत्पन्तिरित्यत्रेष्टापान्तरेवेति भावः ।
- (४) विया वृत्तिमवियां च कार्यकारणभावेन सिहते यो वेद सो ६विद्योगादानत्वेन तन्मय्या वृत्या तद्ध-पादानं मृत्युमवियां तीर्वा स्वरूपभूनवियोगकाक्षितममृतत्वमञ्जोत इति श्रुतेरर्थः ।

कारणं किं वेतनसुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सित संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुददन्त्युपानिषद इति सांख्याः । (१)जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरिनिमित्ताधिष्ठित । इचतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादा-नकारणमनुभितमनुबद्दन्तीति काणादाः । आदिष्रहणेनाभावोपादानत्वादि प्रहीतव्यम् । अति-वंचनीयानाद्यविद्याशक्तिमचेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रति-पत्तीनामनुमानवाक्या(२)नुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्रा-सम् । (३)तत्र

ज्ञानिकयाशक्तयभावाद्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥

क्षानिकियाशकी खळ ज्ञानिकयाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानिकिये चिदातमिन स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच(४) । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी कियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म । स्वरूग्वैतन्यं त्वस्याद्यत्ति-कमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्यं कर्तृत्वमकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता(५) । (६) मोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगिन मित्तस्तु महददंकार।दिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानिधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानिधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तते । (७)'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेथेती'त्याद्याख्य श्रुतयोऽचेतने ऽपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योनमुः खत्वमादर्शयन्ति यथा क्रूलं पिवतिषतीति ।

बरप्राये श्रूयते यच तत्ताहगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमते। भाक्तं प्रतीयते ॥

्रअपि चाहुईद्धाः(८)-- 'यथाऽप्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा बद्गित भवेदयमम्य' इति, तथे

(२) अनुमानेति । सिद्धान्तेऽनुमानानि वाक्यानि च यथार्थान्यन्यत्र तु तदाभासा बीजे इति ययमः।

- (४) एकत्वाचिति । एकरूपत्वात्रिर्गुणत्वादित्यर्थः । एतेनापरिणामिन्यपि ब्रह्माणे ज्ञानगुणः प्रयत्नगुः णव्र १के न स्यातामित्यात्रङ्का परास्ता । अथवा निरवयत्वादपरिणामित्वसाधनमिदं मन्तव्यम् ।
- ् (५) तथाचावृत्तिकस्य सर्वेषिषयपरिणामराष्ट्रितस्या कार्यस्य च स्वरूपचेतन्यस्य सर्वज्ञत्वं नं सम्भ वति, कार्यत्वस्वीकारे च न सर्वज्ञतेति भावः।
- ः (६) ततु कथमचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं पवर्तेताऽत आहः भोगिति । पुरुवार्थपयुक्तो यो अनादिः प्रधानपुरुवसंयोगः प्रधानस्य पुरुवं पति पारार्थ्यलचणः सम्बन्धस्तन्तिमित्तः सर्ग इत्यर्थः ।
- (७) 'गीणश्चनात्मशब्दात' इत्यादिस्त्रानिरस्याः शङ्काः सौकर्यार्थमेकत्र संगृह्णाति तदैश्वतेत्यादिना ।

⁽१) जीवेति । जीवा एव स्वकर्मैद्वारा कर्तार इति मः।निरासार्थे जीवव्यतिरिक्तत्वम् । अणुव्यतिरेकेण चाणुसङ्कातकारणत्वनिरासः । चेतनग्रहणेन प्रधानवादखण्डनं बोध्यम् ।

⁽ ३) प्रधानकारणवादिमतेन पूर्वपक्षं स्थापयत्राह तत्रेति । ज्ञानित । अपरिणामित्वाह्रद्वाणः सर्वजनन-ज्ञाक्तिस्विविवयज्ञाने न स्तः ज्ञानिक्रयाश्वावत्यभावात् , यस्य हि किञ्चिज्ञाननादिशक्तिनं सम्भवति तस्य कुतः सर्वविवयज्ञननादिशक्तिसंभवः, प्रधानस्य तु परिणामित्वादास्ति तत्तसम्भव इत्यर्थः ।

⁽८) शव(स्वामिनः।

दमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षते' त्यायुपचारप्राये श्रुतम् , 'तदैक्षते' त्यौपचारिकमेव वि श्चेयम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामक्षे व्याकरवाणी'ति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसी'त्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः । 'स्वमपीतो भवती'।ते च निरुक्तं जी वस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां त्रृते । (१)प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्रा णस्तमसीव मरनो भवति । यथाहुः-'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निदे'ति । वृतीनामन्यासां प्रमा णादीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य बुत्तिरित्पर्थः । तथा सर्वेह्रं प्रस्तुत्य इवेताद्वतरसन्त्रोऽपि 'स कारणं करणाधिपाधिप' इति प्रधानामिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्माद् चेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुत्य इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथैचियोजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु "प्रधान-कारणपक्षे प्रधानस्यापी"ति (पृ॰ १७९ पं८) आपेकारावेत्रकाराः थीं । स्यादेतत् सत्त्वसंपत्या चेदस्य सर्वज्ञताऽय तमःसंपत्त्याऽसर्वज्ञतेवास्य कस्मान्न भवः तीत्यत आह "तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेने"ति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरातिशयोत्कर्ष सर्वज्ञताबीजम् । यथाहुः (२)'निरतिशयं सर्वज्ञताबीज'मिति । (३)यत् खळु सातिशयं तत् कः चिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकिवलेषु सातिशयं महत्वं न्याम्नि परममहति निरिति शयम् । (४)एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचित्रिरतिशयेन भवि तव्यम् । (५)इदमेव चास्य निरातिशयाःवं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वेश्वतं सत्वस्य निरतिशयोक्षर्वे सम्भवति । एतदुक्तं भवति यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः. तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोतंकर्षे सार्वेइयं कार्यमुलयत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाडविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपच-र्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह— 'न केवलस्यं'ति । न किंचिदकं कार्यं जनयेदिप तु बहूनि, चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तम र्हति, न चिदारमन इत्यर्थः । तवापि च याग्यतामात्रेणेव चिदारमनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—''त्वयाऽपी''ति । न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतिसिद्दावलोकितेन अपबयति—''प्रागुत्पत्ते''रिति । ''अपि च प्रधानस्ये"ति (पृ॰ १९९ पं॰ १)। चस्तर्थः । एवं प्राप्त उच्यते —

⁽१) नतु नित्यस्य जीवस्य कथं प्रधाने लयोऽत आह प्रधानांज्ञीते । प्रधानस्यांग्रस्तमोगुणस्तस्यो -क्वेके जीवो निद्रां कुर्वेस्तत्र मग्न इव भवत्यतम्र विवेकाभावाळयोपचार इत्यर्थः ।

⁽२) पतंजालिमहर्षयः। यदा योगैदनयस्तित्त्वं निरितश्चयोत्कृष्टं भवति तदा तत्सर्वज्ञत्वे बीजं भव-तीति सुत्रार्थः।

⁽३) निरतिश्चयतां सत्त्वस्य तत्कार्यज्ञानस्य निरतिशयसाधनेनोपपादयति यद खल्विति ।

⁽ ४) एवमिति । ज्ञानस्वं निरतिशयिकीचदाश्रितं सातिशयवृत्तिज्ञातिस्वात् पारिणामस्ववदिति अनु-यानाकारोडम् बोध्यः ।

⁽५) ननु निरतिश्वयत्वे कथं सर्वेविषयत्वम्, निह नभःगरिमाणं सर्वविषयमत आह इदमेवोति । श्वयभूत्रा हि श्वानभूमा ततो निरतिश्वयत्वं सर्वविषयत्वमानयतीत्यर्थः ।

(स्॰) ईक्षतेनी शब्दम् ॥ ५ ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

(१)नामक्षपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रविदित सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तद्चेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । तस्मा न्नामक्षप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमिषगमनीये जगत्कारणे

(२)पौर्वापर्यपरामशाद् यदाम्नायोऽज्ञसा वदेत् । जगद्वीजं तदेवेष्टं चेतने च स आज्ञसः ॥

तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु 'तदैक्षते'त्येवंजातियकविकयरिक्षितः कारणाज्जगज्जन्माख्या-यत इति । न च प्रधानपरमाण्वादरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम् । सस्वांशेनेक्षितृ प्रधानं तस्य प्रकाशकत्वादिति चेत्। न, तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः। कस्तिहिं रजस्तमोभ्यां सस्वस्य विशेषः १ स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यः बिम्बोद्पाहितया प्रकाशकत्वव्यपदेशो नेतर्योरस्वच्छतया तद्पाहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेर्विम्बोद्धाहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वीक्षित्त्वमाञ्चसम् , तस्याम्नायतो निः त्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्वयात् । (३)नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं, नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्ये क्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तरप्रति निमित्तभावाभावात् , अकियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तबाप्तस्य तद्भिशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । (४)सत्यम् , ब्रह्मस्वभावश्रेतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छित्रस्य तत्तिद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपद्यते । तथाचैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वसुपपन्नस् । (५)यद्यपि च क्टस्थितित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवम् , तथाप्यनाद्यानिर्वचनीयाविद्याविद्याविद्यान्यस्य ब्यापारवस्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । (६)परैरिष च विच्छक्तेः कूटस्थानित्याया वृत्तीः प्रति वर्तत्वमीहरामेवाभ्युपेयम् , चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञानुत्वोपलब्धेः । (७)निह प्रा-धानिकान्यन्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सल्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्धाः सहस्रमि पान्थाः पन्धानं विदन्ति । चक्षुष्मता चैकेन चेद्र वेद्यते, स एव तर्हि मागदशी स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्वस्य स्त्रयमचेतनस्य चितिबिम्बसंकान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम् , चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा

⁽१) नन्वजुमानसिद्धानुवादिषु वेदान्तेषु कथमीक्षातिश्रवणाद् त्रद्वानिर्णयस्तवाह नामरूपति ।

⁽२) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारी, परामश्ची मध्ये निर्देशः, प्रभिर्यदाम्रायो मुख्यवृत्त्वा वदे-त्तदेव क्षगद्वीकं, स चाम्नायश्चेतने मुख्यो न प्रधान इति कारिकार्थः ।

⁽ ३) नतु भवतु ब्रह्मणीक्षणरूपप्रकृतिर्मुख्या, प्रत्ययस्तु कथं तत्र मुख्य इत्याहाङ्कते नन्त्रिति । अतएक-नित्यज्ञानत्वादेव । (४) समाधने सत्यमिति ।

⁽ ५) यद्योक्तमपरिणामित्वात्र ज्ञानं ब्रह्मण इति तत्राह यद्यपि चेति ।

⁽ ६) पारमार्थिकेक्षितृत्वस्य सांख्यमतेऽप्यसम्भवादे।पाधिकमेव ज्ञातूत्वं मुख्यं वेदान्ति भर^{ाप} स्वीक्षियते इत्याज्ञयेनाह परेरिति ।

^{🧸 (} ७) नतु चितिशक्तेर्जातृत्वेन किं, प्रधानविकास एव ज्ञास्यन्तात्यत्रीह नहीति ।

नान्तबिहिष्करणान्यन्त्रसहस्वप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्याश्चितेः क्रूटस्थिनित्याया अस्ति व्या पारयोगः । न च तद्योगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात । तस्मादन्तःकरण्य- तिनं व्यापारमारोप्य वितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृः त्वासिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं कचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सौव्यवहारि कमेवेति परमार्थः । (१)नित्यस्यात्मने ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम् । (२)क्रूटस्थस्य नित्यस्यात्मनेऽव्यापार्वत एव भिनं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टादपाकरि व्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनविच्छनं चैतन्यं तत्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिक्षितिनामकृष् विषयाविच्छनं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य कर्ता ईरवरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति विद्यम् । तथा च श्रुतिः—

(३)तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽनमाभेनायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ यः सर्वज्ञः सर्ववियस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम क्रयमनं च जायते ॥ इति ॥

तपसा ज्ञानेन अन्याकृतनामरूपविषयेण, चीयते तद्याचिकीषांवद्भवति, यथा कृविन्दादिरस्याकृत पटादि बुद्धावालिख्य चिकीषित । एकधमेवान् द्वितीयधमोपजननेन उपाचित
सच्यते । (४) व्याचिकीषांयां चोपवये सित ततो नामरूपमञ्जमदनीयं साधारणं
संसारिणां व्याचिकीषितमिभिजायते । तस्मादव्याकृताद्याचिकिषिताद् अञ्चारभाणो हि
रण्यगभा अद्याणे ज्ञानिकयाशक्तपिष्ठानं जगत्स्त्रात्मा साधारणो जायते, (५)यथाऽव्याकृताद् व्याचिकीषितात् पटाद् अवान्तरकार्य द्वितन्तुकादि । तस्माञ्च प्राणाद्
मनआकृयं सङ्कल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं(६)जायते । ततो व्याकरणात्मकान् मनसः
सत्यशब्दवाच्या(७)न्याकाशादीनि जायन्ते । तभ्यश्च सत्याकृयभयोऽनुक्रमेण लोका भूरादयः, तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मक्ष्णाणे जायन्ते । कर्मधु चामृतं फलं
स्वर्गनरकादि।तच स्विनामित्तयोधर्माधर्मथाः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं, यावद्वमीवर्मभावीति यावत् ।
यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विश्चषतो, यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मी नायासमयम् , (८)त-

^{े (}१) भवतु सांख्यमतेऽलीकं ज्ञातृत्वं भाद्रमत तु तान्त्वकं तदनभ्युगच्छता वेदान्तिनो गीणं स्यादत आह नित्यस्यति।

⁽२) तर्हि न्यायमत एवास्तु वास्तवमत आह क्रूटस्थस्येति । धर्मो-गुणः । उपस्थित-'ज्ञोत एव' इति सूक्ष्याख्यानावसरे ।

⁽३) खे।पाधिकमीचणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुतित्रमाणं दर्शयति तपसेति । दृष्टान्तपदर्शनपूर्वकं श्रुत्यर्थ-माह तपसेति । ज्ञानेनोपलाक्षितं तद्विषयनानारूपन्याचिकीर्षावद्ववति ।

⁽४) ततो श्वमभिजायत इत्येतद्याचष्टे व्याचिकीर्षायां चिति । धर्मद्रययोग उपचयः । अन्तर्शब्द्राव्य -नामरूपामिन्यक्तिर्जायत इत्येथेः ।

⁽५) बमुदाये सिमुक्षिते प्रथममेकदेशाहिरण्यगर्भीत्यत्ती निदर्शनमाह यथेति ।

⁽६) संकल्पादिवृत्तिव्यक्ताकरणात्मकं तत्कारणं व्यष्टिमन इत्यर्थः।

^(॰) स्वयं अन्दार्थमाड आकाशादीनीति । तेषु डि पृथिव्यदिनिकमपरोक्षत्वाद्वाव्यक्षाश्ची च परोक्ष-त्वात्वत्यक्षन्यविति दृष्टव्यम् ।

⁽ ८) तस्मादेतदिति व्याचष्टे तस्मादिति । अत्रात्याण इत्यनेव क्रमार्थकपञ्चमीस्वीकार्पसंग्री मा भू

स्माद्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्वरं कार्यं ब्रह्म । किंख नामरूपमन्नं च बीहियवादि जायत इति । त-स्मारप्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात् , क्षेत्रज्ञानां च सत्यि चैतन्ये सर्गादौ विषया-नीक्षणात् , मुख्यसम्भवे चोपचारस्यान्याय्यत्वा र् , मुमुक्षोश्वायथार्थोपदेशानुपपतेः, मुक्ति-विरोधिता(१)लेजःप्रसतीनां च मुख्यासम्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात् , संशये च त-त्प्रायपाठस्य निश्वायकत्वात् , इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संज्ञायाभावात् . अन्यथा किरातश्चतसंकीणेदेशनिवासिनी ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्ते:, ब्रह्मेनेक्षित्रनाय-निर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रंजतस्य, मरीचय इव जलस्य, एक खन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्यादि । अशब्दं हि तत् । (२)न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिश्क्तिसवैज्ञेद्दराधिष्ठिता जगदुपादानामिति साम्प्रतम् तेषां भेदेन कार्यत्वात । कारणात्कार्याणां भेदाभावात , कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिद्शीनेनागमेन प्रसाधितत्वात, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्यादिभिनेत्तुभिर्वचाभिर्वद्वातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजन्न इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः । सदुपादान-त्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत, अद्यापि तु सदुपादान त्वमसिद्धमित्यत आह—''तन्नेदं शब्दवाच्यमित्यादि दशेयती"त्यन्तेन (प॰ १९९ पं ११)। तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईरवरी भविष्यति, यथा-हहैंरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवाद्वितीय'मिति । 'बहु स्या'मिति च चेतनं कारण-मात्मन एव बहुभावमाह । (३)तेनापि कारणाच्चेतनादाभिन्नं कार्यमवगम्यते । यदाप्याकाः शाबा भतसृष्टिस्तथापि तेज्ञोबन्नानामेव (४)त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्याः त तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति-"तथाऽन्यत्रे"-ति । (५) ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम् । तद्यथा प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कलाः ब्रह्मणः, प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः । तदर्धे शफः। तथा पृथिव्यन्तरिक्षं शौः समृद्

दत आड पूर्वस्मादिति । नियतपूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणःवमेव तच्छव्दार्थे इत्यर्थः । नियतपूर्ववर्तिनः सर्वज्ञा-ज्ञायमानस्य डिरण्यगर्भब्रह्मणः परकालवार्तित्वेन कार्यत्वमेतच्छव्दार्थे इत्याह एतदिति । नाम-देवदत्तादि । रूपं—श्रक्कादि ।

⁽१) मुक्तिविरोधित्वात् इति । अयथाभूतप्रधानात्मत्वोपदेशस्य मुक्तिविरोधित्वादित्यर्थः।

⁽२) सोख्यमतेन मधानकारणवादं निरस्य पातस्त्रलादिमतेनाप्याह न चेति । तन्मते कार्याणामधि-ष्ठ'तुरुपादानाच्च भेदात् श्रुतौ तु तदभावादित्यर्थः ।

⁽३) चेतनकारणनात्मन एव बहुभवनकथनेनेत्यर्थः।

⁽४) त्रिवृदिति। छान्दोरये हि 'ताक्षा त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि'ति तिसूणां देवतानां तेजोऽबन्नाना-सेव त्रिवृत्करणस्य वस्यमाणत्वाच गगनपवनयोस्तच च तेजकः प्राथम्यमित्यर्थः । जीणि भूतानि हिधाः विदार्थे प्रतिभूतमेकैकमर्थं हिधा प्रस्कोटचेतरभूतद्वये योजनमिति त्रिवृत्करणपदार्थः ।

⁽५) बोडशकलमिति भाष्यं व्याख्याति ब्रह्मेति । 'स भाषममृजत भाषाच्छूद्वां खं बायुज्योतिरापः प्रथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीयं तया मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः बोडशकला रत्नमभादिधू-ता प्रक्रमोपनिषदुक्ता दृष्टक्याः । वाचस्पतिप्रदर्शितास्तु छान्दोग्ये 'दिगाधवयवः बोडशकल उपास्यो पुरुष' इत्यादिनोक्ता दृष्टक्याः।

इत्यपराश्चतसः कलाः, द्वितीयः पादोऽनन्तवानामः । तथाग्नेः सूर्यश्चन्द्रमाः विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः। प्राणश्रक्षः श्रोत्रं वागिति चतसः कलाः, स चतुर्थ आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति सिद्धम् । स्या देतत् , ईक्षतेरिति दितपा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादा-नसाधनत्वसम्भव इत्यत आह-"ईश्वतेरि"ति (पृ॰ २०० पं॰ १) । घात्वर्थानिर्देशो-भिमतो, विषयिणा विषयलक्षणात्। (१)प्रसिद्धा चेयं लक्षणत्याह-"यजतेरितिवदि"ति। "यः सर्वञ्च" इति सामान्यतः "सर्वविदि"ति विशेषतः। सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुप-न्यस्य दूषयति-"यत्त्रकं सत्वधमेंणे"ति । पुनः सांख्यमुपस्थापयति-"ननूक"मिति । दूषयति—''तद्पी''ति । (२)समुदाचरद्वति तावन भवति सत्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन सा-म्यानुपपत्तेः। न चान्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि स्क्ष्मेण क्षेण सद्भावादित्यर्थः । अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्ने चाचेतने वृत्तिमात्रे दष्टचर-प्रयोग इत्याहं — "अपि च नासाक्षिके" ति । कथं तहिं योगिनां सल्वांशोतकषंहेतुकं स-र्वज्ञत्विमस्यत आह--"योगिनां त्वि"ति । सत्वांशोत्वर्षे हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्म-तामुपकरोति, नान्धस्य प्रधानस्यत्यर्थः । यदि तु कापिलमतमपहाय (३)हैरण्यगर्भनास्थीयेत, तत्राप्याह—"अथ पुनः साक्षिनिमित्तमि"ति । (४)तेषामापि हि प्रकृष्टसत्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वेद्धर्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य, (५)तदः पि चाह्रैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः। पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—"यत्पुनस्तं ब्रह्मणोपी" श्ति । चैत-यस्य गुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदिनित्यं कार्यमाकाशमिव घटावच्छित्रमित्य • मिसन्धाय परिहरति--"इदं तावद्भवानि"ति । (१०२०१ पं०१) "प्रततौद्णयप्र-काशे सवितरी"त्येतदिप विषयाविद्यन्नप्रकाशः कार्यीमत्येतदिभप्रायम् । वैषम्यं चोदयः ति-"नतु सवितु"रिति। (६)किं वास्तवं कर्माभावमामित्रेत्य वैषम्यमाह भवान् , उत तः द्विवक्षाभावम् तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यं, प्रकाशत इ-स्योनन स्विरत, नहात्र कर्म विविक्षितम्, अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुः रिति परिहरति-"नासस्यापे कर्मणी" ति । असत्यपीत्यविवक्षिते प्रपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमार्भसंघाय वैषम्यमुच्यते, तन्न, असिद्धत्वात् कर्माभावस्य, (७)विविक्षितत्वाचात्र

⁽१) प्राविद्धेति । लक्षणाया एव निरुद्धत्वार्थ प्रयोगातुगमो न वाचकत्वायेत्यर्थः ।

⁽२) समुदाचरहात्त-अभिन्यक्तिन्यापारकम्।

⁽३) पातश्चलमतमित्यर्थः।

⁽४) तेषामिति । हैरण्यगर्भाणां मतेऽविद्याऽश्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यैः पश्चभिः क्रेश्नेर्धमर्भकर्म-णां विपाकेन तत्फलाशयेन फलभोगवासनयाशस्पृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृष्टसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं नाचेतनस्येत्य-र्थः । अत एव 'क्रेशकर्मावेपाकाशयेरपरामृष्टः पुरुषविशेष' इति पातस्त्रसम्भम् ।

⁽५) न चैतदिष मतं श्रद्धेयं भेदवादग्रस्तत्वादित्याह तदिष चिति ।

⁽६) सवितृप्रकाशस्य रूपादेभीवादसस्यपीति भाष्यासङ्गतिमाशंस्य विकल्पमुखेनावतास्यति किमिति ।

⁽ ७) एवमिश्वतित्यत्र कर्माविवक्षापक्षे प्रकाशत इतिवन्कर्तृत्विनिर्देश उपपादितोऽश्वनाऽविवक्षाध्यसिद्धे -स्थाइ विवक्षितत्वाच्चेति । न खल्वस्माकं कचिद्रास्तवं वृश्यमस्त्यतोऽध्यस्ततयैव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः ।

कर्मण इति परिहरति—"कर्मापेक्षायां त्वि"ति । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामः अनुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । "यत्रव्रसादा"दिति (१० २०२ पं २)। यस्य भगवत ईइवरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किसु वक्तव्यमिति योजना । यथाहुर्योगशास्त्रकाराः—(१)'ततः तनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चे'ति । तद्भाष्यकाराश्च — भाक्तिविशेषादावार्जेत ईश्वरस्तमः तुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिने'ति । "सिवितृप्रकाशवदि"ति । वस्तुतो नित्यस्य कार-णानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेक्षमुखेनाष्याह—"अपि चाविद्यादिमत" इत्यादि । आदिष्रहणेन कामकर्मादयः संग्रह्मन्ते । "न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्ये"ति । सं सारिणां वस्ततो नित्यज्ञानःवेप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न त्वीश्वरस्याविद्यारहि-तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः । न तस्य कार्य(२)मावरणायपगमो विद्यतेऽनाः बुतत्वादिति भावः । ज्ञानवलेन किया । (३)प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेस्यर्थः । अपाणिर्महीताऽपादो जननो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्या-देतत् , अनात्मनि व्योग्नि घटायुपाधिकतो भवत्ववच्छेदविश्रमो, न त्वात्मनि स्वभावसिः द्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह—"दृश्यते चात्मन एव स्तत" इति (पृ॰ २०३ पं॰ ७)। "अभिनिवेद्यो" मध्याभिमानः । "मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेणेति" । अ-नेनानादिता दर्शिता । मात्रप्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं निगद-व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(मू॰) तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्॥ ७॥

इति शङ्कोत्तरःवेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सुत्रम् । शङ्का च भाष्ये उक्ताः॥ ७॥

स्यादेतत् ब्रह्मैव ज्ञीप्सतं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं प्राहियतुमिति तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन प्राह्मते श्वेतकेतुरहन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं तन् त्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावहन्धतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम्—

(सू॰) हेयत्वावचनाच ॥ ८॥

इति सूत्रम् । चकारोऽनुक्त(४)स ुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥

अपि च जगरकारणं प्रकृत्य स्विपितीत्यस्य (५)निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगरकारणं ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः । अथारियवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेपि चेतनस्य प्रलयानुपपितः । निहं सृदात्मा घट

⁽ १) तत इति । तत ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यगाःमाधिगमोऽन्तरायाणां व्याधिस्त्यानादीनां चामाव इति पातञ्जलसूत्रार्थः ।

⁽२) ईववरस्य ज्ञानाभिन्यक्तये कर्तन्यं नास्तीत्याह आवरणादीति ।

⁽३) ज्ञानमेव वर्ज सामर्थ्यप्रपाध्यवच्छिन्नफलोत्पत्ती, तेन बर्जेन फलभूतानुभवस्य कारणं क्रिया, स्रा चान प्रधानस्थात्याह प्रधानस्य त्विति।

⁽ ४) अनुक्तप्रतिज्ञाविरोधसमुच्चयार्थङचकार इत्यर्थः, स च माध्य एव स्फुट इत्युपेक्षित इति मावः ।

⁽५) निष्क्तम्—स्वपितीःयस्य तिर्वचनम् ।

आस्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि स्वारमभूतायां मृशेव। न च रजतमनःसमभूते हस्तिनि प्रली यते, किं त्वारमभृतायां शुक्तावेवेत्याह -

(सू॰) स्वाप्ययात्॥९॥ गतिसामान्यात्॥१०॥

गातिरवगितः। ''तार्किकसमय इवे''ति (पृ॰ २११ पं॰ १६)। यथाहि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता, नैव चेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणवैतन्यावगतिः समामेति । "चक्षरादिनामिव रूपादि वि"यति । (पृ॰ २१२ पं॰ ८)। (१)यथा हि सर्वेषां चक्ष्र रूपमेव प्राह्यति, न पुना रसादिकं कस्य चिद्दर्शयति कस्यचिद्रपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥९॥ १०॥

(स्०) श्रुतत्वाच ॥ ११ ॥

'तदैक्षते'त्यत्र ईक्षणमात्रं जगस्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगस्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थात सर्वविषयमवगतम्, श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वेज्ञ ईश्वरो जगस्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमक्षिपति—(२)"जन्माधस्य यत इत्यारम्ये"ति (१० २१३ पं॰ ३)। ब्रह्म जिज्ञासितव्यिमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रेकसमिधगम्यं, शास्त्रं च सर्वेज्ञ सर्वशक्ती जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्यासादि-तम् । न चास्ति कश्चिद्वदान्तभागो यस्तद्विपरीतमीप बोधयदिति च गातसामान्यादित्युक्तम् । तिकमपरमविशष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति, "किमृत्यानामिति" किमाक्षेपे । समावत्ते—"उच्यते, ब्रिक्षं ही"ति । (३)यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तो पाधिरूपं ब्रह्म, तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्ट्वामित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यामिति । तत्र च (४)क्रीचदुपाथिविवक्षितः। (५)तदुपासनानि "कानिचिद्रभ्युद्यार्थानि" मनोमात्रसा धनतयाऽत्र पठितानि । "कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कमसमञ्चर्थाः नि" (पृ॰ २१४ पं॰ ९)। क्रवित्पुनक्कोप्युपाधिरविवक्षितो, यथ ऽत्रैवान्नमयादय आ नन्दमयान्ताः पश्चकोशाः । तदत्र कस्मिन्तुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति तद्रथमुत्तरप्रन्थसन्दर्भारम् इत्यर्थः । स्यादेततः परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदातः कथमुपासनाभेदः कथं

⁽१) यथाहीति । यथा सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावगतिहेतुत्वं अवणानां शब्दावगतिहेत्त्वं प्राणादीना गन्धादिषु, तथा ब्रह्माणे सर्वेषां वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदाढर्चेहेतुरिति भावः ।

⁽२) वृत्तान्वादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति जन्मादीति । प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्धातत्वाङजन्मादि-सुत्रमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्ताना कार्ये प्रधानायचेतने च समन्वयखगडनेन ब्रह्मपरत्वं निवेदितमतः प्रथमाध्यायार्थस्य समात्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे कि कारणमित्याच्चेपार्थो द्रष्टव्यः।

⁽३) द्विक्रपमिति माध्यमयुक्तं निरुपाधिन एव ब्राह्मणे जिज्ञास्यत्वादित्याशङ्क्याह यदापीति ।

⁽४) यदि सोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकी देशशेषता कथं तर्हि उपारितरिति तत्राह काचिदिति। अवान्तरवाक्यमेदेनोपाधिविवसयोपासनविधिरित्यर्थः ।

⁽५) उपास्तीनामपि मोक्षसाधनत्वव्यावृत्तये फलान्तराण्याह तदुपासनानीति । प्रतीकोपासनान्यभ्य-दयार्थानि, दहरादीनि क्रममुक्त्यर्थानि, उहीथादीनि कर्मसमृध्यर्थानि, एतानि तु विधेयत्वादादापि कर्मकाण्ड वक्तव्यानि तथापि मानसत्वेन साम्यादिहाधीतानीत्यर्थः।

च फलभेद इत्यत आह-"पक एव तिव"ति । इपाभेदेप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदर्तथा च फलभेद इत्यर्थः । "कृतुः" संकल्पः (पृ० २ १ ५ ५० २) । नतु ययेक आत्मा
कृद्रश्यितियो निरित्तियाः सर्वभृतेषु गृद्धः कथमेतिस्मन् भृताश्रये (१)तारतम्यश्रुतय इत्यः
त साह-"यद्यप्येक आत्मे"ति । (२)यद्यपि निरित्तिश्यमेकमेव इपमात्मन ऐश्वर्यं झानं
चानन्द्य, तथाप्यनायविद्यातमःसमावृत्तं तेषुतेषु प्राणमृद्धदेषु क्रचिद्धदिव क्रचित्सदिव क्रचिद्खन्तापक्ष्यमिव क्रचिदपकृष्टमेव क्रचित्प्रकर्षवत् क्रचित्यन्तप्रकर्षवदिव भासते(३), तत्कत्य हेतोः श्विवचातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति। यथोत्तमप्रकाशः सविता दिख्यण्डलमेककः
पेणैव प्रकाशेनापुरपद्मिव वर्षास्च निक्ष्यप्रकाश इव शरित तु प्रकष्टप्रकाश इव प्रयते, तथेदमपीति । "अपेक्षितोपाधिसम्बन्धम् उपास्यत्वेन, निरस्तोपाधिसंबन्धं क्षेयत्वेने"ति (पृ० २१६ पं० ५)॥

(स्॰) आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दाचेति चन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच ॥ १४ ॥

तत्र तावःप्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति-"तै चिरीयकेऽश्रमय"मिश्यादि । (४)गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमक्षिणम् ।

मुख्यत्वे तुमयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्विमिति विकारार्थाज्ञमया-दिवद्मायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेनेति युक्तम् । नं च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वा-योगात् स्वार्थिको मयदिति युक्तम् । प्राणायुपाध्यवच्छिको ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् ।

(५)चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वोन्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

नच सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति सांप्रतम् , नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वोन्तरतां ब्रूतेऽपिरवन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चास्मादन्यस्या-

^{् (}१) तारतस्येति । ञौपाधिकानौ मध्ये एक उपासकोऽवकृष्टोऽपरमुपास्यमुत्कृष्टामिति तारतस्यं स्चयन्त्य उपासनाविधिभुतय इत्यर्थः ।

⁽२) वस्तुतः स्वतःसिद्धैदवयौति उपासक उपाधिनिकंषीदनभिन्यक्तैदवर्यस्तम्प्रत्याविभ्रतेदवर्ये विद्यु-द्धोपाधिमद्ब्रह्मोपास्यमिति परिहाराभिप्रायमाह ययपौति ।

⁽३) टीकानुरोधनायमेव पाठो युक्त इति ध्येयम् ।

⁽४) नतु 'ता आप ऐकन्ते'स्यायम्झसिनिधिमपबाध्य युख्येक्षितृ मझ निर्णीत मिह कथमन्त्रमयायम्झसिनि धिपाठादानन्दमयस्यामझस्वदाङ्काऽत आह गौणेति । अनादिगौणेक्षणप्रवाहपातेपि जगत्कारणे सुख्यमी-स्रणामिति युक्तम् युख्यसम्भवे गौणस्यानवकाञ्चात । अतस्तन विषयानुदये प्रायपाठोऽकिञ्चिक्तरः । अन तु मयटो विकारभाचुर्यार्थयोर्धेख्यत्वे तुल्ये सति विकारार्थमहणे प्रायदृष्टिविज्ञोषिका प्राचुर्यार्थत्वाद्यावर्ति-केत्यर्थः ।

⁽५) विकारक्षित्रेः सर्वान्तरस्विलेङ्गेन वाधमाञ्चङ्क्याङ चतुष्कोशेति । अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तर-स्वेनानन्द्रमयस्य सर्वान्तदता न गुक्ताऽतः प्रियशिरस्त्वादिगुक्तो जीव एवानन्दमयो न ब्रह्मोते कारिकार्थः ।

नतरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम् , यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भ विति । निह देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्द्देलादीनिप प्रति बलवान् प्रतायतेऽपितु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात् ।(१)न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगो, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसायवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवाश्चितं, न तु ब्रह्मरूपं श्चेयत्वेनिति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्याथोऽपि मयद्, तथापि संसायवानन्दस्यो, न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्य हि तिह्रपरितदुःख-लवसंभवे भवति, न तु तद्यवन्तासंभवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आन्नदैकरसत्वादिखाह्-"न च सशारीरस्य सत" इति (पृ० २१७ पं० ६) । (२)अन्शरीरस्य पुनरिप्रयसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्याथोऽपि मयड् नोपपयत इत्यथैः ।

उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यमिपित्विङ्गिन आनन्दमयस्यैन ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदिषकोर पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धि माधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्ठोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्ठेशीत्वपदिमिव ज्योतिष्ठोमाभ्यासः (३)कालिविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दभ्यसात्मानमुपसंक्षामती'ति । पूर्वपक्षवीअमनुभाष्य दृषयित—"यत्त्रक्रमस्यमयद्यो"ति । (१० ११८ पं० ६) (४)न हि मुख्यादन्धन्यत्वेव्यविक्तंनं तत्तदमुख्यादन्धतिद्यान्यपिठितमप्यमुख्यादन्धतिद्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्वव्यात्वेव्यात्वानामन्त्यद्श्वानानुगुण्यं न तु तद्विरोधितिति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्ववणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरस्यक्षेत्रस्तत्वस्यानात्ताद्वर्थं तुत्यम् । प्रियाद्यवयवयोग्यस्यारेरस्वे च निगद्व्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । (६)प्रियाद्यवयवयोगाच दुःखलवयोन्योऽपि परमात्मन व्योपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १३ ॥

(७)अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्वह्मैवाननदमयपदार्थी, मन्त्रे हि

⁽१) एवं ब्रह्मस्वे लिङ्गामासं निरस्य जीवत्वे लिङ्गमाह न चिति ।

⁽२) सञ्गरीरस्य नियादि दुर्वारिक्यतावता कथं मयटः प्राचुर्यार्थत्वे ब्रह्मत्वानुप्राचिरुक्ता, तशहाश्चरी-रस्यति । एवषुक्ते सत्यशरीरे ब्रह्माणे नानियमित्युक्तं भवति, तथाच दुःखगन्दयोती प्राचुर्याधी मयद्भव सम्भवतीत्यर्थः ।

⁽३) कालितः । वसन्तकालगुणसंक्रान्ततया कालविश्वेषाविधिपराँ ५-यासोध्यं न तु कर्मान्तरविधिरित्यर्थः ।

⁽४) देवदत्तादेरिय बलवत्त्वं सिंडोदेमीनान्तरसिद्धम्, आनन्दमयादान्तरे वस्तुनि न मानान्तरं नापि श्वतिरित्यमित्रेत्याद नहीति ।

⁽५) दृष्टान्ते वैषम्यं शङ्कते तादर्थ्यादिति । मुख्यारुश्वतीदर्शनाविरोधेनानुगुण्यं चेदवापि तुस्य-मित्यर्थः।

⁽ ३) योऽपि प्रवेपक्षे प्राचुर्यार्थत्वसुपेत्य दुःस्वलवयोग आपादितः सोष्ट्युपाधिवशादित्यर्थात्पारिहत इत्याह प्रियादीति ।

⁽ ७) मान्त्रवर्णिकामिति सूत्रं भाष्यकारै: 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति मन्त्रप्रस्तुतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये नि-दित्रयते प्रकृतत्वादसम्बद्धपदञ्यवायाभावाचेति विवृतं, तत्रेतरेतरत्रार्थपत्यभिज्ञानाभावान्यन्त्रवाह्मणयोज्यां-ख्यानञ्याख्ययभावस्याविद्यादयक्षप्रकारान्तरेण सूत्रं ब्याचष्टे अपि चेति । प्रथमिज्ञानादिति । कोञ्चलुष्क-

पुनःपुन'रन्योन्तर आत्मेशति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चा'न्योन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः--

(सु॰) मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥ अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शररिायुत्पत्तेः प्राक् सन्दृत्वश्रवणाद् 'बहु स्यामि'ति च सुज्य-मानानां सन्द्वरानन्दमयादमेदश्रवणादानन्दमयः पर एवत्याह सुत्रम्—

(मू॰) नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जिव आनन्दमयः, तस्यानुपपतिरिति ॥ १६॥

(स॰) भेदव्यपदेशाच ॥ १७॥ कामाच नानुमानापेक्षा ॥ १८॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसं ह्यावायं लब्ब्बाऽऽनन्दो भवती'ति । सोऽयं जीवारमाने लब्बुभाव आनन्दमयस्य चं लभ्यता नाभेद उपपयते । (१)तस्मादानन्दमयस्य जीन्वास्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—''कथं तहीं'ति (पृ० २२१ पं० ४) । यदि लब्बां न लब्बल्यः, कथं तहीं परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—''बाढं तथापी''ति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेप्यविद्यारोपितं भेदमु पाश्रित्य लब्बुल्ब्ब्ब्यमाव उपपयते । जीवो ह्यविद्याप परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, (२)न द्र जीवादिप । तथा चानन्दमयश्चद् जोवो न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्बुल्ब्ब्ब्यमाव इत्यर्थः । भेदोभदौ च न जीवन्यव्यापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्बुल्ब्ब्ब्यमाव इत्यर्थः । भेदोभदौ च न जीवन्यव्यापि इच्छुनं भिन्नः परमेद्वर इति जीन्वस्थानिर्वाच्यस्व परमेद्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् , तथा च न वस्तु सिन्नत्यत आह—'परमे द्वर्यस्त्विद्याकाव्यता'दिति । रजतं हि समारोपितं न द्याकितो भियते । न हि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुम् , ग्रुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयाऽनिर्वचनीयाइजताद्भिः यत एव । (३)अत्रेव सद्भपमात्रं दृष्टान्तमाह—"यथा मायाविन" इति । एतदपरित्रोषेणा(४)त्यन्तसह्यं दृष्टान्तमाह—"यथा वा घटाकाद्यादि"ति । श्वमितरोहिः तार्थम् ॥ १७॥ १८॥

व।वयस्य देहादिव्यक्तिरिक्तानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायरूपत्वान्मत्रत्वम् आनन्दमयवावयस्योपयेब्रह्मप्रत्यायकन् त्वादुब्राह्मणत्वम् , तयोश्चेतरेतरर्वाथपत्यभिज्ञानमस्त्येवेति परब्रह्मैवानन्दमित्यर्थः ।

⁽१) नजु जीवादन्यत्वात्रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं घटादिष्टवदर्शनादतः आह तस्मादिति । आनन्दमयो ह्यान्स्मान्दाञ्चतनस्तस्य च जीवत्वराहित्ये ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

⁽२) नित्वति । स्वतःश्रोपाधिभेदे चतनभेद इति जीवब्रह्मणोरिवयोपाधिभेदाहेदो युक्तो न तु स्वस्मा-दौषाधिको भेदो युक्त इत्यर्थः ।

⁽ ३) अभिनेति । कान्यतस्याभिष्ठानामेदेष्याभिष्ठानस्य ततो भेद इत्यन्नेत्यर्थः ।

⁽१) समारूढं स्वतोपि मिथ्या, जीवे भेदमानं तथा व स्वरूपमित्यपरितोष्ट्रेषेस्य । 🕒 🕬

(सु॰) तद्धेतुव्यपदेशाच ॥ १९॥

स्वमतपरिष्रहार्थमेकदेशिमतं दृषयति -- ''इदं त्विह वक्तव्य''मिति । (ए॰ २२३ पं॰ ३) एष ताबदुत्सर्गो यद्

> (१) ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दातप्रतियते । विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

(२) तत्र किं पुच्छपदसमिन्याहारादक्षमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्य-वयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमि स्वार्थत्यागेन कथंचिद्वयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चात्रमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथंचि-स्प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं(३)क्याचिद्वत्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाः भ्यासेन च ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्ठोमै आनन्दमयो लक्ष्यताम् उतानन्दमयपदं विकारार्थम स्तु ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलि-स्वितमाधिकरणपरतया व्याकियतामिति क्रत्वबुद्धय एव विदाङ्कर्वन्तु । तत्र—

> (४)प्रायपाठपरित्यागे मुख्यत्रितयलङ्घनम् । पूर्वस्मिनुतरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

(५)पुच्छपदं हि वालघी मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखवाध्य विकारप्रायलेखवाधेन तुल्यः । ब्रह्मपद्मानन्दमयपदमानन्दपदिमाले त्रितयलङ्घनं त्विधकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घन् वादसाधीयान् पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तृत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि वानन्दमयपद्मा वस्य ब्रह्मपद्म वस्य प्रतिष्ठेत्येतद्प्युपपन्नतरं भवित । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नम् यादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्था(६)ह्मयत इति न श्रुखोक्तम् । एवं चानमयदिवदानन्दमयस्य प्रियाखवयवयोगो युक्तः । वाद्यनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाखवयवयोगः प्राचुर्थं च क्षेशेन व्याख्यायेयाताम् । (७)तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति स्वप्रधानस्याभिधाननात् तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति ।

⁽१) यदुक्तमानन्दमयस्याङ्गं ब्रह्मेति, तत्र, श्रुतिबाधमसङ्गादिति वदन् सिद्धान्तबीजमावपति ब्रह्म पुच्छमिति। (२) बलाबलविवेकार्थे पूर्वोत्तरपञ्चयुक्तीविभजेते तत्र क्रिमिति।

⁽३) स्तोकदुःखानुवृत्यापनेः कयाचिद्वृत्या अल्पत्विमिति वृत्तिलक्षणयेत्यर्थः ।

⁽ ४) उक्तकल्पेषु सिद्धान्तपक्षं स्वीकुर्वन्विकं स्कीरयित गयेति । मयड्विकारेऽमुख्यां ब्रह्मान्दः परब्रान्दाणि मुख्यः, अभ्यस्यमानानन्दन्नान्द्वा प्रकृत्यर्थे एव मुख्यो न मयड्ये, पूर्वपक्षे एतिवत्यलङ्गनमानन्दमयः पदस्यात्रमयादिविकारपायपाठपरित्यागञ्च स्याद । उत्तरे पक्षे तु पुच्छन्नान्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधनम् , मुख्यित्रतयन्तवतुगुणभेवत्यर्थः ।

⁽५) नतु पूर्वपक्षे यथा मयट्शुतिबाध एवमुत्तरपचे पुच्छश्रुतिबाधस्तत्राह पुच्छपदं हीति । लागूके मुख्य पुच्छपदं नाल्पावयवमात्रे आनन्दमयस्य चात्मनो न मुख्यलागूलसम्मव इति गौणमेवेत्यर्थः ।

⁽६) अर्थात -प्रतिष्ठासामध्यात गम्यतेऽत आनन्दमयादाभ्यन्तर ब्रह्मेति नोक्तित्यर्थैः।

⁽ ७) सिद्धान्तसारमुपसंहरति तथा चेति ।

'सोऽकामयते'श्याया अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसङ्क्षेपः । सुग. ममन्यत् ॥

"सुत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि" इति । (पृ० २२७ पं० १६) वेदमूत्रयेर्विरोधे (१) 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'ति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थत्रह्मपुच्छं अतिष्ठित्येतद्भवं ब्रह्माय्तम्पलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति ब्रह्मपदं तस्त्रप्रधानमेवेति । यतु ब्रह्माधिकरणामिति वक्तत्र्ये 'ब्रह्म पुच्छमि'त्याह श्रुतिः, तरकस्य हेतोः, १ पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तरप्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात्, तेनापि चाधिकरणलक्षणायपतिरिति ॥ 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ (२)य'स्सत्यं झानमि'त्या-दिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेव तदुपायमूनेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयने-'ब्रह्म पुच्छं प्रति-ष्ठे'ति । अवयवचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्रायान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमिति उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्म-णयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ 'नेतरोऽनुपपत्तः' ॥ अत्र 'इतश्चानन्दमय' इति भाष्यस्य स्थाने 'इतश्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति पठितव्यम् ॥ 'मेदव्यपदेशास्त्र'॥ अत्रागी'तश्रानन्दमय' इत्यस्य च 'आनन्दमयाधिकार' इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रातेष्ठ'ति 'ब्रह्मपुच्छा-धिकार' इति च पठितव्यम् ॥ 'कामाच नानुमानापेक्षा'॥ 'आहेमन्नस्य च तद्योगं काहित'॥ इत्यनवोरीप सूत्रयोभाष्ये आनन्दमयस्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रातेष्ठ'ति पाठा द्रष्टव्यः ॥ 'तद्धेतव्यपदेशाः ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत् कथं सर्वस्यास्य वि-कारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमस्रजत, यदिदं कि चे'ति श्रु स्या । (३)नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणसुपपद्यते । (४)तस्मादा-नन्दमयविकारावयवा ब्रह्माति तदवयवयोग्यानन्दमया विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किं त स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९॥

(सू॰) अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२०॥

(५)पूर्वस्मित्रधिकरणेऽपास्तसमस्तिविशेषत्रद्वात्रीतपत्यश्वमुपायतामात्रण पत्र कोशा उपा-चयः स्थिता, न तु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति क्षेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, न तु विद्याकर्मातिशय-

⁽१) गुणे त्विति (जै० अ०९ पा० ३ स्० १५) स्त्रे नवमे झग्नीकोमीये 'पाञ्चान प्रमुमोक्त्वेतानिति, पाञ्चं प्रमुस्त्वेति मन्त्री भुतौ, तत्र बहुवचनान्मन्त्रः प्रकरणादुःकष्टो नविति संश्चये बहुवचनस्यासम्बेनतार्थत्वादुःकर्षे पाते, विशेष्यप्रधानभूतपाञ्चवाचिप्रातिपदिकस्याग्रीकोमीये समवेतार्थत्वानदतुरोधेन लक्षणय
पाञ्चाव्यवां लक्षयतीति निधीरितम् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यक्त्व्यान न तद्वलान्मनोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्यातिपदिकाधीनात्वेनोत्कर्षकत्वायोगादिति तु सुत्रार्थः । एवमन्नापि प्रधानश्चतिविरोधे गुणभूतस्वाण्यध्याहारादिभिनेयानीति भावः ।

⁽ २) अपराण्यपीति भाव्यं येषु स्त्रेषु व्याख्यातिदिष्टा तान्यल्पवक्तव्यक्षात्रथमं योजयाति यत्सस्यमिति ।

⁽३) कारणहेतुमाह नडीति । आनन्दमयस्ताबद्धिकारस्तदत्तयवो ब्रह्मापि परिच्छित्रस्वाद्धिकारः स्यान्तथा-भूतं च कथं विश्वहेतुरित्यर्थः । (४) विचारमयोजनमाह तस्मादिति ।

⁽५) समन्वयस्य संविशेषपरत्वमपोयानन्दमायाधिकरण उत्सर्गः स्थापितः । इदानीमपवादचिन्तार्थत्वे-नाधिकरणमवतारयन् प्रघटकसङ्गतिमाङ पूर्वासमन्ति ।

लब्धोत्कर्षो जीवातमादित्यपदवेदनीय इति निर्णायते । तत्र अवस्ति । (१)मर्यादाधारकपाणि संसारिणि परे न तु। तस्मादुपास्यः संसारी कर्मोनिधकृतो रिनः ॥

हिरण्यरमश्रुरित्यादिरूपश्रवणाद्, 'य एवान्तरादित्यं य एवाद्रन्तरक्षिणीति' चाधारभेदश्रवणाद्। 'ये (२) चामुक्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टं देवकामानां चे'त्येश्वर्यमर्थादाश्चतेश्व
संसार्थेव कार्यकारणसङ्घातात्मको रूपादिसम्पन्न इहोपास्यो, न तु परमात्मा 'अञ्चरमस्पर्श'मिल्यादिश्चितिभरपास्तसमस्तरूपश्च 'स्व महिन्ना'त्यादिश्चुतिभरपाकृताधारश्च 'एव सवैद्वर' इत्यादिश्चुतिभिरधिगतिनर्मर्थादैश्चर्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविद्वश्चादित्यपुरुषे सम्भवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनिधकारात्। रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवश्चिते यत्तावहगाद्यात्मकतयाऽस्य सर्वात्मकत्वं श्च्यते तत्कर्थाचदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः, अनित्यं
हि कार्ये कारणाधारमिति नानाधारम्। (३)नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्माद्धरभावेनावस्थितं
तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-''अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (१० २२९ पं॰ ७)।

(४)सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिम्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥

(५)नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानिधिकारेऽपि सर्वपाप्मावरहः प्राग्मवीयधर्माधर्मक्ष्यपाप्मसम्मवे सति । न चैतेषां प्राग्मवीयधर्माधर्मक्ष्यपाप्मसम्मवे सति । न चैतेषां प्राग्मवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति साम्प्रतम् । विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परो-पार्जितानां पाप्मनामिष प्रसुप्तानां(६) सम्भवात् । न च —श्रुतिष्रामाण्यादादित्यशरीराभिमा-निनः सर्वपाप्मिवरह-इति युक्तम् । ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपतेः । न च विनि-गमनायां हेत्वभावः, त्त्रतत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभुयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् , तस्यैव चेह

⁽१) 'अथ य एबोऽन्तराहित्य' इत्यादिश्रुतै। रूपबत्त्वसर्वपापविरद्वाभ्यां संसारी ईश्वरो वा उत्तास्य इति संश्वेय पूर्वत्र सुरूपवितयाख्यबद्धनमाणाद्धसाराजितिशोषानिश्चयवत रूपवत्वादिप्रमाणवशात्संसारी हिरण्ययः पुरुष उपास्य इत्यवान्तरसंगतिमभिनेत्य पूर्ववर्षं संकलयति मर्यादोति । सर्वपाण्यविरद्वस्यान्ययासिद्धन्माह कर्मेति । (२) असुष्मादादित्यादित्यादित्यादित्या

⁽ ३) तर्डि तत एवानाधारत्वसिद्धै। कि सर्वगतत्वेन हेतुनेत्यत आह नित्यमपीति । नित्यमण्यसर्वगतं तन्न भवत्यनाधारं, यतो यद्वस्तु तस्मान्नित्यादाधारभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्योपरिस्थस्याधारो भवति तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वविद्रोषणमनाधारत्वे हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ।

⁽४) सार्वांत्म्येति । त्रहाणोऽन्यत्रासम्भवादन्यभिचारिभ्यां सार्वात्मत्वसर्वदुरितराहित्याभ्यां त्रह्मेवात्रो-पास्यम् , तत्र त्रह्म सर्वविकारहेतुर्विकारयुक्तं चातो रूपवत्त्वस्य हेतोत्रह्मण सम्भवाद्याभिचार इति भावः ।

⁽५) सर्वेदुरितविरहमुदाहृतवाक्येनापि श्रमाणयति नामेति । 'सर्वेभ्यः पाप्पभ्य ठिद्तत' इति छान्दो-ग्यश्चितिस्थपाप्पभ्य इति पञ्चपी अपादाने, ततत्र सर्वे पाप्पानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तत्ता तद्वपे-णोदय उत्तम उच्यत इत्यर्थः । (६) अन्यक्तानाम् ।

प्रत्यिश्वायमानस्य विनिगमनाहेतीविद्यमानतात् । अपि च सार्वास्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते, कारणादमेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीरामिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसम्भवे प्राशस्त्यव्यक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता । रूपवर्त्वं चास्य परानुष्रहाय कार्यनिर्माणेन वा, तिह्रकारत्या वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्ताहशरूपभेदेनोपिद्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरस्य हित । (१)न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमास्त्रं भवति, अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं क्षेयत्वेनोपिद्यते, तत्र शास्त्रं भश्चन्द्रस्पश्चेमरूपमव्ययमि'ति प्रवर्तते । तस्माद्रपवत्वमिप परमात्मन्युवपद्यते । एतेनेव मर्थाद्याद्यस्यक्षम्यव्यवि । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्चितिमयेन प्रत्यभिञ्चायमानो भवितुमर्हति । "तस्मान्ते धनस्मन्यय्यभिन्ति । परमेश्वरत्वपि परमेश्वर्यादि । धनस्मान्त्वादे धनस्मन्ययः परमेश्वर्यादेश विभृतिमत्व दि यावत् । कस्मात्पुनिर्वन्यम् परमेश्वर्याद्यस्य । "छोकक्षामोद्यक्षिः, न त्वविद्यातमः पिहितपरमेश्वर्यस्वक्षेष्वविभृतिमित्स्वत्यर्थः । "छोकक्षामोद्याद्यस्य परिन्याद्यन्ति। अतोऽस्यन्तापारार्थ्यन्याव (३)निरङ्कामैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २०॥

सु॰ भेदव्यपदेशाचान्यः ॥ २१ ॥ आकाशस्ति छुङ्गात् ॥ २२ ॥

(४)पूर्विस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्भदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोस्यैवोपासनाः न त्वा-दित्यदारीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम्। इदानी त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदेवो-द्रीथे सम्पाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भृताकाश इति निरूप्यते। (५)तत्र'आकाश इति होवा-वे'ति कि मुख्याकाशपदानुरोधेन'अस्य लोकस्य का गति'रिति च 'सर्वाणि ह वा इमानि मृतानी'ति च 'ज्यायानि'ति च 'परायण'मिति च कथंविद्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाकाशः शब्दो भक्त्या परात्मनि न्याख्यायतामिति। तत्र—

(६)प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं सुख्यमेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्वयः ॥

(२) विभूतिमत्स्वेवेदवरावस्थाने सार्वात्स्यविरोधमात्रं क्याभिव्यक्तिमात्रं तत्र, सत्ता तु सर्वजेत्याह सर्वेति ।

⁽१) नन्वविकारित्रझणो मायामयं रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकतया शास्त्राप्रामाण्यमत आह नचेति । अपित्विति । ता-मायां मिथ्याबुद्धि, कुर्वत् अशास्त्रं स्यात्रतु तां करोति तस्याः भागव विद्धस्वादिति नाशास्त्रवप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

⁽३) लोककामिशितुरवश्रवणादेव मतुष्येरीश्वराज्ञां विनाधिशितुमपि न शक्यमित्यन्तः पाराध्येन्यायः । (४) लिक्काद्वश्वनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनक्षिमाश्चन्याद्व पूर्वस्मित्रिति । श्वतिप्रातनमस्रो लिङ्गेन बाधार्थों न्यायोऽधिक इत्यर्थः । इदमेवाद्व न म्रेताकाश इत्यादिना । (५) संशयं प्रदर्शयति तत्रिति ।

⁽६) आकाशशब्दवाच्यमत्र भृताकाशं बद्धा विति संशये पूर्वपक्षसंग्रहकारिकामाहः प्रथमत्वादिति । प्रथमावगतत्वाद्मधानत्वाचात्र मुख्यमाकाशमेव नोऽस्माकमिष्टम् । अन्यान्यपि वावयानि सूताकाशावुरीधेनैकः व्याख्येयानीति स्रोकार्थः ।

(१) 'अस्य लोकस्य का गतिरि'ति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाचे'त्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिवाद्यतया प्राधान्यात् , (२) 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनां तु ति होवाचे'त्या गुणत्वाद् , 'गुणे-त्वन्याध्यकल्पने'ति बहुन्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतन्यानि । (३) अपि च 'आकाश इति होवाचे'त्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुजातिरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ ययदेव तदेकवा - क्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातिवरोधि जघन्यतया तदानुगुण्येनेव व्यवस्थानुमहैति(४)। (५) न च क्रिचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति धर्वत्र तेन तत्परेण भवितन्यम् , निह ग - क्रियां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्या तरिपरिमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितन्यम् । (६) सम्भवश्रोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्य-त्वस्यान्याय्यत्वात् , भक्त्या च ब्रह्मण्य प्रयोगोपपत्तः (७), लोके चास्य नभसि निष्कदत्यत्वात् तत्पूर्वकत्वाच वैदिकार्यप्रतितेवैंपरित्यानुपपत्तः । तदानुगुण्येस् च 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनि भाष्य कृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्भृताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेश्वते—आकाशशब्दन ब्रह्मणे प्रहाणे प्रहाणे प्रकृतः ? तील्रङ्गात् । तथाहि –

(८)सामानाधिकरण्येन प्रश्नतस्त्रतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानस्वेऽपि गौणता ॥

ययप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यम् , न खन्त्रनुम्मत्त आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । (९)तिदि'हास्य लोकस्य का गतिरि'ति प्रश्नो हर्यमानो नामरूपप्रप्रधानिषय इति तदनुरोधाय एव सर्वस्य लोकस्य गितः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न च भृताकाशः सर्वस्य लोकस्य गितः, तस्यापि लोकमध्यपातित्वात् , तदेव तस्य गिति-रित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भृताकाशभवणाङ्कृताकाशकार्यमेव पृष्टामिति युक्तम् । प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातिवरोधिनो लोकसामान्यविषयस्याप्रजातिवरोधिनोत्तरेण सङ्कोचानुपपत्तेः, तदनुरोधिनोत्तरव्याह्यानात् । (१०)न च प्रश्नेन पूर्वपक्षकोणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न

- (१) तत्र प्रधानत्वहृतं व्याचष्टे अस्येति । (२) तदातुगुण्येनेति विवृणोति सर्वाणीति ।
- (३) प्रथमत्वे हेतुं न्याख्याति अपि चेति ।
- (४) विरोधि. तेन तद्वुरक्तायां बुद्धै। ययदेव तदेकवाक्यगतसुपनिपतित तत्त्वज्ञघन्यतयाः उपसञ्जा-तविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति इति सु. सु. पु. पाठः ।
- (६) 'यदेष आकाश आनन्द' इत्यादाविव गौण एवाकाशशब्दो ब्रह्मण्यास्ताम् इत्याशैवयाह नचेति । तत्यरेण-लच्चणया तारपरेण ।
- (६) नतु यादांसीति प्रयोगे गंगापदाभिधेयस्य वाक्यार्थान्वयसम्भवान्युख्यस्व नात्वह नमस्रो वाक्या-र्थान्वय आनन्त्याययोगादत आह सम्भवश्चित । मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तस्वादित्यर्थः ।
 - (🌞) प्रयोगदर्शनापपत्तिसित मु. मु. पु. पाठः।
- (८) प्रक्रनोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामध्येलक्षणं लिङ्कसूत्रान्तालङ्करान्दार्थमाभिप्रेत्य सिद्धान्तयति सा-मानाधिकरण्येनेति । प्रक्तेत्तरयोरेकार्थवृत्तित्वेनार्थतः ज्ञान्दतश्च पूर्वपरत्वेनानुसन्धानादसङ्कातिविरोधप्रक्ता-सुसारेणोत्तरं नेयम् । आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वे \$ाप गौणता, अपिशन्दात्र नमसः प्रधानत्वमि तु पृष्टस्य सर्वकारणस्येष्यर्थः । (९) प्रक्नोत्तरयोरेकविषयत्वं नमस्येवास्त्वत्यार्श्वस्याङ्गत्वाह तदिहेति ।
- (१०) नतु निर्णीतार्थ उपक्रम उपसंहारमन्यथयेत्र प्रश्नोपक्रमः सन्दिरधार्थस्वादिति तत्राह नचेति । प्रश्नः स्वविषये व्यवास्थित एव न चेत् तत्र वक्तव्यं स निर्विषयः पृष्टाद्रस्यविषयो वा ? नाय इत्याह अनाल-म्बनवेति । न द्वितीय इत्याह वैमधिकरूप्येति ।

शक्यं नियन्तुमिति युक्तम् । तिनिमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्ववि-बये व्यवस्थानात् , अन्यथोत्तरस्यानालम्बनस्वापत्तेर्वेयधिकरण्यापत्तेर्वा। (१)अपि चोत्तरेपि बहु-समज्जसम् । तथाहि-'सर्वाणि ह वा इमानि भृतान्याकाशादेव समुत्पयन्त' इति सर्वशब्दः कथि बिद्रुपविषयो ज्याख्येयः। एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः। न खत्रवामाकाश एव कारणम् अपि तु तेजोापि । एवमश्रस्यापि नाकाशमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि । मूल-कारणविवक्षारां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समजसम्। असमजसं तु भूताकाराम् । एवं सर्वेषां मुतानां लयो ब्रह्मण्येन । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मेव । तस्मात्स-वैषां लोकानामिति प्रश्नेनोपकमाद् उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात् प्रष्टायाश्व गतेः परमयनित्यसाधारणब्रह्मगुणोपधंहाराद् भूयसीनां श्रुतीनामनुष्रहाय 'त्यजेदेकं कुल-स्यार्थे' इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बह समञ्जसं स्यात् । (२)न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्टार्थरव दुत्तरस्य लोकसामान्यगतेश्व पृष्टस्वात् 'परायणः मिंगति च तस्यैवोपसंहाराइह्मीव प्रधानम् । (३)तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्रद्वीव प्रधानमाकाशपदेनेह्योपास्यत्वेनापक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । "अपि च अस्यैवोपक्रमेऽ'न्तविकल ते सामे (४)'त्यन्तवस्वद्येषेण शालावत्यस्ये" ति (पृ० २३५ पं० ९)। न चाकाशशब्दो गौणोऽि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र ब्रह्मः ण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यकत्प्रतिपत्तेरवि-लम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यक्रता । (५)तत्रैव च प्रथ-मावगतातुगुण्यनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम् , यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरातुगु-ण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—''वाक्योपक्रमेपी''ति (पृ॰ २३६ पं॰ ८) ॥२१॥२२॥

(सु०) अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

'उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'त्युपकम्य श्रूयते—'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाचोषस्तिश्राकायणः'। (६)उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीय इत्युक्तं भाष्यकृता। प्रस्ताव इति साम्रो भक्तिविदेषस्तमन्वायता अनुगता प्राणी देवता। अत्र प्राणशब्दस्य

(१) एवं तक्किङ्गादिति सै।त्रहेतुवचनस्य अश्नप्रतिवचनवाश्यसामध्र्येरूपम्थी व्याख्याय वाक्यश्रोष-स्थलिङ्गपरतया व्याख्यान्तरमाहापिचेत्यादिना ।

(१) नतु रेष्यर्थत्वादाकाशपदं प्रधानार्थमत आह तथाचिति । उपकारते प्रधानं ब्रह्म विशिषत्राका-शशब्दः प्रधानार्थों न तु गगनमभिद्धिदित्यर्थः ।

(४) इयं श्वालावत्यप्रतिज्ञातस्यैतन्लोकस्यान्तवत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिबाँध्या । (५) प्रतिवचनेपि वाक्यश्लेषगताऽनन्यथासिख्बन्द्वालङ्गादाकाश्चपदं गौणमिति भाष्यार्थमाह तत्रे-

रपालक्ष परतिषा जारता स्वास्त्र स्वास्त्र स्वास्त्र इह तु प्रधानमाका शशब्दार्थों नाप्रधाने भूयोभिरिप बा-(२) नजु साम्ये विरोधिनां भूयसां न्याय इह तु प्रधानमाका शशब्दार्थों नाप्रधाने भूयोभिरित ॥ ध्येत, यदाह कश्चित्-त्यजदेकं कुलस्यार्थे' इति बाद्धान्तयन्ति ये। शोधिबाधे न तैर्बृष्टमात्मार्थे पृथिवीमिति ॥ तत्राह न चाका शस्येति ।

व चीति ।
(६) यद्मपि विषयपदर्शकमाध्ये उद्गार्थ इत्येवोक्तं, तथापि तदुरीथप्रकरणे प्रासङ्कितं प्रस्तावोपासन(६) यद्मपि विषयपदर्शकमाध्ये उद्गार्थ इत्येवोक्तं, तथापि तदुरीथप्रकरणे प्रासङ्कितं प्रस्तावचायातः शौक्र

भिति कथियितुमित्याह उद्गीयिति । पुरस्तादि परोवरीयांबसुद्रीयमुद्रीयमहणभित्यर्थः ।

उद्गीय इति अतः प्रस्ताववावयं ययपि विषयस्तथापि प्रकरणशुप्यर्थमुद्रीयमहणभित्यर्थः ।

ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः — किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्रात एव ब्रह्माळिङ्गादेव प्राणोपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यथेवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरारम्भार्थः ? तत्रोच्यते —

> अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेनादियामहे । मानान्तरावगम्ये तु तद्वशालद्यवस्थितिः ॥

(१) ब्रह्मणो वा सर्वभृतकारणत्वसाकाशस्य वा वाध्वादिभृतकारणत्वं प्रति नाष्ट्रशमाहते मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वापर्यपर्याकोचनया यत्रार्थे समझस आगमः स एवार्थस्तस्य एहाते, त्यज्यते चेतरः । (२) इह तु संवेशनोद्गमने भूनानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्यमाने विद्यायाः श्रृतः सर्वभृतकोति विश्वये 'यदा व वुक्तः स्विपिति प्राणं तिर्हे वागप्यति 'इन्यादिकायाः श्रृतः सर्वभृतकोत् प्रत्युच्यम्यप्रति प्रत्याद्वाच्यात् प्रत्ये प्रत्ये प्राप्ति कार्यकारं च देवते अभिहिते कार्यकरणसङ्घातकपे(३), तत्साहचर्यात् प्राणोपि कार्यकारणसङ्घातकप एव देवता भवितुमहिते । निरस्तोप्ययमर्थ ईश्वत्यिकरणे प्रतिकप्र्वपक्षहे स्त्योद्धलनाय पुनक्षन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणश्चन्दार्थं इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(४)पुंवाक्यस्य वलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वाक्ये तत्सङ्गतिः किं करिष्यति॥

नो खळु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वाविषयज्ञानोत्पादे वा तद्यवहारे वा मानान्त -र्रमपेक्षते, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य (५)स्वत एव निश्वायकःवात्, निश्वयपूर्वं -करवाद्यवहारप्रवृत्तेः। (६)तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वागिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये

⁽१) अर्थे इत्यादि पूर्वार्धे व्याचष्टे ब्रह्मण इति । न ह्याकाशाद्वायुद्यः प्रत्यक्षयोग्योऽतो वाक्यशेषाः वृत्रहानिर्णयो व्यक्त इत्यर्थः ।

⁽२) उत्तरार्ध विवृणाति इह त्वित्यादिना । इह - 'सर्वाणि ह वे'ति वाक्ये । सर्वेति । भोगपत्यासत्तिरिन्दि -याणां भूतसारत्वम् , ततः प्रधानेन सर्वभूतस्वणया भूतोत्पत्तिरुया वायाविति प्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्यो -क्तम् , तस्याः संवादस्वभवस्या बस्नात्सर्वाणीति वाक्यं वायुविक स्परं व्याख्ये प्रमित्पर्यः ।

⁽३) शरीरिण्ये। तस्माहचर्यादिति । तथा चान्रसप्तहपाठाच्च प्राणे। न न्याति भावः ।

⁽४) प्राणश्चन्दस्य ब्रह्मपरस्वं सिद्धान्तयन् सिद्धान्तसारसङ्घटकारिकामाह पुंवाक्यस्येति । पौर्षयमेव वावयं प्रस्यक्षादिना प्राप्तवलं भवति, अपौर्षये तु वाक्ये प्रस्यक्षादिकमिकंचित्करमिति इलोकतात्पर्यम् । इदमेवाह नो खाल्वत्यादिना ।

⁽५) स्वत इति । स्वत एव निश्चायकःवास्त्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तरं नापे अते, तथा निश्चयपूर्वकःवा -द्वापद्वारस्य स्वविषयभ्यवहारेऽपि मानान्तरं नापेच्वते इति योजना ।

⁽६) तस्मादिति । असम्बादिनो वाक्यस्य स्वविषये नादाद्धी रूप इव चल्लुपः, त्विगिन्द्रियसम्बादिनो न दार्द्धी चल्लुप इव इच्ये इति योजनीयम् । तेन—येन प्रमाणाना सम्वादविसम्बादावप्रयोजको तेन, 'यदा वै पुरुष' इति वाक्यादिन्द्रियमात्रस्य सुनिसमये वासुविकारे सम्बेदानोहमने भवेताम् न त्वेतावता सर्वभूतो-त्यित्तियौ तदाश्रयो योजायितं शक्यो तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावादित्यर्थः ।

नादार्ळ्यं दार्ळ्यं वा, तेन स्तामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने त्र न ततो वाक्यारप्रतीयते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेष वायुविकारः । ध्यदा स्रप्तः न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'त्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचानः । न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण द्रयेते । न च मानान्तरसिद्धसंवादिन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ख्यात् सर्वभूतसंवशनोद्गमनवाक्यं कथांचि विन्द्रियविषयतया व्याख्यानमहीत्, स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृद्ध्य मानान्तरातुष्योगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता(१), एकवाक्यतायां च तदिप ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुत्यवादेनापि(२) घटिष्यते, 'एकं वृणीते द्वौ वृणीत' इतिवत् , न तु सर्वशब्दार्थः सङ्घोचमहीते । तस्मात्प्रस्तावमिक्तं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्यते सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं मवतीति । ''वाक्यशेषवळेने'ति (१० २३९पं०२)। (३)वाक्यात्सिष्ठधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदा-दर्णान्तरं तु निगद्व्याख्यानेन भाष्येण दृषितम् ॥ २३॥

(सू०) ज्योतिश्चरणामिघानात् ॥ २४॥

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दांत्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुः तमेषूत्तमेषु लोकिष्वदं वाव तयदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिं रिति । (४)यज्ज्योतिरतो दिवो युलोकात्यरं दिग्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वतः वृतेषु वृत्तमेषु । असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वतः वृतेषु दर्शायतुमाह—'सर्वतः पृष्ठेषु त्तमेषु (१० २४० पं० १)। न चेदमुत्तममात्रमि तु सर्वोत्तममित्याह्—'अनुत्तमेषु । नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तयदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तज्योति'(५)स्त्वरमाह्रोण शारिरेणोध्मणा श्रोन्त्रमाह्रोण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनातुमीयते । तत्र शारीरस्थोध्मणस्त्व वा दर्शनं दिष्टः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्चते ज्योतिष एव, (६)तिल्लिङ्गेन तदनुमानादिति। अत्र संशयः——किं ज्योतिः शब्दं तेज उत ब्रह्मिति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति । कुतः ? (७)योणमुख्यप्रहृणविशयं मुख्यप्रहृणस्य

⁽१) 'यंदा वे पुरुष' इत्यस्य सम्बर्गाविधागतत्वात् 'सर्वाणि ह वे'त्यस्य चोहीथविद्यागतत्वात्रैकवाक्य-तासम्भः इत्यर्थः ।

⁽ २) अवयुत्यवादः-विभज्य कथनम् । अवयुत्यानुवादेनापीति पाठान्तरम् ।

⁽३) इह हि स्ववाक्ये ब्रह्मालङ्गं दृश्यतेऽनादित्यमंनिधानं वाक्यान्तरसापेक्षमतः स्ववाक्यस्थलिङ्गं प्रकलिमिति माध्यार्थमाह वाक्यादिति ।

⁽४) अधेरयादि छान्दोग्यस्थविषयश्चेतरर्थमाह यञ्ज्योतिरिति ।

⁽५) यदिद्मित्यनुभूयमानत्वमुक्तं तद्व्याचष्टे त्वग्पाद्येणिति।

⁽६) नन्वीष्ण्यचीषोपलब्द्योः कथं तस्योति ज्योतिःसम्बन्धनिर्देशोऽत आह तल्लिङ्गेनेति । और-ष्ण्यचीषलिङ्केनेत्यर्थः । गमकसम्बन्धिनोगैन्यसम्बन्धोपचार इत्यर्थः ।

⁽ ७) गोणेत्यादि बष्टचन्तस्य स्लोकेन्ययः । तथाच गोणसुस्र्योभयग्रहणविषये सुरूपार्थमहणस्य प्रा-विकारदादाक्ये च तेजीलिङ्गस्यैवापेलक्षेत्रीक्यान्तरस्थलिङ्गमानियमान्तदर्थाप्रतिसन्धानाच्च ज्योतिःशब्दोऽत्र तेजोप्राहक होते स्लोकार्थों बोध्यः ।

Wast.

औत्सर्गिकस्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् । बाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसंधितः ॥

(१)बलबद्धाधकोपनिपातंन खल्वाकाशप्राणशब्दों मुख्यार्थस्वात् प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठान्ति । तिहह ज्योतिष्वदस्य मुख्यतेजोवचनस्व बाधकस्तावस्त्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रस्युत तेजोलिङ्गमेव 'दीप्यते' इति, कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुक्यो रूपवान श्रुतो विश्रुतो भवः तीत्यलपफल्रस्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीतिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति । न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यातेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्ण्यघोषालिङ्गदर्शनश्रव णमीदर्योत्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्यप्रते । न च महाफल् ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । औदर्ये तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत्पलानुरूपं युज्यते । तदेततेजोलिङ्गम् । एतन् दुपोद्धलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्वमुपन्यस्तम् , (२)इह तिष्ठरासकारणाभावात् । न च मर्यादावत्वं तेजोराशेनं सम्भवति, तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादासम्भवात् , (३)तस्य चोपास्यत्वेन विधानात् , ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवे।पासनानुपपत्तेः, अव-यवकल्पनायाश्र सस्यां गतावनवकल्पनात् । (४)न च

'पादाेऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, 'यदतः परो दिवो ज्योतिरे'ति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम्, निहं सिक्चानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्च्यावियतुम् । (५)न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । (६)अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया 'यदतः पर' इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्व ब्रह्मीति प्राप्तम् । (७)तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दढाः प्रतीतिर्भवतित्येतदर्थम् । चक्षुकृतिर्निरोधकमित्यर्थावरकत्वेन(८)। आक्षेप्ताऽऽह—"ननु कार्यस्यापी"ति । समाधातैकदेशी (९)बृते—"अस्तु तहीं"ति । यत्तेजोबन्नाभ्यामसंपुक्तं

⁽१) वाक्यस्थेति क्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे बलवदिति । तत्र हि वाक्यश्रेषस्थत्रहालिङ्गाद्रीणताऽत्र तु वाक्ये ब्रह्मालिङ्गं नोपकभ्यते प्रत्युत तेजोलिङ्गभेवात उत्सर्गो आकाशपाणशब्दवत्रापोदायितुं शक्य इत्यर्थः ।

⁽२) किंधुपोद्रलनाथ निरासार्थ वोपन्यस्तमत आह इहेति । निरासकारणं हि प्रातिः, न चान्तस्तद्ध-मोपदेशादिति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थः ।

⁽३) भवत्वेकदेशस्य मर्योदा न समस्तस्येत्याशंक्याह तस्य चेति । न समस्तं तेज उपास्यं किन्त्व-वयव इत्यर्थः ।

⁽४) वाक्यान्तरेणानियमादिति क्लोकाक्तेहतुं व्याचष्टे न च पादोऽस्येति ।

⁽ ५) तदर्थाप्रतिसंधित इति हेतुं व्याकुर्वश्राह न चेति ।

⁽६) अस्यैव हेतोर्ब्याख्यान्तरमाहापि चेति। तन-वाक्यान्तरेण, यदतःपरमिति वाक्यं त्रह्मपरतया नियन्तं कथं शक्यमिति योजना।

⁽ ७) तमोज्योतिरिति भाष्ये तमोप्रहणप्रयोजनमाह तेज इति ।

⁽८) अर्थावरकत्वेनिति । अतुद्भूतस्पर्शवस्वेन तमस्रो नयनरश्मिनिर्गमनप्रतिबन्धकत्वायोगादर्थप्रका-ज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन निरोधकत्वं तमस्र इत्यर्थः । आक्षेता—सिद्धान्ती ।

⁽९) एकदेशी-पूर्वपक्ष्येकदेशी।

तदित्रवृक्कतमुच्यते । आक्षेप्ता दूषयति—"ने"ति । नहि तत् क्रीचदप्यूपय्ज्यते, सर्वास्वर्थ-कियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह्-"इदमेवे"ति (पृ॰ २४१ पं॰ १)। आक्षेप्ता निराकरोति—"न, प्रयोजनान्तरे"ति । (१)'एकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीं ते तेजःप्रमृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिन सङ्कीचियतुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदोशिन दू-षिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी बूते —"अस्त तर्हि त्रिवृत्कृतमेवे"ति। "भागिनी" युक्ता । यदाप्याधारबहुत्वश्चतित्रह्माण्यपि कत्पितोपाधिनिबन्धना कथि बहुपपद्यते, तथापि यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपयते न तयाऽत्रेत्यत रक्तम् "उपपद्यतेतरामि"ति । "आकृतं" (पृ० २४२ पं० १०) प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् ।

एवं प्राप्ते. उच्यते-

(२)सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकत् । त्रसिद्धपेक्षि सरपूर्ववाक्यस्थमपक्षेति ॥ तद्वलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि धवम । ब्रह्मण्येव. प्रधानं हि ब्रह्म च्छन्दे। न तत्र त ॥

(३)आहेसार्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थाववोधनस्वभावा-स्प्रच्यावयति । यथा 'यस्याहिताप्रेर्भिर्यहान्दहेत्' 'यस्योभयं हिवरार्तिमाच्छेद्' इति । (४)यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथंचिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनामः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते । यथा 'यदामेयोष्टाकपालो भवतीं ति। (५)तिदिह 'यदतः परो दिवो ज्योतिरि'ति यच्छब्दसामध्यांद् युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च ग्रुसम्बन्धि त्रिपाद्रह्म प्रसिद्धिमिति प्रसिद्धायां तदेव सम्बन् ध्यते । (६)न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यिमञ्जाने तिद्वेशेषणस्य विभक्त्यर्थः

(३) सर्वनामाति व्याचष्टे औरसार्गिकामिति । यथेति । अत्र दहेदिति च विधि विभक्तिः प्रसिद्धार्थय-च्छब्दोपहता गृहदाह अक्षणनिमित्तपरा, आच्छेंदिति च 'स ऐन्द्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदि'ति विधास्यमान-निर्वापनिमिन्तं हविरार्तिमत्त्वदाति । दभयं-दिधपयसी ।

⁽१) भिवृतं त्रिवृतमिति भाष्यं व्याचष्टे एकैकामिति । तेजआदिभूतं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ता त्रि-वृत्करणश्चीतरुपास्यमानतेजोविषयत्वेन संकोचियतुं न युक्ता, ततोऽप्यत्र नेतुमयुक्तेत्यर्थः । त्रिवृतं-अ

⁽२) न वयं वाक्यान्तरस्थलिङ्गात्तेःजश्चाति वाधामहेऽपि तु तदुपवृहितश्चत्येत्याह सर्वनामिति । यदा-दिस्वनामपदं प्रज्ञातार्थवोधकमज्ञातं सत् अर्थावोधकमतो यच्छब्दः प्रज्ञातवचनः सन्गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टं त्र-क्षेत्र परामृश्चतीत्यर्थः । तद्बलादिति । यतः पूर्ववाक्यस्थमपकर्षत्यते। यत्व्छब्दश्चतिवलानेजालिङ्गान्यपि वा-यानि ब्रह्मरायेव नेयानि संगमनीयानि । तत्र गायत्रीवाक्ये शातिपदिकार्थी यौर्ब्रह्म प्रधानं न तु च्छन्द इति कारिकद्रयार्थः।

^{🥒 (} ४) प्रसाध्यार्थेति व्याकुरुते यत्रेति । वचनानि त्विति । ज्योतिष्टोमगतसोमेषु देशप्रसङ्घो विध्यमावात्र वियते इति प्राप्ते 'सर्वतः परिहारम।विवनं भक्षयति तस्मात्सर्वो दिशः शुगोति' इत्यायर्थवादा अप्राप्तत्वाद्गश्चा-खुवादायोगादिधायकानि वचनानि इत्युक्तम् तृतीये । एवं प्राप्त्यभावे प्रक्षिद्धार्थत्वं सर्वनाम्नोऽपनीयत इति तस्यन्यायत्वादुदाहृतम् । (५) प्रसिध्यपेक्षीति न्याचष्टे तदिहेति ।

⁽६) नतु 'दिवि' 'दिव'इति च रूपभेदान्न पूर्ववाक्यस्थन्नद्वाग इड पत्यभिज्ञावतः सर्वनाम तं न परामृत्रो-

स्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता । एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमझसानीति ब्रह्मण्ये ममियतव्यानि, गमितानि च माध्यकृता । तत्र जयोतिर्ब्रह्मविकार इति जयोतिषा ब्रह्मैनोपल स्थते । अथवा प्रकाशमात्रवचनो जयोतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति जयोतिर्व्रह्मेति सिद्धम् । "प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये" इति (१० २४२ पं० ५) प्रसिद्धा-पेक्षायां (१) प्रकृतं संनिद्धितप्रसिद्धं तु कल्प्यं न पूर्ववाक्यगतं प्रकृतम् । अत एवोक्तं करूप- यत इति । संदंशन्यायमाह—"न केवल्य"मिति । "परस्यापि ब्रह्मणो नामादि प्रतिकत्ववदि"ति (१० २२४ पं० १५) । कोक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो, जीवाभावे देहस्य शैरयात् , जीवतश्चौष्ण्याज्ज्ञायते । तस्मात्तरप्रती कस्योपासनमुपपन्नम् । शेषं निगद्व्याख्यातं भाष्यम् ॥ २४ ॥

(सु॰) छन्दोभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोर्पण-निगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

(२)पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थस्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्व भूतं यदिदं कि वे'ति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति । (३) नन्वा'काशस्तिल्लङ्कादि'त्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि—'तावानस्य महिमेश्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च 'तदेतहचाभ्यनूक्तिमि'त्यनेन सङ्गमितार्था ब्रह्मलिङ्क्षम् ।
एवं 'गायत्री वा इदं सर्वमि'त्यक्षरसित्रवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते । (४) न च मृतपृथिवीशरीरहृद्यवाक्प्राणात्मरःवं गायत्र्याः स्वद्भणे सम्भवति । न च ब्रह्मपुपद्यते । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत् । न च पूर्वन्यायस्मारणे स्त्रसन्दर्भे एतावान् युक्तः ।
(५)अत्रोच्यते । अस्त्यधिकाशङ्का । तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः । गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवाच्छित्रस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरववच्छेदान् । नहि घटावीच्छक्षं नभोऽनवच्छित्रं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं,
तहरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः (६)कयाचित्रपणाङ्या । 'वाग्वे गायत्री वाग्वा इदं सर्व भूतं

दित्याग्नंक्याह न चेति । प्रादिपदिकार्थो वौस्तावदुभवत्र समा, सा हि प्रधानं गुणस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मा-दुगुणे त्वन्याय्यकरूपनेति विभक्तिवैक्रप्यं नेयमित्यर्थः ।

⁽१) ननु वाक्यस्थज्योतिर्लोभे प्रकृतहानं न दोबोऽत आह प्रसिध्यपेक्षायामिति । यच्छुतेर्विषयगवे-बणायो प्रकरणापातमपि प्रसिद्धं प्राह्मम् , न स्ववाक्यगतमपि प्रस्तोध्यमाणमपूर्वेमसिद्धोरिस्यर्थः ।

⁽२) छन्दोभिधानादितिसूत्रैकदेशशङ्कावाद्याह पूर्ववाक्यस्येति ।

^{ः (}३) तत्र सिद्धान्याक्षिपति नन्वित्यादि युक्त इत्यन्तम्।

⁽४) न च भूतपृथिवीति । 'गायत्री वाव इदं सर्व भूतं यदिदं ।कं च वै' इत्यदिक्षुतौ भूतादिषड्वि-भगायत्र्याः स्वरूपतो भृतायात्मकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

^{े (} ५) एकदेशशङ्कावादी समाधन्ते अत्रोच्यते इत्यादिना ।

⁽ ६) नतु श्राब्दात्मिकायाश्क्रन्दोरूपाया गायत्र्याः कथं स्तृतिस्त आहं कयाचिदिति ! तदाप्रेष्ठाश्याः दे - वतायाः सर्वभूतात्मकत्वमाभिन्नेत्यत्यर्थः ।

गायित च त्रायित चे'त्यादि श्रुतिभ्यः । (१) तथा च 'गायत्री वा इदं सर्व'मित्युपक्रमे गाय-त्र्या एव हृदयादिभिन्यां ख्या, व्याख्याय च 'सेषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री'त्युपसंहारो गा-यञ्याभेव समझसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमझसिति । 'यद्दै तद्रह्मे'ति च ब्रह्मशब्द-रछन्दोविषय एव, यथै'तां ब्रह्मोपनिषद्भि'त्यत्र वेदोपनिषदुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोभि-धानान ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—''न, कृतः, ? तथा चेतोपंणानिगदात्"। (पृ० २४६ पं० ८) गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीक्षपितकारानुगते ब्रह्मणि चेतोपंणं चित्तसमाः धानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगयते। एतदुक्तं भवति। न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पर्कस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिब्रत्वमन्यत्र न स्यादवच्छेदिवरहात्। किन्तु यदेव तह्नह्म सर्वात्सकं सर्वकारणं तत्स्वक्षपेणाशक्योपदेशमिति तिह्निशरगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते, गायत्र्याः (२)सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेविं कारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वार्ग्वोपपत्तेः। न चात्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, निह कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठक्षपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति, तद्वूपप्रस्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात्।

तदेवं गायत्रीश्रव्दस्य मुख्यांर्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, संप्रति तु गायत्रीश्रव्दः संख्यासामान्याद्गाण्या बृह्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयांति—"अपर आहे"ति (पृ० २४७ पं० १)। तथाहि—षवक्षरैः पादेर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । दिवि—खोतनवित चैतन्यक्पे, स्वात्मनीति यावत् , त्रयः पादाः(३)। (४)अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः—'इदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशे स्तिहि तस्य जागरितस्थानं, जायत् खल्वयं बाह्मान् पदार्थान् वेद । तथा 'ऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः'। हारीरमध्य इत्यर्थः, तिहि तस्य स्वप्नस्थानम् । तथार्थःयं वाव स योऽयमन्तहिद्यं आकाशः'। हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तिहि तस्य सुषुप्ति स्थानम् । तदेतं 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रशिवदेन ब्रह्मोच्यते इति । "अस्मिन्पक्षे ब्रह्मोचाभिद्तित''मिति । ब्रह्मपरत्वादिभिद्दितिमत्युक्तम् ॥ २५॥

⁽१) उपक्रमोपसंहाराभ्यामपि गायत्रीश्तुतिरेव साधीयसीत्याह तथाचेति ।

⁽२) सर्वच्छन्द इति । एवं हि श्रूयते 'चतुरचराणि छन्दांस्यग्रे समवत् , तेषु जगती सोमाहरणा-य गता जीव्यक्षराणि हित्वाऽऽगच्छत् । एकं हित्वा त्रिष्टुवागता । गायत्री तु गत्वा तानि मालेतानि च-स्वार्यक्षराणि सोमं चाहृतवती, ततः साऽष्टाक्षराष्ट्रभवत्त्रये सवनत्रयमतन्दन्त याज्ञिकाः । एवं माध्यदिनादि-स्वने त्रिष्टुवादिपार्थन्या गायञ्युपाद्वाने एकादशाक्षरा द्वादशाक्षरा चाभवदित्युक्त्वोपसंहृतं-तस्मादाहुर्गा-यत्राणि वे सर्वाणि सवनानि' इति, अतस्सर्वच्छन्दोक्याजिः । तथा 'गायन्या त्राह्मणमसूजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगन्या वैदयस्' इति श्रुतेश दिजातिदितीयजन्त्रजननीत्वं बोध्यम् ।

⁽३) त्रयः पादा इति । अन्यं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य स्वद्भयपरिच्छित्रत्वातः त्रयः पादा इति भावः ।

⁽ ४) दिवाति वाक्यशेषवशात विपादिति मन्त्रस्य व्याख्यात्तरमाह अथवेति । प्रयते ज्ञायते एभि-स्तुरीयमिति विश्वतैजनमाज्ञान्यः पादा एते यस्य तात्त्रपात्तुरीयं स्वपादद्वारा गमनेऽवस्थितमित्वर्थौ मंत्रस्य तन्मते बोध्यः ।

(सु॰) भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

"षड्विधे'ति (पृ० २४७ पं० ५) । भूतपृथिवीशर्रारहृदयवाक्प्राणा इति षद् प्रकारा गायज्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । "पञ्च ब्रह्मणुठ्ठषा (छा० ३।१।३६) इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मणुठ्ठषश्चित्रं ह्रासम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भ-विते" (पृ० २४९ पं १) । अस्यार्थः—(१)हृदयस्यास्य खळ पञ्च सुषयः, पञ्च छिद्राः णि, तानि च देवैः प्राणादिभी रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः। तथाहि—हृदयस्य यस्प्राङ्मुखं छिदं तस्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि(२) प्रायणकाले सञ्चरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षः स एवादित्य इत्यर्थः, 'आदित्यो ह वे बाह्यः प्राण' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तस्थो वायुविशेषो ज्यानः । तत्सम्बद्धं श्रोत्रं तचन्द्रमाः, 'श्रोत्रेण सृष्टा दिश्चः अन्द्रमाक्षे'ति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तरस्थो वायुविशेषोऽपानस्स च वाक् तत्सम्बन्धाद्, वाक् चाप्रिरिति, 'वाग्वा अग्नि'रिति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखस्स्रिस्तिः स्थो वायुविशेषस्स समानः, तत्सम्बद्धं सनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्वस्स्रिक्तिः त्थो वायुविशेषस्स समानः, तत्सम्बद्धं सनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्वस्त्रिक्तिः वायुविशेषस्स समानः, तत्सम्बद्धः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा(४) न गायज्यामक्षरः सिविश्वश्चात्रमात्रे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्यवेति ॥ २६॥

(सु०) उपदेशभेदान्नेति चेत् नोभवस्मिन्नप्यविरोधाम् ॥२७॥

"यथा लोके" इति (१० २४८ पं० १०)। (५)यदाऽऽधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्थादा व्याख्येया। यो बहु रथेनो वृक्षाग्ने वस्तुतोऽस्ति स च ततः परतोप्यस्त्येव, अर्वाग्मागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात्। (६)एवं च बाह्ययु-भागातिरिक्तशरीरहार्द्युभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्याद् युभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम्।

(७)यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्ये यम्। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम् "अपर आहे"ति । (८)अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥

(३) आकाशः-परमेश्वरः । (४) पुरुषाः-प्राणादयः।

⁽१) भायभ्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनः कृत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थे तस्य हेत्यादिवाक्यं तद्यं तत्यादिवाक्यं तद्यं तेत्र्यादिवाक्यं तद्यं तेत्र्यादिवाक्यं तद्यं तेत्र्यादेवा । शामादिदिगता हृदयक्षमलसुषयो द्वाराणि तत्स्थाः शाणादिपचवायको द्वारपालास्ते च चसुरादिकरणयुक्ता आदित्यादिदेवैराधिष्ठता इति समुदायार्थः ।

⁽२) पाणशब्दं निर्विक्त प्रायणकाले इति।

⁽५) पदादानुक्तं प्रधानभकृत्यर्धप्रत्यभिक्षानुरोधेन प्रत्ययार्थवैषम्यं नेयमिति तदुपद्शकं माध्यं ब्या-चष्टे यदाधारत्वामिति । यदा मुख्यमाधारत्वं बृक्षाप्रस्य विवाक्षितं तदा बृक्षाप्रात्यरतः स्येन इति प्रयोगे स्येन-शब्दो बृक्षाप्रकरनस्येनावयबादुपरितनावयवाविक्छित्रावयविकक्षक इत्यर्थः ।

⁽६) अश्मिन्यसे दार्शान्तिके ब्रह्मणः स्थेनवद्वयवाभावाद्दिव इति श्रुति लक्षणया व्याचष्टे एवं चेति । शक्यते च दृष्टान्तेपि वृक्षाप्रादित्यविध्युतिर्लेखणया नेतुम् अप्रभागादीषद्वाँग्भागपरत्वे तदा दार्शान्तिकेन साम्यमित्यर्थः।

⁽ ७) यदा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विविश्वत्वा पंचम्येव मुख्या तदा सतमी सामीध्यसम्बन्धं लक्ष-यतीत्याह यदा त्विति । (८) अत एवेति । सर्वमर्यादाया मुख्यत्वोद्वेत्यर्थः ।

(स्०) प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

(१)अनेकिलङ्गसन्दोहे बलत्रत्कस्य किं भवेत् । लिङ्गिनो लिङ्गसित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

सुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामने केशं लिङ्गानि बहूनि सम्प्लवन्ते, तरकतमदत्र लिङ्गं, लि॰ ङ्गामासं च कतमदित्यत्र विचार्थते । न चायमर्थोऽ त एव प्राण' इत्यत्र विचारितः ।

(२)स्योदतत् हिततमपुरुषार्थासिद्धिश्च निष्विलञ्जणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञातमत्वै चानन्दादिश्व न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति । तथै'ष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरि'-त्याद्यपि । जीवे त प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्धवेदितरेषां त्वसम्भवः । वक्तत्वं च वाककरणव्यापा॰ रवस्वं यद्यीप परमात्मिन स्वरूपेण न सम्भवति, (३)तथाप्यनम्यथासिद्धबहुबद्धालिङ्गविरोधा-ज्जीबद्वारेण ब्रह्मण्येव कथीचबाएयेयम् , जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रीतः-'यद्वा• चानभ्युदितं येन वागभ्युग्रते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी'ति वाग्वदनस्य ब्रह्म कार्णिमत्याह । शरी(बारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव, तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मयत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विष्रह्वत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उशाच 'मामेव विजानीही'त्युपक्रम्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्यात्मनि प्राणशब्दमुचचार्, प्रज्ञाः रमस्यं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानकाक्तित्वात् , सामर्थ्यातिशयाचेन्द्रस्य हिततमपुरु-षार्थहेतुत्वमपि, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्नस्य देवान्त्रखप्रवृत्तेर्भूणहृत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः, लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात् , आनन्दादिक्पत्रं च स्त्रगस्यैवानन्दत्वात् , 'आभूत-सम्प्लवं स्थानमसृतःवं हि भाष्यत' इति स्सृतेश्वासृतःवामिन्दस्य, 'त्वाष्ट्रमहनामे' स्यावा च वि-अहबत्वेन स्तुतिस्तत्रेवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्यज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः, परमान-दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचाराद्यारमसम्बन्धभूत्रध पराचीन्द्रेऽनुपपत्तः, इन्द्रस्य देवताया आत्मिनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेबस्येव प्रारब्धः विपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षयपता ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विश्वहवदिनद्रजविप्राण-वायुपरित्यागेन ब्रह्मेवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतिदिति ॥

(४)अत्रोच्यते-'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्यतावस्मिन् करीरे वसतः

⁽१) अनेकेति। अनेकेषां लिङ्गान्यनेकानि च तानि लिङ्गानि वा प्रतिपदार्थमनेकानीति वावत्तेषाने सकत्वेन प्रतिपदार्थमनेकानीति वावत्तेषाने सकत्वेन प्रतिपासमानवाक्ये समावेशे । कें बलवत् किममूनि सर्वाणि समबलानि उत्तेकमेव बलवयादा चैकमेव तदा कस्य लिगिनो लिगं बलवत् कि ब्रह्मण उत प्राणादेखितदत्र चिन्यते, एतच प्राण् अत एव प्राण् इत्यत्र न चिन्तितम् । तत्र हि ब्रह्मालङ्कान्प्राणश्चातिनीता न तु ब्रह्मलिङ्कानां बलाबलं विचारितम्, इति अप्रि-माधिकरणसङ्कतिकारिकार्थः । कारिकार्थमेवाह मुख्येति ।

⁽२) अनन्यथासिद्धवद्यालङ्कानुसारेणेतरेषामन्यथासिद्धिवदन्तस्तद्धमौपदेशादित्यनेन पुनरुक्ति शंकते स्यादेतदिति।

⁽३) देवतालिङ्गस्यान्यथाभिद्धिमाह तथापीति ।

⁽४) वसत इति द्विवचनश्रुत्या सहोत्कमणादिलिङ्गानुगृहतियोपास्यमेदप्रतीतेर्ने वाक्यस्य ब्रह्मः मात्रपरत्वनिर्णय इति वदन् पूर्वपच्चसंभवमाह अबोच्यत इति । तस्य प्राणस्य प्रचात्मनः जीवेन सहोपास्य स्वसक्तमित्यर्थः ।

सहित्कामत' इति यस्येव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्येव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहो-त्क्रमणमुच्यते । न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावो, न चोत्क्रमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्या भक्त्येकत्वमनयोरुपचरितं 'यो वै प्राण'इत्यादि-ना । आनन्दामराजरापद्दतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे(१) भविष्यन्ति । तस्माय्ययायोगं त्रय एवात्रोपास्याः । न चैष वाक्यभेदो दोषमावद्दति, वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वक-त्वात् , (२)पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रीविष्यमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु(३) सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमो, न तु पदार्थावगमपराग्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थ पदार्थावगममन्तरेण न श-कनुवन्ति कर्तुमिखन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टेकार्थावबोधनस्वरसा-न्येव बलवद्वाधकोपनिपाताकानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।

इति । तेन यथोपां श्रुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवा-क्यत्वाय 'प्रजापित रुपां श्रु यष्टव्य' इत्यादयो न पृथिष्वध्यः किं त्वर्थवादा इति निर्णीतम्, तथे-हापि 'मामेव विजानीही' त्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे' त्युक्तवाऽन्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-ऽऽनन्दोऽजरोऽमृत' इत्युपसंहारा द्व्याण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणिलेक्ने अपि तद-नुगुणत्या नेतन्ये, अन्यथा वाक्यमेदप्रसङ्गात् । यत्युनमेददर्शनं 'सह ह्येता'विति, तज्ज्ञा-निक्रयाज्ञाक्तिमेदेन (४) बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभृतयोनिदेशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयि-तुम् । (५)अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वक्ष्यस्याभेदमुपलक्ष्यणाभेदेनोपलक्षयि - "प्राण एव प्रज्ञात्मे"ति ।

> (६)तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः । एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति सङ्ग्रहः॥ २८॥

(मू॰) न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

(१) ब्रह्मणि प्राण इति । 'स एव प्राण आनन्दोडजर' इत्यत्र प्राणशब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः ।

- (३) पदार्थावनोधी हि बाक्यार्थनोधे हेतुरत एव स गुणः, उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानमतो न प्रतीतैकवाक्यतामङ्ग हति भिद्धान्तयति सत्यमित्यादिना ।
 - (४) ज्ञानशक्तिमती बुद्धिः, क्रियाशक्तिमांश्च प्राणः।
- (५) यदि प्रत्यमात्मोपाधी भेदेनं निर्दिष्टी न तु जीवपाणी स्वातंत्र्येण कथं तिहै पाण एव प्रज्ञा-त्मेरयुपकम्योपास्वेति तयोरुपास्यत्वनिर्देशः, भेदेनोन्कयोर्ग कथमभेदनिर्देशोऽत आह अत एवेति ।
 - (६) उपसंहारार्थसंमहकारिकामाह तस्मादिति ।

⁽२) भवतु पदायावगमपुर्वको वाक्यार्थावगमस्तयापि गामानयेत्यादाविवैकवाक्यता कि न स्यादत आह पदार्थानां चिति । गुणप्रधानयोग्यपदार्थावगमे भवत्येकशाक्यता, इह तु सहोत्क्रमत इत्यादिभिः स्वानतन्त्र्यावगतेर्वाक्यभेद इत्यर्थः ।

शास्त्रदृषा तृपदेशो वामदेववत्॥ ३०॥ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासात्रैविध्यादाः श्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१॥

"न ब्रह्मवाक्यं भिवतुमह्ती"ति (पृ० २५५ पं०४) नैष सन्दर्भों (१) ब्रह्म-वाक्यमेव भिवतुमह्तीति, किन्तु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिनमुख्यप्राणवाक्यं किंचिद्बह्मवाक्यमित्यर्थः । "प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्चयत्वादि"ति । (२)प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवनमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक-ममात्रम् । "उभा"विति पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् । "न ब्रह्मो"ति (पृ०२५६ पं० १) । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । "द्शानां भूनमात्राणामि"ति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृ-थिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च ब्रद्धीन्द्रयाणि पञ्च ब्रद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः ।

तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे—"अथ वे"ति (पृ० २५७ पं० १) (३)पूर्वं प्राणस्यैकसुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनानेनिक्चेन वाक्यभेद श्रिक्षण दूषणमुक्तम् , इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानाच वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं—कथं न वाक्यभेद-इति । (४)युक्तं 'सोमेन यजेतं 'त्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविध्यत्वात् , इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो मविद्यमहेति, अमावार्थस्य विधिविषयत्वानयमाद् , वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात् , तदन्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधियस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति माष्यकृता नोद्घाटितः, स्व-व्याख्योनैनवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३० ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ द्वितीयं पादमारिष्युः पूर्वोक्तमर्थ स्मारयति वक्ष्यमाणापयोगितया—"प्रथमे पाद" इति (पृ० १५९ पं० ९)। उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदे क्यन्ते। न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुभिति, अत उक्तम्— "समस्तजगत्कारणस्ये" ति (पृ० १६० पं० १) यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्ताहतः

⁽१) नतु जीवप्राणब्रह्मणामुपास्यत्वेन यदि पूर्वपक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्रागालिङ्गसूत्रावतारकपूर्व-पक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषेधोऽत आह ब्रह्मवाक्यमेवेति । ब्रह्मपरत्वनियमो निषिध्यत इत्यर्थः ।

⁽२) एतःस्त्रपूर्ववश्वभाष्य एव प्राणस्य प्रज्ञात्मस्वसुपपादयितुं प्रज्ञेत्यादि भाष्यम् , तत्र प्राणान्तर-शब्दार्थमाह प्राणान्तराणाति ।

⁽३) पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थे विभजते पूर्वमिति । उपासनात्रीविध्यपसङ्गादिति पूर्वत्र व्याख्यानमत्र त एकस्या उपासनायास्त्रिविधन्वात्र वाक्यमेद इति व्याख्यानमित्यर्थः ।

⁽४) अत्र ताविक्तिमुपासनात्रयविशिष्टत्रद्वाविधिरत त्रद्वाविशिष्टायानात्रयविधिरयवा तदनुवादेन तदा-श्रित्योपासनत्रयविधिरिति विकल्प्य नाय इत्याह युक्तमिति । न द्वितीय इत्याह् वाक्यान्तरेभ्यस्थति । विशेष-जीभूतत्रद्वाणः सिन्तिषी मानत्वात् न तद्विशिष्टोपासनविधिरित्यर्थः । ततस्तुनीयकल्पः परिशिष्यत इत्याह तद सुयति । तं दृषयति तस्य चेति । त्रद्वानुवादेनीपासनविधावेकविशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्प रमसङ्गा-स्त्रत्युपीस्तिविष्यावृत्त्यापात इत्यर्थः ।

थापि ब्रह्मणो जगजनमादिकारणस्त्रोपपादनेना(१)धिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्त्र हतुभावेनोपन्यास इत्यथः । "अर्थान्तरप्रसिद्धानां चे"ति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धानां चे"ति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तद्दव्यभिचारालिङ्गश्रवणात् तत्र केव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मणोचरत्वानिर्णयं प्रतित्याभिप्रायः । (२)पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वेष्ठ दर्शयिष्यामः ।

(सू॰) सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

"इदमामनायते—सर्व खाद्यदं ब्रह्म, कृतः ? तज्जलानि"ति । यतस्तस्माह्यणो जायत इति तज्जम् , तास्मिश्र लीयत इति तल्लम् , तास्मिश्रानिति सियतिकाले चेष्टत इति तल्लम् जगत्तस्मात्सर्वं खाल्वदं जगद्रह्म। अतः कः कास्मिन् रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरितः शान्तः सन्तुपासीत । "अथ खल्लु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुर्रास्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति सक्तुं कुर्वित मनोमयः प्राणशर्रार्र" इत्यादि । (३)तत्र संश्याः किमिह् मनोमयत्वादिभिष्योः शारीर् आत्मोपास्यत्वेनोपिह्रयते आहोत्विद्वद्वोति । कि न्तावत्याप्तं "शारीर्ण" (१० २६१ पं० १) जीव इति । कुतः ? (४)कृतुमित्यादिवाक्येन विहितां कृतुभावनामन् सर्वभित्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । (५)तथा च सर्व खल्विदं ब्रह्मिति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तद्योपजीवित्वात् । (६)एवं च सङ्कत्यविधः प्रथमो निर्विषयः सख्यर्थवस्यन्विषयापेकः स्वयमित्र्वत्तेता न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्योऽज्ञुपपादकत्वात् , तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः सम्बध्यते। (७)मनोमयत्वादि च कार्यकारणसङ्घातात्मने जीवात्मन एव निक्किः मिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद्वद्याणा सम्बद्धमहैति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोः धात् । (८)न च 'सर्वं खल्वदिमे'ति वाक्यं ब्रह्मप्तिति तु शमहेतुविकारवर्थवादः शान्तता-

⁽१) अधिकरणेति। यात्मद्भावधादित्यामीद्भिः सोऽधिकरणमिद्धान्तः।

⁽२) ययर्थान्तररूढा अपि शब्दा ब्रह्मालिङ्गात ब्रह्मपरतया व्याख्याताः तर्हि कैव कथा मनोमयता-दिलिङ्गेषु, अपि चेह ब्रह्मशब्द एवास्ति 'सर्वे खल्विदं ब्रह्मेति', अस्ति च वाक्यशेष सर्वेकमेत्वादि ब्रह्मितंग तत्कथं जीवपरत्वशङ्का वाक्यस्यात आह पूर्वपक्षिति । क्रतुमित्यादिवाक्येनेत्यारभ्यत्यर्थः ।

⁽३) मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मनैरपेक्ष्यसापश्चत्वाभ्यां संशयमाह तत्रेति ।

⁽ ४) स्ववाक्योपात्त्रधर्मविशिष्टजीवोपासनानुवादेन श्रमाविधिपरत्वात्र सर्वे खल्विति वाक्यसुपास्यसम-र्थकमित्याह ऋतुमिति ।

⁽ ५) प्रागप्रतीतायाः ऋमप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्यतुवादस्तवाह तथाचेति ।

⁽६) नतु संकल्पविधेरपास्यसापेक्षत्वाङ्कसण उपास्यत्वमत आहेवं चेति । स्रापेक्षस्य गुणाविध्यर्थमा-अयदानायोगान्मनोमयत्वादिभिरेवापेचापुरणामित्यर्थैः ।

⁽ ७) स्योदतन्मनामयस्यादिमङ्क्षेत्रवास्त्रियस्य आह मनोमयस्यादि चेति । उत्पत्तिश्चित्रद्धतं कर्मस्यक्तप्रतीतिस्मयावगतस्यम् ।

⁽८) चेत्र ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि तदिमिधानिम्यत आह नचेति । हेतुविनमयत इति तथोक्तः । श्रूपेंगेति वाक्यान्ते तेन दीति श्रुतम् । तत्र च डिज्ञब्दश्चतेः स्तुती च लक्षणापत्त्याऽत्रकरणत्वं हेतुरुपदि-ष्टस्तथाच ययदत्रकरणं तेन तेन होतव्यमिति पूर्वपक्षे तृतीयाश्चर्या होमकरणं तूर्पे गम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षादतः शूर्पस्तुतिवदत्त्रापि शान्तताविधिपरो ब्रह्मप्रश्नंसावाद हत्यर्थः ।

विधिपरः, 'शूर्येण जुहाति, तेन श्वनं क्रियते' इतिवत् । न चान्यपरादिष ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तम् । मनोमयरवादिभिधेमैजीवे सुप्रसिद्धैजीवविषयसमपंणेनानपेक्षितरवात् ।
सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् ।
स्याख्यातं च भाष्यक्रता । एवं कर्मकर्तृत्वपददेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मिनि
कथंचिद्धेदोपचरिण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या । 'एतद्रह्में'ति च जीवविषयं जीवस्यापि
देह्दिवंबृहणत्वेन ब्रह्मस्वात् । एवं सत्यसङ्कत्यादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति,
तद्व्यतिरेकात् । तस्माज्वीव एवोपास्य स्वेनाऽत्र विवक्षितो, न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते —

(१)समासः सर्वनामार्थः सनिकृष्टमपेक्षते । तिद्धतार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तकः॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म प्राह्ममन्यपरादपि । तथा च सत्यसङ्कलप्रस्तीनां यथार्थता॥

(२)भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाञ्जीववाचकत्वं भवेत , न त्वेतदिस्त । तथाहिः—प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुनीहिः सिच्चिहितं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य त दिभिधानं पर्यवस्येत् । (३)तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं तदिभिधानपर्यवसानायालं, तदेव त मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विशायते । तथेनैष्(४)शब्दः समवेतार्थो भवित स समासार्थः । (५)न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमना' इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादिति युक्तम् । तस्यापि सर्वविकारकारणत्या विकाराणां च स्व-कारणादमेदातेषां च मनोमयत्या ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः ॥

(६)स्थादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य बु द्विस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जधन्यं ब्रह्म, ब्रह्मालिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाःजीवेप्यु-पपरस्यन्ते । (७)तदेतदत्र सम्प्रधार्यम्-किं ब्रह्मालङ्गेजीवानां तदिमिकानामस्तु तद्वत्ता, तथा च

(३) तद्धितार्थ इत्यंत्रां ब्याचेष्ट तत्रेति । (४) तयत्रैष इति मु० मु० पु० पाठः ।

(५) नचैत्र इति । एव मनोमय्शन्दो जीवे एव निविधावयवार्थी न तु ब्रह्माणे तस्य मनआदिविरह-प्रतिपादनादित्येतम् युक्तम् , कुतो न युक्तमत आह तस्यापीति । विकाराणां-तद्दिशेषाणां जीवानाम् ।

(६) विकारतं जीवानामभेदापेशं यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो मनोम्यत्वं तर्हि जीव एव मनोम्यपदं सुख्य-मिति तदेव समाक्षकाङ्कायाः पुरकं स्यादित्यभिप्रायणाज्ञाङ्कते स्यादेतदिति ।

्रा (१) उक्ताश्चनासमाधानार्थं प्रथमं बलाबलविवेकाय पश्चविभागं करोति तदेतेदिति । ब्रह्मलिङ्केः— -सर्वकर्मत्वादिभिः, तहत्ता-ब्रह्मलिङ्कदत्ता । अस्मिन्पश्चे फलितमाह तथाचेति ।

⁽१) समास इति। 'मनोमय' प्राणश्ररीर' इत्यत्र प्राणः शरीरमस्येति बहुत्रीहिसमा से विश्वहवशाद-स्येत्यन्तगार्भेतसर्वनामार्थवान् , सर्वनाम च सिन्नहृष्टमेपक्षते हतः सर्वनामश्रुति द्वापास्यत्वे मानमित्ययः। नजु मनोमय इति स्ववावयस्थमयद्येन ब्रह्माकाङ्का न सम्भवेदत आह तद्धितार्थे इति । सोऽपि विकारपा-चुर्यसाधारणतया सामान्यत्वाच ब्रह्माकाङ्काशमकः संदिग्धत्वादिति भावः। फलितमाह तस्मादिति। स्ताः श्रमिविधिस्तुतिपरादिषे वाक्याङ्केषय माद्यम् , एवं च ब्रह्मोपादाने सत्यसंकत्यादीनां यथार्थत्वसम्भवेन वाक्य-श्रेषस्थिलङ्कसामच्चस्यमित्यर्थः। (२) समास इतिकारिकाशं व्याच्छे भवेदिति। तदिमिधानं –समासाभिधानम्

जीवस्य मनोमयस्वादिभिः प्रथममवगमालस्यैवोपास्यस्वम्, (१) उत् न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तद्भिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्भव्य , तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽतुपः पत्तेबंद्मैवोपास्यमिति । (२)वयं तु पश्यामः—

> समारोध्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोध्यं न रूपवत् ॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू रूपवर्ता, न तु रज्जुरूपेणाः भिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावातिः रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्रह्म रूपवयुज्यते, न तु ब्रह्मः रूपैनित्यत्वादिभिजीवस्तद्वान् भवितुमहिते, तस्य तदानीमसम्भवात् । तस्मात् ब्रह्मालेङ्गदर्शः नाज्जीवे च तदसम्भवाद्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । (३)एतदुपलक्षणाय च 'सर्वे ख-विवदं ब्रह्मे'ति वाक्यसुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

"यद्यप्यारेषय" इति । (पृ० २६२ पं० ९२) शाख्योनित्वेऽपीइवरस्य पूर्वपूर्व सिष्ठरिनतसन्दर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्रयादपौरुषेयत्वाभिधानम् ,तथा चाऽस्वातन्त्रयेण विवक्षा नास्तित्युक्तम् । परिष्रह्परित्यागा चापादानानुपादाने उक्ते, न तुपादेयत्वमेव, (४)अन्य- थोद्देयतयाऽनुपादेयस्य ष्रहादरिविवक्षितत्वेन चमसादाविष सम्मार्गप्रसङ्गातः । तस्मादनुपादे यत्वेऽपि ष्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः । (५)तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितम-विवक्षितम् , इच्छानिच्छे च भक्तितः । तदिदमुक्तं— धेवद्याक्यतात्पर्याभ्यामवगम्ये ते" (पृ० २६३ पं० १) इति । यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम् , अतत्परेण चा-नुपात्तमविवक्षितिमित्यर्थः ॥ २॥

स्यादेतत् , यथा सत्यसङ्कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्स्यन्ते, शारी

⁽१) एवं जीवोपास्यत्वपक्षं प्रदर्श्य ब्रह्मोपास्यपक्षमाह उतेति । तथाच ब्रह्मामित्रस्यापि जीवस्याव च्छित्रतया न ब्रह्मधर्मवत्ता, ब्रह्मणस्तु सर्वात्मत्वाज्जीवतिङ्गैस्तहत्तेति पक्षे लाभमाह तथाचेति ।

⁽२) तम् स्वमतमाह वयन्त्विति । समारोध्यस्येति । ज्ञायमानेन समारोध्यजीवरूपेणाधिष्ठानविषयो मझरूप्यस्वेतः तस्याज्ञायमानत्वेन समारोध्यज्ञोत्वेतः तस्याज्ञायमानत्वेन समारोध्यज्ञोते सत्त्वातः । विषयस्य तु रूपेणासाधारणेन ज्ञायमानेन समारोध्य जीवो न रूपवानिधिष्ठानासाधारणरूपज्ञाने सति समारोध्यामावादिति कारिकार्थः । कारिकार्थामिमः मेव वृष्टान्तेन वृद्धयन्त्राह समारोधितस्येति ।

⁽३) एतदुपलक्षणाय-सर्वकामत्वाध्यलक्षणाय, उपन्यस्तं भाष्यकारेणेति शेषः ।

⁽४) 'उपादानेन फलेन' इति भाष्ये उपदानं नाम परिप्रहो न त्पादेयत्वमुहस्यप्रतियोगित्वम्, विप-च नाधकमाइ अन्यथेति । किञ्चित्कार्ये विधातुं सिद्धवान्नेदेस्यमुहस्यत्वमतुष्ठेयत्वेन निदेश्यत्वमुपादेयत्वम् । उद्देश्याविवक्षायां 'प्रइं सम्मार्थी'त्यनोदेश्यप्रदृश्याविवक्षा स्यात्तथाच चमसादेरपि सम्मार्गप्रसङ्गः स चा-यक्त इति भाषः ।

⁽५) तहतं-प्रहगतम् , एकप्रसरतयैकपशुविशिष्टयागविधिसम्मवा'त्यशुना यजेते'त्यत्रोपादेयविशिषण-त्वादेकत्विवस्राया युक्तत्वेऽध्यत्र प्रहत्वेकत्वोद्देशेन सम्मागीवधानुहित्यमानयोः परस्परमसम्बन्धाद्गह एवोद्दे । त्रयेन पर्यवसानाच्य वाक्योपरिसमातिसम्भवेन प्रदं सम्माष्टिं तं चैकमिति वाक्यभेदापच्येकत्वविवस्रा नः । युक्तेति भावः।

रस्य ब्रह्मणोऽभेदात् , शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः—

(सु॰) अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृब्यपदेशाच ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

यत्तदवीचाम 'समारोप्यथर्माः समारोपनिषये सम्भवन्ति, न तु निषयधर्मास्समारोप्य' -इति , तस्येत उत्थानम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सु॰) स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अभिकोकस्त्वात्तद्यपदेवाच नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवत् ॥ ७ ॥

अत्राह चोदकः "कः पुनर्यं शारीरो नामे"ति (पृ० २६५ पं० ९)। (१)न तानद्भेदप्रतिषेषाद्भेदन्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भनितुमहतो निरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकिमह तात्त्विकमताात्विकं चेतरत् । (२)तत्र पौर्वापर्यणाद्भैतप्रतिपादनपरत्वाद्भेदान्तानां द्वैतमाहिणस्र मानान्तरस्याभावाक्ष्मधानाच्च, तेनाद्धैतमेव परमार्थः । तथा चातुपपत्तिस्विक्ष्माद्याधासङ्गतांश्रीमत्यर्थः । परिहरित "सत्यमेवमेतत्, पर प्वातमा देहिन्द्रियमनोः खुद्ध्युपाधिभिरविद्ध्यमानो बाल्ठेः शारीर हत्युपचर्यते" । (३)अनायिक्ष खावच्छेदल्ब्बजीवभावः पर प्वातमा स्वतो भेदनावभासते । ताहशां च जीवानामिवया, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । (४)न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सित च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्यत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । (५)अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्वीजाङ्कर् वदनवक्लुप्तरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्व स्वतः कृतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि पर-तन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । न हि तद्भागस्य जीवस्य सम्प्रतितनी बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत, कित्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासं स्कारनिबन्धना नानुयोगमहिति । न चैतावता ईश्वरस्थानीशता । नह्यपकरणाद्यपेक्षिता कर्नुः स्वातन्त्रयं विहन्ति । तस्माद्यार्तिचेदतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

(सु॰) सम्भोगपाप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८॥

⁽१) जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभयश्चुत्युपरत्तेराखेपायोगमाञ्चवयाह न ताबदिति ।

⁽२) विरोधादन्यतरबाधे स्थितेष्यभेदपक्षे विनिगमकमाह तत्रीति । तद्बाधनात् —तर्वेदान्तुर्द्वैतप्रा-हिलो मानान्तरस्य प्रत्यक्षस्य विभिमात्रन्यापारस्यात्तरपूर्वकस्यात्वान्येषामपि वाधनादित्यर्थः ।

⁽३) औपाधिकभेदातुवादिखेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य चोपपत्तिमाह अनायंवियोति । तादृशास्—अः विद्याविशिष्टानाम् ।

⁽४) शक्कते नंचेति।

^{ं (}५) समाधने अनादित्वेनीते । जीवाविययोर्वीजाङ्कुरवद्वेतुमन्वेऽनित्यत्वं स्यादतोऽजोत्तरोत्तरजीवाभि-न्यन्तीनाः पूर्वपूर्देश्वमनिमित्तकत्वमुक्तम् । अनादिजीवाविययोश्वेतरेतराश्वयत्वमविद्यातत्तसम्बन्धयोरिवाविर-न्द्रमिति भावः ।

विशेषादिति वक्तन्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपाद्यितुम् । (१)तथाद्यविद्या-कल्पितः सुखादिसम्भोगो विद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते , न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वा-सनस्य गुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥

(स॰) अत्ता चराचरग्रहणात्॥ ९॥ प्रकरणाच ॥ १०॥

"कठवल्लीषु पट्यते—

(२)यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्थस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ इति ।

(३) अत्र चोदनीयौदनीपसेचनस्चितः कश्चिद्ता प्रतीयते । अनृत्वं च भोकृता वा संह्नृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतािस्त, 'अनश्चनःयोऽभिचाकशी-ति' इतिश्चुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृतािवधानात् 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति । तद्यदि भोक्तृत्वमनृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मेव प्रतिपत्तव्यः । (४) ब्रह्मश्चादि चास्य कार्यकारणसङ्घातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम् । (५) अथ तु संहर्तृता भोक्तृता, ततस्वयाणामित्रिजीवपरमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलञ्चेः संहर्नृत्वस्याविश्चेषाद्भवति संचयः -किमत्ताऽप्रिराहो जीव दताहो परमात्मेति । (६) अत्रीदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धभेक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तेवाता । तथा च जीव एव(७) । 'न जायते श्रियते' इति च तस्यैव स्तुतिः, (८) संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात । दुर्ज्ञोनत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम् । (९) यदि तु संहर्तृत्वमन्तृत्वं तथाप्यप्तिरत्ता, 'अप्तिरस्वाद' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते — अतात्र परमात्मा, कृतः, १ चराचरप्रहणात् । 'उमे यस्यौदन' इति 'मृत्युर्थस्योपसेचन'मिति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतथा तत्साधनतथा

⁽१) 'न वैद्योष्यादि'ति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवेष्टां सिद्धाः प्रस्ययप्रयोगोतिद्ययद्योतनाय, तमेवाह तथाडीति । अतिक्रयस्य भावः प्रस्ययार्थी न तु विद्योषस्वरूपमाव इत्यर्थः ।

⁽२) यस्येति । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो, मृत्युः सर्वप्राणिमारकोणि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारक-घृतप्रायः सेव्नि यत्र ग्रुद्धे चिन्मात्रेऽमेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्था इत्थमीदवराधिष्ठानभूतं का वेद चित्तग्रुद्धचादिकं विना कोणि न जानातीति कठवल्ल्यर्थो बोध्यः ।

⁽३) विषयवाक्येऽतुरश्रवणादत्तेति स्त्रासङ्गतिमाशङ्क्याहात्र चेति ।

⁽४) नतु जीवस्य कथं त्रक्षक्षत्रादिभोक्तृत्वं पूर्वेपश्चिणा साध्यमत आह त्रह्मस्त्रादीति ।

⁽५) एवमचृत्वस्य भोक्तृत्वपक्षे संशयेन पूर्वपक्षं प्रदर्शे संहर्तृत्वपक्षे तं वक्तुं भूमिकामाह

⁽ ६) विनतादिषु भोवकृत्वेपि संहर्तृत्वाभावात् अनुत्वस्य भोवतृत्वात्मप्रवाधनेन पूर्वपक्षमुपपादयित अन्नौदनस्यत्यादिना ।

⁽७) तथा स जीव एव इति, सर्वथा स जीव एवेति च पाठान्तरम्।

⁽८) ननु प्रलय जीवनाज्ञात्कथमजत्वमत थाह संहारोति ।

⁽९) अविक्रियस्य परमात्मनः संहर्तृत्वायोगात् अग्निरेव संहर्तेत्याह यदीति । एवं चातृत्वस्य मोकतृ-स्वपक्षे जीवो, संहर्तृत्वपक्षे चान्निरेवाचा न परमात्मेति पूर्वपचाभिप्रायः।

च कार्यकारणसङ्घातः स्थितो, न तह्योदनः । नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनमपि तु भोगयः। (१)न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोगयत्वं मुख्यम्। न चात्र मृत्युः स्पसंचनत्या कल्प्यते। न च जीवस्य कार्यकरणसङ्घातो ब्रह्मक्षञ्चादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित् कृरसस्वस्य व्याघादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य। तेन ब्रह्मक्षञ्चविषयमपि जीवस्यानृत्वं न व्याप्नोति किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम्। (२)न चौदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासम्भवमनृत्वं योज्यत इति युक्तम्। नह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह्, किन्तु लक्षणया। न च लक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति च 'ब्रह्म क्षत्रं चे'ति च श्रुती सङ्कोचमर्दतः। न च ब्रह्मक्षञ्च एवात्र विवक्षिते, मृत्यूपसेचनेन प्राणसृन्मात्रोपस्थापनात , (३)प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षञ्चेपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यिनि कृतरहाव्दत्वात , अनुर्यत्वाच्च। (४)तथा च चराचरसंहर्नृत्वं परमात्मन एव, नामेर्नापि जीवस्य, तथा च 'न जायते म्नियते वा विपश्चिदि'ति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति। कि इत्था वेद यत्र सं इति च दुर्ज्ञान्त्वमुपपत्स्यते। जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्जोन्तवा। तस्मादत्ता परमात्मेवेति सिद्धम्॥ ९॥ १०॥

(सू॰) गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्द्यानात् ॥ ११ ॥

संशयमाह—"तन्ने"ति (१० २०० पं० १२) पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—"यदि बुद्धिजीवावि"ति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—अध जीवपरमात्मानावि"ति । (५)औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासम्भवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति—"अन्नाह आक्षेत्रे"ति (१० २०१ पं० १) ऋतं सत्यमवश्यम्भाविति यावत् । समाधते—"अन्नोच्यत" इति । (६)आध्यात्मिकःधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिष्धेन जीवात्मैवैकः

⁽१) एवमोदनशन्दस्य भोक्तृत्वेनोदनपदार्थमुक्त्वोदनशन्दस्य लाखणिकस्य संनिष्ठितमृत्यूपसेचनपदा-सुम्रारेणोदनगतविनाशित्वधर्मलक्षणार्थत्वाद् ब्रह्मसन्त्रोपलक्षितजगद्धिनशकतेंद्रवरः प्रतीयते न जीव इ-त्याद्व न चेत्यादिना ।

⁽२) ओदनपदात्मधमं भोक्तैव प्रतीयत इति यदुक्तं पूर्वपिक्षणः तत्राह न चौदनपदादित्यादिनाः। ओ-दनपदस्य भक्तवाचिनो भोग्यमात्रपरत्वेन तवापि जधन्यवृत्त्याश्रयणात्तद्वलाद् अवस्वत्रमृत्युश्रुतीनां न संबोच इत्यर्थः।

⁽३) मृत्युपदादिनाशिवस्तुमावविवस्तायां कथं ब्रह्मस्रवप्रहणमत् आह प्राणिष्विति । नतु ब्रह्मस्रवाभ्यामित स्थ्यावृत्तिः कुतो नात आहान्यानिवृत्तेरिति । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या'इत्यत्र मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्या-करं, तथा चानर्थनिवृत्तिरेवमिहान्यनिवृत्तिरनार्थिका पुरुषार्थविशोषानवगमादित्यर्थः ।

⁽ ४) मायोपाभिद्वारा परस्यापि संडर्तृत्वमित्यभिपायेणोपसंडरति तथा चेति ।

⁽५) नतु लक्षणया पिबदपिवतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः पूर्वपद्यक्षिद्धान्तपक्षाक्षेपे च वाक्यस्य निर्विषयस्वप्रसङ्गादोक्षेपायोगमाशङ्कद्वाद्वीत्सर्गिकस्येति । अयं हि आक्षेता पिबन्तावित्यस्य मुख्यमर्थमीत्स-गैकमबाध्यं मन्यते प्राकृतसुपणीविषयत्वं च वाक्यस्य पक्षान्तरं कल्पयिष्यतः इति मन्यते\$त आ-क्षेप इत्यर्थः ।

⁽६) लक्षणां वक्तुं 'मुख्यार्थासम्भवमाहाध्यात्मिकेति ।

पाता परिशिष्यते इति (१)'सष्टी रुपद्धातो'तिवद्विवचनानुरोधादिपवरसंस्प्रद्यां स्वार्थस्य पिष-च्छव्दो लक्षयन् स्वार्थमजहिष्वतरेतरयुक्तिपवदिपवत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह—"यद्वे"िति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्य-स्तीति स्रोपि कर्ता । अत एव चाहुः—-'यः कारयति स करोखेवे'ति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं ग्रहाति—-"सुद्धिक्षेत्रज्ञावि"ति ।

(२)नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी न हि । क्केशात्कलपियुं युक्ता सर्वेगे परमात्मनि ॥

न च पिबन्ताबितिवस्त्रिविष्टपदमि लाक्षाणिकं युक्तं, सित मुख्यार्थःवे लाक्षणिकार्थः स्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुद्दात्रवेशोपपत्तः। अपि च 'मुक्कतस्य लोक'इति मुक्कतलोकव्यव-स्थानेन कर्मगोचरानितकम उक्तः। बुद्धिजीवा च कर्मगोचरमनितकान्तौ। जीवो हि भोक्तु-त्या बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म तस्यातदायत्तस्वात्। किं च छायातपाविति तमःप्रकाशानुक्तौ। न च जीवः परमात्मनोऽभिष्ठस्तमः, प्रकाशक्रपत्वात्। बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपरेष्टुम्। तस्माद्विजीवावत्र कथ्येते। तत्रापि प्रेते विचि-कित्सापनुक्तये बुद्धभेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते। एवं प्राप्तेऽभिधायेत--

(३)ऋतगनेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणेव सरूपेण न तु बुख्या विरूपया ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

(४)गौः सद्वितीयस्युक्ते सजातीयनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सङ्ग्रेण चेतनान्तरेणव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विङ्क

⁽१) सृष्टीरिति । 'सृष्टीरुपद्धाती'ति समाम्नाय 'एकया स्तुवत' इत्यादिना सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रा उक्तास्तत्र यथा सृष्टीरुपद्धातीति यदि सृष्टिमन्त्रकेष्टकानामाधाने विधानं तर्हीष्टकासु सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रकत्वविशेषानवगमा-स्त्रक्ष एव सृष्टिमन्त्रका इति सृष्टिपद्शाहितमन्त्राणामानर्थक्यवारणाय सृष्टिशब्दः सृष्ट्यसृष्टिससुदायं लख-यित्वा तत्ससुदायिनः सर्वोन्नन्त्रात् लक्षयति, एवमिहापि पिबच्छन्दः स्वार्थस्यापिवत्ससृष्टता पिवदपिवत्सस्-दायमिति यावन्तं लक्षयनस्वार्थं पिवन्तम्त्रकादितरेतरयोगलक्षणं समुदायं त्रति समुदायीभृतपिवदपिवत्परो भ-वति न पिवत्येव वर्तते नापि लक्षयन् गंगाक्षम्दवत्स्वार्थं त्यज्ञेदित्यर्थः ।

⁽२) पूर्वत्र यथा **ब्रह्मस्व**त्रपदस्य सैनिहितमृत्युपदातुस्रारेणानित्यवस्तुपरत्वमेषमिहापि पिबच्छब्दस्य सैनिहितगुहाप्रविद्यादिपदातुस्रोरेण बुद्धिचेत्रज्ञपरत्वमित्याह नियतेति । कारिकार्थः सुगमः ।

⁽३) भिद्धान्तसंग्रहरलोकावाह ऋतपानेनेति । ऋतं पिवन्ताविति ऋतपानेन जीवात्मा ऋतपानेकर्तेति निर्णीतम् , अस्य जीवस्य या दितीयता दिवचनाधारता सा ब्रह्मणैव तस्य चेतनस्वेन जीवस्ररूप-त्वात् नतु दुध्या तस्या जडत्वेन विसद्धात्वादित्यर्थः। नतु संनिहितगुहाप्रविष्टपदाद् बुद्धिदित्या किं न स्यादत आह प्रथममिति । उक्तरीत्या पूर्वे ब्रह्मणा सह जीवस्य सहितीयत्वे निश्चिते सति गुहाप्रविष्टपदमपि एतद्विरोधेनैव पश्चाद्धाख्ययमित्यर्थः।

⁽४) ऋतपानेनेति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं व्याच्छे गारिति ।

पया बुद्धा । (१)तदेव'मृतं पिबन्तावि'त्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तद्वरोधन चरमं गुहा-अयत्वं शालमामे हरिरितिवद्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदि-दमुक्तं 'तद्दर्शनादि'ति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगत-ब्रह्माचुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छित्रन्यायेन गमियतन्यम् । छायातपत्वमि जीवस्याविद्याश्रयत्या ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयत्या मन्तन्यम् ॥ १९॥

(सु०) विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

इममेव न्यार्थ 'द्वा सुपर्णे' त्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयित "एष एव न्याय" इति (पृ॰ २७३ पं॰ १०)। अत्रापि किं बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणकपाया बुद्धेरेवांसि पचन्तीतिवत् कर्तृस्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षियत्वा सिद्धान्तः यितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तहर्शनादिति च 'समान वृक्षे पुरुषो निमम् इत्यत्र मन्त्रे । न खळु मुख्ये कर्तृत्वे सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति क्रत्वाचिनता-मुद्धाटयति — "अपर आह" (पृ॰ २७४ पं॰ २)। "सत्वं" बुद्धः। शङ्कते – "सत्व-शब्द" इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचिष्ठे इत्यर्थः । निराकरोति—"तम्न"ति । "येन स्वरनं पर्यती''ति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । "याड-यं शारीर उपद्रष्टे"ति । अस्तु तहीस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, (२)वचन विरोधे न्यायस्यामासः वादिस्यत आह—"नाष्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत" इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत् । तस्य तु ब्रह्मकः पतायां पर्यवस्यन पूर्वपक्षमि स्वीकरोतीत्यर्थः। अपि च-''तावेती सस्वक्षेत्रज्ञी न ह वा एवंविदि किंचन रज (३)आध्यंसत' इति । रजोऽविद्या नाष्यंसनं न सं-श्विषमेवंविदि करोति । एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह-"तावता चे"ति । चोदयति—"कथं पुन"रिति । निराकरोति—"उच्यते । नेयं श्रृति"रिति । (४)अनश्नन् जीवे। ब्रह्माभिचाकशीतिरयुक्ते शङ्कत-यदि जीवे। ब्रह्मात्मा नाइनाति, कथं तर्ह्यास्मन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत-इति । तिश्वरासायाह श्रुतिः ''तयोरन्यः पिष्पलं स्वाद्धत्ती''ति । एतदुक्तं भवति-नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतोऽपि तु बुद्धिसत्वं सुखादिरूपपारणतं चितिच्छायापत्योपपना-चैतन्यमिव मुङ्के, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा मुङ्के । तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् । तदेनन कृत्वाचिन्तोद्घाटिता ॥ १२ ॥

(स्॰) अन्तर उपपत्तेः ॥ १३॥

⁽१) प्रथमामिति क्लोंकं सोदाहरणं व्याख्याति तदेवमिति ।

⁽२) वचनविरोध इति । अत्तीत्यस्य सुख्यकर्तृत्वसम्भवे करणे कर्तृत्वोपचारी न युक्त इति न्याय-स्य बुद्धिजीवपरत्वेन मन्त्रव्यापकबासणविरोधे आभासत्वमित्यर्थः ।

⁽३) आध्यंत्रते—आगच्छाते ।

⁽४) चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृतां ब्रह्मस्यभावं वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तिति भाष्यमुपपादयनम्त्रार्थमाहान बह्नाप्निति। बुद्धरन्यो यो जीवः सोऽनदनत्रभावेतृ ब्रह्म भवत्रभिपदयतीत्यर्थः । आस्पनस्याक्त प्रवार्थे स्वयन् वेव श्रुतिराहेत्याह तान्निरासायेति ।

नन्व धन्तस्त द्वमापिदशादि 'त्यनेनैवेतद्गतार्थम् , सन्ति खन्वत्राष्यस्त स्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्मा प्रतिबिम्बजीवदेतास्वसम्भविनः, तस्माद्रद्वधर्मोपदेशाद्रद्वीवात्र विवक्षितम् , सा-क्षाच्य ब्रह्मशब्दोषादानात् । उच्यते—

> (१)एष दृश्यत इत्येवत् प्रत्यक्षेड्यं प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिन्ने तु युज्यते ॥ उपक्रमवशात्पूर्वभितरेषां हि वर्णनम् । कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रातुषज्यते ॥

(२) 'ऋतं पिबन्तावि'त्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथमावगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवे-शादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्विद्हापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो ह्रयत' होते प्रत्यक्षाभिषा-नात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्याः कथंचिद्याख्येयाः । तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानाद् , अभयत्वमचेतनत्वात् , पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात् , आत्मत्वं कनीनिकाया(३) आपनात् , ब्रह्मक्पत्वमुक्तक्ष्पामृतत्वादियोगात् । एवं वामना-त्वादयोऽप्यस्य स्तुत्येव कथंचिन्नेतव्याः । 'कं च खं चे'त्यादि तु वाक्यमम्भीनां नाचार्य-वाक्यं नियन्तुमईति । '(४)आचार्यस्तु ते गतिं वक्तिति' च गत्यन्तराभिप्रायं, न तुक्तपिर-शिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । सम्भवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, (५)बाधकान्तरोपदर्शनाय च । एष दृश्यते इत्यस्यात्राभावात् , (६)अन्तस्तद्धमीप-देशादित्यनेन निराकृतत्वात् ।

एवं प्राप्त उच्यते -- (७) ध्य' 'एव' इति

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी ॥

संनिहिताश्व पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिद्यति तावत्सवर्वनामभ्यां नार्थ-तुषोप्य(८)भिषीयत इति कुतस्तद्रथस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्व-

⁽१) इयं च सुखिविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्ताऽतश्च वक्ष्यमाणः सर्वनामार्थः, स च म-नीमयतिद्वितार्थवन्न संदिग्धी दृश्यत इत्यस्य निश्चायकत्वादित्याह एव इति । न तथा—न प्रत्यक्षम् । युज्यते प्रत्यक्षत्वादिति शेषः । उपकामवशादित्यनेन सङ्गतिरुक्ता ।

⁽२) द्वितीयइलोकं व्याचष्टे ऋतामिति।

⁽३) अश्विपुत्तालेकायाः । कनीनिकायतनस्वादिति सु० सु० पाठः ।

⁽४) भिन्नवनतृत्वेन वाक्ययोर्न नियम्यनियामकत्वं चेत्कयं तद्यगिनिभर्गति वक्ष्यतीति शेषोद्धारः कृतोऽत आहाचार्यस्थिति । तथाच पश्चरशस्त्रे पदार्शीयष्यमाणवाक्येर्न ब्रह्मपरक्षसङ्गतिः कर्तुमहेति भावः ।

⁽५) बाधकान्तरीत । अनवस्थितरसम्भवाचेति स्वितव धकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः ।

⁽६) नन्वाक्षणीत्याधारनिर्देशाञ्जीवदेवते कि न स्यातामत आह अन्तस्तद्धमेंति।

⁽ ७) 'य एव' इत्यादे: प्रथमश्रुतस्यापि सापेश्वत्वाच चाश्चवत्वसमर्पकत्वामित्याभेपायेग सिद्धान्तमाह य एव इति प्रप्रयोनिष्पचेति क्षोकेन । य इति एव इति च सर्वनामनी विशेषापेश्वत्वात्स्वतोऽपर्यवसिताभि-आने सिचिहितपुरुषादिपदस्यार्थे विशेष्यं पाष्य वाचके भवेतामिति क्षोकार्थः।

⁽८) अर्थलेशः । अपरोचता—चाञ्चलस्यं सर्वनामार्थस्य पुरुषस्य कुतः । स्वरसत इत्यनेन छायाः स्मिन योजनावलेशो वारितः।

रसती जीबे वा परमात्मनि वा वर्तेते इति । न च तयोश्रक्षि प्रत्यक्षदर्शनीमिति निरपेक्षपु-रुषपद्प्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष इति इत्यत इति च यथासम्भवं व्याख्येयम् । (१)व्याख्यातं च सिद्धवदुपादानं शास्त्रायपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम् । विद्वः शास्त्रत उपलिधरेव स्टत्या प्रत्यक्षवद्यचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपि च तदेव चरमं प्रथमानगुणतया नीयते यन्नेतं शक्यम् , अल्पं च , इह त्वमृतत्वादयो बहुवश्वाशक्याश्च नेतुम् , निह स्वसत्ताक्षणावस्थान-मात्रमसृतत्वं भवति . तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मी नाचेतने सम्भवतः। एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणा नेतुमशक्याः। प्रत्यक्ष-व्यपदेशश्चापपादितः । तदिद्मुक्तंमपप्रेतितः । 'एतदम् तमभयमेतद्रह्मे'त्युके स्यादाशङ्का-नन सर्वगतस्येक्वरस्य कस्मादिशेषेण चक्षरेव स्थानमपदिश्यत—इति, तत्परिहरति श्रुति:-''तद्यद्यप्यस्मिन सर्पिबोंटकं वा सिअति वर्त्मनी एव गच्छती''रित (१० २७६ पं० १३)। वर्त्मनी-पक्षस्थाने । एतदुक्तं भवति-निर्केपस्येश्वरस्य निर्केपं चक्करेव स्थानमनुक्पमिति । तदिदमुक्तं "तथा परमेश्वरानुक्पमि"ति । "संयद्वामादि-गणोपदेशश्च तस्मिन बहाणि. कल्पते" घटते. समवेतार्थत्वात् । प्रतिविम्बादिषु त्वसमवेतार्थः । (२)वननीयानि, सम्भजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति सङ्गच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा । तत्कारणकत्वात प्रण्यफलोत्पत्तेः. तेन पर ण्यफलानि सङ्गच्छन्ते । (३)स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एव एव भामनीः । भामानि भानानि, तानि नयति लोकमिति भामनीः । तद्कां श्रत्या-'तमेवं भानतः मनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥

(सु॰) स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आश्चात्रश्मिदं स्त्रम् । आश्चामाह —कथं पुनिरिति (पृ० २७७ पं० २) । स्था-निनो हि स्थानं महद्दष्टम् , यथा यादसामिन्धः । तत्कथमत्यरुपं चक्षुरिधष्ठानं परमात्मनः परममहत इति शङ्कार्थः । परिहरति—"अत्रोच्यत" इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्था-नादयो नामकपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात् । सर्वगतस्यैकस्थाननियमो (४)नावकल्पते, न तु ना-नास्थानत्वं, नभस इव नानास्चापशादिस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपासना-स्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४॥

⁽१) व्याख्यातं चोति । अधिकरणावसानभाष्य इत्यर्थः । तदुपादने सिद्धवदिति । अस्यार्थमाह वि-दुष इति । विदुषो विषयस्तेन निष्पाया ज्ञास्त्रायोपलन्धिः सापरोक्षापि प्रत्यक्षोति स्तूयते इत्यर्थः । उपचारे निमित्तम वहतयेति ।

⁽२) 'एतं संयद्वाम इत्याचक्कते, एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ती'ति श्रुतिमीदवरस्य फलभोकतृ-त्वभ्रमञ्यावतेनेत व्याचष्टे वननीयानीति । जीवान्प्रति सङ्गन्छमानानि यानि वामानि तानि येत हेतुना संग-च्छन्ते स संयद्वामः । एतं हीत्यस्येतं निमित्तीकृत्येत्यर्थः ।

[्]र (३) 'एष उ वामनी'श्चित्यस्यार्थमाड स एवेति । फलोत्पादकत्वमार्श्वसंयद्वामत्वम् , तुल्यपापकत्वं च वामनीत्वमित्यनयोर्भेदो बोध्यः ।

⁽४) स्थानान्तराव्यापकत्वम् ।

अपि च प्रकृतानुसारादिप ब्रह्मवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्रीतीबम्बजावेदवतौ इत्याहः सूत्रकारः—

(सु॰) सुखविशिष्टाभिधानादेव च॥ १५॥

एवं खळ्पाख्यायते—'उपकोसला ह वै कामलायनः(१) सखकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमु वास. तस्याचार्यस्य द्वादशः वर्षाण्यमित्रपचार, स चाडऽचार्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं प्राह्यित्वा समावर्तयामास, तमेवैकस्पकांसळं न समावर्तयति स्म, जायया च तत्समावर्ते-नायार्थितोपि तद्व चनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान् , ततोऽतिदृनमानसम(२)भिपरिचरणकुशळः मुपक्रोसलमुपेत्य त्रयोऽभयः करुणापराधीनचेतसः श्रद्धानायाऽस्मै दढभक्तये समेत्य ब्रह्मवि वाम्बिरे 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । अथोपकोसल उवाच 'विजानाम्यहं प्राणी ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविभावाद् ब्रह्मेति, किन्तु कं च खं च ब्रह्मत्येतन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसम्पर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं, खं च भूताकाश मचेतनं ब्रह्म भवितुमहीति । अथैनमप्तयः प्रत्यूचुः -- यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कामि ति । एवं सम्भूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचु:--(३)'पृथिक्यिप्रत्नमादित्य' इत्या-दिना । प्रनस्त एनं सम्भयोत्तः-एषा सोम्य तेऽस्मद्भिया प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या. आत्म विद्या चास्माभिः सम्भूय पूर्वसुक्ता-- प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे ति, आचार्यस्तु ते गति वक्ता, ब्रह्मवियेयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्वविशष्टं नोक्तम् , तन्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्त-वाचार्ये। वक्ष्यतित्युक्तवाऽमय उपरेमिरे'। एवं व्यवस्थिते यद्वा व कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमित्येतद्याचष्टे भाष्यकार:-- "तत्र खंशाब्द" इति (पृ० २७८ पं० ४)। "प्रतीकाभिप्रायेणे"ति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म ज्ञेयं यन्नामिति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् । (४)न चैतत्प्रतीकत्वांमेष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साध-नपारतन्त्रयं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषम्-कःवोभयान्वये गुणमाह—''इतरेतरविद्योषितौ दिव''ति । (५)तदर्थयोविं शेषितत्वाच्छ-ब्दाविप विशेषितावुच्येते । मुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्यावृत्तं निरामयं भवति ।

⁽१) कमलस्य गोत्रं कामलस्तस्यापत्यं कामजायन इत्यर्थः ।

⁽२) गुरुपसादामावात्परितत्तमानसम्।

⁽३) पृथिव्यक्षिति । उपकोशलं गार्हपत्योऽतुशशास 'पृथिव्यन्तिन्त्रमादित्य'इति इमाभिश्वतस्त्रस्त-नवो य एव आदित्ये पुरुषो दृश्यते साहमस्मीति । तथाऽन्वाहायपचनेऽतुशशास आपो दिशो नक्षमाणि चन्द्रमा इति मम तनवो य एव चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि इति । तथाऽऽहदनीयोऽतुशशास प्राण आकाशो चौर्विदुरिति मम तनवो य एव विद्यति पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीति । इत्येवं पृथगुपदेशोऽिन्नश्यस्य बोध्यः ।

⁽४) न चुतस्प्रतीकत्विमष्टिमिति । एषा सोम्य आत्मवियस्यारिनिमिः कं खं ब्रह्मिति विद्याया विद्यात्वेन परामशीदित्यर्थः ।

⁽५) नतु विशेषणविशेष्यभावोऽर्थयोः शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यं तथाचासङ्गतिरितरेतरविशेषितौ कं खं शब्दाविति भाष्यस्थेत्याशङ्कायामाह तदर्थयोरिति । सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः ।

तरमाद्वपषत्रमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह "तत्र द्वितीय" इति । जहापदं कम्पदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खम्पदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो, ययोः कङ्कम्पद-योस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोभीवो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमायातामित्यत आह्-"तहे-वं वाक्योपक्रम"इति । नन्निप्तिभः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, य एषोऽक्षिणी'त्याचीयवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयामिति तु कुत इत्याह—"आचार्यस्त ते गति वक्ति च गतिमात्राः ाभिधान''मिति (पु॰ २७९ पं॰ २)। यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्ता एकवाक्यतां गमिते, गतिसात्राभिधानात्। किमुक्तं भवति ? तुभ्यं ब्रह्मविद्याऽस्माभिरुप-दिष्टा, तद्भिदस्तु गतिनोंका, तां च किंचिद्धिकमाध्येयं(१) पूर्यित्वाऽऽवायों वक्ष्यतीति. तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तरिववक्षा वारितेति । (२)अथैवमान्निमिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः काले नाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोश्चलमुवाच, 'ब्रह्मविद इव ते सोम्य! मुखं प्रसन्नं भाति, को न त्वामनुश्रशासे । उपकोशलस्त हीणो भीतश्र को न मामनुशिष्याद भगवन । प्रोषिते स्वयी-त्यापाततोपज्ञाय(३) निर्वध्यमानो यथावदमीनामनुज्ञासनमनोचत्। तद्पश्रत्य चाचार्यः सुचिरं क्किष्ट उपकोशले समुपजातदयाईहृदयः प्रत्युवाच-सोम्य किल तुभ्यममयो न ब्रह्म साकल्येनावो चन् तदहं तुभ्यं साकल्येन वस्यामि, यदनुभवमाहारम्याद्यथा पुष्करपलाजा आपो न दिलध्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न शिल्यत-इति । एवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोश्रलः-ब्रवीत मे भगवानिति । तस्मै होवाचाचाचोर्चिरादिकां गर्ति वक्तमनाः, यदुक्तमिभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ्खं ब्रह्मेति तत्परणाय 'य एषोऽक्षिणि परुषो दृश्यते' इत्यादि । एतदुक्तं भवति(४)आचार्येण-ये यत सखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वामं वामनीभामनीत्येवगुणकं प्राणसहितसपासते ते सर्वेऽपह-त्तपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्त मा वा कार्षः. अर्चिषमर्चिर्मिमानिनी देवतामभिषंभवन्ति प्रतिपदान्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम् , अहः आपूर्यमाणपक्षम् ग्रुक्कपक्षदेवताम् , ततः षण्मा-सान् येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते , तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवताम् , तत आदित्यम् , आदित्याचन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थि तानेतान पुरुषः कश्चिद्रहालोकादवतीर्यामानवोऽमानव्यां सृष्टी भवो बहालोकमव इति यावत् . स ताहराः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्थं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरिचिरादिभिः र्नेताभेरपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तन्थेनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्यं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणपातः-पुन्यमावृत्तिस्तत्कर्ताऽऽवर्ती मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथा च स्मृतिः-

(५)ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसन्नरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविद्यान्ति परं पदम् ॥ १५ ॥

(१) अक्षिस्थानसंयद्वामादिगुणं च पूरियत्वेत्यर्थः।

(२) अग्न्याचार्यौपदेशयोरथीन्तरःववारणाय पूर्वप्रदर्शिताग्न्युपदेशाख्यानपरवर्तिनीमाख्यायिकामा**ह** अधेरयादिना । (३) अपज्ञाय—अपहतुत्य ।

(१) अग्रिमसूत्रस्थमाध्योक्तगीतास्मृत्यर्थे छान्दोग्यार्थे चाचार्यगतिवचनेनात्रेव स्फुटयाति आचाः ইতিনি । अत्रव्वात्र वक्ष्यति तदनेन सूत्रं व्याख्यातम् । ये सुखामिति मु० सु० पु० पाठः ।

(५) उक्तछान्दोग्यस्थवि:श्रिष्टगतिपादकेऽर्थे स्मृति प्रमाणयति ब्रह्मणेति ।

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

(सू०) श्रुतोपनिषत्कगत्यभिघानाच ॥ १६ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(स्०) अनवस्थितेरसंभवाच नेतरः ॥ १७ ॥

'य एषोक्षिणो'ति नित्यवत् श्रुतमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्याह—"न चोपास्ननाकारु" इति (१० २८० पं १२) । "तथा विज्ञानात्मनोपीं"ति । (१० २८१ पं० ३) विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाः उन्यत्र दष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः। "भीषा" भिया । "अस्मा"द्रह्मणः । शेष मितिरोहतार्थम् ॥ १८० ॥

(सू॰) अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८॥ नच स्मातमतद्धर्मापलापात्॥ १९॥

(१)स्वकर्मीपार्जितं देहं तेनान्यच नियच्छति । तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

(२)प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चत्तनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भिवतुमर्हृति । निह जातु वटाङ्करः कुटजबीजाजायते । तदनेन 'जन्माद्यस्य यत' इत्येतद्याक्षिप्तं वेदितन्यम्(३)। तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादि-रहितस्यान्त्यांमित्वाभावात् प्रधानस्य वा पृथिन्याद्यभिमानवत्या देवताया वाऽणिमाद्ये स्वयंयोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वाऽन्त्यांमिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वा- श्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वा'चेष त आत्मे'ति श्रुतरत्तुपपत्तेन प्रधानस्यान्तर्यामिता। यद्यपि पृश्यिन्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वाद्यश्च सह द्रष्टृत्वादिभिक्षपद्यन्ते, शरीरे निद्यादियोगश्च, 'पृथिन्येव यस्यायतनमभिलीको मनोज्योतिरि'त्यादिश्चतेः, तथापि तस्य प्रतिनियत्तियमनाद् द्यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भृतान्यन्तरो यमयति द्रिते श्रुतिविराधादन्तपत्तेः । योगी द्र यद्यपि लोकभृतविहातया सर्वान् लोकान् सर्वाण च भृतानि नियन्तुमहति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन 'स एकधा भवति त्रिधा मवती'त्यादि-

⁽१) पूर्वपश्चसङ्घदरलोकमाह स्वकर्मेति। तक्षादिः श्लिल्पी स्वकर्मजद्यारोण तं देहं तद्वाराऽन्यत्रक्ष्यः वास्यादिकं नियच्छति, अद्यारीरस्तु परमात्मैवमन्तर्यामी न भवेदिति दलोकार्थः । अन्तद्वारीरः परमात्मान्त-र्यामी घटवदिति पूर्वपक्षिमनेनानुमानं बोध्यम्। तत्र च स्वद्यारीरिनयन्तरि द्यारीरान्तररिहते तक्षाण व्यभि-चः स्वारणायोक्तं स्वकर्मेति। तथा च न नियम्यातिरिक्तद्वारीराहित्यं हेतुः किन्तु द्वारीरेण भोक्तृत्वासम्बन्धः, एवं च तक्षा स्वकर्मजदेहेन भोगवानिव तं देहं तद्वारा वास्यादि च नियच्छतीति न व्यभिचारः।

⁽२) उक्तातुमानेऽचेतनस्वमुपाधिमाशंक्य मुक्ते चेतने साध्यवस्यष्युपाध्यभाषास्माध्याव्यापकस्वमः भिप्रेत्याह प्रवृत्तीति । नियमनं शरीरिणो न चेतनमात्रस्य मुक्ते तदभावादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाहः नहीति ।

⁽३) अनेन 'जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वोक्तीर्नियन्तृत्वं सिद्धमि'त्याञ्चङ्का परास्ता ।

श्रुतिभ्यः, तथापि 'जगद्यापारवर्जं प्रकारणादि'ति वश्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावारसोऽपि नान्तर्यामी। (१)तरमात्पारिशेष्याज्ञीव एव चेतनो देहिन्द्रियादिमान् इष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमहर्यादिः स्वात्मिन वृत्तिविरोधात, अमृतश्च देहनाशेऽप्यनाशात्। (२)अन्यथाऽऽमुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। 'य आत्मिन तिष्ठान्न'ति चाभेदेऽपि कथंचिद्धेदोपचारात 'स भगवः किस्मन्प्रतिष्ठितः स्व महिम्नी'-तिवत्। 'यमारमा न वेदे'ति च स्थारमिन वृत्तिविरोधाभिप्रायम्। 'यस्यातमा शरीरिभ'त्यादि च सर्व 'स्व महिम्नी'तिवद्योजनीयम्। यदि पुनरात्मनोपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात्। सर्वं लोकमूर्तानयन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा। तदु-पार्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत् इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति। एकवचनं च जात्याभिप्राप्यम्। (३)तस्माज्ञीवास्मैवान्तर्यामी, न परमारमेति।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—

(४)देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कर्मोपार्जितं तच्चत्तद्विद्यार्जितं जगत्॥

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु ताबदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वज्ञकः परमेदवरस्य जगग्रोनित्वमवगम्यते । न तत्पृथगजनसाधारण्यानुमानाभासेनागमिवरोधिना ज्ञवस्मपह्योतुम् । तथा
च सर्वे विकारजातं तदिविद्याशाक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथायथं
पृथिन्यादिदेवतादिकार्यकरणस्तानेव पृथिन्यादिदेवतादीन् शक्कोति नियन्तुम् । (५)न चानचस्था, निह नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किन्तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाच्यवच्छेदकिषतभेदस्तथा न्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत्कुते। नियन्त्रन्तरं, कुतक्षानवस्था । तथा च 'नान्योऽतोऽस्ति इष्टे'त्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो इष्टुरभावात् । (६)अविद्याकिष्यत्रजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु-ज्ञातृत्रेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संसारानुभवो निधिनिषेधशास्त्राणि च । एवं चाधिदैवादिष्वेकस्यैवान्तयामिणः प्रत्यिभज्ञानं समञ्जसं भवति, 'यःसर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानी'त्यत्र य इत्येकवचनसुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मिन समञ्जसं नान्यत्र । 'य आत्मिन तिष्ठिन्निश्वरादौ चाभेदेपि(७)

⁽१) तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एवेति । अन्तर्यामीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

⁽२) अन्यथा देहनाञात्राञ्चे । (३) पूर्वपक्षसुपसंहरति तस्मादिति ।

⁽ ४) अज्ञारीरत्वादीश्वरो नान्तर्यामीत्यत्र किमज्ञारीरतं यतो नियम्तृत्वाभावः सिध्येत । नियम्याति-रिक्तदेहरहितत्वं वा देहसम्बन्धाभावो वा देहे भोकतृत्वाभावो वा? नाय इत्याह सिद्धान्ती देहेति । अस्य तस्वादेजीवस्य वा स्वदेहादिनियमने न देहायन्तरमतोऽनैकान्तिकतेत्यर्थः । द्वितीयं ज्ञङ्कते तदिति । पर-स्यापि देहादिसम्बन्धाभावोऽसिद्ध इत्याह तद्वियेति । तदिषयत्वादवियायास्तदिवयात्वम् । तृतीये तु सो-पाधिकतेव, मुक्तस्य पराभेदेन पच्चत्वान्नोपाधेः साध्याव्यापकत्वम् । अतीतकालतां चाह श्रतीति ।

⁽५) जीवस्य नियन्त्रणाभ्युपगमेऽनवस्थेति यदुक्तं तत्राह नचेति । औषाधिकस्य द्यनौपाधिकेश्वर-वियम्यस्यमभ्युषेतं जानुपहितेदवरस्य नियन्त्रन्तरापादकमिन्यर्थः ।

[्]रे (६) वस्तुतो जीवपरभेदामावे कथं लौकिकवैदिकव्यवहारोध्त आहाविदाकल्पितेति । एवं चेति । बहु-स्वाजीवानो नियम्याधिदेवादिषु प्रत्यभिज्ञा न स्यादित्यर्थः ।

^(💆) औषाधिकमेदामावेऽपि ।

भेदोपचारक्केशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । (१)प्रथि -व्यादि स्तनियत्न्वन्तमधिदैवम् । 'यः सर्वेषु लोकेष्विं त्यधिलोकम् । 'यः सर्वेषु वेदेष्वि त्यधि वेदम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेष्वि 'त्यधियज्ञम् । 'यः सर्वेषु भूतेष्वि 'त्यधिभूतम् । प्राणायात्मान्तमध्या-तमम् । संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपकममात्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

(सु०) शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते॥ २०॥

पूर्वः पक्षः ''दर्शनादिकियायाः कत्तरि प्रवृत्तिविरोधात्'' (१० २८४ पं॰ १५) (२)कीरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥

(सु॰) अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१॥

"अथ परा यया तदश्चरमधिगम्यते" (पृ० २८६ पं० १०) "यत्तद्देः इयं" बुद्धीन्द्रयाविषयः। "अग्राह्यं" कर्मेन्द्रियागोचरः। "अगोत्रं" कारणरिहतम्। "अवर्णं" ब्राह्मणत्वादिह्शिनम्। न केवलिमिन्द्रयाणामीवषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीः त्याह "अच्युत्रश्चात्र"मिति, बुद्धीन्द्रयाण्युपलक्षयति। "अपाणिपादिमि"ति, कर्मेन्द्रियाण्युपलक्षयति। "अपाणिपादिमि"ति, कर्मेन्द्रियाण्युपलक्षयति। स्यादेतत् नित्यं सर्ति परि-णामि नित्यं, नेत्याह—"अव्ययम्" कूटस्थनित्यमित्यर्थः।

(३)परिणामो निवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥ जडं प्रधानमेवातो जगवोनिः प्रतीयताम् । योनिशब्दो निमित्तं चेत् , कुतो जीवनिराकिया॥

(४)परिणममानसक्या एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिकालापरिणामा छ्तातन्त-वस्तत्सक्याः, तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसक्या एव, न विक्वाः । यथा रज्जुविवर्ता धाः रारगादयो रज्जुसक्याः । न जातु रज्ज्वां कुझर इति विपर्थस्थिन्त, न च हेमपिण्डपरि-णामो भवति छ्तातन्तुः । तत्कस्य हेतोः १ अत्यन्तवैक्ष्ण्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । (५)स्विविकारानश्चत इति तदक्षरम् । (६) थः सर्वद्वाः सर्वविदि ति चाक्षरात् परात्परस्थाख्यानम् , 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः । निह परस्मादात्मने।ऽवीिव-कारजातस्य च परस्तात् प्रधानाहतेऽन्यदक्षरं सम्भवति । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स

⁽१) अधिकरणोपऋमे विषयाविश्चकमाधिलोकामित्यादिभाष्यं विभक्तते प्राधिन्यादीति ।

⁽२) यथा देवदत्तकर्तृकगमनिक्रियाया प्रामः कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकद्शैनिक्रियाया अनात्मा विषयः नत्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषत्वायोगादित्याह कर्तरीति । क्रियायां ग्रुणः कर्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्याः क्रियायाभेकस्य ग्रुणःवप्रधानत्वयोविरिधात्र कर्तुः कर्भत्विमित्यर्थः । लोकिक कर्तरि डित्थे कार्यकरणसंघाते दर्शनादिवृत्त्यविरोधादित्याङ आत्मनीति ।

⁽ ३) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह परिणाम इति । श्लोकद्रवार्थः सुगमः।

⁽४) सार्धप्रथमक्लाकार्थमाह परिणममानेति ।

⁽५) नतु परिणामिनः प्रधानस्य कथमक्षरशब्दवाच्यतेत्यत्राह स्वविकारानिति ।

⁽६) अत्र पूर्वपश्चित्रदर्शिते भूतयोनिर्जेखः परिणममानत्वाद्विर्दमानत्वादित्यनुमानद्वये बाधमाञ्चेकयाहः य इति । अक्षरात्परादिति मामानाधिकरण्यम् ।

938

सर्ववित्, भृतयोनिस्तवक्षरं प्रधानमेव तच्य सांख्याभिमतेमवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकः त्वाक तत्र परितुष्यति, अस्तु तिर्दे नामक्ष्यवीज्ञाक्तिभूतमव्याक्वतं भृतस्समं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तरखळ जडमिनर्शच्यमिर्वाच्यस्य जडस्य नामक्ष्पप्रपञ्चस्योः पादानं युज्यते, साद्ध्यात् । नतु चिदातमा निर्वाच्यो, विक्षे हि सः । अ वेतनानाभिति साध्यं (१)साद्ध्यप्रतिपादनपरम् । (२)स्यादेतत् स्मार्तप्रधानीनराकरणेनैवैतदिप निराक्तः तप्रायं तत्कृतोऽस्य शङ्केखतआह— "अपि च पूर्वत्राद्धष्टरवादीः"ति (पृ०२८०पं०४) । सित वाधके स्थानाश्रयणिमह तु वाधकं नास्तिखर्थः । (३)तेन 'तदैक्षत'खादावुपचर्यतां क्रस्याणे जग्योनिता(४)ऽविद्याश्चरत्याश्रयत्वेन , इह त्विद्याशक्तरेव जग्योनित्वसम्भवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जग्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । (५)अथ योनि शब्दो निमक्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मिति विनिगमनायां न हेतुरस्तिति संशयन पूर्वः पक्षः ।

अत्रोच्यते--

(६)अक्षरस्य जगयोनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् । यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिधानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविद्विश्वयोनिर्नाचेतनं भवेत् ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अश्चते यास्वकार्याणे ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥

नेह तिरोहितमिवास्ति किंचित्। यतु—साह्य्याभावाच चिदारमनः परिणामः प्रपश्च-इति । अद्धा,

, विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भृतो न सारूप्यमपेक्षते ॥

न खळु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विश्रम इति नियमनिमित्तमस्ति, आन्तरादिष कामकोषभयोग्मादस्वप्रादेर्मानसादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्य तस्य विश्रमस्य दर्शनात् ।

⁽१) अचेतनानामिति भाष्यं न प्रायदर्शनपरमित्याह सारूप्येति ।

⁽२) नतु 'न च स्मार्त'मिति प्राच्याधिकरणे प्रधानं दूषितं द्रष्टत्वायसम्भवन्यायेनाचेतनमन्याकृतमपि दृषितप्रायमिति तच्छङ्का न युक्ता, प्रधानं त्वप्रमाणिकमधिकभिति शङ्कते स्यादेतदिति । बाधकं दृष्टत्वादि ।

⁽३) ईक्षित्यदिचिन्तयाध्यपुनरुक्तिमाह तेनेति ।

⁽४) उपचर्यतां ब्रह्मणो जगयोजित्वमित्युक्तम् , उपचोर निमित्तमाहावियोति । अवियाज्ञक्या वि-वयीकृतत्वेन तदाश्रय इति तथोक्तमित्यर्थः।

⁽५) द्वितीयइलोकापरार्धे व्याचष्ट अथेति।

⁽६) श्रिद्धान्तसङ्ग्रहहरूलोकत्रयमाहास्तरस्थेत्यादिना । 'यद्भूतयोनिम्' इत्यादिनास्तरस्य जगवोनिभाव-स्रुक्ता पश्चात 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' इति उपक्रम्य तस्मान्तामरूपादीति श्रुतौ सर्वज्ञस्येवास्तरस्य जगवोनि-स्वं सिद्धान्तितम् १ । तत उपादानत्वपत्यभिज्ञालिङ्गेनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणातः सर्वज्ञ एव विश्वयोनिः 'यद्स्तरं तत्सर्वविद्द्वेदि' कि विभानाहम्यत इत्यर्थः २ । अस्तरहान्दवाच्यपूतयोनेः सर्वज्ञत्वे कथं सर्वज्ञस्य अस-सत्यरत्वमत्वआहास्तरादिति । उक्तश्चतौ त्वसरहान्दवाच्यमञ्याकृतमेवोक्तं स्वकार्यञ्चापनादित्यर्थः ३ ॥

(१) आप च हेतुमित विश्रमे तदमावादतुयोगो युज्यते, अनाद्यविद्यावासनाप्रवाहपितस्तु नानुयोगमहीते । (२) तस्मात्परमात्मविवर्ततया प्रपन्नस्त्योनिर्भुजङ्ग इव रज्जुविवर्ततया तयोगिनं तु तत्परिणामतया । तस्मात्तद्धमंसर्ववित्वोक्तिर्जङ्गाद् 'यत्तद्देश्यमि'त्यत्र बद्भविपेदिश्य-ते वेश्यत्वेन, न तु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम्। न केवलं लिङ्गादिप तु 'परा विद्ये'ति समाख्यानाद्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—"अपि च द्वे विद्ये" इति । (५००८८ पं०१२) लिङ्गान्तरमाह—"किस्मिन्तु भगच"इति (५००८५पं०४)। (३) भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तिर । अविच्छन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न वर्ष ज्ञातं भवति । समाख्यानतरमाह—"अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्विव्याप्रतिष्ठा"मिति । "प्रवा ह्यते ऽद्वा यञ्चस्ता अष्टाद्यो"ति । प्रवन्ते गच्छ-नित अस्थिम इति एउवाः, अत एवाद्वाः । केते १ यज्ञस्ताः । रूप्यन्ते ऽनेनेति रूपं, यज्ञा रूपमुणिधेयेषां ते यज्ञस्ताः । एवं यजमानोपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, १४)'पत्युनी यञ्चसंयोग'इति स्मरणात् । त एते ऽष्टादश यज्ञस्ताः, येष्टित्वगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ इत्यथः । तच्च कर्मावरं, स्वर्गायवरफलत्वात् । अपियन्ति—प्राप्नवन्ति । "नहि द्वान्तः दार्शानिकयो" (५००२९० ५००५) रिरयुक्ताभिप्रायम् (५०॥। २०॥

(सु॰) विदेषणभेद्व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं हेतुं व्याचछे—''तिशिनाष्ट ही''ति । शारीरादित्युपलक्षणं, (६)प्रधाना-दित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचछे—''तथा प्रधानादपी''ति । स्यादेतत् , किमा-गमिकं सांख्याभिमतं प्रधानम् ? तथा च (७)बह्रसमञ्जसं स्यादित्यत आह—''नात्र प्रधानं नाम किंचि''दिति (पृ० २९१ पं० २) ॥ २२ ॥

(स॰) रूपोपन्यासाच्च ॥ २३॥

तदेतत् परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन व्याच्छे—"अन्ये पुनर्मः स्यन्त" इति । पुनःशब्दोपि पूर्वस्माद्विशेष योत्यश्वस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमध्यः

- (१) विवर्तस्तिति क्लोकस्य डितीयार्धे व्याचष्टेडपि चेति ।
- (२) वेदान्तिनां विवर्तवादे विवर्त्ताश्रयो ब्रह्मेवेत्युपसंहरति सिद्धान्ती तस्मादिति ।
- (३) भोग्यन्यतिरिक्त इति भाष्यं न्याचष्टे भोगा इति ।
- (४) नतु ऋतुषु यजन्तीति कर्तिरि क्षिपि सम्प्रसारणे व्युत्पन्नत्वादृत्विग्शन्दस्यैव यजते इति व्युत्प-स्या यजमानशन्दस्य यज्ञरूपत्वसुपपन्नं पत्न्यास्तु कथं तदित्याशंक्याह 'पत्युर्नी' इति । तथा च यज्ञसं-योगे गम्यमाने पतिशन्दभतिपदिकैकदेशस्य नकारादेशेऽन्त्यस्येकारस्य ततो डीपि व्युत्पन्नत्वादस्यापि यज्ञरूपत्वसुपपन्नमेवत्यर्थः।
 - (५) उक्ताभिप्रायमिति। विवर्तत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न बारूप्यापेक्षत्युक्तोऽभिप्राय इत्यर्थः :
- (६) प्रधानादित्यपीति । यद्यपि माध्यकारेण आरीरप्रधानयोर्निराकरणे क्रमेण हेतुद्वयं व्याख्यातम्, तथापि पुरुषशन्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादायहेतुरपि प्रधानवारणार्थ इति बोध्यम् ।
- (७) बहुसमंजस्मिति । चेतनस्य जगदुपःदानत्वादिकम् । बहु समझसं स्यादिति काचित्कः पाठः । तस्य च प्रधानस्यागमिकत्वे स्वप्रकृतिविकारसारूप्यादि बहु समंजसं स्यादित्यर्थो बोध्यः ।

पतितस्याभिमूर्धादिह्मप्वतः सित जायमानत्वसम्भवे नाकस्माज्जनकरवकरपनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, सिक्षिथ्ध जायमानानां, सिक्षिथ्ध प्रकरणं बल्वेय इति जायमानपार त्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो ह्मपाभिधानमिति चेत् । (१)न । प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादि रिहतस्य विश्वह्वत्त्वविरोधात् । (१)न चैतावता मूर्धादिश्चतयः प्रकरणिनरेधारस्वार्थरयागेन सर्वारमतामात्रपरा इति युक्तम् । श्वतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थारप्रकरणाद्वेत्वीयस्वात् । (३)सिद्धे च प्रकरणिनोऽसम्बन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानप्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्मा द्विरण्यगंभे एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति साम्प्रतम् । तिकिन्मिन्। स्वर्मानम्बन्धेयमेव, नेत्याह्नः अस्मिन्पक्षः इति (प्र०२पं०१३) (४)प्रकरणात् २३

(सु॰) वैद्यानरः साधारणद्याव्द्विद्योषात् ॥ २४॥ स्मर्थमाणमनुमानं स्वादिति ॥ २४॥ द्याद्द्यस्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदे द्याद्सम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६॥

(५)प्राचीनशालसत्ययक्षेन्द्रगुम्नजनबुढिलाः समेत्य मीमांसां चकुः—"को न आत्मा कि ब्रह्मे"ति (पृ० २९४ पं० ५) आत्मत्युक्ते जीवात्मिन प्रत्ययो मा भूत् , अत उक्तं कि ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनिषण्डलन्तः कैकेयराजं वैश्वानरिवद्याविद्मुप् सेदुः । उपस्य चोखुः—"आत्मानमेवेमं वैश्वनानरं सम्प्रत्यश्येषि स्मरिस, तम्मेव नो ब्रह्मीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाश्वारिपृथिवीना"मिति । अयमर्थः । (६)वैश्वानरस्य मगवतो द्यो"मूर्घा सुतेजाः" (पृ० २९५ पं० १) "चक्कुर्विश्व रूपः" सूर्यः, "प्राणो" वायुः, "पृथ्यवत्मात्मा" पृथ्यवत्मं यस्य वायोः स पृथ्यवत्मां, स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथ्यवत्मीता । "सन्देहो" देहस्य मध्यभागः, स आकाशो "बहुलः" सर्वगतत्वात् । "वास्तिरेव रियः" आपः, यतोऽद्भ्योऽक्षमन्नाच रियर्धनं तस्मा दियो रियहक्तास्तालां च मूत्रीभूतानां बिरतः स्थानमिति बरितरेव रियरियुक्तम् । "पादेश

⁽१) प्रकरणमिन्यादिना जायमानसिनिधिलक्षणस्थानस्य प्रकरणेन बाधमाशंक्य विग्रहवस्विलङ्केन प्रकरणबाधमाह नेति।

⁽२) लिङ्गं स्वावित्स्यपरं न शरीरादिमन्वपरिमत्याशंक्य तथासति सूर्धादिबहुश्वतीनां बाधः स्यात्ता-स्तु प्रकरणाङ्कतीयस्य इत्याह न चैतावतेति । प्रकरणमाञ्चेणस्यर्थः । एवं च हृदयं विश्वमस्य एव सर्वभूता-नतरात्मेति चात्रत्ये सर्वनामनी सन्निहिततरं विश्वहवन्तं गृहणीतो न भूतयोनिमित्यर्थः ।

⁽३) लिङ्गानिरुद्धे प्रकरणे शतिधिर्विजयते इत्याह सिद्धे चिति ।

⁽४) 'पुरुष एवद'मित्यादिसर्वरूपत्वापन्यासोऽपि युमूर्थादिकस्यैवास्तु तस्य सन्निहिततरत्वादत आह प्रकरणादिति । सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्थातपूर्ववद्वाधकलिङ्गाभावाचेत्यर्थः ।

⁽५) 'को न आत्मे'त्युदाहरणभाष्यं छान्दोग्याख्यायिकार्थातुसन्धानेन व्याचष्टे प्राचीनेति । उदाल कोर्युपलक्षणीयः, जन इत्यापि ऋषिनाम ।

⁽६) द्युस्येंत्यादिभाष्यमादाय न्याचेष्टे वैश्वानरस्यःयादिना । स्रोतजस्त्वग्रुणा दीवेंदवानरस्य सूर्या विश्वरूपत्वग्रुणः सूर्यः 'एव ग्रुक्क'इत्यादिश्चेतः, स च वैश्वानरस्य नक्षुः, पृथग्गतिमन्वग्रुणो वायुः, बहुलग्रुण आकाशो देहमध्ये रायधेनम् । तद्गुणा आपो बस्तिस्थसुरकम् । तत्र पृथिन्या वैद्वानरस्य प्रतिष्ठानात् इत्यर्थः।

पृथिवी" तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु ग्रुप्यांनिळाकाशजळावितिषु मूर्धेचक्षःप्राणसन्देहबस्तिपादेव्वैकेकिस्मन् वैश्वानरावयवेषु ग्रुप्यांनिळाकाशजळावितिषु मूर्धेचक्षःप्रतिपाताचक्षुष्ट्वप्राणोत्कमणदेहशीर्णताबस्तिमेदपादख्यीमावद्वणैरुपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तमावसुपदिश्या(१)न्नायते—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान'मिति । स सर्वेषु
ळोकेषु ग्रुप्यतिषु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्वात्मसु देहोन्द्रयमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमाति,
सर्वसम्बन्धिफळमाप्रोतिखर्थः । अथास्य (२)वैश्वानरस्य भोक्तुभाजनस्यामिहोत्रतासम्पिपादयिषयाऽऽह श्रुतिः—''कर एव वेदिः'' वेदिसाक्ष्यात् । ''ळोमानि बर्हिः'आस्तीर्णवर्षिःसाक्ष्यात् । "हृद्यं गार्हपत्यः" । हृदयानन्तरं ''मनोऽन्वाहार्यपचनः'' ।
'आस्यमाहवनीयः'' । तत्र हि तदनं हृयते ॥

(३)ननु 'को न आत्मा कि ब्रह्मे'त्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि इदिनेन तदुपर-क्तायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथंविकेतुं युज्यन्ते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुराधेनान्यथियुं युज्येते । यद्यपि च वाजसनियिनां वैश्वानरिवद्योपक्रमे 'वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रहीं स्थत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः, तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तद्भपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तद्विरोधेन वाजसनेथिवाक्यार्थी निश्चीयते । (४)निश्चितार्थेन ह्यानिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् ।(५)कर्मवच ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेक्मेव । (६)न च युमूद्धत्वी-दिकं जाठरभुताभिदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि सम्भवति, न च सर्वलोकाश्रयफलभागति, न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का-"शब्दांदिभ्यो Sन्तःप्रतिष्ठानाम्नेति चेदि"ति (पृ० २९७ पं॰ १३)। उच्यते— तदेवीपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानरामिशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरिभमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितःवं प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वेव्यापिनोऽपरि-माणस्य च परब्रह्मणः सम्भवतः । न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जठराप्रेर्युज्यते । न च गाईंपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः सम्भविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूताभिदेवताजीवानाम-न्यतमो वैद्वानरो, न तु ब्रह्म । (७)तथा च ब्रह्मात्मशब्दाबुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतब्यौ । युमुर्द्वत्वादयश्व स्तुतिमात्रम् । अथवा अभिज्ञरीराया देवताया ऐस्वर्ययोगाद् युमुर्द्वत्वादय

⁽२) उपादेश्येति । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत' इत्यादिनै कैकानिन्दया 'तस्य इवा एतस्ये'त्यादिना वेश्वानस्-स्य युक्ताकादया मूर्धादय इति कथनेनावयविनः समस्तभावसुपदिश्येत्यर्थैः ।

⁽२) उपासक एव वैश्वानरोहिमिति मन्यत इत्याह वैश्वानरस्येति ।

⁽३) श्रन्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात्र परमेश्वरो वैश्वानर इति पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्वित्यादिना ।

⁽४) निर्णीतार्थेन छान्दोग्यवाक्येन तदेकार्थे वाजसनेथिवाक्यं निश्चीयते न विषयेय इत्यत्र न्यायमाइ निश्चितार्थेन होति । यथा 'तं चतुर्धा कृत्वा बर्हिबद्धं करोति' इति पुरोडाञ्चमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थस-म्बन्धिना ञाखान्तरीयेणाग्नेयं चतुर्धा करोतीति विश्वेषविषयत्वेन निश्चितार्थेनाग्नेय एव पुरोडाञो अ्यवस्था प्यते एवमत्रापीत्यर्थः । (६) कर्मवत्—दर्शपूर्णकर्मवत् ।

⁽६) उपसंहारादिप वैद्यानरादिशब्दानां परमान्मपरत्वामाहाक्षेता नचिति ।

⁽ ७) प्रतीकोपदेशमुपाध्यवाच्छित्रस्योपारुत्युपदेशं च प्रपश्चयति तथाचेति ।

(सु॰) अत एव न देवता भूतं च॥ २७॥

अत एवैतेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगतगुमूर्धत्वादिसम्बन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मश्र-दाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । "यो भानुना पृथिवी ग्रामुतेमा"मिति मन्त्रवर्णोपि न केवलोष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य भृतामेरिममीदशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया ताद्रू-प्येणेति भावः ॥ २७ ॥

(सु॰) साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु युप्रस्तीन् पृथिवीपर्यन्तांश्वेलोक्यात्मनो वैक्वानरस्यावयवान् सम्पाद्य पुरुषविधरवं किरपतं तद्मिप्रायेणेदमुच्यते,—'पुरुषविधं पुरुषे उन्तःप्रतिष्ठितं वेदे'ति । (३)अत्रावयवसम्पत्त्या पुरुषविधरवं (४)कार्यकारणसमुदायकपपुरुषपुरुषावयवमूर्द्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् , समुदायमध्यपतितत्वात्तदवय-

⁽१) अत एवेति । यत एवान्तःप्रतिष्ठितत्वेन सह समुचयः सूत्रगतापिज्ञान्दार्थेऽत एवान्तःप्रतिष्ठि-तत्ववत्युरुषत्वमपि वैश्वानरमुद्दिय विश्वयं न विपर्यय इत्यर्थः । यदि पुरुषमनृय वैश्वानरो विश्वीयते तदा पुरुषस्य दृष्टद्याश्रयत्वं स्यादित्याह तथा सतीति । सूत्रश्लुतिविरोधश्च स्फुट एव ।

⁽२) पुरुषस्य विश्वेयत्वे यच्छब्दत्यागमाशंक्याह तस्मादिति ।

⁽३) मूर्धादिचिबुकान्तावयवेषु सम्पादितस्य कथं पुरुषविधत्वन्तेषां पुरुषेकदेशत्वादित्याशंक्य वैक्वानरपुरुषस्य पादादिमूर्धान्तावयवानामेषु सम्पादनात्पुरुषसादृश्यमित्याहात्रावयवसम्पन्योति ।

⁽ ४) घूर्षचित्रकान्तरालस्थस्य पुरुषावयवस्थान्तान्तर्थं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितन्वमित्याशंक्याह कार्यकारणे-ति । कार्यकारणसमुदाय एव पुरुषस्तस्यावयवा सृशीदिचित्रकान्तास्तेष्वन्तःप्रतिष्ठानात्पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितन्तम्, तत्र हेतुः समुदायेति । अवयविन्यवयवस्यान्तर्भोवादवयवस्थोऽप्यवयवाश्रितो भवति गृहस्थ इवागामस्थ इत्य-निमायः ।

वानां समुदायिनाम् । (१)अत्रैव निदर्शनमाह —"यथा वृक्षे शाखा"मिति (१० ३०० पं० १४)। शाखाकाण्डमूळस्कन्यसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतिर्ध्यः। समाधानान्तरमाह—"अथवे"ति । अन्तःप्रतिष्ठतं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयिते। एतदुक्तं भवति वैश्वानरः परमातमा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽतुशयमुन्मूलयित— "निश्चितं चे"ति (१० ३०१ पं० २) विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वषां वायं नर(२)स्तद्विश्वारत्वाद्विश्वप्रयवस्य । विश्वे नरा जीवा वाऽऽत्मानोऽस्य तादात्म्येनेति २४

(सु॰) अभिव्यक्तेरित्याइमरथ्यः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेबीद्रिः॥ ३०॥

साकत्येनीपलम्भासम्भवादुपासकानामनुष्रहायानन्तोषि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मान-सीभव्यक्तीत्याह—"अतिमात्रस्यापी"ति । अतिकान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । "उपासकानां कृते" उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमाह—"प्रदेशविशेषषु वे"ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

(सू॰) सम्पत्तिरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धान्तमुपकम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वान् नरस्यावयवान् सम्पादयन् प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥

अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः —

(सु०) आमनान्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

"आविमुक्ते" (पृ० ३०३ पं० १०) अविद्यापाधिकत्पितावच्छेदे जीवात्मिन, स-खल्वविमुक्तः, तिस्मन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—'अनेन जीवे नात्मने'ति । अविद्याकत्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधियभावः । "वरणा" (३)श्रूः । शेष-मतिरोहितार्थम् ॥

> इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

(सु॰) गुभ्वाचायतनं स्वराब्दात्॥ १॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र--

(४)पारवत्वेन सेतुःवाद्भेदे षष्ट्याः प्रयोगतः । युभ्वायायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥

⁽१) अत्रैव—अवयवाश्रितस्यावयन्याश्रितस्व, न तु अवयवस्यावयविनिष्ठत्वे, तथाच यथा शास्त्रानां समुदाये प्रतिष्ठिता ज्ञास्ता समुदायमध्यपातिनी तथा मूर्धोदयोऽवयनाः कार्यकारणसमुदायमध्यपातिन इत्येवं निद्दीनार्थो भाष्यकारस्येत्याज्ञयः। अवयवस्थस्य वैदवानरस्यावयविपुरुषान्तःस्थत्वमर्थेत एव सिद्धामित्यर्थः।

⁽२) नेता कारणमित्यर्थः। (२) 'का वे वरणा का च नासी'स्यन्न वरणज्ञान्दार्थमाह स्रशिति।

⁽४) आयतनत्वसाधारणधर्मात्संत्राये पूर्वपस्य सङ्गाहकक्षाक्रमाह पादवत्त्वेनेति । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन व्यातिर्वक्षणश्चापारत्वात, भेदे स्रति सम्बन्धार्थकषष्ठीप्रयोगात् ब्रह्मणश्चामृतत्वादश्चतस्येति षष्ठीप्रयोगस्यायुक्तत्वे- नामृतत्वाभावाश्चामृतं यदू ब्रह्म तद्युभवायायतनं कदाचिदपि न युक्तमित्यर्थः।

(१)पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवन्छियमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धहेतुमात्रम् , हिंडानिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानविच्छत्रं ब्रह्म सेतुभावमनुभवः ति । न चामृतं सद्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । (२)न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य त-त्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ट्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्—"अमृतस्येष सेतुः रिति अवणादि"ति (१० ३०५ पं०) । असतस्येति अवणात्, सेतुरिति अवणा-दिति योजना । तत्रामृतस्योत अवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति अवणा-दिति व्याचष्टे- 'पारवानि''ति । तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वा साङ्क्षयपरिकित्पतं भवेत् । तःखळु स्वकार्योपहितमर्थादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवति पा॰ रवत्, भवति च युभ्वायतनं तत्प्रक्वातित्वात् , प्रक्वत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चा-त्माऽऽत्मराब्दस्य स्वभाववचनत्वात् , प्रकाशात्मा प्रदीप इति वत् । भवति चास्य ज्ञानमप-वर्गोपयोगि, तदभाव प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्रमा-णाभावेन न परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामकपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं सतस्थमं युभ्वाद्यायतनं, तिस्मन्त्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपतेः । एतद्पि प्रधानोपन्यासेन सृचितम् । अथ तु साक्षाः च्छ्रत्युक्तं युभ्वाद्यायतनमादियसे ततो वायुरेवास्तु, 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं व लोकः पर्ष लोकः सर्वाणि च भुतानि संहब्धानि भवन्ती'ति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिषयतं न विद्युत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरस्तस्य भोक्तुभौग्यान् युप्रसृतीन् प्रत्यायतनः त्वात् । यदि पुनरस्य युभ्वायायतनस्य सर्वज्ञश्चतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यः गर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा युभ्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन(३) पारवत्वं चा-मृतात्परब्रह्मणे। भेदश्वेत्यादि सर्वमुपपराते । अयमिष 'वायुन। वै गौतम सूत्रेण'ति श्रुतिमुपन्य-स्यता सूचितः । तस्मादयं चुप्रमृतीनामायतनमिति ।

एवं प्राप्तेऽभिषायते । युभ्वायायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः । कृतः १ स्वशब्दात् ,

> (४)घारणाद्वाऽम्रतत्वस्य साघनाद्वाऽस्य सेतुता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥

न हि मृद्दारुमयो मूर्तः पाराबारमध्यवती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वा ऽव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रातमा वाऽभ्युपेयते । किन्तु पारवत्तामात्रपरो लाक्षणिकः सतुज्ञाब्दोऽभ्युपेयः । सोस्माकं पारवत्तावर्ज(५) विधरणत्वमात्रेण योगमात्रादूढिं परित्यज्य

(२) नन्वमृतमपि ब्रह्मामृतान्तरसम्बन्धि, नेत्याह न च ब्रह्मण इति । 'अतोऽन्यदार्तमिःति श्रुतेरित्यर्थः।

(३) श्रीरायवच्छित्रत्वेन ।

⁽१) पारं कूलम्, अवारमर्वाक्कूलम्। न त्विति। षिञो बन्धनार्थात्मेतुशब्दव्युत्पत्त्या जगन्मर्यादा-बन्धरिष्ठद्वाणि प्रयोगे क्षेन निवारितोऽन्यथा हिंडिनगडादिष्वपि सेतुशब्दप्रयोगः स्यात्। यत्र दारुणि व्छिदिते निमाह्माणां पादपोतनं तद्धाङः, निगङः श्रेखला।

⁽ ४) वत्तुरपश्चसङ्गाहकस्रोकमाह धारणाहेति । अस्य युभ्यायायतनस्यास्य वा तज्ज्ञानस्य यथाक्रमम-मृतत्वस्य धारणात्साधनाहा सेतृता ब्रह्मण एवोचितेत्यर्थः । नतु तर्हि रूढिल्रीतेत्याशंक्याह पूर्वपञ्चेपीति । अस्यार्थं स्फुटीकर्वत्राह नहीति । लाक्षणिकत्वसुभयमतेपि सेतृशब्दस्य तुल्यमिति भावः ।

⁽ ५) पारवत्तां त्यवत्वा । योगमात्रादिति । विञ्धात्वर्थयोगादित्यर्थः ।

प्रवर्स्यित । जीवानाममृतःवपदप्रितिसाधनःवं वारमज्ञानस्य पारवत एव लक्ष्यिष्यति । (१)अमृतज्ञव्दश्च भावप्रधानः, यथा 'द्यक्योद्विंचनैकवचने' इत्यत्र द्विस्वैकतं व्यक्शव्दार्थों, अन्यथा द्यक्रेषिविति स्यात् , तादिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वसाधनत्वादि"ति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्माणि युभ्वाद्यायतने उपपत्स्येते । अत्र च स्वज्ञव्दादिति (१)तन्त्रोच्चिरितमात्मज्ञव्दादिति च सदायतना इति सच्छव्दादिति च ब्रह्मण्वयति । सर्वे द्येतेऽस्य स्वज्ञव्दादि च सदायतना इति सच्छव्दादिति च ब्रह्मण्वयति । सर्वे द्येतेऽस्य स्वज्ञव्दाः । (३)स्यादेतत् , आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मिते च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते , तथा च स एवात्राऽस्त्वमृतस्वस्य सेतुरित्याशङ्क्ष्य श्रुतिवाक्येच सावधारणनोत्तरमाह—"तत्रायतनायतनवद्भावश्वयणादि"ति (पृ० ३०६ पं० १३) । विकारह्रपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसन्धेऽभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः । भेद्रप्रश्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तत्यापवादो दोषः श्रूयते "मृत्यो"रिति (पृ० ३०७ पं० ५) "सर्वे ब्रह्मिति त्वि"ति । यत्सर्वमिवद्यारोपितं तत्सर्व परमार्थतो ब्रह्म, न तु यद्वद्व तत्सर्वमित्यर्थः ।

"अपर आहे"ति (ए० ३०८ पं० १) । नात्र युभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पार-वता स्यात्, किन्तु 'जानथे'ति यज् ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुख्ये'ति वाग्विमोकः, तस्या-सृतःवसाधनःवेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमिष पारवदेव । (४)न च प्राधान्यादेव इति सर्वनाम्ना युभ्वाद्यायतनमात्मेव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति साम्प्रतम् । वाग्विमोचना-रमज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात् , आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात् , विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽसृतःवसाधनःवात् । (५)न चेदमैकान्तिकं यःप्रधानमेव स-वंनाम्ना परामृश्यते, क्रचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सुज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥१॥

(सु०) मुक्तोपसुप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

युभ्वायायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृष्यं व्यपदिश्यते 'भिद्यते हृद्यग्रन्थि'-'रित्यादिना (पृ० ३०८ पं० १३) । तेन तद् युभ्वायायतनविषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तो-पस्प्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुख्यन्त' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपस्प्यत्वात् युभ्वायायतनं ब्रह्मोति निश्वीयते । (६)हृदयप्रन्थिश्वाविद्यारागद्वेषभयमोहाः । मोद्दश्च विषादः,

⁽१) अमृतस्य **ब्रह्म**णो हेत्वभावात्वाधनत्वं ज्ञानस्यायुक्तमित्याशंक्याविद्यानिवृत्तिरमृतत्वज्ञान्दार्थं इत्याहामृतज्ञन्देखेति । अन्यथा-द्वयोरेकस्य च संख्येयानामुपादाने तेषां बहुत्वात द्वोकेष्टिति स्यात् इत्यर्थः ।

⁽२) तम्त्रेति । नानार्थसाधारण्येन सकृदुचारणमिह तन्त्रम् , एवं चानृत्तिलक्षणवाक्यभेदो व्युदस्तः

⁽ १) तत्र त्वायतनवद्गावश्रवणादिति भाष्यं युभ्वायायतनस्य ब्रह्मते सिद्धे तस्य सविशेषत्वानिरासार्थम् , तत्त्रभानवादनिरासातुषयोगित्वात्पकृतासङ्गतमित्याशंक्य हिरण्यगर्भपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रकृते सङ्गमयति स्योदेनदिति ।

⁽४) अप्रधानं ज्ञानं न सर्वनामपरामञ्जाहीमिति कश्चित्तं प्रत्याह नचेति ।

⁽५) 'तते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेश्यामिक्षे'त्यादी शब्दतोऽप्रधानस्यापि पयक्षादेः सर्वनामनिर्देशाः दनियतं सर्वनामनः प्रधानपरामर्शित्वमित्याइ न चेति ।

⁽६) अविद्यत्यादि भाष्ये आदिमहणेन प्राङ्निर्दिष्टभयमोहानुक्तौ । एतेशविदादयः श्रुतौ हृदयश्चरार्थः इस्याह हृदयमन्थिश्चेति ।

शोकः। (१)परं हिरण्यगर्भाववरं यस्य तद्रह्म तथोक्तम्। तिस्मिन्ब्रह्माणि यद्दष्टं दर्शनं तिस्मिन् स्तदर्थिमिति यावत्, यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति चर्मार्थिमिति गम्यते। (२)नामह्मपादिन् स्यप्यविद्यासित्रायम्। 'कामा येऽस्य हृदि श्चिता' इति कामा इत्यविद्यामुपळक्ष्यति ॥२॥

(सु॰) नानुमानमतच्छन्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानीमत्युपलक्षणं, नान्याकृतमित्यपि(३) द्रष्टन्यम् , हेतोक्तभयत्रापि साम्यात् ॥३॥

(सु०) प्राणभृच ॥ ४॥

(सु॰) भेद्व्यपदेशात्॥ ५॥

चनातच्छन्दरंवं हेतुरनुकृष्यते । स्वयं च भाष्यकृद्धेतुमाह—"न चोपाधिपरिन्छिं स्वस्ये"ित (पृ० ३१० पं० ३) "न सम्यक् सम्भवितं" नाजसित्यर्थः । भोग्य- त्वेन हि आयतन्त्वमितिकृष्टम् । स्यादेतत् , यद्यतच्छन्दरवादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्टन्यो, हन्त कत्मात्पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणमृदनुमाने इत्येक एव योगः कत्मान्न कृत इत्यत आह— "पृथािग"ित । भेदन्यपदेशादि"त्यादिना हि प्राणमृदेव निविष्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोग-करणे दुविज्ञानं स्यादिति ॥ ४॥ ५॥

(सु०) प्रकरणात् ॥ ६॥

न खळु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवित किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥

(सु॰) स्थित्यदनाभ्यां च॥ ७॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा ग्रुभ्वाग्रायतनं भवेत्, ततस्तरप्रकृत्या दिन्दनन्नन्यो अभिचाकशीती ति परमात्माभिधानमाकित्मकं प्रसच्यत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनः, तस्यापि भोक्तुत्वात्। (४)न च जीवात्मैव ग्रुभ्वाग्रायतनं, तथासीत स एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च क्रः
ह्यापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्ते ऽपि जीवात्मकथनमाकित्मकं स्यादिति वाच्यम्। यते । इन्
ध्विगतार्थां विवासन्वरसेनाम्नायेन प्राणस्नमात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमाया (५)त्यन्तानवगतमली
किकं ब्रह्माववोध्यत इति सुभाषितम्। "यदापि पेङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेने"ति।
किकं ब्रह्माववोध्यत इति सुभाषितम्। "यदापि पेङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेने"ति।
(१० ३११ पं० ९) तत्र 'ह्यनश्चन्यो अभिचाकशोती'ति जीव उपाधिरहितेन रूपेण क्रः
ह्यस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः। तद्यंभेवाचेतनस्य बुद्धिसत्वस्यापारमाधिकं भोक्तु
ह्यस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः। तद्यंभेवाचेतनस्य बुद्धसत्वस्यापारमाधिकं भोक्तु
ह्यस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः। तद्यंभवाचेतनस्य बुद्धसत्वस्यापारमाधिकं भोक्तु
ह्यस्वभाव अवाद्यमभूतं जीवं कययतोनेन मन्त्रवर्णेन गुभ्वाग्यायतनं ब्रह्मेव कथितं भवति,
उपाध्यविद्यत्रश्च जीवः प्रतिषिद्धो भन्नतीति न वैज्ञित्राह्मणविरोध इत्यर्थः। "प्रपञ्चार्था"
सिति (१० ३१२ पं० २)। तन्नवस्य न पाठतीमोत कृत्वाचिन्तयदमधिकरणं प्रवृत्तीमन्त्याः।। ७॥

⁽१) परावरश्चरार्थमाह परामिति । (२) तथेत्यादिमन्त्रस्थनामरूपश्चरार्थमाह नामरूपादिति ।

⁽३) स्त्रेणानिराकृतत्वात्र वाय्वायुक्तपूर्वपञ्चसम्भव इत्याशङ्कचाढ नाम्याकृतमित्यपीति । साधारणहेतु-निर्देशादन्याकृतवायक्षव्यपि पूर्वपचत्वेन स्चितमित्यर्थः ।

⁽१) न चोपाधिपरिच्छिन्नस्योति भःष्ये चकारप्रयोगात्सीत्रचश्चर्वयाख्यात्वश्रममपाकरोति न चेति । जीवास्मैव ग्रुभ्वाद्यायतनमिति वाच्यमित्यन्वयः ।

(सु॰) (१)भूमा सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात्॥ ८॥

(२)नारदः खळ देवर्षिः कमंबिदनातमित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्मझमाजानिसद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद । उपसय चोवाच 'भगवजनात्मझताजनित शोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानि'ति । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण 'नामब्रह्मत्युपास्वे'त्युक्ते नारदेन पृष्टं 'किं नाम्नोस्ति भूय' इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं 'वाग्वा व नाम्नो भूयसी'ति । तदेवं नारदसनत्कुमारयोभूयसि प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपकम्य मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानवलात्रतोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यविति (३)। (४)कर्तव्याकर्तव्यविवेदः
सङ्कल्पः, तस्य कारणं पूर्वोपरविषयनिमित्तप्रयोजनिक्ष्मणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । (५)
प्राणस्य च समस्तिक्रयाकारकफलमेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिद्धृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन
च प्राणभृयस्त्वदिश्चेनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपद्याद्यान्ताद्भृयस्त्वमुक्तवाऽपृष्ट एव नारदेन
सनत्कुमार एकप्रन्थेन 'एष तु वातिवदित यः सत्येनितिवदतीं'ति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्त्वो पदिदेश-सुद्धं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मिति। तदुपश्रुत्य नारदेन'सुद्धं त्वेव भगवो विजिज्ञासे' इत्युक्ते
सनत्कुमारो 'यो वै भूमा तत्युखिमि'त्युपकम्य भूमानं न्युत्पाद्यांवभृत, 'यत्र नान्यत्परयतीं' त्यादिना । तदीदशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः-किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति । (६)मावभवित्रोस्तादारम्यीववक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बाँजमुक्त भाव्यक्रता । तत्र

(७)एतस्मिन्ध्रन्थसन्दर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः । उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

⁽१) युभ्वायधिकरणे आत्मशब्दात् युभ्वायायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् , तत्रात्मशब्दः प्राणेऽनैकान्तः, 'तरित श्चाकमात्मवित्' इत्यत्राब्रह्माणे प्राणे प्रयोगादित्यापेश्चित्यधिकरणसंगतिरत्र द्रष्टन्या ।

⁽२) छान्दोग्यस्थाख्यायिकामधैतोऽनुक्रामन् विषयं विविनक्ति नारद इत्यादिना । आजानसिद्धं—स्व-भावसिद्धम् ।

^{... (}३) प्राणेषु पर्यवसिते भूयसि बहुतरे पश्नोत्तरे इत्यन्वयः।

⁽४) सङ्कल्यादिपदार्थांन् व्याचष्टे कर्तव्यत्यादिना । पूर्वापरेति । पूर्वे चापरे च विषया निमित्तं यस्य प्र-योजनस्य तिन्छ्यपिम्स्यर्थः । तत्र वर्णानेष्पादिनी वाक्नाम्नो भूयक्षी, वाक्नेरकत्वाद्वाचो मनो भूयः, कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादिविवेकः संकल्पः कारणम् , तस्य चातीतादिविषयसाध्यप्रयोजनज्ञानं चित्तम् , तस्मादपि लौकिकविषयाच्छाश्चीययदेवतयिकारस्यं ध्याने कलते। भूयः, ध्यानस्य विज्ञानं शा-श्चीयं कारणं तस्य मनोगतं वलं प्रतिभानतामध्यं कारणम् , तस्याद्यमानमन्त्रं, तस्यापः, एवमाकाशपर्यन्तं बोध्यम् । आकाशस्य भोग्यत्वे 'स्मरः' स्मरणं, तस्याशा तया द्वीष्टं तात्पर्येण स्मरति, प्राणो नामाद्याशान्त-सर्वेहेत्तत्या भूयानित्युत्तरोत्तरभूयस्त्वं द्वष्टव्यम् ।

⁽५) नतु 'एष श्विति' विच्छिद्य भूमोपदेशाःकथं भूमत्वामित्याशंक्य विषययदर्शनावसर एव संश्योपयो गितया पूर्वपक्षसम्मावनामाह प्राणस्येति । सर्वात्मत्वशब्दात् प्राण एव भूमा, तुशब्दस्तु सत्यपाणवेदिन एव नामाद्यतिवाहित्वाहिशेषार्थं इति सम्भवः पूर्वपचस्येत्यर्थः । अपृष्ट एवेति । यदि प्राणादन्यो भूमा तर्हि प्राग्वत् अभेन मान्यमिति भावः ।

⁽६) भूमशब्दस्य निष्कृष्टबहुत्ववचनत्वार्दिकं प्राणो भूमेति आध्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशंक्याह भावभविशोरिति।

⁽ ७) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह एतिसिन्निति । उक्तकान्दोग्यमन्थसमुदाये यो वै भूमेति यदकादभूर

न च प्राणास्कि भूय इति पृथम्, नापि भूमा वाडस्माद् भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्मारप्रा-णभ्यश्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमहिति । आप च भूमेति भावो न भित्रतारमन्तरेण शक्यो निरूपियतुमिति भित्रतारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसानि धानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्भृणोति । 'यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदि'त्यत्रार्तिरिवार्तं हविः । य-थाह:--(१)'मध्यामहे हविषा विशेषणामि'ति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धित्य इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनरकुमारस्य 'नामब्रह्मारयुपास्वे'ति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात् , (२)अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोवैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्त-र्यातस्यैव भूमीत युक्तम् । (३)तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण स्चितं पूर्वपक्षसाधनः मिति न पुनः उक्तम् । न च भूयोभूयः प्रक्तात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम् । प्रा-णोपदेशानन्तरं तस्योपरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्त-दनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् , 'एष तु वातिवदती'ति तुशाब्देन प्राणद-शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिय सत्येनातिवादिनं वदन्कथं प्राणस्य भूमानमभिद्धीतेत्यत आह्-"प्राणमेव त्वि"ति (५० ३१३ पं० ६)। "प्राणद्शिनश्चातिवादित्वमि"ति । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति —नायं तुशब्दः प्राणातिवादि-त्वाद्यविच्छनति, अपि तु (४)तदीतवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाङ्कीतीर्भीवज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवाति-वादित्वमुच्यते । तुश्रुब्दो नामाद्यीतवादित्वाद्यवच्छिनति। न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । (५)अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् । अथागः माविरोधिन्यायनिवेशनं मननं, (६)मता च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनस्युभिः सह सम्बाख तत्त्वं श्रद्धते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तर्दोषदर्शी विरक्तस्ततो व्यावृतः तत्त्वज्ञानाभ्यासं कः रोति, सेयमस्य इतिः प्रयतः। अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्विविज्ञा-

(१) ज्ञाबरस्वामिनः-आर्तिमः र्तस्योद्देश्यत्वापर्यवसानाद्धविषा विज्ञोषणं सहामहे, पर्यवस्तितस्य हुर्देश्य-स्य विज्ञोषणं वाक्यभेदावहं प्रहरेयेकैकत्वामिति ।

(२) प्रश्नस्यारोप्यविषयस्ये दूषणमाहातदिति । प्रश्नो यद्यात्मविषयः स्यानदोत्तरस्थप्रतीकविषयस्यवि-षयस्वमपृष्टविषयस्यं स्यानदा प्रश्नोत्तरयोवैयाधिकरण्यमित्यर्थः।

(😮) अस्य 'नामायतिवाहित्वाद्यवच्छित्रत्ती'ति अग्नेऽन्वयः कार्यः ।

यसोन्यत्रोच्यमानं भूपस्वं प्राणस्यैव प्रश्नपूर्वकमुच्येत इति स्रोकार्थः। अस्यार्थमाह नचिति । अत्र च 'यों वै भूमे'त्युक्तो भूमा न प्राणादन्यस्य 'अस्ति मगव आज्ञाया भूय' इति प्रश्नातिरिक्तप्रवनविषयत्वे सति एत-स्प्रन्थस्य भूमरूपत्वात् आज्ञापेक्षप्राणभूमवादित्यतुमानप्रयोगो स्व्वितः ।

⁽३) तदेतदिति । तदेतस्पकरणातुःथानं, प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्षत्वेन संशयबीजं दर्शयता भा-ध्यकोरेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधिमात्रमात्मशन्दस्थेति स्चितम्, अत एव पूर्वपक्षावसरे पुननो-क्षितस्यर्थः।

⁽५) सत्यादिपरम्परयेति भाष्योक्तं सत्यादि दर्शयति अत्र चेति ।

⁽६) मननमान्धीक्षिकी, गुरुशिष्येति। अनेन 'ज्ञानप्रहणाभ्यासस्यद्वियेश्व सह संवादः। तं शिष्यगुरुस-ब्रह्मचारिविश्विष्टश्रेयोर्थिभिरनसुयुभिरभ्युपेयात्' इति ४ अ०२ आ० ४६।४७ गौतमीय सुनद्वयमपवर्णप-

नमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहुः—'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानिमे'ति । भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमा ।

इति प्राप्ते डिभिचीयते 'एव तु वा डितवदित यः सत्येनातिवदिती'त्युक्तवा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूदवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्व परमात्मैव । ततो ह्य न्यद्विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते । तथा 'चेष तु वा Sतिवदित यः सत्येनातिवदती'ति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुखाऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बळीयस्याऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादतिदुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादू वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमाने। न प्राणविषयो भवितुमईति किन्तु सत्यस्य परमा रमन एव । (१)एवं चानास्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मे व्या क्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूळादारभ्य तत्तद्भूमन्युत्पा दनकमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमस्क्षां व्युत्पादयामास । (२)न च प्रश्तपूर्वताप्रवाहपति तनोत्तरण सर्वेण प्रश्नपृर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादि सुगमेन भाष्येण ब्युत्पादितम् । विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः श्राणान्ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्थान्यायत्ततोच्येत । तद्भिघाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मानेदं प्राणस्य अकरणमपि तु यदायतः प्राणस्तस्य स चारमेस्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते--"प्रकः रणान्त" इति (पृ॰ ३१७ पं॰ १०)। प्रकरणस्य प्रकरणसमाप्तावित्थर्थः । निराकरोति **"त स भगव" इति । (३)**संदंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्य त्तत्प्रकरणं भवेत् । तचायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८॥

न केवलं श्रुतेभृमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—

(सु॰) धर्मापपत्तेश्च॥ ९॥

यदि पूर्वपक्षिणा कथं विज्ञीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दृषयति "योप्यसौ सुषुप्ताव स्थायामि"ति । सुषुप्तावस्थायामिन्दियायसङ्गयासमैव । न प्राणः "परमात्मप्रकरणात्" (१०३१८ पं ११) । "अन्यदार्त" विनद्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥

(सु०) अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

(४)अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्धा वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्धा शौगिकः । अवयवप्रसिद्ध्य समुदायप्रसिद्धिवेलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णेष्वाकाशस्योतत्वप्रोः तत्वे नोपपयेते, सर्वस्यैव (५)रूपयेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वे हि रूपयेयं नामधेयसं-

⁽१) प्रतीकविषयोत्तरवज्ञात्पञ्जोपि तद्विषय इति यदुक्तं तत्राह एवं चेति । तत्त्वे बुद्धानेवेज्ञाय नामा-बुपन्यासः, उपास्तिस्त्वाभित्य विक्वितेत्यर्थः ।

⁽२) प्राणात्परं प्रभाभावे हेतुमाह नचेति ।

⁽ २) नतु भूम्र आप्रकरणसमितरतुक्षों इस्तु स एव प्राणः कि न स्यादत आह संदंशिति । पुरस्ता-दुपरिष्टाच्च निर्देशः सन्दशः। तच्चायुक्तमिति । प्राणस्यान्यायक्तोकस्या सत्यशब्दशुस्या च तदयुक्तामित्युक्त-मिति भावः। (४) पूर्वपक्षमाहास्वरशब्द इति।

⁽५) रूपेति । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमिभेषेयं, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, अर्थे शब्दात्मकत्वानुभवा न तहम्यत्वकृतः भूभगम्यवहेस्तादात्म्यानवभासादिति ।

भिन्नमनुभूयते, गौरंयं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वातःसम्भेदसम्भवः । निह घुमोपाया वृद्धिः धोर्घृमसांभिन्नं वृद्धिमवगाहते, घृमोयं वृद्धितिति, किन्तु वैयधिकरण्येन घृमाद्धितित । भवति तु नामधेयसम्भिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्थोऽयमिति । (१)अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपधेयप्रत्यये छिन्नेन्द्रयज्ञमनि नामसम्भेदो हृद्धः । तस्मानामसम्भिन्नाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नामना प्रथिताक्ष विद्धाक्ष, नामानि चोद्धारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । 'तयथा शङ्कना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि एवमोङ्कारेण सर्वा वागि'ति श्रुतेः। अत ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णो एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कृतः ? अम्बरान्तघृतेः । (पृ॰ ३१९ पं॰ ३) । न खल्वम्बरान्तानि पृथिग्यादीनि वर्णो धारयितुमईन्ति, किन्तु परम्म स्मैव, तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं ६पधेयमिति युक्तम्, स्व६पमेन्दादुपायभेदादर्थकियाभेदाच्च । (२)तथाहि—शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रेष्त्रश्राह्माण्यभिधेयश्रस्ययार्थकियाणि नामधेयान्यत्तम्यूयन्ते, ६पधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियशाह्माणि मधुधारणश्रावरणाद्यर्थकियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कृतो नामसम्भेदः । (३)न च डित्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खळ शब्दात्मकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किन्तु यो नानादेशकालसंप्छतः पिण्डः सोऽयं सिन्नाहितदेशकाल इत्यर्थः । (४)संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धेरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्वोधसंपातायाता सम्भ्यंते । यथाहुः—

यरसंज्ञास्मरणं तत्र न तद्प्यन्यहेतुकम्(५)।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मार्थितुं क्षमः ॥
(६)संज्ञा हि स्मर्थमाणापि प्रत्यक्षरवं न वाधते।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न क्याच्छाद्नक्षमा ॥ इति।

न च वर्णातिरिक्ते स्कोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके। न चैव प्रामा-णिक इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । निकापितं चास्माभिस्तत्त्वविन्दौ । तस्माच्छोत्रप्राह्माणां वर्णनामम्बरान्तपृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनाद् अवयवप्रसिद्धाः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥

(३) नतु डित्थोऽयमिति नामसम्भेदोऽथैंऽतुभूयते, तत्राह नचेति ।

ं (५) अर्थात्मत्वहेतुकम्।

⁽१) ज्ञाब्दबोधेशभिधया मानान्तरगम्यार्थवोधे यः ज्ञाब्दबोधस्तवोपायस्वप्रयुक्तज्ञङ्कापि नेस्याह अपि चेति । प्रथिताः सम्बद्धाः । विद्धास्तादारम्येन । ज्ञाङ्कुना 'पर्णनालेन, पर्णाने-पर्णावयवाः । संतृण्णानि-विद्धानि । (२) स्वरूपप्रमाणार्थक्रियाभिर्भेदमाह तथाहीति ।

⁽४) नतु ययथों न ज्ञान्दात्मा तिर्है कथमधैपत्यये ज्ञान्दमानम् , निष्ठं स तदा स्वेनान्येन वोच्चार्यतः इत्याज्ञक्याह संज्ञा त्विति । गृहीतवाच्यवाचकभावसम्बन्धेः पुंभिरत्यन्ताभ्यासेन संस्कारोद्धेभोत्याद्याता संज्ञा-ऽर्थासक्तेव समर्थते इति तत्र ज्ञान्दमानं नातोऽर्थः ज्ञाहात्मेति भावः ।

⁽६) सैज्ञा होति । स्मर्थमाणापि सेज्ञा संज्ञिनोध्धेस्य प्रत्यक्षत्वं न बाधते यतः सा तटस्था-अर्थानि-विष्टाइतोः नार्थस्वरूपाच्छादनसमित्यर्थः । एतेन स्मर्थमाणशब्दस्य परोक्षत्वानिहिशिष्टोऽर्थः कथं प्रत्यक्त इत्याशिका परास्ता ।

(१)ये तु प्रधानं पूर्वपक्षियः वाडनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरामिति सिद्धान्तयन्ति, 'तरैम्बरा-न्तषृतिरिग्रयनेन कथं प्रधानं निराक्षियतः इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणः वमात्रं षृतिः, अपि तु प्रशासनाधिकरणता, तथा च श्रुतिः—एतस्य वाडक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसो वि-षृतौ तिष्ठत' इति । तथाप्यम्बरान्तषृतेरित्यनर्थं कम् । एतावद्वक्तव्यम्—'अक्षरं प्रशासना-दि'ति । एतावतैव प्रधाननिराकरणिसद्धेः । तस्माद्दर्णाक्षरतानिराक्षियैवास्यार्थः । न च स्थूला-दीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शक्केव नास्तीति वाच्यम् । नह्यवस्यं प्रा-प्रिपृवंका एव प्रतिषेधा भवन्ति, आप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे क रिवीरयिमचयननिषेधानुत्रादः । तस्माद्यिकिष्ठिदेतत् ॥ १०॥

(सु॰) (२)सा च प्रशासनात् ॥ ११॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मी नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा सम्भवति । (३)न च सु-ख्यार्थसम्भवे कूलं पिपतिषतीतिवद्गाक्तत्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

(सु॰) अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तिविधरणस्याक्षरस्येश्वरायदन्यद्वर्णां वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वातेषामन्येषां भावो-ऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गागीं'त्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जी-वस्याप्यक्षरता निःषिद्धेत्यत आह—"तथे"ित । (पृ० ३२० पं० १०) 'नान्यदित्या'दि-क्या हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिष्यते, तथा चोपाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदा-भिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह—"अख्युष्क्र"मिति । अक्षरस्य चक्षुरायुणिषं वारयन्ती श्रुतिरौषाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रधाना-इयाकृतजीवानामसम्भवात्सम्भवाच्च परमात्मनः परमात्मेवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्भव्यपदेशात्सः॥ १३॥

(४)कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफल्स्वादर्थभेदतः । दर्शनस्यानयोध्ययमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

(५) अद्या वेद ब्रह्मेव भवती ते श्रुतेः सर्वेगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्ती 'स सामभिरूची-यते ब्रह्मलोकभि ते न देशविशेषशाप्तिरुपयते । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते ।

⁽१) 'अस्थूलिभ'त्यादेर्वणेष्वपातिनेषेधातुष्पच्याः प्रधानपूर्वपश्च खण्डानार्थामिदमाधिकरणामिति वा-दिनां भास्कराचार्याणां मतमन्य निरास्यति ये त्विति । निराक्रियत इति । साधारणस्वादम्बरान्तधृतेः प्रधाने निराकर्तुमञ्चयमित्यर्थः । (२) अम्बरान्तधृति ।

⁽३) नतु प्रपञ्चाधिष्ठानमात्रस्य ब्रह्मणो प्रशासनायोगात्तरारोपस्य ब्रह्मणे स्वीकार्यस्वास्त्रधान एवारो-।पितं प्रशासितृस्वं वाच्यमिस्याशावयाड नचेति । एवं च चेतने दृष्टस्य नियन्तृत्वस्य जगदैम्बर्यक्रपेण चेतनः एव समारोपसम्भवात्राहे गजादिपरिवृते राजामास्ये राजस्वमारोपितामिति कुड्यादावारोप्यते, आरोपितमिक नियन्तृस्वं ब्रह्मण्येव मुख्यं प्रपञ्चस्थित्यर्थकियाकारित्वादकारगतह्नस्वादिवन्नधाने तु गौणमिस्यर्थः ।

⁽४) पूर्वपक्षसंग्रहक्षेकमाइ कार्येति । कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भ एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथाः तत्पातिः कलं यस्य ध्यानस्य तस्य भावस्तत्त्वाद्धेतोस्तथा ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परी यस्तदि -षयत्वदिकविषयत्वाद्धिध्याऽर्थभेदतश्च दर्शनध्यानयोध्येयमपरमेव ब्रह्मेति क्षोकार्थः।

⁽५) तत्रायं हेतुं व्याचेष्ट ब्रह्म वेदेति ।

(१)न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रासिद्धः परस्यैन ब्रह्मणस्तथाभानाद् ध्यायतेश्व तेन समानविषयत्वारपरब्रह्मविषयमेन ध्यानमिति साम्प्रतम्। समानविषयत्वरवासिद्धेः। परो हि प्रक्षो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः। न च तत्त्वविषयमेन सर्वत्र दर्शनम्, अ- नृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात्। (२)न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेनेति साम्प्रतम्। मननाद्धेदेन तत्रतत्र दर्शनस्य निर्देशात्। न च मननमपि तर्कापरनामानस्यं तत्त्वविषयम्। यथाहुः— 'तर्कोऽप्रतिष्ठ' इति। तस्मादपरमेन ब्रह्मेह ध्येयम्। तस्य च परत्वं शरीरा-पेक्षयेति।

एवं प्राप्ते उच्यते-

(३)ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ भौत्वर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथक्षतेः ॥

च्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चीत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्रिवितु बाधकोपनिपाते समारोपितगोचरो भवेत् । न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तम् । तथा चास्य
तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य च्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् । (४)अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसम्भवे न वाक्यभेदो युज्यते । सम्भवित च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिक्षानात् समिनव्याहारा(५)च्वैकवाक्यता । तद्नुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम् ।
तस्मानु परः पुरुषो ध्यातव्यत्र द्रष्टव्यक्षः भवित । तद्दिस्मुक्तम्—न चात्र जीवधनशब्देन
प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किन्तु जीवधनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यक्ष तभेव कथियतुं जीवधनो जीवः खिल्यभावमुपिधवशादापन्नः स उच्यते । 'स सामिरक्षीयते ब्रह्मलोकिमि'त्यनन्तरवाक्यनिर्देष्टो ब्रह्मलोको वा जीवधनः । स हि समस्तकरणात्मनः
सृत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां तत्र सङ्घात
इति भवति जीवधनः । तदेवं त्रिमात्रोङ्कारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चास्य
देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात् , कमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्ते मुक्तः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवती'ति तु निरुपाधिबह्मद्वदेनविषया श्रुतिः । अपरन्तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमुपास्यमिति
मन्तव्यम् ॥ १३॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४॥

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं-सूक्ष्मं गुहाप्रायं-पुण्डरीकसंनिवेशं वेशम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्त्रस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" । (६)आगमाचार्योप-

⁽१) अर्थभेदत इति द्वितियहेतुं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्ट नचेति ।

⁽२) नतु युक्त्या पर्योलोचनमिहेक्षणं तच्च तत्त्वविषयमित्याशंक्याह न च मननमिति ।

⁽३) ईक्षणध्यानयोरर्थमेदं निराकुर्वन्तिद्धान्तक्षम्वद्धोकमाह ईक्षणिति । कार्यकारणसूतयोरीक्षणध्या-नयोर्दकोर्थः । तथेक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकम् , न चेवापवादः कश्चित्तथा ध्यानस्यापि तत्कारणस्य स्यादन्यधाऽन्यद् ध्यायत्यन्यत्पत्रयतीति हेतुहेतुमत्त्वासिद्धेरित्यर्थः ।

⁽४) प्रकारान्तरणार्थमेदं निराकरोति अपि चिति।

⁽ ५) 'स ईक्षत' इति प्रकृतापेक्षानिर्देशाच्चेत्यर्थः । तदनुरोधेन-प्रमाणद्वयातुरोधेन ।

⁽६) उक्तछान्दोग्यस्थविषयवाबयघटकान्वेषसाशब्दार्थ ववतुमार्मते आगमेति।

देशाभ्यां श्रवणं च, तदावरोधिना तकेंण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदिर्धकालाखीवितेन ध्यानाभ्याखपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः(१) ।
तदिच्छा विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह—"तन्ने"ति । (पृ० ३२४ पं० ४) तत्र
प्रथमं तावदेष संशयः 'किं दहराकाशादन्यदेव किंचिदन्वेष्टच्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश' इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहे। शारीर आत्मा किं
वा परमात्मेति । संशयहेतुं पृच्छति—"कुत" इति । तद्धेतुमाह "आकाशज्ञह्यपुरशब्दाभ्यामि"ति । तत्र प्रथमं तावद्भृताकाश एव दहर इति पूर्वेपक्षयति—"तन्नाकाश्याः
बदस्य भूताकाशे किंदत्वादि"ति । एष तु बहुतरोत्तर(२)सन्दर्भविरोधानुच्छः प्वंपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरमालम्बते पूर्वेपक्षी—"अथ वा जित्राद्दर इति प्राप्तम्" ।
(पृ० ३२५ पं० १) युक्तमित्यर्थः । तत्र——

(३)आधयत्वाद्विशेषाच पुरं जीवस्य युज्यते । देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ।।

(४) असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति, तद्यथा क्षितिजलपवनशीजादिसामश्रीसमवधाननजनमाऽप्यक्करः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यक्कर इति, न तु क्षित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेष्विप साधारण्यात्। तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम् , ब्रह्मणः सर्विविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात्। जीवमेदधर्माधर्मोणाजितं तदित्यसाधारणकारणत्वाजजीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम्। (५) अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्थते, तेनाधेयनानेन सम्बन्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिन्नि व्यवस्थितस्यानाध्यस्याधारसम्बन्धः कल्पते। जीवस्त्वाराप्रमात्र इत्याध्यो भवति। तस्माद् ब्रह्मशब्दो कृष्ठि परित्यज्य देहादिवृहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः। चैतन्यं च भक्तिः। (६) उपधानानुपधाने तु विशेषः। "वाच्यत्वं" गम्यत्वम्। स्यादेतत् , जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य(७) भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्यत्यत आहे "तत्र पुरस्वामिन" इति। अयमर्थः। वेशम खल्वधिकरणमिनिर्देष्टाधेन्यमधियविशेषापक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन सम्बद्धं सदनपेक्षं नाध्यान्तरेण सन्

⁽१) पूर्वभ्यः-श्रवणमननानिदिध्यासनेभ्यः ।

⁽२) 'एव आत्मे'स्यादावात्मश्रन्दादेर्भ्ताकाशेऽयुक्तत्वेनत्यादिः।

⁽३) आधेयत्वादिति । ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहरुक्षणं पुरं परिच्छित्रत्वेनाधेयत्वास्थकमीपार्जितशरीरेणः सम्बन्धविशेषाच्च ब्रह्मणः पुरामिति वष्टीसम्भवाज्जीवस्य सम्भवति, ब्रह्मणस्तूक्तहेतुद्वयाभावान्न युक्तं पुर्रामित्यर्थः।

⁽४) विशेषादिति हेतुं व्याचष्टे असाधारणनेति । जीवभेदो-जीवविशेषः ।

⁽५) आध्यत्वहेतुं व्याचष्टे अपि चेति । तेनाधिकरणेन सह अनेन ब्रह्मज्ञब्दार्थेनाधेयेनान्वेतव्यम् , समासाभिदितसम्बन्धसामान्यस्याधाराधेयभाव एव विश्रान्तत्वादिति भावः ।

⁽६) यद्यभयत्र मक्तिपयोजकं चैतन्यं समं तर्हि जीवब्रह्मणोः को विशेषस्तवाहोपधानीते । उपा-धितदभावावित्यर्थः । वाच्यत्वमिति । भक्त्या च ब्रह्मशब्दवाच्यत्वामिति माध्ये वाच्यत्वं तात्पर्यगम्यत्वं भा-कत्त्वे सत्यमिधेयत्वविरोधादित्यर्थः ।

म्बन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनामिति को हृदयपुण्यरीकेऽस्य विशेषो यत्तदेवास्य सद्यात्यत आह—"मनउपाधिकश्च जीव" इति । ननु मनोपि चलत्या सकलदेहदृति पर्यायेणेत्यत आह—"मनश्च प्रायेणे"ति । आकाशशब्दश्चाइपरवादिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दृहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, तथाप्यदोष इत्याह—"न चात्र दृहर्स्थाऽऽकाशस्याऽन्वेष्यत्विम्"ति ।

एवं प्राप्ते उच्यते । भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हदय आकाश इत्युपमानिवरोधात् । तथाहि---

> (१)तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् । अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्या न युज्यते ॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः। (२)न चानविच्छ॰ अपिमाणमवाच्छित्रं भवति, तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तः। (३)न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन 'ज्यायानाकाशादि'ति श्रुतिविरोधः स्याद्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरी कोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्यते। अपि च सर्वएवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्या-संघन्तीत्याह "न च काल्पितसेद" (पृ०३२६ पं० १४) इति । नापि दहराकाशो जीव इसाह—-"यद्यायात्मश्चद्द" इति (पृ०३२७ ३)॥

(४) उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इध्यते । तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरिमिति व्यपिद्यते, न तु ब्रह्मिन कारतया। (५)तथा च ब्रह्मश्वर्धा मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि यथा वत्यराजस्य पुरे उज्जायन्यां मैत्रस्य सद्म भवति, एवं जावस्य पुरे हृतपुण्डरीकं ब्रह्मस-दं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मालेङ्गभ्यो ब्रह्मालेडनधारणात् । (६)ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिदभेदाविवक्षया जीवे व्याख्या-यन्ते । न चेहि ब्रह्मणो वाधकं प्रमाणं साधकं वाडित जावस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशस्थापपादतो ब्रह्मोपलिङ्मस्थानतया(७) । अभिकीकस्त्वं चोक्तम् । तस्मारसाते सम्भवे ब्रह्मणि तिब्रह्मान नात्रह्माणे व्याख्यानमुचितिमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । (८)श्रवणमनन

(२) उपाध्यपेच्याऽऽकाशे भेरारोपेठापे न बाह्याकाशतुन्यत्वं हार्दाकाशस्यात्याह नचिति ।

⁽१) उपमानोक्तरन्यथासिद्धिमात्रांक्याह तेनेति । ह्यस्तनायतनत्वादिना 'रामरावणयोर्धुद्धं रामरावणयो दिवे देयत्रागत्या भेदमाराय्योपमेयत्वं गुक्तमन्यया नेत्यर्थः । इदमेवाडास्ति त्वित्यादिना ।

⁽३) यद्मनत्वाद्धार्दनमसी न बाह्मनापमयता हन्ताधिकत्वाद्वद्याणीक्षपि न स्यादत आह न भूनेति।

⁽४) आध्ययवहेतुं पूर्वपक्ष्युपन्यस्तं निरस्यन्नाहः उपलब्धेरिति । तेनेत्यादिनाः विशेषव्वहेतुनिरासी ज्ञेयः। अक्रिकार्थः सुगमः। (५) श्लोकार्थः व्याचक्षाणे। सुख्याध्ययवानिराकरणे हेतुमाहः तथाचेति ।

⁽६) ततु लिङ्गानि ब्रह्माभेदपराण्येव कुनो नेत्यवाह ब्रह्मणो हीति। इह ब्रह्मणि वाधकं जीवे च साधकं प्रमाणे नास्ति ब्रह्मवाधकतेन जीवसाधकतेन चामिमतस्य संनिधेलिङ्गेर्वाधादित्यर्थः।

⁽ ७) एवं च पुरस्य ब्रह्मसम्बन्धोपपादना ह्रह्मज्ञान्देन जीवानभिधाना जीवसंनिधिरासिद्ध इति भाव: ।

⁽८) 'अथ य इहास्मानमनुविय' (ए० ३२७ पं० १७) इति भाष्यस्थश्रुतावनुद्राब्दार्थमाह अव-जोति । अनुभूय-माक्षात्कृत्येति विदेरर्थः । कामाः-विषयः, चार-डपलब्धिः ।

मनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । (१)स्यादेतत् , दहराका शस्यान्वेष्यत्वे सिद्धे तत्र विचारी युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव कि-चिदित्युक्तिमस्यनुभाषते "यद्प्येतिद्"ति (१० ३२७ प० १) अनुभाषितं दूष्यति-"अत्र ब्रम" इति । यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयमाकाश्चयु-त्पादनं तु क्रोपयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति "नन्वेतद्पी"िति । आकाशकथनमीप तदन्तर्व-तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायेव । अथाकाशपरमेव कस्मान भवतीत्यत आह "तं चेदं ब्र्यु"-रिति । आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तिस्मन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित-व्यमि'त्युपीद्षेष्ठन्तेवासिनाऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम् । पुण्डरीकमेव तावतसृक्ष-तरं तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तास्मन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः । तत्किम-न्वेष्ठव्यमिति । तद्धिमञ्चाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपकमं वचः 'उमे अस्मिन्यावाप्राथेवी समाहिते' इति । तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावाप्राथेन्यावेवा-न्वेष्टब्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति "नैतदेवम्" । "एवं ही।"ति । (२)स्यादे-तत् , एवं भेवैतन्त्रो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चायन्ते इत्यत आह्-"तत्र वाक्यशेष" इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रुते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतय चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिचछतीति, 'तदन्वेष्ठव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यिस'ति दहराकाशविषयः मविष्ठित । स्यादेतत् , द्यावापृथिव्यावेवात्मानी भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत्, ततश्राकाशाधारौ तावेव परामृह्येते इत्यत आह—"अस्मिन्कामाः समाहिताः"प्रतिष्ठिताः। "प्र आत्माऽपहतपाष्मे"ति । अनेन हि प्रकृतं द्यावापृ थिवीसमाधानाधारमाक श्वमाक्रध्य" द्यावाष्ट्रथिव्याद्यभिधानव्यवहितमपीति(३) शेषः । नतु सत्यकामझानस्यैतस्फलं, तदनन्तरं निर्देशाद् , न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह-"समुखयार्थेन चराब्देने"ति । अस्मिन्कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न द्वे वावाष्ट्रियेन्यो पराम्रन्द्रमहतीति दहराकाश एव पराम्रप्टन्य इति समुदायार्थः । (४)तदः नेन कमेण 'तिस्मन्यदन्तिर'त्यत्र तच्छन्दोऽनन्तरमप्याकाशमितिलङ्घ हत्पुण्डरीके परामृशती रयुक्तं भवति । तस्मिन् ह्रापुण्डरोके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टन्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(स्॰) गतिशब्दाभ्यां तथाहि दष्टं लिङ्गं च ॥ १५॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपन्धः । (५)एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टामिदं वर्तते ज-न्तृतां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधिनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरन्तनिक्रहः

⁽१) आद्यस्त्रायंस्थपूर्वपक्षमनुद्य सिद्धान्तयत्राह स्यादेतदिति ।

⁽२) यावापृथिब्यायन्वेष्टन्यापत्तिरित्यत्र भाष्ये इष्ठापत्त्यभिप्रायेणाज्ञङ्कते स्यादेतादिति । 'तर्द्धथ यः इडात्मे'त्यत्रात्मज्ञान्दः कथमत आह ताभ्यामिति । तथा चं भूताकाज्ञस्य दहरत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

⁽३) व्यवहितमपीति । 'उमेऽस्मिन् यावाणुथिवी अन्तरेव समाहिते' इति पूर्ववाक्षे आकाशिनेदेशान् नन्तरं यावाणुथिव्यादिनिदेशात् व्यवधानमञ्जक्षेति माध्यार्थौ बोध्यस्तथाच 'अस्मिन्कामा' इत्यस्मिन्शाकदेन यावाणुथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समानाधारत्वप्रत्यभिज्ञानात्र यावाणुथिव्यो, एवं चेष इत्यास्मिति तदुपरितनशक्राभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इति समाधानार्थतात्पर्यम ।

⁽ ४) यदि दहराकाशस्य ज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदाध्यस्य ज्ञेयत्वेपदेशोऽतं आह तदनेनेति ।

⁽ ५) अस्य श्रुतिः प्रववृत इत्यत्रान्वयः ।

निविडमलिविहितानां कलधौतराकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि सन्नरिद्धरिप पान्थैर्धनाय द्भि (१)-र्आवखण्डनिवहविश्रमणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसन्धिमती सादभतामिव सखेदामिव श्रुतिः प्रवर्तते 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती'ति । स्वापकाले हि सर्व एवायं विद्वानीवद्वाँश्व जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं बद्धालोकं प्राप्तीप्य नायविद्यातमः पटलपिहितद्दष्टितया ब्रह्मभूयमापन्ने। इहमस्मीति न वेद । सीयं ब्रह्मलोकशब्द स्तद्गतिश्व प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतः । तदेतदाह भाष्यकार "इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माहहरवाक्यशेष" इति (पृ॰ ३२९ पं॰ २) तदनेन गतिशब्दौ न्याख्यातौ । 'तथाहि दृष्ट'मिति सूत्रावयनं व्याचष्टे-''तथा हा-हरहर्जीवाना"मिति । वेदे च लोके च "दृष्टम्"। यद्यपि सुष्त्रस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापीयतुमुच्यते । 'ईह्शी नामेयं वैदिकी प्र-ीमिद्धिर्यक्लीकेऽपि गीयते' इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । लिङ्कं चेति सूत्रावयवन्याख्यानं चोद्यमुखेनावतार्यति-"नत् कमलासनलो कमपी"ति । परिहरति-"गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक" इति । (२)अत्र तार्शाच्चषाद-स्थपातिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासीनराकरणेन कर्मधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तद्प्युक्तं सुत्रकारेण(३)। तथाहि लोकवेदप्रसिद्धा-हरहर्वद्यालोकप्राप्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेविंपक्षादसम्भवाद्यावर्तमानं षष्ठीसमा साराङ्कां व्यावर्तयहहराकाराप्राप्तावेवावतिष्ठते. न च दहराकारो ब्रह्मणो लोकः, किन्तु तह-द्येति । ब्रह्म च तल्लोकश्रेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोक्यत इति लोकः । हृत्युण्डरीकस्यः खल्वयं लोक्यते । याखळ पुण्डर्शिकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विद्यद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां येगिनां र्गिर्मल इवोदके चन्द्रमसो बिम्बमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिस्त्वह्नपं ब्रह्म विलोक्यत इति॥१५॥

(सु॰) घृतेश्च माहिन्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥१६॥

सौत्रो घृतिशब्दो भाववचनः । घृतेश्व परमेश्वर एव दहराक्षाशः । अस्य धारणलः ञ्चणस्य महिम्नोऽस्मिष्ठेवेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदन्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥९६॥

(सु०) प्रसिद्धेश्र ॥ १७॥

(४)न चेयमाकाश्चशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुत्वादिगुणयोगावृत्तिः साम्प्रतिकी, यथा

⁽१) धनेच्छावद्धिः ।

⁽२) कमिधार यस्य वशीसमासाद लीयस्त्वाक्षिद्वोपन्यः सवैयथ्यमाश्चेत्वयार्थस्वेन परिहरति अत्र त्ताविहित्यादिना । 'निवादस्थपितं याज्योदे'त्यत्र निवादस्थपितिक्षेत्रार्णकानामन्यतम उतान्य इति संशये श्चिन-विद्यावत्त्वेन समर्थत्वादिनिवादेपि निवादानां स्वामीतिशब्दमवृत्तिसम्भवादन्यतम इति प्राप्ते, कर्मधारयस्मासेन पनिवाद एव स्थपतिर्माद्यो श्रीतार्थलामेन शब्दसामध्यीत् वश्रीसमासे लक्षणायापत्तेरिति मीमासायां स्थितेपि प्रतिक्षाधिक्यस्त्वनार्थमत्र वश्रीसमासमनादृत्य कर्मधारयस्थापनमिति मावः ।

⁽ २) चकारं प्रयुद्धानेनेति शेषः । स्त्रावयवाशार्थमाह तथाहीति । विपक्षाद्यावृत्ती हेतुरसम्भवादिति ।

⁽४) प्राविद्धिश्च ब्रह्म रूढि शाचित्वभ्रममपनयति न चेति । रथाङ्गामीतेनाम् श्रमनाके लक्षणया सम्प्र-स्येव प्रयोगः रथाङ्गश्चन्दरपर्यायस्य चक्रमातिपादैकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेशात्, आकाशशब्दस्य तु तु महाण्यनादिकाले बहुकृत्वः प्रयोगात्रिरूढलस्रणस्यर्थः ।

रशाझनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किन्स्वत्यन्तिनिक्किति सूत्रार्थः। (१)ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्म ग्यापि मुख्य एव नमोविदित्याचक्षते, तैर्पन्यायश्वानेकार्थत्वामि ति 'चानन्यलम्यः शब्दार्थ' इति च मीमांसकानां मुद्दाभेदः कृतः। लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विमुःवादिगुणयोगेनापि ब्रह्म (६)न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नमास तु तेनैव गुणयोगेन वर्स्यतीति वाच्यम्। लोका-धानावधारणत्वेन शब्दार्धसम्बन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात्। (३)नतु 'यावान्या अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्ह्दय आकाश' इति व्यतिरेकनिर्देशाञ्च लक्षणा युक्ता। (४)निह्म भवति गङ्गायाः कूले विवाक्षते(५) गङ्गाया गङ्गिति प्रयोगः। ६)तिकिमिदानी 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायामवास्यये'त्यसाधुर्वेदिकः प्रयोगः। न च पौर्णमास्यमावास्यशब्दावाभे यादिषु मुख्यौ। यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यतोऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति। तद्युक्तम्, उभयस्यापि व्यभिचारात्। 'सोमेन यजेते'ति शब्दादर्थः प्रतीयते, न चात्र कस्यचिल्लाक्षणिकत्वमृते वाक्यार्थात्। न च 'य एवं विद्वानमावास्यां'मित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याश्वद्दी न लाक्षणिकौ। तस्माद्यिकिक्षिदेतिति॥ १०॥

मू॰ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवा विषयेन्द्रियसंयोगजनितं काळुष्यं जहातीति सुषुप्तः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो, न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य न
त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तेवांक्यशेषगतैर्लिङ्गेब्रह्मावगम्यते दहराकाश, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्माजावगम्यते ? तस्माजाहित विनिगमनेति शङ्कार्थः । 'नासम्भव।त्' संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामशों न
जीवपरः, किन्तु तदीण्यात्तिककपब्रह्मभावपरः । तथा चैष परामशों ब्रह्मण एवंति न संप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गमपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यमे वश्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यमिचारिणश्च ब्रह्मपराश्चेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

म्॰ उत्तराचेदाविर्भृतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

- (१) पञ्चपादिकाकारमतं दूषप्रजाह ये त्यिति । तैरिति । नभसि ब्रह्मणि च रूद्धाभ्युपगमेऽनेकार्थत्वात्, नाभसगुणयोगाद्रह्माणे वृत्तिसम्भवे च शक्किकल्पनायो गौरवान्मीमांसकानौ नियमह्मयं खण्डितं स्यादिति भावः।
- (२) अस्तु तर्द्धनेकार्थत्वनिरासाय त्रद्धाण्येव मुख्यत्वमाकाश्रशन्दस्येत्यत आह नचेति। तेन्व---विभत्वादिग्रणयोगेन ।
- (३) क्वांदिवादी प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शङ्कते निवति । 'अन्तर्हृदय आकाश्च' इति अझण्याकाशश्च-ब्दस्य प्रयोगदिवाकाश्चग्रयोगस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यायामपि तद्यतिरेकेण 'यावान्वा अयमाकाशस्तावा-नि'त्याकाशभावृत्वयस्य निर्देशाल्वक्षणा न युक्तेत्यर्थः ।
 - (४) कूलमिति विवक्षिते इति मु॰ मु॰ पु॰ पाठः ।
- ्र (५) लक्षणास्थले लक्ष्यांशस्य पृथगानिदेशे दृष्टान्तमाह नहीति । गंगापदेन गंगायाः कूलमित्यर्थे विवक्षिते गङ्गापदमेव प्रयुज्यते न तु गङ्गाया इति लक्ष्यसम्बन्धे पृथगुक्ता गङ्गेति प्रयुज्यत इत्यर्थः ।
- (६) परिहरति तत्किमिति । आग्नेयादौ पौर्णमास्यादिशन्दप्रयोगादेव लक्ष्यभूतकालसम्बन्धस्य सि--द्वाविप पौर्णमास्यामिति पुनस्तनिदशादुकन्यायो न्यमिचारीति भावः ।

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते । यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च का-मान् तमारमानं विविद्यन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापति वरिवसित्(१)-माजग्मतुः । आगत्य च द्वात्रिंशतं वर्षाणि तत्परिचरणपरी बद्धाचर्यमूषतुः । अथैतौ प्रजापः तिरुवाच-'कि कामाविहस्था युवामि'ति । तावूचतुः-'य आत्माऽपहतपापमा तमावां विवि दिषाव' इति । ततः प्रजापतिरुवाच- 'य एषो ऽक्षिणि पुरुषो दश्यते एष आत्माऽपहतपा-प्मत्वादिगुणो, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतमभयम्'। अर्थतच्छ्रत्वैतावप्रक्षीणकः रमपावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रचछतुः—'अथ योयं भगवोप्सु हइयते यश्चादर्शे यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसावथ वैक एव सर्वेष्विंति । तमेतयोः श्रुःवा प्रश्तं प्र-जापतिर्वताहो सुदृरमुद्भान्तावेतो, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रति पन्नी, तद्यदि वयं श्रान्ती स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मिनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमा-नितौ सन्तौ दोर्मनस्येन यथानदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराश्यमनुहश्य यथार्थं प्राहु-यिष्याम इस्यभिसन्धिमान्प्रत्युवाच-'उद्शराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पर्यथस्तद्बृतामि'ति तौ च रष्ट्रा सन्तुष्टहृदया नानृताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतमाहणा मा भूतामित्याञ्चयान वान्पप्रच्छ 'किमत्रापस्यतमि'ति । तौ होचतुः-यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातायतनः खलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिह्रपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यावेति । पुनरेतयोध्छाया-रमिबन्नममपनिनी(२) षुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्मामेदेनावगम्यमान आत्मलक्षण विरहान्नात्मैवेवमेवेदं शरीरं नात्मा, किन्तु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयाताः बित्याशयवान्त्रजापतिरूवाच — 'साध्वलंकृती सुवसनी परिष्कृती भूत्वा पुनरुदशरावे पद्यतः मारमानम् , यबात्र पर्यथस्तद्बृतमि'ति । तौ च साम्बलंकृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूरवा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मन ऊचतुः । तदुपश्चख्य प्रजाः पीतरहा बताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विश्रमः, तद्यशाभिमतमेवात्मतरवं कथयामि ताबत् 🕨 कालेन करमधे भीणेऽस्मद्वचनसन्दर्भपौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽऽस्मतश्वं प्रातपरस्येते स्वयमेन वे।ति मखोवाच-'एष(३) आरमेतदम्बतमभयमेतद्रह्में ति । तये विरोचनो देहानुपातित्वाच्छा-याया(४) देह एवारमतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । (५)देवेन्द्र-स्त्रप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किंचिद्धिरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तन्तं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पर्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिमानितं जगाद । प्रजापति-स्तु 'सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकरमषावरणतया नामहीस्तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापरा-

⁽ **१) এমানুধন**। সমতি প্রের স্থানিক স্থান

⁽२) अपनेतु मिरुद्धः, अस्य प्रजापतिरुवाचेत्यदान्वयः।

⁽३) एवः —देहायागमापायसाक्षी।

⁽ ४) च्छायाया इति । यथा नीजानीलपटयोरादशैँ दृश्यमानयोर्धचीलं तन्महाहिमित्युक्ते न छायाया महाहिद्यमेवं छायाकारदेहरयैवात्मत्वमिति विशेचनो मन्यते स्मेत्यर्थः ।

⁽५) इन्द्रस्त्वरूपपापस्वाच्छ्र्धानतया न शतिबिम्बमेवारमेति मस्वा प्रजापतिसमीपस्रुपजगामेरयाहे -चिस्त्वित ।

णि द्वात्रिशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामीं स्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिसुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजा-पतिव्याचिष्ठ 'य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणोक्षिणि दर्शितः स्रोऽयं य एव स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकथा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरती'ति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्भ । 'यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतित, तथापि शोकभयादिविविधवाधानुभवान्न तन्ना-ध्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरि'त्युक्तवति मघवति 'पुनरपराणि चर द्वात्रिंशत वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्य-मिदानीमप्यक्षीणकल्मषे।ऽसी रत्यूचे प्रजापतिः। अथास्मित्रवंकार(१) मुपसन्ने मघवति प्रजापति रुवाच-'थ एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणा दर्शितोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्रि-थसंयोगविरहान्त्रसन्नः सुबुप्तावस्थायामि'ति । अत्रापि नेन्द्रा निर्ववार(२)। 'यथा हि जाप्रद्वा स्वप्नगतो वाऽयमहस्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिद्पि वेदयते, तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति तदिह का निर्वतिशितं एवमुक्तवति सघवति 'बताखापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत् , तत्युनरपराणि चर पश्च वर्षाणि ब्रह्मचर्थामे'त्य वोचत्प्रजापितः । तदेवमस्य मघोनिश्चिभिः पर्यायैन्यतीयुः षण्णवितर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पम्न वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे । अथास्मे ब्रह्मचर्यः सम्पद्-मृदितकल्मषाय मधवते य एषोऽक्षिणि (३)यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तावनुस्यून एष आ-त्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः, तमेव 'मघवन् मत्थे वै शरीरमि'त्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिसान्धः--यावर्रिकचित्सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वे शरीरेन्द्रियान्तः-करणसम्बन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाश्विद्यावासनावशादात्मत्वेनाः भित्रतीतस्तद्भतेन सुखदुःक्षेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा त्वयमपहतपाप्मा दिलक्षणसुदासीनमात्मानं दहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मं पुखादुः खप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दधने सपे व्यव-स्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुः-खं स्वविद्यानिमाणमिति न विद्वानाप्रोति ।

अशीलितोपनिषदां ड्यामोह इह जायते । तेषामनुष्रहायेहमुपाल्यानमवर्तयम् ॥

एवं व्यवस्थित उत्तराद्वावयसंदर्भात्याजापत्यादाक्षिणि व स्वेप्त च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये 'एष(४) संप्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थाये'ति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्यो च्यते । नो खळ परस्याक्षिस्थानं संभवति, नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः, नापि श्रुर्शे रात्यसुत्थानम् । तस्माद्यस्थतःसर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जिनस्य चैतःसर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते । ननु जीवस्यापहतपाप्मादियो न संभवन्तित्युक्तम् । वचनाद्वविष्यन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । न च मानान्तरिवरोधः । नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किन्तु

⁽१) एवड्कारम्—एवळ्कृत्वा ।(२) न सुद्धितोऽभूदित्यर्थः ।(३) अश्युक्लाक्कते जामसीत्यर्थः ।

⁽४) चतुर्थपर्यायमेव प्रतीकत उपादत्ते एव इति ।

बाग्बुद्धिशरीरारम्भसम्भवो(१)ऽस्य पाप्मादिः शरीरायमावे न भवति धृम इत धृमध्यजामा-व इति शङ्कार्थः—निराकरोति—"तं प्राति ख्र्यात् आविर्मृतस्वक्षपस्तु" (पृ० ३३३ पं० १९)। अयमभिसान्धः । पौर्वापर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकप्रपश्चं ख्रद्धा,(२) तद्दितिरक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव सुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च जीवोऽप्यविद्याकांत्पतदेहोन्द्रयाद्युपहितं क्ष्पं ब्रह्मणो न तु स्वभाविकः । एवं च नापहतपा-प्रमत्वादयस्तिसम्मविद्यापाधौ संभविनः । आविर्भृतब्रह्मस्ये तु निरुपाधौ संभवन्ता ब्रह्मण्य एवं न जीवस्य । (३)एवं च ब्रह्मवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादेतत्, स्वरूपाविभावे चेद्बह्मत न जीवः, तर्हि विप्रातिषिद्धमिदमभिधीयते-'जीव आविर्भृतस्वरूप इति' अत आह—"भृतपृर्वगत्ये"ित । "उद्शरावद्भाद्यणेन"ित । (पृ० ३३४ पं० १)। यथैव हि मघोनः प्राताविम्बान्युद्शराव उपजनापायधर्मकाण्यातम-स्क्षणविरद्दान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्युपजनापायधर्मकं नात्मत्युद्शरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया स्युत्थानं बाध इति ।

चोदयित—''कथं पुनः स्वं च रूप"िमिति (पृ॰ ३३५ पं १)। द्रव्यान्तर-सस्प्रष्टं हि तेनाभिभृतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कृटस्थनित्यस्य पुनरम्येना-संस्प्रस्य कुतो विवेचनादिभिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवोऽनिभव्यक्तो, दृष्ट्यादयोः स्रास्य स्वरूपं ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः ।

यचन्द्रवद्भेरेनाध्यस्त इति नायमाप पद्या युक्त इति नायः । (ह) अभ्युपे यश्चरस्य जीवम् यदन्वमन वाक्ये ईश्वरस्य प्रतिपादनं न मन्यतः इति जीववादिनस्तृती-

यपक्षोऽपि न युक्त इत्याह एवं चेति । श्रुत्युक्तं —श्रुत्या प्रजापतिवाक्ये उक्तामित्यर्थः ।

⁽१) बागिति । वाग्वुद्धिद्वारीराणां कॉर्यभूतो य आरम्भः क्रिया ततः सम्भवे। यस्य पाष्मादेरपूर्वस्य

स तथा।
(२) एतेनेश्वरस्यैव जीवत्वभिति जीववादिनः पक्षो निरस्तः। ईश्वरस्य जीवप्रथ्यगात्मत्वमिति तस्यैवः
(२) एतेनेश्वरस्यैव जीवत्वभिति जीववादिनः पक्षो निरस्तः। ईश्वरस्य जीवप्रथ्यगात्मत्वभिति तस्यैवः
पक्षान्तरं निरस्यति तदितिरिक्तं चिति। तथाचेति। रञ्ज्वां भुजङ्गवत् जगत्परमात्मिन कान्पितम्, एवं जीविपि
द्वितीयचन्द्रवद्वेदेनाध्यस्त इति नायमपि पक्षो युक्त इति भावः।

यपक्षाऽाप न युक्त इत्याह एवं जात र छु उम्म उत्तार छ उम्म उत्तार जिल्हा । जात्व विश्वा इत्याह प्राप्त विश्वा इत्य (१) माध्येऽन्याह सर्गिण आस्पना इत्याह स्वाह तेन निकट एवं हेयोगो येषां स्फाटिकादीनां ते संयुक्त विद्यास्ति यदापीति । जपाकु सुमादिना हेयुक्त भूतलं तेन निकट एवं हेयोगो येषां स्फाटिकादीनां ते संयुक्त स्थापना स्वाह स्थापना स्थापन स्थापना स्थापना स्थापना स्थापना स्थापन स्थापन

ज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपन श्वमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपश्चक्परवात् कतकफळवत् प्रलीयते । तथा च निर्मृष्टनिखिल-५पञ्चजालसन्पर्धामपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति (१)। तदिदमुक्तं 'परं ज्योति-रुपसम्यद्ये 'ति । (२)अत्र चोपसम्पतावृत्तरकालायामपि क्रवाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीति । वन्मन्तव्यः। (३)यदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समृत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम् , तदा तत्सक्तरीरस्यापि सम्भवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य प्ररस्तादित्याह्—"तथा विवेका-विवेकमात्रेणे"ति । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं, ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवती'त्यादिश्चिति-भ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसन्दर्भपर्योत्रोचनयाप्येवमेव प्रातेपत्तन्यामिः त्याह—"कृतश्चितदेवं प्रतिपत्तव्यामि"ति । (४)स्यादेतत् , प्रतिच्छायात्मवज्जीवं पर-मात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन प्राहियत्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्रः जापतिर्पाह्यति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—"नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित'' इति (पृ॰ ३३७ पं॰)। अक्षिलक्षितोप्यात्मैनोपः दिरयते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किं च द्वितीयादिष्वपि पर्याये ध्वेतं त्वेव ते भूगोनुब्याख्यास्यामी'स्युपक्रमात्त्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषोऽपि त ततोऽन्या द्रष्टात्मेति दर्शयस्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—''तथा द्वितीयेऽपीं'ति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति, तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह-ंकि चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमि"ति । ''किञ्ज''ति —समुचयामिधानं पूर्वोपपत्ति साहित्यं त्रूते, तच शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषे। ऽत्थायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्ययः । "नाहं खल्वयमेवे"ति । अयं-सुषुप्तः । 'सम्प्रति' सुष्पाव-स्थायाम् । अहमात्मानमहङ्कारास्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यत आइ—"अयमहमस्मीमानि भृतानि चे"ति। "यथा जागृति स्वप्ने चे"ति। 'नहि विज्ञातुर्विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादि'त्यनेना(५)विनाशित्वं सिद्धवद्धतूकुर्वता सुप्तास्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्--'य एवाह् जागरित्वा सुप्तः स एवतिह जागर्मा'ति । आचार्यदेशीयमतमाह(६)-"के चित्रिव"ति। यदि(७) हातिमत्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुर-

⁽१) अयमेव द्यनावृतस्वरूपस्फुरणात्मक उपसम्पत्तिशब्दार्थ इति भावः।

⁽२) नतु स्वरूपाभिनिष्पतिर्वृत्तिस्तयाऽपसारिते आवरणे पश्चाज्ज्योतिरूपसम्पात्तिस्तत्कथं ब्युत्का-मेण कथनमत आहात्र चेति ।

⁽३) यदेति । प्रथमं परोक्षज्ञानं द्वारीरात्समुत्थानमुक्तम् , इदानीं तस्य कलपर्यन्तत्वाचत्फलं साक्षा-स्कारोपि द्वारीरात्ममुत्थानत्वेनानू दित इति न पौनरुक्त्यम् ।

⁽४) प्रतिबिम्बस्यासिपुरुषत्वेन निर्देशवारकं 'नापि प्रतिच्छायेत्या'दिमाष्यमपासंगिकमिवेति पूर्वपश्चि-तजीवदृष्टाश्तनिराकरणपरत्वेन प्रकृते संगमयति स्यादेतदिति ।

⁽ ९) अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशंक्याह अनेनेति । असिद्धस्यापि हेतोः सिद्धिनिर्देशेन सिद्धिहेतुभूतं प्रमाणं स्वितामित्यर्थः । तदेव प्रमाणं दर्शयति य एवाहमिति ।

⁽ ६) आचार्यकल्पमतं नतु वास्तवाचार्यमतामित्यर्थः ।

⁽ ७) एकदेशियत्यवस्थानं जीवो दहर इति पूर्वपक्षेऽन्तर्मावयति यदीति । पूर्वपक्षिणा तावच्छाया-

धिष्ठानं पुरुषं परामृत्य तस्यात्मत्वमुच्यते ततो न भवेच्छायापुरुषः । न त्वेतदस्ति, वाक्योः पक्रमसृचितस्य परमात्मनः परामर्शाद् , न(१) खळ जीवात्मनोऽपहतपाष्मत्वादिगुणसम्भव इत्यर्थः । तदेतद्दूषयति—-"तेषामेतमि"ति । सुवोधम्(२)।

(३)मतान्तरमाह—"अपरे तु वादिन" इति (पृ० ३३८ पं० ८)। यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत् , ततस्तदाश्रयाः कर्माविधय उपरुष्येरम् । सुत्रकारवचनं च 'नासम्भवादि'ति कृष्येत । तत्खलु ब्रह्मणा गुणानां जीवेऽसम्भवमाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसम्भवो जीवेिवति तेषामभित्रायः । तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम् । तथाहि—पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकः लिपता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । (४)न च वस्तुतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु सम्भवन्ति । नो खळु वस्तुसत्या रज्जवा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते अजङ्गे सम्भवनः । न च समारोपितो अजङ्गो रज्जवा भिन्नः तस्मान्न सुत्रव्याकोपः । (५)अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वमानतृत्वं यथा लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः रयेनादित्रिधय इव निषद्ध ऽपि 'न हिंस्यात्मवी भूतानी'ति साध्याशेऽभिचारेऽतिकान्तनिषयं प्रवृत्ता। १९ ॥

ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामशेनित्युक्तमित्यत आह--

(सु०)अन्यार्थश्च परामर्जः॥ २०॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टन्यो, न चासौ जीवमपरामृत्य शक्य उपदेष्ट्व-मिति तिस्ववक्थासु जीवः परामृष्टः, तद्भावप्रविलयनं तस्य परिमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयिद्ध-मित्यर्थः॥ २०॥

ं (सु॰) अल्पश्चतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१॥

निगद्ब्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यताम् ॥ २१ ॥

(स्॰) अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२॥

(६)अमानं तेजसो दष्टं सति तेजोन्तरे यतः।

वद्वाऽऽरोपेण स्वत एव वा देशादिवियोगमपेक्ष्याभृताभयत्वादि जीवस्थेवेति एतं त्वेव त इत्यक्षिस्थपुरुषातुः कर्षणमञ्जीकृतम् , इदानीन्तु परामर्शस्यान्यविषयत्वेन स एवेकदेशी भूत्वा अत्यवतिष्ठत इत्यर्थः।

(१) नतु परमात्मपरामर्शे जीवः परामृष्ट एव तदभेदादत आह न खल्विति।

- (२) वृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेलाँकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मसं बोध्यते नोपास्तिविधिः, इन्द्रब्रह्म-व्ययोवसानानन्तर्योर्थो भविष्योक्तिदिति परिद्वाराभिप्रायः।
- (३) एवमोपाधिको जीवोध्विष्ठिके च नापडतपाप्मत्वादिसम्भव इति एकदेशिमतं निरस्य पारमार्थि-कजीवज्ञद्वाविभागमतपदर्शनायाङ मतान्तरामिति ।

(४) नतु यदि जीवनसाभेदः शारीरकार्थस्तर्हि 'नासम्भवात्' १।३।१० इति सूत्रवीधितभेदस्य का ग-तिस्त आह नचेति । औपाधिकभेदेन गुणसङ्गर इत्यर्थः ।

- (५) कर्मविध्युपरोधं वारयति आवियोति । अवियाकाल्पतकर्तृःवायाश्रयेण कर्मविधिप्रवृत्तीः हेतुरवि-वाबत्युरुवाभयत्वाच्छाकस्येति उक्तमध्यासभाष्ये ।
 - (६) न तन्नेत्योदि मुण्डकस्थविनयनाक्ये सेनेति विनयसत्तमीस्वीकारे तद्भासयतीतिर्गजस्याहारप्रसः

तेजो घात्वन्तरं तस्मादनुकाराच गम्यते ॥

बळीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजव्यन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं हष्टं, न तु तेजसोऽन्यन ।
(१)येऽपि विधायका प्रदीपस्य गृह्घटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भास्यितुमीकाते । श्रूयते चः 'तस्य भासा सर्वीमेदं विभातीं'ति । सर्वकाब्दः प्रकृतसूर्यावपेक्षः । (२)न चातुस्यस्पेऽतुः भानिमस्यनुकारः सम्भवति । निह गांचा वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु ताहकासूकरानुधावनम् । तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तिरिक्षमोतः मिति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामध्येळक्षणेन ळिङ्गेन प्रकरणवाधया तेजो घातुरवगः स्यते, न तु ब्रह्म ळिङ्गानुपपत्तेः । (३)तत्र तं तस्यति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावस्यस्यते, न तु ब्रह्म ळिङ्गानुपपत्तेः । (३)तत्र तं तस्यति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावस्यः स्यन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्थाति नियमः समस्ति । निह 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापस्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किंचिदास्ति । तस्मारप्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोन्तरमळीः किकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते,

उच्यते-

(४) ब्रह्मण्येव हि तिष्ठिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके । तस्मान तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

'तमेव भान्ताम'त्यत्र किमलीकिकं तेजः कर्लायत्वा सूर्यादीनामनुभानमुप्पायताम् , किं वा 'भाक्षः सत्यसङ्कर्य' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां भानमुप्पायतामि ति विशये, न श्रुत्तसम्भवेऽश्रुतस्य कर्मना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालीकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव श्रेयमिति, तदेतदाह—"प्राञ्च प्रवातमा मवितुमर्द्धिनि" । (पृ॰ ३४१पं ४) विरोध(५)माह—"समत्वाच्चे"ित । ननु स्वप्रतिभाने सूर्योदयश्चाञ्चषं तेजो प्रवादयश्चाञ्चषं तेजो व्ह्यस्यनेते दश्यन्ते । तथा तदेव वाञ्चषं तेजो वाह्यसौर्योदितेजआप्यायितं क्षादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारे ऽपि क्ष्यदर्शनप्रसञ्चादित्यत आह—"यं भानतमभान्यु"रिति । (६)निह तेजोन्तरस्य तेजोन्तरापेक्षां व्यासेधामः, किन्तु तद्धानमनुभानम् । न

कुम्बितिश्वतमीमादाय पूर्वपक्षभंप्रहस्रोकमाहाभानमिति । यश्माःसूर्यादितेजोन्तरे वर्तमाने चन्द्रतारकादितेज-सोऽमिभवनामानं दृष्टम् तस्मान्तेज:प्रत्यमिभावकत्वलिकुग्दनुभानलक्षणानुकाराच तत्र शब्देन तेजोधानु-कपं पदार्थान्तरं गम्यते इति स्रोकार्थः । तत्र प्रथमार्धे न्याचष्टे बलीयसेति । अत्र विमतं तेजः तद्मिभाव-कत्वात् सूर्यवदित्यनुमानं पूर्वपचिमते दृष्टन्यम् ।

- (१) उक्तानुमाने क्नैकान्तिकत्वमार्शक्याह येपीति । मासकत्वे सतीति हेतौ विशेषणात्र ब्यामिचार इत्पर्थः । (१) अनुकाराचेति द्वितीयाधीशं व्याचष्टे नचेति ।
- (३) जतु मन्त्रस्थतच्छब्दैः प्रकृतं अक्ष परामृत्रयतेऽतः आह तत्रिति । अदर्शनीयवक्ष्यमाणमलीकिकः तेजोन्तरं ग्रह्णाचनतीत्वर्थः ।
- (४) सिद्धान्तसंग्रहरूलोकमाह त्रद्याण्यवेति । तत्-उक्तमन्त्रनिष्ठमतुभानं त्रद्याण्ये लिङ्कं 'तस्य मीं-रूप' इत्यादिश्वतो चैतन्यमकाञ्चलिद्धेस्तद्ध्यस्तस्यादेस्तदनुमानसम्भवात् , न तेजस्यलैकिकस्यद्विदेशन-व्यात्त्रवात्र । तस्यादिति । तेजःपक्षे उपास्तिकल्पनाददृष्टार्थकं वाक्यं स्याह्मद्रपक्षे तु त्रस्तुतस्य तेजसः सम-पंणाद्दृष्टार्थकत्वामित्यते।पि त्रद्वापक्ष एव युक्त इत्यमित्रायः।
 - (५) अनेपेचाद्वारकं भास्यभावकत्वविरोधमित्यर्थः।
- (६) कि भाने इनपेक्षा तेजस उत भासकत्वे इति विकल्प्य क्रमेण दूषायित्वा समाधने हेन झीति । भास-मानतेजसा न तेजो भातीति नियमाहिरीध इत्यर्थः ।

च लोचनभारमनुभान्ति सुर्याख्यः, तदिदमुक्तम्—"न हि प्र शिप" इति । पूर्वपक्षमनुः भाष्य स्यभिचारमाह—"यद्ष्युक्तमि"ति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वरूपसाम्याभावमिभ अत्यानकारी निराक्रियते, तदा व्यभिचारः (१)। अथ क्रियासाम्याभावं, सो ऽसिद्धः। अ स्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोर्पि नियतिव्देशवदनिकयासाम्यम् । वह्वययःपिण्ड-योस्त यदापि दहनाकिया न भिवते तथापि द्रव्यभेदेन कियाभेदं कल्पयित्वा कियासादृत्र्यं क्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते-'तस्य चे"ति । "चत्रधामि"ति । ''(२)ज्योतिषाम् सुर्यादीनाम् , ब्रह्मज्योतिः" प्रकाशकमित्य-र्थः । तेजोन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन(३) सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । (४)सर्वश-ब्दस्य हि स्वरसतो निःशामिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलौकिके इपमात्रप्रकाशके सङ्कवे-त . ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभाषके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः सङ्कुचतीति । "तत्र शब्दमा-माहरान्न''ति (पृ॰ ३४३ पं॰ ७) । सर्वत्र खल्वयं तत्रक्वन्दः पूर्वोक्तपरामशी । '(५)तेन रक्तं रागा'दित्यादाविप प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्वद्वत्तत्वमस्तीति, तेनेति तत्परामशीन्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मीपस्था-पयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाहिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्वलीयसीति श्रीतिमह नद्मीव गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह-- "अनन्तरं च हिरणमये परे कोशा" इति । अस्मिन्बाक्ये ज्योतिषां ज्योति रित्युक्तं, तत्र कथं त ज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते-"न तत्र सूर्य" इति। स्वातन्त्र्येण तृच्यमाने-इनपेक्षितं स्याद'दृष्टार्थिमे'ति । "ब्रह्मण्यापे चैषां भानप्रतिषेघोऽवकल्पत" इति । अयमभिप्रायः--'न तत्र सूर्यो भाती'ति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्योदीनौ तस्मिनसत्यभिभवः प्रतीयत, अपि तु विषयसप्तमी(६), तैन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किन्तु ब्रह्मैव सूर्याविषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति, तच्च स्वयं प्रकाशम्—"अगृद्यो नहि गृद्यते इत्यादिश्रुतिभ्य" इति ॥ २२ ॥

(सु॰) अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

"न तद्भासयत" इति ब्रह्मणोऽप्राह्मत्वमुक्तं, "यदादित्यगतिमे"त्यनेन तस्यैव प्राहरक्तम्किमीत ॥ २३॥

(सु॰) शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

(२) ज्यातिषा ज्योतिशिति भाष्योदाहृतशुनि व्य चष्ट ज्योतिषामिति ।

(४) अथवा न सूर्यादीनामिति माध्यं स्याचष्ट सर्वेति ।

्र (६) तेन रक्तमिति । उक्तसूत्रेवि प्रकृते परो यः प्रत्ययस्तिहमन्योर्थविशेषस्तिहमन्नन्वाख्यायमाने प्र-स्ययाधस्तनप्रकृत्यर्थस्यास्ति प्रस्तुतत्वमित्यर्थः ।

⁽१) व्यमिचारः-धूलिपवनयोरयोटहनयोर्भिन्नं स्वभावयोरपि अनुकृतिदर्शनाद्यभिचारः ।

⁽३) इन्द्रियण सुर्यादिमानादिन्द्रियत्वमनापन्नेनात तेजान्तरस्य विशेषणं देयामित्यर्थः ।

⁽६) विषयससमीति । स्रतिसत्तमीपस्रे न मानीति श्चृतं वर्तमानत्वं त्यक्ता तस्मिन्सति न मास्यन्ती-त्यश्चनभविष्यत्वं कल्प्यं प्रत्यक्षविराक्षाय, विषयसत्तमिषस्रे तु न भासयतीत्यश्चनाणज्ञध्याद्वारमात्रं क-स्थाम् न श्चतत्याग इति लाघवमतो न्नद्माणे विषये भूयादेभासकत्वनिष्रेष्टेन नद्मभास्यत्वसुष्यत इत्यर्थः ।

प्रमिताधिकरणम् ।

पा०३ स्० २४]

(१) नाष्ट्रसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते । भूनभन्योद्यता जीवे नाष्ट्रजसी तेन संशयः ।

किमक्कष्ठमात्रश्रुत्यनुप्रहाय जीवोपाधनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशान्श्रुतिः कथं चिद्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुप्रहाय ब्रह्मपरमेतद्दत्तु, तदनुरोधेनाक्कष्ठमात्रश्रुतिः कथं चिद्याख्यायताम्। (२) तत्रान्यतरस्यान्यतरानुराधावषये प्रथमानुरोधे। न्याध्य इत्यक्क्ष्यु-त्यनुरोधेनेशानश्रुतिनैतन्या। (३)अपि च युक्तं हृत्युण्डरोकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थान-भेदनिर्देशात् । तद्वि तस्योपलान्धस्थानं शालग्राम इव कमलनामस्य भगवतः। न च तथे। हाक्षुष्रमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मध्य आत्मनी'त्यत्र स्थानभेदोऽनगम्यते । आत्मश्चदो ह्ययं स्वभावनचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्थानभेदोऽनगम्यते । आत्मश्चदो ह्ययं स्वभावनचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्थानभेदोऽनगम्यते । आत्मश्चदो ह्ययं स्वभावनचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्थानमेदोऽनगम्यते । आत्मश्चर्य स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः। परि-माणभेदश्य परिमाण स्थानति नेष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः। परि-माणभेदश्य परिमान्न संभवतीति जीवात्मवाङ्गप्रमात्रः, स खलवन्तःकरणाञ्चपाधिकाल्यतो भागः परमात्मनः, अन्तःकरणं च प्रायेण हत्कमलकोशस्थानं, हत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्कष्ठमात्र इति तद्वचिछन्नमरित्रात्रम्यात्रम् स्पर्यते—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् । इति । नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलानिष्कर्षः कल्पते । यमो हि जगौ--

हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः

प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः । इति ।

तेनाङ्गुष्ठमानत्वस्य जीवे निश्वयाद् आपेक्षिकं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्या-ख्येयम् । 'एतद्वै तदि'ति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृश्चतीति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति, प्राप्तेऽभिषायते—

> (५)प्रश्नोत्तरत्वादीद्यानश्रवणस्याविशेषतः। जीवस्य ब्रह्मकृपत्वप्रत्यायनपरं वचः॥

(६)इह हि भूतमन्यमात्रं प्रति निरङ्करामीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म

⁽१) जीवपरयोः समानधर्मादर्शनेषि युःयोर्विशतिपानिः संज्ञायबीजमित्याह नौजविति । परिमाणराहिते परमात्मनि युख्याङ्गुष्ठमात्रकःपः परिमाणविशेषो नास्ति, एवं जीवे भूतमञ्येशितृत्वं युख्यं न सम्भवतीत्येकत्र गौणता वाच्या सा च कःयज्ञानात्सेशय इत्यर्थः ।

⁽२) पूर्वपक्षमाह तत्रेति । विश्वये—संश्वये । नेतन्येति । लक्षणेति श्रेषा ।

⁽ ६) दहरविचारेणास्य न पुनरुक्तिरित्याहापि चेति । शङ्कानिरासः समुच्चयार्थः । परमात्मोपसञ्चर्यधे स्थानविश्वेषानिदेशात हृदयकमलदहरस्थानत्वमापाधिकं तत्रोपदार्शितं नैवमवेत्यर्थः ।

⁽४) समुष्ठिः सकनिष्ठिकः करोऽराज्ञः।

⁽५) भिद्धान्तसङ्घरक्षोकमाइ प्रश्नेति । अंग्रुष्टवाक्यस्य 'अन्यत्र धर्मात' इति पस्तुतपरमात्मप्रश्नो-त्तरत्वादीज्ञानभवणस्य एरमात्मनि अविज्ञोषात् उपिहतपरिमितजीवातुवादेन विरुद्धांशं त्यक्तवा जीवस्यश्च-रैक्यबोधकमुक्तवाक्यमिति क्षोकार्थः । (६) सङ्गदक्षोकार्थमवाहेद्वेति ।

'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि'त्यादिना । तदनन्तरस्य सन्दर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति 'एउद्वे तिदि'ति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्प-स्मेनद्वाक्यं, किन्त्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मारूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्क्रुशमीज्ञानत्वं न संकोचियितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्लोत्तरता हातव्या, तेन यथा 'तत्त्वमसी'ति विज्ञानात्मनस्वं-पदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशान-श्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ॥ २४ ॥

(स्०) हृचपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५॥

''खर्चगतस्यापि परब्रह्मणो हृद्येऽवस्थानमपेक्ष्ये''ति (१० ३४५ पं० १)(२)जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह प्रहणमहँतीति (१)न जीवपरमेतद्वान्यमित्यर्थः । ''मनुष्यानेवे''ति । त्रैवणिंकानेवेति(३) । "अर्थित्वा''दिति अन्तःसंज्ञानां(४) मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्विधकारं निवेषाते । ''शक्तर्वादि''ति तिर्यग्देवर्षाणामशक्तानां(५)मधिकारं निवर्तयति । ''उपनयनादिशास्त्राच्चे''ति (६) श्रद्धाः
णामनिधकारितां दर्शयति । ''यद्प्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चे''ति । यथेतत्परमासमपरं, किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्माज्ञीवपरमेवेति भावः । परिहरति—''तत्प्रत्युच्यत'' इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तथ्यम् , न च तज्ञीवमनिभाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥२५॥

(सु॰) तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देवर्षाणां ब्रह्मविज्ञानाधिकाराचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगतेत्यस्याः प्रासिक्वकी सङ्गतिं दर्शयितुं प्रसङ्ग(७)माह—"अङ्कुष्ठमाञ्रश्चातिरि"ति (पृ० ३४६ पं० १२)। स्यादे तत् , देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावाद्यार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत् आह—"तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमि"ति (पृ० ३४७ पं० १)। क्ष्यातिशययोगस्य स्वर्गायुपभोगेऽपि भावादास्ति वैराग्यमित्यर्थः। नतु देवादीनां विश्वहायभावेनेन्द्रियार्थसंनिक-र्षजायाः(८) प्रमाणादिवत्तेरतुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—"तथा

⁽१) नन् कवस्यस्यापीधिपीरीमतजीवे बद्धाःववीधकत्वाद्ब्रह्मणः परिमाणकथनमफलमत आह जी-वेति । जीवभावापत्रब्रह्माभित्रायमित्यर्थः ।

⁽२) न जीवपरीमिति जीवनिर्देशवारणामिह न क्रियते तथासत्यतुवादामावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

⁽३) मनुष्यप्रहणं श्रूहादावधिकारिण्यतिप्रसंजकामिति सङ्कोचयति वैवर्णिकानेवति ।

⁽ ४) स्थावराणाम् । चित्तशुद्धर्थं नित्येषु मुसुसूणामधिकार इति सूचियतुं काम्येष्विति ।

⁽५) अत्र तिरश्चो वेदार्थज्ञानादिसामग्रमाशहेरानां स्वदेवत्ये कर्मणि स्वोहेश्चेन इव्यत्यागायामाद्वी-णामार्थेयवरके ऋध्यन्तरामावाच्यत्यग्रक्ते देतवो बोध्याः।

⁽ ६) 'शहो यक्षेत्रवक्ततः' इति पर्युदासात् 'दपन्यीत, तमध्याप्यी'त इति भासाच्य शहस्य वै-परिके कर्मण्यनिभकार इत्यर्थः ।

⁽ ९) प्रसङ्गामिति । यथपीयमधिकाारीचिन्ता न देवादिपवृत्त्यर्था तथापि क्रम्सुन्तिपत्तोपास्तिषु भो-गद्या सुन्तिकाममुख्यपकृत्यभेति प्रवङ्गभक्कतिमित्यर्थः ।

⁽८) अनेन कामादीनासुपलक्षणं बोध्यम्।

सामध्यमिष तेषामि''ति। यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादायिष्यते ।
नतु ग्रुद्रवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आह्—''न चोपनयनशास्त्रों णे''ति। न(१) खळु विधिवद्गुक्षमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलनत्कर्मब्रह्मबोधहेतुरिष त्वध्य-यनोत्तरकालं निगमनिरुक्तन्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतरिधगतज्ञाब्दन्यायतत्त्वस्य पुंसः समयमाणः(२), स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आम्नाय इह जन्मिन समर्थमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः। न च कमीनधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह—''यद्षि कर्मस्वनिधकारकारणमुक्तिम''नि । वस्त्रादीनां हि न वस्त्राद्यन्तरमस्ति, नापि मृज्ञादीनां मृज्ञाद्यन्तरमस्ति। प्राचां वसुमृगुप्र-मृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देविदित्वाभावादित्यर्थः॥ २६॥

(सू॰) विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तरावरोषे सत्युपेयो, न तु विरोषे । प्रमाणान्तरिकदं चेदं विप्रहवत्वादि देवतायास्तस्मा'यजमानः प्रस्तर' इत्यादिवदुपचितार्थो मन्त्रादिव्यांक्येयः । तथा च विप्रहाद्यमावाच्छदोपहितार्थोऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्यः चेतनत्वाक्षेवास्याः क्षचिद्यपिकार इति शक्कार्थः(३) । निराकरोति—"न" (पृ० ३४८ पं० ९) । "कस्मादनेकरूपप्रतिपद्धः" । सैव कृत इत्यत आह—"दर्शनाद्द्र" श्रुतिषु स्पृतिषु च । तथा द्यकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा है तत्रादर्शनमसिदं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । नहि लैकिकेन प्रमाणेनाहष्टत्वादागमेन दृष्टम् दृष्टं भवति । मा भूवागादीनामिष स्वर्गोदिसाधनत्वमदृष्टमिति । (४)मनुष्यश्चरी रस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादस्ति पित्रोः संयोगे कृतः संभवः है संभवे वाऽनिमित्तेषम् स्वर्गाति चेत् । (५)हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमिष मातापितृसंयोगजं सिषाधियपिस है तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः । स्वेदजोद्धिज्ञानां शरीराभ्णामतद्वित्यात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वादिदः । (६)भूतविश्चानं हि देवादीनां नानाकायचिकार्षावसाद्वादे किया, स्वानी परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्यादात् । दृष्टा च विष्ठिवाविदे दर्शनेनाषिष्ठानदः यथा विष्ठिवाविदे इच्छामात्रेण विषशक्वरुर्थादात् । दृष्टा च विष्ठिवाविदे दर्शनेनाषिष्ठानदः यथा विष्ठिवाविदे इच्छामात्रेण विषशक्वरुर्थादात् । दृष्टा च विष्ठिवाविदे दर्शनेनाषिष्ठानदः यथा विषविद्याविदे इच्छामात्रेण विषशक्वरुर्थादात् । दृष्टा च विष्ठिवाविदे दर्शनेनाषिष्ठानदः

⁽१) नतु देवादीना वेदार्थस्य स्वयं प्रतिमानेऽपि गुरुमुखात्तद्गहणस्याभावेनापुरुपार्थस्य ज्ञानस्य स्या-दत्त आह न खल्विति ।

⁽ २) अस्य फलवदब्रह्मावबोधहेतुरित्यनेनान्वयः ।

⁽३) मीमांसकमते विम्रहवन्या श्रेतनाया देवताया अस्वीकारात् 'अन्नये स्वाहा' इत्यादी चतुर्ध्यैन्त-ऋब्दमतीतिमानं शब्दोहितं ताद्गर्थनियमितः शब्दो वा देवतेति विम्रहः यभावान्तथं देवतानं कर्मण्यभिकार इति शक्काभिप्रायो भीमांसकानां बोध्यः ।

⁽४) अदर्शनपक्षं निरस्य नाधपक्षेणाञ्चल्लते मतुष्यिति । अनेन देवादयो न श्रारीरिणः मातापितृरहितत्व।-इटबदित्यतुमानं देवताशरीरस्वीकारे नाधकमिति स्चितम् । विपक्षे नाधकमोह सम्मवे इति ।

⁽५) उक्तमीमांसकातुमानं प्रकादावनैकान्तिकमित्याह इन्ताति ।

⁽६) भूतवाश्चिनामिति । अनेन भूतानामाधिष्ठावभावादनारम्भकत्वामित्याशङ्का परास्ता ।

र्श्वनाद्मवाहिताविप्रकृष्टभुतादर्शनाहेवादीनां कथमधिष्ठानामिति वाच्यम् । काचाअपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य भौमशनैश्वरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । (१)असक्ताश्व दृष्टयो देवादीनां काचान्न-पटलादिवन्महीमहिषरादिभिने व्यवधीयन्ते । न चास्मदादिवतेषां शरीरित्वेन व्यवहितिवि -प्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽतुमीयत इति वाच्यम् । आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायागात् । अन्तर्धानं चाञ्जनादिना मनुजादीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहितानामापि न कतदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्मूक् भनेकप्रतिपत्तेरि । "तथाद्दि कति देवा इत्यु-पक्रम्ये"ति । वैश्वदेवशस्त्रस्य(२) हि निविदि 'कति देवा' इत्युपक्रम्य निविदेवोत्तरं दत्तं शाकत्याय याज्ञवत्क्येन "अयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे"ति । निवि-जास शस्यमानद्वतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतद्कं भवति—वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाक्त्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—'त्रयश्च त्री च इति'त्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त(३) इति । पुनश्च शा-क्ल्येन 'क्तमे त' इति संख्येयेषु पृष्ठेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं-'महिमान(४) पवेषामते अ-यस्त्रि शस्त्रेव देवा इति'। 'अष्टी वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चे'ात त्रयक्षिशहेवाः । तत्राप्तिश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च चौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्व वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश । एकादशं च मन इंति । तदेतानि प्राणाः, (५)तदुशनिःवात । ते हि प्रायणकाल उरकामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रहाः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणसतामायृषि च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादिस्याः । (६)अ श्वानिरिन्द्रः सा हि वलं सा इन्द्रियस्य परमा ईशता तया हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयिःनरशानिरिन्दः । यहः प्रजा[ः]तिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञहपं च पशनः प्रजापतिः। (७)एत एव त्रयिक्षंशद्देवाः वण्णामाभिष्टार्थवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते । पडेव त देवा:। ते त षडामें पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकी कृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति । त्रय एव च त्रयोऽन्तर्शणयोरन्तर्भवन्तोऽन्तर्शणौ द्वी देवी भवतः। तावप्यध्यद्धी देव एकः। कतमोध्यर्दः १ योगं वायुः पवते(८)। कथमय-

⁽१) नतु काचादीनां स्वच्छत्वादस्मदादिद्गव्यवधायकत्वं युक्तं शैलभूस्यादयस्तु देवादिदृष्टीनां व्यव-भायका भविष्यन्ति इत्याशङ्कचाहासक्ताश्चेति । असक्ताः-अप्रतिबद्धाः ।

⁽२) श्रुतिगतवैदवदेवपदस्य न्याख्या शक्सस्यति ।

⁽३) एतावन्तः-अधिकत्रिश्चतानि आधिकमहस्राणि चेति । (४) विस्ताराः।

⁽५) इन्द्रियेषु प्राणश्रम्दस्य प्रवृत्ती निमित्तमाइ तद्भृतित्वादिति । तस्मात्प्राणाद्भृत्तिर्वर्तनं येषा तेषा आवस्तरबादित्यर्थः।

⁽६) अती त्रयांक्षश्चतां पूरणाविन्द्रपजापती उत्ती ती च स्तन।यरनुयज्ञत्वेन व्याख्याती, पुनः कतमः स्तन्यित्तुः कतमा यज्ञ इति पृष्ट्वा यथाक्रममञ्जनिशित पञ्चन इति च प्रयुक्तं तदुपपादयाते अञ्चानिरिन्द इत्याः बिना। परमा ईंशता परमेश्वर्यम् । रूपं यज्ञं इप्यतया रूपयन्त्रो यज्ञस्य रूपं पश्चन्ते प्रजागितः ।

⁽७) षडायन्तर्भावेणेति भाष्यं न्याचेष्ट एत प्रवेति। (८) जगत पुनाति ।

मेक एवाध्यद्धं: १ यद्स्मिन्सित सर्वीमदमध्यधीद्वृद्धि प्राप्नोतीति, तेनाध्यद्धं इति । कतम एक इति १ (१)स एवाध्यद्धं प्राण एको ब्रह्म । सर्वद्वात्मत्वेन वृहत्त्वाद्व्वह्म तदेव सदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैन देवस्य महिमनशाद्युगपदनेकदेवस्पतामाह श्रुतिः । स्पृतिश्च निगद्व्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामप्युगपयानुष्ठानवश्चारप्राप्ताणिमाद्यश्वर्यणां युगपज्ञानाकायानिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह—'प्राप्ताणि माद्यश्वर्याणां योगिना'मिति (पृ०३४९ पं०८) 'आणिमा लाघमा महिमा (२)प्राप्तः प्राकामयमाशित्यं वर्शिसं यत्रकामावसायित'त्येश्वर्याणि ।

"अपरा ब्याख्ये"ित । अनेकत्र कर्माण युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिरफुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह—"क्विचिद्क" इति । न खळु बहुषु श्राहेब्बेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमईति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह -"क्वि चित्त्वक" इति । (पृ० ३५० पं० १) यथैकं ब्राह्मणमुद्दिय युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिय बहुभियंजमानेनांनादेशावस्थितयुगपद्वविस्तय- ज्यते, तस्याश्च तत्रासिन्निहताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपाद्वेष्ठश्चानेका- थाँपळम्भतामर्थामिस्युपपादितम् ॥ २०॥

शब्द इति चेत्, नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

(३)गोत्वादिवरपूर्वावमशाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवद् आकाशादिशब्दवद् व्यक्तिव बना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह सम्बन्धो नित्यो भवेत् । विप्र-हादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वे वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन सम्बद्ध आसीत्स्वार्थस्येवाभावात् । ततश्चोत्पन्ने वस्वादी वस्वादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्तादि-शब्दसम्बन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरावेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याह्नयेतेति शङ्कार्थः ।

उत्तरम्(४)। "न" "अतः प्रभव।द्" वसुत्वादिजातिवाचकाच्छव्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीषितां बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्त्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात् , तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेवां यया क्याचिदाकृत्याः ऽविच्छित्रस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते—"नजु जनमाद्यः स्य यत" इति । ते निगद्वयाख्याते । तत् किमिदानीं स्वयम्भुवा वाङ् निर्मिता कालिदाः

⁽१) स ब्रह्म त्यद् इत्याचक्षते इति बाक्यं न्याचष्टे स एवेति।

⁽२) प्राप्तिरगुल्पभ्रेण चन्द्रस्पर्भः । प्राकःस्यामिच्छानामिघातः । ईशित्वं सृष्टिशक्तिः । वशित्वं नि-सनशक्तिः । धंकल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायिता । अन्यत्सुगमम् ।

⁽१) गोत्वादिवदिति। अयं भावः। प्रत्याभिज्ञा खलु पूर्वावमर्त्राः, स चादृष्टे वस्वादौ न सम्भवति, अत एव चोपाध्यभावे। प्रति, उपाधेरपि नरपतित्वादिवतः किञ्चिद्घटकपदार्थगतजात्यवच्छेदेने। नुगतीकर्तव्यत्वा-द्घटकपदार्थे ध्वप्यलो। किकेषु पत्यभिज्ञाभावेना नुगतजात्यासिद्धारित्यर्थः। अन्यश्च शङ्कार्थः सुगमः।

⁽४) मन्त्रादिसिद्धे वस्त्रादे। असी वसुरसाविष वसुरिति परामर्शस्य सम्मवः, त्रिद्वेददादिजात्यविक्कित्रे-र्व्ययेषु पाकत्वाविक्कित्रपाकयोगेष्पिवौपाधिकत्वेदिष शक्यः शब्दार्थसंगतिमह इत्युत्तरार्थः। अन्यत्युगमस्

सादिभिरिव कुमारसम्भवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यस्वादप्रामाण्यमापतितामे-त्यत आह—"उपसर्गोऽय्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मकः" इति । (१० ३५६ यं ॰ ९७) सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाऽध्ययनम् । एनदुक्तं भवति । स्वयम्भुवो वेदकर्तुः रवेडिप न कालिदासादिवत् स्वतः त्रावमपि तु पूर्वसः व्यानुसारेण । एतचास्माभिरुपपादितम्, उपपादियव्यति चाम्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यस्वेप्येतद् दश्यते तद्र्शनात् प्राचामपि कर्तृणो तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—"अपि च चिकी र्षितमि"ति (पृ० ३५३ पं० ४)। आक्षिपति(१)-"किमात्मकं पुन"रिति । (२)अयमभिसन्धः । वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम् , अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । (३)तत्र न तावद्वस्वादीनां वकाः रादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युचारणमन्यत्वेनाज्ञक्यसङ्गतिप्रहत्वात् , अगृहीतसङ्गतेश्च वाच-करवेऽतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रायेकं वा स्वार्थमभिद्धीरन् मिलिस्वावा ? न तावत् प्रत्येकम्, एकवर्णीच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययाद्द्यीनात् , वर्णान्तरोच्चारणानर्थवयप्रसङ्गाच्च । नापि मि खिताः, तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपता व्यक्तिता वा प्रतिक्षणमपवर्गवतां मिथः साहित्य-सम्भवाभावात् । न च प्रत्येकससुद्यायभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति । (४)न च स्वह्रपसाहिः स्याभावेऽपि वर्णानामाप्नेयादीनाभिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतम् , विकल्पासह-स्वात । (५)को तु खल्बयं संस्कारोऽभिमतः किमपूर्वं नामाप्तयादिजन्यमिन, किं वा भावनाः परनामा स्मृतिप्रभववीजम् । न तावत् प्रथमः व ल्पः, निह शब्दः स्वरूपतोऽङ्गतो वाऽवि दितोऽ(६)विदितसङ्गतिर्थेधोहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य विधरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वा ऽगृहीतसङ्गतेरप्रत्यायकःवात् । तस्माद्विदितो विदितसङ्गतिविदितसमस्तञ्जापनाङ्गश्च शब्दो धुमादिवत प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययाः स्त्रागवगनतव्यः, न च तदास्यावगमोपायोऽस्ति, अर्थप्रत्ययात् तदवगमं समर्थयमानो दुरुः त्तरमितरेतराश्रयमाविशति-संस्कारावसायादर्थप्रत्ययस्ततश्च तदवसाय इति । (७)भावनामिः धानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामध्यमात्मना न च तदेवार्थप्रस्यस्यस्यस्यमामध्यमि भवितुः

⁽१) वैयाकरणैस्तावत् स्फुटचते वर्णैर्व्यक्यतः इति व्युःपच्या वर्णव्यंग्योऽर्थस्य व्यक्तिते स्फोटो गवादिशब्दक्षपो नित्योऽद्गीक्रियते, नैयाधिकेश्च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितान्ययर्णैरवार्थीन्यनिरिः स्यभ्युपेयने वर्षभयमते जगाद्धेतुःवं शब्दस्य न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाक्षिपतीत्ययंः।

⁽२) नन्वनित्यत्वेपि वर्णानां महाभूतवद्देवादिहेतुतेत्याशङ्क्षञाह अयामिति।

⁽ १) नैयायिकपक्षं निरस्यनाह तन्ति ।

⁽ ४) नैयायिकमतेनाशङ्कते नचेति । यथाग्नेयादीनां कलकरणत्वान्यथानुपपत्त्यादपूर्वमनसेयमेवं वः णीनामर्थभदिनुत्वान्यथानुपपत्या संस्कारः साहित्यमवसेयमित्याशङ्कार्थः ।

⁽ ५) विकल्पपदर्शनद्वारा क्रमेण दूषयति को नु खल्विति ।

⁽६) स्थळपेणाविदितस्यार्थधोहेतुःबनिवेधो दृष्टान्तार्थः । यथा स्वळपेण बिदितस्यार्थबुध्या हेतुःबन् मेवमङ्गतोपीत्यर्थः । अबिदितसङ्गतिहिते हेन्दर्थः । ज्ञान्दः सहाङ्गेन ज्ञातोऽर्थधीहेतुः सम्बन्धप्रहणमप्यम् द्वोधकत्वादधूमवदित्यर्थः । इन्द्रियवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः ।

⁽ ७) भावनेति । भावनास्त्रः संस्कार आत्मनो वर्णस्य स्वस्यैव विषयस्य स्मृति वसवसामर्थ्यम् , तथा चास्माद्रणेविषया स्मृतिस्ततोऽर्थभीः स्यादिति वक्तन्यम् , तत्र किमर्थप्रसवसामर्थयमेवार्थभीजननशक्तिस्त सरोऽर्थभीशक्तिरुदेतीति विकल्पद्वयम्प्यसम्भवतीत्याह बच्चेति ।

महीति । नापि तस्यैव सामध्येस्य सामध्यन्तरम् । (१)निह येव वह्वद्दनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः, नापि दहनशक्तिः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्कमेणोचचिरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिविज्ञं वासन्यर्थप्रययः प्रसज्येत, न चास्ति । (२)तस्मान्न कथंविदिप वर्णा अथंधिहतवो, नापि तद्रिक्तः स्काटात्मा, तस्यानुभवानारोहात् । अथंधियस्तु कार्यात्तद्वमे परस्पराश्रयप्रसन्न इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधिहेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययोः रपादप्रसन्नो निर्यक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छ्यदाद्वाचयोत्पाद इत्यनुपपन्नामिति।

भत्राचार्यदेशीय (३)आह — "इफोट मित्याहे" ति । सुष्यामहे न वर्णाः प्रत्या-यका इति, न स्फोट इति तु न मृष्यामः, तदनुभवानन्तरं विदितसङ्गतेरर्थघीसमुत्पादात्। न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवा नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय ग्रुक्लामित्येकं वाक्यामि ति (४)नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकः पदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकघीपाह्यना वा स्यात् , एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदि (पलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति, तथा सति धवखादिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधहितुता, तखेतुस्व-स्य वर्णेषु व्यासेघात् । तद्धेतुत्वेन तु (५)साहित्यकल्पने प्रन्योन्याश्रयप्रसङ्गः-साहित्यातद्धे-दुःवं तद्धेतुःवाच्च साहित्यमिति । तस्माद्यमवाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भाः सो वर्णातिहिक्तं वाचकसेकमवलम्बते स स्फोट इति । (६)तं च ध्वनयः प्रश्येकं व्यञ्जयन्तो Sपि न द्रागित्येव विशद्यन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् , अपि तु रह्नतरहज्ञानवत् यथास्वं द्वि-त्रिचतुष्पञ्चवड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्घजनमनि चरमे चेतसि चकास्ति वि-शदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागनुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थीधय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं व्वनी-नाम् । नापि प्राचां, तद्भावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुप्रहाभावात् । अन्त्यस्य वितसः केवलस्याजनकरवात् । (७)न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमन्यकामर्थिधयमाधास्यन्ति प्राम्बो वर्णाश्चरमस्तु तस्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यकावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाः ननियमात् , स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त

⁽१) डकाविकल्पद्वयासम्भवे क्रमेण निस्क्रीनमाह नहीति।

⁽२) नैयायिकमतिरासमुपसंहरत् वैयाकरणमतस्वर्ण्डनमतिदिशति तस्मादित्यादिना । एरस्पेरति । स्पाटे ज्ञातेऽर्थभीस्ततश्च स्कोटभीरित्यन्योन्याश्चयप्रसङ्गो बोध्य इति भाषः । सत्ताया हेतुत्वाजीकदोष इत्या-त्रांक्याह सत्ति ।

⁽३) वैयाकरगः, स्कोटबादमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

⁽ ४) नानेति । नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेर्नानापदातिरिक्तैकवावयावगतेश्वेत्यर्थः ।

⁽५) साहित्यमेकत्वम् ।

⁽६) ननूकः स्कोटः किमेकेकवर्णात्स्फुटाति किंवा मिलितेभ्यः? नायः, एकवर्णादेव स्कोटन्यक्ती तत एवार्थंभीविद्धेरितस्वैयथर्यातः, नान्त्यः, वर्णसाहित्यस्य भवताःनङ्गीकारादतः आहतं चेति ।

⁽ ७) नन्वेतं स्फोटन्यायेनार्थोऽपि प्रत्येकं ध्वनिभिन्यैज्यतां पूर्वार्थेन्यक्तिसंस्कारसहितमन्त्र्यञ्चेतोऽर्थस्य ततं न्यनस्तु इत्याशंक्य समाधत्ते न चित्यादिनां । न्यक्तोते । अभिष्ठितश्चेद्धीं नान्यक्तः सन्दिरधस्तु ना-भिष्ठितः स्यात् , प्रत्यचे तु प्रतिसन्निकर्षे विश्वदाविश्वदनिश्वयसम्भव इत्यर्थः ।

एव। पजनो न वा स्यात्र पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मात्रित्यः स्फोट एव वाचकोः न वर्णा इति ।

तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—"वर्णा एव तु न शब्द्" इति । (१)एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फेटोऽभ्युपेयत, यदि वर्णानां वाचकःवं न सम्भवेत्, स चानुभवपद्धितमध्यासीत । (२)द्विधा चावाचकःवं वर्णानां, क्षणिकःवेनाशक्यसंगति धहत्वाद्वां व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावःप्रथमः करःः, वर्णानां क्षणि स्त्वे मानाः भावात । ननु वर्णानां प्रत्युचारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवःसादश्यनिवःधनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम् । सादर्यनिवःधनत्वमस्य बलबद्वाधकोपनिपाताद्वाऽऽर्श्यीयेत, कविज्जवालादाँ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र किचद्यभिचारदर्शनन तद्वःश्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—

उरप्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बोधनम् । स सर्वव्यवहारेषु संज्ञायात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रपश्चितं चैतदस्माभिन्यांयकणिकायाम् । (३)न चेदं प्रत्यभिक्षानं गत्वादिजातिविषयं, न गादिन्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भातः । अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वनतृभेद् उन्नीयते, सोमशर्माऽधाते न विष्णुशर्मेति युक्तम् । यता बहुषु गकारमुद्धारयत्सु निपुणमनुभवः पर्वाक्ष्यताम् । यथा कालाक्षां च स्वित्तिमतीं चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेक तद्भुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तद्भुगतं च काहित, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्तयुपधानभेदाद्भिन्नदेशाः मिवालपिमव महदिव दीर्घमिव वामनिमव, तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यक्षकभेदात्तदः मिवालपिमव सहदिव दीर्घमिव वामनिमव, तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यक्षकभेदात्तदः मिवालपिमव सहदिव दीर्घमिव वामनिमव, तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यक्षकभेदात्तदः मिवालपिमव परिप्राचनिक्तव्यापि यो गव्यक्तिकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तिवेवास्तु किमन्तर्गद्धना गत्वेनास्युपे वित्त । यथाहुः —

(५)तेन यरप्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव कंप्स्यते । व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥

(६)न च स्वतिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युचारणमस्ति, तथा सित

⁽१) स्फोटे प्रमाणसत्तां विकल्प तं खण्डयनाह एवं हीति।

⁽२) वाचकत्वानुपपत्तावपि विकलग्रहयमाह हिथेति । व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचकत्वः मिति प्रकारहयाभावाहेत्यर्थः ।

⁽३) सामान्यतोदृष्टस्यातिप्रसङ्गादप्रामाण्यमभिधाय वर्णभेदप्राहकं प्रस्यक्षं बाधकमाञ्चेबयाह नचेदिमि-ति । युक्तभित्यप्रान्वयः । भेदेनोपलञ्भे युक्तिरत एवति । अयुक्तत्वे हेतुमाह यत हति । बहुषु गकारमु-चारयासु योऽनुभवो जायते स कि ज्यक्तिभेदावमश्चीपूर्वकं जातिविषय उत्तौपाधिकभेदवदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं विस्तृपणे ध्वन्युपाधिकभेदमन्तरेण स्वामाविकव्यक्तिभेदो न सासत इत्यर्थः ।

⁽४) व्यक्तिभद्वस्रे च कल्पनागैरवमाह तत्रेति।

⁽५) येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुरस्तेन, यत् पत्यभिज्ञानं जातेः प्रार्थ्यते, व्यक्तिलभ्यं भेदज्ञानामितिः कारिकार्थः।

[्]रि (६) व्यवस्या जातिबुध्युपपादने गोत्वायुच्छेद इत्याशंक्याड नचेति । दशवारमुचारितवानित्येकस्यैक गकारस्योध्चारणस्यानुत्तिपतीतेः।

दश गकारानुदचारयचैत्र इति प्रख्यः स्यात्, न स्याद्शकृत्व उदचारयद्ग कारामिति । (१)न चैव जात्यभित्रायोऽभ्यासो यथा-'शतकृत्वास्तितिरानुपायुङ्क देवदत्त' इति । अत्र हि सोर-स्ताडं(२) कन्दतोऽपि गकारादिवयक्ती लोकस्याचारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृतेः । चोदकः प्रसमिज्ञानवाधकमुत्थापयति(३) "कर्य हा किमन् काळ बहुनामु बारयतामि"ति (पृ॰ ३५६ पं ९) । यद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसगंत्रत् तन्नाना , यथा गत्राश्तादर्द्धिशकेक्शककेन सरगळकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवाश्चायं वर्णस्तस्मानाना भावे। तुमहीति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम् , व्यञ्जका हास्य वायवः । तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्यः । इदं नावदत्र वक्तव्यम् -नाहे गुणगोचरामिन्द्रिपं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्रन्तः पृथिव्यु-दकाकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्रायुगोचरं श्रांत्रम् तरुगुणांस्त्रातादीन् गोचरियेः ध्यति । (४)ते च शब्दासंसर्गामहात् शब्दधमेत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्य-भिज्ञानावधूतैकत्वस्य स्वद्भपत उदात्तादयो धर्मीः परस्परविरोधिनोऽपर्यायेण सम्भवन्ति । तस्माध्या मुखर्यकस्य माणिक्रपाणद्रेपणाद्यपधानवज्ञाचानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविश्रमः, एवमकस्यापि वर्णस्य थ्यञ्जकथ्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविश्रमो, न तु भाविको नाः नाघर्मसंसर्ग, इति स्थितेऽभ्यपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः—"अथ वा ध्वनिकृत" इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयित । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियमाह्यौ, तथाप्यदोषः, वनीनामीप शब्दवच्छावणस्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्षयति—"कः पूर नरयभि"ति । न चायमनिर्द्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न त वर्णतिरिक्ततदः भिव्यक्तकःवानिप्रत्यय इति साम्प्रतम् । (५)तस्यानुनासिकत्वादिभेदाभन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्रः स्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः शब्दातिरिक्ता वा ध्वनिः शब्दग्यज्ञकः श्रावणोऽभ्यपेयः । उभयथापि चार्स्स ६) व्यक्षनेषु च तत्तदुःवनिभेदोपधानेनातुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवत तेषां व्यनीनामीनत्यता, नाह तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति, येषु त वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्व।दयो धर्मा इति नानित्याः । (७)"प्वं च स्ति सालम्बना" इति (पृ॰ २५७ पं २)। यथेष परस्याप्रहो धर्मिण्यगृह्यमाणे तद्धमी न शक्या प्रहोतामीत । एवं नामास्त तथा तुष्यत परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामश्चयः सञ्जितिष्रहृतया यदवाचकःवमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारसम्भवेन त

⁽१) उत्तैक्यस्यान्यथा।सीद्धिमाश्चद्वचाह न चेष इति ।

⁽२) साविष्कारम्।

⁽३) उक्तमिर बाधकं गतिनिरूपणाय पुनरुत्थापयतीत्यर्थः । एतेन वर्णेषु भेदामेदानिषेधपरं 'कथं तहीं'ति भाष्यमिति रत्नप्रभाकारादिमतं प्रकृतासंगतेरयुक्तमिति स्चितम् ।

⁽४) भवन्त्वभावणवायुधर्माः आवणाः, कथं तेथा शब्दवर्मत्वप्रतीतिस्त आह ते चेति ।

⁽५) तस्यति । धनेमित्रत्वात्र प्रत्यभिज्ञानमस्त्यतो ध्वन्युल्लेखिपत्ययस्य न जातिविषयत्वामित्यर्श्वः ।

⁽६) स्वरेषु । (७) 'एवं च सती'ति दूषणाङ्गीकरणवादः, दूषणाप्रातिरुक्तत्वादित्यर्थः।

यदासितं तिश्वराचिकी धुराह-"वर्णेश्यश्चार्थप्रतीतिर"ति । कल्पनाममृष्यमाण एकदेन इयाह—"न करुपयामी"ति । निराकरोति—"न अस्या अपि बुद्धे"रिति । निह-पयत तावत गौरिरयेकं पदमिति धियमायुष्मान्। किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामस्ये-नावगाइते, किं वा गकाराद्यतिरिक्तं गवयिमव वराहादिभ्यो विलक्षणम् ? यदि गकारादिकिः लक्षणमनभासयेत गकारादिकाषतः प्रत्ययो न स्यात् , निह नराहभीभीहिषकाषतं नराहमन-गाहते । (१)पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यष्पयन्तो ध्वनयः प्रयत्नेभदभिन्नास्त्रव्यस्थानकरणनिः ब्पायतयाऽन्योन्यविसद्शतत्तरपद्व्यक्षकध्वनिसाद्द्येन स्वव्यक्षनीयस्यैकस्य पदतरवस्य मिथो विसहरानिकपदसाहरयान्यापादयन्तः साहर्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागविदक भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणसंस्थानभेदमपि मणिक्रपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्ण-परिमाणसंस्थानभेदम् , एवं च किल्पता एवास्य भागा वर्णा इति चेत् । (२)तिकिमिदार्नीः वर्णभेदानसत्यपि वाघक मिथ्येति वक्तुमध्यवीसतोऽसि । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाघते । (३)अथ वा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे, नो खल्ल सेनावनबुद्धी गजपदातितुरगादीनां चम्प-काशोकिकिशुकादीनां च भेरमपबाधमाने उदीयते, अपि तु भिक्षानामेव सतां केनचिदेकेनी पाधिनाऽविच्छिचानामेकत्वमापाद्यतः । न चौपाधिकेनैकत्वेन स्वामाविकं नानात्वं विद्याते, नह्यापचारिकमां मार्गवकस्य स्वाभाविकनरत्वविराधि । तस्माक्ष्यत्येकवर्णान् भवजनित्रभा वनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां तदेः किवज्ञानिवषयतया वैकार्थभोहेतुतया वैकःवमीपचारिकमवगन्तव्यम्(४) न चैकार्थभीहेतुःवेनै करवमेकरवेन चैकार्थधोहेतुभाव इति परस्पराश्रयम्। नद्यर्थप्रस्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एक-स्मृतिसमारोहिण। न प्रथन्ते, न च तःप्रथानन्तरं वृद्धस्यार्थधीनीन्नीयते. तदुन्नयनाच्च तेषा-मेकार्थावियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् । न चैकस्मृति-समारोहिणां कमाकभविपरीतकमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथिवाप्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽ• र्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि-

> यावन्तो यादशा ये च पदार्थप्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामध्योस्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

⁽१) परबुद्धै। वर्णोक्लेखस्यान्यथासिद्धि शङ्कते परतत्त्वमिति । एकमभागमभिन्यञ्चयन्तो नानेक भागवदिव भाग्नयन्तीत्वन्वयः । विभागारीपे हेतुमाह सादृश्योपधानेति । सादृश्यमेवोपधानसुपाधिः । सादृश्यभेदेसुपपादयति अन्योद्येति । ये हि गकारीकारविरुर्जनीया गंगा औष्ण्यं वृक्षः इति विसदृशपद्व्यञ्चकास्तैः स्दृशा अपरे गकाराद्यो ध्वनयो गीरित्येकं पदं व्यञ्चयन्ति । विभागारोपे ४पि कथं वर्षे रूपितपद्व्यतिमानमतः आह कल्पिना एवेति । व्यञ्चकवर्णात्मकःवं व्यंग्येध्वारोध्यत इति भावः ।

⁽२) दूषयति तः त्कामिति।

⁽३) व्योपाधिकत्वस्वामाविकत्वाभ्यामेकप्रैकत्वनानात्वे व्यवस्थापयन्नाहाथवेति ।

⁽४) एवं चौनकप्रस्यचानारोहेऽध्येकस्मृतिविषयत्वं वर्णानाष्ठ्रपश्चिरत्यर्थः । उपचारे सित निमित्ताः जुसरेषं न तु निमित्तानुसरिणापचार इति न अन्यादिरादिष्यतिप्रसङ्गः । एतेन सस्वितानां वर्णानामर्थज्ञानजः-नकत्वभिरयुपपदितम् ।

(१)नतु पङ्किबुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवी शालादीनामस्ति पङ्किरिति तथैव प्रथाः युक्ता, न च तथेह वर्णानां नित्यानां विभनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत , सचैक इति कुतरत्यः कम एषामिति चेत्। न । एकस्यामि स्मृतौ वर्णक्षवस्कमवत्पूर्वानुभू ततापरामकात्। तथाहि-जरा राजेति पदयोः प्रथयन्त्योः स्मृतिबियोस्तत्वेऽपि वर्णानां क्रमभे दारपदभेदः रफुटतरं चकास्ति । तथा च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्याः वर्णानां कमत्रयुक्तानाम् । यथाहः-

(२)पदावधारणापायान् बहीनच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यनातिरिक्तत्वस्वर्वाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम्(३) । दिझात्रमत्र स्चितं, विस्तरस्त तत्त्वविन्दाववगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैविवादेन, सन्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गःवाखन्चछेदेनैव सङ्गतिप्रहां Sनादिश्वः व्यवहारः सेस्यतीत्याह—''अथापि नामें'ति (पृ० ३५९ पं० २) ॥ २८ ॥

(सु॰) अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तिरकं पुनः साध्यत इत्यत आह-"स्वः तन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व"६ति । नहानित्याजनगदुः त्पत्तमहीति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदे जगदुत्पत्तिहेतुत्वाद् ईरवरव-दिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दढीकृतम् । शेषमतिरोहिनार्थम् ॥ २९ ॥

(सु॰) (४)समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोघो दर्शः

नात् स्मृतेश्च ॥ ३०॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठाते "अथापि स्यादि"ति । (पृ० ३६० पं ० १) अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि सम्बन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतुपरम्पराम् विच्छेदे वेदस्य(५) नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्यो स्पादेSभिधानाभिधयावत्यन्तमुच्छित्राविति किमाश्रयः सम्बन्धः स्यात् । अध्यापकाध्येतुः सन्तानिवरछेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणायुपाधिकाल्पिता हि ते तिहुच्छेदे न स्थातुमईन्ति । (६)न च ब्रह्मणस्तद्वासना,

⁽२) म.च्ये पंक्तिबुद्धी पिपीलिकाकामवत् समृती वर्णकामसिद्धिरित्युक्तं, तदाक्षिष्य समाधेन निवं-स्यादिना ।

⁽२) पदेति । तत्र राजा जारेत्यत्र ऋष उपायः, गौगौँमनित्यत्र न्यूनातिरिक्तः , स्वरी भाषिकादिः पश्चजना इत्यादी, वाक्यं पदान्तरसमिभव्याहारः यथादशे गच्छतीति, न लुङ-तमाख्यातम् क्रियान्तरोपा-दानात् , श्रुति रुद्धिदो यागनः मपरत्वं समानाधिकरणश्रुतिगम्यम् , स्मृतिर्धुगयत्पर्ववर्णविषया ।

⁽३) बुद्धब्यवहारे चेत्यादिक ल्पना स्यादित्यन्तं भाष्यं स्पष्टः र्थमित्यर्थः ।

⁽ ४) महाप्रलये जातरभावाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वामित्या श्रङ्कापरिहारार्थे सूत्रं समानेत्यादि ।

⁽५) वादयह्वपस्येत्यर्थः ।

⁽६) नतु जीवानामनवस्थितावय्यभिधानादिवासितस्य अद्यागोऽवस्थितिः स्यातत्राह न चेति । निर-विवस्यविवासिद्धप्रमाणान् अयत्वात्र तञ्जवासनाश्रयत्वमित्यर्थः ।

तस्य विद्यासनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । (१) ब्रह्मणश्च सृष्टवादावन्तः करणादयस्तद्व-्चिछनाश्च जीवाः प्रदुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमहान्ति, अर्धनत्वात्। तस्माद्भिरुद्धिमदं शन्दार्थसम्बन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधातुप्रहणेनाध्याः पकाध्यतारावुक्ती(२)। शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति--"तत्रेदमभिधीयते समानः नामक्रपत्वादि"ति । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तः करणादयः समुदाचरद्वतयः सन्ति, तथापि स्वकारणे ऽनिर्वाच्यायामाविद्यायां लीनाः सुक्ष्मेण-शक्तिक्षेण कर्माविक्षेपकाविद्यावा -सनाभः(३) सहावातिष्ठन्त एव । तथा च स्मृतिः-

> (४) आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतक्र्यमविशेयं प्रसप्तामिव सर्वतः ॥ इति ।

(५)ते चावधि प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिताः, यथा कूर्मदेहिनिलीनान्यङ्गानि ततो निस्स-रित, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनाधनाः सारावसेक सुहितानि पुनर्भण्डूकदेहभावमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननाम सपा-ण्युरपदाते । (६)एतदुक्तं भवति - यद्यपीदवरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीदवरः प्राणमः रकमाविद्यासहकारी तदनुष्कपमेव सजित । न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरेणैतदुपपदा-त इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति । तदिदमुक्त'मुपपद्यत(७) चाप्युपलभ्यते चागमत" इति । स्यादेतत्, भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि मह प्रलयान्तरिते कृतः स्मरणं वेदानामित्यत आह- 'अनादौ च संसारे यथा स्वाप-प्रबोधयोरि"ति । (८)यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातात्रीःशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोविशेषः, तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसिहतलयलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयारभेद इति द्रष्टब्यम् । नतु नापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रवे।धात् , तेभ्यश्च सुप्तातिथः श्थितानौ ब्रह्मणसम्भवात् , प्रायणकालविप्रकर्षयोश्व वासनो च्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासः नायां स्मरणोपपत्तः शन्दार्थसम्बन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्वपर्यायेण प्राण-

(२) इयोरप्युच्चारायतृत्वादित्यर्थः।

(४) आसीदिति । मृष्टेः पूर्विमिदं जगदन्तकरणादिरूपं प्रत्यक्षतोऽज्ञातमनतुमेयं तकीगोचरो आग-मतश्चाविज्ञेयमतः सर्वतः प्रमुत्तमिव तमारूपमासीदित्यर्थः ।

(६) नतु अविद्यायाः पूर्ववासनाश्रयत्वेन जगञ्चेतुत्वे ब्रह्मणे। जगन्कारणत्वविरोध इत्याशङ्कार्याः, उप-करणस्य स्वात-भ्याविघातकत्वात्र विरोध इत्यात्रायेन परिइरति एतदिति ।

(🤏) उद्मन्यायेनानादित्वामित्यर्थः ।

⁽१) अथानपेक्य वासनाः ब्रह्म जगन्सुजेत्तनाह ब्रह्मगश्चेति।

⁽ ३) कर्मेति । कर्मविश्चेपकाविद्याः भ्रान्तयस्तासां वासनाभिरित्यर्थः । वासनाऽभावे च हिंसाहिसादि-व्यवस्था न स्यादिति बोध्यम्।

⁽ ५) ते चिति । अवधिमुत्तरकालं पाष्य पूर्वसमाननामरूपाणि भूत्वोत्पयन्त इत्यप्रेऽन्वयः । इच्छ।-ईस्रणम् । कूर्माङ्गानां दर्शनादर्शनमात्रं नोत्पत्तिरित्युदाहरणान्तरमाह यथाविति । घनाः — निविद्याः, घना-घनाः मेघाः, तेषामासारेण सन्ततधारावर्षेण बृहितानि इत्यर्थः ।

⁽८) भाष्यस्थसुषुतिदृष्टान्ते वैषम्यमाशङ्क्रच परिदरत्राह यदापीति । लीयतेब्स्यां सर्वे कार्यमिति लय-लक्षणाविद्येत्यर्थः ।

मन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षी च तत्र संस्कारमात्रीच्छेदहेतू स्त इति कृतः सुवुप्तवस्पू-र्धत्रवाधव्यवहारवदुत्तरप्रवोधव्यवहार इति चोदयति-"स्यादेतत्स्वाप" इति (पृ॰ ३६१ पं ३)। पार्रहरति—"नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोडक्केदिनी"ति । अध्मांमे सन्धः -- न तावत्त्र यणकालवित्रकवौ सर्वसंस्काराच्छेदकौ, (१)पूर्याभयस्तस्यः यनुसन्धाना-जातस्य द्वभयशोकसम्प्रतिपत्तः । मनुजगन्मनासनानां चानेकनात्यन्तरसद्धःयवाद्देतानां पुनर्मनुष्यजातिसम्बर्तकेन कर्मणाऽभिन्यक्तयभावप्रसङ्गात् । तस्मानिकृष्टिचियामपि यत्र सत्यिप प्रायणकाळविप्रक्षिदौ पूर्ववासनानू इतिस्तत्र कैव कथा परमेश्वरानुप्रहेग धर्मज्ञानवै रारमेश्वर्यातिशायसम्पन्नानां हिरण्यगर्भप्रस्तीतां महाधियाम्। यथा वा आ च मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्या ज्ञानादीनामनभूयते निकवः । एवमा मनुष्यभ्य एवा च भगवतो हिरण्य-गर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षे sिप सम्भाव्यते । तथा च तदाभवदन्तो वेदस्यृतिवादाः प्रामाण्यमः प्रत्य हमरन्वते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगभीदीनां परमेश्वरानुग्रहीतानामु गपयते कल्पान्तरः सम्बन्धिनिखिळव्यवहारानुमन्धानामिति । सुगममन्यत्(२)। स्यादेतत् , अस्तु करगान्तर-व्यवहारानुसम्भानं तेषामस्यां तु स्टशवन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णाः श्रमाः, धर्माच्चानथीं ऽर्थश्राधर्मात् , अनर्थश्रेष्मितो ऽपूर्वत्वात् सर्गस्य, तस्म त्कृतमत्र कः ल्यान्तरव्यवहारानुसन्धानेना किश्चिःकरत्वात् , तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसम्बन्धश्च वेद्धानित्यौ प्रवज्येयातामित्यत आह—"प्राणिनां च सुखप्राप्तय" इति (ए॰ ३६२ पं • •)। यथावस्तुस्वभावसामर्थं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थमन्यथयितुमः हीत । नहि जातु सुखं तरेदेन जिहास्यते, दुखं चापादित्स्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यीवपर्थयो भवति, निह मृत्पिण्डात्पटो घटश्र तन्तुभ्यो जायते, तया सति वस्तुसा-मध्यीनयमाभावात् सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपास्।पि दहनमाहृत्य पिपासासुपशमयेत , शीतातीं वा तोयमाहत्य शीतार्तिमिति । तेन सत्रयन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवाऽर्थहेतुश्र यागादि॰ रिखानुपूर्व सिद्धम् ।

्रवं च य एवं वेदा अस्मिनकल्ये त एवं कल्पान्तरे त एवं चैषामर्थास्त एवं च वर्षा-श्रमाः । दृष्टसाधम्येसम्भवे तद्वैधम्येकरानमनुमानागमावरुद्धम् ।

> (३)आगमाञ्चह भूयांको भाष्यकारेण दर्शिताः । श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तदुरकोपोऽन्यथा भवेत् ॥

तस्मारसुष्ट्रक्तं "समाननामरूपत्वाञ्चावृत्तावप्यत्रिरोध" इति । 'अग्निवाँ अकामयत'ति (१० ३६४ पं० ५) । वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाप्तिहत्त्यते(४), नह्यमेदेवतान्तरमित्ररिति ॥ ३० ॥

⁽१) प्रायणकाजिषपकर्षयोस्संस्कारानुच्छेदेकत्वे हेतुमाइ पूर्वाभ्यस्तेति । इदं न्यायस्त्रम् । विपक्के बाधमाइ मनुजेति । (२) अन्यदिति । तथा चेत्यादि, विद्यादितीत्यन्तम् ।

⁽३) आगमा इति । तेषां ये यानीत्यादिस्मृतिरूपा आगमा इत्यर्थः ।

⁽ ४) यजमानो माविन्या वृत्त्या यदाक्षिरिदानीमग्रये निर्वपति तदा मविष्यदयतनार योस्तुत्यनामता । नतु किमिति भाविन्या वृत्त्या यजमानोऽश्रिरुक्यतेऽग्निरेत्तेवाग्नये निर्वपतु नेत्याह नहीति । सत्त्रे वा स ए-वाहमाभिरुहेष्टुं ग्रवयते यागकाले इति प्राचींनो वृथा स्यादित्यर्थः ।

TO SECTION OF THE PARTY OF THE

(सु॰) मध्वादिष्वसम्भवादनाधिकारं जामिनिः ॥ ३१ ॥

(१) ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षाणां जुनाणः प्रष्टव्येः जायते — किं सर्वास ब्रह्मविद्यास्वितिशे-चेण सर्वेषां, किं वा कासुविदेव केषाश्चित् । यदाविशेषेण सर्वासु, तती मध्वादिविद्यास्वसंभवः। (२) 'कथमसौ वा 5 दित्यो देवमध्वत्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्या सेनोपास्तीरन्" (पृ॰ ३६ पं॰ ४)। उपार्योपासकमावी हि भेदाधिष्ठानी न स्वातमः न्यादित्यस्य देवतायाः सम्भवति, न चादित्यान्तरमस्ति, प्राचामादित्यानामस्मिन् करेने क्षोणाधिकारत्वात् । "पुनश्चादित्यव्यपाश्चयाणि पञ्च रोहितादीन्युकम्ये"ति । अयमर्थः-'असी वा आदित्यो देवमध्विगते देवानां मोदनानमध्वत मधु। (३) ख्रामरमधुनारू-प्यमाहास्य श्रुति:-'तस्य मधुनो खौरेव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिश्चं मध्वपुपः । (४)आदित्यस्य हि मधुनोऽप्पः पटलमन्तरिक्षमाकाशं तत्रावस्थानात् । (५)यानि च सोमाज्यपयःप्रसृतीन्यः ग्नौ ह्यन्ते तान्यादिःयरिमभिर्गिनसंबिहतैहत्पन्नपाकान्यमृनीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलम्-स्थान्त्रमधुवैनीयन्ते । (६)यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानय न्त्येवमृद्धाःत्रा भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिर्ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य अ हृत्य त्रिष्णन्नमकरन्द्मादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीनरस्मिनाडाभिरानयन्ति, तदमृतं वसव रुपजीवन्ति । (७)अथास्यादिस्यमधुनो दक्षिणाभी रहिमनाडीभिः ग्रुक्लाभियंजुर्वेदिविहितकर्मे कुसुमेभ्य आहृत्यामी हृतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापश्चं यजुर्नेदमन्त्रश्चनरा आदित्यमण्डलः मानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । तथाऽस्यादित्यमधुनः प्रतीचीमी रिन्नाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविद्वितकर्मकुमुमेभ्य आहृत्यामौ हुतं सोमादि पूर्ववदस्तामा समापनं सामम न्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अधारयादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी(८) रिशमनाडीभिरथर्ववेदिविहितेभ्यः कर्मकुमुमेभ्य आहृत्याग्नी हुतं

⁽१) देवादीनां स्विमिश्रविद्य स्वनश्विकारेऽपि ब्रह्मविद्याधिकारसम्भवादास्त्रेपासम्भवमादाङ्क्रच विकल्पद्ध रा सुत्रमवतारयति ब्रह्मविद्यास्विति ।

⁽२) मधुवियावाक्यं भाष्यमुखेनादने कथमिति ।

⁽३) भ्र मरेति । भ्रभरेनिर्वृत्तं भ्रामरम् । तस्येति । योः स्वर्गस्तिर्यग्गतवंशे इवादित्यं मधु हि तत्र तत्र लग्नभित्यर्थः ।

⁽४) अन्तरिश्चं मध्यपूप इति श्रुति व्याचरे आदित्यस्य है।ति । पटलं इति अपूरव्याख्यानम् । नत्रिति प्रसिद्धमध्यपुपसाम्योक्तिः ।

⁽५) श्रु तिनिर्दिष्टपञ्चामृतान्याह थानि चेति । 'तस्यादित्यस्य ये प्रांचो रहमयस्तो एवास्य पाचो मधु-नाडचः, ऋच एव मधुकृतः ऋरनेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः एतमृरनेदम्भ्यतपंस्तस्या-मितसस्य यद्यस्तेज इन्द्रियं वीर्यमञ्जायं रमोऽजायत तद्याग्वरत्तद्दित्यमभितोऽअवनद्वा एतयदेतदादित्यस्य सोहितं रूपम्' इत्यादिश्चतावान्नातानि पञ्चामृतानि बोध्यानि । ताञ्चामृतमाधनत्वादमृता इति श्रुत्यर्थः।

⁽६) इस्च एवं मधुकृत इत्येतद्याचं यथेति । मन्त्रेः प्रयुक्तं कर्मफरात्मकं रसं स्ववन्तीत्यूचां मधुन प्रसम्यं बोध्यम्।

^(🔊) अथ यस्य दिचाणा इत्यादिश्रुति व्याचष्टे अथास्यत्यादिना ।

⁽८) परः कृष्णामेश्यमृतं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्रवम्युपाधिकमिःयाह आतिकृष्णाभिरिति ।

सोमादि पूर्ववदसृतभावमापत्रमथवाङ्गिरसमन्त्रस्रमराः (१), तथास्यमधवाचः स्तोमकर्मकुमुमा-दितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । (२)अइवमेधे वाचःस्तोमे च पारिप्लकं शंसन्तीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं महत उपजीवन्ति । अ-थास्य या आदित्यमधुन (३)ऊर्घ्वा रिमनाङ्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुपादा-हृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । (४)ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पश्च रोहितादया रहिमनाज्य ऋगादिसम्बद्धाः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्ट्वीप-लभ्य यथास्वं समस्तैः कर्णैर्यशस्तजहान्द्रयसाकस्यवीर्याबाद्यम्यनं तद्वलभ्यादिस्ये तुः प्यन्ति । तेन खल्यमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विद्यदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवाते -न केवलमुणारयोपासकभाव एकास्मन् विरुध्यते ऽपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चे-ति(५)। "तथाविनः पाद" इति । अधिदैवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदिधानार्थमुक्तम् । आका-शस्य हि सर्वगतत्वं इवादिहनित्वं च ब्रह्मणा साइत्यं, तस्य चतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्रत्वारः पादा अग्न्यादयोऽभः पाद इत्यादिना दार्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते, एवमग्न्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुवगदी ब्रह्मदृष्टि विधाय स्वइतेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्य विधातुं महीकरोति—"वायुर्वाव संवर्गः" तथा स्वरूपेणवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्यापास्यं विधातुं मद्दीकरोति-"आदित्यो ब्रह्मत्यादेश" उपदेशः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥

यगुच्येत (६)नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षाणां सर्वाष्ठ ब्रह्मविद्यास्वाधिकारः किन्तु यथासम्भ-विमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते—

सु० ज्योतिषि भावाच्य ॥ २२ ॥

लीकिकी ह्यादिरायदिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दश्ची न चैतेषामस्ति चैतन्यं, नह्यतेषु देवदत्तादिवत्तदनुद्धवा दश्यन्ते चेष्टाः । "स्यादेतनमन्त्रार्थवादेतिहासपुराण-लोकिभ्य" इति । तथ "जग्नभ(७) ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमि"ति च, "काशिरिन्द्र

⁽१) इतिहासपुराणमन्त्रा यत्र प्रयुज्यन्ते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निर्देशात्तन्मत्रा मधुकृत इत्याशयेना-हाथवीद्भिरम्नेति । कर्मकुम्रमेन्य अहत्याग्नी हुतममृतमधर्वमन्त्रा आदित्यमण्डलं नयन्तीत्यन्वयः । इतिहास-पुराणमन्त्रप्रयोगयोग्यं कर्माह तथाश्वमेधेति । कर्मकुसुमाद हृत्येत्यतुषङ्कः ।

⁽२) ननु कथिमितिहासादिमन्त्राणां वाचस्तोमसम्बन्धोऽत आहाश्वमेधेति । पारिकतो यह्च्छयां बु-द्धिरथमः त्रश्रासन्म् । सर्वाण्याक्यानानि पारिकते शंसन्तीति अवणादैतिहासिकान्यि गृह्यन्ते इति भावः ।

⁽३) अथ येऽस्योर्धा मधुनाडचो गुद्धा प्वादेशा मधुकृतो ब्रक्षेत्र पुष्पमिति पञ्चमर्पयायं व्या-चक्षे अर्धा इति । (४) व्यःख्यातमधुविदासुपसंहरति ता एता इति ।

⁽ ५) एकहिमन्नादि ये उपारयोपासकभावो विरुद्धः, वस्वादौ तु स च प्राप्यपावकभावश्चेत्यर्थः ।

⁽६) देवादीनां सर्वेषां सर्वविद्यास्वाधिकार इति कलो निरस्तेऽपि। यथासभ्मवमधिकार इति इत्याज्ञङ्कतेः यग्रुच्येतेति ।

⁽७) तत्र जगृत्भिति । हे इन्द्र ते दक्षिणं हस्ते जगृत्भ गृहीतवन्तो वयस् । यदीमे रोदसीन्द्र गृह्वासि तिर्हैः तव काशि मुँछिः मुष्टां सन्मात इदं इत्थामित्यर्थः । तुविश्रीवः-पृथुभीवः, वपोदरः सावकाशोदरः, मुबाहुरिन्द्रो-ऽन्धसोऽत्रस्योऽयुक्तस्य मदे हर्षे सति वृत्राणि इत्नून् जिब्बते हतवानिति मन्त्रार्थवादार्थः ।

इदि 'ति च । काशि मुंष्टिः । तथा 'तुविष्ठीको वपोदरः सुवाहुरन्धसो मदे । इन्ह्री वृत्राणि जिन्नते' इति विष्ठहवत्वं देवताया सन्त्रार्थवादा आभेवदन्ति । तथा हिविभीजनं देगताया दर्श्यन्ति—'अद्धीन्द्र पिव च (१)प्रस्थितस्ये'त्यादयः । तथेशा नाम्(२)—'इन्द्री दिव इन्द्र ईशे पृथिच्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्री त्रधाम् इन्द्र इन्मेषिराणामिन्द्रः क्षमे योगे इन्य इन्द्रे 'इति, तथा 'ईशानमस्य जग्तः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति । तथा वरिवासि तारं(३)प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति—'आहुतिभिरव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यन्छन्ती'ति । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहः—

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । इति ।

पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविष्महादिपञ्चक(४)प्रपञ्चमाचक्षते । लाकिका आपे देवर ताविप्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चे।पचरन्ति च । तथाहि-यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पा शहस्तम् , इन्दं वजहस्तम् । कथयन्ति च 'देवता हविर्भुक्क' इति । तथेशनामिमामाहः-'देवप्रामो देवक्षत्रमि'ति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहः-'प्रसन्नाऽस्य पशु-पतिः पुत्रोडस्य जातः। प्रसन्नोडस्य धनदो धनमनेन लब्धिमिरीत । तदेतसपूर्वपक्षी दूः षयति—"नेत्युच्यते। नहि तावल्लोको नामे"ति (पृ॰ ३६६ पं॰ ९)। न खलु प्रत्यक्षादिन्यतिरिक्ता लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षादिमुला लो कप्रांसाद्धः सःयतामञ्जुते, तद्भावे त्वन्धपरम्परावत् मूलाभावाद्विष्ठवते । न चात्र विष्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममास्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मुळं भवित्महीते, त-स्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाचपेक्षणात् , प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—"इतिहासः प्राणमपी''ति । नन्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विष्रहादिपश्चकप्रसिद्धिरित्यत आह— ''अर्थवादा अपी''ति । विध्युदेशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्य-लक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमईन्ति । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति हि शाब्दः न्यायविदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम् तत्र प्रमाणान्तर्व• शात्सोऽभ्युपयते न तु शब्दसामध्यीत । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विष्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तब्यः, अतत्परश्च शब्दा न तद्वगमियतुमलामिति तद्वगमायाग्य

⁽१) प्रस्थितस्योपकान्यतस्य पक्षस्य इविषो मागमाद्धि सामस्य मुतस्य भागं पिब चेत्यर्थः।

⁽२) ईशानमेश्वर्यं, देवताया दर्शयतित्यतुषद्वः । इन्द्र इति । इन्द्रो दिवः स्वर्गस्य पृथिन्या अपा पर्वन्तानां कृषी-वीहधां स्थावराणां, मेधिराणां मेधावतां जङ्गमानां किशे ईष्टेऽतः प्राप्तस्य रक्षणेऽप्राप्तपारणे च इन्यो यष्टक्य इत्यर्थः। ईशानमिति । हे इन्द्र जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य केशानं स्वेद्शं दिन्य-क्वानं त्वा वयं स्तुम इत्यर्थः।

⁽३) पूजकम् । आहुतिभिरिति । हुतादौ हुतमक्षकात् देवान् आहुतिभिः पीणयति यो होता तस्मै पीत देवा इवमक्रमूर्जं बलं च प्रयच्छन्तीत्यर्थः।

^{🗟 (}४) विग्रहो इतिबा मोग ऐश्वर्थं च प्रसन्तता ।

[ः] फलपदानामित्येतर्लाचकं विमहादिकम् ॥

इति देवताविमहादिपञ्चकं द्रष्टव्यम् ।

तत्रापि तास्पर्यमभ्युपेतन्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिवेत । न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानिधगतिवप्रहादिमत्ताऽन्यपरा-च्छन्दादवगन्तन्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च श्रीह्यादिवच्लूत्यादिभिस्तत्रतत्र विनि-युज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रविश्वनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कमेस्वित्यपेक्षायां(१)दृष्टे प्रकारे सम्भवित नाद्यकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्त्य-चुष्ठातारः पदार्थान् । (२)औत्सिभिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणता-रपर्याणां मन्त्राणां नानिधगते विष्रहादाविष तात्पर्यं युज्यत इति न तभ्योऽपि तिसिद्धिः । तस्माद्देवताविष्रहवत्तादिभावष्राहकप्रमाणाभावात्प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरताऽस्येति प्राप्तम् ॥३२॥

एवं प्राप्तडभिधीयते-

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

"तुशाब्दः पूर्वपक्षं ब्यावर्तयती"त्यादि (पृ० ३६ ७ पं० ५) "भूत्यातोरादिः त्यादिष्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते" (पृ० ३६८ पं०८) इत्यन्तमितोहितार्थम् । "मन्त्रा-धवादादिव्यचहारादि"ति । आदिप्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्राहीनां व्यवहारः प्रश्नतिस्स्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—"यद्दयुक्तमि"ति । एकदेशसमतेन तानत्परिहरति—"अत्र ब्रूम" इति । तदेतत्पृर्वपक्षिणमुत्थाप्य द्षयति—"अत्राह्र" पूर्वपक्षी । शाब्दी खिल्वयं गितः—यत्तात्पर्याधीनशृत्तितं नाम, नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र भ्रमाणं भिवतुमहिते । नहि दिवित्रनिणेंजनपरं(३) 'देवेतो धावती'ति वाक्यमितः सारमेयवेन्यद्रमनं गमियतुमहिते । (४)न च नव्यति महावाक्येऽवान्तरवाक्याथीं विधिष्ठपः शक्यो-ऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यथींऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । (५)न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गितः, नह्यद्काहरणार्थना धटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्वटपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—"अञ्चाद्यते विषम उपन्यास्य इति (पृ. ३६९ पं० ३) । अयमभिसनिधः—लोके वि-

⁽१) ये बिद्धवादिनी मन्त्रा न ते विधिक्षमा इति तत्स्वक्ष्पमेव श्रुत्यादिभिरेन्द्रचत्यादिभिस्तन्न तत्र न कर्मिण विनिधुक्यतेक्तो न प्रमाणं चेति हैं किष्युक्यारणमान्नोपयोगा अविवक्षितार्थाः ? नेत्याह दृष्टे प्रकारे इति । नन्वनिधितार्थामाने कर्थ दृष्टार्थनेत्यत आह दृष्टबोते । प्रयोगसम्बेतो दृश्यदेवतादिः स च विधिन्मिर्ज्ञात इति स्मार्थः, मन्त्राम्ब विधय इव निरपेक्षा देवतायामिद्धतीति नाप्रमाणम् । नन्वविद्वितायाः स्मृतेः कथं द्वारतेत्यत आह स्मृत्वा चेति । सामध्यीद् द्वारतेत्यर्थः ।

⁽२) नतु देवतास्मरण इव देवताविप्रहादावष्यस्तु मन्त्राणां तात्पर्यं तेषामणि मन्त्रपदेरवबोधादित्याशं-क्याहैत्सर्गिकं वेति । उद्दिश्यत्यागस्य हि देवतास्वरूपमात्रं विवाक्षितं न विग्रहादि तद्वोधकपदानामुत्सर्गप्राप्तम्-प्यर्थप्रत्वं विध्यनपेक्षत्वाद्योद्यत इत्यर्थः।

⁽ ३) दिवनी कुछी, निर्णेजनं शोधनम् , कुछी वस्त्रं शोधयतीति विवक्षायामितः श्वा गच्छतीति वा-न्यार्थेज्ञानं 'देवेतो धावती'ति वाक्यात्र जायते इत्यर्थः।

⁽ ४) वेदेपि 'न सुरां पिबेत' इति नज्ञ्युक्ते महाबाक्ये तात्पर्य विना सुरापानरूपे। व्वान्तरवाक्यार्थबोधो अवतीरयाह नचेति ।

⁽५) यदि तास्पर्याच्छान्दबोधस्ति प्रत्यक्षादिष्वि तथा स्यादत आह न पुनारिति ।

शिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति । निहः स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः, वाक्यार्थे तु दृश्यते, न वैतान्यस्मारि-तस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमितयेऽवान्तर-क्यापारः काल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत् तत् तेन बिना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमाः त्राभिधानेन पर्यवसानं पदानाम् । (१)न च नञ्चति वाक्ये विधानपर्यवसानम् , तथा सितः नब्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहः-

(२)साक्षाखरापि कुर्वनित पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्। पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

सेयमेकिस्मन्वाक्ये गतिः। (३)यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण सम्बन्धस्तत्र लोकानुसारतो भुतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेककस्य वाक्यस्य तत्तिद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्य-वसितवृत्तिनः पश्चात्कुताश्चिद्धतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्पते । यथा 'वायुर्वे क्षे-पिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेते इत्यत्र । (४)इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनिविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराश्चि पुरुवार्थताम-नेष्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्थवसितार्थवादा विष्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन् । तत्स्वाध्यायवि धिवशात् कैमर्थ्याकाङ्कायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तःप्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्ष-यन्ति, न पुनर्विवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणेव न भवेत्, अ-भिषयाविनाभावस्य तद्वीजस्याभावात् । (५)अत एव भाक्षायां घोष'इत्यत्र गक्काश्चब्दः स्वार्थ-सम्बद्धमेन तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः ? स्वार्थप्रत्यासन्यभावात्, न चैत॰ त्सर्व स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा इत्यन्ते यथा'SSदित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्तर'इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणन्तराविरोधो यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्धार्थं 'गुणवादस्तिव'ति च 'तत्सिद्धिरि'ति चासूत्रयज्जीमिनिः । (६)तस्मा-

(२) साक्षादिति। यथा काष्टानि ज्वालाकरणेऽपि पाकार्थान्येव तथा वर्णाः पदार्थप्रतिपादने ४पि वाक्पान र्थान्येवेति श्लोकद्वयार्थः।

(४) कुतश्चिद्धेतोरिति वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे सूचितं हेतुं विवृणोति इह हीति। अनेन भिन्न वाक्यार्थपर्यवसायिनां पदानां काऽपेक्षेति शङ्का वार्यते ।

ः (५) नतु यदि लक्षणायामभिधेयविवस्ना तत्कथं विरुद्धार्थार्थवादेषु सा स्यात्तवाभिधेयस्य विरुद्धत्वादेक विवक्षासम्भवादत आहात एवेति ।

⁽१) मा भ्रस्स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं किमस्तत्राह न च नव्वतीति ।

⁽३) एवं सोदाहरणां परैकवाक्यतां दर्शियत्वा विध्यर्थवादेषु वाक्येकवाक्यतामाह यत्र त्विति । लो-कातुमारत इति । यथा 'ऋय्या गोर्देवदत्तस्य यतो बहुक्षीरे 'स्यादे। बहुक्षीरःवादेरातवाक्यावगतेर्विष्पर्श्वनादः योर्शस्त वाक्येकवाक्यतस्यर्थः ।

^{ीं (}६) नतु विरुद्धार्थार्थवादेषु कथममिधेयाविनामावानि।मेना प्राप्तस्त्यलखणा विरोधेनामिधेयामावादत अह तस्मादिति । यजमानादिश्र बैद्रतिहरूयादि लक्ष्यते, ततश्च प्राश्चरयं लक्षितलक्ष्यस्यात्वाभिभेगाविनामूः

चत्र सोऽथोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणीते लक्षितलक्षणा । (१)यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादिव सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवेकत्रार्थे प्रश्नतेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकर्वं, प्रमाता ह्यच्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभयो प्रथमवगच्छति न तथाऽऽन्नायतस्तत्र व्युत्पत्याखेपेक्ष-स्वात् , न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । (२)नन्वेवं मानान्तरविरोधे-Sपि कस्माद्गुणवादो भवति ? यावता शब्दावरोधे मानान्तरमव कस्माख बाध्यते, वेदान्तीरिः चाह्रैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपश्चगोचराः, कस्माद्वार्थवादवह्दान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । (३)अत्रोच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैक-स्मिन् बाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्य-तायामपि, यथेयं देवदत्तीया गौः केतन्येत्येकं वाक्यमेषा बहुक्षर्रित्यपरं, तदस्य बहुक्षरि-स्वप्रीतपादनं द्वारम् , तात्पर्थं तु केतन्यीत वाक्यान्तरार्थे । तत्र यद्वारतस्तःप्रमाणान्तरावि-रोधेऽन्यथा नीयते, यथा 'विषं सक्षये'ति वाक्य 'मा ऽस्य गृहे भुड्क्वे'ति वाक्यान्तरार्थपरं सत्। यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वा-पर्यपर्यास्त्रोचनया निरस्तसमस्त्भेदप्रपञ्चलद्वाप्रीतपादनपरा अपीरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्वः कप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादीनि प्रच्याव्य सांव्यवहारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति । न चा'SSिद्रस्थे। वै यूप' इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु सुपस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तर्विरोधं द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणा-न्तरं विरोधकं नाहित यथा देवतविष्रहादौ तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्य-स्रवन्तुम् । न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये सम्भवति गौणमाश्रयेदातिप्रसङ्गात् । तथा सत्यनिभगतिभग्रहादि प्रतिपादयद् वाक्यं भिशेतेति चेत्। अद्धा। (४)भिन्नमेवैतद्वाक्यम्। (५)तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत्। न । द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाया अयोगात्। न च यत्र यस्य न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम् , तथा सति विशिष्टपरं वा-क्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपर्मिप न स्यात् . विशेषणाविषयःवात् । विशिष्टविषय-रवेन त तदाक्षेपे परस्पराश्रयस्वम-आक्षपाद्विशेषणप्रतिपत्ती सत्यां विशिष्टविषयस्वं वि-शिष्टविषयस्वाच तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रस्ययपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमा-नानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवादः वाक्येभ्यो देवताविष्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्यक्तुम् , नहि

⁽१) नन्वतुवादकार्थवादानामप्रामाणिकत्वात् कथं विध्येकवावयतेत्यत आह यत्र त्विति !

⁽२) नतु मानाग्तरसिद्धार्थंत्वेऽपि स्मृतिवदर्थवादानां यदि न सपिक्षत्वं तदा विरुद्धार्थानामपि तदस्तु, गौणार्थस्वं कुत इत्यात्रयेनाञ्चक्के निवति ।

⁽३) वेदान्तानां निष्पपञ्चनद्वपरतया निरवकाद्यादिरोधिपत्यक्षादिवोधकत्वम् न त्वर्थवादानामतत्प-रत्वेन सावकाद्यादिति विशेषेण प्रतिबन्दी परिहरचाहात्रोच्यत इत्यादिना ।

⁽४) भिन्नभिति । विध्यन्वितस्यःर्थवादवाक्यस्य महावाक्यरूपेण प्राज्ञस्यबोधकत्वास्स्वरूपेणावान्तर-वाक्यतया विग्रहादिवोधकत्वाच्च भिन्नभवैतद्वाक्यमित्यर्थः ।

⁽ ५) तथिति । अपै। हेषये वेदे पौहषेयवाक्या वृत्त्यसम्भवेन कथं तास्त्रयभेदीऽङ्गीकरिष्यत इत्यर्थः ।

मुख्यार्थसम्भवे गुणवादो युज्यते । न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थे येन मानान्तरासम्भवे भवेदप्रमाणिभारयुक्तम्(१)। स्यादेतत्(२), तात्पर्येकेय ऽपि यादि बाक्यभेदः कथं तर्ह्यर्थेकः वादेकं वाक्यम् ? न(३), तत्रतत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टेकप-दार्थप्रतीतिपर्यवसानसम्भवात् । स तु पदार्थीन्तरविशिष्टः पदार्थ एकः कविद्वारभूतः क चिद्वारीत्येतावान् विशेषः । नन्वेवं(४) धत्योदनं मुक्ताः प्रामं गच्छती त्यत्रापि वाक्यभेदः प्रसङ्गः, अन्या हि संसर्ग ओदन सुक्खेति, अन्यस्तु प्रामं गच्छतीति । न(५), एकत्र प्र-तीतेरपर्यवसानात् । 'सुक्रवे'ति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिः रपरकालकियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति । तस्माद्यावित पदसमूहे पदाहिताः पदार्थ-स्मृतयः पर्यंवस्यन्ति, तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः (६) पर्यवस्यन्ति, विनेव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । (७)न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः, नानात्वेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकस्वातः > तस्य च सङ्ख्युतस्य प्रधानभुतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्य-यावीसतव्यापारयोः पश्चात् कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । "अपि च वि॰ धिभिरेतेन्द्रादिदैवत्यानी"ति (पृ॰ ३७० पं० २)। देवतामुद्दिय हिवरवम्हर्य च तिद्विषयस्वत्वत्याग इति यागश्चरीरम् । न च चेतस्यनालिखिता देवतोदेष्टुं शक्या, न च स्वरूपरहितो चेतिस शक्यते आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा यादशमन्यपरेम्योन Sपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते, (८)ह्रपान्तरकृत्पनायां मानाभावात्, म न्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच । यथा हि 'वात्यो वात्यस्तोमेन यजेते'ति वात्य-स्वरूपापेक्षायां 'यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स वात्य'इति सिद्धवद् वात्यस्वरूपः मवगतं त्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य इत्यमलौकिकं 'स्वर्गकामा यजेते'ति विधिनाऽपेक्षितं सदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम् , तथा देवता-

(२) यदि विधेः प्राश्चस्यपरा अप्यर्थवादा भिन्नं वाक्यं तर्हि 'अग्न्येकःवादेकं वाक्यं साकाङ्कं चेहिभागे स्यादि स्यादे स्यादे स्यादे स्यादि स्यादे स्या

⁽१) इत्युक्तमिति । वाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वसुपाधिरिति समन्वयस्त्रे उक्तमित्यर्थः ।

स्यादित्याधकरणावराव इत्यायपनाक्ष्यादि स्वर्धक्ये प्रयाजादिवाक्यानामवान्तरमेद एवमर्थवादानामव्य-(३) परिहरति नेति । यथा सत्यपि वाक्येक्ये प्रयाजादिवाक्यानामवान्तरमेद एवमर्थवादानामव्य-हिस्वत्यर्थः । तिई प्रयाजादिवाक्यानामर्थवादवाक्यानां च को भेद इत्यत आह साविति । स्तुतिप्रतिपत्तिहार्थं विप्रहादि प्रयाजादि तु नान्यप्रतिपत्ती हारं किन्तु हारि इति भावः ।

⁽५) प्रतीतिपर्यवसानतदमानाम्यासुभयत्र वैषम्यमाह नेति ।

[[]६] वाक्येध्वेता:—इति पाठान्तरम्।

⁽ ७) ययर्थवादेषु द्वारभूतार्थभेदात् वाक्यभेदस्तदाच्यातिप्रसङ्ग इत्याशंक्य परिहरति नचेति । पञ्चषट्-पदवति 'अरुणयेकहायन्ये'त्यादिवाक्ये नावान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गो विशेषेणानां भेदेपि विशेष्यक्रयादेरेकत्वान्तस्यः गुणातुरोधेनावृत्तरभावाद्गुणा एव तत्र समुच्चेया इत्येकवाक्यतेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकद्वारोपपादयति प्र-भानभेदे त्विति । 'आयुर्यज्ञेन कल्पतामि'त्यादी प्रधानभेदाद्वाक्यभेद इति भावः ।

⁽८) इपान्तरेति । आरोपितदेवतारूपोल्लेख इत्यर्थः ।

रूपमि । (१)ननूदेशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानसुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः सन्त्रार्थवादैरुच्यते । (२)सत्यम् , रूपज्ञान नमोपक्षते, तच्चान्यतोऽसम्मवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु ह्रपस्यासति बाधकेऽतुमः वाइदं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसाम्प्रतं करुपयितुम् । तस्याद्विध्यपेक्षितं मन्त्रार्थवादैरन्यपरेरापि देवताह्वपं बुद्धाव्यनिधीयमानं विधित्रमाणकमेवेति युक्तम् । स्यादे॰ तत्, विश्यपेक्षायामन्यपरादिप वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षेत्र तु नास्ति, शब्द-रूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह—"न च राव्हमात्र"-मिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो विष्रहादिसिद्धिरिप त्वितिहासपुराणलेकस्मरणेभ्यो मन्त्राः र्थवादमलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमुलेभ्यो वेत्याह—"इतिहासे"ति । हिलब्यते—युज्यते । निगद्व्याख्यातमन्यत् । (३)तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविष्रहादौ गुर्वादिपूजावहेवतापू-जात्मकी यागी देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽवकल्पते (४)अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमाः नस्य तदन्पपत्तिः । (५)न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणमावाद्देवतातः फलोत्पादे यागः भावनायाः श्रुतं फलवत्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं बा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलकरया यागलक्षणस्वकरणावान्तरच्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां कृषिकर्मण इव तत्तद्वान्तर्व्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम् , आग्नेयादीनामिनोत्पत्ति परमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवस्वात् प्रधानावसुभयित्मज्ञपि पक्षे समानम्, न तु देवताया विष्रहादिवत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममिगांसायाः सूत्रम् 'अपि वा शब्दपूर्व-त्वाद्यज्ञकम प्रधानं गुणत्वे देवताश्रतिः' इति विरुप्यते(६) । तस्मारिसद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणातसुच्यते हि ॥ ३४ ॥

(७)अवान्तरसङ्गति कुर्वेद्यधिकरणतात्पर्यमाह—"यथा मनुष्याधिकारे"ति (पृ. ३७२ पं. २)। शङ्काबीजमाह—"तंत्र"ति । (८)निर्मृश्रनिष्ठित्वः खानुषङ्गे काश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिता नास्ति, येनार्थिताया अभावास्कृदो नाधिकियेत । नार

⁽१) मन्त्रार्थवादयौरारोपितरूपोल्लेख एवत्यभित्रायणाश्चिपति नन्विति ।

⁽२) परिहरति छत्यमिति ।

⁽३) दृष्टातुमाराच्च चतना देवतत्याह तदेवामिति । (४) शब्दमात्रस्येत्यर्थः ।

⁽ ६) देवतातः कलोत्पत्तौ श्रुतहानिमाशंक्याह नचैवमिति । हानामःव हेतुमाह यागेति ।

⁽६) विरुध्यत इति । तथाचातिथिवत देवता धर्मप्रयोजिकेति पूर्वपक्षे अपिचिति सिद्धान्तसूत्रे मीमा-सकैर्यज्ञकर्मणो प्रधानमङ्गमाहि न देवता 'यजेत स्वर्गकाम' इतियागगतफलसाधनतायाः शब्दपूर्वस्वात देवता चूदेवया भूतत्वाद्भव्यस्य यागस्य ग्रुण इति ग्रुणत्वे देवताशब्दो वर्तत इति सिद्धान्तितं तदस्मन्मतेपि देवताया ग्रुणत्वस्वीकारात्र विरुध्यत इति भावः ।

⁽ ७) अवान्तरेति । देवताधिकरणान्तेऽपञ्जूदाधिकरणवर्णनेऽवान्तरसङ्गतिमित्यर्थः । यथाध्ववर्णिकानाः विद्यास्वधिकारस्तथा श्रद्धाणामपि तथात्वात् स स्यादित्यवान्तरसङ्गतिरिति भावः ।

⁽८) पूर्वपचामाह निर्मृष्टाति।

ध्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्यामानः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चान्तुकं (१)च । तत्र द्विजातीं नामिव ग्रद्राणां श्रवणादिसामर्थ्य निजमप्रतिहृतम् । अध्ययनाधानाभावादागन्तुकसामर्थ्या-भावे सत्यनधिकार इति चेद् । इन्ताऽऽधानाभावे सत्यरन्यभावाद्मिसाध्ये कर्माणे मा भदः चिकारः, न च ब्रह्माविद्यायामाप्तः साधनामिति किमित्यनाहिताप्तयो नाधिकियन्ते । (२)न चाः ध्ययनामावात्तरसाधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम् । (३)यतो युक्तं 'यदाहवनीः ये जुहोती'त्याहवनीयस्य होमाधिकर्णतया विधानात्तद्वपस्यालौकिकतयानार्भ्याधीतवाकयः विह्नितादाधानादन्यतोऽनिधिगमादाधानस्य च द्विजातिसम्बन्धितया विधानात् तत्साध्योः Sिमरलोकिको न ग्रहस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि ग्रहस्याधिकार इति. न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात्। (४)अध्ययनियम इति चेत्। न। विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थे वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिष्रहादि, करवर्थे वा, यथा 'ब्रीहीनवहन्ती'त्यवघातः । न तावत् ऋत्वर्थे, निह स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कं चित् कतुं प्रकृत्य पठचते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'ब्रीहीनवहन्ती'ति । (५)न चानारभ्या-धीतमप्यव्यभिचरितकत्सम्बन्धितया कत्मपस्थापयति, येन वाक्येनैव कत्ना सम्बध्येताध्यः यनम् . नहि यथा जुह्वाद्यव्यभिचरितकतुसम्बद्धमेवं स्वाध्याय इति । तस्मान्नैष ऋत्वर्थे नियमो नापि पुरुषार्थे । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिहिं पुरुषार्थी भवति, यथा फलं तदुपाया वा । तदुपा-येडिप हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान न्यता विशेषतश्च प्रवृत्तिविधिपराधीनैव(६) । नह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते । तस्माद्विध्यधीन प्रवृत्तितयाऽङ्गानां करवर्थता । (७)कतुरिति हि विधिविषयेण विधि परासः श्रति विषयिणम् , तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्थेन पुरुषार्थः स्यात् । (८)यदि चाध्ययनेनैबाः शीवबोधहर्षं नियम्यते ततो मानान्तर्विरोधः, तद्रपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्य-

⁽१) ज्ञाक्रीयमित्यर्थः। (२) नतु कर्मण्याभ्रेवद्वियायामध्ययनं हेतुरित्याज्ञद्वते नचेति ।

⁽३) समाधत्ते यत इति । कर्मण्यक्रीनियतस्वाद्ध्ययनस्य च विद्यायामनियतस्वाद्धिमो दृष्टान्त इति। समाधानतात्पर्यम् ।

⁽४) अध्ययनिव्यायां लाकिकत्वेपि तात्रियम एव वैधावादला किकं साधनं ब्रह्मविद्यायां स्यादित्यिम-भायेणाज्ञ क्लोऽध्ययनिवयम इति ।

⁽५) प्रकारणादध्ययनानियमस्य क्रत्वर्थस्यं निरस्य वाक्यादिष तिक्रराकरोति नचेति । व्यालाया जुह्वा स्थापके क्रतौ जुद्धिस्थीकृते वाक्यं पर्णतां ऋतुना सम्बन्धयति, स्वाध्यायस्तु स्वशाखात्मकोऽवयवी न कर्म-विश्लेषण व्यात इत्यनुपस्थापिते कर्मणि कथं वाक्यमध्ययनस्य क्षमेसम्बन्धं वदेदित्यर्थः।

⁽६) विभिन्नाभीनेवोते । येन पुंसा विभिन्नः करणविशेषो नाभिगतः स इतिकर्तन्यतामु न चेष्टते, निंद्ध करणसामान्यमितिकर्तन्यतोपकार्थं किन्तु विद्धितः कथं भावाकाङ्काः करणविशेषः, तत्र च यदङ्गं सामा-च्यतो विशेषतभा तत्र सर्वत्र विभ्यत्रीनेव प्रवृत्तिरिति मावः।

⁽७) नतु ऋतुविध्योभेदास्त्रथं विध्यधीनपवृत्तिकता ऋत्वर्थतेत्यत आह ऋतुरितीति । ऋतुरितिश-द्वो विषयेण ऋतुना तदमिधायकं विषयिणं विधिश्वान्दं लक्षणया परामृश्वतीत्यर्थः ।

⁽८) अध्ययनादीना पुमर्थता तदाश्वितादृष्टानियमश्च मा भूत अर्थज्ञानक्र उद्दृष्टप्रयोजनार्थम्वाध्ययने कृतो न नियम्यत इस्याज्ञानयाह यदि चेति ।

विगमात् । (१)तस्मात् 'सुवर्णं भार्थामे 'तिवदध्ययनादेव फलं करुगनीयम् । तथा चाध्यवन विधरिनयामकः वाध्युद्धस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामध्यमस्तिति सोऽपि ब्रह्मावे सायामधिकः । मा भूद्धाऽध्ययनाभावात्सवंत्र ब्रह्माविद्यायामधिकारः संवर्गाविद्यायां तु भविष्यति, 'अहहारे त्वा ग्रह्म' इति ग्रह्मं सम्बोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष ग्रह्माव्दः कदाचिदवयव स्युत्परयाऽश्रहे वर्णनीयः, अवयवप्रसिद्धितः समुद्दायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् । तस्माद्यथाऽनधीयानस्येष्टी निषादस्थपतेरिकारो वचनसामध्यादेवं संवर्गविद्यायां ग्रह्म्बन्धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रमः । न श्रृद्दस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिसंन्धिः -- ययापि 'स्वाच्यायोऽध्येतव्य' इत्यध्ययनविधिने किञ्चित्फलवत्कर्मारभ्याम्नातो, नाप्यव्यभिचरितकतुः सम्बन्धपदार्थगतः, नहि जुह्वादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितकतुसम्बन्ध(२)स्तथापि स्वा-ध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिर्ध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् कि पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्भे वर सुवर्णं भार्यमिति वदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा (३)विनियोगभन्नेन स्वाध्यायेनाधीयी तेस्येवमर्थः कल्पतां, किं वा (४)परम्परयाऽप्यन्यताऽपेक्षितमधिगम्य निर्द्रणोत्विति विश्वये, न इष्टद्वारेण परम्पर्याऽप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च सम्भव-न्त्यां श्रुतिविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकत्वनोचिता। (५)दृष्टश्च स्वाध्यायस्याध्यस्य संस्कारस्तेन हि पुरुषेण सम्प्राप्यते, प्राप्तश्च फलनत्कमैब्रह्मावनायमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन-मुपजनयति, न तु सुवर्णभारणादौ दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिश-रय(६) साक्षाद्धारणादेव विनियोगभन्नेन फलं कल्पते । (७)यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्या-येन फलवत्कमंब्रह्माववोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं, तदा यस्याः भ्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चीपनयनसंस्कार-स्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठित-स्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शृदाणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामध्यीभावाज शृहो ब्रह्मविद्यायामधिकृत इति सिद्धम् । "यज्ञेऽनवक्लृतः" इति (पृ. ३७२ पं. ६) यज्ञ-महणमुपलक्षणार्थम् , विद्यायामनवक्लुप्त इत्यपि द्रष्टव्यम् , सिद्धवदाभिधानस्य न्यायपूर्वकः त्वान्न्यायस्य चोभयत्र (८)साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते — "यत्पूनः संवर्गविन

⁽१) परिशेषादध्ययनमपूर्वाविधिष्टियाह तस्मादिति ।

⁽२) वाक्यप्रकरणयारभावेऽपि कल्पनालाघवेन सामध्येक्वपिलङ्गेन चातुगृहीतस्तव्यप्रत्ययः कर्मेप्राधाः न्यमवगमयत्रध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वमापादयतीत्याह तथापीति ।

⁽३) विनियोगः पदान्वयः।

⁽४) परम्परयेति । अञ्चरप्राप्तिपदार्थं ब्युत्पानिविचारपरस्यस्यर्थः । अन्यतः—अनुष्ठानतः, अपे-श्वितमर्थवोधमित्यर्थः

⁽ ५) अर्थबोधेब्ध्ययनस्य सामध्ये प्रदर्भयनाह दृष्टश्चेति । संस्कारोऽवातिः, सेव प्रदर्शते तेन हीति ध

⁽६) शुतविनियोगाद्यावृत्त्य।

⁽ ७) लिखितपाठितवेदादर्थबोध इति पूर्वपक्षयुक्तं दूषयत्राह यदा चेति ।

⁽८) 'तस्माच्छूद' इति एतच्छन्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

द्याया''मिति । दूषयति—"न ताल्लिङ्गम्' । कुतः १ "न्यायाभावात्" । न ताव-च्छूदः संवर्गाववायां साक्षाचोद्यते यथैतया निषादस्थपति याजयेदिति निषादस्थपतिः, किं त्वर्थवादगतोऽयं शृद्रशब्दः स चान्यतः सिद्धवर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमां-सकाः । (१)अस्माकं त्वन्यपराद्यि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो वि-धिना चापाक्षितः स्वीकियत एव । न्यायश्वास्मिन्नश्चे उक्ती बाधकः । न च विध्यपेश्वाडस्ति, द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युदेशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वचन-बलात्रिषादस्थपतिवत्र त्वेष विष्युद्देशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छ्दाायिकारासिद्धि-रिति भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्स्य कल्प्यतां संवर्गविद्यायां वा ? न ताबद्धियामात्र इत्याह—''कामं चायमि''ति । नृहि संवर्गविद्यायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिपसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव श्रूदस्याधिकार इत्यत आह—"अर्थवादस्थत्वादि"ति(२)। तत्किमेतच्छूरपदं प्रमतगीतं ? न नेतयुक्तं, तुल्यं हि साम्प्रदायिकमित्यत आह-"शक्यते चायं शूद्धशब्द"इति । (३)एवं किलात्रो-पाख्यायते—''जानश्चितिः पौत्त्रायणो (४)बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्वभूत । स च तेषुतेषु प्रामनगरश्वन्नाटकेषु(५) विविधानामचपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथानकार-यामास-'सर्वत एत्यैतेव्वावस्येषु ममाज्ञपानमर्थिन उपयोक्यन्त' इति । अथास्य राज्ञो दान-शौण्डस्य(६) गुणगरिमसन्ते।विताः सन्तो देवर्षयो हुंसङ्गमास्थाय तदनुप्रहाय तस्य निदा-वसमये दोषा(७) हम्बेतलस्थरयोपरि मालामाबध्याजग्मुस्तेषामभेसरं हंसं सम्बोध्य पृष्ठतो त्रजनेकतमा हंसः साद्भुतमभ्युवाच-"भछाक्ष भछाक्ष(८)! जानश्रुतेरस्य पौत्त्रायणस्य युनिशं युलोक आयतं ज्योतिस्तन्मा (९)प्रसाङ्क्षीमैतरना धाक्षीदि"ति । तमेवमुक्तवन्तमः प्रगामी हंसः प्रत्युवाच- "कं वरमेनमतत्त्वन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ" । अयमर्थः-वर इति स्रोपहासमवरमाह । अथ वा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे, यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं विभूतमेत(१०)त्सन्तं प्राणिमात्रं रैक्कमिव सयुग्वानमात्थः। (११)युग्वा गन्त्री शक्टी, तया सह वर्तत इति सयुग्वा रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ । रैंकस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसम्पन्नस्य

⁽१) अतत्यरः शब्दो नाज्ञातार्थबोधीतिमते मा भूल्लिङ्गादधिकारासिद्धिः सूद्रस्य, सिद्धान्तमतं तु र्कि न स्यादन आहास्मार्क विवति ।

⁽२) विधिवाक्यस्थरवानिवादशब्दस्याधिकारिसमर्पकःवेषि ग्रुद्धशब्दस्य विद्याविधिपरार्थवाद्धस्थरवान्ना-धिकारिबोधकरवमसामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधकरवासम्भवादिति उतरभाष्यभावः।

⁽३) ग्राइश्वन्दस्यावयववृत्तिपदर्शनार्थमाख्यायिकां श्रीतीमनुत्रामाति एवं किलेति ।

⁽४) पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः तस्यापत्यं पौत्रायण इत्यर्थः । श्रद्धया देयं यस्य स तथा । पाक्यमन्तं बहुविधं यस्य गृहे स तथा ।

⁽५) चतुष्पथेषु । (६) श्रूरस्य । (७) रात्री, अव्ययपदासिदम् ।

^{् (}८) विरुद्धलचणयाऽन्धेत्युपालम्मार्थे सम्बोधनम् ।

⁽९) स्वर्गगमने प्रसन्ति माकुर्वित्यर्थः। (१०) एतद्वचनमात्थेति सम्बन्धः।

⁽११) युग्वेति । युजिधातोः कर्तरि 'भन्येभ्योपि दृश्यन्त' इति सूचेण क्वनिषि कृते युग्वेति सिध्यति, स्वारुडं पुरुषं देशान्तरेण युनक्तीःयर्थः ।

रैक्वस्य ब्रह्मविदे। धर्मे त्रैलोक्योद्रवित्राणमः मात्रधर्मो इन्तर्भवित न पुना रैक्षधर्भकक्षां कस्य-चिद्धमें रिवगाहत इति । अथैष इंसवचनादात्मने रित्यन्ति कर्षमु त्कर्षकाष्ठां च रैक्कस्योपश्रुत्य विषण्णमानसा जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसन्तुद्वेलं(१) कथमपि निः शीथमतिवाहयांबभूत । ततो निशान्तपिद्युनमनिम्तवन्दारुतृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवालेतं(२) मज्ञलतूर्वनिर्घोषमाकर्ण तल्पतलस्य एव राजेकपदे(३) यन्तारमाहूयादिदेश — ''रैकाह्वयं ब्रह्म-विदमेकरति सयुग्वानमतिविविकेषु तेषुतेषु विपिननगनिकु बनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्र यरनतोऽस्मभ्यमायक्षे"ति । स च तत्रान्त्रिष्यन् कचिदातिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्ड्यमानं ब्राह्मणायन(४)मद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च रैक्रोयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्राक्षीत्-''त्वमिस हे भगवन् ! सयुग्वा रैक''इति । तस्य च रैकभावातुमित च तैस्तैरिक्कितैर्गार्हस्थ्येच्छा धनायां(५) चोक्रीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निश म्य गवां षट्शतानि निष्कं च हारं चादवतरीरथं चादाय सत्वरं रैकं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्यवाद "हे रैक ! गर्वा पटशतानीमानि निष्कश्च हारश्चायमस्वतरीरथ(६) एतदादत्स्व, अ तुशाधि मां भगवित्रि"ति । अथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्प्रहं चोवाच रैकः-- "अह होरत्वा शृद्ध तवैव सह गोभिरस्तिव''ति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री रथा हारेखा गाभिः सह तवैवास्त किमतन्मात्रेण मम घनेनाकल्पवर्तिनो गाई-स्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । 'आहर त्वे'ति तु पाठा उनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसम्बन्ध्यनुपादनेन चाचार्येर्दृषितः । तदस्यामग्ह्यायिकायां शक्यः शूर्शब्देन जानश्रुती राजन्योऽप्यवयवव्युत्पत्या वक्तुं, स हि रैकः परोक्षज्ञतां चिख्यापियषुरात्मना जानश्रुतेः स्रहे ति शुर्व सुवयामास । "कथं पुनः शुद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सुवयत इति ? उच्यते, "तदाद्रवणात्" । तद्वयाचष्टे-"श्चमिसदुद्राव" जानश्रुतिः । युवं प्राप्तवानिखर्थः । 'शुचा वा'जानश्रुतिः "दुदुवे'शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा क्रुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राव, गतवान्, तस्मालदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्नां जानश्रुतिर्वा रैको वा परामृश्यत इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

म्॰ (७)क्षत्त्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५॥

"इतश्च न ज्ञानिश्द्रो जानश्चितिः । यत्कारणं" (१० ३०४ पं० ८) प्रकरणिनिह्मणे कियमणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्चित्रश्चमम्यते । चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निह्मयति—"उत्तरत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे" चैत्ररथेनामिप्रतारिणा निश्चितः क्षित्रयत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समिभव्याहाराहिलङ्गात् संदिग्वक्षत्रियमानो जानश्चितिः क्षित्रयते । "अथ ह शौनकं च कापयमभिप्रतारिणं च काक्षक्षेति सः

⁽१) चिन्ताविष्टत्वादपार्म्।

⁽२) स्तावकसमूहकृतस्त्रतिस्तृतमित्यर्थः।

⁽३) झिटिति।

⁽४) विप्रवेषधारिणम् ।

⁽५) धनेच्छाम्।

⁽६) अश्वतरीयुक्तो रथ:।

⁽ ७) एव-ताव-न्यायबलेन श्रह्रशन्दालिङ्गमन्ययोपपादितम्, अधुन। श्रुदाधिकारवारकबहुलिङ्गाविरो-भादपि तथेत्याह सुन्नियत्वगतेश्रेत्यारम्याधिकरणसमातिपर्यन्तम् ।

देन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्ष इति" प्रसिद्ध्याजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतानिलेणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याग्रह्रत्वमवगम्यते । निह जातु ब्रह्मचारी ग्रः इष्णं भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगायाज्योऽभिप्रतारी, क्षित्रियतं चास्य चैत्ररिथितात्, 'तस्माच्चैत्ररिथेनामैकः क्षत्रपातिराज्ञयते'ति वचनात् । (१)चैत्ररिथतं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् । "एतेन वे चित्ररथं कापेया अयाज्ञयानिति" छन्देगानां द्विरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः । (२)एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सत्तेव कापेयानां याज्यो भवति यदि चैत्ररिथः स्यात्, समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चेत्ररिथत्वादभिप्रतारी काक्षवेनिः क्षत्रियः । तत्वमिभ्याहाराच जानश्रुतिः क्षत्रियः सम्भान्यते । (३)इतश्र क्षत्रियो जानश्रुतिरियाह "क्षत्र्वेष्णाचैश्वर्ययोगाच्च" । (१० ३३५ पं० ७) क्षत्रुप्रेषणे चार्थसम्भवे(४)च ताहशस्यान्यवदान्यप्रष्ठस्यै-वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५॥

स्र॰ संस्कारपरामद्योत्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६॥

(५)न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न श्रृहस्याधिकारः, किन्तु तेषु तेषु विद्यो पदिकाप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् श्रृहस्य तदभाशाभिधानाह्रह्माविद्यायामनाधिकार इति । नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मापदेशः श्रूयते 'तान्हानुपनीयैवे'ति, तथा श्रृहस्यानुपनीतस्यैवाधिका रे मविष्यतीत्यत आह—"तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितवोपनयनप्राप्तः" । (१० ३०६ पं० १) प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेषस्य येषामुपनयनं प्राप्तं (६) तेषामेव तिष्ठाष ध्यते । तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषद्धोपनयना अधिकियन्ते न श्रूह इति ॥३६॥

सु॰ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

"सत्यकामा ह वे जाबालः प्रमीतिषतृकः स्वां मातरं जवालामपुच्छत्—'अहमाचा-बंकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्भवीतु भवती किंगोत्रोऽहमि"ति । साऽव्यति—'त्वज्ञनकः बरिचरणपरतया नाहमङ्गाधिषं यद्गोत्रं तवे'ति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपस्रवो बाच 'हे भगवन् ! ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वथी'ति । स होवाच—'नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसी'ति । अथोवाच सत्यकामो—नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपुच्छं, सापि न वेदे'ति । तदुपशुरुयाभ्यधाद्गौतमः—'नाद्विज्ञन्मन आर्जवयुक्तमीदशं वचस्तेनाः

⁽१) नन्तरम चैत्ररथितं न श्रुतिमत्यत आह चैत्ररथितं चेति ।

⁽२) नजु कापेययाज्योऽभिपतारी ।चित्रस्थ एव ।कें न स्यादत आह एव चेति । नामभेदादन्यत्वे सति । कंडन्यत्वात्तवाजके न याज्यत्वमित्यर्थः ।

⁽३) एवं वाक्यारभ्मे सन्देहं स्वीकृत्य वाक्यशेषात्रिर्णयं विधायेदानीं तु सन्देह एवायुक्तः ग्लाहशब्दप-रामश्रीत्मानेव 'सह चत्तारमुवाचे'त्यमात्येभेषादिना स्वात्रयत्वानश्चयादित्याह इतस्रेति ।

⁽४) बहुदायी बहुपाक्य इति अर्थसम्भवोपि स्वित्रयस्यैव दृष्ट इति भावः।

⁽ ९) आयसूत्र एवाध्ययनानियमस्य सूत्रितःवात् पुनरुक्तिमाश्चेत्रयाह न केवलामिति ।

⁽६) प्राप्तमिति । 'ते इ समित्याणयः पूर्शिद्धे प्रतिचक्रमिरे' (छां० ९।११।७) इति पूर्ववाक्ये अक्ष-चा व्यनयनार्थमागता इति प्राप्तमुवनयनं निविध्यत इत्यर्थः ।

स्मित्र श्रुद्दत्वसम्मावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य' इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबार्कं गौतमः प्रवृतः । तेनापि श्रुद्दस्य नाधिकार इति विज्ञायते । "न सत्याद्गा" इति । न सत्यमतिकान्तवानसीति ॥ ३७ ॥

स्० (१)अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृते अ॥ ३८॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३८ ॥

स्र॰ कम्पनात् ॥ ३९॥

(२)प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं भङ्क्त्वा वायुः पश्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रिति-पादाः। तथाहि—प्राणशञ्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्जशञ्दश्चशनौ । अशिक्ष्य वायु-परिणामः वायुरेव ह बाह्यो धूमज्योतिःसिललसम्बलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्त्व-नियत्तुवृष्ट्यशानभावेन विवर्तते। यद्यपि च सर्व जगादिति सवायुकं प्रतीयते, तथापि सर्व-शञ्द आपिक्षकोऽपि न स्वाभिषयं जहाति किन्तु सङ्कुचितवृत्तिर्भवति। प्राणवज्ञशञ्दौ द ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थभेव त्यजतः। तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसङ्कोचः स्वार्थलेशावस्थानात् । अद्यतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकम् तद्भावं ब्रूते, ज्योतिर्जीवितयापि तदुष-पत्तः, यथा अद्यता देवा इति। तस्मात्प्राणवज्रश्चर्त्यगुरोषाद्वायुरेवात्र विविक्षितो न ब्रह्मीति

एव प्राप्ते उच्यते— 'कम्पनात्' सवायुकस्य जगतः कम्पनात् , परमात्मैन शब्दात् प्रमित इति (३)मण्डुकप्लायाऽनुषज्यते । ब्रह्मणो हि विभ्यदेतज्जगत् कृत्सं स्वव्याः पारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामातिवर्तते । (४)एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसङ्कोनमात्रं श्रुत्यथपिरित्यागे हेतुरिप तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां सम्बन्धितः श्रुतिसकोचः । त-दिद्मुक्तं "पूर्वापरयोर्ध्रन्थभागयोर्ब्रह्मैच निर्दिश्यमानमुपळभामहे, इहेव कथः मन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्यमही"ति (१०३०८ प०१२)। तद्वेव वाक्यैकवाक्यता दर्शिता। प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । (५)यत् खलु पृष्टं तदेव

⁽१) स्मृत्या श्रवणादिनिषेचाच नाधिकार इत्याह श्रवणिति । प्रतिषेधात-वर्द ग्राण्यतः पठतरे व शृहस्य सीसलासान्यां ततान्यां अत्रह्यपुरणात्मकेन प्रायश्चितेन तस्याध्ययनानिषेधस्मरणातः इति स्वार्थः ।

⁽२) नतु तदेव शुक्तं तद्वस्ति च, मयादाग्नस्तपतीति च प्राचीनपराचीनवचनसन्देष्टतवारस्य तदे-कवान्वयत्वादन्यत्र भर्मीदिति अद्याप्रकरणाच्च बद्धापरत्वागतेः कथं पूर्वपक्षोत्वापनमतः साह प्राणवज्ञिति । वाशुपरिम्रहे वज्जशन्दः शुतिवृत्तः स्यादिति श्रुतिः । प्राणश्रुतिवलाह्ययुराध्यात्मिको शारीरः, वज्ञभुतिवला-द्वाश्यस्य वाशुरत्र प्रतिपादाः, नहि प्राणमात्रस्य वज्ञोद्यमनहेतुता, उभयोश्य चिन्तनमेकं संवर्गविद्यावदिति ब बाक्यभेद इति भावः ।

⁽३) मण्डूकेति । यथा मण्डूको बहून् विहाय स्वपङ्किगतमण्डूकं प्रति क्लवते एवं शब्दादिति व्यवहिन तापि प्रतिका हेतुनाऽनुषञ्यत इस्यर्थः ।

⁽ ४) नतु प्राणवज्र्श्रस्योः स्वार्थस्यागभयात्सर्वश्चदसङ्कोच उक्तः तत्कथं सवायुकजगत्प्रतीतिरत आह एतदुक्तमिति ।

⁽५) अङ्गाकाङ्कस्य प्रधानस्य वचनं प्रकरणीमति प्रकरणलञ्चलं प्रस्तुते वर्तयन्नाहः यत्वाल्विति । ष्टृष्टं जिज्ञास्यत्वात्प्रधानं तस्य नियन्तृत्वादीनि प्रतिपत्तावङ्गानि प्रतिवचनेन निरूप्यन्त इति प्रकरणसिद्धिरित्यर्थः (

प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिस्तूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसः स्वद्धप्रस्नापित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कविचदमृतत्वमिभाद्दितमापेक्षिकं तदिति । 'अपपुः नर्मृत्युं जयती'ति श्रुत्या ह्यपमृत्योविजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्च तत्रैव प्रकरणान्तर इरणेन देतुना । न केवलमपश्रुत्या तद्यपेक्षिकमपि तु परमात्मानमिभधाया-तोन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न ह्यार्ताभ्यासादनाते भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

स्व॰ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४०॥

(१) अत्र हि ज्योतिः शब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्माण जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुते-र्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिः पक्षे क्रत्वाश्रुतेः पूर्वका-लार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः, (२)तथाहि—समुत्थानमुद्ग-मनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजः पक्षेप्रचिरादिमार्गेणोपपयते । आदि-त्यश्चाचिरायपेश्वया परं ज्योतिर्भवतीति । 'तदुपसम्पर्य' तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणामि-निष्पयते, कार्यब्रह्मलेक्प्राप्तो क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिः पक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूप्तिष्पत्तिः । (३)न च देहादिविविज्ञब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तः, सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेयमुपसम्पयेति क्रत्वाश्रुतेः पीडा । तस्मातिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते प्रभिषं यते — परमेव ब्रह्म ज्यों तिः शब्दम् । कस्मात् १ द्र्शनात् । 'तस्य द्दि प्रकरणे प्रजुवृत्ति दृश्यते" (१० ३८१ पं० २) । यत् खलु प्रतिज्ञान्यते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंहियते स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तः पातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतन्याः, न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणाद्यकष्टन्या इति हि लोकस्थिः तिः । अन्यथोपी श्रुयाजवाक्ये जामितादोषोपकमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तः पातिनो 'विष्णुरुपी युष्टन्य' इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधन पृथग् विधयः प्रसञ्येरन् । (४)तिकिमि-दानी तिसः साहस्योपसदः (कार्या) द्वादशाहीनस्येति (५)प्रकरणानुरोधात् समुदायप्रसिद्धिक लल्ड्यमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयन्युत्पत्या सःहं ज्योतिष्टोममाभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधताम् । स हि कृतस्विधानाच कृतश्चिदपि हियते कतोरित्यहीनः

⁽१) ननु ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दवाच्यमिति कथमादित्य इति पूर्वपत्तस्त्रज्ञाह

⁽२) ननु समुख्यानं विवेक इति दहराधिकरणे व्याख्यातमत आह तथाहीति । अत्रसिद्धेनं दिवेकादि -ज्ञानमित्यर्थः ।

⁽३) नन्वभिनिष्पित्तर्बद्धासाक्षात्कारः स्यादित्यत आह नचेति । साक्षात्कारक्रपाभिनिष्पित्तिक्यौतिरूपः सम्पत्तेः भातेः पूर्वा सती परावेन वक्तुमशक्येत्यर्थः ।

⁽ ४) प्रकरणमनुरुष्य श्रुतिभङ्गे धिकरणविरोधं शङ्कते तदिति ।

⁽५) प्रस्तुतेऽतिपसङ्गपदर्शनायाष्यं पृषेपश्चमाह प्रकरणेति । अत्रोपसद इष्टयस्तित्वतं ज्योतिष्टीमः स्यैव, द्वादशतं तु साह्रस्योताहीनस्येति विचारः । साह्व एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽहीनोऽहर्गणसाध्यस्वद्वाद-शाहादिः । अक्षीनश्चतिरहर्गणे रूढा, पाणिनिस्तु स्वरार्थे प्रत्ययमतुश्चशासं, अतः सा ज्योतिःश्चतिरेव ब्रद्मप्रक-रणस्द्वा साह्यमिद्ध्यात् तत्रैव च द्वादशोपसत्तां विद्ध्यात् तात्केम् विधत्ताम् , अवुक्तं हि विधातुमुन्कर्षस्य सिद्धानितत्वात् इत्यर्थः ।

शक्यो वक्तुम् । मैवम् । (१)अवयवप्रासिद्धेः समुदायप्रसिद्धिकेलीयसीति श्रुरया प्रकरणेवाः थनात्र द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विवातुम्। नाप्यतोपकृष्टः सन्नहः र्गणस्य विधत्ते, परप्रकर्णेऽन्यधर्मविधरन्याय्यवात् । अर्धबद्धपदव्यवायविच्छितस्य प्रकर्-णस्य पुनर्नुसन्धानक्केशात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येति वाक्येन साहस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधि स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता नि॰ वीतादिवदनुवाते(२)। तस्मादक्षीनश्रुत्या प्रकरणवाधेऽपि न द्वादशाहीनस्याति वाक्यस्य प्रकर-णापदक्षी ज्योतिष्टोमप्रकर्णाम्नातस्य । (३)पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यास्त्रिज्ञबलात्प्रकरणवाधे-नापकर्षस्तदगत्या, पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्वादिह त्वपक्रष्टस्यार्विरादिमार्गोपदेशे फलः स्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविश्वादे 'एष सम्प्रसाद'(४) इति वाक्यस्याविश्वादैकदेशमात्रप्रतिपाद -कस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतु मेष सम्प्रसाद'इति वचनमर्चिरादिमार्गमञ्जवदतीति युक्तम् । स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्र-र्यं शिरायागप्रसङ्गात् , द्वादशाहीनस्येति तु नाक्ये स्नार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तातुः वादमात्रस्य चाप्रयोजनःविमिति स्त्रयर्थी लक्ष्यते । न चेतहोषभयात्ममुदायप्रसिद्धिमुल्रङ्ध्याव-यवप्रसिद्धिमपाश्रित्य साहस्येव द्वादकोपसत्तां विधातुमईति, त्रित्वाद्वादकात्वयोविकत्पप्रसङ्घात्। न च सत्यां गती विकल्पो न्याय्यः, साह्वाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनीरानर्थ-क्यप्रसङ्गात् , प्रकरणादेव तदवगतेः, (५)इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषप्रसङ्ग इति वौर्वावर्यपर्यां लोचनया प्रकरणानुरोधाद्रृद्धिमपि पूर्वकालतामपि पैरित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । (६) यनूकं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरिभाहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किन्तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः। (७)न च कममुक्त्यभिप्रायं स्वेन इपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनम्, नहोतः प्रकरणोक्तं ब्रह्मतत्त्वं विदुषो गत्युःकान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न तस्मा-रप्राणा उत्कामन्ति अत्रैव समवनीयन्तं इति । (८)न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादि-

⁽१) परमिद्धान्तेन परिजिहीर्ष्ररेकदेशमनुजानाति अवयवेति ।

^{ि (}२) निवीतादिवदिति । 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणासुपवीतं देवानामि'ति दर्शपूर्णमास-प्रकरणे झ.म्नातम् । तत्रोपवीतं विधीयते इतरयोस्तु विधिदर्थवादा वैति अंशये द्वयोरुपवीतवद्विधिः इति पूर्व-वसे, मनुष्यायां क्रियासु भौकर्येण निवीतस्य पितृयत्ते वचनान्तरेण पाचीनावीतस्य च पात्रत्वाचार्थवाद ऐवा-वधीतं स्तोतं यथा तद्वदित्यर्थः।

⁽३) प्रवादिमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तानामगत्याध्यकषस्यकार इत्याह प्रवादीति ।

⁽ ४) एव सम्प्रसाद इति का० सु० पु० पाठः।

⁽५) अस्तु तर्हि ज्योतिर्वाक्येष्विप श्रुतिवज्ञादादित्यवादिनो निर्गुणानुपयोगादिचरादिमार्गे उपयोगः-कोत्कर्षस्तत्राह इह त्विति ।

⁽६) नतु 'स यावत क्षिष्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छती'तिपस्तावात आदित्यस्येत्यप्यस्ति प्रकर्णामित्यु-क्तमनुबद्दित यन्त्रित । परिहराति नेति । दहरवियाफलं ब्रह्मलोकावातिरादित्यद्वारोक्ता, इदं त 'य आत्मारू अपहलपादमें 'त्यादिकं निर्मणपकरणमित्यर्थः।

⁽ ७) नन्यात्यान्तिकमोचोपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्य इति तत्र वक्तन्यम् - कि मोश्वस्य गतिपूर्वकानाय्यत्वै स्वीकस्यतद्वाक्यं कामसक्तिपरसत नियमेन गतिपूर्वप्राध्यत्वमभिमतमिति । तत्रायं निरस्यति नचेति । समय-नीयन्ते--लीयन्ते । (८) द्वितीयं निराकुर्वन्नाह न च तद्द्वारेणाते । तच्छन्दो ब्रह्मलोकवाचकः ह

मार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावो, जीवस्यं तु निरुपाधिनित्यगुद्धबुद्ध-ब्रह्मभावसाक्षारकारहेतुके मोक्षे कृतमर्विरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या, अन्नापि ब्रह्मविद्स्त-दुषपत्तेः । (१)तस्मान्न ज्योतिरादिरयमुपसम्पद्य सम्प्रसादस्य जीवस्य स्वेन कृपेण पारमा-थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पत्तिराज्ञसीति श्रुतेरन्नापि क्रेशः । (१)अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणात्तेजसी व्यावर्यपुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिष्पदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४०॥

सु० आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥४१॥

ययपि 'आकाशस्ति श्रिक्षादि'त्यत्र ब्रह्मालिक्षदर्शनादाकाशः परमातमेति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मिति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मिलिक्षदर्शनाभावाकामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेष्यवकाशदानेनोपपत्तरकस्माच(३) रूढिपरित्यागस्यायोगात्, 'नामरूपे अन्तरा ब्रह्में ति च नाकाशस्य नामरूपयोनिर्वेद्विद्वरन्त- रालत्वमाहापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोनिर्वेदिता । ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं सारमिति यावत् । (४)न तु निर्वोद्धेव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्वोद्ध । तस्मात्प्रसिद्धर्भूताकाशमे- वाकाशो न तु ब्रह्मोति(५) प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं बद्दा, "कस्मात् ? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्" (पृ० ३८ २ पं० ८)। नामकपमात्रनिर्वाहकभिहाकाशमुच्यते। भृताकाशं च विकारत्वेन वामकपन्तः पाति सत्कथमात्मानमुद्रहेत्। निह् सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं वोद्धमुत्तसहते। न च नामकपश्चित्रपविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्षं नामकपान्तरे सङ्कोचियां सित सम्भवे युज्यते, न च निर्वाहकश्चं निरङ्कशमवगतं ब्रह्मालङ्गं कथंचित्क्कशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम्(६)। 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामकपे व्याकरवाणी'ति च तत्कष्टत्वा मित्पष्टं ब्रह्मालङ्गमत्र प्रतीयते। ब्रह्मकपत्या च जीवस्य व्याकर्त्वाणी'ति च तत्कष्टत्वा मित्पष्टं ब्रह्मालङ्गमत्र प्रतीयते। ब्रह्मकपत्या च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्व-मुक्तम्। एवं च निर्वहितुरेवान्तरालतोपपत्तरन्यो निर्वहिताऽन्यचान्तरालमित्यर्थभेदकल्पना-पि न युक्ता। तथा च ते नामकपे यदाकाशमन्तरेख्यमर्थोन्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्या-काशस्य। तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्त्रया 'तद्ब्रह्म तदम्तिमे'ति व्यपदेशाद्ब्रह्मवाकाशमिति सिद्धम्॥ ४९॥

स्० सुषुप्तयुत्कान्त्योभेंदेन ॥ ४२ ॥

(७)आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात्।

(२ प्रकरणादिव श्रुतिवज्ञादपि श्रुतिभङ्गमाडापि चेति ।

(४) व्यतिरेकमुखेनैतरेव विश्वदयति नत्विति । निर्वेद्धा य आकाशस्स नैव ब्रह्म, अन्तरारुमूर्त यहस्य तद्वि निर्वोद्धित्वर्थः । (५) भूताकाशो नतु ब्रह्मेति मु० मु० पु० पाठः ।

⁽१) तस्मादिति । आदित्यमुपसम्पर्यति व्याचक्षाणानां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यवायाङ्गीकारेण करवाञ्च-स्यनाञ्चस्यमुभयमते विषे समानभिति नास्मन्मत एव तदनुपपत्तिरुद्धाव्यति भावः ।

⁽ ३) अनन्तराधिकरणेनागतार्थत्वसङ्गती विक्त अकस्माचीति । पूर्वत्र प्रकरणादानर्थवयहतस्रुतिनीतः इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशस्त्रेतेरानर्थवयं नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपच्यर्थस्यादाकाश्चर्यति भावः ।

⁽६) प्रस्यप्यवकाश्चरातृत्वेऽभिधानाभिधेयनामरूपनिवाहकत्वरूपनियन्तृत्वमाकाशे न घटत इति भावः। अस्य (अ) पूर्वपक्षप्रकृषाहकरलोकमाहारीति । आरावन्ते च विद्यानमयश्चरदात् मध्ये स्वय्नायुक्तेश्व संसारिः

तत्परं प्रन्थसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसायेव तावदात्माऽहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विक्रा नमयः प्राणेष्वि त्यादिश्रुतिसन्दर्भ आदिमध्यावसानेष्वामृश्वतीति तदनुवादपरो भिवतुमृद्धति ।
एवं च संसायारमेव कश्चिदपेक्ष्य महान् , संसारस्य चानादित्वनानादित्वादज उच्यते, न दु
तदितिरक्तः कश्चिदत्र नित्यग्रुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युक्तान्त्योः प्राह्मेनात्मः ना (सं)पिरिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासे भेदः, किन्त्वयमात्मश्चरः स्वभाववचनस्तेन सुषुः
प्रयुक्तान्त्यवस्थायां विशेषविषयामावात्सांपिण्डितप्रहोनं (१) प्राह्मेनात्मन स्वभावेन परिष्वको न
किनिद्धेदस्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः 'माङ्गः संपिण्डितप्रज्ञ' इति ।
परयादयश्च शब्दाः संसारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्मार्जितत्या तद्भोग्यत्या
च योजनीयाः । तस्मात्संसार्येवानुद्यतं न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते(२)--'सुखुप्त्युत्कान्त्योभेंदेन' व्यपदेशात् (पृ॰ ३८४ पं॰ ८२) इत्यनुवर्तते । (३)अयमभिसंधिः । कि संसारिणाऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यात्म-परं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्यम् , आहोस्विदिह संवारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसं-कीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसःनेष्वनमकार्त्संसायारमपरम् १ न ताबत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्या-भावः । तत्त्रतिपादका हि शतश आगमा 'ईक्षतेनीशब्दं, गतिसामान्यादि'त्यादिभिः सूत्रसन्दर्भेहपपादिताः । (४)न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्युत्कानत्योः स्तरसंकीर्तनात्। न च प्राइस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति सम्भवे राहो: शिर इतिवदौ-पचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निक्दश्चिः कथंचिदज्ञविषयो व्याख्यात्म • चितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽसङ्कुचद्वृत्ति(५)विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदे।ऽन्यत्र सम्भवित । नचेत्थम्भूतो जीवात्मा, तस्मात्मुषुप्युत्कान्त्योभेदेन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् 'योगं विज्ञानमय' इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमन्य(६) तस्य परमात्मभावोऽनिधगतः प्रति-पाचते । न च जीवास्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचीति, अनाधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्दं प्रमाणभ्, न त्वनुबादमात्रनिष्ठं भवितुमहैति । (७)अत एव च संसारिणः परमात्मभाववि-षानायादिमध्यानसानेष्वनुवाद्यतयाऽनमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वग्र तस्य निरयस्यारमनः सम्भवाषापेक्षिकं कल्पायिष्यते । यत् मध्ये बुद्धान्ताखवस्थापन्यासा-दिति, नानेनावस्थावत्त्वं विवस्यते, अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मेकत्वेन तदतिरिक्तमवः स्थारहितं परमातमानं विवक्षति "उपारितनवाक्यसन्दर्भालोचनादि"ति ॥ ४२ ॥

मतिपादके प्रन्थे सम्भवति 'महानज' इत्यादिकं संसारिण्यव सङ्गच्छत इति इलोकार्थः । इलोकार्थमेवाह संसार्थेवेत्यादिना । (१) सम्पिण्डितपत्तेन—विषयसम्बन्धकृतविश्वेपाभाषादनीभूतपञ्चेन ।

⁽ २) अभिधीयते इति सु॰ सु॰ पु॰ पाठः।

⁽ ३) नन्वभिद्धे ईश्वरधर्मिणि भेदन्यवहारोबसिद्ध इत्याशक्वयाह अयमिति ।

⁽४) द्वितीयकल्पं निरस्यनाह न चात्रापीति ।

⁽५) अनेन जीवस्थापि शास्त्रादिविषयप्रज्ञापकविष्टतीति निरस्तम् ।

^{🏥 (} ६) एतेन वाक्यभेदापाचिनिरासः ।

⁽ ७) नन्यभ्यासाञ्जीवपरत्वं वास्यस्य स्यादित्याश्चर्त्रयाहात एवेति ।

सु ० पत्यादिशब्देभ्यः ॥४३॥

'सर्वस्य वशी'' (पृ० ३८५० पं० ८) वशः सामध्ये, सर्वस्य जगतः प्रमव-त्ययम्, (१) व्यूहावस्थानसमर्थे इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्व-स्येष्टे तदिच्छानुबिधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ताऽन्तर्थामीति यावत् । किञ्च 'स एवम्भूतो हृ बन्त उर्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भुयानु स्कृष्टो अवती'त्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवा-रमानं मानान्तरसिद्धमनृद्य तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरे। 'योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिर्वाक्य-सन्दर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पातिमिश्रविराचेतशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथम-स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सु॰ अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकवि-न्यस्तगृहीतेदर्शयीते च॥ १॥

स्यादेतत् , ब्रह्माजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् 'जन्मायस्य यत' इति, तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादी गतं येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात् , किन्तु ब्रह्मण्येवेति 'ईक्षतेर्नाशब्दिमि'॰ ति प्रतिपादितम् , गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधा-नकारणवादं प्रतीति प्रपश्चितमधस्तनेन सूत्रसन्दर्भेण, तात्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः सन्दर्भ आरभ्यते, न च भहतः परमञ्यक्तमि'त्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्याभिचारः, नह्यते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम् , न च तत्सद्भावमात्रेण 'ज-न्मायस्य यतं इति ब्रह्मलक्षणस्य किंचिद्धीयते, तस्मादनर्थक उत्तरः सन्दर्भ इत्यत साह—"ब्रह्माजिज्ञासां प्रतिज्ञाये"ति (पृ॰ ३८६ पं॰ ९)। न प्रधानसङ्गावमात्रं प्रतिपादयन्ति 'महतः परमव्यक्तमि'स्यादयः(२) किन्तु जगत्कारणं प्रधानमिति, 'महतः पर-मि'त्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह, तथा च(३) कारणत्वम् , 'अजामेकामि'त्या-दिनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम् , (४)एवं च लक्षणव्यभिवारात् तदव्याभिवाराय युक्त उत्तरसूत्रसन्दर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति — "तत्र य एवे" ति (पृ० ३८७ पं० ३)। स्रोक्यप्रवादक्षितमाह-"तत्राटयक्तिमि"ति । सांस्यस्मृतिप्रासिद्धेन केवलं क्रिटरवयवप्र-सिद्ध्याप्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह—"न ब्यक्तिमे"ति । शान्तघोरमूढराब्दादिहीनः त्वाच्चेति(५) । श्रुतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च-

⁽१) विभागेन जगत्साध्ये समर्थः।

⁽२) म् अजामेकामि'स्यादय इति मु॰ मु॰ पु॰ पाठः।

⁽३) तथाचेति । अन्यथासिद्धिश्चन्यत्वे सति कार्यनियतपावसत्त्वरूपकारणत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

⁽४) एवं चेति । जगतः प्रधानकारणत्वे प्रोक्तरीत्या सिद्धे जन्मादिरूपलञ्चणस्य अद्मातिरिक्तप्रधान-गतत्वनं व्यमिचारपसङ्गात् तशाव्यमिचारं दर्शयितुमुत्तरसन्दर्भारम्म इत्यर्थः ।

⁽५) एतेन 'शब्दादिशनित्वाच्चे'ति भाष्यस्य प्रधानकालेऽपि स्वत्मशब्दादिभावात गुणवैषम्योत्तरका-समाविशब्दादिहनिन्वात् इत्यर्थो प्राद्य इति स्चितम् ।

(१)'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रश्नलेख । कारणकार्यविभागाद्विभागाद्वेशक्ष्यस्य ॥ कारणसस्यव्यक्तम्' इति ।

न च 'महतः परमध्यक्तमि'ति प्रकरणपश्चिषाभ्यामन्यक्तपदं शरीरगोचरम् , शरीरस्य शान्तचोरमृढक्ष्पशब्दाद्यासमकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपतेः । तस्मारप्रधानमेवाव्यक्तमुच्यत इति प्राप्ते,

उच्यते—"नैतदेवं नह्यतत्काटकं वाक्यामि'ति । (२)लेकिकी हि प्रसिद्धिः,(३) किंदिवेंदार्थनिर्णये निमित्तं तदुपायत्वात् । यथाहुः—'य एव लोकिकाः शब्दास्त एव वैदिक्षास्त । तद्वास्त प्रसिद्धित (४)। तस्मादू दितस्तावत्र प्रधानं प्रतीयते, (५)योगस्त्वन्यत्रापि) त्रस्यः । तद्ववस्वयक्ष अत्रावन्यथासिद्धायां (६) अत्र प्रणारिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्त स्त्राव्यस्त सुप्यति तथान्ने दर्शीयव्यते । (७)तेषु शरीरादिषु मध्ये विष्यास्त स्त्राव्यस्त तद्वोच्यस्त सुप्यत्वे तथाने दर्शीयव्यते । (७)तेषु शरीरादिषु मध्ये विष्यास्त स्त्राव्यस्त विद्धाः । यथाऽद्वोऽष्ट्यानासालम्ब्यं चलत्येविनिन्द्रयह्याः स्वगोचरमालम्ब्यं ति । (८)आत्मा भोक्तित्याहुर्मनीषिः । णक्यिनिन्द्रयमनोयुक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थिमन्द्रस्त्राविक्ष विद्याद्यात्र स्त्राविक्ष परमा पदं प्रधानामिति तदाकाङ्क्षाम्वतारयित—"तैष्णेन्द्रियादिभिः रसंयत्ते" विद्यति (ए०३८८पं०९)। असंयमाभिषानं व्यतिरेक्ष स्त्रवे संयमावदातीक्ष्रणम् । परगब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्यभयो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह् "अर्था ये शब्दाद्यः" इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्व स्विद्धियः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह् "अर्था ये शब्दाद्यः" इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वः स्वित्र स्रात्रेत्वात्र त्र स्वादित्यत्व स्त्रवित्व स्रात्रेत्वात्रेत्वात्ते स्रात्रवेत्वात्रात्र स्वात्त स्त्रवित्व स्रात्ते स्वाद्वस्यत्व स्वाद्वस्य स्वाद्वस्यत्व स्वाद्वस्यत्व स्वाद्वस्यत्व स्वाद्वस्यत्व स्वाद्वस्य स्वाद्वस्य

⁽१) भेदान।मिति । परिमाणार्ड्यापिस्वात, समन्वयात्तदतुरागाविज्ञानवेयस्वात, कारणगतञ्चाक्तितः कार्यस्य प्रवृत्तेः, वैश्वकःप्यस्य जगतः सृष्टिकाले इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यामिति विभागात् प्रलये च तथोविभागामावास्त्र इतोमहदादिकार्याविज्ञोषाणामस्यक्तं कारणमस्तीति सोख्यकारिकार्थः।

⁽२) अञ्चक्तपदेन । के रूढ्या प्रसिध्या प्रधानं गृद्धते, योगाद्वा स्मार्तकमानुगृहीतयोगाद्वेति विकल्प्यार्थं निराकरोति लोकिकी हीति । यथाहुरिति । ज्ञावरमाध्यकारा इत्यर्थः । पारिमाषकी रूढिरित्यनुषञ्यते । अञ्च हेतुमाह पौरुषयोति । अञ्च पुरुषसङ्केतो नाहन,दिवेदार्थज्ञानहेतुः पुंमतेर्विचित्रत्वादित्यनुमानाकारो बोध्यः ।

⁽३) प्राप्तिद्धा रुढिशिति मु॰ मु॰ पु॰ पाठः।

⁽४) अत्र प्रा० का० मु० पुस्तके मु० मु० पुस्तके च 'वेदार्थानिर्णयनिजन्धनासिद्धौषधादिप्रसिद्धिवदि-स्येव पाठो वर्तते, अन-तक्रष्णशाक्षिभित्र वेदार्थनिर्णयनिजन्धनसिद्धौ निमित्तं अौषधादित्रासिद्धिवद्' इति संस्करणं कृतमस्मत्कृतसंस्करणं च विद्वत्सन्तोषकं मवेदिति आशास्महे ।

⁽ ५) द्वितीयविकल्पं निरस्यन्नाह योगस्त्वित । अन्यन्न-अन्यस्मिनसूक्ष्मेस्त्व दुंतक्ष्ये च ।

⁽६) प्रकरणिति । प्रकरणितिक्यणेन परिशेषाच्चाव्यक्तश्चादो शरीरवाचकः सिध्यतीत्यर्थः । ('तृतीयं निराकरीति प्रकरणे'ति इत्यादि प्रतीकदर्शनात् इयं भामती स्मार्तक्रमातुगृहोतयोगोद्देति तृतीयकत्पनिराक-रणपरेति कल्पतरुकारेव्यांख्यातम्, किन्तु भामतीस्थैतद्भन्थस्यैतद्विकत्मनिराक्षकत्वापरत्वाचत् न युक्तम् इति सुधीभिध्ययम् । 'न तु परीक्षकाणा'मित्यादिभामतिष्रन्थ एव तृतीयावकत्पनिराकरण पर इति वयं ब्रूमः ।

^() विषयम्तेषु गोचरानिति श्रुति ब्याचष्टे तेष्वित ।

⁽ ८) आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति व्याचष्टे आत्मेति । (९) श्रारीरक्रपरथादिभिरित्यादिः ।

⁽१०) 'इन्डियाणा प्रहत्वं विषयाणामतिप्रहत्वम्' इति ३।२ बृहदारण्यक्रश्रत्योत्यर्थः ।

विविक्षतिमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति । घाणजिह्वावाक्चक्षःश्रोत्रमनो हस्तत्वचो होन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ प्रहा उक्ताः, गृह्णन्त वर्शाकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपश्चिमिति । न नैतानि स्वह्नपतो वशीकर्तमीशते यावदस्मै पुरुषपश्चे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्प की की पहरनित । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिप्रहास्तद्भपहारेण प्रहाणां प्रहत्वेषपतेः । तदिद्-मुक्तम् "इन्द्रियाणां प्रहत्वं विषयाणामतिप्रहत्वमिति श्रतिप्रसि छेरि"ति (पृ० ८९९ पं० ५)। (१)महत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषणार्थेभ्यः परत्वमाह "विषयेभ्यश्च मनसः परत्व"मिति । कस्मातपुना रथित्वेनोपक्षिप्तो गृह्यक इत्यत आह—"आत्मश्चव्दादि"ति । तत्प्रस्यमिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेत्रमाह— "भोकतक्षे"ित । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः । अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैर-ण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्यत आह—"अथ वे"ति । "पुरि"ति । भोग्यजात-स्य बुद्धिर्धिकरणमिति बुद्धिः पूस्तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुदुच्येकनीडतया हिर्ण्यगर्भवृद्धेर्महरवं चापनादास्मरवं च । अत एव बुद्धिमात्रात्प्रथककरणमुपपन्नम् । नन्वेत-हिमन् पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वाच रथिन आत्मनो भोक्तरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परि-शिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—''एतारिमंस्तु पक्ष'' इति (प्र॰ ३९० पं॰ २)। (२)यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बान वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा बस्तुतो भिग्नत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्ठमिति । अथ रथादिः ह पक्करपनायाः शरीरादिषु कि प्रयोजनिमत्यत आह—''शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषः यवेदनासंयुक्तस्य ही"ति । वेदना-मुखायनुभनः । प्रत्यर्थमञ्जतीति(३) प्रत्यगात्मेह जीवोडिभिमतस्तस्य ब्रह्मावगितः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तराधिद्धं, थेनात्र नागमोडपेक्ष्ये-तेत्याह—"तथा चे"ति । (४)वागिति च्छान्दसो द्वितायालोपः । शेषमितरोहितार्थम्॥१॥ पूर्वपक्षिणोऽनु शयबीजनिराकरणपरं सूत्रम्(५)।

सू॰ सूक्षमं तु तदहीत्वात्॥२॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेर्व्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा 'गोभिः श्रीणीते शित गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अध्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दाईत्वे प्रमाण्णमा — था च श्रुतिरि''ति (पृ० ३९१ पं० १) अव्याकृतमव्यक्तितत्यनर्थान्तरम् ॥ २ ॥

नन्नेनं सित(६) प्रधानमेनाभ्युपेतं भनति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेनम्भूतादेन का-रणाद्भितितुमहिति कारणात्मकत्नात्कार्यस्य, यच तस्य सुखात्मकत्नं तत्सर्नम्, यच तस्य दुःखात्मकत्नं तद्गजः, यच तस्य मोहित्मकत्नं तत्तमः, तथा चान्यकं प्रधानमेनाभ्युपेतमिति

⁽२) नसु मनस इन्द्रियत्वेन।धैभ्योऽपरत्वात्कथं 'अधैभ्यश्च परं मन' इति सङ्गच्छत इत्यत आहः सहत्वेनेति। (२) नसु रथिनः संसारिणः कथमसंसार्थात्मत्वेन निर्देशोऽश्यत आह यथाहीति।

⁽३) अवगच्छति । (४) वागिति । यच्छेद्राङ्गनसीत्यकेत्यर्थः ।

⁽५) सुनमिति । पूर्वपक्ष्यसन्तीषनिसकरणाय शरीरमेव रूपकेण रथेन विन्यस्तामित्यर्थः ।

⁽६) कार्यकारणभेदे सति । १ १ १ १ १ १ १ १

शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्-

सु वत्रधीनत्वाद्रथवत् ॥ ३॥

प्रधानं हि सांख्यानां (१)सेश्वराणामनीश्वराणां वेश्वरात् क्षेत्रक्षेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वेकतुम् । ब्रह्मणस्त्वयमविद्या शक्तिमीयादिशब्दवाच्या न शक्या तत्वेनान्यत्त्वेन वा निर्वेक्तुम् । इदंमेवास्या अञ्यक्तत्वं यदनिर्वोच्यत्वं नाम । सोऽयमञ्याकृतवादस्य प्रधान-बादाद्भदः । अविद्याशक्तेश्वेश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्या-या लामिति शक्तरर्थवत्वं, तादिरमुक्तमर्थवदिति । (२)स्यादेतत् , यदि ब्रह्मणे।ऽविद्याश-क्त्या संसारः प्रतीयते इन्त मुक्तानामि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवरध्यात्, तिद्वनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तनमूलाविद्याशकोः समुच्छेदादित्यत आह—''मुकानां च पुनर्वन्यस्यानुत्पत्तिः, कृतः ? विद्यया तस्या बीजराक्तेरीहात्" (१० ३७२ पं॰ २) । अयमभिसन्धिः । न वयं प्रधानवद्विद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैव सुपालभेमहि, कि रिवर्य प्रतिजीवं भिखते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योरपन्ना तस्यैवाविद्याड-पनीयते न जीवान्तरस्य, भिषाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरिवरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारे। च्छेदप्रसङ्गः ? प्रधानवादिनां त्वेष दोषः, प्रधानस्यैक्तवेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसञ्जः । प्रधानभेदेऽपि चेत्तदिवेकख्यातिलक्षणानिद्यासद्सत्त्वनिवन्धः नौ बन्धमोक्षी तिहैं इतं प्रधानेनाविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः। न चाविद्योपाधिभे दाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति साम्प्र-तम् । अनादिःवाद्बीजाङ्करवदुभयसिद्धेः । (३)अविद्याःवमात्रेण चैकःवोपचारोऽव्यक्तमिति चान्याकृतिमिति चेति । नन्वेवमिविधैव जगद्बीजमिति कृतभीश्वरेणस्यत आह "परमेश्व-राश्चयं 'ति । नहाचेतनं चतनानिधिष्ठतं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेइवरं निमिन त्ततथो(४)पादानतया चाश्रयते, प्रपन्नाविश्रमस्य हिन्तराधिष्ठानत्वमाहिविश्रमस्येव रज्जवधिष्ठाः नत्वम् , तेन यथाऽहिविश्रमो रज्जूरादान एवं प्रपद्माविश्रम ईश्वरोपादानस्तस्माजजीवाधिकरः णाप्यिदिया निमित्ततया विषयतया चेरवरमाश्रयत इतीव्वराश्रयत्युच्यते, न त्वाधारतया, वि चारवभावे(५) ब्रह्मणि तदनुपपत्तिरित । अत एवाइ "यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा" इति । यस्यामविद्यायां (६) धरयां शेरते जीवा, जीवानां स्व-रूपं वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः, संसारिण इति विक्षेप उक्तः। "अव्यक्ताधीनत्वः ज्ञीवभावस्ये"ति । ययपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनातियतं पौर्वापयं

⁽१) विज्ञानभिक्ष्वादीनाम् मते ईववरात, अनिश्वराणां पाच्यसांख्यानां क्षेत्रज्ञेभ्य इति सम्बन्धः ।

⁽२) एकैवावियेति मन्वानस्याज्ञ इत स्यादेतदित्यदिना ।

⁽३) ययविया नाना तर्हि कथं श्रुतावन्यक्तमित्येकवचनमत आहाविदात्वेति ।

⁽ ४) निमित्ततया-भेरकतयाश्वियाविषयत्वेन चावियाप्रेरकत्वमश्विरस्य गन्धस्येव प्राणं प्रतीति भावः । उपादानतया जगद्भ्रमाधिष्ठानतयेत्यर्थः।

⁽ ५) निरवयामिति श्रुत्युक्तानिदौषज्ञानात्मत्वं विद्यास्वभावत्वम् ।

⁽६) उपाधिभूताऽवि यैवाप्रबोधेऽपि कारणमित्याह सत्यामिति ।

तथाप्यम्यकस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वेतदुक्तं "सत्यपि शर्रादविदिन्द्रयादीन।"मिति । (१)गोबलीवर्पदवदेतद्रष्टन्यम्।

आचार्यदेशीयमतमाह "अन्ये तिव"ति (पू०३९३ पं०१) एतद्द्वयति "तैहिस्व"ति । प्रकरणपारिशेष्ययोक्सयत्र तुरुयत्वाचिकप्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते— "आइमानस्यार्थ"भिति । अध्यक्तपदमेव स्थलशरीरन्यावृत्तिहेतुवर्यंकत्वात्तस्येति श्रष्टा-र्थः । निराकरोति—"नैकवाक्यताधीनत्वादि"ति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रीक्रयाऽप्रसङ्गने कवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्कां विनैकवाक्यत्वमुभयं च प्रकृतिमि-त्युभयं प्राह्यत्वेने हाकाङ्क्षितिमत्येकाभिधायकमि पदं शरीरद्वयपरम् । (२)न च मुख्यया वृत्त्याsतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तुमात्रनिराकरणाकाङ्कायां काकपदं प्रयुज्य-मानं द्वादिसर्वेद्दन्तुपरं (३)विज्ञायते । यथाहः-

> काकेभ्यो रक्ष्यतामन्निमिति बालोऽपि नोदितः। उपघातप्रधानत्वाच श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

नतु न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्का, किन्तु दुःशोधत्वात्सृक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कोशि-कस्य स्थूलस्य, तदि इष्टवीभत्सतया सुकरं वैराग्यीवषयत्वेन शोधियत्तीमत्यत आह-"न चैवं मन्तव्य"मिति (पृ॰ ३९४ पं॰ १)। विष्णोः परमं पदमवगमिति परं पर-मत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनीमत्यर्थः । अलं वा विवादेन भवतु सूक्ष्म-शरीरं परिशोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परिमत्यभ्योपत्याह- 'सर्वधापि त्वि"ति॥३॥

ज्ञेयत्वावचनाच ॥ ४॥

इतोऽपि नायश्रव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः खळु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्ये वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, न चेह जानीयादिति चोपासीतेति वा विधिविभाक्तिश्रुतिरास्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं, न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भव-तीति भावः ॥ ४ ॥

ब्रेयत्वाव चनस्यासिद्धिमाशङ्कथ तात्सिद्धिप्रद शेनार्थं सूत्रम्-

(स्॰) बदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५॥ निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥

(स्०) त्रयाणामेव चैवसुपन्यासः प्रदनश्च ॥ ६॥ बर्प्रदानोपक्रमा हि सृत्युनचिकेतःसम्बादवाक्यपद्मित्तासमाप्तेः कठबल्लीनां लक्ष्यते ।

⁽१) गोबलीर्वदपदवदिति। यथा बलीर्वदमानयेत्युक्ते गामानयेति प्रयोगे गोपदामितरगोविषयमेवं जीवत्वनियामकेऽभ्यक्ते पूर्वत्वमुपचरितामित्यर्थः ।

⁽२) नतु अन्यक्तपदस्य स्थूलदेहे मुख्यत्वाभावादै।पचारिकत्वामिति न युक्तं, सकृच्छतस्य सूक्ष्मस्थू-लदेइविषयतया मुख्यगीणत्वे वैरूप्यापातादित्याश्रङ्क्याह न चेति ।

⁽३) विज्ञायत इति । तथा पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थे तुस्यवदाकाङ्कितप्रस्तुतशरीरद्वयं छत्रिन्यायेन लक्ष-यद्भ्यक्तपदं न सुक्ष्ममेवाभिधक्त इति पूरणीयम् ।

मृत्युनीचकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टकीन् वरान् प्रद्दी, निचकेतास्तु प्रथमेन वरण पितुः सौमनस्यं बन्ने, द्वितीयेनामिविद्यां तृतीयेनात्मविद्याम्— वराणामेष वरस्तृतीय इति वचनात् । न तु तत्र बरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिबचने । तस्मात्कठनल्लीष्विमिजीवः परमात्मपरेव वाक्यप्रश्चिति त्वप्रकान्तप्रधानपरा भवितुमहैतीत्याह — ''इतश्च न प्रधानः स्याध्यक्तशब्दवाच्यत्व"मिति (पृ॰ ३९५ पं॰ २१) । 'हन्त त इदं प्रवस्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनिम'त्यनेन(१) व्यवहितं जीवविषयं 'यथा तु मरणं प्राप्यारमा भवति गौत-में त्यादिप्रतिवचनामिति योजना । अत्राह चोदकः — कि जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, कि बान्यो जीवस्य 'येयं प्रेते'मनुष्य इति प्रश्नोऽन्यश्च परमात्मनो'ऽन्यत्र धर्मादि'त्यादिः । एकत्वे (२)सूत्रविरोध"स्त्रयाणामि"ति । भदे तु सौमनस्यावाप्त्यम्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदाः मानन्तर्भावो 'इन्यत्र धर्मादि'त्यादेः प्रश्तस्य । (३)तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रीतेबाधप्रसङ्गः । (४)वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं बरप्रदाने **ऽस्त महतः** परमव्यक्तमित्याक्षेपः ।

परिहरति 'अत्रोच्यते नैवं वयमिहं"ति। (पृ॰ ३९७ पं॰ ११) । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रप्रव्योभदेनैक एव प्रक्तः, (५)अत एव प्रतिवचनमप्येकं, सूत्रं त्ववान स्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्रतत्र श्रुत्युवन्यासेन भगवता भाष्यः कारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यत्यादि । 'थेयं प्रेत' इति हि नाचि-केतसः प्रश्नमुपश्रस्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्यु विद्याभीप्सिनं निकेतसं म-न्य' इत्यादिना निवकेतसं प्रशस्य प्रश्तमि तदीयं प्रशंसन्तरिमनप्रश्ने ब्रह्मेवीतरमुवाच-"तं दुर्दश्मि"ति (पृ॰ ३९९ पं॰ ७)। यदि पुनर्जावात्त्राज्ञा भियत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्तर्गिति कि केन सज्ञच्छेत । (६)अपि च यदिषयं प्रश्नमुपश्चाय सत्यु-नेप प्रशंसितो निचकेता यदि तमेव भूयः प्रच्छेत्तदुत्तरे चावदच्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात् . प्रकानतरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्थी स्यादित्याह-"यत्प्रहने"ति । यरिम(७)-नप्रको याप्रकाः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥

(स्०) महद्भच ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रीयद्वेवैदिकप्रसिद्धया विरोधान सांख्यप्रीसिद्धेवेद आदर्तव्यत्युक्तम् । सां-ख्यानां महत्तत्वं सतामात्रं पुरुषार्थिकयाक्षमं सत्तस्य भावः सता तन्मात्रं महत्तत्वमिति ।

⁽१) 'व्यवहितं जीवविषयम्' (पृ० ३७६ पं० १८) इति भाष्यस्यव्यवहितपदार्थमाह इत्यनेनेति। 'हन्ते'स्यादि 'सनातन'मित्यन्तं परमात्मत्रतिवचनप्रतिज्ञावावयं, तेन व्यवहितं यथेत्यादि जीवपश्नस्य प्रति-(२) अग्न्यात्मविद्ययोद्धित्वादित्यादिः।

⁽ ३) यदि प्रभान्यथानुपपत्या वरान्तरं कल्प्यते तत्राह तुरीयेति ।

⁽४) वरत्रयमेवास्तु परमात्मश्रश्च तदनन्तर्गत एव यथा ब्रह्तरत्नमालादानमित्याक्षेपे आह वरश-(५) अतएव--जीवपरयोरभेदादेव। दानानन्तर्भाव इति ।

⁽६) एवं प्रतिवचनेन जीवपराभेदं साधियता शब्दप्रवृत्त्यापि साध्यति अपि चेति । तदुत्तरे-तस्य प्रश्नम्योत्तरे. तमेव विषयं यथवदध्याज्जानीयादित्यर्थः ।

⁽ ७) विषये न तु प्रभे, विषयगौरवेण प्रभावश्चासम्भवातः इति यत्प्रभेत्यादि माध्यार्थौ बोध्यः ।

या या (१)पुरुषार्थिकिया शब्दासुपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति सुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥

सृ० चमसवदविशेषात्॥ ८॥

अजाशब्दो यशिप छागायां इदस्तथाप्यध्यातमिवयाधिकारास तत्र वर्तितुमईति । त • स्माद्रहेरसम्भवाद्योगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेना(२)नानूद्यता-सत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नव्यक्तियाकारणसुच्यताम् १ कि तावत्प्राप्तं, प्रधानमेवेति, तथाहि-यादशं प्रधानं सौख्यैः स्मर्यते तादशमेवास्मित्रन्यूनानातिरिक्तं प्रतीयते, सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च(३) लोहितशुक्लकृष्णा च। यद्यपि लोहि-तरबादयो बर्णा न रजःप्रश्वतिषु सन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रज्ञथति रजोऽपि रज्ञ-यतीति लेहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं सत्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मे-चादि कृष्णं तमोप्यावरकमिति कृष्णम् । (४)परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादिः योग आस्थेयः, किन्तु तत्कार्यस्य तेजोबन्नस्य रेहितत्वादि कारण उपचरणीयम् । कार्यक्षारू ध्येण वा कारणे कल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्यको जुपमाणाऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजाऽन्य इति त्वातमभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वच्या-कृतप्रक्रियायाः, तस्यामैकारम्याभ्युपगमेनारमभेदाभावात् । तस्मारस्वतन्त्रं प्रधानं नाज्ञब्दिमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मेरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सस्वरजस्त मांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति ।"प्रजास्त्रेगुण्यान्विता" (पृ० ४०२ पं० १) इति । मुखदु खमोहारिमकाः । तथाहि —मैत्रदारेषु नर्भदायां मैत्रस्य मुखं, तत्कस्य हेतोः ? तं प्रति सत्त्वसमुद्भवात, तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं, तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति रजःसमु द्भवात्, तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, स कस्य हेतोः ? तं प्रति तमः समुद्भवात्। नर्भदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अनुशत इति व्याच्छे 'तामवाविद्यये''ति । (५)विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रगुण्येन सुखदःखमोहात्मान इन्द्रियमनोहंकारप्रणालिकया बुद्धिसत्वमुपसंकामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्वं प्रधानविकारः सुख-दुःखमाहात्मकशब्दादिक्षेण परिणमते । चितिकाक्तिस्वपरिणामिन्य(६)प्रतिसंकमापि बुद्धि सत्वादातमनो विवेकमनुष्यमाना बुद्धिवृत्येव विषयिनाविष्या बुद्धित्यान् सुखादीन् आतमः

⁽१) नतु सार्क्येबुंद्धेमंहत्त्वेनाङ्गीकारात् 'सार्क्यः सत्तामात्र महत्त्व्यः प्रयुक्तः' इति भाव्यं कयं सङ्गः-च्छत इत्याशक्र्वयाह पुरुषार्थेति । अर्थाक्रियाकारिणि तैः सच्छन्दः प्रयुक्तः पुरुषापेक्षितप्रयोजनकारितया महत्तत्ववाचको न तु सामान्यवाचीत्यर्थः ।

⁽२) अनेन मन्त्रवर्णेन-अजामेकामित्यादिमन्त्राचरेणः।

⁽३) एका चेत्यनेन विशेषणेन मायायाः प्रतिजीवं भेदादेकत्वातुप्पत्तिर्मायाशक्तिपश्चे सूचिता ।

⁽४) न च गौणस्वं दोषः समस्वादित्याह परेवापीति । वेदान्तिन।पीत्यर्थः ।

⁽५) 'तामवाविद्यये'तिभाष्ये तच्छब्दार्थी विषयज्ञानाभारः प्रभानकार्यमन्तः करणमित्याह विषया हीति ।

⁽६) अपश्चिमामिनीति । कूटस्थनित्यस्वास्स्वयं मुखादिक्त्येषापरिणामिनी, परिणामिन्यां बुद्धै। वस्तु-नो ध्वतिष्टरवादपतिसंक्रमापीत्यर्थः । आस्मरनेनोपगम्येत्यसद्गार्थः विवृशोति बुद्धिस्थानिति । विपर्यासासद्धनु-द्ध्यैक्येन बुद्धिधर्मानास्मन्यसम्बन्धमाना मुखादिमतीव चितिशक्तियस्मा बस्रशेति सम्बन्धः ।

न्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बमृत । तादेदमुकं—"सुखी दुःखी मृदोंऽहमित्यविवे-कतया संसरति, एकः । सत्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितिनिखलवासनाविद्यातुबन्ध-स्वन्यो जहात्येनौ प्रकृति–तदिदमुक्त"मन्यः पुन"रिति । भुक्तमोगामिति व्यावष्टे—'कृतभो गापवर्गाम्''। शब्दाद्युपलिधमोगः, (१)गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः, अपनृ-ज्यते हि तथा पुरुष इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-न 'तावद्जो होको जुषमाणोऽनुशेते जहाखेनां मुक्तभोगामजोऽन्य' इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमि तु सिद्धमात्मभेदमनूच बन्धमोक्षी प्रतिपादयतीति, (२)स चानुदितो भेद

'एको देवः सर्वभूतेषु गृङः सच्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रीतपादनपराभिनिरोधात्काल्पनिकोऽवितिष्ठते । तथा चन सांख्य-प्रिकेयायाः प्रत्यीभज्ञानीमत्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिष्ठवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय पर्याप्तं, तिददमुक्तं स्त्रकृता-'चमसवदिवशेषादि'ति ॥ ८ ॥

उत्तरसूत्रमवतारथितुं शङ्कते—तत्र त्विदं ति छिछर इति । सूत्रमवतारयित— अत्र ब्रुमः ।

स्॰ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

(३)सर्वशासाप्रत्ययमेकं ब्रह्मीत स्थितौ शासान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजोवश्वलक्षणा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजजचतुर्विधमृतप्रामप्रकृतिभूतयमजा प्रतिपत्तव्या । 'रोहितग्रुक्ल कृष्णामि'ति रोहितादिक्पत्या तस्या एव प्रत्यभिज्ञानाञ्च तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः, तस्या अप्रामाणिकत्या श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाद्भनादिना च रोहितायुगचारस्य सति मुख्यार्थस-ममेवऽयोगात , तीददमुक्तं "रोहितादीनां शब्दानामि"ति (ए० ५०३ पं० ४) । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्धाश्रयणे दोषप्रसङ्गात् । (४)अत्र तु क्ष्यककल्पनया(५) समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । (६)अपि चायमित श्रुतिकलपोऽस्मद्दश्चेनानुगुणो न सांख्यस्मत्युनुगुण इत्याह—"तथहापी"ति । "कि कारणं ब्रह्मोन्युपकम्ये"ति । ब्रह्मस्वरूपं तावज्ञगत्कारणं न भवति विग्रुद्धत्यात्तस्य, स्थाहः—

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिभवेत

इत्याशयवतीयं श्रुतिः पृच्छति "किंकारणं" ? यस्य ब्रह्मणी जगदुत्पतिस्तिरिकंका-रणं ब्रह्मेत्यर्थः । 'ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता, अपश्यिक'ति योजना । "यहे

⁽१) कृतत्वोपपच्यर्थमपवर्गशब्दस्तदुपायपर इत्याह गुणेति ।

⁽२) न चानुव दसामध्यत्मिमाणं कल्यं विरोधादित्याह स चेति।

⁽३) विप्रकृष्टतया शाखान्तरेण ब्रह्मनिर्णयासम्भवमाशङ्क्याह सर्वेति ।

⁽४) कल्पनायामिति मु॰ मु॰ पु॰ पाठः।

⁽५) नतु 'अजावदेजे'तिग्रुणवृत्त्यङ्गीकारे क्काढिः पारित्यक्ता स्यादित्यत आहात्र लिति । क्रढेरपहृते खोगे क्रढार्थग्रुणसम्बन्धात बिद्धा वृत्तिराभितेति क्रिडिरापे स्वीकृताहन्यथा ग्रुणयोगस्यैवाबिद्धेरित्यर्थः।

⁽६) न केवलं शाखान्तरादेव किन्तु प्रकरणादपि अञ्याकृतपञ्च एव युक्त इत्याहापिचेति ।

योर्नि योनिमिंगित । अविद्या शक्तियोनिः सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्त(१)मतो विष्सोपः पद्मा । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

स्त्रान्तरमयतारियतुं शङ्कते "कथं पुनिरि"ति (पृ० ४९४ पं० १)। अजाकृतिः जीतिस्तेजीवनेषु नास्ति । न च तेजीवन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोप्यजाशन्दः सम्भवः तीत्याह—'न च तेजीवन्नानामि"ति । स्त्रमवतारयति—''अत उत्तरं पठित"॥

मृ० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविराधः॥ १०॥

नतु कि छामा लोहितग्रुक्लकृष्णेवान्यादशीनामिष छागानासुवलम्भादिस्यत आह्—"य• दृष्णुये"ित । बहुवर्करा—बहुशावा । शेषं निगद्ब्याख्यातम् ॥ ९० ॥

म्॰ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादितरेकाच्च॥ ११॥

(२)अवान्तरसङ्गितमाह—''एवं परिद्धतेषीति (पृ० ४०५ पं० ८) । (३)पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया सम्बन्धते । न च 'दिक्संख्ये संज्ञायामि'ति समासिवधाना-मनुजेषु निरुद्धोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात् । एवं चात्मिन पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानामिति निस्तात्पर्यं सर्वस्येव प्रतिष्ठानात् । तस्माहृद्धेरसम्भवात्तत्यागेनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथाञ्चत्त्तेषु व्याख्येयः । (४)तः त्रापि किं पञ्च प्राणाद्यो वाक्यशेषगता विवस्यन्ते उत तदीतिरक्ता अन्यएव वा केचित् । तत्र पौर्वापर्यपर्यालेचिनया काण्यमाध्यन्दिनवाक्ययोविरोधात् , एकत्र हि ज्योतिषा पः खत्मके नेतरत्र । न च षोडशिमहणामहणबद्धिकत्यसम्भवोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु, वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात् , तस्मात्कानि चिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्ये कं पञ्चमंख्यायोगीनि पञ्चविश्वतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्येश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविश्वति तत्त्वानीन सम्त्रेणोच्यन्ते इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराध्यभावस्य विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविष्य-तिर्जना इति स्थात्र पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । (५)सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मृत्यप्रकृतिना सत्वर्वकरत्तमोभिः पञ्चविशतिष्विष्योपपत्तेः । तथा च सत्याकाशात्मभयां सप्तविश्वनित्वमात्रे-तिसंख्यायां पञ्चविशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न । मृत्यकृतित्वमात्रे-तिसंख्यायां पञ्चविशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न । मृत्यकृतित्वमात्रे-

⁽१) उक्तमिति । आनुमानिकाधिकरण इति शेषः ।

⁽२) अवान्तरेति । पूर्वत्राध्यान्मप्रकरणे रूढण्छागाया असम्बन्धादजातेजआदिकेत्युक्तमिहापि रूढे-मेनुष्यमहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गादवयववृत्त्या सांख्यस्मृततत्त्वपरतेत्यवान्तरसङ्गातिपाधिकरणसङ्ग-तिमाहेत्यर्थः ।

⁽ ३) ननूपसर्जनस्य संख्यायाः संख्यान्तरेण विशेषणायोगात्कथं पञ्चविश्वतिलाभोऽत आह पञ्च-नाज इति ।

⁽४) नतु रूट्यत्यानेन मतुष्यसम्बन्धिनः प्राणादयो लक्ष्यन्ते तथाच निस्ताल्पर्यमत आह तत्रापी-ति। रुट्यर्थप्रहेडपीत्यर्थः।

⁽५) आत्मकाशभित्रानां त्रयोविशतितस्वानामपि प्रधानस्य त्रिधाकरणात्पञ्चविशतित्वं श्रुते।, स्पृती तु तस्वेष्यात्माकाशावन्तर्माच्य प्रधानं चाभित्त्वा पञ्चविशतितत्वगणनेत्यविरोध इत्याशयेनो त्तरयति सत्यपीति।

णैकीकृत्य सन्वरजन्तमासि पद्मविंशतितत्वीपपतेः। (१)हिरुग्भावेन तु तेषां सप्तविंशति -रवाविरोधस्तस्मान्नाकदी सांख्यस्मृतिरिति प्राप्ते (२)मूळप्रकृतिः प्रधानम्, नासावन्यस्य विक्वतिरिप तु प्रकृतिरेवं तिद्दमुक्तं "मुले"ति (पृ॰ ४०५ पं॰ १५) । महददहारः पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्व, तथाहि—महत्तरवमहङ्कारस्य तरवान्तरस्य प्रकृतिर्मूल-प्रकृतेन्तु विकृतिः, एवमहङ्कारतत्त्रं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मा-त्राणाम् , तदेव सारिवकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् , पश्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य विक्र-तिराकाशादीनां पत्रानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सत । यो-डशकश्च विकारः" पोडशसंख्याविच्छको गणी विकार एव । पश्चमूतान्यतन्मा(३)ना-ण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिन्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि (४)न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्वान्तरामिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरे।पादानत्वं चेह प्रकृतिःवम-भिमतं नोपादानमात्रत्विमत्यावरोधः । पुरुषत्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यिचिश्तक तिनीपि विक्रतिरिति ।

एवं प्राप्ते डाभधीयते-"न संख्यापसङ्घहादापे प्रधानादीनां श्रुतिमस्त्राशक्का कर्तव्या। कस्मात् ? नानाभावात् । नाना ह्यतानि पञ्चविद्यातितस्वानि नैषां पश्चराः पञ्चराः साधारणधर्मो ऽस्ति' (पृ० ४०६ प० ३)। न खळु सत्वरजस्त-मोमहदहङ्काराणामकः किया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभयो व्या-बुत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिद्श्ति(५)। नापि पृथिव्यप्तेजोवायुद्राणानां, नापि रसनच-क्षुस्त्वकृश्रीत्रवाचां, (६)नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पश्चका सवितुमहीन्त । पूर्वपक्षेकदोशिन(७)मुखापयति-''अथोचयेत पश्चविज्ञातिसंख्ये-वेबामि"ति । यद्यपि परस्यां संख्यायामनान्तरसंख्या द्वित्नादिका नाहित,(८) तथापि त-रपूर्वे तस्याः सम्भवात्पौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यत इति । दूषयति "अयमेवास्मिनपक्षे दोष" इति । न च पश्चशब्दो जनशब्देन सम-स्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तामित्याह—"परश्चात्र पञ्चशब्द" इति (पृ० ४०७ पं० १)

(१) प्रथम्मावेन ।

⁽ २) माध्योक्ता मायामाह मूलेति । अत्र 'शाह मूलेती'ति मु० पु० पु० पाठः । अध्यवसायी महदाख्या बुद्धिः, अभिमानोऽहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि सुक्ष्माणि, इत्यादिसांख्यतत्त्वकोष्ठया विस्तरेण विवृतस् ।

⁽४) पृथिन्यादीनां घटादिप्रकातिकत्वात्कथं बोडशको विकार एवेत्यत्राह नत इति । उभयेशां स्यूज-तिन्द्रयग्राह्मता च समेति न तत्त्वान्तरत्वामित्यर्थः।

⁽५) अस्तीति। तथाचाकाञ्चात्मानी विहाय या पञ्चविञ्चतिसंख्योक्ता तस्यां नावान्तरत्वेव पञ्च-सङ्ख्यानिवेश इति भावः।

⁽ ६) नापीति। एवं च साधारणोपाध्यभावात् उद्विक्ताकाशानां पृथिन्यादीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यो प्राणमादाय, तथा तदतिरिक्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां कॉमीन्द्रयेभ्या वाचभाहृत्य, एवमुद्रेचितवाचां कमीन्द्रयाणां च न मनसा (७) पञ्चजनशब्दे समासमनङ्गकुर्वन्तामित्यर्थः । पञ्चत्वलाभ इति भावः ।

⁽८) नास्तीति । अपेचाबुद्धिनाशे दिलादिनाशादिति शेषः । तथापीति । साहचर्याभावेशपे हेतुहेतुम-ञ्जाबरूपलचाणाबीजसम्बन्धसस्वानमहासङ्ख्याया अवान्तरसङ्ख्यासम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः ।

नतु मनतु समासरतथापि किमित्यत आह—"समस्तत्वाच्चे"ति । अपि च वांप्सायौ पश्चकद्वयप्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानामे यसमासमभ्युपेत्याह्-'न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चे''ति । (१)न चैका पत्रसंख्या पत्रसंख्यान्तरेण राज्याः विशेष्ट्रम् , पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासं-संयोगादिसाह—"एकस्याः पञ्चलंख्याया" इति । तदेवं पूर्वपक्षैकरेशिनि दृषिते परमपूर्वपक्षिणमुख्यापयति—''नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवे''ति (पृ० ४०८ पं॰ १)। अत्र तावद्रहौ सत्यां(२) न योगः सम्भवतीति वक्ष्यते, तथापि यौगिकं पश्चजनरा ब्दमभ्युपेत्य दूषयति—"युक्तं यत् पञ्चपूलीशब्दस्ये"ति । (३)पश्चर्लीत्यत्र ्यवपि पृथक्षेकार्थंसमवायिनी प्ञसंख्यावच्छेदिकाऽस्ति तथापीयं समुदायिनोऽवच्छिनाते न समुदायं समासपदगम्यमतस्तिस्मन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या सम्बध्यते पञ्चति, पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामविच्छ-श्वतासमुदायस्य च पश्चपूलीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या सम्बध्यते । स्यादे-तत् , संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति, (४) नहि साप्यवच्छित्रत्यत आह-"भवदपीदं विशेषणामि"ति(१) उत्तो ऽत्र दोषः, नह्यपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पश्चशब्द एव तावस्यंख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषः तस्तु पश्चजना इत्यत्र समासे, (६)विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामध्यीषाहि भवातः ऋदस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु वृत्तिरेव ऋदस्य राज्ञः पुरुष इति, सापेक्षत्वेना-सामर्थादित्यर्थः । "अतिरेकाच्चे"ति अभ्युचयमात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनै-क्रित्यात्माकाशी तत्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ त सत्वरजस्तमांसि मिथी भेदेन विवक्ष्यन्ते, तथापि वस्तुतन्वन्यवस्थापने आधारत्वेना(७)रमा निब्हृष्यतामाधे-यान्तरे अयस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकामिति गमयितव्यम् । "कथं च संख्या-मात्रश्रवणे सती"ति (१०४०९ पं०५) । (८)'दिक्संख्ये संज्ञायामि'ति संज्ञायां

(४) नहि सापीति । आरमाभयपमञ्जान सङ्ख्या तयाऽवन्छियतेऽतः सङ्ख्यान्तराकांश्चेत्यर्थः ।

⁽१) असमासपक्ष एव वीप्सो विद्वाय विशेषणपक्षमाशङ्क्रचाह नचैकेति ।

⁽२) सत्यामिति । तद्दारा प्राणादिषुं लक्षणायां च सत्यामित्यर्थः ।

⁽३) अनाकाङ्कां दर्शयति पञ्चपूलीत्यत्रेति । तथाचेवन्ताद्विग्रसमास्रो समाहाराभिधानात पदान्तरोपात्त-सङ्ख्या समाहारस्योत्पत्तिशिष्टया समानपदस्थया समाहारिया पृलानां चावच्छेवत्वात्पञ्चपूलीत्यत्रास्त्या-काङ्का, पञ्चजना इत्यत्र त्वीवन्तत्वाभावेन समाहाराप्रतीत्या जनानां च स्वपद्गतसङ्ख्याऽविच्छित्रत्वाकः सङ्क्यान्तराकाक्षेति भावः ।

⁽५) तत्र चोक्तो दोव इति परिदारभाष्यार्थमाह उक्त इति।

⁽६) नन्पसर्जनस्यापि विशेषान्ययः कि न स्यादत आह विशेषणापेक्षायां विंति । सापेक्षस्यासमासे उदाहरणमाह नहि भवतीति । इत्यर्थः—उद हृतभाष्यस्यायमर्थः ।

^(😕) आधारत्वेन — मोक्तुरात्मनो मोग्यप्रतिष्ठः हे तुत्वेन ।

⁽८) बतु पञ्चमङ्कचाष्ट्रपारपञ्चिवित्रातिसिद्धै। 'कथ श्रे'तिमाध्यं कथं सगच्छते इत्याशङ्कचाह दिवसङ्कच इति १ दिवंदेख्यावाचित्राच्दे। संज्ञायां गम्यमानायां उत्तरपदेन समस्येते यथा दक्षिणाधिः सप्तर्थय इति स्रू बार्थः। एवं चेकेद पञ्चसंख्या द्वितियपञ्चत्राच्दस्य संज्ञा समासगतस्य न संख्यार्थतेति प्रन्यतःत्पर्यम् ।

समासस्मरणात् पद्मजनशब्दस्तावद्यं किनिक्षिदः । न च कडी सत्यामनयनत्रि हेर्महणं सापेक्षत्वात् , निरपक्षत्वाच कहेः । तयदि कडी मुख्योऽर्धः प्राप्यते ततः स एव प्रद्वीतम्योऽर्थ त्यां न वाक्ये सम्बन्धार्हः पूर्वापरवाक्याविरोधी वा ततो कह्य गरित्यागेनैव वृत्यन्तरे-णार्थान्तरं कल्पियत्वा वाक्यसुपपादनियम् , यथा 'द्येनेनाभिचरन् यजेते'ति देयेनशब्दः श-क्तिविशेषे निक्डवृत्तिस्तद्परित्यागेनैव निरत्यादानसादश्यनार्थवादिकेन(१) क्राविशेषे वर्तन्ति । क्राविशेषे वर्तन्ति । स्वाविशेषे वर्तने श्वाविशेषे वर्तने । स्वाविशेषे स्वाविशेषे वर्तने । स्वाविशेषे स्वाविशेषे

(सु॰) प्राणाद्यो वाक्यशेषात्॥ १२॥ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने॥ १३॥

(३)एवं च के ते पश्चनना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृहान्तामुत पश्चितिस्तत्वानीति विश्यये, तत्वानामप्रामाणिकःवत्प्राणादीनां च वाक्यशेष श्रवणात्तरः रित्यांगे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्पाणादय एव पश्चननाः । (४)न च काण्यमाध्यन्दिः नयोविरोधाक्ष प्राणादिनां वाक्यशेषगतानामपि प्रहणामिति साम्प्रतम् , विरोधेप्रपि तुल्यः बल्तया षाडिशिष्रहणाष्प्रहणविद्वक्रत्योपपतेः । (५)न चयं वस्तुत्वक्रपक्षयाप्रपित्तासनानुष्ठान-विधिमनसैवानुष्टद्वन्यमि'ति विधिश्रवणात् । 'कथं पुनः प्राणादिषु जनश्चद्रप्रयोग' हित । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः, पश्चनशब्द इति यावत् , तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा(६)तु प्रत्यस्तिमतावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यर्थनुयोग एव । कत्थ्यरित्यागेनैव वृत्यन्तरं दर्शयति—''जनसम्बन्धाच्चे"ति (पृ० ४९०—पं० २) जनशब्दभाजः—पञ्चनशब्दभाजः । नन्न सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशिकक्ष्यनमनुपपक्षं, सम्भवति च पश्चविद्यायां तत्वेष्ववयवप्रसिद्धिरियत आह—'समासब्याख्ये'ति । (७)स्यादेतत् , समासब्याखेद्विद्यायां हित्याक्षेपति—कथं प्रयम्भागाद्वव्याविद्वद्वक्षादिषु, तथा च लोकप्रसिद्धमानाम क्राविरित्याक्षिपति—कथं पुनरस्तीति । (८)जनेषु तावत्पश्चनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दष्ट इत्यसित प्रथमः पुनरमाति । (८)जनेषु तावत्पश्चनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दष्ट इत्यसित प्रथमः

⁽१) 'यथा वै क्येनो निवत्यादत्त एवमयं द्विवन्तं भातृभ्यं निवत्यादत्ते यमभित्तरति क्येनेन' इत्यर्थना-दोक्तेन रूढवर्थापरित्यागेनैव आतुविशेषवोधकः क्येनशब्द इति भावः।

⁽२) वर्तत इति । 'स्यु: पुमोतः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरा' इत्यमरिवेहोक्तेरवयवार्थपञ्चसंख्यास-म्बन्धानपञ्च पकीस्मजीप पुरुषे वर्तत इति भावः।

⁽३) नतु रुढ्यभावेऽपि पञ्चजनशब्दस्तत्त्वेषु लाक्षाणिकः स्यादित्याशंकराह एवं चेति।

⁽४) वाक्यशेषयोर्विरोधात्र प्राणादयः पश्चजना इ-युक्तं निरस्यत्राह नचिति ।

⁽५) यचीकं वस्तुति न विकस्य इति, तत्राह नचेति ।

⁽६) अन्यथा—जनवासकत्वेन पञ्चजन शब्दब्याख रनामावे, सिद्धःस्यमिमतेऽत्रयवार्थज्ञःय समुदाय-शब्दार्थे प्राणादौ सोयानुपपत्तिरनुक्तोपालम्भत्वात स्यादिति भावः।

⁽ ७) व्याकरणस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदभावात्कर्थं कःहिरित्याभीनायोगाञ्चङ्क भाष्यनवतार पति स्वादेः न्तरित्यादिना ।

[.] (८) मनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य लोक एव प्रयोगदर्शनात्तत्सम्बन्धात्तःण'दिषु स्फुटां वृत्त्युपर्यात्ति 'ज-

प्रयोग इत्यिखिकिति स्थवीयस्तयानभिधायाभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधते—"शक्योर द्विद्वादिवदि'गति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पत्रविंशतिस्तत्त्वानि सिद्धान्तिः यरमार्थतस्तु पत्रजना वाक्यशेषगता एवत्याशयवानाह—"केश्चित्रिव'ति । शेषमिति-सोहितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सु० कारणस्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्ठोक्तेः॥ १४॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे(१) विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षण(२)मित्यत आह—"प्रतिपादितं ब्रह्मण्" इति (पृ०१२पं०१०)। अयमर्थः—नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सित(३) प्रमाणान्तराविरोधन वाक्यार्थावगतरप्रामाण्यमाशङ्क्ष्माविरोधन्युत्पादनेन प्रामाण्यन्यवस्थापनमाविरोधलक्ष्म
णार्थः, (४)प्रासिक्षकं तु तत्र सिष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमितरोधप्रतिपादनं न तु लक्षगार्थः, तत्त्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादिधिष्यते, इह तु वाक्यानां सिष्टप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्माणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमईति, तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं,
न च तत्र गितसामान्यं, न च तत्तिसद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनम् , तस्माद्वाक्यानां कि
रोधाविरोधाश्यासुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवापपाद्यत इति समन्वयलक्षणे सञ्चतमिद्मीधकरणम् ।

(५)वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः। समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥

'सदेव सोम्येदमम आसीदि'त्यादीनां कारणविषयाणाम् 'असद्वा इदमम आसीदि'त्यादि भिर्वाक्यैः कारणविषयैविरोधः, कार्यविषयाणमपि विभिन्नकमाक्रमोत्पित्तप्रतिपादकानां विरोधः। तथा हि कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानिचित्स्वयंकर्तृकाम्(६)। सष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणत्या ब्रह्म लक्षितम् । स्ष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्ष्णे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्बह्मणे समन्व-

नम्भवन्धाःच' इति भाष्येण स्चितां पृथङ्गाह भाष्यकारः, किन्तु प्रौढ्या रूढिं समर्थयत इत्याह जनेष्विति स्थवियस्तया-स्फुटतया। (१) अनवसरे।

⁽२) अविरोधलक्षणम्-मानान्तरविरोधपरिहाराथौ द्वितीयाध्यायः।

⁽३) पर्यवसिते सति अविरोधन्युत्पादेन इतरेतरिवरोधपरिहारेण प्रामाण्यन्यवस्थापनामिति योजना।

⁽४) यदि मानान्तराविरोधो द्वितीयाध्यायार्थः वियत्पादादी कथं श्रुतीनामस्योन्याविरोधचिन्तोक्तत्यार्शः क्याह प्रसङ्गिकन्तिवति । तेत्रैवेति । विषेधात परपक्षाणामनपेक्ष्यते उक्ते स्वपक्षस्यापि तत्प्रसङ्गे तित्रवृत्तिकः-पप्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः ।

⁽५) पूर्वपक्षसंग्राहकक्लोकमाह वाक्यानामिति । कारणताबोधकानां कार्यावष्याणां च वाक्यानां पर स्पर्विदोधाःकार्यद्वारगम्ये जगयोनी परमात्मनि न समन्वयधिद्धिरिति तदर्थः । क्लोकार्थं विवृणोति सदे विति । विभिन्नति । विभिन्ना अक्रमा च युगपद्गाविनी योत्पत्तिस्तःप्रतिपादकानामित्यर्थः । तथाच 'आत्मक आकाशस्त्रतेज्ञोमुजते'ति भिन्नक्षमेण 'स इमोल्लोकानसृजते'त्यक्रमेण कारणविषयाणामन्योन्यविरोधे बोध्यः ।

⁽६) स्वयंकर्तृकामिति । 'तत्रामरूपाभ्यां व्याक्तियते'त्यादीनि स्वयंकर्तृकामुत्पन्ति वदन्तीति कार्यवि-षयविस्थि दिर्जितः । विरोधमुण्याय समन्वयमाक्षिणीत मृष्ट्या चेति ।

न्यासाबाक समन्वयगम्यं ब्रह्म । बेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपाद्नेन कर्मविधिपरतयोपचरि-तार्था अविवक्षितार्थां वा जयोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीत्यादिप्रहणेनाकमो एचा । एवं प्राप्त उच्यते—

(१)सर्गकमिवनादेऽपि न स स्रष्टीर विद्यते । सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्रचित् ॥

न ताबदास्त स्रष्टिकमे विगानं, श्रुतीनामाविरोधात् , तथाहि-(२)अने कशिल्पपर्यवदा-नो देवदत्तः प्रथमं चकदण्डादि करोत्यथतदुवकरणः कुम्मं, कुम्भोवकरणस्त्वाहरत्युदकम्, उद-कोपकरणश्च संयवनेन गोत्रुमकणिकानां करोति विण्डं, विण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन्कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चकादि सम्भृतं तस्माच्चकादेः कुम्मा-दीति, शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भृतस्तस्मादुदकोह्रणादीत्यादि । नह्यस्त्यसम्भवः, सर्वे त्रास्मिन् कार्यजाते कमनत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यृतत्वात् , तथेहापि यद्यप्याकाशादिः कमेणेव स्ष्टिस्तथाप्याकाज्ञानलानिलादी तत्रतत्र साक्षात् परमेरवस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः सम्भूत इति, शक्यं च वक्तं परमेश्वरादनलः सम्भूत इत्यादि । यदि 'त्वा-काशाद्वायुर्वायोस्तेज'इत्युक्त्वा 'तेजसो वायुर्वायोराकाश' इति ब्र्याद्भवेद्विरोधे। न चैतद (स्त(३) तस्मादमुषामविवादः श्रुतानाम् । एवं 'स इमान् छोकानस्रजते'त्यकमाभिघायिन्यपि श्रुतिर विरुद्धा, एषा हि स्वव्यापारमभिधानकमेण कुर्वती नाभिधयानां कमं निरुणाद्धि, ते तु यथा-कमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते, यथाकमवन्ति ज्ञानानि जातानीति, तदेवमविगानम् । (४)अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते स्टौ खल्बेतद्विगानम् । स्ट्रा तु सर्वेवेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते, नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति । (५)न च सृष्टिविगानं स्रष्टीर तदघीनः निरूपणे विगानमावहताति वाच्यम् । नहोष सृष्टृत्वमात्रेणीच्यतेऽपि तु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं वधे रयादिना ह्रपेणोन्यते स्रष्टा । तच्चास्य ह्रपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । (६)तज्ज्ञानं च फलवत , महाविदाप्नोति परं तरित शोकमात्मविदि ति श्रुतेः, सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रू यते, फलवरसंनिधावफलं तदङ्गमि'ाते स्रिधिविज्ञानं स्रष्टृबद्धविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्बद्धाज्ञानाव तारोपायतया व्याख्येयम् , तथा च श्रुतिः-'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्त्रिच्छे'त्यादिका । श्कोतामेण, कार्येणेति यावत् । तस्मान्न सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्वष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति, अपि तु

⁽१) विद्धान्तसंप्रदृष्कोकमाह सर्गेति । स्वयंक्तृंत्वान्यकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे क्रमाक्रमञ्युत्कमेस्तत्क्रमे च विवादे सत्यपि सष्टिर विवादो नास्ति, तथा सतः कारणस्य 'असद्वे'स्यादि असद्विक्तरौपचारिकी निराहर-णीयन्वेनातुवादो असद्वच इति क्लोकार्थः । इत्लोकार्थमेवाह नतावदिति ।

⁽२) विभिन्नकामस्वं परिहरति अनेकेति । पर्यवदातः—कुश्चरुः । संयवनं-मिश्रगम् । घृनपूर्ण-पक्का-नविशेषः।

⁽३) अस्तीति । ईद्रवाक्यं नास्ति श्रुता कुत्रापांत्यर्थः । तथा चाकाशवायुनेजसां क्रमेणात्पत्तिमाभि । धाय व्युक्तमाभिधाने विरोधः स्यात्र तु तेजसः साक्षाद्त्रद्वायः सृष्टिमात्राभिधाने, न द्वानेन क्रमो वाध्यत इति भावः। (४) न स स्वष्टरीति रलोकद्वितीयपादं व्याचष्टे अभ्युपेस्येति ।

⁽५) कार्यविगानेनोक्तं समन्वयाक्षेपं प्रदर्भ परिहरति नचेति । सत्यादिलक्षणं ब्रह्मावगमय्य तदानस्यो-पपाद विषया जगतस्तवारोपः शुत्या मृष्टिरुक्ता, न तु तत्र तात्पर्यमतो मिथ्यापूतायां मृष्टो विगानं न वेदान्तिनां न्द्रणमिण न्वलङ्कार इत्यर्थः । (६) नतु मृष्टिः किमित्यात्मज्ञानार्थोत्यार्ज्ञस्याह तज्ज्ञानं चेति ।

भुणे रवन्याव्यवस्पने 'ति तद्नुगुणतया व्याख्येया। (१)यच्च कारणे विगानम् - 'असद् । इदमणः आसी दि'ति, तदिप 'तद्प्येष इलोकी भवती 'ति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृष्य 'असद्वेदेमम आसीदि'त्युच्यमानं रवस्तोऽभिधानेऽसम्बद्धं स्यात्(१)। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः। तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। (३) 'तद्धैक आहुरसदेवेदमम आसीदि'ति तु निराकार्यतयोपन्य स्तिमिति न कारणे विवाद इति। सूत्रे च च व व दस्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सज्य मानेषु कमिनगोनिप न सष्टारे विगानम्। कुतः १ यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः स्वस्क कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषुक्तः, केन रूपेण १ कारणःवेन, अपरः (४)कल्पो यथा व्यपदिष्टः कम आकाशादिषु, 'आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुवायोरिमरभेरपोऽद्भयः पृथिवी'ति तथै- व कमस्यानपवाधनेन 'तत्तेजोऽसजते' त्यादिकाया अपि सष्टेष्ठकर्तन सप्टाविप विगानम्॥१४॥

सु॰ समाकर्षात्॥ १५॥

नन्वस्त्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तरकथमविगानमत आह-"कारणत्वेन"ति (१० ४१६ पं० ७) हेतौ तृतीया, सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षा-स्कारणत्वेनात्मनः । प्रपश्चितं चैतद्धस्तात्(५) । 'व्याक्रियत' इति च कर्मकर्तारे क्रमणि वाः स्पम् , न चेतनमितिरक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किन्तूपस्थापयित, न हि 'द्धयते केदारः स्वय-मेवेति वा, द्धयते केदार इति' वा लिवर्तारं देवदत्तादि प्रतिक्षिपति, अपि तूपस्थापयत्येव । तस्मार्स्सवमवदातम् ॥ १५॥

सु॰ जगद्वाचित्वात्॥ १६॥

सु॰ जीवमुख्यपाणलिङ्गान्नोति चेत्तबाख्यातम् ॥ १७ ॥

(६)नतु 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपधंहारे च 'सर्वान्पाप्मनोऽपहरय सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठणं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदे ति निरितशयफलश्रवणाद्वह्मवेदनादन्यस्य त-द्मम्भवात् , (७)आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च 'यस्य वैतत्कर्मे'ति चास्यासत्यव-च्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवा-त्क्यं जीवमुख्यप्राणाशङ्का । (८)उच्यते—'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति बालाकिना गार्थेण ब्रह्माभि-धानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्वह्मोक्तम् । (९)यस्य चाजातका-त्रो पर्यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यं वैतत्कर्मा'ते वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रति-

⁽१) 'सतस्त्वसद्रचो भक्त्ये'ति इलोकांशं व्याकुर्वकाह यच्चेति ।

⁽२) 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे'ति प्रस्तुनं ब्रह्म तत्रशान्यसमानार्थकतच्छक्देन पराम्हश्य श्र्लोकेनासदामि-धाने ब्रह्मोकवावयमसम्बद्धं स्थादिस्यर्थः ।

⁽३) निराकार्यतया कचिदिति इलोकभागं विभजते तद्धैक इति ।

⁽४) एवं कारणविगाननिषेधपरत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना कार्यविगाननिषेधपरतया योजयित अपर इति । कस्पः-प्रकारः । (६) जृतपूर्णटीकायाम् । (६) सिद्धान्त्याशङ्कतं निष्वति ।

⁽ ७) उपक्रमोपसंहाराभ्यां जीवभागलिङ्गयोर्श्वग्नपरवं प्रदेश्यं मध्येऽपि ब्रह्मपरामर्शमाहाऽऽिदस्यिति पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणोदन्यभासम्भवादित्यशान्ययः । अवच्छेदके-५करणादी ।

⁽८) अत्र 'त्रद्वाति त्रवाणी'ति बालाकिवाक्याद्वद्वा मन्यते सिद्धान्ती राजवाक्याद्वा, नाच इत्याह पूर्वे-पद्मी बच्यत इत्यादिना । (९) त्र द्वितीय इत्याह यस्येति ।

श्चातम् । (१)न चान्यद्यिनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । (२)तस्मादनातशत्रोर्वान क्यसन्दर्भपौर्बापर्याले।चनया योऽध्यार्थः प्रतिभाति स एव प्राह्यः । अत्र च कर्मशब्दस्ताव बापारे निरूद्धातः, कार्येषु कियते इति व्युत्पत्त्या वर्तेत । न च रूढी सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्र वितम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चा'Sथास्मिन्प्राण एवै-कवा भवती'ति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितन्यतयोप-दिश्यते । अदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योषपद्यते हिरण्यगर्भहृपप्राणावस्थाविशेषत्वा-दादित्यादिदेवतानां 'कतम एको देवः प्राण' इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चापसंहरि सर्व-शब्दः सर्वीन्पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकराति(३) बेहून्पाप्मनो बहूनां भू तानामित्येवम्परो द्रष्टव्यः । एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपधंहारो वर्णनीयः । (४)यदि त इप्तबालाक्रिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोद्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेनान्यथा त तदकाः द्विशेषं विवक्षीरब्रह्माभिधानमसम्बद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्रह्माभिधानं भवितुमईति, अपि तु जीवाभिधानमेव, (५)यस्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बाला कि प्रति बुबोधायेषुरजात सन्नः सुप्तं पुरुषमामन्त्रयामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणःदीनामभो-क्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिन्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रति-बोधयति, परस्तादिप(६)—तद्यंथा श्रेष्ठी स्वैर्भुद्धे यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं मुझन्ति एवमेवैष प्रज्ञास्मैतैरास्मिमिभुङ्के एवमेते आत्मान एनमास्मानं भुञ्जन्ती'ति श्रवगात्, श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्धेत्यैः करणभूनैर्विषयान्मङ्के यथा वा स्वा मृत्याः श्रेष्ठिनं भुवजन्ति, ते हि श्रेष्ठिनमञ्चाच्छादनादिन्रहणेन भञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतरादित्यादिगतै-रात्माभीविषयान्मुङ्के, ते ह्यादित्यादय आले।कन्नुष्टयादिना साचिन्यमाचरन्तो जीनात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदु सृष्टह्विरादानादादित्यादयो भुझान्ते, तस्माउजीवाः त्मैव ब्रह्मणोऽभेदाइह्रोह वेदितव्यतयोपदिश्यते । (७)यस्य वैतत्कर्मेति (१० ४९८ पं ३) जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः क्रमेशब्दवाच्यत्वं ह्य्यतुसारात , तौ च धर्माधर्मी जीवस्य, धर्माधर्माक्षिप्तत्वाच्चादित्यादीता भागोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपत्रम् । उपपत्रं च प्राणस्त्वाज्वविस्य प्राणशब्द-

(२) तर्हि बालाकिवाक्ये ब्रह्मश्राब्दस्य का गतिरित्यवाह तस्मादिति । राजवाक्यमेव प्राच्चे व.लाकि-वचनन्त्वसद्वाद्वरपूर्वपक्षतया न प्राद्यमिति भावः । राजवाक्ये च ब्रह्मपरःवमसम्भवीत्याहः अत्र चेत्यादिना ।

⁽१) नतु बालाकिवाक्यस्थनकापतिकयेव राजवाक्यं तत्परं भवतु अग्निवाक्यादिवाचार्यवाक्यमित्या-शङ्क्ष्याह नचेति । तत्र वक्तुमेदेप्येकवाक्यताऽग्निमिर्दिशिताऽऽचार्यस्तु ते गति वक्तेति, इहं तु तदमाबाहा-क्यमेद इत्यर्थः ।

⁽३) सङ्काचितवृत्तिः, सर्वश्रब्द इत्यर्थः, सङ्काचिमेवाड वहूनिश्चि।

⁽४) विप्रनुपवाक्ययोरेकरवेपि पूर्वपक्षसङ्गमनाभिप्रायेणाह यदि विति ।

⁽५) जीवाभिश्राने हेतुमाह यत्कारणमिति । उपेतं-अन्तेवासित्वेनागतम्

⁽६) बक्ष्यमाणीपसंहारादपि जीवपरत्वमित्याह परस्तादपीति ।

⁽ ७) नतु विभुनो निरवयस्य च जीवस्यापि स्पन्दायसम्भवात्कथं तत्परत्वे 'यस्य वे तत्कर्मे'ति वा-स्यस्य निर्देशोऽत आह यस्येति । तथाचोपचारेण लक्षणया वा कर्मशब्दस्य धर्माधर्मवाचकत्वं स्वीकृत्यः जीवपरमुक्तवाक्यं व्याख्येयमिति भावः ।

स्वम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने 'कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशायिष्ट, यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन प-इयती'ति, अनयोरिप न स्पष्टं ब्रह्माभिषानसुपलभ्यते । जीवन्यतिरेकश्च प्राणातमनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, तस्माजजीवप्राणयोरन्यतर इह प्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते जन्यते—

> (१)मृषावादिनमापोच बालाकि ब्रह्मवादिनम् । राजा कथमसम्बद्धं मिथ्या वा वक्तुमहंति ॥

(२)यथा हि केनचिनमाणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य का-चोऽयं मणिर्न तह्नक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोस्तरवाभिधानमसम्ब द्भग, अमणौ मण्यभिधानं न पूर्वनादिनो विशेषमापादयति, स्वयमपि मुषाभिधानात्, तः स्मादनेने। त्वादिना पूर्ववादिना विशेषमापादयता माणितत्वमेव वक्तव्यम् , एवमजातशत्रुणा हमबालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिषाने असम्बद्धमुक्तं स्यात् . त-तयोवांऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिध्याभिहितं स्यात् , तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्याद जातशत्रोभेवेत्। तस्मादनेन ब्रह्मतत्वमभिधातव्यं, तथासत्यस्य न मिध्यावयम्। (३)तस्मा द् बद्धा ते ब्रवाणी 'ति ब्रह्मणोपकमा'त्सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूनानां श्रेट्यं स्वाराज्यं पर्वेति य एवं वेदे ति च सित सम्भव सर्वश्चतरसंकोचान्निरितशयेन फलेनोपसंहाराद्(४)न द्भावेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्म-ण्येव सम्भवादन्येषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात् (५)'क्वेष एतद्बाळाके' इत्यादेर्जीवा-धिकरणभवनापादानप्रश्नस्य 'यदा स्रप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवेकथा भवति' इत्यादेश्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते । अथ कस्मान भवतो हिर्ण्यगर्भः गोचर एव प्रश्नोत्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरिस्येतिभराचिकीर्षः पठित-⁴'एतस्मादारमनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त'' इति । एतदुक्तं भवति । आत्मैव जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति (६)। यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते; तथाःयुपाध्यवः विकास स्य परमातमना जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारीष्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जी

⁽१) सिद्धान्तसङ्गाहकवलोकमाह मृत्रति । आदित्यादीन् ब्रह्मनित्रान् ब्रह्मतिमिथ्यावादिनं बालार्कि 'मृषा मा संवदिष्ठा' इति निरस्य राजा सत्यं ब्रह्माभिधित्सन् जीवं प्राणं वा यदि ब्रूयात्तदाऽसंबद्धपलापितया मिथ्यावादी स्यात्तवार्ह्ममिति क्लोकार्थः ।

⁽२) दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं क्लोकार्थ विवृण्यन्ताइ यथोति ।

⁽३) भिथ्याभिधानम् । एवं च भिन्नवक्तृकवाक्यद्वयस्यापि अमप्रसक्तिनिरासपरतयैकवाक्यस्वाद्वद्वो-पक्रमे सिद्धेद्दस्योपसंहारेण सङ्कानस्वास्वर्वस्य सन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति ।

^{, (}४) अयं श्रुत्यसङ्कोचे हेतुः।

⁽५) हिरण्यामें क्यतिरेक्कनिर्देश इति पूर्वपक्षिणोक्तं दूषयन्नाह केष इति । अत्र 'हे बालाके एष पुरुषः केतदश्यिष्ट' इति प्रवने, एतदिर्थमिति जीवाश्रयः, का वा एतदमूदिति भवनसम्बन्धी, कुत एतदागा-दिति अणदानविषयः प्रनस्तथा प्राण एवेकधा भवति इति भवनप्रवनस्य, तदैनं वाकसैर्वेनीमिभिस्सहाप्योति हति अपन्यवस्य उत्तरमेवमन्ये प्रवना उत्तराणि च हिरण्यामें न सम्भवन्ति जीवस्य जीवान्तरात्मत्वायो-नाहिति भावः।

⁽६) न केवलमनुपपत्त्या प्रवनोत्तरयोर्ज्ञद्वार्थत्वं किन्त्वात्मग्रब्दादपि तथात्वामिति भावः ।

वभवनाधारत्वमपादानत्वं च परमारमन उपपन्नम् । तदेवं बाळाक्यजातरात्रुसंवादवाक्यस॰ न्दर्भस्य ब्रह्मप्रत्वे स्थिते ध्यस्य वैतःकर्में ति व्यापाराभिष्याने न संगच्छत इति कर्भशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं सिंबहितपराम-ार्शे, न च किश्विदिह शब्दोक्तमस्ति सिन्निहितम् । न चादित्यादिपुरुषाः सिन्निहिता अपि पराम-शीहाः बहुत्वारपुछिङ्गत्वाच्च । एतदिति चैकस्य नपुंतकस्यभिधानात् 'एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्य-नेनैव गतार्थरवाच्च । तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं सम्बन्धाई जगदेव पराम्रष्टन्यम् । (१) एतदुक्तं भवीत-अत्यल्यमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभू रानां कर्तेति, किंतु कुरस्नमेव जगद्यस्य कार्यमिति वाशब्देन सुच्यते। जीवप्राणशब्दी च ब्रह्मपरी(२)जीव-शब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वाद् , न पुनर्बह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि बहसमज्जर्स स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थावबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतवाधनं युक्तम् । नाप्यनिध गतेनाधिगतोपळक्षणमुपपन्नम् । (३) न च सम्भवत्येकवाक्यस्व वाक्यभेदो न्याय्यः । वा-क्यशेषान्रोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयविधाने वाक्यत्रयं भवेरपौर्वापर्यपर्याली चनया तु ब्रह्मोपासनपरस्वे एकवाक्यतैव । तस्मान्न जीवप्राणपरस्वमापे तु ब्रह्मपरस्वमेवेति सिद्धम् । स्यादेतत् , निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु क्रविरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्यदं कर्मेति निर्देश्येते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह-''नापि पुरुषांवेषयस्ये''ति (पृ०४२०-पं०२)। (४)(एतदुकं भवति) कर्तृशब्देनैव कर्तारमाभदधता तयोरुपात्तःवादाक्षिः प्रत्वान्नहि कृति विना कर्ता भवतिनापि कृतिर्भावनापराभिधाना भृतिमुखाति विनेत्यर्थैः । नतुः यदीदमा जगत्परामुष्टं ततस्तत्रान्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरक्तमत आह-"प्ततुक्तं भवति। य प्तेषां पुरुषाणा"मिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

सू॰ अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रवनव्याख्यानाः भ्यामपि चैवमेके ॥ १८॥

बनु 'प्राण एवक्षा भवती'त्यादिकादिप वाक्याज्जीवातिरिक्तः कुनः प्रतीयत(५)इत्यतो वाक्यान्तरं पठति —"एतस्मादात्मनः प्राणा" इति (पृ॰ ४२२ पं॰ ४)। अपि च खवंबदान्तसिद्धमेतादित्याह—"सुषुतिकाले चे"ति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहार-व्याजेनाह-एतस्माद्यत्राऽस्य"कात्मनो यतो निःसम्बोघाऽतः स्वच्छताह्रपमिव ह्रपमस्येति स्वच्छताक्रा न तु स्वच्छतेष लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात्, समुदाचरद्धातीविक्षेपामा-

⁽१) नतु सिद्धान्तिमतेऽपि ब्रह्मणः सर्वकतृंत्वादादित्यादिकतृंत्वाभिधानं पुनरुक्तं स्यादत आह एतदुक्त-मिति । बालाकिश्रमापनोदार्थ पुनरेकदेशोक्त्या न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

⁽२) ब्रह्मपराविति । प्राणयतीति योगात्प्राणशब्दः जीवसातस्थानभूतब्रह्मलञ्चणार्थः, पुरुषशब्द्य जीव-वःच्यपि ब्रह्मपर् इत्यर्थः । असमञ्जर्भ-विश्वकर्तृत्वादिरूपम् ।

⁽३) नतु कि जीवस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वेन, प्रसिद्धाविप जीवपाणावनुख नामादिवदुपास्तिविश्वविद्यामिन त्याश्रद्धां निराकुर्वन् जीवमुख्येति (अ०१ पा० १० सूत्र ३१) व्याचछे नचेति ।

⁽४)() एति बिह्वान्तर्गतः पाठः का । मु॰ प्रा॰ पुस्तके नाहित ।

⁽५) प्राणशब्दो हिरण्यगर्भमाह तत कुतो ब्रह्मप्रतीतिरित्याशङ्कार्थः । आस्मशब्दाहम्यत इति परि-हारार्थः।

चमात्रेणोपमानम्(१)। एतदेव विभजते—"उपाधिभि"रन्तःकरणादिभि"जिर्ततं" यदिशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तहाहितं स्वरूपमातमनो, (२)यदि विज्ञानामित्येवोच्येत तत-स्तद्विशिष्टमनविच्छत्रं सद्रह्मेत स्यात्तच्य नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तर्राहेतं स्वह्नां ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात्, अत उक्तं विशेषिति । यदा तु लयलक्षणाविशेषक्रं हेतो विक्षेपक् स्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानीत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमातमनो ह्यादुर्भग्रह पमागमनिमात । न केवल कै। षाताकेबाह्मणे वाजसने येप्येवमेव प्रश्तीलर योजीवन पतिरिक्त मार मनन्ति परमात्मानामित्याह—'अपि चैवमेक' इति । नन्यत्राकाशं शयनस्थानं तःकतः परमात्मप्रत्यय इत्यत भाह—''आकाराराब्दश्चे''ति । न तावनमुख्यस्याकाशस्यात्मा धारत्वसम्भवः । यदिष च द्वासप्ततिसहस्र हेताभिधाननाडीसंचारेण सुबुप्यवस्थायां प्रतित दनस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्माहहरोस्मिबन्तराकाश हातेनदाकाशराज्दः परमा-त्मिन मन्तब्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रीमदमवतारितं तत्र मन्द्धियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मः भूदित्याशयवानाह—"प्राणनिराकरणस्यापी"ति (पृ॰ ४२३ पं॰ ३)। 'तौ ह(३) बालाक्यजातरात्र सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमजातरात्रु नीमभिरामन्त्रयांचके 'बृहत्वाण्डुरवासः सोमराजान्नेगति, स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्यौ, तं पा-णिनापेषं बोधयांचकार, स होत्तस्थौ स होवाचाजातरात्रु यंत्रैष एतरसुमे। दभूदे रियादि, सोऽयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥

सु० वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

(४) नतु मैंत्रयी ब्राह्मणोपक मे या इत्वत्क्येन गाई स्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरण उत्ते मैत्रेयी या इत्वत्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पत्र च्छ—'यन्नु स इयं भगोः(५) सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्थारिक महं तेनामृता स्थामृत ने'ति । तत्रनेति होवाच या इत्वत्क्यः । यथै वोष करणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्थारमृतत्वस्य दु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेन मृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्ये रन्, तदेव तु नास्ति, इनसाध्यत्वादमृतत्वस्य कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्यहमावित्वाः सुपपतिरिति भावः । सा होवाच मेत्रेयी—'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या यदेव भगवान्वद तदेव मे ब्रूहि'। अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनञ्जानोपन्यासाय वैरागयपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषुनेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादियतुं या इत्वत्क्यो 'न वा अरे पत्युः कामाये'त्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच । (६) आत्मोपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षा-रिप्रयाण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभयो विरम्य यत्र साक्षान्त्रेम म एवात्मा वा अरे

⁽१) उपमानमिति। भ्रमसंस्कारं सत्यपि प्रोद्धृतभ्रमाभावान्धुवःयोपमानं सुष्ठते रूपशब्देन भाष्ये कृतमित्यर्थः।

⁽२) उपाधिजानिताविश्लेषविज्ञानिति भाष्ये विशेषपद्यावृत्तिमाङ् यदीति । राहित्याभावे हेतुः वृद्धस्य -भावस्यात्रहाणादिति ।

⁽३) माध्योक्तपाणादिव्यतिरिक्तोपदेशं दर्शयति हो हेति। 🔻

४) मेबेयोबाझणार्थमनुकामन् भातर्शननयेन गतार्थतामाञ्चङ्कते नन्विति।

⁽६) मगवन !।

⁽६) माध्योक्तवाक्यसन्दर्भे व्याचष्टे आत्मेति ।

ब्रष्टव्यः श्रीतःयो मन्तव्यो निद्ध्यासितव्यः । वाश्वव्दोऽववारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षा-त्कर्तं व्यः । एतःसाधनानि च श्रवणादीनि विहितानि 'श्रोतव्य' इत्यादिना । "कश्मात्" ? आत्मनो नाडरे दर्शनेन श्रनणादिसाधनेनेदं जगत्सर्व निदितं भनतीति नाक्यशेषः । यतो नामकपारमकस्य जगतस्तरवं पारमार्थिकं कपमारमैव भुजन्नस्येव समारोपितस्य तत्वं रज्जु-स्तस्मादात्मिन विदिते सर्वमिदं जगत्तस्वं विदितं भवति रज्ज्वामिव विदितायां समारोपिः तमुजज्ञस्य तत्वं विदितं भवति यतस्तस्मादास्मैव द्रष्टव्यो न तु तद्तिरिक्तं जगस्वरूपेण दष्टव्यम् । (१)कृतः ? यतो ब्रह्म तं परादाद्राह्मणजातिर्वाह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत् । परादात - पराकुर्यात् , अमृतःवपदात् , कं ? योऽन्यत्रात्मनो त्रहा ब्राह्मणजातिं वेद । एवं क्षत्त्रादिष्विप द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगतस्तत्त्वं न तु तद्तिरिक्तं तदित्यन्नैव भगवती श्रुति-रुपपित दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । (२)यत् खळु यद्ग्रहं विना न शक्यते प्रहीतुं तत्ततो न व्य-तिरिच्यते, यथा रजतं शुक्तिकाया भुजन्नो वा रजनोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छ-ब्दमेदाः, न गृह्यन्ते च चिद्रपप्रदणं विना स्थितिकाले नामक्ष्पाणि तस्मान्न चिदारमनेर भियन्ते, तदिदमुकं-"स यथा दुन्दुभेर्द्दन्यमानस्ये"ति । दुन्दुभिष्रहणेन तद्गतं शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामह्यप्रपञ्चाश्वदारमाहिरकेणाप्रहणाचिन दात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामक्ष्योत्पत्तेः प्रागपि चिद्रपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपश्चस्य तदनतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद् दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुति:-स यथा(३) देंघोमेरभ्याहितस्य प्रथायूमा विनिश्चरन्त्रेवं वा अरे-Sस्य महतो भूतस्य नि:स्विसतमेतबहम्वेद' इत्यादिना चतुर्विघो मन्त्र उक्तः, इतिहास इत्यादिनाऽष्टविधं (४)ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुकं भवति-यथामिमात्रं प्रथममवगम्यते श्रुदाणां विरुफुलिङ्गानामुपादानम् , अथ ततो विरुफुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न चैतेमेस्तन्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वतनुम् , एवम्प्रवेदादयोऽप्यत्पप्रयत्नाद्बह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वा-भ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिामिनीमोपलक्ष्यते, यदा च नामध्यस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य स्प-षेयस्य केव कथेति भावः। न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामकपप्रपञ्चः,

⁽२) आत्मदर्शनफळसुबस्वाइनात्मदृष्टी दोषदर्शकं बाक्यमवतारयति कृत इति । ब्राह्मण्यायमिमानोइ नियोज्यस्वविभीवनेनात्मतत्त्वाद्श्वेशयेदित्यर्थः।

⁽२) 'स यथा दुन्दुभेडेन्यमानस्य न बाद्यान् शब्दान्शक्तुयाद्महणाय दुन्दुभेस्तु महणेन दुन्दुभ्या-घातस्य वा शब्दो गृहीत' इन्यादि (इ० ४१९४०) श्रुतिस्चितातुमानं विश्वदयति यदिति । सं दृष्टान्तेश् यथा लोके दुन्दुभेडेन्यमानस्य लक्षणया हन्यमानदुन्दुभ्यभिन्यक्तशब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतात् सामान्या-द्वाह्यत्वेन गृहीतुं शब्तुयादिति न्यतिरेकः, एवमन्वयोऽपि दुन्दुभिशब्दस्य महणेन ति श्रिषश्चरे आधातसंत्रकोः गृहीत आधातस्य वा महणेन तद्वान्तरिवशेषशब्दो गृहीत इति श्रुत्यर्थः।

⁽३) वोईरेशोभिरिद्धः वार्द्धेशः, अभ्याहित-उपचितः।

⁽४) 'जर्बशी हाप्सराः पुरूरवर्षं चक्रमें इस्यादिशितहासः(१), 'सदेव साम्येदमम आसीदे'स्यादिसर्ग-कथनात्मकं पुराणम्(२), देवयजनविद्याद्या विद्या(३), 'नियमिस्येतहुपासीतं' इस्यादिरहस्योपासनात्मिका उपनिषदः(४), 'तदेते क्लोका' इस्यादिनिर्दिश ब्राह्मणममवा मन्त्रकलेकाः(९), 'आत्मेस्येवोपासीतं' इस्यादि-वस्तुसङ्गहवाक्यानि स्वाणि(६), सङ्गहविवरणक्रपाण्यतुक्याख्यानि (७), मन्त्रक्याख्यारमकानि व्याख्यानि (८) इस्येवमश्विभं ब्रह्मणं बोध्यम् ।

अलयसमये च तदनुप्रवेशाततो न व्यतिरिच्यते, (१)यथा सामुद्रमेवाम्मः पृथिवीतेजःसम्प-कांत्काठिन्यमुपगतं सैन्यनं खिल्यः स हि स्वाकरे समुद्दे क्षिप्तोऽम्म एव भवत्येवं चिदम्भोधौ र्लीनं जगिचचदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति । एतद्दश्चान्तप्रवन्धेनाह—"स यथा सर्वासामपामि"त्यादि(२)। इष्टान्तप्रवन्धमुक्तवा दार्ष्टान्तिके योजयति ''प्वं चा अरे इदं महदि"ति । बृहत्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मात्यर्थः । भूतं सत्यम् , अनन्तम् नि स्यम् , अपारं सर्वगतं, विज्ञानघना विज्ञानैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन ब्यविस्थितभ्यो भृतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ह्याच्छेदा(३)दुदः-क्लित्वशोकित्वादयस्तदविच्छन्ने विदारमनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिध्विते चन्द्र-मिं तोयगताः कम्पादयस्तिद्दं साम्येनोत्थानं, यदा त्वागमाचार्योवदेशपूर्वकमननानिदिध्या -सनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वस्यसाक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्मृष्टानिखिलसवासनाविद्याः अलस्य कार्यकरणसङ्घातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खि-रुयभावो विनश्यति । ततो न प्रेत्य कार्यकरणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञाऽस्तीति, न प्रेत्य सं-ज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादारमा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच-'अत्रैव मा भगवा-नमूमुहन्मे।हितवान् न प्रत्य संज्ञास्तींति'।(४)स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं द्वेते हि इपा-विविशेषसंशानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । (५)आनन्दज्ञानैकरसब्द्याद्वयानुमने तु तत्केन कं परयेत् (६) ब्रह्म वा केन विजानीयात् निह तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशस्वात् । एतः दुक्तं भवति—न संज्ञामात्रं मया व्यासिध किन्तु विशेषसंज्ञति । तदेवममृतत्वफलेनोपकः मानमध्ये चारमविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तद्वपादनाद् उपसंहारे च 'महद्भुतमननतमिन' ल्यादिना च ब्रह्मह्पाभिधानादुद्वैतनिन्दया चाँद्वैतगुणकीर्तनाद्वह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपार्यं न जीवारमेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् ।

् (७)अत्रे।च्यते । भोक्तुत्वज्ञातृताजीवद्भपोत्थानसमाधये मैत्रेयीत्राद्यणे पूर्वपक्षेणेपकमः न्कृतः । पतिजायादिभोग्यसम्बन्धो नाभोक्तुर्बद्याणे युज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच

⁽१) 'स यथा सैन्थविष्य' इति वाक्येन ज्ञाननिमिन्नक आत्यान्तिकः प्रलयः प्रवञ्चस्योक्तस्तमाड यथेति । बिल्यो — धनः ।

⁽२) इदमप्युपनिषत्प्रतीकम् । अनेनात्यान्तिकप्रलये प्राकृतलयो दृष्टान्तत्वेनोक्त इत्यर्थः ।

⁽३) अल्पत्वात्।

⁽ ४) 'यत्र हि हैतामिव भवती'त्यादिवाक्यं विभजते सहोवाचेति ।

⁽५) 'यत्र त्वस्य सर्वमारमेवे'त्यादिवावयं विवृण्ते आनन्देति ।

⁽६) विषयाभावेशि आत्मस्तं ब्रह्म जानीयादिति ज्ञङ्कानिवृत्त्यर्थे 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादि'ति व्यान्यं व्याच्छ ब्रह्म वेति ।

^() ययप्यत्र जीवत्रझालिङ्गसंशये सर्वात्मकत्रझण्यन्तर्भवन्तो जीवधर्मा न त्रझगरतया योज्यन्त पात-देनाधिकरण एव तत्थिद्धेनीपि प्रसिद्धजीवानुवादेनाप्रसिद्धत्रझात्मबोधनपरत्वमवधार्यते सुपुष्युक्तान्त्यधिक-रणेनैव तत्सिद्धेस्तथापि जीवमनुष ब्रझत्वबोधनादनुवाद्याविधेययोभेदाभेदाविति मतानिरसिनैकान्तिक मदैतं प्रतिपादात इत्याह अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्ती । मेत्रेयीब्राझणविषये तु भेदपरत्वेन शंक्यमानानां भोकतु-त्वज्ञानुत्वादीनां समाधये ब्रीवमात्रपरत्वेन पूर्वपक्ष उपन्यस्त इत्याह भोकतुत्वेति । तदेव क्रमशो विभजते प्रतीति ।

महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाद्द, अन्ययाः व्रह्मणे द्रष्टव्यत्वपरेऽ स्मिन् व्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुक्त्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्तर्यत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदुः पोद्वलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगद्वयाख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥

तदेवं पौर्वापर्यालाचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोपः कममाचार्यदेशीयभतेन तावत्समाधले सुत्रकारः --

सु॰ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाइमरथ्यः ॥ १०॥

यथा हि वहेविकारा व्युच्चरन्तो विश्कुलिकान वहेरत्यन्तं भियन्ते तद्व्यनिह्नपणत्वा(१) जा वि ततोऽत्यन्तमभिन्ना वहेरिव परस्परव्याद्वस्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणेऽत्यन्तं भियन्ते चिद्व्यत्वाभावप्रसङ्गाचाप्यत्यन्तं न भियन्ते परस्परं व्याद्वस्यभावप्रसङ्गाचाप्यत्यन्तं न भियन्ते परस्परं व्याद्वस्यभावप्रसङ्गाच्यत्यन्तं न भियन्ते परस्परं व्याद्वस्यभावप्रसङ्गाद्व, सर्वन्नं प्रायुपदेशवैयव्याच्य । तस्मात्कर्यचिद्वेदो जीवात्मनामभेदश्व । तत्र तदि ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपकम इत्याद्वमरथ्य आचार्यो मेने ॥ २०॥

आचार्थदेशीयान्त(मतेन समाधते -

स्व उत्कामिष्यत एवंभावादित्यौद्धलोमिः ॥२१॥

जीवा हि परमात्मनाऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुध्युपधानसम्पर्कात्सर्वदा कछ षस्तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्कमिष्यतः परमा त्मनेक्योपपत्तिदिसभेदेनोपकमणम् । एतदुक्तं भवति—भविष्यन्तमभेदमुगदाय भेदकाळे प्यभेद उक्तः । यथाहुः पाष्ट्रचरात्रिकाः—

आमुक्तेभेंद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति—''श्रुतिश्चैव''मिति (पृ० ४२५-२२)। पूर्व देहेन्द्रि याग्रुपाधिकतं बद्धवत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपद्माध्रयत्व लक्षणं काल्ययं पार्थिवानामण्नामिव(२) स्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह्—''क्विचिच्च जीवाश्चयमपी''ति (पृ० ४२६ ४०२)। नदी निदर्शनं यथा 'सोम्येमा नय' इति ॥ २१॥

तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्तवात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह स्त्रकारः--

सु० अवस्थितेरिति कादाकृतसः॥ २२॥

एतद्व्याचेटे-''अस्येव परमात्मन" इति । न जीव आत्मनोडन्यो नापि तिद्वि

⁽१) बह्निकपनिकपणत्वात् । तत इति । अत्यन्तमभेदे हि ब्रह्मवत्परस्परमञ्चावृत्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मवद् तिरिक्तजीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्थातस्य चायुक्तत्वादिति दार्ष्टोन्तिकान्तार्थो बोध्यः ।

⁽२) 'अणुक्यामतावदेतत्स्यात्' इति गौतमस्त्रेषु धृतस्य प्राचीननैयायिकमतस्य दृष्टचेदमुकं, त-थाच यथाऽनादिरप्यणुक्यामता पाकेन विनक्यित तथा जीवस्य स्वामाविकमपि कालुष्यं ज्ञानादिना नक्य-तीति भावः।

कारः कि श्वारमैवाविद्योपाधानकत्पितावच्छेदः, आकाश्च इव घटमणिकादिकत्पितावच्छे-दो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनो-परमात्मनैवोपकमस्तस्य ततो। इभदात् । स्थलदर्शिलोकप्रतीतिसोकर्यायोपाः धिकेनात्महरेपेणापकमः कृतः । अत्रैन श्रुति प्रमाणयति—"तथा चे"ति । अय विकारः परमात्मनो जीवः कस्माच भवत्याकाशादिवदित्याह-- 'न च तेजःप्रभृतीः नामि"ति । नहि यथा तेजः प्रमृतीनामात्मविकार्त्वं श्रुयते एवं जीवस्येति । आचार्यत्रः यमतं विभजते-- "कादाकुक्तस्याचार्यस्ये"ति । आत्यन्तिके सत्यमेदे कार्यकारणभा-वाभावात अनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयस्तथा च कथांचंद्भेदोपीति तमास्थाय कार्यकारण-भाव इति(२)। मतत्रयमुक्तवा काशकृत्स्वीयमतं साधुत्वेन निर्द्धारयति-"तन्न-तेषु मध्ये, काशकुत्स्त्रीयं मत''मिति (पृ० ४२७० पं० ३)। आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनो-रभेदे तात्विकेऽनाद्यविद्योपाधिकत्यितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशः अवणमनननिदिध्यासनप्रकष्पर्यन्तजनमना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूलकाषं कषितुं रउज्यामहिविभ्रम इव रज्जुतत्वसाक्षात्कारेण राजपुत्त्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्द्धमानस्यात्मनि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुरत्रोऽसीति आप्तोपदेशेन । न तु मृद्धिकारः शरावादिः शत-शोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्धावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तियतुं, तत्कस्य ेह्रेतोस्तस्यापि मुदो ।भेन्नाभिन्नस्य ताल्विकत्वाद्, वस्तुनस्तु ज्ञानेनोच्छेतुमशक्यस्वात् स्रोऽः र्थं(१) प्रातेषिपादियिषितार्थोनुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधः नानुष्ठानात् स्वप्रकृतावय्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुनिविरोषयः, काशकृत्स्मिते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह-"प्वं च सती"ति । ननु यदि जीवो न विकारः किन्तु ब्रह्मेव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः कथं च यथाभेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति बद्यविकारश्रतिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति —''अतश्च स्वाश्चयस्ये''ति । यतः प्रतिपिपादियिषितार्थानुसारश्चामृतस्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न सम्भवतः, अतश्चेति योजना ।

द्वितीयपूर्वपक्षबीज(३)मनयैव त्रिस्तृयापाकरोति—"यद्ष्युक्त"मिति । शेषमिति रोदितार्थं व्याख्यातार्थं च । (४)तृतीयपूर्वपक्षबीजित्रासे काशकृत्स्तीयेनैवेत्यवधारणं तन्म-ताश्रयणेनैव तस्य शक्यानरासत्वात् । (५)ऐकान्तिके हाद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे 'केन कं पश्येदि'ति आत्मनश्च कमत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादि'ति शक्यं निषेद्धम् । भेदा-भेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतदद्वैताश्रयमशक्यामित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृः

⁽१) कार्यकारणभाव इति । आदमरथ्यमते आस्यन्तिकेऽभेदे आस्थिते सति कार्यकारणभावाभःव । प्रसङ्गात् ईबद्धाय्यायातीति भावः । (२) सोयं —परापश्योदत्यन्ताभेदः ।

[.] (३) परस्येव समुन्थानश्चन्या जीवाभेदाभिधानरूपं द्वितीयपूर्वपक्षवीजितस्यर्थैः।

⁽ ४) विज्ञातृशब्देन कर्तृनिर्देशलिङ्गरूपतृतीयं पूर्वपक्षवीजन्तु काशकृत्स्नमतेनैव परिहरणीयमित्याह तृतायति ।

⁽५) श्राव्यिनिराकरणत्वमेवाह ऐकान्तिके हैं।ति। 'केन कं पश्येदि'त्यनेनान्यकर्मकरणे निषिद्धे सित 'केन कं विज्ञ'नीयादि'त्यनेन ज्ञानकर्मत्वं निषेद्धे, श्रव्यं काशकृत्स्नमते, भेदपक्षे भेदाभेदपक्षे च प्रमाणादेः सस्वात्र आव्यमिति भावः ।

रस्नीयदर्शनाश्रयणेन भृतपूर्वगत्या विज्ञातुरवमि तु श्रुतिपौर्वापर्यवर्धलोचनयाप्येवमेवत्याह-"अपि च यत्र ही"ति (४२८-१८) । कस्मात्युनः काशक्रस्नस्य मतमास्थीयते नेतरेषामाचार्याणामित्यत आह—(१)इर्शितं तु पुरस्तादि"ति (पृ० ४२९ पं०. ७)। काशकुत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसं-हारोपकममाह-"अतश्च"ित । क्वित्पाठ आतश्चिति । तस्यावर्यं चेत्यर्थः । (२)ज-ननजरामरणभीतयो विकियास्टासां सर्वासां 'महानज' इत्यादिना प्रतिषेधः. परिणामपक्षे Sन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयामित्यादयो द्वैतदर्शनिन· न्दापराश्वान्योसावन्योहमस्मीत्यादयो जनमजरादिविक्रियाप्रतिषेषपराश्चेष महानज इत्यादयः श्रुतय उपरुष्येरन् । (३)अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयाता ततस्तयोर्भिथो विरे। धारसमुच्चयाभावादेकस्य बळीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बळीयसैकेन दुर्बलपक्षावलः विना ज्ञानस्य बाधनात् । (४)अथ त्वगृह्यमाणविशेषतया न बलावलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थमारमनि ज्ञानं भवेत्सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति । तदतदाह—''अन्यथा मुमुख्रणामि''ति । एकत्व-मनुपर्यत इति श्रांतर्न पुनरेकत्वानेकले अनुपर्यत इति । ननु यदि क्षेत्रक्षपरमात्मनोर-भेदो भाविकः, कर्य तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति, कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्त स्वभावस्य भगवतः संसारिता ? अविद्याकृतनामह्योपाधिवशादिति चेत्, कस्ययमाविद्या, ? न तावजीवस्य, तस्य परमात्मनी व्यतिरेकाभावात् , नापि परमात्मनस्तस्य विशेकरसस्या विद्याश्रयत्वानुपपतेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्वक्राविरुद्धधर्मसंसर्गादुबुद्धिः व्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेदवरयोर्भेदोपि भाविक इत्यत आह — "स्थिते च परमारमञ्जू अज्ञारमेकत्व" इति (पृ० ४३० पं० १)। (५)न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविको भवि-तुमईत इति विपश्चितं प्रथमे पादे। (६)द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वा पर्यालीचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा विम्बादवदातात्तारिवके प्रतिविम्बानाम-भेदेऽपि नीलमणिकपाणकाचायपधानभेदारकालपनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्त-यति 'इदं बिम्बमनदातामिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलात्पलपलाशस्यामलानि वृत्तदीर्घादि । भेदभाजि बहुनी रति, एवं परमात्मन: शुद्धस्वभावाजजीवानामभेद ऐकान्तिकेप्यनिर्वचनीयानाः यावियोपधान भेदारकाल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदा वयं च परमात्मा ग्रुद्धाः , नानन्द स्वभाव इसे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्यपद्रवभाज' इति वर्तयति । अविद्यापधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मिन न साक्षादास्ति तथापि तत्प्रतिविम्बकलपजीवद्वारेण परिमा(७)तु-

⁽१) पुद्धीरवेण अन्यतुमानाहरं प्रत्यक्षश्रुतिहर्ष्टं मतं गृहीतमिति परिहारभाष्यार्थोऽत्र बोध्यः।

⁽२) 'सर्वविक्रियाप्रतिवेधादि'ति (पृ० ४२९-२०) भाष्यं विवृण्वन्नाह जननेति ।

⁽३) 'अन्यथा निरपवःदानुपपनेरि'ति भाष्यं न्याचष्टे अपि चेति ।

⁽४) 'सुनिश्चितार्थस्वातुपपत्तेश्वे'ति भाष्यस्थाभिषायमाहाश्यन्ति । समवलबोधितविपर्यये विषये सःकातिपञ्चातुमानवःसंद्राय एव स्यादिन्यर्थः ।

⁽ ५) नतु भेदाभेदसम्भवाच्ल्रौताभेदासिखी मृषाभेद' इति भाष्यीक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह न ताबदिति ।

⁽६) तर्डि भेद एवास्तु तास्विक इत्याक्षेपे आह देतिति ।

⁽ ७) ब्रह्माणे, उच्यते प्राचीनाचार्येदिति द्रावः।

च्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवाविभागाश्रया विद्या अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति. वीजाङ्करवदनादित्वात् । अत एव 'कान्द्वियेष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकामुद्देश्यानां स॰ र्गादी जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादि'त्याद्यन्योगो निर-वकाशः । (१)न खल्वादिमान् संसारो नाप्यादिमानाविद्याजीवित्मागो येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामप्रहणेनाविद्यासुपलक्षयति । स्यादेतत् , यदि न जीवाद्रह्म भिग्रते हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च 'निहितं गुहायामि'ति नोपपशत इत्यत आह-"नहि स्तत्य-सि"ति । यथा हि विम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अ विया गुहा इति(२) । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भास-मानेषु तद्भिन्नमपि ब्रह्म गुह्मम्। अस्तु तहि ब्रह्मगोऽन्यदुगुह्ममित्यत आह—, न च ब्रह्मणोऽन्य" इति । ये त्वाइमरथ्यप्रसत्यो "निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थः मि? ति । (३) ब्रह्मणः सर्वातमना भागशो वा परिणामाभ्यूपगमे तस्य कार्यत्वादिनत्यत्वाच तदाश्रितो मोक्षोपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं त्र्युस्तत्राह—"त्याये · नें'ति । (४)एवं ये नदीसमुदानेदर्शनेनामुक्तेभेंदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिषत तेषामित न्यायेनासंगीतः, नो जातु घटः पटो भवीत । ननुक्तं यथा नदी समुद्दो भवतीति । का पुन-र्नविभिमताSSयुष्मतः १ किं पाथःपरमाणव उतैषां संस्थानभेद आहेशिवत्तदारब्धोवयवी ? तत्र संस्थानभेदस्य वाऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रेणैकता, नदीपाथःपरमाः ्णनां तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादि तेषां भेद एव। ये (५)त काशक्रत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनों ऽशमाच्ख्युस्तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्यं शान्त'-मिति न श्रुतिविरोधः।(६)निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासिधि न तु सांशत्वम् ,अंशश्च जीवः परमात्मनो नमस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं वायोरिव च शरीराव च्छित्रं पश्चतातिः प्राण इति चेत् । न (७)तावश्वभो नभसीशस्तस्य तत्वात् । कर्णनेमिमण्डला वाच्छित्रमंश्च इति चेद् , (८)इन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तिवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्वयोगा वेरयुक्त भवति । न च कर्णनिमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात् । तरसंयोगो नभीधर्मस्ताः त्तस्यांश इति चेत् । न । अनुपपत्तेः, नभोधमत्त्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिक्षमिति तत्संयोगः

⁽२) अतर्वेत्यादिकभेव विवृणोति न खिल्वति । अयं भावः-आविद्याधीनस्य जीवविभागस्यानादित्वाः बुद्देश्याभावोऽभिद्धः, अनादित्वाच मायाया आरचनाभःतः, संसारस्यानादित्वात्संसारिणं कथं कुर्यादित्यची वस् , मायाकृतसंसारे गन्धर्वनगरादिभ्रमवत्र प्रयोजनातुयोग इति ।

⁽२) यथा दर्पणादयो मुखादाववदातत्वादेर्भोनामः नप्रयोजिका तथाऽविद्याप्येकाहेमन्स्वयंप्रभे निरंशे ६०० भाजाभाने प्रवर्त्तेयति असम्भावनीयावमासचतुरत्वादित्यर्थः ।

⁽३) आइनरथ्यमतं वेदान्तार्थबोधकत्वात्र युक्तमित्य ह बृझण इति ।

⁽४) क्रींबुले।मिमेति ६ संगति १ दर्शयका ह एवं ये इति । भित्रयी रैक्यासम्भवादेक स्वशास्त्रं तन्देते ६ संगते स्यादिस्पर्थः । क्षेत्रे (५) भास्करमतमनुद्य दूषयति ये स्विति ।

⁽६) भास्करमतेना शङ्कते निष्कलमितीति । (७) समाधने न ताबदिति ।

⁽८) कर्णनिमिमण्डलावृष्टिकने नर्भे।ऽशः स्यादित्याशङ्कायाम् ह हन्तेति । नेम्याकारकर्णयलवनत्सयोन गयोः प्राप्तयोरेवाकाशोशनिर्देशसम्भवःदन्यथाऽनिर्देशाच्च कःन्यतनभोवच्छेदानभ्युष्णमादपि कर्णस्तरस्योगे। नवा आकाशोश इस्युष्कं स्यादित्यर्थः ।

सर्वत्र प्रथेत । (१)नहास्ति सम्भवोऽनवयवमन्याप्य वर्तत इति । तस्मात्तत्रास्ति चेद्याप्येव । न चेद्याप्नोति तंत्रं नास्स्येव । न्याप्येवास्ति केवलं प्रतिसम्बन्ध्यधीनीनहृतणतया न सर्वत्र निहृत्यत इति चेत् । न नाम निहृत्यताम् , तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्घः । (२)न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो निर्वेक्तुम् , न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादिनवंचनीयानायविद्यापरिकश्चित एवांशो नमसो न भाविक इति युक्तम् । (३)न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः, कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंश्वाः कथं शब्दश्वणलक्षणाय कार्याय कर्यते, न जातु रज्जवामज्ञायमान उरगो भय कम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वासिद्धेः, कार्यव्यंग्यत्वादस्य । (४)कार्योत्पा दात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । (५)न, पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यक्रयत्वादस्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तर्नादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव कार्यकारण्यामायारम्यत्वात् । अनुपपत्तिरिकं कार्यकारण्यामायारम्यत्वात् । अनुपपत्तिरिकं कार्यकारण्यामायारम्यत्वात् । अनुपपत्तिरिकं मायामुपोद्धलयति । अनुपपयमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकारवादिनां मते भाविकारास्य ज्ञानेच्छेतुमशक्यत्वाच ज्ञानभ्यानसायनो मोक्षः स्यात् तदेवमाकाशांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम्। एवं जीवो ब्रह्मणांऽश इति काशक्रस्तीयं मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सु॰ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३॥

(६)स्यादेतत्, वेदानतानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शितं समाप्तं समन्वयळक्षणिमिति किमपरमवाशिष्यते यद्धिमिदमारभ्यत इति शक्कां निरावर्षुं सङ्गतिं दर्शयन् अवशेषमाह "यथाः
भ्युद्ये"ति । अत्र च ळक्षणस्य सङ्गतिमुक्तवा ळक्षणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिहक्ता ।
एतदुक्तं भवति—सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदानतानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारणभावस्योभयथा
दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमिक्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च जन्मायस्य यत
इति ब्रह्मळक्षणमसाधु, अतिन्याप्तः प्रधानेऽपि गतत्वात् । असम्भवाद्या । यदि तृत्तरः पक्ष

⁽१) कर्णनेमिमण्डलपक्षं निरस्य संयोगपक्षे कि संयोगोः व्यापी न वा ? आयमतुपलम्भात्रिरस्य हि-तीयं निराकरोति नहीति ।

⁽२) अधुनोत्रामात्रे साधारणदूषम्माह नचेति । वस्तुतो भित्रपोर्महिषाश्चवत्रात्राहित्वम् , नाप्यभि-त्रस्येकैकवत् , नापि भित्राभित्रयोक्तिहिराधस्य समन्वयस्त्रे उक्तरवाहित्यर्थः ।

⁽३) अविद्याकि। तोऽपि नर्गोशो न सम्मवतीत्याह नचेति । यक्ताल्प नेकं न तदज्ञातदशायामस्ति रुज्जु सुबन्छू । यदि कल्पिनिकत्वेन ज्ञानमात्रप्राप्तजीविकः प्रतीतसत्ताकस्ति कथमज्ञायमानोऽः । स्ति । इष्टप्रसङ्गतामाश्रंक्याह असंश्रेति । अज्ञातत्वेन हि श्रोपं शन्दधीहेतुस्तदज्ञातदशायां यद्यसःस्यात्तेतः । अज्ञातत्वेन हि श्रोपं शन्दधीहेतुस्तदज्ञातदशायां यद्यसःस्यात्तेतः । अज्ञातत्वेन हि श्रोपं शन्दधीहेतुस्तदज्ञातदशायां यद्यसःस्यात्तेतः ।

⁽४) शक्कते कार्योत्पादादिति । शब्दोपलब्धिकार्यलिङ्गकानुमानाया श्रोत्रस्याभिव्यक्तिः सा कार्यात्प-राचीति प्रावकार्यादसच्छोत्रं स्यात्तद्वलात्तत्सच्ये तु चक्रकापत्तिस्तथाच नियतप्रावसस्यरूपकारणत्वं न स्या दिति भावः।

⁽५) समाधत्ते नेति।

⁽६) मध्येपादं वृत्तकीर्तनस्य प्रयोजनमाह स्यादेतदिति।

स्ततो नातिब्याप्तिनीप्यव्याप्तिरिति साघुलक्षणम् । सोऽयमवशेषः । तत्र —
(१)ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रमुख्यसक्ष्यता ।
विभित्तकारणेष्वेव नोपादोन्य कर्दिचित ॥

तिदिसाह—"तत्र निमित्तकारणमेव ताविदे"ति (पृ. ४३१. एं. ३)।
आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादतुमानस्य तिद्विशेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यि (वतुमः
न्यत एवेत्याह—"पारिशेष्याद्व्रह्मणोन्यदि"ति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिः
विघे प्रत्यत्राप्रसङ्गास्यांक्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । (२)एकविज्ञानेन
च सर्वविज्ञानप्रातेज्ञान मृत तमादेशिम त्यादिना, यथा सोम्यैकेन मृत्यिण्डेनेति च दृष्टान्तः,
परमात्मनः प्राधान्यं सुचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन द्वातेन सर्वे कठा ज्ञातो भवति ।

एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकौरणं, कुतः र प्रतिज्ञादृष्टान्त-योरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तानुपदृष्येयाताम् , तथाहि—

> (३)न मुख्ये सम्भवस्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते । न चातुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥ सर्वे हि ताबद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः । ऐकान्तिकाद्वेतपरा द्वेतमात्रनिषेधतः ॥

तिदिहापि प्रतिह्याद्दशन्तौ मुख्यार्थावेव युक्तौ न तु 'यजमानः प्रस्तर' हितिवद्गुणकरुपनया नितन्यौ तस्यार्थवादस्यातःपरत्वात् । प्रतिङ्गाद्दशन्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्म क त्वाच्चोपादेयस्य कार्यज्ञातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तः । निमित्तकारणं तु कार्यादःस्यन्त-भिष्ठामिति त तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । (४)न च ब्रह्मा णोऽन्यिष्ठमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । न हि तदानीं ब्रह्माण ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगिष्ठमित्तकारणस्य ब्रह्मणाऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । (५)'यत' इति च पश्चमौ न कारणमात्रे स्मर्यतेऽपि तु प्रकृतौ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुन्दभिष्रहणं दुन्दुभ्याधातष्रहणं च तद्भतशब्दत्वसामान्योपः लक्षणार्थम् ॥ २३ ॥

⁽१) ईश्वितृःवश्चतेरेकविज्ञानेन सविविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रद्ध निमित्तकारणमुनोपादानकारणम्योते सन्देहे पूर्व मुख्यतः प्रतिज्ञाश्ययोन वाक्यस्य जीवपरःवं निरस्तम् , अधुना निमित्तोपादानभेदाद्रौणी सेति सङ्गीतमभिसन्धाय पूर्वपक्षमाह ईश्वेति । अनेन ब्रह्म द्रव्यप्रकृतिः ईचितृत्वास्कर्तृत्वास्कर्तृत्वास्कर्त्वामस्वामस्वाच्च प्रभुवत् , ज्ञ्यप्रकृतिमभिसन्धाय पूर्वपक्षमाह ईश्वेति । अनेन ब्रह्म द्रव्यप्रकृतिः ईचितृत्वास्कर्तृत्वास्कर्ताः असरूपत्वात् गन्धादिद्यस्यविद्यायमुमानं पूर्वपश्चिमतेन सूचितम् । दलोकार्थः स्पष्टः ।

⁽२) नतु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोयाँजना तत्राह एकेति ।

⁽३) नतु प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्राधान्यपरी भाविष्यत इत्यात्रांक्याह न मुख्य इति । नन्वतुमानवाधा-द्रौणतादत आह नचेति । आगमोपि निमित्तत्वपर एवास्तु तत्राह सर्वे हीति । वेदान्तिमते कार्यमात्रस्य वि-वर्तस्वेनाधिष्ठानन्यतिरेकेण सर्वेषामभावाङ्गीकारात् सर्ववेदान्तवाक्यानामैकान्तिकादैतपरस्वमित्यर्थः ।

⁽ ४) यदि कारणज्ञानात्मर्वकार्यज्ञानार्धे ब्रह्मण उपादानत्वं तर्हि ततोऽन्यन्निमित्तं स्यादित्यन्नाह नचेति ।

⁽ ५) श्रतिज्ञालिङ्गेरिव श्रुत्यापि पूर्वपक्ष्यतुमानवाध इत्याह यत इति । जानकर्तुरिति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवतीति पाणिनिसुत्रार्थः।

सु० आभिध्योपदेशाच्य ॥ २४ ॥

(१)अनागतेच्छा सकल्पोऽभिष्या । एतया खळु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्तृस्वेन ।नीमित्तःवं दार्शतम् । 'बहु स्यामि'ति च स्वविषयतयोपादानस्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

स॰ साक्षाच्योभगाम्नानात्॥ २५॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमन्य तस्यार्थं व्याचष्टेन "आकाशादेचे"ति । (ए.४३३ पं.८) श्रुतिब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उगदानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितामित योजना ॥२५॥

सु॰ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिप्रहणभुपलक्षणं निमित्तामस्योप द्रष्टव्यं, (२)कमेखेनोपादानस्वास्कर्तुस्वेन च तन्त्रिति निमित्तस्वात् । "कथं पुनिरे"ित सिद्धसाध्य गरेकत्रासमवायो निरोधादिति । "परिणामादिति । द्रमा" इति । पूर्वसिद्धस्याध्यनिर्वचनीयिकारात्मनो परिणामो ऽनिवचनीयस्वाद्धदनाभिक्ष एवेति सिद्धस्यापि साध्यस्वामित्यर्थः । एकवाक्यस्वेन व्याव्ययः परिणामादिस्यवाच्छ्य ३) व्याच्छे—-"परिणामादिति वं"ित । सच्चस्य परिणामादिस्यवाच्छ्य ३) व्याच्छे—-"परिणामादिति वं"ित । सच्चस्य चेति है बह्मणो छपं । सच्च सामान्यविशेषणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यसेजोळक्षणम् । स्य च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदन्तया वाव्याकाशळक्षणम् । कथं च तद्बह्मणो छपं १ यदि सस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणः माद्बह्म भूतानां प्रकृतिसिति ॥ २६ ॥

स्व योनिश्च हि गीवते ॥ २७॥

(४)पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुसाध्यागमिवराधेन दूषयित "यरपुनिर"ित (प्र. ४३५ पं. ६)। एतदुक्तं भवित—ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेश्वापूर्वकजगत्कर्तृन्वात् कुम्भकर्तृकु लालवत्। (५)अश्वर्श्वरस्यासिद्धराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षश्वाप्रसिद्धिविशेष्यः। (६)अश्वरहु नीतु पल्ड्ये न्यायः प्रवर्तते इति । आगमात्तिसिद्धिरिति चेद् , हन्त तिर्धे यादशमीश्वरसागमे। गमयित तादशोऽभ्युपगन्तव्यः। स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयतीति। (७)विशेष्याश्रयभाद्यागमविरोधान्नानुमदेतुमईतिति, कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः। (८)इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विश्वराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुन्तं महा जगदुपादानं द्रष्टव्यम्। न खळु नित्यस्य निष्कलस्य महाणः सर्वात्मत्वे क्देशेन वा परिणामः सम्भवति नित्यत्वादनेकदेशत्वादिरयुक्तम्। (९)न च मदः शरावादयो भिग्नन्ते न

⁽१) स्वश्थामिध्याज्ञन्दार्थमाहानागतेति । अनागतवस्तुनीच्छा-सङ्करगे वाश्मिध्या, तया स्वातञ्च्यं दार्जितं तेन च निमन्तवमपि 'सोश्कामयते'स्यादिश्चनी दर्जितमित्यर्थः ।

⁽२) निमित्तोपादानस्वे हेतुपरं यस्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचछे कर्मस्वेनेति ।

⁽३) प्रथक्कृत्वा। (४) नैयायिकस्य। (५) पूर्वोक्तनैयायिकानुमाने। (६) न्यायभाष्यकाराः।

⁽ ७) विश्वेष्यति । साध्यं प्रति विश्वोष्यस्य हेतुं प्रति चाश्रयस्य बाहकतयोपजीभ्यागमविरोधादिस्यर्थः ।

⁽८) नतु आत्मकृतेः परिणामादित्यनेन सूत्रेण परिणामवादो वेदान्तदर्शनकारस्याध्याभिमतो भातीत्यः-वैक्याह इये चेति ।

⁽९) एवं च शैक्षपिश्णामञ्च्यस्य विवर्तपरत्वं वेदान्तिमतेनोस्कत्वा यथाश्रुताभिप्रायेण परिणामत्वेन कोकाश्चिद्धस्य मुक्त्यसहत्वेन विवर्ततामाह न च मृद इति ।

चाभिषा न वा भिन्नाभिषाः कि त्वनिवंचनीया एव । यथाह श्रुति 'र्मृत्तिकेत्येव सत्यामि'ति । तस्मादहैतोपकमादुपसंहाराच सर्व एव वेदान्तः ऐकान्तिकादेतपराः सन्तः साक्षादेव कचिद् हैतमाहुः, कचिँ द्वतिषेषेन, कचिद्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्भेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारप्रह आस्थेयः । (१)निह वाक्यैकदेशस्यार्थो-स्तीति ॥ २०॥

स्यादेतत् , मा भूप्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मापादानत्वं सिध्यति, प्रमाण्या दीनामपि तदुपादानानामुपप्लनमानत्वा(२)तिषामपि हि सिचिदुपोद्वलकमस्ति वैदिकं लिङ्ग-मित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—

सु॰ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् ।
(३)प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्बयः ।
वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥ २८ ॥
इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यौ
प्रथमाष्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
सम्पूर्णश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

सु॰ स्मृत्यनवकारादोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनव-कारादोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सुखप्रहणाय(४)
वैतयोः सङ्क्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह—''प्रथमे ऽध्याय" इति (१०४३७ पं०५)। अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरसासिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन
लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः सम्बन्धः । पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्भोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष च विषयीति । तदेवमध्यायमवर्तार्थ तद्वयवमधिकरणमवतारयति—''तऋ
प्रधमं ताव"दिति (१०४२० पं०१)। तन्त्रयते च्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं,
तदेवाद्या यस्याः सा स्मृतिः तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याखाः
सुरिपद्मशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खन्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्दृतिवद्
न्योऽवकाशः शक्यो वदितुमृते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदिप चेन्नाभिदस्युरनवकाशः सर्थोः
ऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदिरिधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—

⁽१) नतु मध्ये सृष्टिश्वस्येव समपञ्चता स्याद्ब्रह्मण इत्याशंक्याह नहीति । उपक्रमायवगततास्ययंमहा-बाक्यमध्यस्थाऽवान्तरवाक्यस्य प्रधानातुरोधेन मायामयङ्गाष्टिविषयन्त्रमित्यर्थः ।

⁽२) बुद्धी प्रतिभासमानत्वात् ।

⁽ ६) अध्यायार्थकङ्गाङकङ्गोकमाङ प्रतिज्ञेति । प्रथमे सुत्रे विचारप्रतिज्ञा, द्वितीयं लक्षणम् , चतुर्के स्टब्यमाणे वेदान्तवाक्यसमन्त्रयः, स च ब्रह्मण्येव नान्यत्रेति शिष्टार्या त्रिपार्या साधितमित्यर्थः ।

⁽४) वृत्तिति। वृत्तस्य समन्त्रयाध्यायस्य वर्तिष्यमाणस्य विरोधाध्यायस्य च सङ्गतिप्रदर्शनायं अनाया-देन ज्ञानाय च ।

"कथं पुनरीत्तत्यादिभ्य" इति (१०४३९ पं०४)। प्रसाधितं खलु धर्ममीमां सायां(१) 'विरोधे त्वनेपेक्षं स्यादसति ह्यनुमान'मिरयत्र यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्व छतयाऽनेपक्षणीयत्वम् , तस्मान्न दुर्वछानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तमुपवर्णनमपि तु स्व तःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्वछाः स्मृतीबोधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते— "भवेद्य'मिति । प्रसाधितोऽप्यर्थः श्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः । आपाततः समाधानमुक्तवा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी— "किपिलप्रमृतीनां चार्ष" भाति । अयमस्याभिसिन्धः— मद्द्या हि शाखस्य कारणमुक्तं 'शास्त्रयोनित्वा'दिति, तेनेष वेदराशिबद्धा प्रमवः सन्ता(२)जानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रयोचरतद्बुद्धपूर्वको यथा तथा किपिलादीनामिपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽमृषामस्ति कश्चिद्धिशेषः । न चेताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्ते अन्यथितुम् । तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छुतय एव नेत्रथाः । अपि च तर्कोऽपि किपिला दिस्मृतीरनुमन्यते, तस्माद्ययेतदेव प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त आह—''तस्य समाधि''रिति । (३) यथा हि श्रुतीनामिवगानं ब्रह्मणि गितिसामान्यात् , नैवं स्मृतीनामिवगानमित प्रधाने, तासां भृयसीनां ब्रह्मोपदानत्वप्रति प्रदेशनात् , तस्मादिवगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थ्रयो नतु स्मातीं विगानावित । तिकिमिदानीं परस्परिवगानात् सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह—''विप्रति पत्तो च स्मृतीना''मिति (पृ० ४४० पं० १४)। ''न चातीन्द्रियार्थानि''ति (पृ० ४४९ पं० १) अर्वाग्दगिभप्रायम् । शङ्कते—''शक्यं कापिछादिनां'मिति विराकरोति—''न सिद्धरपी''ति । न तावत्किपिछाद्य ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किन्तु वि निश्चितवेदप्रामाण्यानो तेषां तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मिन सिद्धरत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मिन न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्मवीयवेदार्थानुष्ठानछः अधनन्मत्वात्तिसिद्धीनों, तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तिद्वरद्धार्थाभिधानं तदपवाधितमप्रमाण्योन । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशाङ्कतुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य । तदेवं वेदिवरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्तवा सिद्धानामपि परस्परिवरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पृवर्कि(४) स्मारयति—''सिद्धद्यपाश्चयक्तव्यनायामपी''ति । श्रद्धाजडान् वोध्यति—''परतः

⁽१) 'औदुम्बरी स्पृष्ट्वीद्रायेत्' इति पत्यस्त्रश्रुतिबिरुद्धा 'सर्वामावेष्टेत' इति स्मृतिर्मानं नेवित संशये, स्मृतिमिर्मूलुस्यतुमानात्मत्यस्वातुमितश्रुत्योख स्वपराधीतश्रुतिबन्सम्बलतयोऽदितातुदितबिद्धकल्पासम्मवा-न्मानामिति पूर्वपचे, सिद्धान्ततयेदसुपातिष्ठते 'बिरोधे क्ति'।ते मीमांसायाम्, असति विरोधे यतो मूलश्रुत्यतुमानं स्वपराधीतश्रुत्योस्तुस्योस्तुस्यत्मानं स्वपराधीतश्रुत्योस्तुस्यत्मानं स्वपराधीतश्रुत्योस्तुस्योस्तुस्यत्मानमर्थापद्धार्थः। प्रत्यस्यश्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेश्वमपेश्वावार्जतं हेयमित्यर्थः। प्रत्यस्त्रश्रुतिवरुद्धयेत् तु न श्रुत्यद्वमानमर्थापद्धारेण मानस्याध्यपद्धारात् अतो मूलाभावादप्रमाणिनिति ।

⁽२) आजानेति । आजानिसद्धा-स्वभावसिद्धा च सा अनावरणभूतार्थमात्रगोचरा या तद्बुद्धिर्त्रदात्रानं सत्पूर्वको वेदराजिः इत्यर्थः । सत्यानृताविषयवारणार्थं मात्रपट्म ।

⁽३) अन्यस्मृत्यनवकाञ्चवहात्रान्तरमपि सिद्धान्तसाधकं प्रदर्शयत्राह यथाहीत्यादिना। अविनानं विरुद्धा-र्थानभिधानम्। (४) 'विप्रतिपेत्रौ च'त्यादिभाष्येण पूर्वमुक्तम्।

न्त्रप्रज्ञस्यापी"ति । ननु श्रातिश्वेतकापिलादीनामनावरणभूनार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां भचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादिस्यत आह-- 'या तु श्च-ति"रिति । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमईन्ति । न च वि-कल्पो वस्तुनि, सिद्ध तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतीत्पार्धं विकल्प्यते, न सिद्धम्, तस्य ब्यवस्थानात् । तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण (१)भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रीत इति । स्यादेतत् , कपिल एव श्रीतो नान्ये मन्वादयः, ततश्च तेषां स्यतिः कपिलस्यातिविरुद्धाः Sबहेयेत्यत आह--"भवति चान्या मने।"रिति (पृ० ४४२ पं० १)। तस्याश्रामः मान्तरसम्बादमाह--"महाभारते ऽिप चे "ति । न केवलं मनीः स्पृतिः स्पृत्यन्तरसं-वादिनी श्रुतिसम्वादिन्यपीत्याह--"श्रुतिश्चे"ति । उपसंहरति-"अत" इति (पृ॰ ४४३ पं॰ ३) स्यादेतत् , भवतु वेदविरुद्धं कापिलं व वस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रमन् बत्या को विनिगमनायां हेतुर्यता वेदावराधि कापिलं वचा नादरणीयमित्यत आह- धवेद-रय हि ।नरपेक्ष"मिति । अयमभिसन्यः-सत्यं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रः क्रियायामस्ति स्वातन्त्रयं कपिळादीनामिव, स हि भगवान् यादशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मित्रिय सर्गे प्रणीतवान्, एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन् , पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रश्वरयोः कार्यकारणभावः(२)। तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्राक्रया येनास्य किपलादिवत्स्वातन्त्रयं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदिप न शासकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपर्यायेणाविभावात् । (३)शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वा-तन्त्रयाभावेन निरस्तसमस्तदेषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम् । (४)कपिलादिवः चौं त स्वतःत्रकिपलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभनपूर्वाः, तस्मासासामर्थप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत् स्मृत्यनुभवो करूप्येते तावत् स्वतःसि द्भमाणभावयाऽनेपेक्षयेव श्रुत्या स्वार्थी विनिश्वायित इति शीव्रतरप्रश्चतया श्रुत्या स्पृत्य-र्थों बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥

सु॰ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानस्य तावत् क्रिचिद्धदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तिद्विषाणां तु महदादीनाः तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्महदाद्यो लोकसिद्धाः । तस्मादात्यान्तकात् प्रमा णान्तरासम्बादात् प्रमाणमुलत्वाच स्मृतेर्मूलाभावादभावे। वन्ध्याया इव दौहित्र्यस्मृतेः(५)।

⁽१) सगरपुत्रभतन्तुः सांख्यभणेतुम्र कापेल इति शब्दसाम्यमात्रेण ।

⁽२) कार्यकारणभाव इति । एवं च कार्यकारणभावस्यानादित्वेन न प्रागमूतस्य ज्ञाह्नस्य तदर्थभान-पूर्विका चूतना क्रिया किन्तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणातुवर्तमानस्य स्मारणेनाभिन्यक्तिरित्यर्थः ।

⁽३) नतु गुणवहत्तृज्ञानजन्यत्वाभावें कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत् , स्वत इत्याह शास्त्रं चिति ।

⁽ ४) नम्बेवं तार्ड वेदान्तिमते प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाःकिपिलादिवचस्तथा किं न स्यादित्यतः आह किपिलादीन्ति। यथाऽनपेश्वत्वेन ज्ञीव्यतरपवृत्तश्चरया तहिरुद्धिलङ्गस्य श्रुतिकन्पनापेश्वत्वेन विलाम्बतपवृत्तेः पिरुक्केदकस्वामावस्तथाऽनपेश्वश्चरया तहिरुद्धकापिलवाक्यस्य सापेश्वरवेन विलाम्बनः प्रामाण्यामाव इति भावः ।

⁽ ५) दीडिज्यस्मृतोरीति। यथा बन्ध्या चेन्स्मरति इदं मे दीडिबेण कृतामति, सा स्मृतिर्मूलस्य दुहि-तुरमाबादममाणमेबसेबाबापि मूलभूतातुमवामाबात्स्मरणाभाव इति भावः।

न चार्षज्ञानमत्र मूलमुपपवात इति युक्तम् । तस्मान कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ ३॥

नानेन थोगशास्त्रस्य हरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्तियते, किन्तु जगदु-पादानस्वतन्त्रप्रधानताद्विकारमहदहद्वारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तिद्विच्यते । न चैता-वतेषामप्राप्ताण्यं भवितुमहिति । यस्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमस्नुवीरन् । न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि, किन्तु (१)योगस्वरूपतस्याधनतदवान्तरफळविभातितस्य-मफळकैवल्यच्युःपादनपराणि । तच्च किश्चित्रिभित्तीकृत्य च्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणोध्वव (२)प्रगप्रतिस्पर्यवत्तमन्वन्तरवंशानुचरितं तस्प्रतिपादनपरेषु, न द्व तद्विवक्षितम् । अन्यपरादिष चान्यिनामनं तस्प्रतीयमानमभ्युपेयत, यदि न मानान्तरेण विरुद्धोत । अस्ति तु वेदान्तश्चितिभरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभृतादिष योग-शास्त्रात्र प्रधानादिक्षिद्धः । अत एव योगशाद्यं च्युत्पादियताऽऽह स्वभगवान् वार्षगण्यः-

(३)गुणानां परमं इपं न दाष्ट्रिपथमृच्छति । यसु दिश्विथप्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥ इति ।

योगं व्युत्पिपादियवता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ता, न तु भावतस्तेषामतात्विकत्वादित्यर्थः। अलोकसिद्धानामपि प्रधानादिनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोत्रेक्षितानामनुत्राद्यत्युप्पत्रम्। तदनेनाभिसन्धिनाह—"पतेन सांख्यसमुतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिप्रि,
प्रधानादिविषयतया, प्रत्याख्याता द्रष्ट्रव्ये"ति (पृ० ४४४ पं०)। अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति—"नंवेचं स्नति समानन्यायत्वा"दिति। समावते—"अस्त्यत्राम्यधिका शंका"। मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता विज्ञायि, योगशास्त्र तु प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते। बहुलंहि योगशास्त्रणां वेदेन सह संवादो दश्यते। उपनिषदुपायस्य च
तत्त्वज्ञानस्य योगपिक्षास्ति । न जातु योगशास्त्राव्यविहितं यमनियमदिबहिरज्ञमुपायमपद्यायान्तरः व च भारणादिकमन्तरंणापनिषदात्मतत्वसाक्षात्कार उदेतुमहाति। तस्मादौपानपदेन तत्त्वज्ञाननापेक्षणात् सवादबाहुल्याच्च वेदेन।धाकादिस्मृतं(४)वयोगस्मृतिः प्रमाणम्। ततत्र प्रमाणात्
प्रधानादिप्रतिर्तिर्गाक्षवस्तम् । न च तद्प्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमाद्यतिति युक्तम्। तत्राप्रधानादिप्रतिर्तिर्गाक्षवस्तम् । न च तद्प्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमाद्यतिति युक्तम्। तत्राप्रमाणयेऽन्यत्राव्यनाश्वसात् । यथाद्वः

⁽१) योगिति । योगस्तरूपं चित्रवृत्तिनिरोधः, तस्ताधनं यमनियमादिः, तदवान्तरफलमणिमादिकि-भूतिः, मुक्त्वफलं कैवर्ल्यं चेत्रवां ब्युत्पादकानीत्पर्यः ।

⁽२) सर्गः सृष्टिः, प्रतिमर्गः प्रलयः, वंशानुचारतं तत्कर्म ।

⁽३) गुणानामिति । यतः प्रधानादेरविवश्चा योगशास्त्रको गुणानां सस्वादीनां परमं रूपमित्रष्ठानमात्मा बृष्टिपर्थं न गच्छति, यनु दृष्टिपथप्रातं दृश्यं प्रधानादि तन्मायैव सुतुच्छकं भिष्ठयेत्यर्थः।

⁽४) 'अष्टकाः कर्तन्याः, तटाकं खनितन्यम्' इत्यादिस्मृतयो प्रमाणं नवेति सन्देहे धर्मस्य देदैकप-माणत्यात् तासौ अयःसाधनत्वे वदानुपलम्मा समृतेर्धमेणापि निर्माणसम्भवास्य न प्रमाणामिति पूर्वपन्ने, वेद्दर-धानुष्ठःतृगामेव सनिवन्धनासु समृतिषु कतृं-वाःमूलभूतवेदमनुमापपन्त्यस्ताः स्मृतयः प्रमागामिति पूर्वमीन -सायौ यथाऽष्टकादिस्भृतीनौ प्रामाण्यमित्यर्थः ।

(१) प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्षचन मर्कटाः । नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगोचरे ॥ इति ।

भेगं लब्धप्रसरा प्रधानादी योगाप्रमाणतापिकाची सर्वत्रेव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेषता प्रधानायभ्यपेयमिति नाश्च्दं प्रधानमिति शङ्कार्थः । से "यमभ्यधिकाशङ्का-तिहेशेन निवर्धते" । निवृत्तिहेत्माह—"अर्थेकदेशसम्प्रतिपत्तावपी"ति (प्र• ४४५ एं० १)। यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत अनेत प्रत्यक्षवेदान्तश्रतिविरोधे नाप्रमाणम् , तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वासः स्थात , तस्मान्न प्रधानादिपरं तत् , किन्त तिश्वमित्तीकृत्य योगव्यत्पादनपुरमित्यक्तम । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्य-मण्डान्त, नहि चक्ष रसादावप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवित्महीते । तस्माद्वेदान्तश्रातिविरोधात प्रधानादिरस्थाविषयो न स्वप्रमाण्यमिति परमार्थः । स्यादेततः अध्यातमविषयाः सन्ति स इस्रं स्मत्यो बौद्धाईतकापालिकादीनां. ता अपि कस्मान निराकियन्त इत्यत आइ-''सतीब्सपी''ति । तास खलु बहलं वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानाहतासु कैश्विदेव तु पुरुषाः पसदैः पश्चप्रायम्ब्हेंच्छादिभिः परिगृहीतास वेदमललाशक्षेत्र नास्तीति न निराकृताः, ताहै परीतास्तु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्यवस्यन्त इत्यर्थः । "न सांख्य-श्वानेन वेद निरपेक्षेणे"ति । प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः । "द्वैतिनो । ह ते सांख्या योगाश्च"। ये प्रधानादिपरतया तच्छास्रं व्याचक्षत इत्यर्थः। संख्या सम्यग्बद्धिनेदिकी तया वतन्ते इति सांख्याः, एवं योगो ध्यानम्, (२)उपयोपययोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्ति-निरोधो हि योगः, तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम् , अन्येऽपि यमानि यमादयो बाह्या आन्तराख धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्यः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां रुणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥ ३॥

सु॰ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च वाब्दात्॥ ४॥

(३) अवान्तरसङ्गतिमाह—''ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पश्चस्ये''ति (पृ० ४४६ प० ६) । चोद्यति—''कुतः पुनः''रिति । समानिषयते हि विरोधो भवेत् , न चेहास्ति समानिषयता, धर्मबद्दद्वाणोपि मानान्तराविषयतयाऽतक्यं स्वेनानपेक्षास्रायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधते—''भवेद्य''भिति ।

(४) मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः । धर्मोऽन्तु कार्यकपत्वाद्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥

⁽१) प्रसरामिति । यथा सर्कटानां विश्वाचानां वैकत्रपसरसम्भव एव सर्वत्र प्रदेशेषु प्रसरो भवति तथैव यागञ्जाञ्जस्यापि प्रधानादे। विश्वय क्ट्रेशे प्रामाण्यसम्भव एव यमादिस्रवयोगविषयेषु प्रामाण्यं सम्भवतीति क्षोकार्थः ।

⁽२) ननु कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाचकयोगद्राब्दस्य चिन्तारूपध्यानवाचकवन्तत्राह उपायिति।

⁽३) अवान्तरसङ्गतिमिति । स्मृतीनामशामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तवैलखण्याः इतृत्तानुवादनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमिति सङ्गतिभित्यर्थः।

⁽४) 'भवेदयम्' इत्यादिसमाधानार्थभाष्यसङ्गाहकश्चाकमाह मानान्तरस्येति । सिद्धपदार्थावेगाहिक-माणान्तरस्य कायंतया धर्मो विषया न भवेद्बद्धा तु सिद्धन्वात्तद्विषयं भवत्येवेत्यर्थः ।

तस्मात्समानविषयत्वादस्यत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कोदरे को हेतुरित्यत आह—-'यथा च श्रुतीना''मिति (पृ॰ ४४६ पं॰ १२)। (१) सावकाशा बह्वचोऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तद्युगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतः किविरोधे तद्युगुणतया बह्वचोऽपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिन्योख्यानमईन्तीत्यर्थः । अपि च बह्यसाक्षात्कारो विरोधितयाऽनादिमविद्यो निवर्तयन् दृष्टेनैव ह्रपेण मोक्षसाधनिष्यते, तत्र बह्यसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधम्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरः , बहिरः त्वस्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं झानं, तेन प्रधानश्रयासत्याप्यनुमानमेव बळीय इत्याह—''दृष्टसाधमर्थेण चे"ति। अपि च श्रुत्याऽपि ब्रह्मणि तर्क आहत इत्याह—'श्रुतिरपी'' ति। सोऽयं ब्रह्मणो जादुपादानत्वाक्षयः पुनस्तकेण प्रस्तुयते।

(२) प्रकृत्या सह साइत्यं विकाराणामवास्थितम्। जगद्गसास्कपं च नेति नो तस्य विकिया ॥ विशुद्धं चेतनं कद्मा जगण्जडमशुद्धिभाक्। तेन प्रधानसाइत्यात् प्रधानस्यैव विकिया ॥

(३)तथाहि-एक एव श्रीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया पत्युश्च सप्रकानां च चैत्रस्य च क्रिणस्य तामविन्दतोऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाधते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तः स्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकोचावचप्रपद्यतया च जगदशुद्धमचेतनं च, ब्रह्म तु चेतनं विश्चदं च निश्तिशयत्वात् । तस्मात् प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारे। जगन्न तु ब्रह्मण इति युक्तम् ।

ये तु चेतनब्रह्मिवशारतया जगच्चैतन्यमाहुस्तान् प्रत्याह--"अचेतनं चेदं जगिद्"ति (१० ४४० पं० १३) । व्यभिचारं चोदयति-"नतु चेतनमपी" ति । परिहरति-"न स्वामिभृत्ययोरपी" ति । गतु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तर स्योपकाषीत्, तत्कार्यकरणबुद्धादिनियोगद्वारेण तृपकरिष्यतीत्यत आह--"निरितिश्चा ह्यकर्तारश्चेतना" इति (१० ४४८ पं० २) । उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तदः भाषो निरितश्चयस्म् (४), अत एव निर्धापारत्वादकर्तारस्तरमालेषां बुद्धादिप्रयोक्तृत्वमि नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽशुश्चयषीजमुद्वादयि—"योऽपी"ति । अभ्युपत्वापाततः समामान-माह-"तेनापि कथंचिदि"ति । परमसायनं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयित "न चेतदिप विळक्षणत्विमि"ति । सुत्रवायविभिसन्धि (५)माह-"अवगम्यमानमेव

⁽१) एकश्रुत्यनुसारेणेतरश्चातिनयनदृष्टान्तमात्रान्तर्वदशेन श्चातिसङ्कोचो न युज्यते वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यांशक्याह सावकाशा इति । श्चतीनां निमित्तकारणत्वे सावकाशत्वं तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाश-त्वमित्यर्थः ।

⁽२) सर्वत्र प्रकृतिसमानरूपस्य विकारेष्यतुगतं दृष्यते, जगद्र्पविकारस्य विद्युद्धचेतनास्मकव्रक्षसमा-नरूपस्यामावाज तस्य जगदुपादानस्य किन्तु सुखदुःखात्मकस्याजदात्मकप्रधानतुल्यक्रपस्य सम्भवतीति का-रिकाद्वयेन तकीकारः प्रदर्शितः।

⁽३) जगतः मुखायात्मकार्वं विवृण्यानः प्रधानकारणवादं वृद्धपति तथाहीत्यादिना ।

⁽४) आगमापायिधर्मश्च-यत्वम्। (५) 'शब्दात्' इति स्त्रैकदेशाभिपायम्।

हीदिमि''ति । (१)शब्दार्थात् खळु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमु-पोद्विद्धतं मानान्तरेण साक्षाच्छूयमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत् , मानान्तराभावे त्वार्थोऽधः श्रुत्य-चैनापबाधनीयो, न तु तद्वलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्त्रान्तरमवतारियतुं चोदयति—"ननु चेतनत्वमि किचिदि"ति (१० ४४९ पं० ४)। न पृथिन्यादीनां चेतन्यमार्थमेन, किन्तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः ॥ स्त्रमवतारयति—"अत उत्तरं पठिति"—

स् अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५॥

विभजते-"तुशब्द" इति । नैताः श्रुतयः साक्षानमृदादीनां वागादीनां च वैत -न्यमाहुर्पि तु तद्धिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्यतिबलेन न सुदादीनां वागाः दीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात् पुनरेतदेविमत्यत आह-"विशेषानुगति ¥याम्"। तत्र विशेषं ब्याचष्टे--"विशेषा ही।"ति । भोक्तृणामुपकार्यंताद् भृतेन्द्रिः याणां चोपकारकरवात् साम्ये च तद्तुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च 'विज्ञानं चाभव'दिति श्रुतेश्व विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रायुक्तः स नीपपयते । देवताशब्दक्रती वाडत्र विशेषो विशेषशः ब्देनोच्यत इत्याह—"अपि च कौषीतिकनः प्राणसंवाद"इति । अनुगति व्यान चर्छ- "अनुगताश्चे"ति (पृ॰ ४५० पं० १) । सर्वत्र भृतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीइपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्यः श्रुतयो अभिर्मान् भावा सुखं प्रावि-शद्वायुः प्राणो भूता नाधिके प्राविशदादित्यश्रक्षर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्'--(ऐ० आ० २।४।१।४) इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्व क्षेत्रज्ञभेदाश्वेतनाः । -तस्माक्षेन्द्रियादीनां चैतन्यं कपत इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादि॰ करीराणामिव क्षेत्रज्ञाविष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाविष्ठानेन चैतन्यं द्रदय-तीत्याह "प्राणसंवादवाक्यशेषे चे"ति। "तत्तेज पेक्षतेत्यपी"ति। यय-पि प्रथमें इच्याये(२) भाक्तत्वेन वार्णतं तथापि मुख्यतयापि कथंचित्रेतं शक्यमिति द्रष्ट -स्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति — "तस्मादि" ति ॥ ५ ॥

खिद्धान्तसूत्रम्**—**

सु॰ दृश्यते तु॥ ६॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं साहत्यं विकल्प्य दूषयति "अत्यन्तसाहत्ये चे"ति (ए॰ ४५१ पं॰२)। प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं बैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—"विलक्षणत्वेन

(२) तत्रस्थेक्षित्याधिकरण इत्यर्थः। ऐक्षतेत्यस्य सुख्यत्वं तेज आदिशब्दा लाखणिका एव तदिदसुक्तं

कथंचिदिति ।

⁽१) जगतोऽचितनत्वभवणमपि चैतन्यानाभिन्याक्तिपरमिति प्रधानकारणवादिनः ज्ञक्कानिरासार्थकमा-ध्यस्थाऽनवगम्यमानपदं व्याचस्राण आह ज्ञान्दार्थादिति । लोकतोऽनवगम्यमानस्य चेतनप्रकृतिकत्वस्य केवज्ञश्चतार्थापत्त्या कल्पनायामचेतनत्वप्रतिपादकज्ञान्दविरोधस्य दूषणतयोद्भावनसामध्याललोकानुमवस-द्भावे श्चतार्थापचेस्ताद्धेरोधो न दूषणं किन्द्व प्रत्यक्षभुतिरेव चैतन्यानभिन्यक्तिपरतया व्याख्येया मवेदिति न्तात्पर्यम् ।

च कारणेने"ति । सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारमावाविरोधि-तदनुवर्तने तादा-रम्बेन प्रकृतिविकारमावामाबात् , मध्यमस्त्वसिद्धः, तृतीयस्तु ।नेदर्शनामाबादसाधारण(१) इत्यर्थः । अथ जगवोनितयाऽऽगमाद्रह्मणोऽवगमादागमवाधितविषयत्वमनुमानस्य कस्मा कोद्भाव्यत इत्यत आह--"आगमविरोधस्ति"ति । न चास्मिकागमैकसमिषगम-नीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम खाक्षिप्येतेत्याशयवानाह-"यन्तृकं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणी"ति । यथा हि कार्यत्वाविशेषेऽ'प्यारोग्यकामः पथ्य-महनीयात्स्वरकामः चिकतां भक्षयेदि'स्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वगंकामो यजेते'स्यादीनाम् , तत्कस्य हेतोः ? अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवं भूतत्वाविशेषेऽपि प्राथिव्यादिनां मानान्तरगोचरत्वं न तु भूतस्यापि ब्रह्मणस्तस्याम्ना-यैकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया स्मृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्याग-मसिदं ब्रह्मणस्तकंविषयस्यं कथं तर्हि अवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह-"यद्पि अवणब्यातिरेकेणे"ति । तकों हि प्रमाणविषयविवेचकतया तादीतिकर्तव्यताभृतस्तदाश्रयो Sसति प्रमाणेऽनुषाह्यस्याश्रयस्याभावात् शुःकतया नाद्रियते, यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तः द्विषयविवेचकस्तदविरोधी स 'मन्तव्य' इति विधीयते । "श्रुत्यनुगृहीत" इति । श्रुत्या अवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतो"Sनुमवाङ्गावेने"ति । (२)मतो हि माव्य-मानो भावनाया विषयतयाऽनुभूतो भवतीति मननमनुभवाज्ञम् । "आत्मनोऽनन्वा-गतत्व"मिति । स्वप्नाधवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणः वादिभिः कारणसालक्षण्येऽपि कार्यस्य कथंचिच्चैतन्याविभीवानाविभीवाभ्यां विज्ञानं चावि-ज्ञानं चामवदिति जगरकारणे योजायितुं शक्यम् , अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्गेजिमे-तत्, (३)नहाचेतनस्य जगस्कारणस्य विज्ञानरूपता सम्भविनी, चेतनस्य जगस्कारणस्य सुषुप्ताच्यवस्थास्विव सतोऽपि चैतन्यस्यानाविभीवतया शक्यमेव कथैचिदविज्ञानात्माःवे योजियत्रिमित्याह—"योऽपि चेतनकारणश्रवणवलेने"ति (१० ४५३ पं॰)। पर स्यैव स्ववेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । "प्रत्युक्तत्वान्तु वैखक्षणय-स्ये"ति । वैळक्षण्ये कार्यकारणमावो नास्तीस्यभ्युपेत्येदमुक्तम् , परमार्थतस्तु नास्माभिः रेतदभ्यपयते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सु॰ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्॥ ७॥

(४)न कारणाःकार्यमभिन्नमभेदे कार्यःवानुपपत्तः, कारगवरस्वात्मनि वृत्तिविरोधातः शुक्ताशुक्तादिविरुद्धवर्मसंसर्याच्य । अथ विदातमनः कारणस्य जगतः कार्याद्वेदः, तथाः

⁽१) सपक्षविपक्षव्यावृत्तो पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो, यथा सर्वे व्यणिकं सत्त्वादिति, एवं चैतन्यान-न्वितत्वमपि बसाधारण इत्यर्थस्तयाचास्यान्वयन्यतिरेकदृष्टान्तामावादसाधारणत्वं भाष्ये स्फुटीकृतम् ।

⁽१) श्रवकपादचात्यासम्भावनानिरासक्तवाचारम्भणत्वादितकाभित्रायं मननस्य साक्षात्काराङ्करतं ध्याः -नव्यवधानेन न तु साक्षादित्याह मतो हीति ।

⁽३) नहीति । अचेतनस्य जगन्कारणस्य सर्गोत्तरकालं विज्ञानात्मकजीवस्वरूपता न सम्भवतीत्यर्थः 🕞

⁽४) उत्पत्तेः पूर्वे कारणस्य सस्वात्तदिनि कार्ये कथमसत्स्यादत आह न कारणादिति।

चैदं जगरकार्यं सत्वेऽपि विदारमनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेनीस्ति, नास्ति चेदसदुरपद्यत इति सन्ति संविद्याविद्याक्षेष इत्याह्-'धाहि चेतनं शुद्धामि''ति । परिहराति—''नैष द्राप्त'' इति कृतः ? 'प्रतिषेधमात्रत्वात्'' । विभजति—''प्रतिषेधमात्रं हीद्मिति'' । प्रतिपाद-विष्याति(१) हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्वाभ्यां नि निर्वचनीयम् अपि तु कारणक्षेण शक्यं सत्तेन निर्वचति। एवं च कारणसत्तेव कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्यति कथं तदुत्पत्तेः प्राकु सति कारणे भवत्यसत् । (२)स्वक्ष्पेण तृपत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामिनवीच्यस्य न सतोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवाद्यिति इत्यथः ॥ ७ ॥

म्॰ अपीतौ तद्वत्यसङ्गाद्समञ्जसम्॥ ८॥

असामज्ञस्य विभजते—"अत्राह" चोदकी, "यदि स्थील्ये"ति (पृ० ४५४पं० ३)। यथा हि (३)यूषादिषु हिन्नुसैन्धवादीनामिवभागळक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं क्षप्रत्येवं ब्रह्मिण विद्युद्धयादिधर्मणि जगल्लीयमानमिवभागं गच्छद् ब्रह्मस्वधर्मेण (४)६पयेषा चान्यथा लये। लोकसिद्ध इति भावः। कल्पान्तरेणासामज्ञस्यमाह—"अपि च समस्त-स्ये"ति। नहि समुद्रस्य फेनोर्भिषुद्बुदादिपरिणामे वा रज्ज्वां सर्पधारादिविश्रमे वा नियम्मो द्यः, समुद्रो हि कदाचित्फेनोभिद्धपेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चिरसर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति। न च कमिनयमः। सोऽयमत्र भोग्यादिविभागिनियमः कमिनयमश्चासमञ्जस इति। कल्पान्तरेणासामज्ञस्यमाह—"अपि च भोष्कृणा"िम्

सिद्धान्तसूत्रम्—

सु॰ न तु दृष्ठान्तभावात् ॥ ९॥

नाविमागमात्रं लगेऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागस्तत्र च तद्धमीक्षणे सन्ति सहसं स्टान्ताः , तव(५) तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मक्षणे न दृष्टान्तलवोप्यस्तीत्यथेः ।स्यादे तत् , यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्माक्षणं कारणस्थत्यत आह—''अनन्यत्वे पी।'ति (१० ४५५ पं० ७) । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं क्ष्पं शुक्तिनं च शुक्ते रजतमेविमदमपीत्यर्थः । अपि च स्थिन्यस्पात्तप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणाद्मेदमभि

⁽१) पृथुबुध्नोदरायाकारेण कार्ये कारणात्र भिन्नं, नाष्यभित्रम् , न सन्न चासद्तरतदूर्णेण सत्ता दुः साध्येति वश्यतीत्यर्थः ।

⁽१) न केवलसुत्यत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासस्यमध्माभिनैयायिकवदङ्गीक्रियते किन्तु सर्वदैवस्याह स्वरूपेणेति ।

⁽ ६) सूत्र:-- ज्ञाकरसः, जुस इति भाषायां प्रसिद्धः।

⁽ ४) मिश्रवेद । तथाच जगतो ब्रह्मकारणकावे कारणस्यापि कार्यश्वरग्रद्धशादिगसङ्ग इति सःकार्यवा-ादेवः श्रद्धानिपायः । नतु घटलये मृदो यथा न तद्पोमश्रणमेवमिडापि भवेदत आह बचाते । निरम्बयवा-- शान्ध्यपमादोसतुद्दवतमान एव लयो लोकपसिख् इति भावः

⁽ ५) सत्कार्यवादिनस्त्रांख्यस्य ।

दधती श्रुतिरनित्राङ्कनीया, सर्वेरेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्युत्पत्योर्थः परिहारः स प्रल्येऽपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्माक्षापातिमात्रमनुयोज्यपित्याह—"अत्यन्त्यं वेदमुख्यतहित । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा च स्वप्नदृगेक"हित पृ० ४५६ पं १)। लोकिकः पुरुषः । "एवमवस्थात्रयसाक्ष्येक"हित । अवस्थात्रयः (१)मृत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तरेणासामज्ञस्ये(२) कल्पान्तरेण दृष्टान्तभावं परिहारमाह— "यत्पुनरेतदुक्तिमि"ति । अविद्याशक्तिर्यतत्वादुत्पत्तिनयम इत्यर्थः । "एतेन"ति । स्थ्याक्षानविश्वागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानो पुनरूपत्तिप्रसङ्गः (३) प्रत्युक्तः, कारणामावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्वक्कानेन च स्थाक्तिनो मिथ्याक्षानस्य समुल्यातं निहरू तत्वादिति ॥ ९ ॥

सु० स्वपचदोषाच ॥ १०॥

कार्यकारणयोर्वेलक्षण्यं तावरसमानमेनोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽ-गितौ तद्वरप्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मरपक्ष इति यद्यप्युपरिष्टास्प्रतिपादयिष्याम्(४)-स्तथापि गुडिजिह्निकया समानस्वापादनिमदानीमिति मन्तन्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखो-पादानं क्षेत्राकर्माश्चयादीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १०॥

स्॰ तर्काप्रतिष्ठानाद्प्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

केवलागमगम्थे ऽथें स्वतन्त्रतकीविषयेन सांख्यादिवत् साधम्थेवैधम्यमात्रेण तर्कः प्रवतं विषये प्रधानादिसिद्धिभेवत् , शुष्कतकी हि स भवलाप्रतिष्ठानात् , तहुक्तम्-

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुश्लेरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते(५) ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यवित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्केकाणां मिथो विप्रतिपतिरित । सूत्रेण शङ्कते—"अन्यथानुमयमिति चेत्" । तदिभजते-"अन्यथा चयमजुमास्यामहु" हति । (६)नानुमानाभासन्यभिचारेणानुमानस्थभिचारःशङ्कतीयः प्रस्थितिषिति तदाभासस्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मारस्वाभाविकप्रतिवन्धविष्ठङ्गानुसर्णे निपु-णेनानुमात्रा भवितन्यम् , तत्थाप्रस्यूहं प्रधानं सेरस्यतीति भावः । अपि च येन तर्केणतर्काणान्मप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तद्प्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह्—"निहि

⁽६) सेर्वस्तकोंऽप्रतिष्ठितं उत किष्यतः ? नाग्स्य इत्याह नाजुमानाभाष्टेति । स्थामाविकप्रतिबन्धो— न्यासिः। नाय इत्याद्यापि चेति।

⁽१) जगन्कारणस्य ब्रह्मणा सुषुप्त्यायभावादाह्योत्पत्तीति ।

⁽१) अपिच समस्तस्येत्यादिनोक्तं द्वितीये दसामञ्चरये ।

⁽३) अपिच भोवतृणीमीतम्रन्थे तृतीयकल्पान्तरणोक्तः प्रसङ्क इत्यर्थः।

⁽४) शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपश्चे द्रिमे ।

⁽५) बहापोहनियुषरत्तिभितोध्यतुमानप्रगास्याऽन्यैर्नियुणतररस्य खण्डनं क्रियतेहतो नातु-भानमात्रेण कस्यचिद्धेस्य सङ्कावः स्थापियितुं ज्ञास्य इति क्लोकार्थः ।

प्रतिष्ठितस्तर्क एवे"ति । अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकळलोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः, न च शुत्यश्रीभासीनराकरणेन तदर्थतत्विनिश्चय इत्याह—"सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चे"ति । अपि च विचारात्मकरतर्करतिर्कतपूर्वपञ्चपरित्यागेन तर्कितं राद्धान्तमनुजानाति, सित चैष प्रविपञ्चावयये तर्के प्रतिष्ठारहिते प्रवर्तते, तदभावे विचारप्रमुत्तेः । तदिदमाह—"अयमेव च तर्कस्याळकार" इति (पृ० ४५६ पं० ८)। तामिमाश्चां सुत्रेण परिहरति—"प्रवम्पयाविमोक्ष्मप्रसंगः"। ने वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणायामः, किन्तु जगत्कारणसन्व स्वभाविकप्रतिबन्धक लिक्समित्त । यत्तु साधम्यंचैषम्यंमात्रं, तदप्रतिष्ठा दोषात्र मुन्यत इति । कत्यान्तरेणानिर्मोक्षपदार्थमाह—"अपि च सम्ययक्षानान्मोक्ष इति"। मृतार्थगोचरस्य हि सम्ययक्षानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरत्या व्यवस्थानं लेकि दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य, वैदिकं चेदं चित्रनजगदुपादानविषयं विद्वानं वेद्रोत्थतकेतिकर्तन्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितम्, वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्विक्षं रणकारणामावाच्य न ततस्तन्वव्यवस्थिति न ततः सम्यग्ज्ञानम् , असम्यग्ज्ञानाच्य न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥११॥

सु॰ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ ४०

(१)न कार्यं कारणादिभक्षमभेदे कारणक्ष्यवत् कार्यत्वानुपपत्तः, करोत्यथांनुपपत्तेश्व । अभ्भूतप्रादुर्भावनं हि तद्यंः । न चास्य(२) कारणात्मत्वे किंचिदभूतमस्ति यद्यंमयं पुरुषो यभ्तेता । आभेक्यव्यय्यंमिति चेत् , न,तस्या अपि कारणात्मत्वेन सस्वादस्येन वा अभिक्यंग्यस्यापि तद्वत्रसङ्गेन कारणात्मत्वक्याघातात् । निह् तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते । (३)किश्चेदं मणिमन्त्रोषधामिन्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमक्यवधानमविष्द्रस्थानं च तस्येव तदवस्थोन्द्रयस्य पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च (४)येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च (४)येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षं अभुष्यममनं कदाचिदनुमानं कदाचिदागमः । कार्योन्तरक्षं परोक्षं च (४)येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षं भूष्यकम्भनं कदाचिदनुमानं कदाचिदागमः । कार्योन्तराणि पिण्डकपालशकरंगचूर्णकणप्रस्तिनि कुम्मं व्यवद्यते, ततः कुम्मस्य पारोक्ष्यं कदचिदिति । तत्र । तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्मस्यात्यन्तानुपल्विधप्रसङ्गात् । कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविषद्धप्रमं संवर्णस्य मेदकत्वात् । भदाभद्योध्य परस्परविरोधेनैकत्र सहासम्भव इत्युक्तम् । तस्मात्कारणात्कार्यमेकान्तत एव भिक्षम् । न च भेदे गवाइववत्कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति साम्प्रतम् । अभेदेऽपि कारणक्ष्यत्त्वत्वतुपपत्तेहक्तत्वात् । (५)अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोनिमित्तनैमित्तिकभावस्य दर्

⁽१) पूर्व दूषितमपि सन्कार्यवादं नैयायिकमतेन दूषायतुम्रपक्रमते आरम्भवादस्थापनपूर्वकन्तन्मतः खण्डनाय न कार्यमिति । (१) कार्यस्य ।

⁽३) कुलालादिव्यापारात्राक् सृद् घटजून्या तदानी योग्यत्वे सति अनुपत्रभ्यमानघटत्वात् , ततश्च सन्वविरोधात्र कार्यकारणयोरभेद इत्याइ किञ्चति । ः (४) अर्थगतप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वेन ।

⁽९) घटो यदि मृदो भिजनतार्ड तत्कार्य न स्यादश्ववदिति तकस्य स तता स्थाभजनतार्ड तत्कार्य न स्याम्बद्धदिति प्रीतरोधसुबन्ता सूरुश्चीथस्यमाहात्यन्तेति ।

र्शनातः । (१)तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेदः एवोपादानोपादेयभावानियमहेतुः । यस्याः भूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कार्णस्य कार्यादलपारिमाणस्य दृष्टं यथा तन्त्वादीनां पटायुपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममहत उपादानान्नात्यन्तात्यपारिमाणमुपादेयं भनितुमहिति । तस्मायत्रेदमः ल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । (२)क्षी-दीयोन्तरानन्त्ये तु मेहराजसर्षपयोस्तुत्यपरिमाणत्वप्रसङ्घोऽनन्ता यवत्वादुमयोः । तस्मात्पः श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाः रममहतो ब्रह्मण उपादानादिभन्नमुपादेयं जगत्कार्यमाभिद्यती व्याख्येयेत्याचि कं ण्यतकीविरोधात् (३)सहस्र वंवत्सर्श्रातिवरकथांचिजनघन्यश्रत्या अति सांख्यद्रवणमातिदिशति "प्रतेने"ति सुत्रेण (पृ॰ ४६० पं॰ १६)। अध्यार्थ:-कारणात्कार्यस्य भेदं 'तदनन्यत्वसारम्भशन्दादिभ्य' इत्यत्र निवेत्स्यामः । (४)अविद्यासमा-रोपणेन च कार्यस्य न्युनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादुपेक्षिष्यामहे । तेन वैशेषिकायाभिमतस्य तर्फस्य ग्रुष्कत्वेनाव्यवश्थितेः सूत्रमिदं सांख्यदृषणमितिदिशाति । यत्र कथानिद्रेदानुसारिणो सन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतकैस्यैवा गतिस्तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदवा श्चस्य मन्वागुपेक्षितस्य च कैव कथेति । "केनचिद्दोने"ति (पृ॰ ४६१ पं॰ २) । स्ट्यादयो हि ब्युत्पाचास्ते च कि चित्सदसद्वा पूर्वपक्षन्यायोत्प्रेक्षितमप्युदाहृत्य ब्युत्पाचन्त द्यति केन चिदंशेनेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥ १२ ॥

सु॰ भोक्रापत्तेराविभागश्चेत्स्याह्योकवत् ॥ १३॥

स्यादेतत्, अतिगम्भीरजगरकारणाविषयस्यं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतिदिरयुक्तं,
तरकथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह—''यद्यपि श्रुतिः प्रमाण'मिति । प्रश्वः
ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते, (५)प्रवर्तमाना पुनः स्फुटः
तरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतकित्योभेन मुख्यार्थात् प्रस्याच्य जवन्यवृत्तितां नीयते, यथा मन्त्रार्थः
वादावित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । "यथा स्वद्यत्व" इति (१० ४६२ पं॰ १०) ।
यद्यतीतानागतयोः सर्गयोरेष विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य वाषकं

⁽१) नज्ज यदि कुम्मकारमृदोरत्यन्तमेदस्तर्हि कथमुपादानानिमित्तव्यवस्थाऽत आह तस्मादिति ।

⁽२) नतु परमाणुरम्यञ्चद्रतरावयवारभ्यो मूर्तत्वाद्दवदिति अनुमानेन नाल्पावयवविश्वान्तिरत आह स्रोदीयान्तरानन्त्ये त्विति ।

⁽३) सहस्रोति । 'पञ्चपञ्चात्रातिकवृतः सम्बन्धरा' इत्यादिवाक्ये सम्बन्धरशब्दस्य द्युत्प निवाक्ये युस्व्यार्थकामान्तावदायुष्कररस्तिदिसिख्मनुष्पाद्याधेकारिता स्यादिति पूर्वपक्षे, 'द्रादशाहे वयक्षिवृतो मवन्ति'
इत्यादिना विवृदादिशब्दानो विवृदादिस्तोवविशिष्ठाह-परनात्पञ्चपञ्चात्रातिकवृतः सम्बन्धरा इत्यायुत्पानिवाक्येष्वडःपरित्रवृदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यादङःपरतैवेति सिद्धान्तितं, तत्र यथा सहस्रसम्बन्धरस्य
तावदिनसाध्यकर्मपरत्वं यथा लक्षणया तथाव्य कक्षणयेवोत्पतिभूतेर्वद्वपरत्वं सम्भवतीत्यर्थः।

⁽ ४) आरम्भे हि न्यूनपरिमाणान्महदुदयानियमो न निर्वतते, उन्नततरागिरिश्चिखरवार्तिमहातरुषु भूमि-श्रद्य इत्रीकारनिर्भासप्रतिभासेपरूम्मादित्याहाविद्यासमारोपेणेति ।

⁽५) स्वविषयप्रतिष्ठविरोधितर्केण सङ्घोष्मञ्जून्ती निमञ्जन्ती च बलाबलविवेकम्येखमाणेत्यर्थः । प्र-चिष्ठितोऽसुपचरितः ।

स्यात, स्वय्नद्श्वनस्येव जाष्ट्रश्वनं, न त्वेतदिस्त अबाधितायतनदर्शनेन तथारिप तथारवान् नुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिखद्द्यान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सृत्रकारः "स्याह्योकवत्" ॥ १३ ॥

परिहाररहस्यमाह—

सू० तदनन्यत्वमारस्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

(१)पूर्वस्माद्विरोधादस्य विशेषाभिधानोपकमस्य विभागमाह—"अभ्यपग्रय च-म्मिं रेति (पृ० ४६३ पं० १५)। स्यादेतत् , यदि कारणात्परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाः शादेः प्रपञ्चत्य कार्यस्य कृतस्ति न वैशोषकायुक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह "व्यति-रेकेणाभावः कार्यस्यावगस्यतः इति (प्र ४६४ पं० २)। न खत्वनन्यत्वभि-त्यभेदं ब्रमः, किन्तु भेदं व्यासेधामस्ततश्च नाभेदाश्रयदेषप्रसङ्गः, किन्त्वभेदं व्यासेधिक-वैशेषिकादिभिरस्मास साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे "आर्यभण्डा-इडक्ताव'हिति । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगतत्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मेव तत्त्वं जगतो भवेत्, यथा रज्जवां ज्ञातायां भुजङ्गतत्वं ज्ञातं भवति, सा हि तस्य तत्वम् । (२)तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽन्यान्मिथ्याज्ञानमञ्जानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तो ''यथा सौम्यैकन स्रात्पि-णडेने'ति । स्यादेतत् , सूदि ज्ञातायां कथं सुन्मयं घटादि ज्ञातं भवति, न हि तन्सृदारम-कीमत्युपपादितमधस्तात् (३), तस्मातत्वतो भिन्नं न चान्यास्मन् विद्वातेऽन्यद्विज्ञातं भव-तिस्यत आह श्रुतिः "वाचारम्भणं विकारी नामधेयम्" वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, न तु तत्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतद् , यथा 'पुरुषस्य चैतन्यमिति, राहोः शिर् इति" विकल्पमात्रम् । यथाहुर्विकल्पविदः — "शब्दझानानुपाती वस्तुशुन्यो।विकल्प"इति । (यो॰ सू॰ १।१२) तथा चावस्तुतयाऽनृतं विकारजातं मृतिकेत्येव सत्यम् । तस्माद्घट-शराबोदश्वनादीनां तत्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्वं ज्ञातं भवति । तिद्रमुकं "न चान्ययेकविश्वानेन सर्वविश्वानं सम्पद्मत्"इति । निद्रश्नीनतर्द्वयं दशयन्त्रपंहरति-- "तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामि"ति (१० ४६५ पं०१) (४)ये हि दष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतुष्णिकोदकादयः, तथा च सर्व विकार-जातं, तस्मादवस्तुसत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा, नहासौ कदाचित क-चित् कथींचद्वारित, किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथारत्येव, न नारित, न चैवं विकारजातं, तस्य

⁽२) पूर्वाधिकरणेऽपि भेदमाहिमानाविरोधोक्त्या पुनक्किमार्शक्याह पूर्वक्रमादिति । भेदमाहिमानस्य प्रामाण्यमञ्जीकृत्यं भेदमिदयो क्रिपेमेदेन विरोधः पूर्वे परिहृतः, इदानीमनञ्जीकृत्यं तक्त्वविदक्रवाध्यच्याच्य व्या वक्कारिके व्यवस्थाप्यते इति भावः ।

⁽२) मनु परिमाणपक्षेऽप्यमेदांशेनं सर्वज्ञानं स्वादंत आहं तस्वज्ञानं चेति । भेदालीकताया उक्तस्वा-दिखर्थेशा

⁽३) अधरतादिति । शिष्ठापरित्रहा धिकरणपूर्वपश्चे (त्र० अ० १ पा० ३ स्० २४-३३) इत्यर्थ:।

⁽४) दृष्टान्तमात्रात्रीविधिविदित्याशयकं दृष्टनष्टस्वक्षयत्वादिति माध्योक्तं हेतुं व्याचस्राण आह ये होति । क्राचिद्दृष्टे पुनर्नेष्टमदृष्टमित्यर्थः । प्रतीतिसमयेक्षि सत्त्वव्यावृत्त्यर्थे दृष्टयदम् ।

कदानित् कथं। चेत् कुत्राचिदवस्थानात् । तथाहि (१) अस्त्वभावं चेहिकारजातं, कथं कदा-चिद्सत्, (२) अस्त्वभावं चेत्कथं कदानित्सत् , सदसतोरेकत्वावरोधात् , न हि क्षं कदा-चित् क्रचित् कथंचिद्वा गन्धो भवति । अथ तस्य सदसत्वे धर्मो ते च स्वकारणाधीनज-न्मत्या कदाचिदेव भवतः, तत्तिहैं विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्य-चित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तिहैं धर्मोऽसत्त्वम्, न हि धर्मेण्यप्रस्थुत्पचे तद्धमीं-ऽसत्त्वं प्रत्युत्पच्चमुपप्यते । अथास्य न धर्मः किन्त्वर्थान्तरमसत्त्वं, किमायातं भावस्य, न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्धवित । (३) असत्त्वं भावविरोधीति चेद् , न(४), आकिञ्चि-त्वरस्य तत्त्वानुपपत्तेः, किंचित्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसम्भवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किंचित्र जायते किन्तु स एव न भवति, यथाहुः—

न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलम् । इति ।

अयेष प्रसज्यप्रतिषेषा, निरुच्यतां किं तत्स्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति ।
तत्र पूर्वस्मिन् करुपे भावानां तत्स्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्यत तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिस्तु सर्वभावित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । करूपनामात्रनिमित्तस्वेऽपि निषेषस्य भावित्यतापत्तिस्तद्वन्थेव । तस्माद्धिव्यमस्ति कारणाद्धिकारजातं न वस्तु
सत्, अतो विकारजातमनिर्वचनीयमन्तम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमन्तुत्तः विकारजातस्य
कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादिना प्रवन्येन दृष्टान्तत्याऽनुवदिति
श्रुतिः । (५)ध्यत्र लैकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः इति चाक्षपादस्त्रं प्रमाणसिद्धो
दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनलोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाण्वादिनं दृष्टान्तः
स्यात् , नहि परमाण्वादिनेंदार्गकवेनियकबुद्धातशयरहितानां लोकिकानां सिद्ध इति ।

(६)सम्प्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति—"नन्वनेकात्मकः'मिति । अनेकाभिः श-क्तिभियाः प्रदत्तयो नानाकार्यसृष्ट्यस्तयुक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो ययेविमित्यत आह "त्येकत्वां योने''ति। यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवत् ततो नानात्वाभावाद्वेदिकः कर्मका-व्हाश्रयो क्येकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छियेन । ब्रह्मगोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्त-

⁽२) विमतं मिध्या सावधिकत्वाद्यातिरके चिदारमवादित्यतुमानस्य विपक्षे वाधकतामाह सत्स्वमाव चेदिति।

⁽२) सच्वासक्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्वे, न्यथार्थान्तरमलिके बेति विकल्प नामेण निराक्किन-नुमानस्यानुकूलतकेमाड कारस्वभावं चिति।

⁽३) अर्थान्तरत्वेऽपि विरोधित्वं शङ्कते असत्त्वामिति ।

⁽४) विरोधिक्तपमसन्वं भावस्य किमिकिञ्चित्करखुताधन्त्वकरं स्वरूपं वैति विकल्य क्रमेण द्रूपयति नित्यादिना । किञ्चित्करस्वे यत्किञ्चदसन्वं क्रियते तद्पि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्य तद्दूष्णानां सम्भ-वादित्यर्थः ।

⁽५) नतु लोकासिद्धस्यैव 'यत्रे'स्यादिना गोतमस्त्रेण दृष्टान्तत्वसम्भवान्कार्यां मध्यास्यं कारणसत्यस्यं चातुमानसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तीकर्तुमयुक्तमित्यबाह यत्रेति ।

⁽६) एवं शुद्धाद्वैतमतं पदर्श्य विश्विष्टाद्वैत भेदाभेद ,मतसुस्थापियतुम्बतारयति सम्पतीति । अने-काभिः शक्तिभिः तदथीनपद्यात्तिभिः परिगमिर्युक्तं त्रह्मैकं नाना चेत्यर्थः । भेदाभेदमते स्वेव्यवस्थासि द्धर-स्यन्तभद इतमानवाध इत्यस्य मनस्य गिमानः ।

जलाञ्जलयः प्रभुज्येरन्। एवं चानेकात्मकत्वे ज्ञक्षणो सुदादिदृष्टान्ता अनुक्षणा भविष्यन्तीति । तिमममेनेकान्तवादं दूषयति—"नैवं स्यादि"ति । (१)इदं ताबदत्र वक्तव्यं—मृदासमै-करनं घटशरानाचात्मना नानात्नमिति नदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमत, आहो भेद, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेदे ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटकारावाचात्मनेति चोक्क-खद्वयं नियमश्च नोषपद्यते(२)। भेदे चोल्लेखद्वयनियमानुषपत्ती, आत्मनेति त्वसमजसम् नहान्यस्यान्य आत्मा भवति । (३)न चानेकान्तवादः । भेदाभेदाकल्पे तुल्लेखद्वयं भवेदिपि । नियमस्त्वयुक्तो नीह धर्मिणेः कार्यकारणयोः सङ्करे तद्धमनिकत्वनानात्वे न सङ्कार्यते इति सम्भवति । ततश्च सदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्धटशरावाद्यात्मनापि स्यात् , एवं घटशरा-बाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयोः रैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतौ ना कार्यस्य । पराकान्तं चास्माभिः प्रथमाः ध्याये तदास्तां तावत् । तदेतयुक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति—'भृतिकेत्येय खत्यमि"ति । स्यादेतत्, न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः किन्तु भाविकः, अंशो हि स, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—"स्वयं प्रसिद्धं ही"ति। •स्वाभाविकस्यानादेरि'ति यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो स्त्रीकिकश्च व्यवहारः सेरस्यतीति तत्राह—"बाधिते चे"ति। यावदवाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायामिव तद्वपद्शिः तपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाप्रदवस्थायां बाधकान्निवर्तते एवं तत्वमस्यादिवाक्यप रिमावनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते । स्यादे-तत, 'यत्र त्वस्य सर्वमाश्मैवामुत्तत्केन कं पद्ये'दित्यादिना मिध्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनियत इति न जूते, किन्त्यवस्थाभेदाश्रयो ब्यवहारोऽ-बस्थान्तरप्राप्ती निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादमक्षतोपनयनप्राप्ती निवर्तते न च तानतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भनत्येवमत्रापित्यत आह—"न चायं व्यवहाराभाव" इति (पृ॰ ४६६-पं॰४)। कुतः १ 'तस्वमस्तीति ब्रह्मारमभावस्ये"ति । न खल्वे तद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जविस्य, अपि तु न मुजङ्गो रज्जुरियमितिवदः सदातनं तमभिवदति(४), अपि च सत्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह-'व्तस्करहः ष्टान्तेन(५) चे'ति । ''न चास्मिन् दर्शन''इति । नहि जातु कठस्य दण्डकमण्डलुः कुण्डलशीलिनः कुण्डलिश्चानं दण्डवत्तां कमण्डल्कमत्तां बाधते, तत्कस्य हेतोः ? तेषां कुण्डलाः दिनां तस्मिन् भाविकत्वात्, तद्विद्दापि भाविकगाचरेणैकारम्यक्कानेन न नानात्वं भाविकमः

⁽१) मुदेका शरावादयः परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमेऽत्यन्तभेद एव भवेत् । अथ मुदात्मना शरावा-दिनामेकत्वं मुदन्न शरावायात्मना नानात्वमित्याशयस्तं विकल्प्य कृषयति इदं ताविदत्यादिनाः।

⁽२) नोपपयत इति । अत्यन्ताभेदे त्वपुनदक्तशब्दद्वयपयोगो भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्था च न स्यादित्यर्थः ।

⁽३) न चिति । भेदपक्षेऽनेकान्तवादश्च न भवतीस्वर्थः । भवेदपीति । अनेकान्तरवान्न भवेदपीस्यपेर्श्यः ।

⁽४) अभिवदतीति । संसारसत्यवे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात् , भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरो-भातः , अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोशि मिथ्यैवत्याभित्रायः ।

⁽ ५) सत्यवादिवस्तस्करत्वेवारोपितस्य मोखवस्तत्वव्रह्माश्मत्ववेदिनो मोख इति तस्करबृष्टान्तः ।

पवदनीयम् , नोह ज्ञानेन वस्त्वपनीयतेऽपि तु मिध्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति(१) "नन्वेकत्वेकान्ताभ्यपगम" इति । अवाधितानधिगतासंदिग्धविद्वानसाधनं प्रमाणमिति त्रमाणसामान्यलक्षणापपत्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्चनते, एकत्नैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदिवषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत(२) । तथा विधिप्रतिवेषकास्त्रमपि मावः नामान्यभावककरणेतिकर्तव्यतामेदापेक्षत्वाद्याहन्येत । तथा च नास्तिक्यमेकदेशाक्षेपेण च सर्ववेदाक्षेपाद्भेदान्तानामप्यप्रामाण्यमिल्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः । न केवलं विश्विनिषेघाक्षे-वेणास्य मोक्षशास्त्रस्थाक्षेपः स्वक्रपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह "मोक्षशास्त्रस्यापी"ति (पृ० ५६७ पं० २)। अपि चिस्मन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलीकत्वात्तरप्रमवसद्दै-तज्ञानमसमीचीनं भवेत , न खल्वलीकादमादमकेतनज्ञानं समीचीनिमस्याह-"मोक्षशास्त्रः स्यापी "ति । परिहरति "अत्रोच्यत"इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्विकमनोधितं नान्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाघनात् , तथापि व्यवहारे बाघनाभावात्वांव्यवहारिकमबाधनम् । निह प्रत्यक्षादिभिर्थं परिच्छिय प्रवेतमानी व्यवहारे विसंवायते सांसारिकः केश्वित् । तस्मा-दबाधनात्र प्रमाणलक्षणमातेपतिनत प्रत्यक्षादय इति । "सत्यत्वोपपत्ते"रिति । सत्य-त्वाभिमानोपपत्तिरित । प्रहणकवाक्यमेतिहिभजते—"याविहि न सत्यात्मकत्वपति पचि"रिति । विकारानेव तु (३)शारीरादीनह्रामत्यात्मभावेन पुत्रपद्वादिनममेत्यात्माथमा -वेनेति योजना । "वैदिकश्चे"ति कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । "स्वदनव्यव • हारस्येवे"ति विभजते(४)- 'पथा सुप्तस्य प्राकृतस्ये"ति । 'कथं चानृतेन मोक्ष-शास्त्रेणे'ति यदुक्तं तदनुमाध्य दूषयति(५)-''कथंश्व सत्ये ने''ति । शक्यमत्र वक्तं श्रवणा-युपाय आत्मसाक्षात्कार्पर्यन्तो वेदान्तसमुत्योऽपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः साऽपि हि बृत्तिहरूः कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभावसाक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्तरस्वभावत्वात्तस्मादचोद्यमः मेतत् 'कथमसत्यात्सत्योत्पाद' इति । यरखळु सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतस्तस्यासः त्यादुरपादो यबोत्पधते तत्धर्वमसत्यमव । सांव्यवहारिकं तु(६) सत्यत्वं वृत्तिकपस्य वद्यसाक्षात्कारस्येव श्रवणादीनामप्यभित्रम्, तस्मादभ्यपेत्य वृत्तिकपस्य बद्धसाक्षात्कारः स्य परमार्थस्यतां व्यभिचारोद्धावनमिति मन्तन्यम् । यद्यपि सांव्यवहारिकसस्यान देव भयात्सस्यं मरणमुख्यते, तथापि भयहेतुरहिस्तञ्ज्ञानं वाडप्रत्यं ततो भयं सत्यं चायत इत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि चाहिज्ञानपपि स्वरूपेण सत्त्वयापि न तप्ज्ञानस्येन स

⁽१) प्रत्यक्षादिपामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वामिति पूर्वपक्षवीजोद्धाटनार्थमित्पर्थः।

⁽२) प्रसञ्चेतेति । तथा चोपजीःयप्रत्यश्वादिपामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वसुचितामिति भावः ।

⁽ ३) अहं मुमाभिमानयोरेकत्र व्याघातः स्यादिति प्रविभज्य योजयित शरीरादीनिति ।

⁽४) बस्तुतो मिध्यात्वेशपि विकारेषु तांन्तश्चयामावेन प्रत्यश्चादिन्यवहारोपपत्तावयुक्तं दृष्टान्तं विवृ-कोतीस्यर्थः ।

⁽५) द्वेतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रमाण्यमुपपायद्वितप्रमाणानां विदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यवस्रवोधकत्वं तान्त्रिकं प्रामाण्यमुपपादियितुमुक्तश्रद्धामनुख दूषयतीत्यर्था ।

⁽६) नतु मिथ्यात्वे भवणादिनामविद्यानिवृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं न स्यादत आह स्राव्यवहान रिकं विति

यहेतुरि त्वानेवांच्याहिकवितत्वेन । अन्यथा रज्ञ्ज्ञानादिष भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्माद् निर्वाच्याहिक्षितं ज्ञानमानिर्वाच्यामति सिद्धमक्षत्यादिष सत्यस्योपजन इति । (१)त व मुमः सर्वस्मादसःयात्सत्यस्योपजनो यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या विद्वज्ञानं सखं स्यात् । नहि चक्षणे कप्रधानं सत्यमुपजायत इति रसादिश्चानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स ताहराः सत्यानां यतः कृतश्चित्विविवे जायत इत्येवमसत्यानामपि नियमो यतःकृतिश्वदस्यात्सत्यं कृतिश्वदस्यं यथा दीर्घत्वादेवेणेषु समारापितत्वाविशेषेऽप्यजीनिमत्य ताज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यमजिनामित्यतस्तु समाराोपितदीर्घमावाज्ज्यानिविरहमवगच्छ-न्तो भनन्ति भ्रान्ताः(२)। न चोभयत्र दीर्घसमारोपं प्रति काश्चदह्ति भेदस्तस्मादुपपन्नमसत्याः दिप सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह-"स्वप्नदर्शनावस्थस्ये"िति । यथा सांसाः रिको जामद्भुजन रहा पलायते ततस्य न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य गतुं प्रवर्तते ततस्तदासाथ पायंपाय(३)माप्यायितः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तद-रस्यं सर्वमित्यसत्यात्कार्यासिद्धः । शङ्कते--''तत्कार्यमण्यनृतमेवे'ित (ए० ४६८ पं १) एवमपि नासस्यात्सत्यस्य सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति—"तत्र ब्रूमो, यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य "ति । लौकिको हि सप्तोथितो ऽवगम्यं बाधितं मन्यते न तदव-गति,(४) तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यक्षितामवगतिमनिर्वाच्यां निरिचन्वन्ति तथापि लौकिकांभिष्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति-"एतेन स्वप्नद शोऽवगत्यवाधनेने''ति । यदा खल्वयं चैत्रस्तारक्षवीं(५) व्यात्तविकटदंष्ट्राकराळवदना-**अत्तब्धवम्भ्रमन्मरतकावनुम्बिलाङ्ग्लामतिरोषारुणरतब्ध(६)विशालवृत्तलोचनां** योश्फ्लभोषणां स्फटिकाचलमितिप्रतिबिम्बितासभ्यमित्रीणां(७)तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धेर मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदेशभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसन्द्धानो देहातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम् , तन्मात्रःवे देहवाप्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गात् । कथं चैतदुपप

⁽१) ययसस्यासस्यबुद्धिः स्यात्ति धूमाभासादिष सत्यविद्वज्ञानं स्यादिस्याञ्जङ्कितञङ्कायामाह नचे-ति । असत्यादिष सत्यमुत्पयत इत्युच्यते न पुनरसत्यात्सत्योत्पादिनयम इत्यर्थैः । धूममाहिषी धूमी, बाष्य-गिति यावत् ।

⁽२) अजीनमिति । 'ज्या वयोहानै।' इत्यस्य धातोर्निष्ठायां सम्प्रसारणे नकसमासे चाजीनमिति रूप्त्र, अस्माद्ध्यस्तदीर्जभावाययपि ज्यानेर्वयोहानेरभावं सत्यमवगच्छति, वक्ता तु ह्रस्वत्वेनाजिनमिति ज्विति अभादिजिनमिति गृहीतादस्माच्छन्दाया वयोहानिप्रतीतिः सा आन्तिराजिनशन्दस्य चर्मवाचकत्वात । एवं चात्र यथारोपितत्वविशेषेऽपि किञ्चिद्धर्धं सत्यबोधकं किञ्चिदस्यवोधकमेवं वेदान्तिमतिवीत्यर्थः ।

⁽३) पीरवा पीरवा।

⁽ ४) अवगतिर्वृत्तिः घटादिवत्सत्यापि प्रातिमासिकस्वप्रदृष्टवस्तुनः फलं, चैतन्यं वा वृत्त्याभृद्युक्तः सवगतिज्ञान्दार्थः ।

⁽५) न्याप्रमयीं, अस्य ततुमास्थायित्यन्वयः। उत्तब्धमुत्रमप्य धृतं बम्भमदत्यन्तं भ्रमन्मस्तकावचुः म्बि लाङ्गूलं यस्यास्तां ततुमित्यर्थः।

⁽६) ध्वस्तेतिपाठे इतस्ततो विक्षितनयनामित्यथी बौध्यः।

⁽ ७) अमित्रमभि प्रतियोर्द्धं गती स्फटिकशैलप्रतिबिन्तितां द्यामित्रमिति भ्रमादारमततुं भावन्ती प्रती याम्रतन्तुमास्थिती प्रवयतीति, यदि स्वप्नद्दशोऽवगतिरबाधिता स्यानहों वोपपयते इति भावः।

वेत यदि स्वप्नदशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तद्वाचे तु प्रतिसन्धानाभाव इति । असत्याच्चः सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धाऽन्वयव्यतिरेकासिद्धा चेत्याह-''तथा च श्रुतिरि''ति । ''तथा-Sकारादी''ति । यथपि रेखास्वक्षपं सत्यं तथापि तथथासक्केतमसत्यं, नहि सक्केतियतारः संकेतयन्तीहरीन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्योऽपि त्वीहरी रेखाभेदे।ऽकार ईह्सरच ककार इति, तथा चासमीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम् । (१) यच्चोक्तं 'एकत्वांशन ज्ञानमोक्षव्यवहारः संस्थात नानात्वांशेन त कमंकाण्डाश्रयो लौकिकरच व्यवहान रः सेत्स्यती'ति तत्राह-- "अपि चान्त्यामिदं प्रमाण मिति (प्र॰४६९पं • १)।(२)यदि खत्वकःवानेकःवनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंसोऽपर्यायेण सम्भवतस्ततःस्तद्रथमुभयसद्भावः कल्प्येतः न त्वेतद्दित, नह्यकत्वावगतिनिवन्धनः कश्चिद्दित व्यवहारस्तद्वगतेः सर्वेत्तरत्वात् , तथाहि—-'तत्त्वमसी'त्यैकारम्यावगतिः समस्तप्रमाणतःफलतद्यवहारानपवाधमानैवोदीयेत, नै-तस्याः परस्तातिकश्चिदनकुलं प्रतिकृतं चास्ति यद्येक्षेत येन चेयं प्रतिक्षिप्यत, तत्रानुकूलप्रः तिकूलीनवारणान्नातः परं किश्चिदाकाङ्क्ष यमिति । न चेयमवरातिईलि(३)क्षीरप्रायेत्याह --'न चयमि"ति । स्यादेतत् , अन्त्या चेदियमनगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि, तथा च न प्रेक्षाः विद्विष्पादीयेत, प्रयोजनवरने वा नान्या स्यादित्यत आह-"न चेयमवगतिरनर्थिका" कुतः ? ''अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्''। नहीयमुल्पना सती पश्चादिवर्शी निवर्तयति येन नान्त्या स्यात् , किन्त्विवद्याविरोधि(४)स्वभावतया तिष्ववृत्यात्मैवोद्यते । (५)अविद्याः निवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमापे त्विष्ठतयेष्टलक्षणत्वाःफलस्येति । प्रतिकृत्वं पराचीनं निराकर्तुं -माह-"भ्रान्तिवे"ति । कुतो ? "बाधके"ति । (६)स्यादेतत् , मा भूदेकत्वनिबन्धने। व्यवहारोऽनेकत्विवन्धनस्त्वित तदेव हि सक्लामुद्रइति लोकयात्रामतस्तितस्यर्थमनेकत्वस्य करपनीयं तारिवकस्वमित्यंत आह-"आकच"ित । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्धोपपः यते. न त्वस्यास्तात्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तद्भवन्तिरित्यावेदितम् । सत्यं च तद्भविसंवादादन्तं च विचारासहत्याऽनिर्वाच्यत्वात् । अन्त्यस्यैकारम्यज्ञानस्यानपेक्षत्या वाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिष्रहापेक्षया दुवंलत्वेन वाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति-"तस्मादन्त्येन प्रमा-जोने"ति । स्यादेतत् , न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्धार्थमनेकत्वस्य तात्विकत्वं कल्पयामः, किन्तु श्रीतमेवास्य तारिवकःविमिति चोदयति—''ननु सुदादी''ति । परिहरति (७)—

⁽१) मेदामेदव्यवहास्योभेदाभेदोपपादकःवं सन्यमानो विशिष्टाद्वैतवादी कि ब्रश्चज्ञानात्याचीनयोस्तथात्व-मङ्गोकरोति पराचीनयोवैति विकल्पयोराये नानात्वारोनेति उत्तरितम् , अन्त्यमधुनाशङ्कते यच्चोक्तमिति । तत्त्वज्ञानात्प्राममेदव्यवहारस्याप्राप्तत्वाज्ञ तदुपन्यासः ।

⁽२) प्रकल्वज्ञानोत्तरकालमेकत्वन्यवडारोपि नास्ति, नतरामनेकत्वन्यवडार इत्याश्रयेन परिहरति यदीति।

⁽ ३) डुलिः कच्छपी, श्रीरामावेषि सा तत्रमृत्याऽदत्यानि पोषयति ।

⁽४) यथा घटभ्वंसो घटविरोधिकार्योदयो नाभावास्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वासम्भवादेवमविद्यानिष्ट्र-सिरपि विरोधिविद्याभिन्यसिरिस्याहाविद्याविरोधीति ।

⁽५) ययवियानिवृत्तिर्वियायाः स्वक्तपं कथं तर्हि वियाफलमत आहावियानिवृत्तिश्चेति ।

⁽६) न वयं ज्ञानात्पराचीनव्यवहाराय देतसत्यत्वं कल्पयामः किन्तु प्राचीनसिध्यर्थमेवेत्यमिप्रायेषाः ज्ञाङ्कते स्थादेतदिति । व्यवहारः-द्रोतसत्यत्वाक्षेपक इति यावत् ।

⁽ ७) कार्यकारणयोरन्यत्वांशे ध्यं दृष्टान्तः न परिणामित्वे त्रक्षयः कूटस्थत्वभुतिविरीभादित्याशयैन परिहृत्तीत्यर्थः।

57 THE 5 CT

"नत्यच्यत" इति (पृ० ४७० पं० १)। मृद्।िद्द्यान्तेन हि कथंनित्परिणाम उन्ने-यो. न च शक्य उन्नेतुमपि, 'मृत्तिकेत्येव सत्यिमि'ति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यान तस्वप्रतिपादनात् साक्षात्कृटस्थीनत्यत्वप्रतिपादिकास्त सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणासः ्धर्मता ब्रह्मणः। अथ कृदस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह्-''नहोकस्ये"ति । (१)शहते—''हिश्यतिगतिवहिं'ति। यथैकवाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकिसन् ब्रह्माण परिणामख तदभावश्र कौंडस्थ्यं भविष्यत इति । निराकरोति(२)-"न, कुटस्थस्येति विशेषणा"दि ति । कृटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न विरुध्यते । न च धर्मिणो व्यातिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मी कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धभेधर्मिभावाभावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः थित्या गत्या च परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशेरकेनापि वर्णेनानः र्थकेन न भवितव्यं कि पुनिर्यता जगतो ब्रह्मयोनित्वशितपादकेन वाक्यसन्दर्भेण, तत्र फलव-्**द्वद्यदर्शनसमाम्नानसिवधानफळं जग**योनित्वं समाम्नायमानं तदर्थं सत्तद्वशयतयाऽवतिष्ठते नार्थान्तरार्थीमत्याह- 'न च यथा ब्रह्मण" इति । अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः । 'तदनन्यत्विम'त्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चोदयति(३)-''कुटस्थब्रह्मवाः विन" इति । परिहरति-"नाविद्यात्मके"ति । नाम च इपं च ते एव वीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चत्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । एतदुक्तं भवति - न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च जहाणः किन्त्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रं, तेनावि-रोघः । सगममन्यत् ॥ १४॥

सू० भावे चोपलब्धेः॥ १५॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपल्डभर्भावाच्च । (४)एतदुक्तं भवति—विषयपदं विषयविषयिपरं, विषयिपदमिप विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावः योक्षपदियोपलम्भभावादिति स्त्रार्थः सम्पर्धते । (५)तथा च प्रभाक्षपात्विद्धबुद्धिवोध्येन चाः

(२) क्रूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता क्रूटस्थत्वस्यैव व्याघातादित्याभिप्रायेण निराकरो-तीत्यर्थः।

(४) नतु कारणस्य भाव एव कार्यस्योपलब्धिरेव च सूचपदास्या प्रतीयते तत्कथसुभयत्रेतरेतरविशि-

श्योर्वेतुत्वमत भौहतदिति ।

⁽१) मृष्टी परिणामिखं, प्रलये तदाहित्यं च क्रमेण विरुद्धमिति दशन्तेनाश्रद्भत इत्यर्थः ।

⁽१) पूर्व 'जन्मायस्य यत' इतीश्वरकारणप्रतिज्ञा कृताऽधुना 'तदनन्यत्वमारम्भणज्ञान्दादिभ्य' इत्य-स्यन्ताभेदपतिपादने ईश्चित्रीश्चितव्यभेदाभावात्प्रतिज्ञाविरोधं, 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यादिश्चतिविरोधञ्च चोदय-तित्यर्थः।

⁽५) सविशेषणडेती फलमाड तथाचिति । अयं भावः—उपलब्धावुपलब्धेरिति डेतूकरणे प्रभावाक्षा-कारे साक्षाकृतन चाछुषण व्यभिचारः स्यानाडि घटारेः प्रभायाञ्चाभेदस्ताननृत्यर्थे भावे भावादिति विशे-षणम् । नडि प्रभावा भाव एव घटो भवतीति न दोषः । यदि च तङ्गावानुरक्तधीबोध्यत्वं डेत्वर्थस्तदापि माति घट इति प्रभानुरक्तधीगम्येऽनेकान्तस्तादिदमुक्तं प्रभाक्त्यानुविद्धेति । यदि च भावे भावादिति डेतुस्तदा सहिभावे भवति विश्विष्टभूमे अनेकान्तः स्यात् अतं उपलब्धानुपलब्धेरिति । भूमस्य बहुन्युपलब्धावेवोपलब्धेर्य दोषा इति ।

क्षुबेण न व्यभिचारो, नापि वृद्धिभावाभावात्राविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवीत 🗠 तत्र यथोक्तहेतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः— "इतश्च कारणादनन्यत्वं—भेदा-भावः कार्यस्य, यत्कारणं-यस्मारकारणाद्भाव एव कारणस्ये"ति (१० ४०३ पं • १) अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकस्वमाह-''न च नियमेने''ति । काकताळीयन्याये नान्यभावेऽन्यद्रपलभ्यते, न त नियमेनेत्यर्थः । हेत्रविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति—"नः न्वन्यभावेऽपी''ति । एकदेशिमतेन परिहरति -- "नेत्युच्यत"इति । सङ्क्ष्यैकदेशिपरिः हारं दुषयित्वा परमार्थपरिहारमाह-''अधे"ति । तदनेन देतुविशेषणमुक्तम्(१)। पाठान्तरेणेः दमेव सूत्रं व्याचष्टे—"न केवलं शब्दादेवे"ति । पर इति हि प्रत्यक्षबुद्धा तन्तव एवा तानवितानावस्था आलम्बयन्ते. न तु तदीतीरक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तुः नामेकप्रावरणलक्षणार्थाकेयावच्छेदाद्वद्वनामि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवखदिरपलाशाद यो बहुबोऽपि वनिर्मात । अर्थिकयायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किंचिनिम खिताः क्रवेन्ता रश्यन्त, यथा प्रावाण उखाधारणमेकम् , एवमनारभ्येवार्थान्तरं तन्तवोः मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । (२)न च समवायाद्भित्रयोरपि भेदानवसाय इति साम्प्र तम् । अन्योन्याश्रयस्वात् , भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्य भेदः । (३)न च भेदे साधनान्तरमिस्त, अर्थिकियाव्यपदेशभेदयोरभेदेप्युपपत्तेरिखपपादितम् । तस्माविद्धिचिदः तत् । अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसदवान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वेऽिकः र्वाच्या एवेत्याह—"तथा च तन्तुध्वि"ति (पृ० ४७४ पं० ४) ॥ १५ ॥ सु॰ सत्त्वाचावरस्य ॥ १६॥

विभजते—''इतश्चे"ति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति—''यच्च यद्राः तमने''ति । (४)निह तैलं सिकतात्मना सिकतायामित्त, यथा घटोऽस्ति सृदि सृदात्मना ।ः (५)प्रस्युत्पको हि घटो सृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पकं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा सिकः तामा तैलं न जायत एवमात्मनोऽपि जगन्न जायेत जायते च, तस्मादात्मात्मनाऽऽसीदिति गम्यते । उपपत्यन्तरमाह—''यथा च कारणं ब्रह्मो''ति । (६)यथा हि घटः सर्वदाः

⁽१) हेतुविशेषणमुक्तम्-डक्तरीत्या विशिष्टस्य हेतुत्वमुक्तम् न तु हेत्वश्तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः ह्य

⁽२) पटस्य तन्तुन्यतिरेकेषातुपक्रमाः समवायस्य मदितिरोधायकत्वादन्यथासिञ्च इत्याश्चन्याह कः चिति । अन्योन्याश्रयत्वात् —सम्बन्धस्य मिशाश्चितत्वाद्वेदासिञ्चैः समवायः समवायाच व्यतिरेकातुपलम्बौः समाहितायां मेदसिञ्जिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् इत्यर्थः ।

⁽ १) नतु पटस्तन्तुभ्यो भियते तदुपलम्भेषि कुविन्दव्यापासान्त्रागतुपलब्धत्वात् कुम्भवदित्यनुमाना-द्वेदक्षिक्षेत्रांन्याश्रय इस्यात्रंक्याह न च भेद इति । अभेदवादिनस्तन्तुपलम्भे तद्भिश्रपटोपलम्माद्धत्वक्षि-द्विरित्यर्थैः।

⁽ ४) अपितिमेव दर्शेपनाइ नहीति । यथा मृदि घटो मृदात्मनाऽस्ति तथा विकतायां तदात्मनाः तैलं नास्ति, तदुपादानोपादेयत्वाभावकृतमित्यर्थः ।

⁽५) नतु मृदेव घटोत्पत्तेः प्रागास्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्ता अत आइ प्रत्युत्पन्नो झीति । उत्प-नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।

⁽६) नतु कार्यस्य कालत्रये सत्यत्वं भाष्योक्तमसङ्गतम्, तथास्रति कार्यत्वन्याश्वातादित्याश्वन्यानिर्वा-च्यरूपस्य कादाचित्कत्वेपि कार्यस्य तत्त्वमधिष्ठानं तत्र नित्यमिति युक्त्या साधयति यथा हीति। कार्यस्यः

सर्वत्र घट एव न जात्वसी क्वचित्पटो भवत्यवं सदिष सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्वचित्कद्वचिदसङ्गीवतुमहितीत्युपपादितमधस्तात्। तस्मात्कार्थं त्रिष्विप कालेषु सदेव। सत्वं
चेत् किमतो यद्यविमत्यत आह—"एकं च पुन"रिति (पृ० ४७५ पं० २)। सत्वं
चेकं कार्थनारणयोः, निह प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भियते, तत्रश्वाभिन्नसत्तानन्यत्वादेते आपि मिथो
न भियते इति। (१)न च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्वस्येव भेद इति युक्तम्। तथा सिति हि स
त्वस्य समारोशितत्वप्रसङ्गः। तत्र भेदाभेदयोरन्यत्रसमारोपक्रत्यनायां किं तात्विकामेदोपाः
दाना भदकत्यनास्त्वाहो तात्विक भेदोपादानाऽभेदकत्पनिति। वयं च पर्पामो भदमहस्य प्र
तियोशिमहापक्षत्वाद्भेद्वप्रहमनतरेण च प्रतियोगिमहासम्भवादन्योन्यसंश्रयापत्तरभेदमहस्य च
निरपेक्षतया तदनुपपत्तः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यकामावे तदनुपपत्तः, अभेदमहोपादानेव भेदकल्पनेति सर्वमवदातम्॥ १६॥

स्॰ असद्ब्यपदेशान्ति चेन धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्॥१७॥

(२)ब्याकृतत्वाब्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ । सुत्रमेतिश्वगदब्याख्यातेन भाष्येण ब्याख्यातम् ॥ १७ ॥

सु॰ युक्तेः शब्दान्तराच ॥ १८ ॥

''अति श्यवत्वाः प्रागवस्थायां' इति (पृ॰ ४०६ पं॰ ८)। अतिशयो हि धर्मोन्
नासत्यतिश्यवाति कार्ये भावेतुमईतीित । नतु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरिव तु कारणस्य
शक्तिभेदः स चासत्यिष कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सन्नेवेत्यत आह—''शक्तिश्चे''ति । नान्या
कार्यकारणाभ्यां, (३)नाष्यसती कार्योत्मनेति योजना । ''अपि च कार्यकारणयो''रिः
ति । यश्यि 'भावाचोपलब्धेरि'त्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायद्वणाय पुनरवतारितः ।
(४)अनस्यपगम्यमाने च —समवायस्य समवाधिभ्यां संबन्धे, विच्छेद्शसङ्गोऽवयवान

सत्तं स्वरूपं धर्मों वा ? आयं तस्य कदाचिदसत्त्वं न स्यात् , धर्मत्व च सत्त्राहत्त्वयोधर्मयोः कायस्य ध मिणोऽन्वयात् कादाचित्कत्वन्याहतिरिति 'वृष्टनष्टस्वरूपत्वात्' इति भाष्यत्याख्यानावसरे उपपादितमिति भाषः।

- (१) यदि कार्यकारणयोरेक सत्त्वाद भेदाद भिकाव तर्षित तस्यापि द्वान्यासमेदा हेदावात्ति स्वयाद्य व चेति । निह वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षाद भेदं ब्र्मः किन्तु तत्र तयारारोपित वेन तद्यातरे केणामा वस्य पित सत्त्व क्षेत्र कार्यकारणयोरारोपितं सन्येत तत्राह तथं सतीति । तत्र दोषमाह तत्रेति । भेदः नक्षायकारणयोरारोपितं सन्येत तत्राह तथं सतीति । तत्र दोषमाह तत्रेति । भेदः नक्षायकारण णरूपः, सत्त्वसमेदः, अस्तादयं मित्र इत्यत्र पञ्चम्युलिल खितावधेर्मेहो धर्मिणः सकः शादगृहितमेदस्य न सम्मवित, भेदमहश्च नागृहीते प्रतियोगिन्युपपयने धर्मिणपि स्वापेश्वया तत्प्रसङ्गानतञ्चान्याश्ययप्रस्तमेद एवारोपितो नाभेद इत्याह वयं त्विति ।
 - (२) व्याकृतनामरूपत्वादिति माध्येग व्यक्ताव्यक्तस्वीकारे साख्यमतापातमार्शक्याह व्याकृतत्वेति ।
- (३) अत्र कार्यस्त्रेण शक्तेः सत्त्वमापायते, तथासति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिश्चेपः सिध्यतीति मन्वान आह नाष्यसतीति ।
- (४) कार्यकारणयोरन्यत्वे प्रिमाययकाति भिन्नौ सन्ताविति बुद्धिनैदितीत्याक्षङ्कायां समयायदूषणमा-रञ्जम्, तत्रं च समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा ? आये सम्बन्धः कि समवाय उत स्वरूपम् ? आये समवायानवस्था, द्वितीये मृद्धदयोरिपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तः समवायासिद्धः । अस-म्बद्धपक्षे देवमाह अनभ्युपगम्यमान इति । असम्बद्धस्य विशिष्टबुद्धिनयामकत्वःभाषाद्द्वयपुणादीनां विशिष्टभीविरहपसङ्क इत्यर्थः ।

वयविद्व्यगुणादीनां मिथः, नह्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ संबन्धयोदिति । शहते-"अथ समवायः स्वयमि"ति (पृ० ४७७ पं० ३) यथा हि सत्वयोगाद्द-व्यगुणकर्माणि सन्ति सत्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवाियभ्यां संबन्धं न संबन्धान्तरमपेक्षते स्वयं संबन्धक्यत्वादिति, तदेतिसिद्धान्तान्तरः विरोधापादनेन निराक्रोति—"संयोगोपि तहीं"ति । न च संयोगस्य कार्यत्वात् कार्य स्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वाद् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग रति वाच्यम् । (१) अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च संबन्ध्यधीननिह्नपणः समवायो यथा संबान्धिद्वयभेदे न भिद्यते तत्ताको च न नर्यस्यिप तु निस्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् ततः को दोषः। अधैतःप्रसङ्गभिया संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धिमिथुनं भियते चानिस्यक्षेत्य-भ्युपेयत, (२) तथा सति स यथैकस्माजिमित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जानिष्यत इति समानम् । "तादारम्यप्रतीतेश्चे"ति । संबन्धावगमो हि संबन्धकरपनाबीजं न तादारम्यावगमस्तस्य नानारवैकाश्रयसम्बन्वविरोधादिति । वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवय विनं दृषयति(३)—"कथं च कार्यमि"ति । "समस्ते"ति । मध्यपरभागयोर्वानभा गन्यवाहितःवात् । अथ समस्तावयवन्यासङ्गयि कतिपयावयवस्थानो प्रहीव्यत इत्यत्र आह— ''नहि बहुत्विमि''ति । "अथावयवश इति" (पृ० ४७८ पं० १) बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्तते इत्येकतमसंख्येयाप्रहणेषि न गृह्यते, समस्तव्यासिक्तरवा-त्तद्रपस्य । अवयवी तु न स्वक्षेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः, तेन यथा सूत्रमवः यवैः कुसुमानि व्याप्नुवन्न समस्तकुसुमन्नहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धः, एवमवयव्यपीति भावः । निराकरोति-"तदापी"ति । शङ्कते-"गोखादिवदि"ति । निराकरोति-"ने"ति । यदापि गोरवस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्त था च कास्य प्रायेकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्यपेथेदम्दितमिति मन्तन्यम् । (४)अकर्तन का यतोडतो निरात्मिका स्यात , कारणामाने हि कार्यमनुत्पन्नं कि नाम भनेत, अतो निरात्मकःवामित्यर्थः । (५)यगुच्येत घटसञ्दस्तदनयवेषु न्यापाराविष्टतया पूर्वापरिभावमापः हेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थानिमितादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धावेन कर्त्त्वमस्तीत्युः

⁽१) नतु समजयः स्वपरनिवाहकत्वारसम्बन्धान्तरानपेक्षश्चनस्योगोपि नापेक्षेतिति वेदान्तिना प्रतिक न्दीरवक्तपं, तच संयागस्य कार्यत्वक्रपविशेषात्र युक्तमित्यःशंवप नित्ये आकाशात्यसंयोगे तस्यासिद्दिगाङ अज्ञति ।

⁽२) अस्तु तायःसंयोगनित्यःवाभावार्थे समवायोऽप्यानित्यस्तथापि नानवस्था समवायस्य समवायिकार-णानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्राचदुःपन्या समवायान्तरप्रसङ्गाभावादित्याशंक्याद तथासतीति । ततः संयोग् गस्य समवायिकारणामिन्छता समवायस्यापि तदेशव्यामित्यनवस्था तदवस्थैवत्यर्थः ।

⁽३) एवं प्रतीरयतुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सन्त्वं स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्यत्र भासाङ्गक्रे सम-वायखण्डनं कृत्वा वृत्त्यनिरूपणाच तस्य मिथ्यात्वमावेदायतुं वृत्तिविकल्पेन वयवत्तिरिक्तमवयुविनं दूवय-तीत्यर्थाः

⁽ ४) एवं बृत्यनिरूपणाःकार्यस्यानिर्वाच्यस्यं पददर्यासःकार्यवादे दोषान्तरदानपरं 'प्रागुत्पचेश्चे'स्यादि-भाष्यं याचकाण आडाकतृंकेति ।

⁽ ५) उत्पत्तिकर्तुः कार्यस्य प्रागुःपत्तेनसित्त्वामित्युक्ते तत्रोत्पत्तेर्न कार्यं कर्तृ किन्तु कारण्मिति शङ्कतेः

पपर्वत घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह-"धटस्य चीत्पत्तिरुच्यमाने"ति । (१)व-त्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः। न नोत्पादनैनेतत्पत्तिः, प्रयो ज्यप्रयोजकब्यापारयोभेदादभेदे वा घटम्तपादयतीतिवद्घटमुत्पवत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मा-घटगोचरयोर्म्रत्यस्वामिसमवेतयोद्यप्तय्यादनयोरिषष्ठानभेदोऽभ्येपः **करोोतिकारयत्योरिव** तब्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्यधिष्ठानत्वमन्तीति पारिशेः ध्याद घट एव साध्य दल्पतेरिधष्ठानसेषितव्यः । न नासावसन्निधिष्ठानं भवित्रमहंतीति सत्त्व-मस्याभ्येपयम् । (२) एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य घात्पात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुः पपयते तण्डलानामित्र सतां विकिलत्तौ विक्रियान्त तण्डला इति । शक्कते-"अथ स्वकार-णसत्तासस्बन्ध प्रवोत्पत्ति (१० ४०९ पं० ३) । एतदुक्तं भवति-नोत्पत्तिः नीम कश्चिद्यापारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तरविमत्यत्युज्येत, किन्तु स्वकारणसमवायः स्व-सत्तासमनायो वा. स नासतोऽप्यविरुद्ध इति । सोऽप्यसतोऽनुपपन इत्याह-"कथमळब्धाः स्मक्ति"ति । अपि च प्रागुरपत्तरसत्वे कार्यस्येति कार्यामावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुष-पन्नामित्याह-"अभावस्य चे"ति । स्यादेतत , अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासतस्य मा भन्मर्थाः हाऽनपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य त भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह-"यदि वन्ध्यापत्रः कारकव्यापारादिः"ति । उक्तमेतद्यस्तायथा न जात घटः पटो भवस्यवमसद्वि सन्न भवतीति । तस्मान्मत्विण्डे घटस्यासन्वेऽत्यन्तासर्वमेवेति । अत्रास-कार्यवादी चोदयति-"तन्वेसं सती"ति । प्राकु प्रसिद्धमिप कार्यं कदाचित्कारणेन योज थितं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह-"तकनन्यत्वाक्ये"ति । परिहर् त-"नैष दोष" इति (१० ४८० पं॰ २) । उक्तमेतवया भुजन्नतस्वं न रज्जोर्भेंगते, रज्जुरेव हि तत् , काल्पनिकस्त भेद, एवं वस्ततः कार्यतत्वं न कारणाद्भिद्यते, कारणस्वक्रपमेव हि तत,अनिर्वा-च्यं त कार्येखपं भिन्नमिवाभिन्नामेव चावभासत(३)इति, तदिदमुक्तं ''वस्त्वन्यत्वमि"ति। वस्ततः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्धवतिः सांव्यवहारिके त कथंचितस्वान्यत्वे मनत ऐवेस्यर्थः । अन्यैन हि दिशैष संदभी योज्यः । असुरकार्यनादिनं प्रति दृषणान्तरमाह-"यह्य पुनरि" ति (पृ० ४८१ पं८ ४)। कार्यस्य कारणादमेदे सविषयत्वं कारकव्याः पारस्य स्थानान्यथेत्यर्थः । ''मुलकारणं'' ब्रह्म । शब्दान्तराच्चेति सूत्रावयवमवतार्थं व्या-चंद्र-"एवं यक्तेः कार्यस्ये"ति । अतिरोहितार्थम् ॥ १८॥

स्० (४) पटवच्च ॥ १९॥

यग्रच्येतेति । यदायुत्ययते घट इति कायस्य कर्तृत्वभानम् , तथापि गौण्या दृत्या कारकस्य, तत्र च सिद्धेषु कपालेषु 'जायत' इति पूर्वापरकालव्यासक्तप्रयोगानुपपात्तिः कार्योत्पादनाया व्यासक्तत्वादित्यर्थः ।

⁽१) कपालकर्तृका घटविषयोत्पादना नोत्पत्तिः, सा तु घटकर्तृकेति परिहरति उत्पादनेत्यादिन। । यद्युत्पत्तिहत्पादनेव तिर्हे उत्पादनायामिवोत्पत्तावि सकर्मकत्वात् घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न नैवनम् स्तीत्यर्थनाः (२) भातृपात्तव्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाच घट एवोत्पात्तिकर्तस्याह एवं चेति।

⁽३) सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिवाभिन्नमिव चकास्तीत्यर्थः।

⁽४) कार्यमुपादानकारणाद्भिन्तं तदुपरुष्धाविष अतुपरुष्यमानस्वात् , ततोऽधिकपरिमाणस्वाच मञ्च-कादिव ज्ञाज्ञ इस्यनुमानयोर्व्यभिचारार्थे पटवचेति सूलम्।

सु॰ (१)यथा च प्राणादि॥ २०॥

इति च सूत्रे निगद्ब्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥ १९-२० ॥

सु० इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥२१॥

(२)यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बह्यः। न च भेद्रशिद्यनेकत्र समवेतौ, विरोधात्। (३)न च भेद्रशात्मिक हृत्युक्तम्।
तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञात्र शारिरतत्वतो भिद्यते। स एव त्वविद्योपधानभेदाद्धटकरकाद्याकाशवद्भेदेन प्रयते। तपहितं चास्य रूपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभित्राननुभवत्यननुभवे सार्वरयन्याधातः। तथा चायं
जीवान् बध्नश्चात्मानमेव बधीयात्। तत्रेदमुक्तं "न हि कश्चिद्परतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुप्रविद्याती"त्यादि (पृ॰ ४८३ पं १५)। तस्मात्र चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पक्षः॥ २१॥

सु० अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥ २२॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वायथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नान् परयति पर्यरयेवं न भावत् (४)एषां सुखदुःखादिवेदनासन्नोऽहित, अविद्यावशारवेषां तद्वदिभमान इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहसुदासीन इति न तेषां वन्धनागारिनवेशेऽप्यस्ति क्षतिः का चिन्ममेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राद्धान्तस्तिदिद्मुक्तम्—"आपि च यदा तस्व-मसी^{११}ति (पृ० ४८४ पं० १५) 'अपि चे'ति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपप-रयन्तरताम् ॥ २२ ॥

स्यादेतत् , यदि ब्रह्मविवता जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीववच्चेतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—

स्र० अइमादिवच तदनुपपात्तः॥ २३॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण न्याख्यातम् ॥ २३ ॥

सु॰ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवाद्धि ॥ २४॥

बद्धा खल्वेकमद्वितीयत्या परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्रक्षपस्योपा॰ दानमुपेयते, तद्युपपज्जम्, नद्येककपात्कारणात्कार्यभेदो मनितुमईति तस्याकस्मिकस्वप्रस-क्वात्, कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः, क्षीरवीजादिभेदाद्स्यक्वरादिकार्यभेददर्शनात्। (५)न

⁽१) डक्तप्रतिज्ञायामेव विलक्षणकार्यकारित्वरूपहेती व्यभिचारार्थमाह सूत्रकारः यथाच प्रावादीति ।

⁽२) नतु 'सोऽन्वेष्टभ्य' इत्यादिभेदानिर्देशात् कथं जीवाभिन्ने समन्वयासिख्किष्पपूर्वपश्चस्तनाह य-न्यपीति।

⁽ १) यदि भेदाभेदविकत्र विरुद्धी तर्क्षभेद एव भेदेन बाध्यतामत आह नचेति । उक्तमनन्तराधिकरण इस्पर्थः।

⁽४) भावतः-तस्वतः, तद्दभिमान इति पश्यतीत्यवान्वयः । यद्यपि दश्चेनिक्रया परमान्मनि नास्ति नथापि स्वप्रकाश एव पुरुषस्त चिद्रशेषेणोपरक्तस्तं तं यथावस्थितं भास्यतीति पत्यतीति निर्देशः ।

⁽५) कारणैक्ये कार्यवैज्ञात्यायोगक्रयं दोवमुक्त्वा एकजातीयकार्याणां ऋमायोगरूपं तमाह न चाकमाहिति।

चाकमात् कारणाश्कार्यक्रमो युज्यते समर्थस्य क्षेपायोगाद(१)द्वितीयतया च कमवत्तसह-व्यारिसमवधानातुपपत्तः । तदिदमुक्तं भिद्द हि लोक गहिते (पृ० ४८६ पं० १)। एकैकं मुद्दादि कारकं, तेषो तु सामग्रन्यं साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव,(२) तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते,

दन्यते—श्लीदवाद्धि । इदं ताबद्धवान्ष्रधो व्यावधां, किं तात्विकमस्य रूपमेपक्ष्येदमुः स्यते स्तानादिनामस्पदीजसिंदं काल्पनिकं सार्वद्भयं संवद्गीक्तत्वम् ? तत्र पूर्वस्मिन् कले किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते, न हि तस्य ग्रुद्धवुद्धमुक्तत्वभावस्य वस्तु सत्कार्वः मित्ति, तथा च श्रुतिः ''न तस्य कार्ध्य करणं च विद्यते' इति (पृ० ४८० पं० १)। स्तरास्मस्तु करूपे यदि कुळाळादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते, ततः श्लीरादिमिक्यभिचारः, तेऽपि हि बाह्यातद्यनादिकारणानपेक्षा(३) एव काळपरिवासवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति, अथान्तरकारणानपेक्षावं हेतुः कियते, तदसिद्धमिनः वांच्यनामस्त्रवीजसहायस्वात् ,तथा च श्रुतिः—-'मायां तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेदररम् , इति । (४)कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि कमवानुक्षयः। (५)एकस्मादिप च विचित्रशक्तेः स्वरणादनेककार्योत्पादो दर्यते , यथेवस्माद्धेद्वर्श्वपाक्षवेकस्माद्वा कर्मणः संयोगिवमाग संस्काराः॥ २४॥

(६) मदि तु चेतनत्थे सतीति विशेषणाच श्लीरादिभिन्यभिचारो, दृश हि कुलालादयो बा-ह्यमुदायपेक्षाश्चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते—

सु॰ देवादिवदपि लोके ॥ २५॥

लोक्यते Sनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥

सु० कृत्स्नप्रसक्तिनिर्वयवत्वश्चव्दकोषो वा ॥ २६ ॥ सु० श्चतस्त्र शब्दमुलत्वात् ॥ २७ ॥

नतु न ब्रह्मणस्तरवतः परिणामो येन कारस्त्र्यभागविकल्पेनाक्षिप्येत, अविद्याकल्पितेन तुः नामक्षपळक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामिनिर्वचनीयेन परिणामादिः भ्यवहारास्पदस्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं बस्तु स्पृक्ति, न हि चन्द्रमि तैमिरिः

⁽१) समर्थमपि सहकार्यपेक्षं सत् कमेण कुर्यादित्यात्रङ्कामपनयन्नाद्वितीयत्वप्रयुक्तामनुपपात्तिमाहा-ाह्यतीयतया चिति।

⁽२) अत्र कल्पतरुकारमतेन 'साधयत्येवे'त्येव पाठः, 'साधयत्येवेति साधनमित्यर्थ इति टीकनात्, किन्तु प्राचीनपुस्तकेष्वस्यैवोपलब्धेरयमेव मुद्रितः।

⁽३) आध्ययनादिकासकारणानपेसा इत्यर्थः ।

⁽४) नतु मायाया अप्यक्तमस्वास्कथमक्रमास्कारणास्कर्यक्रमस्तनाड कार्यक्रमेणेति । तस्या माया-याः परिपुक्तस्तन्तस्कार्यसर्गे प्रति पौष्कस्यम् , तस्य क्रमोऽपि कार्यक्रमः यथानुपपस्या करूप इत्यर्थः ।

⁽६) पूर्वमविद्यासाचिन्यदिसहायत्वमासिद्धामित्युक्तमधुनाङ्गीकृत्यापि तदैनैकान्तिकत्वमाह एकस्मा-द्याति । शर्रे च्यत्रं कर्म पूर्वाकाशपदेशविभागः चरप्रदेशसयागं शरे च वेगाल्यसंस्कारं जनयतीत्यनैकान्तम्। (६) असहायस्योपादानत्वं स्वीरबद्वपायासहायस्या। बिष्ठालृत्वसमर्थकं स्त्रमवनास्यति यदि त्विति ।

कस्य द्विरवकरपना चन्द्रमस्रो द्विरवमावहृति, तदनुपपरया वा चन्द्रमस्रोऽनुपपतिः, तस्माद्
वास्तवी परिणामकरपनानुपपयमानापि न परमार्थस्तो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहृति, तस्मार्थ्वने
पक्षाभावादनारभ्यामदमिषकरणिस्यत आह्—''वेतनमेकिमि''ति (१०४८८ पं०१२)।
ययपि श्रुतिशतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो निषद्धस्तयापि (१)श्रीरा
दिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवस्त्रमन्नं पूर्वपक्षोपपस्या सर्वथाऽयं पक्षो न घटियतुं शक्यत
इत्यपवाध्य 'श्रुतेस्तु शब्दमूलस्वात् ,शास्मिन चैवं विचित्रास्य ही'ति सूत्राभ्यां विवर्तदृशीकरणेनैकान्तिकाद्यस्त्रसणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यत इत्यर्थः । (२)तस्माद्स्त्यविकृतं ब्रह्मः' (१०४० पं०७) तस्वतः । ''ननु शब्द्वापीः'ति चोद्यमविद्याकरियतस्त्रद्वाद्यन्त्रम्, न
हि निरवयतस्वसावयत्त्वाभ्यां विधानतरमस्त्येकनिष्यस्त्रत्विधाननान्तरीयकस्वात् , तेन
प्रकारान्तराभावािष्ठर्वयवस्वसावयवस्त्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्भीवस्ववनाद्यर्थनद्प्रमाणं शब्दः
स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः स्रामः ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्र॰ आत्मिन चैवं विचित्राश्च हि॥ २८॥

अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्रहगात्मा हि मनधैव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन्छजतिरदा।

सु॰ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति—"नजु नैवे"ति (पृ० ४९२ पं० १५) । परिहरति—"नैसञ्चातीः यकनैवे"ति । (३) यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्यकं सरवादयो निरवयदाः, नहास्ति सम्भवः सरवमात्रं परिणमते न रजस्तमसी इति, सर्वेषां सम्भूयपरिणामाभ्युपगः मात । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावयः वत्वमनिष्टं प्रसञ्यत । "तथाऽणुवादिनोपी"ति (पृ० ४९३ पं० ५) । वैशेषिकाणां खाणुभ्यां संयुज्य खाणुकमेकमारभ्यते, तैक्षिभे खाणुकैस्रयणुक्तमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया । तत्र द्वयोरण्योरनवयवयोः संयोगस्तावण् व्याप्नुयाद्वयाप्नुवन्वा तत्र न वर्तेतं , नहास्ति सम्भवः स प्रव तदानी तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्येषः पार्श्वस्थाः वद्यपि प्रमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपतेरणुमात्रः पिण्डः प्रयज्येत । अव्यापने वा बद्धवयदः पर्माणुः स्यादित्यनवयवत्वव्यव्यव्यव्यक्षेषः । अश्ववयं च सावयवत्वम्यवेदम्, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन समान्तिः समानपरिणामत्वप्रसङ्गः तस्मात्समानो दोषः । आवातमात्रेण साम्यमुक्तं परमार्थतस्तु माविकं परिणामं वा कार्यकारणभावं(४) वेच्छतामेष दुवारे। दोषो न पुनर्रस्माकं मायावादिनामित्याह—"परिद्धताक्ष्यत्व"ति ॥ २९॥

⁽१) सावयवस्येव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसन्देहे पूर्वाधिकरणीयखीरवृष्टा-न्तेन पारिणामित्यभ्रमे तन्त्रिरासास्सङ्गतिमाह श्रीरादीति ।

⁽२) 'तस्मादावकृतं ब्रह्मोते' माध्यं तदस्तीति तत्तःत च इति च पदाध्याहारेण व्याच्छे तस्मादिति ।

⁽२) अवस्तुत्वात्ममुदायस्य न पारिणामः, समुदायिष्यपि यदि सत्त्वमात्रस्य पारिणामः न रजस्तम-स्रोस्ततो मुलोच्छेदो न स्यात्र चैतदस्तीत्याह ययपि इति ।

⁽४) आरम्भम्।

विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणस्तत्र श्रुत्युवन्यासपरं सूत्रम्--

द्य॰ सर्वोपेता च तत्द्रशीनात् ॥ ३०॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्--

सु० विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

(१) कुलालादिभ्यस्ताबद्वाह्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यानेपक्षाणामान्तरकरणापेक्ष-स्ट्रीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापन्होतुं शक्यः । (२)यथा तु जामस्ट्रेटबाह्यकरणा-पेक्षायास्तदने ।क्षान्तरकरणमात्रसाच्या दृष्टा स्वप्ने रथादिस्राष्ट्रेरशक्यापहोतुमेवं सर्वशक्तः परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापद्व । बमईतीति ॥ ३० ॥ ३० ॥

स्र॰ न प्रयोजनवस्वात्॥ ३२ ॥

(३)न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविश्रमाज्जगः प्रक्रिया, श्रान्तस्य सर्वज्ञः वातुपपत्तः । तस्मास्प्रेक्षावताऽनेन जगःकर्तं व्यम् । प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सर्ताः
नाप्रयोजनाः त्यायासापि सम्भवति, किं पुनरपरिमेयानेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्विश्रमिवरचनाः
महाप्रयासा । अत एव लीलापि परास्ता । अल्पायाससाध्या हि सा, न चेयमप्यप्रयोजना,
तस्या अपि सुखप्रयोजनवरवाताद्ध्येन(४) वा प्रवृत्तौ तद्भावे कृतार्थः वातुपपत्तेः, परेवाः
चेपकार्याणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मास्प्रेक्षावरप्रवृत्तिः प्रयोजनकः
त्या व्याप्ता तद्भावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२॥
एवं प्राप्तेऽभिवीयते—

सु॰ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावरप्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत्ततस्तिष्ववृत्ती निवर्तेत शिंशपात्वभिष वृक्षतानिवृत्ती, न त्वेतद्दित प्रेक्षावतामनतुर्साहेतप्रयोजनानामपि याहच्छिकीषु कियासु प्रवृत्तिदर्शनात , अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टामि'ति धर्मसूत्रकृतौ प्रतिषेषो निर्विश्व षयः प्रस्रुक्तेत , न चोन्मत्तान्त्रत्येतरसूत्रमर्थवत्तेषां तद्येबोधतद्वुष्ठानानुपपत्तेः । अपि चाह्यहेतुक्यौत्पात्तिकी(५) श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां किया प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण रष्टा । (६)न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि सम्प्रसादेऽपि भावादिति युक्तं,प्राहस्यापि

⁽१) स्त्रस्थं 'तदुक्तम्' इत्यंशं 'देवादिवदर्पं'ति स्त्रोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति ।

⁽३) 'आत्मनि चैवम्'इति सूत्रोक्तिप्रत्वेनापि व्याचष्टे थथात्विति।

⁽ ३) यद्येवं सर्वशक्ति ब्रह्म तथापि प्रयोजनामिसन्ध्यभावादकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदिति ।

⁽ ४) दुखार्थलेन, प्रवृत्तीं प्रवृत्तेः प्राकृ दुखामावे स्नति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

⁽५) न इटः प्रयोजनोदेशलकाणो हेतुरस्या इत्यव्हेहतुकी, औत्यानिकी पुरुषस्योत्यत्तिमारभ्य प्रवृत् नाः। प्रयोजनमन्तरेणेत्येतदस्यव विवरणम् ।

⁽१) स्वापादी प्रयोजनानिमसन्धिकपे श्वासे साध्यामाववद्धेतीरि चेतनकर्तृकत्वस्यामावात्र व्यभि-चार इत्याश्रवयाद्य न चास्यामिति । जाबदादी चेतनस्य जानतोपि चेतन्यमस्या श्वासादिमवृत्तातुपयोगि सुषुक्षेपि तस्यामावादिति च न युक्तम्, कुतः ? प्राजस्य सुषुतस्यापि स्वकपचैतन्यापृत्यस्योगिरस्यर्थना

वैतन्याप्रच्युतेरन्यथा सतरारीरेऽपि स्वासप्रस्वासप्रवृत्तिप्रसञ्चात् । यथा च स्वार्थपरार्थसम्ब-दासादितसमस्तकामानां इत्रहरयतयाऽनाकुलमनसामकामानामेव लीलामात्रात्सस्यप्यनुति-ब्पादिनि प्रयोजने नैव तदुरेशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगःसर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपना । (१)हर्ष्ट च यदरपबलवीर्थेबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनस्पबलवीर्थेबुद्धीनां सुशकमीष्रकरं वा, निंह वानरैमी रुतिप्रसृतिभिनगैर्न बद्धो नीरिनिषिरगाधी महासत्वानाम्, न वैष पार्थेन शिलीमुखैर्न बदो. न चार्य न पीतः संक्षिप्य चुलुकेन हेलयेव कलशयोनिना महामुनिना, न चाद्यापि न हश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्राधादप्रमदननानि श्रीमन्तृगनरेन्द्राणा-मन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपत्रं यहच्छया वा स्वभावाद्वा(२) लीलया वा जगत्सर्जनं भगवतो महेरवरस्येति । (३)अपि च नेदं पारमार्थिकी सिध्येनातुः युज्येत प्रयोजनमपि त्वनायविद्यानिबन्धना, अविद्या च स्वभावत एव कार्योन्सुखो न प्रयो-जनमपेक्षते, नहि द्विचन्द्रालातचकगन्धर्वनगरादिविश्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । (४)न च तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्ती प्रयोजनमपेक्षन्ते । (५)सा च चैतन्यच्छ्रिता जगदुत्पादहेत्तरिति चेतनो जगधोनिराख्यायत इत्याह-- 'न चेयं परमार्थविषये''ति । (पृ० ४९६ पं० ११)। अपि च न ब्रह्म जगरकारणमपि तत्त्या विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगित ब्रह्मात्मभावं, तथा च स्रष्टेरविवक्षायां तद।श्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह--"ब्रह्मात्मभावे"ति ॥ ३३॥

मू० वैषम्यनैर्घुण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

(६)अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्ष, उत्तरस्तूच्यते—उच्चावचमध्यमयुखदुःखभेदवरप्राणभः स्त्रपश्चं च युखदुःखकारणं युधाविधादि चानेकविधं विरचयतः प्राणम्हेद्भदोपात्तपापपुण्यक-मातिशयसहायस्यात्रभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैष्ट्रण्ये प्रसज्यते । (७)निह सम्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति बुवाणः सभापितवी युक्तवादिनमनुगृहक्वयुक्तवादिनं च निर्गृह्णकृत्तुक्तो द्विष्टो वा भवस्यपि तु मध्यस्थ

(३) यदुक्तं न ताबदुन्मत्तस्येव मतिश्रमाञ्जगस्यिकियोति, तत्र माभूदुन्मत्तं ब्रह्म भवति तु जीवावि-द्याविषयीकतं जगद्विवर्ताधिष्ठानन्तथाच न सृष्टै। भयोजनपर्यतुयोगो युक्त इत्याइ अपि चेति ।

(५) नन्वविदाया हेतुत्वे कथं ब्रह्म कारणमत आह सा चेति । छुरिता--मिश्रिता ।

⁽१) बतु यहहायाससाध्यं तत्त्रयोजनाभिसन्धिपूर्वकामित व्याप्तिसमिता, तथाच न लीलादै। व्यक्ति चारस्तवाह दृष्टं चेति । यद्य्यस्मदाध्येक्षया जगहहायाससाध्यं माति, तथापि नं ब्रह्मापेक्षयोति न प्रयोजना-मिसन्ध्यापात इत्यर्थ: ।

⁽२) नियतानिमित्तमनपेक्ष्य यदा कदाचित्मवृत्युदयो यद्ष्या । स्वभावतस्तु स एव याबद्रस्तुमावी यथा श्वासादाविति विशेषः ।

⁽४) विश्वनाणां प्रयोजनानपेक्षायामधि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्पादित्याकाशादेश्वेनकार्यस्य तदपेक्षाः मार्शक्याव न चति ।

⁽६) यो विषयसृष्टिकर्ता स सावयो, अस च विषयं सुत्रतीत्यतुमानेन समन्वयस्य विरोधसन्देहे पूर्व लीक्या लब्दुत्वं यदुक्तं तदेव कमीदिसायेक्षस्य न युक्तमनीववस्वप्रस्केनिर्येक्षस्वे रागादिमस्वाय-विरिति जनाना पूर्वपक्षः स्पष्ट इति भावः ।

^() उक्ताई शतुमाने व्यमिषारमाध नहीति ।

इति क्षेत्रसम्बद्ध इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृहकपुण्यक्रमाणं च निगृहः न्मधास्य एव नामध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः स्थाद्यवस्याणकारिणमन्युद्धीयारकत्याणः कारिणं च निग्रह्मीयाच त्वेतदारित । तस्यात्र वैषम्यदोषे। इत एव न नैर्घृण्यमि संहरतः समस्तान्त्राणसृतः । स हि प्राणसृत्कर्माशयानां वृत्तिनिरोधसमयस्तमतिलङ्कयन्नयमयुक्तकारे स्यात । न च कर्मापेक्षायामी इवरस्यैद्वर्यव्याघातः । (१)न हि सेवादिकर्मभेदापेक्षः कलसेदगदः प्रभुरप्रभुभवति । (२)त च'एव हाव साधु कर्भ कारयति यमेश्यो लोके अय अज्ञिनीयते, एष एवासाध कर्म कारयति तं यमघो निनीयत' इवर एव द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्ग नरकं वा लोकं नयति . तस्माद्वेषम्यद्वेषप्रसङ्गान्नेरवरः कारणामिति वाच्यम् । विरोधात , यस्मात् 'कर्म कार्यिखेश्वरः प्राणिनः सुखदुखिनः सजतीं ति श्रुतेरवगम्यते, तस्माध सजतीति विहर द्धमिधीयते । (३)न च वैषम्यमात्रमत्र जुमी न त्वीद्वरकारणार्वं व्याविधाम इति वक्तव्यम्, किमतो ! यद्येवं तस्मादीश्वरस्य सवासनवलेशापरामर्शमिनदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामः नुष्रहायोत्रिनीषतेऽधो निनीषत इत्येतद्वि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात्प्रणिन इत्येयं ने यम् , यथाहः--

> जन्म जन्म यद्भ्यस्तं दानमध्ययनं तपः। तेनैवाभ्यासयोगन तच्चवाभ्यसते नरः ॥ इति ।

(४)अभ्युपेत्य च स्टेश्ताल्विकत्विभवसुक्तमिन्वाच्या त स्टिशिति न प्रस्मितव्य-मन्नापि, तथा च मायाकारस्येवाङ्कसाकृत्यवैकत्यभेदेन विचित्रान्त्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः सहसा संहरतो वा न नैर्ष्टुण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविधित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतव स्वभावाद्वा लीलया वा न कविद्दोषः ॥ ३४ ॥

इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—

मू॰ न कमीविभागादिति चेन्नानादित्वात्॥ ३५॥ बाक्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यप्रन्थेन व्याख्याते ॥ ३५॥

अनादिः वादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं सूत्रम्-

मू॰ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६॥

(१) सापेक्षानेऽनीदवरावमादांवय व्यमिचारमाह न हि सेवेति ।

(२) कर्मापेक्षःवेन वैषम्ये परिष्ठतेपि विषमकर्मपेरकःवेन वैषम्यं स्यादि वाशंक्योत्तरयति न चेष इति।

(३) किमन ई स्वर्स्व विषमसर्जने ऽनी दवरत्वापच्या नार्य विषमस् हकतें यनुमीयते वादिनोत ई स्वरी रगादिमान विवमक्रव्हरवादिति वैवस्यमुद्धाव्यते ? तत्र नायः, विरोधादित्युक्तम् ,सूत्रागमविरोध एव 'यस्मा त्कर्में स्वादित्श्वत्या प्रदर्श्वतः । द्वितीयं ानिषेधति न चिति । यदीवं नैवस्यमनुमितं किमतो निरवयत्वस्यापि श्वितिमिद्धःवेनातितक।लतातादवस्थ्यादित्यर्थः । तदेवाह तस्मादित्यादिना । ईरवर: पर्जन्यवःमाष्टिमात्रे कारणस् वैषस्ये त बीजवत्तत्त्राणिकमेवासने इति नेश्वरस्य सावधतेति भावः ।

(४) आपिच वेदान्तिमते मुष्टेमीयामयस्वानाद्शमृष्टिकतृत्वेन रागादिमस्वातुमाने इयाभेचारापीत्यादाः Part of the state of the state

भ्युवेस्य चेति ।

(१)अक्ट्रते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमध्यागच्छेत्,तथा व विधिनिषेष साख्यमनथकं भनेत् प्रवृत्तिनिष्ठत्यभावादिति मोक्षशास्त्य चोक्तमानर्थक्यम्। न चाविद्या केवलेति
(ए० ४९९ पं० ६) (२)लयाभिप्रायम्। (३)विक्षेपलक्षगाविद्यासंकारस्तु कार्यवास्वोत्पत्तौ
पूर्व विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपस्य मिध्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं,
स च रागादिभिः सहितः स्वकार्येनं शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण सम्भवति। न च कर्मानतरेण शरीरम्, व च रागद्वेषावन्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागदेषो, न च
पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वभोहायपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरामित्यनादितेवात्र भगवती चित्तमनाकुलयति। तदेतदाह—"रागादिक्लेश्वासनाक्षितकर्मापेक्षा त्वविद्या चेषम्यकरी क्यादि"ति। रागदेषमोहा रागादयस्त एव हि
उत्तरं संसारदुःखमनुभाव्य क्रशयन्तीति क्रशास्तेषां वासनाः कर्मप्रदृत्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि
प्रवर्तितानि कर्माणि तद्येक्षा लयलक्षणाऽविद्या। स्यादेतत्, भविष्यताऽपि व्यवदेशो (४)हक्षो
यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीग्रयत आह—''न च धार्यायस्यतियत'हति। तदेवमनादिते सिद्धे 'सदेव सौम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयभिंति प्राक् स्वहेरविभागावधारणं समुराचरदूपरागिदिनिषेषपरं न पुनरेतान्त्रसिक्षान्यपाकरोतिति सर्वमवदातम् ॥ ३६॥

स्॰ सर्वधर्मोपपत्रेश्च ॥ ३७॥

(५)अत्र सर्वज्ञमिति दरयते । सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्येव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दिश्चेतः । "सर्वज्ञकी"ति (१० ५०० पं० १३) । सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमिन्तकारणं चेत्युपपादितम् । "महामायमि"ति सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता । तस्माजजगन्तकारणं ब्रह्मिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविर्चिते भगवत्पादशारीरकमाध्यविभागे भामस्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

⁽१) अकृताभ्यागमप्रमङ्गं व्याकरोति अकृते इति । तदङ्गीकारे प्राप्ती दोषाबाह तथाचेति ।

⁽२) श्रान्तिरूपाविद्याया विचित्रतया वैवस्यहेतुत्वसम्भवात्कर्थं भाष्ये तस्या वैवस्यकरत्वनिषेश्व इत्या-शंक्याह रुयेति ।

⁽१) नतु तथापि अमसंस्कारस्य वैवय्यहेतुःवं स्यानन्नाह विचेपेति। तथा च अमसंस्कारस्य अम-स्रोपक्षत्वात्तस्य च रागायुःत्यादनहारा तस्साहित्येनेव वैवय्यहेतुःवं स च वारीरात् तस्कर्मणः, कर्म च रागेहवाभ्यां तो च मोहाख्याद्रमास्य च वारीरादिति चक्रकअमणमनादितां समाद्धातीति मावः।

⁽ ४) अवधातनिष्पत्रांस्तुषान् पुरोडाञ्चकपोत्तनोपवपति विगमयतीत्यत्रावद्यातसमये कपालेषु पुरा-डाञ्चभपणाभावाद्वाविष्यच्छूपणमपेक्षयं कपालानां पुरोडाञ्चसम्बन्धकीर्तनामिति ।

⁽५) भाष्यकृता से मि सर्वधमीपपिनं व्याचसाणेन सर्वज्ञःवादयः कारणधर्माः ब्रह्मण्युपपयन्त इत्यु-कम्, तदयुक्तमिव प्रतिभाति लोके कस्यचिदपि कारणस्योक्तधर्मदर्शनाभावादत आह अनेति । जडभेरकत्वं कुलालादी बृष्टम् ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेनावत्रयं भाव्यन्तस्य सर्वभेरेकत्वस्य श्रुतिसिद्धतयाऽर्थोत्सर्वज्ञत्वसिद्धिरेवं सर्वशक्तित्वादाविष योज्यम् ।

सू॰ रचनानुपपतेश्च नानुमानम्॥१॥

स्यादेतत्, इह हि पादे स्वतन्त्रा-वेदानपक्षाः प्रधानादिविद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्तमशास्त्राङ्गालात्, नहीदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्केशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चतुम् , तत्र कः प्रसन्नः शुक्कतर्कव-स्त्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह्र-''यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामि''ति (पृ० ५०९ पं ० ७)। नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमाणानाः तत्वज्ञानोत्पादनाय । (१)यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुनादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सीख्यान ग्रनुमाने¥यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । (२)न चैतदेव चेतनेापादानमचेतनोः पादानं चेति समुचेतुं शक्यम् , विरोधात् । न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकरोा युज्यते । न चागमवाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत इति साम्प्रतम्। स्वज्ञप्रगीततया सांख्याच ग मस्य वेदागमतुल्यत्वात तद्भाषितस्यातुमानस्य प्रतिकृतिसिहतुल्यतयाऽबाध्यत्वात् । तस्मा त्तिद्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो बेदान्तानां सिद्ध्यतीति न ततस्तरवज्ञानं सेद्धुमईति, न च तत्त्वज्ञानाहते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानानामासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति। यधेवं ततः परकीयानुम।निनरास एव कस्मारप्रथमं न इत इत्यत आह—वेदान्तार्थः निर्णयस्य चे"ति । ननु वैतिरागकथाया तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिः क्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति -- "नतु मुमुक्षूणा" मिति । परिहरति --"बाढमेवं तथापी" ति । तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा, न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपश्ची दूष्यते न दु परपश्चत येति न वीतरागकथात्वव्याहितिरित्यर्थः । पुनरुक्ततां परिचीय समाघते — "नन्वी अते". रिति (पृ॰ ५०२ पं॰ ४)। "तत्र सांख्या" इति । (३)यानि हि येन इपेणास्यो ल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चास्थौल्यादा च सौक्म्यात्मृत्युवर्णान्वितास्तत्कारणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुःखपोहा-रमनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तद्पि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमहैति । (४)तत्र जगत्कारणस्य येथं सुखात्मता तत्सरवं, या च दुःखात्मता तद्रजा, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रेगुण्यकारणसिद्धिस्तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रेगुण्यवन्तोऽतुभृयन्ते । यथा मैत्रदारेषु पद्मा वत्यां मैत्रस्य प्रखं, तत्कस्य हेतोः ? तं प्रति सत्वगुणसमुद्भवात् , तत्सपक्षीनां च दुःखं, तत्कस्य हेतो १ ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात्, वैत्रस्य तु क्षणस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, तस्क्र. स्य हेतोः १ तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात् , पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सर्वे

⁽१) बेदान्तेरेव ज्ञानजननात्कि परपक्षाक्षेपेण सन्नाह यथाचेति ।

⁽३) नतु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगित समुचीयन्ताम् तन्तव इव पटेऽत आह न चैतदेवेति ।

⁽ ४) नतु मनानावनाता चुनावाना जनात चुनावाना कार्या चुनाव । (३) चतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादकस्य बेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह यानि शीति । संयोगादै । व्यक्षिणादवारणार्थमास्योल्यादित्युक्तम् , संयोगादयो हि न स्थूलिपण्डादारस्य कणपर्यन्तमनुर्यन्ति । कुम्मी-यादानृत्वे संस्वादिगुणाभितं मृतत्वात्सक्षकाषदिति च वक्षरीत्यानुमानमत्र बोध्यम् ।

सुद्धाः समेहिन्नितं जगत्तरकारणं गम्यते । (१)तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते कियते देने न जगदिति प्रधीयते निर्धायते दिसम्प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानं, तच्च मृत्युवर्णवद्चेतनं वेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधायतुं स्वभावत एव प्रवर्तते, (१)न तु केनिन त्रवर्त्यते । तथा ह्याहः—'पुरुषार्थ एव हेतुनं केनिचिरकार्यते करणिति'ति । परिमाणादि भिरित्यादिष्रहणेन 'शक्तिः प्रदत्तेः कारणकार्यविभागादिभागाद्वेदस्यस्य' (सां का का १५) इत्यव्यक्तिसिद्धिद्वेतवो ग्रह्यन्ते । एतां खोपरिष्ठाधाख्याय निराकिरिच्यत हति । तदेतत्प्रधानानुमानं द्वयति—''तन्न चद्दाम' इति (पृ ० ५०३ पं ० ४)। यदि तावद्वेतनं प्रधानमनाधिष्ठितं प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तद्युक्तम् समन्वयादहेतिक्षेत्रतनानिधिष्ठितः स्वित्रकृते प्रवर्तते स्वस्यवर्णादौ हष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेष्ठवरुष्ठभविष्यद्वेतनं प्रसुवर्णः दार्थाद्यः कुळालहेमकार्यश्वभारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्महचकरथायुपाददते, तस्मात्कृतकरनः मिव निर्द्धत्वधानाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम्(३)। एवं समन्वयादि चेतनानिधिष्ठितस्य साध्य हति रचनानुपपत्तिति दर्शितम् । (४)ययुच्येत—हष्ठान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुः पादानं दृष्टं तत्र ययपि तत्वतनप्रयुक्तमिष हर्यते तथापि तत्वयुक्ततं हेतोरप्रयोगकं बहि-रक्षवादन्तरकं स्वचैतन्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहः—

'ब्याप्तेख द्र्यमानायाः कश्चिद्धमीः प्रयोजकः'-इति । तत्राह्-''न च मृद्दि।"ति (पृ॰ ५०४ पं॰ ७)। (५)स्वभावप्रतिबद्धे हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति । स च स्वभाः वप्रतिबन्धः श्चाङ्कत्वसारोपितोपाधिनिरासे सित निश्चीयते । तिश्चियश्चान्वयव्यतिरेकयोराः यतते । तो चान्वयव्यतिरेको न तथोपादानाचैतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेदिष परिस्फुरौ तदल मत्रान्तरश्चरेवेति भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तस्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणान्तरिवरोधो भवेत् प्रस्युत श्चितरनुगुणतरात्रेरयाह- ''न चेवं सिती''ति । चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धस्वं समुच्चिनोतीरयाह-—''अन्वयासनुपपत्तेश्च्ये''ति । आन्तराः खल्वमी सुः खदःखमोहिविषादा बाह्यभ्यश्चन्दनादिभ्योद्यतिविच्छित्रप्रस्यप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षः

⁽१) नतु चतनोपकारकत्वेन तम्पति गुणीभृतगुणवयात्मकस्य कथं प्रधानत्वमत आह तचेति ।

⁽२) चेतनं शति गुणीभूतस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धाःनासिद्धमायाया वैलक्षण्यमाह न तु इति । कर-णानामिन्द्रियाणां प्रकृती यथा भोगापवर्गकःपः पुरुषार्थः प्रवर्तकः न तु तचेतनेन भेर्यते तथा गुणत्रसात्मकं प्रधानमधीरयर्थः।

⁽३) गुणवयं चेतनानिषष्ठितमेव जगत उपादानं समन्वयादिति संस्थातुमानीयहैतोनित्यत्वामावन्या-सकृतकस्वस्येव मृत्सुवर्णादी कुलालादिचेतनाधिष्ठितस्वव्याताचेतनसमन्वयोपलन्धोर्वरुद्धी हेतुरिति भावः ।

⁽४) मृद्िवतकुम्मवज्जगचेतनाधिष्ठितमकृतिकं सत्त्वायितित्वादिति वेदान्यतुमति उपिधिमाञ्चक्ते ध्युच्येत इति । योकस्मिन्धाध्ये साधनद्रयसित्रापते एकतरसाधनप्रयुक्ता व्यातिरित्रत्वारीप्यते इति सोधाधिकत्वं, यथा विश्वेद्धत्वप्रयुक्ताव्यातिरधर्मत्वस्य दिसावे समारोप्यते, एवमेकस्मिन्दाधने समन्वयादी प्रकृति । गताचितनत्वचेतनाधिष्ठतत्वकपसाध्यद्रयवत्यन्तरङ्गा चेतनत्वप्रयुक्ता देतुसाध्ययोव्यातिर्वदिरङ्गचेतनाधिष्ठित- स्व समारोप्यत इति भवति सोपाधिकत्वमित्यर्थः।

⁽५) नान्तरङ्गस्वबिहरङ्गरःकृते व्यापकस्वे किन्दवव्यभिचारकृतेष्टनरङ्गस्यापि महानसादिश्चरूपस्य व्यभिचाराद्धूमवर्षं प्रस्यव्यापकरम्। द्विरङ्गस्यापि विद्विषयोगस्याव्यभिचोरेण व्यापकरवादित्यां प्रयेव परिहरः ति स्वभावति । स्वभावपतिवद्धम्बीपाधिकत्वेन सम्बद्धम् ।

मीक्यन्ते । यदि पुनरेत एव सखदःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वक्रपत्वाद्धेमन्ते प्रिय चनद्वः सखः स्यात् । न हि चन्दनः कदाचिद्चन्दनस्तथा निदायेष्वपि कुङ्कमपङ्कः सुखो भवेत् , न्हासीकदा विदक्कद्वमपष्ट इति । एवं कण्डकः (१)क्रोमलकस्य सख इति मनुष्यादीनामपि प्राणस्तां सुखः स्यात् । नहासी काश्चित्प्रत्येव कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि च-न्दनकुष्ट्रमादयो जातिकालावस्थायपेक्षया सखदःखादिहेतवो न त स्वयं सखादिस्वमावा इति रमणीयम् । तस्मात्युखःदिरूपसमन्वयो भावानामासिद्ध इति नानेन तद्रपं कारणमन्यक्तमूत्रीः यत इति । तदिदमुक्तं (२)शब्दाद्याविशेषेऽपि च भावनाविशेषादिःगति (१० ५०५ पं २) भावना वासनासंस्कारस्तिद्विशेषात्करभजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभोचितामेव भाव-नामाभिन्यनिक, यथास्मै कण्टका एव रोचन्ते । एवमन्यत्रापि द्रष्टन्यम् । परिमाणादिति संख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति—"तथा परिमितानां भेदानामि"ति । संसर्भपूर्वकरते हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयेऽसम्भवानात्वैकार्थसमवेतस्य नानाकारमानि संस्टानि करपनीयानि. तानि च सत्वरजस्तमां स्येवेति भावः । तदेतस्परिमितत्वं सांख्यीयराद्धान्तालो चनेनानैकाः न्तिकमिति द्षयति—"सन्बर्जन्तमसा"मिति । यदि तावरपरिमितरवमियताः सा नमसोऽपि नास्तीत्यव्यापको हेतः परिमाणादिति । (३)अथ न योजनादिमितःवं परिमाणमि-यत्ता नमसो त्रुमः, किन्त्वव्यापितामध्यापि, च नभस्तन्मात्रादेनीहे कार्य कारणव्यापि, किन्तु कारणं कार्यव्यापीति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यव्यापित्वात् । (४)हन्त सत्वरजस्तमां-स्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति, न च तत्वान्तरपूर्वकःवमेतेषामिति व्यभिचारः । न हि यथा तैः कार्यैजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विज्ञान्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावात् । (५) ररस्परसं-सर्गस्त्वावेशास्त्रितशक्ती नास्ति, न हि चितिशक्तिः कृटस्थानित्या तैः संस्टब्यते, ततश्च तद व्यापका गुणा इति परिमिताः । एव चितिकाक्तिरापे गुणैरसंस्रवेति सापि परिमितेरयनैकान्ति-करवं परिमित्तवस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह-"का-येकारणभावस्ति ॥ १॥

सु॰ प्रवृत्तेश्च॥ २॥

न केवलं रचनामेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि तु साम्यावस्थायाः प्रच्युतिवैं षम्यं, तथा च यदुद्भृतं बलीयस्तदङ्ग्बाभिभृतं च तद्वगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुणप्रधान-भावे सत्यस्य महदादौ कार्ये या प्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नहि चेतनाधिष्ठानम-न्तरेण मृत्यिण्डे प्रधानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डक्षिललस्त्राद्योऽवतिष्ठन्ते, तम्मात्प्रवृत्तर्पि चेतनाधि-

⁽१) डब्ट्रस्य ।

⁽२) किञ्च यदि घटे मृद्रत् सुझादिकं शब्दादावन्वितं स्यात्तिहि सँवैरविशेषेण सुझादिकसुपलभ्येत घटे मृद्रत्र तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वमावनिश्चय इत्याह शब्दादीति । विषयस्पैकत्वेऽपि पुरुषवास-नावैचित्र्यात् कस्यचित्सुखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिद्द्रयतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तौत्यर्थः ।

⁽३) स्राख्यः शङ्कते अथेति । (४) परिहरति हन्तेति ।

⁽५) एवं योजनादिमितत्वरूपे अन्यापितारूपे च परिमितत्वे दोषं प्रदर्श्य स्त्रासंसृडवस्तुमस्वरूपे तत्र दोषमाड परस्परेति । सस्वादीनां चितिज्ञावस्या आत्मनो परस्परं च संसर्गो नास्तरियर्थः ।

छनासिद्धिरिति शक्तितः प्रवृत्तेश्वेत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवे:युक्तं वक्रोक्त्या(१)। अत्र सांख्यश्चोदयति—"नन चेतनस्यापि प्रवृत्तिरि"ति (१० ५०६ पं॰ ६)। अयमिभ्रायः-त्वया किलौपनिषदेनासमद्भेतृन् दूष्यिःवा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुपादानरवं निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । तद्युक्तम्-केवलस्य चेतनस्य प्रश्नतेर्देशन्तधन र्मिण्यनुपलब्धेरिति । औपनिषद्स्तु चेतनहेतुकां तावदेष सांख्यः प्रश्नतिमभ्यपगच्छत पश्चा-स्वपक्षमत एव समाधस्यामीत्यभिद्यन्विमानाह्-"स्वत्यग्रेततः" । न केदलस्य चेत-नस्य प्रश्तिर्देष्टेति । सांख्य आह(२)—''न त्वचेतनसंयुक्तस्ये''ति । तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वाः प्रश्नतिदृश्यते न तु चेतनाश्रय काचिद-पि । तस्मान चेतनस्य जगस्यर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रौपनिषदे गृहाभिसन्धः प्रश्नपूर्वकं दिस्ताति—"कि प्नरने"ति। अत्रान्तरे सांख्यो ज्ते--"नतु यहिमानि"ति। न तावच्चेतनः प्रबुरयाश्रयतया तःप्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते. केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयखाः चेतनो देहरथादिः प्रश्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तेव न तु चेतनिमित्ता । सद्भावमात्रं त तत्र वेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याजीवहेहस्य । न च सद्भावमात्रेण कारः रणत्वसिद्धिः । मा भूदाकाश स्टापतिमतां घटादीनां निमित्तकारणमास्ति हि सर्वत्रीति, तदः नेन देहातिरिक्ते सत्यिप चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभागोस्तीर्यक्तम् । (३)यतश्चा-स्य न प्रवृत्तिहेतुभावोऽहित, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाहेहस्यैव चैतन्यं लोकायतिकाः प्रतिपन्नास्तथा च न चिदारमनिमित्ता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्मान्न रचः नायाः प्रवृत्तेर्वा चिदारमकारणत्वसिद्धिर्जगत इति औपनिषदः परिहरति—"तदिभर्धायते न अम" इति (पृ० ५०७ पं० ४)। न तावत्त्रत्यक्षानुमानागमसिदः शारीरो वा पर मारमा वाडस्माभिरिदानी साधनीयः केवलमस्य प्रवृति प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृत-शरीरे वा रथादी वाडनिधिष्ठित चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्वयव्यति रेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो(४) भवेत् । (५)भृतचैतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद इत्याह्- छोकायाति कानामपी"ति । (६)स्यादेतत् देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वन्यापारेण प्रव-

⁽१) चेतनानिषष्ठितप्रधानमाधकत्रेन परोक्तस्य प्रवृत्तेशिति हेतोरेन चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धी हेतु-रवेनाभिधानात्माध्यविरुद्धोक्तिर्वक्रोक्तिः।

⁽२) इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपग्म्याचेतनस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति सर्गार्थेते छोख्य आहेत्यर्थः ।

[ा]रपना । (३) न चेतनस्य भवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लोकायतिकश्रमोऽपि लिङ्गभित्याह यतश्रेति । भवृत्तेर्वा हेतो -रिति शेषः ।

⁽४) अतिप्रसङ्ग इति । आकाशस्य प्रवृत्त्यन्ययमात्रम् चैतन्यस्य तु व्यतिरेकोऽध्यस्तीति वैषम्यमतः सङ्गावमात्रेणाकाशेऽपि प्रवृत्तिकेतुत्वापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः इत्यर्थः।

⁽५) लोकायतिकोऽपि चेतनाधीनामचेतनप्रवृत्ति मन्यते सांख्यस्तु ततोःप्यविवकीत्याह भूतोति।

⁽६) स्थादिवन्मुलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वमिति वेदान्तिमते दृष्टान्तासिद्धिमाञा-ङ्कोते कश्चित्स्यादेतदित्यादिना । स्थादिप्रवर्तको देइ एव स तु चेतन इत्यविवेकिनां प्रसिद्धिरचृदिता साक्षाय-श्चेतनः सोधसङ्गत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः।

तैयतीति युक्तं, न स तदिरिक्तः कूटस्थनित्यक्षेतनो व्यापार्रहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्य भावास्त्रवर्तको युक्त इति चोदयित—"नजु तवे"ति । परिहरित—"नायस्कान्तव द्रूपतिवच्चे"ति । "यथा च वा रूपाद्य" इति । सांख्यानां हि स्वदेशस्था रूपाद्य इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण(१) परिणमत इति स्थितिः । सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति—"एकत्वादि"ति । येषामचेतनं चेतनं चास्ति तेषामेतशुज्यते 'वनतुम्—चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्ततं इति । यथा योगानामीश्वरवादिनाम् । येषा द्रु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्यां कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्यर्यशः । परिहरित—"नाविद्यां"ति (१० ५०८ पं० १) । कारणमृतया लयलक्षणयाऽविद्यया प्राक्त्यगीपाचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यस्त्रस्युपस्थापितं नाम इपं तदेव माया तदावेशेनास्य चोद्यस्यासङ्करप्रस्युक्तःवात् । एतदुक्तं भवति—नेयं स्ष्टिवंस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्रिः तीयस्याभावादन्युज्येत । कारपनिकयां तु स्रष्टावस्ति कारपनिकं द्वितीयं सहायं मायाम यम् । यथाहुः—

सहायास्ताह्या एव याह्यी भवितव्यता ।

न चैवं ब्रह्मोपादानस्वव्याचातो ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानस्यात्तद्धिष्ठानस्वाजजगिद्धिः अमस्य रजतिवश्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानस्वमिति निरवद्यम् ॥ २ ॥

सु० पयोम्बुवचेत्रत्रापि॥३॥

यथा पयोम्बुनेश्वितनानीघीष्ठतयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि
चेतनाधिष्ठितस्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथास्यगुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गास्यवैत्रास्य सुलभावात् । न चासाध्यम् अत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धःवात् । न च सपक्षेण
व्यभिचार् इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । (२)साध्यपक्षेत्युपलक्षणम् सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि
द्रष्टव्यम् । ननूपसंहारदर्शनिद्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिदेशिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः
प्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह-"उपसंहारदर्शनादि"ति (१०५०८पं०१६)।
स्थूलद्शिलोकामिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सु० व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४॥

(३)यद्यपि सांख्यानामी। विवित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्येद्यते, किन्तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिवद्धं सन्न सुखमयां सृष्टिं कर्तुमुत्सहत इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते। एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते दुःखमय्यां सृष्टी। स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टी प्रवर्तते। (४)यथाहु निमत्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरः

⁽१) अर्थविषयज्ञानाकारेण।

⁽२) यदि पयोम्बुनोः सपस्यस्यमपि कथन्तीर्हं साध्यपस्यनिक्षितत्य दिति भाष्यमत आह साध्यपक्षेन्यु-पलसणमिति ।

⁽३) प्रधानस्य सङ्कार्यभावातिके सूत्रभाष्यायोगप्राशंक्याह यद्यपीति । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना न प्रभवतीति चेत्क तुर्हि तासाचुपयोगस्तत्रःह प्रधानमेवेति ।

⁽४) निमित्तं धर्मादि, प्रकृतीनां मूलप्रकृतेमें इदादिपकृतिविकृतानां चाप्रयोजकं स्वकार्ये सर्ग, किन्तु वर-

णभेदस्तु ततः क्षेत्रिकविदे'ति(पा.४ मु. ३)। (१) ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते। ईश्वरस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यहद्रख्या (२)वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवति ॥ ४॥

सु० अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्।। ५ ॥

धनुष्युक्तं हि तृणास्त्ववादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धनुचेतन्यमपेक्येत, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानप्रपि स्वभावत एव परिणस्यते कृतमत्र चेतनेनिति शङ्कार्थः । धनुष्युक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरः मःत्रं निषिष्यते, उत चेतनं, न ताविश्विमित्तान्तरम् । धनुदेहस्थस्थौदर्यस्य वह्वयादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य सम्भवाद्बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रिषि ईश्वर एव सर्वद्वः सम्भवतीति शङ्कानिराक्तर्यस्य सम्भवतीति शङ्कानिराक्तर्यस्य सम्भवतीति शङ्कानिराक्तर्यस्यादं । तदिदमुक्तं 'किंचिह्नेवसम्पाद्य'मिति (१० ५१० पं० १) ॥ ५॥

स्० अभ्युपगमेऽप्वयीभावात् ॥ ६ ॥

पुरवार्थापेक्षाऽभावप्रवज्ञात् । तिददमुक्तम्--"एवं प्रयोजनमि किंचिन्नापेक्षिव्यतः शृहति । अथ वा पुरवार्थाभाविदिति योज्यम् । तिददमुक्तं "तथापि प्रधानप्र
वृत्तः प्रयोजनं विवेक्तव्यः मिति । (३)न केवलं तारिवको मोगोऽनाषेयातिशयस्य कृदश्यनित्यस्य पुरवस्य न सम्भवति, अनिमोंक्षप्रमङ्गथ--येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवितंतं
तदनेन कर्तव्यं, भोगेन वैतत्प्रवर्तितिमिति तमेव कुर्यात्र मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः ।
"अपवर्गक्रेत्प्रागपी"ति । चितः सदा विद्युद्धत्वानतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति,
प्रधानं तु तासामनादी गमाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तः प्राक् चितिभुक्तवेति नापवर्गार्थमित
तत्प्रवृत्तिरिति । द्यावद्यानुपर्किध्यप्रसङ्गद्धा । तद्रथमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य, "उभयार्थताभ्युपगमेऽपी"ति । (४)न तावद्यवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात्
भोगार्थं तु प्रवर्तेत्, भोगस्य च सकृच्छव्दायुप्लिव्यमात्रादेव समाप्तत्वात्त तद्र्यं पुनः प्रधानं
प्रवर्तेतेत्ययत्तसाध्यो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दायुप्रभोगस्य चानन्त्येन समाप्तरतुप्पत्ते नि
मोक्षप्रसङ्गः । कृतभोषमि प्रधानमासर्वपुद्दश्वान्यताद्व्यातः कियासमित्तद्विण भोजयतीति

णस्य प्रतिबन्धकस्य भदो भङ्गस्ततो निमित्त द्वरति खेशिकवत्—यथा खेत्रकारी केदारादपा पूर्णास्केदारान्तर समै निम्नं वा पिप्तन्त्विषुरपो न पःणिनाऽपकर्षति किन्तु वरगन्तासा भिनैत्ति भिन्ने तिस्मिन्स्वयमेवापः केदा-र-तरं अवयन्ति तद्वदिति पातस्त्रलस्त्रार्थः।

⁽१) तर्द्धपनीते प्रतिवन्धे प्रधानं मृजतु इत्यत आह ततश्चिति । सदातनापनायकास्सदापनीतः प्रति-बन्ध इति सदैव सर्गः स्यादित्पर्थः ।

⁽२) यद्च्छयेति । यथास्मदादेश्तुणच्छेदादौ नियतनिमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिदेवामित्यर्थः ।

⁽ १) कीदशोऽनाधेयातिशयस्य भोग इत्यादिभाष्यं व्याचेष्ट न केवलमिति । सिद्धान्तेप्यतात्त्विकः भोगाभ्युपगमादवास्तवस्य न निषेध इत्यर्थः ।

⁽ ४) नन्वपवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्ती सत्यां क्रमेण भोगमोद्धीपपत्तेः योगैश्वर्याचानन्तविकाराणां युग-पदुपभोगसम्भवादुभयार्थतेत्यादिभाष्यमयुक्तामित्याशंक्याह न तावदिति ।

चेद् , अय पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सरवपुरुषान्यथाख्याति करोति । अपवर्गार्थमिति चेद् , (१)हन्तायं सङ्ग्डब्ड्वायुपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिद्भ्यतीति कृतं सरवान्यताख्यातिप्रतीक्षणेन । (१)न चास्याः स्वह्नपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमिष न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपयत इति सिद्धोऽर्थाभावः । सुमममितरतः । राङ्कते—''हक्र्याक्तो''ति (पृ० ५०१ पं० १) । पुरुषो हि हक्र्याक्तिः सा च इत्यमन्तरेणानर्थिका स्यातः । न च स्वारमन्यर्थवती, स्वारमिन वृत्तिविरोधातः । प्रधानं च सर्गशाक्तिः सा च सर्जनीयमन्तरेणानः अर्थका स्वादिति यत्प्रधानेन शब्दादि स्वय्यते तदेव हक्छकेर्दश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्वाय सर्जनिमिति शङ्कार्थः । निराकरोति—-''सर्गशाक्त्यसुड्छह्ववित्''ति । (३)यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरकं पुरुषं प्रति चिरतार्थीप पुरुषान्तरं प्रति प्रवतेतेऽनुच्छेदातः , एवं हक्शक्तिरि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्वायानुच्छेदासर्वदा प्रवतेतेत्यनिमोक्षप्रसङ्गः । सङ्गद्हर्यदर्शन्तेन वा चरितार्थते न भूयः प्रवतेतिति सर्वेषामेकपदे निमोक्षः प्रसञ्चेतित सहसा संसारः सम्बद्धिर्थतेति ॥ ६ ॥

सु॰ पुरुषाइमवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषाः प्रच्युतिरिति श्रेषः । (४)मा भूरपुरुषार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकःवं युरुष एव दक्षिक्तसम्पन्नः पङ्गुरिव प्रश्नित्तशक्तिसम्पन्नं प्रधानमन्धिमव प्रवर्तविध्यतिति श्रश्वा । दोषादिनमोक्षमाद-"अभ्युपेतहानं ताव"दिति । न केवलमभ्युपेतहानम् , अयुक्तं चैतद्भवर्शनालेक्नेत्याद-"कथं चोदासीन" इति । निष्क्रयत्वे साधनं—"नि•
गुणःवा"दि ति । शेषमितरोदितार्थम् ॥ ७॥

सु॰ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

बीद (५)प्रधानावस्था कूटस्थिनित्या , ततो न तस्याः प्रच्यातिरिनत्यत्वप्रसङ्गात् , चथाद्वः--- 'ानस्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नर्यती'ति ।

तिदरमुक्तं ''स्वरूपप्रणाद्याभया''दिति (१० ५१२ पं॰ ६) अथ परिणामिः वित्या, यथाहुः-'यिस्मन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्वं न विद्यन्यते, तदपि नित्य'मिति, तत्राह्-धंवाह्यस्य चे''ति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कयं तदेवासिति विरुक्षणप्रत्ययोपनिः पाते वैषम्यसुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वाऽपि वैषम्येण कदाचित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सू० अन्यथानुर्मिती च ज्ञाचाक्तिवियोगात्॥ ९॥ "प्रवमपि प्रधानस्ये"ति (प्र० ५१३ पं०३)। अङ्गित्वानुप्रपत्तिलक्षणो दोवस्ताः

(१) ज्ञाब्दादातुपलाव्धवंद्विजीवभेदख्यातिर्वाध्यवर्गः श्लाख्यरभ्युपेयते ? आये दोषमाह इन्तेति ।

(२) अन्त्ये आह न चास्याँ इति । उभयार्थ-भोगमोक्षार्थम् ।

(३) दुक्ताकः: सर्वप्रधानकार्यविषयत्वे दोषमाह यथा हीति । एकदेशविषयत्वे आह सकृद्द्हयेति ।

(४) अर्थाभावसूत्रोक्तं दूषणमभ्युपच्छति इति चेदित्यन्तसूत्रार्थेण माध्दिति । शक्त्यर्थवस्यस्य— चुक्काक्तिक्रगेशक्त्यर्थवस्यस्य ।

(५) अवस्थानाज्ञेऽपि अवस्थावतां गुणानामनाज्ञात् 'स्वरूपप्रणाज्ञभयात्' इति भाष्यासङ्गतिमारांक्य विकस्पद्भारा व्याचष्टे प्रधानावस्थिति । वत्र भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यत इत्यर्थः । सम्प्र-स्यक्तित्वानुपर्वातमुपपादयीत-"वैषम्योपगमयोग्या अपी'ति ॥ ९ ॥

सु॰ विप्रतिषेधाचासमञ्जसम् ॥ १०॥

"क चित्समिन्द्रियाणी" ति । (१)त्वस्य त्रमेव हि बुद्धीन्द्रयमने कह्नपादिप्रहणसमर्थः मेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पन्न, सप्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि । "कचित् त्रीण्यन्तः कर्णणानि" बुद्धिरहिहारी मन इति । "कचित्रेकं," बुद्धिरित । शेषमितिरोहितार्थम् ।

अत्राह सांख्य:-"नन्यौपनिषदानामपी"ति । तप्यतापकभावस्तावदेकस्मित्रोपपः खते, (२)निह तिपरिस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किन्तु पविरिव कर्मस्थभावकः । परसमवेतिक-याफलशालि च कर्म, तथा च तप्यन कर्मणा तापकधमनेतिकयाफलशालिना तापकादन्येन मवितव्यम् । (३)अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमयतेगमनिकयाफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यकः र्भस्वप्रसङ्गात् , अन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसम्वेतगमनीकयाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्यः तप्यत्वोपपतिः। तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपयत इति । दूषणान्तरमाह-"यदि चे" ति (पृ॰ ५१४ पं॰ १)। निह स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य इति भावः। (४) बळ-धेश्र वीचितरक्षफेनाद्यः स्वभावाः सन्त आविर्भावितरोभावधर्माणे न तु तैर्जनिनिः कदा-चिद्रि सुच्यते । न केवलं कर्मभावातप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेस्याह "'प्रसिद्धश्चायीम"ति । तथाहि--अर्थां युपार्जनरक्षणक्षयरागवृद्धिहिसादोषदर्शनादनर्थः सन्नर्थिनं दुनोति, तद्थीं तप्यस्तापक्षार्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ, अभेदे च दृष-णान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भविद्वमहत इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जन समुक्तवा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापक्योभेंदे मोक्षमुपपादयति -- "जात्यन्तरमावे त्वि" ति (१० ५१५ एं० १)। दादर्शनशक्त्योः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेत्रविवे कदर्शनसंस्कारोऽविद्या(५), सा च विवेकख्यात्या विद्या विरोधित्वाद्विनिवरर्थते, तिबन्नली तदेतुकः संयोगो निवर्तते, तिबवती च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पश्चशिखाचार्येण-'तरसंयोगहेतुविवर्जनारस्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारं' इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्या • परिणामिनो बन्धमोक्षो, किन्तु बुद्धि प्रत्वस्यैव चितिच्छायापत्या लब्धचैतन्यस्य । तथाहीष्टा-निष्टगुणस्वद्धपावधारणमविभागा(६)पन्नमस्य भोगः, भोक्तस्वरूपावधारणमपवर्गस्तेन हिः

⁽१) एकादशोश्द्रयाणां कथं सतत्वमित्याशङ्कया बुद्धीन्द्रियाणां त्विगिन्द्रियेऽन्तर्भावमाह त्वरूमानमे-वेति । एतदभिपायकमेव 'त्वगञ्यतिरेका ३' इति गौतमीयं पूर्वपक्ष (३।१।५२) सूत्रम् ।

⁽२) नतु तप्य एवमास्तामस्तिरित, तथाच तप्यतापकभावः कथमद्भेतचातकस्तत्रक्क नहीति । कर्नृ-स्थमावकः—कर्तृनिष्ठफलः ।

⁽३) नतु क्रियाकलञ्जालिखमात्रं कर्मन्वमस्तु किं परेतिविशेषणेन, तथाच तेतेव तथ्यं स्यात्तत्राहान-न्याव इति । तथाच चैत्रसमवेता गमनक्रिया तस्याः फलं नगरप्रातिस्तच्छलिनश्चेत्रस्य परवाभावादकर्मकः खबनप्यस्याप्यभेदाङ्गीकारेऽकर्मकक्षत्रसङ्गादिस्यर्थः ।

⁽ ४) नतु यथा समुद्रः स्वभावभूतेरापि बीच्यादिभिर्विग्रुज्यत एवमात्मापि तथ्यतापकभावाभ्यामित्यबाहः जलधेश्रेति । (५) अत एव पातज्ञलस्वश्रयम्-"दृग्दर्शनश्रवत्योः संयोगो हेयहेतुः, तस्य हेतुरविधे"ति च ।

⁽ ६) अविभागेति । बुद्धिसन्वस्य पुरुषादिविवेकोऽविभागः तेन जडाया अपि बुद्धेर्गुणस्वरूपावधारः

बुद्धिसत्त्रमेवापशुज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेषु वर्तमानः प्राधान्यास्त्रामिन् न्यपदिश्यते एवं बन्धमोक्षी बुद्धिसत्त्रे वर्तमानी कथंचिरः इषेऽपदिश्यते, स ह्याविभागापः त्या(१) तत्फलस्य भोक्तेति । तदेतदः भिसन्धायाह— "श्याद्पि कदाचिनमोश्लोप पक्तिरं"ति ।

(२)अत्रोच्यते "नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपत्तेः"। यत एकत्वे तप्यताः पक्रमावी नीपपद्यते एकःवादेव. (३)तश्मात्सांव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतायकमावीस्माभिरभ्यः पेयस्तापो हि सांव्यहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेष दोषो यद्येका त्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपर्ययाताभित्यस्मद्भयुपाम इति शेर षः। सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तत्यतापकमावं ख़ुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमहीते. तस्यापरिणामितया तिपिकियाजनितफळशाळित्वानुपपतेः । केवलमनेन सत्वं तप्यमभ्युपयं तापकं च रजिः । दर्शितविषयःवानु बुद्धिसस्वे तच्ये तद्विभागापस्या पुरुषोऽध्यनुतप्यत इव न तु तप्यतेऽपरिणामित्वदित्युक्तं, (४)तद्विभागापतिश्वविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यतायः कभावस्त्वयाऽभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । आपे च नित्यत्वाभ्युपगमाच तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते—"तप्यतापकशकत्योर्नित्यः स्वेडपी "ति (पृ॰ ५१६ प॰ ६) । सहादर्शनेन निधित्तेन वर्तत इति सनिमित्तः संयोग स्तदेषेक्षत्वादिति । निराकरोति—"नादर्शनस्य तमस" इति (५)न तावापुरुषस्य तः शिशियुक्तम् । केवलिमयं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्वस्य तामसनि पर्यासादारमनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्याभिमाना, न तु पुरुषा विपर्यासतुषेणापि युज्यते, तस्य तु बुद्धिसन्वस्य सारिवक्या विवेक्छ्याला तामसीयमाविवेक्छ्यातिर्निवर्तनीया । न च सित तमसि मूळे शक्याऽत्यन्तमुच्छेतुम्। तथा विच्छिन्नापि छिन्नबद्रीव पुनस्तमसोद् भूतेन सत्वमभिभूय विवेद ख्यातिमणेख शतशिखरा ऽविद्याविभान्येतेति बतेयमपवर्गकथा त-परिवनी दत्तजल।जलिः प्रसज्येत । अस्मरपक्षे त्वदोष इत्याह--"औपनिषदस्य रिव" ति । (६)यथा हि मुखमवदातमीप मिळनादर्शतले।पाधि इत्पितप्रतिविम्बभेदं मिळनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मिळनं, न च विम्बारप्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते, अथ तिस्मिन् प्रतिबिम्बे म लिनादशीं प्रधानानमलिनता पदं लभते, तथा चात्मनो मलिनं मुखं परयन् देवदत्तरः पते । यदा तूपाध्यपनयाद्विस्वमेव कल्पनावशास्त्रतिविस्वं तचावदातीमति तत्वमवगच्छति तदा स्य तापः प्रशास्यति न च मलिनं में मुख्मिति । एतमवियोपधानकल्पितावचलेदो जीवः

णमापक्रम्, अतुकूलः ब्दादिज्ञानस्य विविक्तपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणानत्वात बुद्धेरेव बन्धमोक्षा वित्यर्थः । (१) अविवेकपाप्तया । (१) वेदान्तिमतेनेत्यर्थः ।

⁽३) वास्तिविके तप्यतापकिषमागानुपपत्तिपक्षे इष्टापत्तिस्वकःवा व्यावद्वाविके तदनुपपत्त्वमावमाड — तस्मादिति ।

⁽४) अविभागाप चिस्तर्हि खीरवरसन्योति तन्निभित्ता तप्तिः पुंसः सन्या स्यादत अ ह तदविभागा-पानिश्चेति । (५) तमसस्तापिङेतुःवसुण्पादयति न ताबदिति ।

⁽६) तप्पस्य तमसे निवृत्त्वयोगाःपरस्य तात्रिमित्ततेरनाश उक्तः, सिद्धान्ते स्वविद्याया अवस्तुत-स्तिविद्वेतीविद्यया निवृत्तेर्मौकोपपत्तिमः इ यथाडीति ।

परमारमप्रतिविम्बक्त्यः कित्वतैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्तः यते न तु तत्वतः परमारमनोऽस्ति तापः । यदा तु 'तत्त्वमसी'ति वाक्यश्रवणमननश्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तनोऽस्य साक्षात्वार स्प्रजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्यभागमारमनोऽतुभवन् निर्मृष्टीनेखिलधवासनह्ये ।
जालः केदलः स्वस्थो भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतौरवास्तवत्वेन समूनकार्षं
किषितत्वात् । सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽशक्यसमुच्छेदत्वादिति । तदिदमुक्तम्—"विकाः
समेदस्य च वाचारमभणमास्तवश्रवणादि"ति ॥ १० ॥

"प्रधानकारणवाद" इति (१० ५१७ पं८ ४)। (१) यथैर प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोध्येवं परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि निराकर्तन्यः। एतेन 'शिष्ठापरित्र हा अपि ब्याख्याता' इत्यस्य प्रपन्न आरभ्यते । तत्र नैशेषिका ब्रह्मकारणत्नं दूशयांतम् वुः । चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगुणक्रमेण हिः कार्ये गुणारम्भो इष्टे।, यथा गुक्कैस्तन्तुभिरारच्यः पटः ग्रुक्तः, न जात्वसौ इष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेत्र त्वचेतनम् । तस्माद्धेतनोपादानमेव (२) नगत्वा चननं परमाणनः, सुक्ष्मात् खळु रथू अस्योत्पत्तिर्दश्यते, यथा तन्तुःमिः पटस्यैवमंग्रुभ्यस्तन्तुः नामेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमतिस्क्षममनवयनमनतिष्ठते, तच परमाणुस्तस्य तु सावयन त्वे Sभ्युपगम्यमाने Sनन्तावयवत्वेन धुपेहराजसर्षपयोः समानपारिमाणत्वप्रवन्न इत्युकम्(३) । तत्र च प्रथमं ताबद(४) दृष्टवरक्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणी कर्म, ततोऽसी परमाण्यन्तरेण संयुज्य द्यणुश्रमारभते (५)बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थू अमारमन्ते, परमाणुरवे सति बहुत्वात् , घटोपगृहीतपरमाणुवत् । (६)यदि हि घटोपगृहीताः परमाणको घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्कराखुगलभ्येत, तेवामनारच्यत्वात , घटस्येन तु तैरारव्यत्वा त । (७)तथा सति सुदूरप्रहाराद् घटिवनाशे न किश्चिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धानात् । तदवयवानी परमाणुनामतीन्द्रियस्वात् । तस्माच बहुनौ परमाणूनौ द्रव्यं प्रति समवायिकारः णावमिष तु द्वावेव परमाणू बणु हमारभेते । तस्य चाणुःवं परिमाणं परमाणु गरिमाणात् पा-रिमाण्डल्यादन्यदीश्वरबुद्धिमेपक्षेगात्पचा द्वित्वसंख्याऽऽरभते । न च बणुकाभ्या द्रव्यः स्थारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदिप हि बाणु इमेर भनेत तु महत् (८)। कारणबहुःवमहत्त्व प्रचयविशेषस्था हि सहस्वस्योत्पत्तिः। न च द्व्यणुक्यो सहस्वमस्ति, यतस्तास्यासार्व्यं महद्भात्। नापि तयोर्बेहर्षं, द्विरवादेव।

⁽१) तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतानिरासपरत्वाभावां निराकर्तव्यं इति च भाष्य-निर्देशायोगमाशंक्याह यथैवेति । श्रीतम्बद्धज्ञानार्थे तनिरास इत्यर्थः ।

⁽२) अत्र विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्संमतव दित्यतुमानाकारो द्रश्रव्यः ।

⁽३) 'एतन शिष्ठापरिमहा' इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः।

⁽४) महाप्रलये प्रयक्तामिघातायभावात्कथं परमाणी कर्न तवाह अदृष्टवदिति ।

⁽५) मध्ये बाणुकाङ्गीकारे युक्तिमाह वहवस्त्विति ।

⁽६) उक्तातुमाने साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते परिहरति यदि हीति ।

⁽७) परमाणुभिस्सासाहरास्म्भपसे विद्यमाने घटे संस्था रातुपलम्भं प्रसङ्ज्य नाज्ञादूर्धभिपि तमाहः तथासतीति । (८) परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकःवनियम दित्यर्थः ।

न च प्रचयभेद्रत्लािण्डानामिन, तद्वयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदः
विरहात । तस्मात्तेनािण तत्कारणव्यणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगाितियामाः
वादहृष्टनिमित्तत्वाच्च विद्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च वणुकेन तिष्ठिष्पतेः कृतं व्यणुः
काअयेण व्यणुकान्तरेणित्यारम्भवैयर्थादारम्भार्थवत्वाय बहुभिरेव व्यणुकेस्त्र्यणुकं चतुरणुकं
पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्थमारब्धव्यम् । अस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्ववंख्येः
व्वरबुद्धिमपेश्योत्पन्ना महत्वपरिमाणयोनिः । (१) त्र्यणुकादिमिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणः
बहुत्वाद्वा कारणमहत्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महस्वतीित प्रक्रिया । तदेतयैव प्रक्रियया
कारणसमवाियनो गुणाः कार्यद्रव्यं समानजातीयमेव गुणान्तरमारमन्त इति दूषणमदूषणिकः
यते, क्याभिवारादित्याह—

(सु॰) महदीर्घवद्वा हस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥

(१)यथा महद्दव्यं त्र्यणुकादि हत्वाद् व्यणुकाउजायते, न तु महत्वगुणायजनने वा णुकगतं महत्वमपेक्षते, तस्य हस्वरवात् । यथा वा तदेव त्र्यणुकादि दीर्घ हस्वाद खण् काउजायते, न तु तद्वतं दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात्। वाशन्दश्वार्थे ऽ(३)नुक्तसमुच्चयाः यः । यथा बणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलाश्परमाणीरपरिमण्डलं जायत एवं चेतनाह-द्मणोऽचेतनं जगिधव्यवे इति सूत्रयोजना । भाष्ये "परमाण्मणविशेषहित्व"ति (पृ॰ ५१८ पं॰ ३) । पारिमाण्डस्य प्रहणसुपलक्षणम्-न द्यणुकेऽणुःवमापि परमाणुवर्ति पारिमाण्डल्यमारमते, तस्य हि दिरवसंख्यायोनिःवादित्यपि द्रष्टव्यम् । हृस्वपरिमण्डलाभ्याः ीमेति सूत्रं गुणिपरं (४)न गुणपरम् । यदापि "द्वे द्वे द्याणुके" इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वे चदं न पठितम् । एवं चतुरणुकामिस्यागुपपगते । इतरथा हि बणुकमेव तदपि स्यात् , न तु महिद्युक्तम् । अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा 'बाकयोर्द्विवचनैकवचने' इति । अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा श्रेकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनीयम्-व्यापुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुक्रमारभेते (५) संख्येयानां चतुर्णां व्यापुकानामारम्भ -करवाततद्भते द्वित्वसंख्ये अपि आर्मिभके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तद्वस्थो व्यभिचार इत्याह-अध्यदापि बहवः परमाणवः' इति । नाणु जायते नो हृत्वं जायते होते योजना । चोदयति—"अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण" (पृ० ५१९ पं० १) स्व

⁽१) यदि झणुकगता संख्येव ध्यणुकगतमहत्त्वस्य कारणं तदा व्यणुकादिनिष्ठा संख्येव तस्कार्यम-बत्त्वे हेतुरस्तु इत्याशंक्य तत्र महत्त्वादिसम्भवादानियम इत्याह व्यणुकादिमिरिति।

⁽२) सूत्रमुदाहृत्य व्याच्छे यथेति ।

⁽ ३) यथाभुतस्त्रे परिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वाह अनुक्तेति । अनुक्तमेव दर्शयति यथेति । यथाक्रमं सूत्रे हस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुबदिति सूचनाय वाज्ञब्द इत्यर्थः ।

⁽ ४) ग्राणिपरमिति । परिमाणवद्द्वयाभ्यां इच्यान्तरारम्भ उच्यते न तु ग्रुणारम्भ इत्यर्थः। एतेन सुत्रे परिमाणान्तरारम्भकत्वनिषेषात्र ग्रुक्तमिति प्रत्युक्तम् ।

^{ु । (}२) नतु अणुकसताद्वित्तयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्याया द्रश्यारम्भकत्वायोगादत आह संख्येयानामिति । ः

वा०२ स्०१२] परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम्।

कारणद्वारेणाकान्तत्वादिति । परिहर्गत — "मैं मं स्था" इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमार प्रन्त इत्येतावतैवेष्ठिसिद्धौ न तद्देत्वनुसरणे खदनीयं मन इत्यंथः । अपि च सत्परिमाणान्तरमाकामित नासत् , वत्यत्तेश्व प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमा-कामेत् , न च तत्कारणमाकामित । पारिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याकमण-हेतोभावेन समानजव्योभयकायोनुत्पाद्प्रसङ्खादित्याग्ययनानाह—— "न च परिमाणान्तर राम्भे व्याप्तता पारिमाण्डल्यादीनाम् , न च कारणबहुःवादीनां सिष्ठचानमसिक्षियां च पारिमाण्डल्यस्येत्याह—न च परिमाणान्त-रारम्भे व्याप्तता पारिमाण्डल्यादीनाम् , न च कारणबहुःवादीनां सिष्ठचानमसिक्षियां च पारिमाण्डल्यस्येत्याह—न च परिमाणान्त-रारम्भे" इति । व्यभिचारान्तरमाह— "संयोगाच्चे" ति (पृ ५२० पं० ५)। शक्को— "द्वये प्रकृत" इति । निराकरोति— "न दृष्टान्तेने" ति । न चास्माकमय-मनियमो भगतामपीत्याह— "सूत्रकारोपी" ति । स्त्रं व्याचष्टे— 'यथा प्रस्नश्वारयः श्रयोरि" ति । श्रेष्टानिर्मेते । श्रेष्टानिर्मेति । श्रेष्टानिर्मेते । श्रेष्टानिर्मेति । श्रे

उभयथापि न कमीतस्तद्भावः॥ १२॥

(१) परमाण्नामाग्रस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातातदभावः -तस्य व्यणुकादिक्रमेण सर्गस्यामावः । अथवा यश्णुवमवाय्यद्दष्ठमथ वा क्षेत्रज्ञसमवािय, उभयथािष तस्याचेतनस्य चेतनानिष्ठितस्याप्रदृत्तेः कर्माभावोऽतस्तदभावस्यगीमावः । (१) निमित्तका-रणतामान्ने व्यवस्यमिष्ठातृत्वमुपिष्टा(३) किराकिरिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्यर्थं विभागोत्पत्यर्थं मुभयथािप न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रक्यहेतोविंमागस्याभावात् तस्मावः -तयोः सर्गप्रकथयोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्स्यं तात्पर्यते। व्याच्छे—"इर्गिं परमाणुकारणवादिमाणितं (पृ०५२१ पं०१०)। निराकार्यस्वक्षप्रपत्तिषद्धिः तमाद्य—"स च वाद्" इति । "स्वानुगतैः"—(४) स्वसम्बद्धः । सम्बन्यक्षाधार्याधार-भूत इद्यत्ययहेतुः समवायः । पद्यनभूतस्यानवयवस्वात् "तानोमानि चत्वारि भूतानी-ति"। "तत्र—परमाणुकारणवादे, इद्मिभिद्यायते" स्त्रम् । तत्र प्रथमां व्याख्यामाद्ध—"कर्मवतािमानि ति (पृ०५२२ पं०१२)। अभिघातादीत्यादिमहणेन नोदनसंस्कार-गुहत्वद्वत्यानि गृह्यन्ते । नोदन(५) संस्कारावभिद्यते समानयोगक्षेमौ गुहत्वप्रवत्वे च परः माणुगते सदाते इति कर्मवात्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाश्रद्धाः (६) द्विमादः—"अवाः

⁽२) प्रधानं चेतनानधिष्ठितत्यात्रं कारणं चेत्तर्द्धणवस्तदधिष्ठिना हेतवो मविष्यन्तीति सुखबोधायः सूत्रं त्रेधादौ योजयति परमाणूनामिति ।

⁽२) नतु कर्मणक्चेतनानः धिष्ठितत्वमेवासिद्धमीक्वराधिष्ठितत्वादत आह निमित्तेति ।

⁽३) पत्यु (इ० २० २ पा० स्०३७) रित्यत्र ।

⁽४) माध्ये स्वातुगतिरिति न जातिरिव व्यक्तीनामतुगतत्वमुच्यते इत्याह स्वसम्बद्धेरिति । सम्बन्धः अभेऽपि न संयोग इत्याह सम्बन्धः चेति । इहिति । इहिपत्ययकार्यगम्यः समवाय इत्यर्थः । अनेन समवाये जमाणं प्रहर्शितम् ।

⁽५) संस्कारो बेगादिः। अभिघातः क्रियाविशिष्टदृष्यस्य दृश्यान्तरेण संयोगविशेषः, यथेश्वामितनि-पातितम्रभलस्य लुखलेन, नोदनं तु संयुक्तस्य स एव संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः यथा सन्नद्धकर्शस्ययेक्षः विपातकुलप्रयत्न वेचः, निमितापेक्षन्तेन समान्योगक्षेमै। नोदनसंस्कारावित्यर्थः।

⁽६) इष्ट निमत्ताभावेऽपि अदृश्वदात्मसंयोगादणुत्रु कर्ने त्याशङ्कापूर्वकामित्यर्थः।

हर्ष्टुं धर्माधर्मी, "आदास्य कर्मण" इति (१० ५२३ पं० २)। "आत्मनश्च" (१)क्षेत्रइस्य"अनुत्पन्नेचतन्यस्ये"ति। "अदृष्टवता पुरुषेणे"ति। संयुक्तसमवायसं-बन्ध इत्यर्थः । "सम्बन्धस्य सातत्यादि"श्ति । यवपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः पर-माणुकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः । सर्वास्मना चेदुपचयाभाव, एकरेशेन हि संयोगे यावण्येरिकदेशी निरन्तरी ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगनाच्याप्ता इति प्रथिमोपपः द्यते, सर्वात्मना तु नैरन्तर्थे परमाणावेकस्मिन्यरमाण्वन्तराण्यपि संमान्तीति न प्रथिमा स्यादित्यर्थः । शङ्कते -(२)यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरे-बंस्वभावत्वात् । कैषा वाचोयुक्तिर्विष्प्रदेशं संयोगा न ब्याप्नोतीति ? (३)एषैव वाचोयुक्ति-यदाथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति । तामिमां शङ्कां (४)सुद्धारामाह—"परमाणुनां कविपता" इति । नहास्ति सम्भवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्वासंयुक्तश्वाते, भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात् , आविरोधे वा न कविदिप विरोधोऽनकाशमासादयेत् , प्रतीतिस्तु प्रदर्शकल्पनयापि क स्थते, तदिदमुक्तं 'काविपताः प्रदेशा' इति । तथा च स्दारेयिमिति तामुदरित 'कल्पितानामवस्तुत्वादि'ति (१० ५२४ पं० १)। तृतीयां व्याख्यामाह—"यथा चादिसर्ग" इति । नन्वभिचातनोदनादयः प्रकयारम्भ समये करमाद्विमागारम्मककमेहेतवो न सम्भवन्त्यत आह — 'न हि तत्रापि किचि श्चियत''मिति । यद्यपि शरीरादिप्रलयारम्भेSस्ति दुःखमोगस्तथायसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रत्यदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२॥

सू॰ समवायाभ्युपगमाच साम्याद्नवस्थितेः ॥१३॥

व्याचिष्टे "समवायाभ्युपगमाञ्चे"ति । न तावस्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमईत्यतिप्रमङ्गात् , तस्माद्नेन समवायिसम्बन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सम्बन्धान्तरेण समवायिसम्बन्धेऽभ्यु गम्यमाने -ऽनवस्था, (५)अथासौ सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धे न सम्बन्धान्तरमपेक्षते सम्बन्धिसम्बन्धनः

⁽१) तथापीश्वरस्य चेतन्यमस्तीत्याशंक्याह चेत्रज्ञस्येति ।

⁽२) श्रङ्कत बस्यस्य परमाणूनां कल्पिता इति वक्ष्यमाणप्रतीकप्रहणनातुषङ्गः । नतु परैः कल्पिताः प्रदेशां नेष्यन्ते किन्तु परमाणै। संयोगस्य वृत्त्यवृत्तीं इत्याशङ्कश्च वृत्त्यवृत्तिपक्षीः व्याघातात्रिरस्तै।, तथापि गन्यमावाद्वैशेषको यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्त्यर्थे कल्पितं प्रदेशं मन्येत सोऽपि भाष्ये आशंक्य नि-रस्यत इति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यथपीति ।

⁽३) तत्र व्याघातमाह सिद्धान्ती एषेवेति । घटादिशु संयोगस्य वृत्यवृत्ती दृश्यते यदि तत्राप्यवयकः विभागेन तर्हि यावत्परमाणु तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्यवृत्ती एव तस्याव्य ।-प्यवृत्तितेत्यर्थः ।

⁽ ४) सुपरिहारामापायेत्यर्थः । श्रङ्कायः सुद्धारत्वसिद्धये एव वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति न झस्तीति ।

⁽५) समवायस्तन्तुपटाभ्यां सम्बद्धस्तित्रयामकत्वात्कारणवादित्यत्रासम्बन्धत्वसुपाधिनाशङ्कते अथासा-विति । अनवस्थया पक्षे साध्याभावनिश्चयात्पक्षेतरस्याच्युपाधिता सम्बन्धिनोर्ने घटियतुमर्द्दतीत्यर्थः । सम्बन्धिति । परस्परं स्वस्य च ताभ्यां सम्बन्धन मविश्चिष्टःवापादानं परमार्थः स्वभावो यस्य स तथा तत्व-दित्यर्थः।

परमार्थत्वात् , तथाहि नासी भिन्नोऽपि सम्बन्धिनिरपेक्षी निरूप्यते , न च तस्मिन्सि स-म्बन्धिनौ भवतस्त्रस्मास्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न सम्बन्धान्तरेणेति नानवस्येति चोदयति—''निन्वहप्रत्ययप्राह्य" इति (१० ५२५ पं॰ १)। परिहरति—(१) "नेश्यु दयते, संयोगोप्येव"मिति । तथाहि-संयोगोपि सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थो, न च तिस्मिन्सित संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यचर्वः । (२)पशुच्येत गुणः संयोगी न द्रव्यासमनेता गुणा भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति सम-वाय इति शङ्कामपाकरोति "न च गुणत्वादि"ति । (३)यद्यसमवायेऽस्यागुणस्वं भवति कामं भवतु न नः काचिरक्षतिस्तिदिदमुक्तं "गुणपरिभाषायाश्चे"ति । परमार्थतस्त द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तच विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपश्चते एव । न च कार्यत्वा-रसमवाय्यसमवायिकारणापेक्षितय संयोगसमवायौति युक्तम् , अजसंयोगस्यातथाःवप्रसङ्गात् । अपि च समवायस्यापि सम्बन्ध्यधीनसद्भावस्य सम्बन्धिनश्चैकस्य द्वयोर्वा विनाशिक्षेन वि-नाशित्वारकार्यत्वम् । नहास्ति सम्भवी गुणी वा गुणगुणिनी वाऽवयवी वाऽवयवावयविनी वा न स्तोडप्यस्ति च तयोः सम्बन्ध इति । तस्मारकार्यः समवायः । (४)तथा च यथेष निमि-त्तकारणमात्राधीनोत्पाद् एवं संयोगोऽपि । अध समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सेवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत्संयोगोऽपि न सम्बन्धानतरमपेक्षते । (५)ययुच्येत सम्बन्धिनावसौ घटयति नारमानमपि सम्बन्धिभयां, तरिक्रमसावसम्बद्ध एव सम्बन्धिभयामेवं चेदत्यन्त्रिश्चोऽसम्बद्धः कथं सम्बन्धनौ सम्बन्धयेत् । सम्बन्धने वा हिमवद्विन्ध्याविष सम्बन्धयेत् । तस्मार्क्षयोगः संयोगिनोः समवायेन सम्बद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतरसमवा-यस्यानि समवायिसम्बन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्त्रया चानवस्थेति भावः ॥ १३ ॥

सु॰ नित्यमेव च भावात्॥ १४॥

प्रवृत्ते(प्रवृत्तेवेति वाषः । आतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥ १४ ॥

सु॰ रूपादिमन्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्॥ १५ ॥

यत्किल भृतभौतिकानां (६)मूलकारणं तद्रूपादिमान्परमाणुनित्य इति भनद्भिरभ्युपेयते,

- (१) संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादित्याभित्रायेण परिहरतीत्यर्थः । कियसम्बन्धन्यत्वप्राक्षिः असमवायत्वं वा ? नाद्यः, संयोगे छाध्यात्यातिरित्याह संयोगोपीति । समवायेन तुल्यन्यायत्वा-संयोगो प्रसम्बन्धः प्रसज्येत नत्त्वेवं त्वयेष्यतेष्ठतः साध्याव्यातिरित्यर्थः ।
 - (२) अगुणत्वे सत्यसम्बन्धत्वं सम्बन्धापेक्षायामुपाधिस्तथाच न साध्याव्यातिरित्याशङ्कते ययुच्येतेति ।
- (३) संयोगस्य गुणस्वमासिद्धमिति साध्यान्यातिस्तदवस्थैवेत्याह यद्यममवाय इति । सम्बन्धान्तस्स -पेक्षेपि संयोगे नाकःगुणत्वे सत्यक्षम्बन्धत्वमस्मनमते तस्यागुणत्वात्सम्बन्धत्वाचातः साध्यान्यातिरित्यर्थः ।
- (४) समवायस्य कार्यत्वेऽपि समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षा नास्तीति प्रमाकरमते प्रति-बन्धा समवायान्तरापेक्षामुपपादयति तथाचेति ।
- (५) नतु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसम्बन्ध एवास्तु, तथा च कुतः प्रतिबन्दीति काश्चिदाञ्चक्ते य-शुच्येतेति । दूषयति तन्किभिति ।
- (६) अत्र परमाणुपञ्चत्वे आश्रयासिद्धिर्वेदान्तिमतेऽनो मूलकारणिमिति । तथाच मूलकारणमुभयपञ्च सम्मतं पञ्चसत्यदि रूपादिमचिहिं सावयदस्यायापायमिनि नःश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

तस्य चेद्रपादिमश्वमभ्युपेयते परम णुःवित्यक्षविरुद्धे स्थाल्यानित्यत्वे प्रसञ्येयातां, सोड्यं प्रकृत (१)एकधर्माभ्यपगमे धर्मान्तरस्य, ानेयता प्राप्तिहि प्रसङ्गलक्षणम्, तदनेन(२) प्रसङ्गेन न जगरकारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं(३) इपादिमान्नित्यपरमाणुसिद्धेः प्रच्याच्य ब्रह्मगोचरतां नियते । तदेतहैशेविकाभ्यूपगमे।पन्यासपुंवकमाह-- सावयवानां द्रव्याणामि 'वि (प्र• ५२६ पं • ३)। (४) परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति -यच्च नित्यत्वे कारणामि'ति । "सिद्ि'ति प्राणमावाद् व्यवच्छिनति । "अकारणवः दि"ति घटादेः । "यद्वि द्वित्यिमि"ति । लब्धक्षं हि कवितिकश्चिदन्यत्र निषिध्यते. तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः करूपनीयस्ते चान्ये परमाणव इति । तश्र । आत्मन्यपि नियत्वोपपत्तेः, व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वेकस्य तदभावे निर्मू अस्यापि दर्भनात्-यथे'ह वटे यक्ष' इति । "यद्यि नित्यत्वं तृतीयं कारणमविद्यति" (पृ० ५२७ पं०५)। यदि सतां परमाणुनां परिहर्यमानस्थूलकार्याणां प्रस्यक्षेण कारण प्र-हणमविद्या तथा निरयत्वेमवं सति द्यापुकस्यापि निरयत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येतः तथासति न द्यापके व्यक्तिचारः तस्यानेकद्रव्यक्ष्वेनाविद्यमानद्रव्यक्षानुपरतः । तथाप्यकारणः त्वमेव नित्यतानिमित्तमापयेत यतोऽद्यव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्वयत्वमुच्यते तथा च पुन्छक्त मित्याह-''तह्य चे"ति। (५)अपि चाइन्यावे सति सत्त्वादिस्यत एवेष्टार्थसिद्धरविद्यति व्यर्थम्। अथाविद्यापदेन द्रव्याविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते, द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयव विनाशोऽवयवव्यतिषद्भविनाशस्त्र, तदुभयं परमाणौ नास्ति तस्मात्रित्यः परमाणुः। न च सुबादिभिन्धिभिचारः(६), तेषामद्रव्यत्वादित्याह्—"अधापी"ति । निराकरोति-"नामः इयमि"ति । यदि हि संयोगसचिवानि बहुनि इब्याणि इब्यान्तरमारभेराश्वीति प्राक्रिया सिक्येत्, सिक्येद् द्रथ्यद्रथमेव तदिनाशकारणमिति, नःवेतद्स्ति, द्रव्यस्वह्रपापरिज्ञानात् । न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिहिकः पद्यो नामास्ति यः संयोगसभिवैस्तन्तुभिरारभ्येतेत्युः कमधस्तात्(७) षट्पदार्थाश्च दृषयक्षप्रे दृक्ष्यति, किन्तु कारणमेव विशेषवद्वस्थान्तरम् प्यमानं कार्थ, (८)तच सामान्यात्मकम् , तथा हि मृद्वा सुवर्णं ना सर्वेषु घटक्चकादिः व

⁽१) नन्वेनं रूपादिमन्वस्य ब्रह्मणि वेदान्तिमिरस्वीकारात्पक्षधर्मस्वाश्चितः स्यादत आहेकेति । यदि प्रवेतिकारात्पक्षधर्मस्वाश्चितः स्यादत आहेकेति । यदि प्रवेतिकारात्मक्ष्यप्रस्यते तर्ह्यभूमवन्वं स्यादित्यादावप्रामितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भाषः।

⁽ २) नतु आरोणरूपेण तर्केण कथं पदार्थसिद्धिरत आहानेनेति ।

⁽३) साधनमिति । विमतं सोपादानं भावकार्यस्वास्त्रम्मतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तमनुमानमुक्ततकी प्रवृत्तिं काग्रहुपादानं न स्पर्शवद् न च.णु नित्यत्वादत्यन्ताभाववदितितर्वाभ्रसङ्कृतं नित्यव्यापकव्रकाविषयं क्रियत इत्यर्थः ।

⁽ ४) सत्यपि स्पर्शादिम स्व मूलकारणस्य नित्यत्वमनुमानास्त्रिध्यतीत्यर्थोत्सरमंतिपस्ततामार्शक्य दूष्यर् ति परमाण्यनित्यत्मेति ।

⁽ ६) कारणाभावादेव निस्यत्वासिद्धेः कारणग्रहणोक्तिव्यर्थस्यत आहापिचाति ।

⁽६) परमाणुर्नित्यः अवयवविनाञ्चावयवविभागरहितःवादाःमवादित्यनुमाने नित्यसुखादे। हेतो: सन् त्वेपि ब्रव्यावे सतीति विशेषणदानात्र न्यभिचार इत्यर्थः ।

⁽ ७) आरम्भणाधिकरणे (ब्र० अ० २ पा० १ सू० १४)।

⁽८) नतु विश्वेषावस्थापि संयोगपूर्वा स्यात्रेत्याह तचेति । एकं द्यतुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न

पा०२ स्०१६] परमाणुजगंदकारणत्वाधिकरणम् ।

नुगतं सामान्यमनुभूयते, न नैते घटरुचकादयो सृःसुवर्णाभ्यां व्यातिरिच्यन्त इत्युक्तं, अपे च वक्ष्यामः । तस्मानमृत्युवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च ठचक इति व्यालशर्कराकणमिति च शकलकाणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते, (१)तत्र. तत्रोपादानयोर्म्यःसुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात् , न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिश्चायन्ते यत्र कार्य-कारणभावो भवेत् । (२)न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणोऽनुपादान एवी-रपचते तत्किमुपाननप्रयाभिक्षानेनेति वक्तव्यम् , एतस्या अपि वैनाशिकप्रकियाया उपरिष्टाद् निराकारेष्यमाणत्वात् । तस्मादुवजनापायधर्माणो विशेषवस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामान न्यारमा तु ।दानम् , (३)एवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं न च तत्रावयवविभागः सन्निप द्रवत्वे कारणं परमाणुनां भवन्मते तदभावेन(४) द्रवत्वाच्रपरेत्तरमाञ्चथा परमाणुद्रव्यमाभिसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, (५)न च काठिन्यह्रवरवे परमाणोरतिरिच्येते, एवं मृद्वा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरचकाचवस्थामापचते, न स्ववयविनाशात्तसंयोगविनाशाद्वा विनश्दुमईन्ति घटरचकाद्यः, न हि कपालादयोऽस्योपादानं तत्संयोगा वाऽसमवायिकारः णमपि तु सामान्यमुपादानं, तच्च निरयं न च तत्संयोगसाचिवमेकत्वात् , संयोगस्य द्विष्ठ-रवेने कास्मन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतोऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदाधिष्ठाना भुजंक्वादय इव रज्जवायुपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्प्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति — "तस्मादि"ति (१० ५२८ पं० ३)॥ १५॥

स् ः उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

(६)अनुभूयते हि पृथिवी गन्धकपरसस्पर्शात्मका स्थूला, आपो रसक्पस्पर्शात्मकाः सूक्ष्माः, इपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणेऽपि स्मर्थते—

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् । द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥

तस्य भंयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यान्यकत्वनेवोपपादयति तथाहीति ।

⁽१) नतु व्यावृत्ताः कपालशकलादय ए । घटरुचकार्दीनारप्स्यन्ते, किमतुगतद्रश्यकल्पनया इत्यत आह तत्र तमेति । उपादानव्यवस्थायाः तादास्यानिशंधनत्वात्तचातुवृत्तयोरेव महीहेम्नोर्घटरुचकादिव्वतुभूयन्ते न व्यावृत्तेष्विति सामान्यास्मकमेव द्रव्यमुपादानमन्यथा कुम्भकारस्याप्युपादानत्वापितिरिति भावः ।

⁽२) बाँखमतमाशंक्य निराकरोति न चेति।

⁽३) 'तदा घृतकाडिन्यविलयनवदि'ाते भाष्यं व्याचक्षाण आह एवमिति।

⁽ ४) नैयायिकमते परमाणोर्निरवयत्वेनावयवविभागाद्यभावेन ।

⁽५) न केवलं परमाणुदृष्टान्तेऽवयवविभागाधभाव उपजीव्यः किन्तु कार्यकारणभेदाभावोऽपीत्याङ नचेति।

⁽६) गुणानामन्यःवाद्द्रध्यस्य निरवयवस्वाविधः तात्यरमाणुषु गुणोपचयापचयाभ्यामुपचितापचि -तादयवःवपसञ्चनमञ्जक्षिमत्याशंवय, परमाणूनां गुणसमुदायन्वं वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायन्वं तद्बृद्धि-ह्वासाभ्यां च स्थीन्यसीक्ष्म्ये दर्शयति अनुभूयत इत्यादिना ।

हपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणालुमौ ।
त्रिगुण्गस्तु ततो विहः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥
शब्दः स्पर्शेश्व हपं च रसमात्रं समाविशतः ।
तस्माच्चतुर्गुणा आपो विश्वयास्तु रसात्मिकाः ॥
शब्दः स्पर्शेश्व हपं च रसश्चेद्रन्थमाविशतः ।
संहतान् गन्धुमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥
तस्मात्पश्चगुणा भृमिः स्थूला भृतेषु दश्यते ।
शान्ता घोराश्व मृदाश्व विशेषास्तेन(१) ते स्मृताः ॥
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

तेन गम्धाद्यः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्याद्यस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुक चयस्तथातथा संहतस्य स्थील्यं यथायथाऽपचयस्तथातथा सीक्ष्म्यतारतम्यम् , तदेवमनुभवा र्वमाभ्यामवास्थितमर्थं वैशेषिकरनिच्छद्भिरप्यशक्यापह्नवमाह्-"गन्धे"ति । अस्तु तावच्छ-बदो वैशे।बिकेश्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतु बिबेबकगुणान्यु -दाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्तवा विकल्य दूष्यति—"तद्भत्" । स्थूलपृथिव्यादि -वत्। "परमाणवोऽपी"ति । "उपचितगुणानां मृत्युपचयात्" उपवितसंहन्यः मानानां, (२)संघातोपचयात् "अपरमाणुःवपसङ्गः" स्यूत्रत्वादिति । (३)यस्तु ब्रूते न बन्धादिसंघातः परमाणुरिष तु बन्धाद्याश्रयो द्रव्यं, न च बन्धादीनां तदाश्रयकाणामुपचेयीप इव्यस्योपचयो भवितुमईत्यन्यश्वादिति तं प्रत्याह—"न चान्तरेण।पि मूर्त्युपचयं" द्रव्यस्वद्भपोपचयामित्यर्थः । कुतः ?''कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मृत्युपचयदर्शनात्'' (४)न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किन्तु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिश्यो भिन्नं यदा न तदाशारतया गृह्यतेऽपि तु तदारमकतया तथा च तेषामुपचये तदुपाचितं दछमिति पः रमाणुभिरपि तस्कारणैरेवं भवितम्यं, तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूत्रस्वादिखर्थः । द्वितीयं विकरः द्वयति—"अकर्प्यमाने तृपचितापचितगुणत्वे" इति । "अय सर्वे चतुः र्शुणा" इति (पृ० ५२९ पं० २)। यद्यप्यस्मिन्त्रत्ये सर्वेषां स्थौत्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिस्फुः टतयोपेक्ष्य दूषयति—"ततोष्ट्वपी"ति । वायो कपवत्वेन चाक्षुवत्वप्रयङ्ग इत्यिष ब्रह्म ॥ १६ ॥

⁽१) तेनिति । येन कारणेनामिलितास्तेन कारणेन स्थूठाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तव्यवहारवन्तस्सा-न्विकत्वादिना शान्तघोरमूढरूपा परस्परं गन्धादीनामनुप्रविशाद्दव्यसंज्ञां प्राप्य रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्धे रूपादयं आपो भूत्वा रसं स्पर्शादयस्तेजो भृत्वा रूपं श्रद्रस्पर्शसम्बदायश्च वायुर्भूत्वा स्पर्शे घारयन्तीत्यर्थः ।

⁽२) उपचयमात्रेण न सङ्घातस्मकमूर्नीधिक्यमतः सहन्यमानानामिति व्याख्या । सङ्घातिति मूर्ने॰ भारत्याख्यानम्।

⁽३) नेयायिकः, आगममनादृत्यैवं ब्रुते इत्यर्थः ।

⁽४) नतु बेदान्तिमिः परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्युपचयः साध्यते तत्र च कार्येषु तहुपचयान्मूर्युप-चयप्रदर्शनं किमधे कृतम् ? न ताबद्दष्टान्तरवेन प्रदर्शनं युक्तं साध्यसमत्वात्!, नापि हेतुस्वन व्यधिकरण-स्वादिति नैयायिकाशकायामाइ न ताबदिति ।

सु॰ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

निगदच्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । संप्रत्युःसूत्रं भाष्यकृद्देशेषिकतन्त्रं दूषयति— "अपि च वैशेषिका" इति । द्वव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं,(१) न हि यथा गत्रा-श्वमद्विषमातङ्गाः परस्परानधीननिक्षपणाः स्वतन्त्रा निक्ष्यन्ते, बहुवाखधीनोत्पत्तयो वा धुमाद्यो यथा वहवायनधीननिक्षपणाः स्वतन्त्रा निक्ष्यन्ते, एवं गुणाद्यो द्रव्यायनधीन-निरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति स्वातन्त्र्यम् , तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्याद्पि तु द्रव्यमेव सामान्यक्षपं तथातथा इत्यर्थः(२) । द्रव्यकार्यत्वभात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्विमिति मन्वानश्चोदयित—"नन्वगने रन्यस्यापी"ति (पृ॰ ५३० पं॰ ३) । परिहरति--"भेइप्रतीतेहित्व"ति । न तदधीनीत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किन्तु तदाकारतां तथा चन व्यभिचार इत्यर्थः। शहते(३)-"गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत"। यत्र हि द्वावाकारिणो विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तो सम्बद्धावसम्बद्धो वा वैयाय-करण्येन प्रतिभासेते यथेह कुन्हे दिख यथा वा गौरश्य इति न तथा गुगकर्मसामान्यविशे षसमनायास्तेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणोन्यत्वेनाकारितया व्यवस्थाः नाभावात् सेयम्युतिसिद्धिस्तया च सामानाधिकरण्येन प्रयेत्यर्थः । तामिमाम्युतिसिद्धिः विकल्प द्वयति -- 'तत्पुनर्युतिसद्धत्व''मिति । तत्राष्ट्रधग्देशःवं तद्भ्युगमेक विरुद्धत इत्याह—"अपुथरदेशत्व मि"ति । (४)यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धिः भ्यामन्यदेशाःवं युत्तसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, निःथयोस्तु संयोगिनोर्द्वेयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्वं युत्तबिद्धिस्ततोन्याऽयुत्तिविद्धस्तथा चाकाश्चपरमाण्योः परमाण्योश्च संयुक्तयो। र्थतासिद्धः सिद्धा भवति, गुणगुणिनोश्व शौक्रयपटयोरयुतासिद्धिः सिद्धा भवति, निह तत्र शे क्रयपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदेशी शीक्त्यपटी, सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शी। वल्यस्य सम्बन्धिपटदेशःवात् । तम । निश्ययोरात्माकाशयोरन अंयोगे जभयस्या अपि युत-सिद्धरभावात् , नहि तयोः प्रथगाश्रयाश्रितस्वमनाश्रयस्वात् , नःपि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्वममूर्तंत्वेनोभयोरिप निष्कियत्वात् । न चाजधंयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्धः खात् । तथाह्याकाशमासमसंयोगि मूर्नद्रव्यमङ्गिश्वात् घटादिवदिस्यनुमानम् । (५)प्रथमाः

⁽१) नतु द्रव्योत्पायत्वं केषाश्चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तद्नावात् । द्रव्याधानत्वमेवोषपादयति नदीति ।

⁽२) नद्ध पूर्व वेदान्तिभिर्ग्धणसंघातःवं इत्यस्योक्तमधुना कथं ग्रुणादेईन्यमात्रस्वमुच्यत इति चेत्र । पूर्व स्वमतेन तथोक्तमिदानी वैश्लेषिकमतावलम्बनेन इन्यमितिरिक्तमभ्युपेत्य इत्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या गुणादेईन्यमात्रस्वमुच्यत इति न विरोधः ।

⁽ ३) ग्रुक्कर्सं घटवृत्ति श्रीक्रयवृत्तित्वास्मस्वविद्यतुमानमभिभेत्य तदतुकूलत्वेन साम.नाधिकरण्यभवी-तिवेदान्तिभिरुक्ता तस्या अन्ययासिद्धि शङ्कते इत्यर्थः । भेदेपि सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति शङ्कार्थः ।

⁽४) एकदेशःवमप्रथग्देशःवं भाष्ये दूषितम् , स्वयन्तु प्रकारान्तरेणाप्रथग्देशःवमाशङ्कते, तत्र ता-व प्रतियोगिमूतं प्रथग्देशःवमाह नैयायिकमतेन यदि त्विति ।

⁽५) अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतिक्षेद्धं दोषान्तरमाह पृथगाश्रयाश्रयित्वमिति ।

श्रयाश्रीयत्वपृथग्गतिमरवलक्षणयुतसिद्धरन्या त्वयुतासिद्धिर्यचिप नाभ्युपेतविरोधमावहति, द्यापि न सामानाधिकरण्यप्रयासुपपाद्यित्महीते । एवंलक्षणेऽपि हि समवाये गुणगुणिनोः २३ युपगम्यमाने 'संबद्धे' इति प्रत्ययः स्याज तादारम्यप्रत्ययः । अस्य चौपपादनाय सम-वाय आस्थीयते भवाद्धेः । स वेदास्थितोऽपि न प्रत्ययमिममुपपाद्येत् इतं तत्करूपः नया। (१)न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगीचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात्, तद्वाचरत्वे हि पटे शुक्क इत्येवमाकारः स्यात तु पटः शुक्क इति । (२)न च शुक्कपदस्य गुर्णार्वाश्च प्राणिपरत्वादेव प्रथेति साम्प्रतम् । नहि शब्द १९यनुसारि प्रत्यक्षम् । नहा-मिमीणवक इत्युपचरितामिभावा माणवकः प्रत्यक्षण दहनातमना प्रयते । न चायमभे द्विश्रमः समयायनिबन्धनो भिन्नयोर्गिति वाच्यम् । गुणादिसद्भावे तद्वेदे च प्रत्य-क्षातमबादन्यस्य प्रमाणस्यामानात्तस्य च स्नान्तत्वे सर्वामावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेद-साधनस्य तिहरूदतयोत्थानासम्भवात् । तिदद्मुक्तं "तस्य तादात्रस्येनैव प्रतीयमानः स्वादि"ति (पृ॰ ५३१ पं॰ २) अपि चायुत्ति इशक्दोऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च अवन्मते न द्रव्यगुणयोरिस्त, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुःयत्तेस्तस्मा-न्मिध्यावादोऽयमित्याह—"युत्तिसद्धयो"रिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतासिद्धः कारणातिरेकेणामावाद् , इत्याशङ्कान्यथा द्वयति "प्नमः थी"ति । सम्बन्धिद्वयः धीनसङ्कावा हि सम्बन्धो नासत्येकश्मित्राप सम्बन्धिन भवितुमहीति, न च समवायो नित्यः स्वतः इति चोक्तमधस्तात् । (३)न च कारणसमवायादनन्या का-र्थस्योत्पत्तिरिति शाक्यं वक्तुम् . एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्यपगमात्कारणवैयर्थ्यप्र-प्रसङ्गः। (४) उत्पत्तौ च समनायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समनायेन । सिद्धयोस्तु सम्बन्धे युतासिद्धिप्रसञ्जः । न चान्याऽयुतासिद्धिः सम्भवतीत्येतदुक्तम् , ततश्च यदुक्तं वैशेषिकै'र्युतिसि क्यभावास्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विवेत' इतीदं दुरुक्तं स्यात् , युतासिक्यभावस्यैवा-भावात । एतेना प्राप्तिसंयोगी युतसिद्धिरिश्यपि लक्षणमनुपपद्मम् । मा भूद ग्राप्तः कार्यकार-णयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कम्म त्र भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायाऽन्या युविधिद्धर्व-कत्या । तथा च सेवोच्यतां विमन्यः (५)परस्पराश्रयदोषद्यस्तया । न चान्या अस्मवतीः

⁽१) बतु समदायो न तादास्म्यपत्ययोषपादकः किन्तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय **एवत्याञ्चल्या**

⁽२) नचिति । शुक्कःविमत्यादिःवतलादेनिष्टृष्टगुणाभिधायकःवेन शुक्कश्चरस्य इन्यनिलीनगुणवा-चित्वेन इन्ये लाखणिकःवात्मामानाधिकरण्यमतः कथं इन्यगुणयोरभेदप्रतिभानमित्यभिप्रायः शङ्काया बोध्यः। नदीतीत्त्रयुत्तरार्थस्तु शान्दो हि न्यवदारो लक्षणिको न प्रत्यचगय्य इति स्फुट एव ।

⁽३) नतु सम्बन्धिन्यमति समवायो न मवतीति विप्रतिविद्धमेततः , उत्पत्तिर्हि समवायः, उत्पत्तिः श्रासत्येव काय भवति अन्यथा तद्वैयथ्यादेत आह न चेति ।

⁽४) नित्यसमनायस्योत्पन्तिते कार्योत्पन्यर्थे कारणवैयर्थ्ये चेन्नईशिनत्योस्तु, तन्नाह उत्पन्ती चेति । अथ समनायादन्या कार्यन्योत्पनिरूपन्तस्य च समनायस्तन्नाह भिद्धयोश्तिति ।

⁽५) प्राप्तः कार्यकाश्णसम्बन्धस्मासयोगस्वासद्धाः तद्धावृत्तिसमर्थसयोगपदवद्युत्सिद्धिलक्षणस्य सिद्धिस्तन्तिद्द्यौ च तन्त्रीक्षतयुर्तासिद्धरादित्येन कार्यकारणसम्बन्धस्याप्योगस्यसिद्धिरिति परस्यराश्रयदो-खोडन बोस्यः।

त्युक्तम् । (१)य्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा संयोगोः, यथा स्थाणु-देयनयोर्मछयोती, न च तन्तुपटयोः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्येव पटस्य तन्तुसम्बन्धात्, तस्मात्मवाय एवायमित्यत आह--"यथा चोत्पन्नमात्रस्ये"ति । (२)संयोगने।ऽपि हि संयोगो भवद्भिरभ्यपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्रा'प्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः, आ-रमाका इसंयोग नित्य तदभावात्। कार्यस्य चीत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहाः बेति(३)। अपि च सम्बन्धिक्पातिरिके सम्बन्धे सिद्धे तदशन्तरमेदाय छश्चणभेदोऽत्रश्रीः थेत स एव तु सम्बन्ध्यतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि 'परस्तादतिरिकः सम्बन्धि सम्बन्धोऽ-सम्बद्धी न सम्बन्धिनी घटियत्मीष्टे, सम्बन्धिसम्बन्धे चानवश्थितिः, तस्मादुपपत्यनुसन वाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वमीय तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तः स्मात्कार्थस्य कारणादनतिरेकारिक केन सम्बद्धम् . संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोग इत्याह-"नापि संयोगस्य"ित । विचारासहत्वेनानिर्वाच्यतामस्या(४) परिभावयनाशङ्कते-- 'सम्बन्धिशब्दप्रश्ययव्यातिरकेणं'ति । (५) 'नैकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये"ति । तत्तदानिर्वचनीयाने कविशेषावस्थामे-दापेक्षयेक्रस्मित्रा नानाबुद्धिव्यपदेशोपपात्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापे अया मनुष्यो बाह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थाभेदापेश्चण बालो युवा स्थितरः, स्विक्याभेदापेश्चया श्रीत्रियः, परापेक्षया त पिता पुत्रः पौत्रो श्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह-"यथा चकापि सती रेखे"ति (पृ० ५३२ पं०२)। दार्शनितके योजयति—"तथा सम्बन्धिनी"रिति । अङ्गरयोनैरन्तर्यं संयोगो, दिधकुण्डयोरौतराधर्यं संयोगः । कार्यकाः रणयोस्त तादात्म्येऽप्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । "नावि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्द्रश्रत्ययो''रित्येतद्प्यानेनीच्यभेदााभिष्रायम् । अति चाद्यवस्थात्रवसंयोगात्परमाणुमनसोवादां कर्म मनद्भिरिष्यते । 'अमेक्ध्वेजवलनं, वायोस्ति र्यक्षवनमणुमनसोश्राद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी शति (अ॰ ५ आ॰ सु॰ १३) वचनात्। न चाणुमनक्षोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्मवति, संभवे चाणुमनक्षोरात्मन्यापित्वात् पः

(३) अनेनोक्तलक्षणस्यातिन्यातिः स्विता-असति प्राप्तिः प्राप्त्यतुपपत्तेः कार्यसत्तोत्तरक्षणे प्राप्तिहिन

ति क्षणमात्रमप्रातेः सत्त्वात ।

(४) संयोगस्य । अत्र संयोगः सम्बान्धिभित्तः तिह्नलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्त (वदिति पूर्वपश्चिम-

तेनानुमानप्रयोगो इष्टब्यः ।

⁽१) अप्रतिपूर्विका प्रातिरन्यतरकभेजोमयकमेजा वा प्रतिरिति लक्षणत्रयं संयोगस्य कार्यकारणः सम्बन्धे न सम्मवतीति नान्योन्यात्रयो दोव इत्यमिप्रायकं नैयायिकमतमाह यस्च्येतेति ।

⁽२) तन्तुभ्यः पटे उत्पन्न तत्क्षण एव तन्त्वाकान्नासंयोगजन्यः पटाकान्नासंयोग इध्यते नेयायिकेस्त च न कर्मजस्ततः प्राकु पटसत्ताभ्रणे पटे कर्मीमावादतो यथाक्तलक्षणं तनाव्यापकं स्यादित्यारायेनाह संयोग-जोऽपीति । तर्द्धाशिवर्विका प्राप्तिरेत्येतावदेव लक्षणमस्त तथाच नाव्यातिः, नाप्यन्योन्याश्रयः संयोगपदान्-पादानादिति तत्राह नचेति ।

⁽५) उक्तानुमानेन कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनम् , वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इत्याशयेन समा-भत्ते नैकावेपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिश्चन्द्रभागेव प्रशायपेक्षया पितेत्यादिविलक्षणशब्दश्रीगम्यो भवति क च भिद्यत इति व्यभिचार इति भावः ।

्रममहत्त्वेनानणुःवप्रसङ्गात् । न च प्रदेशवालेरनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, क्ल्पनायाश्व वस्तुतत्वव्यवस्थापनासहत्वादातिप्रसङ्गादित्याह—'तथाऽण्वात्ममन् हा"-मिति । किंचान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य झणुकस्याकारोनेव संकेषानुपपति:। संकेषः (१)सङ्गहो यत एकसम्बन्ध्याकर्षे सम्बन्ध्यन्तराकर्षो भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपचत इत्यवस्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत्। निराकरोति—"न" कुतः ? "इत-रेतराश्रयत्वातु" (पृ॰ ५३३ पं॰ ५) । तद्विमजते—''कार्यकारणयोहीं"ति । "किंचान्यत् परमाण्ना"मिति । ये हि परिन्छिनास्ते सावयवाः, यथा घटादयः, तथा च परमाणवस्तस्मात्स्रावयवा अनित्याः स्युः, अपिरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवतपरमाण् ्वव्याघातः । शहुते—"यांस्त्विम"ति । निराकरोति—"न स्थूले"ति । किं सहम रवात्परमाणवी न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम्—"वस्तुभन तापी"ति भवन्मते, उत्तरं कल्पनाशङ्कण निराकरोति—"विनद्यन्तोऽण्यवयवाचि भागेने"ति (१० ५३४ पं॰ २)। "यथा हि चृतसुवर्णादीनामविभन्यमा नावयवानामपी'रति । यथा हि पिष्टपिण्डोऽनिनश्यदवयवसंयोग एव प्रथते प्रथमानः वाइवदाफाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापयते, तत्र पिण्डो नर्यति पुरोडाशश्चीत्पवते, (२)न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनस्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन तुरामाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमाप्रसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापयन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माध्यावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सवर्णिपण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाध्यव • यवसंयोगविनाशं परमाणवे विनद्धयन्यन्ये चोत्पत्त्यन्त इति सर्वमवदातम् ॥ १७ ॥

स्॰ समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

(३) अवान्तरसङ्गतिमाह — "वैशोषिकराद्धान्त" इति (पृ० ५३५ पं० ५)। वैशेषिकाः खत्वधवैनाशिका(४) स्ते हि परमाण्याकासदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषः समवायानां च गुणानां च केषां चिकित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशसुपयन्ति, तेन तैऽधवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्यस्याम्येन सर्वदैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतिन्ताकरणमिति । अधिवैनाशिकानां न्यिरमाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि

⁽१) नतु निरवयवसावयवयोः समवायसम्भवात्कर्थं संश्चेषातुपपत्तिरत आह सङ्ग्रह इति । प्रकार्कषणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्करतरुशाखादीनां दृवयत इत्यर्थः ।

⁽२) नहीति । यथा संवेष्टनेन पिण्डीकृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसयोगा न नदयन्ति किञ्चव-दिथतसयोगानामेव तेषामधिकदेशव्याप्त्या पिण्डावस्था नदयति तथा पिष्टस्यापीति ।

⁽३) वैशेषिकनिरासीं तरं वैनाशिकनिरासे इत्यर्थः।

⁽४) परिमः णभेदेन देहादेराग्चतरविनाञ्चादर्भवैन। ज्ञिका वैज्ञेषिका इतीदमेव वश्यति निरन्वयविनाज्ञामित्या-दिना । गुणानां केषाञ्चित्-परमाणुपारिमाणादीनाम्, अभेदे हि कार्यकारणयोः कार्यनाज्ञोपि कारणक्ष्येण विष्ठतीति न निरन्वयनाज्ञः इति बोध्यम् ।

सणिकभाववादिनां त्वसी दूरापेत इत्युपपाद्यिज्यामस्तेन नतरामित्युक्तम् । तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुगन्यभितुं तत्प्रकारभेदानाह—"स च बहुप्रकार" इति । वादिवैचि-ज्यात् खळु कीचःसर्वास्तित्वमेव राद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते, केचिज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्स-वैद्यान्यताम्, अथ त्वत्रभवतां (१) सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्ति मेरो न सम्भवति तत्त्वस्यै करू प्यादित्येतदपरिते।षेणाह—"चिनयभेदाद्वा"। हिनमध्यमोत्कृष्टियो हि शिष्या भवन्ति । तत्र ये हीनमत्यस्ते सर्वास्तित्ववगदेन तदाश्यानुरोधात् द्यान्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन द्यान्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमत्यस्तेभ्यः साक्षादेव द्यान्यत्वात्त्ववर्षे । ये तु प्रकृष्टमत्यस्तेभ्यः साक्षादेव द्यान्यत्वात्त्ववर्षे । ये तु प्रकृष्टमत्यस्तेभ्यः साक्षादेव द्यान्यत्वात्त्वरं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं वोधिवित्तविवर्ण(२)—

> (३)देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशातुगाः । भियन्ते बहुधा लोक उपायेर्बहुभिः पुनः ॥ गम्भीरोत्तानभेदेन कविचेश्मयलक्षणा । भिनापि देशनाऽभिना ग्रन्यताद्वयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैमाषिक बीजान्तिकयोरवान्तरमतमेदों(४)स्ति, तथापि सर्वास्तितःयामस्ति सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः, तथा च जित्व(५)मुपान्नामिति । पृथिना खास्वभावा, आपः स्तेहस्वभावाः, आमिरुणस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणम् । भूतभौतिका जुक्ता कित्तवैत्तिकानह—"तथाक्तपे"ित । कृत्यन्ते एभिरिति कृत्यन्त हित च व्युत्प-स्या सविषयाणीन्द्रियाणि कृत्यस्कन्धः । यद्यपि कृत्यमागाः पृथिन्यादयो वाद्यास्त्यापि कृत्यस्थत्वाद्या भवन्त्याच्यातिमकाः । विद्यानस्कन्धोऽहमित्याकारो कृ पादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः(७) । वेदनास्कन्धो—या प्रियाप्रियाज्ञभयवि षयम्पर्शे सुखदुःखतद्रहितिनशेषावस्था वित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः—सिक्त्यत्यः संज्ञासंसर्वयोग्यप्रतिभासो यथा द्वित्यः कुण्ड क्री गौरो बाह्यणो गच्छतित्यवं जातियकः । संस्कारस्कन्धो—रागादयः ह्रेशा वपह्रेशाश्च मदमानादयो धर्माधमी वेति । विदेतेषां समुदायः पश्चत्कन्धो । "तास्मिननुभयहेतुकेऽपि"ित । बाह्ये पृथिन्यायणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये कपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मकेऽभिष्रेयमाणे तदप्रप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्ततः । कृतः १ "समुद्रायनामचेतनत्वात्" । वेतने।

⁽१) स्रोत्रान्तिकादीनाम्, विप्रतिपत्तिर्डि पुरुषापराधाद्भवति यथा स्थाणी, वस्तुव प्राद्धा यथा कियाया-सत्र तु न भथम इत्युक्तं सर्वज्ञानामिति । न द्वितीय इत्यभिद्धितं तत्त्वस्येति ।

⁽२) तदाख्ये बुद्धाभिप्रायाविवरणप्रनथे ।

⁽३) देशनेति । वृद्धानां प्राण्यभिपायवशातुमारिण आगमाः ग्रून्यतापातिपन्युगयैः खणिकधर्गास्ति । स्वादिभिक्तेके श्रोतुमयुदाये पुनर्बहुधा भियन्ते । भेदमाह गम्भीरेति । अगाधतद्विपरीतस्यूलदृष्टियोग्यस्तवरूपेण कचित् प्रन्थप्रवेश उभयलक्षणा—ज्ञानमात्रास्तित्वबाद्यार्थीस्तित्वकक्षणा तत्प्रतिपादिनी भिन्नापि देशना श्रून्यतैवाद्यपाठतक्ष्मणाऽनक्तात्पर्यवस्यभिन्नेत्यर्थः ।

⁽ ४) प्रत्ययवैचिन्यादर्थोऽतुमेय इति सौन्नान्तकाः । प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः इति मत रोभेदो इष्टन्यः ।

⁽ ५) सर्वास्तित्व-विज्ञानास्तित्व-प्रर्वश्च्यत्ववादत्रित्वम् ।

⁽६) कःयाद्वारेण संहतत्वात्संहतानामिन्द्रियसम्बन्धित्वाद्वेत्यर्थः । (७) प्रवाहापन्नः ।

हि कुलालादिः सर्वं मृद्ण्डाग्रुपसंहत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दष्टः, नहासति मृद्ण्डादि व्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृहण्डादयो ब्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति, न चासति कुविन्दे तन्तुवेसादयः पटं वयन्ते (१), तस्मात्कायोत्पादस्तदनुगुगकारणसमवधा -नाधीनस्तदभावे न भवति, कार्यात्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रक्षायां न भवितुमुत्सहत इति कार्योत्पत्तिवतनप्रेक्षाधीनत्वन्याप्ता न्यापकविरुद्धोपलः ब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितस्य एवावातेष्ठतः इति प्रति बन्धसिद्धिः(२)। यद्युच्येत-अद्धा चेतनाधानैव कार्योत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्धीन्द्रया-दिविषयस्पर्शे सत्यभिज्वलत् तत्कारणचकं यथायथा कार्याय पर्यातं तथातथा प्रकाशयदचे तनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमिभिनिर्वतयती-ति, तत्राह चित्ताभिज्यळनस्य च स मुदायसिद्धधीनत्वात् (पृ० ५३६ पं०)। न स्वत्व बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्त-रेण चित्ताभिष्वलनं ततस्तु तामिच्छन् दुक्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भवीया वितामिदामिरतरसमुदायं घटयति, घटनसमये तस्याधिरा शतत्वेन(३) सामध्येविरहा त्। अस्मद्राद्धान्तवदन्यस्य चेतनस्य भाकतुः प्रशासितुर्या स्थिरस्य सङ्घातकर्तुरनभ्युपग-मात्। कारणिवन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयन्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्या सभेदं वेदितुमईति । न च स क्षणिकोऽन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकालः रसहते, अत उक्तं "स्थिरस्ये"ति । यगुच्येत —असमवहितान्येव कारणानि कार्ये करि-ब्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समनवायित्रा चेतनेनेत्यत आह—''निरपेक्षप्रवृत्यः अस्पाम चे"ति । यसुच्येत अस्त्यालयाविज्ञानमहङ्कारास्पदं पूर्वापरानुसन्धातु तदेव का रणानां प्रतिसन्धातु भविष्यतीति, तत्राह—"आ श्रयस्थापी"ति । यत्खल्वेकं यदि स्थि नप्रात्थीयेत तती नामान्तरेणारमैन । अथ क्षणिकम् , तत उक्तदोषापातिः(४) । (५)न च त्तसंतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्माऽभ्युपगतोऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव तच क्षणिकमेवेत्यु कदोषापतिः। (६)आशारतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य। आर व प्रवृत्तिः समुदायिनः व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते, व्यापारो हि व्यापारः वदाश्रयस्ताकारणकथ लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात्पुर्वे व्यापारसमये च भवित -व्यम् , अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात् । (७)न च समसमययोरस्ति कार्यकारणभावे।

⁽१) तन्तुन् सन्तन्वन्ति ।

⁽२) व्याति सिद्धिः । अत्र यः कार्योत्पादः स तदतुकूलकः रणमेलनाधीन इति व्यातिः, या कःर्योत्पित्तः सा चेतनाधिष्ठितकारणजन्या इति च व्यातिरेवं च कार्योत्पात्तः स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितकारणजन्या इति च व्यातिरेवं च कार्योत्पात्तः स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितकारणजन्या व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवन्ते सिद्धान्त्यमिमतेऽवितिष्ठत इति यार कार्योत्पात्तिः सा २ चेतनाधिष्ठितकारणभ्य एव जायत इति व्यातिसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्च-विमतं चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वानान्तुविदिनि बोध्यः । (३) स्थायिवासनाया बौद्धैरनर्ङ्कीकारादिन्यर्थः ।

⁽४) पूर्वापरानु सन्धातृत्वाभावा देदोबानुपपानिरित्यर्थः।

⁽ ५) स्विणकविज्ञानसन्तानरूप आत्मा न चेत्यर्थः।

⁽६) आश्रयस्यत्यस्य व्युत्पत्तिनाह आश्रेरत इति ।

[🕻] ७) अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रकृते किमायातमत आह न चेति।

नापि भिन्नकालयोराषाराधेयभावः । तथा च क्षणिकत्वद्दानिरित्याह—"क्षणिकत्वाश्युप-गमाच्चे"ति ॥ १८ ॥

(सु॰) इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्प-चिमात्रनिमित्तत्वात्॥ १९॥

"यद्यपीति" (पू॰ ५३७ पं॰ ४) अयमर्थः-संक्षेपतो हि (१)प्रतीत्यसमुत्पाद-ळक्षणमुक्तं ब्रद्धेन 'इदं प्रत्ययफ्रळ'मिति । (२)'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता'। 'धर्मिस्थतिता धर्मिनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमते'ति । अथ पुन-रयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यो कारणाभ्यो भवति हेत्पनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविध:-बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेत्पनिवन्धः । यदिदं वीजादश्रराङ्गरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डाचालो नालादुर्भो गर्भाच्छ कः शुकात्यपं पुष्पात्फलामि-ति। (३)असति बीजेऽङ्करो न भवति, याबदसति उच्चे फलं न भवति। सति त बीजेऽङ्करो भवति, यावरपुष्पे सति फलमिति । (४)तत्र बिजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमञ्जरं निवर्तयाः मीति । अङ्करस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावरपृध्यस्य नैवं भवति, अहं फरं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणामिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसस्यपि चैतन्ये बीजादीनामसस्यापे चान्यास्मन्नाधिष्ठातारे कार्यकारणभावनियमा हरयते । बक्तो हेतपनिबन्धः । प्रत्ययोगनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते-प्रत्ययो हेत्नां सम-वायः । हेतं हेतं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां(५) भावः प्रत्ययः समनाय इति यावत् । यथा वण्णां चात्नां समवायाद्वीजहेतुरङ्करो जायते, तत्र पृथिनीघात्नीं जन्य सङ्घर-इत्यं करोति, यतोऽङ्करः कटिनो भवति, अब्धातुर्वीतं स्नह्यति, ते जोधातुर्वीतं परिपाचयति. वायुधातुर्वीजमिमिनिहरति,यतोऽङ्करी वीजानिर्गच्छति, आक्रासधातुर्वीजस्थानावरणक्रस्यं करी ति ऋतरिप बीजस्यपरिणामं करोति, तदेतेषामाविकलानां घातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्करी जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीघातोनैंवं भवस्यहं बीजस्य सङ्घहकृत्यं करोमीति, यावहतोनैंवं सवस्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति. अङ्करस्यापि नैवं भवस्यहमोभेः प्रत्ययौर्निवर्तित होते ।

⁽१) प्रतीत्य कार्णं प्राप्य, सनुत्वादः कार्योत्यादः कारणाःकार्योत्यादस्तस्य लक्षणमुक्तं बुद्धेन, तत्सूत्रः मुदाहरति इदमिति । इदं कार्यं प्रस्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यविदिति सूत्रार्थः।

⁽२) हेतूपनिवन्धस्य सङ्घाहकं सूत्रसुदाहरति उत्पादाहाति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपः एवा उत्पादादनुरादाहा स्थिता, धने इति धर्मः कारणम्, भ्रियत इति धर्मः कार्यम्, यस्मिन्धति यदुत्पयते असति च नीत्पयते तत्तस्य कारणं कार्यं च न चेतनः काश्चित्सिध्यर्थे कार्यस्यापेश्वणीय इत्यर्थः । कार्यतां कारणतां चाह स्त्रांशेन धर्मस्थितितेति । धर्माणामन्व-यव्यितिरेकावेव कार्यता कारणता न चेतनः कश्चिद्वपरुभ्यत इति भावः । उक्त स्त्रह्यं व्याचष्टे अथेति । एक-कार्यानिवन्धने नानाकारणानिवन्धनच कारणात्कार्यात्वाद्येता इत्यर्थः ।

⁽३) हेत्यनिबन्धनस्योदाहरणे उत्पादाह्रोते सूत्रं योजयति असतीत्यादिना ।

⁽४) तत्र चेतन्यं श्रीद्वादीनां ।कें वा तदितिरिक्तस्य कस्यचिद्शोकतुः श्लासितुर्वो ? नाय इत्याह तत्रेत्या दिना । न द्वितीय इत्याहासम्यपीति । अङ्करोत्यची चेतनव्यापाराजुपळंभादित्यर्थः ।

⁽५) अयम्बिनामिति । तथाच प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यत्र प्रत्ययश्चर्द इणो धातोभांबार्थीयाच्प्रत्यया-नतस्य रूपम् , एवं च समुदितत्ववाच्ययामित्यर्थः ।

तथाभ्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेत्पनिबन्धतः प्रश्ययोपः निबन्बतव । तत्रास्य हेतुपीनबन्धो-(१)यदिदमाविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रस्ययं जरा-मरणादीति । अविद्या चेन्नाभविष्यक्षेत्रं संस्कारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जातिः, जातिश्रेनाः अविष्यक्षेवं जरामरणाद्यं उद्परस्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यद्दं संस्कारानिभानिर्वर्तया-भीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविषया निवेतिता इति । एवं यावज्जात्या आपि नैवं अवत्यहं जरामरणाद्याभिनिवेर्तयामीति । जरामरणादीनामि नैवं भवति वयं जात्यादिभिनिः र्भार्तिता इति । अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानिषिष्ठितेष्वपि संस्काराः द्शिनामुरपत्तिः बीजादिब्बिव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानिषिष्ठितेष्वप्यङ्करादीनाम् । इदं प्रतीस्य आप्येद्मुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाचेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः सोयमाध्यारिमकस्य प्रतीस्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः-पृथिन्यप्तेजोवाय्वाकाश्चाविज्ञानधात्नां सम वायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी वातुः काठिन्यं निवैर्तयति, अब्धातुः स्नेह्यति कायम् तेजोधातः कायस्याशितपीते परिपाचयति, नायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति, आ काश्रधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । (२)यस्तु नामद्भपाङ्करमभिनिर्वर्तयति पञ्चवि क्षानकार्यसेयुक्तं साक्षर्व च मनोविक्षानं सोऽयमुच्यते विज्ञानवातुः । यदा ह्याध्यास्मिकाः पृथि-व्यादिवातवे मवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पात्तिः। तत्र पृथिव्यादिः धातनां नैवं भवति वयं कायस्य काटिन्यादि निर्वर्तयाम इति, कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पुथिन्यादिधातुभ्योऽनेतने भ्यश्चेतनान्तराः निधिष्ठितेभ्योद्धरस्येव कायस्योत्पत्तिः, सोऽयं प्रतीत्य समुत्पादे। दशस्वाद्यान्यययितव्यः । तत्रै-तेष्वेब षटसु घातुषु यैकसंज्ञा (३)पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्वसंज्ञा पुरूलसंज्ञा मनु-ष्यसंक्षा सातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा, सेयमविद्या संसारानर्थसम्म ।रस्य मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिविज्ञानं (४)विज्ञानाचरवारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रूपमामिनिर्वर्तते । (५)तदै-

(३) पिण्डोति । देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमस्वेन पिण्डसंज्ञा अत वकसंज्ञा एकेकस्मिन्न्याति नित्यसंज्ञा सस्वसंज्ञा प्राणिसंज्ञा बुद्धिहाससंज्ञत्यर्थः ।

⁽१) आध्यात्मिकहेतूपानिवन्धस्योदाहरणमाह यदिदामिति । अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः, तथा संस्काराश्च वक्ष्यमाणा यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच जरामरणादि तस्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपानिवन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

⁽२) विज्ञानभातुं व्याचष्टे यास्विति । नाम्ना देवदत्तादेः ग्रुद्धादिकपस्य चाश्रयः ज्ञारीरं नामरूपं, तस्य कललबुद्बुदादिकान्नामरूपं स्कृमावस्था स एवाङ्कुरस्तं शब्दादिविषयपञ्चाविज्ञानसंयुक्तं योऽभिनिर्वर्तन्यति, आस्त्रवत्यतुगच्छिति कर्तारमित्याख्यकः कर्म तत्स्ववितं समनन्तरप्रत्ययक्तपं मनोविज्ञानं चाभिनिर्वर्तयि स विज्ञानभातुरालयविज्ञानमित्युच्यते इत्यर्थः ।

न्याता । प्रत्यक्षा करावतः । प्रत्यक्षा क्षामान्यतो वस्तुविषया विज्ञतिविज्ञानमित्युक्त्वा नामरूपं व्याचष्टे (४) आलयत्वादिविज्ञानमित्र्यक्ता समान्यतो वस्तुविषया विज्ञतिविज्ञानमित्युक्त्वा नामरूपं व्याचष्टे विज्ञानाञ्चेति । अभिनिर्वर्तत इति सम्बन्धः । पृथिव्यादयश्चत्वारो उपादानकारणस्कन्धा नामेत्युक्यते, नामि उपादाय कारणस्वन विकृत्य रूपं सितादिरूपवच्छरीहमानिविर्वर्तत इत्यर्थः ।

⁽५) तदेकध्यं तदेकधेरयर्थः, कार्यकारणे एकीकृत्येक्यनिर्देश इति यावदेतेन नामरूपयोद्धितात्क-श्रमेकवचनमित्याशङ्का परास्ता ।

कध्यमभिसंक्षिप्य नामकपं निरुच्यते । (१) शरीरस्यैन कललबुद्बुद्शयनस्या, नामकपसं मिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं. नामक्षेपेन्द्रियाणां त्रयाणां सिप्तपातः स्पर्शः, स्पर्शोद्वेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेततसुखं पुनर्भयत्यस्यवसानं तृष्णा भवति । तत उपादानं वाककायचेष्टा भवति । ततो अवः, भवत्यस्माज्जन्मेति भवा धर्माधर्मो । तद्वेतुकः स्कन्यः प्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे जरामरगादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । जियमाणस्य मृढस्य साभिषज्ञस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः कोकः । तदुःशं प्रलपनं 'हा मातः हा तात हा च मे पुत्रकलन्नादी'ति परिदेवना । पन्निब्रानकार्यसंयुक्तमसाध्वतुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं दौर्मनस्यम् । एवंजातीय-काबोपाया'स्त चपक्लेबा १(२)गृह्यन्ते । तेऽमा परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्या-दयोऽविद्यादिहेतकाश्व जन्मादयो घटीयन्त्रवदिनश्मावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरिवद्याः दिभिराक्षिप्तः संघात इति । तदेतद्दूषयति-"तम्न कृतः ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा"-दिति । (पू. ४३८ पं. १) अयमभिसन्धः—यस्त्र हेतूपनिवदं कार्थ तदन्यानपेकं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पयतां नाम, पश्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिवद्धो न हेतुमात्राधी-नोत्पत्तिः, अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः सन्निधापियतास्ति काः रणानामित्युक्तम् (३) । बाजादङ्करोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनि-क्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभिचारोद्धावनायामातिप्रसङ्गेन सर्वातुमानोच्छेदप्रसङ्गात् (४)स्यादेतत् , अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोऽङ्करमारमन्ते, तेषां तूपसर्पणप्रत्ययवः बात परस्परसमवधानम् , न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः कारणेरिति वाच्यम् । कारणचकानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नाह्ति। न चैकोपि तत्कारणसमर्थे इत्यन्य उदास-त इति युक्तम् । न हि ते प्रक्षावन्तो येनैवमालोचययुरस्माष्ट्र समर्थ एकोऽपि कार्य इति इतं नः सान्निधिनेति । किन्तूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसान्निधानोत्पादा नानुत्पत्तुं नाप्यसन्निधातुः मिशते । तांश्व सर्वाननपेक्षान्त्रतीत्य कार्यभिष न नोत्पत्तमहिति । (५)न च स्वमहिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोऽपि नानाकार्याणामीशते, तत्रैव तेषां सामध्यति । न च कारणभेदास्कार्यभेदः

⁽१) जातरभे वच्यमाणत्वादम् गर्भाभ्यन्तरदेहो।क्तारित्याह शरीरस्येवेति । षडायतनान्याह नामरूपसं-मिश्चितानीति । षडु पृथिन्यादिधातव आयतनानि यस्य कारणसमूहस्य तत्तथा ।

⁽२) उपक्रेजा इति । मदमानादयस्ते उपाया दुःखादीनां ते च माध्यगतैवस्त्रातीयकज्ञन्दनिहेर्दयाः इत्यर्थः ।

⁽३) एवं च हेतूपानिबन्धे चेतनानपेक्षत्वमस्माभिरङ्गीक्रियते न प्रत्ययोपानिबन्ध इति भावः। नतु मिलितेभ्वः पृथिवीक्षात्वादिभ्यश्चितनान्तरेणैवाद्भुरोत्वाचिरुक्ता तहहेहोत्पादोऽपि कि न स्यादत आह बीजादिति । तन्नापीक्ष्वरः संहन्तरेयर्थः।

⁽४) संहतानां हेतुत्वे संहन्त्रा भावतन्यमित्युक्तं वेदान्तिना तत्र सङ्घातस्याप्रयोजकत्वम्, तत्रश्च न संहन्तुरतुमानमित्यात्रायेनात्रञ्जते स्यादेतदिति । अङ्कुरेत्यक्तिशायसणो बीजादीनामन्त्यसणस्तं प्राप्ता एव कार्ण न पुर्वन्तयेव दर्शनादित्यर्थः । प्रत्येकं कारणानां कार्योत्पादसामध्ये । कं सङ्घातेनेत्यत आह तेषामिति । अन्योत्यसमीपगमनकारणवद्यान्मिथः स्त्रिधानप्रयोजकं जायत इत्यर्थः ।

⁽५) यदि प्रत्येकं हेतूनां कार्यजननसामध्ये तदा प्रति कारणमेकैककार्योत्पादपसङ्गः इत्याशङ्कचाह न नेति। तत्रैव-एक स्मिन्नेवेत्यर्थः। बीजेनाङ्करो जनियतच्यः मुदादिभिरिप स एव, तत्र लाघवात्सवेरिक एक जन्यत इति भावः।

सामप्रया एकत्वात् तद्भेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तया दर्शनात् । तच (१) । ययन्त्यक्षण श्राप्ता अन्येक्षाः स्वकार्योपजनने इन्तानेन कमेण ततः पूर्वे ततः पूर्वे सर्वे एवानपेक्षास्तलः स्वकार्योपजनन इति कुस्कस्थावाविशेषेऽपि येन बीजक्षणेन कुस्कस्थेन स्वकार्यक्षणपरम्परगाङ्करोत्पित्तसमर्थो बीजक्षणो जनियतच्यः सोऽन्येक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने, एवं
सर्वे एव तद्वन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अन्येक्षा इति कुस्लिनिहत्वीज एव स्यात् कृती
कृषीवलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा। (२)येन हि बीजक्षणेण स्वक्षणपरम्परम्पराऽङ्करो जनियतच्यस्तस्यानयेक्षासी क्षणपरम्परा कृमुल प्रवाद्वारं करिष्यतीति । तस्मात्परस्परापेक्षा एवान्त्या वा मध्या वा पूर्वे वा क्षणाः कार्योपजनन इति वक्तन्यम्, यथाहः—

न किंचिदेकमेकस्मारसामप्रयाः सर्वसम्भवः । इति ।

तचेदं समवधान कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिज्ञोश्वापूर्वकं दश्मिति नाचेतनाद्धः वितुमहैति । तदिदमुक्तम् "भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किंचिन्निः मित्तमवगम्यते" इति । "इतरेतरप्रत्ययत्वपी"ति । इतरेतरहेतुत्वेपीत्यर्थः । क्तमिस्निमिष्यविद्वान्(३) परिचोदयति 'नन्वविद्यादिसिर्धादाक्षिप्यत'' इति । परिहरति—"अत्राच्यते, यदि तावदि"गति । किमाक्षेप उत्पादनमाहे। ज्ञापनम् । तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्यमुरपादयति, किन्तु स्वसामध्येन(४), तस्माज्ज्ञाः पनं वक्तस्यम् , तथा च ज्ञापितस्यान्यदुः पादकं वक्तस्यं, तच्च स्थिरपक्षेऽपि सःयपि च भोन क्तरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न सम्भवति, किमन्न पुनः क्षणिकेषु भावेषु । भाकतुर्भोगे नापि कदाचिदाक्षिण्येत धंघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति—"भो क्तुरहिते किं 'शति । (५) अपि च बहवः उपकार्योपकारकमावेन विश्वताः कार्यः जनयन्ति, न च क्षणिकपक्ष उपकार्यापकारकभावोऽस्ति, (६)भावस्योपकारानास्पद्त्वात् , क्षणस्याभे • यस्यादनुपक्रतोपक्रतत्वासम्भवात , कालभेदेन वा तदुपपत्ती क्षणिकत्वन्याचातात्तिदिदमाह— "आअयाअधिकान्येषु चे"ति। "अधायमभिप्रायः" इति। यदा हि प्रस्ययोप-निबन्धनः प्रतीत्यसमुरपादे। भवत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनी-Sir तु हेतूपानेबन्धनः, तथा च कृतमधिष्ठात्रा, हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल इति भावः । (७)अस्तु तावयथा केवलाद्धेतोः कार्यं नोपजायत इति . अन्योन्याश्रयप्र-

⁽१) उसां सङ्घातापयोजकावं दूषयति तनिति।

⁽२) नन्वनन्तरक्षणपरम्परा बहिरेव भवतु कुतः कुसूल एवाङ्करसिद्धिस्तत्राह येनेति । अनपेसस्य देशोभेदेऽध्यपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः ।

⁽३) नासंहतस्य सामग्रीत्वं सहन्तां च न तवेत्युक्तमभिसन्धिमजानित्रवर्थः ।

⁽४) सामध्ये चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः ।

⁽५) न केवलं सङ्घातातुपपाचिः किन्तु संहतानां य इतरेतरसुपकारः सोऽपि नेत्याह आपि चीति ।

⁽६) भावस्यान्यकृतोपकारस्य च किमेकक्षणवार्तित्वपुत जाते मावे उत्तरक्षणे उपकारः ? नाय इत्याइ भावस्येति । बैंग्क्समते क्षणस्याभेयस्वाद्रस्तुन उपकृतत्वानुपकृतत्वे न सम्मवतोऽतौ भावस्योपकारानासप्रदत्व-मैंसिन्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याइ कालमेदेन वेति । नोपकार्योपकारकमाव इत्यन्वयः ।

⁽ ७) उक्तमभिसंधिमाविद्वानित्युक्तं विद्वादयति अस्तु तावदिति ।

प्रसङ्गोऽस्मिन्यक्ष इत्याशयवानाह "कथन्तमेव"ति । सम्प्रति प्रत्ययोपनिवन्धनं प्रतीत्य-समुत्पादमास्थाय चोदयति "अथ मन्यसे सङ्काता एवे"ति । अस्थिरा अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते व, न पुनारितस्ततोऽविस्थताः केनिवस्पुजीक्रियन्ते तथा च इतमत्र संहन्त्रा चेतनेनेति भावः। "श्वनादा"चिति परस्पराश्रयनिवर्तयति। तदेतिहक्त्य द्वयति "तदापि सङ्घातादि"ति । (१)स खळु संघातसन्ततिवती घ-मीधर्माद्वयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागनतुकं कश्चनानासाय स्वत एव जनयेद् आसाद्य वा ! अनासाद्य जनने सदैव सुख्दु:खे जनयेत् , समर्थस्यानपेक्षस्य क्षेपा-योगात . आसाध जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्यपेयः. तथा च न प्रत्ययोपनिनन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः. तस्मादनेनागन्तकानपेक्षस्य संघातसन्तानस्यैव सदशजनने विसदशजनने वा स्वभाव आस्थेयः । तथा च भाष्योक्तं द्वणमिति । "अपि च यद्धोगार्थः सङ्घातः स्यादि"ति । (पू. ५३९ पं. १)। (२)अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमान्तुकामस्त-रसाधने प्रवर्तते इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिभीगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तरि भोगतस्याः धनसमयव्यापिनि करपते नास्थिरे न च भोगादनन्यस्मिन्। न हि भोगो भोगाय करपते नाप्यन्यो भोगायान्यस्य । एवं मोक्षेपि द्रष्टन्यम् । तत्र व्रमुखुमुमुखु चेत् स्थिरावास्यीयेयातां न तदाऽभ्योपतहानमस्यैभे वाऽप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । "न तु संघातः सिद्धयेद् भोकत्र भावाहि"ति । (३)भोवत्रभावेन प्रकृत्यनुपपत्तेः कर्प्रभावः, ततः कर्मामानात् संघातः सिक्टिरिन्यर्थः ॥ १९ ॥

सु॰ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात ॥ २०॥

पूर्वसूत्रेण सक्तिमस्याह—"उक्तमेतादि"ति । हेत्पनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमभ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो दृषितः, सम्प्रति हेत् गनिबन्धनमपि तं दृष्यतीत्यर्थः । दृषणमाह—"इद्मिदानीभि"ति । "निरुध्यमानस्ये"ति । (४)न तावदेशोषिकविष्ठरोषकारणस्योनिध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकरकारणं विनाशमभ्युपगण्डाद्भः, तस्यानिष्टत्वात्, (५)तस्माद्विनाश्रभस्तत्वमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम्,
निरुद्धतं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितम्, तथा चोभयोरप्यभावमस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपात्तः । सः
इते—"अश्य भाष्यमृत"दति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्माक्वाळसत्तार्यवति न कार्यकाळा, तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्तिक्ष्यर्यायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतिक्षेकः
रुख्या दृषयति—"भावभत्वस्य"ति । भृत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कीय कुवन्तो

⁽१) अदृष्टात्सङ्घातीत्पत्तिव्यवस्थासिद्धभाष्याक्तदूषणातुपपत्तिमाशोक्याह स खालेवति ।

⁽२) भोक्तुभौगादन्यत्वे हेतुमाह अप्राप्तभोगो हीति । भोक्तुः स्थिरतायां हेतुभौगार्थ इति । आर्थि-दन्नायां भोगदन्नायां चातुवृत्तेः स्थैयीमित्यर्थः । अस्यैव विवरणं-भोगमाष्तुकाम इति ।

⁽ ३) नतु सङ्घातासिद्धी कर्मभावो वाच्यो न भोक्त्रभावः कर्तुर्डि हेतुता, तत्राह भोक्त्रभावेनेति ।

⁽४) नतु निरुद्धस्यास्त्वभावप्रस्तता निरुध्यमानस्य कथमत अन्ह न तावदिति । यथाऽऽरम्भकत-न्त्वादिसंयोगस्य बिनाशक्षणे विद्यमानस्येव पटादेविनश्यदवस्थत्वं वैशेषिकरङ्गीकृतं न तथा वैनाशिकोरित्यर्थः ।

⁽५) नतुभयोर्विनाञ्चामस्तत्वे को मेदस्तन्नाइ तस्मादिति । यद्विनाञ्चामस्तत्वं तदाचिरनिरुद्धत्वरूपं सद् निरुष्यमानत्वं वक्तन्यं तदेव चिरनिरुद्धत्वरूपं सद् विवक्षितामित्यर्थः।

कोके दश्यन्ते, तथा च स्थिरत्वम्, इत्तर्था तु लोकविरोध इति । पुनः शाङ्को—"अथ आव एवे"ति । यथाहुः—'(१)भृतियेषां किया सेव कारकं सेव चोच्यते' इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वित्तियाह्य—"तथापि नैवोपपद्यते" (पृ० ५४० पं० १) क्षणिकस्य कारणभावः । सृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्व इवकादयश्व मृरस्वुवर्णात्मानोऽनुभृयन्ते । यदि च न कार्यसम्ये कारणं सत्कथं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणसादश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्यचिद्रप्रयानुगमे सादः श्यस्याप्यनुपपत्तः, अनुगमे वा तदेव कारणं, तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमञ्चः णिकत्वित्तिर्थयः । (२)सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तन्तुघटादाविष प्राप्त इत्यतिप्रसञ्च इत्याह—"विनेव वे"ति । (३)न च तद्भावभावो नियामकस्तस्यकस्यन् क्षणेऽशक्य-प्रहत्वात् (४)सामान्यस्य चाकारणत्वात् , कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानेरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाचिति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोविकत्पत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह—"अपि चोत्पादनिरोधयोविकत्पत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याद-"अपि चोत्पादनिरोधयोति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग । संसर्गेप्यसता संसर्गानुपपत्तः सत्त्वाभ्यः पगमे शाश्वतत्वामित्यपि द्रष्टन्यम् । शेषं निगदन्याख्यातम् ॥ २० ॥

सु॰ असति प्रतिज्ञोपरोघो यौगपयमन्यथा ॥ २१ ॥

(५)नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्यया[१]बीलाकारता, समनन्तरप्रस्ययात्[२]पूर्विविज्ञानाद् बोधकपता चक्षुषोधिपतिप्रत्यया[३]दूपप्रहणप्रतिनियमः, आलो-कारसहकारिप्रत्यया[४]द्वेतोः स्पष्टार्थता । (६)एवं सुखादीनामपि चेतानां चित्ताभिष्यदेतुः जानां चत्वार्थेतान्येव कारणानि । सेथं प्रतिक्षा चतुर्विधान् हेतृत् प्रतीत्य चित्तचेता उत्पयन्त इत्यभावकारणस्य उपरुष्येत—"अथोत्तरक्षणोत्पत्ति यायद्वातिष्ठतः"इति । (७)उत्पत्तिकृत्वमानाद्भावाद्भिषा, तथा च क्षाणेकत्वहांनिशिति प्रतिक्षाहानिः ॥ ११॥

⁽१) या भूतिरुत्पत्तियेषां पदार्थानां सैव क्रिया कारकामिति चोच्यत इत्यर्थः।

⁽२)नतु साद्रयसिद्धौ तङ्गलादतुगतरूपसिद्धिस्तदेव नास्ति असत्यपि साद्रये तङ्कमादत आह -सर्वयति ।

⁽३) नतु वैसादुश्येपि तन्तुभावे पटभावादुपादानोपादेयभाव इत्याद्राक्याह नचेति । एकस्मिन्वस्तुसणे सद्भावभावस्याद्राक्यग्रहत्वाद्रासभादावपि प्रसङ्गादित्यर्थः ।

⁽४) यदि च जात्युपाधी कारणत्वं तिर्हे जातिरेव कारणम् व्यक्तयस्तद्वस्थाः स्युनिन्याः अन्यका-रणत्वस्यान्यत्राये।गादिदं च वैनात्रिकेनेष्टव्यमित्याह सामान्यस्य चेति ।

⁽५) प्रतिज्ञोपरोधं व्याख्यातुं चतुर्विधां भाष्योक्तां बौद्धीयां नित्यादिपातिज्ञां दर्शयति नीलाभासस्येति । अयं भावः—विषयकारणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतबस्तान्प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चेत्ताश्चित्ताः स्मकाः सुखादयश्च जायन्ते, यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलम्बनगरययो विषयः, चक्कुः कारणस्थिपः तिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः इति ।

⁽६) एवं चित्तानां ज्ञानानां चतुभ्यं उत्पत्तिमुक्तवा चैत्तानामपि दर्शयति एवमिति ।

⁽ ७) ननूत्तरस्वणोत्पत्तिकाले पूर्वस्वणस्थितावि न स्थायित्वं सिख्यति एकस्वणेप्युभयसम्भवादुत्तरस्व-जन्तु द्वितीयस्रणा भवावित्यात्राङ्क्ष्वाहोत्पत्तिरिति। भूतितत्कत्रौरभेदोपगमादुत्तरभावस्रणतदुत्पत्ती आभिन्ने तथाच पूर्वसणस्योत्तरस्रणे यावदवस्थिते। स्थायित्वमित्यर्थः ।

सु॰ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

(१)भावप्रतीपा सख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या, तया निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः। सन्तमिममः सन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम्। (२)एतेनाप्रतिसंख्यानिरोघोऽपि व्याख्यातः। सन्तानगोचरो वा निरोधः, सन्तानिक्षणगोचरो वा ? न तावत्संतानस्य निरोधः सम्भवति । हेतुफळभावेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः सन्तानः । तत्र योऽसावन्त्यः सन्तानी यनिरोधात् सन्तानोच्छेदेन भवितव्यम् स कि फलं किश्चिदारभते न वा ! आर-भते चेत् , नान्यः, तथा च न सन्तानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्त्यः सः, किन्तु स्यादसन् अर्थिकियाकारितायाः सत्ताळक्षणस्य विरहात् । तदसत्वे तज्जनकमप्यसत् जनकः रवेनासिंद्रियनेन क्रमेणासन्तः सर्व एव सन्तानिन इति तरसंतानो नितरामसिकाति कस्य प्रति संख्यया निरोधः । (३)न च समानानां सन्तानिनां हेतुफलभावः सन्तानस्तस्य विसभागोः स्पादो निरोधः, निस्तभागोत्पादक एव च क्षणः सन्तानस्यान्त्यः । (४)तथासति रूपवि-ज्ञानप्रवाहे रसाविविद्यानोत्पत्तौ सन्तानोच्छेदप्रसङ्गः । कथंचित्साह्रप्ये वा विस्रभागेष्य न्ततः सत्तया तदस्तीति न सन्तानोच्छेदः । तदनेनाभिसान्धनाह—"सर्वेष्यपि सन्ताः नेषु सन्तानिनामविव्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेद्स्यासम्भवा-दि"ति (पृ० ५४१ पं १४)। नापि मावगोचरी सम्भवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानि-रोधो । अत्र तावदुत्पन्नमात्रापवृक्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः सम्भवति तस्य पुरुषप्र-यक्षोपक्षाभावादित्यक्त्येव दूषणं तथापि दोषान्तरमुभयत्मिकपि निरोधे बृते-"नहि भाषा-ना"मिति (पृ॰ ५४२ पं॰ १)। यतो निरन्वयो विनाशो न संभवस्यतो निरुपाख्योडपि न सम्भवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयस्वातं । निर्न्वयिनाशामावे हेतुमाह-''सर्वास्वप्यवस्थास्वि"ति । (५)यदद्विबद्धं तत्तरपरमार्थसद्भावः, अव-स्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वांसामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थस-रवमन्वय्येव तु रूपं तासां तत्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच विनाश इत्यवस्थावतोः Sविनाशाश्रावस्थानां निरन्वयो विनाश इति , तासां तत्त्वस्यान्व्यिनः सर्वत्राविच्छेदात् ।

⁽१) प्रतिसंख्येति सूत्रे प्रतिशब्दः प्रातिकूल्यार्थः, संख्याशब्दश्च बुद्धिवचन इत्याश्चयेनाहः भावेति । प्रतीपा-विरोधिनी ।

⁽२) एतेनेति । तद्विपरीतो ब्लुख्यिपूर्वकानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्यर्थः ।

⁽३) नन्वन्यसन्तानिनो न फलानारम्भकत्वं यतोऽसन्वापत्तिः,न च फलारम्भे सन्तानानुच्छेदः, न हि हेतुकलभाषमानं सन्तानः, किन्तु सजातीयानां हेतुकलभावस्तत्र विद्युद्धविजातीयसणीत्पनावपि सजा-तीयहेतफलभावकपसन्तानो निवर्तत इत्याशङ्खाह नचेति।

⁽ ४) हेतुमाह तथासतीति । साद्रयं हि सन्तानिना तुल्यजातीयविषयत्वेन, विषयाणां च तुल्यजाती-यस्य किमपरजात्या उत परजात्या ? नायः, चैत्तसन्तानेऽतुवर्तमाने एव रूपज्ञानसन्तानावरमे रसज्जानोदये सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादिरयुक्त्वा द्वितीयं दूषयति कथाश्चिदिति । सन्तया जात्या तत्साक्रव्यमस्तीति स्रोपब्कवस-क्तानोपरमे सति सति विशुद्धसन्तानोदयेऽपि न सन्तानोच्छेदः स्यादिस्यर्थः ।

⁽५) नतु यस्य घटादेविनाशः स नान्वयी यस्य तु सामान्यस्यान्वयस्तन्त्र नहयाति तस्कथं सान्वयस्व नाजस्येत्यत आह यदादिति ।

स्यादेतत् , सृत्यिण्डस्ट्रस्क्यालादिषु सर्वत्र मृतस्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवश्वेवम् , तप्तायक्रतल-पतितनष्टस्य तृद्धिन्दोः किमारित क्यमन्त्रयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो नावः स्यादित्यत आह—"अरूपष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपि"ति अत्रापि तत्तीयं तेजसा सार्वण्डसम्बलसम्बुद्दत्वाय नीयत इत्यनुमेयं सृदादीनामन्वयिनामानिच्छेददर्शनात् (१)शक्यं त्वत्र वक्तुस्—

हदबिन्दी च सिन्धी च तोयभावो न भियते । विनष्टेपि ततो बिन्दावस्ति तस्यान्वयोऽम्बुधी ॥ तस्मान्न कविदपि निरन्त्रयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सु॰ उभयथा च दोषात्॥ २३॥

परिकरः—सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः, श्रवणमननादिश्च । मार्गः-क्षणि-कनैरात्म्यादिभावनाः(२) । अतिरोहितमन्यत् ॥ २३ ॥

सू॰ आकाशे चाविशेषात् ॥ २४॥

एतबाचिष्ट "यञ्च तेषामि"ति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपञ्च । विष्यानुमेय । त्वानाव्य विष्यान्य विष्यान्य विष्यान्य विष्यान्य विष्यान्य विष्यान्य विष्यान्य । (३)तथाहि जातिमत्वेन सामान्यविष्य प्रति वार्य प्रथ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पर्शत्वे सित वार्ये केन्द्रियाह्य होने वान्यादिन द्गुणस्त्रम नुष्यितम् । न वायमास्मपुणो बाह्योन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्व । न पृथिन्यादिगुणः, तद्गुणानन्यादिसाहचर्यानुपल्डवेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्यादिव दसाधारणोन्द्रियपाद्यो । वद्हन्यनुमापयति तदाकाश्चं पश्चमं भृतं विस्तिवि । "अपि चावरणाभावमाकाश्चामि । च्छत्त" इति (पृ० ५४३ प० ३)। निषयानिषेधा विकरणि इत्पणाधीननिक्षणो निषेछात्र विस्ति । ए० ५४३ प० ३)। तिषयानिषया विकरणि इत्पणाधीननिक्षणो निषेबो नासत्यिक्षकरणानिक्षणे शक्यो निक्षपियुम् । तचावरणाभावाधिक रणमाकाशं विस्तिति । अतिरोहितार्थमन्यतः ॥ २४॥

स्॰ अनुस्मृतेश्च ॥ १५ ॥

विमजते "अपि च वैनिश्चिकः सर्वस्य वस्तुन" इति । यस्तु सत्य(४)प्येतः विमन्तुपलब्धृत्मत्रीरन्यत्वेऽपि समानायां संनेततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिकपपत्स्यत इति

⁽१) तत्ताश्चिलातव्यवितस्योदाविन्दोद्देशयमानान्यायेक्ष्याभावं स्वीकृत्यातुमानादन्वयः प्रदर्शित इदानीं प्रस्यक्षतोऽतुवृत्तिमाह शक्यं तिति । उदिविन्दावुगलतलप तितं सिन्धो समुद्रे च तोयमावस्तोयत्व-क्षामान्यं न भियते, तस्मादुदविन्दो विनष्टेऽपि च तस्य विन्दोः सामान्यक्ष्येणाम्बुधावस्त्यन्वय इति दलोकार्थः। (२) मोक्षपातिकारणत्वाक्रावनाया मार्गत्वामित्यर्थः।

⁽३) परिशेषतः शब्दस्याकाशःश्रयत्वं साधयनाह तथाडीति । तस्य हि न तावद्इव्यादिभ्योऽन्यन-प्रसक्तिरिति प्रदर्शयितुं सामान्यादित्रयेऽनन्तर्भावमाह जातिम त्वेनेति । गुणत्वेन तस्याकाशाश्रयत्वासिङ्क्ये इव्यकर्मणोरनन्तर्भावमाडास्पर्शेति । अत्र शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्येकेन्द्रियमाद्यत्वादन्यवादित्यतुमा-वप्रयोगो बोध्यः।

⁽४) अनुस्मरणे । अन्यत्वेऽपीत्यस्य उपपत्स्यतं इत्यत्रान्वयः । एतन्मते च क्रियातिरिक्तकर्त्रभावादुः पकाक्ष्यस्मृती एवोपलक्ष्यृस्मर्तारौ तयोभेंदेध्येकसन्तातगतत्वेन कार्यकारणभावात्रातित्रसङ्ग इति बोध्यस् ।

मन्यमाना न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभित्रा समाज्ञातप्रत्यक्षाविरोधमाह-- "अपि च दर्श-नस्मरणयोः कर्तरी"ति (पृ॰ ५४४ पं॰ १)। ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयाद्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदिरयर्थः । प्रत्यभिद्वाप्रत्यक्षविरोधप्रपश्चस्तुत्तरः—"आ जन्मन'ः "आ चोत्तमादुच्छ्वासाद्' आमरणादिसर्थः। न च साहस्यनिवन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वाप रक्षणदर्शिन एकस्यामावे तदनुपनतेः। शहते — "तेनेदं सदृशमि"ति। अयमयी-विकल्पप्रत्ययोऽयम् । विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यवस्यति, (१)न तु तत्वतः पूर्वापरी क्षणौ तयोः सादश्यं वा गृह्णाति, तत्कथमे कस्यानेकदार्शनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति, निराकः रोति—"न तेनेद्मि"ति (पृ॰ ५४५ पं॰ २) "मिन्नपदार्थीपादानादि"ति । नानापदार्थसम्भित्रवाक्यार्थाभा सस्तावदयं विकल्पः प्रथते, तत्रैते नानापदार्था न प्रथन्त इति मुवाणः (२) स्वसंवेदनं बाघेत । न वैकस्य ज्ञानस्य नानाकारस्वं सम्भवति, एकस्विनी-धात्। न च तावन्त्येव श्वानानीति युक्तम् , तथासति प्रस्याकारं श्वानानां समाप्तेस्तेषां न परस्परवार्ताज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात्। तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्स्वाद्ययगोचरत्वं झानस्य वक्तव्यम् , न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभन्नभन्नप्रसन्धः । ययुर्वेत-अस्येतास्मन् विकल्पे तेनेदं सहशामिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तदन्तास्पदौ पदार्थौ, तयोध्य साहश्यामिति विवक्षितम् अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति।(३) तत्राह— "बदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ" इति । (४)एकाविकरणविप्रतिषिद्धर्मद्रयाभ्युप-गमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं साध्यस्यन्यस्य तस्साधनं दूष्यति । न नैतस्धर्वमसति विक-ल्पानां बाह्यांलम्बनश्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकस्व भवितुमहिति। (५)ज्ञानाकारस्वे हि विकल्पप्रतिभासिनां निश्यस्वानित्यत्वादीनां सकार्थविषयःसामाग्रज्ञानानां च धर्मिणां सदाध विरोधः । नह्मात्मनित्यस्वं बु क्शनित्यस्वं च ब्रुवाणौ विप्रतिपयेते । (६)न चालौकिकार्यना-नित्यशब्देनात्मेनि विभुत्वं विवक्षित्वाडनित्यशब्दं प्रयुक्षानो स्रोकिकार्थं .नित्यशब्दमात्मनि प्रयुक्तानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादनेन स्वपक्षं प्रतितिष्ठाप्रियवता परपक्षसाधनं च निराचिकी-

⁽१) पूर्वोत्तरसणद्वयम् नामावे तेनेद्मित्याकारकप्रत्ययोदयायोगात् 'तेनेदम्' (५४५ पं०२) इति भाष्यस्थराङ्गातुपपत्तिमाश्चङ्गचाह न त तत्त्वत इति ।

⁽२) अत्र किन्तावरस्रण मङ्गवादिना तेनेदं सद्शामिति प्रत्यये तत्त्रदन्ताविष्ठिषार्थयोः तयोः धार्य्ये च मानमङ्गीकृयते न वा? भानपक्षे किन्ते ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्धिकानि । आये तत्क्षानमेकमनेकं वा नायः इत्याह स्वसंवेदनामिति । ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानाःवं व्याहतमित्याह न चक्कस्येति । ज्ञानमेदं निराचष्टे न च तावन्तीति ।

⁽३) अयमत्र बौद्धाक्षेपात्रयः—वेदान्युक्तः प्रतीतिविरोधो न स्यादतो नाश्मिन्मतेऽर्थस्य ज्ञानावज्ञान् सापळापः, किन्तु प्रतीतावारोपितो वाद्योशे नाश्ति, न च प्रतीतिमात्रोऽतो न ज्ञानस्यकस्य नानार्थाकारस्य-प्रयुक्तव्याद्यातः, न वा बाद्यार्थोभ्युपगमप्रसङ्घ इति ।

⁽४) भाष्ये परपचाचेपातुपपात्तिरुक्ता ता विश्वदयन् समाधत्ते एकाधिकरणेति । इदं नित्यमिद्ध-मनित्यमिति भित्रयोज्ञीनयोराकारी, तथाच धर्मिभेदेन ब्यवस्थापनाहिवादो न स्यादित्यर्थः ।

⁽ ५) असति बाद्यालंबनस्व इत्यंताहेबुणोति ज्ञानःकारस्वे झीति। विषयस्वामावाद्य-आश्रितस्वामावादः

⁽ ६) असति च लेकिमसिख्यदार्थत्वे इत्येतद्विशद्यति न चेति।

षेता विकश्पानी क्रोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । (१)ययुच्येत—'द्विविधो हि विकश्पानी विषयो प्राह्यअध्यययय । तत्र स्वाकारो प्राह्योऽध्ययसेयस्तु बाह्यः, तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिप्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकर्थं चोपपद्यत इत्याह—''एवमेचें खोर्थ" इति । निश्चितं यक्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रकापिश्वमारमनः केवलं प्रस्थापयेत् । (१)अयमभिसन्धः—क्रेयमध्यवसेयता बाह्यस्य ! यदि प्राह्यता न द्वैविध्यम् । तथान्या सोच्यताम् । ननूका तैरेव स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽधीध्यवसायेन प्रदृत्ति । स्थ विकल्पाकारस्य क्रोऽयमध्यवसायः, (३)किं करणमाहो योजनमृतारोप इति । न ताव-स्कृत्यं नद्यन्यत् कर्तुं शक्यम् । निहं जातु सहस्रमपि शिक्तिनो चटं पटियदुमिशते । व चान्तरं बाह्येन योजयितुम् । अपि च तथासति युक्त इति प्रस्थयः स्यात् , न चास्ति । स्थारोपोऽपि किं गृह्यमाणे वाह्ये उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्समः यजेनाविकल्पकेन । (४)न ताबद्धिकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरोऽशक्याभिलापसमयं स्वल सर्णं देशकाळाननुगतं गोचरायितुमर्हति । यथाहुः—

अशक्यसमयो द्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् । तेषामतः स्वसंवित्तिनीभिजल्पानुषक्षिणी(५) ॥ इति ।

(६)न च तत्समयमानिना निर्विकरणकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकरणेनागृहीते तत्र विकरणः स्वाकारमारोपाथितुमहाति । निह रजतङ्गानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतङ्गानेन शक्यं रखतमारोपिथितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यात्र बाह्य हति, तथा च नारो पणम् । (७)अपि चायं विकरणः स्वसंवेदनं सन्तं विकरणं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहात्वा

(२) कथन्ति वाद्यार्थस्यानिश्चितत्वापादनं भाष्ये तस्योक्तरीत्या निश्चितत्वादत आहायमाभि-विभिर्विति ।

(३) कि.मिति । आन्तरस्यानाभिजेयस्य ज्ञानाकारस्य ताद्विपरीतबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम कि सङ्ग्रेण निष्प दनम्रत तेन सम्बन्धेन किंवा तेनाकारेणारीपणामिति विकल्पार्थे। बोध्यः ।

(६) सुखादिश्वणिकभावानामात्मा स्वरूपमृन्यानतुगतत्वादश्वयसंकेतमतस्तेषामसाधारणाकारिक-षया संवित्तिरभिजल्ययोग्या न भवति किन्तु निर्विकल्पकैवेति पद्मार्थी दृष्टन्यः ।

(६) द्वितीयं निषेधिति नचिति । विकल्पेनागृहीते बाद्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीतं वि-कल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपियितुं नार्हतित्यर्थः ।

(७) एवं ताबदिश्वेष्ठानप्रतिभाक्षासम्भवादास्रे ज्ञानस्यरूपस्यारोपै। निविद्धः अधुनाऽऽरोध्यस्फुरणायो॰

⁽१) प्रवन्तावत्तत्तेदंतास्पदादिरथें ज्ञानस्यान्तर आकार इत्यामिप्रापेण विज्ञानवादिमतं बाह्यार्थवा-दृद्वणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशंक्य प्रतिश्चितमधुना बाह्यार्थोस्ति , स च खणिक एव निर्विकल्पके चकास्ति स्विकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तव्रतसाद्द्ययायाकारेण निर्मासन्तेऽतो विप्रानिपत्त्यादिन्यवहारसि। द्विरित साह्यार्थवादमा। श्वियवे शङ्कते ययुच्येतेति । अध्यवसेयः—स्वाकारस्य निर्विकल्पस्यावसायादाधे उपरि स्ववस्यः बाह्यः, अनेन 'स्वप्राहकस्य ज्ञानस्य स्वयं तावद्याद्यं कथमस्य बाह्याकारविषयतेति' प्रस्युक्तस्य ।

^{े (}४) सविकल्पकेन बाह्यप्रहणपश्चे तावान्किमिमतं बाह्य यत्रारोपः—स्वलसणं (विशेषः) सामान्यं सित विकल्प नास इत्याह न तावदिति । अभिलापसंसर्गयाग्यजातिविशिष्टवस्तुगोत्तरो विकल्पः, आभि-कापस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह संगतिप्रहो युक्तः न स्वलस्रणेन देशकालानतुगततयाऽदनन्त्या-चन्न सङ्केतप्रहासम्भवाद् अतः शब्दोल्लिखेतसविकल्पकप्रस्ययस्य न स्वलस्रणविषयस्वभित्पर्थः ।

पब्बाह्याद्यासारोपयस्यथ यहा स्वाकारं गृह्याति तदैवारोपयति, न तावत् क्षाणिकतया क्रमवि-रिहेणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी प्रहणारोपने कल्पेते । तस्माखदैव स्वाकारमनर्थं गृह्याति तदैवा-थेमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चत्युज्यते, (१) स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्याऽतिविश्व हो बाह्य चारोप्यमाणमविक्षादं सत्ति। इन्यादेव स्थान तु स्वाकारः समारे।पितः। (१)न च भेदामहमानेण समारे।पानिक्षानम् । वैश्वाविश्वाह्यस्पत्या भेदमहस्ये।क्तस्वातः। अपि चायृह्यमाणे चेद्वाह्येऽबाह्यात् स्वकः स्वाम्रेद्दामहेण तद्मिमुखी प्रवृक्तिः, हन्त ति ने केनेक्षेत्रचत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र कचन प्रवर्तेताविश्वात् । (३) एतेन झानाकारस्यैवालीकस्यापि बाह्यत्वस्मारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्यूष्ट्रकं 'ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रकापित्वमात्मनः ख्यापयेदि'ति । अपि च साहस्यनिवन्यनः संव्यवहारस्तेनदं सहशमित्येवमाकारबुद्धिनवन्यनो भवेन तु तदेवदिमित्याकारबुद्धिनवन्यनो भवेन तु तदेवदिमित्याकारबुद्धिनवन्यन स्वाद्यस्ति। स

सु॰ नासतो इष्टत्वात् ॥ २६ ॥

"इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय" इति । (४)अस्थिरात्कार्योत् ।तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादमानादेव भावोत्पत्तिमाहुः । (५)उक्तमेतदघस्तात् निरपेन्नात्कार्योत्पत्ती पुरुषक्रमेवयर्थम् , सापेक्षतायां च क्षणस्याभेचात्वेनोपञ्चतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चोपक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसन्नः । (६)सापेक्षरवानेपन्नत्वयोश्चान्यतरिनेषघस्यान्यतरिविधानना

गाच नारोप इत्याहापिचेति । स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गुडीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना ।

- (१) युगपत्स्वाकारस्य प्रहर्णं बाद्यावेन चारोपणिमिति पक्षे कि स्वीकारबाद्ययोरैक्यस्पुरणमारोप उता-स्थातिमत इव विवेकाप्रहमाश्रन्तत्र नाच इत्याह स्वाकारो डीति । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वास्यां मेदाव-भामाजैक्यस्पुरणसम्भव इत्यर्थेः ।
- (२) द्वितीय कि बाह्ये गृह्ममाणे विवेकान्नहों मिथ्याव्यवहारजनकः अगृह्ममाणे वा ? नाय इत्याह न चेति । न द्वितीय इत्याहापि चेति ।
- (३) परमार्थंज्ञानाकारस्य वा द्यवस्त्वात्मना समारोपं प्रातिश्विष्य वासनाप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य बाद्ये समारोपं निरस्यति एतेनेति ।
- (४) नतु बैद्धिरमाषस्याधिक्रियाकारित्वानभ्युपगमाःकथमभावाङ्गावोद्पश्चिस्तव्सिद्धान्तत्वेनान्य ानि-रस्यते इत्याञ्चक्काह अस्थिरादिति ।
- (५) उक्तमिति । 'इतरेतरप्रत्ययत्वात् '(अ०२ पा०२ स्०१९) इत्यस्य सुषस्य व्याख्याने य-यन्त्र्यक्षणपाता अनवेक्षा' इत्यादिनोक्तं निरपेक्षस्य साणिकस्य कारणत्वनिरसनम्, स्रापेक्षस्यापि तस्य 'न स्राणिकपक्षे उपकार्योपकारकमानो स्ती'त्यादिनोक्तन्तदेवानुवदति निरपेक्षादित्यादिना।
- (६) नतु यदि श्वणिकेनोपकृतत्वं सम्भवति अतुपकृतस्य च न सापेक्षत्वं, निरपेक्षस्य च कारणत्वमति-प्रसक्तन्तिर्द्वं श्वणिको न सपिक्षो नापि निरपेक्षः किन्तु प्रकारान्तरयोगात्मेत्याञ्चङ्काह सपेक्षत्वेति ।

न्तरीयक्रवेन प्रकारान्तरामावानास्थिराद्भावाद् नावोरगतिराति क्षणिकपक्षेऽथार्दभावाद्मावोरपात्तारिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केव क्रमर्थादायचे द श्रंयन्ति च "नाजुपमृद्य प्रादुस्वावादिंग्ने । एतद्विभवते-"विनष्टाद्धि किल्छे"ति । किल्कारोऽनिच्छायाम् , कृटस्वाचेवरकारणात् कार्यमुरपयेतापि सर्वं सर्वत तत्ययेत । (१)अ यमामिसन्धः—कृटस्यो हि
कार्यजनस्वभावो वा स्यादतरस्वभावो वा १ स चेरकार्यजनस्वभावस्ततो यावद्वेन कार्यं
कर्नव्यं तावरसदस्वैव कुर्यात् , समर्थस्य क्षेपायोगात् , अतरस्वभावत्वे तु न कदाचिदिपि
कुर्यात् । ययुच्यत—'समर्थोऽपि कमवरसहकारितिच वः क्रमेन कार्याणि करेती'ति । तदयुक्तम् ,
विकल्पासहस्वात—किमस्य सहकारिणः किष्ठदुपकारमाद्यति न वा १ अनावानेऽनुपकारितया
सहकारिणो नापेक्यरेन्, आधानेऽपि भिन्नमिनंतं वोपकारमाद्यः । अभेदे तदेवामिहितमिति
कीटस्थ्यं व्याहन्येत । भेदे तुपकारस्य तास्मन्यिति कार्यस्य मावादसिति चामावाससस्यिप
कृटस्थे कार्यानुरपादादन्वयव्यतिरेकाम्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी
भावाः । तदुक्तम्—

वर्षातपाभ्यां कि न्योमनश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् । (२)वर्मोपमश्चेरसोऽनित्यः खतुन्यश्चेदसरफलः ॥ इति ।

तथा चाकि चित्करादि वे क्ट्रस्थारकार्य जायेत सर्व सर्वस्माज्जायेतेति सूकम् । स्वयं हरित "तस्माद्मादम्हत्रेश्य" हित । 'तन्ने द्मुच्यते नास्नतोऽद्रप्टरवाः दि'ति । नामावात्कायोश्यात्तेः, करमात् ? अद्दृष्टरवात् । निह श शविषाणाद्रपुरादीनी कार्याणामुत्पति हर्यते । यदि त्यमावाङ्गावोश्यतिः स्यात्तोऽभावत्वाविशेषात् श्याच्च विष्ठाणाद्रपुरादेशि । यदि त्यमावाङ्गावोश्यतिः स्यात्तोऽभावत्वाविशेषात् श्याच्च निरुपास्य हर्य्यथः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपरेयाह—"नाष्यभावः कस्याच्च दुत्पत्तिहेत्रिः" ति । (पृ० ५४७ पं० ८)। अपि च ययेनानिवतं न ततस्य विकारो, यथा घटशरान्तेविष्ठाह्या हेम्नानिवता न हमविकारा, अनिवताद्वेते विकारा सभावे न, तस्माजामान्वविकारा, भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह—अभावाच्च भावतिष्याच्य भावति। सभवकारणवादिनो वचनमनुमाष्य द्वयि —"य स् कामि"ति । स्थिरोऽपि भावः कपवत्सहकारिसमवज्ञानात् कमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः, स चास्य श्रहकारिमराबीधमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिष्ठः किन्त्वानिर्वाच्य एवानिर्वाच्याच्च कार्यत्वाविवाच्यमेव जायते । (३)न चैतावता स्थिरस्याकारणवादं तदुपादानत्वास्काः

⁽१) कूटस्थस्यापि नियतञ्जिकत्यात् 'सर्वे सर्वत उत्पचते' इति भाष्यासङ्ग त्या सर्वतः सर्वावस्था-इज्जन्यसेर्वात्पालिरिति कार्ययोगपद्यापस्यापोण भाष्यं सङ्गमयत्राहायामिति । अन्यकृतोपकारस्य भावा-देभेदे सत्युपकारञ्चने भावस्त्पमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्यकृतत्वे कै।टस्थ्यव्याचात इत्यर्थः ।

⁽१) चर्मोपभइचेत्—स्थिरः कारणःवाभिमतः पदार्थ उपकाराश्रयक्चेदित्यर्थः । उपकारादमेदे भावस्य स मायोशनित्यः मेदे स उपकारोऽनित्यः, साएव च कारणं न भाव इति भावः । उपकारानाश्रयत्वे दुषणम् असन्फल इति ।

^{ै (}६) यक्के बौद्धेन-अन्वयन्यातिरकाभ्यासुपकार एव कार्यकारी न भाव इति, तत्राह न चैताव -तेति । प्रमार्थाभितत्वास्कार्यकल्पनाया भाव उपादानं तद्धर्मस्त्वानेवाच्य उपकारः कार्योपयोगित्यर्थः ।

र्थस्य रजजूरादानत्विमव भुजङ्गस्येरयुक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेरयेव सस्य'मिति । (१)अपि च येऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानं वस्तुसन्त्यास्थिषतं, तेषामपि किमिति बीजजातीयभ्योऽङ्कुरजातीयाग्येव जायन्ते कार्याणे, न तु क्रमेलकजातीयानि, नहि बीजाद्वीर जान्तरस्य वा क्रमेलकस्य वाऽरयन्तवै कक्ष्यंथं कार्श्वद्विशेषः । न च बीजाङ्करत्ये सामान्ये परमार्थसती(२) येनैतयोभाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मारकाल्पनिकादेव स्वलक्षणोपा दानाद्वीकजातीयात्त्रशाविधस्यैवाङ्करजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः, अन्यया कार्यहेतुकानु मानोच्छेदप्रसङ्गः । दिख्यात्रमत्र सृचितं प्रपञ्चत्तु ब्रह्मतत्त्वसमिक्षान्यायकणिकयोः इत इति नेह प्रतन्यते विस्तरसयात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

माध्यमस्य सुगमम् ॥ २७॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाचिकरणसङ्गति(३)माह-"एवाम"ति (१० ५४८ पं० १८)। बाह्यायंवादिभ्यो। विद्यानमात्रवादिनां सुगताभिन्नेतत्या विशेषमाह—"केषाञ्चितिकले"ति (१० ५४९ पं० १)। (४)अय प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रभितिरिति हि चतस्त्रु विधास तत्वपरिसमाप्तिरा सामन्यतमाभावेऽपि तत्वस्यान्यवस्थानात् । तस्मादनेन विद्यानस्कन्यमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापः यता चतस्रो विधा एषितव्यास्तथा च न विद्यानस्कन्यमात्रं तत्त्वम्, नह्यस्ति सम्भवे। विद्यानमात्रं चतस्रो विधा एषितव्यास्तथा च न विद्यानस्कन्यमात्रं तत्त्वम्, नह्यस्ति सम्भवे। विद्यानमात्रं चतस्रो विद्यानस्य विद्यानचारं चुद्धाक्रदेन रूपणे"ति । यद्यायनुभवान्नान्योऽनुभवितानुभवनं, तथापि बुद्धाक्रदेन बुद्धिपरिकल्पितेनान्तस्य एवेष प्रमाणप्रमेयफळव्यवहारः प्रमातृन्यवहारखत्यिप इष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः। (५)एवं च न सिद्धसावनम् । नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमम्युपगच्छन्ति, कि त्विविचनीयं चीलादीति । (६)तथाहि—स्वरूपं विद्यानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमयम् , प्रमयप्रकाशनं प्रमाणक्रं, तरप्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरिपं वंभाषिकसौत्रान्तिकयोः (७)काल्पविक

⁽१) बौर्द्ध भित प्रतिबन्दीमाहापिचेति ।

⁽ २) बाद्यमते वस्तुभूतमामान्यस्यापादभित्रस्यामस्वादिस्यर्थः ।

⁽ १) रूपादिरहितवंद्यजगदुपादानत्ववादिसमन्वयस्य विज्ञानं नीलायाकारमित्यनुमानविरोधाविरोधस-न्देहे पूर्वोक्तसमुदायाप्रास्यादिदूषणान्युपजीव्य बाह्यार्थापलापादेतुहेतुमल्लक्षणां सङ्गतिमित्यर्थः।

⁽४) भ्याचातेन विज्ञानमात्रवादिनो बौद्धस्य पूर्वपक्षातुत्थानमाञ्जङ्कते अथेति । वस्तुन्यवस्थाय प्रम्माणाबभ्युपगम्य तन्निवेधो न्याचात इत्यर्थः ।

⁽५) नतु नीलायाकारं विज्ञानामित्यतुमाने वेदान्तिमतेन सिद्धसाधनम्, ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नी-लायात्मकत्वादन्यथाऽद्वेतासिद्धरत आह एवं चेति । बैोद्धा हि विनेर्विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपं वदन्ति न वयमित्यर्थः।

⁽६) बुद्धै। परिकाल्पतं ज्ञेयादिविभागसुपपादयति तथाङ्गीति । अत्राकारस्यासस्यतं बाह्यरूपेणासत्ये-नान्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तत्वमित्यर्थः ।

⁽७) काल्पनिक एवेति । वास्तविकश्चेद्धपलभ्येतातोऽतुपलब्ध्या मिथ्याप्रमाणफल्यानान कल्पनिक एव बाह्यार्थवादिमतेपीति भावः ।

्एव प्रमाणफलव्यवहारो ऽभिमत इत्याह—''सत्यपि बःह्येऽर्थ'' इति । (१)भिन्नाधिकर-णावे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात् , नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भ वति , तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । (२)कथं च तद्भवति ! यदि ज्ञानस्थे एव प्रमा-णफले भवतः । (३)न च ब्रानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुमद्भयां युज्यते, तदेव श्वानम-्यानव्यावृत्तिकविवतद्यानत्वांशं फलम् । अशक्तिव्यावृत्तिपरिकविपतात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम् । प्रमेरं त्वस्य बाह्यमेव । (४) एवं सीत्रान्तिकत्यमयेऽपि । ह्वानस्यार्थसाद्धःयमनीलाः कारम्यावृत्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं म्यवस्थापनहेत्त्वात । अञ्चलम्यावातिकल्पितं च ्ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा चाहः-'नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वे त्राविशेषात् । तां तु साइन्यमाविशत् सद्भायतत् घटयेत् इति । प्रश्नार्वकं वाह्यार्थामाव उपपत्तीराह-"कथं पुनरवगम्यत" इति । स हि विज्ञानालम्बनत्वामिमतो बाह्योऽर्थः परमाणुस्तावन्न संभवति । एकस्थलनीलामासं हि ज्ञानं न परमस्क्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चान्याभासमन्यगाचरं भवितुमहति(५). अतिप्रसङ्गेन सर्वगाचरत्या सर्वसर्वज्ञत्व प्रसङ्खात् । न च प्रतिभाषधर्भः स्थाल्यमिति युक्तम् , विकल्पासहस्वात्-किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्म, उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पोऽद्धा, तथा सति हि (६)स्वांशाल-म्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति । एवं च कः प्रतिकृतीभवति अनुकृतमा चराते । द्वितीय इति चेत् । तथा हि कपपरमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थीस्यं, न चात्र कस्य चिद्भान्तता । निह न ते इतपरमाणवी दैन च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपा-रोहिण: । तेन मा भूत्रीलत्वादिवत्परमाणुषर्मः, प्रत्येकं परमाणुष्वमावात् । प्रतिमासदशाप-जानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्सांवृतं (७) स्थौल्यम् । यथाहुः-

⁽२) वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य काल्पतत्वसुपपादयति भिन्नाधिकरणत्वे द्वीति । तङ्कावः— - करणकलभावः । करणकलभावः समानाधिकरणयोरवेत्यत्र दृष्टान्तमाद्व नदीति ।

⁽२) कथमिति । ज्ञानस्थत्वामावे कथमैकाधिकरण्यं भवतीत्यर्थः ।

⁽३) नचेति । नं तावस्कुण्डे बदरवज्ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसम्भवः ज्ञानस्यांसयोगिःवातः, तादा-स्योन तः स्यातः, न च वस्तुतोः भित्रानामेकस्यैक्योपपचिस्ततः काल्पनिकः प्रमाणफलभेदः इति भावः ।

⁽४) वाद्यार्थे प्रत्यक्षं वदता वैभाविकाणां मते प्रमाणकलाविभागस्य काल्पितत्वं प्रदर्श ज्ञानगताकारैवेविच्येणानुमेयं बाद्यार्थे स्वीकुर्वतां ग्रीजान्तिकाणां मतेन तमतिदिश्वति एवमिति । ज्ञानगतं बाद्यनील बारूव्यं
भाग्नमानमनीलाकारापोहरूपेण कल्पितं तच्च बाद्यार्थावस्थापकम् प्रतिबिम्बमित बिम्बस्यातः प्रमाणम् ।
ज्ञानान्यव्यावृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वं ग्रामान्यं फलम् , ताद्धे श्रारूप्यवलानिक्यानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मि- असतिपि प्रमेयं परमार्थामिन्नमित्यर्थः । ग्रारूप्यस्य ज्ञानज्ञेयस्थापकत्वे सौन्नान्तिकवचनमाह तथाचिति ।
ता-वित्तिम् । किं घटयेदत आह सरूपयत्तदिति । तहाद्यं वस्तु ग्ररूपयत् स्वरूपेण ग्ररूपो वित्ति कुर्वत् घटयेत् वित्या सह विषयमावेन योजयदित्यर्थः ।

⁽५) अनेन बाह्यार्थस्य परमाणुगोचरप्रतीतिषिञ्चेषकृतत्वं निरस्तम्, न परमसूक्ष्मपरमाण्याभास्यमित्यः - न्तेन च परमाणुमाषत्वं निराकृतम् । अतिप्रसङ्गेनेति । भासमाबाद्ग्यगोचरत्वमातिप्रसङ्गः ।

⁽६) स्वाकारावलम्बनम् ।

^() प्रातिभाषिकम्।

(१) प्रहेऽनेकस्य चैकेन किंचिद्रूपं हि गृह्यते । सांदृतं प्रतिभासस्यं तदेकारमन्यसम्भवात् ॥ न च तद्द्यां भ्रान्तं नानावस्तुष्रहाखतः । सांदृतं प्रहृणं नान्यन्न च वस्तुष्रहो भ्रमः ॥ इति ।

(२)तत्र । नैरन्तर्गावसायस्य आन्तत्वात् । गन्धरसस्पर्शपरमाण्यन्तिरता हि ते कपणरमाणवा न निरन्तराः । तस्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेच्वेकघनवनप्रस्ययवदेष स्यूळप्रस्यः परमाणुषु सान्तरेषु आन्त एवेति पश्यामः । (३)तस्मात्करपनापोढरेवेऽपि आन्तत्वाद्धटादिप्रस्ययस्य पीतशङ्कादिज्ञानवन्न प्रस्यक्षता परमाणुगोचरस्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तं—"न ताबत्परमाणवः स्तम्भादिप्रस्ययपारिच्छेद्या भवितुमहिन्ति, नापि तरसम्बुहास्तम्माद्यो" ऽवयविनः । तेवाममेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव, तत्र चोक्तं दूषणम्(४), भेदे तुः
गवाश्वस्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम्, समवायक्ष निराकृत इति । एवं भदामदः
विकल्पेन जातिगुणकर्मादीनिप प्रत्यावक्षीतः तस्माद्यव्यप्रतिमासते तस्य सर्वस्य विचारासहस्वाद् अप्रतिभासमानसद्भवे च प्रमाणामावान्न बाह्यालम्बनाः प्रस्यया इति । अपि च (५)न
ताबद्विज्ञानमिन्द्रियविज्ञलीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । न हि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयस्येवंः
विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति, तत्रापि समानस्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गतः । न चाः
राधारं प्राकत्यलक्षणं फलमाघातुमुत्यहते, अतीतानागतेषु तदसम्भवात् । नह्यास्ति सम्भवोः
प्रायुत्यन्नो धर्मी धर्मश्चास्य प्रत्युत्वन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वक्पप्रत्यक्षतेवार्थप्रसङ्कताऽभ्यः
पेवा । (६)तन्नानाकारं सद् आजानतो भेदामावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति तद्भदः
व्यवस्थापनायाकारभदोऽस्यैदितव्यः । (७)तदुक्तं न हि वित्तिसत्तेव तद्वेदना युक्ता, तस्याः

⁽१) महे इति । अनेकस्य परमाणोरेकेन ज्ञानेन महण किञ्चित्स्यूलं रूपं मृद्यते तत्सावृतस्, यतः एकपरमाणुस्वरूपं स्थीलयं मृद्यते चत्स्वाभाविकं भवेत्र त्वेकत्र स्थीलयं सम्भवत्यतो न स्वाभाविकमतोऽन्यो-पाधिकं मतिभासस्यं तदित्यर्थः । एकपरमाण्वात्मनि औषाधिकविषयत्वे स्थूलबुहेर्भान्तत्वामाञ्चय द्वितीय- क्रोकेन परिदर्शते नचिति । तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तस् यतो नानापरमाणूनां महणात्सावृतस्य स्थूलस्य महण्यस्यत्र भवति । य एव भित्रभीमृद्धीतास्त एव निरन्तराः परमाणव एकधिया मृद्धमाणः स्थूलमिति। निर्मासन्ते ते च वस्त्वेव वस्तुमहस्य न भ्रम इत्यर्थः ।

⁽२) एवं बाह्यार्थवादिसमर्थितं स्यूलनीलावभाषस्य सालम्बनत्वं विज्ञानवादी दूवयति तन्त्रीते ।

⁽३) नतु स्यूखपन्यस्य भ्रान्तित्वं न युक्तम् स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकृत्वात् , सविकल्पकृ ह्यवः स्तुभूतसामान्यविषयत्वाद्भ्रान्तमित्यांशस्याह तस्मादिति । कल्पना—अभिलापः, तद्पोडं-तद्रहितम् ।

^{🌏 (} ४) परमाख्वाभासज्ञानानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ।

⁽५) भाष्यकारेण श्राने भासमानस्तम्भावाकारवै।चिभ्यान्यथातुपपत्त्या स्तम्भादेश्चीनाकारत्वमयुक्तमुक्तम्, भिक्षस्यैवार्थस्य श्रानेन प्रकाशनसम्भवादित्याशंक्य भेदाभ्युपगमेऽर्थस्यापरोक्षता न स्यादित्याङ न तान-द्वित्यादिना ।

⁽६) नतु मा भूज्ज्ञानमर्थविषयज्ञान न्तरस्य जनकम्, मा च विषयपाकटचमनेनाजनि, तथापि स्व-भावसम्बन्धादर्थविषयव्यवद्यारं जनयेदित्याशंक्याद तचेति । ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयसाधारण्यात्रीलाकारकः कज्ञानं नीलन्यवद्वारहेतुरित्यर्थः ।

⁽ ७) सीत्रान्तिकस्याप्येतत्सम्मतामात वदन् विज्ञानवादी तद्वाकिमाह तद्वकामिति ।

सर्वत्राविशेषात् तां तु साइध्यमाविशत् सङ्ग्यसत् वटयेदिति । एकक्षायमाकारो ऽतुम्यते स वेद्विश्वानस्य नार्थसद्भावे किंचन प्रमाणमस्तीत्याह—"अपि चानुभवमात्रेण साधाः रणात्मनो झानस्ये"ित । "अपि च सहोपलम्भानियमादि"ित (प्रः ५५० पं० २)। (१)ययेन सह नियतसहोपलम्भनं तत्ततो नभियते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्वन्द्रः आः । नियतसहोपलम्भश्वार्थो झानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धः (२)। निषेष्यो हि भेदः सः होपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिषाविश्वनौ नावश्यं सहोपलभ्यते, कदाचिद्भापिधानेऽन्यः तरस्यैकस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्धाय्यं भेदं निवर्तयतीति । तद्क्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतिहियोः।

भेद्ध भ्रान्तिविज्ञानैर्द्रयेतेन्द्राविवाद्ध्ये ॥ इति ।

"स्वदनादिवच्चेदं द्रष्ट्रध्यम्" (पृ० ५५० पं० ४)। यो यः प्राययः स सर्वे। वाद्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यावितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । (३)बाह्यानाह्यम्बनता हि प्रत्ययस्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिश्चपात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मान्त्रानुबन्धिनी निराज्यवन्ति साध्ये भवति प्रत्ययस्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चो द्याते—"कथं पुनरस्तित बाह्येऽथें नीलमिदं पीतिमदिमत्यादि प्रत्ययचे चिठ्य-सुपपद्यतः" स हि मेने (४)ये यस्मिनसस्यि कादाविस्कारते सर्वे तदितिस्कृहेतुसपेक्षाः, यथाऽविवश्वत्यविमामषिति मयि वचनगमनप्रतिभावाः प्रत्ययाखेतनसन्तानान्तरसापेक्षास्तया च विवादाच्यावितः सत्यय्यालयविज्ञानसन्ताने षष्टिप प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यन्थाधावालयविज्ञानसन्तानातिरिकः काद चित्कप्रवृत्तिक्षानभदहेतुः स बाह्योऽर्थ हति । (५)वास नापरिपाकप्रत्ययकादाचित्करवात् कदाविद्वत्पाद इति चेत् । नन्येकसन्तितपितिनानामालय-विज्ञानानौ तरप्रवृत्तिक्षानजननशक्तिवांसना, तस्याख स्वकार्योपजनं प्रत्याभिमुद्धं परिपाक-स्तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्तां पूर्वक्षणः सन्तानान्तरापेक्षानभयुपनवात् , (६)तथा च सर्वे-प्रालयसन्तानपितताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा किष्वदिष, आल्यसन्तानपितिताःविश्वोन्ताविश्वोन्ताविश्वोन्ताविश्वोन्ताविश्वोन्ताविश्वोन्ताविष्क्षाविश्वान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्रान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठाविष्ठान्ताविष्राविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठाविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्राविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्ठान्ताविष्राविष्ठाविष्ठाविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्ताविष्ठाविष्ठान्याविष्ठाविष्ठाविष्ठान्ताविष्राच्याविष्ठाविष्ठाविष्राविष्ठाविष्राच्याव्याविष्ठाविष्ठाविष्ठाविष्ठाविष्ठाविष्ठाविष्ठाव

⁽१) एवं प्रत्यक्षणार्थस्य ज्ञानाभेदमुपपाद्यानुमानेन तमुपपादयति यद्येनेति ।

⁽२) अयं भावः-विज्ञानवादिना ज्ञानार्थयोभेंदो निविध्यते तद्भापकस्य सहोपलंभनियमाभावस्य विरुद्धो यः सहोपलम्भनियमस्तदुपलन्धिस्ततस्य न्यापकाभावे न्याप्यभेदाभाव इति । न्यापकविरुद्धोपलान्धिमेवाह नि-व्यक्ष्यो हीस्यादिना । अश्विनी--नव्यवविशेषे ।

⁽३) यो यन्मात्राज्ञबन्धी यदात्मा च स तत्र स्वभावहेतुर्वृक्षतेव शिश्चापामात्राज्ञबन्धिनी, अत एवोक्तं तद्भावमात्रान्वयिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति, तत्र तद्भावं दर्शयत्राह्म बाह्मित । स्वध्नप्रत्ययादेषु वाद्यानालम्बन् नत्वदर्श्चनात्प्रत्ययत्वमात्रप्रयुक्तं निरालम्बनत्वन्तस्य चामावस्य प्रत्ययद्भपावात्मकत्वात्तदात्मेत्यपि अत्र द्रष्ट--च्यम् । अत्रप्वोक्तं न द्यान्यास्त्रभिनी भावादन्योऽभाव इति ।

⁽४) सीबान्तिकमतेन वाद्यार्थसङ्गावेऽतुमानमाह ये यस्मित्रिति ।

^{🌲 (}५) द्वतानुमनि अर्थान्तरमात्राकृते विज्ञानवादी वासनेति ।

⁽६) विज्ञानववायिभपायधुक्ता दूवयबाह वाह्यार्थवादी तथाचिति । प्रवृत्तिविज्ञानजनकाळयविज्ञान-वर्त्तिवाद्यनापरिपाकं प्रति सर्वेष्याळयविज्ञानसंग्तानवर्तिनः सणा हेतव इति वक्तव्यम् , न चेदेकोपि हेतुर्न स्वा-अदिति वाधकमाह नवा कश्चिदिति । सर्वेषां हेतुत्वे दूषणमनुपदमेवाभिधास्यते इति भावः ।

षात्। (१)क्षणमेदाच्छकिमेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वामिति चेत्। (२) नन्वेवमे कस्येव बिल्जानोपजनसामध्ये तस्त्रबोधसामध्ये चेति क्षणान्तरस्येतन स्यात, सन्वे वा क्यं क्षणभदात् सामर्थभेद इत्यालयसन्तानवार्तनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे का र्थक्षेपानुपपत्तेः, स्वसन्तानमात्राघानत्वे निषेष्यस्य कदाचिरकत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्यो पलब्या कादाचित्करनं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षरने व्यवतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिक्षः। (३)न च ज्ञानसन्तानान्तर्निबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रश्नतिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्य-विदेव विच्छित्रगमनवचनप्रतिभासस्य प्रश्वातिविज्ञानस्य, अपि च सत्वान्तरसन्तानीनिमत्तत्वे तस्यापि सदा सिवामाना कादावित्करवं स्यात् , न हि सत्वान्तरसन्तानस्य देशतः काळते। वा विप्रकर्षसम्भवः । विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तःवाच्च विज्ञानानामदेशाः त्मकत्वात् , संसारस्यादिमस्वप्रसङ्गेनापूर्वसस्वप्रादुर्भावानभ्यपगमाच्च न काळतोपि विप्रकर्ष सम्भवः। (४)तस्माद्धीत बाह्येऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तरस्यानुमानिको बाह्योऽर्थ इति सी-त्रान्तिकाः प्रतिभेदिरे, ताकिराकरोति-"वासनावैचित्रयाहित्याह" विद्वानवादी । इदम त्राकृतम्-स्वसन्तानमात्रप्रभवत्वेऽि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धविपक्षव्याश्वतिकत्वेन (५)हेतुरनैकान्तिकः । तथा हि-वाह्यनिमित्तकरवेऽपि कथं कदाविश्वालसंवेदनं कदाचि त्यीतसंबदनम् ! बाह्यनीलपीतसिष्ठधाना ध्यामिति चेत् । अथ पीतसिष्ठधानेऽपि किमिति नी स्क्रानं न भवति पीतक्रानं भवति ? तत्र तस्य सामध्यादसामध्याच्चेतरास्माक्रिति चेत् । कृतः पुनरमं सामध्यीसामध्यभेदः ? हेतुभदादिति चेत्। एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदिनकः -न्यनः शक्तिभेदो भविष्यति । सन्तानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भियन्ते च। न च सन्तानी नाम कथिदेक उत्पादक: क्षणानां, यहमेदात् क्षणा(६) न भिध्रन्। (७)नन्तं न क्षणमेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदी भिन्नानामीप क्षणानामकसामध्यीपलब्धः,

⁽१) एकस्येव क्षणस्य हेतुःवं स्यादित्यभिप्रायेणाञ्चक्कते विज्ञानवादी क्षणभेदादिति । कार्यकादाचित्कत्व-सालयविज्ञानकणवर्तिवासनापरिपाकतज्ञन्य । ब्राचित्कत्वम् ।

⁽२) सेंात्रान्तिको दूषयत्राह नन्त्रिति । एवं च सर्वेषां हेतृत्वे नीठज्ञानं सदा स्यात्रतु कदाचिदिति सर्वोज्ञमनसिद्धै नीठादिज्ञानस्य कादाचित्कत्वं व्याहम्येतेति बाद्यार्थसङ्गव आवश्यक इति भावः ।

⁽३) हेत्वन्तरापेक्षत्वेषि नीलादिज्ञानस्यालय्विज्ञानसन्तानान्तरमेव हेतुरस्तु कुतो बाह्यायैशिद्धिरित्य-र्थान्तरत्वमनुमानस्याज्ञकते न चेति । चैत्रसन्ताने विच्छित्री समनवचनप्रतिभाग्नी यस्य तत्काले उदयते मैत्रसन्तानस्थगमनवचनविषयविज्ञानस्य तत्त्रथोक्षम् , तस्यव विज्ञानवादिभिः सन्तानान्तरानिभि-चत्विमध्यते, न तु विवस्रति जिगमिषति वा च त्रेत्रे यहमनवचनप्रतिभानं तस्यापि, तस्य तु चेत्रसन्तानः मात्रहतुकांव तस्च निरस्तामिति बाह्यार्थापेक्षा वाष्येत्यर्थः । तस्यापि प्रवृतिविज्ञानस्यालयविज्ञानसन्ताना-नत्रहेतुत्वे माह्यापेचिति ।

⁽ ४) सन्तानान्तरनिमित्तरवेषि तस्य सदा सन्निधानात्मवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपनं यस्मात्तः स्मादित्युपग्रंडरनाड तस्मादिति ।

⁽५) प्रशृतिप्रस्य आरुयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति पक्षस्य स्वसन्तानमात्रानिमिक्तकःवं विपक्षस्तस्या-सम्दिरधा न्यावृत्तिर्थस्य स्र हेतुरैनकान्तिक इति भावः ।

⁽६) नश्वालयविज्ञानसणानां सम्बन्धिस्वस्वकारणवैचित्र्यातसामध्येभे देध्येकसन्ततिपतितत्वाविशेषादेकः विभं सामध्ये स्यादित्याशंक्याह नचेति । (७) बःह्याथैवादी श्रङ्कते नन्त्रिते।

अन्यधैक एव क्षणो नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन् , तरसमर्थस्या--तीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामध्यीत् . तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामध्यभेदः, (१)सन्तान-भेदे तु सामर्थ्य भियत इति । (२)तत्र । यदि भित्रानी सन्तानानां नैकं सामर्थ्य, हन्त तर्हि नीलसन्तानानामपि मिश्रो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामध्यमिति सन्निधानेऽपि नीलः सन्तानान्तरस्य न नीलज्ञानस्पनायेत । (३)तस्मात्सन्तानान्तराणामिव क्षनान्तराणामिष स्व कारणभेदाधीनोपजनानां केषांचिदेव सामध्येमेदः केषांचित्रेति वक्तव्यम् । तथा चैकाळ-यज्ञानसन्तानपतिरेषु कस्यविदेव ज्ञानक्षणस्य स ताहराः सामध्यीतिशयो वायनापरनामा (४)स्वप्रत्ययासादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम् , कस्यवित् स ताहशो यतः पीताकारं अनं न नीळाकारमिति वासनावै वित्रयादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ञानवै वित्र्यसिदेने तदीतिरक्तार्थसद्भावे किंचनाहित प्रमाणमिति पर्यामः । (५)आलयावज्ञानस-न्तान पतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्रयात्रीलाखनुभववैचित्रयम् , (६)पूर्वनीलाखनुभ-ववैचित्रयाच वासनावैचित्रयामित्यनादिताऽनयोविद्वानवासनयोस्तस्मान्त परस्पराश्रयदोषसम्भाः वो बीजाङ्करसन्तानविदिति । अन्वयन्यतिरेकाभ्याामपि वासनावैचित्रयस्यैव श्वानवैचित्रयहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह-"अपि चान्वयञ्यातिरेकाभ्या"मिति । "एवं प्राप्ते, ब्रमः। नामाव उपलब्धे 'रिति। न बल्वभावी बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, सह्यपलम्भाः मानाद्वाच्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा सत्यपि बाह्मविषयत्वेबाह्यार्थबाधकः प्रमाणसङ्गाबाद्वा १न तावरसर्वेथोपलम्मामाव इति प्रश्नपूर्वकमाह "कस्माद्वपल्डन्ने"रिति । नहि स्फुटतरे सर्वजनीन उपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते— ''नन नाहमेवं ब्रवीमी''ति । निराकराति ''वाढमेवं ब्रवीवि'' । उपलब्विप्रा-ाहिणा हि साक्षिणोपलब्धिर्मृद्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः । "अर-तक्षे"ति वस्यमाणोपपतिपरामर्शः । तृतीयं पक्षमालम्बते-"नत् बाह्यस्यार्थस्यास्त-म्मवा"दिति । निराकरोति--"नायं साधुरध्यवसाय" इति । (७) इदमत्राकृतम्-

⁽१) एबमालयविज्ञानसन्तानैक्ये खणभेदेषि न सामर्थ्यमद इत्युपगाद्य तद्यातिरिक्तवाद्य र्थसन्तानभेदे । शक्तिभेदः स्यादित्याह सन्तानभेदे त्विति ।

⁽ २) उक्तःशङ्कां दूषयत्राह विज्ञानवादी तत्रिति। बाह्यार्थवादे हि खणिकत्वात्रीलार्थानां प्रतिनीलार्थे भित्राः सन्ति नीलसन्तानास्तत्र च सन्तानभेदाच्छक्तिभेदाँपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिने स्याद , -तथाचैकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेत् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः।

⁽३) चोयसाम्यं पदश्यं परिहारसाम्यमाह तस्मादिति ।

⁽ ४) स्वप्रत्ययः—पूर्वोत्पन्ननीलादिप्रत्ययः।

⁽५) वासनावैचिष्यादिति माध्यस्थवासनाज्ञन्दार्थमाहालयेति । असम्बिदितामित्यनेन वासनायाः क्षाणि -कर्त्वं स्चितम् ।

⁽ ६) नतु पूर्वज्ञानात्मकवास्नावैन्विश्यादुत्तरज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञा वैचित्र्यमेव कुतस्तनाह पूर्व--बीलादीति (

⁽ ७) तत्र भवान्भाष्यकारः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकी सम्भवासम्भवाविति वदानिदं सूचयामास्य—यथा वकेल शानाहेदेन स्थूलस्यार्थस्यासम्भवः परेण माध्यते एवममेदेनापि मया स सुवत्त इत्यययोजकोऽसम्भवः, अमाणन्तु द्वाभ्यामप्यादरंणीयम् , तत्रासम्भवं परमते दर्शयनाह इदमन्नेत्यादिना । बोद्धोक्तं ज्ञानास्त्रिनस्य

चटपटादया हि स्थूला भासन्ते न तु परमस्भास्तत्रेदं नानादिग्देशव्यापित्वलक्षणं स्थीन्यं यद्यपि ज्ञानाकारावेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धभर्मसंसर्गेण युज्यते क्षानापाधेरनादृतस्वादेव, (१)तथापि तद्देशस्वातद्देशत्वकम्पाकम्परवरक्तारक्तस्वलक्षणंविरुद्धभर्मसंसर्गेरस्य नानात्वं प्रयः ज्यमानं ज्ञानाकारत्वेऽपि न शक्यं शक्षणापि वार्यितुम् । (२)व्यतिरेकाव्यतिरेकदृत्तिविरुणी च परमाणोरंशवर्वं नोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम् । तस्माद्बाह्यार्थवन्न झानेऽपि स्थीस्यसम्भवः । (३)न च तावरपरमाण्यामासमेकज्ञानमेकस्य नानारमत्वानुपपत्तेः, आकाराणां वा शानतादारम्यादेकत्वप्रसन्नात् । (४)न च यावन्त आकारास्तावन्त्येव झानानि, तावतां झानानां मिथो वार्तानभिक्षतया स्थूलानुभवाभावप्रसन्नात् । (५)न च तत्वष्टुष्ठभावी समस्त्झानाकारमञ्च-लनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विज्ञम्भते इति साम्प्रतम् । तस्यापि साकारतया स्थील्यायो-वात् । यथाह धर्मकीतिः—

(६)तस्मात्रार्थे न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः । एकत्र प्रतिविद्धत्वाद्बहुष्वपि न सम्भवः ॥ इति ।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थोलयं समर्थयमानेन प्रमाणप्रशृत्यप्रकृतिपूर्वको सम्भवासम्भवावास्थयो । तथा चेदन्तास्पदमज्ञक्यं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यमपद्धोतुं भित । यच ज्ञानस्य प्रस्पर्यं स्थावस्थाये विषयसाद्भव्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपद्धोतुं शक्यः, असत्ययें तत्साद्भव्यस्य तद्धाः बस्थायाधानुपपत्तिरित्याह—"न च ज्ञानस्य विषयसाद्भव्या'विति । भश्च सद्दोगळः मनियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते-यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपळम्मस्ततो विक्दो हेतुन्भेतं साध्ययुत्रवृति, साहित्यस्य तद्विद्यस्य स्थावत्यात्रत्यात् , अभेदे तद्वपपत्तः । अथैको-पळम्भानियमः । न, एकत्वस्यावाचकः सहशव्दः । (७)अपि च किमेकत्वेनोपळम्म आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः १न तावदेकत्वेनोपळम्भ इत्याह "बाहिरुपळब्येश्च विषयः स्थाः । अथैकोपळम्भानियमस्तत्राह—"अत एव सहोपळम्भानियमोऽपि प्रत्ययविन

स्थूलस्यासम्भवमनुवद्ति तत्रेदामिति । ज्ञानभेदपश्चे विरुद्धधर्माध्यासाङ्गेदः स्थूलस्य स्यात्र तु ज्ञानाभेदपश्चे ज्ञानावच्छेदकार्थस्य ज्ञायमानस्य तदाभित्रस्यानावृतस्वादावृतस्य च तदात्मस्वामावेन विरोधापसङ्कादस्यर्थः ।

⁽१) इदानीमेतमसम्भवमनुमन्य बैद्धमतेष्यसम्भवमाह तथापीति । ययपि ज्ञानामेदपस्य द्वभासान-वभासत्तस्रणविरुद्धधर्मसंसमी न प्रसञ्यते तथाष्येकज्ञानप्रकाशिते पटे तहेशत्वातहेशस्ययेदर्शनाहेशमेदेन च कपाकपयोरपि सम्भवाज्ज्ञानाकारनेष्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवन्त्वाङ्गेदपसङ्गस्तुल्य इस्यर्थः ।

⁽२) अर्थंस्य ज्ञानभिदेऽवयविन्यवयवे चोक्तं दोबान्तरमणि ज्ञाने दुर्निवारामित्याइ ब्यतिरेकोति ।

⁽३) नन्वाभित्रदेशवता परमाणुनामेव ज्ञानावलंब्यत्वाङ्ज्ञानाभेदपक्षे कथं विरुद्धभर्माध्याक्षप्रंकेङ्गोऽत -आह न च तावदिति ।

⁽अ) प्रतिपरमाणुज्ञानभेदाङ्गीकारेपि दोषमाह न चिति ।

⁽५) नतु एकेकज्ञानगुडीतनानापरमाणुपरामशौत्मकः प्रस्ययः स्थूळाळम्बनः स्यात् इत्यवाहं न च नत्पृष्ठेति ।

⁽६) तस्मादिति । तस्मात्—वृत्तिविकल्पादितकीत् , अर्थे-परभाणुसमूहात्मकेऽर्थः, न स्थूलामानः, -न च ज्ञानात्मके विषये, एकत्र ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण, तदात्मनो—नानाकारात्मकत्वस्य निविद्धस्वात् , बहु---व्यपि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूलामासस्य न सम्भवः तेषां मिथो वार्तानिभिज्ञत्वादित्यक्षरार्थः ।

⁽७) तथा चावाचकशब्दभयोगात्रिप्रहस्थानन्तवेत्यर्थः। अधैकोपलम्भानियमादित्येव हेतुस्तवाहापिचेति ।

षययोद्यायोपयभावहेतुको नासेदहेतुक इत्यद्यान्तव्यस्"। यथा हि सर्व चाधुषं प्रभाकपानुविदं (१) बुद्धिनेध्यं नियसेन मनुनैक्ष्ण्वस्यते न चैतावता घटादिक्षं प्रभा
त्मकं भवति, किन्तु प्रभोपायत्याश्वियम एविमहाप्यात्मवाक्षिकानुभवापायत्वाद्यंस्यैकोवलस्भ
नियस हति । अपि च यत्रैकविद्यानगोचरी घटपटौ तत्रार्थमेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्रकृतिपत्तारो न चैतदैकारस्येऽवक्ष्रस्यते इत्याह—"अपि च घटस्रानं पटश्चान"मिति ।
तथार्थाभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनाञ्च विज्ञानारमकत्वमर्थस्यत्याह—"तथा घटद्र्यानं घटसमरण"मिति । अपि च स्वक्ष्यमात्रपर्यविद्यतं ज्ञानं ज्ञानारत्यवात्तिभिज्ञामिति ययोभेदस्त
हे न गृहीते इति भेदोऽपि तद्वतो न गृहीत इति । एवं क्षाणिकश्चर्यानारमत्वादयोप्यनेकप्रति
ह्याहेतुद्यानत्वानभेदसाध्याः । एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तद्विप यद्याव
तेते यत्वत्व व्यावतेते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिकपमन्यापोहक्षं वाऽनेक
आनगम्यम् । (२)एवं वास्यवासकम् बोऽनेकक्ष्यानसाथः । एवमविद्योपप्लवक्षेत यत् सदसद्यसंसं यथा नोलमिति सद्धमी, नरविद्याणमित्वर इत्यसद्धमीः, अमूर्तमिति सदसद्धमीः । शक

(३)अनादिवासनोद्भृतिवकत्पपरिनिष्ठतः ।

शब्दार्थास्त्रविधो धर्मी भावाभावीभयाश्रयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिक्षा च यो मुच्यते यतस्य मुच्यते येन मुच्यते तद्नेकज्ञानसाध्या । (४)एवं विप्रतिपद्यं प्रतिवाद्येतुं प्रतिक्षेति यरप्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यथ पुरुषः प्रतिपादयते यस्य प्रतिपादयति तद्नेकज्ञानसाध्यामस्यस्येकस्मिन्नेकार्थञ्चानप्रतिस्ञानाति नोपप्यते। तःस्यं विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपकामस्याह—"आपि च द्वयोक्षांनयोः पृवांन्तरकालसार्वः विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपकामस्याह—"आपि च द्वयोक्षांनयोः पृवांन्तरकालसार्वः विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपकामस्याह—"आपि च द्वयोक्षांनयोः पृवांन्तरकालसार्वः विज्ञान विद्यादिष्य च स्वयं प्रतिप्रति त्वां स्वांशान ज्ञेयः
सारमानि क्वतिविरोधादिष तु तद्तिरिक्षोऽयेः, पाच्या इव तण्डलः पाकातिरिक्षा इति ।
स्वास्यवनापूर्वकमाह—"कि चान्यद् , विक्वानं विज्ञानामित्यप्यम्युपगच्छतेति" ।
(५)चोदयति—"नतु विक्वानस्य स्वरूपातिरिक्तप्राह्यत्वे" इति । अयमः
यः—स्वक्वपादितिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृहाति ततस्तदप्रस्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्दति,
निह्व चक्षुरिव तिन्निलीनमर्थे कंचनातिशयमाधते येनार्थमप्रस्थं सरप्रस्थक्षयेदिष तु तस्तरस्यः

(२) वास्यवासकत्वमविद्योपप्रवे, स च सदसद्धर्मेषु हेतुरिति भाष्यं व्याचसाणि आह एवामिति।

^{ः (}१) विषयःवेन सम्बद्धम् । चाञ्चषपदार्थस्यालोकसाक्षाःकारव्यतिरेकेणातुपलब्धावपि तदैवयादशैनाः द्वेतरनैकान्तिक इति भावः ।

⁽ ६) अनादिवासनाजन्यसर्विकल्पकप्रत्ययात्मकाविकल्पपरितिष्ठितो विषयीकृतो यः शम्दार्थः स भाविस्-तनीकायाश्रयो नीलत्वादिरभावस्तनराविधाणादाश्रयो नरविषाणत्वादिरुमयस्तविज्ञाननरविषाणादाश्रयोऽस्त्र-तत्वादिकाति विषय इत्यर्थः ।

⁽४) बन्ध्रमोश्चादिपतिज्ञोतिभाष्यस्थादिपदार्थमाइ एवमिति ।

⁽५) विज्ञानस्य स्वन्यातिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्येन प्राह्मत्यापतिः ? चलुर्बद्भकात्रामानस्याप्यः विज्ञोदेकत्ववस्मवादसम्बोदानुपपानिमात्रकृषाः चोदयतीति ।

क्षतैबार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः—(१)'अप्रत्यक्षोपलम्मस्य नार्थदृष्टिः प्रासिध्यती'ति । (१)तबेद् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थाभिषयं ज्ञानमपरोक्षायितुमहति, एवं तत्तादित्यनवस्या, तस्मादनवस्थाया बिभ्यता वरं स्वात्मनि बुक्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दिपान्तरमपेक्षते, एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमईति समस्वादिति । तदेतत्प-रिहरति—"वदुमयमप्यसदिहानग्रहणमात्र एव विहानसाञ्चिग्रहणाकाङ्शाः जुत्पादादनवस्थाराङ्कानुपपत्तेः" । अयमर्थः-सत्यमप्रत्यक्षस्योपकम्मस्य नार्थरः िष्टः प्रसिध्यति न तुपलब्बारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायो(१)गळम्मान्तरं प्रार्थनीयम् , आपि तु तस्मित्रिन्द्रियार्थं स्थितकर्षादन्तः करनाविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुर्थं इवोपसम्भइन प्रत्यक्षी भवतः, अर्थी हि निळीनस्थभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वायान्तःकरणविकारभेदः मनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु जडोऽपि स्वच्छतया चैतन्यविम्बोद्गहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत् , (४)नहास्ति सम्भवोऽनुभव उत्पन्नश्च न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीकादिः । तस्माश्रमा छेता छिदया छेयं बक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदैव छत्री किन्तु स्वत एव देवदलादिः । यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन ब्याप्नोति व तु पार्क पाकान्तरेण, नापि शाक एव पक्ता किं तु स्वत एव देवदलादिः । एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरेण, नापि प्रमेव प्रमात्री, किन्तु स्वत एव प्र मायाः प्रमाता स्यापकः । (५)न च प्रमातीर कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासम्भवे। यतः अमातुः प्रमायाः प्रमात्रन्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मारसुष्टृकं ⁶विज्ञानमहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थानेख वैतन्यस्य प्रहणाकःक्षानुत्पादादि'ति । यदुक्तं 'समस्या-्दवभास्यावभासकभावानुपपतेरि'ति । तत्राह्—''साक्षिप्रत्यययोश्य स्वभाववैषम्या-्दुपलब्ध्रपलभ्यभावोपपत्तेः"। मा भृज्यानयोः साम्येन प्राध्यमाहक्मानो बातुवान-योस्तु वैषम्यादुपपद्यत एव । (६)क्राह्यस्वं च ज्ञानस्य न श्राहकिक्याजनितफलकालितया ्यथा बाह्यार्थस्य, फल्ने फलान्तरानुपपत्तेः, यथाहुः-'न संविद्र्यते फलस्वावि'ति(७) , अपि

⁽१) अप्रत्यक्षेति । यद्मप्रत्यक्ष उपलम्मः स्यान्दि चलुष इव तस्यार्थद्वाष्ठरजन्या स्यात् ; सा च न सिष्याति, तस्या अध्यन्यदृष्टचेष्कत्वेनानवस्थानादित्यर्थः ।

⁽२) नग्वेवं चेनाहि जानं जानान्तरप्रत्यक्षं स्दर्थप्रकाशो भवतु, तबाह तच्चेदिति ।

⁽३) उपलम्भश्रत्यक्षत्वाय । स्वप्रकाश्वसाक्षिणि अन्तःकरणप्रतिविम्बिते सत्यन्तःकरणपरिणामस्य मास्वरस्य स्वत एव साक्षिगतिविम्बाधारतया बिव्हिबम्भवात्र परिणामान्तरादपरोक्षतेति प्रन्थार्थः ।

⁽ ४) यदि परिणामान्तरादनुभवापारोक्ष्यं तर्द्यनुभव उदितोपि कदानिक्र प्रकाश्चेत, त्रचैवमतोः निस्यसा-क्ष्यनुभवासिक् इत्याह त झक्तीति ।

⁽५) ततु माभ्रञ्जानविषयज्ञानपरिणामान्तरापेक्षयाऽनवस्था, साक्षिणस्तु साक्ष्यन्तराभितप्रसापेक्षयाः --ऽनवस्था स्यादित्याद्यांक्य स्वप्रकादात्वाचैवामित्याह न चेति ।

⁽६) नतु साक्षिणं प्रति प्रस्ययस्योपलभ्यत्वे ताद्वेषय उपलम्भे ६०यो वाच्यस्तस्य च प्राकृतिरामात्पूर्वाः न्यर्थिरोप्त इति श्रममपनयन्नाह प्राह्मस्यं चेति । फलेऽन्तःकरणगतज्ञानपरिणामे स्वाभाविकाकाशस्यस्यक्षाः क्षिचैतन्यन्यतिरेकेण परिणामान्तरापेक्षफलान्तरातुपपचोरित्यर्थः ।

^(🄏) पारिणामज्ञानेन अविच ज्ञायते फलत्वादित्यर्थः।

त प्रगातारं प्रति स्वतः सिद्धप्रकटतया (१) प्राह्योऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सस्यां संविदि प्रकटः संविद्धि प्रकटा(२)। यथाहुरन्ये 'नास्याः कर्मभावो(३) विद्यत हाते । (४)स्यादेतत् यः स्प्रकाशते तदन्येन प्रकाश्यते यथा ज्ञानार्थौ तथा च धाशीति नास्ति प्रत्यक्षकाक्षिणोर्वेषम्यः मित्यत आह-"स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयन्वात्"। तथाहि-अस्य मा क्षिणः सदाऽसन्दिग्धाविपरीतस्य निश्यसाक्षात्कारताऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते । तथाहि-(५) प्रमाता चन्दिहानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यवप्यविपर्रातः परोक्षमर्थमुरप्रेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्म-रक्षप्यानुमविकः प्राणामन्मात्रस्य, न चैतदन्याभीनसम्वेदनत्वे घटते । अनवस्थाप्रसङ्गश्रीकः । तस्मारस्वयं बिद्धतास्यानिच्छताप्यप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गायत्तःवादिति । कि चोक्तेन क्रमेण(६) श्वानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवाद्विज्ञानमचभासकान्तरः निरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विश्वानमनवगन्त्रकामित्युक्तं स्यात् शिळाचनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । अवगन्त्रचत्कस्यचिद्ये न प्रकाशते क्तमवगमेन स्वयंप्रकाशनेति । विज्ञानमेवावगन्त्रिति मन्वानः शहते-"बाढमेवमनुभव-क्रपश्वा" दिति । न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमोषितव्यम् , तथा च न सिद्धसाधनमिति । परिहरति-"नान्यस्यावगन्तुरिति"। ननु साक्षिस्थाने इस्त्वस्मद्-भिमतमेव विज्ञानं तथा च नाम्न्येव विप्रतिपातिकार्थ(७) इति शहते—"साक्षिणोऽवरा-न्तः इवयं सिक्ततामुपक्षिपताऽभिष्रेयता स्वयं प्रथते विकानमित्येष एवे"-ति । निराकरोति—"ने"ति । भवति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मा अध्युपेतास्तथा चास्यः फळतया नावगन्तृत्वम् , कर्तृफळमावस्यैकत्र विरोधात , किन्तु प्रदीपादितुस्यतेत्थर्थः ॥२४॥

सु॰ वैधम्यांच्च न स्वप्नादिवत्॥ २९॥

बाघाबाधी वैधम्यै, स्वप्नप्रस्ययो बाधितो जाम्रत्प्रस्ययश्चाबाधितः । स्वयापि चावस्यै जाम्रत्मस्ययस्याबाधितस्वमास्थेयं तेन हि स्वप्रस्ययो बाधितो मिथ्येस्यवगम्यते । जाम्रत्प्रस्य-

⁽१) ननु यदि परिणामन्यातिन्यतिरेकेण संवित् साक्षिणं प्रत्यपरोक्षा तस्रीर्थे।पि स्याद्यापकसाक्षिसम्ब-न्यस्य सेविदर्थेयोरविद्योषादित्यादांक्याह प्रास्नोपीति ।

⁽२) अयं भावः—स्वरूपानुभवः सर्वव्याप्यप्यविद्यावृतस्वान्न भासते किन्तु निर्मले इव मुकुरतले मुखं भास्वरस्वभावाविद्योषवद्ग्यःकरणे व्यव्यते इति तङ्ग्लिरिप भाष्ट्ररा सन्तिहिता चेति भवति स्वभावपकदा, अर्थस्त्वन्तःकरणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावत एव चैतन्याभिन्यक्तिस्वमः, सम्बन्धविद्रोषेपि स्वभावविद्यावाद्यांक्रकान्यस्क्रकतं बृष्टम्, यथा चास्तुवी प्रभा सम्बन्धविद्रोषेपि रूपायेव व्यस्त्रयति न वाय्वादिकम्, तस्मात्वरिणामाभिन्यक्तानुभवादर्थोभिद्धिरिति ।

⁽३) परिणामित्रयाजन्यकत्वभागिता ।

⁽ ४) आत्मनः स्वप्रकाशस्ववलादिदं सर्वे सिध्येत, तदेवासिद्धमित्यभिपायेणाश्चलते स्यादेतिदिति ।

⁽५) असन्दिरधाविपर्यस्तत्वसुदाहरति तथाहि प्रमातेन्यादिना । अत्र चारमा स्वयंप्रकाज्ञः ज्ञादवदपर्रो-सत्वात, यन्नवं तन्नवं यथा घट इति प्रयोगो इष्टज्यः । ज्ञादवदसन्दिरधत्वाच्छक्वदपरोस्रत्वमात्मानि ब्रष्टज्यस् । आत्मविषयभविदद्वीकारे दोषमाहानवस्थेति ।

⁽६) न क्रिया तया व्याप्यते किश्तु कर्नेत्यनेनेत्यर्थः । अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राद्यमित्यतुमानस्यः विपक्षे वाधः प्रदर्शितः ।

⁽ ७) नार्थे इति । नार्थेपि विपातिपत्तिः, तस्य खन्मतेपि मिथ्यात्वादित्यर्थः ।

यस्य तु बाध्यांव स्वप्नप्रत्ययस्यासी न बाधको भवेत्, नहि बाध्यमेव बाधकं भिवतुमहिति ।
तथा च स्वष्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दश्चन्तः स्यास्वप्नबदिति (१) । तस्माद्बाधावाः
धाभ्या वैधम्यांच स्वप्नप्रत्ययद्द्वान्तेन जाद्याप्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बन्त्वमध्यवसातुम् ।
"निद्धाग्रलान"मिति करणदोषाभिधानम् । मिथ्यात्वाय वैधम्यान्तरमाह—"आपि
च स्मृतिरेचे"ति (२)संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं स्मृतिः । (३)प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्प्रयोगिकज्ञच्चव्दशाक्ष्यान्यथानुपप्यमानयोग्यद्रमाणानुत्पत्तिलक्षणसाममीप्रभवं तु ज्ञानमुपलविदः, तः
दिह निद्धानस्य सामम्यन्तरविरहात्संद्रकारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजस्थात्समृतिः, सापि च
निद्रादोषाद्विपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयित, तेन स्मृतेरेव तावदुपलक्ष्येः
विज्ञेषस्तस्याथ स्मृतेर्वेपरीत्यमिति, अतो महदन्तरिमस्यर्थः । (४)अपि च स्वतःप्रामाण्ये
सिद्धे जाप्रत्रस्यययानां ययार्थस्वमनुभवाधद्धं नानुमानेनान्यथितुं शक्य(५)मनुमवोवरोधेन तदनुत्पादादबाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्री, न च कारणामावे कार्यमुत्पतुमईतीत्याश्चयानाह "अपि चानुभवविरोध्न प्रसङ्गादि"ति ॥ २९॥

स्० न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३०॥

(६)यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यातिरेकावनुश्रियमाणावर्थ एवेापलक्षेभवतो नार्यांनपेक्षामां-वासनायां वासनाया अप्यर्थोपलक्ष्यचीनत्वदर्शनाहित्यथः । अपि चाश्रयामावादपि न कौकि-की बासनोपण्यते । न च क्षणिकमालयिवज्ञानं वासनाथारो भवितुमईति, द्वयोयुंगपदुत्पय-मानयोः सव्यदक्षिणशृह्वदाघाराध्यमावाभावात् । प्रागुत्पत्वस्य चाधेयोत्पादसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याद्ययवानाह—"आपि च वासना नामे"ति । शेषमितरोहिता-र्थम् ॥ ३०॥

सु॰ क्षणिकत्वाच ॥ ३०॥

स्यादेतत् यदि साकारं विज्ञानं न सम्भवति बाह्यश्रायः स्थूलसूक्मविकस्पेनासम्भवी ।

⁽१) बाह्यार्थापतापिनोक्ते जाग्रस्थस्यया निरातम्बनाः प्रस्ययत्वात्स्वप्रस्ययवदित्यनुम इत्यर्थः ।

⁽ २) एवमतुमानस्य बाध्यत्वेन घोपाधिकत्वं प्रदर्श प्रमाणाजन्यत्वेन तदाह संस्कारात ।

⁽ ६) उपलब्धिस्त्विति भाष्यगतश्रपलब्धिपदं व्याचष्टे प्रत्युत्पन्नेति । वर्तमानवस्तिविद्यप्रयोगादिपमा-णषट्कजन्यं ज्ञानसुपलब्धिरित्यर्थः ।

⁽ ४) उक्तानुमानीयप्रत्ययत्वहेतोबीधितत्वमध्याहापिचेति ।

⁽ ५) नतु सामान्यतः प्राप्तमपि प्रामाण्यमतुमोननापोद्यतामत आहातुमेवति । अवाधितविषयस्वेन - जातस्यातुमानस्य प्रमाणस्वास्त्रति प्रत्यक्षवाधे न प्रमाजनकत्वमतो वाधकातुद्यात्र प्रस्यक्षस्य प्रामाण्याप--वाद इत्यर्थ: ।

⁽६) नतु पूर्वपश्चिमतेऽर्थामावाद्याद्यनानामथींपलिश्विमः सह व्यातेरसम्भवादथींपलब्ध्यमावान्त्र बास-नानां भाव इति कथं तङ्कच्छत इत्याज्ञंक्याद यथेति । पूर्वपश्चिणापि सर्थोपलब्धेः स्वयने वासनाजन्यत्वं को-कासिस्वान्वयव्यतिरेकाश्यामवगन्तव्यम् , तद्दृष्टान्तेन च जाग्रत्यज्ञमयन्तथाच या लैकिकान्वयव्यतिरेको ताब-थोपलब्धेः कार्यस्यार्थे एव कारणे स्नति भवतः नार्थानपेक्षवासनास्त्रपकारणे, स्वयनप्रत्ययद्वेतुवासनाया अपि जाग्रद्योपलब्ध्यधीनत्वदर्शनात्कारणकारणत्वेन तत्राप्ययोगलब्धेः स्थितत्वादतो वासनानामथीपलब्धिनिर्व्या-ाविभिद्यदिति हृदयम् ।

इन्तैवमर्थज्ञाने सस्वेन ताबिद्वचारं न सहेते । नाप्यसत्वेन, असतो भासनायोगात् । नोमय-खेन, विरोधात सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन, एकनिषेषस्थेतरिवधाननान्तरी-यक्तकात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तस्वं वस्तुनाम् । यथाहुः—

इदं वस्तु बळायातं यद्धदन्ति विपश्चितः । वशायथार्थाभ्चनस्यन्ते विविध्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

ने क्वचिदिप पक्षे व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तदेतिन्नराचिकीर्ष्रराह—"श्चन्यवादिपक्ष-क्त सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तिन्नराकरणाय नादरः क्रियते"(१)। हैं। किकानि हि प्रमाणानि सदसन्वगाचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यपाणं यथाभृतम-विपरीतं तस्वं व्यवस्थाप्यते । असचासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तस्वं ब्यवस्थाप्यते । सदसतीक्ष विचारासहरवं व्यवस्थापयता सर्वप्रसाणाविप्रतिषिद्धं व्यवस्थाः पितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणिवप्रतिषेधान्नेयं व्यवस्थीपप्यते । (२) यगुच्येत-तारिबर्क प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्यवस्यते न सांव्यवहारिकम् , तथा च भिन्नवि-षयत्वाच सर्वेप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह—'नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो छोकस्य व्ययहारो Sरयत्तरवमधिगस्य अक्यते Sपहातुम् । प्रमाणानि हि स्वगो-वरे प्रवर्तमानानि तरविमद्मिरयेव प्रवर्तन्ते । अतात्वकत्वं तु तदुगोचरस्यान्यतो बाधकादः वगन्तव्यं न पुनः सांव्यवहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तारिवकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चाताः रिवकःवभेषां तद्गोचरिषपरीततत्वापदर्शनेन दर्शयत . यथा शक्तिकयं न रजतं मरीचयो न तायमेकश्वन्द्रो न चन्द्रद्वर्यामत्यादि, तद्वादहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरभ्यव स्थापनेनातारिवकत्वमेषां प्रमाणानां बाघकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्वान्तरेण प्रमान णानि शक्यानि बाधितुम् । (३) विचारासहरवं वस्तुनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्वाधकमतात्त्विकरवं प्रमाणानां दशयतीति चेत् . (४) किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्त यत्तत्वमिभमतं किं तह क्त परमार्थतः सदादीनामन्यतमाकेवलं विचारं न सहते, अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमे-व । (५) तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमहिचारं न सहत इति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेत्र सदादीनामन्यतमदन्यतमरुचेत्कथं न विचारं सहते, अथ निस्तरवं चेत्कथमन्यतमत्तरवम-ब्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्दुम् । (६)न च निस्तरवतैव तत्वं भावानां, तथा सति हि तत्त्वा

⁽१) स्वान्तराणि श्रूव्यवादपक्षखण्डनाय न विरच्यन्त इत्यर्थः । नामावो ज्ञानार्थयोः प्रमाणेरुपल-कोरिति स्वं योजयान्त्रखान्त्याह लोकिकानि इति ।

⁽ १) प्रवश्चस्यावास्ताविकःवं व्यवस्थापयितुमधिष्ठानवस्त्ववश्यमङ्गीकार्ये पूर्वपक्षिमते च तस्याभावः प्रमाणतस्तरचातुपलब्धेरिति प्रतिपादयत्र भावोऽतुपलब्धेरिति सूत्रं योजयत्राह ययुच्येतेति ।

⁽ ३) नतु किमाधिष्ठानतत्त्वबोधनेन, प्रत्यक्षादिप्रामितवस्तुगतं विचारासहत्वमेव बाधकपमाणं गमय-विस्याभिपायेणाद्यक्कते विचारिति । (४) विकल्पद्वारा समाधन्ते । के पुनरिति ।

⁽५) नाथ इत्याह तत्रेति । द्वितीयेशेपे निस्तर्यं सदादिपचनिविष्टं न वा ? नाथः, सदादिपकारतस्य-व्यवस्थायाः पूर्वपक्ष्यनिष्टत्वादित्याह कथमन्यतमदिति ।

⁽६) न दितीय इत्याह न चिति । तत्त्वरूपत्वामावो हि निस्तत्त्वम्, स चासात्रित्यस्वं भावान व्यव-स्थापितं स्यान्त्रथाचासत्त्वाव्यवस्थाप्रतिज्ञाविरोघ इत्यर्थः ।

भावः स्यात् , सोऽपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । (१) अपि चारोपितं विवेषनी वम्, आरोपश्च तत्वाधिष्ठानो दृष्ठो यथा श्रुक्तिकादिषु रजतादेः, न चेत् किंचिद्दित तत्त्वं कस्य किस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्प्रपश्चं परमार्थसद्बद्धानिर्वाच्यप्रपश्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन सौव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां वाधकेबोपपयत इति युक्तसुत्पश्यामः॥ ३१

स्र॰ सर्वेषाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२॥

विभजते—"किं बहुना उक्तन, यथायथा पन्यतोऽर्थतद्वायं वैनाशिकः समय" इति । (१) प्रन्थतस्तावत्पद्यनीतिष्ठनामिद्धमोषघायसाधुरदप्रयोगः । अर्थतद्व नै रात्म्यमभ्यु पेत्यालयविद्यानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमभ्युपैति । एवं क्षणि-कत्वमभ्युपत्योगःत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितवैषा घर्माणां घर्मता धर्मस्थितिते"ति नित्यतामुपैतिरियादिबहूचेतन्यामिति ॥ ३२ ॥

सु॰ नैकास्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयो, विवसनानां(३) समय इदानीं निरस्यते । तः स्मयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम्—"स्वस चेषां पदार्थाः सम्मता" इति । तत्र संक्षेपमाह—"संक्षेपतस्तु द्वाचेच पदार्थावि"ति । बोधाःमको जीवो जडवर्गस्यजीव इति यथायोगं तयोजींवाजीवयोरिममपरं प्रपश्चमाचक्षते । तमाह—"पञ्चास्तिकाया नाः मेणिती "सर्वेषामप्येषामयान्तरप्रभेदानि"ति । जीवास्तिकायिकायि स्वातं मुक्तो निस्यसिद्धरुवेति । पुद्गळास्तिकायः घोढाःपृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति । धर्मास्तिकायः (५)प्रवृत्यतुमेयोऽधर्मास्तिकायः शिथ्यतुमेयः । आकाद्यास्तिकायो देषा—ळोकाकाद्योऽछोकाकाद्यश्च । तत्रोपर्युपरि शिथतानां छोकानामन्तवर्ता छोकाकाद्यस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमछोकाकाद्यः । तत्र हि न छोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पश्चमा प्रपश्चि ती। (६)आस्रवसंवर्गनर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिळक्षणाः अपञ्च्यन्ते । द्विघा प्रवृत्तिः—सम्य क्रियया च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्तरः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवर्गनिकरे। (७)आस्रावयति

⁽१) अधिष्ठानतत्त्वज्ञानामावाद्याधास्मवं प्रदश्योधिष्ठानाभावादारोपासम्भवं दर्श्ययत्राहापिचेति ।

⁽२) यथायथिति भाष्यस्थनीत्वां व्याचष्टे प्रन्थत इति । दर्शनं स्थानमिति वक्तन्ये पद्मयनातिष्ठने-तिनै। द्वानामपद्मान्द्रप्रयोगः, शितिप्रस्यये तिष्ठपद्मयानादेशी युन्प्रस्यये तु नाशित्वादेनं मिन्न केचन् इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीढिमितिक्तं भवति मिद्धमिति त्वप ग्रन्दस्तभा पोषधशन्दोपि उपवासे नैहिः प्रमुक्तीपि लोका-प्रयुक्तत्वादपद्मान्दी नोद्धन्यः ।

⁽३) जैनानाम् । एकक्ष्पत्रद्वाशादावरोध्यनेकान्तवादभक्तस्य बुद्धिस्यस्वाशास्त्रकृतिवीध्या ।

⁽४) अस्तीति कायन्ते शब्यन्ते इत्यास्तकायाः, केमै शब्द इत्यस्माद्धातोर्निष्यनः कायशब्दीच इष्ठव्यः। केचित बद्धाः केचित्साधनेर्धुकाः, नित्यसिद्धश्च जैनमतेऽईन्शब्दवाच्यः।

⁽५) प्रवृत्त्यतुमेय इति । प्रवृत्तिर्द्धिः सम्यङ्गिथ्या च, तत्र धर्मास्तिकायः सम्यदप्रवृत्त्यतुमेयः, ज्ञाः क्रीयबाद्यप्रवृत्त्या द्यान्तरोऽपूर्वोख्यो धर्मो हतुसीयत इत्यर्थः । अधर्मेति । उद्धैनमनज्ञीलो हि जीवस्तस्य देहे हवास्थित्या हथर्मोऽतुमीयत इत्यर्थः ।

⁽६) बन्धमोक्षसाधनभूते समीच्यसमीच्या प्रवृत्ती दश्यमाहास्त्रवेति ।

^(🅦) आस्त्रवाख्यमिथ्याप्रवृत्तिस्वरूपं व्याचष्टे आस्त्रावयतीति । गमयतीत्यर्थ: ।

पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्तवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिविषयान् स्पृश्चतुपादिज्ञा-नहरोण परिणमत इति । अन्ये त कर्माण्यास्त्रवसाहः, तानि हि कर्तारमभिन्याप्य सन्तिन कर्तारमनुगच्छन्तीत्याखनः । सेयं मिध्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरानिर्जरी च सम्यक प्रवृ त्ती । तत्र शमदमादिक्या प्रवृत्तिः संवरः । सा झाखवल्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्य-ते । निर्करस्वनादिकालप्रवृत्ति कषायकञ्जषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तम्बिलारोहणादिः । स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः । (१)वन्धोऽप्रविधं कर्म । तत्र घातिकर्म चतार्विषम् . तद्यथा-ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि, तद्यथा-वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति । (२)तत्र सम्यग् झानं न मोक्षसाधनम् , नहि झानाद्वस्तुधिदिरतिप्रसङ्गादिति विपर्यशे झानावरणीयं क्योंच्यते । आहतदर्शनाभ्यासात्र मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बहुत् विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकारैस-पद्धितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विज्ञकरं विज्ञानः मन्तरायं कर्म । तानीमानि श्रेयोहन्त्रवादु घातिकर्माण्युच्यन्ते । अघातीनि कर्माणि तद्यथा-वेदनीयं कर्म (३) शुक्र पुरू लियाक हेताः, तिद्ध बन्धो अपि न निः श्रेयसपरिपान्थ तत्त्वज्ञानाविः षातकरबात । ग्रह्मपुरारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म. ति ग्रह्मपुरारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म. ति ग्रह्मपुरारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कळळबद्बदादिमारमते । गोत्रिकमन्याकृतम् ततोष्य हां वाकिक्षेणावस्थितम्(४) । आयु कं त्वायुः कायति कथयस्यस्यादनद्वारेस्याय्वकम्(५)। तान्येतानि शुक्कपुद्रलाद्याश्रयस्वादः घातीनि कर्माणि । तदेतःकर्माष्टकं पुरुषं बझातीति बन्धः । विगालितसमस्तक्लेशतद्वासन स्यानावरणञ्चावस्य छखेकतानस्यारमन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इखेके। अन्ये तूर्ध्वामन-शीलो हि जीवा धर्माधर्मास्तिकायेन वदस्ति हिमोक्षाशरू परछत्येव स मोक्ष हित । त एते सप्त पदार्था जीवादयः सहावान्तरप्रमेदैरुपन्यस्ताः । तत्र सर्वेत्र चेमं सप्तमङ्गीनयञ्चाम न्यायमवतारयन्ति(६)—"स्यादस्ति, स्याक्वास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः,

⁽१) बन्धाख्यफलमाह बन्ध इति । यद्यपि पूर्वोक्त आस्त्रवोपि वन्धस्तथापि तद्धेतुःखादयमपि बन्ध इति इष्टन्यम् ।

⁽२) ज्ञानावरणीयं कर्माख्यातुं भूमिकामाह तत्रोति । अतिप्रसङ्गात्—आञ्चामोदकज्ञानादिभ्योऽपि मोदकादिश्चिद्धिपसङ्गात् ।

⁽ ३) शरीराकारेण परिणामहेतुः । शरीरद्वारा तत्त्ववेदनहेतुःबाच्च तस्य वेदनीयत्वम् ।

⁽४) वक्ष्यमाणायुष्ककर्मणो देहाकारपरिणामशक्तिगीत्रिकं कर्मेत्यर्थः।

⁽५) ग्रुक्तशाणितन्यतिरेकजाते मिलितन्तदुभयरूपमायुष्कं कर्मेत्यर्थः ।

⁽६) सन्नामङ्गीन्यायप्रसार्थेवं प्रदार्शितोहनन्तवीयेण -

तिहिशानिविद्यायां स्यादस्तीति मैतिमेवेत् ।
स्यात्रास्तीतिप्रयोगः स्यात्तिविद्ये विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवां व्यायां प्रयोगस्सस्यायमृत् ।
स्याप्राक्षितस्यायां स्यादवान्यमञ्जक्तिः ॥
आयावान्यविवस्यायां पञ्चमो मङ्ग इत्यते ।
अन्त्यावान्यविवस्यायां वष्टमङ्गसस्द्रवः ।
सस्वयोग युक्तश्च सत्तमो मङ्ग उत्यते ॥ इति ।

स्यादित चावक्तव्यथ, स्याकाहित चावक्तव्यथ, स्यादित नाहित चावक्तव्यथे "ति । (१)स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिक्षपकोऽनेकान्तवोतो, यथाहः-

(२) शक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् । स्याचिपातोर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिह्रपकः ॥ इति ।

यदि पुनरयमनेकान्तवीतकः स्याच्छन्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थंकं स्यात् . तदिइमुक्तमर्थयोगिश्वादिति । अनैकान्तयोतकरवे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्या-त्पदारक्यंचिदयोंस्तीखनेनानुकाः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । (३)तथा च-

स्यादादः सर्वथैकान्तस्यागात् किंत्रताचिद्विधेः। सप्तमङ्गनयापेक्षी हैयादेयविशेषकृत ॥

किंदते प्रत्यये खरूवयं चि।केपातविधिना धर्वथैकान्तत्यागात् सप्तरवेकान्तेषु(४) यो भक्तस्तत्र यो नयस्तद्पेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते । (५)तथाहि-यदि व-स्त्वस्यवेश्येवैकान्ततस्ततः धर्वथा धर्वदा धर्वत्र धर्वात्मनाऽस्येवेति व तदीप्साजिहासाभ्यां क बिरकदाविरकथं चिरकश्चित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा, (६)प्राप्ताप्रापणीयस्वात्, हेयहानानुपः पत्तेश्व. अनेकान्तपक्षे तु काचित्कदााचित्कस्याचित्कशंचित् सत्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पेते इति । तमेनं सप्तमङ्गीनयं दूषयति "नैकारिमञ्चसम्भवात्" । विभजते-"नह्ये-कस्मिन् धर्मिणि" परमार्थसति परमार्थसती "युगपत्सद्सरवादीनां धर्माणां" परस्परपरिहारस्वकपाणां समावेशः सम्भवति । (७)एतदुक्तं भवति-सस्यं यदस्ति वस्तु-तस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नाहित, यथा प्रत्यग्रात्मा । यत कवित्कर्थवित्कदावित्केनचिदातमनाऽस्तीत्यच्यते यथा प्रवश्चस्तव्यवहारते न त परमार्थतस्तस्य विचारासहस्वात्(८)। न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थाप्यति. ह्याकि-महमरी विकादिषु रजततीयादेरपि वास्तवश्वप्रसङ्गात् । लीकिकानामबाबेन त तद्यवस्थायां

⁽१) नन्यस्ति स्यादिति वर्तमानत्वावीधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमतः आह स्याच्छक्द इति । तिङन्ततुल्योऽतो न विश्यर्थतेल्यर्थः ।

⁽ २) बाक्येविवति । स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्ययं प्राव्दः अस्तित्व।दिगम्यं प्रति विशेषणीभूती-धनेकान्तपकाशकार्थसम्बान्धस्यात्तिङन्तसद्शो निपात इध्यर्थः। अर्थयोगित्वमेनोपपादयवाह यदीति ।

⁽३) स्यात्यदेनानेकान्तामिधाने प्रयोजनमाह तथाचीत । क्रिंशब्दापरि स्थम्रस्थयं तद्यपि च चि त्रिपातेत्र कथंचिदिस्त कथंचिन्नास्तीतिक्तपास्त्रवैयेकान्तपचात्यागाज्यायमानः सत्तमक्व्यपेकः स्याहारो हेयोपादेयबादिविशेषकृत भवतीति कारिकार्थः । इममेवार्थं स्फुटीकुर्वत्राह किंवृत्ते इति ।

⁽ ४) अस्त्यादीनियमेषु ।

⁽ ५) सतानामेवान्तानां भङ्गे हेतं न्यायमाह तथाहीति ।

⁽६) प्रवृत्यंमावे निवृत्त्यमावे च पर्यायेण हेतुद्रयमाह प्रातिति । प्रातस्य सद्रस्तुनोऽपायणीयस्वात् , असत्त्वे क्षेत्रान्ते हेयमेव त्यक्तमेवाहितं सदा स्यात्तस्य चं साध्यं हानमञ्जूपपत्रामित्यर्थः ।

⁽ ७) स्याद्रादस्य हेयादिशिव्हिंद्वतुनं खण्डयन्नाहैतद्वक्तमिति । यदस्ति तदस्त्येवेति नियमोऽस्मामिरपि स्वांत्रियते, यस्त कथंचिदस्ति प्रपञ्चः स विकाल्पतस्तत्र च हेयादिविभागाम्निद्धिरित्यर्थः ।

⁽८) आरम्भणाधिकरणे (अ. २ पा. सू. १४) विचाराबहत्वं बदसन्वे वस्तुनो न अमी असन्वर्दः शायामपि वस्त्वतुवस्थापातात . न च स्वरूपं सर्वेदाऽद्यमसङ्गादित्यादिना पदार्शितस ।

देहारमाभिमानस्थायबाधेन तारिकदरें सित लोकायतमतापातेन नास्तिकरवप्रसङ्गात्।
(१)पिण्डतक्ष्याणां द्वे देहारमाभिमानस्य विचारतो वायनं प्रपक्षस्थाय्यनैकान्तस्य दुल्यमिति।
अपि च सदसरवयोः परस्पर्विकदरेन समुख्याभावे विकरुपः। न च वस्तुनि विकरुपः
सम्भवति। तस्मारस्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्वपद्यक्षविनर्धारणस्य फलस्य निर्वार्थिः
तुद्ध प्रमादुस्तरकरणस्य प्रमाणस्य च तस्प्रमेयस्य च सप्तत्वपद्यस्य सदसरवसंशये साधु
समर्थितं तीर्थकरणस्वमृष्भेणात्मनः। निर्धारणस्य चैकान्तसस्वे सर्वत्र नानेकान्तवाद इत्साह
"य पते स्वस पदार्थां" इति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

"एवं चे"ति चेन समुच्चयं योतयित । शरीरपरिमाणतं ह्यारमनोऽकृत्स्नतं परिचिक्ठक्षतम्, तथा चानित्यतं, ये हि परिच्छिन्नास्ते संवेऽनित्या यथा घटादयस्तया चारमे
ति । तदेतदाह—''यथेकस्मिन् धर्मिणी"ति । इहं चापरमक्रम्सतेन स्त्रितिमध्याह—''श्वारीरिणां चानवस्थितपरिमाणत्वादि"ति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न
हिस्तकायं कृत्सनं व्याष्तुमहृत्यत्यत्यादित्यातमाः कृत्सनशरीराव्यापित्वादकारस्यम्, तथा च
न शरीरपरिमाणत्वमिति । तथा हिस्तशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवित तदा न
तत्र कृत्सनः पुत्तिकाशरीरे संभीयतेत्यकारस्य्यमामनः । सुगममन्यत् । चोदयित—''ह्यादेतत्य" "अनन्ताचय्य"इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहम्योदरवर्ता संकोचिकशवानेवं जीवे।ऽपि पुत्तिकाहितदेह्योरित्यकः । तदेतद्विकत्ययद्वपति—''तथां पुनरनन्तानामि"ति । न तावरप्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमहृति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । विशरारवे(२)
हि प्रदीपावयवाः प्रदीपश्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पातिनिरीधधर्मा, तस्माद्वित्यवात्तरम् (३) नाः
स्थिरो जीवस्तद्वयवाश्वास्युपेतव्याः तथा च विकत्पद्वयोक्तं दृष्णिप्रिति । यच्च
जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह—''अपि च शर्रारमान्ने"(ति ॥३४॥

श्रञ्जापूर्व सुत्रान्तरमनतारवति—"अथ पर्वायेषे"ति । तत्राप्युच्यते —

न च पर्यायाद्प्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५॥

कर्माष्टकमुक्तं झानावरणीयादि । (४)किं चारमनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपग-च्छतां चावयवानामियत्ताऽनिक्षणेन चारमझानामावाकापवर्ग इति भावः । "अत एवमाः दिद्याषप्रसङ्गादि"ति । आदिप्रहणस्यचितं दोषं ग्रूमः । किं चैते जीवानयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समूहो वा, तेषां प्रत्येकं चेतत्ये बहुनां चेतनानामेकामिप्रायत्वनियमाभावात् कदाः विद्विकद्वदिविक्षयत्वेन शरीरमुन्मथ्यत, समूहचैतन्ये तु हिस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे द्विः

^{🍀 (} १) प्रशस्तपण्डितानाम् , प्रशंसायां रूपप्यस्ययः ।

⁽ २) विनश्वराः ।

^{ि (﴿)} प्रदीपबृष्टान्तस्य । एवं च दृष्टान्तेशनित्यस्यं न च दार्ष्टान्तिके इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकायो वैवन्य-भित्यर्थः ।

भ (४) ज्ञानमापास्त्रवयवानामनारमत्वं भाष्योक्तं तदा सङ्गुरुक्केत यदि आस्मा निस्य इति पराभ्युपगमः स्यादितरेश्वष्टपसङ्गादारक्षावयविनामनात्मत्वेन।वयवानामनात्मत्वादित्यमिप्रायेणाइ क्रिक्केति ।

त्रावयवशेषो जीवे। न नेतयेत् , विगलितबहुसमृहितया समृहस्याभावात् । "पुत्तिकाद्या-सिर"हिति । "अथवे"ति । पूर्वमूत्रप्रसित्तितायां जीवानिस्यतायां बौद्धनसम्तानिस्यता-माशक्रयेदं स्त्रम् । 'न च पर्यायाद्यविरोषो विकारादिभ्यः' । न च पर्यायात् परिमाणा-नवस्थानेऽपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादिविरोषो बन्धमोक्षयोः । कुतः ! परिणामादि-भ्यो दोषेभ्यः । सन्तानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चर्भवदनिस्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे चा-दिमहणसूचितो नेरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति । (१) विसिचो-विवसनाः ॥ ३५ ॥

सु॰ ब्रान्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद्विशोषः ॥३६॥

(२) एवं हि मोक्षावस्थामावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् यद्यभूता न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्धटादीनाम् । कथं चाभूत्वा न भवेचिदि प्रागण्यासीत् । (३) न च परिमाणान्तरावरोधेऽपूर्वं भवितुमहित । तस्मादन्त्यभेष परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः । तथा चैकश्चरिपारिमाणतेव स्यान्नोपचितापचितश्चरीप्राप्तिः, शारिपरिमाणत्वाभ्युपगमन्याद्याताः दिति । अत्र (४) चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वमसङ्गादिति योजना । (५) एकशरीरपरिमाणपतेवित च दौष्यम् । (६) द्वितीये तु व्याख्याने दभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणतेवित च दौष्यम् । (६) द्वितीये तु व्याख्याने दभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणतेवित च दौष्यम् । (६) द्वितीये तु व्याख्याने दभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणतेवित च दौष्या, कि त्येकपरिमाणतामात्रमणुर्महान्वेति विवेकः ॥३६॥

स्व परयुरसामञ्जस्यात ॥ ३७॥

अविशेषेणइवरकारणवादोऽनेन निषिष्यत इति अमिनवृत्यर्थमाह "केवळे"ति । सांख्ययोगन्यपाश्रया हिरण्यगर्भपत्रज्ञालेश्रभृतयः । प्रधानमुक्तं, दक्शाक्तः पुरुषः प्रत्ययातुः पश्यः । (७) स च नानाक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्याः मन्यः । मोहेश्वराश्चत्वारः—शैवाः, पाश्चपताः, कार्षणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । च स्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायित्या माहेश्वराः । कार्षणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं

(१) बिगु वक्षं विगतं येभ्यस्ते ।

(२) नतु देहान्तराप्रवेशान्युक्त्यवस्थं परिणाममन्त्य-तस्य नित्यत्वेनायमध्यमयोजिन्यत्वातुमाने परि-णामवयापस्या कथमविशेषापादनामित्याशंक्याह एवमिति ।

(३) नन्वेवमन्त्यपरिमाणस्य कालत्रयेऽतुवृत्तावि देहभेदपाधिकालध्यातमनः परिमाणान्तराणि कि न भवेयुरत आह न चेति । परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) सत्रे।

- (५) नैन्यादिमध्यान्तिमपिस्माणानां नित्यत्वे आपितते परिणामश्यवत्त्वमात्मनः स्यात् कुत एकयि-णामताऽऽपायते अत अहिकश्ररीरिति । त्रयाणां परिणामानां धर्वशरीरेषु समत्वात्सर्वश्ररीरेष्वेकरूपपरिणा-मताऽऽत्यनः स्यादिति दीप्यं न्याख्येयमित्यर्थः ।
- (६) सर्वदा परिणामैक्यस्यैवापायत्वास्त्रकातोभयशब्देन न परिणामह्रयमभिधीयते किं त्वायमध्यकाली तत्रशायमध्यकालयोरुभयोः परिणामनित्यत्वादित्येवं रूपं हेतुं योजयित माध्यकार इत्याह द्वितीये त्विति । अस्यां व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिणामक्यस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापायते किन्तु यदैकशरीरे परिणाम-तामां सर्वशरीरेष्वापायते तदाङ्क्ष्यों महान्वाऽऽत्मा सर्वदेहेषु स्यादित्यंवं रूपमित्योहेकशरीरेति ।
- (७) भाष्ये प्रधानपुरुषयोरिषष्ठातिति द्विषचनप्रयोगादेको जीव इति भ्रमः स्यात्तं ब्युदस्यन्ताह स चिति । समासान्तर्गतैकचने जात्याभेभायकमित्यर्थः ।

महदादि । योगोप्योद्धारादिध्यानधारणादिः । विधिक्षिषवणस्नानादिर्गृहचर्यावसानो (१)दुःखान्तो मोक्षः । प्रश्न व्यासमानस्तेषां पाशो बन्धनं तिह्नमोक्षो दुःखान्तः । एष तेषामिमसन्धः—चतनस्य खरविष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणस्वमात्रं न तृपादानस्वमिष (२) । तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठाता जगरकारणानौ निमित्तमेव, न तृपादानमध्येकस्याधिष्ठातृत्वानिष्ठेयस्विदिरोधादिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिघीयते — 'पश्यरक्षामझस्यादि'ति । इदमत्राकृतम् - इदवरस्य निमित्तकाः रणत्वमात्रमागमाद्वीच्येत प्रमाणान्तराद्वा ? प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा ? न ताबदा-गमत्त्, तस्य निमित्तापादानकारणस्वप्रतिपादनपरस्वादिश्यसङ्कदावेदितम् । तस्मादनेनारिम-वर्धे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तावत्र सम्भवति(३)। (४)तद्धि द्यानुसरिण प्रव-र्तते तदनुसारेण चासामजस्यम् । तदाइ-"हीनमध्यमे"ति । एतदुक्तं भवति-आगमादी-इवरसिद्धी न इष्ठमन्सर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादवगम्यमानेषु किश्विदिस्त दृष्टम्, न्यागमी इष्टसाध्मर्यात्प्रवर्तते, तेन श्रुतसिद्धर्यमद्यानि द्वविवरीतस्वभावानि सुबहून्यपि करायमानानि न(५) लोहगन्धितामानहान्ति प्रमाणवत्वात् । यस्त तत्र कथि छत् दशानुपारः क्रियते स सहद्भावमात्रेणागमानपोक्षितमनुमानं तु इष्टसाधम्बेण प्रवर्तमानं इष्टवि रर्थये तथा-दिप विभेतितरामिति । प्राणिकमीपेक्षस्वाददोष इति चेत् । च । कुतः कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवार्धप्रवर्तियत्वे इतेरतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अयमर्थः - यदीव्वरः करुणापराधीनो नीत-रागस्ततः प्राणिनः कप्ये कर्मणि न प्रवर्तयेत्तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणि-नां दःखातुत्पादात् , नहीश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूरं कर्म कर्तमहन्ति, तदनिषिष्ठितं वा कपूर्य (६)कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते । तस्मात्स्वतन्त्रोऽपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यत इति इष्टविपरीतं करपनीयम् । तथ च यमपरो गव्डस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसच्येत, कर्म णेव्वरः प्रवंतनीय ईश्वरेण च कर्मेति । शक्कते—"अनादित्वादिति चेतु" पूर्वकर्मणे-व्यरः सम्प्रतितने कर्माणे प्रवर्श्यते तेनेस्वरेण सम्प्रतितनं कर्म स्वकार्थे प्रवर्श्यत इति । निरा करोति । "न, वर्तमानकाळविद्"ति । अथ पूर्वं कर्म कथमीरवराप्रवर्तितमीरवरप्रवर्ते-नस्रक्षणं कार्यं करोति, (७)तत्रापि प्रवर्तितमीस्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेखेवमन्ध्यर्मपरा

⁽१) गृद्धवर्या—स्वगुणाप्रख्यायनेन देशेषु वासः।

⁽२) अनेन ईश्वरो न द्रव्योपादानं चेतनत्वात्कुलालवदित्युमानं सूचितम् ।

⁽३) तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रत्या वाधादित्यर्थः । नन्वाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यतु-मानमेवेक्वरस्यानुपादानत्वे मानं स्यादिति चेत्र । जीवादृष्टजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् । अव्यवहितपाककालव-तित्रयत्त्वज्यत्वसाधने चायकार्यव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य कुम्भेऽभावेन साध्यवैकल्यात् । एवं द्यणुकं झणु-केतपादानसाक्षात्कारवज्जन्यं कार्यत्वादित्यायनुमानमपि अप्रसिद्धविज्ञेषणविज्ञोष्यत्वाभ्यां द्यणुकस्य तदुपा-पादानसाक्षात्कारस्य चासिक्या दृष्टान्ते सन्दिग्धसाध्यत्वेन चामासमित्यवधेयम् ।

⁽ ४) यथा चेतनस्य निमित्तत्वमात्रमञ्जभीयते तथा रागादिकमण्यतुमेर्यं न्यातरिविशेषात्त्वया च वाद्य-मिमतनिद्वयत्वविशेषविद्द्योद्धं देतुदित्याह तद्धीति ।

⁽५) कलक्रुगन्धितास्। (६) कुत्सितस्।

^{ें (} ७) नन्वीस्वरेण पूर्व कर्म तावस्प्रवर्तायितं न शक्यते कुरिवतफलानुदयप्रवङ्गात, एवं पूर्वकर्मेश्वराप-

होषः, चक्षुष्मता ह्यन्यो नीयते नान्धान्तरेण, तथेहापि द्वाविष (१)प्रवर्शिविति कः कं प्रवर्तयेदिखर्थः । अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयाविषद्मित्याह—"अपि
चे 'ति । (१)अस्माकं तु नायं समय इति मावः । ननु कारुण्यादिप प्रवर्तमानो जनो
स्वयते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह—"स्वाध्यप्रयुक्त एव चे"ति । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्तत इति कारुणिका अपि स्वाध्यप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त
इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमि को दोष इत्यत आह "स्वाध्यन्त्वादीश्वरस्ये"ति । अधितादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपग्रमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥३०॥

अपरमीप दृषानुसारेण दूषणमाह—

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८॥

हधो हि साबयबानामसंवगतानां च संयोगः। अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो, न सर्वग्यतानां सम्बर्धयप्राप्तिर भावािकारवयवरवाच । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो, न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य सम्भवतीरयुक्तम् । तस्माद्व्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेष्त्रस्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिति भावः । नापि समवायलक्षणः स स्यापिकाया निवृत्तेष्त्रस्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिति भावः । नापि समवायलक्षणः स स्यापुत्तिस्याप्याप्तेषयभाव इत्यद्धः । नापि योगयतालक्षणः कार्यगम्यसम्बन्धः इत्याह "नाप्यः न्य" इति । नहि प्रवानस्य महदहंकारादिकारणत्वमद्यापि सिद्धमिति शक्ते—"ब्रह्मवाः दिनः" इति । निराकरोति । "न" कृतस्तस्य मतेऽनिवंचनीयतादारम्यलक्षणसंबन्धाप्पतेः । "अपिचे"ति । आगमो हि प्रवृति प्रति न दृष्टान्तमनेक्षतः इत्यदृष्टपूर्वे तदिक्द्ये च प्रवर्तितुं समर्थः, अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविषे प्रवर्तितुमद्देतीति शक्ते—(३) "पर-स्यापी"ति । परिदर्ति—"ने"ति । (४) अस्माकं त्वीवृत्वरागमयोरनादित्वादीव्यर्योनिन्तेष्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८॥

अधिष्टानानुपपरोश्च ॥ ३९॥

(५)यथादर्शनमञ्जानं प्रवर्तते नालोकिकार्योविषयमितीहापि न प्रस्मर्तन्यम् । सगम-मन्यत् ॥ ३९ ॥

बर्तितं कथमीवरप्पवर्तनलक्षणकार्यं करोति ? एवं स्रति प्रवर्तकत्वोपपात्तमनुक्त्वा केवतं ततः पूर्वकर्मेवालम्ब्यते तत्राह तत्रापीति । तत्रापीवरप्पवर्तने स्वकार्यं पूर्वं कर्म ततः पूर्वभाविकर्भप्रवर्तितेन्द्रेवस्ण प्रवर्तिति वक्कः व्यं तथा च सर्वत्रानुपर्वित्ताम्यादन्धपरम्परेत्यर्थः ।

- (१) कमें बवरी।
- (२) अस्माकान्त्विति । मायामय्यां प्रवृत्ती सर्वस्मनात्राक्षप उचित इति मावः ।
- (३) एवं श्रुतेरतुमानाचे वरराक्षी दें निरस्य पौरुषेयागमात्रात्सि दिनिरस्यत इत्याह परस्यापीति ।
- (४) अस्माकान्त्वीत । शास्त्रयोनित्वेपीदवरस्यानादिश्चिद्धनियतक्रमापेक्षणान्नेदवराधीनं वेदस्य प्रामा-ण्यं किन्तु स्वतः, यथा देवदत्तकृतत्वेपि दीपस्य प्रकाशनशाक्तिमत एव कृतत्वान्न देवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशः क्रतं तद्वदिति भावः।
 - (५) नतु नीरूपस्याधिष्ठेयत्वातुपपत्तिर्मायायाम् पि समानस्यवाह् यथादर्शनामिति ।

करणवचेन्न भोगादिभ्यः॥ ४०॥

"क्षणादिहीनिमि"ति । अनुदूतकपामित्यर्थः । क्षपादिहनिकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र, नहि बाह्यं क्रुठारायपिरदृष्टं न्यापारयन् कविदुग्लभ्यते, तस्मातूपादिहीनं करणं न्यापारायत ईश्वरस्य भोगादिप्रसिक्तिस्तया चानीश्वरस्वामिति भावः ।
करुपान्तरमाह—"अन्यये"ति । पूर्वमधिष्ठितिरिषिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं
वारीरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रसिक्तनानीश्वरस्वं पूर्वमापादितम् . संप्रति तु शर्गारिश्वेन भोगा
दिप्रसिक्तादनीश्वरस्वमुक्तमिति विशेषः ॥ ४० ॥

अन्तवत्वमसर्वज्ञता वा॥ ४१॥

अपि च सर्वञ्चानुमानं प्रमाणयतः (१)प्रधानपुरुषेरवराणामपि संख्याभेदवश्वमन्तवस्वं च इव्यत्वात्। (२)संख्यान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्वानुमानं वं तत्रश्चान्तत्वत्वमस्वज्ञता वा। (३)अः स्माकं त्वागमगम्येथे तद्वाधिताविषयत्या नानुमानं प्रभवतीति भावः। स्वद्भपपित्माणमपि सस्य याहज्ञमणुपद्दत्परममहद्दीर्धं हृत्वं चेति। 'अथ मा भूदेष दोष' इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तोः स्ति तस्यान्तवत्त्वाष्ट्रश्मसर्वद्वतामापाद्येत्। यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तद्वद्वणं नासर्वं इतामावहति नहिं शश्विषाणाश्चानाद्यो भवतीति भावः । परिहरति—"तत्र" इति । (४)भागमावपेक्षस्यानुमानमेषामन्तंत्र्यमवगमयतीत्युक्तम् ॥ ४९॥

उत्परपसंभवात्॥ ४२॥

अन्यत्र(५) वेदाविसेवादाधत्रशि(६) विसंवादः स निरस्यते, तमंशमाह ''यरपुनारि-दमुच्यते' । ''यासुदेवात्संकर्षणो जीव'' इति जीवस्य कारणवत्व सस्यनिख्यत-मनित्यस्व परलोकिनो ऽभावास्परलोकाभावः, तत्रश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापतेर्ने।स्तिक्यमिरय-र्थः । अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह ''प्रतिविधिष्यते चे'ति ॥ ४२ ॥

म च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यने कशित्पवर्यवदातः पर्धं इत्वा तेन पछाशं छिनलि, यद्यपि च (७)प्रयत्नेनेनिद्र-यार्थात्ममनः संनिकर्वछक्षणं ज्ञानकरणसुपादायात्मार्थं विजानाति, तथापि संकर्षनो Sकरणः कथं

⁽१) प्रधानिति । अत्र पुरुषत्वजात्यभिषायेण पुरुषाणभिवयात्रित्वं इष्टन्यस् , संख्यात्विश्चेषवस्वं इन्य-स्वमन्तवस्वे च संख्याविश्चेषवस्वं हेतुर्देष्टन्यः ।

⁽२) एवं द्रव्याश्रितेव संख्येति मतेन संख्याविश्वेषवत्त्वे द्रव्यत्वं हेलुकृत्वा संख्या विहाय सर्वत्र संख्यां-गीकारपक्षेऽतुमानप्रकारभाह संख्यान्यत्वे सतीति ।

⁽३) नतु ब्रह्माप्यन्तवदेकत्वादेकघटवदित्यनुमानं कुतो न स्यादत आह अस्माकं विति ।

^{. (}४) वादिन इति शेषः ।

^{🚃 (}५) नारायण एव परः स्वीत्माडनेकथा व्युद्यावस्थित इत्यवाह्ये।

⁽ ६) वासुदेवात्सङ्घर्षण उत्पद्यते इत्यत्रांशे ।

^(॰) भवतु क्रियाकरणस्यार्थं श्वानकरणं तु नेवं स्यादत श्राःह प्रयत्नेनेति । विवक्षातश्चात्र प्रयत्ने। दीनो करणत्वं बोध्यम् ।

प्रद्युम्नार्ह्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणीनर्माणद्यामर्थ्यं इतं करणानिर्माणेनाकरः णादेव निश्चिककार्यसिद्धारिति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तद्प्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासदेवा एवैते संकर्षणादयो "निर्दाषा" अभिगादिदोषरहिताः । "निरिधष्ठानाः" निरुपादाना अत एव "निरुवद्या" अनित्यस्वादिदोषरहिताः तस्मादुरपर्यसंभवोतुगुणस्वाच दोष इत्यर्थः। अत्रोच्यते "एवमपी"ति । मा भद्रभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह "कथं यदि तावदि"ति । न तावदेते परस्परं भिषा ईश्वराः परस्परन्याहतेच्छा भवितुमईन्ति व्याहतकामस्वे च कार्यानुत्पादात् (१) अव्याहतका-मत्वे वा प्रत्येकमीइवर्त्वे एकेनैवेशनायाः कृतत्वादानर्थक्यभितरेषाम् । संभूय चेशनायां परि-शुद्धो(२) न कश्चिद्दांश्वरः स्यात् , छिद्धान्तहानिश्च , (३)भगवानेवैको वासुरेवः परमार्थतः त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्ययम् । तत्र चोत्पत्यसम्भवो दोष इत्याशयवान् करपान्तरमुपन्यस्योत्परयसंभवेनापाकरोति "अधायमाभित्राय" इति । सुगममन्यत् ॥४४

विप्रतिषेषाच ॥ ४५॥

गुणिभ्यः खल्यासभ्यो ज्ञानादीन गुणान् भेदेनोक्श्या पुनरभेदं त्रते "आत्मान पर्वते भगवन्तो वास्त्रदेवा" इति । आह्मिहणेन प्रयुम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षणतयात्मनो भे दमभिषायात्मान एवेत इति तद्विरुद्धाभेदाभिषानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधी व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

> इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते शारीरकभगवत्पादमाष्यविभागे सामत्यां द्वितीयाच्यायस्य द्वितीयः पदः॥

⁽१) तथाचेश्वरत्वव्याघात इति भाव:।

⁽२) निश्चितः।

⁽३) अनेकेश्वरत्वेऽप्रश्लिखान्तमाह भगवानिति।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी।

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA)

NO. 116.

(Vedânta Section No. 11.)

THE

BHÂMATÎ

a gloss on shânkara bhâshya by

VÂCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirai S'astri Myayopadhyaya Principal, Nityananda Veda Vidyalaya Benares.

(PART-II)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City.

(All Rights Reserved by the Publisher)

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA, VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY. हरिदास संस्कृत अन्य मा का समा ज्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज्पुस्तकमालायाः

११६

वेदान्तविभागे (११) एकाद्दां पुष्पम्।

ब्रह्मसूत्र शाङ्कर भाष्यव्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविराचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय
प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन
पं० द्विणिढराजशास्त्रिणा
सङ्कालितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च।
(द्वितीयो भागः।)

प्राप्तिस्थानम—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त-चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी।

\$33\$

राजशासनानुसारेण सर्वे ऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त:-

चौलम्बा संस्कृत सीरिज़ श्राफिस,

अवशिष्टभूमिकायाम् भामतीकर्तुश्चारितम् ।

अत्र तावद्वेद-धर्मशास्त्र-पुराण-तन्त्र-ध्याकरण-ज्योतिष-छुन्दो-न्याय-वैशेषिक-सांख्ययोग-मीमांसा-वेदान्त-चिकित्साशास्त्रादौ वाचस्पतिप्रणी-तास्तत्पुत्रपौत्रादिप्रणीता वा अनेके प्रन्था उपलभ्यन्त इत्यनेके वाचस्पतयो-ऽभूवित्रत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। तत्र वाचस्पतिमिश्रा अपि अष्टौ तत्रा-पि दार्शनिको द्वौ। तत्राप्याचार्यसन्मिश्रवाचस्पतिर्वा षड्दर्शनटीकाकुदा-चार्यवाचस्पतिमिश्रो वा इतरव्यावर्तकिवशेषणविशिष्टत्वादेक एवेति शा-रीरकभाष्यव्याख्याकारत्वात्प्रकृते स एव वर्णनीय इति।

तत्राचार्यवाचम्पितिमिश्राणां(१) महर्षिकल्पानामाविर्मावे देशकालिनिण्याभावेऽपि गुणैकपत्तपातिभिविद्वद्भिरनेके सिद्धान्ता निक्कपिताः । तद्यथा [१] माधवीयशाङ्करविजये पूर्वजन्मिनि श्रीमच्छङ्कराचार्याणां प्रधानशिष्याः पद्मपादाचार्या एव वाचम्पितिमिश्रा आसन् यैः शारीरकभाष्यव्याख्या प्रणीता, यस्याः सुरेश्वराचार्यशापात् पञ्चपादिकाभिधानत्वं प्राप्तम् , ततश्च शङ्कराचार्यानुष्रहात् पद्मपादाचार्या एवान्यजन्मिन वाचम्पितक्षपेणावतीर्यभामतीं प्रणीतवन्त इति निक्कपितम् ।

- [२] मतान्तरे तु वाचस्पतिमिश्राणां पत्नी भामती कन्या वा तन्नाम्ना क्र-तोऽयं व्याख्याननिवन्धः ।
- [३] केचित्तु नेपालप्रान्तविशेषे भामानामको प्रामस्तत्र स्थितेन वाचस्प-तिमिश्रेण भामतीग्रन्थो रचित इति वदन्ति ।
- [४] वस्तुतस्तु सांख्यतत्त्वकौमुद्यादौ--

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा । श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥

'सर्वे चैतद्स्माभिन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्' इत्युक्तेः, न्यायवार्ति-कतात्पर्यटीकायां च ३ अ० २ आहिके 'विपश्चितं चैतद्स्माभिर्बद्यातत्त्वस-मीक्षान्यायकलिकाभ्याम्'(२) तत्त्वविन्दौ 'उपपादितं न्यायकलिकायाम्' भामत्यामपि 'विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायां' योगभाष्यव्याख्यायां तत्त्ववै-शारद्यां च ३२ सूत्रव्याख्याने 'अर्थक्रिया ब्रह्मतत्त्वसमीन्नान्यायकणिकाभ्या-

⁽१) तार्किकरक्षाटीकायां शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्कहे च अप्पय्यदीक्षितेनापि आचार्य-वाचस्पतिमिश्रा इत्युक्तम् ।

⁽२) न्यायकिकैव--न्यायकिणकेति न विस्मर्तेव्यम्।

मुपपादिताः इत्याद्यक्तेश्चोक्तनिबन्धानां प्रणेता एक एवेति निर्धार्यते । श्रत एव पड्दर्शनटीकाकारतया तं व्यवहरन्ति विद्यांसः ।

अयं च वाचस्पतिमिश्रः कस्मिन्देशे आविरभूदिति गवेषणायां मण्डन-मिश्र--मुरारिमिश्र--पार्थसारिधमिश्र-सुचरितमिश्राद्यो मिश्रशब्दान्ता मैथिला इति मिश्रशब्दसम्बन्धात् मिथल एवेति श्रनुमीयते।

समयनिएये तु तत्कृतन्यायसूचीनिबन्धान्ते लिखितात्—

न्यायस्चीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे । श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥

इति पद्यात् ८६८ शाकान्दे भामतीकाराणां वाचस्पतिमिश्राणां स्थिति-रासीदिति निर्यार्थते । 'वस्बङ्कवसुवत्सर' इत्यत्र वत्सरशब्दस्य शाकान्द-ग्राहकत्वे किं प्रमाणमिति न शङ्कितन्यम् । भामत्यन्ते

नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्त्तुं न च पारयन्ति । तस्मिन्महीये महनीयकीर्तौ श्रीमन्नुगेऽकारि मया निवन्धः॥

इत्युह्मिखितस्यार्वाचीननुगराज्ञो विषये शार्ङ्गधरपद्धत्यां विशिष्टराज-वंशवर्णनप्रसङ्गेन समुदुधृतात्

> श्राविन्थ्यादाहिमाद्रेविरचितविजयस्तीर्थयात्राप्रसङ्गा-दुद्वीवेषु प्रहर्षांशृपतिषु विनमत्कन्थरेषु प्रसन्नः । आयुर्वित्तं यथार्थं पुनरिप कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभि-दंवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीसलः द्योणिपालः ॥ ब्रूते सम्प्रति चाउहानतिलकः शाकम्भरीभूपतिः श्रीमान् विग्रहराज एष विजयी सन्तानज्ञानात्मजः । अस्माभिः करदं व्यथायि हिमवद्धिन्ध्यान्तरालं भुवः शेषस्वीकरणाय माऽस्तु भवतामुद्योगश्रत्यं मनः ॥

इतिपद्यद्वयाच्छाकाव्द्विषयत्वस्यावधारणात् । शाकम्भरीदेशे चउहा-नक्षत्रियवंद्यो हम्मीरराजोऽभूत् , तत्सभायां राघवदेवपण्डितपुत्रा गोपाल-दामोदर-देवदासाख्याः पण्डिताराजाश्रिता श्रासन् । येषु दामोदरात्मज-शार्क्षघरेण शार्क्षधरपद्धत्यां नुगनुपतिपाषाणयश्चयूपस्य नामोक्तप्रकारेणो-द्धृतम् । हम्मीरराजश्च १२६५ वैक्रमे वर्षे मृतः, राज्यं च तत्पूर्वं ६० वर्षाणि कृतवानिति मतमैतिहासिकानाम् । एवं च १२३५ वैक्रमवर्षेभ्यः ११०० (१)शाकवर्षेभ्योऽपि पूर्वं वाचस्पतिमिश्राणा स्थितावुक्तसमयस्य नासाम-स्रस्यं किमपि।

⁽१) दिल्लीनगरोपकण्ठस्थितस्तम्भेऽपि १२०० विक्रमवर्षे १०८५ शाकाद्वे निरुक्तानि पद्यान्यासन् ।

हेमादिवापदेवाभ्यामायुर्वेदीया शार्ङ्गधरसंहिता व्याख्याता, तत्र वोप-देवसमयश्च ११८२ गतशाकाव्दासन्नसमय एवेति निरुक्तसमये शार्ङ्गधर-स्थितिन विरुद्धा ।

अपरे तु वाचस्पतिमिश्रेस्साङ्ख्यतत्त्वकोमुद्यामन्ते 'तदुक्तं राजवार्तिके' इत्युक्तत्वात् राजवार्तिकप्रन्थो भोजराजेन कृत इति भोजराजसमयात्प-श्चात्कालभावी वाचस्पतिमिश्च इति वदन्ति । तिच्चन्त्यम् । राजमार्तण्डा-ख्ययोगसूत्रवृत्तौ 'रणरङ्गमञ्जनृपते'रित्युक्त्या राजवार्तिकप्रन्थस्य भोजरा-जक्यत्वे मुलाभावात् ।

एवं प्रसिद्धै रामानुजाचार्यैः १०१२ शाकान्दे यादवाचलपर्वते नाराय-णमूर्तिः स्थापता, श्रीभाष्ये च खण्डनखण्डखाद्यकारिका तैः समुद्धृता, खण्डनकारात्पूर्वे ६०६ शाकान्दे उद्यनाचार्याणां तात्पर्यपरिश्चिद्धकृतां स्थितिर्वभूवातोऽपि =६= शाकान्दे वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिरविरुद्धैव। रामानुजाचार्यैः २।१।१४ भामत्यनुवादोऽपि कृत इति द्रष्टन्यम्।

एवं च न्यायकलिका-ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दु-न्यायवार्तिकतात्पर्य-टीका-सांख्यतत्त्वकोमुद्यादिनिवन्धकर्ता षड्दर्शनव्याख्याता सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रः श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रस्त्रिलोचनिमश्राणां प्रधानशिष्य इत्यवधे-यम्—'अस्माभिस्त्रिलोचनगुरूबीतमार्गानुगमनोन्मुखै'रिति तात्पर्यटीकायां स्वयमुक्तत्वात्। एतेन—

> मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् । विश्ववन्यान्नमस्यामः सर्वेसिद्धिविधायिनः ॥

इतिभामतीमङ्गलाचरणस्थपद्यदर्शनान्मार्तण्डातलकस्वामिशिष्यत्वं कै-श्चित्किलपतं निरस्तम्।

विश्वनाथक्रतकाद्यप्रकाशदर्षण-दीन्तितभीमसेनक्रतसुधासागराह्वकाव्य-प्रकाशटीकयोरु ज्ञिखितस्तु वाचस्पतिमिश्रः तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश-न्यायत-त्त्वालोकाख्यन्यायस्त्रवृत्ति-न्यायस्त्रोद्धारादिकर्ता नवीन एव काश्चदिति भूतपूर्वकाशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्ष म०म०विन्ध्ये-द्वरीप्रसादद्विवेदिमहोदयैन्यायवार्तिकभूमिकायां निवादतन्तत्रवेव विशेषतो द्रष्टव्यम् । अनेनापि तत्त्वालोके षड्दर्शनटीकाकर्तुर्वाचस्पतिमिश्रस्य परि-चयो दत्त इत्यवधेयम् ।

विवाद्चिन्तामणि-तीर्थचिन्तामणि-श्राद्धचिन्तामण्याद्धिर्मशास्त्रनिव-न्धकर्ताऽन्योऽपि वाचस्पतिमिश्रः, सिद्धान्तशिरोमण्यादिज्यौतिषनिवन्धव्या-ख्यातुर्वाचस्पतिमिश्रादेतद्भिन्नाद्विभिन्न एवेति तत्तद्ग्रन्थसमालोचनाद्वयक्तं भवतोति वदामः । तदेवंभूतविद्वत्प्रवरदार्शनिकशिरोमणिवाचस्पतिमिश्रकृता भामती प्राचीनशैल्याऽभ्यासदाद्ध्यांथं विनैव भाष्येण विद्याविलासयन्त्रालयाध्यत्त्रश्रेष्ठिकुलावतंस्त्रयक्तृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनया कल्पतरुसाहाय्येन कृतया विषमस्थलाटिप्पण्या समलङ्कृत्य प्रकाशिता यदि वेदान्तावगाहनिमच्छृतां छात्राणां
विदुषां च कमप्युपकारलवमासादिष्यित तदा स्वीयं परिश्रमं सफलं
मस्ये। अधिकन्तु निवेदितं प्रथमभागे। तदेवं कृतेऽपि परिश्रमं मम दृष्टिदोषेण जाता श्रग्रद्धीः क्षाम्यन्तु द्यापरा विद्वांसः सफल्यन्तु च मामकीनं
परिश्रममिति भूयोभूयः परमेश्वरं प्रार्थये—

नित्यानन्दवेदविद्यालयः वसन्तोत्सवः १८९३

विदुषामनुचरः— दुणिदराजशास्त्री ।

ब्रितीयाध्याये तृतीयः पादः।

श्रथ वियद्धिकरण्विषयाः।

Z.	Чo
2	₹
2)	१ ५
2	₹.
39	₹₹.
ą	8
8	8
و	Gg.
99	१६
ą	2 6
v	ę
99	×
£ 97	१५
=	ß
	94
97	84
•	19-
•	
99	१=
१०	१५
55	ų,
	२०
	8
	ą
	₩.
	2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2

विषयः।	Zo	фo
(कर्त्रधिकरणविषयो)		
शास्त्रार्थवस्वादिहेतुभ्यो जीवस्य कर्तृत्वम् ।	95	२५
समाध्युपदेशस्यात्मनः कर्तृत्वमन्तरेणानुपपत्तिः ।	१६	२
(तत्ताधिकरणविषयः)		
द्यास्त्रार्थवत्वादिभिः स्वाभाविकं जीवस्य कर्तृस्वमिति पूर्वपक्षेऽनिमोस्त्रप्रसङ्गादौपाविकमिति		
सिद्धान्तः ।	75	Œ.
(परायत्ताधिकरणविषयः)		
ईश्वरमनपेच्य जीवस्य कर्तृस्वमिति पूर्वपक्षे ईश्वरायत्तमिति राद्धान्तः।	१८	२२
(अंशाधिकरणविषयाः)		
भेदाभेदावगमाज्जीव ईश्वरांशो मन्त्रवर्णाच ।	१९	२०
एकस्मिन्नेव परमात्मिनि सर्वभूतेषु जीवभावेन स्थितेपि देशसम्बन्धान्नानुन्न।परिश्वारोनुपपत्तिः ।	२१	₹
श्रमिसन्ध्यादीनामपि नियमहेतुत्वानुपपत्तिः।	२१	२४
शरीराविष्ण्यारममनःसंयोगस्याप्यनियामकःवम् सांख्यमतखण्डनं च ।	२२	2
द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।		
(प्राग्गोत्पत्त्यधिकरण्विषयौ)		
प्राणानामुत्पत्त्याम्नानानाम्नाभ्यामप्रतिपत्तिरूपत्तिश्चतेर्वा गौणस्वम्, तथाश्च हेऽसंबद्धत्वा	471 in • 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	
क्षेपपरिहारी ।	31	२१
प्राणानां जन्मश्रुतेर्पुंख्यत्वे हेतुकथनम् ।	२३	१८
(स्नप्तगत्यधिकरण्विषयः)		
सप्तव प्राणा इति पूर्वपक्ष पकादश इति सिद्धान्तश्च ।	२४	લ્યુ
्रे (प्राणायुत्वाधिकरणविषयः)		
श्राणानां सुद्रमस्वपरिश्चिन्न स्वोक्तिः।	१६	१३
(प्राणश्रेष्ठवाधिकरण्विषयः)		
श्रेष्ठप्राणस्यापि ब्रह्मविकारत्वम् ।	5)	२३
(वायुक्रियाधिकरणविषयाः)		
मुख्यप्राणी वायुर्वो करणवृत्तिवेति पूर्वपक्ष, अध्यात्ममापन्नो वायुमेद एव प्राण इति सिद्धाः		ξ
न्तश्च । जीववस्प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिरासः ।	२७ २८	9
कार्यभेदापेक्षप्राणपञ्चष्ट्रत्तिकथनम् ।	52	१५
कापबदाग्वमाणपञ्चशतकायनम् । (श्रेष्ठाणुत्वाधिकरण्विषयः)	32	
मुख्यप्राणस्य सौक्म्यपरिच्छेदरूपाणुरववत्त्वम् ।	93	२३
(ज्योतिराद्यधिकरणविषयौ)	A.E.	
माणानां स्वमहिभ्नैव स्वकार्यप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः।	२९	ø
ज्यानिशचिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः देवताओक्तृस्वखण्डनं च ।	99	१६
ु (इन्द्रियाधिकरणविषयाः)		
् इान्द्रया। वकर्शावकारः) वागावकादशप्राणानां मुख्यप्राणवृत्तित्वमिति पूर्वपक्षः ।	30	ધ્ય
नागावकादश्रभागाना सुरूपभागद्वारात्वामाय पूचपकः । तस्वान्तराणीति सिद्धान्तः ।		88
यस्यान्यसारा सिक्सम्बन्धः । आन्यकारप्रतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकं वाचस्परयन्याख्यानम् ।	99 99	ं २६
CONTRACTOR OF THE PROPERTY OF	7 T.	1. Mar 21 - 1912

विषयः।	ద్దం	q'o
(संज्ञामुर्तिकतृष्ट्यधिकरणविषयाः)		
जीवकतृकं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षः ।	₹₹	११
तिकृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैव नामरूपन्याकतृत्वमिति सिद्धान्तः।	३२	4
अविशेषास्तर्वेषां ज्यात्मकःवेऽिष भृयस्त्वादेव तेजोबन्नविशेषवादस्य भृतभौतिकेषूपपत्तिः ।	₹₹	88
तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।		
(तद्न्तरप्रतिपत्त्यधिकरणविषयाः)		
देहाहेहान्तरं गच्छन् जीवो देहबीजैर्भूतस्दमैरसंपरिष्वको गच्छतीति पूर्वपक्षः।	99	=
भृतसूद्दमसंपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धान्तः।	३५	દ્
प्राणगतिश्रवणात्तदाश्रयानामपां भूतान्तरोपसृष्टानां गतिः।	\$8	१६
इष्टादिकारिणां श्रूयमाणस्याक्षभावस्य भाक्तत्वम्।	३७	9
(कृतात्ययाधिकरण्विषयाः)		
चन्द्रमण्डलमधिरूढा मुक्तभोगा निरनुशया श्रवरोद्दन्तीति पूर्वपक्षः।	ą드	२
सानुशया प्वावरोहिनत हति सिद्धान्तः।	93	१५
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽरुचिष्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यान्तरम् ।	3 9	११
चरणश्रुतेरनु शयलक्षकत्वानर्थस्यनिष्ट्रती ।	४०	4
बादरिमतेन सुकृतदुष्कृतयोश्वरणशब्दप्रत्याय्यत्वम् ।	39	२१
(श्रनिष्टादिकार्याधिकरण्विषयो)		
इष्टादिकारिणामन्येषां च चन्द्रप्राप्तिसाम्यम् ।	४१	Ę
अनिष्टकारिणां रौरवादिनस्कप्राप्तिः।	53	१९
(साभाव्यापस्यधिकरणविषयः)		
चन्द्रमसोऽवरोहन्त श्राकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते न स्वरूपम् ।	४२	ŧ
(नातिचिराधिक्रणविषयः)		
श्रनुशयिनां त्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः ।	77	ટ ું દ્વ
(भ्रन्याधिष्ठिताधिकरणविषयाः)		
अनुशयिनां भोगाविष्ठानं त्रीहियवादयः स्थावरा भवन्तीति पूर्वपक्षः।	99	२०
क्षेत्रज्ञान्त्रराधिश्चितेष्वेव बीहियवादिष्वनुशायिनां संसर्गमात्रप्रतिपत्तिः।	85	2.5
त्रीह्यादिभावानन्तरमनुश्चितां रेतःसिग्भावाम्नानादपि त्रीह्यादिसंश्लेषभात्रं तद्भावः ।	አጸ	१५
तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।		
[सन्ध्याधिकरणविषयौ]		
सन्ध्ये स्थाने सृष्टेः पारमार्थिकत्वम् , कामानां निर्मात्तत्वाम्नानाचारमन इति मतं च ।	४५	१
स्वप्नदर्शनस्य मायामात्रत्वम् , शुभाशुभावेदकर्त्वं च ।	४६	g
्र्री तद्भावाधिकरणविषयौ]		
नाडापुरातद्बद्धाणामन्यान्यानस्पक्षत्वन सुषुाप्तस्थानत्वाभात पूवपक्षः।	ላ¤	१०
त्समुचितनाड्यादीनां सुषुप्तिस्थानावं तत्रापि नाडीपुरीततोद्धारावं ब्रह्मण एव स्थानावम् ।	४९	દ્ધ
[कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरण्विषयः]		
सति सम्पत्तेः प्रबुध्यमानो यः कश्चित्प्रबुध्यत इति पूर्वपक्षे यः सुप्तः स यव प्रबुध्यत इति		
ंसिद्धान्तः ।	48	२५
	美国 医阴极性	

	go	ψo
विषयः। [सुग्धाधिकरणविषयौ]	_	
मुग्वावस्थाया जागरितादिध्वन्तर्भाव इति पूर्वपक्षः ।	५२	\$ ==
जागरिताविध्वनर्तभानपूर्वक्रमर्थसम्पत्तिसिद्धान्तः ।	4 इ	8
[उभय लिङ्गाधि करणविषयो]		
उमयलिङ्ग शुत्यत्यम् वम्यलिङ्ग वमयलिङ्ग विमिति पूर्वपक्षे निविशेषलिङ्ग वस्वसिद्धान्तः ।	59	२१
मलिबिब्रेषेण ११ स्त्रात १४ स्त्रपर्यन्तं, १४ स्त्रात् २१ स्त्रान्तं चापरमित्यधिकरणदयः		
ि क्ष्यंत्रमा । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।	48	१८
[प्रकृतेतावस्वाधिकरण्विषयाः]		
ब्रह्मणो रूपद्रयं तद्विश्चिष्टं ब्रह्म चैतदुभयं प्रतिषिध्यते ऽथवा ब्रह्मैबेति पूर्वपक्षः।	45	8
पश्चद्वयनिराकरणम् ।	29	१८
रूपप्रपञ्च प्रतिषेधति, ब्रह्म परिश्चिनष्टीति सिद्धाम्तः ।	લવ	१०
भेदाभेदवादः प्रकाशाश्रयवद्भेदञ्यपदेशो जीवपरयोशित कथनं च ।	६०	9
प्रमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य प्रतिविधाण्च पूर्वीक्तसिद्धान्तः।	99	१३
[पराधिकरणविषयाः]		
सेखादिव्यपदेश्वेभ्यो ब्रह्मातिरिक्तवस्तुसङ्गाव पूर्वपक्षः ।	99	२६
जगत्त-मर्यादानां विधारकत्वेन सेतुन्यपदेशो आत्मस्तुत्यर्थः।	88	88
सम्बन्धभेदस्यौपाधिकस्वम् ।	€ 3	₹.
श्रमेरपि ब्रह्मातिरिक्तवस्त् निषेषः।	99	१०
[फलाधिकरणावषयाः]		
कर्मफर्ड न कर्मणो नाष्यपूर्वश्वादिति पूर्वपक्षः ।	99	२१
श्रुतिप्रामाण्यादीश्वरस्य फल्हेदुर्वं तत्र धर्मारफल्मिति जैमिनिमतं च ।	६३	१०
इंश्वर पव फलहेतुरिति बादरायणमतम् ।	६५	5 4
तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।		
[सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणविषयाः]		
विज्ञेयैक्यादिज्ञानभेद।भेदचिन्तावताराक्षेपपरिद्वारी	६६	₹ %
नामरूपभेदादिस्यः प्रतिवेदान्तं विचाभेद इति पूर्वपक्षे चोदनाचविश्वेषास्तर्ववेदान्तेष्वेकः		
विज्ञानानीति विद्धान्तः।	इ७	9
गुणभेदेध्यैकविद्यक्थनम्।	७१	१७
शुर्वातस्याम्नायधर्मताञ्च विद्यासेदकत्वमुक्तविषये श्रुतिप्रामाण्यकथनश्च।	७२	8,
[उपसंहाराधिकरण्विषयः]		
अन्यत्रोक्तानां विज्ञानगुणानामन्यत्रोपसंहारस्य फलम् ।	७३	•
[ग्रन्थशास्त्राचिकरण्विषयाः]		
्बहुतराविश्चेषप्रतीतेश्छान्दोग्यबृहदारण्यकस्थोद्गीथविद्योरेकत्वमिति पूर्वपक्षः।	1,99	₹₹
् बहुत्तराविश्वप्रतातर्शकाव्यावपश्चर्यार्थनम् ।	6 8	२०
प्रक्रमभेदाब्वियामेद इति राखान्तः। संश्वेकत्वरूपपृवेषस्वीजवण्डनम्।	િહ	হ ও
सङ्गकरवरूपपृवयक्षवाजवण्याच्याः (इयाप्त्यधिकरणविषयः)		
क्रोमित्येतदक्षरमुद्गोथमिलत्राक्षरोद्गीयशब्दवोः सामानाधिकरण्यात्। वश्यासापनादैकत्वि	श्चित-	
भागितविद्यतिर्वासम्बद्धाः सामुबस्याः ।	-	२१

विषयः।	पृत	•
् सर्वाभेदाधिकरणविषयः]		
कान्द्रोग्यादौ भूयमाणायाः प्रापविचाया एकःवास्त्रविदुक्तानामपि गुणानामन्यत्रोपसंश	रः। ७७	
(ग्रानन्दाद्यधिकरण्विषयः)		
महारूपप्रतिपादकानामानन्दरूपस्वादीनां सर्वत्र प्रतिपत्तिः प्रियश्चिरस्त्वादीनामन्यत्र प्राष्		
भावश्च । [श्चाच्यानाधिकरणविषयौ]	9≈	
इन्द्रियेश्यः परा द्यर्था इत्यादिवाक्यैः सववा परत्वेन प्रतिपादनमिति पूर्वपक्षः ।		
युक्त पत सर्वेश्वः परः प्रतिपाचत इति सिद्धान्तः ।	छ ड	
(आत्मगृहीस्यधिकरण्विषयौ)		
बारमा नारे हरवनारमग्र•हेन स्त्रारमा ग्राह्य हति पूर्वपक्षस्तरसमाधानं च ।	હિલ્	
वर्णकान्तरव्याख्यानम् ।	50	
(कार्याख्यानाधिकरणविषयः)		
छान्दोग्यवाजसनेबक्योः प्राणसंवादे श्रावसनमेव विधायत इति पूर्वपक्षे वासोविज्ञानं वि	ाषी.	
यत इति सिद्धान्तः।	حو حو	
(समानाधिकरणविषयः)		
श्राग्नरहस्यबृहदारण्यक्योः शाण्डिल्यविचे मिश्ने इति पूर्वपक्षे विचैक्तवसिद्धान्तः ।	εą	
(सम्बन्धाधिकरणविषयौ)		
बुहदारण्यके सत्यविद्योपितषदोरविभागेनोभयत्रानुसन्धानमिति पूर्वपक्षः ।	독	
नाविभागेगानुसन्धानमपि तु व्यवस्थयेति सिद्धान्तः।	99	
(संभृत्याधकरणविषयः)		
संमृतिषुष्याप्तयादीनां विभूतीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वतुपसंदारः ।	13	
(पुरुषविद्याधिकरणविषयः)		
शाखान्तरोक्तानां प्रवर्थादिकर्मणां च संनिषिपाठादिवास्पसंगरः।	28	
(वेधाद्यधिकरणविषयाः)		
प्रविष्यादिमन्त्राणां प्रवन्योदिकर्मणां च संनिष्यपाठादिचासपसंहार इति पूर्वपक्षः।	4	
वेशायर्थानामुपनिषदुक्तविद्याभिरसम्बद्धत्वात्तास्वनुपसंहार हति सिद्धान्तः।	≈ ७	
श्चुतिकिञ्जयोः समवाये समानविषयत्वकक्षणविरोधे बन्गबन्धिचारः ।	44	
(हान्यधिकरणविषयौ)		
यत्र सुकुरदुष्कृतयोद्दांनमात्रश्रवणं तत्रोपायनस्यातिश्वपात इति पूर्वपक्षः।	९५	
हानश्रव्यश्चेषस्वादुपायनश्रव्यस्यास्युपायनसंनि ।ति इति सिद्धान्तः ।	ુ હૈ	
(पशुंदासाधिकरणविषयः)		
वणकान्तरन्याक्यानम्। (सापरायाधिकरणविषयौ)	९८	
पर्यंद्वस्थं त्रह्म प्रस्थितस्याध्वन्वेव सुकृतदुष्कृतविष्यन्वमिति पूर्वपक्षः ।		
ययञ्चत्य मञ्जामात्रयाच्याच्याच्याच्याच्याच्याचाचायः पूर्यादाः । देहादपर्सणं पत जहातीति सिद्धान्तः ।	99	
युर्वाद्यस्तरम् यय अर्थाताता । त्यद्धान्ताः । मृतस्य छन्दतो विचानुष्ठानानुपपत्तेविचाभ्यासस्य सुक्कतदुष्क्रतक्षयस्य चानुपपत्तिः ।	53	•
र्यंत अर्था त्रवादुक्तवादुक्तवार्यक्तार्यक्तार्य वार्यकार्यः । (गतेर्थावस्वाधिकरणविषयौ)	99	
र गतर्थवस्या। वकरणाच्ययाः) हानावविञ्चेषेण देवबानपन्थाः सम्बध्यत इति पूर्वपक्के, विभागेनेति सिद्धान्तः।	9.00	
स्युनोपासनेषु देवयानपथपिक्षा ।	१००	१

विषयः।	По	ų°o
(अनियमाधिकरणाचवयः)		યુ
यास विद्यास गतिश्रवणं तत्रैव नियम इति पूर्वपक्के, श्रभ्युदयफलानां सगुणविद्यान	ामेव	
गतिभवितुं युक्तेति सिद्धान्तः।	१०१	cg
(यावद्धिकाराधिकरण्विषयौ)		
अपान्तरतमःप्रभृतीनां जन्मस्मरणान्निगुंशविद्यायाः पाक्षिकं मुक्तिहेतुरवमहेतुरवं वेति पूर्वप	क्षः। १०	२ ६
प्रारब्धविपानस्य कर्मणः प्रक्षयान्तं यावदिधिकारमवतिष्ठनते तत्प्रक्षये मुक्तिमान्तुवन्तीत्यैक		
न्तिकी विदुषः केंबस्यसिद्धिः	19	१७
(ग्रज्ञरध्यधिकरण्विषयः)		
अक्षरविश्वेषणानां यत्र कविदुरपन्नानामक्षरेण सर्वत्र सम्बन्धः ।	१०४	ą
(इयद्धिकरण्विषयः)		
'द्दा सुपणां' ऋतं पिनन्तौ इति मन्त्रद्वये विद्यानानात्वमिति पूर्वपक्षे, विद्यैकत्वसिद्धान्तः ।	१०५	9
(अन्तरत्वाधिकरणुविषयः)		
बुददारण्यकस्थकौषेतकेयकहोळचाक्रायणोषस्तप्रश्तयोविद्ययारस्याससामध्यान्नानात्वमिति		
पूर्वपक्षे विद्यमत्वसिद्धान्तः।		२७
(व्यतिहाराधिकरण्विषयः)	25	
"तबोहं सोसौ" इत्यादौ संसारिणीश्वरदृष्टिरेव विधीयत इति पूर्वपक्षे व्यतिहारेणोभयदृष्टिरि	ति	
सिद्धान्तः।	१०६	20
(सत्याधिकरण्विषयः)	Mod	• • •
'स यो हैतं' 'तवचत्तसत्यम्' इति द्वे सत्यविचे फर्कसंयोगमेदादिति पूर्वपक्के, फर्कान्तरश्रवण	स्य	
स्तावकतया विद्येकत्वमिति सिद्धान्तः।	१०७	¥
(कामाद्यधिकरण्विषयः)		
दहरविद्याया हार्द्रविद्यायाश्चकत्वं परस्परगुणयोगश्च ।	१०५	१३
(श्रादराधिकरण्विषयः)		
भोजनकोपेऽच्यद्भिर्वान्येन वा द्रत्र्येणाविरुद्धेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति पूर्वपक्षे, भोजनव	हों पे	
क्रोप एवाग्निहोत्रस्येति सिद्धान्तः।	१०९	2
(तन्निर्घारणाधिकरणविषयः)		•
कमीक्रव्यपात्रयाणासुद्गीथाचुपासनानां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षे, पृथक्फलश्रुतेनं तेषां नित्य		
बस्तर्मसु नियम इति सिद्धान्तः ।	१११	१५
(प्रदानाधिकरणविषयः)		
वासुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात्तद्विषयकोपासनयोरेकत्वमिति पूर्वपक्षे आध्येयांशपृथक्तवादाध्यान		
पृथक्षामिति सिद्धान्तः ।	११२	१९
(व्हिन्म्यस्वाधिकरण्विषयाः)	,,,	```
्मनश्चिदादीनां साम्पादिकाग्नीनां स्वातन्त्र्यमिति सिद्धान्तः ।	992	6 14
भनक्षिदादीनां प्रकरणाह्मियाश्चेषस्वमिष्टकाचितेनातिदेशादप्यतेषां क्रियानुप्रवेशिस्वम् ।	११३ ११४	ર્જ
विद्यासम्बा एवेते, विद्वदर्शनाच स्वातन्त्र्यम् ।	११५	१६
पुर्वोत्तरबाह्यणयोः स्वतन्त्रविषाविधानान्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविषाविधिपरस्वम्		- २ २१
(ऐकात्म्याधिकरण्विषयः)	• ••	``
देहादास्मनोऽन्यतिरेक इति चार्वाकपूर्वपक्षे देहन्यतिरिक्तास्मिद्धान्तः।	9. 010	•••
ACINICAL MODELLA CITALINE AND ACAMINICAL MINICAL MINICAL COMPANY IN	११७	88

विषयः।	To	qo
(श्रङ्गाववद्धाधिकरण्विषयाः)		
वर्गीथादिकर्माङ्गावनद्धाः प्रत्ययाः शाखाभेदविहितास्तत्त्वकाखागतोद्गीथादिषु भवेयुरि	ते	
पूर्वपक्षे सर्वशाखागतेन्वेवोद्गोथादिन्वेवंजातीयकाः प्रत्यया इति सिद्धान्तः ।	१२१	ર
मन्त्रादिवहाऽविरोधोऽन्यशाखोक्तप्रत्ययानाम् ।	59	₹4
(भूमज्यायस्त्वाधिकरण्विषयः)		in chairte Mistera
वैश्वानरविद्यायां व्यस्तोपासनपूर्वपृष्टे समस्तोपासनसिद्धान्तः।	१२२	₹
(शब्दादिभेदाधिकरणविषयः)		
ईश्वरगोचरसर्वविद्यानामभेद इति पूर्वपक्षे शन्दादिभेदाहिद्याभेद इति सिद्धान्तः।	39	२२
(विकल्पाधिकरणविषयः)		
अहं यहोपास्तीनां समुख्यनियमे विकल्पे च कारणाभावाचथेन्छमनुष्ठानमिति पूर्वपक्षेऽवि	រ៉ាខ-	
फलस्वाद्विकल्प इति राखान्तः।	१२३	२५
(काम्याधिकरणविषयः)		
काम्यविद्या यथाकामं समुचीयेरत वा समुचीयेरन् ।	१२४	O.
(यथाश्रयभावाधिकरणविषयौ)		
कर्माङ्गव्यपाश्रयप्रत्ययानां समुचिवानामनुष्ठानम् ।	33	१३
क्षतसन्धानलिङ्गादपि समुचयः।	१२५	१०
COLUMN ASSESSMENT OF THE PROPERTY OF THE PROPE		
तृतीयापाध्याये चतुर्थः पादः ।		
(पुरुषार्थाधिकरण्विषयाः)		
वेदान्तोक्तत्मज्ञानस्य क्रियानुप्रवेशं विना पुरुषार्थहेतुरवम् । ४	१२५	२१
भारमविज्ञानस्य कर्भशेषस्वादारमज्ञाने या फलश्रुतिस्तस्या श्रर्थवादस्विधरयाद्यभिः		
प्रायेण पूर्वपक्षः ।	१२६	9
शरीरादीस्वरस्याधिकोपदेश्वादास्मविज्ञानस्य स्वातंत्रयेण पुरुषार्थातमिति		
बादरायणमतेन सिद्धान्तः।	१३७	લ્
वैदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानादिस्य स्य खण्डनपुक्तकर्मनियमस्य विद्यास्तुस्यर्थस्यं च ।	१२८	₹
(परामशोधिकरणविषयः)		
ज्ध्वेरेतसामाश्रमित्वे प्रमाणाभावः ।	. 55 ∉⊨	२४
गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि प्रतिपत्तव्यम् स्कन्यश्चतेरुपरिघारणवद्विधित्वं च ।	१२९	१०
परामर्शपक्षेऽपि संस्तवसामध्यात्पारिजाज्यं विधेयम् ।	१३०	ጸ
(स्तुतिमात्राधिकरणविषयः)		
स पप रसानां रसतम इत्यादिश्वतीनां स्तुत्यर्थत्विमिति पूर्वपक्षे विष्यर्थत्वं करूयमिति		
विद्धान्तः ।	१३२	१४
(पारिष्ठवाधिकरणविषयः)		
उपनिषदाख्यानानां पारिष्ठवार्थरविमिति पूर्वपश्चे पारिष्ठवे कथानां विशिष्योक्तरवा-		
न्तेवमिति सिद्धान्तः।	१ ३३	१९
(अग्नीन्धनाद्यधिकरणविषयः) विद्याया भाव्रमकर्मणामनपेक्षा ।	१३४	१४
(सर्वापेदाधिकरणाविषयः)	7.7	'°
मकार्मश्रमणां विद्योरपत्तावपेक्षा स्वार्थसिद्धावनपेक्षा ।		3 V

어머니 생물하고 아이들은 얼마나는 사이를 가고 있다. 사람이 하겠다. 나를 잃었다며 그 그는 그는 그 아이들이 살아 살		
विषयः।	Zo	Li a
(सर्वान्नानुमत्यधिकरणविषयौ)		
न इ वा प्वविदि इस्वनेन सर्वाश्राम्यनुदानं विद्यातत्या विधीयत इति पूर्वप्रकः।	१३६	28
प्राणान्नविश्वानप्रश्वासायोंऽर्थवादोऽर्थं न ह बेति सिद्धान्तः।	\$ \$0	2
(भ्राश्रमकर्माधिकरणविषयाः)		
बाबममात्रनिष्ठेन सुसुसुणाप्याश्रमकर्मातुष्ठेयम् ।	99	१७
भाअमकर्मणां विचासहकारिस्वेऽपि न निस्यानिस्यसंयोगविरोषः।	\$ \$ E	१०
श्राज्ञमकामेलविषासहकारिःवोगयपद्धे अभिन्ना पदान्तिहोत्रादयः।	39	२ १
(विधुगधिकरणविषयौ)		
भन्वतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामपि विवासामधिकारः।	१३९	23
अनाश्रमिखापेक्षव।ऽऽश्रमवितिखं ज्यायो विद्यासाधनम् ।	880	¥
(तद्भृताधिकरणविषयः) अर्बरेतसां प्रत्यवरोहामावः।		•
(भ्राधिकारिकाधिकरणविषयौ)	23	20
नैष्ठिकवस्यचारिणां प्रमादास्प्रच्युतबद्याचां प्रायश्चित्ताभावः ।	79	१६
गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यविशरणसुपपातकं तस्मान्न्तैष्टिकब्रह्मचारिणोऽप्यस्ति प्राविध	तम्। "	२२
(बहिरधिकरण्विषयः)		
क्रवनिर्णेवना अपि नैष्ठिकाः शिष्टेसयाज्याः।	\$88	१२
(स्वाम्याधिकरण्विषयौ)		
ऋखक्वपात्रयेषुपासनेषु यवमानस्य कर्तृत्वित्याक्षेपः ।	99	१९
ऋत्विस्कर्माण्युपासनानीस्यौडुलोमिस्जमितत्र अतिहच ।	१४२	१०
(सहकार्यन्तरविष्यधिकरणविषयाः)		
त्तरमाद्बाद्यणः पांडित्यं निर्विचेत्यत्र न मौनविधिरिति,पूर्वपक्षेऽपूर्वाचादस्ति मौनविधिरि	ति	
सिद्धानाः ।	19	१६
बहुळायाससाध्यवर्मस्वाद्वाहुक्याद्गुहिणोपसंहारः ।	\$85	१३
मौनगाइंश्यवद्वानप्रस्थः। रकुल्वासयोरप्याश्रमयोः श्रुतिमस्वम् ।	99	হ ও
(भ्रना।वंद्याराधिकरणविषयः)		
संन्यासिनो विधीयमानं वारंयं मावशुद्धिरूपमिधामीयते।	29	२१
(ऐहिकाधिकरणविषयः)		
थेहिकमासुष्मिकं वा विद्याजनम प्रतिवन्धक्षयापेक्षया।	१४४	₹
. 5. 사람이 가장 보면 보이 되었다. 그는 사람이 되는 사람이 되는 것이 되는 것이 되는 것이 되는 것이 되었다. 그런 사람이 되는 것이 되었다.		
(मुक्तिफलाधिकरणविषयः)	46	23
. 5. 사람이 가장 보면 보이 되었다. 그는 사람이 되는 사람이 되는 것이 되는 것이 되는 것이 되는 것이 되었다. 그런 사람이 되는 것이 되었다.	46	२३
(मुक्तिफलाधिकरणविषयः)		२३
(मुक्तिफलाधिकरणविषयः) मुक्तावुक्तपंत्रिकांसकाऽतिशयो नोपपवते ।		?
(मुक्तिफलाधिकरणविषयः) मुक्तावुक्तपंत्रिकार्गात्मकाऽतिशयो नोपपद्यते। श्रय चतुर्याध्याये प्रथमः पादः। श्रावृत्त्यधिकरणविषयाः) श्रवणादीनां वावदास्मदर्शनमावर्तनम्	. !	?
(मुक्तिफलाधिकरणविषयः) मुक्तावुक्तपंत्रिकांसकाऽतिशयो नोपपवते ।		

विषयः ।		
ावच्यः । (आत्मत्वेापासनाधिकरणविषयः)	Ã.	० ए०
ब्यात्रा महा स्वान्यत्वेन गृहोतन्यप्रित्याक्षेपे, त्रात्मत्वेनेति सिद्धान्तः।	e va	0.7**
(प्रतोकाधिकरण्विषयः)	8,83	१्द
प्रतीकेष्वारमङ्ग्रिनं क्रियते ।	१५०	શ્ લ
(ब्रह्मद्रष्टयधिकरणविषयः)	7	
प्रताकेवेव ब्रह्महृष्ट्यश्यारोपणम् ।	१५१	રફ
(आदित्यादिमत्यधिकरणविषयः)		
उद्गीथादिष्वेवादिश्यादिमतयः।	१५२	१=
(श्रासीनाधिकरणविषयौ) ^{इपासनायामासोनतानियमः} ।	91.0	6.5
उपासनस्योतीनकर्मत्वे लिक्स् ।	१५४	ર ફ ૨૨
(पकाग्रताधिकरण्विषयः)	93	7.3
श्रृहानाश्रितीपासनेषु नास्ति दिग्देशकाळनियमः यनैकायता तत्रैवीपासनं च ।	१५५	3
(श्राप्रायणाधिकरणविषयः)	7 9 4	
श्रम्युदयफलानासुपासनानामाप्रायणादभ्यासः।		æ
(तद्घिगमाधिकरण्विषयः)	79	
मह्माधिगमे उत्तरपूर्वदुरितयोः क्षयः ।		55
(इतरसंश्लेषाधिकरण्विषयः)	99	₹३
विदुषोऽविद्योषेण पुण्यपापयोरस्केषविनाशौ ।	0640	20
(स्रनारच्याधिकरण्विषयः)	१५७	58
श्रनारश्वकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोविद्यासामध्यांत्स्वयः।	१५=	q
(अग्निहोझाद्यधिकरणविषयः)	634	
विद्योपयोग्यग्निहोत्रादीनामविनाञ्चः।	9 /- 0	30 G
फलाभिसंध्या कियमाणस्याग्रिहोत्रादिनित्यन्यतिरिक्तस्य सुद्धदः साधुक्रस्यादिविनियागः।	१५९ १६०	ಜಕ
(विद्याद्वानसःधनत्वाधिकरण्विषयः)	340	१२
विद्यासंद्युक्तं तद्यीनं चोअयविधमपि कर्म ब्रह्माधिगमहेतुः ।		
	33	\$6
चतुर्याध्याये द्वितीयः पादः ।		
(वागधिकरणविषयौ)		
वाङ्मनसि संपचत इत्यादौ बागादीनामुपञ्चममात्रविबक्षा ।	१६१	v
वाच्युक्तन्यायस्य चक्षुरादावतिदेशः।	१६२	શ
(मने।धिकरण्विषयः)		
मनसः प्राणे वृत्यप्ययः।	33	8
(ग्रध्यत्ताधिकरणविषयौ)		
प्राणस्य विज्ञानारमनि वृत्तिलयः	37	१४
श्ररीरान्तरप्रेष्सासमये जीवो नैकस्मिन्नेव तेजस्यवतिष्ठते स्दमश्ररीरस्थानेकविधस्वात् ।	१६३	4
(श्रासुत्युपक्रमाधिकरण्विषयः)		
बिद्धदिवदुषोः समानोस्कान्तिरचिरादिमार्गान्तम् ।	2)	१्ड

विषयः ।	Zo	чo
(संखारव्यपदेशाधिरणविषयाः)		
तेजःप्रमृतीनां परमोत्मनि वीजभावावशेषा सम्पत्तिः ।	્રે ફ ૪	o,
प्रबसतो जीवस्याश्रयभृतं तेजः स्वरूपप्रमाणाभ्यां स्तमं, स्वमत्वादेवास्य स्यूलदा व्यतुपमदेः।	६- १६५	=
स्थूळशरीरिनष्ठोष्मणः सङ्माश्रयत्वम् । (प्रतिषेधाधिकरणविषयाः)		१०
ब्राल्यन्तिकेऽसृतत्वे यो गत्युकान्तिप्रतिषेष बक्तः स वरीरोपादान इत्यस्ति ब्रह्मविदोऽपि दे	er.	
बुत्कान्तिरिति पूर्वपक्षः ।		१४
पतेषां समाम्नातृणामुक्तान्तेदं बापादानस्वप्रतिवेधस्य स्पष्टोपळम्भादुक्तप्रतिवेधोऽपि देहापादा)) सिक्ष	28
भारतेऽपि परमहाविदो गरयुष्कान्यभावः स्मर्थते ।		२६
(वागादिलयाधिकरण्विषयः)	99	14
ब्रह्मविद इंड्रियादीनि परब्रह्मणि कीयन्ते।	8.00	6 V
	१६६	१४
(श्रविभागाधिकरणविषयः)		
विदुषः कलाप्रक्रयो निरवशेषो भवति।	33	इइ
(तदे।कोधिकरणविषयः)		
मृर्धस्थानादेव विद्वान्त्रिष्कामित स्थानान्तरेभ्य इतरे।	99	२६
(रश्म्यधिकरणविषयो)		
श्रविशेषेणोपासकस्य रात्रावहनि च रहम्यनुमारित्वम् ।	१६७	११
रात्रौ प्रेतस्य नाडीरिकमसम्बन्धविश्लेगन्न रस्यनुमारिखमित्याशंकानिससः।	39	88
(दिवाणायनाधिकरणविषयः)		
दक्षिणायनमृतोपि विद्वान् विद्याफलाधिकारो।	१६५	શ
स्मृतौ श्रूयमाणस्य कालभेदविनियोगस्य स्मातौपासनासम्बद्धस्यम् ।	91	१०
चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।		
(अविराद्यधिकरणविषयः)		
श्रचिंरादयो मिथो भिक्षाः सत्य इति पूर्वपक्षेऽनेकविशेषणेकैवेयं स्तिरिति सिद्धान्तः ।		0.10
(वाट्यधिकरणविषयः)	9)	१७
अचिरादिपर्वस सम्बत्सरादृष्ट्वं देवलाकस्य ततो वायोदव निवेशः ।	१६९	१६
(तिडद्धिकरणविषयः)		
तस्ति डपरिष्ठाद्ररुगलोकः।	१७०	१५
(आतिवाहिकाधिकरणविषयो)		
मर्चिर।दयो मार्गविद्यानि मोगभूमयो वेति पूर्वभक्षे गन्त्गां नेतारो देवतात्मान इति । सिद्धान्तः।		
ातकान्यः। त्रियुदभितम्भवाद्र्ध्वे वैयुतेनैव पुरुषेणातिवाद्यमाना ब्रह्मकोकं गच्छन्ति।	१७२	२० ध
िकार्याधिकरण्विषयाः)		
श्रविरादिमागण सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिः।	१७३	4
बहुवचनकोकराव्दाधिकरणाधिकर्तव्यनिदेशैरप्यपरमैव बहा गमयतीति निर्णायते ।		ą.
	29	

विषयः।	g.	φ̈́o
परमेव नहा गमयतीति वैमिनिपूर्वपक्षमतम् ।	39	१०
गतिपूर्वकममृतस्विमस्यत्र श्रुतिः।	१७५	લ્યુ
पूर्वाणि पूर्वपक्षस्त्राण्युत्तराणि सिद्धान्तस्त्राणीति मतखण्डनम्	१७७	\$
(अवतीकालम्बनाधिकरणविषयी)		
प्रतीकालम्बनान्विहाय सर्वातन्यान् विकारालम्बनान् ब्रह्मलोकं नयति ।	37	१४
प्रतोकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेनं प्रतीकध्यायिनां ब्रह्मग्राप्तिः ।		
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।		
(सम्पद्याविभीवाधिकरणविषयाः)		
केनचिदाकन्तुकेन मोक्षस्वरूपसम्पत्तिरिति पूर्वपक्षे, केवक्रनात्मनेति सिद्धान्तः।	१७≃	=
संसारावश्यातो मुक्त्यवस्थाया विशेषः।	95	९
परं ज्योतिरित्यत्र ज्योतिःश्बदैनावेदनमारमनः।	\$ 0 6	8
(अविभागेन द्रष्टत्वाधिकरणविषयः)		
मुक्तस्य ब्रह्माभेदः।	59	१४
(ब्रह्माधिकरण्विषयाः)		
जैमिनिमते सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वम् ।	१६०	8
उक्तधर्माणां राव्दविकल्पजल्यमौडुलोमिमते । व्यवहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिक्षा नास्यन्तासत उक्तधर्माः इति वादशयणिमतम् ।		
	27	२०
(सङ्कल्पाधिकरणविषयो) अपरविद्याफक्के निमित्तान्तरापेक्षेति पूर्वपक्के, संकल्पमात्रात्पित्रादिसमुत्थानापरिवद्या		
अपरावधाकक विभिन्नान्तरायकात पूर्वपक् सक्तरमात्रात्यत्रादसमुत्यानापरावद्याः मिति सिद्धान्तः ।		
श्रवन्ध्यसंकल्पताद्विदुषोऽनन्याथिपतित्वम् ।	भ १८१	૨ ૧
(श्रभावाधिकरणविषयाः)	77	
प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः शरीगाद्यभाव इति बादरिः।	१८२	१
मनोवच्छरीरादिसद्भाव इति जैमिनिः।	59	ક્
बादरायण समयविषस्वं मन्यते ।	3 7	ર ક
शरीराचभावे संध्यस्थानवदुपलिषमात्रा पित्रादिकामा उ पपचन्त ।	१८१	٩,
(प्रद्गिपाधिकरखविषयः)		
संकल्पनिर्मितशरीराणि निरात्मकानीति पूर्वपक्षे, विदुषः प्रदीपनदेकमावापस्या सारमका	ानीति	
सिद्धान्तः।	79	१३
संज्ञाभाववचनस्य सुषुप्तिकैरव्यान्यतरावस्थापेक्षत्वम् ।	१८४	१५
(जगद्वयापारवर्जाधिकरणविषयाः)		
सगुणब्रह्मोपासनादीश्वरसायुज्यप्राप्तानां निरवग्रदेश्वर्थमिति पूर्वपक्के जगद्यापारवर्जमैश्वर्या राद्धान्तः।		
ार्काः । निरवमदैश्वर्यनिषेधे प्रत्यक्षोपदेशहेतुकथनम् ।	99 2,⊏64	\$8
परमेश्वरस्य विकारावतिस्वे श्रुतिसमृतिप्रमाणकथनम् ।	१८६ १८६	२५
देवयानपथा ब्रह्मलोकगतानां न पुनराष्ट्रतिः ।		ર ૨૧
इति चतुर्थोऽध्यायः ।	29	12

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त:-

चौलम्बा संस्कृत सीरिज़ श्राफिस,

अथ दितीयाध्याये तृतीयपादः।

स्र॰ न वियदश्रतेः॥ १॥

पूर्व प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराकिः यते । तत्र सृष्टिश्चतीना परस्परिवरोधमाह—"वेदान्तेषु तत्रतत्रे"ति । (१)श्चितिविध-तिषेषाच परपक्षाणामनपेक्षत्वं ख्यापितं तद्वत्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेचादिति । "तदर्थनिः र्मेळाख्य अभर्थामासविनिष्टस्यार्थतरवप्रातिपादनम् । तस्य फळं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकार-णत्वस्यानपेक्षत्वाशक्कानिवृत्तिः । (२)इह हि पूर्वपक्षे अतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते सि-द्धान्ते त्वविरोधः । तत्र धिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं "न वियदश्रते"रिति । (३)तस्या-भिसन्धः-यद्यपि तैतिरीयके वियदुत्पतिश्चतिरहित, तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्वहुश्च-तिविरोधाच्य गौणत्वम् । तथा च वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति । तिर्देशुक्तम्-"प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्यो स्पाचिरस्त्युत नास्ती"ति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशङ्का, अयास्ति ततः श्रुति -विरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयामत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्-

"ग्रस्ति तु"॥ १॥

तैतिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । (४)न च श्रुत्यन्तरानुरोधनासहायस्याधिगतस्यापि ससहायताकस्पनं युक्तम् , सहायत्वावगमविरोधात् । श्रुतसिद्धार्थं खल्वश्रुतं करूप्यते न तु तद्विघाताय, विह-न्यते चासद्दायत्वं श्चुतं काल्पतेन ससद्दायत्वेन । न च परस्परानपेक्षाणां अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न बस्तु, नाहि स्थाणुपुरुषिबकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते। न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपयते साम्प्रतिकसर्गवद्भृतपूर्वस्यापि तथात्वात् । न खाल्वह सर्गे क्षीरा-हाथि जायते सर्गान्तरे तु दक्षः शीरमिति मनति । तस्मारसर्गश्रुतयः परस्परविरोधिन्यो ना स्मिष्वर्थे प्रमाणं भवत्मईन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ ३ ॥

⁽ १) प्रासिङ्गर्की पादसङ्गाति वक्तुं 'विप्रतिषेधाच्चोति' भाष्यम् , तत्र श्रुतिविराधादित्यर्थः । परपश्चेषु सर्वेत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्याभिभेत्याह श्रुतीति ।

⁽२) न वियदिति पूर्वपक्षः, अस्तित्विति तु सिद्धान्त इति भ्रमं वारयत्राहेह हीति । एवं ह्यावेरोधा-ध्यायसङ्गतिरित्यर्थः ।

⁽३) नन्वेकदेश्यपि श्रुतौ सत्यां कथं 'अश्रुतेः' इति ब्रूयादत आह तस्योति ।

⁽ ४) अश्रुतस्थलेऽपि श्रुतोत्पत्तेरुपसंहारादावरोधमाशंक्याह पूर्वपक्षी न चेत्यादिना । आकाशोत्पत्ति-बोधकशुत्यतुरोधेन केवलतेजःश्रुताविप आकाश्चोत्पत्तिकस्पनं न च युक्तम् , छान्दोरवश्चतौ तै।तिरीयकोक्ता-काञ्चोत्पत्तिपूर्वकतेजःसृष्टिकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति वाक्यार्थः । अन्याय्यत्वसेव विवृणोति अतसिध्यर्थ-भित्यादिना ।

सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वामिप्रायमाविष्करोति-

गौण्यसम्धवात्॥ ३॥

प्रमाणान्तरिवरोधेन बहुश्रुस्यन्तरिवरोधेन चाकाशोत्पत्यसम्भवात् गौण्येषाऽऽकाशोत्पत्ति श्रुतिरित्यिषरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरिवरोधमाह—''न ह्याकाशस्ये"ित । समवाध्यसमः वायिनिमित्तकारणभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिनियता तदभावे न भवितुमहिति धृम इव धृमध्वजा भावे, तस्मात्सदकारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च य उत्पयन्ते तेषां प्राग्रुत्पत्तरुमवार्थाक्रिये नोपलभ्येते उत्पादस्य च दश्येते यथा तेजाप्रस्तीनाम् , न चाकाशस्य ताहशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरित, तस्माक्षोत्पयत इत्याह—''उत्पात्तिमतां च्ये"ित । 'प्रकाशनं प्रकाशनं प्रकाशो घटपटादिगोचरः। ''पृथिक्यादिचेधम्यांचचे'ति । (१)आदिमहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्वादात्मविक्तस्यमाकाशमिति ग्रहीतम्। ''आरण्यानाकाशिक्वि"ित । वेदे प्रेकस्याकाशस्यौपाधिकं बहुत्वम् ॥ ३॥

तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वसुक्त्वा श्रुखन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह-

शब्दाच्च ॥ ४॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ ५॥

(२)पदस्यानुषक्को न पदार्थस्य, तद्धि कचिन्मुख्यं कचिदौपचारिकं सम्भवासम्भवाभ्यामि-

त्यविरोधः ॥ ५ ॥
चोबद्धयं करे।ति—"कथिम"ति । प्रथमं चोबं परिहरति—"एकमेचेति तायचोबद्धयं करे।ति—"कथिम"ति । प्रथमं चोबं परिहरति—"एकमेचेति तायदि"ति (३)"कुळं" गृहम् । "अमत्राणि" पात्राणि घटशरावादीनि । अपिक्षकमवधाधारणं न सर्वविषयमित्यर्थः । उपपत्यन्तरमाह—"न च नमसापी"ति । अपिरम्युपः
गमे । यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष र्त्यर्थः । "न च प्रागुत्पत्तः" जगत इति होषः ।
दितीयं चोधमपाकरोति—"अत एव च ब्रह्मचिश्वानेन"ति । लक्षणान्यत्वामावेनाकादितीयं चोधमपाकरोति—"अत एव च ब्रह्मचिश्वानेन"ति । लक्षणान्यत्वामावेनाकाद्वार्यं व्रह्मणोऽनन्यत्वादिति । अपि चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं व्रह्मणा च ब्रह्मकार्येश्व तदः
निम्नस्वभावरेतः श्वीरकुम्भप्रक्षिप्तकातिपयपयोविन्दुवद्बद्धाणि तत्कार्ये च विद्वाते नभो विदितं
भवतीत्याह—"अपि च सर्वे कार्यमुत्पाद्यमान"मिति । एवं सिद्धान्तैकदेशिमते
प्राप्त इद्याह—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छव्देभ्यः ॥ ६॥

बह्मविवर्तीत्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणी भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपयाते, न

⁽१) विभुत्वादिलक्षणादिति भाष्यस्थादिप्रहणेनत्यर्थः । अत्र घटादिवारणाय विशेष्यदलम् । क्रियाः दिवारणाय च विशेषणदलं हेतौ प्रवेशितम् ।

⁽२) एकस्य सम्भृतश्चरस्य सकृत्ययोगे गौणसुख्यत्वव्याद्यातस्य ब्रह्मशब्ददृष्टान्तेन कथं परिहारः तत्राध्यसुपपन्तेत्तुत्यत्वादित्याशंक्योभयत्र न्यायमाह पदस्यति । अयं भावः—अर्थो हि गौणत्वसुख्यत्वविष्ठ- तत्राध्यसुपपन्तेत्ति । अयं भावः—अर्थो हि गौणत्वसुख्यत्वविष्ठ- द्वधर्माध्यासं न सहते शब्दस्तु येनातुषज्यते तेन योग्यतावशास्त्रम्बस्यते देतो यत्र सुख्यक्ष्यत्वययोग्यत । तत्र सुख्योऽभ्यत गौणः सम्भवतीति ।

⁽ ३) वंशवाचित्वानिरासायाह कुलं गृहमिति ।

हि जगत्तरवं ब्रह्मणोऽन्यत् , तस्मादाकाशमि तिद्विवर्ततया तिद्वेकारः सत्तज्ञ्चानेन ज्ञातं भव-ति नान्यथा, अविकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति । भिन्नयोस्तु लक्षणान्यत्वाभावेऽपि देशकालाभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति । न हि क्षीरस्य(१) पूर्णकुम्मे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पाथेबिन्दुयु पाथस्तत्त्वप्रतिज्ञातत्वमास्त विज्ञानं, तस्माच ते क्षीरे बिदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रचयानुपरोधाय वियत उत्पात्तरकामेनाभ्युपेयोति । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि दृषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे विशेषमाह-"स्तर्यं दर्शित"मत एव "विरुद्धं तु ति । विद्यान्तवारमाह--''नैष दोषस्तेजः सर्गस्य तैचिरीयक'' इति । (२)श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्ययानुरपद्यमानयोरन्ययानुपपद्यमाना बलवती तैतिरीयकश्चातेः, छान्दोरयश्चतिश्चान्यथोपपयमाना दुर्वला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससहायखेन विरुध्यते इस्युक्तमत आह--"नहीयं श्रुतिस्तेजाजनिप्रधाने"ति । वर्गसंवर्गः श्रौतो भेदस्तार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजःप्रमुखसर्गसंस गंबदसहायश्वमध्यस्य श्रीतं, किन्तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधने श्रुतस्य तेजः सर्गस्यानुपपत्तिः । तदिद्युक्तम् तेजोजनिप्रधानेति । स्यादेतत् , यथेकं वाक्यमनेकार्थं न अवत्येकस्य व्यापारद्वयासम्भवात् , इन्त भोः कथमेकस्य सन्दरनेकव्यापारस्वमविरुद्धामिन रयत आह-- 'स्त्रष्टा त्वेकापी''ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामध्ये न चानावृत्तस्य शान्दस्य कमाकमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वामिस्यर्थः । न चाहिमनर्थे एकस्य बाक्यस्य व्यापारोपि त भिन्नानां वाक्यानामित्याह- 'न चारमाभिरि''ति । सुगमम् । बोदयति-"नज शामविधान।र्थामि"ति । यत्परः सन्दः स शन्दार्थो न चैष सृष्टिपरोऽपि त शम-पर इत्यर्थः । परिहरति—"न हि तेजःप्राथम्यान्तरोधेने"ति । गुणत्वादार्थत्वाध क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थाविरोधात्तत्यागा ऽयुक्त इत्यर्थः । (३)सिंहावलोकितन्यायेन वियद्तु-स्पत्तिवादिनं प्रस्याह—"अपि च छान्दोग्य" इति । यस्प्रनरन्यथा प्रतिक्षोपपादनं इतं तद्व्ययति—"यश्चोक्तिभ"िति । दृष्टान्तानुकपरवाद्दार्धान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकारकप रवाहार्शन्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयामिति तोये क्षी-रबुद्धिवत् । श्रीपचारिकं वा सिंहो माणक इतिवत् । तत्र न तावद्भानतिमत्याह-अक्षीरोडकन्यायेने "ति । अन्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसम्भव इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमिस्याह—''सावधारणा चेयमि''ति । काममुपचारादस्रवेकत्व-मवधारणा ऽद्वितीयपदे नोपपद्यते, निह माणवके सिंहावमुपचर्य न सिंहादन्योस्ति मनागिप माणवक इति बदन्ति लैकिकाः । तस्माद्बद्धारवमैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रारमा न त्वाप

⁽१) तृतीयार्थे षष्टीयम्।

⁽२) द्वे किञ्चाब पूर्वपिचणाऽतुपपची प्रदर्शित- तत्तेजोमृजतित्यत्राकाशस्योपसंहारे सकृदमृजतेतिश्रुतस्य सम्बद्धाः सम्बद

⁽३) वियदुत्पच्यभ्युपगमेन श्रुतिबिप्रतिषेधवादिनिराकरणे प्रस्तुते भाष्यकारीयबियदुत्पत्तिहेतुकथन-समङ्गतमित्याद्यंक्याड बिंडावलोकितेति ।

पचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नःवरुपत्वमपि प्रागेवीपचारिकमित्यर्थः । "न च स्वकार्यापेक्षये"ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नासति श्रुत्यन्तर-विरोधे एकदेशविषयो युज्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरिवरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तर-विराधेनाप्रमाणमृतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह्-

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्॥ ७॥

सोयं प्रयोग:-आकाजादिककालमन:परमाणवो विकारा(१)आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वाद् घटशराबोदबनादिवदिति । "सर्वे कार्ये निरात्मकमि"ति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः । (२)ग्रुन्यवादश्च निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति । उपपादितं च तिनराकरणमधस्तादिति । आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः । (३) एतदुक्तं भवति — सोपादानं चेश्कार्यं तत आत्मेवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुते-रुपादानान्तरकल्पनानुपपत्ति । स्यादेतत् , अस्त्वारमोपादानमस्य जगतस्तस्य तुपादानान्त-रमश्र्यमाणमप्यन्यद्भविष्यतीत्यत आह—''नह्यात्मागन्तुकः कस्यचिद्धपादानान्तरः स्योपदियाः, कुतः ! स्वयं सिद्धत्वात्"सता वा प्रकाशो वास्यं स्वय सिद्धौ तत्र प्रकाशाः त्मिकायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकश्वमाइ-- 'नह्यात्मात्मन' इति । उपपादितमेतचथा संशयविपर्यासपारोक्ष्यानास्पद्श्वात् कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तद्धीनप्रकाशास्तु प्रमाणाः ह्यो ऽत एव श्रुति स्तमेव मान्तमनुमाति सर्वे तस्य मामा सर्वमिदं विभाती ति। "न चेह्यस्य निराकरणं सम्भवती गति। निराकरणमपि हि तक्षीनारमलाभं तद्विषदं नोदेतुमईतीत्यर्थः । सत्ताया अनागन्तुकत्वमस्याह-"तथाहमेवेदानी जानामी"ति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानातीतानागतत्वेडिप प्रमातः सदा वर्तमानत्वेनातुभवादप्रच्यतस्व-भावस्य नागन्तुकं सत्वम् , त्रैकारयावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्तमानाः बावर्तमानमागन्तकावं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति । "अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य" इति । (४)प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोपन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदः स्यथाभावो मृतस्य तु भाविष्यतीत्यत आह —"तथा भस्मीभवत्यपी"ति । यत्खळ सरस्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयावमन्यतो वाधकादवसातव्यम् , वाधकं च घटादानी स्वभाबाद्विचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तद्रस्यात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तमबाधिताः सःस्वभावस्यानिवेचनियस्वकल्पनाप्रमाणाभावात , तदिदमुक्तं--"न सः म्भावयितुं शक्य"मिति । तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुःपत्यनुमानं दृषायत्वा

(२) भाष्योक्तश्चन्यवादप्रसङ्गस्य तन्मतेनेष्टापात्तमाशंक्याह श्चन्यवादश्चेति ।

⁽१) नन्बहैतवादिमते कथमाकाशादेर्विभक्तत्वमत आह आत्मान्यत्वे सतीति । वस्तुतो विभक्तत्वा-मोवय्यविद्ययाऽऽकाशादेरन्यत्वकत्पनायां सत्यामस्ति विभक्तत्वमित्यर्थः ।

⁽३) आस्मन उपादानत्वं समर्थयन्नाहेतदुक्तामिति । आकाश्चेदेमीवकार्यत्वात्सीपादानत्वं तदुपादानस्य च श्चतावात्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

⁽४) प्रकृतीति । ज्ञा इतिधालंबाः प्रकृतिः, तब्य इति प्रत्ययः, ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्यान्यथाभावीक्तिः विशेषणीभृतज्ञानेपि इष्टन्येत्यर्थः ।

नैकान्तिकत्वेनापि दूषयति — "यत्तूकं समानजातिय"मिति । नाप्यनेकमेवोपादान सुपादेयमारभते, वत्र हि क्षीरं दिधमावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्यु । पगन्तव्यं, किन्तुपात्तमेव (१)क्षीरमेकमुपादेयदिधमावेन परिणमते, यथा निरवयवपरमाणु । वादिनां क्षीरपरमाणुदंधिपरमाणुभावेनेति । शेषमितिरोदितार्थम् ॥ ७ ॥

एतेन मातारिइवा च्याख्यातः॥ ८॥

यद्यभ्यासे भृयस्त्वमर्थस्य भवति नात्पत्वं दूरत एवोपचिरतत्वं, हन्त भोः पनवस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । वायुश्चान्तिरिक्षमेतदमृतमिति ह्योरमृतत्वमुक्ता पुनः पवतस्य (१)विशेषेणाह—"सेषाऽनस्तमिता देवता यहायु"रिति । तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृतत्वमि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं, तिद्दमुकं भाष्यकृता—"अस्तमयप्रतिषेधादमृतः
त्वश्चषणाद्ये"ति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो द्वितः । एवं प्राप्तं,

उच्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानास्मितिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थस्य व्याक्यान्तदुपपादनार्थस्य व्याक्यान्तदाणां तेषामि(४) चाद्वेतकममितिपादकानां मातिरिश्वोत्पत्तिपादकानां बहुलमुपलक्षेर्मुख्यभूयस्रवाभ्याममृषां श्रुतीनां बळीयस्त्वादेतदनुरोघेनामृतत्वास्तमयप्रतिषे धावापेक्षिकस्त्वेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः॥ ९॥

नतु न चास्य कश्चिज्जनितेस्थात्मनः सतोऽकारणत्वश्चतेः कथमुस्पत्याश्चद्धा, न च वचनमहृष्ट्वा पूर्वः पक्ष इति युक्तमधीतवेदस्य ब्रह्मिज्ञासाधिकाराददर्शनातुपपत्तेरत आह—
"वियत्पवनयो"रिति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानस्तमयत्वश्चती श्चुत्यन्तरिवरोधाः
दापेक्षिकत्वेन नीते, एवमकारणत्वश्चुतिरात्मनोन्निवरफुलिङ्गदष्टान्तश्चतिवरोधात्प्रमाणान्तरिवरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या, (५)न चात्मनः कारणवत्त्वेऽनवस्था लोहगन्धितामावहत्यनादित्वात्कार्यकारणपरम्पराया इति भावः । "तथा विकार्य-" इति प्रमाणान्तरिवरोधो दर्शितः । एवं प्राप्ते, वच्यते—स्रदेकस्वभावस्योत्पत्यसम्भवः । कृतः ? "अनुपपत्तः"।
सर्वेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति वाधके नान्यथायितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सर्वेनाः

(२) अन्तारिक्षमुक्त्वेत्यर्थः, अन्यथाऽन्तरिक्षसहितवाय्वतुत्पन्तिवादिवाव्यमात्रोदाहृतावन्तरिक्षोत्पन्तेः पूर्वमुदाहृतेर्वाग्रानेत्रात्वानिकार्योपचारिकी स्यादिति ।

(३) तद्धपपादानर्थस्वाचिति । चृहदारण्यके खल्बननेन द्वातस्तर्व वेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रति-ज्ञातं, वायुख्यान्तरिक्षमित्यादि वावयन्स्वात्मकार्यवाय्वादिपदर्शनेन तद्धपपादकमित्यर्थः ।

(४) प्रधानेनाप्रधानबाधमुक्तवा ग्रुणभूतावान्तरवाक्येरपि बहुभिर्वाग्रुनित्यत्ववाक्ययोर्बोधमाह् तेषा-मपीति । अवान्तरवाक्यानां मध्ये इदं सर्वे यदयमात्मेत्यायद्वेतप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः ।

. (५) नतु यदात्माऽऽत्मान्तरं प्रति कारणन्तिर्हि तस्याप्यन्य इत्यनवस्थित्याशङ्क्र्याग्निविस्फुलिङ्गवदना-दित्वात्र दोष इत्याह नचेति ।

⁽१) बिद्धमेव, निंद दिषभावसमये क्षीरं नृत्यति यतस्तद्वयवानामारम्भकत्वं कल्येतेत्यर्थः । नद्ध दिष अनेकोगदानं कार्यद्वयवात्पटविद्यनुमास्यते तत्राह—यथेति । यथा भवन्मते क्षीरे नष्टे तदारम्भक-परमाणी दस्यारम्भाय क्षीरर शदिव्यतिरेकेणान्ये रसादय उदयन्ते नेषां चैकारभ्यत्वमेवं दिशोशि किं न स्यात, तस्यापि दुग्धसंस्थानमात्रत्वेन गुणवद्द्वयान्तरत्वानभ्युपगमादिति भावः ।

तुभूता अपि कतिपयकालकलातिकमे विनश्यन्तो दश्यन्ते इत्यन्ति विनश्यन्ते। दिति । न चारमा ताद्दश्यस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्तमानैकस्वभावत्वेन प्रासिबेस्तादिद्दमाइ—"सन्मात्रं हि ब्रह्मे"ति । एतदुक्तं भवति—यस्वभावाद्विचलित तदनिर्वचनीयं निर्वचनीः योपादानं युक्तं, न तु विपर्थयः, यथा रज्जूगदानः सर्पे न तु सर्पेपादाना रज्जुरिति, यग्योस्तु स्वभावाद्प्पच्युतिस्तयोनिर्वचनीययोनिर्वयोपादानभावो, यथा रज्जुरुक्तिकयोरिति । न च निरिधष्ठाने विश्वम इत्याह—"नायस्वत" इति । न च निरिधष्ठानश्रमपरम्परान्तादितत्याह—"मुल्जप्रकृश्यनभ्युपगमेऽनचस्थाप्रसङ्गादि"ति । (१)गरमार्थिको हि कार्यकारणभादोऽनादिनीनवस्थया दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतानिषेधाधिकारे तदत्र न प्रस्मतैव्यम् । तस्मान्नासदिधिष्ठानविश्रमस्मर्थनाऽनादित्वेनोचितत्यर्थः । अभिवस्फुलिङ्गश्रुतिश्रोपाधिकद्भपपेक्षया नेतव्या । शेषमनिरोदितार्थम् । ये तु गुणदिक्कालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयाद्वकुस्तैः(२) सतोतुपानितिरिति क्रक्षेत्रन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या, स्वादिविद्वकालान्तिति वर्षकेति व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या, स्वादिविद्वकालान्ति। तदास्तां तावत् ॥ ९॥

तेजोतस्तथाद्याह ॥ १०॥

यद्यपि वायोरमिरित्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरुपपद्विभक्तेर्बळीयसीति नेयमानन्तर्यं-परा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविराचेन दुर्बळाप्युपपद्विभक्तिरेवात्रोचिता । ततसानन्तर्यदर्धन-परेयं वायोरमिरिति श्रुतिः । (३)न च साक्षाद्बद्दाज्ञत्वसम्भवे तद्वंश्यत्वेन तज्जत्वं परम्पर-याश्रयितुं युक्तम् , वाजपेयस्य पशुयुपवदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—युक्तं पश्चयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नात्वातत्र साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धे वस्त्रेशेन परम्पराश्रयणम् , इह तु बायोर्ष्रद्वाविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोनन्यत्वाद्वायूपादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तः कारकविभक्तेषेळीयस्त्वानुरोधेनोभयथो(४)पपयमानाः श्चतयः कांस्यभोजिन्यायेन(५) नियम्यन्त इति युक्तमिति राद्धान्तः। "पारमपर्यज्ञत्वेपी"ति भदकस्पनाभिप्राणं यतः पारमार्थिकमभदमाह—"वायुभावापन्नं ब्रह्मे"ति । "यथा तस्याः शूत्र्यं भिति तु दशन्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् १०

(३) नतु श्रुतयः परम्परया ब्रह्मजस्वेपि योक्ष्यन्तेऽत आह बचेति । बाजपेयस्य यूप इतिवद् यत्प-

रम्पर्या तज्जत्वं तत्साक्षाह्रसज्जत्वसंभवे सति न युक्तामिति योजना :

(४) वायुभावापन्त्रबद्धाजत्वे केवलब्रह्मजत्वेपीस्यर्थः ।

⁽१) अनादित्वात्रावस्थादोषमावहतीत्युक्तत्वाद्गाध्यायोगमाञ्जङ्क्याद पारमार्थिको हीति । भाष्येऽनव-स्थाञ्चव्देन प्रमाणाभाव उच्यते । आञ्चिविस्फुलिङ्गादेर्डि काचित्कार्यकारणभावस्य प्रामितत्वातः प्रागण्येविमिति परम्परा स्यादत्र तु विकारस्य सतो ब्रह्मणः समारोपिते काचित्समारोपः स्यात्सः च न प्रामित इत्यपरिनिष्ठेत्यर्थः।

⁽२) भास्करैः, सतो विद्यमानस्य गुणादेनिःयत्वासम्भवः, कुतः ? अद्वितीयभुःयतुपपत्तिरित्यध्याहारः क्रेञः, किञ्च तैरश्रुतोत्पत्तिकानामनुत्पत्तिशक्कानिरासोऽभिकरणार्थ इत्युच्यते, ततश्च श्रुतिविरोधापारिहारातः पादासक्कतिरित्याहाविरोधेति ।

⁽५) कस्पिमोजिन्यायेनेति । यथा कस्यचिन्छिष्यस्य कास्पमोजित्वं नियतमुपाध्यायस्य त्वनियत-पात्रमोजित्वन्तत्र यदि तयोः केनचिन्निमिन्तेनेकपात्रे मोजनं प्राष्तुयात् तदाऽप्रधानस्यापि ज्ञिष्यस्य धर्माबा-धायोपाध्यायोपि कास्यमोजित्वेन नियम्यत इति ।

आपः ॥ ११ ॥

निगद्व्याख्यातेन भाष्येण ब्याख्यातम् ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपदाव्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अश्वराब्दोयं (१) ब्युरपस्या च प्रसिद्धा च व्रोहियवादो तिह्नकारे चौदने प्रवर्तते । श्रुतिअ प्रकरणाद्बळीयसी, सा च वाक्यश्वेषेणोपोद्धाळिता यत्र क चन वर्षतिखेतेन, तस्माद्भ्यबहार्यं व्रोहियवायेवात्राद्भ्यो जायत इति विवक्षितम् । काष्ण्यंमपि हि सम्भवति कस्यचिद्
दनीयस्य, निह पृथिव्यपि कृष्णा, लोहितादिक्षपाया अपि दर्शनात् । ततस्य श्रुरयन्तरेणा'द्भ्यः
पृथिवी, पृथिव्या ओषघय' इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः । (२)श्रुरयोविरोधे वस्तुनि
विकल्पानुपपत्तरन्वतरानुगुणतयान्यतरा नेतन्या । तत्र किमद्भ्यः पृथिवीति पृथिवीशव्दोखपरतया नीयतामुताष्मस्जतेत्यष्ठ श्रुव्दा श्रुरयेवीपरतयेति विश्वये(३) महाभृताधिकारानुरोधातः
(४)प्रायिककृष्णकपानुरोधाच 'तद्यद्यां शर आसीदि'ति च पुनः श्रुरयनुरोधाच्च वाक्यशेषः
स्य चान्यशाप्युपपत्तरस्वाव्दोऽषकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः ॥ १२॥

तद्भिष्यानादेव तु तिहिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

सृष्टिकमे भूतानामित्रिष उक्त इदानीमाकाशादिभूतािषष्ठात्रयो देवताः किं स्वतन्त्रा एनोत्तरोत्तरभृतसर्गे प्रवर्तन्त उत परमेश्वरािषष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्रा काशाद्वासुर्वायारे मिरि'ति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणामानात् , (५)प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणािष मूळकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तः, स्वतन्त्राणामेवाः काशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयोनित्वस्याघात इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिषीयते — आकाशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां केवलानामुपादानमानमानक् क्षेते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाषिष्ठातृत्वम् । (६)न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतद्व्ये कान्तिकं, परतन्त्राणामिष तेषां बहुलमुपलक्षेत्र्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामङक्स्याय स ईश्वर एव तेनतेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावातिष्ठमानः स्वयमिष्ठाय निमित्तः कारणभूतस्तन्तं विकारं वाक्वादिकं सजतीति युक्तम् , इत्रथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यान्तामिति । 'परमेश्वरावेशावशा'दिति । परमेश्वर एवा(७)न्तर्यामिमावेनाविष्ट ईक्षिन

⁽१) योगवृत्त्याध्वयवार्थेन, प्रसिध्या-रूढ्या ।

⁽२) न महाभूतपकरणमात्रादत्रश्रुतिवाधः किन्तु लिङ्गपकरणसाहितसाभ्यासश्रुत्येत्याह श्रुत्योरित्यादिना

⁽३) सन्देहें।

⁽४) लिङ्गमाह प्रायिकोति । तदिति । तत्-तत्र सृष्टिकाले, यत्-यः अवा शरः मण्डः (घनीभाव) आश्वीत्स प्राथिव्यमवत इति पुनः श्रुतेरर्थः । नतु वर्षणाद्भूपिष्ठत्वप्रातिक्व्यलिङ्गमत्रश्चेतरप्यतुप्रादकं स्यादत आह वाक्यश्चेषस्यति ।

⁽५) नतु 'सोऽकामयते'ति परमात्मम्हनावं कृत्वा 'तद्वद्वात्मानं स्वयमकुरुते'ति कर्तृत्वं श्रूयते, 'यः पृथिन्यां तिष्ठस्यमयती'ति च नियन्तृत्वं लिङ्कमीश्वरस्यास्ति तत्कथं देवतानां स्वातन्त्र्येण कार्यनियन्तृत्वमतः आह प्रस्तावस्येति । पारम्पर्येणापि-अभिमानिदेवताद्वारेणापि ।

⁽६) देवतालक्षणमङ्गीकृश्याप्याह नचेति।

⁽ ७) माध्ये परमेक्वरावेक्को जीवापात्तिरिति भ्रमं निरस्यति अन्तर्यामिभावेनेति ।

ता, तस्मारसर्वस्य कार्यजातस्य साक्षारपरमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न श्वकाशादिभा-क्मापन्नः, आकाशादभावमापनस्तुपादानामिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपचते च ॥ १४॥

उत्पत्ती महाभूतानां कमः श्रुती नाप्ययेऽप्ययमात्रस्यः (१)श्रुतत्वात् (२)। तत्र नियमे सम्भवित नानियमो व्यवस्थाराहितो हि सः। न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युज्यते। (३)तत्र क्रमभेदापेक्षायां कि दृष्टोप्ययक्षमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियामकोस्त्वाहो, श्रीत उत्पत्तिक्रम इति विशये श्रीतस्य श्रीतान्तरमभ्यहितं समानजातीयत्या तस्यैव बुद्धिसान्निः ध्यात्। न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात्। तस्माच्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्षमो नियम्यत इति माप्ते

उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खल्ल्यतिकमो नियामको भवेत्, न त्वस्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुरयनुसारिणोप्ययक्रमस्य वाध्यमानःवात्। (४)तः स्मिन् हि सरयुपादानोपरमेप्युपादेयमस्तीति स्यान्न चैतदस्ति। (५)तस्मात्तद्विरुद्धदृष्टकमावरोध्यादाकाङ्क्षेव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यस्वात् तस्य, तदिद्मुक्तं सूत्रकृतां उपपद्यते चे निति। भाष्यकारोप्याह—"न चास्नावयोग्यत्वाद् प्ययेनाकाङ्क्यत" इति। तस्मादुरपत्तिकमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्न्यायमुका च स्मृतिहक्ता ॥ १४॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तस्त्रिङ्गादिति चेन्नाविद्योषात् ॥ १५ ॥

तदेवं भावनोपयोगिनौ (६)भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य बुद्धीन्द्रयमनसां कमं विचारयति । अत्र च विज्ञायतेनेनेति न्युत्पत्या विज्ञानज्ञान्देनेन्द्रियाणि च बुद्धं च बूते । (७)तत्रेतेषां कमापेक्षायामात्मानं च भूतानि चान्तरा समाम्नानात्तेनैव पाठेन कमो नियम्यते ।
तस्मात्पूर्वोत्पात्तिकमभङ्गप्रसङ्घः । यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भृतानीति प्रतीयते, तः
समादात्मन आकाश इति भज्यते । (८)अन्नमयमिति च मयडानन्दमय इतिवद् न विकारार्थं इति प्राप्ते,

- (१) ययप्यत्र श्रुतिादिमितिषेषा न परिह्नियते तथाप्युत्पत्तिकामे निरूपिते लयकामा बुद्धिस्था विचार्यत इति प्राप्ताङ्गिक्यो पादावान्तरसङ्कती वोध्ये।
 - (२) यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्तीति भुतौ लयमात्रमुक्तं न क्रम इति भावः।
 - (३) संशयमाह तनिति।
- (४) लोकदृष्टपदार्थबोधाधीना हि श्रुतिरतः श्रुतिसिन्निहितादपि सौ।किकः क्रमः सिन्निहिततर इति तेन तद्वाधनं युक्तिमित्यर्थ:। दृष्टक्रमण श्रीतबाधे हेन्दन्तरमाह तस्मिन्निति ।
- (५) अनाकाङ्काखुपबंहरति तस्मादिति । तस्य कार्यक्षत्तापादकस्योत्पात्तिकमस्य विरुद्धो यो विपरीत-ऋभस्तस्यावरोधात्मस्यन्धादित्यक्षरार्थः ।
- (६) इयं पूर्वाधिकरणानां प्रयोजनोक्तिः । भूतोत्पत्तिलयज्ञीलनं ह्याँदेतब्रह्मध्यानोपयोगीति बुध्याद्य-त्वत्तिक्रमिवचोरोपि तत्फलभूत एव । नतु सूत्रे विज्ञानक्षण्दययोगात्तस्य च बुद्धिवृत्तौ प्रसिद्धेः कथं बुद्धीन्द-याणाप्रत्यत्ति।विन्तेत्यत आह अवेति । अध्यवसायवती बुद्धिः संज्ञायादिमन्मन इति तयोर्भेदः ।
 - (७) पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।
- (८) नतु यदि साक्षादात्मकार्याणीान्द्रियाणि, कथं तद्येत्रादिमयत्वम्मनआदीनामान्नायतेऽत आहान्त-मयमिति।

अभिधीयते—विभक्तत्वात्तावन्मनःप्रसृतिनि कारणापेक्षायामन्नमयं मन इत्यादिलिङ्गश्र-वणादपेक्षितार्थेकथनाय विकारार्थत्वमेव मयदो युक्तमित्रथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत , (१)न च तदिप घटते, नद्यश्रमयो यङ्ग इतिवदश्रप्राचुर्यं मनसः सम्भवति, एवं चेद्भृतिविकारा मनश्राद्यो भृतानां परस्तादुत्पचन्त इति युक्तम् । प्रौडवादितयाऽभ्युपेत्पाह—"अध त्व-भौतिकानी'गति । भवत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न खत्वेतावता भृतेरात्मनो नोत्प-त्तव्यम् , तथा च नोक्तकम(२)भङ्गप्रसङ्गः । विशिष्यते भिद्यते भज्यत इति यावत् ॥१५॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तर्व्यपदेशो भाक्तस्त-

(३)देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाम्ने शरीराय श्राद्धादिकरः णानुपपत्तः। (४)तम्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वे मन्वानस्य पूर्वः पक्षः (५)मुख्यत्वे शास्त्रोन्धामुध्यिकस्वर्गादिकलसम्बन्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधाद् लौकिकव्यन् पदेशो भाक्तो व्याख्येयः। भाक्तिश्व शरीरस्योत्पाद्द्विनाशौ ततस्तत्संयोग इति। जातकर्मादि च गर्भवीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम्। अत एव स्मरन्ति—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवामिति । तस्मान शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यो जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यप-देशस्याश्चान्तिमूलत्वमभ्युपेत्याचिकरणम् । उक्ता त्वध्यासमाध्येऽस्य श्चान्तिमूलतेति ॥१६॥

मा भूतामस्य शरीरोदयन्ययाभ्यां स्थूलानुत्पत्तिविनाशो, आकाशादिरिव तु महासर्गादी तदन्ते चोत्पत्तिविनाशो जविस्य भविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते—

नात्माऽश्चतार्नित्यत्वाच ताभ्यः ॥ १७ ॥

विचारमूलसंशयस्य बाजिमाह—"श्रुतिविद्यातिपत्तेरिते?'। तामेव दर्शयति— "कासुचिद्धि श्रुतिब्वि"ति। पूर्वपक्षं ग्रह्णाति—"तत्र प्राप्त"मिति। (६)परमास्मन-स्ताबद्धिरुद्धधमंससर्गादपहतानपहतपाप्तस्वादिलक्षणाज्जीवानामन्यस्वम्। ते चेन्न विकारास्त-तस्तत्त्वान्तरस्व बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधः। ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रातिज्ञाविरोधश्च। तस्माच्छु-तिभिर्त्रज्ञायते विकारस्वम्। प्रमाणान्तरं चात्रोक्तं "विभक्तस्वादाकाज्ञादिवदि"ति। यथा प्रनेः स्रुति विस्फुलिङ्गा' इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारस्वं जीवानां दर्शयति। यथा स्रुतीप्तात

⁽१) प्राचुर्यार्थत्वे ६नपेक्षितं प्राचुर्यद्वक्तं भवेदित्यर्थः । तदापे-प्राचुर्यमपि । अञ्चकार्यत्वं तु मनसि । घटते अञ्चोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्या दर्शितस्वादित्यवधेयम् ।

⁽२) भूतानां मध्ये आकाशः पथमं जायत इत्युक्तकमः ।

⁽३) देवदत्तादिनाम्रो देहवाचकत्वात्कथं भाष्ये जातो देवदत्त इत्यादिव्यपदेशात् जीवजन्मशङ्काऽत आइ देवदत्तादीति ।

⁽४) तस्मात्।

⁽५) श्राद्धादिविधिवैयध्र्यप्रसङ्गात्स्थरः आत्मा न देहेन सह विनश्यतीति सिद्धान्तमाह सुख्यत्वे इति । भक्तिर्प्रणयोगस्तत्संयोग इत्यन्वयः । ज्ञारीरोत्पादिनाज्ञो स्त इति ज्ञोवः ।

⁽६) नतु 'असम्भवस्तु' (२ व्य०३ पाँ०९ स्०) इत्यत्र अझजन्मनिषेधात् कयं तद्व्यातिरिक्त-जीवोस्पत्तिशक्काइत आह परमात्मन इति।

पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पति च तन्नाप्ययं च साक्षाइश्यति । नन्नक्षराद्धादानामु-त्पतिखळ्यावनगम्यते न जीवानामित्यत आह "जीवात्मना" मिति । स्यादेतत्, स्विश्चर्यात्वाकाद्यायुत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पात्तिनाम्नायते, तस्मादाम्नानयोग्यस्यानाम्नानात्तिन्योत्पत्यभावं प्रतीम इत्यत आह "न च क चिद्धश्चर्या" मिति । एवं हि(१) कः स्यां चिट्छाखायामाम्नातस्य कतिपयाङ्गसहितस्य कर्मणः शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत् , तस्माद्वहुत्रअर्थितिवरोधादन्तप्रवेशश्चरितिवर्याकापत्रभावापत्त्या व्याख्येया(२)। तस्मादाकाशवज्जीन्वात्मान उत्पयन्त इति प्राप्ते,

वच्यते—भवदेवं यदि जाँबा ब्रह्मणो भियरेन् न त्वेतदस्ति 'तरसृष्ट्वा तदेवानुप्राविश-दनेनं जीवेने'त्ययविभागश्रुतेरौपाधिकत्वाच्च भेदस्य घटकरकायाकाश्चाद्विरुद्धधमंसंसर्गस्यो-पपत्तः । उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भृयसीनां च नित्यत्वाजत्वादिगोचराणां श्रुती-नां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनोपिहतस्यति च प्रश्नोत्तराभ्या(३)मनेकघोपपादनाच्छ्रसा अविभा-मागस्य च "एको देवः सर्वभृतेषु गृढ्" इति श्रुत्येवोक्तत्वाद्वित्या जीवात्मानो न विकारा न चा-दैतप्रतिश्चाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रेयोज्ञाह्मणं चाधस्ता(४) श्वाख्यातमिति नेह व्याख्यातम् १७

ज्ञो ऽत एव ॥ १८॥

(५)कर्मणा हि जानात्यथीं व्याप्तस्तदभावे न भवति घूम इव घृमध्वजाभावे, सुबुप्यायवन् स्थासुच क्षेयस्याभावात्तद्याप्यस्य ज्ञानस्याभानः। तथा च नात्मस्वभावञ्चेतन्यं तदनुवृत्ताविष चैत न्यस्य व्याचुत्तेः । तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानमावामावयेगितिद्रयादिसन्निकर्षां ध्यमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः । अतः एवेन्द्रियादीनामर्थवरवमितर्था वैय-ध्यमिन्द्रियाणां भवेतः । नित्यचैतन्यश्रुतयम् शक्तयभित्रोयण व्याख्ययाः । अस्ति हि ज्ञानेत्याः दनशक्तिनिका जीवानां,(६) न तु व्योम्न इवेन्द्रियादिसिष्ठकर्षेत्येषां ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्ञदा एव जीवा इति प्राप्ते,

अभियोयते-(७)यदागन्तुकज्ञानं जड्स्वभावं तस्कदा नित्परोक्षं कदा नित्सन्दिग्वं नित्सन्दिग्वं नित्यं नित्यं

⁽१) कचिच्छ्तस्यान्यत्रातुपसंहारे।

⁽२) जीवस्वरूपविकारभावमापय तेन रूपेण शरीरे प्रवेश इस्पेवं व्याख्येयेत्यर्थः ।

⁽३) 'मा भगवान् मुमृहत्, अविनाशी वा अरे अयमात्मा' इत्यादिक्रपाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामित्यर्थः ।

⁽४) 'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच ताभ्यः' इति (१ अ०४ पा० १९ स्०) वाक्यान्वयाधिकरणे।

⁽५) ज्ञानस्यानित्यत्वे युक्तिमाह तार्किकः पूर्वपक्षी कर्मणेति।

⁽ ६) यदि जीवानां ज्ञानशक्तिः स्वाभाविकी न भवेत्तदेन्द्रियादिशक्तिकवेपि न जानीरत्राकाशवत् , न-वैवाभिरयाशयेनाह निविति ।

⁽ ७) व्यतिरेक्यतुमानमात्मनः स्वपकाद्याते प्रमाणमित्याद्रायेन सिद्धान्त्याह यदेति ।

⁽८) यदुक्तमसति कर्मणि न चतन्यमिति, तत्राह तस्मादिति ।

भावे सुबुप्यादौ निवर्तन्ते न चैतन्यमारमस्वभाव इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्यवादिः न्यः श्रुतयो न कथं चित् कछेशेन ब्याख्यातब्या भवन्ति । गम्बादिविषयबुत्युपजने चेन्द्रि-याणामर्थवसेति सर्वमबदातम् ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

ययप्यविकृतस्येव परमाक्षमना जीवमावस्तया चानणुपरिमाणस्वं, तथाप्युतकान्तिगत्याग-तीनां श्रुतेश्व साक्षादणुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोद्यार्थमिदमधिकरणमिश्याक्षेपसमाधानाभ्यामा-ह-"नज चे"ति। पूर्वपक्षं गृह्णाति "तत्र प्राप्तं ताविद्वि"ति । विभागसंयोगात्पादौ हि तुःकान्त्यादीनां फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः । सर्वत्र निरयप्राप्तस्य वा सर्वात्मकस्य वा तदसंभवादिति ॥ १९॥

स्वात्मना चोत्तरयोः॥ २०॥

वरकमणं हि मरणे निरूदम् । (१)तचाचलतोपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिष्ट्रयोपपद्यते न तु गरयागती । तयोबलने निष्कदयोः कर्तस्यभावयोर्ग्यापन्यसम्भवादिति सध्यमं परिमाणं महर्षं शरीरस्यैव, तचाईतपरिक्षायां प्रस्युक्तम् । गःयागती च परममहति न सम्भवती ऽतः पारिशेष्यादणुरवसिद्धिः । गत्यागातिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवः स्य न तु तत्र सतः स्वाम्यानेवृत्तिमात्रामिति सिद्धमित्याह—"सत्याश्च गृत्यागत्यो"िरे ति । इतम देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणीमत्याह—"देहप्रदेशाना"भिति । तस्माद्र-त्यागत्यपेश्चोत्कान्तिरिप सापादानाणुःवसाधनीमत्यर्थः । (२)न केवलमपादानश्चतेस्तच्छरीरप्रः देशगन्तव्यत्वश्रुतेरप्येवमेवत्याह—"स एतास्तेजोमात्रा" इति ॥ २० ॥

नाणुरतक्क्रतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

यत उन्हान्खादिश्रुतिभिजीवानामणुरवं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विका-रतया भेदः, तथा च महत्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यावरोध इत्य-र्थः। यदि जीवा अणवस्ततो योऽयं विज्ञानमयः प्राणिव्यति कथं शारीरो महत्वसम्बन्धियवेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चेदयति—"नन्वि"ति । परिहरति—"ज्ञास्त्रहष्ट्रयां" पारमर्थिकः दृष्ट्या, निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्य एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यास्मनी ब्रह्मस्व प्रतिपेदे एवं विकासणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्तरपरिमाणस्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशन्दं विभन्ते—"साक्षादेवे"ति । उन्मानं विभन्ते—"तथोन्मान्मपी"-ति । (३) उद्भृत्य मानमुन्मानं, बालामादुद्भृतः शततमा भागश्तस्मादपि शततमाददभ्तः

⁽१) तचिति। देहस्वामित्वं हि देहामिमानः, तदेव च जीवनं तन्निवृत्तिश्च मरणमित्यचलतोषि तस्स म्भव इत्यर्थः।

⁽२) न केवलमिति। चछुष्टो वा मूर्जी वा निष्कामतीति अरीरैकरेशानामुस्कान्तानुपादानस्वश्चतरेव केवलमुक्तान्तिरणुत्वसाधनमित्येव न, किन्तु शरीरपदेशानौ हृदयादीनौ गन्तव्यत्वश्चतरप्युत्कान्तिरणुत्वसा-धनमित्यर्थः ।

⁽३) उद्धुत्येति । अवयविनाष्ट्यवसुद्धृत्य विभन्त मानसुन्मानमित्यर्थः ।

श्वाततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । (१)आरामादुद्धृतं मानमाराममात्रमिति ॥ २२ ॥
सूत्रान्तरमवतारथितुं चोदयति—"नन्धणुरवे स्वती"ति । अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैरयोपलव्यः स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

अविरोधअन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्षंयुक्ती हि जीवस्त्वक् च सक्षळशारीरव्यापिनीति त्वग्रध्याप्यारमसम्बन्धः सक्छश्चै-त्योपळव्यो समर्थ इरयर्थः ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैधेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि॥ २४॥

चन्दनिवन्दोः प्रत्यक्षतोरुपीयस्यं बुध्वा युक्ता करूपना भवति, यस्य तु सन्दिरधमणुत्वं सर्वाङ्गणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमीरक्षागिकमपहाय नेयं करूपनावकाशं लभते इति शङ्कार्थः । व च हरिचन्दनिवन्दुद्दशन्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रतिदृशन्तसम्भवेनानैकान्तिकरवा(२)दित्याह—''न चात्रानुमानामि''ति । शङ्कामिमामपाकरोति—''अत्रोच्य-त'' इति । (३)यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं क्षिद्धमात्मनस्त्रथापि वैभवाच्य्रत्यन्तरमु-वन्यस्तम् ॥ २४॥

गुणाबा लोकवत् ॥ २५॥

ये तु सावयवश्वाच्चन्दर्नाबन्दोरणुक्षञ्चारेण देहन्याप्तिरुपपयते न स्वारमनोऽनवयवश्याणुसञ्चारः सम्भवी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते, तान्प्रतीदमुच्यते — "गुणाद्वा छोकविदि"ः
ति । तद्विभजते — "चैतन्ये"ित । यथप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुणखैतन्यं सकलदेहन्यापि,
यथा प्रदीपस्यास्पत्वेषि तद्गुणः प्रभा सकलग्रहोद्रस्थापिनीति ॥ २५॥

एतदि शङ्काद्वारेण दूषिक्ता दशन्तान्तरमाह—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥ तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

"अश्लीयमाणमपि तदि"ति । (४)श्चयस्यातिस्कृमतयाऽतुपलभ्यमानश्चयमिति । सङ्कते—"स्यादेतिदि"ति । विश्लेष्टानामन्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणृनामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च स्वपि विश्लेषः स्कृमत्वाक्षोपलक्ष्यते इति । विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च स्वपि विश्लेषः स्कृमत्वाक्षोपलक्ष्यते इति । विश्लेषः स्कृमत्वाक्ष्यति । विश्लेषः स्कृमत्वाक्ष्यति । विश्लेषः स्कृमत्वाक्ष्यति । विश्लेषः स्कृमत्वाक्ष्यति । विश्लेषः स्वयं । शेषमितिरोहि व्यव्यापि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा स्कृम उपलभ्येत च स्थूल इत्यर्थः । शेषमितरोहि तार्थम् ॥ २६ ॥ २० ॥

पृथगुपदेशात्॥ २८॥

⁽१) बालामदृष्टान्तं व्याचष्टे भारामादिति । आहामस्य तोत्राम्रप्रोतलोहामस्य मान्नेव माना परिमाणं यस्य म्रोऽवरो जीवो दृष्ट इति श्रुस्पर्थो बोध्यः ।

⁽२) चन्दनदृष्टान्तस्यानिणीयकत्वादित्यर्थः।

⁽३) ननुत्कान्त्यादिभुतिभिरेवाःमनोऽणुःवैकदेशस्थावयोः सिद्धौ किमिति श्रुस्यन्तरमुदााह्नयते तत्राह यद्यभीति।

^() सर्वभाऽक्षीयमाणत्वे गुरुत्वादिहानानुपपित्तिरत्याक्षेपे समाधानमाह स्वयस्येति ।

निगद्व्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ २४॥

तद्गुणसारत्वानु तद्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

"कण्टकतोदनेषी"ति । (१)महदल्ययोः संयोगोल्पमवरुणहि न महामतं, न जातुः घटकरकादिसंयोगा नमसो नमो व्यश्तवतेऽपि त्वल्पानेव घटकरकादीनितरथा यत्र नमः स्तत्र घटकरकाशुपलम्भ इति तेऽपि नभःपरिमाणाः प्रसज्येरिन्निति । न नाणोर्जीवस्य सकलः शरीरगता वेदनीपपद्यते । (२)यदाप्यन्तःकरणमणु, तथापि तस्य त्वचा सम्बद्धत्वास्वचय-समस्तरारीरव्यापित्वादेकदेशेप्याधिष्ठिता त्वगाधिष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वा-क्वीणं शैरयमनुभवितुं स्विगिन्दियेण गङ्गायाम्, अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिकेव शरीरप्रदेशे तदनुभवेश्व सर्वाङ्गीणम्, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । (३)कण्डकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलिबचरिति वैषम्यम् । "गुणत्वमेव ही।"ति । इदमेव हि गुणानां गुणत्व यह्रब्यदेशत्वमत एव (४) हि हेमन्ते विषक्तावयवाष्यद्रव्यगतेऽतिखान्द्रे शीतस्पर्शेऽनुभूय-मानेप्यनुद्भृतं ह्वपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धनाहानेप्रकीर्णसूक्ष्मावयनानामति-सान्द्र (५) गन्धेऽतुम्यमाने इपस्पशैं। नातुम्येते, तत्कस्य हेतोरतुद्भृतत्वात्तयोर्गन्धस्य चोदुभूतश्वादिति । न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपुरणात् । अत एव कालपरि बासवशादस्य (६) इतगान्वतोपलभ्यते । अपि च चैतन्यं नाम न गुणा जीवस्य गुणिनः किन्तु स्वभावः, न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्वप्रच्युतेरिस्याह "यदि च चैतन्यीमः"ति। तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणासिद्धे जीवस्याविकारितया परमारमस्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन बुद्धिगुण-सारतया न्याख्येया इत्याह "तद्भणसारत्वादि"ति। तद्भ्याचष्टे "तस्या बुद्धरि"ति। आत्मना स्वसंबिन्धन्या बुद्धेहपस्थापितत्वात् तदा परामर्शः, (७)निह शुद्धबुद्धमुक्तस्व-भावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते, अपि तु योऽयं मिध्याज्ञानद्वेषायनुषक्तः स एव प्रत्याशममनुभवगोचरः । (८)न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाहे

⁽ र) नेतु यदि त्वक्कण्टकसंयोगस्य यावस्थान्यापित्वास्त्रज्ञन्यं दुःखं सर्वाङ्गीणं, तर्हि त्वन्मतेपि जीवस्य सकलदेह्रव्यापित्वास्त्रज्ञावकण्टकयोगस्यापि यावज्जीवव्यापित्वास्कण्टकज्ञवेदनायाः सकलश्चरीरव्यापित्वोपन् सम्भवसङ्गः स्यासन्नाहः महदल्पयोगिति । कण्टकावच्छेदकाल्पते जी वैकदेशे जीवकण्टकसंयोगोः वर्तते न सर्वेन्नत्यर्थः ।

⁽२) नतु यदि महदल्पयोः सँयोगोऽल्पानुरोधी तर्हि जीवमनःसँयोगोपि मनोश्तुरुन्धीतेति न तद्द्रारा सर्वाङ्कीणश्चेरयोपलम्भस्तत्राह यदापीति ।

⁽३) महदल्पयोदित्यादिग्रन्थोक्तं निगमयत्राह कण्टकतोदनस्येति ।

⁽ ४) यतो द्रव्यदेशत्वनियमो यतश्चेकार्थसमवेतगुणेषु कस्याचिद्वद्भवः कस्याचिच नेति सम्भवति अत-एव हित्यर्थः ।

⁽५) अतिघने। (६) कालात्ययवज्ञात्।

⁽ ७) नतु तद्गुणसारत्वादिति हेतुरसिद्धः, स्वत एवाणुरात्मिति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रत्यात्मिनि बुद्धि-गुणाध्यारोपासिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकप्रहणात्तिस्मनारोपासिद्धेश्चेति, अत आह नहीति । अहमितिः प्रतिभासेप्यनविद्धन्नानन्दस्वभावस्यात्मतत्त्वस्याननुभवादारोपसम्भव इत्यर्थः ।

⁽८) नतु किमवच्छित्रस्वभावत्वेन स्वत एव जीव इच्छादिमान् भवेत तत्राह नचेति ।

बालव्यसंभव इति । बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यायेन तद्धमत्वाध्याय उदशरावाध्यस्तरेयन चन्द्रमस् विम्बस्य तोयकम्पे कम्पवश्वाध्यास इत्युपपादितमध्यासमाध्ये । तथा च बुद्धास-पाधिकृतमस्य जीवस्वीमाते बुद्धरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्यण्व्यपदेशभागभवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम् , तथा चोत्कान्त्यादीनामुपपत्तिरिति । निगदन्याख्यातीमतरत । (१) प्रायणेऽसस्वमसंसारिः वा ततस्य कृतविप्रणाशाक्रताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच न दोषस्त इर्शनात् ॥ ३०॥

यावरसंवार्यातमभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्धवा समानः तद्गुणसारत्वादिति । "अपि च मिष्टयात्राने"ति । न केवलं यावस्त्रं सार्यास्ममावित्वमागमत उपपत्तितः श्वेत्यर्थः । "आहित्यवर्णीम"ति । प्रकाशकपमित्यर्थः । "तमस्र" इति । अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदिश्वा साक्षास्क्रस्य मृत्युमविद्यामत्येतीति योजना ॥ ३० ॥

अतुश्यवीं प्रविपक्षी प्रवटयति "नन स्वप्तप्रख्ययो"रिति । "स्ता" परम-रमना । अनुशयबीजपरिहारः । अत्रोच्यते-

पुंस्त्वादिवसस्य सतोऽभिन्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदन्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥

वित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो Sन्यतर्गियमो वान्यथा ॥३२॥

स्यादेतद् , अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसिषधानात्कस्माषित्योपलब्ध्यन्पलब्धी न प्रसाउग्रेते १ क्षश्राहष्ट्रविपाककाटाचित्कत्वास्यामध्येप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य नार्य प्रभन्नः, तावसस्येवान्तःकरणे आस्मनो वेन्द्रियाणां वऽऽस्तां. तत्किमन्तर्गद्धनान्तःकरणेनेति चोद्यति—"अध बान्यतरस्यातमन" इति । अथ वेति धिद्धान्तं निवर्त्तयति—धिद्धाः न्ती बृते—"न चारमन" इति । अवधानं खल्वनुबुम्षा शुश्रुषा वा। (२)न चैते आ रमनी भर्मी, तस्याबिकियस्वात् । न चेन्द्रियाणामेकैकेन्द्रियन्यातिरेकेप्यन्धादीनां दर्शनात् । न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने बाह्य सम्भवतः । तहमादहित तदान्तरं किमपि यस्य चैते तदन्तः करणम् । तदिद्मुकं-"यस्यावधाने"ति । अत्रैवार्थे श्रुति दर्शयति-"तथा चेति ॥ १२॥

कर्ता शास्त्रार्थवनवात् ॥ ३३ ॥

नन् तद्गुणसारत्वादित्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च स्वस्थमेवेति तद्श्युत्पादनम-नर्थंकमित्यत आह-'तद्गुणसारत्वाधिकारेणे''ति । तस्येवेष प्रपन्नो ये (३)पर्यन्त्यासा भोक्तिव न कर्तिति तिन्नराकरणार्थः । (४) शास्त्रफलं प्रयोक्तिरे तल्लक्षणत्वादि श्याह स्म भगः

⁽१) भाष्ये बुद्धिवियोगे स्रत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्र्यायणगोचरामित्याह प्रायण इति । बुद्धिवियोगे चे-नमरणमात्मनस्तदाऽसच्यमथ वियोगनावस्थितिस्तर्द्धसंसारित्वमेवं सति को दोषस्तत्राह ततन्त्रीत ।

⁽२) अतुभूषाशुश्रुषे साश्रये गुणत्वाद्रपवयस्तयोराश्रयस्तन्मन इत्युक्ते सिद्धान्तिनाऽर्थान्तरत्वमाञ्च-कुशाह नचेते इति । (3) 知题知: 1

⁽४) सिद्धान्तमाह शाकाति।

वान् जीमिनिः । प्रयोक्तर्यनृष्ठातिर कर्तरीति यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः ? प्रयोक्तृफल् लसाधनतालक्षणस्वात् शास्त्रस्य विधेः, कन्नपेक्षितीपायता हि विधिः, बुद्धिवत् कन्नां भोकाः बारमा, तती यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुनं तस्य कर्तृस्वं यस्य कर्तृस्वं न च तस्यापेक्षितोपायः हित किं केन सन्नतमिति शास्त्रस्यावर्षकस्वमिवस्यानाभिधयस्वं तथा चाप्रयोजनस्वं स्यात् । (१)यथा च तद्गुणसारतयास्यावस्तुसद्पि भोक्तुस्वं सांव्यवहारिकमेवं कर्तृस्वमि सांव्यवः हारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयस्वं च शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्य इति सर्वमवदः तम् ॥ ३३ ॥

विहारीपदेशात्॥ ३४॥

विहारः संचारः किया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकतुः सम्भवति, तस्मादिष कत्ती जीवः।३४।

उपादानात्॥ ३५॥

तदेतेवा प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्धाः विज्ञानं ब्रहणकाक्तिमादायोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाककुंः सम्भवति ।। ३५ ॥

व्यपदेशाच्च कियायां न चेन्निरंशविपर्ययः ॥३६॥

(२)अभ्युरुवयमात्रमेतन सम्यगुपपतिः । विद्वानं कर्तृं यज्ञं तनुते सर्वत्र हि बुद्धिः क-रणद्भपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वेन तस्या व्यपदेशे विपर्वयः स्याः सस्मादास्मव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्तृति ।। ३६ ।।

स्त्रान्तरमनतारियतुं चोदयति- अत्राह्य-यद्गिति"। प्रज्ञावान् स्वतन्त्र दृष्टमेवात्मनःः सम्पादयेषानिष्टमनिष्टसम्पत्तिरप्यस्योपळभ्यते, तस्माष्ट्र स्वतन्त्रस्तथा च न कर्ता तल्रक्षण-स्वात्तस्यत्यर्थः। अस्योत्तरम्—

उपलब्धिवदानियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्ता प्रयुक्ति न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुक्यते इत्येतावन्मात्र मस्य स्वातन्त्रयं न तु कार्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदर्श हि स्वातन्त्रयं नेश्य रस्याप्यत्रभवतोस्तीत्युत्सक्षसंकथः कर्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकवशादिष्टमिभप्रेप्सुस्त स्वाधनविद्यमणानिष्टोपायं ज्यापारयज्ञनिष्ठं प्राप्तुयादित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न विरोधः । विषयकतृपनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वभावस्य स्वस्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयसुपनयन्ति, तेन विषयाविष्ठक्षमेव वैतन्यं वृत्तिरिति विद्यानमिति चाख्यायतः तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्रयमित्यर्थः ॥ ३ ७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्थय उक्तः संप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्यपुनक्कम् । अ(३)वि

⁽१) भोक्तुरात्मन एव कर्तृत्वमिरयुक्त्वा क्रियाश्रयस्यानित्यत्वं परिहरति यथाचेति । विस्त्वभावत्कं चेद्रोक्तृत्वं मुक्ताविष स्यात् क्रियावेश्वात्मकं चेत्कर्तृत्वमपि तद्वन विरुद्धमिति भावः ।

⁽२) अङ्गीकारमात्रम् , विज्ञान शब्देन कोश्रारूपबुद्धराभिधानादात्मनः कर्तृत्वासाधकत्वादित्यर्थः ।

⁽३) नतु कन्यां बुद्धेनं कारणञ्जाकिः कल्प्यते, सा तु कन्न्येव किन्त्वन्यदास्त तस्याः साधारणं कारण-मतः कथं शक्तिविपर्ययस्तत्राह अविपर्ययायेति। तर्हि सेन मन्मते आत्मेति संज्ञामान्ने विवादो नार्थे इति भावः ।

पर्थयाय तु करणान्तरकरपनायां नाम्नि विसंवाद इति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयित । (१)धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदेवदनीयाः ।
-ययाहुः—'त्रयमेकत्र संयम' (पा॰२ स्०४) इति । अत्र श्रोतङ्यो मन्तन्य इति धारणोः
-पदेशः । निद्ध्यासितन्य इति ध्याने।पदेशः । द्रष्ठन्य इति समोधरपदेशः(२) । यथाहुः 'तः
-देव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपग्रन्थामेव समाधिरि'ति । सोयमिह कत्रारेमा समाधानुपदिः
-रयमान आस्मनः कर्तृस्वमवैतीति स्त्रार्थः ॥ ३९ ।।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह "एवं ताव" दिति । विष्रशति "तत्प्निरि"ति । पूर्वभक्षं गृहाति-''तन्ने'श्ति । बाम्रार्थवस्वादयो हि हेतर आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वामाविके कर्तावे संभवति असरयप्रवादे तदौपाधिकं यक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । (३)न च मुक्तयभावप्रसः न्नोस्यापबादकः, यथा ज्ञानस्वभावो द्वेयामाविपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तस्वभावोपि कियावेशामा-विधि नाक्ष्तां । तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्ते, डिमिधीयते—(४)नित्यगुद्धबु-द्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बुद्धस्वमसस्यपि बोद्धव्ये युक्तं वह्नोरवासस्यपि दाह्ये देंग्युत्वं, तच्छीलस्य तस्यावगमात् । कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशाद्वगन्तस्यम् । नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासकुच्छतस्य संभवति, (५)तस्य च कदाचिदिप असंसर्गे क्यं तच्छाक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसंभवा । तथा च यदि तत्विद्वयर्थं (६) तद्विषयः कियावेशोऽभ्यपेयते तथास्रति तस्त्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावादु भावनाशप्रसङ्गो(७) न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दुःखत्वात् न विगलितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादिश्याशयवानाह "न स्वाभाविकं कर्नुत्वमात्मन"इति । अभिप्रायमबुध्वा चोदयति "नन् स्थितायामपी"ति । परिहरति- "न निमित्तानामपी"ति । शका-शक्याश्रमा शक्तिः स्वसत्त्याऽवश्यं शक्यमाक्षिपति. तथा च तयांऽऽक्षितं शक्यं सदैव स्यादिति भावः। चोदयति—"नन् मोक्षसाधनविधान।"दिति । परिहरति—"न साधनायत्त्रक्ये"ति । अस्मार्कं तु न मोक्षः साध्योऽपि तु ब्रह्मस्वरूपं तच्च निस्ममिति । उक्तमभिप्राय(८)माविष्करोति-"अपि च नित्यशुद्धे"िन । चोदयति-पर एव तर्षि

⁽१) 'देशवन्धश्चित्तस्य धारणा' 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' 'तदेवार्थमात्रानिर्भासं स्वरूपसून्यामेव (भवतीति) समाधिः' (पा॰ २ सू० १-२-३) इति पातञ्चलयोगसूत्रेभ्यस्तेषां स्वरूपं दृष्टव्यम् ।

⁽२) बाक्ययुक्तिभ्यां ब्रह्माणे चितानिवेशात्मकत्वाच्छ्रवणमननयोधीरणात्वं दर्शनस्य साक्षात्कारस्य वृ-चिक्रपस्य ब्रह्मण्यावेशात्स्वरूप ग्रन्थामेव भवतीति अवणादीनां समाधित्वपुक्तं भाष्यकारेणात्रेति भावः।

⁽३) नन्यात्मनो निरुपाधिककर्तृत्वे सुक्ताविष कर्मकर्तृत्वं स्यात्, अन्यथा कथं स्वामाविकं कर्तृत्वन्त-थाच कथं सुक्तिरित्याशकुचाढ न च सुक्त्यभावेति।

⁽४) कियाभ्युपगमे मुक्तिभ्याघात इति प्रतिवन्दीं निरस्यनाह नित्येति।

⁽६५) बतु क्रियावेशाभावेषि तदिषयशाक्तिमत्त्वं स्यात्तदेव च कर्तृत्वामित्याशङ्कचाह तस्यति ।

⁽६) क्रियायोगाविषयशाक्तिसिद्ध्यर्थम् । (१) आत्मानित्यत्वद्वानिरित्यर्थः ।

⁽८) ज्ञानं ज्ञज्ञस्वभावो न कर्तुत्वमित्यभिपायमित्यर्थः।

संसारी"ति । अयमर्थः -परबेश्संसारी तस्याविद्याप्रविकये मुक्ती सर्वे मुच्येरन्नविशेषात्, ततव सर्वसंसारोच्छेदप्रसन्नः, परस्मादन्यबेत्स बुद्धादिसंघात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारी नात्मन इति । परिहरति-"नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वा"दिति । न परमात्मनो मुक्तिः संसारी तस्य नित्यमुक्तस्वान्नापि बुद्धादिसङ्घातस्य तस्याचेतनस्वादपि स्विवयोपस्थापितानां बुद्धादिसङ्घातानां भेदातत्तद्बुद्धादिसङ्घातभेदोपधान आत्मेकोपि भिन्न इव विशुद्धोऽप्यः विशुद्ध इव ततश्चैकबुद्धादिसंघातापगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव बथा मणिकृपाणासुपः धानभेदादेकमेव सुखं नानेव दीर्घमिव बुत्तमिव स्थाममिनावदातमिवान्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तिमवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गस्तरमाञ्च परमात्मनो मोक्षसंसारी नापि बुद्धादिसंबातस्य किन्तु बुद्धायुपहितस्यात्मस्यभावस्य जीवभावमापन्नस्येति परमार्थः । अत्रैबान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति — 'तथा चे"ति । इतस्रीपाधिकं यदुपाध्यभिभ वोद्भवाभ्यामस्याभिभवोद्भवौ दर्शयति श्रुतिरित्याह्-"तथा स्वप्नजागरितयो"रि-ति । अत्रैवार्थे सूत्रं व्याचष्टे—''तदेतदाहे''ति । सम्प्रसादः—सुपुप्तिः । स्यादेतत् , तक्षाः पाण्यादयः सन्ति तैर्यं वास्यादीन् स्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनः प्रस्तीनि व्यापारयेदिति वैषम्यं तक्ष्णो दृष्टान्तेनेत्यत आह — "तश्चदृष्टान्त अवे"ति । यथा स्ववारीरेणोदासीनस्तक्षा सुखी वास्यादीनि त करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वारमनारमोदासीनः सुखी मनःप्रमृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःस्तीत्येतावताऽ स्य साम्यं न तु सर्वथा । (१)यथाऽऽस्मा च जीवोऽवयवान्तरानपेक्षः स्वश्ररीरं व्यापारयः त्येवं मनःप्रस्तीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणासिक्के नियोगपर्यनुयोगानुपपात्तः । पूर्वपक्षहेतूननुभाष्य दूषयति—''यन्क"मिति । यत्परं हि साम्रं स एव शास्त्रार्थः । कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तद् न कर्तृस्वेकपपरम्, तेन यथा लोकासिद्धं कर्त्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्त्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृंश्वमवगमयितुमुत्सहते, (१)तस्मात्तत्त्वमसीत्यायुपदेश विरोधादविवाकृतं तदवतिष्ठते । चोदयति—"नतु सन्ध्ये स्थान"इति । शौपाधिकं हिं कर्तृत्वं नोपाध्यपगमे सम्भवतीति स्वामाविकमेव युज्यत इत्थर्थः । अपि च यत्रापि कर-णमास्त तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणात्स्वामाविकमेव युक्तामित्याह—''तथोपाद नेपी"ति । तदेतत्परिहरति—"न ताचत्सान्ध्य"इति । हपाध्यपगमोऽसिद्धोन्तःकरः णस्योपाधेः सम्बेप्यवस्थानादित्यर्थैः । अपि च स्वप्ने यादशं ज्ञानं तादशो विद्वारोपीत्याह-'विद्वारोपि च तन्ने''ति । ''तथोपादानेऽपी'गति । यद्यपि कर्तुविभाक्तिः केवले कर्तिरि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृस्वं न शुद्धस्य, नहि परशुसहायच्छेता केवल रछेला भवति । (३)ननु यदि न केवलस्य कर्तृःवमि तु करणादिसहितस्यैव, तथा सति करण-दिष्यपि कर्तविभक्तिः स्यात्र चैतदस्तीत्याह—"भवति च लोक" इति । करणादिष्यपि

⁽१) तक्षणि विवक्षितिविवेचनेन स्नाम्यमुक्त्वा सर्वथा समं बृष्टान्तमाह यथेति । यः वैर्यति स पा-ण्यादिभिरेव वेरयतीति नियोगेन नियमेन पर्यनुयोगो नियोगपर्यनुयोगस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः।

⁽२) नन्वतःपरादपि देवताविग्रहादिवःकर्ता प्रतीयतामित्यत आह तस्मादिति ।

⁽ ३) नतु ययन्याधीनस्यापि स्वातः त्र्यवाचिनी कर्तृत्वप्रतीतिस्तक्षीतिप्रसङ्गः स्यादत आह नतु यदीति ।

कर्तविभक्तिः कदाचिदस्येव विवक्षावशादित्यर्थः । अपि चेयमुगदानश्चातिः करणव्यापारो॰ प्रममात्रपरा न स्वातन्त्रयपरा, कर्तृविभिक्तिस्त भाकी कुलं पिपातेषतीतिवदब्दिप्वंकस्य करणव्यापारीपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—"अपि चाहिमन्त्रपादान" इति । यस्तवयं व्य-पदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिरभ्यचयमात्रमेतदिति तदितः समुस्थितम् । "स्ववंकारकाणाः मेहे शति । विक्लियनित तण्डला उदलन्ति काष्ट्रानि विभित्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कतित्वम । तत्कि बुद्धादीनां कर्तत्वमेव न करणत्विमत्यत आह—"उपलब्ध्यपक्षं त्वेषां करणत्वम" । नन्वेवंसति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमहिरवत्यत आह-"न च तस्यामुपलब्धावप्यस्य स्वामाविकं कर्तृश्वमस्ति, कस्मात ! नित्योपलब्धिस्वरूपः त्वादा"रमनो नहि निर्थे स्वभावे चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नास्योपलब्धौ स्वामाविकं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम् , नापि बुद्धयादेरुपलाव्यकर्तृत्वमात्मन्यस्यतं यथा तद्भतमध्यः वसायादिकत्तिसमाह-"अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपळब्धुभीवितुमहीति"। कुतः ? ''अहंकारस्याप्यपलभ्यमानत्वात्'। नहि शरीरादि यस्यां कियायां गम्यं तस्यामेव गन्त भवति । एतद्रकां भवति —यदि ब्राह्मिएलब्धी भवेत् ततस्तस्या उपलब्धुः रवमात्मन्यध्यस्येत । न वैतद्दित, तस्या जडत्वेनोपलध्यमानतयोपलव्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धी बुद्धेरकर्तृश्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धृत्वे कारणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे विसंवाद इति तथ भवतीत्याह-"न चैवंस्वति करणान्तरकल्पना" बुद्धेरुपल-च्छ्रताभावात् । (१)तरिकमिदानीमकरणं बृद्धिकपळब्बावारमा चातुपळब्बेरयत आह-"वुद्धः करणत्वाभ्युपगमात्"। अयमभिसंधिः-चैतन्यमुपलाध्वरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कतृंत्वम् , नापि बुद्धेः करणत्वं, किन्तु चैतन्यमेव विषयाविष्ठकं वृत्तिरिति चोपल विदारित चारूयायते(२)। तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्ती बुद्धवादीनां करणत्वमाः समनश्च तद्भवानेनाहंकारपूर्वकं कर्तृश्वं युज्यत इति ॥ ४० ॥

परानु तच्छुतेः ॥ ४१ ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित प्रतिषिदावैयथ्योदिभ्यः ॥ ४२ ॥

यदेतज्जीवानामीपाधिकं कर्नृत्वं तस्प्रवर्तनालक्षणेषु रागादिषु सस्यु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं करुपियुतुमहिति, अतिप्रसङ्गात(३)। न वेश्वरो द्वेषपक्षपातरहितो जीवानसाध्वसाधिन कर्मणि प्रवर्तियितुमहिति येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैविज्यमुपपयेत। (४) प्र हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्मे एव जन्तून् प्रवर्तयेत्राधमें, ततस्य तस्प्रेरिता जन्तवः सवे धार्मिका एवेति प्रस्तिन एव स्युने दुखिनः। स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैविज्यमनुभवन्तीति युक्तम्। एवं च विधिनिषधयोर्थवस्विमतर्था तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतिश्वरेष्

⁽१) ननूपलब्धेनिरयत्वात्तस्यां यदि न कर्षीं बुद्धिस्तदा करणमपि न भवेत्तथा च तस्या उपलिधक-रणत्वप्रीक्षिक्षंचाध्येतस्यीभप्रायेणाञ्चक्कते तत्किमिदानीमिति।

⁽२) एवं च चैतन्यव्यञ्जकवृत्ती बुद्धेः करणस्यं तदुपद्वितस्य चात्मनः कर्तृत्वन्तथाच न प्रसिद्धिवि--रोध इति भावः। (३) रागादिमस्वपसङ्गातः। नतु कर्मापेचत्वाददोषस्तत्राह नचेति।

⁽४) नतु नेदवरस्य धर्मादितन्त्रस्य प्रवर्तकत्वं किन्तु करुणाधीनस्य, तत्राह सदीति ।

अज्ञा जन्तुरनीशोयमारमनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरिता गच्छेरस्वर्गं वा श्वश्रमेव(२) वा ॥

इति स्मृतेश्वेदवरतन्त्राणामेव जन्तुनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईरवर एव विधिनिषेषयोः (३)स्थाने नियुज्येत यद्विधिनिषेषयोः फलं तदीद्वरेण तस्म्रितिपिदित्वर्माधः भैनिरपेक्षेण इतमिति विधिनिषेषयोरानर्थक्यम् । न केवलमानर्थक्यं विपरीतं वापयत इत्याह—''तथा विद्वितकारिण'मिति । पूर्वोक्तश्च दोषः इतनाशाक्रताभ्यागमः प्रस-ज्येत । स्रतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४१-४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥
मन्त्रवर्णाच ॥ ४४ ॥
अपि च स्मर्थते ॥ ४५ ॥
प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह—जीविद्वदयो"रिति। (४) उपकार्योपकारकमानः प्रयोज्यप्रयो-कढभावः। अत्रापाततो विनिगमनाहेतोरभावादिनयमोऽनिश्वय इत्युक्तम्, निश्वयहेत्वाभास-दर्शनेन(५) भेदपक्षमालम्ब्याह—''अथवे"ति। ईशितव्येशितृभावश्वान्येक्यान्वेब्यूमावश्व

⁽१) अत्यन्तपराधीने न विधिः प्रवर्तक इति भावः।

⁽२) नरकगर्तम्।

⁽३) विधिमतिवेधयोरीकवर एव नियोज्य इति भ्रमं निवर्तयति स्थाने इति ।

⁽४) जीवेश्वरयोरूपकार्योपकारकमावाभ्युपगमादिति भाष्ये उत्पायोत्पादकत्वयुक्तमिति श्रमं व्युद्-स्यति उपकार्येति ।

⁽ ५) निश्चयेति । अभेदश्चतीषु सतीषु भेदो निर्णेतुं न शक्यते इत्याभासत्वमत एका कोटिः भद्जितित्यर्थः ।

नियम्यनियन्तुभावस्य न जीवपरमात्मनोरभेदेऽवकत्यते। (१)न च अद्याद्या अद्यादियात्याः इत्यान्याः अद्यादियादियादनपरा जीवानां महाणो भेदे ऽवकत्पन्ते। (१)न वैताभिभेदोभद्यतिपादनपराभिः श्रुतिभिः साक्षादंशत्यप्रतिपादकाच्य मन्त्रवर्णात् 'पादो-ऽत्य विश्वा भूतानी'त्यादेः 'त्युतेस्य 'ममैवांश' इत्यादेजीवानामीश्वराश्यात्यादिहः, (३)निरति श्रुवोपाधिसम्पदा च विभूतियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि निक्क्ष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते, न हि ताबदनवयवेश्वरस्य जीवाभवितुमहंन्त्यंशाः। अपि च जीवानां मह्यांशत्वे तद्गता वेदना मह्याणे भवेत , पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य । ततस्य मह्याभूयङ्गतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभव-प्रसङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवात् न भूरि दुःखमनुभवति । मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभागिति प्रयक्तेन मुक्तिरनर्थवहुळतया परिहर्तव्या स्यादिति । तथा भेदा-भेद्योः परस्परविरोधिनोरेकत्रासम्भवाचांशत्वं जीवानाम् । न च मह्मव सत्त,असन्तत्तु जीवा इति युक्तम् , सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुद्वापरिहाराभावप्रसङ्गाच्च । (४)तस्मा-जीवा एव परमार्थसन्तो न मह्मैक्सद्वयम् । अद्यैतश्चतयस्तु जातिदेशकालभेदनिमित्तोप-चारादिति प्राप्ते.

अभिधीयते—अनिधगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि, विशेषतः शब्दः । (५)तत्र भेदो लोकसिद्धत्वात्र शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनिधगतत्वाद्दिषगतभेदानुवादेन प्रतिपाद्यनम्हृति । (६)येनं च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामृत्यते अन्ते चेापसंहियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमुः पनिषद्खाद्वेतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा अद्वेतपरा एव युज्यन्ते । न च यत्परास्तदौपचाः रिकं युक्तमभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमिप प्रागेवोपचिरतत्विमत्युक्तम् । तस्माः दद्वेत साबिकं स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनायनिवंचनीयाविद्योपधानभेदादेकस्येव विम्वस्य दर्पणायुपाधिभेदात्प्रतिविम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिद्वारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसं-सारव्यवस्था चोपपद्यते । न च मोक्षस्यानर्थवहुळता, यतः प्रतिविम्बनामिव त्यामतावदातः तादिजीवानोभव नानावदनाभिसम्बन्धो ब्रह्मणस्तु विम्बस्येव न तदिभसम्बन्धः । (७)यथा च स्पैणापनये तत्प्रतिविम्बं विम्बमावेऽवतिष्ठते न कृपाणे प्रतिविम्बत्यस्यविद्योपधानिवगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्तन्त्रत्या न त्वंश इति तात्पर्यार्थः ॥४३–४६॥

स्मरन्ति च॥ ४०॥

(८) सप्तदशसंख्यापशिमितो राशिर्गणः सप्तदशकः। तयथा बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि

⁽१) विरोधोद्दाटनायापरां कोटिमाइ नचिति।

⁽२) व चैताभिरिति, युज्यत इत्यनेनान्वयः। अनेनोभयश्रुतीनामिदरोधाशंका परास्ता वेदितव्या।

⁽३) नतु जीवानामीदवरात्रात्वेडपि नेदवरस्य जीवनियन्तृत्वं चेतनत्वेन जीवैदविशेषादित्याशंकपाह निरातिक्रायति।

⁽४) अविरोधवायाह तस्मादिति । (५) यदुक्तमीशित्रीशितव्यभावश्चेत्यादि तत्राह तत्रेति ।

⁽ ६) प्रमेयत्वापूर्वत्वलक्षणतात्पर्यालेङ्गारहैतश्रुतिर्वलीयसीत्युक्तवोपक्रमायैकरूप्यादपीत्याह येन चेति ।

^(•) ब्रह्मभावं गतस्य समस्तजीवगतवेदनाप्रसङ्ग इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तन्नाह यथाचेति ।

⁽८) 'सतदशकेनापी'ति भाष्योदाहतस्पती सतदशपदं व्याचष्टे सत्दशिति ।

दश, बुद्धिमनसी वृत्तिमेदमात्रेण(१) भिन्ने अप्येकोक्कर्यकमन्तःकरणं, शरीरं, पश्च विषया इति सप्तदशको राशिः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥४८॥ असन्ततेश्चान्यतिकरः॥ ४९॥

अनुज्ञा विधिर्भिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना, अपौरुषेये प्रवर्तियतुर्भिप्रायानुरोधासम्म॰ वात्, कत्वर्थायाममीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तनानुपपत्तेश्व, पुरुषार्थेऽपि नियमांशे (२)ऽप्रवृत्तेः। "कः पुनर्देहसम्बन्धः" इति । न हि कूटस्थनित्यस्यात्मनोपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो ना ऽन्यो वा कश्चित्सम्बन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसन्धिः। उत्तरं "देहादिरयं सङ्घातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः"। अयमधः-पत्यं नास्ति कश्चिदारमनो देहादिभिः पारमार्थिकः सम्बन्धः, किन्तु बुख्यादिजनितात्मविषया विप-रीता वृत्तिरहमेव देहादिसंङ्घातइरयेवंकपा। (३)अस्यां देहादिसंघात आस्मतादारम्येन भासते, सोऽयं सोवृतस्तादारम्यलक्षणः सम्बन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूडाभिसान्धर्वोदयति— "सम्यग्द्शिनस्तहीं"ति । उत्तरं "न तस्ये"ति । यदि स्क्मस्थूलदेहादिसंघातो । Sविद्योपदर्शित एकमेवादितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतमद्धा तद्वन्तं प्रति विधि-निषेधयोरानर्थक्यमेव । एतदेव विश्वदयति- "हेयोपादेययो" रिति । चोदको निग्दा भिसीन्धमाविष्करोति — "शारीरव्यतिरेकद्शिन एव" आमुन्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्ण-मासादिषु नियोज्यस्वमिति चेरपरिहरति-"न, तत्संहतत्वाभिमानात्"। एतद्विभजते-"सत्य"मिति । यो ह्यात्मनः (४)षाट्कैश्चिकाद्देहादुपपस्या व्यतिरेकं वेद, न तु सम स्तबुद्ध्यादिव्यतिरेकं, तस्यासुव्मिकफलेक्विधकारः । समस्तबुद्धादिसङ्गतिव्यतिरेकवेदिनस्त कर्तुभोक्तुश्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्ठचेष्ठाऽभिमानिकलस्य तस्या अप्यभाव।दिति ॥ ४८-४९ ॥

> आभास एव च ॥ ५०॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५१॥ अभिसन्ध्यादिष्यपि चैवम् ॥ ५२॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३॥

येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां वा सुखदुःखन्यवस्थां पारमार्थिकीमिज्छतां वहव आ त्मानः सर्वगतास्तेषामेनैष व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यानप्रति व्यतिकमं तावदाह—"कथ"मिति । (५)यादशस्तादशो गुणसम्बन्नः सर्वान्पुरुषानप्रस्यविशिष्ट इति

⁽१) संज्ञायनिश्चयक्रपवृत्तिभेदमात्रेणेत्यर्थः। (२) गोदोहनादिस्राधनाविज्ञोषानियमांज्ञोपीत्यर्थः।

⁽३) नतु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहायात्मसम्बन्धःवं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आहास्यामिति । आन्त-विषयमिध्यातादात्म्यं सम्बन्ध इति वक्तुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पात्तिरुक्तेत्यर्थः ।

⁽ ४) अस्थिरनायुमज्जात्वङ्गांसन्नोणितानि बद्काशास्तकृतात् शाट्कैश्निकात् स्थूलश्ररीरादित्यर्थः ।

⁽५) निर्विशेषस्य न सुखादिश्वम्बन्धोपीत्याह यादृश इति।

सत्कते सम्बदः स्वान्त्रस्यविशिष्टे । (१)न च कर्मनियन्यना व्यवस्था, कर्प्रणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्व साधारणस्थेनाव्यवस्थातादवस्थात् । चोदयति-"स्यादेतदि"ति । अयमर्थः-न प्रधान स्विवसाति ख्यापनाय प्रवर्तते किन्त प्रकार्थम्, यं च प्रकृषं प्रत्यनेन भोगापवर्गी पुरुषाओं साधितों तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते. पुरुषान्तरं तः प्रत्यसमाप्ताधिकारं प्र-वर्तते । एवं च मुक्तसंसारिक्यवस्थोपपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि भविष्यतीति । निराकरोति-"नहीं"ति । सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात्प्रधानस्य च साधारण्यादमं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः सा धित इत्येतदेव नास्ति । तस्मारप्रयोजनव शेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽस्थया, सा चायुक्ता, द्रेश्वभावादित्यर्थ: । अवत् संस्थानामन्यवस्था प्रवानसम्वायाददृष्टस्य, प्रधानस्य च साधारः ज्यात । काणादावीनो स्वात्मसम्बाय्यद्धं प्रत्यात्ममसाधारणं तत्कृतश्च मनसा सहात्मनः स्व-स्वामिभावलक्षणः सम्बन्धाऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात् , तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधाः रुखेडिव स्वस्वामिभावस्थासाधारण्यादाभिसन्ध्यादिव्यवस्थोपपयत एव । न च संयोगाडिक साधारणः, न हि तस्य मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वामिनाप्यारमसंयोगस्य प्रति संयोगिमेदेन भेदात् । (२)तस्मादारमैकःबस्यागमिसद्दश्वाद्यवस्थायाश्चैकःवेऽि उपपत्तेर्नाने कारमकत्वना गौरवादागमाविरोधाच्चान्त्याविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः-सेदे हि तरकस्पना ततस सेद इति । एतदेव काणादमतद्वणम् . भाष्यकृता त प्रौढवादितयः काणादानप्रस्थप्यद्वष्टानियमादिस्यादीनि सत्राणि योजितानि, सांख्यमतद्वणपराण्येवेति तु राजः यन्ते केचित्तवास्तां तावत् ॥ ५०-५३ ॥

> इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते भगवःपादशारीरकभाष्यविभागे भामस्या द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

(३)यचि बद्दावेदने धवंवेदनप्रतिज्ञातदुपपादनश्रुतिविशोधाद्वहुतराद्वैतश्रुतिविशोधाटच प्राणानां धर्गादौ सद्भावश्रुतिविंगदम्तरवादिश्रुतय इवान्यथा कथिक्रतेतुमुन्तिता, तथाप्यन्य-धानयनप्रकार(४)मिवद्भानन्यथानुपपयमानैकापि श्रुतिर्वह्वीरन्यथयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षय-ति । अत्र नाम्युच्चयतया वियद्धिकरणपूर्वपक्षहेतुन् स्मारयति—"तत्र ताचिद्वि"ति । (५)शाब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्वातिस्तस्या यत्र बाब्दो निवर्तते तत्र तत्रमाणामा-

⁽१) आत्ममनःसंयोगस्याय्यसाधारण्यमाह नचीति ।

⁽२) ययदृष्टाव्यनियमेन न वैशेषिकमतं दूषणीयं कथं तर्हि दूषणीयमत आह तस्मादिति।

⁽ ३) वियदाधिकरणेन गतार्थस्वमाशंक्य परिडरनाह यद्यपीत्यादिना, सर्ववेदनप्रतिज्ञारूपा श्रुतिस्तस्य सर्ववेदनस्योपपादनश्रुतिस यथोक्ता ताभ्यां विरोधादित्यर्थः ।

⁽४) अवान्तर्पलयाभिप्रायम् ।

⁽५) नतु भाष्यकारीयमनाम्नानात्र्याणानामतुत्पित्तानिर्धारणं कथं सङ्गच्छते पुराणनगरस्थानिश्विषु स्वभिन्नारेण प्रमाणामावमाषस्य प्रमेयाभावव्यातत्वाभावात् इत्याशंक्याह शब्दैकेति । यत्र-प्राणलक्षणम् इन् सूते । तद्भावः-प्राणीत्पत्त्यभावः ।

वेन तदभावः प्रतीयते, यथा वैत्यवन्दनतत्कर्षवर्मताया इत्यथः । अत्रापाततः श्रुतिविप्रतिः परयानध्यवसायेन पूर्वपक्षायित्वा ऽथ वेश्याभिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोस्य दर्शितः 'पानव्यापच तद्वि'त्यत्रा(१)श्वप्रतिमहेष्याबाधिकरणपूर्वपक्षसूत्राधंसाहश्यं तदा परास्तृष्टम् । राद्धान्तस्तु स्यादेतदेवं यदि सर्गादौ प्राणसङ्कावश्चातिरनन्ययासिद्धा भवेत् , अन्ययैव स्वेषा सिद्ध्यति । अवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां सृष्टिर्वक्तव्यति तद्याँसानुगक्रमः । तत्राविकारिः पुरुषः प्रजापतिरत्रनष्ट एव त्रैकोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानपेक्य सा श्रुतिरुपपनार्था । तस्माद्भ्यसीनां श्रुतीनामनुमहाय सर्वविज्ञानप्रतिक्षोपपर्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य गौणावे हु प्रतिज्ञातार्थातुगुण्याभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसञ्जात् प्राणा अपि नभोवद्वद्वाणे विकारा इति । न र्च वैस्यवन्दनादिवस्तर्वथा प्राणानामुत्पत्यश्चतिः, कवित् खस्वेषामुत्पत्यश्रवणमुत्पिश्चितिस्तु तत्रतत्र दार्शिता । तस्माद्वेषम्यं चैश्यवन्दनपोषधा(२)दिभिरिति । केचिद्वियदधिकरणव्या-ख्यानेन गौण्यसम्भवा दिति सूत्रं व्याचक्षते—गौणी प्राणानामुस्पत्तिश्रुतिरसम्भवादुस्पतेरिति तद्युक्तम् , विकल्पासद्दवात् । तथाहि -प्राणानां जीववद्वाविकृतम्सात्मतयानुपपत्तिः स्यात् , ब्रह्मणस्तत्वान्तरतया वा ? न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता जन्दात् । तस्मात्तरवा-न्तरतयेषामजुत्पतिरास्थया(३)। तथा च ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनश्रतिज्ञान्याहृतिः समस्त-वेदान्तव्याकोपश्चेत्थेतदाह "वियद्धिकरणे ही"ति ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य साध्यम् ॥ ३ ॥

तत्पूर्वेकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्त्राणमनक्षामुपलक्षणम् । अयमर्थः—यत्रापि तेजःप्रसृतीनां सृष्टौ प्राणः सिंधनीं कोति ब्रें, तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे । तथाहि-यह्मिन् प्रकरणे तेजावकपूर्वकरवं वाक्पा-

⁽१) अस्वेति । पूर्वमीमीसायां 'दोषात्त्वष्टिलौंकिके स्याच्छास्त्राद्धि विदिके न दोषः स्यात् (अ०३ पाव ४ सूव ३४) इत्यत्र दाननिमित्तिष्टः कथिता, सा कि लीकिकेऽनवदाने वैदिके वेति सन्देहे दोषनिच'तार्थखादिष्टेः दोषस्य च न केसरिणो ददातीति प्रतिषिद्धलोकिकादवदान एव सम्म-वास्पैाण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणस्यादिविशेषविधिविद्धिते तु वैदिकेश्वदाने सामान्यानिषेधानवकाशेन दोषा-प्राप्ते लीकिकेऽदबदान एवेष्टिरिति पूर्वपक्षे 'अर्थवादोधनुपपातात्तस्मायज्ञे प्रतीयते (अ ३ पा० ४ सू० ६५) इति सिद्धान्तसूषम् । न तावदाथाश्रुतिजलोदररूपवरुणप्रहदोषो लेोकिकेऽदवदाने सति भवती-ति प्रस्यक्षतः प्रमीयते तत्रानेन दाने दोषः तत्रिर्धातार्था चेष्टिरिति वदतो वाक्यमेदात् तस्मात्पातस्यानुवा-दोऽयम् , ततो यज्ञ संबंधिनि दाने इष्टिरिति । अतःपरं च तस्याः कर्तृचिन्ता कृता तत्परसूत्रेषु, तत्र यज-मानकर्तकत्वमक्तेष्टेः स्थापितम् । एवं च तश्रवत्रतिप्रहेष्ट्यायश्विकरणपूर्वपक्षवद्धौकिके भातुसाम्यार्थे पीत-स्रोमस्य वमने याग इन्दियेण वीर्येण व्यर्ध्यते यः स्रोमं वमतीति दोषात् वमननिमित्तेन्द्रियशोषस्य दर्शनात्र वरुणप्रहवदपातिरित्याधिकाश्रङ्का, वैदिके तु स्रोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाह्रमने न दोष इति । लोके धातु-साम्यार्थत्वाद्रमनस्य तज्जन्येन्द्रयञ्चोषस्य धातुशाम्यकरत्वात्र दोषता, वेदे तु 'मा मे वाङ्कनाभिमिति गा' डाति सम्यगुजरणार्थमन्त्रालेङ्गाइमने कप्रवैग्रण्याहोष इति भावः।

⁽२) उपवासवाची पोषधशब्द इति कल्पतरी ।

⁽ ३) आस्थेयेति । अविद्यादिवदनायभ्यावासिद्धये साक्षिणोऽन्यवभानात्सुतुतेरयुपत्तम्भनसङ्गादित्वर्थः ।

णमनसामाम्नायतेऽश्वमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं ततस्त (१)त्यामान्यात्ववेषामेव प्रा-णानां स्विद्यत्ता, अथ गौणं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामकप्रधाकियायामुपक्रमोपसंहारपर्याः कोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपन्नार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैक तत्रापि प्राणसीष्ठीरिति सिद्धम् ॥ ४॥

ससगतेविंशेषितत्वाच्च॥ ५॥

अवान्तरसङ्गतिमाह —''उत्पत्तिविषय'' इति । संशयकारणमाह वैधाढि"ति । "विश्वयः" संशयः । कवित्यप्त प्राणाः तद्यथा-चक्षप्राणरसनवाकश्रोन त्रमनस्त्वगिति, क्रचिदष्टी प्राणा प्रहत्वेन-बन्धनेन गुणेन सङ्कीत्येन्ते, त्राधा-प्राणरसन-वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वागिति, त एते प्रहाप्रः। एषां तु विषया (२)अतिमहास्त्वष्ठावेव "मा-णो वै प्रदः सोपानेनातिप्रहणे गृहातो अपानेन हि गन्यान् जिल्लती"त्यादिना सन्दर्भेणोक्ताः । क चिक्रव, तव्यथा-सप्त वै शीर्षण्या प्राणाः द्वाववाद्याविति, द्वे श्रीत्रे द्वे चक्ष्यपी द्वे प्राणे एका वागिति सप्त, पायुपस्थो बुद्धिमनसी वा द्वाववाश्वाविति नव । कचिह्रा-नव वै पुरुषे प्रा-णास्त उक्ता नामिर्दशमीति । क्रविदेशदश, दशमे पुरुषे प्राणाः । तद्यथा - बुद्धीव्दियाणि ब्राणादीनि पश्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पश्चारमैकादश, आप्नीति न्याप्नी(३)त्यिश्वष्ठानेनेत्याः स्मा मनः स एकादश इति । कविदादश । 'सर्वेषां स्पर्शानां स्वगेकायनमि'स्यत्र । तद्यथ-रवमासिकारसनचक्षःश्रोत्रमनोहृदयहस्तपादोपस्थपायुवागिति । क्रिचेदेत एव प्राणा अहङ्काः राधिका स्योदश । एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयलां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रश्नपूर्वे पूर्वपक्षं गृहाति कि तावस्त्राप्तं ? "सप्तिवं"ति । सप्तैव प्राणाः । कृतः ? "गतेः" । अवगतेः । "श्रुतिस्यः" 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ती'स्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतितोऽवगतिविशेषणाद्रप्येवमेवेश्याह—"वि-द्योषितत्वाक्य" । "सप्त वै द्योर्षणयाः प्राणा" इति । (४)ये सप्त शीर्षण्याः श्रोत्राः दयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामकाषिण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्त वामेन न पश्यतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति —यद्यापे श्रुतिवित्रतिवेधो यद्यीप च पूर्वसंख्यास न परासां संख्यानां निवेशस्तयाऽप्यवच्छेदकरवेन बहीनां संख्यानामसम्भ वादेकस्यां कर्ण्यमानायां सप्तरसमेव युक्तं प्राथम्बालाचवाच्च, बुत्तिभेदमात्रविवक्षयात्वष्टरंबा दयो गमथितव्या हति प्राप्तम् ॥ ५ ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं ब्यावर्तयति न सप्तेव, किन्तु हस्ताहयोपि प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकाद-

⁽१) तस्मामान्यादिति । अन्नादीनां द्वासवृद्धां मनआदीनां द्वासवृद्धयोर्दर्शनादत्रमयादित्वमिन्द्रियान्त-राणां तुल्यामित्यर्थः ।

⁽२) रागोत्पादनेनेन्द्रियाकर्षकत्वाद्विषयाणामतिग्रहत्वं वोध्यम् ।

⁽३) अधिष्टानेनेति । इन्द्रियाणीति रेाषः। त्वरोकायनं-त्विरिदयमेकमाश्रय इत्यर्थः प्राहकत्वात् ।

⁽४) नतु त्रीर्षण्याः प्राणाः सतेन्युक्तेऽत्रीर्षण्या स्त्रन्ये सन्तीति गम्यते अत आह ये सन्तेति । नात्र सत्तविभिः किन्तु प्राणस्वविभिः, तथा च प्राणान्तरन्यात्वात्तः फलामित्यर्भः ।

शांव बाणानां स्थित इतोइस्मिन् सति सार्वविभक्तिकस्तासः । नैवम् , लाघवाःप्रायम्याच्य सप्तत्विमत्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति । (१)यद्यपि श्रुतयः स्वतःप्रमा गतयाऽनपेक्षास्त -थापि परस्परविरोधाचार्थतस्वपरिच्छेदायालम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इन बिकल्यः सम्भवति । तस्मात्प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा स्रवेगावस्त्रीति मीतः पुरीडाशावदानासंभवात् सम्भवाच्च द्रवावदानस्य स्रवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते(२), एविमहापि रूपादिबुद्धिपञ्चककार्यव्यवस्थातश्रक्षुरादिबुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । नहार न्धादयः सरस्वपीतरेषु प्राणादिषु गन्धायुगलब्दयनुामित सद्भावेषु इतादीनुपलभनते । तथा बचनादिलक्षणकार्येपञ्चकव्यवस्थातो वाक्षाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । निहे जात मूकादयः सस्विपि विहरणायवगतसङ्कावेषु पादाविषु बुद्धीन्द्रयेषु वा वचनादिमन्ते। भवन्ति । एवं कर्मबुद्धीन्द्रयासम्भविन्या संकल्पादिकियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एक-मपि चान्तः करणमने किया कारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्ति। वेकार स्ते हुशो षणहेतः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमव त्वन्तःकरणं मनना(३)न्मन इति चाभिमानादः इंकार इति चाध्यवसायाद्वुद्धिरिति चाख्यायते । वृत्तिभदाच्चाभिष्ममपि भिषामवीपवर्यते त्रयमिति, तत्त्वेन त्वेदमेव भेदे प्रमाण भावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेका दश प्राणा इति श्रुतिराञ्जसी । तद्वागुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्राव्युत्यनुवादे-न(४) सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वा वृणीते इति त्रीन् वृणीत इत्येतदानुगुण्यात् । द्भादशत्रयादशसंख्याश्रुती तु कथंचिद्वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वोपासनादिपर्तया नेतव्ये। तस्मादेकादकाव प्राणा नेतर इति सिद्धम्। अपि च शीर्षण्यानां प्राणानां यस्सप्तत्वाभिधानं तदिप चतुर्धेव व्यवस्थापनीयम् , प्रमाणान्तर्विरोधात् । न खळ द्वे चक्षुषी, हपोपलिधाः - उक्क णस्य का वेस्याभेदात । विहितैक चक्क प्रस्तु न ताहशी रूपोपला वेघर्भवाते याहशी समय । चक्षवः, तस्मादेकमेव चक्षुराधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवीप चर्यते। काणस्याप्येकगोलकगतेन चक्षर रवयवेनोपलम्भः । एतेन भ्राणश्रेत्रे अपि व्याख्याते ।

⁽१) इड क्योपलब्ध्यादिकार्यवज्ञादनुमानानुगृहीतैकादशत्वश्रुत्येकादशिन्द्रयाणीति सिद्धान्त्यते, तद्-गुक्तम् , भुतेः परतः प्रामाण्यप्रसङ्कादित्याशङ्कचाह ययपीति । श्रुतीना परस्परितरोधावबोधकत्वभ्रमे तद्-स्युदासेन तात्पर्यनिर्णयायानुमानानुसरणामित्यर्थः ।

⁽२) व्यवस्थाय्यत इति । 'सुवेणावदाति स्वभितिनाऽवदाति हस्तेनावदानीति जिमिनीये श्रूयते । अना-बदानं इन्याणामाज्यादिनां संहतानां मांसादीनां च भवति, तन्नाविशेषभवणादिनियमे प्राते, सिद्धान्तः— अञ्चन्यार्थविध्यसंभवादिभिरेव यथासामध्ये विभेयं व्यवस्थापयित शक्तश्च सुवो इव्यस्यावदाने स्वभितिमी-सस्य हस्तः पुरोखाशस्य, तस्मादर्थसामध्यीत्कल्पनाव्यवस्था, सामध्येस्य योग्यतात्मकस्य बोधकैकदे-जात्वादिति ।

⁽३) धंत्रायादिरूपविचारकरणात् ।

⁽१) अवयुत्यतुवादेनेति । न तावरसत वै शीर्षण्याः प्राणा इति श्चतेरज्ञातार्थवाधकत्वम् 'सतिभर्षूपय-ति सत्त वे शीर्षण्याः प्राणाः, शिर एतवज्ञस्य यदुःखा शीर्ष-नेव यज्ञस्य प्राणान्दधाती'त्युःखाधूपनस्तु।तेपरत्वात । ततः प्राणान्तरस्यावृन्तिपरत्वयोजना न युक्ता । यद्यपि दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशङ्ग्यनुवाद एव तथापि सदनुवाद इति विशेषः ।

(१)इयमपरा सूत्रद्वययोजना — "स्रप्तेव प्राणा" बक्षप्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्वक उक्षान्तिमन्तः स्युः । सप्तानामेव गतिश्रुतेविशेषितस्वादिति क्याख्यातुं शक्कते "नजु सन्वेश्वन्देश्वन्ने" ति । अस्योत्तरं "विद्योषितस्वादि" ति । चक्षराद्यस्वक्पर्यन्ता उत्कान्ती विशेषिताः । तस्मास्ववंशय्दस्य प्रकृतापेक्षस्वात् सप्तेव प्राणा उत्काननित न पाण्याद्य इति प्राप्तम् । चोदयित "नव्यत्र विश्वानम्प्रम्" मिति । न विजानातीस्याहुरिस्यनेनान्तुरकान्तम्। पारिहरित— "नेष दोष" इति । भिद्धान्तमाह— "हस्ताद्यस्त्वपरे सप्तम्योनितिकाः प्राणा" उत्कान्तिमाजोऽनगम्यन्ते प्रहत्वश्चनेहिस्तादीनाम् । एवं खन्वेषां प्रहर्तान्तमम् विश्वनित्तर्था षाट्कौशिकशरीरवदेषां प्रहर्तं नाम्नायेत । अत एव च स्मृतिरेषां मुक्त्यविषतामाह— "पुर्यप्रकृत्ने" ति । तथायवंणश्चितर्थेषामेकान्त्रमानामुक्तिन्तमभिवदित । तस्माच्छुस्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासकोचाःच सर्वेषामुरक्रन्यान्तमभिवदित । तस्माच्छुस्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्द्यांसकोचाःच सर्वेषामुरक्रम्य स्थितेऽस्मिक्षेवं यदुक्तं सप्तैवेति, किन्तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वसंख्येति सिद्यम् ॥ ६ ॥

अगवस्य ॥ ७॥

(३)अत्र सोख्यानामाहंकारिकःवादिान्द्रयाणामहंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वारसर्वेन्
सताः प्राणाः, वृत्तिस्तेषां कारीरदेशतया प्रादेशिकी तिन्नवन्धना च गार्यागतिश्रुतिरिति
सन्यन्ते, तान्प्रत्याह्—''अणव्यक्ष्य''। प्राणा, अनुद्भृतह्यपस्पर्शता चाणुःवं दुर्धिगमत्वाच तु
परमाणुःवं देहव्यापिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तापद्नस्य(३) शिशिश्तद्विनम्बनस्य सर्वक्षणिकातिस्पर्वोपल्डिघरस्तीत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तुपलम्भप्रसङ्गः। (४)सर्वगतत्वेष्ठिपि देहाविच्छन्नानामेव करणस्वं तेन न व्यवहितिवप्रकृष्टवस्तुपलम्भप्रसङ्ग इति चेद्, (५) हन्त प्राप्ताप्तिविवेकेन शरीराविच्छन्नानामेव तेषां
हरणस्विमीन्द्रयत्वामिति न व्यापिनामिन्दियभावः। तथा च नाममात्रे विसंवादो नार्थेऽस्मासिस्तीदान्द्रियभुच्यते भवद्भिस्तु वृतिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥ ७ ॥

अष्टश्च ॥ ८॥

न केवलभितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । (६)नासदासीदित्यिष-

वायतया बन्दनायाद्यान्यान्यान्यान्यात्र्यात्र्यात्र्याय्यादित्यादिति सङ्गातिपदर्शनपूर्वकं सांख्याना पूर्वपक्ष माहात्रोति । वृत्तिः—अभिव्याक्तिः ।

(३) परितत्तस्य। (४) सांख्यः शङ्कते सर्वगतत्वेपीति ।

(६) समाधने हन्तेति । अहङ्कारस्य व्यापित्वमसिद्धम्, आध्यात्मिकाहङ्कारस्याहम्प्रत्ययेन परिच्छे-दमातेमासनात, आधिदेविकाहङ्कारस्य व्यापकत्वे तु न प्रमाणम् , इन्द्रियाणां तत्प्रकृतिकत्वे तु नन्ध्यासुतस्य मस् व्यापित्वे तेषां न सम्भवतीति भावः ।

(६) आनीदिन्यस्य महाप्रलयाविषयत्वेनाधिकाशङ्कामाह नासदासीदिति ।

⁽१) गतिरित्यस्यावगत्यर्थत्वेन, श्रुत्यन्तरगताधिकप्राणावगतेश्च वृत्तिभेदाविषयकत्वकर्यनेन च पूर्व-व्याख्याने क्षिष्टत्वम्, ये सत त एव प्राणा इति योजनायां परिसंख्यापितिश्चत्याभिपायेण व्याख्यानान्तरमा-द्देयमपरेति । तथाचात्र व्याख्याने नावधारणं धतेवेति किन्तु सन्त्वन्ये प्राणा उत्क्रान्तिस्तु सतानामेवेत्यव-धारणम् । सतेव प्राणा इति भाष्ये चोत्क्रामन्तीष्यत्यध्याद्वार्यम् । प्रयोजनं चोत्क्रमतामेव प्राणानां सर्वदेशातु-यायितया बन्धकत्वादध्यात्माधिदैविकोपासनेषु सत्तानाष्ठ्यास्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते चेक्तादशानामिति ।

कृत्य प्रश्वते ब्रह्मसूके नासदासीये सर्गात्प्रागानीदिति प्राणाव्यापारश्रवणादसति च व्यापारविते व्यापारविते व्यापारविते व्यापारविते व्यापारानुपारतेः प्राणसद्भावाउज्येष्ठत्वश्चनेष्य न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्त्रानस्य बहुश्चिति विरोधेऽपि च श्चर्योरेतयोर्गतिमपदयतः पूर्वपक्षः ।

राद्धान्तस्तु-बहुश्रुतिविरोधादेशनीदिति न प्राणन्यापारप्रतिपादिनी किन्तु सृष्टिकारणमा-नीत् जीवतिस्म, आधीदिति यावत् , तेन तर्यद्भावप्रतिपादनपरा। ज्येष्टस्वं चश्रोत्राद्यपेक्षामीत गम्यितन्यम् । तस्माद्वहुश्रुस्यनुरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य बद्धाविकारस्यमिति सिद्ध ।। ८ ॥

न वायुक्तिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

(१) संप्रीत मुख्यप्राणस्वक्षपं निरूप्यते । अत्र हि 'यः प्राणः स वायुरि'ति श्रुतेवायुरेव आण इति प्रतिभाति । (२) अथ वा 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिवे'ति वा योभेदेन प्राणस्य श्रवणादेताद्विरोधाद्वर्रं(३) तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वक्रपमस्तु श्रुती च विरुद्धार्थे कथंविक्षेदेयते इति सामान्यकरणवृतिरेव प्राणोऽस्तु । (४) व चात्रापि करणेभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोभेदादिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—न सामान्येन्द्रयद्यतिः प्राणः । स हि मिलितानां नेन्द्रयाणां नृतिमेनेत् प्रत्येकं वा १ न तावान्मिलितानाम् , एकद्वित्रिचत्वितिन्द्रयाभावे तद्भावप्रसङ्गात, नो खलु चूण्ड्रिद्धासंयोगजन्माऽरुणगणस्तयोरन्यतराभावे भिवतुमईति, न च बहुविष्टि(५) प्राध्यं शिविकोद्धहनं द्वित्रिविष्ठिसाध्यं भवति । न च त्वगेकसाध्यं, तथासित सामान्यद्वित्तत्वातुपपः तः । अपि च यत्सम्भूय कारकाणि निष्पाद्यन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणानान्तरव्यापारेणेत्र यथा वयसां प्रातिस्वको व्यापारः पञ्चरचालनानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति ताहशः कश्चिद्वान्तरव्यापारस्तद्वगुणः । ये च छपादिप्रत्यया न ते तदः नुगुणा,(६) स्तस्मान्नेन्द्रयाणां सामान्यद्वितः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथंचिद्धेद्विवन्क्षया न प्रथाप्यत्माप्त्रः । तस्मान क्रिया नापि वायुमात्रं प्राणः, किन्तु वायुमेद्र्(७) एवाध्यात्ममापञ्चः पञ्चव्युद्दः प्राण इति ॥ ९ ॥

स्यादेतत् , यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवस्य च श्रेष्ठस्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठस्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति, न च द्वयोः स्वतन्त्रयोरेकस्मिष्छः रीरे एकवाक्यस्वमुपपद्यत इस्यपर्यायं विरुद्धानेकदिक्कियतया देह उनमध्येतेति प्राप्ते उच्यते—

⁽१) सङ्गतिमाह सम्प्रतीति । उत्पत्तिचित्तान्ते उत्पद्यमानस्वरूपं निरूप्यत इत्यर्थ: ।

⁽२) भाष्ये श्रुतिबलेन वायुरेव प्राण इत्येकं पूर्वपक्षमुकःवा साङ्क्ष्योक्तकरणव्यापारः प्राण इति पूर्वप-स्वान्तरमुक्तन्तरसम्भवि वृदश्रीतपक्षं त्यक्ता स्मार्वपक्षीपन्यासवैयध्यीदतथाहाथवेति ।

⁽३) एतद्विरोधात्—भेदाभेदश्रवणयोर्विरोधात् । कथाश्चत्-वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदमाश्चित्याभेदश्चितः, वृत्तितद्वेदाभिप्राया च भेदश्चतिरिति प्रकारेण ।

⁽४) नन्वेतस्माञ्जायते इत्यादिना करणभिन्नः प्राणः स्वतन्त्रवदुपादिष्टः तःकथं करणव्यापारः स्याद--तोऽन्नापि समः श्रुतिविरोध इत्यत आह नचेति ।

⁽५) बाहकः।

⁽६) तदुपरमेपि सुषुती प्राणदर्शनादित्यर्थः।

⁽ ७) वाग्रुपरिणामकायीविशेष इत्यर्थः ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः॥ १०॥

यद्यपि चक्षराविश्वया श्रेष्ठरवं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतःत्वादच (१)तनःवाद्धीः तिवःवाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्ठस्वाध पुरुषार्थरवात्पुरुशं प्रति पारतन्त्रयं शयनासनादिवद्भः वृत् । तथा च यथा सन्त्रीतरेषु नैयौगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणोऽिष चक्षरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति ।। १०।।

स्यादेतत, चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राण एवंसित चक्षुरादिनिषयक्षा विवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम्, न च तच्छक्यं वक्तुम्, एकादशकरणगणनव्याकोप-श्वेति दोषं परिहरति—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि द्रशयाति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिक्छेदधारणा(२)दिकरणमस्माभिरम्युपयते येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत, ए॰ कादकात्वं च करणानां व्याकुप्येतापि तु प्राणान्तरासम्भवि देहेन्द्रियविषारणकारणं प्राणः । तत्त्व श्रुतिप्रवन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ १९ ॥ १९ ॥ अपि च-

पश्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिइयते ॥ ११ ॥

विषयं यो मिथ्याज्ञानमतद्र्षप्रतिष्टम् । यथा मरुपरीचिका देषु सिक्किविबुद्धयः । अतः द्रूपप्रतिष्ठता च संक्षयेऽप्यस्ति तस्येकाप्रतिष्ठानात् , अतः सोऽपि संग्रहीतः । शब्दक्षानानुपातीं वस्तुग्रन्यो विकरपः । (३)यद्यपि मिथ्याञ्चानेऽप्यस्ति वस्तुग्रन्यता तथापि न तस्य व्यवहारहें जुतास्ति—अस्य तु पण्डितकपविचाग्रसहस्यापि शब्दज्ञानमाहाश्म्याद् व्यवहारहेतुभावो स्त्येव, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति, नत्यत्र षष्ट्यर्थः सम्बन्धोस्ति तस्य भदाधिष्ठानत्वात् चैतन्यस्य पुरुषस्य चैतन्यमित् । (४)यद्यपि चात्राभावप्रत्ययाळम्बना वृतिनेव्यते तथापि विक्षिप्रस्वारळक्षणा मनोश्चित्रीरहारस्येवित सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३॥

"समिशिभ लेंकैरि"ति विभुत्वश्रवणाद्वमुः प्राणः, "समः प्लुषिणेऽ"त्याद्यास्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छेदाद्भविष्यन्ति । यथा विभुन आकाशस्य कुट(५)करकायवच्छेदात्कुटादिसा-स्यमिति प्राप्त आह—"अणुक्ध" । उत्कान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्याविक्छ- कता न विभुत्वम् । दुरिधिगमतामात्रेण च शरीरच्यापिनोप्यणुत्वमुग्वर्यते न त्वणुत्वमित्सु-

⁽१) वेदान्तिमतेनायं हेतुः, पूर्वस्तु सत्त्वादिगुणसंहतिरूपः साङ्ख्यानां बोध्यः।

⁽२) धारणं—मेधा।

⁽३), उक्तयोगसूत्रे रतुपातिरवान्तविशेषणेन विकल्पस्य विपर्ययाङ्केद उक्तरतं विश्वदयन्नाह यवपीति । अधिष्ठानस्य प्रमिते व्यवहारहेतुस्य विशेष इत्यर्थः ।

⁽४) नतु समावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति निद्रावृत्तिः प्रदार्श्वता पातञ्जले विद्धान्ते तु सुषुत्ते सनी-लय इष्टः तन्कथं तत्रान्तरस्थपञ्चवृत्तितेत्यत आह ययपीति ।

⁽५) कुटा घट इति कल्पतरी।

क्तमधरतात्। यत्वस्य विभुत्वाम्नानं,(१) तदाविदेविकेन सूत्रात्मना समर्षिव्यष्टिक्रेण, नः त्वाध्यात्मिकेन क्ष्रेण, तदाश्रयाश्च 'समः प्छिषिणत्ये विमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राणः स्याहुः स्वक्ष्यता न तु करकाकाशवत्परोपाधिकतया कथिबन्नेतव्या इति ॥ १३ ॥

ज्योतिराचिधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४॥ प्राणवताज्ञान्दात् ॥ १५॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

यद्धि यत्कार्यं कुर्वद्दष्टं तरस्वमिहमेन करोतिस्येष तानदुःसर्गः, पराधिष्ठानं तु तस्य बलनःत्रमाणान्तरवज्ञात् । स्यादेतत्, (२)वास्यादीनां तक्षायधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकिरि-स्वदर्भनादचतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातुदेवताकल्पनेति चेत्।(३)न, जीवस्येवाधिष्ठातु क्षेतनस्य विद्यमानःवात् ।(४)'न चामित्रांत्रभूत्वा मुखं प्राविद्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातुःव । सभ्युपगन्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि तेषामकामिप्रायनियमनिमित्ताभावात् किचि । स्वार्यमुत्पचेत विरोधात् ।(५)अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव मोक्तिते देवतानां मोक्तुरवेन स्वामित्वं कारीर इति न जीवः स्वामी स्याद् भोक्ता च । तस्मादग्र्यायुपचारो वागादिषु प्रकाशकश्वादिना केनचिष्ठिमित्तेन गमयितन्यो न तु स्वस्पेणाग्न्यादिदेवतानां मुखार्यनुप्रवेक्षः इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते उच्यते—(६)नानाविधायु ताबच्छुतिषु स्मृतिषु च तत्रतत्र वागादिक्वग्न्यादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तद्यस्थामनुपपत्ता क्षेशेन व्याख्यातुमुचितम् । न च स्वक्रियोपयोगभेदज्ञानविरहिणो जीक्स्थेन्द्रियाधिष्ठातुस्वयम्भवः, सम्भवति तु देवतानामिन्द्रियाखार्षेण ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तत्मात्तास्ता एव देवतास्तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा जीवोऽप्याधिष्ठाता तथाप्यदोषः ।
अनेकेषामधिष्ठातृणामेकः पर्मदेवरोऽस्ति नियन्तान्तयांमी तद्वज्ञाद् विद्यतिपत्सवोऽपि न
विप्रतिपत्तुमहंनित । तथा चैक्षाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रस्यूहः । (७)न चैतावता देवतानामत्र शरीरे भोकतृत्वम् , न हि यन्ता रथमांचित्रक्षत्रिपि तत्साध्यविज्ञयादेभीकाऽपि तु
स्वाम्यव । एवं देवता अधिष्ठात्र्योपि न भोक्त्यस्तामां ताबन्मात्रस्य श्रुतत्वात् । भोका तु
खीव एव । न च नरादिशरीरोचितं दु खबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्दान्त । तत्मा-

⁽१) सम एभिक्रिभिरित्युक्तशुर्यत्यर्थः । समष्ट्र्या सामान्यक्ष्यण व्यष्ट्यः विशेषक्रयेणः, निवाते । वि-श्रेषमात्रप्राणक्ष्येण न श्रिन्याम्नानामिति भावः । तदाश्रयाः—आध्यात्मिकप्राणान्ययः । प्लाषेमशक्तशरीः रात्सुद्दमशरीरो पुत्तिकाख्ये जन्तुविशेषः ।

⁽२) अत्र करणानि चतनाधिष्ठितानि अचेतनत्वे स्रति प्रवर्तमानत्वाद्वास्यादिवदिति पूर्वपचातुमाना-कारो द्वष्टन्यः। (३) तत्र सिद्धसाधनानिप्रायेणोत्तर्यति नेति।

⁽४) अनुमानाबाध्यत्वामेवागमाबाध्यत्वमुत्सर्गस्य दशैयन्नाह नचेति ।

⁽५) जीवदेवतानामधिष्ठातृत्वसाम्यमभ्युपगम्य विरोधः पदार्शित अधुना विरोधाभावमेवाहापि चिति ।

⁽ ६) आगमस्तावदुरधर्गस्यापवादकः, न च स औपचारिकः साभ्यासत्वात इत्याह नानेति ।

⁽ ७) करणाधिष्ठःतुःबाद्देवतानां भोग इति पूर्वपश्युक्तं ।निरस्यन्नाहं नचेतावतेति । यो यद्धिष्ठातः स्र तरमाध्यकलभोक्तीते न व्याप्तिः यन्तिर अनेकान्तादित्यर्थः ।

त्राणानामधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ भेदश्चतेः ॥ १८ ॥ बैलक्षण्याच ॥ १९ ॥

(१)मा भृत्याणी वृत्तिरिन्दियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति ।
तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्विमिन्दियाणां श्रुत्यनुभवासद्धं, तथा च प्राण(१) शब्दस्यैकः
स्यान्याध्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति, वृत्तीनां वृत्तिमतस्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे
तिवन्दियाणां प्राणकाब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत्, इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यसः
मभवे लक्षणा युक्ता, जधन्यत्वात् । न च भदेन व्यपदेशो भदसाधनं मतस्माजनायते प्राणः
इत्यादिः मनसोपिन्दियेभ्योऽस्ति भदेन व्यपदेश इत्यनिन्दियत्वप्रसङ्घः । (१)स्यतिवशाकु
तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्वेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वे हन्तां स्यैव कः
पमसामें ति श्रुतिः(४)। तस्मादुपपत्तः श्रुतेश्व प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तस्वान्वराणीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते — मुख्यात्प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्रतत्र भेदेन व्यपदेशात् , स्रायुप्राप्ताप्रात्त्वलक्षणविद्धधर्भसंस्र्वं श्रुतेः । (५)अर्थकियाभदाब हेह्धारणं हि प्राणस्य कियाप्रशालोचनमनने बेन्द्रियाणां, न च तद्भावामावाद्यविधानं तद्भात्ततामावहति, वेहेन व्यमिचारात, प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः । या प्रापं च प्राणकःपतामिन्द्रियाणामभिद्धाति श्रुतिः, तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं माव्यक्ता । तस्माद्धहुश्रुतिविरोधात्पूर्वापर्विरोधाच्च प्राणक्ष्यताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गम्यतिव्यम् । मनसिक्वान्द्रियस्य ध्मतेरवगते कचिदिन्द्रियभ्यो भेदेनोपादाकं
गोवलीवर्दन्यायेन । अथ वेन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्धेरेः
नाभिधानम् । न च प्राणे व्यपदेशभेदवाहुरुयं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणक्ष्यताश्रुतेथ गतिर्देः
विति युक्तम् । न च मुख्यत्वादुरोधनावगतमेदयोरेक्यं युक्तं मा भूद्गङ्गादीनां तीरादिभिरैः
क्यामिति ।

(६) अन्ये तु भेदशब्दाध्याहाराभिया भेदश्चतेश्वेति पौनरुक्त्यभिया च तच्छब्दस्य चा-नन्तरोक्तपरामश्रकत्वादन्यथा वर्णयांचकुः । क्रिमेकादशैव वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोपीति

⁽१) इन्द्रियसन्त्वे तदाधिष्ठातृत्विन्ता, तान्येव तु न सुख्यप्राणव्यतिरेकेण सन्तीत्यभिप्रायेणास्तिपातिन माध्यदिति । (१) तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते इतीत्यस्येत्यर्थः ।

⁽३) मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति रुमुतिवशादित्यर्थः । (४) प्राणक्षेवादे इन्द्रियाणामुक्तिस्रुतिः ।

⁽५) अर्थक्रियाभेदादिति । बाह्येन्द्रियाणामर्थालोचनं मनसो मननमिति अर्थाक्रियाभेदादिस्यर्थः ।

⁽६) भाष्यकार्व्याख्यानेऽरुचि दर्शयन् व्याख्यान्तरमाहान्ये त्विति । न केवलमध्याहारस्रिवेखत्वातः प्रतिज्ञाङ्युक्तत्वं किन्तु पीकरुक्तयाद्धेत्वयुक्तत्वमपीत्याह भेदश्रुतेश्चेति ।

विश्वयं (१)इन्द्रस्यासमनो लिङ्गिमिन्द्रयं तथा च वागादिवस्त्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । न च स्पादिविषयाकोचनकरणतेन्द्रियता, SSलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्भौतिकामिन्द्रलिङ ङ्गिमिन्द्रयमिति वागादिवस्त्राणोपीन्द्रियमिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः १ तेनेन्द्रिय-शब्देनं तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात् , न हि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दे। दृष्टवरः । इन्द्रिक्तः इता तु व्युत्पत्तिमात्रनिर्मतं यथा गच्छतीति गौरिति, प्रवृत्तिनिमित्तं तु (२)देहाधिष्ठानते सित क्रावाळोचनकरणत्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यहेहातुप्रहोपघाताभ्वां तदनुप्रहोन् पघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्रुवेवांगादय ऐवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । साध्यकारीयं त्विधिकरणं भेदश्चेतिरत्यादिष्ठ स्त्रेषु नेयम् ॥१०॥ ॥१०॥ १९॥

संज्ञामृतिक्लासिस्त त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

सम्प्राक्कयायो "तलेज ऐक्षतेस्या" दिना सन्दर्भेण तेजोबनानां सर्ष्टि विधायोपदिश्यते-''सेयं देवतैक्षत हन्ताहीममास्तिक्षा देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामक्ष्य व्याकरः वाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकेकां करवाणीं शति । (३)अस्यार्थः - पूर्वोक्तं बहुमवनमीक्षणप्र-यो अनुम्यापि सर्वया न निष्पन्नमिति पुनरीक्षां कृतवती बहु भवनमेव प्रयोजनमुहिस्य, कथं है हुन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआवास्तिको देवताः (४)पूर्वस्र शवनुभूतेन सम्प्रति स्मरणसः त्रिघापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्मनानुप्रविश्य बुद्धादिभूतमात्रायामादर्शे इव मुखाबेम्ब तीय इव चन्द्रमसी विम्बं छायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च इपं च ते व्याकरवाणि विस्पर्धं कस्वाणीदमस्य नामेदं च इपामिति । (५)तासां तिस्रणां देवतानां त्रिवृतं त्रिवृतं तेजीवज्ञाः स्मना त्र्यारिमकान्त्र्यारिमकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संग्रयः-किं जीवकर्तकिमदं नामकपन्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तकमिति ? यदि जीवकर्तकं तत आकाशो वे नामकपयो। निर्वहितेखादिश्रतिविरोधादनव्यवसायः। अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो न विरोधः। (६)तत्र डि:यडवित्थादिनामकरणे च घटपटादिकपकरणे च जीवकर्तृत्वदर्शनात्, इहापि त्रिशुःकरणे नामकपकरणे चाहित सम्मावना जीवस्य. तथा च यो ग्यत्वादनेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधानिकयया सम्बन्धते, न त्वानन्तर्याद्नुप्रावश्येत्यनेन सम्बन्धते । प्रधानपदार्थसम्बन्धीः ाहे साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामोस्सार्गिकस्तादर्थ्यात्तेषाम् । तस्य तु क्रवित्साक्षादस-म्भवात परम्पराश्रयणं, साक्षात्सम्भवश्च योग्यतया दर्शितः । ननु सेयं देवतेति परमेश्वरकः र्तृत्वं श्रुयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्भावेष्यति । यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमत्प्रावेश्य

⁽१) संशोध । निवन्त्रियशब्दश्रसुरादिषु रूढः कथं प्राणबोधकः स्यादत आहेन्द्रस्येति । जीवत्कं प्रातस्योत्पर्थः ।

⁽२) इन्डियत्वव्यक्षकमाह देहाधिष्ठानत्वे इति । अन्न देहरान्दोऽवयवपरः ।

⁽३) विषयपदर्शकभाष्यमुदाहृत्य व्याचष्टे अस्यार्थ इति ।

⁽ अ) नतु प्रलये पाणस्यामावात्कथं तद्धारणनिमित्तो जीवशब्दस्तत्राह पूर्वसृष्टाविति ।

⁽५) त्रिवृत्करणश्रुति व्याचष्टे तासामिति ।

⁽६) जीवस्य समुद्राधिक्तपनामनिर्माणयोग्यताया अभावात् जीवनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन सम्बन् न्धामावे पूर्वपक्षासम्भवमाशंक्याह तत्रेति । सामान्यतो नामक्तपानिर्माणसामध्ये जीवस्यापि घटत इत्यर्थः ।

सङ्कलयानीति । यदि पुनरस्य साक्षाःकर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेःयन्धंकं स्यात् । (१)नाहि जी-बस्यान्यथाकरणभावो भवितुमहिति । प्रयोजककर्तुःतःसाक्षाःकर्ता करणं भवति प्रधानिष्ठयो-हेज्ञेन प्रयोजकेन प्रयोजयकर्तुर्व्यापनात् । तस्मादन्न जीवस्य कर्तृंखं नामकपन्याकरणेऽन्यन्न तु परमेश्वरस्येति विरोधादनश्यवसाय इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त वच्यते—परमेश्वरस्यैवेद्दापि नामरूपव्यार्कतृत्वमुपिद्दयते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानिक्रणांधंवन्यं प्रत्ययोग्यत्वात् । नन्वन्यत्र वित्थव्यवित्थादिनामकर्मणि(२) घटशरावादिक्ष्पकर्मणि च कर्तृत्वदर्शन।दिहापि योग्यता सम्भाव्यत इति चेत् । (३)न । गिरिनदी-समुद्रादिनिर्माणासामर्थ्येनार्थापत्यभावपरिच्छिन्नेन सम्भावनापवाधनात्। तस्मात् परमेश्वरस्यै वात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपिद्दयते न जीवस्यानुप्रविद्ययेत्वने तु सिन्निहितनास्य सम्बन्धो योग्यरखात् । न चानर्थव्यं त्रिवृत्करणस्य, भोक्तृजीवार्थत्या तद्गुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्योदेतत्, अनुप्रविदय व्याकरणवाणीं त समानकर्तृत्वे करवः(४) स्मरणास्प्रवेशनकर्तृजीवस्यव व्याकर्तृत्वमुपिद्वयतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्ट्रवे भिन्नकर्तृक्तेवन करवः प्रयोगो व्याहन्येतेत्यत्राह—'न च जीवो नामे'' ति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २०॥

मांसादिभामं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

क्षत्र भाष्यकृतोत्तरस्त्रशेषतया स्त्रमेतद्विषये। पद्श्वनपरतया व्याख्यातं श्रद्धानिराकरणार्थः त्याप्यस्य शक्यं वक्तुम्, तथाहि—योष्ठस्याणिष्ठो भागस्तम्मनस्तेष्ठसस्तु योणिष्ठो भागः स्व वागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिः तत्र काणादा मनो नित्यमाचश्चते । सांख्यास्त्रवाहंकारिके वाङ्मनसे । (५)अष्ठभागतावचनं स्वस्थान्नसम्बद्धवार्थम् । अन्नाप्योगे हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन तेजस्थाम्यमभ्यूह्नीयम् । तत्रेद प्रप्रतिष्ठते—"मांसावीति" । (६)वाङ्मनस इति वक्तव्ये मांसाविभिष्ठानं सिद्धेन सह साध्यः । स्वोपन्यासो द्धान्तकाभाय । यथा मांसादिभौमायेवं वाङ्मनसे अपि तजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । (७)न तावद्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किंविन्नित्यम् , ब्रह्महानेनसर्वज्ञानमितज्ञान्यावातत्, बहुश्रुतिविरोधाच्च । नाप्याहंकारिकमहंकारस्य साख्याभमतस्य तत्वस्याप्रामाण्याकत्वात् । तस्मादस्यति बाघके श्रुतिराजसी नान्यया कथंविष्ठतुमुवितिति कंविद्रोषिमस्युक्तं तद्दोषतां दर्शयस्यत्राह पूर्वपक्षी—"यदि सर्वभवेग्वति ॥ २१॥

⁽१) नतु साक्षास्कर्तृदेवताकरणं जीवो भवतु तक्ष्ण इव वास्यादीत्याशंक्याह नहीति । जीवश्रेतनत्वा-स्कर्त्तेव, यत्र च कर्त्रन्तरं प्रति करणं तत्र करणभूतस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमितरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण सङ्करुयानीत्यादो तथा दर्शनादिति भावः। (२) नामोत्यादने।

⁽३) सामान्यतोऽदगतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकामावादपवादमाह नेति । अर्थापस्यमावति । कार्य-जनकत्वान्यथानुपपस्या करणसामध्ये सिद्ध्यति जीवस्य तु सपुदादिजनकःवादर्शनान्न तत्रार्थापानिः सम्म-वायतः सामध्योभावोऽधीपस्यनुद्यपरिच्छित्र इत्यर्थः ।

⁽४) क्लाप्रत्ययस्य । (५) योणिष्ठस्तन्मन इत्युक्तमन्त्रस्य सुक्षमभागात्मतावचनामित्यर्थः ।

⁽६) नतु तेजस्सूक्ष्मभागो वाक्, अन्नसूक्ष्मभागो मन इत्यादिश्चतेर्वाङ्गनसयोस्तेजसत्वभौमत्वे वक्तव्ये कथं मोस्रादेभौभत्वसुच्यते, तनाह वाङ्गनस इति । आदिशब्देन्यतेजःकार्यमज्ञालोहितयोर्ग्रहणम् ।

^() अनोनित्यत्वं कृषयति न तावदिति ।

वैशेष्यानु तहादस्तद्वादः॥ २२॥

त्रिवृत्करणविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य वयपदेश इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविराचिते श्रीमद्भगवस्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तवायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

तद्नतरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्निकः पणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोहेत्हेतुमद्भावलक्षणं सम्बन्धं दर्शयन् सुखावबोधार्थमर्थसङ्कोपमाह-"ब्रितीयेऽध्याय" इति । (१)स्मृतिन्यायश्चितिवरोधपरिहारेण हि अनध्यवसायलक्षणमः प्रामाण्यं परिहृतं, तथा च प्रामाण्ये निश्चलीकृते तातीया विचारी मनत्यन्यथा तु निर्वाजतया न सिक्येदिति । (२)अवान्तरसङ्गतिं दर्शायतुं तत्र च जीवन्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकर णानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थअङ्केषमुक्तवा पदार्थअङ्केषमाह—"तत्र प्रथमे तावतपाद" इति । तस्य प्ररोजनमाह—"वैराग्ये"ति । (३)पूर्वापरपरिशोधनाय मुमिकामार वयति-"जीवो मुख्यप्राणसचिव" इति। "करणोपादानवद् भूतोपादानस्याश्चतः त्या"दिति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव मौतिकःवात्कारणानां भूतोपादानसिद्धिरिन्द्रियो-पादानातिरिक्तभूतविवक्षयाचिकरणारम्भः । यदि भूतान्यादायागमिष्यत्तदा तदि करणोपादाः नवदेवाश्रोध्यत्, न च श्रूयते, तस्मात्र भूतपरिष्वको रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वकः। (४)नह्यागमैकगम्येड्ये तदमावः प्रमेयाभावं न परिच्छेतुमईति । न च देहान्तरारम्भान्यथाः नुपपत्या भूतपरिष्वक्तस्य रहणकल्पनेति युक्तमित्याह—''सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः' इति । "सुपर्जनये"ति । इह हि कार्यारम्भणमीमहोत्रापूर्वपारेणामलक्षणं अद्धादित्वेन पश्चमा प्रविभाज्य पश्चमु शुप्रमृतिषु भामिषु होतव्यत्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपात्तसाधनं विवक्षः नयाह श्रुति:- 'असौ वाव लोको गौतमामि'।रेत्यादि । (५)अत्र सायम्प्रातरिमहोत्राहुती हते प्रथादिसाधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयामिसामद्रधूम चिरङ्गारावेस्फुलिङ्गभाविते कत्रीदिकारक-भाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोरकाम्य युक्ताकं प्रविश्वनत्यौ सुक्ष्ममूते द्रवद्रव्यपयःप्रमृत्यप्सम्बन्धाः द्रणाडद्वाच्ये श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये, तयोराह्तरयोराधिकरणमांशरन्ये च समिद्ध-मार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गा रूपकावेन निर्दिरयन्ते-(६)'अधी बाव गुलोको गौतमा।मः' । यथाभि-

⁽१) इतुइतुमद्भावं विशदयाति समृतीत्यादिना । समृतिन्यायश्चातिभिः सह श्चतीतां विरोधपारेडारेणेस्यर्थः ।

⁽३) पूर्वपक्षात्तरपत्त्वज्ञोधनाय । भूमिका-विषय: । (२) पादसङ्गातिम् ।

⁽४) नजु भूतोपादानाश्रवणं तदमावबोधकं न भवेत्सत्यपि प्रमेये प्रमाणाजुदयसम्भवादत आह न हीति । नानाप्रमाणगम्ये हि बस्तुन्येकप्रमाणानुस्यताविप प्रमाणान्तरप्रवृत्तिशङ्कपा वस्तुसङ्गावशङ्का स्यात्र प्रकृत इत्यर्थः।

⁽५) यदि युलोकादिव अन्नित्वसम्पादन विधीयतेऽत्र कथं तद्यापः पुरुषवचस इति परने आहुताव-प्राब्दः ? कथं वोत्तरे श्रद्धां जुहोतीति श्रद्धात्राब्द अत आहात्रेति ।

⁽६) पश्चामिवियाश्चातिमुदाहृत्य व्याचष्टे असी वावेत्यादिना ।

होत्राधिकरणमाहवनीय एव श्रद्धाशब्दवाच्यामिहोत्राहुतिपरिणामावस्थाह्याः सूक्ष्मा या आपः अद्धाभावितास्तद्विकरणं गुळोकः । अस्यादिश्य एव समित् , तेन हीद्धोधौ गुळोको दीप्यते sa: समिन्धनात् समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो घुमा इन्धनादिनादित्यादरमीनां समुत्थानाद हर्गित्रकाशसामान्यादादिश्यकार्यत्वाच्च (१) । चन्द्रमा अङ्गारोजिंषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । नक्ष त्राण्यस्य विश्कृतिङ्गाध्वन्द्रमसोङ्गारस्यावयवा इव विश्वकीर्णतासामान्याद्विस्कृतिङ्गास्तदेतस्मित्रानौ देवा धजमानप्राणा अग्न्यादिहपा अधिदेवम् । श्रद्धां जुह्नाते श्रद्धा चोक्ता । पर्जन्यो वाव गौतमाजिनः पर्जन्या नाम बृष्टब्ध्पकरणामिमानी देवताविशेषस्तस्य वायुरेव समित् वायुना हि पर्जन्योजिनः समिष्यते पुरोबातादिप्रावल्ये बृष्टिदर्शनात् । अश्रं घूमः धूमकार्यस्वात् धूम-कठिन्याद्विद्यसंम्बन्धाच्य । साहर्याच्च विद्युद्चिः प्रकाश्वामान्यात् । अशानिरङ्गाराः (२)गर्जितं भेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा आग्निक्याः सोमं राजानं जुह्वति तस्य सामस्याहतेर्वर्षं भवति । एतदुक्तं भवति । श्रद्धाख्या आपो सुला कमाहुतित्वेन प्रविद्य चन्द्राकारेण परिणताः सध्यो द्वितीये पर्याये पर्जन्यावनी हुता वृष्टित्वेन परिणमन्त इति ।पृथिवी वाव गौतमाजिस्तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर् एव सभिःसंवरसर्ण कालेन हि समिद्धा भूमिनीह्यादिनिन्पत्तये करपते। आकाको धूमः पृथिन्यग्नेरुश्यित इनाकाशी दृश्यते रात्रिर्विः पृथिव्याः स्यामाया अनुक्या स्यामतया रात्रिरग्नेरिबानुक्पमर्विदिशोङ्गाराः (३)प्रगे रात्रिकपार्विः शमने उपशान्तानां प्रसन्नानां (४)दिशां दर्शनात्। अवान्तरिहेशो विस्फु लिक्षाः क्षुद्रत्वसाम्यात्तिस्मिन्नतिहिमन्नमी श्रद्धासीमपरिणामकमेणागता आयो वृष्टिक्रवेण परिणता देवा जुह्वति तस्या आहुतेरकं ब्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव गौतमामिस्तस्य वागेव समि-द्वाचा खन्वयं ताल्वाग्रहस्थानिस्थतया वर्णपद्वाक्याभिन्यक्तिकमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिध्यते । प्राणो ध्राः ध्रमवन्मुखान्निर्णमाद् जिह्नार्चिकोहित्त्वसाम्याचक्षुरङ्गाराः प्रमाश्रमत्वात् । श्रोत्रं विभ्फुलिक्काः (५)विप्रकीर्णत्वात् । ता एवापः श्रद्धादिपरिणामक्रमेणागताः त्रीह्यादिक्रपैः परि-णताः बद्यः पुरुषेमौ हुतास्तासां परिणामा रेतः सम्भवति । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्रायुत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स घूमः खीसमम बादुपमन्त्रणस्य(६), लोमानि वा धूमः योनिरर्चिलीहितत्वाद् यदन्तः करोति मैथुनं तेऽङ्गारा अभिनन्दाः धुखळवा विरफुलिङ्गाः क्षुद्रश्वात्तिसमन्नेतिसमन्त्री देवा रेतो जुह्नति तस्या आहुते-र्गर्भः सम्भवति । एवं श्रद्धासोमवर्षात्ररेता इवनकमेण योषाप्ति प्राप्यापो गर्भाख्या मवन्ति । तत्राप्यमवायिःवादापः पुरुषवचसो भवन्ति पश्चम्यामाहुताविति । यतः पश्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादिद्धः परिवेष्टितो जीवो रहतीति गम्यते । एतदुकं भवति । अन द्धाशब्दवाच्या आप इत्यम्ने वक्ष्यति तासां त्रिवःकृततया तेत्रोत्राविनाभावेनाव्यहणेन तेजो-

⁽१) समिद्वपादित्यकार्यत्वादहरार्चिः, प्रसिद्धस्यार्चिषः समित्कार्यत्वादित्यर्थः।

⁽२) हादुनया विस्फुलिङ्गा इति श्रुति व्याचष्टे गर्जितमिति ।

⁽३) प्रभाते । (४) अनेन स्वरूपाभावरूपीपदामी निरस्तः ।

⁽ ५) ज्ञब्दश्रवणार्थमित्यर्थैः।

⁽६) डपमंत्रणै सङ्केतः।

श्वयोरपि सङ्काह इत्येतदपि वक्ष्यते । (१)यद्ययतावतापि भूनवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नाव-गम्यते तेजोवन्नानां पश्चम्यामाहतौ पुरुषवचस्त्वमात्रश्रवणात् , तथापीष्टादिकारिणां धुमादिना पितृयानेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरयाऽऽकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति श्रुरया सह श्रद्धां जुह्नति तस्य शाहुतेः सोमो राजा सम्मवतीत्यस्याः श्रुतेः समानत्वाद्गम्यते भूनपरिष्व-को रंहतीति । (२)तथाहि-या एवापा हुता द्वितियस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्ताभिरेष परि-व्वक्ती जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति। (३)ननु स्वतन्त्रा आपः श्रद्धादिक-मेण स्रोमभावमाप्नुवन्तु तामिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सेन्द्रियमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु को दोषः ? अयं दोषः-यतः श्रातिसामान्यातिकम इति । एवं हि श्रतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापा सोमभावस्तेनेव जीवस्यापि सोमभावो भवेत-अन्यथा त न श्रुतिसामान्यं स्यात् । (४)तस्मात्परिष्वकापरिष्वकरंहणविश्यं श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वः करंहणं निश्चीयते । अता दिधिपयःप्रसृतयो द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्मीभृता इष्टादिकारिण माश्रिता नेन्धनेन विधिना देहे हूयमाने हुताः सस्य आहुतिमय्य इद्यादिकारिणां परिनेष्टय स्वर्ग लोकं नयन्तीति । चोदयति-"नन्वन्या श्रुति"रिति । अयमर्थः-एवं हि स्क्ष-देहपरिष्वक्ती रहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रहती न भवेत्, अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरिर योगः अदेहान्तरप्राप्तेस्तुण(५)जलायुकानदर्शनेन, तस्मान्निदर्शनश्चातिविरोधान स्वपदेहपरि-व्यक्ता रहतीति । परिहरति—"तत्रापी"ति । न तावत्परमात्मनः संसरणसम्भवः—तस्य नित्यग्रुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात्, किंतु जीवानाम् , परमारमैव चे।पाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रयादेह्नपांचेः प्रादेशिकत्वान तत्र सम्देहान्तरं गन्तुमहीते । तस्मा-त्स्यमदेहपरिष्वको रहितिकर्मीपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः । प्राप्तव्यो यो देहस्तदिषयाया भाव-नाया(६) उत्पादनाया दर्शिमावमात्रं जलुकयोपमीयते । सांख्यानां कल्पनामाह "वयापिनां करणाना''मिति । अहंकारिकत्वात्करणानामहेकारस्य च जगन्मण्डलध्यापित्वात्करणानाः मपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—''केवलस्यैवात्मन'' इति । आलयविज्ञान-सन्तान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि(७) पश्चिन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि

⁽१) अञ्चतःवादिति सूत्रार्थं प्राप्तावसरत्वाहर्शयति यवपीति ।

⁽२) श्रद्धां जुद्धतीत्यत्रापामिष्टादिकाशिभरन्वयमुक्त्वा, एव सोमो राजेत्यत्र कर्तृगां श्रद्धावाक्यावगता-भिरद्धिः परिष्वकुमाह तथाहीत्यादिना ।

⁽३) वाक्यद्वयस्थसोमराजञ्ञान्दयोरर्थभेदं शङ्कते नन्त्रिति । श्रद्धावाक्ये आप एव स्रोमास्व्यञ्गरीरभा-वमाप्तुयुः, एव स्रोमो राजेत्यत्र तु अद्भिरपरिष्यक्त ऐवेन्डियमन्त्रोपदितश्चन्दलोकं गत्वा स्रोमञ्जरीरं श्रुका-भिति शङ्कार्थ-।

⁽ ४) नतु शब्दसाम्यमात्रस्य गमकत्वे बटावप्यग्निशब्दप्रयोगात् ज्वलनाभेदः स्यादत आह तस्म-दिति । अप्शब्दात्पुरुषवचस इति पुरुषशब्दाच्च केवलभूतगमनस्य पुरुषाधिष्ठितगमनस्य च संशये सो-मराजशब्दसाम्यं निर्णायकं भवेन्माणवकस्य तु ज्वलनाद्भेदानिश्रयात्राभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

⁽५) जलूकैव जलापुका, जीकाख्यकीटविशेषः ।

⁽६) तद्यथा तृणजलायुकेत्यादिभुतौ प्रतिपत्तव्यदेहाविषयभावनादीवीभाव उपमीयत इति ध्याभे उत्तम, तत्र भाविदेहस्यानबुध्तत्वात्स्यृतिहेतुभावनाया अनुपपत्तिरित्याशंक्य व्याच्छे उत्पादनाया इति । यथा जल्का तृणान्तरं प्राप्येव तृणं मुञ्जति तथा जीवोपि देहान्तरप्राप्त्यर्थे कर्म कृत्वा देहं त्यज्ञतीति भावः ।

⁽ ७) शब्दादिज्ञानपञ्चकं सुखादिज्ञानं चेति षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि ग्रहमित्यालयविज्ञानसन्तानरूपाः

जायन्ते । कणभुक्करपनामाह—"मन एव चे"ति । भोगस्थानं भोगायतनं श्वरिममिनव-मिति यावत् । दिगम्बरकरपनामाह—"जीव प्योत्प्लुत्ये"ति । आदिमहणेन छोकाय-तिकानां करपनां संग्रहाति, ते हि शरीरात्मवादिनो अस्मीमावमात्मन आहुर्ने कस्यचिद्ग-मनमिति ॥ १ ॥

चोदयति—"ननूदाहृताभ्या"मिति । अत्र सुत्रेणोत्तरमाह्—

श्यात्मकत्वातु भृयस्त्वात् ॥ २ ॥

प्राणगनेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवहेहे साश्रयस्वमवगरं गच्छति जीवहहे तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छ-न्तीति दृश्म्, अतः षाद्कीशि शहेह्।दुरकामनतः कस्मिश्चिदुरकामत्युरकामानतः । स चैषामनुः विधेयः पुश्मो देहो भूते न्द्रयमय द्वातं गम्यते । (३)नहीन्द्रियमात्राश्रयस्वमेषां दृष्टं यतस्त-नमात्राश्रयाणां गतिकपपयोतिति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४॥

श्रावितेषि स्पष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमने इन्यादिगति शङ्का श्रुति विदोषात्थापनार्था । (४) अत्र हि लोमके स्योरोषि विवस्पति गमनं दृष्टि विदोषाद्भांक तावद्रश्युपेयम्, एवं च तन्म-तन्म स्यपति तस्वेन तेषामिष (५) श्रुति विदोषाद्भ कत्वमेवो चितिमिति । भक्तिश्चेषकार् निवृत्ति । क्का ॥ ४॥

प्रथमे आवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥५॥

त्मनो वृत्तिः कार्यमित्यर्थः ।

⁽१) शरीरे भूतवयकार्योपलाईंध दर्शयति तेजस इति।

⁽२) त्रिधातुकत्वे देहस्य पञ्चभूनात्मकत्वं कथमत आह अत इति । वातिपत्तकफाऽन्वयाद्वायुतेजोऽ-बारब्धत्वमककाशदानादाकाशारब्धत्वमपि शरीरे स्वीकार्यमिस्यर्थः । नैयायिकैस्तु पाञ्चभातिकत्वं न स्वी-वित्यते तन्मतं वात्स्यायनादों द्रष्टव्यम् ।

[्]र (३) नतु इन्द्रियाण्येव भाषाश्रया भवन्तु, तत्राह नहीति । तेषामपि परीपाधिगमनत्वेन प्राणगस्यनुपन पादकत्वादित्यर्थः ।

⁽४) न भाक्तत्वादिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे अत्र हीति । (५) वागादिगमनानामापि ।

(१) श्विष्यामाहुनावर्षा पुरुषव वस्ताप्रकारे पृष्टे प्रथमाय। माहुती अनगं श्रद्धाया होतः व्यताभिषानमध्यवद्धमनुष्यनं च । न हि यथा प्रशादिभ्यो हृद्याद्योऽत्यता अवदाय नि व्हाद्य होतं न शक्यते । (२)न चाप्येवः मौत्धर्गिकी कारणानुक्ष्यता कार्यस्य युज्यते । तत्माद्भक्त्यायमप्तु श्रद्धाश्वतः प्रयुक्त इति । अत एव श्रुति 'रापो हें"ति (पृ० ६८२ पं० ३) ॥ ५ ॥

अअत्वादिति चेन्नेष्ठादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अस्यायेः पूर्वमेवोक्तः । अभिहोत्रे षट्सूक्त्रान्तिगतिप्रतिष्ठातृप्तिपुनरावृत्तिकोकप्रस्युत्थाः यिष्वभिस्तिस्द्रमार्चिरङ्गारीवस्पुलिङ्गेषु प्रश्नाः षट् तेषां यः समाहारः षण्गां सा षट्पश्नी(३), तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥

सूत्रान्तरमवतारियतुं शङ्कते—''कथं पुन"रिति (१०६८३ पं०८)। स्रोमं राज्ञान । माप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेतांस्तत्र मक्षयन्तीति। (४)कियासमभिद्दारेणाप्या । यनापक्षया यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति, सोममयान् लोकानित्यथः। अत उत्तरं पठति—

भाक्तं वा ऽनात्मविश्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७॥

कर्मजिनतफलोपभोगकर्ता द्योधकारी न पुनरूपभोग्यश्तस्माचन्द्रसालोक्यमुपगतानां देवादिभक्ष्यत्वे स्वर्गकामे यजेतीत यागभावनायाः कर्त्रभेक्षितोपायताहपविधिश्चितिवरोधादकः धन्दे भोक्तुणामेव सता देवोपजीवितामात्रेण भाक्ती गमयितव्यो न तु चर्वणनिगरणाभ्यां सुद्ध्य इति । अत्रैवार्थे श्चुरयन्तरं सङ्गच्छत इत्याह — 'तथा हि दर्शयति'श्चितिरामिव दामनात्मिवित्वादेव पश्चवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयत्या । यथा हि बलीवर्दाद्वो मुझाना अपि स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्या, एवं परमतत्त्वमविद्वांस इष्टादिकारिण इह दिवपयः पुरोहतादिनाऽ मुण्यिक क्षोके परिचारकत्या देवानामुपभोग्या इति श्चर्थम्यः ।

अथ वा 'अनात्मविस्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्यान्या व्यावया ' (१० ६८४ पं० १५) आत्मवित् पन्नामिनविद्यावित् , न आत्मवित् अनात्मवित् । यो हि पन्नामिविद्यां न वेद तं देवा मक्षयन्तीति निन्यते पन्नामिनिद्यां स्तोतुं तस्याः एव प्रकृतत्वात्। तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारिनिमत्तमनुष्यितिमाह—"तथा हि दर्शयति श्रुतिभोनतृत्वम् । "स स्रोमळोके विभृतिमनुभूये"ति । शेषमितिः

⁽१) ता एवरयादिपरिहारसूत्रभागं व्याचष्टे पञ्चम्यामिति।

⁽२) अप्भिन्नाया श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परम्परया तज्जस्य देहस्याञ्बहुलत्वं न स्यादित्याह न चेति । उपचारमूलसम्बन्धभाड अत एवेति ।

⁽३) बद्भवनीति । अभिहोत्रे षट्म उन्त्रान्त्यादिषु ये प्रश्नास्तेश्गिनस्मिद्धूमार्चिरङ्गागिरफुलिङ्गेषु समस्तेषु विषयेषु युज्वन्ते बिरफुलिङ्गादीनान्तत्राप्युपसंहर्तन्यत्वात् , बहुसाम्ये सत्यल्पवेषम्यस्याकिञ्चित्क-रखाद्यज्ञेन्यानिञ्चागिनहोत्रे स्वर्गारिपृधिवीपाध्यमिधानेनार्थासिद्धेः, अन्तारिक्षाग्नेश्च पञ्चागितविद्यायां पृथिन्याः स्वर्गापाप्यमिधानात्सामध्यपिद्धेद्धेरित्यर्थैः ।

⁽४) एव सोम इति भाष्यस्थश्चति व्याचिष्टे क्रियेति । सोमस्येति यथेति शेवः । एतांस्तत्र भञ्चय-नतीति श्रुतौ एतान् शब्देन कार्मिणामभिधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं भञ्चणस्य सूत्रभाष्यकाराभ्यां वार्णितम् , स्वयन्तु सिद्धःन्तानुसारेणाविरुद्धमर्थमाह सोममयानिति ।

ध भा. वा. २.

रोहितार्थम् ॥ ७ ॥

कृतात्येयनुश्चायवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८॥

''(१)यावत्संपातम्बित्वे''ति(१०६८५वं०१२)। यावदुवबन्यात् , यतिकचेहकरोः त्यामिति च याकिनेह कमें इतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात्, (२)प्रावणस्य चैकप्रघष्टकेन सक लक्मीभिन्यक्षकरवात् । न खन्वभिन्यक्तितिमित्तस्यसावारण्येऽभिन्याक्तिनियमो युक्तः । फल-दान[भिमुखाकरणं चाभिन्यक्तिस्तस्मारसमस्तमेव कर्मफलमुपमोजितवत् स्वफलिकोधि च कर्म। तस्माच्छ्रते उपपत्तेश्व निरनुशायानामेव चरणादा(३)चारादवरोहो न कर्मण, आचारकर्मणी च श्रुतेः प्रमिद्धभेद । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति । तथा च रमणीयचरणाः कप्यचरणा इत्याचारः भेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म । (४)स्तां वा कर्मशीले हे अप्यविशेषेणानुशयस्तथापि यबप्ययमिष्ठापूर्तकारी स्वयं निरनुशको भुक्तभोगस्वात्यापि पित्रादिगतानुशयवशालाद्विपाकान् जारपायुभीगांश्वन्द्रलोकादवरुत्वानुभविष्यति । स्मर्थते त्वान्यस्य सुकृतदुष्कृताभ्यामन्यस्य तत्सं बन्धिनस्तःफक्रमागिता—'पतत्यर्द्धशरीरेण यस्य भायां सरां पिवे'दित्यदि । तथा श्राद्धवैदवाः नरीयेष्टवादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः । तस्मायावत्यस्पातमित्युपक्रमानुरोधावारिकचेह करे।तीति च श्रत्यन्तरानुसाराद्रमणीयचरणार्वं सम्बन्ध्यन्तरगतमिशपूर्वकारिणि भाक्तं गमि तव्यम् । तथा च निरनुश्चयानामेव मुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्ते, वच्यते — येन कर्मकलाः पेन फलमुपभौजितं तस्मिन्नतीतेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कृतः ? इष्ट्र-स्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षद्यः श्रुतिर्देष्टशब्दवाच्या । स्मृतिश्रोपन्यस्ता(५)। अय वा(६) इष्टशाः ब्देनोच्चावचक्षो भोग उच्यते। अयममिसन्धिः-कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेतः हिरोषणम् । न च सति सुख्यार्थसम्मवे सम्बन्धिमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम् । न चोपकः मिनरोघाच्छ्रयन्तरनिरोघाच्च मुख्यार्थांसम्भव इति साम्प्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्तकर्मापेक्षयाऽि यावत्पदस्य यत्किवेतिपदस्य चोपपतः । नहि यावजीवमानिहोत्रं जुहुयादिति यावजीवमाहा-रविहार।दिसमयेपि होमं विधत्ते, नापि मध्याह्वादावपि तु सायम्प्रातःकालापेक्षया । (७)साय म्प्रातःकाळविधानसामध्यतिकाळस्य चानुपादेयतयानङ्गस्यापि निभित्तानुप्रवेशात्तत्रैवमितिः चेत । न, इहापि रमणीय वरणा इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधात दुवपतेः(८)। तत्किमिदानीमुपसंहा-

⁽१) कमसमायिनीनामपा पञ्चम्याम हुतौ पुंपरिणामहेतुमाश्रित्याद्भिः परित्रेष्टितजीवगमनमुक्तं, तक स्वर्गाद्वरोहतः कभैव तास्ति कुतस्तत्समवायिन्य आपः, कुतस्तरां पुंपरिणामः इत्यक्षिपसङ्गतिगर्भे पूर्वप-स्वमाह यावदिति । अत एव च कर्मणामैकमविकनयाहिलयसम्भवे सम्यन्तानस्य नैव्कल्यं पूर्वपक्षे प्रयोजनम् ।

⁽२) श्रातेमुदाहृत्य युक्तिमध्याह प्रायणस्य चेति ।

⁽३) नन्वसति कर्मणि निमित्तामःवान्कथमवरोडणमत आह आचारादिति ।

⁽४) नतु यथाकारी यथाचारीत्युपकम्य साधुकारीत्युपसंहारात् करणाचरणयोरेकःवमवम्यतेऽत आह स्ता वेति । (६) वर्णा आश्रमा इत्याया भाष्ये इत्यर्थः।

⁽६) दृष्टश्चायं प्रतिप्राणीत्यादिभाष्यं न्याचष्टेऽथवेति ।

⁽ ७) याव ज्जीविमत्यवत्त्ययावत्यदस्य सायंशातःकालाविक्वजजीवनविवयत्वेऽस्ति प्रमाणिमिति दृष्टा-नेते विशेषमाश्रङ्कते सायमिति ।

⁽८) तदुयप्रतिशितं । यावन्संपातिमध्यादेः स्वर्गे तदक्रह्रेष्टापूर्तविषयन्वोपपत्तिरित्यर्थः ।

रानुरोधनोपकमः संकोचियतव्यः । नत्युच्यते । नह्य प्रावु गसंहाराननुरोधेप्यसंकु चद् शलिह रक्तु । महीति । निह यावन्तः सम्पाता यावतां वा पुंधां सम्पातास्ते सर्वे तत्रे शादिकारिणा भोगेन स्थं नीयन्ते, पुरुषान्तराश्रयाणां कर्माश्रयास्त्रं तद्वोपेन क्षये प्रतिप्रसङ्गातः, विरोप मुकानां च कर्माश्रयानामस्तां चन्द्रमण्डलोगभौगेनानययनातः । तथा च स्वयं सङ्क वन्ती यावच्ह्रांनेहः पसंहारानुरोधप्राप्तमपि सङ्कोचनमनुमन्यते । एतेन यस्किचेह करोतीस्यपि व्याख्यातम् । अपि चेष्टापूर्तकारीह जन्मनि केवलं न तन्मात्रमकार्षातः, अपि तु गोहोहनेनायः प्रणयन् पद्धः कलम्यापूर्वं समचेषोदेवमहर्निशं च वाङ्मनः शरीरचेश्रामः पुण्यापुण्यामहासुत्रोपभोग्यं साधि तक्तो न मर्थलोकाहिमोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं भवितुमहंति । न च स्वफलविरोधिनोनु शयस्य ऋते प्रायाधिलादात्मञ्जानाहः प्रस्तिकत्वः कर्माश्रय हत्यमे भाष्यक्रद्रस्यति ।

अन्ये (१) तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशृष्टा निर्वे जेति मन्यमाना अन्ययाधिकरणं वर्णया-चकुरिलाह ''के चित्तावदाहु''रिति । अनुशयोऽत्र दत्तफ अस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रे-दमिह विवार्यते - कि दलफलानामिष्ट पूर्वकर्मणामवशेषादिहावतैन्ते उत तान्युपमागे व निरव-क्षेषं क्षपथित्वाऽनुषभ् ककभवशादिहावतंनत इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकाषं कषितत्वानि रन्शया एवानुभूक्तकर्भवशादावर्तन्त इति प्राप्त, उच्यते-"सानुशया एवावर्तन्त" इति । कुतै: १ दश्चनुसारात् । (२)यथा भाण्डस्थे मधुनि सर्पिषि वा क्षालिते प्राप्त भाण्डले । तच्छेषं मध वा सर्पिनां न क्षाल्यितं सक्यामिति दृष्टमेनं तदन्सारादेतद्वि प्रतिपत्तन्यम् । न चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठा(३) प्रकाप स्वातुं पार्यति । यथा खेवको हास्तिकाश्वीय -पदातिवातपरिवृतो महाराजं सेवनानः कालव शाच्छत्रगाहकावरोषो न सेविद्रमईतीति हुई तन्मुला च (४) हो। के की स्मृतिशित इडस्मृतिभगं सानुशया ए गवर्तन्त इति । तरेतद्रू वयति—"न चैतदिति" । एकारे प्रशेकाणे इवकारे। गुडानिहिस्या प्रमुक्तः (५) शब्दैकगम्येथे न सामान्यते। दशनुमानाव धर इत्यर्थः । शेषमितरोहितार्थम् । पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते "यदप्युक्तं प्रायण"मिति । (पृ॰ ६८८ पं॰ २०) द्वयति—"तद्वयनुश्यसद्भावे"ति (पृ॰ ६८९ पं॰ २) । रमणीयचरणाः कप्यचरणा इत्यादिकयानु शयप्रतिपादनपर्या श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । "अपि चेण्ट्यादि । इह जन्मिन हि पर्यायेण सुखदुः खे सुज्यमाने दर्यते युगपचे हे कप्रचह हेन । प्रायणेन सुख-दुःखकलानि कर्माणि व्यज्येरन् । युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन् । तस्मादुरभोगपर्यायदर्शनाद् ब्र अयसा दुबेलस्याभिभवः करानीयः । एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभागफ रेष्यपि कर्मस् इष्ट-

⁽१) पूर्वद्शिताधिकरणपूर्वपक्षस्य तुच्छत्वाभित्रायेण मतान्तरमाहान्ये त्विति । सकलेति । हेत्वभावे कार्यायोगात् कर्मरहितावरोहञ्चा नेत्यर्थः (१) अत्र मते सीत्रदृष्टशब्दार्थमाह यथेति ।

⁽३) स्थातुमिच्छन् , भुवि शेषफलोपभोग इत्यर्थः ।

⁽४) बृष्टन्यायमूला लेकिकी कालिदासादिस्मृतिरित्यर्थः।

⁽५) यत्तु स्वर्गसुखं अवि भोक्तव्यमिति, तत्राह शब्दैकगम्येऽथें इति । भाण्डस्नेहवत् सामान्यतोष्ट्-व्हेन हि कमेशेषोऽनु मेतः, तस्य च अवि भोगः कल्पितः, तस्त्रेषे स्वर्गोहेशेन यागविभिना विरुध्यते भीमसु-ब्ह्रस्य स्वर्गत्वायोगादित्यश्रिपायः ।

व्यम् । न चाभिक्यकं च दर्भ फलं न दत्ते इति च खम्भवति । फलोपजनाभिमुख्यं हि कर्मणामभिक्याकिः । अपि च प्रायणस्याभिक्यज्ञकरते स्वर्गनरकतियेग्योनिगतानां जन्तूनां तास्मन्
जन्मिन कर्मस्वनिधकाराञ्चापूर्वकर्मोपजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिक्यक्तत्या फलोपभोगेन प्रक्षयाञ्चास्ति तेषां कर्माशय इति न ते संसरेयुः । न च मुच्येरनात्मज्ञानाभावादितिः
कथ्यं बताविष्टा दशाम् । न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिक्यज्यतेऽपूर्वं न परसमवेतं येकपित्रादिगतेन कर्मणा वर्तेरित्रिति । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्णीजिनिः॥ ९॥

अनेन निरतुशया एवा(१)वरोहन्तीति पूर्वपक्षकीजं निगृद्धमुद्धाव्य निरस्यति । यद्यपि

अक्रोधः सर्वभृतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुमहस्य ज्ञानं च कोलमेतदिदर्बेधाः ॥

इति। हतेः श्रीलमाचारोऽतुशयाद्भिष्णस्तयाच्यस्यानुशयाष्ट्रतयाऽ शुशयोपलक्षणत्वं काष्णी-बिनिराचार्यो मेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सा-ब्रश्यानामेनावरोहणमिति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तद्पेक्षत्वात् ॥ १० ॥

'आचारहीनं न पुनित वेदा' इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपळक्षयन्त्या वेदार्थानुः छानशेषत्यमाचारस्योकं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकः तथा ऽऽचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थत्यमुक्तं, सम्प्रति (२)स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे घुरुषसंस्कारत्वेप्यदोष इत्याह—"पुरुषार्थत्वेष्याचारस्येशति (१०६९२पं०८)। तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वानुशयो (३)लक्षित इत्युक्तम् ॥१०॥

बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह-

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः॥ ११॥

ब्राह्मणपरिब्राजवःन्यायो (४)गोवलीवर्दन्यायः । शेषमितरोहितार्थम् ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्चतम् ॥ १२ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोही तद्गतिद्शीनात् ॥१३॥ समरन्ति च ॥ १४॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥

(१) कर्मापूर्वरहिता एव।

(२) यागादिवदाचारस्य न प्रधानकर्मतया पुरुवार्थत्वामित्याङ स्नामादिवदिति । यथा तीर्थस्नानादैः प्रकरणवाक्याभ्यां ऋत्वतुष्ठायिपुरुवधर्मत्वं तथाऽऽचारस्याप्याचारङीनामिति वाक्यात् बेदार्थातुष्ठातृपुरुवधर्मत्वं विश्वानितग्वतैव इष्टम्यम् ।

(३) अजहल्लक्षणयस्यादिः।

⁽४) नतु भाष्योक्तो ब्राह्मणपरिवाजकत्यायेन करणाचरणभेदनिर्देशोऽयुक्तः ब्राह्मणखस्य यावायिण्ड-भावित्वेन जातित्वेऽपि परिवाजकत्वस्य गार्डस्थ्यादिष्वभावेन जातित्वाभावात करणावचरणत्वयोक्षादृष्टत्वावा-न्तरजातित्वाद्दृष्टः तार्वगमनादित्याशंक्याह गोवलीवहेंति । परापरजातिविषयगोवलीवर्दन्याये वित्वचन्त्रावृक्त-विवयत्वसाम्याद् ब्राह्मणपरिवाजकश्चद उपचरित इत्यर्थः ।

तत्रापि च तद्यापारादिवरोधः ॥ १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ स्मर्थतेपि चलोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच ॥ २० ॥ तृतीयदाबदावरोधः संद्योकजस्य ॥ २१ ॥

'ये चैके चास्माक्लोकारप्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति' कोषीतिकनां समाम्ना-नाहे हारम्मस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः , पश्चम्यामाह्ताविस्याह्रतिषंख्यानियमात् । तथाहि युसोमबृष्टयन्नरेतःपरिणामकमेण ता एवापो योषिदमौ हताः पुरुषवचसो भवन्तरिय-विशेषेण श्रुतम् । न चतन्मनुष्याभिप्रायं, कपूयचरणाः श्वयोनिमित्यमनुष्यस्यापि श्रवणात् । गमनागमनाय च देवयानापित्याणयोरेव मार्गयोराम्नानात् पथ्यन्तरस्याश्चतेर्जायस्य मियस्वेति तृतीय स्थानमिति च स्थानस्वमात्रेणावगमात् पथिश्वेनाप्रतीतेः । चन्द्रलोकाद्वतीर्णानामपि च तस्थानत्वसम्भवादसम्पूरणेन प्रतिवचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि श्रामं गच्छन् वृक्षमृद्धान्युपसर्पतातिवत् संयमनादिषु यमवश्यताये चन्द्रक्षोकगमनोपपतेः। (१)'न कतरेण च ने'त्यस्यासम्पूरणप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वात् अनिष्ठादिका-रिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्ते, इभिघायते—(२)सखं स्थानतयाऽवगतस्य न मार्गत्वं तथा-पि वेत्थ यथाऽपी लोको न सम्र्थेत इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेशपूर्व तृतीयं स्था-नमभिवदन् असम्पूरणाय तत्प्रतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुनस्तेनैव मार्गेणागस्य जनमपरणप्र-बन्धवरस्थानमध्यासीत नैतन्त्रतीयं स्थानं भवेतः । नहीष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवरुत्य रमणी-यां निन्दितां वा योनि प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं प्रतिपद्यन्ते, तत्कस्य हेतोः ? पितृयाणेन पथा ऽवरोहात् । तद्यदि क्षुद्रजन्तवोप्यनेनैव पथाऽवरोहेयुः, नैतदेषां जन्ममरणप्रवन्धवत् नुतीयं स्थानं भवेत्। ततोऽवगच्छामः, संयमनं सप्त च यातनाभूमीर्थमवशतया प्रतिपद्यमाः ना अनिष्टादिकारिणों न चन्द्रमण्डलाइवरोहन्तीति । तस्मा'ये वै के चे'तीष्टादिकारीविषयं न सर्वविषयम्, पचम्यामाहृताविति च (३)स्वार्थविघानपरं न पुनरपञ्चम्याहातिप्रतिवेघपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। संयमने त्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया(४) संयमनस्योपादानाचन्द्रम-ण्डलापादाननिषेघ आजसः, तथा च सिद्धान्तस्त्रमेव । पूर्वपक्षस्त्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारेण क्थंचिद्रमयितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं संस्वेदजम् ॥ १२-२१ ॥

साभाव्यापत्तिद्वपपत्तेः॥ २२॥

⁽१) पूर्व तृतीयस्थानशब्दस्य मार्गपर्त्वाभावो वर्णितः, इदानी न! कतरेण च नेत्यस्य तृतीयस्थान-खचकत्वं निराकरोति न कतरेण चेति ।

⁽२) सिद्धान्तमाह सस्यामिति । तृतीयं स्थानमित्यत्र स्थानशब्दो यद्यपि शरीरे ब्युत्पन्नस्तान्न नार्ग-बाची तथापि मार्गेष्ठपक्रम्य तृतीयस्त्रेन निर्दिश्यमानस्य स्वार्थस्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यानिवेशस्य साजात्यापेक्षस्वादिति सिद्धान्त्यभिपायः ।

⁽३) यदुक्तमादुतावाय इत्यद्विसंख्यानियमात्सर्वेवां स्वर्गगमनामिति तत्राह स्वार्थेति ।

⁽४) भास्करमतं इषयत्राहावरोहापादानतयेति ।

यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाहायुमित्यतो न तादारम्यं रफुटमवगम्यते, तथापि (१)तायुर्भूत्वेरयदेः रफुटतरतादारम्यावगमाद् यथेतमाकाशामित्येतदपि तादारम्य एवावतिष्ठते । न
चान्यस्थान्यभावानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेद्दरस्य देवदेह्रकपपरिणामस्मरणाद्देवदेहर्य च नहुषस्य तिर्थक्त्वस्मरणात् । तस्मान्युक्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया ।
(२)गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशन्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः सम्मवात् । यथाहुः—

स्थमाणगुणैयौगाद्वलेखि तु गौणता । इति ।

एवं व्राप्ते ब्रूमः—''साभादयापित्तः''। समानी भावी हपं येषां ते समावास्तेषां भावः साभाव्यं साहर्यं साहर्यमिति यावत्। कृतः १ उपपत्तः। एतदेव व्यतिरेक्मुखेनः व्यावष्टे ''नह्यस्यस्याव्यभाव उपपद्यते'' (१० ६९९ पं० १२)। युक्तमेतयदेव वरीरमः जगरभावेन परिणमते देवदेहसमयेऽजगरवारीरस्याभावात्। यदि तु देवाजगरवारीरे समसमये स्थातां च देववारीरमजगरवारीरं विशिषवातेनापि कियते। निहं दिवपयसी समसमये परत्परात्मनी वाक्ये सम्पादिवितुं, तथेहापि स्कृमकारीराकावायोर्गुगपद्भावाचा परस्परात्मतं भवितुम्हीते। एवं वाध्यादिष्विप योज्यं, तथा च तद्भावस्तत्साहरूयेनीपचारिको व्याख्येयः। नव्याकावामान्वेन संयोगमात्रं तक्ष्यतां कि साहरूयेनेत्यत आह—''विभूत्वाच्याकावोन''ति॥ २२॥

नातिचिरेण विशेषात्॥ २३॥

दुर्निध्यपतरमिति दुःखेन निसरणं ब्रूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी । विना स्थूः लग्नरीरं न सुक्ष्मशरीरे दुःखमागीति दुर्निष्प्रपत्र विलम्बं लक्षयतीति राद्धान्तः ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्वेवद्भिलापात् ॥ **२**४ ॥ अञ्चद्धमिति चन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

आकाश्वसाहर्यं वायुधुमादिसम्पर्कोऽतुशियनामुक्त हहेदानी ब्रीहियवा ओषिषवनस्पतश्वित्रमाषा इति जायन्त इति श्रृयते । तत्र संज्ञयः-किमनुशियनां भागिषिष्ठानं ब्रीहियवादयः स्वावरा मवन्त्याहो स्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेषु संसर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र 'म॰
नुष्यो जायते, देवो जायत' इत्याद्दी प्रयोगे जनेः शरीरपरिम्रहे प्रसिद्धस्वादत्रापि ब्रीह्यादिशरी॰
रपिरम्ह एव जनेर्मुख्यार्थ इति ब्रीह्यादिशरीरा एवानुशियन इति युक्तम् । (३)न च रमणी॰
यचरणाः कपुयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासङ्कीर्तनात्तदभावे ब्रीह्यादीनां शरीरभावाभावातः
केत्रश्चान्तराधिष्ठितानामेव तस्यम्पर्कमात्रमिति साम्प्रतम् । इष्टादिकरिणामिष्टादिकर्मसङ्कीर्तना-

⁽ १) दायुमिति कर्मत्वेन निर्दिष्टस्य षायुर्भूत्वेति तादारम्यवत्त्वेन परामशंकवाक्यश्रेषात्रिर्णयेन पूर्वप-स्वमाह बायुर्भूत्वेत्यादेशित ।

⁽२) नतु एवं डीत्यादिभाष्यमयुक्तम् श्रुतेर्हि साद्द्रयालम्बनत्वे माणवके इव विह्नश्रुतेः गीणता स्यात्र लक्षणत्याञ्चङ्काह गीण्यामिति । गीण्यामिति गुणलक्षणा वर्तते लक्षणायां त्वभिधेयसम्बन्धात् प्रवर्तमानायाः सम्बन्धवस्त्वन्तर्परत्वस् न सम्बन्धपर्वतस् , ग्रुणात्प्रवर्तमानायान्तु गीण्यां वृत्तीः गुणपरत्वं न ग्रुणाविशि छवस्त्वपरतिति विवेकः।

⁽३) प्रकरणेऽत्र यन्मुख्यं जन्म तःकर्मसाध्यं श्रुतं यथा रमगोयचरणा इन्यादि । अत्र तु व्यापक→ कर्मजन्वश्रातिव्यावृत्त्या तक्षाध्यमुख्यत्वव्यावृत्तिमाञङ्कच देखिसिद्धिमाह न चिति । प्रारीराभावाभावाद्र— क्रारीरत्वाभावात ।

दिशहेख(१) हिंसाहोदद्वितत्वेन सानयफळतया चन्द्रलोक सोगानन्तरं स्थावरद्यारिसोगयदुः कपळत्वरयायुपपतः । न च 'न हिंस्यात्सवी भूतानी'ति सामान्यद्वाद्याक्षरयाभीषोभीयपद्यहिं साविषयविद्यात्सेण वाधनं, सामान्यद्वाद्याद्यात्मेण विद्यान्यवीत् वाधनं, सामान्यद्वाद्याद्विकत्वादिति साम्प्रतम् । नहि बक्कदिः स्थेव दुर्बलं बाधते, किन्तु सति विरोधे । न चेहास्ति विरोधो, मिक्यावरचारितात् । 'अभ्योषीसीयं पद्यमालभेते'ति हि कतुप्रकरणे समाम्रातं कत्वर्थतामस्य गमयति, न त्वपनयति निवेधापादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां, तेनारत् निवेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां विषेश्व करवर्थता को विरोधः । यथाहुः(२)—

यो नाम क्तुमध्यस्थः करुजादीनि मक्ष्येत् । न कलोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः ॥ इति ।

तरमाजजनमुंख्य र्थात्वाद् ब्राँखादिशारीरा अनुशायिनो जायन्त इति प्राप्ते, प्रभिषीयते-भवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः क्ष्यचरणा इतिन्द्रीह्यादिग्व-शयक्तां कर्माविशेषः कीर्येत ,
न चैतदित । न चेष्ठादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखप्रलम्भवहेतुभावः सम्भवित,
तस्य धर्मावेन धुक्षेक्षहेतुःवात् । न च तद्वतायाः पश्चाहिंसाया न हिंस्यादिति निवेधात् करवधाँया अपि दुःखप्रलख्यम्भवः , पुद्द्वार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिवेधात् । तथाहि(३)—
न हिंस्यादिति निवेधस्य निवेध्याधीनित्वपणत्या यद्धं निवेध्यं तद्धं एव निषेधो विश्वायते । न चैतत् 'नानृतं ददेश तौ पशौ करोती'तिवद् कस्यचित्रप्रकरणे समाम्रातं येनामृतवदनवदस्य निवेधस्य कार्व्यत्वे निवेधोपि कर्व्यः स्थात् । पशौ निविद्ययोराज्यभागयोः कर्व्यस्वेन निवेधस्यापि कर्व्यांत्वं भवत् । (४)एवं हि सत्याज्यभागरहितैर्प्यज्ञान्तरैराज्यभागसाध्यः कत्युकारो विज्ञायते । (५)तस्भादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादिरयनेनाभिहितस्य विध्यु-

(१) नन्विष्टकर्मणो विहितत्वात्कथं पुण्यस्य स्थावर्क्षरीरप्राप्तिहेतुत्वमत् आहेष्टादेश्वेति । विहितत्वेपि नज्ञतपशुहिंसोच्छिष्टसोमभचादोनीषिद्वत्वाद्दुःखहेतुतेत्यर्थः । सामान्यक्कास्त्रस्य दौर्वन्ये हेतुस्सामान्यद्वारेणेति । विक्रोषक्षास्त्रपावन्ये हेतः साक्षादिति ।

पहितस्य पुरुषस्यापारस्य (६)विधिविभक्तिविरोधादुदुःखात्मकप्रकृत्यर्थहिसाकर्मभाव्यत्वपरि

(२) नचूक्तरीत्या विषयभेदाद्विभिनिषेधयोराविरोधश्चेत्तदा क्रतुमध्ये निविद्धिहिसानुष्ठाने क्रतुवैगुण्यं स्यादित्याशङ्कायामाह यथाहुरिति । निवेधानां पुरुवार्थत्वात्तद्विक्तमे पुरुवस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोवैगुण्यम् , यथाविहितस्य तस्य सिद्धेः, निह क्रतुशेषः प्रतिवेधो यतस्तद्तिलङ्क्षनात्क्रतुवैगुण्यं स्यादिति मःवः पूर्वपिक्ष-णो भद्रस्यात्र बोध्यः।

(३) कत्वर्थो डि प्रतिषेधः क्रत्वर्थो डिंसा प्रतिषेधेत , तत्र यययं न हिंस्यादिति निषेधः क्रत्वर्थो डिं-सा प्रतिषेधेत तश्चेव क्रत्वर्थः स्यात्तच नास्तीति वदिश्यिक्षेषेध्योरेकार्थतामाइ तथाडीति। यो डि यदर्थे प्रवृत्तो यस्माद्विषयानिवार्यते तन्तिषेधोपि तदर्थ इत्यर्थः।

(४) नन्दाञ्यभागी ऋत्वर्थी भवेता निषेधस्त्वभावार्थः कथं ऋत्वर्थः स्यादत आह एवसिति । विज्ञाय-यत इति न केवलनिषेधादिति शेषः, अत्र च पशुप्रकरण एवतद्वाक्यमिति कृत्वः इमतिषेधत्वनिति गुढार्थः ।

(५) नतु मा भूत प्रकरण नाम्नानान्न हिंस्यादिति निषेधस्य क्रान्वर्थता पुरुषार्थत्वं तु कथं स्यादित्या-शक्क्षय तत्र पुरुषार्थपतीतिष्रुपादयति तस्मादिति ।

(६) भारवर्थभाव्यत्वेऽर्थविरोधमभिभाय शब्दविरोधमध्याह विधिविमक्तीति । हिसैव कर्म क्रिया त-द्वाच्यत्वपरित्यागेनेत्यर्थः । रयागेन पुरुषार्थं एव सान्योऽवित्षष्ठते। (१)आख्यातानिमिहितस्यापि पुरुषस्य कर्नृव्यापारामिन्धानद्वारेणोपस्थापितत्वात केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तद्ववादेन नमर्थं विधिवपद्यक्रामितं, तेन पुरुषार्थे निषेष्य इति तद्यानिक्षणो निषेषोपि पुरुषार्थे मवति । तथा चायमर्थः सम्प्रयते-यस्पुरुषार्थं हननं तक क्र्योदिति । (२)ऋत्वर्थस्यापि च निषेषे हिंसायाः कत्पुरुषार्थं हतनं तक क्र्योदिति । (२)ऋत्वर्थस्यापि च निषेषे हिंसायाः कत्पुरुषार्थं हतनं तक क्र्योदिति । (२)ऋत्वर्थस्यापि च निषेषे हिंसायाः कत्पुरुषार्थं प्रस्तमित । न च दृष्टं पुरुषोपकारकत्वे प्रस्पर्थिनि सति तरकत्पनास्पदम् । न च दृषाः तन्त्रयपारतन्त्रये असति संयोगपृथक्षे खादिरतादिवदेकत्र सम्भवतः। (३)तस्मात्पुरुषार्थप्रतिविधो न करवर्थत्वमप्यास्कन्दतीति गुद्धसुखफलत्वमेवष्टादीनां न स्थावरदारीरोपभो गयदुःसफलक्ष्यमिति, आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात् । अनुद्यायिनौ वौद्यादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति । अयमेवार्थं वत्सर्यापवादकयनेनोपलक्षितः । अपि च मुख्यनुद्यायिनौ विद्यासिति । अयमेवार्थं वत्सर्यापवादकयनेनोपलक्षितः । अपि च मुख्यनुद्यायिनौ विद्यास्व वत्सर्याति श्रूयते । तदेतद्वशिद्यादिदेहत्वेऽनुद्ययिनौ नोपपयते । ब्रोह्यादिदेहत्वे हि विद्यासावमनुष्टायनः प्रसवेगुरिति कथमनुद्ययिनौ रेतःसिग्भावः, संसर्यमात्रे तु संवर्षिषु ब्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुद्यास्व प्रसवेगुरिति रेतःसिग्भावः, संसर्यमात्रे तु संवर्षिषु क्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुद्यास्व प्रसवेगुरिति रेतःसिग्भाव उपपयते । शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

सबो जातो हि बालो न रेतःसिम्भवस्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनश्तश्मादपि संसर्ग-मात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥

तिस्कमिदानीं सर्वत्रेवातुशयिनां संसर्गमात्रं, तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथामाव आपक्षेतेति, नेत्याह—

योनेः शरीरम्॥ २०॥

युगमम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवस्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

इदानीं तु तस्यैव(५) जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योति द्वासिद्ध्यर्थं प्रवञ्चयते-(६) कि प्रबो

⁽१) पुरुषप्रतीतिमुपपादयति आख्यातेति ।

⁽२) नतु हिंस्यादिति ऋतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसाऽनूय निषिध्यतां, तथा चोभयार्थत्वं निषेषस्य वा-स्येनावगम्यतामित्याञ्जङ्काह ऋत्वर्थस्यापि चेति । हिंसानिषेधस्य रागतः प्राप्ताहेंसाविषयतया चरितार्थत्वेऽ-धिकारान्तरातुप्रविष्टऋतुत्रोषांहेंसातुवादतित्रिषेधविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः ।

⁽३) एवमुक्तं विधिनिवेधयोविषयमेदमुपसंहराति तस्मादिति । (४) काण्डितेषु ।

⁽५) आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह तस्येवेति । पूर्वपादे यस्य जाप्रदवस्थायामिहपरलोकसञ्चार उक्त-स्तस्यैवेत्यर्थः । (६) रथादिसर्गाम्रानाद्वथायभावकथनाच सन्देहमाह किमित्यादिना ।

ध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयी"ति(पृ०७०५पं०११)। (१) यद्यिष ब्रह्मणे। न्यस्यानिर्वाच्यतया जाप्रत्रव नावस्थागतयोहभयोरि सर्वयोमीयामयस्वं तथापि यथा जाप्रत्सृष्टिर्मद्यारमभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते, ब्रह्मात्मसाक्षात्कारानु निवर्तते, एवं कि स्वप्न-स्प्रिराहोस्वित प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थः। "द्वयो" रिहलोकपरलोकस्थानयोः। सन्धौ भवं सन्ध्यम् । ऐहलैकिकचक्षुराग्रन्थापाराद्रूपादिसाक्षारकारोपजननादनैहलैकिकं पार० लौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतो ऽप्रायुरपमावेन न पारलौकिकम् । न च न इपादिसा-क्षारकारोऽस्ति स्वप्नदृशस्तस्मादुभयोर्छोकयोरस्यान्तरालस्यमिति (२)ब्रह्मास्मभावसाक्षात्काराप्राक तथ्यक्षेव सृष्टिभीवतुमहीत । अयमभिसन्धः(३)-इइ हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहरणं तेषां सस्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्रज्ञानमुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति युक्तम् , तथाभावस्य ज्ञानारोहातः । अतथाःवस्य स्वप्रतीयमानस्य तथाभावप्रमे याविरोधेन कल्पनानास्पदत्वात् । धाधकप्रत्ययादतथात्विमिति चेत् , न, तस्य बाधकत्वासिद्धेः, (४)समानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुद्धयते, बलवदबलव्दानिश्वयाच वाष्यबाः धकमानं प्रतिपरोते । न चेह समानविषयानं, कालमेदेन व्यवस्थीपपतेः । यथाहि क्षीरं हर्ध कालान्तरे दिघ भवति, एवं रजतं दधं कालान्तरे शुक्तिभैवेत , नानाक्षपं वा तद्वस्तु । तयस्य तीबातपञ्चान्तिसहितं चक्षः स तस्य रजतक्षपतां गृहाति, यस्य तु केवलमालीकमात्रोपक्कतं, स तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति । एवमुःपरूपपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भाभिरभिव्यक्तं नीलतया गृद्यते । प्रदीपाभिन्यकं तु नक्तं लोहिततया । एवमसत्यां निदायां सतोऽपि रथादीन् न गृह्णाति निद्राणस्त गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधामावः । नापि पूर्वेत्तरयो-बैलवदबलवरवनिर्णयः । द्वयोरीप स्वगोचरचारितया समानःवेन विनिगमनाहेतोरभावात् । (५)तस्माद्य्यवश्यमविरोघो व्यवस्थापनीयः । तत्सिद्धमेतत्-विवादास्पदं प्रत्ययाः सम्यश्चः प्रस्ययः वाज्याद्यः स्तम्भादिप्रत्ययवदिति । इममर्थे श्रुतिरपि दर्शयति—'अय रथान् रथयो-गान्(६) पश्चः सुजते'ति । न च "तत्र रथा न रथयोगी न पन्थानी भवन्ती"ति विरोधादु पचिरताका सजत इति श्रुतिन्यांख्येया । सजत इति हि श्रुतेः, बहुश्रुतिसम्बादाश्प्रमाणान्तरः संवादाच्च । बळीयस्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तवेन व्याख्यानात् । जाम-दवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति । अत एव कर्तृश्रातिः शाखान्तरश्राति-रुदाह्रता । (७)प्राह्मकर्तृकःवाच्चास्य पारमार्थिकःवं वियदादिसमैवत् । नच जीवकर्तृकःवान

⁽१) विकारमात्रस्य मिथ्यात्वात्र पूर्वपिक्षणो दृष्टान्तासिद्धिरित्याशङ्कचाह ययपीति । स्वप्रस्य व्यावहा-विकत्वमेव चिन्त्यत इत्यमिप्रायः ।

⁽ १) नतु सन्ध्ये स्थाने तथ्यक्ष्पैव सृष्टिरिति भाष्यमयुक्तमारम्भणाधिकरणादौ स्रवैकार्यमिध्याःवदर्श-त्रदत आह ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्मागिति । (३) पूर्वपक्षिण इत्यर्थः ।

⁽ ४) बाधकत्वासिद्धिमुपपादायेतुं पराभिमतबाधकस्वरूपमञुवदति समानेति ।

⁽५) तत्रेदं रजतादिनेदं रजतादिज्ञानानो च विरोधाभावमाह तस्मादित्यन्तप्रन्थेन । अपिना प्राग्रुक्तः विरोधाभावसमुच्चयः। (६) अश्वादयः।

⁽ ७) प्रमाणान्तरमाह प्राजेति । स्वन्नसृष्टिः परमार्थिकी प्राज्ञकर्तृकत्वाद्वियदादिसर्गवत् इत्यनुमानप्रयोः गः । हेत्वसिद्धिमाञ्जङ्क्याह नचेति ।

88

प्राज्ञकर्तृकरविभिति साम्प्रतम् । अन्यत्र धर्माद्ग्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतस्याज्ञीवकर्तृकः स्विपि च प्राज्ञादमेदेन जीवस्य प्राज्ञस्यात । अपि च जाप्रस्तरययसंवादवन्तोऽपि स्वप्रप्रस्ययाः के चिद्दस्यन्ते (१) । तद्यथा—स्वप्ने शुक्काम्बरधरः शुक्कमाल्यानुकेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं अस्याह—प्रियव्रत ! पश्चमे ऽहिन प्रातरेबोर्वराप्रायम्मिदानेन नरपतिस्त्वां मानयिष्यतीति । स च जाप्रतथा ऽऽस्मना मानयनुभूय स्वप्रप्रस्ययं सत्यमिमन्यते । तस्मारसंध्ये पार्माः धिकी स्विः ॥ १ ॥ १ ॥

इति प्राप्ते उच्यते—

मायामात्रं तु कारस्न्यंनानभिव्यक्तस्वस्वरवात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकृतम्—(२)न तावःक्षीरस्येव दिध रजतस्य परिणामः शुक्तिः सम्भवति, निह जारवीस्वरगृहे चिरस्थितान्यपि रजतमाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृद्यन्ते । न चेतरस्य रजतानुभवसमये उन्यो उनाकुलेन्द्रियो न तस्य छाक्तिभावमनुभवति प्रश्येति च (३)। न चोमयहपं वस्तु, साममीभेदाल कदााचिदस्य तोयभावोत्तभूयते कदाचिन्मरीचितेति सांप्रतम् । पारमाथिके हास्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपकामलक्षणार्थिकयां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूप-प्रकाशलक्षणाम् । न मशीचिमिः कस्यचित्तुष्णजा उदस्योपशाम्यति । न च तोयमेव द्विवि धमुद्दन्योपशमनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तद्र्यकियाकारित्वन्याप्तं तायत्वं मात्रयापि तामः कुर्वतायमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रश्ययसमीचीनस्वायास्य द्वैविध्यमभ्युपेयते तचाभ्युपः गमेपि न सेद्धुमईति । तथाद्यसमर्थविधापाति तोयमेतिदिति मन्वानो न तृष्णयापि मरीचि तोयमभिषावेत , यथा मरीचीननुभवन् । अथाशक्तं ज्ञकमभिमन्यमानो ऽभिधावित । किम पराद्धं मराचिषु तोयविषयांधेन सर्वेजनीनेन यत्तमतिलङ्ख्य विषयीधान्तरं करूपते । (४)न च श्रीरद्धिप्रत्ययवदाचार्यमातुलब्राह्मणप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञाने समुचितावगाहिनी स्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोबीध्यवाधकमावावभाद्यनात्। (५)तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं वाध्य-मुत्तरं तु बाधकं शुक्तिकानं प्राप्तियूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकाभावेन शुक्तरप्राप्तायाः प्रतिषेघाषम्भवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमप्रवाधितुमहीते । तदप्रवा भारमकं च स्वान्भवादवसीयते । यथाहा-

> (६)अःगः सिरवादवाधित्वा परं पूर्व दि जायते । पूर्व पुनरवाधिरवा परं नीत्पयोत का चित् ॥

^{- (}१) अत्र विमतिपदं स्टर्वं स्वप्नत्वात्संवादिस्वप्रवदिति प्रयोगो इष्टब्यः ।

⁽२) यदुक्तं पूर्वपक्षिणा श्वीरद्धिवत्कालभेदेनैकस्य ग्रुक्तिरजनात्मकत्वाद्दिरोधो रजनग्रुक्तिज्ञानयो-शिति, तन्नाह न तावदिति । (३) अनेनान्वयोपि प्रदर्शितः । ग्रुक्तिभावित्यनुषज्यते ।

⁽४) पूर्व क्षीरस्येव दिन रजतस्य र्गुक्तिः परिणाम इत्यर्थे दुवणं दत्तमधुना प्रतीतिरिप तथा

⁽५) यदुक्तं बाध्यबाधकभाषो न ज्ञानयोरिति तत्राह तत्रापीति ।

⁽६) परं द्युक्तिज्ञानमबाधित्वैव पूर्व रजतज्ञानं जायते, कुतः ? परस्यागामित्वात् भविष्यस्वादपासेस्त-किवेश्वस्य पूर्वेण कर्तुमज्ञाक्यत्वादित्यर्थः । नतु तर्हि पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयग्रह्यस्वादुभयोगिते सत्राह पूर्व पुनिशित । सन्यं तथापि पूर्वपतीतार्थाभाववोधितत्वात्तस्य बाधकमित्यर्थः ।

(१)न च वर्तमानरजतावभाषि झानं भविष्यसामस्यागोचरयस्य भविष्यता स्वसमयव तिनी शुक्ति गोचरयता प्रत्ययेन बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्य-झासीप्रत्यक्षं भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमुपकारहेतुमाविमवासति विनाधाप्रत्ययोपनिपाते स्येमानमाकलयति । असति विनाधाप्रत्ययोपनिपाते रजतिमदं स्थिरं रजतत्वादनुभृतप्रत्यमि -झातरजतवत् । तथा च रजतगाचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथा च भविष्यच्छुक्तिकाझानकालं रजतं व्याप्नुवादिति विरोधात् श्चिक्तिकाने वाष्यते । यथाहः—

रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।

भविष्यच्छुकिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत्॥ इति ।

(२)प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृद्धात इति के चिद्धाचक्षते । तद्युक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्तरतीन्द्रयत्वात् । अथ कालान्तरस्यापित्वं तद्ययुक्तं, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रयस्य संयोगायोगात् तदुपिहतसीन्नो स्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । न (३)च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवहत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्तमानमध्याक्षलयेत् । तस्माद्रयम्नताभ्यासवद्गेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघतरोत्पन्नविनस्यद्वस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिर्रस्थायीति गृद्धात इति मन्तन्यम् । अत एवतत्सुक्ष्मतरं कालव्यवधानमविनेचयन्तः सौगताः प्राह्यद्विधोहि विषयः प्रत्यक्षस्य प्राह्मश्राध्यवसेयश्च । प्राह्मश्रण एकः स्वलक्षणो ऽध्यवसेयश्च सन्तान इति । (४)एतेन स्वयनप्रत्ययो मिध्यात्वेन स्याख्यातः । यत्तु सत्यं स्वयनदर्शनमुक्तं तत्राप्याख्यात्रा बाह्मणायनेनाख्याते संवादाभावात् , प्रियव्यतस्य ख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्रज्ञानं प्रमाणयितुमहित्, ताहशस्यव बहुलं विसंवादहर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कारस्न्येनानभिन्यक्ति विद्युक्ता रक्त्यां स्वतं इत्युक्तम्। ३ ।।

स्चकश्च हि श्चित्राचस्ति च तिहदः ॥ ४ ॥ दर्शनं स्चकं (६) उच्च स्वक्रिण सत् , असत्तु हरयम् । अत् एव श्चीदर्शनस्वक्रपसा-ध्याधरमधातुविसर्गादयो जामदवस्थायामनुवर्तन्ते । श्चीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेपि प्राक्षन्यापार इति । (७) प्राक्षन्यापारस्वेन पारमार्थिकस्वान्

⁽१) स्वविषयग्रस्तिपि अर्थाद्विरोधमाङ नचेति । अयुक्तस्वे हेतुमाह मानमिति । रजतज्ञानकालमा-रभ्य यावच्छक्तिज्ञानकालं रजतविनात्राहेत्वदर्शनात् स्थायित्वे ग्रुक्तित्वरज्ञतत्वयोरेकरैकत्र विरोधादर्थात् बा-स्यबाधकभावे ज्ञानयोरित्यर्थः । (२) अतुमानातुगृहीतप्रत्यक्षेणः

⁽३) नतु यथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालान्तरवर्तिनीं तत्तां गृह्वाति तथा रजनप्रत्यक्षमपि भविष्यत्ताः रजतस्य प्रडीष्यति, अत आह नचेति ।

⁽४) इदंरजताादेश्रमाणां बाधमुपपाय प्रकृते योजयात एतेनेति ।

⁽५) भारतवर्षे यो रजनीसमयस्तास्मित्रित्यर्थः ।

⁽६) नतु कुत्तरारोहादिदर्शनं स्वप्ने सुचकं तच्च सत्यमिति कथं मिथ्याभूतस्य स्वमस्य सूचकः सूचे जन्यते, तनाह तचेति । विषयाविशेषितक्ष्येण ज्ञानमामक्ष्येण सत् तच्च न सूचकं यतःकुनश्चिज्ञाना-यस्यकस्यचितसूचनप्रसङ्गात्, असत्ते दृश्यं तस्मानहुपहितं दर्शनं सूचकं तच्च मिथ्यैनेस्यर्थः ।

⁽७) स्वप्नः सत्यः पाजकर्तृकत्वादित्यतुमिते नचास्मामिरिति भाष्येण स्वप्नस्य पाजकर्तृकत्वमभ्यतु-ज्ञायते तत्र हेतुस्वीकारे हेतुमत्सत्यत्वमणि स्यादित्याज्ञङ्कचाह पाजेति ।

नुमानं प्रस्यक्षेण बाधकप्रस्ययेनाविरुध्यमानं नात्मानं कमत इति भावः ॥ ४ ॥ प्राभिध्यानानु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥ वेहयोगाद्या सोपि ॥ ६ ॥

(१)बन्धमोक्षयोरान्तराालिकं तृतीयमैश्वर्थमिति ।

'पराभिष्यानान्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' 'देहयोगाद्वा सो-पी'ति(पृ० ७११ पं० १५) स्त्रद्वयं इतोषपादनमस्माभिः प्रथमसुत्रे । निगदव्याख्यातं नैतयोभोष्यमिति ॥ ५-६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छुतेरात्मानि च ॥ ७॥ अतः प्रवोघोऽस्मात्॥ ८॥

इह हि नाडीपुरीतस्परमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानस्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आहो स्वित्ससुच्चयः(२)। किमतो १ यद्येवम् एतदतो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतद्वा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतप्रहणिनवृत्तावि न जीवस्य परमात्मभाव इति । (३)अविद्यानिदृत्ताविप जीवस्य परमात्मभावाय कारणान्तरमेपेक्षितन्यं, तच्च कर्मेव न तु तस्वज्ञानं विपरीतज्ञानिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात् विपरीतज्ञानीनवृत्तेश्व विनापि तस्व-ज्ञानं सुषुप्ताविष सम्भवात् । ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाहुः—

कर्मेणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ इति ।

अथ तु परमात्मेव नाडीपुरीतत्स्वितिद्वारा सुषुतिस्यानं ततो विपरीतक्षानिवृत्तेरास्ति
भात्रया परमात्मभावोपयोगः । तया हि ताबदेष जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम् । तस्वज्ञानाभावेन समूलकाषमविद्याया अकाषात् जाप्रस्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । तः
समाद्रयोजनवत्येषा विचारेणेति । कि तावत्प्राप्तं १ नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य
जीवस्य निलयनं प्रति विकल्पः । यथा वहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित्वविक्रिलीयते
कदाचित्वविद्वमेको जीवः कदाविज्ञाडीषु कदाचित्पुरीतित कदा चिद्बद्धाणीति । (४)यया निरपेक्षा बीहियवाः कतुसाधनीभृतपुरीखाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्पवन्ते, एवं
सप्तमीश्रुत्या वा ऽऽयतनश्रत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोपि विकल्पवन्ते, एवं
सप्तमीश्रुत्या वा ऽऽयतनश्रत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोपि विकल्पवन्ते ।
यत्रापि नाडीभिः प्रत्यवस्य पुरीतिति शेत इति नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं 'तथा तासु
तद्दा भवति यदा सुन्नः स्वप्नं न कं चन पर्यति । अथास्मिन्प्राण एवेकघा भवती'ति नाडीबह्याणीराधारयोः समुच्चयश्रवणम्।(५) प्राणकाब्दं च ब्रह्मा 'थास्मिन् प्राण ब्रह्मणि स जीव एकः

⁽१) तस्याभिध्यानाचृतीयं देहभेदे विश्वेशवर्यामिति भाष्योदाहृतश्चतौ तृतीयशब्दस्यार्थमाह बन्धेति । सगुणहृद्योपासनपालमीववरसायुज्यं हि न बन्धो दुःखाभावान्त्र मोक्षोभेदाश्रयस्वादतोऽन्तरालवर्तीत्यर्थः ।

⁽२) आसु तदा नाडीषु इत्यादिसत्तमीनिदेशात्तामिः पत्यवसृष्येत्यादिसमुत्त्वयानिदेशात्र संशय इत्यर्थः। (३) नतु दण्डायमानभावरूपाज्ञानानिवृत्तौ ब्रह्मभावः, सुषुतौ तु नाइपादिस्थस्य तदनिवृत्तमिति व

⁽३) नतु दण्डायमानमायक्याश्चामार्थः त्रकारमः छुउता यु गाउनायरम्य स्थापः व्यापादः स्वयामार्थः ततो नाड्यादेः सुषुत्रस्थानत्वामार्थाचन्ता निष्प्रयोजनेत्याशक्कृत्वाहाविचानिवृत्ताविति ।

⁽४) लीकिकविकल्पोदाहरणमुक्खा वैदिक तदाह यथेति ।

⁽६) नन्दन प्रमाणपातिः प्रतीयते कथं नाडीनसमुचयस्तनाह पाणशब्दामिति ।

था भवती'ति वचनात् । तथा(१)प्यासु तदा नाडीषु सप्तो भवतीति च पुरीतित शेत इति च निर्पेक्षयोर्नाडाप्रीततोराघारखेन निर्देशाचिरपेक्षयोरेवाधारखम् । (२)६यांस्तु विशेष:-कदाचित्राच्य एवाधारः कदाचित्राडीभिः सञ्चरमाणस्य पुरीतदेव । एवं तामिरेव सञ्चरमाणः स्य कदाचिद्बह्मैवाधार इति विद्यमाधारते नाडीपुरीत व्यरमात्मनाम नरेश्वतम्, तथा च वि कल्पा बोहियववद्बृहद्यन्तरवद्वेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाह्यादीने स्वापायोपैति न विक्रहोन । अयमभिस्विध:-नित्यवदाम्नातानां यत्पाक्षिकावं नाम तद्गत्यम्तराभावे करुप्यते । यथाहु:-

एवभेषोष्ठदोषोऽपि(३) यद्वीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गीतरन्या न विद्यते ।। इति ।

(४)प्रकृतकतुषाधनीभृतपुरोडाशहव्य प्रकृतितया हि परस्परानपेशी बीहियही शिहिनी चाक्तुतक्षेती प्रत्येकं पुरोडाशमिनिर्वर्तियतं, तत्र यदि मिश्राभ्यौ पुरोडाशो डिमिनिर्वर्तेयत परस्परानपेक्षत्रीहियविश्वातृणी उसे अपि बास्त्रे बाध्येयाताम् ।(५)त चैती प्रयोगतचनः समुन च्चेतुमईति, स हि यथाविहितान्यभिसमीक्ष्य प्रवर्तमाना नैतान्यन्यथायेतं शक्तोति मिश्रोष चान्यथात्वमेतेवाम् । न चाङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासी 'गोसने उसे क्रवीदि'तिदयुक्तः(६)। अश्रुतो हात्र प्रधानाभ्यासोऽज्ञानुरोधेन च सो ऽन्याय्यः । न चाङ्गभूनैन्द्रवायवादिप्रहानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्यावृत्तित्वमत्रापीति युक्तम्। (७)'सोमेन यजेते'ति हि तत्रार्श्वयागः विधिः। तत्र च दशम्छिपरिमितस्य स्रोमद्रव्यस्य 'स्रोममिष्यणेति स्रोममिष्ठावयती'ति च वाक्यान्तरातुळोचनया रसद्वारेण यागसाधनीभूनस्थेन्द्रवाय्वाखुद्देशेन प्रादेशमात्रेषूर्श्वपात्रेषु प्रहणानि पृथक प्रकल्पनानि संस्कारा विधीयन्ते न तु सोमयागोहेशेनेन्द्रवाध्वादयो देवतायो

(१) यत्रापीत्युपक्रमात् तत्रापीत्यर्थः ।

(२) निरपेक्षसतमीश्चातिभ्यां यदि नाडीपुरीततो।निरपेक्षमाधारावं का तर्हि समुच्चयश्चरणस्य गतिरत आह इयांस्तिति । नाद्यस्तावस्वतन्त्रा एवाधारः, पुरीतद्वद्वापाती तु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चानपेक्षे, तत्र सम्बयश्रवणाभावात् कदाचिच नाडीनां प्रशेतद्वश्रसम्चयोपे कदाचिदनपेश्वस्थानत्वाद्विकस्यासिद्धिरियर्थः ।

(३) अष्टदोषोपीति । बिद्यतुष्ठानपचे यवशास्त्रपतीतपामाण्यस्यागः, अपतीतपामाण्यस्वीकारः तथा प्रयोगान्तरे यवेषूपादीयमानेषु यवशास्त्रस्य प्राक्रिक्ताप्रामाण्यस्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपपादनामीते यव-शास्त्रे ४ दोषाः एवं यवानुष्ठानपश्चेपीत्यष्टी दोषा विकल्पे बोध्याः।

(४) नन्वेवं तर्हि आग्नेयादिवत्त्वपुच्चयः कि न स्वीक्रियते इत्याशङ्क्रय गतित्था न विधत इत्यतस्य-पश्चयति मक्तेति ।

(५) नतु बाक्यद्रयसामध्यात्समुच्चयासम्भवेषि अङ्गसहितप्रधानातुष्ठापकप्रयोगवचनो बीहियवी समु-च्चाययत् इत्याशङ्कवाह नचिति।

- (६) तत्राङ्गभूतन्बहद्रथन्तरसाहित्यवचनात्पृष्ठस्तात्रानु।चिद्रशङ्गभूतन्नाहियवान्तराधेनाग्नेययागाभ्यासा न यक्त इत्यर्थः, युक्तिमाह अश्रुत इति । उमे कुर्यादित्यङ्गदाहित्यश्ररणात्तरानृतिर्युक्ता इत बीहियनाभ्यां य-जेतोति अवणामावात्रावृत्तिरिति भावः।
- (७) नतु कथमत्र प्रधानस्याङ्गातुरोधेनावृत्तिः, ऐन्द्रवायवादिवाक्येभ्य एव द्रव्यदेवतासम्बन्धाभिधा-नात्तद्दाराऽतुमितयागा विधीयन्ते, सोमेनेति तु तेषां यागानां समुदायातुनाद इत्याशङ्कवाह सोमेनेति । नतु भवत्वपूर्वविधिस्तथापि कथमावृत्तिः, स्रोमवाक्यविद्वितःयागे इन्द्रवाण्यादिदेवताविकल्पेन विश्रीयतान्तवाह तत्रेत्यादिना ।

60

बन्ते येन तासां थागनिष्पत्तिर्रक्षणैकार्थस्वेन विकल्पः स्यात् । (१)न च प्रादेशमात्रमेकैक मध्वपात्रं दशम्बिपिशिमतसोमरसम्बद्धाय कल्पते येन तुल्यार्थतया प्रहणानि विकल्पेरन न च याबन्मात्रमेकमुर्ध्वात्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्ठं त्यज्येतेति युज्यते । दश्मिष्ठिपरिमितोपादानस्वादष्टार्थस्वप्रसङ्गात् । एवं तदुरधार्थं भवेद्यदि तस्तर्वं याग उपयुज्ये त । न व हुष्टे सम्भवत्यहृष्ठकृत्वना न्याय्या. तस्मात्सकलस्य सीमरसस्य यागशेषत्वेन संस्काराहिंवादेकेकेन च प्रहणेन सकलस्य संस्कर्तमशक्यातात्तदवयवस्यैकेन संस्कारेऽवयवाः न्तरस्य प्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदादुप्रहणानि समुच्चीयेरन् । (२)अत एव समु च्चयदर्शनं 'दशैतानध्वर्युः प्रातःसरने प्रहान् गृह ती'ति । समुच्चये च सति क्रमोप्यूपप-यते-'आहिवनी दशमा गृहाते तृतीयो दूयते', तथैवै'न्द्रवायवाप्रान् प्रहान् गृहाती'ति । (३)तेषां च समुरुचये सति यावयदुरेरान गृहीतं तावतस्य देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थाचागस्यावृत्या भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकीकृत्य काखन देवतामुद्दिश्य त्यजेरन् पृथक्करणानि च देवतोहेशाश्वाहष्टार्था भवेयः । न च इष्टे सम्भवत्यदृष्टकरपना न्याय्येत्युक्तम् । तस्मातत्र समुरचयस्यावश्यम्मावित्वाद्गुणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते । (४)इह त्वभ्यास-कश्पनाप्रमाणाभावात् पुरोडाशह्यस्य चानियमेन प्रकृतहय्ये यश्मिन कर्हिमाधारमाप्ते एकैका परस्परानपेक्षा त्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्यतया विकल्पमहंतः । (५) न तु नाडीपु-रीतायरमात्मनामन्योन्यानपेक्षाणामेकनिलयनार्थात्वसम्भवो येन विकल्पो भवेत् । नहाकि दिभ किनिर्देशमात्रेणैकार्यता भवति समुच्चितानामप्येकविमक्तिनिर्देशदर्शनात्-पर्येक्व शेते प्रासादे क्रोत इति । तस्पादेकविभक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनिगमना वक्तव्य ॥ सा चौका माध्यकृता "यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयती"(प्र०७१५पं० ५) स्यादिना । सापेक्षश्रुस्यनुरोधेन निरंपक्षश्रविनैतन्येत्यर्थः । श्रेषमतिराहितार्थम् । नन् यदि बह्यैव निलयनस्थानं ताबन्मात्रमुच्यतां कृतं नाड्युपन्यासेनेत्वत आह—अपि चात्रेति । अपि चेति समुच्चेय न विकल्पे(६)। एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थसाधिनीति। मागो-पदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीसङ्कीतंत्रमिस्यर्थः । पित्तनाभिन्यामकरणो न बा-ह्यान् विषयान् वेदेति तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पर्शेन नाडीस्तुतिः । यदा तु तेबो ब्रह्म तदा सुगमम्। अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाच्याधार एव भवती-

⁽१) दशमुष्ट्यादियन्थं स्वयं न्याचष्टे नचेति ।

⁽२) लिङ्गदर्शनान्याहात एवेति । विकल्पे ह्येक एव प्रयोगः स्यादित्यर्थः ।

⁽३) नन्वेवमिप ग्रहणाऱ्यावर्तन्तां कथं यागावृत्तिस्तत्र श्रुत्यायभावात् यतोऽङ्गातुरोधेन प्रधानावृत्तिः स्यादित्याद्योवय सामर्थ्यमाह तेषां चेति ।

⁽ भ) त्रीहियववाक्ये, त्रीहियवसमुच्चये हि यागाभ्यासकत्यना स्यात् तत्र च प्रमाणाभावादित्यर्थः। त्रीहियवसमुच्चये न केवलं प्रमाणाभावः किन्तु प्रमाणविरोधोपीत्याह पुरोडाज्ञाद्वन्यस्येति । पुरोडाज्ञाच्चोदनयौन् सधिद्रव्येषु त्रीहयोऽपि पक्षप्राप्तास्तत्राप्राप्ताज्ञापूरणार्था त्रीहिश्रुतित्रीहिभिरेवोति नियमयेत् तत्र यवसमुच्चये त्रीहिभ्ञ्चिते विश्वस्येत् । क्ष्यप्रमाणेक्ष्यस्य त्राध्य इत्यर्थः।

 ⁽ ५) गत्यन्तराभावादवीहियवयोविकल्पं प्रदर्शय प्रकृते गत्यन्तरसङ्गावाहिकल्पाभावमाञ्च निवाति ।

^{ा (}६) विकल्पफलको ६-ग्रुचय इत्यर्थः।

त्ययमर्थः । (१)अभ्युपेत्य जीवस्याधेयस्वमिद्युक्तम् , परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयस्व सरित । तथाहि -- नाड्यः प्रशेतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः, जीवस्तु अधावय-तिरेकात स्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि ब्रह्म जीवस्याधारस्तादारम्यादिकल्य त व्यतिरेकं बद्धण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथा च सुबुप्तावस्थायामुगाधीनामसमुदाचारा(२) जी : ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न त नाडीपुरीतदाधारत्वम् तदुराधि करणमात्रा -धारतया त सुब्रमदशारमभाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारस्वमिखात्रयार्थतया न विकल्प इति । "अपि च न कदा चिज्जीवस्येति" (पृ० ७१७ पं॰ ५) । औरधर्गिकं ब्रह्म -स्वक्रपत्वं जीवस्यासति जाप्रस्वप्नदशाक्ष्पेऽपवादे सुबुप्तावस्थायां नान्यथितं शक्यमित्यर्थः । अपि च येऽपि स्थानविकल्पमास्थिषत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमळक्षणा सुषुद्यवस्थाङ्गीकर्त-व्या । न चेयमास्मतादारम्यं विना नाड्यादिषु परमारमध्यतिरिक्षेषु स्थानेषु रप्यते । तत्र हि स्थितीयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिमानी सन्नवर्गं विशेषक्षानवान भवेत । तथाहि श्रति-'यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यरपद्ये दिति । आत्मस्थानत्वे त्वदोषः, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-भूतास्केन कं पश्येद्विजानीयां दिति श्रुतेः । तस्माद्य्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं नाड्यादीत्याह "अपि च स्थानविकरपाभ्यपगमेपी"ति। अत्र चोर्यति — "नत् भेरविषयः स्यापी"ति । सियत इति भेदः. नियमानस्यापि निषयस्येश्यर्थः । परिहरति—ब द्धः मेवं स्यादि"ति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतःपरिच्छेदस्तस्य ब्रह्माश्मरवेन विभुःवात् । आपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधि (सात्रीहितस्तनमार्त्र न जानियान तु सर्वम् । नहासात्रियाः नात् सुमेरुमविद्वान देवदत्तः सिन्निहितमपि न बेद् । तश्मात्सर्वविद्यानिद्वानप्रसारतम्यां सुत्रप्ति असाधयता तदास्य सर्वोपाध्यपसंहारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्माश्मरवामित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न (३)समप्रधानत्याग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपादशेति-"न च वयमिहे"ति (पृ० ७१८ पं० १) स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुवार्थत्वस्य वेइ-राशेरेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितं युक्तम् । न च सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वक्षपेण ना-ड्यादिस्यानत्वप्रतिपादने किश्वितप्रयोजनं ब्रह्मभयप्रातिपादने त्वस्ति । तस्मान्न समप्रधानभा-वेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः । नितार्थमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्तृतिदाब्दविधिभ्यः॥९॥

(४)यद्यपीश्वरादभिन्नो जविस्तयाष्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वा ऽविकरणान्तरारम्भः ।

⁽१) एवं तुल्यवज्ञश्रुत्यभावात्र नाड्यादीनां विकल्प इत्युक्तम् अधुनाऽतुल्यार्थवाच्च न स इत्या-हान्युपेत्येत्यादिना । जीवोपाध्यन्तःकरणादिनाडीपुरीतनोराश्रितः जीवस्तु न क्वापीति कथमाधारत्वेन तुल्या-र्थतेत्यर्थः ।

⁽२) अन्यक्तेः, अनेन सर्वदा जीवस्य ब्रह्माभेदे सुषुती किमित्याधारत्वोपचार इत्याक्षेपः परिहृतः।

⁽१) न समिति । समप्रधानत्वे हि नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु त्रिष्विप जीवस्थानं स्यात् तदा च न ब्रह्ममाब इति समिप्रधानभावनिरासो विकल्पनिरासोपलक्षणार्थैः ।

⁽४) स्यादेततः, येषामीश्वरः एव साक्षात्संसारीति दर्शनं न तेषां पूर्वपञ्चोऽवकलाते, नापि सिद्धान्तः, ईम्बरस्य सुषुप्रस्यत्थानादेरदर्शनास्कल्पितस्य च जीवस्य स्वाप्नजीववदुत्थानायसम्भवात्कथमार्थिकरणान्तरार्रभ

स एवेति दुःसम्पाद्मिति स वान्यो वेति ईश्वरो वेति सम्भवमात्रेणोपन्यासः । न हि तस्य गुढमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतन्युत्थानसम्भवः, अत एव विमर्शावसरेऽस्यातपन्यासः। (१)यद्धि बाहादिनिर्वर्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्मं तस्य पूर्वेद्युरनुष्टितस्यापि स्मितिरिति वक्तरयेडनः प्रत्यभिज्ञानस्चनार्थः। अत एव सोडहमस्मीरयुक्तम्। "पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोग्या द्वती"ति (पृ० ७१९ पं० १६) । अयनम् आयः नियमेन गमनं श्यायः । जीदः प्रतिश्यायं सम्प्रसादे सुब्रागवस्थायां बुद्धान्ताया (२)इवति आगच्छति । प्रतियोगि यो हि व्याप्रयोगिः सुष्प्रो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तीरदम्बम्-"त इह द्याञ्चा वा सिंही वे"ति (पृ० ७२० पं० १)। "अध तत्र सप्त उचिष्ठती "ति । यो हि जीवः सुप्तः स बारीरान्तर उत्तिष्ठति । वारीरान्तरग-तातु धुप्तकीवसम्बन्धिनि कारीर उत्तिष्ठति । ततश्च न कारीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । "अपि च न जीवो नाम परस्मादन्य" इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाका-शादाय:, अथ चान्य इव यावद्धटमनुवर्तते ।न चासी दुविबेचस्तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाविविवनीयाविद्योपधानसदीपाधिकतियतो जीवो न वस्ततः परमात्मनो भियते. (३)तदुपाःशुद्भवाभिभवाभ्यां चे दुभूत इवाभिभूत इव प्रतीयते । ततव सुषुपादाविष अभिभूत-इव जाप्रदवरथादि जूदभूत इव । तस्य चाविद्यातद्वासनीपाधेरनादितया कार्यकारणभावेण प्रवहतः सुविषेचतया तद्वपहितो जीवः सुविवेच इति ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात्॥ १०॥

(४)विशेषविज्ञानाभावान्मूच्छां जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिश्यते पुनरस्थानाच्च मरणाव-रथायाः । अतः ष्रुष्ठितरेव मूछां विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । विरातुच्छ्वासवेषथुप्रस्तयस्तु स्रोरवान्तरप्रभेदाः । तद्यथा—किथित् प्रोहिष्यतः प्राह्व सुखमहमस्वाप्तं छघूनि मे गात्राणि प्रसक्षं मे मन इति, किथित्पनर्दुःखमस्वाप्तं गुद्धणि मे गात्राणि अमत्यनवस्थितं मे मन इति । न चैतावतां सुष्ठुप्तर्भियते । तथा (५) विकारान्तरेऽपि मूच्छां न सुष्ठप्तिभियते । तस्माल्लोकप्रसि द्वयभावान्नेयं पश्चम्यवस्थेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त, उत्यते - यथि विशेषविज्ञानोपशमने मोहसुषुप्तयोः धाम्यं तथापि नैक्यम् ।

इति भारकराक्षेपे आह यद्यपीति । अवस्थात्रयातुगन्यावहारिकस्रत्वोपेताविद्योपहितजीवस्य स्वप्नकल्पित-जीववैलक्षण्यास्त एवोत्तिष्ठत्त्वन्यो वेति चिन्ता सम्भवतीत्यर्थः ।

⁽१) नतु रमृतिमात्रस्यापि सुतोत्थितजीवैवयगमकत्वमस्ति, नद्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति, स्मरति चात्र रुषुतो जाप्यदृष्टमतः सूत्रे अतुरमृतीत्यतुत्राब्दो व्यर्थ इत्याचिष्याह यद्धीति । हे अहनी ब्राहः, यतः सूत्रे-ऽतुरमृतिः प्रत्यभिज्ञाहतः सोहमरमीति प्रत्यभिज्ञोदाहृता भाष्ये इत्यर्थः ।

⁽२) जाग्रदवस्थाये।

⁽२) नतु ययै।पाधिको जीवस्तर्हि सुषुतासुपाधिनाशाच परयतीत्यत आहोपाध्युद्भवेति । सुषुतादावन्तः-करणाचुपाधिरभिभूतो भवति संस्कारात्मनाऽवतिष्ठते न तु सर्वत्मना न परयतीत्यर्थः ।

⁽ ४) पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानास्त एवोत्तिष्ठतीरयुक्तम् , तर्हि विशेषविज्ञानामावविशेषेणैक्यप्रत्यभिज्ञानास्तु-त्रुप्तिरेव सुन्धिरिति पूर्वपक्षमाह विशेषिति ।

⁽५) करालवदनत्वादै।।

(१)निहि विशेषविद्यानसद्भावसाम्यमात्रेण स्वय्नजागरयोरभेदः । बाह्येन्द्रियन्यापारभावाभावा -भ्यां त सेदे तयोः सबुप्तमोहयोरि प्रयोजनभेदाःकारणभेदालक्षणभेदाच्च भेदः । श्रमापनु • ल्यथां हि ब्रह्मणा सम्यत्तिः सुध्रप्तम् । शरीरत्यागार्थां तु ब्रह्मणा संपत्तिमाँहः । (२) यद्यपि सत्यिप मोहे न मरणं तथाप्यस्रति मोहे न मरणिमिति मरणार्थो मोहः । मुसळसंपाता।दिनि • मित्तःवानमोहस्य श्रमादिनिमित्तःवाच्य पुषुप्तस्य मुखनेत्रादिनिकारलश्च गःवानमोहस्य प्रसन्तरह -नत्वादिलक्षणमेदाच्च सुत्रुप्तस्य । सुबुप्तस्य स्ववान्तरमेदेपि निमित्तप्रयोजनलक्ष्मगामे हादेकःवम् तस्मारसु प्रमाहावस्थयोर्बह्मणा संवत्तावि सुषुप्ते याहशी संवत्ति ताहशी मोह इत्यर्दे पंपति . रुका, साम्यवैषम्याभयामधीत्वम् । यदा चैतदबस्थान्तरं तदा भेदात् तत्प्रविकयाय (३) यलान्तरमास्थेयम् । अमेदे त न यलान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतहचनात् ॥ १२ ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४॥ प्रकाशवचाचैयध्यति ॥ १५॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६॥ दर्शवति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ अम्बुबद्ग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुमयसामञ्जस्यादेवम् ॥२०॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

अवान्तरसंगतिमाह "येन ब्रह्मणा सुजुप्तादिष्विति"। यशीप 'तदनम्यत्वमा-रम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र निष्पपद्यमेव ब्रह्मापपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां (४) बह्वानां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्साऽतत्त्वित्रवारणायारम्भत्तस्य (५) च तत्वज्ञान पपवर्गोप -योगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयद्भपत्वं ज्ञह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि

⁽१) ज्ञानामावसाम्येन मुतिमुरध्योरभेदे स्वय्नजागरितयोरपि विशेषविज्ञानसाम्यादभेद इति प्रतिबन् न्द्रीमाह नहीति । अथ सत्यय्यपयोजकसाम्ये प्रयोजकमेदः त्योभेद्रस्तर्हि सुत्रतिभोडयोर्पि स्यात्स इत्याह बाह्यति । प्रयोजनभद्भेवाह श्रमेति ।

⁽१) नतु श्रीरत्यागार्थश्चेन्मोहस्तर्हि सुग्धः शरीरं त्यजेदत आह यद्यपीति । सत्येव भोहे सृतिरित्य-क्ति व्यातिः, सेव कारणत्वोपयोगिनी, न तु सति भवत्येवेति स्थितिकारणस्वीकारादित्यर्थः।

⁽३) अद्भयब्रह्मात्मत्वप्रतीतिकाले विचारेण तत्प्रविलयाय ।

⁽४) प्रपञ्चो जिङ्गं सविशेषत्रद्यणस्तयाभिः प्रकावयते ताः प्रपञ्चलिङ्गा इत्यर्थः ।

⁽५) निष्प्रवञ्चनद्याश्च ।

सिवशेषस्वीनीवशेषस्वयोविरोधातस्वाभाविकत्वानुपपत्तरेकं स्वतोऽपरं तु परतः । न च यत्पर-त स्वद्यारमार्थिकम् , नहि च श्चरादीनां स्वतः प्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम् , विपर्थयञ्चानस्क्षणकार्यानुरपादप्रसङ्घात् । तस्मा(१)दुभयस्त्रिक्षकशास्त्रपापाण्यादुभयक्ष्यता ब्रः ह्यानः पारमार्थिकेति प्राप्ते.

उच्यते—न स्थानत उपाधितीपि परस्य ब्रह्मण उभयचिह्न वसम्भवः । एकं हि पारमा थिंकमन्यद्य्यारोपितं, पारमाथिंकत्वं खुपाविजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स प्राक् श्रीतीषद्वस्तरपारिशेष्यारस्किटकमणेरिय स्वभावस्वच्छघवळस्य ठाक्षारसावसेकीपाविर्ध्यामा धर्वगम्धत्वादिरीपाधिको ब्रह्मण्यस्य इति पश्यामः, निर्वशेषताप्रतिपादनार्थस्वा च्छुतीनाम् । सविशेषतायामपि यक्षायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मकः त्वप्रतिपादनपरस्वाद् , एकरवनानात्वशेष्विक्रसम्बद्धमभवाद् एकरवाङ्गत्वेनेव नानात्वप्रतिपादनपर्थवाद् , एकरवनानात्वशेष्विक्रसम्बद्धमभवाद् एकरवाङ्गत्वेनेव नानात्वप्रतिपादनपर्थवाद , प्रमाणान्तरसिद्धत्यानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतिविध्यत्वोः पपत्तेभेददर्शनिनन्दया च साक्षाद्भयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविष्याणां च कासाचित्रद्भुतीनामुपासनापरस्वमसित बाधकेऽन्यपराद्वचनारप्रतियमानमपि एद्यते । यथा देवतानां विष्रहवत्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्धैनापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शत्वाः श्रुतयः, कासां (३)चिच द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविळयपरत्वम् । तस्माविविध्यमेकरूपं चैत-व्यकरसं सद्वद्य परमार्थतो, विशेषाय सर्वगन्यत्ववामनित्वादय उपाधिवशादस्यस्ता क्षित्वम् । श्रेषमित्रीहितार्थम् ॥

अत्र कोचिद् हे अधिकरणे कल्पयन्तीति (१० ७३० पं॰ १२) किं सहस्रणं च प्रकाशलक्षणं ब्रह्म किं सहस्रणमेव (४)ब्रह्मोत प्रकाशलक्षणमेवित । तत्र पूर्वपक्षं गृह्माति प्रकाशवच्चावैयथ्यात् । चकारास्त्रच्च, अवैयर्थात् , ब्रह्माणे सच्छूतेः । सिद्धान्तयि आह च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रं, न हि सदवं नाम प्रकाशक्षपद्वयत् यथा सर्वगन्यत्वादयोपि तु प्रकाशक्ष्यमेव सिद्दिति नोभयक्षप्रवं ब्रह्मण द्वस्ययः । तदेतदनेनोप(५)न्यस्य द्वितम् । (६)सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयक्ष्यस्यम् । भेदेन स्थानतोपीऽति निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतस्यन् सद एव प्रकष्मकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे स्वत्यक्षप्रवदेषः हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्थात् (१० ७३३

⁽१) ननु परोपाधिकं किञ्चित्सस्यं यथा चञ्चरादीनामप्रमाकर गत्वं, किञ्चिन्मिथ्या यथा स्काटिकले।हि-स्थम्, तत्र सिवेशेषस्वनिष्योषस्वयोर्यस्यतस्पक्षोपाधिकं तत्सस्यमेवेति कुतो निर्णयस्तत्राहोभयलिङ्गक्या-स्वप्रामान्यादिति ।

⁽२) व्यावडारिकप्रमाणसिद्धभेदातुवादेन पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपरा श्रुतिरित्यर्थः ।

⁽३) द्वा सुपर्णा इत्यादीनाम् ।

⁽४) एकदोत्रामते द्वितीयाधिकरणे वचनव्यक्तीराह कि सल्लक्षणमेवेति । एवकारी बोध द्वेदव्यक च्छेदार्थ: । अस्ति (५) अस्त कीचिदित्यादिमाध्येण ।

⁽६) अत्र पूर्वपचातुःथानमाइ सत्तेति। प्रकाशवय त्रह्मेत्युक्ते कि सत्ताप्रकाशयोरभेदः, उत भेदः अ.देः कि सान्त प्रवेति न पूर्वपक्षत्वार्भस्याइ नोभयलक्षणावामिति, त्रह्मण इति शेषः । द्वितीये चारितार्थत्वमाइ भेदः इति । शक्कितो भेदः स्वनिराकरणाय नाधिकरणान्तरप्रयोजक इत्यर्थः ।

पं 9)। एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चित्पासनापरतथा इपमानकारेन् काश्चि की इपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन नीइपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्ती विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यः विद्रियधिकाराभिप्रायम्(१)। अनुबन्धभेदान्(२)भिक्षो ऽनयोरिप नियोग इति । 'कोऽयं प्रपञ्जप्रतिलय' इति । वास्तबस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्विष इवामिसंयोगात , समा-रो।पितस्य वा रुज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतरवपरिक्वानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः श्रीक्यादिप्रपद्म: पुरुषमात्रेण शक्यः समुरछेत्तम् । अपि च प्रहादछकादिभिः पुरुषवेरियैः समृत्मुन्मृतितः प्रथ्व इति शुन्यं जगद्भवेत् । न च वास्तवं तत्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तम् अ आरोपितरूपविरोधित्वात्तत्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्त प्रपञ्चो बद्धातत्वज्ञापनपरेरेव वान्यैर्वद्वातरवमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छेत्तमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशतेनापि विना तरवावबे।धनम् प्रवर्तस्वात्मज्ञान इति वा कुरु प्रवच्चप्रविलयं वेति प्रवर्तितः शक्नोति प्रपश्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यारमज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतरवाववोधो न भवति । मोलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विश्वक्षितार्थतया सकलस्य वेदराहोः फलवदर्थावबोधन-परतामापादयतो विद्यमानस्वादन्यथा कर्मविधिवाक्यान्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरितिति । (३)न च चिन्तासाक्षात्कारयोविधिरिति तत्वसमीक्षायामस्माभिरुपपादितम् । विस्तरेण चायमर्थस्तत्रै-व प्रविश्वतः । तस्माञ्जितिलयवाग्वा(४) जहयादितिवद् विधिसह्या एते 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादयो न त विषय इति । तदिदमुक्तं दृष्ट्वयादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखाकरणः प्रचाना न तस्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मतत्वं निष्प्रपश्चमुक्तं नतत्र निः योज्यः किकासम्भवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् (५)स चेत् प्रपश्चपक्षे वर्तते को नियोज्य-रतस्योच्छित्रःवात् । अथ ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणो अनियोज्यस्वात् । अथ ब्रह्मणो ऽनन्योप्यविद्यया ऽन्य इवेति नियोज्यः । तद्युक्तम् । ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवपमयतागमेनाः विद्याया निरहतत्वात् । तहमानियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमक्तं "जीवो नाम

⁽१) प्रयाजनियोगानामपि समिधो यजतीत्यायाख्याताभिहिताना दर्शपूर्णमासनियोगाद्वेदाद्वाष्यास-ङ्गितमाञ्च ह्याह अधिकाराभिप्रायमिति । अधिकारः परमापूर्वन्तदेकामिति तदपेश्ववैकनियोगत्वमित्यर्थः ।

⁽२) नियागावच्छेदकथात्वर्थभेदात्, स च प्रयाजादावाग्रेयादी च द्वव्यदेवताभेदाद्भिन्न इत्यर्थः ।

⁽३) ज्ञान्द्रादेव ज्ञान्द्रज्ञानसम्भवान्मा तत्र विधिध्याने साखारकारे वा भवत स इत्यत आह नचेति ।

⁽ ४) जर्तिलेति । अग्निहोत्रं प्रकृत्य 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्ववाधुक्यवाग्वा जुहुयात्'इत्यादिकमधीतं पूर्वमीमांसायाम्, तत्र उक्तवाक्ये विधिरनाहतिरिति प्रतिषेधः पयसेति विध्यन्तरम् त प्रयसेत्येव विधिरितरू-स्तदर्थोधेवाद इति संदाय निन्दाया निवेधश्रेषत्वेन विधिशेषत्वायोगान्निषेधं परिकल्प्य विधिनिषेधसमावेशा-ीइकलप इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः-अनाहृतिहित्यतित्रियं प्रकल्पयेययन्यं स्वशेषित्वेन कल्पयेत . कल्पयिन िरवरं पयक्षेति विधि स्वशोषिस्वेन, प्रवत्ती चार्थवादः स्यात्, किञ्च कल्पितेपि प्रतिवेधे विकल्पः स्यात-जाति-लगवेधुकयवायुभ्यां होतव्यं न होतव्यमिति, तत्र प्रतिषेधकल्पनःवयर्थम् ततः प्योह्योमस्य प्रश्नस्ततस्वार्थ-मनाहतिवाक्येन जर्तिलगवीधुकहोमी निन्धेते तस्मादर्थवाद इति ।

⁽५) नियोज्यभाकाशादिपपञ्चान्तर्भतो ब्रह्मेव वा ब्रह्मण औपाधिकावच्छेदो वेति विकल्पान क्रमेण निरस्यति स चेदित्य।दिना । त्वया विज्ञाते ब्रह्मणि तज्ज्ञानेन प्रपञ्चपविलयः साध्य इति वक्तव्यम् , तदा च जन्मानन्तरमेव नियोज्यस्योद्धिनातात्रयोगासिक्षिरित्यर्थः ।

अ०३

प्रपञ्चपक्षस्येवे"ति (पृ० ७३४ प० १६)। अपि च ज्ञानविधिपरस्वे तन्मात्रात् ज्ञान-स्याजुरपत्तेस्तरवप्रतिपादनपरस्वमेवास्तु तस्यावर्याभ्युपगन्तन्यस्वेनोभयवादिश्विद्धस्वात् । एवं च इतं तत्वज्ञानविधिनेत्याह्—"क्केयाभिमुखस्यापी"ति (५०७३५ पं०७) । (१) न न ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विधरेषं हि तदुपयोगो भवेषयन्यवाकारं क्षानमन्यथादधीत । न च तच्छक्यं वापि युक्तमित्याह—"न च प्रमाणान्तरेणे"ति । किं चान्यश्वियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्याम्नाये यद्भ्युगतं भनाद्भः शास्त्र-र्यालोचनया ऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तरेतच्छाज्ञविरीषाद्रप्रमाणकप्र। अधैतच्छास्त्रमिनयोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवं च नियुक्तं ततो सर्थं च विरुद्धार्थं च स्यादित्याह्—"अधे"ति (पृ० ७३६ पं० १)। दर्शेपीर्णमासादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतो ऽध्यस्तनियोज्यभावस्य नियोज्यता युक्ता, निह तद्वावयं तस्य नियोज्यतामाह, अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शरूभमासौ विधते । इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुङ्के चेति दुर्घउमिति भावः। "नियोगपरतायां चे 'ति । पौर्वापयां लोचनया वेदान्तानां तत्वीनष्ठता श्रुता न श्रुता नियागनिष्ठतेस्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपौर्णमासकर्मण इवापवीवान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मगोप्यः वृतीवान्तरव्यापारादेव स्वर्गादिफळवनमोक्षस्यानन्दक्षपक्षकस्य सिद्धिः । तथाचानित्यस्य साः तिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह—"कर्मफळवदि"ति । "अपि च ब्रह्मवाक्येध्वि"ति । सप्रविश्वविष्प्रविश्वविदेशेषु हि (२) साध्यातुबन्धभेदादेकनियोगत्वमासिदं, दर्शपौर्णमासप्रयाजः वाक्येषु तु ययप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यभिकारांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥११॥२१॥

प्रकृतितावर्त्वं हि प्रतिषेघति ततो ब्रवीति च सूपः ॥२२॥ तद्व्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥ प्रकाशादिवंचावैशेष्यं प्रकाशस्त्र कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अधिकरणविषयमाह "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति । (१० ७६७ पं॰ ५)। द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो ऽरूपस्याच्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तदूप्यते। ते दर्शयति—मूर्ते चेवामूर्ते च"। (३) समुवीयमानावधारणम्। अत्र(४) पृथिव्यप्ते-

⁽१) एवन्तत्त्वप्रातिपादनस्य ज्ञानोत्पत्ताववश्यापेक्षणीयत्वसुकत्वा विधी तद्भावमाह नचेति ।

⁽२) साध्येति । मीमांसकमते साध्यमेदादतुवन्धमेदाच शाक्षमेद इत्युक्तम् । तत्र साध्यप्रत्यतिप्राः तिसंस्कृतिविकृतिकरणोपकारकरणावान्तरन्यापाराधिकारकपमुदाहरणान्येवान्तमेव इष्टन्यानि । संदेवां चेवान्मिकारापूर्व परमद्वाध्यं तेवां मते । साध्यक्ष नियोगानां पिष्टं संयोतीत्यादिशाक्षाणां भेदस्तया इन्यदेवता-दिक्तपमेदाद्वात्वर्थभेदस्ततम् नियोगावच्छेदकथात्वर्थात्मकविवयमेद इति भावः ।

⁽ १) स्रशुच्चेयं सत्येवकारो विरुद्ध्यते तन्मात्रावधारणस्य तादितरसमुच्चयस्य च विरोधादित्याञ्चङ्कद्याङ समुच्चीयमानेति । सदा द्वे अपि रूपे मिलिते एवेत्यर्थ एवकार इत्यर्थ: ।

⁽४) हे वाद ब्रह्मण इत्यारभ्य होष रस्र इत्यन्तश्रुती । मूर्छनं स्थूलता ।

जांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्त मुर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति याव-त । तरयेव विशेषणान्तराणि मत्ये मरणधर्मकं स्थितमन्यापि अवन्छित्रमिति यानत् । सदन्येअयो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावतः । गन्धस्तेहोष्णताश्चान्योन्यवच्छेदहेतवो उसाधारणधर्मास्तरयैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजीबन्नस्य चतुर्विशेषणस्येष रसः सारो य एष स्विता तपति । अथामूर्ते वायुश्चान्तारेक्षं च तिः न कठिनिमस्यमूर्तमेतदस्तममरणवर्मकं मूर्त हि मूर्तान्तरेणिभिहन्यमानमवयविवरुवेषादुध्वंसते न तु तथामावः सम्भवस्यमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति एतस्यं निरयपरोक्षमिरयर्थः । तस्येतस्यामूर्तस्येतस्यास्तस्येतस्य यत एतस्य श्यस्येष रक्षो य एतस्मिन् सनितृमण्डले पुरुषः। करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाहुः यर्त्यस्य हेव रसः सारो नित्यपरोक्षता (१)च साम्यमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममिदमेव मुर्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाकाभ्यां भृतत्रयं श्ररीरारम्भकमेतन्मार्थमेतिस्थितमेतस्यत्तस्यैतस्य मुर्तस्यतस्य मार्थस्यतस्य स्थितस्यतस्य सत एष रस्रो यच्वश्चः सतो होष रस इति । अथाः मूर्तं प्राणव यथायमःतरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतखदेतत्यन्तस्येतस्यामृर्तस्येतस्यामृतस्येतस्यामृतस्ये तस्य यत एतस्य त्यस्येष रस्रो योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्त्यस्येष रसः। (२)लिज्ञस्य हि करणा स्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमध्यधिष्ठानं श्रुतेरिधगतम् । तदेवं ब्रह्मण श्रीपाधिकयोर्मृतामूर्त-योराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकारणभावन विभागो व्याख्यातः सत्यदुशब्दवाच्ययोः(३)। (४) अथेदानी तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य इतं वक्तव्यम् । मूर्तामूर्ववासनाविद्यानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजाकोपमं तहिचित्रहैर्डान्तैरादर्शयति तद्यथा "माहारजन"मित्यादिना । भवति-मूर्तामृतवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति । तदेवं (५) एतदुक्तं सवासनं सत्यहरमुक्तवा यत्तरसत्यस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्स्त्रहपावधारणाः निरवशेषं र्थमिदमारभ्यते । (६)यतः सत्यस्यं ऋपं निःशेषमुक्तमतीवशिष्टं सत्यस्य यरसर्यं तस्यानः न्तरं तदुक्तिहेतुकं स्वद्भं वक्तव्यमित्याह—"अथात आहेशः"। कथनम् । सत्यसत्य-स्य (७) परमारमनस्तमाह—"नेतिनेति"। एतदर्थकथनार्थमिदमधिकरणम् । नतु किमे-ताबदेवादेश्यमतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह-"नह्यतस्माद्धह्मणः" इति । नेत्यादिष्टाद-न्यत्परमस्ति यदादेश्यं भवेत् । तस्मादेतावदेवादेश्यं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थनेतिना यरसंनिहितं परामुखं तिश्विषयते नमा सन्निहितं च मूर्तामूर्तसवासनं कपद्रयम् , तदवच्छे-

⁽१) अमूर्तभूतद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य च रस्रसिमावे सामान्यहेतुः श्रुतिगतहिशान्देन विविचितस्तै दर्शयति निस्यपरोक्षतेति ।

⁽२) नतु चैतन्यव्यातं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरमात्रे वर्तते तत्र कथं दक्षिणमक्ष्याधारत्वेनोक्तमत आह लिङ्गस्येति । करणात्मकस्येत्यनेन रूपाद्युपलान्धिमिः क्रियामिः करणत्वेनातुमीयत इत्यनुमानप्रकारी दर्श्वितः। (३) सदिति त्यमिति च शन्दवाच्ययोरित्यर्थः।

⁽ ४) एवं प्रतिषेध्ये मूर्तामूर्ते प्रदर्भ वासनामयं निषेध्यं रूपं दर्शयति अथेदानीमिति । मूर्तामूर्तिव-षयानुमवजनितवासनाजन्यावैज्ञानविषय इत्यर्थः।

⁽५) नन्वनुद्भतकपिलङ्गरारीरस्य कथं हरिद्रादिकपतुत्यकपष्ठम्भव इत्यतः आह एतदुक्तं भवतीति।

⁽६) अथात आदेश इत्यत्रातःशब्दार्थमाड यत इति तद्धक्तिहेतुकामित्यन्तेन । मध्येऽथशब्दार्थमाह तस्यानन्तरामिति । (७) ब्यावडारिकसत्यस्य प्रपञ्चस्य यः सत्य आत्मा तस्य ।

दकरवेन (१) च बहा । तत्रेदं विचार्यते—किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेश च प्रतिषि-ध्यते, उत बहीवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति । (१) यद्यपि तेषुतेषु वेदा-न्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानं च निन्दितम् । अस्तित्यवेषण्ठःष्यव्य इति चास्य सरवमवषादितं, तथापि सद्घोषद्भं तद्ब्रह्म सवासनमृतीमृतेष्ठप्रसाधारणत्याः च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मृतीमृतीदयो, न च तत्तिद्वेशेषनिषेषे सामान्यमवस्थातुमहीति निविशेषस्य सामान्यस्यायोगात्, यथाहः—

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छश्चविषाणवत् । इति ॥

तस्मातिहिशेषिनिषेधेषि तस्यामान्यस्य ब्रह्मणोनवस्थानात्सर्वस्येवायं निषेधः, अत एव नह्मतस्मादिति नेस्यन्यस्परमस्तीति निषेधारपरं नास्तीति सर्वनिशेषमेन तस्यमह श्रुतिः । अस्तीत्थेनोपस्रव्यव्य इति चोपासनाविधानव(३)श्रेयं, न त्वस्तिस्यमेवास्य तस्यम् । तत्य-शंसार्थं चासद्भावज्ञाननिन्दा । यच्चान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रीतपादनं तदिप मृत्तीमृत्वस्पप्रतिपाद-नवश्चिषेधार्थमसिष्ठहितोऽपि च तत्र निषेषो योग्यस्यात् संभन्तस्यते (४) । यथाहुः— येन यस्याभिसंबन्दो दूरस्थस्यापि तेन सः । इति ।

तस्नात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेच इति प्रथमः पक्षः । (५) अथ वा पृथिव्यादिप्रमाणि स्तवाद्वद्वाणस्तु वास्त्रन्तया सक्त्यप्रमाणि स्ति कत्तरस्यास्तु निषेध इति विश्ये, प्रवस्त्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादि व्याकोपप्रसङ्घाद् वद्वाप्ति स्वयाकोपाद्वद्वाव प्रतिषेधेन संवस्यते योग्यत्वात्र प्रषक्षति प्रथमः पक्षः । तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—''न तावदु भयप्रतिषेध उपपद्यते शूःयवाद्प्रस्यः द्वादिः'ति । (१० ७३८ पं० ७) अयमिभसंषिः । (६) उपाध्यो स्वमी पृथिव्याद्यो- प्रविश्वाकिन्ता न तु शोणककीद्य इव विशेषो अञ्चत्वस्य । न चोपाधिविगमे उपिहतस्याः आवो प्रप्रतिविशेष वेपहितस्याः भावो प्रप्रतिविशेष नेपहितस्य श्वाविषाणायमानता प्रप्रययो वा । न चेतिति सान्धिवानाः विशेषास्यवेद्य प्रतिषेधा वेपस्यते नह्यनाश्रयः प्रतिषेधा वृक्षम् । न हि भावमनुपाश्रित्य प्रतिषेध उपययते, ।कीचिद्वि किचिषिय्यते नह्यनाश्रयः प्रतिषेद्य सार्थः प्रतिषेत्रं , तिदिस्प्तकमप्रिश्वयमाणे चाः न्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्ध मार्थ्यते तस्य प्रतिषेद्ध मश्वस्यान्ति युक्तम् । मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति—नापि स्रद्धानिषेत्र

⁽१) कस्य रूपद्रयामित्यपेक्षायां ब्रह्मण इत्येवंरूपेण विश्लेषणत्वेन ।

^{् (}१) ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वएखस्यानुत्थानमाशंक्याह यदापीति ।

⁽३) यथा नामब्रह्मेत्युपासितेत्यादावब्रह्माणे ब्रह्माबेनोपासना विभीयते. एवमस्येवास्तीत्युपलिधदृष्टि विभीयते इति श्रव्यक्तिस्यकाविश्वपादित्यर्थः । (४) संबद्धाः भविष्यति ।

⁽५) धर्म्यनाश्रये निवेधासम्भवात्यक्षान्तरमाहाथवेति ।

⁽६) नतु विश्लेषाणां निषेधे सामान्यस्याध्ययोगाच्छून्यवादपसङ्ग इत्याशंक्य सामान्यविश्लेषभावो ब्रह्मगतोऽसिद्ध इत्याहोपाधय इति । श्लोणो लोहितः, कर्क ईशल्लोहितः ।

⁽ ७) निर्विशेषं सामान्यं न भवेदित्युक्तं, तत्र निषेधेन निषेध्यस्य। निषिध्यते सा किमर्थस्यभावधूतीत समाणसम्बन्धात्मिका, द्वाविष पक्षे। नेत्यादाभावोऽप्रतीतिर्वेति ।

उपपद्यते । युक्तं यश्वेसिंकाविद्याप्राप्तः प्रपक्षः प्रतिविश्यते प्राप्तिपूर्वकरवारप्रतिवेषस्य । ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं नापि प्रमाणान्तरात् , तस्माच्छन्देन प्राप्तं प्रतिवेषनीयं, तथा च यस्तस्य शन्दः प्रापकः स तस्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणिमिति कथमस्य निवेषोपि प्रमाण- वान् । (१) न च पर्युदासाधिकरणपूर्वपक्ष-यायेन विकल्पो, वस्तुनि सिद्धस्वभावे तद्वुपः पत्तेः । न चावाङ्मनसगोचरो बुद्धावालेखितुं शक्यः । अशक्यश्च कथं निविश्यते । प्रपन्नस्यः नाखिवद्यासिद्धो ऽन्य ब्रह्मणि प्रतिविश्यते इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमिभमेत्रेरोक्तं नापि ब्रह्मपतिवेष उपपद्यते इति । हेत्वन्तरमाह—"ब्रह्म ते ब्रवाणी"ित । "उपक्रमविरोः चादि"ित । उपक्रमपरामशोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपः पादितं प्रथमेश्याये । न चासस्यामाकाङ्कायां दूरतरस्येन प्रतिवेधनेषां संवन्धः संभवति । यच वाङ्मनसातीतत्वया ब्रह्मणस्तरितिवेषस्य न प्रमाणान्तरिवरोष इति तत्राह "वाङ्मनः सातीतत्वमपी"ित (पृ॰ ७३९ पं २) प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म। न च निषेषाय तत्प्रतिपादनम् अनुपपत्तिरयुक्तमघस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनिमस्यक्तं प्रक्षालनाद्धि एङ्क्योति न्यायात् । तस्माद्धेदान्तवाचा मनसि सिष्ठधानाद्वद्याणो वाङ्मनसातीः त्वं नाश्वसमि तु प्रतिपादनप्रक्रियोगक्षम(२)एषः । यथा गबादयो विषयाः साक्षाच्छुङ्गप्राहिः क्या प्रतिपादन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहः—

भेदप्रपश्चविलयद्वारेण च निरूपणिमति ।

नतु प्रकृतप्रतिषेषे ब्रह्मणोपि कस्मान्त प्रतिषेध इत्यत आह "ताद्धि प्रकृतं प्रप्राद्धितं चे"ति । प्रधान प्रकृतं प्रपञ्च प्रधानं न ब्रह्म तस्य षष्ट्यन्तत्या प्रपञ्चावरछेद् करिवनाप्रधानत्वादित्यर्थः । "ततोऽन्यद्भवीतो"ति । नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवांतिति । तिष्ठवंचनम् । नद्योतस्मादित्यस्य यदा नद्योतस्मादिति नेति नेत्यादिष्ठाद्रह्मणोऽन्यः त्यरमस्तीति न्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्बह्मैव ब्रवीतीति न्याख्येयम् । यदा तु नद्योतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृह्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तन्यमि तु तेन प्रतिषेधे ब्रह्मण आदेशः परामृहयते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तन्यमि तु तेन प्रतिषेधे मावक्ष्यं ब्रह्मोपळक्ष्यते, कस्मादित्यत आह—"ततो ब्रवीति च भूयः" इति । यस्मात्मितिष्यस्य परस्तादिष व्यतिति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्याचेष्ठे श्रुतिः 'प्राणा वे सत्यमि'ति । (३) माहारजनाग्रुपमितं लिङ्गमुपळक्षयति । तरस्वद्ध सत्यमितरापेक्षया (४) तस्यापि वरं सत्यं ब्रह्म । तदेनं यतः प्रतिष्यस्य परस्ताद्ववीति तथान्य प्रपञ्चप्रतिष्ठेषमात्रं ब्रह्मापि तु मावह्यपिति । तदेनं पूर्वः

⁽१) नतु शास्त्रमिते ६० प्रतिषेधः प्रमाणवान् भवेत विधिप्रतिषेधयोश्तुल्यवलयेन विकल्पसम्भवा-दित्याश्राक्याह न चेति । तृतीयाध्यायस्थतृतीयपादे वक्ष्यमाणे पर्श्वदासाधिकरणे यथा विधिप्रातस्य यागेषु ये यजामहकरणस्य सर्वारमना नातुयाजेव्वितिप्रतिषेधेन वार्यितुमश्राक्यत्वादनुयाजेषु ये यजामहितकल्यः एक-मिह न वस्तुनि तदभावात्, पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्योः प्रागेव तस्यैकरूपत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः ।

⁽२) प्रक्रियाश व्हार्थमाङ्गीपक्रम इति । वाङ्गनसगोचरत्वे निषिद्धे तथैव मनासि स्थिरीकृते स्वयंज्योति-राध्मा स्पुरतीत्युपक्रमत्वम् ।

⁽३) स्थूलश्रारीरापेक्षया प्राणप्रधानस्य लिङ्गशरीरस्व स्थायित्वात् सत्यत्वमुच्यतः इत्याह माहारजनान् दीति । माहारजनादीनि रूपाण्युपहितानि निचित्तानि यस्मिस्तत्त्रधोक्तम् । (४) स्थूलशरीरापेक्षया।

स्मिन् व्याख्याने निर्वचनं व्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिस्तु सस्यस्य सस्यमिति व्रवीतीति व्याख्येयम् । शेषमितरोहितार्थम् ॥ २२-२६ ॥

उभयन्यपदेशान्वहिकुण्डलवत्॥ १०॥

अनेनाहिक्यणाभेदः क्रुण्डलादिक्यण तु भेद इत्युक्तं तेन (१) विषयभेदाक्केदाभेदयोर-विरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदे।पळ्डघेरविरोधः । विरुद्धामिति हि नः क संप्रत्ययो न यत्प्रमाणेनोपलभ्यते । आगमतश्च प्रमाणादेकगोचरादिष भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमा-वहतः सवितृप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणाद्भेदाभेदाविति ॥ २७॥

प्रकारान्तरेण भेदाभेदयोरविरोधमाह—

प्रकाशाश्रयवद्या तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह—

पूर्ववद्या॥ २९ ॥ प्रतिषेधाच्य ॥ ३० ॥

अयमिसंधिः । (२) यस्य मतं वस्तुनोऽहिरवेनाभेदः कुण्डलस्वेन भेद इति । स एवं जुवाणः प्रष्टव्यो जायते—किमहिरवकुण्डलस्वे वस्तुनो भिन्ने डताभिन्ने हित । यदि भिन्ने, अ-हिरवकुण्डलस्वे भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभदौ, नह्य-यभेदाभदाभयाम्याद्भे- कमभिन्नं वा भवितुमईति, अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिग्नेते अहिरवकुण्डलस्वे, तथा सित को भेदाभेदयोविषयभेदस्तयोविस्तुनोऽनन्यस्वनाभेदात् । (३) न चैकविषयस्वेऽपि सदा- तुमुयमानस्वाद्भेदयोरिवरिषः, स्वक्तविषद्भयोरप्यविरोधं क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत । न च सदानुभूयमानं विचारासहे भाविकं भवितुमईति, देहारमभावस्यापि सर्वदानुभूयमा- नस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपिष्ट्यतं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह प्रपिष्टवतम् । तस्मा- दनायविद्याविकोडितमेवैकस्यारमनो जीवभावभेदो न भाविकस्तथा च तत्वज्ञानादविद्यानिद्य- त्वावपर्वर्यस्विः । तात्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानाविद्यतिस्त्यम् । न च तत्वज्ञानादन्यदपवर्णसा- प्रथमस्ति । यथाह श्रुतिः—'तमेव विदिरवातिम्हस्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये'ति । वेषप्रतिहितार्थम् ॥ २९-६०॥

परमतः सेतृन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः॥ ३१॥

ययपि श्रुतिप्राचुर्योद्वह्मव्यतिरिक्तं तस्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि सेखादिश्रुतीनामा-पाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्प्रतिसमाधानार्थमयमारम्भः । "जाङ्गळं" (१० ७४५ पं० १०)

⁽१) अहिकुण्डलस्वस्य प्रकाशाश्ववद्वेति (२-२-२८) स्वस्य च भेदाभेद्विषयःवसाम्यास्पोन-रुक्तचमार्श्वव्याह विषयभेदादिति । अवाहेरेकत्वेन कुण्डलादीनां भिथो भेदात् भेदाभेदी भिवाविषयी, तव तु स्वितिर प्रकाशग्रुणस्य द्रव्यस्य च मिथो भेदाभेदी न वस्त्वन्तरापेक्षयेत्येकविषयत्वस्काविषयत्वे हेतुः स्वेदेति । विरोधे हि विषयव्यवस्था सहानुस्यमानत्वाद्विरोधं इत्येकविषयत्वमित्यर्थः ।

⁽२) यन्मते भेदाभेदी भित्रविषयी तन्मतं दूषयन्नाह यस्येति ।

⁽३) प्रकाशाश्रयवद्भेदाभेदी निषेधति नचेति ।

स्थलम् । प्रका(१)शवदनन्तवज्जयोतिष्मदायतनविति पादा ब्रह्मणद्यत्वारस्तेषां पादानामद्वाँन्यश्चे श्वामाः, तेष्ठावस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म । षोडश कला अस्येति षोडशकलम् । तथया
प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति चतन्नः कला अवयवाइन कलाः स प्रकाशवाकाम प्रथमः पादः ।
(२) एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्यो भवतीति प्रकाशावान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्ति स्व
थाः समुद्र इति चतन्नः कला एष द्वितीयः पाद्दो उनन्तवान्नाम । सो यमनम्तवत्वेन गुणेनोपास्य
मानोऽनन्तत्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान्पादः । अथाप्रिः स्यंव्यन्द्वमा विद्यदिति चतन्नः
कलाः स ज्योतिष्मान्नाम पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्ज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः ।
अथ प्राणश्रक्षः श्रोत्रं वागिति चतन्नः कलाव्यतुर्थः पादः आयतनवान्नामते प्राणाद्यो हि गन्धादिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवान्नाम पादः । तदेवं चतुष्पाद्वद्वाष्टशफं षोडशकलमुन्मिषितं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदित । (३)स्यादेतत् , अस्ति
चेरपरिसंख्यायोच्यतामेतावदित्यत आह्"मितमस्तीति" (पृ० ७४६ पं० १) प्रमाणिसद्वम् । न त्वेतावदित्यर्थः । भेदव्यपदेशक्ष त्रिःप्रकारः-आधारतवातिदेशतव्यावितिव ॥३१॥

सामान्यात् ॥ ३२॥

जगतस्तन्मर्यादानां (४) च विधारकत्वं च खेतुसामान्यम् । यथा हि तन्तवः पटं वि धारयन्ति तदुपादानस्वादेवं बृह्मापि जगिह्मधारयित तदुपपादकरवात् । तन्मर्यादानां च विधार रकं ब्रह्म इतरथाऽतिचपलस्थूलवलवरक्लोलमालाकलिलो जलनिषिरिकापरिमण्डलमवगिलेत्(५) वडवानलो वा विस्फूर्जितज्वालाजिटलो जगद्भस्मसाद्भावयेत् , पवनः प्रचण्डो वा ऽकाः ण्डमेव (६)ब्रह्माण्डं विधटयेदिति । तथा च श्रुतिः 'मीषास्माद्वातः पवतेः इत्यादिका ॥ ३२॥

बुद्धर्थः पादवत् ॥ ३३॥

मनसो(७) ब्रह्मप्रतिकस्य समारोपितब्रह्मभावस्य वाग्नाणश्रक्षः श्रेत्रिमिति चःवारः पादाः । (८)मनो हि वक्तव्यद्वात्व्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभिः संचरतीति संचरणसा-बारणतथा मनसः पादास्तिद्दिमध्यासम् । (९)आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याभिर्वायुरादित्यो दिश इति चरवारः पादाः । ते हि ब्यापिनो नमस सदर इव गोः पादा विलमा उपलक्ष्यन्त इति पादाः । तदिदमधिदैवतम् । तदनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनिखाह—"अथ वा पादवदिति" (प्र० ७४७ पं० १५)। "तद्दि"-ति इहापि मन्दवुद्धीनामाध्यानव्यवहारायस्यर्थः॥ ३३॥

(२) पादस्य प्रकाशवत्वसमाख्यायां हेतुमाहैतदिति ।

⁽१) उन्दानव्यपदेशविवरणार्थे ब्रह्म चतुष्पादित्यादि भाष्यं, तच्छान्देःग्यश्रुत्युक्तवोउशकलविद्यास-म्बन्धिपादशब्दोद्दारुणेन व्याचष्टे प्रकाशविदित्यादिना ।

⁽३) अतः परमन्यदस्तीति भाष्यम् , तद्युक्तमन्यत्वे सत्यमितत्वानु गपत्तेः, अतं उचितशङ्कां कृत्वाः ऽवतास्यति स्यादेतदास्ति चेदिति ।

⁽४) न केवलं जगत उपादानखेन धारकं ब्रह्म किन्तु नियन्तृत्वेनापीत्य ह तन्मर्यादादीनां चिति ।

⁽५) प्रसेत । यदि ब्रह्म भवं न धारयेदित्यर्थः। (६) अनवसरे एवा

⁽ ७) य.वदिति सुन्नावयवन्याख्यानभाष्यं 'यथा मन' इत्यादिकं न्याचष्टे मनस इत्यादिना ।

⁽८) वागा दीनां मन्:पादते हेतुमाह मनो हीति ।

⁽९) एवमाध्यात्मिकं मनश्रुतुष्पाद्धाख्यायाधिदौर्वकाकाशं चतुष्पादं व्याचष्टे आकाशस्येत्यादिना 🕨

स्थानाविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ २४ ॥

बुद्धायुपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भृतस्य जाप्रस्वप्नयोविशेषविश्वानस्योपाध्युपशमेऽभि-भवे युषुप्तावस्थानमिति । दृथाभेदन्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेद्दावेक्षयेति । यथा सौधजालमार्गनिवेशिन्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदाद्भिष्ठा भासन्ते तद्भिगमे तु गम-स्तिमण्डलेनैकीभवन्यतस्तेन सम्बन्ध्यन्त इव एवमिहापीति ॥ ३४ ॥

स्यादेतत् , एकीभावः कस्मादिह सम्बन्धः कथीचद्याख्यायते न सुख्य एवरथेतत्स्-त्रेण परिहरति—

डपपत्रेश्च ॥ ३५॥

स्वमर्पात इति हि स्वरूपसम्बन्धं ब्रूते । (१)स्वभावश्चेदनेन सम्बन्धस्वेन स्पृष्ठस्ततः स्वामाविकस्तादारम्याञ्चातिरिच्यत इति तर्कपाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोपि त्रिविधो नान्यादशः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६॥

सुगमेन भाष्येण न्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामदाब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धाविष न सर्वगतःवं सर्वं व्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण स्ववस्वं सिद्ध्य-तात्यत आह—''अनेन सित्वादिनिराकरणेन'' (१० ७४९ पं० ११)। परहेतु-निराकरणेनान्यप्रतिवेषेषसाश्रयणेन च स्वसाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमध्यात्मनः सिद्धं अवित । (२)अद्वैत सिद्धं सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मः सम्बन्धाह्मह्म सर्वगतिमिति सिद्धम् ॥ ३७॥

फलमत उपपत्तेः॥ ३८॥

सिद्धान्तोपक्रममिद्मधिकरणम् । स्यादेततः , नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कृतः ईश्वरत्वं कृतव्य फलहेतुत्वमपीत्यतः आह्—''तस्येव ब्रह्मणो व्यावहारिक्या'मितिः (पृ० ७५० पं० ५)। नास्य पारमाधिकं रूपमाश्रित्येतिच्चन्त्यते किन्तु सांव्यवहारिकमित्रचनः तपसा चीयते ब्रह्मिति व्याचक्षाणेरस्माभिष्ठपपादितम् । (३)इष्टं फळं स्वर्गः । यथाहुः—

यज्ञ दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं, व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तत्र तावस्त्रतिपाद्यते । फळमत इंश्वरात्कर्मभिराराधिताद्ध(४)वितुमईति । अथ कर्मण एव फलं कस्मान भवतीस्यत आह— "कर्मणस्त्वनश्चविनाशिनः प्रत्यश्चाविनाशिन" इति । चोदयति—"स्यादेतत् कर्म विनञ्य"दिति । (५)उपातमपि फलं भोक्तमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न सुज्य-

⁽१) नतु स्वरूपसम्बन्धः समवायोपि सम्भवति कथं जीवस्य असतादात्म्यसिद्धिरत आह स्वभावस्रे । दिति । समवायस्तर्कपादे निरस्त इत्यर्थः ।

⁽२) न पारमार्थिकं सर्वगतत्वं किन्तु प्रपञ्चन मिथ्यातादात्म्यामित्याहाद्वेत इति ।

⁽ ३) आध्यस्थामिष्टपदं व्याचष्टे इष्टमिति । (४) अनेनेश्वरे वैषम्यनैर्पृण्यप्रसङ्गो निरस्तः । (५) यदि कर्मे स्वानन्तरकालमारभेत, तर्द्युपलभ्येतेत्यार्श्वस्याङ्ग उपात्तमपीति ।

त इत्यर्थः । परिहरति—''तद्पि न परिशुद्धती''ति । नहि स्वगं आस्मानं लभतामि त्याधिकारिणः कामयन्ते किन्तु मोग्योऽस्माकं भविष्यित । तेन याहरामेभिः काम्यते ताहकास्य फल्राविमिति भोग्यावमेव साफलमिति । न च ताहरां कर्मान्तरमिति कथं फलं सदिपि
स्वक्तेण, अपि च स्वर्णनरकौ तीव्रतमे सुखःदुखे इति तद्विषयेणानुभवेन मोगापरनाम्नावर्यः
भवितन्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शक्याद्वत्व स्त इति निर्वायते । चोदयति—
''अथोच्यते मा भूष्कर्मानन्तरं फल्लोत्पादः कर्मकार्याद्यूवाद्भवे''दिति
(पृ० ७५१ पं० १) । परिहरति—''तद्पि ने''ति । यश्वद्वेतनं तत्तरसर्वं चेतनाधिछितं प्रवर्तते इति प्रस्यक्षागमाभ्या(१) मवधारितम् । तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्तितन्यं नान्यथेत्यर्थः । न चाप्वं प्रामाणिकमपीरयाह—''तद्दित दवे'' इति ॥३८॥

श्चतत्वाच ॥ ३९ ॥

"अञ्चादो"ऽत्रप्रदः ॥ ३९ ॥ सिद्धान्तेनोपकस्य पूर्वपक्षं गुह्णति—

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रीतमाह—"श्रूयते ताव"दिति । (२)नतु 'स्वर्गकामो यजेत'त्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विद्धति । यथा हि—यदि यागादय एव किया न तदिति का भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः (३)पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्त इति न साध्यान्तरमपेक्षन्ते इति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण सम्बन्धमहिति । अथापि तदितिरेकिणी भावनादित (४)तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं घास्वर्थमपहाय न मिन्धपदीपातं पुरुषविद्येषणं च स्वर्गोदि भाव्यतया स्वीकर्तुमहित । न वैकिस्मन्वावये साध्यदय- संबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात । न केवलं श्रुव्दतो वस्तुतव्य पुरुषप्रयस्तरम् भावनायाः साक्षाद्यास्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गोदिस्तस्य तद्व्याप्यत्वात । स्वर्गोदेस्तु नामपदाभिषेय-तया सिद्धस्परसाह्यातवाच्यं साध्यं घास्वर्थं प्रति भृतं भव्यायोपादिश्यत इति न्यायात्याध्य न तया गुणस्वेनाभिसंबन्धः । तथा च पारमर्थं सूत्रम्—दिव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः इति । (५)तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषणासमीहितस्यात समीहितस्य च स्वर्गोदे-

⁽१) यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो गमयबीत्यागमोऽत्र गाद्यः।

⁽२) अत्र माध्यकारः कर्मण एव फिलमिति पूर्वपक्षघटनाय स्वर्गकामाधिकरणासिद्धान्तं सञ्जिक्षिके तात्रिवरर्योज्ञद्भा दर्ज्ञेयस्तद्धिकरणपूर्वपक्षमाढ नन्विति ।

⁽ ३) यागादीनामेव कियान्वे तेवां धातुभिरेव प्रतीतेः प्रत्ययपानरुक्यमाशंक्याह पूर्वेति । यजेतेत्यक्र डि याजिना प्रकृत्या याग एव डि प्रतीयते, प्रत्ययसहितेन तु तेन स एव पूर्वापरीम्रतो नानासण्यासक्तो -अभिर्धायते । तत्र लिङादिष्ठ विशेषमाह साध्यस्वभावा इति ।

⁽४) तथापीति । प्रत्ययार्थम्रता भावना भात्वर्थभित्रा ययपि स्वभित्रं भाव्यमाकाङ्क्तते, तथापि भाववर्थ एकास्या भाव्यः तस्य यजेतेत्येकपदश्चत्या साध्यत्वप्रतीतेः, अत एव च पूर्वावगतेर्ने स्वर्गः तस्य भित्रपदोपाः तस्य वाक्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वात् वाक्यस्य च लिङ्गश्चातिकत्पनापेक्षस्य चरमभावित्वात् , किञ्च पुरुष-विश्चेषणस्वर्गस्य न यागेन सम्बन्धः, उपसर्जनपदान्तरेणासम्बन्धादित्यर्थः ।

⁽५) यदि न यागादेः स्वर्गादिसाधनता कथन्तर्हि पुरुषप्रवृत्तिरप्रवर्तमानेषु च तेषु कथं शास्त्रपा-माण्यमत आह तथाचेति ।

र साध्यासास यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्य तुपकारिणां चैषां न पुरुष इंद्रे 'अने।शानश्च न तेषु संभवस्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थेक्यपरिहाराय इत्स्नस्यैवाम्नायस्य निर्मेष्टनिखि लदु:खानुषङ्गनिश्यसुखमयबद्धाज्ञानपरस्यं भेदप्रपञ्चविकयनद्वारेण । तथा हि—सर्वत्रैवाम्नाये क्रवित्कस्यीचद्भेदस्य प्रविक्रयो गम्यते यथा स्वर्गकामा यजेतेति श्रारीरात्मभावप्रविक्रयः। इह खल्वापाततो देहातिरिक्त आमुध्मिकफछोपभागसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्यो-क्तन क्रमेण निराकरणाद (१)असतोऽपि प्रतीयमानस्य निचारासहस्योपायतामात्रेणानस्याना-दनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तरपरेण कियते । (२)पोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्य-त्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेव अव्लिनिषेधन, विधिवाक्यानि बान्यानि 'सांग्रहण्या यजेत प्रामकाम' इत्यादीनि व सांग्रहण्या-दिप्रवृत्तिपराण्याप तूपायान्तरोपदेशेन सेनादिहद्योपायप्रातिषेषार्थानि, (३)यथा निषं भुङ्क्व मा Sस्य गृहे भुद्रश्य इति । तथा च रागावाक्षिप्तप्रवृत्तिप्रतिषेषेन शास्त्रस्य शास्त्रत्यप्युपः पद्यते रागनिबन्धनां त्रायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमतुजानतो रागसंवर्द्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्घः । ति विषेष् तु ब्रह्मणि प्रणिवानमाद्घत शास्त्रं शास्त्रं भवेत्। तस्मारकर्पफलप्रवन्धस्याप्रामाधि-करबादनादिविचित्राविद्यासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेश्वाद्विचित्रफलोश्यक्तिरिति । कथं तर्हि विधिः १ किमत्र कर्षप्रवर्तनामात्रावाद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः, नोहे यो यः अवर्तयति स सर्वेभिकृतमपेक्षते । पवनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाविकीर्षः-राह "तत्र च विधिश्रतेर्विषयभावीपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते। अन्यथा ह्यनजुष्टातुको याग आपद्यत"। अयमभिसंधि:-(४)उपदेशो हि विधि: यथोक्तं तस्य ज्ञानसुपदेश इति । उपदेशश्च ानयोज्यप्रयोजने कर्माणे लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः न्तवथाऽऽरोग्यकामो जीर्णे मुजीत । एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति । न त्वाज्ञादिश्वि नियोक्तुप्रयोजन(५)स्तत्राभिपायस्य प्रवर्तकत्वात् तस्य चापौरुषेयेडसंभवात् । अस्य चाप-देशस्य नियोज्यप्रयोजनन्यापारविषयस्यमञ्ज्ञात्रपेक्षिताञुकूलन्यापारगोचरस्यमस्माभिरुपपा-दितं न्यायकाणकायाम्(६) । तथा च स्वर्गकामो यजेतरयादिषु स्वर्गकामादेः समीहिताः ्वाया गम्यन्ते यागादयः, इतरथा तु न साध्यितारमनुगच्छेयुः। तदुक्तमृषिणा-'असा-धकं तु तादर्थ्योदि'ति । (७)अनुष्ठात्रपेक्षितोपायताराहितप्रवर्तनामात्रार्थरवे यजेतेस्यादीनाप-साघकं कर्म यागादि स्यात् साधायतारं नाधिगच्छेदित्यर्थः । (८)न चैते साक्षाद्भावनाभाव्या

⁽१) निराकृतस्य कथं प्रपञ्चभवित्वयप्रमित्यर्थन्तमत् आहास्रतोपीति । अञ्चन्त्रपि आमित्यर्थौ वपोरखन-न्तरिदिव प्राप्तस्त्यप्रमित्यर्थे हिते भावः ।

⁽२) एवं स्वर्गकामवाक्ये देहात्मभावीपलाञ्चतज्ञङ्गपञ्चाविलयमुक्त्वा गोदोहनवाक्ये दर्शापूर्णमासाधि-कारिण एव गोदोहने ब्याधिकारावगमादुभयशाधिकाश्मिदेपाविलापनहारा तदुपलञ्चितात्मभेदः प्रविलाप्यत इत्याह गोदोहनेनेति । (३) सेवादिविषयपवाचिहिं स्रोप्रहण्यामतुष्ठीयमानायां न भवतीत्यर्थः ।

⁽ ४) वायुदकादिवद्विभेः प्रवर्तकत्वामित्येतत्तावाश्रवेधन् स्वर्गकामा।भिकरणासिद्धान्तं दर्शयति उपदेशो हीति

⁽५) उपदेश इत्यर्थः। (६) अनुजायां प्रवर्तन सुपदेशे स्वपवृत्तस्यादिकसुक्तामित्यर्थः।

^{(&}gt;) तादथ्यीदितिपदं व्याचष्टेऽनुष्ठात्रपेक्षितेति ।

⁽८) साचाद्रावनाभाग्यो यागादिः स च दुःखरूप इत्यपवृत्तिरिति यदुन्ते तनाइ नचेते इति । विधि-

अपि क्त्रिपेक्षितसाधनतिवध्यपहितमयादा भावनोद्देश्या भवितुमर्हन्ति, येन पुंसामनुपकाः रकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणा चेतनसमीहानास्पद्श्वात्, स्वर्गादीना तु भावनापूर्वद्भपकामनोपभानाच प्रीरयात्मकरवाच नामपदाभिधयानामपि पुरुषविशेषणानाः मपि भावनोहेर्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः । (१)फलार्थप्रदुत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागाः दिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यश्वद्भपस्य फलसाध्यश्वस्य समप्रधानःवाभावेनैदवाक्य-समवायसम्भवातः भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेप्यविरोषातः अन्यया सर्वेत्र तदुच्छेदात, परश्वादेरिप छिदादिषु तथामावात फलस्य साक्षाद्भावनाव्याप्याविवरिहे णोपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरिषकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थविषयाः साङ्ग्रहण्यादियागविषयः परिसंख्यायका नियामका ना भावितुमहंग्ति । (२)न चाचिकारामावे देहारमप्रविलयो वाडिधकारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपाद्यितुम् । आपाततः प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वम् स्वरस्तः प्रतीय-मानेऽर्थे वाक्यस्य ताद्रथ्ये सम्भवति न सम्पातायातपरत्वम् चितम् । न चैतावता शाह्यत्वध्याः घातः, तस्य स्वर्गायुपायज्ञासनेपि ज्ञास्त्रस्वापपत्तेः । पुरुषश्रेयोभिधायकरवं हि ज्ञास्त्रसम् सरागवीतरागपुरुवश्रेयोभिश्रायक्त्वेन सर्वपारिषदतया(३) न तत्वव्याघातः । तस्माद्विधि विषयभावीपगमाद् यागः स्वर्गस्यीत्पादक इति सिद्धम् । "कर्मणा वा काचिद्वस्थे"-ति । कर्मणीवान्तरव्यापारः । एतदुक्तम् भवति । कर्मणी हि फलं प्रति तत्साधनत्वं श्रुतम् तिश्ववाहियितं तश्येवावान्तर्व्यापारो भवति । न च व्यापारवित सत्येव व्यापारो नासतीति युक्तम् । असरवय्यामेशादिष तदुत्पत्यपूर्वाणां प्रमापूर्वे जनियतम्ये तदवान्तरम्यापार-स्वात् । असस्यपि च तैलपानकर्माणे तेन पुष्टी कर्तव्यायामन्तरा तैलपरिणामभेदाना तद-बान्तरव्यापारात् । तस्मात्कर्मकार्थमपूर्वं कर्मणा फले कर्तव्ये तदबान्तरव्यापार इति युक्तम् । यदाः पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्या किंचित्करूपते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था। "अविचित्रस्य कारणस्येति" (पृ॰ ७५२ पं० २) । यदीश्वरादेव केवलादिति बोप: । (४)कर्ममिनां ग्रुमाग्रुभै: कार्यद्वैघोत्पादे रागादिमत्वप्रसङ्ग इलाशयः ॥ ४० ॥

पूर्व तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्॥ ४१॥

इष्ठानुसारिणी हि कश्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु सृत्पिण्डदण्डाद्यः कुम्मकाराख निषष्ठिताः कुम्माचारम्भाय विभवन्तो हृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयक्षपूर्वैर्व्यभिचारः स्तेषामणि कश्पनास्पदत्या व्यभिचारनिद्र्शनश्वानुपपतः । तस्माद्वेतनं कर्म वाऽपूर्वे वा न चेतनानाषिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वइपदामान्यः

विषयीकृतभावनायाः श्रेयःसाधनत्वात् स्वर्ग एवोदेवयो न यागादयः, यदि स्युस्तर्द्धप्रवृत्तिविषयता तेषाः स्यात् . तच्च नास्ति, यागादीनां भावनां प्रत्यनीप्सितकमैतामात्रत्वादित्यर्थः ।

⁽१) यागादेः स्वर्गादेश भाव्यत्वेन वाक्यभेद इति यदुक्तं तन्नाह फलार्थेति ।

⁽२) नचेति । स्वर्गभोकतुर्योगाधिकारान्यथानुवपस्या हि देहात्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः ।

⁽३) सर्वपरिषत्प्रसिद्धतया।

⁽४) तर्हि कर्मापेक्षस्वपक्षो निर्दोष इति कथं पूर्वपक्षावकात्रा इत्यवाह कर्मभिर्वेति । काञ्चिच्छमं काञ्च-दग्रुमं कारयतीति वैषम्यप्रसङ्ग इस्यर्थः ।

विनियोगादिविशेषविज्ञानग्रस्यमुपयुज्यते येन तद्दितक्षेत्रज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धक्षाध्यत्वमुद्धाः थ्येत् (१), तश्मात् तत्तःत्रासादाद्दालगोपुरतोरणागुपजनानिदर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानाद् चेतनानां कार्यारम्भकत्विभिति, तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके अति-स्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषद्धामित्यपि स्पष्टं निरदक्कि देव ताथिकरणे । कौिक-कथेश्वरो दानपरिचरणप्रणामाञ्जिकरणस्त्रतिमथीभिरतिश्रद्धागर्भीमिभेकिभिराराधितः प्रसन्धः स्वातुक्पमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतक्षापिकयामिविरोधकायाहितमित्यपि सुविद्धेः तिदिह केवलं कर्म वाऽपूर्व वा चेतनानिधिष्ठितमचेतनं फळं प्रस्त इति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रस्त इति कल्यते दृष्टीवरोधादेविमहापीति । तथा देवगुजात्मको यागी देवता न प्रसादयन् फलं प्रस्त इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाध फलाय कस्पते । तस्माद्श्ष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुत्पायते । तथा च देवतान प्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् , ततः स्थायिनोऽनिष्ठफलप्रसवः । न च शुमाश्चमकारिणां तद्तुक्षं फळं अधुवाना देवता हेषपक्षपातवतीति युज्यते, नहि राजा साधुकारिणमन्यक्किवृह्णन् वा पाय-कारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वदलीकिकोपी३वरः । (२)यथा च परमार्श्वे कर्तंबये उत्परस् 'पूर्वाणामञ्जापूर्वाणां चोपयोगः, एवं प्रधानाराधनेऽज्ञाराधनानामुः सत्याराधनानां चोपयोगः, स्वाम्याराधन इव तदमारयताप्रणयिजनाराधनानामिति सर्व समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तः स्माद्दशिवरोधेन देवताराधनात्फलं न त्वपूर्वात्कर्भणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशस श्रीतः स्मार्तश्च व्याख्यातः । (३)ये पुनरन्तर्यामिन्यापाराया फलोरपादनाया निखरनं सर्वसाः वारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयांवमूतुः, तेश्यो व्यावहारिक्यामीशिक त्रीक्षितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥ ४९ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते भाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याष्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोद्नाचाविशोषात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गति(४)माह—"व्याख्यातं विश्वेयस्य ब्रह्मण" (६० ७५३ पं० १०) इति । निरुपाधिब्रह्मतरनगोचरं विश्वानं मन्यान आक्षिपति—"नतु विश्वेयं ब्रह्में"ति । (५)सावययस्य ख्रवययानां भेदालदवयविशिष्टब्रह्मगोचराणि विश्वानानि गोचरभेदाद्भियेर- ब्रिस्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वोपरादौत्यनेन । न च नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेन

⁽१) अनेन कर्मादि चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात् मृद्धदित्यनुमाने जीवैः बिद्धक्षाधनत्वाञ्चक्का निरस्ता बोध्या । कलविद्धिपूर्वकाणे कर्मस्वरूपादिवाक्षात्कारवद्धिष्ठितमस्मानिः साध्यते इति न बिद्धसाधनमित्यर्थः ।

⁽ २) ननु तर्हि प्रधानकर्मणेवैश्वरप्रश्लादसम्भवे कियर्थमङ्गानुष्ठानमत आह यथाचेति ।

⁽३) भास्करमतं इषयितुमनुबद्दि ये पुनरिति । अवियोपाधिवश्वादीदश्रस्यानित्यः प्रतिजीवं कर्मसा-स्यञ्चानुप्रहोऽस्तीति दृषणार्थौ इष्टभ्यः। (४) पादसङ्गतिमित्यर्थः ।

⁽ ५) पूर्वापरादिभेदराहितमेकरस्रामिति च विशेषणद्वयस्यापुनरुक्तमर्थामाह स्रावयवस्योति । प्रथमेन सावय-व्यवनिषेत्र उत्तरेणानेकसमैवत्त्वनिषेत्र इति न पौनरुक्त्यामित्यर्थः ।

दाद भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकरसमिति । "धनं" कठिनम् । (१)तन्वेकमप्यनेकहपं छोके इप्टें यथा सोमशर्मेकोप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रा भ्राता मर्ता जामाता द्विजातम इत्यनेकः कप इत्यत उक्त मेककपत्वाख" (प्र• ७५४ पं• १)। एकस्मिन् गोचरे सम्भवन्ति बहूनि विज्ञानानि न खनेकाकाराणीत्युक्तम्—'अनेकरूपाणि''। (२)रूपमाकारः । समान धते ''उड्यते । स्राणेति' । तत्तद्धणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च रष्टारप्रक्रमम्किफला विषयभेदाद्भियन्त इत्यर्थः । तत उपपन्नो विमर्श इत्याह--"तेरचेषा खिन्ता" । पूर्वपक्षं गृह्णाति — "तन्ने"ति । "नामनस्ताव"दिति । 'अस्ययेष .ज्यौतिरे-तेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'ति । तत्र संशयः-कि यजेतेति स्निहितज्योतिष्ठोमानुबादेन सहस्र-दक्षिणालक्षणगुणविधानम् , उतैतद्भणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति । किं तावस्प्राप्तम् , उयोति-डोमस्य प्रकान्तःवाद्यजेतेति तदनुवादाज्ज्योतिरिति(३) प्रातिपदिकमात्रं पठिःवा एतेनेत्यनुकू-^{ह्य} कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणवानुवायत्वेन तत्तन्त्रस्य नाम्नोपि तथैव व्यवस्थापनात ज्योतिःशब्दस्य वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्ठोभे योगदर्शनात नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धावात् भीमसेनोपलक्षणसीमपद्वद् , अयग्रह्स्य चानन्तर्यार्थस्यासम्बन्धित्वेऽतुपपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेश्व गुणमात्रविधानस्य लाघबाद् हा-वशक्तदक्षिणायाबोत्परयशिष्ठतया समष्टितया सहस्रदक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मान्तर्मिति प्राप्तम् (४)।

एवं प्राप्त उच्यते-अवे स्पूर्वीस्मन् गुणविधियादि तदेव प्रकरणं स्यात् , विच्छिनं त तत . तथाहि—सिन्धाविप पूर्वासम्बद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्यायखानेकार्थस्विमिति न्यायाद् न्तरसर्गतोर्थान्तरार्थातात पूर्वजुद्धि व्यवच्छिनस्यपूर्वजुद्धि च प्रसूत इति लोकसिद्धम् । न जात देहि देवदताय गामथ देवाय वाजिनामिति देवशब्दाहेवदत्तं वाजिभाजमवस्यन्ति लौकिकाः । तथा चोपरिष्टाद् यजेतेति श्र्यमाणमसम्बद्धार्थपदन्यवायात् (५) तःकर्मबुद्धिमनाद्धत् तम गुणविधानमात्रासमर्थं कर्मांन्तरमेव विधत्त । न चैकत्रानुपपत्या लक्षणया ज्योतिःशब्दा ज्योतिष्ठोमे प्रवृत्त इत्यवश्यामनुपवत्तौ लाक्षणिको युक्तः(६), नीह गन्नायौ घोष इत्यत्र मङ्गापदं छ।क्षणिकमिति भीनो गङ्गायामित्यत्रापि छ।क्षणिकं भवति । भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञाः

⁽१) एवमवयवभेदं धर्मभेदं च निरस्यापेचिकभेदमाञ्चाङ्क्य तत्रिषेध एकरूपत्वविशेषणेन क्रियत (२) ननु ज्ञानस्य गुणस्य कथमनेकरूपत्वप्रातित आह रूपमिति। इत्याह निवति ।

⁽३) नन यजेतिति प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादोऽनुवपन्नः नाम्नैव तद्बुद्धिविष्छेदादत आह ज्योतिहिनी ति । ज्योतिशिति प्रातिपादिकमात्रं न नामत्वमेतेनस्यसुमनुकृष्य यजेतत्याख्यात्वाच्यकर्मसामानाधिकर-ण्यानामत्वाभिन्यीक्तरतथा चाख्याताधीनत्वाद्यथाख्यातं कम क्रयोत् तर्हि नामापि तह्नदेदथ त्वनवदेत्तर्हि नामापि तदन्वदिष्यतीत्यप्रयोजकामिह नाम भेदाभेदयोस्ततश्चाख्यातार्थं एव चिन्त्य इत्यर्थः ।

⁽४) पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणपूर्वपश्चसूत्रं 'नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशिकसमाप्तिवचनप्राय-श्चित्तान्यार्थदंर्रानाच्छाखान्तरे कम्मेदः स्यात (जै । राष्ट्राट स्) इति। तत्रोक्ता हेतवः नामादयो विद्यामे-दार्थिमिडोच्यन्ते 'अथैव ज्योति'रित्यादिना । अत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुबादेन सहस्रदक्षिणाख्यगुणविधि-सिति पूर्वपक्षमञ्ज्ञपार्थः । (५) पूर्वेणासम्बद्धार्थवता ज्योतिःपदेन व्यवधानादित्यर्थः ।

⁽६) वसन्तादिवाक्ये त ज्योतिषा यजेतेत्याख्यातार्धांनासंज्ञाऽध्व्यातं च कालादिविधिसंक्रान्तमिति र्पुवकर्मानुबदेन, एषा तु प्रथमान्तत्वादतत्तन्त्रीति प्रकृतकर्मुबुद्धि विच्छिन्त्रीत्यर्थः ।

=तरेकोळिखिते यजिहाब्दसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावहति न त संज्ञान्तरोप-जीतनी भेदधियमपनेतमस्महते । तथा चाथशब्दोधिकारार्थः प्रहरणान्तरतामवद्योतगति । एवज्ञ इद्याधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराखेद इति । भवत संज्ञान्तरात्कर्ममेदः प्रस्तते त विमायातमित्यत आह—"अस्ति चात्र वेटान्तान्तरविहितोच्य"ति । यथैव काठकादिसमाख्या प्रनथे प्रयज्यते एवं ज्ञानेपि कौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो प्रनथे मह्या विज्ञाने गौणी भवेत । प्रणयनं च प्रम्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमत्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या । तथा च यदा ज्योतिष्टोमसिषधी श्रयमाणं समाख्यान्तरं तस्त्रतीकमि क्रमणो भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीय विप्रकृष्टतमेऽतत्प्रतीकभूतसमाह्यान्तराभिधेये जात इति । तथा अपमेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धोः यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्या वाजिनामित्येवमादिषु । (१)इदमान्नायते-'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे'ति । अत्र हि हर्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो विश्वीयते तदबन्तरं चेदमाम्रायते-'वाजिभ्यो बाजि नमि'ति । अत्रदं सन्दिहाते-कि पूर्वश्मिन्नव कर्मणि वाजिनं गुणे। विधीयते, उत कर्मीन्तरं इब्यदेवतान्तरविशिष्ठमपूर्व विधीयत इति । किं तावस्त्राप्तम ? इब्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरं विधी विधियौरवप्रसङ्घात कर्मान्तरापुर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्घाच्च न कर्मान्तरविधानमपि त पूर्विस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । (२)न चोत्पतिभिद्धामिक्षागुगावरेषात्तत्र वाजिनमलः ब्यावकाशं कर्मान्तरं गोवरयतीति युक्तम् । उभयोरिप वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावाः जिनयोद्दित्तौ समं शिष्यमाणर्देन नामिक्षायाः शिष्टरवम् । तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निविशेद । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रीत आमिक्षासम्बन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसम्बन न्धात् बाक्यगम्याद्वलवान् भवेदुभयोर्पि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यावाविशेषात् । नो खळ वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षामध्यवस्यामः । (३)अस्त वा श्रीतत्वं तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमञ्जमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्या तत्यम्बन्धिनी विश्वा-न्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वेदेवशब्दाहाजिपदं भिक्षं येन च शब्देन चोदना (४)तेनैवो-हेशे देवतात्वं न शब्दान्तरेण , अन्यथाऽधैंकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचवोरिकदैवत्य-

⁽१) तथा क्रपभेदेपीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे इदमिति ।

⁽२) ननु वैद्यदेन्यामिक्षेत्यत्र यागविधिसमय एवामिक्षा यागसम्बद्धा प्रतीयते वाजिनन्तु वाक्यान्त-रेणात उत्पत्तिविशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्माणे वाजिनन्दुर्बलमवकाश्चमलभमानं कर्मान्तरं गमयतीत्याशङ्क्याह्य चिति । अयुक्तत्वे हेतुः उमयोरिति । वद्यदेवीवावये आमिक्षाविद्यदेवसम्बन्धः प्रतीयते वाजिनवावये तु वाजिनान्तेषामेव विद्येषा देवानां वाजिनस्य च सम्बन्धः, तत्र देवतेक्याद्द्वन्यद्रयस्य सहत्यागकल्पनयः इन्यद्रययुक्तकयागविधिरसुमीयतेक्तरतत्र कृत उत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः कृतो वा वाजिनस्योत्पत्रशिष्टत्व-मिति भावः ।

⁽३) नन् विद्वेदेवा देवता अस्य इति व्युत्पत्त्या श्रीतत्वमामिक्षासम्बन्धे स्यादत अन्द अस्त्वेति।

⁽४) विधिश्वन्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना (जै-१०-४-२३ सू०) दशपूर्णमासयोदैवता-पदान्याग्नेयादीन स्नान्ति,तत्र हविःपदानसमये येन केनिचदाग्निवाचकपदेना अरुदेश्यो विधिगतान्त्रिवदेनैव वेतिः सन्देडेऽर्थक्कपत्वदिवतात्वस्य केनिचद्वाचकेन निर्देशसम्भवादानियम इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः पादिशि देवतात्व-स्मार्थासकत्वेपि त्यव्यमानद्वनिरहेश्यत्वमेव देवतात्वसुदेशश्च हविः प्रति प्राधान्येन निर्देशः, स च तद्धितव-र्व्याश्चर्यनेव न शन्दान्तरेणेति भावः।

80

प्रसन्नात । तथापि वाजिन्नितीनेः सर्वनामार्थे स्मरणात सन्निहितस्य च सर्वनामार्थःवादिक्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन सिंबधापनालस्पदपुरःसरा एवेते वाजिपदेनोपस्थाप्या न द्व सूर्यादिः त्यपदवश्स्वतन्त्रास्तथा च तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तराहेवतामेदस्त(१)तखामिक्षासम्बन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामि-क्षया बाध्यते किन्त तया सह समुचीयत इति न कर्मान्तरमपि त वाक्याभ्या द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्ते.

(२) उच्यते-स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तक्कितश्रुरयामिक्षा नोच्येत, तक्कितस्य स्वस्थेति सर्वनामार्थे स्मरणात् सनिहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तदितस्यापि वृत्तिः,(३)न नु विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धेनापि तत्सम्बन्धिमात्रे । नन्वेवंसति कस्माद्वेश्वदेवीशब्दमात्राः देव नामिक्षां प्रतीमः किमिति चामिक्षापदमपेक्षामहे , तिक्षतान्तस्य पदस्याभिधानापर्यम खानाचा प्रतीमस्तरपर्यवसानाय चापेक्षामहे। अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थिषयमाधात्रिमदं त सनिहितविशेषाभिधायि तरसिन्निधिमपेक्षमाणं सन्निधापकमामिक्षापदमपेक्षत इति कत आमिक्षापदानपेक्ष आभिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः, कृतो वा तत्रानपेक्षा । अतथ सत्यामपि पदान्त-रावेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिचते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौतं बली-थक्ष । (४)यतु पर्यवसिताभिधानपदाभिहितपदार्थावगम्यं तत्तवरमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तद्धितश्रायवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मासंगोणवाजिनद्रव्यं ससम्बन्धि पूर्वस्माद् भिनात्त । (५)एवं च सति नित्यवद्वगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न(६) चार्वतः निकल्लादनपेक्षवृति वाजिपदं कथं चियौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादाभिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीमृतामव गतामपळक्षियिष्यति । (७)प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं च प्रकृतसुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरने प्रस्यपेतव्य एक, प्रमाणस्य तत्वविषयस्वात्तस्मायथेह प्रवेकः माँसम्माविनो गुणारकर्ममेद एवमिहापि पमामिवियायाः षडमिविया भिन्ना एवं प्राणसंवादे-जुनाधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषापि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि-कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैतिरीया भूमी भोजनमाचरान्त नाचरन्यन्ये । तथाग्निमधीयानीः के चिद्रपाच्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः केचिद्रवस्य घास-मानयन्ति नानयन्त्यन्ये । के वित्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । न च तान्येव कर्गाणि भूमिमो-

⁽१) यदुक्तमामिखासम्बद्धविश्वेदेवोपलक्षणं फलं वश्यतीति, तत्राह ततश्चेति ।

⁽ २) श्रुतिवलीयस्त्वेन सिखान्तयति उच्यत इति ।

⁽३) नतु तद्धित आमिखाविशिष्टान्विश्वान्देवानभिधत्तामथवा तेवामामिखासम्बन्धं, तथाच कत आमिक्षावाचकत्वमस्योत्यत आह नत्विति ।

⁽ ४) उक्तप्रकारवैपरीत्यं बाजिनवैश्वदेवसम्बन्धे दर्शयस्तस्य वाक्यीयतामाह यान्विति ।

⁽ ५) कर्मान्तरविधौ हेलन्तरमाहेवं चोती !

⁽ ६) वचनेनेव अतिबलीयस्खन्यायबाध इति यदुक्तं तत्राह नचेति ।

⁽ ७) नन्पसर्जनभूता अपि विद्वेदेवा वाजिन इति ति दितान्तर्विति प्रवेनाम्ना परामृश्यन्तां सर्वनाम्नः सनिहितविषयत्वादत आह प्रकृतामिति ।

जनादिजनित्मुपकारमाकाङ्कन्ति नाकाङ्कन्ति नेति युज्यते । अते। इनम्यते भिषानि तामुतास शाखास कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत बाह "अहित चान्ने"ति (प्र-७५५ पं० ३)। अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । "एवं पुनक्काडयोपी"नि । समिष्ठी यजतीत्यादिषु पश्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजातिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभावना कि वा पन्ने वेति । किं तावरप्राप्तम् १ घारवर्षातुबन्धभेदेन (१) शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्वात्व-र्थस्य च घातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तः समिधा यजतीति प्रथममाविना(२) वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनुखते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणिखद्धः स्याप्रबोजनस्याननुयोज्यस्वास्कर्भभावनाभेदे चानेकापूर्वकरपनाप्रसङ्गादेकापूर्वाबान्तरस्यापारमेकं कमेंति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । (३)परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येक प्राथम्याहीण्यपि युगपदच्यमानुपपत्तेः क्रमेणाघीतानीति । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः। (४)पर-स्परापेक्षाणामेकवाक्यरेव हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्रायम्यामावात् प्राप्तामायेव नास्ताति कस्य कोऽनुवादः।कथांचिद्विपरिवृत्तिमात्रस्यौरसौर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधिरवापवादसामध्याभावात । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्ठकर्मविधाने विधिगौरविभया गुणमात्रविधानलाधवाय कर्मानुवाद्येप-क्षार्या विपरिवृत्तेरुपकारो यथा दश्ना जुहोतीति द्विविविधपर वाक्य विपरिवृत्यपेक्षायामरिनहीं त्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुबादः । (५)न चात्र गुणाद्धेदः समिदा-दिपदानां कर्मनामध्यानां गुणवचनत्वासावात्, अगृह्यमाणविशेषणतया च किंवचनविहितं किं कर्मानुवादेन कर्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते।(६)न चापूर्व नाम अयोतिरादिवद्विधानासः म्बन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्वे ब्राह्मिक्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञाता व्यवच्छिन्यात्। किन्तु प्रथमत एव कमसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयतौ प्रति-पर्यमाना आख्यातस्यातुवादस्वे ऽतुवादा विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्रयेण कस्यचिदीशते । तस्मास्वरससिद्धाप्राप्तकर्मविधिपरस्वात् कर्मेण्ययमध्यासो भावनात्वन्धभूतानि भिन्दानो भा वनो भिनात यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्याः स्रो भेत्रस्थतीति।

⁽१) शब्दान्तरे कमभेदः कृतानुबन्धत्वात् (२-२-२ स्०) इति स्त्रे यजित ददाति इत्यादौ एका भा-वना भात्वधैभेदेन भावनाभेदो वा इति संशये, भावनायाः प्रधानत्वात्तत्र स्वप्यस्यानि समुचय इत्येका भावनेति पूर्वपक्षे, नियमेन धातुपत्यययोरिक्ताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य चैकस्मादेव धातोविधानादेकधात्व-र्यानुस्का भावना न धात्वधीन्तरसम्बद्धाः तत्सम्बन्धस्योत्पत्तिविशिष्टत्वात्तस्मादपुनरुक्तधात्वात्मकशब्दान्तरे कमभेदो भावनाभेद इत्यर्थः।

⁽२) नन्येकमावनाविधाने एकत्र विधिरण्यत्रानुवादो बक्तव्यस्तत्र को विधिरिति न ज्ञायते स्त आङ प्रथमिति।

⁽३) विध्यत्वाहाविनिगमेन सिद्धान्तमाह परस्परेति । एषां बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः ।

⁽ ४) नतु पाठक्रमानादरणे कथं श्याजादीना पाठातुष्ठानक्रमसिद्धिस्तत्राह परस्परापेचाणामिति । श्याजानामेककरणोपकारजनकतयैकवाक्यत्वे सम्भूय कारित्वे सति पाठक्रमोतुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः ।

⁽५) नतु समिदादिवाक्यं नाभ्यासारकर्मभेदे व्याहरणं समिदादिगुणाह्नेदशतीतरेत आह न चात्रेति ।

⁽६) समिदादीनि यदि नामधेयानि तदा नाम्न एवं भेदो नाभ्यासादत आह नचेति । पूर्वकर्मीनक-योत्पर्थः ।

अशक्ति । नद्येकः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसंहर्तुं शक्नोति सर्ववेदान्तास्ययनासामर्थ्यादनभीतार्थापसंहरिऽध्ययनविभानवैयर्थप्रसन्नात्। प्रतिशासं मेदे तृशसनानां नायं
दोषः। समाप्तिभेदाच्च । केषांचित् शास्तिनामोद्वारसार्थाद्यमे समाप्तिः। केषांचिद्रम्यत्र तस्माद्यपुपासनाभेदः। अन्यार्थदर्शनादिप भेदः। तथाहि—नैतद्वार्णवतो ऽधात इति अवीर्णः
वतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः। कविद्वीर्णवतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते, तस्मादुपासनाभेद इति। अत्र सिद्धान्तमाह—सर्ववेद्गन्तप्रत्ययं चाद्नाद्यविद्याषात्। तथाः
चष्टे—सर्ववेदान्तप्रस्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणानि विद्वानानि तर्वस्मस्तिसन् वेः
हान्ते तानि तान्येव भवितुमहिन्ति । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेखपीत्पर्थः। चोद्नाद्यविद्याप्त्—भादिश्वच्देन संयोगह्यप्त्याः संग्रह्यन्ते । अत्र च चोः
यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः। स हि पुरुषस्य व्यापारः। तत्र खल्वयं होमादिघात्वर्थाविद्यक्तः
का प्रवर्तते । (१)तस्य देवताहेशेन स्यागस्योसचनादिकस्यावच्छेयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाः
सान्तरे यथैनमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठसववेदनाविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शासान्तरेखपीति ।
एवं फलसंयोगोपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव । कपमीप तदेव । यथा यागस्य यदेकस्या
शाखायां द्रव्यदेवताह्वं तदेव शाखान्तरेखपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठस्वश्रेछरवद्भं विषवस्तच्छाखान्तरेखपीति ॥ १॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामापि॥ २॥

"कं चिद्विशेष"मिति (प्र•५५७ पं०६) (२)युक्तं यद्ग्नीषोमीयस्योत्पन्नस्य पः श्वादेकादशक्ष्याल्यादिस्म्बन्वेप्यमेद् इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यमिद्वायमानत्वादिद्द त्विग्निष्ट्यत्वित एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमिभः प्रत्याशङ्कृते सृत्रकारः—"भेदान्नेति चे"दिति । परिद्वारः सृत्रावयवः—"न एकस्यामः पीति" । (३)पत्रैव साम्पादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विषयीन्ते । षष्टस्त्वितः सम्पद्धतिरेकाया(४)न्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तृत्यत्तौ गुणो विधीयत इति सवतु भेदः । (५)अथ वा छान्दोग्यानामिव षष्ट्रोऽप्तिः पत्र्यत एव । (६)अथ वा भवतु वाजसनेयिनां षष्टाभिविधानं मा च भ्रष्ट्छान्दोग्यानां तथापि पश्चत्वसंख्याया आविधानान्नोत्पत्तिशिक्तं संख्याथाः किन्दुत्यत्वेष्ट्यास्य प्रचाविधानानेविवन्देशतुं

⁽१) तस्यति । तस्य पुरुषकृतस्य कृते त्यागस्याग्नेचनाधिकस्य प्रश्चेपाधिकस्य होमस्यावच्छेयो यः पुरुषप्रमत्न एकस्यां शाखायां चोयते स एव शाखान्तरे चोयते यथेत्यर्थः । दार्शन्तिकमहिष्मिति ।

⁽२) सूत्रभाष्याभ्यासुक्तं शाखान्तराधिकरणेनास्यापै।नरुक्त्यं परिहरति युक्तमिति ।

⁽३) उत्पत्तिशिष्टा पञ्चमं द्वाया न वट्नंख्या वष्ठस्याग्रत्न्यमानस्वादिति परिहरति पञ्चेवेति ।

⁽ ४) उपास्तिन्यतिरेकाय । अञ्चिरेवाभिरित्यादिनाः सुख्याग्निसमिदादेरमुबादादुपास्यत्वन्यावृत्तिनीध्यतः सत्यर्थः ।

⁽५) एवं षष्ठाग्ररतुवायत्वेन परिहारमभिक्षायेदानीं षडप्यन्नयः ज्ञाखाद्वयेप्युपास्याः, पञ्चसङ्ख्या स्वसु-स्थ्याग्नीन् योषिदादीनवच्छेत्तमित्याद्वाथवेति ।

⁽६) पञ्चबङ्खचोपास्याग्निविश्चेषणस्वेन न विधीयते किंत्वनूयतेऽग्नयस्तु शाखाद्वयेष्यविश्चेषेणोपास्य-नया विधीयन्ते षष्टस्विग्निकिल्प्यत इति परिदर्शते अथवा भवतु इति । (७) समारोध्याग्निभावान् ।

50

तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यिमज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाध्य संख्याया अनुवादात्वेनानुत्पत्ते-विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिप्रहणवद्विकत्पसम्भवाद् न शास्त्रान्तरे ज्ञानमेदः । उत्पत्ति-शिष्ठत्वेऽसिद्धे प्राणसंवादादयोपि भवन्ति प्रत्याभिज्ञानादभिज्ञास्ताष्ठताष्ठ शास्त्रास्ति ॥२॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच सववच्च तन्नियमः॥ ३॥

यैराथर्वणिकमन्योपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव भिरोज्ञतपूर्वाच्ययनप्राप्तमन्थवेषिता फळ प्रयच्छिति नान्यथा। अन्येषां तु छान्दोग्यादिनां स्वेत विद्या नाचीर्णशिरोज्ञतानां फळ देत्याथवंणमन्थाव्ययनसम्बन्धाद्वगम्यते। तत्सम्बन्धस्य वेदवितेनित नेतद्चीर्णवितोऽधीत इति समाम्नानादवगम्यते। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वेदतेति विद्यासंयोगेप्येतामिति प्रकृतपराम्मिना सर्वनाम्ना ऽच्ययनसम्बन्धाविरोधायाथवंविहितैव विद्योच्यत इति । सवा होमाः सप्त सौर्याद्यः शतौदनान्ता आधर्वणिकानां त एकस्मिन्नवाथर्वणिके उम्रो कियन्ते न न्नेतायाम्॥३॥ (१)विद्येकस्वम्—

द्र्यावति च॥ ४॥

भूयोभूयो विद्येक्श्वस्य वेदद्र्यानात् । (२) यत्रापि सगुणब्रह्माविद्यानां न साक्षाद्वेद एक्श्वमाह ताक्षामपि तश्मायपितानां तिद्व्यानां प्रायदर्शनादेक्श्वमेत् , तथा ख्रम्यप्राये लिखितं हङ्का
भवदयमम्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमास्ययोपासनाभेद इति । तद्युक्तम्। एता हि
पौरुषेय्यः समास्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शास्तानां न तूपासनानाम्। नस्रोताः करादिभिः प्रोक्ताः । (३)न च कठाद्यगुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च कठप्रोक्ततानिः
भित्तमात्रेण प्रन्ये प्रवृत्तौ तद्योगाच कर्यनिल्लक्षणयोपासनासु प्रवृत्तौ सम्भवन्यमुपासनाभिः
भानमध्यासां शक्यं करपयितुम् । (४)न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूद्यथाः
स्वानमध्यासां शक्यं करपयितुम् । (४)न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूद्यथाः
स्वानमध्यासां शक्यं करपयितुम् । (४)न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ, मा भूद्यथाः
स्वानमध्यासां शक्यं करपयितुम् । (४)न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदोभेदप्रयोजकौ, मा भूद्यथाः
स्वानमध्यासां शक्यं करपयितुम् । (४)न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदोनिमित्ताश्चेताः समास्यासः
स्वानस्यासामभेदाज्ञानानामेकशास्तायानामैक्यम् । कठादिपुन्वप्रवचनिमित्ताश्चेताः समास्यासाः
समिदादीनां भेदक इति, तत्र हि विभित्वमौत्सर्गिकमज्ञातञ्चापनमप्रवृत्तपर्वतः च कृष्येयाताम् ।
शास्तान्तरे त्वध्येतुपुरुषभेदादेकत्वेऽपि नौत्सर्गिकमित्वाद्वयाकोप इति । अञ्चक्तिरपिन भेदहेतुः,
स्वाध्यायोऽध्येतन्य इति स्वशास्त्रायानस्यन्तन्यमः, ततस्य शास्तान्तरीयानधीनन्यभ्यतन्यस्त-

⁽१) दर्शयति चिति सर्व पूर्यति विवैकत्वामिति ।

⁽२) नतु सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति इति वावयं वेदीवयद्वारेण विदीवयदर्शकं निर्मुणब्रह्मावेषयं, कथः मनेन समुख्यविदीवयस्थित्विरतः आहं यत्रापीति ।

⁽३) नतु विदानां शब्दात्मकत्वाभावात् कठादिमोक्तत्वाभावेषि कठायतुष्ठितत्वात् काठकादिवंद्याः कि न स्यादतः आह नचेति ।

⁽४) काठकादिधंज्ञानां विद्यामिधायकत्वेप्यप्रयोजकत्वमाह न च तद्भेदोते । यदि काठकादिधंज्ञानां भदाद्भियोभेदस्तदैकञ्चाखागतदहरादिविधानामैक्यं स्यात्तवायुक्तं नानाञ्चदादित्यत्र (३-३-५८) सूत्रे तिन्देस्यविद्यर्थः ।

द्विबेभ्योऽधिगम्योपसंहरिष्यति । (१)समाप्तिश्वैकस्मिन्नपि तत्सम्बन्धिन समाप्ते तस्य व्यप-दिश्यते, यथाऽऽध्वर्येवे कर्मणि ज्योतिष्ठोमस्य समाप्ति व्यपदिशन्ति-'ज्योतिष्ठोमः समाप्त' इति । तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि न साधनसुपासनःभेदस्य । तदेवमसति बाधके चोदनास्विकाषाः त्सर्वेवेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

(२)कंचिद्विशेषमाश्रद्धा पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् । वक्ष्यमाणार्थसिद्धार्थमर्थमाह स्म सूत्रकृत्।। ४ ॥

विन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्-

उपसंहारोऽथाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥५॥

अनेदमाशङ्कयते—भवत सर्वशाखा प्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गा-न्तराणां न शाखान्तरोत्ते तस्मिल्पसंहारो भवितुमहीति । तस्यैकस्य कर्मणी यावनमात्रमङ्ग-जातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैबोपकारसिद्धरियकारानेयक्षणात् । अपेक्षणे चाचि कमिप तत्र विधीयत, न च विहितं, तस्मायथा नैमिलिकं कर्म सकला ज्ञविद्विहितमिप अशक्ती यावच्छक्यमञ्जमन्त्रहातं तावन्मात्रजन्येनोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिद्दाप्यज्ञान्तराविधानादेव अविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते वच्यते — सर्वत्रैकावे कर्मणः स्थिते (३) गृहमे घीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते । निह तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते, नैमिलिके तु निमित्तातुरीवादव-र्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंबारस्य सदातनत्वासम्भवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते, प्रकृतोपकारपिण्डे चोदकप्राप्त आज्यभागविधानात्। गृहमेधीयेष्यपकारावच्छेदः स्यादिह त शाखान्तरे कतिष-याङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसम्बद्धे । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आजयभाग गवतन्मात्रविधानम् । तस्मातत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गधङ्गम औत्सर्गिकोऽसति बळवति बाधके नापविदेतुं युक्त इति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६॥

(४)द्वया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्वासुराश्व ततः कानीयसा एव देवा ज्यायस असराः, शास्त्रजन्यया सारिवक्या बुध्या सम्पन्ना देवास्ते हि दीव्यन्त इति देवाः शास्त्रयुक्त्यः

⁽१) तत्तच्छ।खास्वोङ्कारसार्वात्म्यादै। ब्रह्मवियासम्तिन्यवहारोऽध्येतृणान्तु तत्तदंशसमाध्यभिप्रायोऽतो न जाखान्तरे विधाया भेदक इत्याह समाप्तिश्चेति ।

⁽२) शाखान्तराधिकरणेनास्य पौनक्कत्यं निराकरोति कश्चिदिति । पश्चािश्रविद्यायामान्नगत्तपञ्चत्वषट्-त्वसंख्ययोद्दर्भात्ताशिष्टत्वं विश्लेषः स च मागेव परिहत इत्यर्थः ।

⁽३) गृहमेधीयोति । चातुर्मास्येषु गृहमेधीयो वार्णितः-'महद्भ्यो गृहमेधिभ्यो सर्वाक्षा दुग्धे सायमोदन् इति । तत्रेदमामनन्याज्यभागौ यजतीति । तत्र किमयमतिदिष्टयोराज्यभागयोरतुवादः, अङ्गान्तरपरिसंख्या, सर्वाङ्गेभ्यो य उपकारः स आज्यभागाभ्यामेव भवतीःयपकारावच्छेदो वेति सन्देहेऽत्वादमात्रस्य वैफल्यात्प-रिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वादङ्गान्तरपतिषेधस्य च वावयादप्रतीतेरुपकारावच्छेद एवेति सिद्धान्तितम् तद्वनात्रेति भावः । कुत इत्यत आह नहीति । गृहमेधीये विकृतिकर्भैव गृहमेधीयः आज्यभागातिरिक्तमङ्ग-जातं स्वोपकाराय नापेक्षते, प्रकृतिस्त्वपेक्षते, अत्र त्वेकमेव विज्ञानं शाखान्तरीयाङ्गमेतच्छाखिमिरत्रष्ठीयमानं सनापेखते शाखान्तरिभिरत्ष्रीयमानं सदपेखते इति विरुद्धमिति भाव:।

⁽४) भाष्यस्थं वाजसनेयिशाखागतसहीथबाह्मणं व्याचरे ह्या इति ।

परिकरिपतमतयः। तामसन्तिप्रधाना असुरा असुमिः प्राणरिनिन्दियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु रमन्त इत्यप्तरा अत एव ते ज्यायांसी, (१)यतोऽमी तत्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवाः अज्ञानपूर्वकरवालत्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सारिवकवृत्युद्भवस्तामसप्रत्यासमयः कदाः चित । कदाचित्तामसवुत्युद्भवोऽभिभवध साहिवक्या वृत्तेः सेयं स्पर्का । 'ते ह देवा ऊचः उन्तासुरान्यज्ञ उद्गीयेबात्ययाम असुरान् जयामास्मिनासिकाभिनारिके यहे उद्गीयलक्षणसामभक्त्यु-पलक्षितेनौद्वात्रेण कर्मणिति, ते इ वाचमूचुरि'त्यादिना सन्दर्भेण वाकप्रणचक्षःश्रीत्रमनसाः भासुर्गाप्मविरुद्धतया निनिद्दवा अथ हेममासन्यमास्य भवमासन्यं मुखानतिर्वेलस्यं मुख्यं प्राणं प्राणाभिमानवतीं देवतामूचुस्त्वन्न उद्गायति । तथत्यभ्युपगम्य तभ्य एव प्राण उद्गायत् ते धरा विदुर्वन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान देवा अरथेव्वन्तीति । तमसिदुर्य (२)पाध्मना-Sविध्यन्नसुराः । यथास्मानसूत्वा प्राप्य सुद्धा कोष्टो वा विध्वंसत एवं विध्वंसमाना विष्वन्नो Sद्धरा विनेशुः । तदेतसंक्षिप्याह—"वाजसनेयक" इति । (१० ७६१ पं॰ १२) तथा छान्दोग्येप्यतदुक्तमित्याह—"तथा छान्दोग्येपी"ति । (१० ७६२ पं १) विषयं दर्शियला विमृशति "तत्र संशय" इति । पूर्वपक्षं गृह्वाति "विद्यकत्वमिति"। पूर्वपक्षमाक्षिपति "नजु न युक्तामिति"। एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन कियाकत्रीश्व स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते "नैष देशव" इति । बहुतरह्मपप्रस्यभिक्षानाद-प्रत्यभिज्ञायमानं किश्विष्ठक्षणया नेतव्यम् । (३)न केवलं शाखान्तरे, एकस्यामपि शाखायां दृष्टमेतम् च तत्र विद्यामेद इत्याह—"वाजसनेयकेऽपि चे"ति । (४)बहुतररूपप्रस्यः भिज्ञानातुष्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीयावयनेन उद्गीय एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७॥

बहु तरप्रत्यभिक्षानेऽपि उपक्रमभेदात्तह्नुरोधेन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्दाक्ये तह्यैव चोद्गांथस्य पुनःपुनः सङ्घोतंनात् लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्यान् भेद इति राद्धान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रस्तमादिगुणोपव्याख्यान-(१० ७६३ पं॰ ९) मोङ्कारस्य । तथाहि—भृतपृथिग्योषिषपुरुषवाक्ऋकसाम्नां पूर्वस्यो। त्तरमुत्तरं रस्तया सारतयोक्तम् । तेषां सर्वेषां रस्तम औकार उक्तः छान्दोग्ये । न च यि विक्षितार्थभेद्" इति (१० ७६४ पं० १०) । एकत्रोद्गायोद्गायारव्यास्यत्वेन विवक्षिता-वेकत्र तदवयव ओङ्कार इति । "तथा ह्यम्युद्यवाक्य" इति ।

एवं हि श्रूयते ''ऽवि वा एतं प्रजया पशुमिरर्द्धयति वर्द्धयति अस्य आतृव्यं यस्य (५)

⁽१) असुराणः ज्यायस्त्वं वृद्धत्वं शुर्युक्तसुपपादयति यत इति । कानीनसः-कनीयासः । तत्र हेतुर-ज्ञानपूर्वेकत्वादिति । अनादि झज्ञानं तत्त्वज्ञानं चरमभावि अतस्तज्जन्यवृत्तिकपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः ।

⁽ १) अधिगम्य, अविध्यंस्ताडितवन्तः ।

⁽३) दरीथकर्तृत्वमुद्रानिक्रयारूपत्वं च शाखाभेदेन श्रूयमाणं न विदाभेदकमेकस्यां शाखायां विदेन चयसम्पतिपत्तावपि तहर्शनादित्याह न केवलमिति ।

⁽ ४) सक्लेकभिक्तिनिर्देशकपवैषम्यमपि वाजधनेयछान्दोग्ययोः परिहरति बहुतरोति ।

⁽५) यस्य यजमानस्य पुरस्तात् पूर्वे इविरुष्तं देवतार्थे सङ्कल्पितं भवति चन्द्रमाश्च पश्चाद्रभ्युदोति स चंद्रदेश्यामावास्याभ्रमवान् मध्यमादिभावेन त्रेभाभूतांस्तण्डुलानग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यः सकाशादिभजेत ,

हिवितिं स्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेषा तण्डुलान्विभजेखे मध्यमाः स्युस्तानग्नदेश टान्ने परोडाशमधाकपालं निर्वपेशे स्थविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने दधंस रं ये श्लोदिष्टास्तान् वि-बाबे जिपिविष्ठाय शते चरुमि"ति । तत्र सन्देह:-विं कालापराधे यागान्तरामिदं चोद्यते उतः तेब्बेव कर्मस प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष ताबदत्र विषयः । अमा-बास्यायामेव दर्शकर्मार्थं बेदिकियामिनप्रणयनिकया व्रतादिख अजमानसंस्कारः । दध्यर्थक्षः दोहः । प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानकमस्तात्विकः । यस्य तु यजमानस्य कुतिथि-दुष्प्रमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेनामानास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदौयते । श्रूयते 'यस्य हविनिंद्रप्तमि'ति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परि-समाध्य पुनस्तदहरेव वेगुद्धरणादिकमं इत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तीयतन्यः । तत्राभ्यदये कि नैमिलिकमिदं कर्मान्तरं दर्शांच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधायत इति । (१)तत्र हविर्मागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामध्यीच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो ह्वीषि विभजेदिति श्रुयेत ततस्तान्येव ह्वीषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न क्योंन्तरं गमयितुमहैन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्धविष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयकं स्यात । अत्र पुनस्रेषा तण्डलान् विभाजोदेति हविष एव मध्यमादिकमेण विभागश्रवणात् ह अनपनीता इविधि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावरुद्धे हविधि देवतान्तरमञ्ज्यावकाशं श्रुयमाणं कर्मा-न्तरमेव गोचरयेत्(२)। अपि च प्राप्ते पूर्वाह्मन्कर्माणे दश्नहतण्डलानां पयसहतण्डलानां चे-न्द्रादिदेवतासम्बन्धः विधातन्यः। चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदीप विधातन्यम् । तथाप्राप्ति कर्मणि अनेकग्रुणविधानात् वाक्यं भिद्यतः। कर्मान्तरं स्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयस्नेनानेकगुणवि-शिष्टं विधातमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । (३)दर्शस्तु छुप्यते कालापराधादिति मात. उच्यते-क कर्मान्तरम्, पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्व निमित्ते देवतान्तरविधानात् । (४)चर्वर्थस्य चार्थप्राप्तेः। भवेदेतदेवं यदा त्रेघा तण्डलान् विभजेदिति तण्डलानां त्रेघा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादिप तु वाक्यान्तरप्राप्त(५)न्तण्डुलानां त्रेघात्वमनुश विभजेन दित्येताबद्धियत्ते तत्र बाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डलानिति स्वविकः क्षितं(६)हिविरुमयत्ववत्तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववहेवतासम्बन्धे हिविषस्तिस्मिनेव कर्मणि अप्रत्यहं देवतान्तरसम्बन्धं विषातं शक्तवन्ति । तथा च द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रश्यमिज्ञानाद्देवतान्तरसम्बन्धेऽपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्र समान्

विभाष्य च दात्रग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वपोदित्यर्थः । (१) पूर्वपक्षमाह तत्रेति।

⁽२) अयम्भावः पूर्वदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यो हवीं वि विभजेत इत्यनेन वाक्येन विहिते उत्पत्तिज्ञिष्ट देवतावरोधस्य वाक्येनेव कारितंत्वात पूर्वकर्माणे देवतान्तरिनवेशसम्भवे स्रति न कर्मान्तरस्वं स्यात , हविर्मा श्रविभागविधाने तुरपश्चिशिष्टदेवतावरोधाद्वाजिनेज्यावत् कर्मान्तरस्वमित्यर्थः ।

⁽३) कर्मान्तरविधानपचे प्रारम्धदर्शप्रयोगस्य गतिमाह दर्शस्तिति ।

^{🦟 (} ४) उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यमेदं परिहरति चर्वर्थस्योति ।

⁽६) ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैः प्राप्तामित्यर्थः ।

⁽ ६) दर्शप्रणमासयोर्यस्योभयं हिंबरार्तिमाच्छेदैन्द्रं पञ्चश्रातमोदनं निर्वपोदिति आम्नातम् । उभयं दक्षि-पयः । तत्र श्रुतःबाद्धविषेदुमयःवमपि निमित्तान्तर्भूतामिति भाषय्योभयस्वमविबक्षितमिति सिद्धान्तितन्तद्व-ाहेस्यर्थः **।**

मेडिप नैमितिकाधिकारे नित्याधिकारासिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चक्रमिति चठसप्तम्यर्थयोविधानं तयोर्प्यर्थप्राप्तस्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथनं परीहाजपाकाहि द्विपयसी च प्राप्तानि, तत्राभ्युद्यानिमिले द्वियुक्तानाम्पयोयुक्तानाम तण्डलानां विभजेदिति बाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इश्यादिभिर्वाक्येर्देवतान्तर्-सम्बन्धः कृतः । (१)न च प्रभृतद्धिपयसंसक्तरश्यैस्तण्डुलैः पुरोडाशकिया सम्भवति, इति प्रशेडाश्वित्रती तद्र्यस्य प्रथनस्यापि निवृत्तिरानिवृत्तस्य पाकोऽपवादभावात्तया चार्य-प्राप्तश्चीयते । भवत् वा अनेकवाक्यकत्पनम् , (२)प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्याय्यस्वा दिति । तस्मात्तदेवेदं कर्मं न तु कर्मान्तरमिति धिद्धम् । पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविधिरभ्य-दयवाक्यसाइत्येऽपि यः पशुकामः स्यात्वीमाबास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्,ये स्थिबिष्ठास्ताः नग्नये सनिमतेष्टाकपाळं निवेपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्मवे शिपिविष्टाय श्टते चहम् । ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्र दंधंश्रहामेति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशु-कामेधिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽनजुक्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम् , परोवरीयस्त्वादि-वद्,यथोद्गीयोपासनासाम्येऽपि आदित्यगतिहरण्यश्मश्रुखादिगुणाविशिष्ठोदगीथोपासनातः परीः वरीयस्वगुषविशिष्टोदुगीथोपासना भिन्ना तह्नदिदमपीति । परस्मात्परस्य वराच वरीयानिति परोवरीयानुदूर्गीथः परमात्मरूपः (३)सम्पन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भाविय-तु माकाशो हो नैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानि 'त्याकाशकादेन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तद्पि ॥ ८॥

स्फुटतरे भेदावगमे सञ्ज्ञेक्तवं नामेदसाधनमतित्रसङ्गापातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोच-नयामेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गश्चानपेक्षश्च । सञ्ज्ञेक्तवं तु श्रुतिबाह्यतया वहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षश्च । तस्माद्दुर्बलं नामेदसाधनायालमिति ॥ ८ ॥

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

'अध्यासो नामे''ति (पृ० ७६६ पं० १६)। गौणी (४)बुद्धिरध्यादः। यथा माणवकेऽनिद्वत्तायामेव माणवक्बुद्धिन्यपदेशवृतौ सिंह्बुद्धिन्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति। एवं प्रतिमायां वासुदेवबुद्धिनान्निन च ब्रह्मबुद्धिस्तयोंकार उद्गीधबुद्धिन्यपदेशाविति। अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि। (५)एकार्थेपि च शब्दद्वयप्रयोगो दश्यते। यथा वैश्व-देन्यामिक्षा विज्ञानमानन्दम्। व्याख्यायाद्य पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करो

⁽१) नन्वेवमिप दिधिपयसोस्तण्डुलानां च मिश्रगमेव भवति कथमधिकरणार्थलामस्तनाह नचिति। व्यधिकरावां दोहविधानाहिधिपयसोः प्रभूतत्वस्।

⁽२) प्रकृतिति । प्रकृतस्य दर्शर्युणमासकर्मणो द्रव्यद्वारेणाधिकारावगमात् सम्बन्धावगमादगस्या वा-क्यभेदस्य न्याब्यस्वादित्यर्थः ।

⁽३) भवतु परस्मात्स्वरपाणादेः परोवराच तस्मादेव वरीयान् वरतर उत्रीथः कथमनन्तस्तन्नाहः पर--मात्मरूप इति । परमात्मवृष्टचभ्यासात्तवृपसम्पात्तिरित्यर्थः ।

⁽४) भाष्योक्तस्य भेदबुद्धावतुवर्तमानायामन्यतरबुद्धिरूपस्याध्यासलक्षणस्य स्मृतिरूप इत्यत्राविवेक-पूर्वकत्वस्य वर्णितत्वादयुक्तत्वम्त आइ गौणीति ।

⁽५) उत्रीथोद्धारशब्दयोरेक्याध्ये पर्यायत्वासहप्रयोगादेकत्वपक्षानुत्थानमाश्चद्धश्चीति ।

विकः कोक्टिल इति । विष्यस्थानध्यवसायलक्षणं पक्षं गृहाति "तत्राज्यतमे"ति (पृ॰ ७६७ पं॰ १०) । सिद्धान्तमाह । "इद्मुच्यते व्याप्तेश्च" (१)प्रत्यनुवाकम्प्रत्यृचः मुपक्रमे च समाप्ती चोङ्कारः सर्ववेदस्यापीति किङ्गतायमीकारस्तलदाप्त्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै-तस्म कामानाप्यादिफलायापास्यत्वेनाधिकियत इत्यपेक्षायामुद्रगाथपदेनेति विशिष्यते । उदगीथपेदनीकारायवयवघटितसाममक्तिभेदाभिघायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्तेस्तत्सः म्बन्ध्यवयन कोङ्कारी लक्ष्यते, न पुनरोङ्कारणावयविन ढदुगीथस्य लक्षणा । ओकारस्यैवोपिर-ष्टात तत्तद्वणिविशिष्टस्य तत्तरफलिविशिष्टस्य चे।पन्याख्यास्यमानःवात् । दृष्टश्च समुदायशब्दोः वयवे लक्षणया यथा प्रामी दग्धः पटे। दग्ध इति, तदेकदेशदाहे अध्यासे त लक्षणा फलक-ल्पना च । तथा (२) ह्याप्यादिगुणकप्रणवीपासनादिहसुद्गीथतोपासनम्प्रणवस्यान्यत्र चात्राप्याः हि उपासने ब्विव फलं श्रयते । तस्मारक वपनीयम् (३) उद्गीयसम्बन्धित्रणवीपासनाधिकारपरे वाक्ये परार्थे नायं दोष: । अपि च गौण्या ब्लेर्जक्षणाबुलिर्बजीयसी लाघवात् । लक्षणीयपरःवं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य बाक्यार्थेन्तर्भावो ऽधिकरणतया । गौर्बाहीक इत्यत्र त गोसम्बन्धितिष्ठनमञ्जूरीषादि-लक्षणया न तत्परावं गोशब्दस्य, अपि त ताकक्षाध्यवसिततद्वणयुक्तवाहीकपरत्वमिति गोण्या वृत्तेर्दुर्वेळल्बम् , (४)तिदिदमुक्तं "लक्षणायामपि तिव"ति (पृ॰ ७६८ पं० १०)। गौण्यपि वृत्तिर्कक्षणावयवस्वारुक्षभणोक्ता । (५) यद्यपि वैश्वदेवी पदमामिश्वायाम्प्रवर्तते तथाप्य र्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षापदं हि क्पेणामिक्षायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदन्त तस्यामेव विश्वन देवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोर्षि स्पुटतरः प्रवृत्तिनीमत्तभेदः सत्यि ब्रह्मण्ये-कार्थे । न च व्याख्यानमुभयोरिप प्रसिद्धार्थत्वाद्धिकार्थत्वाच । शेषमितरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदाद्न्यत्रेमे ॥ १०॥

एवं शब्दस्य सिश्वहितप्रकारभेद्परामर्शार्थंश्वात्साक्षाच्छेब्दोपस्थापितस्य च सिन्नधानार् शाखान्तरगतस्य चानुकमतथा सिन्नधानाभावात्र कोषीतिकप्राणसम्बादवाक्ये प्राणस्य वसिष्ठः त्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठभेष्ठरवमात्रेणेति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सर्वं सन्निहितं परायशाति एवक्कारों न तु शब्दोपालमात्रं सन्निहितम्, विन्तु यच्छव्दाभिहितार्थनान्तरीयकतया प्राप्तं तदिपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेन । यथा

⁽१) ओङ्कारस्य शब्दविशेषात्मकस्य निखिलवेद्व्यातिमाहं प्रत्यतुवाकामिति । तद्विशेषज्ञानार्थमुत्रीथः बृष्टेविशेषणमित्याहं किङ्गतोयामिति ।

⁽२१) नतु किमिति कलकल्पना, आप्त्यादिकलस्य श्रुतत्वादत् आह आप्त्यादिग्रुणेकीतः । ओङ्कार बङ्गीः थस्तीस्मजाप्त्यादिगुणदृष्टेस्तिसम्जाप्त्यादिवृष्टेश्चोपास्यरूपभेदाद्भेद इत्यर्थः ।

⁽३) बिद्धान्ते फलकल्पनां वारयति उहीथसम्बन्धीति । उहीथमिक्तसम्बन्धिनः प्रणवस्योपासनायाः अधिकारप्रतिपादनं, तत्परवाक्ये तु न कलकल्पनादोषः, आप्योदिदृष्टिविधानायोगित्येतद्वरामिति वाक्येन विशिष्टपणवसम्पर्णने पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्यादिगुणविशिष्टपणवसम्पर्णने पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्यादिगुणविशिष्टपणवसम्पर्णने पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्यादिगुणविशिष्टपणवसम्पर्णने पृथगुपासनविध्यभावात् । आप्यादिगुणविशिष्टपणवसम्पर्णने प्रभाविता ह वे का मानो भवतीं त्यादिना कलभ्वनाचित्यर्थः ।

⁽४) बाच्यार्थे विद्वाय यह्नस्यते तन्मात्रपरत्वमिति लक्षणायामभ्यवधानं गीण्यां तु लक्षणीयार्थद्वाराऽ-त्रोन्तरे शब्दस्य वृत्त्या व्यवधानमिति तयोर्भेदो बोध्यः ।

⁽५) एवमध्यासपक्षं दृषयिखेकत्वपक्षं दृषयति यद्यपीति ।

यस्य पर्णमयी जुहू भैवति इत्यन्यभिचारितकतुसमन्वया जुन्होपस्थापितः कृतः । तस्मादुः पास्यफलम्यभिज्ञाना(१)तद्व्यभिचारिणः प्रकारमेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ सिक्षधानारप्रकृतः परामाशिनेवङ्कारेण परामशी युक्त इति सिद्धं कीषीतिकित्राह्मणगतेन तावदेवङ्कारेण शक्यते परामण्डम् । तथाभ्युपेश्यापि त्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं "तथापि तस्मिन्नव विञ्चाने चाजसनेयेऽपि ब्राह्मणगतेनिति श्रुतहानि"रिति । (१० ७७० पं० ७) (२)वेषलस्य श्रुतस्य हानिरितरसाहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । श्रातरोहितः सन्यत् ॥ १० ॥

आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयायचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

(३)गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विकार्थामदमधिकरणम् । यथैकस्य अद्याणः सम्पद्वामत्वादयः सत्यकामादयः गुणा न सङ्घीर्यर्न एवमानन्दिवज्ञानत्वाद्यो विभुत्वितियश्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तै सङ्घीर्यर्न्, तत्सङ्करैवी सम्पद्वामत्वादयोऽपि सस्य-कामादिश्मः सङ्घीर्यर्न् नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सन्वे किश्वद्विशेष इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तरतु वास्तविषधययोर्वस्तुधमैतया चानुष्ठेयतया चान्यत्रस्थान्यवस्थे न्यविष्ठिते । वस्तुधमों हि यावद्वस्तु न्यविष्ठिते, नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीित शक्यं वस्तुम् । विषयस्तु पुरुषप्रयक्तवन्त्रः, पुरुषप्रयक्तव्य यत्र यावद्गुणविशिष्ठे ब्रह्माण चोदितः स तावस्ये । वाविष्ठिते नाविहितमिप गुणं गोचरीकर्तुमहिति, तस्य विधितन्त्रस्वाद्विध्य न्यवस्थानात् । तस्मादानन्दविद्यानादयो ब्रह्मतास्मतयोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म श्रूयते तत्रतत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते । सम्मद्वामादयश्चोपसनाप्रयस्वविधिवषया यथाविष्यविष्ठिन्ते न तु यथावस्त्विति सिद्धम् । विषयस्यविधित्रस्वादीनां तूपास्यस्वमारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य तु विषयः सम्मद्वामादिरुकः । भोदनमात्रं मोदः, प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविमौ परस्परापेक्षान्यच्यापचयौ ॥११—१३॥

आध्यानाय प्रयोजना मावात् ॥ १४ ॥

(४)'इन्द्रियेभ्यः परा हार्था' इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादीयोषतम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम्। तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रति-

(४) ब्रह्मस्वभावभूतोपसंहार्यभेगचिन्तनानन्तरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्याप्यथादिपरत्वक्रपभर्मस्य । ब्रह्म-अविषच्यपायत्वचिन्तनादानन्दाभिकरणाध्यानाधिकरणयोरवाभ्तरसंगतिस्व बोध्या ।

⁽१) उपास्यपाणस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदात्तिलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानात्रत्यर्थः ।

⁽२) नतु श्राखान्तरीयगुणोपसंहारेऽपि स्वशाखागतगुणस्वीकारात्कर्थं श्रुतहानित्रसक्तिर्यतो । भाष्ये निषिध्यतेष्ठत आह केवलस्येति । केवला हि स्वशाखायां श्रुतास्तेषां केवल्यहानिरश्रुतोपसंहारे सतीति श्रुद्धेर्थाः।

⁽३) नजु वेयब्रह्मैक्याद्गुणोपसंहार उत्सर्गप्राप्तः, न चात्रापवादकमेवंशब्दवत् किञ्चिद्वपरुभ्यते त-त्किमर्थमधिकरणमिदमारभ्यतेऽत आह गुणेति । यदानग्दादयो ब्रह्मैक्यात्सर्वशाखास्प्रसंह्मियेरत् तर्हि संय-दामत्वादयः किमिति नोपसंहता इति प्रतिबन्धाशङ्कायां संयद्वामत्वादय उपाधनार्थं विश्वेया, सत्यज्ञानादयस्तुः वस्तुतत्त्वप्रमित्यर्थो इति विशेषप्रदर्शनेन प्रतिबन्दीपहिहारार्थमयमारम्भ इत्यर्थः ।

पादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्तरपरत्वे च सम्भवति न तत्तदातिक्रमणे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याध्यम् । न च प्रयोजनामानादसम्भवः, सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिषानस्याध्यानप्रयोजन- त्वाद । तत्तदाध्यानानं च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः । तथा हि स्मृतिः—

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं (१)शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यन्यकाचिन्तकाः ॥ पुरुषं निर्मुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते । इति ॥

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादेशनां परत्वपराण्येतानि वाक्याः नीति प्राप्ते, उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परा द्यर्था इत्येष तावत्यन्दभीं वस्तुतत्वप्रतिपादनपरः प्रतीः यते नाध्यानविधिपरः । तद्श्रुतेः, तदत्र यस्त्रत्ययस्य साक्षास्त्रयोजनवत्वं दृश्यते तस्त्रस्ययः परत्वं सर्वेषाम् । दृष्टं च विष्णोः परमपद्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविद्योपद्यमः, तत्वज्ञानोद्यस्य विपर्यासोपद्यमलक्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । सर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमित प्रयोजनम् । न च दृष्टे सम्मवति अदृष्टक्षपना न्याय्या । न च परमपुद्रवार्थहेतुः परत्वे सम्मवति अवान्तरपुरुषार्थतोनिता । तस्माद्दृष्टप्रयोजनवत्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादनाः श्रोऽयं सन्दर्भं इति गम्यते । किं चाद्रराद्यययमेवास्यार्थं इत्याह "आप च परप्रतिषेर्धने"ति । नन्वत्राध्यानविधिनांस्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेश्यत स्थाह—"आध्यानाः ये"ति ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५॥

अनिषगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वास्त्रमाणानां विशेषत्यागमस्य पुरुषश्चन्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्येव दुरिष्वगमत्वावधारणात् , वस्तुत्य दुरिष्वगमत्वातः । अर्थादीनां च सुगमत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराश्चयातिश्चय(२)इवाशयातिश्चयः ।
तत्तात्पर्यतेति यावतः । किञ्च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानाद्य्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण विविक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचेष्टे इत्याह—"अपि च स्रोष्वनः पारमाप्नोति"इति ॥ १५॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

(३) श्रुतिस्मृत्योहिं लोकस्रिः परमेश्वराधिष्ठिता । परमेश्वरहिरण्यगर्भकर्तृको

⁽१) इदमपि मन्वन्तर्विशेषणम् । तत्र भृतस्क्ष्मशब्दादिध्यायिनो मौतिकाः । करणाभिमान्यादित्यादि-देवताध्यायिन आभिमानिकाः । अन्तःकरणध्यायिनो बौद्धाः ।

⁽२) अचेतनायाः श्रुतेरिमिन्नायायोगाद्भाष्ये आञ्चयज्ञन्दो गौण इत्याहाञ्चयातिश्चय इवेति । किञ्चार्था-दिपरत्वे बाक्यभेदेन प्रतिपादिते प्रकरणोत्कर्षः स्यात्रिर्गुणविद्यायान्तदतुयोगात्पुरुषपरत्वमात्रप्रतिपादने चैक-वाक्यत्वं रुभ्यते इत्याह किञ्चेति । पतप्रकरणस्थं सोध्वन इत्यादिवाक्यमेव श्रत्यन्तरं बोध्यस् ।

⁽३) नतु एक एवाप्र आधीदिति प्रागुत्वत्तेरास्मैकत्वावधारणात् ऐक्षतेतीक्षितृत्वश्रवणाच परमेश्वरे नगम्यमाने कथं हिरण्यगर्भशङ्केत्यत आह श्रुतिस्मृत्योदिति । आत्मा वेति वाक्यं हिरण्यगर्भपरं महाभूतमृष्ट्य-विषयत्वे धति लोकघृष्टिविषयत्वात् , आत्मैवेदंमप्रे आधीत्युरुषिधः, स्र व शरीरी प्रथम इति च वाक्यविदिति अतुमानान्त लिक्कृद्वयमन्यथा नेयमित्यर्थः।

पलक्षा सेयमिह महामृतसर्गमनाभेषाय प्राथमिकी लोकस्ष्ठिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्यां प्रागुत्पतेरात्मैकत्वावधारणं नावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति । पारमेश्वरसर्गस्य महामृता-काशादित्वादस्य न तहैपरीत्यात् । (१)अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाप्रत्वमस्ति नेक्षणम् । (२)अपि नैतिस्मिन्नतरेयके पूर्वेस्मिन्नकरणे प्रजापतिकर्तृकेव लोकस्रष्टिरुक्ता । तद्यसारादण्यतदेव विज्ञायते । अपि न ताभ्यो गामानयेदित्यादयथ व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विश्रेषवत्यपरमात्मस् प्रसिद्धाः । ततोष्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगधानाः विश्रेषवत्यपरमात्मस् प्रसिद्धाः । ततोष्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगधानाः विश्रेषवत्यस्यादपरात्माभिकापोऽयमिति प्राप्ते—

उच्यते-परमाश्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु 'एतस्मादारमन आकाशः स-म्भूत' इत्यादिषु । तस्मादुत्तराश्स ऐक्षतेतीक्षणपूर्वकस्रव्यत्वश्रवणादात्मेत्यवधारणाच । एतदः भिसंहितम् । सुख्यं तावत्सर्गात्प्राक्वेवलत्वमात्मपदत्वं सन्दृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः । तदसत्यामनुपपत्तो नान्यत्र व्याख्यातुसुचितम् । न च महाभूतसःव्यनाभिधानेन कोकसृष्ट्य-भिषानमनुपपत्तिबीजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सष्टौ यथा कचित्तेजःपूर्वकस्ष्यन भिधानं न विरुष्यते 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति दर्शनात । आकाशं वायुं स्ट्रेंब्रित वि तत्र पुरियतव्यमेविमहापि महाभूतानि स्ट्रेष्ट्रेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रस्ययस्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धार्थम् श्रुतोपलब्धौ यश्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे सर्गस्य वैशिवय-मादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायविष्यधीनप्रहणो । वेदराशिरध्ययनविष्यापादितप्रयोजनवदः र्थाभिघानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेतराम् । यथा चास्य ब्रह्मगो॰ चरत्वे परमपुरुषार्थौपियकत्वं नैवमन्यगाचरत्वे, तिददमुक्तम्-"योऽप्ययं व्यापारविशे षानगम" इति । (४)न च लोकसर्गोपि हिरण्यगर्भन्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमारमन इत्यत्रैवो(५)कम् । तस्मादास्मैवात्र इत्युपकमात्तवापारेण वेक्षणेन मध्ये परामकादुपरिष्ठाव (६)भेदजातं महाभूतः सहानुकम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराह्नह्माभिलापत्वमे शस्येति निर्द्धायते । यत्र तु पुरुषविद्धादिश्रवणं तस्य भवेत्वन्यपरत्वं गरयन्तराभावादिति सर्वः मवदातम् ।

खपरः(७) कल्पः । सदुपक्रमस्य सन्दर्भस्यारमोपक्रमस्य च किमैकाथ्यमाहो स्विदर्थभे दः । (८)तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मिन चात्मिन च प्रवृत्तेनात्मार्थत्वं किन्तु समस्तवस्त्व-

- (१) पारमेश्वरलिङ्गद्रयस्यान्यथानयनप्रकारं दर्शयति अस्ति हीत्यादिना ।
- (२) सन्दंशन्यायं वक्तुं पूर्ववाक्यमनुसन्धने अपि चैतास्मिन्निति । अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यादिना प्रजापतिकर्तृका सृष्टिरुक्तेत्यर्थः ।
 - (३) आत्मेवेदमम आसीत्पुरुवविध इति वाक्ये ।
 - (४) महाभूतानुपक्षंहारेऽपि परमात्मा प्रत्येतुं शक्य इत्याह नचेति ।
 - (५) बेजामूर्तिवल्दप्यायाधिकरणे (२ अ० ४ पा० २० सू०) एव ।
 - (६) एष ब्रह्मेष इन्द्र इत्यादिवाक्ये च ।
- (७) पूर्ववर्णके विद्येक्यगुणे पसंहारानिरूपणात्पादसङ्गतिस्थियर्थे वर्णकान्तरमारभते अपर इति । कल्पानुप्रकारः ।
- (४) पूर्व वार्व्यवयवलादधा श्रिपरत्वमविवक्षित्वा वियवयमुक्तं अत्र तुं भिन्नाधोंपक्रमेण वाक्यभेदाद्वियः-भेद इति पूर्वपचयति तन्नेति ।

नुगतसत्तासामान्यार्थतं तथा चोपकमभेदाद्भिषार्थत्वम् । स आत्मा तत्वमसीति चोपसंहार इपकमानुरोधेन सम्पत्यर्थतया व्याख्येयः । तद्धि सत्सामान्यं परमात्मतया सम्पादनीयम् । तद्विक्षानेन च सर्वविक्षानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादिस्येवं प्राप्ते,

उच्यते—आरमग्रहीतिर्वाजसनियनामित छान्दोग्यानामप्युत्तरास आरमा तहनमसीति तादासम्योपदेशात् । अस्तु तावदारमञ्जतिरिक्तस्य प्रवश्वस्य सदसन्ताभ्यामित्रविच्यतया न सन्तं,
सन्तं त्वारमधातोरेत तत्वेन निर्वाच्यस्यात्तस्मादारमेत सिक्ति । अभ्युपेत्याह (१)सच्छद्दस्य
सत्तासामन्यामिषायिखात्प्रतिन्याकि च तस्य प्रवृत्तरात्मिति चान्यत्र च सच्छद्दप्रवृत्तेः संबोय
सत्युपसंहारानुराचेन सदेवत्यात्मन्येनावस्थाप्यते । निर्णातार्थोपक्रमानुरोचेन खुपसंहारवर्णना
न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । (२)अपि च सम्पत्ती फलं कल्पनीयम् ।
न च सामान्यमात्रे झाते विशेषज्ञानसम्भवः । न खल्वाराद्वश्चे झाते शिशपाद्यस्तिह्योषा
झाता भवन्ति । तदेवसवधारणादि सर्वमनात्मार्थस्व स्थादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धम् । (३)अत्र च पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे हिरण्यगर्मोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावनेति ॥ १६ ॥ १० ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह ''छान्दोगा वाजसनेयिन खें"ति । (४) अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनमं कुर्वन्तः अनमताचिन्तनमिति मन्यन्त इति मननं द्वानं तद्धानपर्यन्तमिति चि॰ नतनमुक्तम् । संशयमाह ''तिकिमि''ति । खररबमान्नेणा(५)पातत समयविधानपर्यं पृद्धीता मध्यमं पक्षमालम्बते पृवंपक्षी ''अथ वाचमनमेने''ति । यधेवमनमतासङ्कीर्तन् नस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—''तस्येव तु स्तुत्यर्थामि''ति । अयमभिसन्धः । यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यार्थमाचमनविधानमित्त तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तद्वात्वेना-प्राप्तमिति विधानमर्थवद्भवति अनुतवदनप्रतिषेध इव स्मार्ते ज्योतिष्ठोमप्रकरणे समाम्नातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्ठोमान्नतयार्थवानिति ।

राद्धान्तमाह "एवं प्राप्त" इति । चोदयति "निवयं श्रुति"रिति । परिहर-ति "ने"ति । तुत्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नातुत्यार्थयोरित्यर्थः । अभिप्रायस्यं पूर्वपक्षवीत्रं निराकरोति "न चेयंश्रुति"रिति । (६)कस्वर्थपुरुषार्थयोरनृतवदनमितिषेषयोर्थुक्तमपौ-

⁽१) सच्छब्दस्य सामान्यवचनत्वे ६-युवते वाक्त्रज्ञेषस्य निर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति । सदेवेत्येत-द्वाक्यमारमन्येव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।

⁽२) अदृष्टफाजकल्पनापसङ्गाच न सत्तायामात्मसम्पातिरित्याहापि चेति ।

⁽३) वर्णकद्वयमयोजनं विभजते अत्र चेति । पूर्ववर्णकस्य-पूर्ववस्रे रेतरेयकवाक्यं हिरण्यमभौपास्ति-परं, तस्तिद्धान्ते तु तद्वाक्ये ब्रह्ममावनापरं ब्रह्मस्वप्रतिपादनद्वारेणार्थात् तद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुस्त्यिर्थः । अस्मिस्तु वर्णके पूर्वपस्रे छान्दोभ्यधाक्यं सत्तासामान्ये ब्रह्मस्वसम्पत्त्यर्थे वाजसेनयिवाक्यं स्वामने ब्रह्मस्वामचर-मिति विद्याभेदः । सिद्धान्ते द्वे अपि वाक्ये प्रत्यक्बद्धीक्यगोचरे इति भेदोऽनन्तरोक्तस्वात् ज्ञायत एवति नोक्तः।

⁽४) अनशन्दस्य प्राणवृत्तौ योगमाडाननमिति । अननं चेष्टां करोतीत्यन इत्यर्थः ।

⁽५) यथा ह्यनिर्णी यैव खुरञ्जन्दमात्रेणाइवो धावतीत्युच्यते एवमेतदपीत्यर्थः।

⁽६) स्मार्तोऽचृतवदनप्रतिषेधः पुरुषार्थःवाज्ज्योतिःशोमेन प्राप्नोतीति ज्योतिशोमे पृथवप्रतिषेधोऽर्थः वात , आचमनविधिस्तु स्मार्तो 'हिजो निस्यमुपस्पृशेत' इत्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राणोपासनेपि प्राप्नोती ित तदङ्गाचमनविषयस्व अतरज्ञवादकस्वं स्मादित्याइ कत्वर्थेति !

नरुक्तम् , इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम् । न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्याः पकत्वादेतस्य च प्रतिनियतिविषयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाङ्कत्य प्रथमपक्षमपाढरोति-"अत एव नोभयविधानम्" । युक्त्यन्तरमाह "उभयविधाने चे"ति । उपसंह-रति "तस्मात्प्राप्तमेवे" ति । "न चायमनग्नतावाद" इति । स्तोतम्याभावे स्त्रः तिनोपेपचत इरवर्षः । अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तूयेत । न चानमतासङ्कर्पोन्यतः प्राप्ती यतः स्तावको भवेत् । न चाचमनमन्यतोप्राप्तं येन विधेयं सत्स्तूयेतेत्याह "स्वयं चानग्नतासङ्ग्रह्णस्येणति । अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितन्तस्य बलवश्त्रमाणवः शादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्प्यते, सङ्करे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नार्यं दोष इत्या-ह नचैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपि च हिंछचोदनासाहचर्यादृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाच-मनचोदनेत्याह "अपि च यदिदं किञ्च"ति । यथा हि इवादिमर्याहरमान्त्रमः शक्यस्वादशहष्टिश्रोखते एविमहाप्यपां पिरधानासम्भवाद्धिरेव चोधत इत्यज्ञहिश्रिबिधिसाहच र्याद्गम्यते । (१) अज्ञाब्दत्वं च यद्यपि दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुत्यं तथापि दृष्टिः ज्ञब्दृहृस्यनान्तः रीयक्तया साक्षाच्छन्देन कियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारसवध्याहरणीयः कथश्चियोग्यताः मात्रेणिति (२)विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमान नापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादितिवद्विधित्वमिवन क्षितम् । मन्यन्त इति त्वप्राप्तार्थत्वात्समियो यजतित्यादिवद्विधिरेवेत्याह—"अपि चाच मन्ती"ति । केषमतिरेहितार्थम् ॥ १८॥

समान एवं चाभेदात्॥ १९॥

(३)इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विद्याविध्योरेकशाखागतयोरगृद्यमाण-विशेषतया कस्य को मुख्योतुवाद इति विनिश्वयामानादज्ञातज्ञापनाप्रशृत्तप्रवर्त्तनाह्नपस्य च विवित्तवस्य स्वरसिद्धेरुभयत्रोपासनामेदः । (४)न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद, उभय-त्रापि गुणान्तरविधानोपळच्चेर्विनिगमनाहेरवमानास्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच । तस्मारस-मिधो यजतीस्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्ते, उच्यते (५)नैककम्यमेकरवेन प्रस्यभिज्ञा-

⁽१) अञ्चन्दत्वात्र सर्वात्राभ्यवहारस्रोयते इति भाष्योक्तमसङ्गतं सर्वात्रदृष्टरापि सिद्धान्तसम्मताया असु-तत्वादित्याञ्जङ्क्याहाञ्चन्दत्वं चिति । तथापीति ञ्चन्ददृश्यं शब्दप्रकाञ्चितं ज्ञयं प्राणस्य सर्वात्रत्वं, तत्रान्तरी-यकत्वेन दृष्टिशैंतिञ्चन्देन क्रियामाणोपलभ्यते अभ्यवहारस्तु न क्रियतेऽपीति न बुद्धिस्थ इति वैषम्यमित्यर्थैः ।

⁽२) प्राणस्य समस्तमन्नं श्रुतं प्राणविच्च तदात्मानि, तेनापि छर्वमन्नमभ्यवहर्तव्यामिति योग्यतामान्ने-णस्यर्थः।

⁽ ३) पूर्वाधिकरणे प्राप्ताचमनातुवादेनानग्रताचिन्तनं विधेयामित्युक्तमिह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वाधित्वं कस्य वाधित्वं कस्य वाधित्वं कस्य वाधित्वं कस्य वाधित्वं कस्य वाधित्वं विधित्वं विधितं विधित्वं विधित्वं विधितं व

⁽ ४) निर्धुणे कर्माणे विहिते तदनुगुणो विधीयते यथाग्निहोत्रं जुहोतीति विहितनिर्गुणकर्मानुवादेन दथ्ना जुहोतीति दक्षिगुणः, ग्राण्डिल्यविद्याविध्योक्तुभगोरपि सगुणत्वात्रान्यतरस्यानुवादतेत्याह नचेति ।

⁽५) ऐकविद्यामित्यर्थः, तत्र हेतुरेकत्वेनेति । उभयत्र मनोमयस्वादिगुणविशिष्टपुरुषपत्यभिज्ञानादितिः तदर्थः।

नात् । न चागृह्यमाणिवशेषता, यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधान्त्रस्य विधिरितरत्र तु तद्वुवादेन कतिपयगुणिविधः । यथा यत्र च्छत्रचामरपताकाहास्तिकाः द्वीयशाक्तीक्याधीकधानुष्ककार्पाणिकप्राधिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कति-पयगजवाजिपदातिमाजि तदमात्ये, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरन-धिका प्रत्यमिश्चानदाद्यांधित्वात् । अस्तु वा ऽस्मिश्वत्यनुवादो न ह्यनुवादानामवश्यं धर्वत्र प्रयोजनवस्यम्, अनुवादमात्रस्यापि(१) तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यके ऽप्यु-पासनं तद्वणेनोपसंहारादिवादिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि॥ २०॥

(२) यद्येकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिक्षानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः, तथा स्रात सत्यस्यकस्याभेदान्मण्डलद्वयवर्तिन स्पिनषदेशिप सङ्करप्रसङ्गातस्येति च प्रकृतपरामशैंत्वाद्भेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतश्वात् अधिदैविमत्यस्य विशेषणतये।पसर्जन्तरेवाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद्(३) गुणसङ्करः ॥ २०॥

इति प्राप्त उच्यते-

न वा विशेषात्॥ २१॥

(४)सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवंस्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञाः यमानत्वात्तनमात्रसम्बन्धिस्य धर्माणाम् । यत्र तु सिवशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सिवः वोषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । निर्द दिण्डनं पुरुषमानयत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डस्रमानानीयते । तस्मादिषदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यातमं भवितुमईति । यथा चाचार्यस्य गच्छतो ऽतुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवित, तस्माद्योपनिषदोः सङ्करः किन्तु व्यवस्थितः । तदिदसुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥२१॥

दर्शयति च॥ २२॥

अतिदेशादप्येक्मेव, तत्वे हि नातिदेशः स्यादिति(५) ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युद्याप्त्यपि चातः॥ २३॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भाति ब्रह्माप्रे ज्येष्ठं दिवमाततान । (६)ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाईति ब्रह्मणा स्पर्धितं कः ॥

ब्रह्म उथेष्ठं थेवां तानि ब्रह्मउथेष्ठा जहे आस । (७)यद्यपि तास्तासु शाण्डिस्यादिविद्याः

(१) आग्नेयेककालत्वादिविषयस्येत्यर्थः।

- (२) भाष्योक्ते उपनिषदी सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानभेदेन व्यवस्थयाऽतुचिन्तनीये उत है अप्युभयत्रे-ति स्थानभेदाँस्सत्यब्रह्मैक्याच संशये सङ्गतिगर्भ पूर्वपक्षमाह ययेकस्यामिति ।
 - (३) शाण्डिस्याविद्यावत् ।
- (१) सत्यं न गुणभूतं स्थानमात्रं तच्छन्देन परामृङ्यते, नापि तैक्षेत्रिष्टयं धर्मः किन्तु स्थानविशिधं अक्षेत्र, य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तथैव प्रकृतत्वात् , तथाच विशिष्टस्य विशिष्टान्तरे हननुगमान्त्रोभ-यन्त्रोभयनामचिन्तनमित्याभेपायेण सिद्धान्ताश्चयमाह सत्यामिति ।
 - (५) भिन्नाधिष्ठानत्वादिति शेषः। (६) देशतोऽपरिच्छेदमुक्त्वा कालतस्तमाह न्नद्ममूतानाभिति।
 - (७) पूर्वाधिकरणे स्थानविशेषेणातुपभंदीर सकः, तस्यातिदेशोऽयं अस्याधिकाश्रङ्कामाह ययपीति ।

स्वायतनभेदपरिप्रहेणाध्यात्मिकायतनस्वं सम्भूत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्विमत्यायतनभेदः प्रतिभाति । तथापि 'ज्यायान् दिव' इत्यादिना सन्दर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानातः बोङः शक्कायास च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्याभिज्ञासम्भवात् । सम्यत्यादीनां गुणानां शाण्डित्यादिविद्यास बोडकाककादिविद्यास चेत्रप्रदेश इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (१)मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिक्षाय यद्विया अपूर्वांनंपि तत्राश्रुतान् गुणानुपंस्हारयित न त्विह सम्भ्रत्यादिगुणकबद्माविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमः त्ति । (२)या तु काचिदाधिदेविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरः णाधीनत्वात्तावन्मात्रं प्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण सम्भृत्यादिननुकष्टुमईति , तत्रैतत्प्रत्यभिक्षाः नाभावादित्युक्तम् । ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिक्षानसमर्थनमतिप्रसक्तम् , भूयसीनामैक्यप्रसः ज्ञात् । तदिदमुक्तं "सम्भृत्याद्यस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोच्चराश्चे"ति । तस्मान्तसम्बतिश्च युक्याप्तिच तदिदं सम्भृतियुक्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिक्षानाभावाच शाण्डिल्यादिविन्यास्पर्यदिव इति सिद्धम् ॥ २३॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४॥

(३)पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । (४)न च विदुषे। यज्ञस्यति न सामानाधिकर्॰ ण्यसम्भवः, यज्ञस्यात्मेत्यात्मक्रव्हस्य स्वद्भवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वद्भपं यज्ञमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकर्ण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मर्णावस्॰ यत्वादिसामान्याच्चैकविद्यास्यवसाने उभयत्र उभयभर्मोपसंहार इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते-यादृशं ताण्डिनां पैक्षितां च पुरुषयञ्चसम्पादनं तदायुषश्च त्रेषा व्यवन्त्रियस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अशिशिषादीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरायाणाम्, तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नह्यातमा यजमान इत्यत्रायमातमशब्दः स्वद्धपः वचनः न हि यज्ञस्वद्धपं यजमानो भवति, कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । (५)चेतनाचेतनयोः वैक्याजुपपतेः यद्धकर्मणोश्चाचेतनत्वात् , यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्वं चोपपद्यते । तथा चायमर्थः— एवंविद्वषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी

⁽१) तत्र कि सम्मृत्यादिविद्यायाः शाण्डिल्यादिविद्यानां चासाधारणग्रुणसाम्यादेकत्वस्रतः साधारणग्रु-णसाम्यादथवीभयत्र त्रहामात्रप्रत्यभिज्ञानादिति विकल्प्य नाय इत्याह मिथ इति ।

⁽२) द्वितीय आह् या त्विति । युव्याप्त्यादिग्रणा यथि धम्मृत्यादिवियायां ज्ञाण्डिल्यादिवियायां च तुल्याः, तथापि तेषां वैश्वानरषोडज्ञकलादिवियास्वपि साधारण्येन तासामपीतरेतरमैक्यापादकत्वेनातिमस-क्लित्वाक वियेक्यबोधनद्वारा सम्भृत्यादिग्रणकर्षकत्वं किन्तु ज्ञाण्डिल्यविद्याप्रकरणपाठात्तावन्मात्रं ज्ञाण्डिल्या-विद्यास्वक्लीकर्तव्यम् ।

⁽ ३) असाधारणग्रुणप्रस्यभिज्ञानाभावात्सम्भृत्यादै। विद्यामेदः उक्तः इइ त्वसाधारणग्रुणप्रत्यभिज्ञाना-द्विज्ञैक्यमित्यभिप्रायेण पूर्वेवस्रयति पुरुषयञ्चत्वमिति । पुरुषे यज्ञत्वसम्पन्तेरविज्ञेषादित्यर्थः ।

⁽४) तैत्तिरीयके पुरुषयज्ञत्वसम्पत्तिरसिद्धा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्सम्बन्धियज्ञप्रतीतेः, न चैते षष्ठची समानाधिकरणे, ज्ञात्मा यजमान इति विदुषो आत्मनो यजमानत्विन्देशात् , एकस्य च यज्ञत्वयजमानत्व-विरोधादत आहे न च विदुष इति ।

⁽५) नं केष्ठं यज्ञस्यक्रपस्य मुख्ययज्ञमानत्वासम्भवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठचीश्च न मुख्यसामान् नाधिकरण्यसम्भव इत्याह चेतनाचेतनयोरिति । विद्वान् चेतनस्तस्याचेतनयज्ञैक्यासम्भव इत्यर्थः ।

यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आतमा, तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वस्यम्बन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामित्रथाऽऽत्मश्रब्दस्य स्वद्ध्यवाचित्वे विदुषो यज्ञस्यति च यजमानो यज्ञस्यद्धपमिति च गौणे स्याताम्, न च सत्यां गतौ तयुक्तम्। तस्मात् पुरुषयञ्चता तैतिरीये नास्तीति तया तावज्ञ साम्यम् । न च पत्नीयज्ञमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैतिरीयाणामिव ताण्डिनां पेज्ञिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विरुक्षणेव । तस्माद्म्यो वैरुद्धण्ये सति न विज्ञिन्मात्रसारुद्धण्याद्विद्यैकत्वमुचितमितप्रसङ्गात् । (१)अपि च तस्यव विदुष इत्यत्ववादश्रतौ सत्यामनेकार्यविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः। अपि चेयं पेज्ञिनां ताण्डिनां च पुरुषयञ्चविद्या फळान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तरीयाणां तु एवंविदुष इति अवणात पूर्वोक्तपरामशांत् तत्फळत्वश्रुतेश्व पारतन्त्रयम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरेक्यमुचिन्तिमत्याह—"अपि च सर्सन्यासामात्मविद्यामि"ति । उपसंदरित "तस्मान्विद्यामारमाविद्यामि"ति । उपसंदरित "तस्मान्विद्यामि"ति । स्वतन्त्रपरान्त्रयोर्थे ।

वेधाद्यर्थभेदात्॥ २५॥

विचारविषयं दर्शयति—"आधर्षणिकानामि"ति । आधर्षणिकायुपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्गदिनि कर्माणि समाम्नातानि । संशयमाद्द—"किमिम" इति । प्रवेषकं ग्रह्माति—"उपसंद्वार एषां विद्यास्वि"ति । (२)सफला हि सर्वा विद्या आ-म्त्रात्मास्तरस्विषये मन्त्राः कर्माणि च समाम्नातानि 'फलवरस्विषयावफलं तदङ्गमि'ति न्याया-दिवाङ्गमावेन विज्ञायन्ते । चोदयति—"नन्वेषामि"ति । नद्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-स्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, निह यथा दर्षपूर्णमासावारम्य समि-दादयः समाम्नातास्तथा काश्विद्वियामारम्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि । (३)न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिष्ठामारम्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि । (३)न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिष्ठामारम्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि । (३)न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिर्विक्षानमात्रात्ताद्व्यसम्भवः । न च श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णाविद्या एतानाकाङ्कितुमईति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सित्रिधिर्विक्षयम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समामते—"बाटमजुपल्यममाना अपी'ति । (४)मा नामभूत फल्यन्वतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्का, मन्त्राणां तु स्वाध्याविध्यापादितपुरुषार्थमावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यदिनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थमावानां पुरुषाभिल्यितमाकाङ्कातं सिक्षमानान् दन्यतराकाङ्कानिवन्यने रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः। (५)तत्रापि च विद्यानां फलवन्दाताः

⁽१) अपि च तस्यैवं विदुष इति भाष्यमुपादाय व्याचष्टे अपिचेति । विद्वत्सम्बन्धियज्ञानुवादेन तस्य विद्वदक्केरङ्गकल्पनादेकवाक्यता न प्रतीयते तव तु विद्वान् यज्ञम्तस्य चात्मादयो यज्ञमानादय इति विध्यानृच्या वाक्यभेदपसङ्क इत्यर्थः ।

⁽ २) पूर्वाधिकरणे आःमविदाधित्रधी श्रवणात्तित्तिरीयशाखागतः पुरुषयज्ञी विदाङ्गमिस्यङ्गीकृत्यायुर्व-द्धिकंतविद्याया भेदः उक्तः, तदा प्रवर्ग्यादीनामपि विद्यासान्निध्याविशेषाद्धियाङ्गत्वामिति पूर्वपक्षयति सकला होति।

⁽३) आकाङ्काभावेपि सन्निधिरूपन्रकरणं स्यादित्यात्रङ्कचाह नचेति ।

⁽४) अङ्गप्रधानयोरितरेतराकाङ्कास्वरूपप्रकरणाजुपलम्भेऽपि अङ्गाकाङ्क्रया प्रधानाकाङ्कागुरथाय्य प्रक-रणस्य सामान्यसम्बन्धसिद्धौ सन्तिभेविद्याविशेषाङ्कर्यं मन्त्रकर्मविशेषाणामिति पूर्वपस्रमुपपादयति मानामिति । रक्कपटोति । यथा पटो भवतीति वाक्यानाकाङ्कास्वेऽपि सहोचारितरक्तपदस्याकाङ्क्रयेतरस्याकाङ्कागुरथाप्य रक्तः यटो भवतीति वाक्यपर्यवसानमेवमिहापीति भावः । (२) नतूभयसम्बन्धेपि कस्याङ्कन्यमत आह तत्रापीति ॥

दर्थमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यादीनां विण्डिपत्यज्ञवत्स्वर्गः कल्पनास्पदं फलनासिक्षानेन तदनरोहात्(१)। "अनुमास्यामहे सिक्षिचिसामर्थादि"ति । इदं खळु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सिषधाने श्रुतमनाकाङ्क्षया साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामः थ्योत , तस्या अप्याकाङ्क्षामुस्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति , असमर्थस्य चोपः कारकःवाज्ञपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामध्येमात्मनः कल्पयति । (२)न च सत्यिक सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सदङ्गतामुवगन्तुमईतित्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुति मर्थापत्या कल्पयति । आक्षिपति — "ननु नैषां मन्त्राणामि"ति । प्रयोगसमवेतार्थ-प्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितोऽ'विशिष्टस्तु वाक्यार्थं' इत्यत्र । न च विद्यासम्बद्धं कुठ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यदापि च प्रवर्गो न किञ्चिदार्भ्य तथापि वाक्यसंयोगेन कतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते—पुरस्ता(३)दुपसदां प्रवन्थेण प्रचर-न्तीति , उपसदां जुहूवद्व्यभिचरितकतुसम्बन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविक्कतावपि सन्त्युः पसदः , तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्ठोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योतिः होमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते । (४)अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्थस्य चोदकेनोपसद्वतिह-कृताविप प्राप्तिः , प्रकृतौ वा अद्विरुक्तत्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्ठोमे एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाइ-"कथं च प्रवर्ग्यादीनी"ति (प्र० ७९२ पं० १३)। सिंबिधानादर्शः विप्रकर्षेण बाक्यं बलीय इति भावः । समाधते—"नैय दोषः, सामर्थ्यं ताविदे"ति (१० ७९३ पं • १)। यथा 'अमये त्वा जुछं निर्वपामी'ति मन्त्रे अमये निर्वपामि परं परं कभैसमवेतार्थप्रकाराके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथिखाख्यानमेनीमहाऽपि . हृद्यपदस्योपासनायौ समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गोण्या रुक्षणया च वृत्या कथिबिषेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगोः नोपासनेषु रहो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह-''दृष्ट्यापासनोप्ये'ति । यद्यपि वाक्येन बक्कीयसा सिकिधिर्दुर्वेळो बाध्यते तथापि विरोधे सित , न चेहाऽस्ति विरोधः , वाक्येन

⁽१) डत्तरात्रिवर्तनात् ।

⁽ २) सामर्थ्यमात्रेणाप्यशादस्यान्ययातुपपच्या लिङ्गबलाच्छ्र्तिकल्पनामाह नचेति ।

⁽ ३) नतु तथापि उपसरसम्बन्धोऽस्तु प्रवर्ग्यस्य कथं कर्मसम्बन्धस्तन्नाह उपसदाामिति ।

⁽४) उपसदा प्रत्यचावाप्रत्यक्षरवाचिन्ता तावदास्तामनारभ्याधीतस्वादेव प्रवर्ग्यस्य प्रकृतावेव निवेशः धिद्धचातीत्याद्यापि चेति । शेषलक्षणे 'तस्सर्वार्थमविश्वेषादि'ति (३ अ० ३ पा० स्० ३५) स्थितस् । अना-रभ्य किञ्चत्कातुमधीयते 'यस्य खादिरः स्त्रवो भवति छन्दसामव रक्षेनावद्यति यस्य पर्णमयी छ्रहूरि'स्यादि । तम कि खाँदिरत्वादि प्रकृतो विकृतो च निविशत उत प्रकृतावेवेति संशये खाँदिरत्वादि सर्वार्थ प्रकृत्यर्थ अभ्यक्षणात्रहि कस्यचित्रकरणे इदं श्रुतम् , तत्र मात्रुमात्रवियतस्त्रुवादिहारेण वाक्यात्सर्वार्थामिति पूर्वपक्षे, प्रकृत्वे वाद्यदिक्षत्वात् (अ० ३ पा० ३ स्० ३५) प्रकृतिविकृतिगामित्वे हि खादिरतादेविकृतावातिदेशतोऽनार्थ्याधीताद्य्यस्त्राहुपदेशास्त्राते हिरुक्तत्वालामय प्रकृतिविकृतिगामित्वे हि खादिरतादेविकृतावातिदेशतोऽनार्थ्याधीताद्य्यस्त्राहुपदेशास्त्राते हिरुक्तत्वालामय प्रकृतविविकृतिगामित्वालाम् प्रकृति स्वाद्यस्त्राहुपदेशास्त्राते हिरुक्तत्वालामाय प्रकृतविव निवेश इति यथासिद्धान्तरत्वेष्ठाप्यनारभ्याधीतत्वालम् वर्यरस्य प्रकृतो विद्वितस्य सतोवितदेशेन विकृतावस्युपसदां प्रातिसिद्धेरहिरुक्तत्वलामाय प्रकृती विति न्यायाः क्रियोतिदेशेन विकृतावस्युपसदां प्रातिसिद्धेरहिरुक्तत्वलामाय प्रकृती वेति न्यायाः क्रियोतिदेशेन विकृतावस्युपसदां प्रातिसिद्धेरहिरुक्तत्वलामाय प्रकृती वेति न्यायाः क्रियोतिदेशेन विकृतावस्युपसदां प्रातिसिद्धेरहिरुक्तत्वलामाय प्रकृती वेति न्यायाः

सिद्धान्तमुपकमते "एवं प्राप्त" इति (पृ० ७९४ पं० १)। हृद्यं प्रविध्ये'त्ययं सन्तः स्वरस्तरतावदाभिचारिककर्मसमवेतं सक्छेरेव पदेरथमभिद्धपुपलभ्यते । तदस्याभिधानसामर्थलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्धक्रीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्, तस्मालिङ्गेन सिव्धिमपोद्याभिचारिककर्मशेषस्वमेवापाद्यते । यद्यपि चेपान्सास् सनासु हृद्यपदमात्रस्य समवेतार्थलम्, तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थन्तस्य । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । (५)न च सिक्षस्यपद्धतिस्पासनासु मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम् । हृद्यपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्यत्यार्थस्यत्यत्यत्वेत् किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । सम्त्रमवस्थापयतीति युक्तम् । हृद्यपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्यत्यार्थक्षस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकास्कर्मणः सिक्षधिना चाळ-विद्यसम्वत्यत्वेतं 'देवसवितः प्रसवयद्यमि'त्यादेरपि यद्यप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासिक्विः कि करिष्यति । एवमन्येषामपि रवेतास्य इत्योवनादिनां केषां विद्यक्षिते । एवमन्येषामपि रवेतास्य इत्योवनादिनां केषां विद्यक्षिते ।

⁽१) एकप्रयोगतामन्तरेणेति द्वेषः । व्यतिरेकपुक्त्वाऽन्ययमाह यदीति । ययोकः प्रयोगे भवेत्तद्वेष समानः कर्तो स्यादित्यतुषङ्गः । नतु भिन्नप्रयोगत्वेषि क्रिययोः कर्तृत्वाधिष्टानपुरुषेक्यात क्वाप्त्ययोपपत्तिस्त-न्वाह प्रयोगोविष्टं होति । करोतीति हि कर्ता भवति अधिष्ठानलक्षणायां तु स एव दोष इत्यर्थः ।

⁽२) नतु भवत्वङ्गाङ्गिःवं वाजपेयच्डस्मतिसवयोः, कस्याङ्गस्यं कस्य वाऽङ्किःवं तयोरत आह तवापीति

⁽३) यदि साधिकरयोरपि कर्मणोः क्रवाश्रुत्याङङ्गाङ्गिभावः तर्द्धातिपसङ्ग इत्याशङ्क्रच विशेषपदर्शनेन परिइरति नचिति । वाजपेयपकरणे समाम्नानाद्बृहस्यतिसवस्याङ्गत्वाभिदन्तु वाक्यमनारभ्याधीतमिति नाङ्गा-

⁽४) नतु क्वचिस्बोमप्रकरणे इदं वाक्यं श्रुतमतः सोमाङ्गता दर्शपूर्णमास्रयोरिति, नेत्याह यदि विति । अनारभ्याधीतवाक्यार्थ एवानूयते तजेत्यर्थः ।

⁽५) बहुपदसमवेतार्थताया एकपरसमवेतार्थता ययपि दुर्बला तथापि वियासन्निध्यतुगृहीता हृदय-अमित्येकपदसमवेतार्थता मन्त्रस्य वियाङ्गत्वं गमयेदत आह नचेति।

चिच्छूत्या केषांचित्रमाणान्तरेषा प्रकरणेनेति । (१)कस्मात्युनः सिष्ठाचित्रिंशिकांध्यते इत्यतः साह—"दुर्वछो हि सिक्किधि"रिति प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्थते । तत्र तु श्रुतिहिः अयोः(२) समवाये समानविषयत्वरुक्षणे विरोधे कि वकीय इति चिन्ता ।

अत्रोदाहरणम्-अस्त्येन्द्री ऋक् कदा चन स्तरीरिध नेन्द्र' इरवादिका। श्रुतिर्विनियोक्त्री 'भेन्द्रचा गाईपत्यस्पतिष्ठत' इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणालिङ्गादिनदे विनियोगः प्रतिसाति । श्रुतेश्व गाईपरयमिति द्वितीयातो गाईपरयस्य शेषित्वं ऐन्द्रोति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्या ऋचः क्रेष्यम्मवगम्यते । यद्यपि गाईपत्यामिति द्वितायाश्रुतेरामेयाम् वं प्रति गाईपत्यस्य शेषित्वेनो यपत्तेः . यद्यपि चैन्छोति च तृतीयाश्रुतेरैन्छा इन्द्रं प्रति शेषरवेनोपपत्तेरिवरोधः, पदान्तर-सम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतः, तत्र च विपरीतं बलाबलम् । तथावि श्रुतिबाक्ययो इपतो ब्यापारमेदाददोषः, द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कार्काबभक्तित्या क्रियां श्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मैकरणमानमनगमयत इति विनियोजिके किया प्रति हि कर्मणः श्रीवरकं करणस्य च शेषरवामिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च कियां प्रति शेषशेषिक्षे अतिमान त्रात्प्रतीयेते इति श्रीते । (३)सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरबद्वाशेशिषे-**ऽवस्थाप्यते । सोऽ**यं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्त श्रीतः, (४)तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेश्य श्रीतः शेषशोषमावो लिक्नेन विरुध्यत इति श्रुति-ारेज्जावरोधे (५)कि लिज्जानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रतिः सप्तम्यर्थे व्याक्यायतां गार्हपः स्यसभीपे ऐन्द्रयेन्द्र उपस्थेय इति, आहो श्रत्यन्गुणतया लिंझं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि स्वोत्वितायां क्रियायां गाईपरयइतीन्द्र इन्दतेरैक्वर्यवचनरवादिति। किं तावरप्राप्तम्? श्रुतेर्लिक्ष बक्षीय इति । नो खळ यत्रासमर्थं तच्छुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोनतुं शक्यते, यथा अग्निनः बिन्नेत् पाथसा बहेदिति । तस्मात्सामध्ये पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्यम् । तत्वास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाहि-विदितपदतदर्थः (६) हदाचनेत्युवः स्पष्टः मिन्द्रमवगच्छति, शब्दाचैन्द्रयेरयतः, तस्माह्यार्दहनस्येव दहनस्य साळिलहहने विनियोगो बाहुंपाये विनियोग ऐन्याः । न च श्रुत्यनुराधाज्जधन्यामास्थाय वृत्ति सामर्थकत्पनेति सामप्र-

⁽१) यत्तु वाक्यलिङ्गाभ्यामन्यत्र विनियुक्तयोरिप मन्त्रकर्मणोः स्वत्रिक्षानाहियायामपि तदविरोधेन वि-नियोगसम्मवादुमयार्थेन्वमिति उक्तं, तदनूच परिहरति कस्मान्युनरित्यादिना ।

⁽२) श्रुतिलिङ्गयोशित । यत्रैक एव शेष एकेन प्रमाणनैकशिषणा सम्बद्धत्वेन बीधितः स एव प्रमाण्णान्तरेण श्रेष्यन्तरार्थत्वेन बोध्यते तत्रैकेनैव सम्बन्धे शिषस्य निराकाङ्कत्वादपरसम्बन्धो, विरुध्यते तदनयोः प्रमाणयोः परस्परविषयापदारेण भवितन्यम्, अत एकशेषविषययोभित्रशेषिसम्बन्धबोधिनोः प्रमाणयोवाध्य-बाधकत्वे स्थिते तद्धे कि बलीय इति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिङ्गसूत्रेणेत्यर्थः ।

⁽३) श्रुती विनियोगे निरपेक्षे चेत्तिई शक्येन कि बोध्यतेऽत आह सोऽयमिति ।

⁽४) नतु श्रुतिमात्रमपि लिङ्गेन न विरुध्यते इत्युक्तम्, अत आह तस्मादिति । वैयर्ध्यात्रैकं पदंः बदाचित्मयुज्यतेहतः प्रतिनियते। श्रुतिवाक्यसम्बन्धो, तत्र बाक्यगम्यस्य विशेषणविशेष्यमावस्यैवंविधं शेष-श्रोषित्वमिति श्रुतिवंदति । एवं च भौतेन शेषशेषिमावेन लिङ्गस्य विशेष इत्यर्थः ।

⁽ ५) एवमुदाहरणं परिशोध्याधिकरणमारचयति ।के लिङ्गेस्यादिना ।

⁽६) अनेन वृक्षस्यवहारस्य प्रामाण्यं सूचितम् ।

तम् , सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तद्जुरोधेनैव श्रुतिब्यवस्थापनात् । तस्मादैन्छेन्द्र एव गार्ह-पत्यसमीपं उपस्थातव्य(१)इति प्राप्ते, अभिधीयते—

लिज्जज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥ यदि हि सामर्थमनगम्य श्रुतेविनियोगमनचारयेत् प्रमाता, ततः श्रुतेविनियोगं प्रति लिङ्गञ्चानापेक्षत्वाद् दुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतद्स्ति । श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थमपेक्षते नापेक्षते सामर्थं विज्ञानम् । (२) अवगते त ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तिर्विद्धाय सामध्ये कर्यते । तच्छ्रतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् , न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्या पश्चात्प्रतियत इति श्रुतिविनयोगात्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनाव-स्थापनीया । (३)छिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमि तु विनियोक्त्री कल्पयित्वा श्रुतिम् । तथाहि-न स्वरस्तो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किन्त्वीहिगन्द इति, (४)तस्य तु प्रकरणाम्नानसामध्यात् सामान्यतः प्रकरणावादितैदमध्यस्य तदन्ययानुवपत्या विनियोगः करपनायामपि श्रीताद्विनियोगात्कलपनीयस्य विनियोगस्यार्थविष्रकर्षाच्छ्तिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थी विनियोगः । नहि श्रुतमञ्जपन्तं शक्यमर्थेने।पपाद्यितुम् । नहि त्रयादत्र ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो वा न नोपहस्रान्ति बाब्दाः, माठरक्षेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्तार्थसमुत्यानानुप-पत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकविदम् । न च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ (५)युज्येते शब्दार्थक्कानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनि-योजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च याविष्णङ्गाद्विनियोजिका श्रुति कल्पयितं प्रकान्तव्यापार-(६)स्तावस्त्रस्यक्षया श्रुत्या गाईपस्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाङ्कं प्रकरणमिति कस्या-नुपपत्या लिङ्गं विनियोर्क्त्रां श्रुतिमुपकरपयेत्, मन्त्रसमात्रानस्य प्रत्यक्षयेव विनियोगश्रुत्योप-पादितत्वात् । बयाहुः-

यावदह्मातसन्दिग्धं शेयं तावत्त्रभित्स्यते । प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमोस्प्रेक्यं विहन्यते ॥ इति । त्रस्मात्प्रतीतश्रोतविनयोगोपपश्ये मन्त्रस्य सामर्थं तदनुगुणत्वेन नीयमानं (७)प्रथमां वृत्तिमजहज्जघन्ययाऽपि नेयभिति सिद्धम् । लिजनाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य वार्या सुशेवं करुपयामि । तिस्मन्सीदास्ते प्रतितिष्ठ बोहीणां मेषसुमनस्य-

⁽१) प्रकाशायितव्यः।

⁽२) यदि श्रुतिः सामर्थ्यज्ञानं नापेश्वते तदा योग्यतावधारणं व्यर्थे स्यादित्यप्रिना विश्वेदित्यपि प्रमाणं स्यादत आह अवगते खिति । यथा स्कोटे जाते बहूर्दाहज्ञाक्तिश्चीयते न तु दाहकत्वं बह्वेः ज्ञाक्तिश्चानापेक्षमेवं श्रुतेः शेवत्वे श्वातेश्वन्तरमर्थे ताद्वजी शक्तिः कल्प्यतेऽतो नार्थगतस्वामर्थ्यकानं विनियोगकार्णमित्यर्थः ।

⁽३) एवं श्रुत्यनपेख्वस्वपरं श्लोकस्य पूर्वार्धे व्याख्याय लिङ्गस्य सापेक्षस्वन दौर्बल्यमतिपादकं द्वितीयार्धे व्याचष्टे लिङ्गं त्विति ।

⁽४) तस्य तु-मन्त्रस्येत्यर्थः । प्रकरणाम्नानसामध्यीत्-अग्निचयनप्रकरणाम्नानसामध्यीत् । तदस्य-थातुपपच्या-इन्द्रस्वरूपाभिधानान्यथातुपपच्या । श्रुतिरेव-ऐन्ग्रेन्द्रं प्रकाश्चयेदित्यवेद्ध्या श्रुतिरेव ।

⁽५) नियोग-आज्ञा, अनुयोग-प्राक्षेपः। (६) प्रतिपत्नेति शेषः।

⁽ ७) प्रथमामिति । प्रथम मुख्यवृत्तिं यदाजहत्तिष्ठेत्ति प्रसद्ध जघन्ययापि वृत्या नेयमिन्यर्थः ।

मान' इति । किमनं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य, उत कर्ष्ययाग्यन्त उपस्तरणे तास्मन्सीदेखेवमादिस्तु पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयः
कृत्सनो मन्त्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तिस्मन्सीदेत्यादिः पूर्वेणेकवाक्यतामुपैति कत्त्रकल्पयामि तिस्मन् सीदेति । अथ लिक्नं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे
तत्प्रकाशने हि तत्समर्थे तिस्मन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थिमिति, किं तावत्प्रा
सम् १ लिक्नाद्वाक्यं बलीय इति, उभयत्र कृत्सनस्य विनियोग इति । (१) इह हि यत्तरपदसमभिव्याहारेण विभाज्यमानसाकाङ्कृत्यात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पद्यात्तद्दीभयानसामर्थं कल्पनीयम् , यथा देवस्यत्वेतिमन्त्रे अभये—निर्वेषामी-तिपदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यत्या पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकरपना । तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिवाहायः
तदनुगुणतया सामर्थ्यं त्कृतं सन्न तद्यापाद्वितुमहेति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयतदनुगुणमेव कल्पयेत । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्थात्सदनकरणे च पुरोडाशासादने
च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(२)भवेदेतदेवं यद्येक्वाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अव धृतसामर्थ्यांनां पदानां प्रिहेलप्रपिठतानां सामर्थ्यवद्येन प्रयोजनैकरवेनैकवाक्यरवावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्काणि तान्येकं वाक्यम् । (३)सबुदेशस्थायों मन्त्रेषु प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तथास्य सदनकरणं करपयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशियतुं पुरोडाशासादनं च तिस्मन्धी-देखादिः । ततस्य यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते, तावरप्रतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य-भागस्यैकैकिस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं करप्यति । तथाच श्रुरयैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनि-योगे सित प्रकरणपाठोपपत्ती न वाक्यकिपतं छिन्नं विनियोजिकां श्रुतिमपरां करपयितुमर्दती-स्यक्वाक्यताबुद्धिरूपकाप्याभासो भवति छिन्नेन बाधनात् । (४)यत्र तु विरोधकं छिन्नं नास्ति तत्र समवेतार्थेकद्वित्रपदेकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थे करपयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकरवम् । यथाऽत्रैन स्थोनन्त इरयादीनाम् । तस्माद्वाक्याछिन्नं बलीय इति सिद्धम् ।

वाक्यप्रकरणयोविरोधोदाहरणम् । (५)अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशास्त्रास्मिश्चिद्धिः शिष्ठ एकश्मिश्चयें पर्यवसितानां वाक्यस्वं, छन्धवाक्यभावानां च पुनः कार्योन्तरापेक्षावशेनः वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम् । कर्तव्यायाः खळु फळभावनाया ळढ्धधास्वर्धेकरणाया इतिः

⁽१) एकवाक्यतापूर्वकं सामर्थ्यकल्पनाञ्चिङ्गस्योपजीव्य वाक्यं लिङ्गाइलवदिति स्रोदाहरणमाह इहः इत्यादिना।

⁽२) मन्त्रभागयोस्त्वनयोरूपस्तरणासादनार्थयोः पृथगर्थाभिधानसामर्थ्यस्यैकवाक्यतामन्पेस्यैवार्थप्रतीः तिकार्यक्षेत्रोन सिक्टत्वात्र वाक्यपूर्वकं लिकस्येति सिद्धान्तयति भवेदेतदेवमिति ।

⁽३) नतु भावनैव प्रधानं कथसुपस्तरणादेः प्राधान्यमत आहातुष्ठेय इति ।

⁽ ४) यदि लिङ्गाभ्यां मन्त्रभागयोरधेभेदेन बाक्यं भङ्कत्वा विनियोगस्तर्हि देवस्येत्वत्यत्रापि लिङ्गाह्याक्यं। भङ्कत्वा भेदेन विनियोगः, स्थात तथाचात्रापि समवेतार्थसदनादिपदातिरिक्तपदानां मन्त्रभागाभ्यामेकवानय-ता न स्थादत आह यत्र तिविति ।

⁽६) प्रकरणवास्ययोविरोधसदाइते वाक्यलखणमाहात्र चेति । प्रकरणलखणमाह सन्धेति ।

कर्त्तव्यताकाङ्काया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः (१)। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतीत । एताद्ध वचनं प्रकरणम् । तदेतिस्मन्स्वपदगणेन कियत्यप्यर्थे पर्यवसिते करणो-पकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां समिधा यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः। (२)समिखदिभावना हि स्वविष्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजिन्न्यायेन वातुषङ्गतो वा अर्थवा-दते। वा फलान्तराप्रतिलम्भेन दर्शपूर्णमासभावनां निवारियद्व(३)मीशते । तस्मात्तदाकाङ्काया-मुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाय निर्वृण्यन्ति (४)च निर्वारयन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नेष्ठाद्वद्ग्धर्थवरसंयोगः । तदेवं अक्षणयोवीत्रयप्रकरणयोविरोघोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमाना-स्यादेवताः समाम्राताः । ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिन्नेन पैार्णमासीयागा-दिन्द्राभीशब्द उत्कष्टव्यो अमावास्यायां च समवेतार्थत्वात्मयोक्तव्यः । अथेदानी सन्दिह्यते किं यदिन्द्रामिपदैकवावयतया प्रतीयते अवीव्यथे महोज्यायोऽकातामिति तन्नोत्कप्रव्यमुतेन्द्रा-भिशब्दाभ्यां सहारकष्ठन्यमिति।(५)तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयो-क्तव्यो ऽथ बाक्यं ततो यत्र देवताश्चव्दस्तत्रेव प्रयोक्तव्यः । किं तावस्त्राप्तमपनीतदेवताकोपि वेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्मसम्बन्धप्रतिपादकरवात । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त-व्यतास्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानमाः बनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(६) भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वह्रपद्यामध्यमनपेश्य प्रकरणं वि-वियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पृषायनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्ता-याख(७) नोत्कर्षः स्यात्तद्रपालोचनायां च ययदेव शोघं प्रतीयते तत्तद्वव्वद्विप्रकृष्टं तु दुर्ब-रूम्। तत्र यदि तद्र्पं श्रुत्या लिङ्गन वाक्येन वाऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्क्त्योतकृत्वेयतोपेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रश्वतं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रकृत्तत्वमुच्यते ।

⁽१) शवरस्वामिनः।

⁽२) प्रधानवाक्यस्याङ्गवाक्याकाङ्कामुक्त्वाङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्याकाङ्कामाह समिदादीति ।

⁽३) चारिताथींकर्तुम्।

⁽ ४) कृतार्थीं भवन्ति । निर्वारयन्ति -स्वकृतोपकारेण प्रधानं दर्शपूर्णमासादीस्यर्थः । उक्तामितरेतरापेक्षाः सङ्घान्तस्यपंडरति सोयमिति । 'अग्निरिदं इविरख्यतार्थावृक्षत' इत्यादिः 'महोज्यायोऽकृते'स्यन्तः स्कृतिगदः । देवतासम्बोधनप्रधानत्वादस्य निगदःवस् ।

⁽५) एकत्र सहपाठेपि जिङ्गादुःकृष्टेनेन्द्राग्निपरेनेकवाक्यतापत्रोऽवीवृधेतामित्यादिमन्त्रशेषो यत्रामावान् स्यायामिन्द्राग्निपदं नीतं तत्र नीयेत उतेन्द्राग्निपदमात्रममावस्यो नीत्वा वाक्यशेष उभयत्र पौर्णमास्यमावस्य-योः प्रयोक्तव्य इति सन्देहस्य प्रापकमाह तत्र यदीति ।

⁽६) आकाङ्कात्मकं हि प्रकरणं न श्रुतिरिवं विनियोगमिभधत्ते किन्तु विनियोज्यपदार्थक्राक्ति प्रमाणाः न्तरप्रमितावपेक्षते, एवंधति विनियोज्यस्य मन्त्रवाक्यक्षेषस्य वाक्येनान्यत्र विनियुक्तत्वान्त्र प्रकरणेन कृत्स्ना-र्थत्वेन विनियोग इत्याह भवेदित्यादिना।

⁽ ७) द्वादशोपसत्ताधिकरणं 'ज्योर्निदर्शनात्' (अ० १ पा० ३ सू० ४०) इत्यत्रातुत्रान्तम् । पूर्वाय-जुमन्त्रास्र तत्रैयोदाहृता दृष्टन्याः ।

प्रकरेणे हि स्वार्थपूर्णांनां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । तत्रक्ष सह प्रस्थितयोर्बाक्यप्रकरणयोर्थावत्रकरणनेकवाक्यता कल्प्यते तावः द्धाक्येनाभिषानसामर्थ्यम्, (१)यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्यंन श्रुतियावदि-तरत्र सामर्थ्यंन श्रुतियावदि-तरत्र सामर्थ्यंन श्रुतियावदि-तरत्र सामर्थ्यंन श्रुतियावदि-तरत्र सामर्थ्यंन श्रुतियावदि-तरत्र सामर्थ्यंन श्रुतियावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमानविद्दिते प्रकरणनान्तरा कल्पिते विलीयन्त इति वावयवलीयस्त्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्षं एवति सिद्धम् ॥

क्रमत्रकरणिवरेश्वीदाहरणम् । राजस्यप्रकरणे प्रधानस्यैवामिषेचनीयस्य सिंबंधी श्रोनः श्रेपोपाख्यानाखाम्नातं तरिक समस्तस्य राजस्यस्याङ्गमुतामिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं वलीयस्ततः समस्तस्य राजस्यस्य, अथ क्रमस्ततोभिषेचनीयस्येवेति, किं तावस्प्राप्तम् १ नाकाङ्क्वामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्रासादं परयेति गामिस्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः परयेत्येनेनापि सम्बन्धसम्भवाद्विनिगमनाभाषप्रसङ्गात् । तस्मात्यिष्ठिधानंसम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनेव गामिस्यस्य सम्बन्धं विनिगमयते । (२)न च सिंबधानमपि सम्बन्धः कारणम् । अयमेति पुत्रो राद्यः पुरुषोऽपसार्थतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसित्रधानाः विशेषान्मा भूदविनिगमना । तस्मादाकाङ्क्वा निश्चयहेतुर्वक्तन्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धः वचनतथा समुत्यिताकाङ्क्वस्यान्तिके यदुपनिपतितं (३)सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्वं पदं तस्य तेनेवाः काङ्क्वापरिपूर्तः पुरुषपदेन पुरुषक्पमात्रामिधायिना स्वतन्त्रणेव न सम्बन्धः किं तु परेणापः सार्थतामित्यनेनापसरणीयापेक्षणेति । सत्यित सिष्ठाने आकाङ्क्वाभावादसम्बन्धः । तथा चामाणकः । 'तमं तमेन सम्बन्धत'इति । तथा चाकाङ्कितमपि न याबस्यिक्षान्यते तावक्ष सम्बन्धते । तथा सिष्विद्वतमपि यावक्षाकादस्यते न तावत्सम्बन्धस्यतं इति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानवळ्तवात् क्रमप्रकरणयोः (४)समुक्वयासम्भवाच विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनिन्योगः श्रीनःशेपोपाख्यानादौनामिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—राजस्यके कथंभावापेक्षा हि पवित्रा(५)दारभ्य क्षत्रस्य भृति याव-द्ववर्त्तते तथा च अविच्छिके कथंभावे बत्मघानस्य पद्यते अनिर्द्धातफळं कर्मे तस्य प्रकरणा-क्षतेति न्यायात् राजस्याक्षता श्रोनःशेपोपाख्यानादीनाम् । (६)अभिषेचनीयस्य तु स्ववा-

⁽१) यावदितरत्र वाक्येन सामध्यमिति । वाक्यस्यैकवाक्यतायां कल्पितायामन्यथानुपपत्त्याः वाक्य-द्धयार्थयोरितरेतरोपकार्योपकारकत्वसामध्ये कल्प्यत इत्यर्थः।

⁽२) अत्र विकल्पेन पूर्वपक्षं वक्ष्यन् सित्रधेरि केवलस्य न सम्बन्धे हेतुत्वामित्याह नचेति। सिन्ध-धिमात्रस्य हेतुत्वे राज्ञ इत्यस्य पुत्रपदेन पुरुषपदेन वा सम्बन्ध इत्यनिश्चयः स्यादतो आकाङ्काया अपि निश्चय-हेतुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। (३) पितृसमर्पकं राजपदिमित्यर्थः।

⁽४) नतु प्रकरणाद्वाजस्यार्थस्यं क्रमादिमिषेचनीयार्थस्यं च किं न स्यादतः अह समुख्चयोति । अ-भिषेचनीयस्यापि राजस्यमध्यपातिस्यात्तदर्थमप्यतुष्ठितमास्यानादि राजस्याक्रमपि भवति पृथक्प्रयोगान-पेक्षणात्र समुख्यय इत्यर्थः।

⁽५) बोमयागविशेषात् , सनस्य भृतिः-इष्टिः । कथम्मावे-कथम्प्रभानस्य भावना निष्ययत इत्यपे-स्रायामितिकतिन्यताकाङ्कायामित्यर्थः ।

^{ा (} ६) प्रधानाकाङ्कायार्मतुवर्तमानायामाम्नातस्याधम्बद्धः पदेर्व्यवधानाभावाद्वाजसूयाङ्गस्वमुक्तवाऽभिवे-चनीयं प्रति धत्रिधेर्द्वलस्वादनकुत्वमाद्वाभिवेचनीयस्येति ।

क्योपासपदार्थंनिर।काङ्क्षस्य संनिधिपाठेनाकाङ्क्षोत्थापनीय। यावताविसिद्धाकाङ्क्षेण राजस्येनै-कवाक्यता कल्प्यते । यावचाभिषेचनीयाकाङ्क्क्या तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्क्ष्कृत्या राजस्येकेकाक्यता तदुपकारकतया सामर्थ्यं कक्षणं लिङ्गं यावचाभिषेचनीयेकवाक्यता क्षिङ्गं कल्प्यते तावत्क्रस्तिके विनियोर्गं श्रुति कल्पयति यावद्वाक्यकिलपतेन क्षिङ्गंन श्रुतिरित्रत्र कल्प्यते तावत्क्रस्त्रया श्रुत्या विनियोगं स्रति प्रकरणपाठीपपत्तौ सिन्नधानपरिकिष्पितमन्तरा विलीयते, प्रमाणाभावे प्रप्रतिभत्वात् । (१)प्रकरणिनम्न राजस्यस्य सर्वदा बुद्धिसानिष्येन तत्स्विभ्रयेतकरपनीयत्वात् । तस्माध्यकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्वेलक्ष्याविति सिद्धम् ॥

क्रमसमाख्ययोविरोघोदाहरणम् । पारोहाशिक इति समाख्याते काण्डे साधायकमे च शुम्धचं दैव्याय कर्मणइति शुम्धनार्थो मन्त्रः समान्नातः, तत्र सन्दिहाते कि समाख्यानस्य बलीयस्वास्पुरोहाशपात्राणां शुम्धने विनियोक्तव्य, आह्रो साधायपात्राणां शुम्धने क्रमो बलीयानिति । कि तावस्त्राप्तम् १ समाख्यानं बलीयहति । पारोहाशिकशब्देन हि पुरोहाशक सम्बन्धिनीस्युच्यम्ते तान्यधिकस्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोहाशिकम् । ततश्च यावस्क्रमेण प्रकरणा-खनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावस्त्रमाह्यया श्रुश्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थावप्रकर्षण क्रमासमाख्यैव बलीयसीति पुरोहाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न साधाययपात्रश्चन्यन इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिषांयते—समाख्यानात् क्रमो बलनान्धैनिष्ठकर्षादिति । तथाहि (२)समान्ध्या न तानस्यम्बन्धस्य वाचिका किन्तु पौरोडाशिविशिष्टं काण्डमाह । तिहिशिष्टत्वान्ययानुः पपस्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्यन्त्रभेदस्य । तहारेण च तन्मध्यपातिने मन्त्रभेदस्यापि तदनुपानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुरयेन शेषशेषिमानः प्रतीयते अपि तु सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छुतिसादश्यमस्य दूरापेतिमिति क्रमेण नास्य स्पर्दोचिता । (३)तत्राणि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थस्य शौनःश्रेपोपाख्यानादिवषारादुपकारकतया प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपतिः । (४)मन्त्रस्य प्रयोगसमन्देतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गस्नात् । तथा च यं कृचित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतो ऽस्य प्रकरणाङ्गरवमनिरद्धामिति विशेषापे-स्थायां (५)साष्ठास्यक्रमः साष्ठाययं प्रति प्रकरणाश्चमानद्वारेण विनियोगं कर्म्यथितुमुत्सहते न

⁽१) नतु सन्तिधिवशादिभविचनीयस्य प्रकरणकल्पनेवाविशेषाद्वाजस्यस्यापि प्रकरणान्सन्तिधिः कल्प्य-तामत आह प्रकराणिनश्चेति ।

⁽२) समाख्याश्चितिः साक्षान्पुरोडाञ्चपात्रमन्त्रसम्बन्धसोधिनीति यदुक्तम्, तत्राह समाख्येति । यौगि-कञ्चन्देन । दे विशिष्टं द्वयमुच्यते न सम्बन्धः, तदाचित्वे । दे सम्बन्धिनै। सम्बन्धञ्चेति त्रयो वाच्याः स्युरतः सम्बन्ध आनुमानिक इति भावः ।

⁽३) नतु यथा श्रीनःश्चेपोपाख्यानादिकमभिषेचनीयस्निषिविधेन प्रकरणात्समस्तराजस्याङ्गमेवम-त्रापि सात्राज्यत्रयं बाधित्वा समस्तदर्शपूर्णमास्रार्थत्वमेव मन्त्रस्यास्तु, तथाच क्रमस्रमाख्ययोः पावस्यदीर्व-स्यिचन्ता व्यर्थो इत आह तत्रापीति । (४) दृष्टार्थतया मन्त्रस्य सन्त्रिपत्योपकारकत्वमाह मन्त्रस्येति ।

⁽ ९) प्रकरणायेक्षितविशेषसम्बन्धः स्थानेन समाख्यया वा बोध्य इति संशये निर्णयमाह सामाय्येति। असमिहितयोः सम्बन्धायोगात्तात्सस्यर्थे सन्निधिमुपकल्पयतीत्पर्थः ।

तु समाख्यानम् । तस्य दुर्बेळत्वात् । तथाहि । सामाख्या सम्बन्धानेबन्धना सेता तात्य • द्यर्थं सिनिधिमुपकल्पयति यावलाबद्वैदिकेन प्रत्यक्षदष्ठेन सिन्धानेनाकाङ्क्षा कल्पते (१) । यावच्च क्छिमन सिन्धानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते ताबहितरत्र क्लृप्तयाकाङ्क्ष्येकवाक्यता । साबा क्छिमयाकाङ्क्ष्येकवाक्यता ताबहितरत्रेकवाक्यतया क्छिमयोषकारसामर्थ्यम् । यावचात्रेचकव क्यतयोषकारसामर्थ्यं ताबिहतरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदित्र विनियोजिका श्रुति । यावदित्र विनियोजिका विनियोजिका श्रुति । यावदित्र विनियोजिका विनियोजिका श्रुति । यावदित्र विनियोजिका विनियो

(२)एकद्वित्रिचतुःपश्चवस्त्वन्तरयकारितम् । श्रुत्यर्थे प्रति चैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥ इत्यर्थविमकषं उक्तः । तत्रापि च (३)बाधिकेव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्ती वृद्धैः । तद्वयं विश्तराद्विभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिश्चानुकम्पया निम्नाविश्तरे पतिताः स्म इस्युपरम्यते । (४)तस्मायथानुक्रापनानुक्रयोः प्रक्षातकमयोहपद्वृत्वपद्वृत्यस्वेतं मन्त्रावाम्नातौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्तुतः । उपहुत इति लिङ्गतोनुक्रामन्त्रो, नानुक्रापने, उपदूयस्वेति च लिङ्गतो ऽनुङ्गापने च मन्त्रो नानुक्रायाम् । तिद्द लिङ्गन कमं वाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापायते(५) । यावद्वि स्थानेन प्रकरणमुत्पायैकवाक्यस्वं कल्प्यते ताविल्जिङ्ग श्रुति कल्पित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य वाधः । तद्विद्दिपि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य वाध इति । यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमयं उपपादितस्त्यापि विरोधे तदुपपादनमिद्द स्वविरोधो निद्दि लिङ्गेन् नाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन कम्कृतेन विद्य्यते । न च विनियुक्तिनियोगल-क्षणोऽत्र विरोधो नृद्दस्पतिसवेऽपि तस्प्रक्षणात् । अथैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः, स विद्यायां विनियोगेऽपि तुरुयः । तस्माद्विरोधादेधादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्विमिरयस्य-भ्यविद्या वङ्गा ।

⁽१) साम्राय्यपात्रमन्त्रयोरित्यर्थः । यावच वल्रतेनेति । पुरोडाञ्चपात्रमंत्रयोरित्यर्थः ।

⁽२) अधिकरणपञ्चकार्थं द्वोक्त्या सङ्कलयति एकेति । लिङ्कस्यैकया श्रुत्या वाक्यस्य द्वाभ्यां लिङ्कस्युतिभ्यां प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्चतिभिस्तमृभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिङ्गश्चतिभिञ्चतमृभिः समाख्याया स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्चतिभिः पञ्चभिः श्रुत्यर्थे विनियोगं प्रति वान्तरयो व्यवधानं प्रतीयत इति प्रथमः कलोकार्थः ।

⁽३) भ्रोकर्यार्थ बाध्यबाधकभावमपि विभजते बाधिकैवेति । तत्र मध्यमानां लिङ्कं वाक्यस्य बाधकं अस्या बाध्यमिरवादिदीस्या बाध्यबाधकभावो बोध्यः ।

⁽ ४) एवं अत्यादिषु वलावले निकय्य पस्तुते लिङ्गात्सान्निधिवाधे उपयुक्तमुदाहरणमाह तस्मादिति ।

⁽५) आदै। द्यातुक्तापनं पश्चादतुक्केति लोकसिद्धम् । तत्रोपहृत इति मन्त्रो यद्यपि प्रथमपाठितत्वादतुः ज्ञापने प्राप्तस्तथापि लिङ्कादतुक्कायो शेवत्वेन प्रतिपाद्यते, उपहृयस्वेति च मन्त्रो यद्यपि चरमपाठितत्वादतुः कायो प्राप्तस्तथापि अतुक्कायाचनप्रकाञ्चानसामर्थ्यात्तच्छेषत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

तत्रीच्यते-

(१)नहि लिङ्गाविरोधेन ऋमबाधोऽभिधीयते । किन्तु लिङ्गपरिच्छिचे न कमः करपनाक्षमः ॥

प्रकरणपाठोपपत्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणरिविनियुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुति क्रम्पनाप्रणालिक्या विनियुज्यते, तदिविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु श्रुस्यादिभिः प्रकरणपाठे श्लीणस्वादर्थापत्तेः क्रमो न स्वोचितां प्रमामुरपादियतुम्हति प्रमिरस्यामानादिति । चृहस्पतिस्वस्य तु क्रवाश्रुतिरेव घातुसम्बन्धाविकारास्यमानकर्तृकतायां विहिरत्यास्योगप्रथक्तेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ति न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धं स्वप्रमामिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् ''वाजपेये तु बृहस्पतिस्वस्य स्पष्टं चिनियोगार्मिति । "अपि चैक्तोऽयं प्रवर्गे" इति (पृ॰ १९७ पं० ४) (२)तुस्यबळतया चृहस्पतिस्वस्य तुत्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्परार्मिक्षत्वादिति । सिक्विधपाठसुपपादयति ''अरण्यानुवचनादी''ति ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनकाब्दकोषत्वात्क्ककााच्छन्दस्तुत्युपगानः वत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयेते तत्राविवादः सिष्ठपाते, यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽिष नान्तरीयकतया हानमाक्षित्रमिरयस्ति सित्रपातः। यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किसुपायनसुपाद्यानं सित्रपतेष नेति संशयः। अत्र पूर्वपक्षं गृहाति— "असिन्निपातः" हित (पृ० ७९७ पं० १९)। स्यादेतत्, यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखान्यासुपासनान्नं तिस्मनेन नोपासने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंहियते , एवं शाखान्तरश्रुतः सुपायनसुपसहियत इत्यत आह— 'विद्यान्तरगोच्चरत्वाच्चे"ति । एकत्वे श्रुपासनकः संणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते , न त्विहोपासनानामेकत्वं, सगुणिनर्गुणत्वेन भदादिस्वर्थः। (३)नजु यथोपायनं श्रुतं हानसुपस्थापयस्यवं हानमपि उपायनामस्यत आह— 'अपि चात्मकर्त्तृक''मिति । प्रहणं हि न स्वामिनोपगममन्तरेण भवतीति प्रहणादपग्रमिसिद्धस्वर्थमिनी, अपगमस्त्वसत्यप्यन्थेन प्रहणे हृष्टो, यथा प्रायिक्षित्नापगितरेनस हिति। कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपे।हरूनार्थं न पुनरनवर्यम्भावस्य प्रयोजकसुपायनेनानैकान्त्यादिति।

⁽१) प्रथमतन्त्रे हि श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीना बाध उक्तः, अत्र तु लिङ्गान्त्रमस्य बाधो नोच्यते किन्तु श्रीग्रं लिङ्गेनान्यत्र विनियुक्ते मन्त्रे विलम्बेन क्रमस्य परिच्छेदकःवमेव नास्तीति प्रतिपायते, तत्र क्रमस्याप-रिच्छेदकःव ज्ञाते कुतो विनियुक्तविनियोगञ्चाङ्केत्याह नहीति । क्लाकं विद्युणोति प्रकरणेति ।

⁽२) भाष्ये वृहस्पतिस्वरस्य तुल्यबलप्रमाणद्रयादुभयार्थत्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्यापि वृहस्पतिसवने तुल्य-त्वाञ्चङ्कायां सन्त्रिधेर्दुवलत्वादतुल्यत्वं प्रतिपादितस्, तथास्रति आपिचशन्दातुपपत्तिरित्याशङ्क्रयः नाभ्युच्चः यार्थः सः किन्त्वेतद्रपपत्तिशाहित्यं पूर्वोक्तन्यायस्य वदतीस्याह तुल्यबलतयेति ।

⁽३) यद्यपि सगुणविद्यायां हानसिन्नधानुपायनं श्रुतन्तथापि निर्गुणविद्यास्थं हानन्तदाक्षिपति तदन्त-रेण तदनुपपत्तिरिति राङ्कते ननु यथेति । कर्तृभेदो नाऽनावस्यकत्वे प्रयोजकः परकर्तृकहानानेयतेनं स्वकर्तृ-कोपादानेनानेकान्तादित्यर्थः ।

सिद्धान्तमुपकमते -अस्यां प्राप्ताविति । अयमस्यार्थः कर्मान्तरे विद्धितं हि न क्मीन्तर(१) उपसंहियते प्रमाणाभावात् । यत्पुननंविधीयते किन्तु स्तुत्यर्थे सिद्धतया सङ्की-र्यते, तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तमशक्यम् । तथा च विधृतयोः सुकृतदुष्कृतयोनिर्गुणायां विद्यायामस्वरोमादिवत्वि भवत्विस्यकाक्कायां न तावत श्रायिक्षत्तेनेव तद्वित्वयसम्भवस्तथासःयश्वरोमराहृदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जास्वश्वरोमराहुमुखयो-विंत्यनमस्ति, अपि स्वश्वचन्द्राभ्यांविभागः । न(२) च नष्टे विधूननप्रमोचनार्यसम्मवः । त्रसादर्थनादस्यापेक्षायां शब्दसाविधिकृतोपि विशेष(३) उपायनं बुद्धौ सविधापियतं शक्नो-खपेक्षां प्रयित्तामिति । निर्गुणापि विद्या हानोपायनाभ्यां स्तोतन्या । (४) स्तुतिप्रकर्षस्त प्रयोजनं न प्रमाणम् , अप्रकर्षे Sपि स्तुत्युपपताः । न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न हुए। न च तैर्व प्रणमित्याह-"प्रसिद्धा चे"ति (१० ७९८ पं० ७)। "स्तत्यर्थत्वाः बाह्योपायनवादस्ये"ति । यद्यप्यन्यदेशि भिष स्कृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतो. यथा पुत्रस्य श्राद्धकर्म पितुः तृप्ति, यथा च पितुःवैश्वानरीयेष्ठिः पुत्रस्य, नार्याव सुरापानं अर्त्तुर्वन रकम्, तथाऽप्यन्यदीये अपि सुकृतदुःकते साक्षादन्यस्मित्र सम्मवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः प्राप्त्या स्तुतिरिति परिहारै:। गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुःकृतसञ्चाराभि-प्रायम् । नतु विवागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डेस्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्नपाः करोति—"तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन"ति । (ए॰ ७९९ पं॰ २)। विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः (५)स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्हमा-चरितन्यम्, न त्वसौहाईमिति । छन्द एवाच्छन्द (६)आ च्छादनादाच्छन्दो भवति । ⁴यथैव चाविशेषेणोपगानिमं"ति । ऋत्विज ; उप गायन्तीत्यविशेषेणोपगान-मृत्विजाम् । भाळविनस्तु विशेषेण नाष्ययुर्वपगायतीति । (७)तदेतसमाद्भाक्षविनां वाक्यमृत्विज उपगायन्तिरियेतच्छेषं विज्ञायते । एतदुक्तं भवति-अध्वर्युवर्जिता ऋ-श्विज दपगायन्तीति । कस्मारपुनरेवं व्याख्यायते १ नन् स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्याः

⁽१) यदुक्तं विद्याभेदादनुषसंहार इति, तत्राह कर्मान्तर इति ।

⁽१) न केवलमदवरोमदृष्टान्तात सुकृतादिविलपलाभः किन्तु विधुय प्रसुच्येति श्रुतिभ्यामपीत्याह नचेति।

⁽३) डानेपायनशब्दयोः कैषितिकशाख्यायां सिन्निधिरस्ति तस्कृतो विश्लेष इत्यर्थः ।

⁽४) ययववरोमदृष्टान्ताद्विभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः परनावस्थानसापेक्षत्वादन्यत्र हानसित्रधी अतसुपायनं केवलहानअवणेष्येपेक्षितःवादायाति इति व्याख्यायते कथन्तिष्टिं भाष्यकारेण स्तुतित्रकर्षेलाभायेति स्तुतिप्रकर्षसुपायनोपसंहारकल्पकं प्रमाणमाच्चक्षितमत आह स्तुतिप्रकर्षास्त्रवति । स्तुतिष्ठिं विद्यायाः कार्यो सा च केवलअतस्वोननाप्युपपयते, एवं हि प्रकर्षो ६पेक्ष्येत यदाप्रकर्षे स्तुतिर्न स्याच्यास्ति, तस्मास्प्रमाणसिद्धस्योपयनोन्पसंहारस्य प्रयोजनं भाष्ये उक्तिमित्यर्थः ।

⁽५) स्तुतिग्रुणेति । स्तुत्युपयोगी ग्रुणः मुकृतदुष्कृतयोः परत्र सञ्चारः तदुपसंहारो विचारितो यद्यपि स नोपास्य इत्यर्थः ।

⁽६) कुश्शशब्दीत्र न स्रीतिङ्गः स्त्रे, असीकुशमिति कोशात, अतस्तदविरोधेन स्त्रेण पदं जिनाने आच्छन्द इति । आच्छादनादिति आ उपसर्गार्थः । सनुष्ठातारं पापादाच्छादयतीति आच्छन्द इत्यर्थः । अयते हि छादयन्ति हि वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मण इति।

^{🌘)} विकल्पपरिहाराय वाक्यस्य पर्युदासार्थत्वमाह तदेतंदिति ।

नीत्यत आह-"श्रुत्यन्तरकृतिमि"ति (पृ०८००पं०२)अष्टदेष(१)दुष्टविकत्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषस्वमत्रभवतो जैमिनेरि संमतिमत्याह - "त द कं" द्वादशलक्ष ण्याम् । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्धिकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति. एतदेव स्त्रमर्थद्वारेण पठति-अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे वि करुपः स्यात् ल चान्याय्य इति शेषः। (२)एवं किल श्रयते 'एष वै सप्तद्शः प्रजापतिर्थक्के यज्ञेडन्वायत्त' इति । ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति, तदत्रानारभ्य कंचियशं यक्षेषु येयजामहरूरणमुपादेष्टम् , तदुपादेश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति । तत्र संशयः किं विधिप्रति विषयोगिकरप उत पर्युदासी अनुयाजनितिषु वेयजामहः कर्त्तन्य इति । (३)मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन निकल्पः, दृष्टं हि तादास्त्रिकीमस्य सुन्दरतां गमयति नायती दोषवतां निषेधति, तस्य तत्रौदासीन्यात । निषेधशास्त्रं तु तादात्त्वकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्यु-न्मुखं नरं निवारयहायस्यामस्य दुःखफल्त्वमवगमयति । यथाह् 'अकर्त्तव्यो दुःखफल' इति । ततो रागतः प्रकृतमध्यायस्यां दुःखतो विभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति, बळीयान् शाकीयः प्रतिषेषो रागतः प्रवृतिरिति न तया विकल्पमहिति । शाक्रीयौ तु विधिनिषेषौ तुल्यबक्रतया षोडशिप्रहणाप्रहणविद्वकल्येते । (४) तत्र हि विधिदर्शनास्प्रधानस्योपकारः भूयस्रवं करुप्यते, निषेधदर्शनाच्च वैगुण्ये ऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । (५)यथाह-'अर्थप्राप्तः विदिति चेन्न तुल्यस्वात् उमयं शब्दलक्षणिंगेति । (६)न च वाच्यं यावश्वजातिषु येयजामहः करणं यावयजतिसामान्यद्वारेणानुयाजं यजतिविशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन ति विषिद्धमिति शीघ्रप्रकृतेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेषो बलवानिति, यतो भवत्वेवविधिषु बाह्मणेश्यो दिध दीयतां तकं कौण्डिन्यायेति, तत्र तकविधिनं दिधविधिमपेक्षते प्रवर्तितुमिह तु प्राप्तिपूर्वकरबास्प्रतिषेषस्य येयजामहस्य चान्यतोप्राप्तस्तिचिषेचेन निषेषाप्राप्त्ये तिहिषि-रपेक्षणीयः । (७)न च सापेक्षतया निषेधादिधिरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः किन्तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतम्, तथा धति निषेधशाखं प्रमत्तगीतं स्यात् । न च

⁽ १) तदमावो नाडीवित्यत्र सुत्रे इद्दोषा वर्णिताः ।

⁽२) पर्धदासाधिकरणविषयमाह एवामिति।

⁽ ३) नतु प्रतिविधिप कथं विकल्पप्रातिः, प्रतिवेधस्य प्रतिवेध्यं प्रति प्रबलःवात् अजङ्गायाङ्गुलिने देयोतिवदिति शङ्कां निराकुर्वन्यूर्वपक्षमाह मा भूदिस्यादिना । तत्र हेतुमाह दृष्टमिति । तारकालिकश्रेयःसाध-नत्वं प्रत्यक्षविधितं, प्रतिविधेन तु कालान्तरी वृद्धित हेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थीपनिप।ताभावाक विकल्प इत्यर्थः ।

⁽ ४) नतु कथं षोडाशिग्रहणामहणयोविकल्पः, अकरणेशि ऋतूपकारसिद्धी करणवैयर्थ्यादत आह तत्र-डीति । उपकारभूमार्थिनो ब्नुष्ठानसुपकारमात्रार्थिनो इननुष्ठानमिति विकल्प इत्यर्थः ।

⁽५) शास्त्रीयाविधिनिषेधयोस्तुल्यवत्रत्वमित्यत्र जैमिनीयं सुत्रसुदाहरति यथाहेति । प्रतिषेध्यप्रातेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वात्प्रवृत्तितत्प्रातिषेधरूपं शब्दप्रमाणकामिति तदर्थः ।

⁽ ६) विधिनिषेधयाः शास्त्रीयत्वे ६पि सामान्यावेशेषाविषयत्वेनातुरुयवलत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह नचेति ।

⁽७) तर्हि विधिरेव निषेधेनोपजित्यत्वात्प्रवलः स्यात् तथाच कथं विकल्पावकाशस्तत्राह न च सा-पेक्षतयेति । अनन्यगतिकत्वात्रिषेधस्य विभिना तुल्यवस्रत्वं कल्प्यामित्यर्थः ।

तशुक्तं तुत्थं हि साप्रदायिकम् । (१)न च 'नता पशा करोती'तिनदर्थनादता । असमवेता-र्थस्वातं । पशा हि नाज्यभागा स्त इत्युपपश्चते । (२) न चात्र तथा येयजामहाभानो, यज-तिषु येयजामहिनिधानातः, अनुयाजानां च तद्भावातः। न च पर्युदासस्तदा(३)इननुयाजिध्यिति काल्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्माहिहितप्रतिषिद्धतया निकल्प इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त बच्यते—"उक्तं घोडिशिद्रहणाग्रहणयोधिकरूप" इति । नहि तत्रान्या गतिरित्त । तेनाष्ट्रोषदुष्टोऽपि विकल्प आस्थायते, पक्षेऽपि प्रामाण्यान्माभूत्प्रमत्तगी
ततिते, इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याध्यं विकल्पाश्रयणमयुक्तम् । एवं हि तदा
नमः सम्बन्धो ऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजविजतेषु येयजामहः कर्तन्य (ति । किमतो १ (४)
यश्चेवमेतदतो भवति—नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्क्षं पूर्ववाक्येकदेशेन सम्भ
न्त्रस्यते यदेतश्ययज्ञामहं करोतीति एताचानुयाजेषु यावहुक्तं स्थादनुयाजविजितेष्विति ताव
दुक्तं भवति नानुयाजेष्विति । तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविजिरेवायमिति प्रति
वेधाभावात्र विकल्पः, न चाभियुक्ततरपाणिनिवरोषे कात्यायनस्य सद्वादित्वं नित्यसमासवा
दिनः सम्भवति, स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति । तस्मादनुयाजविजतेषु येयजाम
हिवधानमिति सिद्धम् ।

वर्णकान्तरमाह—''अथ वैतास्वि"ति । (५)यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्त्योः कम्पनं नाझसं मूर्यनुविधायित्वात् कम्पस्य । तथा अन्यदीययोरन्यत्र सम्भारोऽत्यनुपक्षो अमुत्तित्वादेव । तत्मायत्र विधूननमात्रं श्चुतं तत्र कम्पनेनं वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रमेव लक्ष्यतां न तु ततोपगत्थाम्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तत्मात्स्वकार्यारम्भाच्चाः लनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । (६)यत्र ताबदुपायनश्चितितत्रावर्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क चिदिषे चेद्विधूननं त्यागे वर्त्तते, तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव बर्तितुमईति । एवं हि न वर्त्तेत यदि विधूननमिह मुख्यं लम्भेत, न चैतदस्ति, तत्रापि स्वकार्याच्चालनस्य स्थ्यमाणस्वात् । (७) न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि चनिकार्यत्वाद् धातूनां त्यागे ऽपि विधुयेति मुख्यमेव भविष्यति—प्राचुर्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्शन्वात्(४), विनिगमनाहेतोरमावात् । गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाष्यर्थनिईशस्य तत्र दर्शन

⁽१) नन्वर्धवादेन गतिसम्भवात्रानन्यगतिकत्वमत आह नचेति।

⁽२) अर्थवादताति शेषः । असमवतार्थः थादिति विवृणोति नचेति ।

⁽३) नानुयाजेब्बिति अयं पर्युदासी यदि स्यात्तदा सुबन्तेन नजी योगातसमासः स्यातकात्यायनेन समाम्रनियमस्य स्मृतत्वादिति भावः ।

⁽४) नतु पर्युदासेऽपि कुतो न विकल्पः, ऋतुयाजवार्जितोष्वित्युक्ते ये यजामहस्यातुमानविच्छेदप्रतीतेः सामान्यविधिना च सम्बन्धपतीतेरिति शङ्कते कियत इति। परिहरति एतदिति।

^{् (} ५) अमूर्तयो: सुकृतदुष्कृतयोश्रालनानुपपत्तेः पूर्वपसासम्भवमाशङ्कच सिद्धान्तेशपि साम्यमाह यथाहीति

⁽६) उपायनसिन्ने अति। विधूननशन्दस्तावत्यागं लक्षयति तत्तोऽन्यनापि केवलविधूननशन्दस्रतै। प्रवत्तत्वाद्य सेव लक्षणा बुद्धिस्था भवतीति न स्वकलाचालनलक्षणा तस्या निवृत्तत्वादित्याद यन्नेति।

⁽ ७) नन्त्रत्र कल्पनागौरवद्देगोऽभिहितस्तवाह नचेति ।

⁽८) अवधूत इत्यादे। त्यागे धुनातेः बहुलं प्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।

नात् । तस्माद्धानार्थं एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥

साम्पराचे तत्तींच्याभावात्तथा ह्यन्ये॥ २७॥

नजु पाठकमाद्धैपये अकृतदुष्कृततरणे प्रतीयेते, विद्यासामर्थ्यांच्च प्रागेवावगम्यते, तथा शास्त्रायावाननां ताण्डिनां च श्रुतेः श्रुत्यथां च पाठकमाद्बलीयांसी, श्रीमहोत्रं जुहोति यवाग्रं पवित इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेततः । अत्रोच्यते । नैतत्पाठकममात्रभाषि तु श्रुतिस्तरस्रकृतदुष्कृते विध्रुत्तत हति । तदिति हि सर्वनाम, तस्माद्ये सीनिहितपरा-मर्शकं तस्य हेतुभावमाह । सीनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्वपथवर्ति विर्जानदी-मनिष्ठभामनिमत्यर्द्वपथ एव सुकृतदुष्कृतत्यागः । न च श्रुत्यन्तरियोधः । (१) अर्धपये-प्रापि पाविध्रुनने ब्रह्मलोकसम्भवादप्राक्कालतोपपक्षेः । एवं शास्त्रायानिनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीविधिति वा जीवत हति वा श्रुतम् । तथा चार्द्वपथ एव सुकृतदुष्कृतविमोकः । एवं च न पर्यक्कविद्यातस्तरप्रस्य इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु (२)विद्यासामध्येविभृतकत्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्रान्ति चाप्रक्षोणकत्मषस्योत्तरमांगमनं सम्भवति । यथा यवागू गकात्प्राप्ताप्तिहोत्रम् । यमवियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्भेण पर्यक्कस्थबद्धाप्राप्त्यप्रविश्ववणात् । अप्रश्वीणपाष्मनश्च तदनुपपत्तः, विद्येव (३)ताह्यो कत्मषं सपयति क्षपितकत्मषं चोत्तरमार्गः
प्रापयति इति कथमद्भपये कत्मषक्षयः । तस्मारणठकमबाधनार्थकमो ऽनुसर्वन्यः । (४)ननु
न पाठकममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्चत्या सिंबहितपरामशोदिःयुक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिकमयत्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्र चार्थो बलीयानिति । न च ताण्ड्याहिश्रुरयविरोधः
पूर्वपक्षे । अश्व इव रोमाणि विध्येति हि स्थतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च परेतस्यारित स्वातन्त्रयम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥२०॥

छन्द्रत उभयाविरोघात् ॥ २८॥

केभ्यिक्षत्वदेभ्य इदं सुत्रम् । नतु यथा परेतस्योत्तरेण पथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्या-फलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुःकृतदानिरिप भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य सत्तरिमदं सुत्रम् । तद्याच्छे—"यदि च देहादपस्रस्ये"ित (पृ० ८०३ पं० ७) । (५)विद्याफलमि ब्रह्मप्राप्तिकापरेतस्य भवितुमईति शङ्कापदेभ्यः । यथाहुः—'नाजनित्वा (६) तत्र गच्छन्ती'ित । सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतार्थमनियमादिसहिताया

⁽ १) ता। ण्डिनां श्रुतिविरोधं परिहरति अर्धपथेपीति । विधूय पःपमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्राक्कालतो च्यते सा चार्धपथे विधूननेऽप्युपपयत इत्यर्थः ।

⁽२) सर्वनामश्रुतेरन्यथासिद्धिमिभधास्यन् पाठक्रमभद्धकमर्थकमं ताबदाह विद्यासामध्येति । यवागू-पाकस्याग्निहोत्रात्पूर्वकालत्वे सामध्ये होमस्य इन्यापेक्षत्वेनावगतम् । विद्यायाः पापक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह स्यमनियमादीति । (३) यमादिस्रहिता ।

⁽ १) तच्छन्द्युतिविरोधमुक्तमनूय निराचष्टे नतु न पाठेत्यादिना ।

⁽५) शङ्काप्रन्थोक्तदृष्टान्तारैषम्यमाह विद्याफलम्पीति । (६) देहमावेनानुत्पद्य ।

विद्यायाः कार्यक्षयायोगायुक्तो जीवत एव सुकृतदुःकृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वच्छः कदतः स्वेच्छयेति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायास्तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान सृतस्य, तत्पूर्वकेच सुकृतदुःकृतहानं स्याज्जीवत एव, समर्थस्य क्षेपायोगात् । एवं कारणानन्तरङ्कार्योरपादे सित निमित्तनेमित्तकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्डिकाद्ययायनिश्चुः स्योध्य सङ्गतिदितस्था स्वातः व्यातः । यद्वेनोभथाविरोचो व्याख्यातः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुःकृते कथं परत्र सङ्गानत इति शङ्कोत्तरया सृतं व्यावख्युः । छन्दतः सङ्कल्पत इति, श्रुतिस्यत्योरविरोधादेव(१), व त्वत्रागमगम्येथे स्वातः त्र्येण युक्तिः विवेद्यनोयेति । (२)तेषामधिकस्णशरीरासुप्रवेशे सम्भवस्यर्थान्तरोपवर्णनमसङ्गतमेवेति ॥२८॥

गतेरथेवन्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९॥ उपपन्नश्तस्रक्षणार्थोपसम्बेस्तिवत् ॥ ३०॥

(३)यथा हानिसन्निधानुपायनमन्यत्र श्रुतिमिति, यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि हपायनमुपस्थापयत्येवं तत्सनिधानेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमहिति । न च 'निरज्ञनः परमं साम्यमुपे ती'स्यतेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्ती निरञ्जनस्य परमसाम्योपपतेः । तस्माद्धाः निमान्ने देवयानः पन्थाः सम्बन्धत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—'विद्वान् पुण्यपापे विश्वय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति हि विदुष्ठी विश्वत पुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह । अमिन बन्धने दिक्षेमी याथारम्यज्ञानलक्षणया विद्यया विनिवर्तनीयः, नासा देशिवेशेषमपेक्षते । निह जातु रज्जी सर्पन्न भिन्न त्त्रये समुरपन्नं रज्जतः रवज्ञानं देशिवेशेषमपेक्षते, विद्योत्पादस्यैव स्विवेशेष्यिवद्यानिवृत्तिक्ष्यत्वातः । न च विद्योत्पादाय न्रमादेविद्यद्धस्य स्याने अवणादिभिविद्योत्पादःतः । यदि पर्मारच्यव्यवेश्वर्णाया, यमनियमादिविद्यद्धस्य स्याने नास्तिहार्थं इति (४)श्रुतिदृष्टावरो भार् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यक्षविद्यायां तस्यार्थं इत्युक्तं द्वितीयेन सुत्रेणिते । (५)ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था तिर्हे गतिरित्याशङ्कय सुत्रमवतारयन्ति—गतेर्थंवत्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतिनवृत्त्या च, यदि पुनः पुण्यमनुवर्तेत ब्रह्मलेशक्त्यापिह पुण्यफलोप-भोगायावृत्तिः स्यात् , तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनवित्रश्रुतिविरोधः, तस्माद्दुष्कृत-

⁽१) उभयाविरोधादित्यस्यायमर्थः। नतु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथममूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोराश्रयान्त--रसञ्चारस्तत्राह न त्वनेति।

⁽२) उक्तभास्करमतं दूषयति तेषामिति । भवजप्ययं विचारो हानौ त्वित्याधिकरणे सङ्गच्छते नाज, ततः श्रङ्कोत्तरत्वेनास्मन्त्रतन्याख्यानमेवात्र सङ्गतमित्यर्थः ।

⁽ ३) वियोदयाव्यवहितोत्तरखण एव कर्मदाह इति प्रासङ्गिकनिरूपणान्ते प्रस्तुतगुणे।पसंहीरचिन्तायाः अपवादकस्वेनाधिकरणं सम्बन्धयन पूर्वपक्षमाह यथेति ।

⁽ ४) एवं मोक्षार्थं वियोत्पत्त्यर्थं च नार्चिरायपेक्षेत्युक्तमर्थं निगमयत्राह इति श्रुतिदृष्टविरोधादिति । निरञ्जनपरामिति श्रुतिः, दृष्टं न्यायः ।

^{् (}५) भास्करमतमाह ये त्विति। विदुषः पुण्यमपि निवर्तते चेत् भोगप्रयोजकाभावात् गतिर्दृथा स्याः दित्यर्थः।

स्येव सुकृतस्यापि प्रश्नय इति । तैः(१)पुनरनाशकृनियमेवाशाकृतम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशकृ १ यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति, नहोषा सुकृतानेवन्थना गतिरपि तु वि द्यानिवन्थना । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति ॥ २९ ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

(२)प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि त तज्ञादियतेततो दर्शपूर्णमासज्योतिछोमादिधर्माः सङ्घीर्येत् । न च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु च चोदकतः प्राप्तिः,
सर्वत्रीपदेशिकत्वात । (३)न च दर्विहोमस्याप्रकृति वकारभृतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मः
युक्तं कर्म ।किविदिप शक्यमनुष्टातुम् । न चैवंसित श्रुस्यादयो ऽपि विनियोजकास्तेषामपि
हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकास्तात् । यत्रापि विना प्रकरणं सुर्यादिभ्यो
विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तिश्ववाद्वाय प्रकरणस्यावद्यं कल्पनीयत्वात् । तस्मारप्रकरणं विनियोगाय तिश्वयाया चावद्याभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तस्मादास्ववीपासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेष न तुपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् ।
(४)न च 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इर्युपासते' इति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्यश्यप्राप्तिः श्रुयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च
एवंसत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वर्यकत्रेष मार्गोपदेशः कर्तव्या न विद्यान्तरे, विद्यान्तरे च श्र्यते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते। 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धा तप इरयुपासत' इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पिय-माप्तिमाहापि तु 'विद्यया तदारोहन्ती'स्यत्र नाविद्धांसस्तपहिन इति केवळस्य तपसः श्रद्धायाश्व तरमाप्तिप्रतिषेषाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसी तरप्राप्रयुपायतया बदन् विद्यान्तरशीळानामपि पद्माभिविद्याविद्धः समानमार्गतां दर्शयति। (५)तथाऽन्यत्रापि पद्माभिविद्याधिकारे ऽभिधीयते 'य एवमेतद्विदुर्ये नामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत' इति। सत्यशब्दस्य श्रद्धाण्येवानपेक्षप्रशति त्वात्। तदेव हि सत्यमन्यस्य मिध्यात्वेन कथीनदापेक्षिकसत्यत्वात्, पद्माभिविदां चेत्थं वित्तयैवोपात्तत्वात्। (६)विद्यासाहचर्याच विद्यान्तरपरायणानामेवेदसुपादानं न्याय्यम्, मा

⁽१) पुण्यचयेष्युपास्तेभीगप्रयोजिकाया विधमानत्वादाशङ्कानुत्थानं दूषयति तैसिने ।

⁽२) नतु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गस्यपेक्षत्वाचास्प्रलासु स्कलसगुणविद्यासु लिङ्गाइतिसिद्धेः कथं दुर्वलेन प्रक-रणेन गतिन्यवस्था शङ्कचेते तबाह प्रकरणमिति । लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वात्मकृते च तदभावा-दिविन्योजकत्वे प्रकरणाद्यवस्थेत्यर्थः । यदि पञ्चाग्निविद्यासु श्रुतापि गतिर्विद्यान्तरे सञ्चार्येत ततो हितप्रस-ङ्गमाह यदीति ।

⁽३) अतिप्रसङ्गान्तरमाह न च द्वीति । एक्यर्चा हवने द्विहोमविधिः । तत्र द्विहोमा धर्मिप्राहि-णो न वेति सन्देहे सोमयागसाम्याच्छर्मपातावष्टमे राद्धान्तो विह्नितोऽग्निहोत्रहवनादेखि द्विहोमस्यःपि होमत्वाद सोमस्य च यागन्त्राहेषम्येन न प्रकृतिविकृतिभावः किन्स्वपूर्वो द्विहोम इति तस्याधर्मकत्वासिद्धिरिति।

⁽४) प्रकरणस्य वाक्याद्वाधभाशाङ्चाह नचेति ।

⁽५) वाजसनेयगतपञ्चारिनविद्यायां साम्रात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिपासिसाधनत्वप्रतिवेशिक्येन प्रक-रणवाधया सर्वसगुणादंग्रहविद्यानामर्चिरादिहारेव ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वामित्याह तथान्यन्नेति ।

⁽६) न केवलं लै। किकसत्यस्यापेश्विकत्वाद्वद्वागश्च निरङ्कासत्यत्वात्वत्यसुपावत इति स्रद्वोपासनया

गैद्धयश्रष्टानां चाघोगितिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्येवहाऽध्वनोऽभिसम्बन्धः । एतदुक्तं भवति — भवेश्प्रकरणं नियामकं यद्यानियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रीतं स्मार्तं वा न स्या-दिस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीयस्रवम्(१) । तस्मादिनयमो विद्यान्तरेष्वि सगुणेषु देवः यानः पन्था, असक्कन्मागैपिदेशस्य च प्रयोजनं वार्णेतं भाष्यक्कतेति ॥ ३१ ॥

यावद्धिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥३२॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति। निर्गुणायां विद्यायां नापवर्गः फलं भवितुमहिति। श्रुतिस्वतीतिहासपुराणेषु विदुषामिप अपान्तरतमः प्रस्तीनां तत्तहेहपः रिश्रहपरित्यागी श्रूयेते, तदपवर्गफलत्वे नोपपयते, अपवृक्तस्य तदनुपपनेः, उपपत्ती वा तह्नक्षणायोगात्। अपुनरावृत्तिहिं तल्लक्षणम्(२)। तेन सत्यामिप विद्यायां तदनुपपत्तेनं मोस्यः फलं विद्यायां विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम्। अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थिति मन्यते। (३)न च 'तावदेवास्य विरं यावत्र विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य'इति श्रुतिविदुषो देहपाः ताविष्ठप्रतीक्षावहसिष्ठादीनामिपि प्रारच्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति सामप्रतम्। येन हि कर्मणा विद्याद्रितिस्याद्रिति सार्थातं तत्प्रतीक्षा स्थात्। तथा च न वारीसान्तरं ते गृह्वीयुः। न च ताः वदेव विद्यस्तिस्यतद्प्यार्जवेन घटते, समर्थहेतुसत्रिधो क्षेपायोगात्। तस्मादेतदपि विद्यास्तुः त्येव गमयितच्यम्। तस्मान्नापवर्गो विद्याफलम्। तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वः पक्षः। अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्विमत्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम्।

राद्वान्तस्त-

विद्याकमस्वनुष्ठानतो।षितेश्वरचो।दितम् । अधिकारं समाप्यैते प्रविसन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गकक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम् , पौर्वा-पर्यपर्यालोचने मूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तारपर्यावधारणःत् । न च यत्र तारपर्य तदन्यथियंदुं युक्तम् । उक्तं हि—'न विधा परः शब्दार्थ' इति । न च विदुषामपान्तरतमः प्रश्वतीनां तत्तं इ हसम्बारास्तरयामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेर्नुरिति साम्प्रतम् । हेतोः रिप सित प्रतिवन्धे कार्यानुपजनो न हेतुभावमपाकरोति । न हि वन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गुः रितं न पतनमजीजनदिति प्रतिवन्धापगमे तरकुर्वेश्व तद्धेतुः (४) । न च न सेतुप्रतिवन्धाना-मर्पा निम्नदेशानीमसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमिसप्नित, तद्धिहापि विद्याकर्माराध-नावितेतेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्ति दत्तवती, तथापि तत्परि-

प्रहणमपि तु पश्चाग्निविद्यासित्रधानाद्पीत्याह विद्यति ।

⁽१) वाक्यवाधितविषयादन्यत्र भकरणस्य नियामकत्विमित्यर्थः । (२) अपवर्गलक्षणम् ।

⁽२) नतु पुनरेंद्रातुपादानरूपा पुनरावृत्तिर्नापवगैः, किन्त्यपुना प्रवृत्तफलकर्मजन्यभाविदेहसम्बन्धाः भावः, विश्वदिनां सोधस्येवेति कथं नापवगै इत्याखिष्याह नचेति । सर्वस्य भाविदेहस्याप्रवृत्तफलकर्मजन्यसाद्विष्ठाद्यो यदि श्रारान्तरं गृह्वीयुस्तद्यीपवृत्तफलकर्मजन्यसाद्विष्ठाद्यो यदि श्रारान्तरं गृह्वीयुस्तद्यीपवृत्तकलकर्मजदेहस्यान्युत्ता। न स्युरतश्च यदि प्रवृत्तकलं कर्मनात्रं प्रतीखेरात्रिति देहान्तरप्रहणातुपपत्तिरित्यर्थः।

⁽४) प्रतिबन्धापगमे गुरुखं पतनहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः।

बैमाप्ता प्रतिबन्धविगमे दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयम्प्रतिक्षमाणश्चन रमदेहसमुखन्नव्यसाक्षातकाराङ्गि भ्रियते (१) इथ तत्त्रक्षयान्मोक्षं प्राप्ताति, एवं प्रारब्धाधिकाः रलखणफलविद्याकर्मा(२) पुरुषो वासिष्ठादिविद्वानि तत्क्षयं प्रतीक्षमाणो युगपरक्रमेण वा तत्त-हेहपहिमहपरित्यागी कुर्वन्मुक्तीप्यनाभागात्मिकया(३)प्रख्यया सांसारिक इव विहर्तत । तदि दमुक्तम्-"सकत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानाये"ति (१०८०८ पं • १३) (४)प्रारच्यविपाकानि तु कमीणि वर्जियिखा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि । "न स्तेत जातिस्मरा" इति (पृ० ८०९ पं० १)। (५)यो हि परवशो देहं परित्या ज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभृतस्य स्मर्ति स जन्मवान् जातिस्मरश्च । (६)गृहादिव गृहान्तरे स्वेच्छया कायान्तरं सम्बरमाणी न जातिस्मर आख्यायते । व्युध-विवादं इत्वा । म्यतिरेकमाह(७) "यदि द्युपयुक्ते सकत्प्रवृत्ते प्रारम्थविपाके कर्माण कर्मान्तरमप्रार डघविपाकमि" ति । स्यादेतत् । विद्यया ऽविद्यादेकलेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माश्यस्य निवृत्तिरनादिभवपरम्पराहितस्यानियत्विपाककालस्यासङ्कर्यस्वात कर्माश्यस्येत्यत आह-"न चाविद्यादिकलेशदाहे सती"ति । न हि समाने विनाशहेती कस्याचिद्विनाशी नापर स्येति शक्यं विदितुम् , तरिकमिदानीं प्रवृत्तफलमिप कर्म विनश्येत् , तथा च न विदुषी विश्वष्ठादेरेंहघारणेत्यत आह-''प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण' इति । 'तस्य तावदेव विर'-मितिश्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधि कारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्यापकोऽप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह—'श्वानान्तरेष चे"ति। (१०८१० प० ५) तरिक तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह-"ते पश्चादेश्व-र्थक्षयं "ति । निर्विण्णा-विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः-प्रलयः । अपि च स्वर्गादावतुभवपथमनारो-हति शब्दैकसमिधगम्य विचिकित्सा स्यादिष मन्दिश्वयामामुष्मिकफलत्वं प्रति-यथा चार्थः वादः- 'को हि तहेद यग्रमुप्तिन् लोके ऽस्ति वा न वे'ति । अहैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभव-सिद्धे विविविद्यागन्धोऽपि नास्तीत्याह ''प्रत्यक्षफ्ळत्वाचे''ति । अद्वेततस्वसाक्षात्कारो हि अविद्यासमारोपितं प्रपन्नं समुलघातमाञ्चन् घोरं संसाराङ्गारपरितापसुपशमयति पुरुषस्ये-त्यनुभवादिप इफुटमुपपिलद्विस्वश्च श्रुतिदेशिता. तचानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम् । ननु तत्वमिं वर्तम इति वाक्यं कथमनुभवमेव योतयतीत्यत आह—"न हि तत्वमसी त्यस्ये"ति । (८)वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थेता मृतशब्दाध्याहारश्वाशक्य इत्यर्थः ॥३२॥

⁽१) जीवति।

⁽२) प्रारम्धमाधिकारलक्षणं फर्नं याभ्यां ताद्शे वियाकर्मणी यश्य स पुरुष इत्यनेकवहुवीहिचटितः पद्भिदम् । (३) अविस्तारास्मिकया प्रख्यया प्रतीत्या दृढाभिमानरहितया ।

⁽४) ननु प्रवृत्तपलस्य कर्माश्रयस्य भोगेनातिवाइनेऽपि अप्रवृत्तपलानां कथं निवृत्तिरत आह पारश्येति

⁽५) आधिकारिकाज्जातिस्मरस्य वैषम्यमाह यो हीति । पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्माणे षष्ठी ।

⁽६) जातिस्मरादाधिकारिकस्य वैषम्यमाह गृहादिवेति ।

⁽ ७) प्रवृत्तिकलमेव कर्म भोगेन सपयन्त्याधिकारिका इःयुक्ते, तस्य व्यतिरेकसप्यस्य दूषयतित्यर्थः।

⁽८) खं तदासि वर्तसे इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्ततः इत्युक्तेऽतुमवारूढःवं ब्रह्मात्मत्वस्य न प्रतीयते-इथेसन्तामात्रस्योक्तत्वादित्याशंकायाः परिहारमाह वर्तमानेति । स्वप्रकाशब्रह्मात्मत्वेऽतुभवो भाव्यः अज्ञानस्य

अक्षरिधयां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौ

(१)अक्षरविषयाणां प्रतिषेषधियां सर्वेदवर्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेषसामान्याद् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानस्यत्यश्रायमर्थौ यद्यपि भायह्रपेषु विशे षणेख सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधक्षपेष्वपि सिद्ध एव, तथापि तस्यैवेष प्रपञ्चोऽवगन्त-व्यः(२)। निदर्शनं जामदग्न्येऽहीन इति । यद्यपि शाबरे दत्तोतरमत्रोदाहरणान्तरम् , तथापि तुरुयन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शितम् । तत्र शावरमुदाहरणमस्याधानं यजुर्वेदविहितम्-'य एवं विद्वानिम माधते' हति । तदक्कत्वेन यजुर्वेद एव ध्य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायक्षीयं गायति य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति' इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूत्वश्वानि । तत्रेदं सन्दिह्यते-किमतानि यत्रीत्वद्यन्ते तत्र रंगेनेवोचेध्द्वेवेन स्वरेणाचाने प्रयोक्तव्यान्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रश्येनोपांशुखेन स्वरेण 'उचै: साम्नोशंद्य यज्जें 'ति श्रुतेः, किं ताबरप्राप्तम् १ उत्पत्तिविधिनैवापेश्चितोपायत्वात्मना विहितत्वाः दं होना तस्यैव प्राथम्यात् तिषवन्धनं एवे। च्वैः स्वरे प्राप्ते उच्यते गुणमुख्यव्यतिक्रमे तद् र्थात्वानम् ख्येन वेदसंयोगः(३)। अयमर्थः । उत्पत्तिविधिर्पुणो विनियोगविधिस्त प्रधानं तदनयोग्यतिक्रमे विरोध उरपीत्तविष्यास्त्रोचनेनोच्चैष्ट्रं विनियोगिवण्यास्त्रोचनेन चोषांग्रुखं सोऽयं विरोधो क्यतिक्रमस्तिस्मन् व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानस्व द्वेण तस्य वारवन्तीयाहे-वेंदधंयोगो प्राह्मो नोश्पद्यमानत्वेन गुणेन । कुतो १ विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनो(४)त्पद्यमानः स्वस्य गुणस्वेन तदर्थस्वाद् विनियुज्यमानार्थस्वाद् उत्पद्यमानस्वस्य । (५) एतदुक्तं भवति-यग्रस्थितिवाविष चात्र्यमित विविश्वस्याविशेषात् , तन्मात्रनान्तरीयकरवाच चात्र् प्यस्य । तथापि वाक्यानामैदम्पर्यं भिखते, (६)एकस्यैव विधेरुश्यतिविनियोगाधिकारप्रयोगः रूपेषु चतुर्षु मध्ये ।कैंचिदेव रूपं केनचिद्वाक्येनोाहिलक्यते यदन्यतो प्राप्तम् । (७)तत्र

पतिबन्धकस्यापनयात्, न चेदनुभवस्तदा तदिदानीं नास्तीति मृतस्त्वं तद्भविष्यास्न इत्यध्याहार्यम्, अताध्या-हारमयाहर्तमानापदेश उत्तमाधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यान्ततामपि गमयतीत्यर्थः।

⁽१) असरे धर्मिणि प्रपंचप्रतिषेधधिय इत्यर्थे सूत्रपदं व्याचष्टे असरेति । प्रतिषंधसामान्यात्-प्रति-बेधानां सूमनिवर्तकत्वसामान्यात् ।

⁽२) ब्रह्मस्वरूपःवादानन्दायुपश्चंडारसम्मवेऽपि निवेधानामनाःमस्वास्वधमुपश्चंडारसम्भव इत्यायात्राङ्का-निवृत्त्यर्थभेतदधिकरणन्तित्रवृत्तिस्तु अनात्मनामपि प्रतिवेधानामात्मलक्षणस्वात बोध्या इति भावः ।

⁽ ३) वारवन्तादिपदवन्ति सामानि वारवन्तीयादीनि वारयन्तीयादेवेदंसंयोग इति वेदसंयोगे सिद्धे तत्र-स्येनैव स्वरेण स्वरवन्तं च सिद्ध्यतीत्यभिप्राय:)

⁽४) फलसंनिकषी मुख्यत्वमत्र इष्टब्यम् ।

⁽५) नतु धरेषा विधाना अस्ति विधाना अस्ति विधाना अस्ति स्वामित्या विधाना अस्ति विधाना अस्ति विधाना अस्ति विधाना अस्ति विधाना अस्ति च किञ्चित्र प्रति अस्ति अस

^() प्रकृते तु विनियोगादेश्यतः प्राप्तेरुत्पत्तिमान्नपहत्वमित्याह तत्रेति ।

यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुरपत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुँवैदिकेरेव वाक्येः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिशक्येभ्यः समीहीतार्थाप्रतिक्रम्भात् (१)वि-नियोगवाक्येभ्यस्य तद्वगतेस्तद्र्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनि-युज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंस्पर्शिनो प्रहणं न तु क्ष्यमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यकारी-यमप्युदाहरणमेवमेव योजयितन्यम् । उद्गात्वेदोत्पक्षानां मन्त्राणामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्व-र्युप्रदानकेऽपि पुरोकाशे विनियुक्तत्वात्प्रधानानुरोधनाष्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्राते दार्धा-नितके योजयति — 'प्रविमहापी' ति ॥ ३३॥

इयदामननात्॥ ३४॥

गुहाँ प्रविधावारमानावित्यत्र सिद्धोप्यर्थः प्रपष्ट्यते । (२)एकत्र भोक्त्रभोक्त्रोवेंधता अन्यत्र भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च स्ट्योहपदधातीतिवत्षिवद्पिकत्रक्षणपरं पिवन्ताविति नेतुमुचितम् । सित मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणायोगात् । न च वाक्यशेषातुः रोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषान्त्रणयो न च मुख्यलाक्षणिकप्रहणविषयो विश्वयः सम्भवति, तुल्यवलत्वाभावात् । प्रकरणस्य(३) च ततो वलीयसा वाक्येन वाधनात् । तस्मा-द्वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते—

उच्यते—द्वासुपर्णस्यन्न ऋतं पिबन्ताविश्यन्न च द्विश्वसङ्क्ष्योश्पत्तौ(४)प्रतीयते । तेन समानतौरसर्गिकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबत्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारानुरोधन न द्वयोरिप तु छत्रिन्ययेन लाक्षणिकी न्याख्येया । येन द्वापक्रम्यते येन चोपसंहियते तदनुरोधेन मध्यं ह्वेयम्(५) । यथा जामिश्वदोषसंकीतंनोपक्रमे तश्प्रतिसमाधानोपसंहारे च सन्दर्भे मध्यपातिनो 'विश्णुरुपांद्य यष्टन्यो ऽज्ञामिश्वाये'श्यादयः प्रथिगिधिश्वमलभमाना विधिश्वमिविविद्या अर्थवादतया नितास्तरकस्य हेतोरेकवाक्यत हि साधायसी वाक्यमेदादिति, तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिवश्यमूहपरं लक्षणीयं पिबन्ताविश्यनेन । तथा च वेद्यामेदादि चाऽभेद हित । अपि च(६)त्रिष्वप्यतेषु वेदानतेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्यपर्योत्योवनया परमाश्मीविद्यावानम्यते । यथेनं कथं तर्हि जीवोपादानमस्वित्यत आह "तादाश्म्यविवक्षये"ति । नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु परमाश्मना ऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावन्यते । परमाश्मन् विद्यायाश्योभेदविषयत्वाक्ष भेदाभेदिवचारावतारः । तस्मादेकविद्यमत्र सिद्धम् ॥ ३४॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाकायणीषस्तत्प्रश्नीपकमयोविद्ययोनैरन्तर्येणाम्नातयोः किमिरत भेदो

⁽१) हितसाधनत्वाप्रतिलम्मात् । तदर्थान्येव-विनियोगवाक्यार्थान्येव ।

⁽२) ग्रुडां प्रविष्टावित्यत्र प्रतिपायत्रद्वप्रत्यभिक्षानाद्विवैक्येऽसर्धियामुपस्रेडार उक्तः इह तु प्रतिपायः भेदाद्वियाभेद इत्याहेकत्रेति । (३) अन्यत्र धर्मादिति प्रकरणस्यरे पर्थः।

⁽ ४) त्रथमप्रतीती, वस्तुप्रतीत्यनन्तरं प्रतीती हि न संख्याया वस्त्वेकगमकत्वं स्यादिति ।

⁽५) न वंयं केवलाद्वाक्यशेषात्प्रकरणमात्राद्वा पिवन्तावित्यस्य लाचाणिकत्वं ब्रुमः किन्तूभाभ्याम्, तथाच संदर्भस्यकवाक्यत्वावगमाज्जीवपरमात्मपरत्वमेवं च तन्मस्यपतितं पिवन्तावित्येतद्दिपे लाक्षणिक-मित्यर्थः। (६) मुण्डककठवद्धीववेताव्यतरेषु।

न वेति विश्वये भेद एवेति (१) जूनः । कुतः ? यद्यायुभयत्र प्रश्नेतारयोरमेदः प्रतीयते ।
तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेर्विशेषादानथक्यंप्रसङ्खाद् यज्ञत्यभ्यासवद्भेदः प्राप्तः । न वैकस्यैव
ताण्डिनां नवकृत्व उपदेशे प्रिय यथा भेदो न भवति 'स आत्मा तत्त्वमसि खेतकेतो' इत्यन्न
तथेद्वाप्यभेद इति युक्तम् । 'भूय एव मा भगवान् विद्वापयित् ति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो
युज्यते, न वेह तथास्ति, (२) तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अश्वन्
नायादिमात्रात्ययोपाधेदपासनादेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेदपासनादिशाभेद एवेति श्राप्ते,

प्रश्चास्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुश्वक्षपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालीचन् नेनो(३)पक्षभ्यते । किसतो १ येथेप्रेपतदतो भवति-विधेरप्राप्तप्रापणार्थश्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः, वस्तुस्वक्षपन्तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति, शतक्रशोपि हि पथ्यं वदन्त्याप्ताः । विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यहितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम् , एकत्राशनायाद्य-त्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविख्यात्तस्मादेका विद्या, प्रत्यभिज्ञानात् । (४) उभाभ्यामपि विद्याभ्यामपि विद्याभ्यां भिष्ण स्थासा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षकदेशी तं प्रति सर्वान्तरस्वविरोधो दर्शितः ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वेपक्षतत्त्वाभित्रायो दर्शितः । सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विश्विषानित हीतरवत् ॥ ३७॥

(५) उरक्कष्टस्य निकष्ठक्षापत्तेनों सयत्रोभयक्ष्यानु विन्तनम् , अपि तु निकृष्टे जीव उरक्कष्टक्षाभेदिचन्तनमेवं हि निकृष्ट उरक्कष्टो सवतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयविन्तनं विधीयते, इत
रथा तु योऽहं सोऽसावित्येतावदेवोच्येत । कीवारमानमन्धेरवरत्यमस्य विधीयते, न त्वीरवरस्य
जीवारमत्यं योऽसी सोहमिति, यथा तत्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयक्षपमुभयत्राध्यानायोपदिश्यते ।
नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं, तरिकमिदानी सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो
निर्शुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रभुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता

(२) नन्वपरोश्चत्वादिकपविचैवयपस्यभिज्ञाने कथं विद्याभेदस्तत्राह तेनेति ।

⁽१) पूर्वत्र विवन्तावित्यस्य लाखाणिकत्वेन मंत्रद्वयेषि मोक्त्रभोक्तृपरत्वेनार्थेक्याद्वियेक्यमुक्तमिह त्वर्थे-क्येपि न तदैक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह भेद एवेति ।

⁽३) 'तन्मे व्याचक्षेत्र'ति प्रश्नस्य 'न दृष्टेदृष्टारं पद्देय'रिति प्रतिवचनस्य चालोचनेनेत्यर्थः। नतु सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वेपि अभ्यासवैयर्थ्यस्य का गतिरिति आक्षेपं परिद्वाति किमत इत्यादिना।

⁽४) नतु ययस्मित्रधिकरणेऽभ्यासाहियाभेद इति पूर्वपक्षस्तर्श्वन्तराम्नानाविशेषादिति सिद्धान्ते हेतुर्न वक्तव्यः अर्थेक्यस्याभ्यासस्राधकाधकावेन पूर्वपक्षानुगुण्यादत आह उमाभ्यामयीति । प्रथमं सूत्रं पूर्वपक्षेकदोशि-मतिनरासार्थे साक्षारपूर्वपक्षसिद्धान्ते। तुम्नीती भाष्यदीकाभ्यामवगन्तव्यावित्यर्थः ।

⁽५) पूर्वत्र विद्येक्येडप्यभ्यास आदरार्थ इत्युक्ते अयमाप तथेत्यमिस्यन्धाय पूर्वपक्षमाहोत्कृष्टस्येति ।

भवरयुरकृष्टस्य । (१) अन्वाचयशिष्ठं तु तादारम्यदार्व्यं भवन्नोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोप-देश इव तद्गुणेश्वरिधिद्धिति सिद्धमुभयत्रीभयात्मःवाध्यानीमति ॥ ३७॥

सैव हि सत्यादयः॥ ३८॥

रि) तहतदेव तदास सरयमेव स यो हैवमेतं महस्रक्षं प्रथमजं वेद सर्थं ब्रह्मेति जय-तीं मान् लेकान जित इन्वसावसन् भवेच एवमेतं महत्वक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म । पूर्वीक्तस्य(३)हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण विश्वीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मेकेन तदा परामृश्वाते । एतदेवेति बक्ष्यमाणं प्रकारान्तर मस्य परामृशति । तत्तदाऽपे आस बभ्र । किं तदित्यत आह (प्र०८१६पं०१२) स्तत्यमेव सब मूर्त सच्वामूर्त च सत्यं, तद्भासकस्य फलमाह 'स यो हैवमेतमिति'। यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदेश्यत आह 'खत्यं ब्रह्मति वि । स जयतीमान् लोकान् । किंच जितो वशीकृत इनुशब्द इत्थंशब्दस्यार्थे वर्तते । विकेतक्यत्वेन बुद्धिसः बिहितं शतुं परामृशति 'असाविति'। असद्भवेषश्येत्। उत्तमर्थं निगमयति 'य एवः मेतदिति'। एवं विद्वान करमाज्यतीत्यत भाह 'सत्यमेव यहमाद ब्रह्माति'। अतः स्तदुपायनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तक्तस्यत्यं किमसो। अत्रापि तकत्पदाभ्यां (४) रूपप्रकारी परामुखी । किस्मिनाकम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम्-"स आदिश्यो य एष" इत्यादिना । तस्योपनिषदहरहमिति, "हिन्त पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे"त्यन्तेन । उपनिषद्ध हर्य नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहति चेति इन्तेर्जहातेर्वा कपमेतत्। तथा च निर्वचनं कुर्वन् फल पापहानिमाहेति । तमिमं विषयमाह भाष्यकार:-"यो वै हैत''मिति । "सनामाक्षरोपासनां भिति । तथा च श्रुतिः 'तदेतद् अक्षरं सत्यामिति'। स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यामित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोत्रतं तदेतदत्रतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति । नैवं विद्वांसमन्तं हिनस्तीति । तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निर्नुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मृत्युक्ताभावात् । मध्यतोमध्येऽनृतमनृतं हि मृत्युः । मृत्यनृतयोस्तकारसाम्यात् । तदेतदर्नं स्त्युक्पमुमयतः सत्येन परिगहीतम् । अन्तर्भावतं सत्यक्पाभ्याम् । अतोर्किचित्करं तरसत्यभूयमेव सत्यबाहुस्यमेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यं सत्य-विद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यदापि तदाःसत्यामिति प्रकृतानुकर्षेणाभेदः प्रतीयते तथापि फलमेदेन भेदः साध्यभेदेनेव नित्यकाम्यविषययोर्दशपूर्णमासाभवां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीः

⁽१) नतु वचनवज्ञादुभयत्रोभयचिन्ताश्रयणे एकःवदृढीकारः पूर्वपञ्चाभिमतस्वयापीष्टः स्यादत आहा-न्वाचपशिष्टमिति । पश्चात्प्रतीतमित्यर्थः ।

⁽२) सत्यवियां सनामाखरीपासनां विधायेत्यायर्थता विषयपदर्शकं भाष्यं शुरुद्धदाहरणेन ज्याचेष्ट तहै-तदित्यादिना ।

⁽३) एव प्रजापतिर्यद्श्रुदयमेतद्वह्यत्यादिनोक्तस्येस्यर्थः ।

⁽ ४) तयापदाभ्यामिति । एकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देन सह संगतिरुक्ता, द्वितीयस्तच्छब्दस्तत्रशब्द-समानार्थः ।

वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे(१) भेद इति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते । एकैवेथं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शाद्दमेदेन प्रत्यभिद्वानात् । न च फलभेदः तस्योपनिषदहरहमिति (२)तस्यैव यदङ्गान्तरं रहस्यनाम्नोपासनं तत्प्रशंसार्थोऽ र्थवादोऽयं न फलविधिः । यदि पुनिवैद्याविधाविधाविधारप्रवणामावात्तत्करपनायामार्थवादिकं फलं कर्त्येत तते। जातेष्ठाविवायुद्यमाणिवेश्चावत्या संविलताधिकारकरूपना, ततस्य समस्तार्थं वादिकफलयुक्तमेकमेवोपासनामिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति—"केचित्पुन्ति"ति (पृ० ८९९ पं० २)। वाजसनेयकमप्यस्यादित्यविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्यान्मेदादमेदः(३)। ततस्य वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थे सेव हि सत्याद्य इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतह्व्यति, "तज्ञ साध्व"ति। ज्योतिष्ठोमकमेलम्बन्धिनीयमुद्गीः यव्यपाश्चयत्यनुवन्धाभेदेऽपि साध्यमेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥ ३८॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिस्यः ॥ ३९॥

(४)छान्दोरयवाजसनेयविद्यशोर्थद्यपि सगुणिनगुंणस्वेन भेदः । तथाहि —छान्दोरये अथ य इहारमानमनुविद्य त्रजन्ति एतां स्वस्थान् कामानिस्यात्मवत् कामानामिप वेदस्वं अयुते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपिद्श्यते 'विमोक्षाय ब्रह्मो'ति, तथापि तथोः परस्परगुणो-पसंहारः । निर्गुणायां ताविद्धयायां ब्रह्मस्तुस्यर्थमेव सगुणिवद्यासम्बद्धाः सम्भवी। (५)सगुणायां च यद्यत्याश्यानाय न विश्वत्यादिगुणोपसंहारसम्भवः, निर्ह निर्गुणायां विद्यायाः माध्यातव्यस्वेनते चोदिता, येनात्राध्ययत्वेन सम्बद्धराणि तु सत्यकामादिगुणनानतरी-यक्सवेनते चोदिता, येनात्राध्ययत्वेन सम्बद्धराणि तु सत्यकामादिगुणनानतरी-यक्सवेनतेषां प्राप्तिरिरसुपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष संक्षेपो ऽधिकरणार्थस्य साम्यवाहुल्येत्येकत्रा(६)काशाधारत्वस्य।परत्र चाकाशतादारम्यस्य अवणाद् भेदे विद्ययोनं परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः।

राद्धान्तरतु सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यारमोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रारमोक्तो उन्यत्र च दहः राकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणिनगुणित्वेन तु विद्याभेदेपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ३९ ॥

⁽१) धारक्षीभेदेडिंग, स्वर्गकामा यजेत, याक्जीवं यजेतेति शास्त्रयोनिस्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथा भेदस्तथोपास्यैकत्विष सम्यविषयोः फलमेदेन भेद इत्यर्थः।

⁽२) कि फलनिर्देशस्य विद्याभेदकत्वसुत प्रधानतदंग।नामर्थवादाद्वानिसनन्यायन कलकल्पनामा-श्रित्य, तत्र प्रथमं प्रत्याह अङ्गानां प्रधानान्वयद्वारेण फलसम्बन्धसिद्धर्थवादगतानि गुणकलानि प्रयाजादि-फलवदुपेक्ष्यन्त इत्यर्थः । द्वितीयपि कलभेदस्य न विद्याभेदकत्वमित्याह यदीति । एवं कामपदाभावेन पुरुषस्य कर्मण्यद्वर्यक्ष्याधिकारश्रवणाभावादित्यर्थः ।

⁽३) अक्ष्यादित्यगतत्वमुपास्यपुरुषस्याभेदः।

⁽४) अधिकरणानारंभमाञ्चलते छान्दोग्येति ।

⁽५) निर्शुणविद्यागतविश्वत्वादीनां सगुणविद्यास्वन्वयाविधिमाह सगुणायां चेति । ध्येयस्वमपूर्वविध्ये-कगम्यम्, यत्र च विश्वत्वादयः श्रूयन्ते न तत्रेषां ध्येयस्वेन विधानिमस्यन्यत्र गतानामपि न ध्येयस्वम्, स्तु-स्यर्थत्वन्तु न शब्दत एषां तत्र नयनमपेखते सस्यकामस्वादिसामध्यादिव सर्वेश्वरस्व।दिसिद्धरतोन्तर्भावमात्रसुप-संहार हस्यर्थः ।

⁽६) य एवो ऽन्तर्हृदय आकाशस्त्राह्मन श्रेते इत्यत्र । अन्यत्र-दहरोऽह्मित्रन्तराकाश इत्यत्र ।

(१)अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोजनम्(२) । तेन यद्यपीयमुपासनागोवरा न चिन्ता साक्षात्तथापि तत्स्यम्बद्धश्यमभोजनसम्बन्धादिस्त सङ्गतिः । विवारगोवरं द्र्शयति-छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्ये"ति (पृ० ८२१ पं० ६)
विचारप्रयोजकं सन्देहमाह—"कि भोजनलोप इति"। अत्र पूर्वपक्षामावेन संशयमाञ्चिपति—
"तद्यद्धकामि"ति । "भक्तागमनसंयोगादि"ति । उक्तं खक्वेतत्प्रथम एव तन्त्रे
"पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्" इत्यनेन, (३)यथा सोमकयार्था नीयमानेकहायनीसमः
मपद्यां ग्रमहणमप्रयोजकम् , न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत्कस्य हेतोः १ सोमक्रयेण तत्रयनस्य प्रयुक्तरवात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपद्यां ग्रमहणस्यति, तथेहापि भोजनार्थमः
कागमनसंयोगात् प्राणाहुतेभोजनाभावे मक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वभिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपः
समिदमिषकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिष्य समाधत्ते—"एवं प्राप्ते, न छुप्येतिति तावः
दाह्" । तावच्छन्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति करमात् । उत्तरमाद्रात् ।
तदेव स्फोरयति "तथा ही"ति । जाबाला हि श्रावयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादि'ति ।
अश्रीयादिति च प्राणामिहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुषिता बाला मातरं पर्धुपासते । एवं सर्वाणि भूतान्यमिहोत्रमुपासते ॥

इति वचनाद् अमिहोत्रस्यातिथीन् भृतानि प्रस्युपजीव्यत्वेन श्रवणातदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोतिथिभ्योश्रीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं लस्यते । (४)तेदंबंसित यथाः वै स्वयमहुत्वा अमिहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वाम्मिनः प्राणाभिहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाभिहोत्रादरं करोति । (५)नन्वाद्वियतामेषा श्रुतिः प्राणाहुति किन्दु स्वामिभोजनपक्ष एव नाभोजनेपीत्यत बाह "या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति प्रन्यते" (१००८२ पं०२) ईरवाः खल्वयमादरः प्राणाभिहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वा-

⁽१)पादसङ्गतिमाह अस्तीति । (२)तबद्भक्तं प्रथमित्यत्रोक्तं प्राणाग्निहोत्रम् ।

⁽३)यथित । एक हायन्या कीणातीति प्रकृत्य 'षट्पदान्यतुनिष्कामाति सतमं पदमंजालेना युक्काति यहिं हिविधीने प्राची प्रवर्तयेयुस्तिहें तेनास्रमुपास्त्र्यादिति'। अस्यार्थः सोमक्रयार्थनीयमानैक हायन्या षट् पदान्य-तुगच्छेद्ध्वयुः सतमपदगतपास्नंजालेना यहीत्वा स्थापयेत 'पुनर्यदिवसे हिविधीने हे क्रांकटे पास्मुखे प्रवर्त-येयुस्तदा तेन पासुनाचं रथस्याजयेरिलपयेदिति। अत्राक्षाभ्यं जनार्थमप्येकहायनीनयनं तेनापि प्रयुज्यते उत्त अथार्थमेव तेनेव प्रयुज्यते इति संदेहे विशेषस्वन्धानवगमादुअयार्थत्वामिति पूर्वपक्षे, यद्यपि क्रमनयनपोने साक्षादिस्त वाक्यकृतस्सम्बन्धस्तथाप्येकहायनीद्वाराहित, सा हि तृतीयया क्रयार्थिति बुध्यते यदर्था च सा तद्र्थमेवं तत्स्वस्कारार्थे नयनमित्यस्ति क्रमनयनयोविश्वषसम्बन्धस्तस्मात्क्रयार्थमेविति राद्धान्तः पूर्वमीमां-सायां कृतीत्र द्रष्टव्यः।

⁽४) एवं विधिवलात्प्राणामिहोत्रस्य भोजनकालादपनयनं प्रदर्श्यादरादिति स्त्रम्सचितं वाक्यश्चेष्ठमेतः स्यार्थस्य स्तावकं दर्शयति तदेवामिति ।

⁽५) नन्बतिथिप्राणाभिहोत्रात्यूर्व स्वीयप्राणाग्निहोत्रं कुर्यादन्यथा पूर्वमतिथिभ्यो मोजनदाने स्वाधिहो-त्राहोमेन पराभिहोत्रकरणामेवायुक्तं कृतं स्यादित्यादरः स्वामी यदा छैक्ते तदेव, तथा च कथं मोजनलोपें प्राणाहुत्यापाचिरिति शंकते निर्वति ।

मिमोजनं समयादपक्रव्यातिथिमोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् तथदामिहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्य-धर्मलोपमिष न सहते श्रीतस्तदास्याः केव कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षाक्षेपमन् भाष्य दूषयति-"नन् भोजनार्थ"ति (पृ० ८२२ पं० ३)। (१)यथा हि कीण्डपायिनाः मयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तरात्रैयमिकाशिहोत्राद्धिको द्रव्यदेवताकपधर्मान्तररहिततया तः दाकाङ्के साध्यसादश्येन नैयमिकाभिद्दोत्रसमाननामतया तद्धमीतिदेशेन इपचर्मान्तरप्राभिरेव प्राणामिहात्रेपि नैयमिकामिहोत्रगतपयः प्रस्तिप्राप्ती भोजनगत्तमक्तद्रव्यता विधीयते, न चैताः वता भोजनस्य प्रयोजकःवम् । उक्तमेत्वया भोजनकाळातिकमात् प्राणामिहोत्रस्य न भोजः नप्रयुक्तत्वामिति । (२)न वैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात स्वष्टकृते समवद्यतीतिवद्वप्रयोजकत्वमे कदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात । यथा 'जाधन्या पत्नीः संयाजयन्ती'ति पत्नीसंयाजानां जाधन्येकदेशहन्यजुषां जाधनीप्रयोजकत्वम् । साहि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकप्र-हणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते । यथा न प्रयोजकपुरोडाशब्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पश्चपादानं परप्रयक्तपश्चपक्रीः वनं वा खण्डशो मांसविकथिणो सुण्डादिवदाकृतिरुपादीयते, एवं भक्तमपि शक्यमुपादा-तम् । तस्मात्र भोजनस्य कीपे प्राणामिहोत्रकोप इति मन्यते पूर्वपक्षी । (३)अद्भिरिति त प्रतिनिध्युपादानमावइयकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्भचनात् ॥ ४१ ॥

तद्धोमीयमिति हि वचनं किमीप सान्निहितद्रव्यं होमे विनियुक्के तदः सर्वनामः सान्निः हितावगममन्तरेणाभिधानापर्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानाय तद्यद्भक्तं प्रथममागः च्छेदिति सिबहितमपदेय निर्वर्तितव्यम् । तच्च सिबहितं भक्तं भोजनार्थमिर्धृतराद्धांत् स्वि-षक्ते समवस्तीतिवन्न भक्तं (४)वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमहाते । जाधन्यास्त्ववयवः भेदस्य नामीबोमीयपरवधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूनास्थस्य दर्शनात्तस्मादस्थितस्य जावनीतो विशेषः । (५)यकोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यवाघया भक्तद्रव्यविधानमिति । तद्युक्तम् ।

220

⁽१) दूषणपरमाध्यामित्रायमाह यथाहीति ।

⁽२) नतु मा भुद्गोजनमाश्चित्य विधानात्तत्रयुक्तत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनार्थभक्तेकदेशद्वव्याश्चितः त्वाङ्गोजनप्रयुक्तत्वं कि न स्यादत आह न चैकदेशोति । 'मध्यात्पूर्वार्धाच द्विहिविषोध्वयत्युक्तरार्धाच स्विष्ट-कृते समवयती'ति अतम् । तत्र स्विष्टकृद्देवताख्ययागविशेषः किञ्चतरार्धपुरोडाशपयोजक उत कलश्रुतिष्रः युक्तपुरोडाश्चोपजीवीति सन्देहेऽग्न्यायर्थस्य हविषो देवतान्तरावरुद्धत्वात्स्वष्टकृदर्थमन्यद्भविः कत्वाऽवद्य-तीति पूर्वपक्षे, कस्योत्तरार्धादिति नित्यापेक्षत्वात्स्ववाक्ये च सम्बन्धिनिर्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्यैव हविषः प्रकृत तत्वात्तस्योत्तराधादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृत् , अन्यार्थेडविषोपि वचनादन्यार्थत्वमविरुद्धामिति । तदद-प्रयोजकत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य ततन्त्र भोजनप्रयुक्तत्वमित्येतत्त्रत्रास्तीत्यत्र हेतुरेकदेशद्वयसाधनस्यापीति । एक-देशद्रव्यसाधनयागस्य भयोजकत्वापत्ती दृष्टान्तमाह यथेति । 'जाघन्या पत्नीः संयाजयतीति' श्रतम् । प-स्यो देवताः, जघनप्रदेशादवत्तो मांसखंडो जाघनी ।

⁽३) नन्वेवं मक्तस्येव भोजनबहिर्भूतस्य सम्भवे कथमद्भिरिति प्रतिनिधिर्भाष्ये उक्त अत आह अ द्विरिति । (४) भोजनानङ्गामित्यर्थः।

⁽५) नत् तयद्गक्तिमितिवाक्योक्तस्य तद्धोमीयमित्यत्रत्यतच्छव्देन परामश्रीपि न भोजनाङ्गभक्तपरा-मेश्रीक्षाद्धः उक्तवाक्यस्यान्यार्थत्वादित्युक्तमनूय दूषयति यच्चोक्तमिति ।

विश्युद्देशगतस्यामिहोत्रनाम्नस्तथाभावादार्थवादिकस्य तु सिद्धं किंवित्साद्द्रयमुपादाय स्तावकर्त्वेनोपपत्तेनं तद्भावं विधातुमह्ती (१) त्याह—''न चात्र प्राक्ततामिहोत्रधर्मप्राप्तिरि''ति (१० ८२३ पं० २) । अपि चामिहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां
बहुतरं प्राप्तं वाध्यते, न च सम्भवे वाधिनचयो न्याय्यः, कृष्णळचरी (२) खल्गगत्या प्राप्तः
बाधोभ्युपेयत हत्याह—''धर्मप्राप्तौ वाध्युपगम्यमानायामि'ति । चोदकाभावमुणेद्रळ्यति—'अत एव चेहापी''ति । यत एवोक्तेन कमेणातिदेशाभावोऽत एव साम्यादिकत्वमिमहोत्राङ्गानाम् । तत्प्राप्तौ तु साम्पादिकत्वं नोपपथेत । कामिन्यां ।किळ कुचवदनायसत्ता चक्रवाकनळिनादिक्षणे सम्पाधते , न तु नयां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना सम्पायन्ते । अतोप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति । यत्वादरदर्श्वनिमिति, तद्भोजनपक्षे (३)
प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मिन्यक्षे धर्मानवळोपस्तिस्मन् धर्मिणोपि न त्वेतावृता धर्मिनित्यता
सिद्ध्यतीति भावः । (४)नन्वतिथिमोजनोत्तरकाळता स्वामिमोजनस्य विहितेति कथमसी बास्यत इत्यत आह—''नाह्ति वज्यनस्यातिभारः'' (१० ८२४ पं० १) । सामान्यशास्त्रवाधायां विशेषशाखस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तन्निद्धरिणानियमस्तद्दछेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्॥४२॥

(५)यथैव यस्य पर्णमयी जुहू भैवति न स पापं श्लोकं श्रणोतीति । एतदनारभ्याधीतमन्यभिवरितकतुसम्बन्धं जुहूद्वारा कृतुत्रयोगवचनगृहीतं कृत्वर्थं सत्फलानेपक्षम् । सिद्धवर्तः
मानायदिशप्रतीतं न रात्रिक्षत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति । एवमन्यभिवरितकर्मसम्बन्धोद्धीः
थगतसुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षण(६)ः
फलकल्पनायालम् । परार्थत्वात् । तथा च पारमर्षं सूत्रम्—हन्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फः
लक्षुतिरर्थवादः स्यादि'ति । एवं च सति कतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते,

उच्यते । (७)युक्तं पर्णतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम् । न हि पर्णताडनाश्रया यागाः

⁽१) विध्येकवाक्यतापत्रोऽग्निहोत्रशब्दो गौणः सन् कर्तव्यसाद्दयं वक्तुं शक्तः कर्तव्यार्थविशेषण-परत्वात, अर्थावादगतस्तु सिद्धमर्थे विशिषन् सिद्धमेव सादृश्यं वक्तीति दूषणाभिपायः।

⁽२) 'प्राजापरयं चर्ठ निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति पु० मी० अतम् । तन्नातिदेशपाता अव-धातादयो द्वाराभावेपि पाकवस्कर्तव्या अचरी चरुशब्दस्याग्निहोत्रशब्दवद्धमीतिदेशकस्वादिति प्रापय्य दशमे कृष्णलाच्छूपयेदिति श्रीतः पाको द्वाराभावेपि कर्तव्यः, अत एव चरुशब्दोपि पाकयोगाद्विभक्तस्वाच सिद्धसा-वृद्यपरः सत्या गते। गोणस्वायोगादिति राद्धान्तः कृतः, तस्मात्रावधातादिशाविरिति । सोयमितदेशपाता-वधानादिवाधोदगस्याङ्गीक्रियते प्रकृते तु भोजनार्थभक्तातुवादादास्ति गतिरित्यर्थः ।

⁽३) यदा चैर्व भाजनिथमक्तिशितःवं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छन्दासिद्धं तदा 'पूर्वोदितिथिभ्योऽश्नीया दि'त्यायादरदर्शनं न भोजनकालादेरपकृष्य कालान्तरेऽग्निहोत्रविधिपरं किन्तु यदा स्वामी सुङ्के तदा भाजनस्य स्वकालादपकर्वेण तदाश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यापकर्वकामित्याह तद्वोजनपक्षे इति ।

⁽४) नतु स्वामिभोजनस्य स्वकालादपकर्ष एव युक्तः शास्त्रान्तरिवरोधात् अतः प्राणाग्निहोत्रस्यैव भोजनकालादपकर्ष इत्याशङ्कच परिवरति नान्वित्यादिना ।

⁽५) अनिस्यभोजनाभितपाणाग्निहोत्रवित्रस्यकर्मोङ्गाश्रितोपास्तीनां निस्यस्वभित्रायेण पूर्वपञ्च-साह यथेति । (६) 'आपयिता ह वै कामानां मवती'स्येतक्रञ्चणेत्यर्थः ।

⁽ ७) यस्य पर्णमयी जुहूभेवतीस्यायनारभ्य किञ्चिद्दव्ये कलमधीयते, एवं ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'यद्क्केन

दिनत् फलसम्बन्धमनुभवितुमईति , अन्यापारकपत्वात् , न्यापारस्येव च फलवरवात् । यथाह् 'रुत्पत्तिमत: फलद्शेनादि'ति । नापि खादिरतायामिव प्रकृतकतुसम्बन्धो यूप आश्र-यस्तदाश्रयः प्रकृतोश्ति अनारभ्याधातिस्वात् पर्णमयतायाः । तरमाद्वाक्येनैव जुहुसम्बन्धद्वः रेण पर्णतायाः कतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं क्षापयितुमईतीति तत्र वाक्यताः त्पर्यमवस्याश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसम्बन्धमपि गमायितुमहीते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसम्बन्धोपपत्तेः । उद्गीः षाद्याश्रयणं फले विश्वानं न बिरुष्यते । विशिष्ठविधानात् फलाय खलूद्गश्यसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । (१)नतु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्चतेरुद्धीथमिति तथा चाञ्जनादिष्विव सस्कारषु फलश्चतेरथैवादस्वम् । मैवम् । न-ह्यत्रोद्गीथस्योपासनं किन्तु तदवयवस्योद्धारस्येत्युक्तमध(२)स्तात् । न चोंकारः कर्माङ्ग मिप तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितम् । तस्मात्सक्तून् जुहोतीतिवाद्वीनियोगमञ्जन नोह्यारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्मायथा करबाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलः संयोगादनिस्यानि एवसुद्रीथायुपासनानीति द्रष्टथ्यम् । शेषसुक्तं भाष्ये—''न चेदं फलश्च-वणमर्थवादम।त्रमि"ति । (प्०८२६ पं ४) । अर्थवादमात्रस्वेडस्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्थया न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानोपदेशात् साक्षात्फलं श्रतीति । (३)अत एव प्रयाजादिषु नार्थंवादाद्वर्तमानोपदेशास्फळकल्पना । फलपरस्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पाराध्यनाफः करवं वक्त्रमहिति ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

(४) तत्तन्द्वस्यर्थाळोचनया वायुष्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तद्धीननिष्क्ष्यणतया तिह्वषः योपासनाष्यिमेषा । न चाध्यास्माधिदैनगुणभेदाद् भेदो, निह् गुणभेदे गुणवतो भेदो नह्याभिहोन् त्रञ्जहोतीति उत्पष्कस्याभिहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति । उत्पचमानकर्मसंगुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः। यथाऽऽभिक्षावाजिनसंगुक्तयोः कर्मणोनीत्पन्नकर्मसंगुक्तः। अध्या-स्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः । तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यकत्वविनिश्चयाः देकैव सक्तप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः।

राद्धान्तस्तु सत्यं विद्येकत्वम् , तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः, सायंगातःकालगुणभेदाद्यः

अञ्जनं करोति चल्लारेव भ्रातृभ्यस्य वृक्ते' इति फलश्चितः, 'यस्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतयज्ञस्य क्रियते' इत्यादिकर्माण च फलं श्रुयते, तत्र किमेते फजाविधय उत ऋत्वर्धपर्णतादिषु फलार्थवादा इति संदेहे 'खादिरं वीर्यकामस्य पूर्वं कुर्योदि'स्यादिवत् फलविधय इति पूर्वपक्षे प्राते पर्णतोदाहरणमालंब्य सिद्धान्तः प्रद-र्यते आचार्येण युक्तं पर्णतायामिस्यादिना ।

⁽१) क्रत्वङ्गाविशिष्टोपास्तिकियायां कलबाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदाक्षिपति नन्ति।

⁽२) व्यातेश्वासमञ्जलम् (३ अ०३ पा०९ सू७ इत्यत्र।

⁽३) वर्तमानापरेज्ञाद्विपरिणाममन्तरेण फलांबिद्धा विरोधमाह अत एवेति । प्रयाजादीनामफलस्के यस्प्रथमे काण्डे पारार्थ्येनोक्तन्तदिहापि स्वीकृतं, तद्वर्तमानापदेजस्य कलपरस्वे न ज्ञवयं निवेद्धिमस्यर्थः ।

⁽४) पूर्व फलमेदाकमाङ्गानां तद्वस्रोपाधनानां च नित्यानित्यत्वरूपः प्रयोगभेद खनतः,इड तु वायुपाण-योरभेदाच्त्यासिफलैक्याचोपाधनप्रयोगेक्यामित्याभिपायकं पूर्वपक्षमाष्ट तदिति।

येकस्मिन्नि अभिहोत्रे प्रवृत्तिभेदः, एवमिहापि अध्यातमाधिदैवगुणमेदादुपासनस्येकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् । "आध्यानार्थो ह्ययमध्यातमाधिदैवाविभागोपदेश" इति (पृ० ८२८ पं० ११) (१)अभिहोन्नस्येवाध्यानस्य कृते दिवतण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः । "एतेन व्रतोपदेशः' इति । (पृ० ८२९ पं० १) एतेन तत्वाभेदेन । एवकारक्ष वागादि-व्रतिन्दाकरणार्थः । नन्वेतस्य देवताय इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह् इत्यत आह "देवतिस्यत्र वायु"शिति । वायुः खत्वग्न्यादीन् (२)संवृण्य इत्य-ग्न्यादीनपेक्ष्यानविद्यन्नश्चिश्वयादयस्तु तेनैवाविद्यन्ना इति संवर्गगुणतया वायुर्गविद्यन्ना देवता । "सर्वेषामिभगमयान्नि"ति (पृ० ८३० पं० ५)(३)मिल्वितानां श्रवणाविशेषाद् इन्द्रस्य देवताया अभेदात । त्रयाणामिष पुरोखाशानां सहप्रदानशङ्कायामुत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराज-स्वराजगुणमेदात् , (४)याज्यानुवाक्याव्यत्यासिवधानाच यथान्यासमेव देवताय्यक्तारम् दानपृथक्तं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासिवधानमनुपपन्नम् । क्रमवित प्रदाने व्यत्यासिव-धिर्थवान् , तथाविषस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभृयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तद्पि ॥ ४४ ॥ पुर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानस्रवत् ॥४५॥

इह सिद्धान्तेनोपकस्य पूर्वपक्षियाः सिद्धान्तयति । (५)तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातः त्र्यपुचकानि । तथापि न तानि स्वातः त्र्येण(६) स्वातः त्र्यं प्रति प्रापः काणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातः त्र्यपुपोद्धलयन्ति । न चात्रास्ति स्वातः त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । (७)न चेदं सामर्थ्यं लक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातः त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमिभिधानस्य वार्थस्य वो स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे, यथा वो पञ्चना यजेतेति एकत्वः सङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्यायावः विद्यान्यस्य स्वातः स्तुस्यः

⁽१) यहुक्तमध्यात्मादिविभागस्योत्पन्नात्रिष्टवान विद्याभेदकःवामिति । सत्यं, न विद्याभेदः किन्त्वेक-स्यामेन विद्यायां ध्येयमदात्मयोगभेदं, यथाग्निहोन्नाभेदे उत्पन्नशिष्टैर्दध्यादिभिः न्नियमाणाः प्रयोगा भिद्यन्त एवमिङ्गपीत्याङ्गाग्निहोन्नस्येवेति । अग्निहोन्नस्य दाधितण्डुलादिवदाध्यानस्य कृते आध्यानार्थमयं पृथग्रुपदेश इति भावः। (२) संहर्गते ।

⁽३) देवताकाण्डाधिकरणस्य प्रधानभेदविषयस्य पूर्वपक्षं सिद्धान्तं चाह मिलितानामिस्यादिना ।

⁽ ४) त्रिपुराडाशेष्टी मथमपुरोडाशभदाने या याज्या सा पुनः भयोगे ह्नुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा पन्नायाज्या भवति । क्येंत्यांसमन्वाहेत्याभिहितम् , तत्थयोगभेदे घटते एकस्या ऋच एकस्मिन्मयोगे याज्यानुवाक्यात्वविरोधादित्याह याज्येति । भेषे कृते मयुज्यमाना ऋग्यांज्या अनुक्रंहीतिभेषानन्तरं मयुज्यमाना श्रियांज्या अनुक्रंहीतिभेषानन्तरं प्रयुज्यमानाङ्ग्वाक्या, याज्ञिका अस्यामिष्टा युगपद्वदानं क्ष्वंन्ति तिक्षिययते सर्वेषामाभिगमयज्ञवद्यतीति अभिप्रान्येणाह यथान्यासमिति ।

⁽५) पूर्वमेकप्रयोगासम्भवाद्वायुप्राणा प्रयोगभेदेन ध्ययावित्युक्तम्, इह तु मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेने-कप्रयोगत्वमाशङ्कावते । तत्र लिङ्गविरोधेन दुर्वलेन प्रकरणेन पूर्वपक्षातुत्थानमाशङ्काब तत्रेति ।

⁽६) प्रमाणाः तरानपेक्षया।

⁽ ७) नतु स्वातच्येणाप्यर्थस्य विनियोजकं त्रिङ्गं दृष्टं यथा शब्दार्थयोः सामध्यामित्याशङ्क्रयः प्रकृत-इतिङ्गस्य ततो वैषम्यामित्याह नचेत्यादिना ।

र्थेन नास्य विष्युद्देशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । (१)तस्मादस्रति सामर्थ्यलक्षणे विरोद्धिर प्रकरणमप्रस्यूहं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । (२)न च ते हैते विद्याचित एवेत्य-वधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति, येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत् बाह्यसाधन-तापाकरणार्थत्वादवघारणस्य । न च 'बिखया हैवं विद्श्विता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादयः द्वाक्यं प्रकरणमप्रबाधितुमहीति, अन्यार्थदर्शनं खल्वेतद्पि । न च तस्सातन्त्र्येण प्रापः कमित्युक्तम् । तस्मात्तदीप न प्रकरणविरोधायालमिति सांपादिका अप्येते अमयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । (३)द्वादशाहे तु श्रूयते 'अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मना गृहं गृहामी'ति । तत्र संशयः निकं मानसं द्वादशाहाद॰ **इरन्तर**मुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्योङ्गामिति । तत्र 'वावने द्वादशाहो मनो मानसिंग ति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन न्यपदेशाद् बाङ्मनसभेदवद्वेदः । निर्द्धतानि-(४) द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि तीनि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पलीसंयाः जान्तत्वाचाह्यां(५) 'पलीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति' च मानसस्य पलीसंयाजस्य पर-स्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेप्यवयुत्य(६) द्वादशसंख्यासमवायात् कर्थनिजजघन्ययापि वृस्या द्वादशाहे संज्ञाविरोधामावादिति प्राप्ते,

अभिधीयते प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदकात्वेऽह्यां सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्योक्षीयते । न त्वस्ति ताहकां प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोहरग्तरत्वं कल्पयितुमईति, अङ्गाङ्गभेदेः नापि तदुपपत्तः। अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः, देवदत्तस्येव दीवैः केशैः। पत्नीसंयाजान्तता तु यदाप्यौत्सिंगिकी तथापि दशमस्याह्वी विशेषवचनान मानसानि प्रहणासा-दनहबनाई।नि प्रक्रीसंयाजात्पराञ्चि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद् बचनामिति । 'एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमि'ति वचनात् दशमाहरङ्गता गम्यते । विसर्गोन्तोऽन्तवतो भर्मों न स्वतन्त्र इति । दशमेहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसंबन्धिनो दशमस्याह्वोऽङ्गं मानसामिति धर्मभीमांसास्त्रकृतोत्तम् । दशरात्रगस्यापि दशमस्याहोङ्गमिति भगवान्भाष्यकारः । श्रुत्यन्त-रबलेनाह "यथा दशरात्रस्य दशमेहन्यविवाक्य" इति (१० ८३२ पं० १२)। अविवाक्य इति दशमस्याह्यो नाम ॥ ४४-४५ ॥

अतिदेशाच्य ॥४६॥

नहि सांपादिकानामन्नीनाामेष्टकासु चितेनानिना किंचिदित साह्वयमन्यत्र कियानुप्रवे•

⁽ १) सामध्यां न्यार्थद्रज्ञनरूपद्विविधलिङ्गासम्भवात् [विरोद्धरि— विरोधकर्तरि ।

⁽ २) श्रुतिवाक्याभ्यां प्रकरणस्य विरोधमाञ्जूषाह नचेति ।

⁽ ३) पूर्वतः वासिद्धमानसम्बाधिकरणसदाहराति द्वादशाह इत्यादिना । मनोमयं—ध्यानभयग्रहमापादः गृह्णामीत्यर्थः।

⁽४) प्रकालितानि, अत एव गतरसानि रसवत्तापादकसहकारिमत्त्वेन द्वादशाहस्य श्रूयमाणत्वात् ।

⁽५) 'पत्नीस्रयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त' इति वचनादह्वां पत्नीसंयाजान्तत्वमत्र द्रष्टव्यम् ।

⁽६) एकदेशं विभज्य।

शात । तस्मादिप न स्वतन्त्र इति प्राप्ते ॥ ४६ ॥

विद्येव तु निर्द्धारणात् ॥४७॥ दर्शनाच ॥४८॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाघः॥ ४९॥ अनुबन्धादित्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वचद्दष्टश्च तदुक्तम्॥५०॥ न सामान्याद्प्युपलब्धेमृत्युवन्नहि लोकापत्तिः॥५१॥

अभिधीयते मा भूदन्येषां श्रुतिविश्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुतः विश्वदृद्देशेषु 'वचनानि त्वपूर्वश्वादिति' न्यायाद् विधिदक्षेतन्यस्तथा चैतेभ्यो यादशोऽर्थः प्रतोः यते तदनुक्ष्य एव स भवति, प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सान्तत्यं चावधारणं च फलभेदः समन्व थश्च पुरुषसंबन्धश्च । (१)न चास्य गोदोहनादिवत् कत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्म-पारतन्त्रयं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापाकरणार्थम् , स्वभावत एव विद्याया बाह्यानपेक्षत्वसिद्धः । तस्मात्परिशेषान्मानस्त्रह्वत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थम् भवधारणम् । (२)न चैवमर्थते सम्भवति चोतकत्वमात्रण निपातश्चितः पीडनीया । तस्मात् श्चितिकत्वमात्रण्यानि प्रकरणमपोच स्वातन्त्रयं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् । अनुबन्धातिदेशश्चत्यादिभ्य एवमेव विश्वयम् । ते च भाष्य एव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'कत्वक्चत्वे पूर्वपेष्टकाचितेन मनश्चिदादानां विकल्प' इति (३)तदनुत्यकार्थस्वेन दूषयिति ''न च सत्येव क्रियासम्बन्ध''इति (१० ८३६ पं० ८) ॥ ४७-५१ ॥

अपि च पूर्वापरयोभागयोविँद्याप्राधान्यदर्शनात् तनमध्यपातिनोऽपि तस्सामान्याद् विद्या-प्रधानस्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गस्विमत्याह सूत्रेण—

परेण च शब्दस्य ताहिध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम् । (४)अस्ति राजसुयः-'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति । तं प्रक्रस्यामनन्ति स्वेबिं नामेष्टिम्—आमेयोष्टाकपाळो हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादि, तां प्रक्रत्याः भिक्षायते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बाईस्पर्यं मध्ये निधायाहुति हुत्वाभिधारयेदादि वैद्यो वैद्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमि'ति । तत्र सन्दिह्यते—किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणसुत

⁽१) नतु फलार्थस्यापि ऋत्वङ्गाश्रितत्वादेकप्रयोगत्वं दृष्टामित्याञ्चङ्कचाहः नचास्येति । मनोवृत्तिष्य-ग्नित्वदृष्टिविधोरित्यर्थः ।

⁽२) नतु निपातानां चादीनामण्यतः प्राप्तार्थयोतकःवं दृश्यते एवमेवकारस्यापि इत्याञ्जंक्याह न चवित्रिति।

⁽३) पूर्वपश्चिसममित्रेतं क्रियानुभवेशमात्रं दृषितमधुना यदि सविकल्पं ब्रूयात्तदा सोपि दूष्यत इत्याह तद्तुल्यकार्यत्वेनेति ।

⁽४) दृष्ट्योति पदस्यचितं द्वितीयवेष्ट्यधिकरणमतुक्रामति अस्तीस्यादिना । बाईस्पस्य चरुमारनेये-न्द्रपुरोडाश्चर्योर्भध्ये निधायस्यर्थः ।

बाह्मणादीनामयं यागो निर्धायत इति । (१) अत्र यदि प्रजापालनरूप्टकोद्धरणादि कर्म राज्यं तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः, ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राजयस्य कर्त् राजसूयेन प्रकेति राजयस्य कर्त् राजसूयेन प्रवेते राजस्य स्थारसम्भवन्त्यविशेषेण ब्राह्मणश्चित्रयवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम् । सर्वन् एवते राजसूये प्राप्ता इति । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । (२) अथ तु राजः कर्म राज्यियिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजस्यपेक्षायामार्थेषु तत्प्रम् सिद्धरमावात् (३) पिकनमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय स्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां क्षत्रियजातो राजशब्दप्रसिद्धिर्वत्वधारणकारणमिति । क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजस्यप्रकरणं भित्ता ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथ्येव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि । तत्र वि तावरप्राप्ते ? नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेति भार्यामानद्याणां चाविवादः । तथाहि—ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्चेत्वचामरादिकाष्टक्षेषु राजपदमान्ध्रार्थाश्चितिवादं प्रयुक्षाना द्रयन्ते । तेनाविप्रतिपत्तिविप्तावप्यार्थान्ध्रप्रयोगयोर्थववराहः (४) वदायप्रसिद्धरान्ध्रप्रसिद्धितो बळीयस्त्वात् । (५) बळवदार्थप्रसिद्धितिरोधे त्वनपेक्षं स्थादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथंचित्रखनकुळान् दिवदन्त्वाख्यान्यान्वस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथ च यदि शब्दोप्यान्वस्य स्थादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथंचित्रखनकुळान् दिवदन्त्वाख्यान्वस्य स्वर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः ।

एवं प्राप्त उच्यते ।

(६) इपतो न विशेषोस्ति ह्यार्थम्लेच्छप्रयोगयोः । वैदिकाद्वाक्यशेषातु विशेषस्तत्र दार्शेतः ॥ तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः, कर्तृप्रयोगाद्वा कर्मणीति विशये

(१) तत्र प्राप्तिप्रकामराडामेति । यदि राज्यकर्ता राजा तदा त्रयाणां वर्णाना राज्यकर्तृकत्वाद्वाज्य स्रये च प्राप्तत्वेन तरङ्गावेष्टावपि प्राप्तीर्नेभित्तार्थत्वं ब्राह्मण इत्यादेर्थः।

(२) अप्राप्तिप्रकारमाहाथिति । येषां शब्दानामार्येषु न प्रसिद्धोर्थः, पिकादीनान्तेषां ।के निगमार्थेः प्राह्म उत्त स्टेडियाह्म । स्टियाह्म । स्टियाहम् । स्टियाहम् । स्टियाहम् । स्टियाहम् । स्टियाहम् । स्टियाहम् । स्टियाहम । स्टियहम । स्टियाहम । स्टियहम । स्टियहम । स्टियहम । स्टियह

(३) प्राप्ती सत्यां निमित्तार्थत्वं 'यदि ब्राह्मण' इंत्यादेः स्यादित्याह 'राज्यस्ये' त्यारभ्य 'तेनाविप्रातिवत्ते' रित्यन्तन ।

(४) यववराहविति । यवमयञ्चरुभविति वाराही उपानहावित्यत्र यववराहञ्चन्दयोम्लेंच्छे: पियङ्गुवा-यस्योः प्रयोगारार्थेश्च दीर्घस्करयोः प्रयोगात्तुल्यवलत्वाद्वभयोविकल्पनाभिधानप्राप्ती 'यत्रान्या ओवधय' इत्यादिवाक्यज्ञेवात् यथा दीर्घज्ञकरावर्थी तथेत्यर्थः ।

(५) नतु म्लेच्छप्रसिद्दिमात्रेण स्वित्रयजाती राजशब्दार्थ इति न ब्रूमो किन्तु 'गुणवचनवाद्यणादिभ्य' इति पाणिनिना गुणवचनेभ्यः गुक्लादिशब्देभ्यो बाह्यणादिशब्देभ्यश्च ध्यञ्ह्मरणाद्वाज्ञः कर्म राज्यमिति सिध्यति ततश्च स्वित्रयो राजस्यपातिकीक्षणादीनां राजस्य इति सिद्धान्तिमतमाशंक्याह पूर्वपक्षी बलवदार्थेति । प्रयोगमुला पाणिनिस्पृतिरार्थप्रयोगिविरोधेऽतन्यूला म्लेच्छप्रयोगमूला स्यादतो सुलबोधेन वाध्यस्यर्थः ।

(६) अनादिवृद्धव्यवहारकढत्वादीयम्लेच्छप्रयोगयोः स्वरूपतो न विशेषो यवादिश्चन्देषु तु वैदिकोक्त-बावयशेषानुगृहीर्तायप्रभिद्धेवलवन्त्वं राजशब्दे त्वार्यप्रभिद्धेने वेदानुग्रह इति द्वयोरिवशेष इति कारिकार्यः । (१)वैदिकवाक्यशेषवदिभयुक्ततरस्यात्र भवतः पाणिनेः स्प्रतेर्निर्णायते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामनाः (१)दिरादिमती चार्याणां प्रसिद्धः , गोगान्यादिशब्दवत् (३) । न च सम्भावितादिमद्भावा प्रसिद्धः , गोगान्यादिशब्दवत् (३) । न च सम्भावितादिमद्भावा प्रसिद्धः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते । गान्यादिशब्दप्रसिद्धेरनाः दिश्वेन गवादिपद्प्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तः । तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनुमतान्ध्रप्रसिद्धिबळीय स्त्वेन क्षित्रयत्वजातौ राजशब्दो गोण इति । क्षित्रयस्यैवाविकाराद् राजस्ये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्ठेरुत्कर्षः । (४)अन्वयानुरोधी यदिशब्दो न त्वपूर्वविद्यौ सित्रध्य तमन्यश्रयितुमहीते । अत एवाहुर्यदिशब्दपरिखागो रुच्यध्याहारकल्पनेति (५) । इयं च राजस्यादिषकारान्तरमेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतिस्मस्त्वधिकारेन्नाः व्यकामस्य त्रैवर्णिकस्य सम्भवात् प्राप्तीनीमतार्थता नाह्यणादिश्रवणस्येति दुर्वरैवेति ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात्॥ ५३॥

अधिकरणतालर्थमाह—'इहे'वि (१० ८३८ पं० १७)। समर्थनप्रयोजनमाह— "बन्धमोक्षे"ित। असमर्थने बन्धमोक्षें। विकारमावमाह—''न ह्य सती''ति। अधरतः नतन्त्रोक्तेन पैनिहरूर्य चोद्यति—''निह्व''ति (६० ८३९ पं० १)। परिहर्रति— "उक्तं माध्यक्तते'ति। न स्त्रकारेण तत्रोक्तं येनपुनरुक्तं मवेदिप तु भाष्यकृतित अत्रः स्वस्यैवार्थः यापकर्षः प्रमाणलक्षणेषयोगितया तत्र कृत इति। यत इह स्त्रकृद्धस्यस्यत एव अग्वतोपवर्षेणोद्धारोऽपक्षंस्य कृतः। विचारस्यास्य पूर्वोत्तरन्त्रशेषमाह—''इह चे'गित। (६)पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह—''अपि चेग्वि। नन्वात्मास्तिरवोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां कि तदाक्षेपेणस्यत आह—''आस्रेपपूर्विका ही'ति। आक्षेपमाह—''अत्रेके देहमात्राः समद्विन' इति। यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेजोवायुषु न चैतन्यं हृष्टं, तथापि का-याकारपरिणतेषु भविष्यति। न हि (७)किण्वादयः समस्तव्यस्ता न मदना हृष्टा इति मिद्रराः कारपरिणता न मदयन्ति। अहमिति चानुभवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते, (८)न तु तदः तिरिकाः तदिषष्ठानः कुण्ड इव दधीति। अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्योः पपत्तिरहमः स्थूलादिमिः। न जातु दिधसमानाधिकरण्योन मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्य-

⁽१) ऋविशेषसुक्ता म्लेच्छप्रसिद्धे राजशन्दविषये विशेषं दर्शयनाह वैदिकेति। स्मृत्यतुगृहीत-म्लेच्छप्रयोग आर्यप्रयोगाद्दलीयानित्यर्थः। (२) सुख्या।

^{ं (} ३) गावीत्रान्दो द्यात्रावस्या प्रयुक्तो न गोत्रान्दस्य गौणत्वमापादयति यथा तथेदमपीति भावः ।

⁽४) नतु ब्राह्मणादिवाक्यानामपातब्राह्मणादिपापकत्वे यदिशब्दविरोध उक्त इति, तत्राह्मन्ययति । अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो निपातस्ते चोत्स्रर्गतः प्राप्तिमपेक्षन्ते, अपाते चार्थे वाक्याहम्यमाने यदिशब्दो भंजनीय इत्यर्थः ।

⁽५) व्यवधानेन सम्बन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ्' इति शेषः । यदि राचयेत कलं मे स्यादिति तिईं ब्राह्मणो यजेतेति रुच्यध्याहारकल्पनात्र विधित्वस्रातिरित्यर्थः ।

⁽६) मनश्चिदादीना पुरुषार्थस्यमनुपपत्रं देडन्यतिरिक्तस्य तत्फलभोक्तुरभावादित्याचेपलक्षणाभित्यर्थः।

⁽ ७) मदिरारंभकद्रव्यविशेषः । मदना-मदकर्णाः ।

⁽८) नन्वडमिति प्रत्यक्षे देडाश्रित भारमा भासते हतः कथ देडो हचेतन इत्यनुमानस्य वाधस्तनाड निविति। स देडो हिषछानं यस्य स तदिष्ठानः, कुण्ड इव दक्षीति वैध्यर्म्यवृष्टान्तः, यथा कुण्डे दध्याश्रितं तदिति-रिक्तं प्रतीयते नैवमात्मा देडाश्रितो हमिति प्रतीयते इत्यर्थः।

मनुभवन्ति सितं मधुरं कुण्डमिति(१)। न चात्रत्यक्षमात्मतत्वमनुमानादिभिः शक्यमुने-तुम्। न खल्वत्रत्यक्षं त्रमाणमस्ति। उक्तं हि—

(२)देशकालादिङ्गाणां भेदाद्भिषाष्ठ शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्राविद्धिरतिदुर्लभा ॥ इति ।

(३)यदा च डपळिडियसाध्यनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्ययंगितः, लद्धा केन कथा दृष्ट्यभिन्नास्य चारस्य चार्वस्य, अर्थापत्तेम्बात्यन्तपरोक्षार्थंगोचराया, उपमानस्य च सर्वेकदेशसाद्द्यविकित्व-तस्य, सर्वसाद्ध्ये तत्वात्, एकदेशसाद्ध्ये चातिप्रसङ्घात्, सर्वस्य सर्वेणोपमानात् । सात्रस्तु हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः । चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीरामिन-तया द्द्यमानः शरीरचर्म, एवं प्राणः द्वासप्रद्वासादिह्यः शरीरचर्म एव । इच्छाप्रयत्नाद्यस्य ययप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपळ्वेः सति शरीरे भाषात् अन्तः शरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । (४)शरीरातिरिक्त आत्मिन प्रमाणाः भावात् शरीरे च सम्भवात् शरीरमेवेच्छादिमदारमेति प्राप्ते ॥ ५३॥

(सु॰) व्यातिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलव्धिवत् ॥५४॥

उच्यते—(५)नाप्रस्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कृतो भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति । प्रस्यक्षं हि लिङ्गादिक्पमात्रप्राहि नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमईति। न हि ध्रुमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थंसंनिकषादंप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमईति, किन्तु देशकालावस्थाः
क्ष्यभेदेन व्यभिचारोरप्रेक्षया, न चैतावान् प्रस्यक्षस्य व्यापारः सम्भवति । यथाहुः—'नहीदः
मियतो व्यापारान् कर्षु समर्थं संनिहितविष्ययक्लेनोरपत्तरिवचारकत्वादि'ति । तस्मादिसम्बानिः
च्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेमम् । (६)अपि च प्रतिपक्षं प्रमासमपहायाप्रतिपन्नसन्दिगधाः प्रेः
क्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैवामित्यंमावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः, न खल्वेते गौरत्वादिवत प्रत्यः
क्षाविद्यः प्रतिपाद्यन्ते । न चैवामित्यंमावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः, न खल्वेते गौरत्वादिवत प्रत्यः
क्षाविद्यः, किन्तु वचनचेष्ठादिलिङ्गानुमेयाः। न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिद्ध्यन्ति । न पुंः
सामित्यंभावमविज्ञाय यं कंचन पुरुष प्रतिपिपादिथवतोऽनवघेयवचनस्य प्रेक्षावता नाम ।
(७)अपि च पश्चोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलश्चपर्यामलायां भृवि प्रवर्तन्ते, परिः
इरन्ति चात्र्यानतृणकण्यकार्श्राणीम् । नास्तिकस्तु पशोरिप पश्चरिष्टानिष्टसाधनमिवद्वान् ।

⁽१) एवमात्माश्रिता ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयस्त् यदि देह आत्मानं प्रत्याश्रयः, प्रतीयन्ते च तस्मात्र देह आत्माश्रयः किन्त्वात्मेवेति चार्वाकाद्ययः।

⁽२) देशेति । देशकालावस्थादिस्वरूपाणां भेदेन भित्राष्ठ शक्तिष्ठ सतीष्ठ व्याप्तिग्रहणदेशादावरने-र्भूमजननशक्तिसत्त्वेऽपि अनुमानदेशे तदभावसंभवशक्याऽरन्यादीनामनुमानेन धूमादिलिगेन प्रसिद्धिरति-दुर्वलेति कारिकार्थः । (३) आगमेनापि देहातिरिक्तात्मसिद्धिनैत्याह यदीति ।

⁽ ४)नन्वन्तःश्वरीरप्रदेशाश्चितत्विमच्छादीनामप्रत्यक्षमिप यथा कल्प्यते एवमात्माश्चितत्वमिप कल्प्यताः मत आह श्वरीरिति । अत्यन्ताप्रमितात्माश्चितत्वकल्पनापेक्षया प्रमितदेहाभ्यंतरदेशे इच्छादयः धन्तीति कल्पनं वरमित्यर्थः । (५) उक्तामनुमानादिप्रमाणाासिद्धं परिहरन्नाह नापत्यक्षमिति ।

⁽६) प्रमाणा तराभ्युपगमे तदप्रामाण्यो किन्यहितस्यक्ता व्याघाता तरमाहापिचेति ।

⁽ ৯) एवं प्रतिज्ञान्याघातं कथाप्रवृत्तिन्याघातं च चार्वाकस्य दर्शयित्वा लोकयात्रान्याघातसाह अि -चेति । आश्यानं किंचिच्छुष्कम् ।

न खन्विस्मन्नतुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवित । न (१) च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुक्षीत, शाब्दस्यार्थस्याप्रस्यक्षरवात् । तदेव मा नाम भूनास्तिकस्य जनमान्तरम-हिमन्नेव जन्मन्युपरिथतोऽस्य मूकश्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो महान्यरकः । पराकान्तं चात्र सूर रिभिः । (२)अश्यन्तपरोक्षगोचरा वान्ययानुपपद्यमानार्थप्रमवार्यापत्तः, मृयःप्रामान्ययोगेन चोपमानमुपपदितं प्रमाणलक्षणे । तदत्रास्तु तावश्त्रमाणान्तरं, प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीराति। रिक्तमालम्बत इत्यन्वयन्यतिरेकाभ्यामनधार्यते । योगव्याप्रवत् स्वप्नद्शायां च शरीरान्तरपः रिमहाभिमानेप्यहंकारास्पदस्य प्रत्यभिक्षायमानत्वमित्युक्तम् । (३)सूत्रयोजना तु न त्वन्यति-तिरिक्तः किन्तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्भावामावित्वात् । चैतन्यादिर्थदि शरीरगुगः ततोऽनेन विश्वेषगुणेन भवितष्यम् , न तु संख्यापीरमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणेन तथा च ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः । नहास्ति सम्भवः भृतं च रूपादिः रहितं चिति । तस्माद्भुतविशेषगुणह्यादिवैधम्यात् न चैतन्यं शरिरगुणः(४) । एतेनेच्छादी-नां शरीरविशेषगुणस्वं प्रत्युक्तम् । एवं प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव, तथापि न देहमात्र प्रभवाः, श्वतावस्थायामि प्रमङ्गात् । तस्मायस्यैते अधिष्ठानाहेह्यमा भवन्ति स देहाति-रिक्त आत्मा। अदछकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयस्यानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति । वैधम्यान्तरमाह—"देहधर्माश्चे"ति (पृ०८४० पं०१५) । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा ह्या यथा क्यादयः । (५)इच्छादयस्त स्वप्रत्यक्षा एवेति देह्वर्मवैधर्मम् । तस्माद्पि देहाः तिरिक्तधर्मा इति । (६)तत्र यद्यपि बैतन्यमपि भूतविशेषगुणः, तथापि यावद्भूतमनुवर्तेत । न च मद्शक्त्या व्यभिचारः, सामर्थस्य सामान्यगुणत्वात् । (७)अपि च मद्शक्तिः प्रति-मिद्रावयवं मात्रयाऽवतिष्ठते, तद्वेहहेऽपि चैतन्यं तद्वयवेष्विप मात्रया भवेत्. तथा चैकस्मि-न्देहे बहुवः चेत्रयेरन् । न च बहुनां चेतनानामन्योन्याभित्रायानुविधानसम्भव इति

⁽१) एवमतुमानविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरेष्टानिष्ठसाधनत्वेनातुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्य शब्दप्रामाण्यमपि स्वीकारयन्नाह नचेति ।

⁽२) यज्ञक्तमदृष्टव्यातिकार्थोपिकस्यन्तपरोक्षार्थविषयत्वादममाणमिति तन्नाहात्यन्ति । व्यातिदर्शः नामावेपि अन्यथातुपपयमानस्फोटादैकार्यक्रपार्थजन्यार्थापिकः ज्ञावत्यादिविषया स्यादेवेति मावः । यञ्च स्विकिश्चित्साद्वरयाभ्यातुपमानं दृषितं तन्नाहं भूय इति । सर्वात्मना किञ्चिन्मानेण वा साद्वयज्ञानं नोपमान-सामग्री किन्तु भूयःसामान्ययोगज्ञानम् , तच गोगवयोदेरवेति नोपमानस्वण्डनसम्भव इत्यर्थः ।

⁽३) एवमनुमानादिशामाण्यं समध्योभयसम्मतप्रत्यक्षेण देशातिरिक्ताश्मसाधनं कृत्वाऽनुमानेनापि सूत्र-व्याख्यानद्वारा तदाह सुत्रेति ।

⁽४) अत्र ज्ञानं न त्रारीरविशेषगुणोध्यावद्देहमावित्वात् घटवदिति प्रयोगो हरुव्यः।

⁽५)। अनेन विमता इच्छादयो न देवदसदेहाविशेषग्रणाः ग्रुणस्वे सति देवदस्तेतरप्रत्यक्षरितःवात् घटवदिस्यनुमानप्रयोगः स्चितः। यथपि घटादयः परप्रत्यक्षास्तथापि ग्रुणस्वे सतीति विशेषणात्र दृष्टान्ते साधनवैकस्यम्।

⁽६) यदुक्तं पूर्वपश्चिणा भूतेष्वयाबद्भूतमान्यपि चैतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मद्शक्तिवदिति, तदपि न, चैतन्यस्य भूतविशेषग्रणश्चेन याबहेहभावित्वानुमानवद्यःबद्भूतमावित्वानुमानान्मदशक्तेश्च विशेष-ग्रणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधय्यादित्याशयेनाह तत्रेति ।

^{🌂 🖜)} मदशक्तिवचैतन्यस्य परिणामधर्मत्वाङ्गकारियाद्वापिचेति ।

एकपाश्वनिषद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विरुद्धादिकियाभिमुखाः समर्था अपि न इस्तमात्रमपि देशमातिपतित्र सस्दन्ते । एवं शरीरमि न किंचित्कर्तु मुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धः र्मधर्मिमभावः शक्यो विनिष्वेतुम् । मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेध्वन्वयात् . अपि श्वन्वयः व्यतिरेकाभ्याम् सन्दिरमञ्चात्र व्यातेरेकः । तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह- "अचि च स्रति तावादि''ति (पृ॰८४१ पं॰१ दृषणान्तरं विवस्रुराक्षिपति--"किमात्मकं चे॰ ति"। (१)स एवैकप्रन्थेनाह—"नहीति"। नास्तिक आह—"यदनुभवनिम"ति। यथा हि सूतिपरिणामभेदो इपादिने तु भृतचतुष्टयादर्थान्तरम्, एवं भृतपरिणामभेद एव चैतन्यम् , न तु भृतेभ्योऽर्थान्तरम् ,येन पृथिन्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानीति प्रातिज्ञान्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति - चतुर्णामेव भूतानौ समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्वान्त-रं यस्य परिणामो कपादयोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मस्वं निरस्तम्। तथाप्युपपत्यन्तराभिधित्सयाह तत्तहीति। (२)भृतधर्मा इपादयो जङत्वाद्विषयाः एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केवांचिद्विषयाणामि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वारमनि वृत्तिविरोघात्। न चोपळब्धावेष प्रसङ्गस्तस्या अजङायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात्। कृतोपपादनं चैतत्पुरस्तात् । उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति-"यथैवास्या" इति । (३) वपल विषमाहिण एव प्रमाणात् श्रीरव्यतिरेको ऽध्यवगम्यते, तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्यः थेन भृतघर्नेभ्यो जडेभ्यो बैलक्षण्येन | ब्यतिरेकनिश्वयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकीपलिश्वर्भुः तेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मिन प्रमाणाभाव इत्यत आह — "उपलाब्धिस्वरूपमेव च न आतमे"ति । (४)आजानतस्तावदुपलाध्यमेदो नातुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः । न चो॰ पलिबिवयतिरेकिणां विषयाणां प्रथा सम्भवतीत्युपपादितम्(५) , न च विषयभेदमाहि प्र-माणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामस्माभिः। एवं च सति विषयक्षपतद्भेदावेव सु दुर्लभाविति दुरनिरस्ता विषयभेदादुपलाविष्यभेदार्कथा (६)तेनोपलक्षेरपलव्यृत्वमि न ताः रिवकम्, किन्त्वविद्याक्षत्पितम् । तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरमेद इत्याह-"अहमिद्मद्राः क्षामिति चे"ति । न केवलं तारिवकाभेदािष्ठात्यस्वमताारिवकादिव नित्यस्वमेवेति तस्यार्थः । ^{६१}स्मृत्याद्यपपत्तेश्च''। नानारवे हि नान्येनोपलब्वेडन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिरुपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायातुभाषते—"यन्तूकमि"ति । यो हि देहन्यापाराहुपलः विधरुणयते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं द्राणम्—"न चात्यन्तं देहस्ये"ति (१०८४२ पं० ५)। प्रकृतसुपसंहरति—"तस्मादनवद्यमिति ॥ ५४॥

अङ्गावबद्ध। तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

(७)स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाखं वि

⁽१) आखेता एव।

⁽२) अत्र देवदत्तचैतन्यं न देवदत्तदेहधर्मः तद्गाहकत्वायज्ञदत्तेचेतन्यवदित्यनुमानप्रयोगो दृष्टन्यः।

⁽ ४) देहधर्मत्ववोधकानुमानस्य वाधितत्वमाहोपल्लिधग्राहिण एवेति । (३) स्वभावतः

⁽ ५) अध्यासमाध्ये । प्रथा-प्रकाशः । विषयाभावे कैरुपाधिभिरुपळच्धेर्भेदं इति तात्पर्यम् ।

⁽६) नतु विषयामावे उपलब्धरुपछब्धृत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्ष्योपलब्धरिष्ठप्रसङ्गतामाह तेनेति ।

^(🤏) उद्गीथादीनां सर्वजााखास्वेकत्वात् कथमुपासनन्यवस्थाशङ्कात आह स्वरादीति ।

हिता भेदेन। तत्र संशयः-कि यहिमन्बेदे यदुद्गीयादयो निहितास्तेषामेव तहेदिनिहिताः प्रत्ययाः उतान्यवेदिनिहितानामप्युद्गीयादिनां ते प्रत्यया इति । कि ताबरप्राप्तम् १ 'ओमित्यक्षरमुद्गी अमुपासीते'ति उद्गीयश्रवणेनोद्गीयसामान्यमवगन्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तियै वाकाङ्क्षायां स्वशासाविहितस्य विशेषस्य सिष्ठानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिहत्ते शासान्तरीय सुद्गीथान्तरमपेक्षते । (१)न चैवं सिक्षपानेन श्रुतिभीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपवाचेत ततः श्रुति पीडयेत् न चैतद्दित, नहयुद्गीयश्रस्यभिहितस्रिक्षते सामान्यविशेषी बाधिती, स्वशासागतयोः स्वीकरणात् शासान्तरीयास्वीकारेऽपि । ययाहुः---

(२)जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते । कृष्णाहि यदि मुखामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ॥

एवं प्राप्ते, उच्यते—उद्गीयाङ्गावबद्धार्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवर्ते । रत् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन् , उद्गीयभित्यादिद्यामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्तं भवकि (३)युक्तं ग्रुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामि सिष्ठाधानात् ग्रुक्लश्रुक्तं विशेषत् इति, विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समिभव्याहारस्य, अन्यया तद्वप्रयत्ते । [४]न च स्वार्थमस्मार्यित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विश्विष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपवाधितुमुस्त्वते । मा च वाधि प्रयोजकामावेन स्वार्थस्मारणम्पीति युक्तम्, आविश्वप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिष्नेव विशेषे अवस्थापनम्, इह तृद्धीयश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् सङ्कोचे प्रमाणं किश्विष्ठास्ति । न च स्विश्विमात्रमपवाधितुमहिति(५), श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषणामिन्याः श्रुतेरेकस्मिष्ठवस्थानं पीडेव । तस्मात्सर्वीद्धीयविक्षयाः प्रत्या इति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

(६)विरुद्धमिति नः क सम्मत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते, उपलब्धं च मन्त्रादिषु शाः खान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धिश्वम् , तद्वदिहापीति दर्शनादिवरोधः। एतच दर्शितं माध्येण सुगमेनेति ॥ ५६॥

⁽१) नर्नु सामान्यश्रातिबाधेन कथं सात्रिकेः स्थानात् स्वज्ञाद्धागत उपासनानियम इत्याज्ञद्भग्रह न-चैवामिति । उज्ञीयपुपास्रोतेत्यत्रोज्ञीयश्रुतेरुज्ञीयसामान्यं वाच्यम्, उज्ञीयन्यक्तिरुक्षा, स्वज्ञाद्धागतोज्ञीयन्यक्रयु-पादाने च सामान्यस्य प्रतिन्यक्तिसमातेः सामान्यविज्ञेषो द्वावि श्रुत्वर्थो गृहीतो तत्र कथं श्रुतिबाध इत्यर्थः ।

⁽२) पटं गुक्रमानयेति प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिलक्षिता ग्रुक्कपटन्यार्क्त गृहीत्वा कृष्णाद्पिट-भ्यक्ष्यनन्तरं यदि मुक्कामस्तत्र तदा का श्रुतिरस्माभिः पीद्यते, न कापीति महोक्तकारिकार्थः।

⁽३) पटमिति सामान्यश्रुतः संनिधिमात्रात्र सङ्कोचोऽपि तु शुक्रमिति सनिहिताविशेषवलेन, मक्ते तूपासनविधाद्धत्रीथादिसन्निधिमात्रं न तु स्वरादिभिन्नमसुकसुद्रीथसुपासीतेति विशेषाविषया श्रुतिविद्यते, इतंश्र दुवैकं सन्निधिमपवाध्य सामान्यश्रस्या सर्वशाखास्पासनोपसंहार इति सिद्धान्ताशयमाह युक्तामिस्यादिना ।

⁽१) यथेवं किमर्थ तर्हि पदैः पदार्थाः स्मार्थन्ते अत आह नचेति । पदार्थस्मारणं वाक्यार्थबोधनाय द्वारमित्यर्थः ।

⁽ ५) श्रातिमिति शेषः । यदुक्तं सन्निहितव्यवस्युपादानेऽपि न सामान्यश्रुतेः पीडेति तन्नाह श्रुतिरिति ।

⁽ ६) सिन्निधिविरोधाङ्गीकारेण श्रुत्या सान्निधिवाधः उक्तः इदानी विरोध एव नास्ति अन्यत्रापि दर्शना-दित्याह विरुद्धिमतीति

भूम्नः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च द्रश्यति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरिवयायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं च उत समस्तोपासनमेवित ।

तत्र 'दिवमेव भगवो राजिन्नित होवाचे'ति प्रत्येकसुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फळवरवाम्नानात्
समस्तोपासने च फळवरवश्रुतेः उभयथाप्युपासनम् । (१) न च यथा वैश्वानरीयेष्टो 'ध्यदधाकपालो भवती''त्यादीनामवशुत्यवादानां प्रत्येकं फळश्रवणेऽिष अर्थवादमात्रत्वं 'वैश्वानरं
द्वादशकपालं निवेपेदि''त्यस्येव तु फळवरवमेवसन्नापि भवितुमहंति, तत्र हि 'द्वादशकपालं
निवेपेदि''ति विधिभक्तिश्रुतिर्यदधाकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि
त्वपूर्वश्वादिति विधिकत्यना, अवशुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः, इह तु समस्ते व्यस्ते च
वर्तमानापदेशस्याविशेषात अग्रह्ममाणविशेषतया उभयन्नापि विधिकत्यनायाः फळकत्यनाः
याख भेदात , निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः, श्यामः श्वा आहुः
तिसभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्ते,

डच्यते—(२) समस्तोपासनस्यैव जायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेशः स्वमुभयत्राप्यविशिष्ठं तथापि पौदांपर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः, तथाहि—प्राचीनशालप्रमृतयो वैश्वानस्विद्यानिर्णयायश्वपति कैकेयमाः जग्मः, ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासनिन्दापूर्वं तन्निवाः स्णेन समस्तोपासनमुपसंश्रहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनस्यैव पासनपत्तैव सन्दर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्वहुफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय, समस्तोपासनस्यैव पु फलवत्वमिति सिद्धम् । एकदेशिक्याल्यानमुपन्यस्य दृषयति—"केचित्वन्ने"ति । (पृ० ८४६ पं०) सम्भवत्येकवाक्यस्व वाक्यभेदस्यान्याव्यस्वात् नेहसं सुत्रव्याल्यानं समश्रसित्यर्थः ॥ ५७॥

नानाशब्दादिभेदात्॥ ५८॥

(३) सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम्, सम्प्रति तु सर्वासामीश्व-रगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा, एवं प्राणादिगोचरास्विति विचारायितव्यम्। (४)नतु

⁽१) व्यस्तोपाधनफलश्रवणस्य समस्तोपाधनस्तुस्यर्थस्वेनान्यथासिद्धमाशङ्कवाह नचेत्यादिना । एवमन्नापि न च भवितुमईतीत्यन्वयः । वैश्वानरं द्वादशक्तपालं निर्वपेत्युने जाते द्वरयुपक्रम्य 'यदशक्तपालो भवति ब्रह्मवर्षसेन पुर्व पुनाती'त्यादिना कपालिबेशेषेषु कलविशेषानभिषाय 'द्वादशक्तपालो भवती'त्यादि सम्मान्नातम् , तन्न यदापि द्वादशत्वे इत्वादीनामन्तर्भाषो वस्तुतः तथापि न परिच्छेदकत्वम् , तस्मादप्राप्तत्वा-द्विश्वावश्वावश्वावश्वादिग्रुपविधानामिति पूर्वपक्षे, उत्पाचिश्वष्ठद्वादशत्वविरोधान्न प्रकृतकर्मण्यश्वादिग्रुपवि-धिरिति सिद्धान्तितम् प्रमाणलच्चणं, तथाच तन्नाष्टत्वादीनां स्तुत्यर्थन्विह तु नेवं भवितुमहतीत्यर्थः। कुतं इत्यत आह तत्र द्वीत्यादिना । वैश्वानरोपासने तु समस्ते व्यस्ते च विभेः कल्पनीयत्वात्कामशब्दस्य काण्य-अवणात्कालस्वकल्पनायाश्वावशेषान्धवनं विधिकल्पनमिति भावः।

⁽२) उपक्रमोपसंहारयोरेकविद्याविषयःवेनैकवाक्यतावगमात्र व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति समस्त्रेति ।

^{े (}६) निविद्देव विद्यानी भेदनिरूपणे प्राक् तदसिक्केर्रणोपसंडाराचिन्तनमसङ्गतमित्याश्चङ्कचाड सिद्ध-भीति । (४) अधिकरणानारम्ममाशङ्कमानो रूपमेदाहिदाभेद इति सदृष्टान्तमार्डे नतु यथेस्यादिना ।

यथा प्रत्ययामिधयाया अपूर्वभावनाया(१) आजानतो भेदाभावेऽपि धात्वर्धेन निक्ष्य-माणत्वात् तस्य च यागादेभेदाशकृत्यर्थयागादिधात्वर्थातुबन्धभेदाद्भेदः, तदनुरक्ताया एव तस्याः प्रतीयमानत्वात् , एवं विद्यानामपि द्धपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेऽपि तत्तरस्ययसङ्करुपत्वा-दिगुणोपधानभेदाद्विद्याभेद इति नास्त्यभेदाशङ्का ।

उच्यते — युक्तमनुबन्धभेदारकार्यक्षपाणा(२)मपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धक्ष्यत्वाद्गुणानामपि सत्यसङ्कल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्याप्ठ । निह विशालवक्षाश्रकोरेक्षणः क्षत्रिययुवा दुश्च्यवनधर्मेति(३) एकत्रोपदिष्टोन्यत्र सिंहास्यो दृष्टकन्धः स एवोपदिश्यमानश्रकोरेक्षणत्वाद्यपजहाति, न खल प्रत्युपदेशं वस्तु भियते, तस्य सर्वत्र ताह्वस्थ्यात्, अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत्, निह वस्तु विकल्प्यत इति । तस्माद्येशाभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् ।

एव प्राप्त उच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किन्तु (४)तद्विषयान्
सुपासनाभावनां विद्वति, सा च कार्यक्षपा । (५)यविष चोपासनाभावना उपासनाधीनिनकपणमुपास्यं चेरवरादि व्यवस्थितकपम्, तथाप्युपासनिविषयीभावोऽस्य कदाचित् कस्यचित्
केनचिद्रूपेणस्यपितिष्ठित एव । यथैकः क्षीकायः केनचिद्र्द्र्यतया केनचिद्रुपगन्तव्यतया
केनचिद्रपत्यतया केनचिन्मातृतया केनचिद्रुपेक्षणीयतया विषयीकियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः,
एविमहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विषयतां नातिकामन्ति(६) । न च तत्तद्गुणतः
योपासनानि गुणभेदान्न भियन्ते । (७)न चामिहोत्रमिवोपासनां विघाय दिधतण्डुछादिगुणविद्वि सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणविधियैनैकशास्त्रवं स्थात् , अपि तूर्यत्तावेवोपासनानां तत्तद्गुणविश्विष्टानामवगमात् तत्रागृह्यमाणविशेषतया सर्वांसां भेदस्तुल्यः । (८)न च समस्तशास्ताविद्वित्यर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः। तस्माद्भेदः। न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामाद्य इति । केचित्वछ गुणाः कामुनित् विद्यासु समानास्तैनैकविद्यात्वे आवर्तयितव्याः,
एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायमुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तिरिति ॥ ५८॥

विक्ल्पो विशिष्ठफलत्वात् ॥ ५९ ॥

(९) आभिहोत्रदर्भपौर्णमास्यादिषु पृथगिषकाराणामिष समुच्चयो दृष्टो नियमवान् , तेषा

⁽१) अपूर्वभाषनपुरुषप्रवृत्तेः । धारवर्थेनेति । यजेतेत्यादै पर्ययार्थभूतभावनाया धारवर्थेन यागादिः ना निरूप्यमाणत्वादिस्यर्थः । (२) साध्यरूपाणाम् ।

⁽३) इन्द्रसमानधर्मः। (४) वस्तुविषयाम् । उपाधनाभावनां उपाधनानिष्ठाम् ।

⁽५) उपासकप्रवृत्तेरुपासनाधीननिक्रपणत्वेष्यभेदमाशङ्कते यद्यपि चेति ॥ अस्येश्वरादेः कस्यचिद्वि शोडवकलादेः कदाचित्तत्तदुपास्तिसमये केनचित्तत्यकामत्वादिना च रूपेणोपासनविवयमावः इत्यर्थः ।

⁽६) नतु सस्यकामस्वादिगुणानामुपास्यस्वेन कार्यक्रपत्वाचकोदेश्वणस्वादिभ्यो वैषम्पेऽपि न विद्याभेद-कस्वम् गुणिन एकस्वाद्गुणानां चोपक्रजनत्वादत आह नचेति । छश्चामरादिगुणभेदेन राज्ञोपास्तीनामिकः तत्तदगुणवन्त्वक्रपेणोपासनाभेद एवेत्यर्थः ।

⁽ ७) नतु गुणभेदेऽपि कर्मेक्यवदुपाधनैक्यं कुतो न स्यादत आह नचिति ।

⁽८) अशक्तेश्व न सर्वेषासनैक्यमित्याह न च समस्तेति।

⁽९) अइंग्रहोपास्तीनां यथाकाममनुष्ठानामिति पूर्वपक्षायिष्यन समुचयानियमेन किमिति पूर्वपक्षके

निल्यावादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मानासां समुच्चयनियमः । तेन समानफळानां द्र्शयोर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकरुपः फळभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि सम्भवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषामुपास्यसाक्षास्करणसाध्यस्वास्फळभेदस्यैकेनोपासः नेनोपास्यसाक्षास्करणे तत एव फळप्रतिकामे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षास्करणस्याः तिश्यसम्भवस्योपायसङ्कैरणि ताद्वस्थ्यात , तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फळावाप्तेः । उपासनाः निरामसासे च चित्तकाप्रताव्याषातेन कस्यचिदुपासनानिष्यत्तिरह विकर्प एव नियमवानिति राह्यन्तः ॥ ५९॥

काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरत्र वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥

(१) यास्पाधनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमहश्रेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपौर्णः मासादिवत पुरुषेच्छावरोन विकल्पसमुच्चयाविति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१॥ शिष्ठेश्च ॥ ६२॥

तिनर्द्धारणानियमस्तर्ष्टेः पृथक्ष्यप्रतिबन्धः फलिमित्यत्रोपासनासु फल्रश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां कत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाश्चक्य पुरुषार्थतयेकप्रयोगवचनप्रहणामावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नेकप्रयोगवचनप्रहणं
भवति।ति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यविष्ठते । (२)यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न
स्वतन्त्रा मवितुमहीन्त, तथा सति हि कत्वर्थानान्नितत्या कतुप्रयोगाद्धहिरप्यमुषां प्रयोगः
प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः १ कत्वर्थान्नितत्या कतुप्रयोगाद्धहिरप्यमुषां प्रयोगः
प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः १ कत्वर्थान्नित्रतानामव तासां तत्तत्फल्लोहेशेन
विद्यानादिति । (३) एवं चान्नयतन्त्रत्वादान्नितानां प्रयोगवचनेनान्नयाणां समुच्चयनियमेनानिवानामिष समुच्चयनियमो युक्त, इत्रथा तदान्नित्तवानुपपत्तेः । (४)स च प्रयोगवचन
उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फल्लकामनानामवद्यम्भावमान्निपति, तद्भावे तासां समुचयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः ।

क्रियते भिनाधिकाराणामपि दर्शादीनां अमुचयनियमदर्शनादित्याशङ्कृते आग्रिहोत्रोते । परिहरति तेषामि-त्यादिना । यस्याद्धा स्राक्षास्त्यादुपास्यं न च विचिकित्सा संशयोऽस्ति प्राप्तुयामदं फलं नवेति, तस्य ब्रह्म-प्रातिभवेदित्यर्थः ।

- (१) प्रितीकोपास्तीनाष्ट्रपास्तित्वादहंप्रहोपास्तिवद्विकल्पनियममाशङ्कचाहंप्रहासु स्राक्षात्कारसाधनत्व सुपाधिमाह यास्विति ।
- (२) नन्वैङ्गं प्रयुक्ते प्रयोगविधिः, काम्यफलसाधनस्वे चोपास्तीनामनङ्गस्वात् कथं तास्रा प्रयोगव-चनपरिप्रदस्तनाह यथपीति ।
- (३) नतु क्रात्वर्थीयिता उपाबनाः फले विधियन्ते एतावता कथं तास्रो समुच्चयसिद्धिरत आह एवं चेति ।
- (४) नतु फलकामनायां बस्यामुपासना (अनुष्ठीयन्ते, कथामास्रो क्रस्वक्केः सह नित्यं समुन्चित्या-चुष्ठानम् नित्यं।नित्यसँयोगविरोधादत आह स चेति । उपास्तीनां क्रत्वक्कसमुचयासिध्यर्थे फलकामना च्यपि अयोगविधिरेवानुष्ठापयतीत्यर्थः।

राद्धान्तस्तु (१) यथाविहितोहिष्टपदार्थातुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमईति, किन्तु तदिवरोधेनावितष्ठते, तत्र क्रत्यांनी निरयवदाम्नानात् , तथाभावस्य च सम्भवात् नियमेनैतान्समुचिनोतु, कामाबद्धास्तूपासनाः कामानामिनस्यस्वाक्ष समुच्चयेन नियन्तुमईति । निहं कामा विधीयन्ते येन सुमुच्चीयेरन् अपि तूह्रियन्ते । मानान्तरानुसारी चोह्यो न
तिद्दरोधेनोह्रियमन्यथयित, तथासस्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मारकामानामिनस्यस्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनिरयस्वम् । निरयानिस्यसंयोगविरोधासस्यपि तदाश्रयाणां निरयस्व दृदयेन
चाश्रयतन्त्रस्वमाश्रितानां यदाश्रये सस्येव दृत्तिनीसतीति , न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति
तदिदमुक्तम्—"आश्रयतन्त्राण्यपि ही"ति (पृ० ८५१ पं० ८) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

समाहारात्॥ ६३॥

"होतृषदनाद्धेवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती"ति । अपिर्भिनकमो दुरु-द्गीथमपीति वेदानतरोदितप्रणबोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामध्योद्धोतृकर्मणः शंसनात उद्गता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीथमपि । (२)वेदान्तरोदिते चौद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं क्षतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्थेत्यादि योजनीयम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्चतेश्च ॥ ६४ ॥ ष्नवा तत्सहाभावाश्चतेः ॥ ६५ ॥ दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

अस्य स्त्रस्यान्वयमुखेन(३) व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमितिरोहितार्थम् ६४-६६ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकसगवत्पादमाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥

पुरुषाथाँऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

(४)स्थितं कृत्वौपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मक्षानपरत्वमुपासनानां च तत्तत्पु-रुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभानिर्वतितम् , सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञान-मपवर्गसाधनत्वम पुरुषार्थमाहो कृतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकत्या कृत्वर्थामिति मोमौसामहे ।

⁽१) कामनायों अविधेयत्वाक प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वामिति वक्ष्यमाणमाभिप्रत्य मन्वानस्येत्युक्तम्, प्रयान् गविधिः कलकामनानामवेदयेमावमास्विपतीत्येतद् दूषयति यथाविहितोति ।

⁽२) दुरुद्रीर्थं व्याचष्टे वेदान्तरेति ।

⁽ ३) अश्रियसाधारण्ये आश्रितसाधारण्यमन्वयः, छ आश्रयसाधारण्यामावे आश्रितसाधारण्यामावरूपः न्यतिरेक्तन्याख्यया माध्ये दृढीकृत इत्यर्थः ।

⁽४) नतु कलमेदाभेदावन्तरेण न विद्याभेदाभेदो, न च तावन्तरेण गुणोपसंहारानुपसंहारी, ततः प्रान्नेव विद्यानी पुरुषार्थसाधनत्वस्य सिद्धत्वात् किं पुनरारम्भेणेत्यत आह स्थितामिति । फलभेदेन हि विद्याभेदसुपपाच तदाकिद्धिश्चक्कायः स उपपादनीय इत्यर्थः ।

(१)यहा च कत्वर्थं तदा यावन्मात्रं कतुप्रयोगविधिनापोक्षेतं कर्तृत्वमामुहिमकफलोपसोक्तृत्वं च , न चैतदनित्यस्वे (२) घटते, इतिविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अतो निश्यस्वमिष तावन्मात्रमुपनिषस्य विवाक्षितम् । इतोन्यत्वमनपेक्षितविषरीतं च नोपनिषद्र्यः स्यात् , यथा शुद्धःवादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मःवप्रातिपादनपरःवमुपनिषदामिति महता न्धेन तत्रतत्र प्रतिपादितं, तथाप्यत्र केषांचित्पूर्वपक्षशङ्काबीकानां निराकरणे तदेव स्थूणाः निखननन्यायेन निश्वलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम् । (३)तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवद् आत्मज्ञानं न विवित्कतुमारभ्याधीतम् , यद्यपि च कर्तुमात्रं नाव्यभिचरितकतुसंबद्धं कर्तुमाः त्रस्य लीकिकेव्विप कर्मसु दर्शनात्,येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितकतुसंबद्धं(४) जुहूद्वारेण बाक्येनैव क्रत्वर्थमावचते, (५)तथापि यादश आत्मा कर्तांडऽमुध्मिकस्वर्गादिफलभो यभागी देहाचतिरिक्तो वेदान्तैः प्रातेपाखते न ताहशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसूपयोगः, तेषाः मेहिकफलानां बारीरानतिरिक्तेनापि यादबातादशेन कत्रीपपत्तः, आमुध्मिकफलानां तु वैदिः कानां कर्मणां तमन्तरेणासंभवात् तत्संबन्ध एवायमौपनिषदः कर्तेति तद्व्यभिचारात्तान्य-नुस्मारयज्जुह्ना देवद् वाक्येनेव (६) तज्ज्ञानं पर्णतावत् कश्वेदमर्थ्यमापद्यतः इति फलश्रुतिः रर्थवादः(७) । तदुक्तम् — 'इन्यसंस्कारकर्मसु परार्थश्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि'ति । (८)औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलैकिकफलोपभोगयोग्योस्मीति विद्यावान् श्रद्धाः बान् कृतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिता इव ब्रीहयः कृत्वङ्गमिति । प्रियादिसूचितस्य च संसा रिण एवासमनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिश्वापनात , अपहतपाप्मस्वादयस्तु तिद्विशेषणानि तस्यैव स्तुः त्यर्थम् , न तु तत्परत्वमुपनिषदाम् । तस्मात्कत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तुर्धस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति । (९) एतदुपोद्धलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः ।

न केवलं वाक्यादास्मज्ञानस्य कल्बर्थत्वम् , तृतीयाश्रुतेश्व । न त्वेतस्त्रकृतोद्गीर्थविद्याविषयं (१०)यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरिधगमात् , यथा य एव धूमवान्देशः स वर् डिमानिति । समन्वारम्भवचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति । (११)तच्च

⁽१) ननूपनिषत्मु कर्तृभोवतृत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मात्मत्वमात्मन उपदिश्यते ताद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तत्राह यदेति । (२) ज्ञारीरपक्षे ।

⁽३) केषाश्चित्पूर्वपक्षवीजानामित्युक्तं, तान्येव दर्शयति यथपीति ।

⁽४) न वाक्यादात्मज्ञानं क्रत्वङ्गामिति च सिद्धान्तिनोक्तं तद्प्यतुवदति पूर्वपक्षी दूषणार्थे यद्यपि चिति । येन कर्तृमात्रेणात्मज्ञानमञ्यभिचरितकातुसम्बन्धजुहूद्दरिण पर्णतावद्दाक्येनैव क्रतुसम्बन्धमापयेत तत्कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितकातुसम्बन्धमिति योजना ।

⁽ ५) ऐवं सिद्धान्त्यभिपायमनूच दूषयाते पूर्वपञ्ची तथापीति ।

⁽६) आत्मा वाहरे द्रष्टव्य इत्यादि वाक्येनैव ।

⁽ ७) नतु फलवतो ज्ञानस्य कथं ऋत्वर्थत्वमत आह अर्थवाद इति ।

⁽८) ऑस्मिज्ञानस्यादृष्टद्वारा कर्माङ्गरवमाह औपनिषदात्मज्ञानिति ।

⁽ ९) भाचारायन्यार्थदर्शनं प्रापकसापेक्षत्वात्र स्वतन्त्रामेत्याह एतदिति ।

^(📢) तच्छुतेस्यिदीनि लिङ्गपराणि स्त्राणि व्याचष्ट न केवलमिति ।

⁽१९) विद्यायाः कर्मभिः सह कर्षतुगमस्य समप्राधान्येऽपि सम्भवात प्रकृतकर्मशेवस्वप्रातिज्ञया सहा-सङ्गतिमाशङ्कचाह तचेति । उक्तया युक्त्या आत्मज्ञानस्य दृष्टःदृष्टद्वारेण कर्मसूपयोगेन ।

यद्याप्याग्नेयादियागष्ट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति, तथाप्युक्तया युक्तया विद्यायाः कर्में प्रश्यक्षभावेनैव नेतन्यम् । वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानाद् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञान-सपि कमोक्षमिति ॥ १—६ ॥

नियमाच्य ॥ ७॥

धुगमम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्तयति—

अधिकोपदेशाचु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥८॥

यदि शरीराधातिरिक्तः कर्ता भोकात्मत्येतन्मात्र उपनिषदः पर्यविषताः स्युस्ततः स्यादेवं, नत्वेतद्दितः, तास्त्वेवंभृतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदाधानित्रह्मक्ष्पतामातिपादनपरा इति तत्रतत्राधकृदावोदितम्। (१) अनाधिगतार्थवोधनस्वरस्वता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धाः ज्वादेन। (१) तथा चौपानिषदात्मञ्चानस्य कत्वनुष्टानविरोधिनः कतुसंबन्ध एव नास्ति, किमङ्ग ! पुनः तद्व्यभिच्चारस्तत्व कतुशेषता। तथा च नापवर्गफळश्चतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फळपरत्वमव। (३)अत एव प्रियादिमाचितेन संसारिणात्मनोपकम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोपः दिदिक्षायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते। यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुक्पादत्य-नाभेदः प्रतिपायते—योऽयं सर्यः सा रज्जुरिति॥ ८॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यथा विद्यायाः कमीङ्गत्वे दर्शनसुपन्यस्तमेवमकमीङ्गत्वे न दर्शनसुक्तम् । (४)तत्र कमीङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिः ॥ ९ ॥

असावित्रिकी ॥ १०॥

(५) ब्याप्तिरप्युद्धीयाविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न त्वशेषापेक्षया, यथ सर्वे ना-द्याणा मोज्यन्तामिति निमन्त्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेऽपि न दोष इत्याह—"न चेदं समन्वारमभवचनिम"ति ।

⁽१) ग्राइचैतन्यं वेदानतवोध्यं न कर्तृत्वादिविशिष्टमित्यत्र विनिगमकमाहानधिगतार्थेति ।

⁽२) परार्थे कल्थुतित्वादिति पूर्वोक्तडेतोर्विशेषणांसिद्धिमाह तथा चेति ।

⁽३) यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदामर्थस्तर्हि प्रियादिसंस्वितजीवस्य ब्रष्टव्यत्वं किमित्युपदिवयते अत आहात प्रवेति ।

⁽ ४) एवं ब्रह्मज्ञानं न कर्माङ्गं कलवत्त्वाङ्ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपाद्य वाक्यकृतकर्मसम्बन्धोध्वारितः, तुल्यं तु दर्शनमित्यत्र आचारादिलिङ्गदर्शनाना प्रतिलिङ्गसुपन्यस्तं, तत्र च शब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्श-नत्य प्रावस्यं विशेष उक्तस्तहर्शयति तत्रेति ।

⁽५) 'यदेव विद्यया करोतीति' श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाञ्चाङ्कितं पूर्वपक्षे, तस्या अप्युद्गीथंवि-द्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्तां असार्वत्रिकीति स्त्रेण, तत्रास्याः श्रुतेः सर्वविषयत्वञ्चङ्कां परोक्तां परिदरति न्यातिरपीति ।

(पृ॰ ८६० पं॰ १०) संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिविद्धा च ययाऽसम्ब्राह्माक्षिगमनलक्षणा ॥ ११॥

अध्ययनमात्रतः ॥ १२॥

अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिवं तूपानेषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति । यदध्ययनमर्थाववोधपर्यन्तं कर्मसूप्युज्यते, यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवधिकारः कर्मसु
नोपानेषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वतुपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रमहणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिकामिति मन्वानो भ्रान्तखोदयित—''नत्वेवं स्तती''ति ।
स्वामिप्रायमुद्धादयन समाधते—''न व्या'ंमिति । (५० ८६१ पं०१) उपनिषदध्यनापेकं मात्रप्रहणं नाथेवोधापेक्षमित्यर्थः ॥ १२॥

नाविशेषात् ॥ १३॥

कुर्वत्रेवेह कमीणीस्यविद्यावद्विषयमिस्यर्थः ॥ १३ ॥ विद्यावद्विषयस्वेऽपि अविरोधो विद्यास्तुर्थस्वादिस्याह्—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा॥ १४॥

अपि च विद्यापछं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्माङ्गर्वं विद्यायाः निराकरोतीत्याह्—

कामकारेण चैके ॥ १६॥

कामकार इच्छा ॥ १४-१५॥

उपमद्दे च ॥ १६॥

(१)अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव ग्रुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः । इह तु समस्त-क्रियाकारकफलविमागोपमर्दे चेति ॥ १६॥

उद्दरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७॥

सुबोधम् ॥ १७॥

परामर्श जैमिनिरचोदना चापवदाति हि॥ १८॥

(२)सिद्ध कर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे तिद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात् , आश्रमित्वेन त्वेषामन्यार्थपरामर्शमात्रान्न सिद्ध्यति, निष्यमानात्। स्मृत्याचारप्रसिद्धिक तेषां प्रत्यक्षश्चतिविरोधाः
दममाणम् , निन्दति हि प्रत्यक्षा श्चतिराश्रमान्तरं 'बोरहा ना एष देवानामि'त्याहिका ।
प्रत्यक्षश्चितिवरोधे न स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादस्रति ह्यनुमानिम'ति ।
तदेतत्स्वनमाई—"श्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना" "अनिधिक्वतिविषया चेति" ।
(पृ० ८६२ पं० १४) अन्धपद्म्बाद्यो हि थे नैमित्तिककर्मानिधक्कतास्तान्त्रत्याश्रमान्तरः
विभिरिति । "आपि चावपदिति हि" (पृ०८६५ पं०५) । न केवलमन्यपरत्या परान

⁽१) व्यनेनाधसार्यात्मप्रतिपादनस्य सुत्रइयेप्यविश्लेषात्पुनरुक्तिद्दोषों निरस्तो बोध्यः ।

⁽२) पूर्वार्धकरणावान्तरस्त्रेणाक्षेपस्रवर्ण सङ्गतिमाह सिद्ध इति ।

मंशंस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरानिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः । स्यादेतत् , सवत्वेष परामर्शोऽन्यार्थः (१), ये चमेऽरण्यद्श्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेरस्यतीत्यत आह— "ये खेमे ऽरण्य"इति । अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात नैतत्परत्वामित्यर्थः । न चान्यपर्रादिष स्फुटतराश्रमान्तरप्रस्य इत्याह— "स्विन्दिण्यं खे"ति । निह तप एव द्वितीय इत्याश्रमान्तरामिष्यायी कश्चिद्दित शब्द इति । नन्वे तमेव प्रवाजिन इति वचनाद् आश्रमान्तरं सेरस्यतीत्यत आह— "तथैतमेवे"ति । "एतद्पि लोकसंस्तवनपरिमे"ति । अधिकरणारम्भमाञ्चिष्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति इत्या चिन्तेयमिति समाधते तत्र "ननु- ज्ञह्मच्योदेवे"ति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेवं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमहिन्ति एवं तान्यपाकियेरन्यद्यस्मान्न प्रतीयरन् , प्रतीयमानानि वा श्रुरया वाध्येरन् । न तावन्न प्रतीयन्ते, तथाहि त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धित्रः प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्ध्याञ्दो यद्याः श्रमपरो न स्याद् अपि तु समूह्वचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकेत्यन्तानां किमपेक्ष्य त्रित्वं संख्यास व्यवस्थान्यत, एकैकाश्रमोपसंग्रहीतास्त्वाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्याबित्वे व्यवस्थाः पियतुमित्याश्रमंत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिः, तत्र यज्ञादिखित्रो ग्रहाश्रम एको धर्मस्कन्यो ब्रह्मचारिति द्वितीयस्त्य इति च तपःप्रधानान्तु वानप्रस्थाश्रमान्तान्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिकेष्यात्परित्राः विति वस्यति । तस्मादन्यपरादिष परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्याः येन न चाक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रतिघरोचो, वीरहा वेत्यादेः प्रतिपन्नगाईस्थ्यं प्रमादाद्यानाद्वामिसुद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एवं च आवरोधे सिद्धवत्परामर्शौदाश्रमान्तर्राणां शास्त्रान्तरसिद्धि वा कल्पायेष्यामो यथोपर्यातिविधिपरे वाक्ये 'उपव्ययते देवलक्ष्यमेव तत् कृष्ते' इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं(२) पितृणामित्र शास्त्रान्तरसिद्धयोनिवीतप्राः चीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥

विधिवी घारणवत्॥ २०॥

(३)यद्यपि ब्रह्मसंस्थात्वस्त्रतिपरतयाऽस्य सन्दर्भस्येकवाक्यतागम्यते, समवन्त्यां चेकवा-क्यतायां वाक्मेदो ऽन्याय्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वासिद्धेरमावात् परामर्शानुपपत्तः, अप-रामर्शे च स्तुतेरसमदेन किंपरतया एववाक्यतास्तु इति तां मक्त्वा घारणावद् वरमपूर्वत्वा-द्विधिरेवास्तु । यथा 'अधस्तात्सामिधं घारयञ्चनुद्वदेपुरि हि देवेभ्यो घारयती'त्यत्र सत्यामप्य-धोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधायत एवोपरि घारणमपूर्वत्वात् । यथोक्तम्-'विधिस्तु घारणे-

⁽१) ॐकार एवेदं सर्वस् इति प्रणवाख्यस्य ब्राह्मणः प्रस्तुतस्वात् तस्संस्थत्वप्रशंसनार्थो भवतु त्रयो धर्मस्यन्था इति परमार्थे इत्यर्थः ।

⁽२) इदं ज्योतिर्दर्शनात् (अ०१ पा०३ स्०४०) इत्यत्र प्रातिपादित तन्तेत्रेव इष्टव्यम् ।

⁽ १) वाक्यमेदप्रसङ्गान्स्त्रकारीयविधिकल्पनमत्र स्त्रेडन्याच्यामित्याञ्चल्याह यद्यपीत्यादिना । विभेया-र्थेक्ये श्चतुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वम् , अत्र त्वप्राप्तार्थेद्वयप्रतिभासाद्विभेयमेदे सति नैकवाक्य-त्वसम्भव इति शंकार्थः ।

sपूर्वत्वादि'ति । तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रातिविधिरेवेति कळ्प्यते(१) । सम्प्रति परामर्शे-पीतरेवामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतांसस्तवसामध्यीदेव विधातम्या, न खत्वविधेयं संस्त्यते तदर्थश्वात् संस्तवस्येत्याह-"यदापी"ति । (२)अत्रावान्तरविचारमारभते "सा च कि चतुर्धिं "ति । विचारप्रयोजनमाह-"यदि चे"ति । नतु अनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थी भविः घ्यतीत्यत आद-"नाश्रमित्वे"ति । तत्र पूर्वपक्षमाह-"तत्र तपःशब्देने"ति । अय-मिसंबिः-न ताबद् बह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तीमतावयवार्थं पारिवाजकाऽरवकर्णादिपदवद्र-ढम् , तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैव अमृतीभाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत, तथा च 'नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेति विरोधः । न च संभवत्यवयवार्थे समुदायशाक्तिकल्पना । तस्माद्वह्याः णि संस्थाऽस्येति ब्रह्मसंस्थाः। एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसं स्थो अमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र ताबद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपः प्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थाबुपस्थापितौ । भिक्षुरिप हि समिधकशाचाष्ट्रप्रासीभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थरतंपःप्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मिणी ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत् कर्मयोगः कर्मिता, सा भिक्षोर्पि कायबाह्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्थणेन कर्म कुर्वन्ति किंन्तु कामाः थेतया ते किंमणः, तथा सित गृहस्थादयोऽपि ब्रह्माप्पेणेन कर्म कुर्वाणा न किम्मिणः । तस्माइ्झानि तात्पर्ये ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्म्मस्यागः प्रमाणीवरोधात । (३)तपदा च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रिश्वमुपपद्यते। एवं च त्रयोऽप्याश्रमा अबद्यसंस्थाः स॰ न्तः पुण्यलोकभाजा भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वभागिति। (४)न च येषां पुण्य-कोकमागितं तेषामेवास्तरवामिति विरोधः । यथा देवदत्तयकदत्ती मन्द्रमञ्जावसूतां सम्प्रति तः बोर्यइदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात् पदुप्रक्को वर्तते इति तथेहापि य एवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यस्रोकभाजस्त एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादाविरोघः । तथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिर्कं पदं प्रकृतिबष्यं भविष्यति । यथा आभेय्यामीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि (५)प्रकृतैनामेयी

⁽१) अधस्तादित्यादिमहापितृयज्ञे दिष्ठमताशिहोत्रे च श्रूयते, तत्रोपिति हि देवभ्यो धारयतीत्यतुवादः वर्तमानापदेशाखिशान्दाचित पूर्वपक्षे, न समिद्धवि:प्रच्छादने स्वमेत्यप्राता, तस्मादप्रात्तर्भक्तस्वा हि शई पञ्चमल-कारस्वीकारेण च विधिरिति श्रेषलच्चणे यथा राद्धान्तितम् तथेहाप्याश्रमान्तरपरामश्रश्रुतिविधिरेवेति कल्प्य-त इति भावः ।

⁽२) नतु त्रह्मसंस्थताविधाविष न पारित्राञ्यसिद्धिस्रयाणामपि गृहस्थादीनां त्रह्मसंस्थत्वसंभवादितिः कथं प्रकृतसङ्गतिरत आहाषावान्तरेति।

⁽३) नतु त्रयो धर्मस्तन्था इत्युपक्रमात्सर्व एव इत्यत्र त एव त्रय एतच्छब्देन परामृश्यन्ते, तत्र तपः-शब्देन परित्राजकस्यापि प्रहणे चत्वार आश्रमा मध्ये उक्ता इति त्रित्वेनोपक्रमस्तत्परामश्रश्च न घटेत अतः आह तपक्षा चेति । (४) नतु पुण्यलोकगामिनामेवामृतत्वभाक्त्वे विरुद्धमित्याशंक्याह न चेति ।

⁽५) ज्योतिष्टोमे प्रथम'मम आयाहि नीतये' इत्यादयो निशेषत आम्रेयादयो मन्त्रा आम्नाताः, स्तोन् नादिसाधनत्वेन निनियुक्तास्त्र, प्रतादेशास्त्रकेन निनियुक्तास्त्र, प्रतादेशास्त्रकेन निनियुक्तास्त्र, प्रतादेशास्त्रकेन निनियुक्तास्त्रम् । तत्र किमभाकृताग्रेयी निनियुज्यते. उताविशेषणामिलङ्गनती प्रकृताऽप्रकृता च या काचित्र, उतः प्रकृतेनिति संशये, आम्रेय्येति शुत्यिकशेषाद सर्वाभ्रयोगिनियोगोऽथवा निनियुक्तिनियोगाः तुपपच्याऽप्रकृतेन् निति पूर्वपस्त्र शेषलक्षणे स्थितं सिद्धान्तमाह प्रकृतेनेति । अपकृतमहणे सामान्यविशेषसम्बन्धो विधातन्योः प्रकृतमहणे आम्रेयाः मतुना सामान्यसम्बन्धास्त्रकेनियोगे लाध्यमित्यर्थः ।

गृह्यते । (१)नच विनियुक्तविनियोगिवरोधः । यदि ह्यन्नामेग्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोद्दिश्येत, विनियुक्तविनियोगिवरोधः । इह तु आमिष्टि। प्रधाने सा विधियत्वेन विनियुज्यते न तृद्दिश्यते, विधियत्वेन च विनियोगे आमेयीपदार्थावे वक्षणात् प्रकृतातिकमे प्रमाणामावात् । (२)तावता च शास्त्रापपत्तेनां प्रकृतानामि प्रहणर्धः भवः, न च यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तोमे सर्वेधामेव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्रा-प्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेह्यपि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवार्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः परिवाहेवेति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तमुपक्रमते-"तद्युक्तम्,-नाहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणे"नेति । यथोपकान्तं तथैव परिसमापनमानितम् । यससङ्ख्याकाइच ये प्रसिद्धास्ते तससङ्ख्याका एव किर्यन्त इति चोचितम् , न तु सत्यां गताञ्जत्सर्गस्यापनादो युज्यते । असाधारणेनैकैकेन लक्षणेनैकैक आश्रमी वक्तुमुकान्त इति तथैव समापनमुचितम् , न तु साधारणासाधानाः रणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती दिल्ब्येते । (३)न च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामिस्यत आह-"तपश्चासाधारण" इति (पृ०८६८ पं०३)। न खळ पराकादिभिः कायहे श्राप्रवानो यथा वानप्रध्यस्तथा भिक्षः सत्यप्यष्टप्रासादिनियमे । न च शौचसन्तोषशमदमाः दयस्तपःपक्षे वर्त्तन्ते तत्र बुद्धानां तपःप्रसिद्धरसिद्धः । अत एव बुद्धाः तपसी मेदेन शौचाः दीनाचक्षते-'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा' इति । सिद्धशङ्खयाभेदेषु च सङ्ख्यान्तराभियानमिक्ष्यिमस्याह-"चतुष्ट्रेन चे"ति । "अपि च भेद्व्यपदेशोऽ-ने"ति । (४)त्रय एत इति कि भिक्षुरिष परामृहयते कि वा भिक्षुवर्ज त्रय एव, न तावत्रय इति भिक्षुबङ्कहे तद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां साकत्येन पराम-र्शात् भिक्षुसङ्गृहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमत्रह्मसंस्थत्वाभावाद् भिक्षाः, तेन तस्य ब्रह्मसं-स्थर्य सदा प्रण्यलोकत्वमस्तात्वं चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति सम्बन्धनीः यम् । भिक्षी च सदेति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—"पृथक्तवे चे"ति । पूर्वपक्षाभासं स्मा-रयति-"कर्थं पुनत्रेह्मसंस्थशब्दो योगादि"ति । तिनराकरोति-"अत्रोडयत" इति । अयमभिसन्धः । (५)सत्यं यौगिकः बाब्दः सति प्रकृतसम्भवे न तदतिपत्याद्रप्रकृते

⁽१) तत्रायं पूर्वपक्षं निषेधयाति न चिति। (२) यत्तुक्तं सामान्यश्रुतिविरोध इति तत्राह तावतेति ।

⁽३) तपसः सैन्यासिवनस्थयोस्साधारण्येन दूषणमुक्तमधुना तपस्रो वनस्थ एव सत्त्वात्र साधारण्यं येन परित्राजनग्रहणं स्यादित्याह न च तप इति ।

⁽ १) अवस्थाविशेषापे स्वयेकस्येव पुण्यलोकामृतत्वमा भिन्यपदेशमेदस्य पूर्वपक्ष उपपादितत्वाद्काध्या-योगमाशंक्याह त्रय एत इतीत्यादिना । सामानाधिकरण्याये त्रय इत्युक्तास्त एवेते इति परामृष्टव्यास्तकः त्रय इति पदेन भिक्षं विहाय गृहस्थादिमहणे तपःशब्देन भक्तिगृद्धते नवेति वक्तव्यम् । आये तापसेन भिक्षु-णा सह सर्वेषामेत इतिशब्देन प्रकृतपरामृष्टत्वादेनच्छन्दसमानार्थकृत्तिना त्रय इतिशब्देन भिक्षुवर्जने-त्रयो वक्तुमशक्या इत्यर्थः । अथ तपःशब्देन भिक्षुसङ्गहस्रयशब्देन भिक्षुस्तिता निर्दित्यन्ते तत्रा-ह भिक्षुसङ्गहे इति ।

⁽ ५) आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थश्चाब्दस्य प्रकृतिसर्वगोचरिकस्योक्तस्वास्कर्थः त्रयाणां, ब्रह्मसंस्थस्यासं-भव इत्यत आह सत्यामिति ।

वर्तितुमईति, असित तु सम्भवे मा मृत्यमादपाठ इत्यप्रकृते वर्तियितव्यः । दर्शितव्यात्रासः ममेशे(१)ऽप्यस्तादिति । (२)एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो घमो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तः राणि तत्संस्थान्यतःसंस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्ती विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राञ्जसी नान्यत्र । "दामदमादिस्तु तदीय इति" स्वाङ्गमः व्यवधायकामित्यथः । ब्रह्मसंस्थरसमसाधारणं परिवाजकधर्म श्रुतिरादश्यतीत्याह—"तथा च न्यास इति ब्रह्मो"ति (१० ८६९ पं० ३) । स्वनसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कृत इत्यत आह—"ब्रह्मा हि परः" । अतः परो न्यासो ब्रह्मिति(३) । किमपेश्य परः संन्यास इत्यत आह—"तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयदिः"ति । एतदुक्तं भवति–ब्रह्मपरतया सर्वेषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मिति । तथा चेदशं न्यायलक्षः णं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मह्मानस्य शब्दजनितस्य यः परीः पादः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिवाजयं विहितम् , न त्वनिकृतं प्रतीत्यर्थः॥२०॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ भावशन्दाच्च ॥ २२ ॥

(४)यद्यत्र सिक्षधान उपासनाविधिनीिश्त ततः प्रदेशान्तरिश्यतोऽपि विधिर्व्यभिचरित-तिद्विधिसम्बन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः 'स एष रसानां रसतम' इत्यादिना पदसन्दर्भेणेकवाक्यः भावसुपगतः स्त्यते, निद्द समिन्याहृतैरवैकवाक्यता भवतीित किथिधियमहेतुरिन्त, अनु-षङ्गातिदेशल्डवैरिप विध्यसमिन्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात्(५)। (६)यदि तू'द्गि-समुपासीत सामोपासीते'त्यादिविधिसमिनव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः, न तूपासनविषयसमर्पणपर 'ओमित्येतदक्षरसुद्गीथिमि'त्यनेनैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्ते,

अभिषीयते-न तानद्द्रस्थेन कर्मविधिनाक्येनैकनाक्यतासम्भवः, प्रतीतसमभिन्याहृतीनी विधिनैकनाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थनादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना का-चिद्नुपपत्तिविधेः । यथाहु:-'आस्ति तु तदिस्यतिरेके परिहार' इति । अत एव विधेरपेक्षा-

⁽१) वैरूप्येणस्यर्थः।

⁽ २) एवं प्रकृतपरामिर्ज्ञातं ब्रह्मसंस्थज्ञान्दस्य न्युदस्य योगिकार्थस्य मिस्रावेव संभवं भाष्योक्तमुपपान्द्यित एव हिति ।

⁽३) अत्र भुती 'सत्यं पर'मित्यादिना सत्यादितपांसि प्रक्रम्य तेभ्यः परखेन संन्यासः श्रूयते, तत्रः ब्रह्मा परमात्मा उत्कृष्टः संन्यासोपीतरसाधनेभ्यः पर इत्यस्मात्साम्याह्नद्वाखेन स्तुयत इत्यर्थः ।

⁽ ४) नतु रस्तमस्वादिभिः किष्ठद्रीथादिविधिस्तुतिस्तोप॥स्तिविधिः ? नायः, उद्गीथादिविधेः कर्भप्रकर-णस्थरवेन व्यवधानान्तेनैकवाक्यस्वातुपपन्तः । नान्त्यः, उपास्याविषयसमर्पणेन विध्यन्वयसम्भवे लक्षणया स्तु-स्यर्थस्वायोगादिस्वाञ्चङ्कचाह यद्येति ।

⁽९) यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इत्यारभ्य-'अध्छिद्रेण पवित्रेणे'त्यत्रान्ते श्रुतोऽध्छिद्रेणेत्येषोऽधैवादः प्रतिमन्त्रमञ्जबञ्यते, विश्वदेवे 'आग्नेयमधाकपालं निर्वपती'त्यादिहविःषु श्रुता अर्थवादा वरुणप्रधासादिष्वति-दिवयन्ते वा, प्रमन्न न्यवधानेऽपि अतत्वेनैकवाक्यता स्यादिति भावः।

⁽६) सनिहितावध्यमावाङ्गीकारेणायपश्चमुपपाय हितीयं कल्पमवलंग्यापि पूर्वपसं घटयति यदि स्विति।

भावात् प्रवर्तनात्मकस्यानुषङ्गातिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्याभेधानमसमझसम् । (१)निहं कत्रेषे-क्षितोपायतायामवगतायां प्राश्तस्यप्रत्ययस्यास्ति किष्टदुपयोगः, तस्माद्दृश्त्थस्य कर्मविषेः स्तुतावानर्थत्रयम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सिष्ठहितस्य तूगसनाविषेः कि विषयसमप्णेनो-पयुज्यतामृत स्तुःयेति विश्वये(२), विषयसमप्पेणेन यथार्थवत्त्वं नैवं स्तुत्या बहिरङ्गत्वात् , अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् ।

> कुर्यात् कियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पश्चमम्। एततस्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ।।

(३)भावनायाः खळु कर्तुसमीहितानुकूल्लं विधिनिषेधश्व(४) कर्तुरहितानुकूल्लम् । यथाहुः—'कर्त्तन्यश्च सुखफलोऽकर्तन्यो दुःखफल' इति । एतचारमाभिरुपपादितं न्यायकणि-कायाम् । (५)किया च भावना तद्ववनाश्च करोरयादयो, यथाहुः 'कृभ्वस्तयः कियासामा-न्यचनां' इति, अत एव कृभवस्तीनुदाहतवान् । सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदिरयादयोऽपि गम्यन्त इति तत्र कुर्योदिरयाश्चिप्तकर्तृका भावना । कियेतित आश्चिप्तकर्मिका भावना । कर्त-क्यमिति तु कर्मभृतदन्योपसर्जनम्भःवना । एवं दण्डी भवेद्ण्डिना भवितन्यं दण्डिना भृयेते-रयेकधारवर्थविषया (६)विष्युपहिता भावना उदाहार्याः । भवतिश्चेष जन्मिन । यथा कुलाल-व्यापाराद् घटो भवति बीबादङ्करो भवतीति प्रयुक्षते । न च बीजादङ्करोऽस्तीति प्रयुक्षते । तस्मादस्तः सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१-२२ ॥

पारिष्ठवार्था इति चेन्न विद्योपितस्वात् ॥ २३ ॥ तथाचैकवाक्यार्थतोपन्यासात् ॥ २४ ॥

बद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासिन्निष्यै। श्रुतानि । तथापि 'सर्वाण्याख्यानानि पारिष्ठव' इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बछस्य सिन्धेर्बाचितत्वात् पारिष्ठवार्थान्येवाख्यानानि । (७)न च 'सर्वा दाशतयीरनुन्नूयादि'ति विनियोगेऽपि दाशतयोनौ प्रातिस्विकविनियोगात्तत्रतत्र

(१) केवलस्य श्रुतस्य विश्वेरनपेचत्वसुदाहरति नहीति। (२) संशये।

(३) नतु माध्योदाहृतन्यायाधिस्मरणे पञ्च विधिलक्षणान्युक्तानीति प्रतिभाति, तदयुक्तम्, निष्ठ धात्व-धेमेदे कारकमेदे वा विधिलक्षणे मियते इत्यञ्चक्क्षयः तदमिप्रायं विविध्यन् विधिलक्षणन्तावदाहः मावना-या इति ।

(४) नतु विधा स्मृतिलिङ्गादेरेव न इन्यादिति निषेधेष्वपि प्रयोगास्त्रथं प्रत्ययस्य विधिवाचकस्वनिय-सस्तन्नाइ निषेधश्चेति । निषेधवाक्यस्थलिङादिप्रस्ययेरपि विष्यर्थोऽनुख नञ्। निषिष्यते इति न व्यभिचार

इत्यर्थः । (५) विधिलसणसुपस्थाप्य वार्तिकार्थसपपादयति क्रिया चेत्यादिना ।

(६) श्रेयः बाधनत्वविशिष्टा । नतु भवितरस्तिश्च पर्यायो, भू सत्तायामस सुवीति च परस्परं व्याख्याना-दत आह भवितिरिति । कश्चित्पाष्ट्यथीऽपि भवितरस्ति तदर्थमेष इति जन्मवचनो भवितरस्तिस्तु जनिफ -कीभूत एवार्थसद्गाववचन इत्यर्थः ।

(७) नतु सर्वेचांमाश्विनप्रहर्शसने सर्वश्चरया विनियुक्तानामि प्रातिस्विकार्थेषु विनियोगादाख्यानानां पारिष्ठवे विद्यायां च विनियोगः कि न स्यादत आह नचेति । ऐन्द्रचा गाईपन्यमिति प्रातिस्थिकविनियोगानां सानां सर्वा दाश्वतयीरिति समुदायविनियोगस्य च श्रीतत्वेन तुल्यत्वात् प्रातिस्विकविनियोगं सहते सर्वश्चरः, कविन्समानस्य सकृष्यवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यावगुण्ठनामावाद्विङ्गादिभिमेन्वविनियोगाविद्यातकत्व-मित्यर्थः।

कर्मण यथा विनियोगो न विरुद्ध्यते तथेहापि सस्यपि पारिष्ठवे विनियोगो सिन्धानाद् वि-चान्नस्वमिप भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनि-योगस्य च तुल्यबळ्खादिह तु सिन्धानात् श्रुतेर्बर्ळीयस्थात् । तस्मात्पारिष्ठवार्थान्येवाख्याः नानीति प्राप्ते,

उच्यते—(१)नैषामाख्यानानां पारिष्ठवे विनियोगः किन्तु पारिष्ठवमाचक्षीतेरयुपक्षभ्य यान्याम्नातानि मनुवैवस्वतो राजेरयादीनि तेषामेष तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिष्ठवेन विश् श्रीवतानि । (२)इतरथा पारिष्ठवे सर्वाण्याख्यानानीरयेतावतैव गतःवाद् पारिष्ठवमाचक्षीतेरयः नर्थकं स्यात् , आख्यानविशेषकरवे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न रवशेषवचनः । यथा सर्वे बाह्मगा मे।जयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासीनिधरमितद्वन्द्वी विश्येकवाक्यता सोरादीदित्यादीनामिव विष्येः कवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौक्यांचेरयुपाख्यानेन हि बाला अप्यवधीयन्ते । ' यथा तंत्रोपाख्यायिकयेति(३) ॥ २३ ॥ २४ ॥

अत एव चार्गीन्धनाचनपेक्षा॥ २५॥

(४)विद्यायाः कत्वर्थत्वे स्रति तया कतूपकरणाय स्वकार्याय कतुरपेक्षितः, तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया कतुरपेक्षितः स्वकार्थे निरपेक्षाया एव तस्याः साम्रथ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते । यथाहुः-'अग्निन्धः नादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धाः नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । (५) एतचाधिकमुपरिष्ठाद्वस्यते । "तद्धिवक्षया चे"ति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ॥ २५॥

अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदिषकमाह—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्चतेरदवबत्॥ २६॥ द्यामदमायुपेतः स्यात्तथापि तु तिक्षयेस्तदङ्गतया तेषामवद्यानुष्ठेयत्वात्॥ २७॥

(६) यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्यन्ते आश्रमकर्माण एवमुत्पत्ताविप नापेक्षेरिविति शङ्क

(२) ननुषक्रमे सर्वे शंसतीत्यभिभाय पुनः पारिष्ठवमाचर्द्यातेति उपसंदारगतो विश्लेषः सर्वशब्दातु-सरिजोपळळ्यार्थतयाः व्याख्यायतामत आहेतरथेति । (३) कथापरो प्रन्थः पञ्चतन्त्रादि: ।

(६) अधिकविवस्रयेति भाष्यं ब्याचष्टे एतचेति । 🗥

.9. 10. 31. 9.

⁽२) अद्यमिषे प्रथमे ६६नि महुँ वश्वतो राजा. द्वितीये यमो वैवस्वतो राजा, तृतीये वरुण आदित्य इत्याबाख्यानविशेषो विनियुज्यते, तहलाहुपक्रमस्य सङ्कोचमाह नैषामिति ।

⁽४) अत्र माध्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात्कर्माणे विद्यया स्वार्थाछिद्धो नार्पेक्षितन्यानीति, तद्युक्तम् , नंहि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि आग्नेयादिव्वदर्शनादतः पुरुषार्थाधिकरणमयोजननिरूपक-त्वमस्याधिकरणस्य न पुक्तमित्याशङ्काच भाष्यं न्याचक्षे विद्याया इति ।

⁽६) पूर्वेत्र ब्रह्मावेद्या न स्वकले कमीपेक्षा प्रमात्वास्त्रम्मतवादिः युक्तं तर्हि सा स्वोध्यतावि न तद्ये॰ क्वेति पूर्वपक्षमाइ यथेति ।

स्यात् । न च 'विविदिधान्त यज्ञेन' त्यादिविरोधः, नह्येष विधिः, अपि तु वर्तमानापदेशः, स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च चतसः प्रातेपत्तयो बह्याणे । प्रथमा तावद् उपनिष्द्राध्यक्षयणमात्राद्भवति, यां किळाचक्षते श्रवणामिति । द्वितीया मीमां सासाहिता तस्मादेवोः पनिषद्धाश्मयाद्यामाचक्षते मननमिति । सुतीया चिन्तासन्तिमयी यामाचक्षते निद्ध्यासन्मिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिक्षपा (१) नान्तरीयकं हि तस्याः केवल्यामिति । तत्राये तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति न तत्रापि कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामथी नृतीयां प्रतिपत्ति प्रसुवाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादर्भरन्तर्यद्धिकाळसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्ति चतुर्थीः मिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तत्रान्तरीयकं च केवल्यामिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तद्भावत्वते प्रमाणतस्व प्रमेयत उत्पत्ती च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षिति बीजं शङ्कायाम् ।

एवं प्राप्त उच्यते-(२)उत्पत्तो ज्ञानस्य कर्पापेक्षा विद्यते विविदेषोत्पादद्वारा 'विवि-दिषन्ति यज्ञेने ति श्रुतेः । न चेदं वर्तमानापदेशस्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वस्वादर्थस्य, यथा 'यस्य पर्णमयो जुद्धभेवती'ति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्तमानापदेशः, अनुवादानुपपतेः। तस्मादुत्पत्तौ विद्यया श्रमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । (३)तत्राप्येवंविदिति विद्याक्ष्यक्पसंयोः गादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्, तथा ह्याश्रमवि॰ हितानित्यकर्मानुष्टानाद्धमं समुरपादस्ततः पाप्मा विलीयते, स हि तत्वतो श्रीनत्याशुचिद्यःखा-नात्मनि संसोर सति नित्यग्रिवसुखादिलक्षणेन विश्वमेण मलिनयति चित्तसत्वमधर्मनि॰ बन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वाराऽपावरणे सति प्रत्यक्षोपपः तिभ्यां संसारस्य तात्तिकीमनिश्याञ्चिदुःखरूपतामप्रस्यूहं विनिहेचनीति, ततो Sिस्मन निभरतिसंतं वैराग्यमुपजायते, ततस्तिज्जहासाऽस्यापावर्तते, तता हानीपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्वात्मतत्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्चत्या ताजिजज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावहित कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः खळ युक्त एकामतया श्रवणभनने कर्तमुत्यहते । ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यानिविक्तसङ्गानमुत्ययते । (४)न च निर्विचिकिःसं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कम्मेण्याधिकारा ऽस्ति, येन भावनाया वा भावनाकार्ये वा साक्षारकारे कर्मणामुपयोगः । एतेन वृत्तिकपसाक्षारकारकार्येऽपवर्गे क-र्भणामुपयोगो दूरनिरस्तो नेदितव्यः । तस्मार्थयेन शमदमादयो यानज्जीनमनुवर्शन्ते

⁽१) नतु पञ्चभी प्रतिपत्तिरप्यपेक्ष्यतामित्याशङ्क्षय कलपर्यवद्यानान्नैवमित्याह नान्तरीयकं होति ।

⁽२) यथाऽतिसुन्दरेषि मिष्टात्रादौ धातुदोबादरुचिरेवं ब्रह्मज्ञानेषि पापादरुचिर्भवेत्तत्र धातुसाम्यार्थ-मैलिधिविधवद्वसज्ञानरोचकयज्ञादिविधिरर्थवानिति सिद्धान्तयति उत्पत्ताविति ।

⁽३) नतु कर्मणां ज्ञानोत्पत्त्र्यर्थत्वे यावञ्ज्ञानोत्पत्ति कर्मातुष्ठातन्यं न ज्ञानार्थः संन्यास इत्यत आह तत्रापीत्यादिना । चित्तस्य प्रत्यवशावण्यं दृष्ट्वा कर्मत्याग उपपत्र इत्यर्थः ।

⁽४) एवं ज्ञानोत्परयुपयोगं कर्मणां प्रदर्भ फलेऽनुपयोगमाह नचेति । शब्दज्ञानफलं हि मावना तस्याञ्च बाखारकारस्तस्य चापवर्गक्षिष्वय्येतेषु कर्मावपेक्षा, शब्दज्ञानेन च कर्माधिकारहेतोर्ज्ञाझणस्यादेवी-धितस्याचनुत्रस्तालं कर्मण एवामावादिति मावः ।

एकमाश्रमकर्माणीत्यसमीक्षिताभिधानम् । विदुष्कतत्रानाधिकारादित्युक्तम् । (१) ह्यायेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनाधिकारेऽपि असक्तस्य स्वारासिकी प्रवृत्तिक्षपयस्य एव । न हि तत्राः व्यव्यविदेकसमाधिनमनीयफले ऽस्ति विध्यपेक्षा । अतक्ष 'भान्त्या चेन्नोकिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु त'दित प्रलापः । (२) शमदमादीनां तु विद्योत्पादायोपात्तानामुपरिष्टाद्वस्थास्वान् भाव्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चैतदस्माभः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रथाः ययते । तस्माद्विविदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तानुपयोगो न विद्याकार्यं इति विद्यम् । श्वमतिरोहितार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सर्वाज्ञानुमितिश्च प्राणेत्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥ अवाधाच ॥ २९॥ अपि च स्मर्थते ॥ ३०॥ गृबदश्चातोऽकामकारे ॥ ३१॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते—'एष किल विचारविषयः—सर्वाणि खळु वागादीन्यवजित्य प्राणो मुख्य उचाचैतानि कि मेऽन्नं भविष्यतीति । तानि होचुः 'यदिदं लोकेऽक्षमा च श्वभ्य खा च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदकं तत्तवाक्षमि'ति । (३)तदनेन संदर्भेण
प्राणस्य सर्वमक्षमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः—'न ह वा एवंविषं कि च नानन्नं भवती'ति । सर्व प्राणस्याक्षमित्येवं विदितम् , कि च नानन्नं भवतीति । तत्र संकायः किमेतस्वर्धन्नाभ्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्वियाक्षत्त्या(४) विधीयते, उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति ।
तत्र यद्यपि भवतीतिवर्तमानापदेशान्न विधिः प्रतीयते, तथापि यथा 'यस्य पर्णमयीः
जुद्दु'भवतीति वर्तमानापदेशाद्यि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पश्चमलकारापत्या, तथेदापि
प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथार्थवयाया विधी ।
भक्ष्याभद्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रण बाध्यते । गम्यागम्यविवेदशाद्यमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वःभदेवविद्याङ्ग(५)भृतप्रमस्तर्श्वयपिद्यारश्चेण विशेषविषयेकिऽ प्राप्ते,

उच्यते—(६)अशक्तेः कल्पनीयःवात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

⁽१) नन्वेवं ज्ञानाःकर्मणो बाधे भिचाटनायपि बाध्येत, तत्राह दृष्ठार्थेष्विति । असक्तस्य-आसिकः रहितस्य ।

⁽२) नतु शमादेरपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वास्तर्भवत्र ज्ञानानन्तरमनुवृत्तिरिति ब्रह्मविदः कोपायापत्तिरतः आह शमेति । अहं ब्रह्मास्मीति पश्यतः स्वभावादेव शमादि स्यात्र यतसाध्यमित्यर्थः ।

⁽३) इन्द्रियत्राणसेवादाख्यायिकया विवक्षितमर्थमाह तदनेनेति । त्राणस्य सर्वमन्नामिति निर्देशान्त्र्यै-बोपासनाविधिः कल्पनीय इत्यर्थः । (४) प्राणविद्याङ्गतयेत्यर्थः ।

⁽५) उपमन्त्रयते सिंहङ्कार इत्यादिना माम्यन्यापारगतचेष्टासु हिङ्कारादिदृष्टिर्धामदेव्यविद्या ।

⁽ ६) अञ्चाक्तिरिति । सर्वोत्रस्य पुंसाऽनुमसामध्यीत् , भवतेर्नानत्रं भवतीत्यत्र श्रुतत्वेषि भावयतेः कः स्पनीयत्वाद्, श्राक्षान्तरिवरोधतः कल्पनाया अनुपपत्तेश्च माणस्यात्रमिदं सर्वोमिति विन्तनस्तुनिरिति का-रिकार्थः ।

प्राणस्य।श्वमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

(१) न तावत कैलियकमर्यादमनं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण बा शक्यमतुम्। इसकरमकादीनामनस्य शमीकरीरकण्टकवटकाष्ठादेरेकस्यापि अशक्यादनस्वात्। (२)न वात्र लिङ्ग इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वस्याभावात् , स्तु-स्यापि च तदुपपत्तेः। (३)न च सस्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः, तस्मात्सर्वं प्राणस्याक्षामित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम्। (४)शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानस्वे, प्राणात्यय इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वाक्षत्वम्। (५) तत्रोपाक्यानाच्च स्फुटतरविधिस्मृतेख स्रुरावर्जं विद्वांसमित्वांसम्प्रितिविधानात्, न त्वन्यत्रेति । इक्येन (ए० ८०९ पं० ४) हस्तिपक्षेन, सामिस्यादिः तानर्क्षमित्रतान्, स हि चाकायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुल्माषान् मुझानो हस्तिपक्षेनोकः— कुल्माषानिव मदुच्छिष्टमुदकं कस्माक्षानुपिवसीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्यान् चक्के, कारणं चात्रोवाच—न वाडजीविष्यं न जीविष्यामितिमान् कुल्माषानखादम् । कार्मा म सदकपानमिति स्वातन्त्रयं मे सदकपाने नदीकृपत्रवागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमिति नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति, (६)मटविहेतेषु कुरुषु गलाय-प्रवानयया सुनिनिरपत्रप इभ्येन सामिजग्रान् खादयामास ॥ २८-३१॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि॥ ३२॥

(७)निस्यानि ह्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्चतेनिस्येहितोपायतयाऽवद्यं कर्तव्यानि । विवि-दिषन्तीति च विद्यासंयोगात् । विद्यायाखावद्यम्मावनियमादिनित्यता प्राप्नोति निस्यानित्यसंयो-गर्वेकस्य न सम्भवति अवद्यानवद्यम्भावयोरेकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो वि-रोधः शक्योऽपनतुम् । तस्मादनभ्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । (८)एतेनैकस्य तुभयत्वे संयो-गप्टथक्त्वीमत्याक्षिप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(९)सिद्धे हि स्यादिरोधोऽयं न तु साध्ये कथं च न।

(१) अशक्तिरिति कारिकाशं स्वयं विवृणोति न तावदिति।

(२) कल्पनीयस्वादिति हेतुं व्याचष्टे न चात्रेति । लिङः सकाञ्चायथा विधिन्नतीतिस्तथात्र स्फुटतरा नीम्स्त पञ्चमलकाहयोतकाडोदरश्रवणादिस्यर्थः । (३) श्वास्तान्तरविरोधात् इत्येतद् व्याचष्टे नचेति ।

(४) यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरस्वाद्विभिरिति, तत्राह श्वस्यस्वे चेति । नतु सूर्वं प्राणविदः सर्वात्रभक्षणं न वार्याति, नहि प्राणास्यये सर्वाञ्चातुमतिमात्रेणास्यत्र तद्वारणं कर्तुं शक्यमत आह प्राणास्यय इति चेति ।

(५) तहर्शनादिति सुत्राशं व्याचष्टे तत्रिति । नतु सामान्यशास्त्रवाधको विधिरुपाख्याने न श्रूयतेहत आह स्फुटतरेति ।

(६) एवमाख्यानमतुवर्ण्य भाष्यस्था श्रुति व्याचष्टे मटचीति । मटच्यो-रक्तवर्णाः श्रुद्रपश्चिविशेषाः ।

(७) यथा प्राःकान्तराविरोधात्सर्वात्रत्ववचनं स्तुतिरेवं यज्ञादीनां नित्यत्वश्चतिवरोधाद्धियार्थत्ववचनं स्तुतिरिति सङ्गतिमभित्रेत्य पूर्वपक्षमाह नित्यानीति ।

(८) नतु वाचनिकविनियोगभेदारखादिरादेवीर्योखर्थस्वं क्रस्वर्थस्वं च प्रथमतन्त्रे सिद्धं तद्भदत्र किं न स्यादत आहेतेनेति । वास्तवविरोधेनेस्यर्थः ।

(९) विश्वं विना स्वभावत एव नित्यमनित्यं वा विद्धं वस्तु अन्यथाकर्तुमश्चयम् , यशासिद्धरूपं

विध्यधीनात्मलामेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि बस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते, न तु साध्यह्नपं, यथा घोडशिन एकस्य प्रहु-णाप्रहेणे। ते हि विध्यधीनस्वाद् विकल्पेते एव, न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः। तिरहेक-मेवाप्रिहोत्राह्मयं कर्म यावज्वीवश्चते निमत्तेन युज्यमानं नित्येहितोपात्तद्वरितप्रक्षयप्रयोजनमव-श्यकत्तेन्यं, विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतया उनवश्यम्भावेपि 'काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थे विकृत्य निविद्यते' इति न्यायाद्नित्याधिकारेण निविद्यमानमपि च नित्यमिन-त्ययति(१)। तेनापि तिसद्धेरिति संयोगपृथवत्यान्न नित्यानित्यसंयोगविरोघ एकस्य कार्य-स्येति सिद्धम् ॥ ३२॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३॥

सहकारित्वं च कर्मणां न काँगे विद्यायाः किन्तूःपत्तौ। कोऽयों विद्यासहकारीणि कर्माणीति। अयमर्थः—सरमु कर्ममु विद्येव स्वकारों(२) व्याप्रियते, यथा सहैव दश्वाभिः पुत्रेभीरं वहति गर्दभीति सरस्वेव दश्वपुत्रेषु सैव भारस्य वाहिकेति । "अविधिक्रव्हणत्वादि"वि।
विद्वितं हि दर्शगौर्णमासाद्यक्तंपुत्रयते न स्वविद्वितम्, आहक्ष्महणपूर्वकत्वादक्षमावस्य
(३)विधेश्व प्राहक्त्वात्, अविद्विते च तदनुपपत्तेः। (४)चतम्रणामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि
विधानानुपपत्तिरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । इष्टव्यो निदिव्यासित्वय इति च विधिक्षक्पं न विधिरित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्वशुद्धा विविद्विशेषजनद्वारेत्यधस्तादुपपादितम् ।
असाध्यत्वाच्च विद्याफ्रव्हर्याप्वर्वम्यावस्थानव्यक्षणो हि सः । न च स्वं कपं ब्रह्मणः
साध्यं नित्यत्वात् । शेषमितिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्॥ ३४॥ अनभिभवं च द्र्यायति॥३५॥

यथा 'मासमिम्रहोत्रं जुह्नतीति' प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवभिहापि 'तमेनं वेदानुबचनेन बाह्मणा विविदिषन्ति यहेने'ति कृतुप्रकरणमतिकम्य अवणात् प्रकरणान्तरात्तद्बुह्निव्यवच्छे दे सति कर्मान्तरमिति प्राप्ते, उच्यते-सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयो-

विधितः कर्त्तव्यमित्यध्यवसाय यथाविधि सम्पायते तहूपं विधित एव ज्ञादव्यामाति विधिनाधानेहात्रावदय-कत्वप्रतीतेने विरोध इत्याह तिद्धे हीति ।

- (१) यथा स्वर्गार्थोऽग्रिहोत्रत्रयोगो (नित्यपयोगं विकृत्य प्रयोगस्योमयत्राविशेषात्रित्यविधेः प्रयोजक त्वं वाधित्वा निविश्चते यथा वा 'यदि राजन्यं वैश्वं वे'ति नैमित्तिकः फल्चमकप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं विकृत्य निविश्चते काम्यनेमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यासिद्धेः यादृशो नित्यप्रयोगो विद्वितस्तादृशस्यान्यत्र प्रत्यभिज्ञानान्त प्रतः प्रयोगावृत्तिनीपि अनित्यतापत्तिनित्यप्रयोगस्यवेश्यर्थः।
 - (२) अविद्यानिवृत्तिरूपे १ वाहिकेति। पुत्राणां भारवहनकाले सत्त्वमात्रं न तु वाहकःवामिति दृष्टान्तार्थः।
- (३) प्राहकं दर्शयति विधेश्वेति । अविहिते च ज्ञाने विध्यभावादेव कर्मणां विद्यां भःयङ्गस्वेन प्रयोग विधिप्रहणातुपपत्तिरित्यर्थः ।
- (४) तर्हि विद्यानिधिः कुतो नेत्यत आहं चतसूर्णासपीति । एका हि प्रतिपात्तिः सङ्गाध्ययनप्रस्वाऽ-न्या त्राःस्राप्रवणजाऽपरा ध्यानरूपा चतुर्थी साचान्कृतिः, तासा चतसूर्णामपि ब्रह्मविद्यप्रतिपत्तीना विभाना-जुपपत्तिरिद्युक्तम् ।

गमेदः परं यथाऽमिहोत्रं जुह्यास्वर्गकामा यावज्जीवमिहोत्रं जुह्यादिति तदेवामिहोत्रः मुभयसंयुक्तम् । (१)न हि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम् , किन्तु अज्ञातज्ञापनस्वरस्रो विधिः प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रस्यभिज्ञानः स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु सिद्धवदुत्पन्नकपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियु-ज्ञानो न ज्ञह्वतीत्यादिवदपूर्वमेषां इपमुत्पादियतुमहित । (२)न च तत्रापि नैयमिकामिहोत्रे मासविधिर्नापूर्वामिहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिश्रुतेः, कालस्य चाः नुपादेयस्याविधेयस्वात् । (३)काले हि कमैं विधीयते न कमीण काल इत्युरसर्गैः । इह तु विविदिषायां विधिश्चतिः न यज्ञादौ । तानि त सिद्धान्येवानूगन्त इत्यैककम्यांत्संयोगप्रथक्तं सिद्धम् । रमृतिरुक्ता(४) लिङ्गदर्शनमुक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दष्टेः ॥ ३६ ॥ अपि च स्मर्थते ॥ ३७॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८॥

यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माण हन्त भो! विधुरादीनामनाश्रमिणामनिषकारी विद्या याम् अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्ते, वच्यते-नात्यन्तमकर्माणो रैक्वविधुर-वाचक्रवीप्रस्तयः, सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वे जपोपवासदेवताराचनादीनि कर्माणि, कर्मणा च सहकारित्वमुक्तम् , आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनिधकारो विद्यास । 'जन्मान्तरानुष्टितरपि चे'ति (१० ८८४ पं०७) । (५)न खल्ल निवासार्ये कर्मणाः मपेक्षा, अपि त उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविवि दिवाणां पुरुषचौरेयाणां विधुरसंवर्त्तप्रसृतीनां कृतं कर्मभिः । यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यन-त्रिष्ठतानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेऽतुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति । (६)नजु यथाऽषीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामाधिकियते नानधीतवेद इह जन्मनि, तथेह जन्म-न्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष एव विद्यायामधिकतो नेतर इत्यनाश्रीमणामनिषकारो विधरप्रमः तीनामित्यत आह "द्रष्टार्था चे"ति । अविद्यानिवृत्तिविद्याया दृष्टोऽर्थ:,स चान्वयव्यति-

⁽१) नन् यावज्जीवमाधिहीनं जहयात. आधिहीनं जहयात्स्वर्गकाम इति वाक्ययोरेकप्रकर्णे अवणायक्त एकस्य कर्मणः काम्यावेन नित्यत्वेन च विनियोगः, यज्ञादिवान्यस्य त भिन्नप्रकरणत्वात्र विनियोगान्तरहेत्त्वे किन्त कर्मान्तरविधायकत्वमेवेति, नेत्य ह नहीति । यत्र कर्मविधिस्तत्र स्वभावानपायादस्त कर्मान्तराविधानं विविदिषावाक्ये तु विधिभवणाभावादनुवादमात्रत्वाद्विविदिषायां विध्ययोगादयं विधिर्यज्ञादस्तिस्यां विशेष्यज्ञाद नो न यज्ञादीन भिनत्तित्यर्थः।

⁽२) यदि प्रदेशान्तरात्मक्रमात्वादेन विविदिवासम्बन्धविधिः तदा काैण्डपायिनामयनेपि नित्याप्रि होत्रात्वादेन मासविधिरापयेत तत्राह नचेति ।

⁽३) नजु कालोपि विश्वयते यदाग्रेयोष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ तत्राह काले इति । अमावास्या काले कोर्मेव विधीयत इत्यर्थः। सायं जुहोतीत्यादी कालाविधेरुत्सर्गत इत्युक्तम् । (४) भाष्ये ।

^{ः (} ६) आश्रमकर्मापेक्षा विद्या फलप्रदेति वादी प्रष्टव्यः कि फले अपेक्षा उत्तोसकी, नाय इत्याइ न खाल्विति । (६) दितीयमार्श्वयं पश्हिरति नतु यथेत्यादिना ।

रेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेघो (१)निघातस्तस्यामान इत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥ वयनाश्रमिणामप्यधिकारो नियामां क्वितं तर्ह्याश्रमेरातिबहुलायासैरित्याश्वद्धयाह—

अतस्तिवतर्ज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम् , दैवारपुनः परन्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमित्वे भवेदिषकारो बिद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसन्दर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनश्यादिना ज्यायस्त्वावगतेः श्रुतिलिङ्कान्समृतिलिङ्काच्चाबगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्कामनाश्रमी न तिष्ठेतस्यादि च स्मृत्विलिङ्काम् ॥ ३९ ॥

तद्भृतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमाः सदृपाभावभ्यः ॥ ४०॥

आरोइवत् प्रत्यवरोहोऽपि कद्याचिद्र्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधि-करणम्। (२)पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु, रागतो वा गृहस्थोऽहं परन्यादिपरिवृतः स्यामिति नि-यमं व्यावष्टे "तथा ह्यत्यन्तमात्मानामि"ति। (१०८५ पं०११) अतद्र्पताम-वरोहतुल्यताभावम्, व्यावष्टे "तथा च ब्रह्मचर्थ समाप्ये"ति। अभावं शिष्टाचारा-भावम्, विभजते—"न चैवमाचाराः शिष्टा" इति। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ४०॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगात्॥ ४१॥

(३) प्रायित्व न पर्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायित्वत्ताभावस्मरणात् नैर्ऋतगर्दभालम्भः प्रायित्वत्तमुपकुर्वाणकं प्रति । तस्माच्छित्वशिरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः । सूत्रयोजना तु न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकाण्डे निर्णातम् 'अवकीर्णिपग्रुख (४)तद्वः दाधानस्याप्राप्तकालत्वादि'स्यनेन यरप्रायित्वतं तत्र नैष्ठिकं भवितुमर्हति । कुतः ! आक्रदे। नैष्ठिकभिति स्मृत्या पतनश्चरयज्ञमानात् तत्प्रायिव्वतायोगात् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमदानवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावरस्वरसतोऽसङ्कचद्वतिष्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायक्षितमुपदिशति(५)। 'साक्षात्प्रायक्षित्तं न पश्यामी'।ते तु स्मृतिस्तस्यामपि च साक्षा-

(३) प्रत्यवरोहे द्वास्त्रीय इत्युक्तम् , तन्करणे प्रायश्चित्तमित नेवेति चिन्तनायाधिकरणमारभ्यते । तत्र ब्रह्मचारित्वाक्रीष्टिकस्यापि नैर्ऋतालम्भपातः पूर्वपक्षाभावमार्शक्याह प्रायश्चित्तमिति ।

(५) नजु पायश्चित्तस्द्वावश्चतिः सामान्यविषया, तदभावविषया स्मृतिस्तु नैष्ठिकविशेषविषया प्रबले-स्याश्चेत्रयाह पायश्चित्तभिति । श्चुते नैष्ठिके पायश्चित्तं बोधियतुं सामान्यमेकमेव व्यवसानं स्मृतेस्तु तार्सेमस्त-

⁽१) प्रतिबन्धः, तदभावादतुष्ठितसाधनस्य विद्योत्पांत्तिरित्यर्थः । एतेन-प्रतिवेधाभावमात्रेणाष्यर्थिन मधिकरोतीति भाष्यासङ्गतिरप्रतिषिद्धानामपि केषाञ्चिद्वियोदयादर्शनादिति निरस्तम् ।

⁽२) यदा नाश्रमकर्माणि विधासाधनन्तदाऽऽरूढपातितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य कर्म ।किमु वक्तव्यमिति सङ्गतिरत्र बोध्या। पूर्वकर्मस्वतुष्ठानाचिकीर्षयेत्यादिमाध्यं व्याचक्षे पूर्वधर्मेष्टिनयादिना ।

⁽४) तद्वदिति। यदाहवनीये जुह्नेतीति आहवनीयस्य सर्वेहोमार्थस्वात् उपनयनहोमा आहवनीये कार्यो इति पूर्वपक्षे जैमिनीये सिद्धान्तितम् आधानं 'जातपुत्र आदधीते'ति वचनाःकृतदारस्य विहितमुपन-यनकाले च दाराभावादाधानमपात्रकालन्तदभावाचाहवनीयाभावस्तरमाल्लो।केकाग्नाविति, एवमवकीर्णिपशु-स्पीत्यर्थः ।

त्थ्रायिक्षितं न कर्तव्यमिति प्रायिक्षत्तिनिषेषो न गम्यते । न पश्यामिति तु दर्शनामोने षो-ऽतुमातव्यः । तथा च म्मृतिनिषेषार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरतुमातव्या । श्रुतिस्तु सामा-न्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीप्रप्रवृत्तिरिति । स्मातं प्रायिक्षत्तादर्शनं तु यश्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति —कृतनिर्णेजनैरिप एतेर्ने सब्द्यानं कर्तव्यमिति(१) । स्त्रार्थस्तूपप्र्वमिप पातकं नैष्ठिकस्यावक्षीर्णत्वं न महापातकमिपरेवकारार्थे अत एके प्रायिक्षत्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्ती विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्था या व। प्रसिद्धिः सा प्राह्मा सास्त्रमूल्यतात् । (२) इपपादितं च प्रायिक्षत्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूल्यविति । सुगममितरत् ॥४२॥

यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तिस्कमेतैः इतिनिर्णेजनैः संवयवहर्तव्यमुत नेति । (३)तत्र दोषकृतस्वादसंव्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तिश्ववर्दणाद् आनिवर्दणे वा तस्करणवैयध्यौर संवयवहार्या एवेति प्राप्त, उच्यते—

षहिस्तू भयथापि स्मृतेराचाराच ॥ ४३ ॥

(४) निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेष्यग्रुद्धिमापादयति द्वैधम्—कस्याचिदेनसो लोकद्वयेषि अग्रुद्धिरपनीयते प्रायक्षित्तरेनोनिवहंणं कुर्वाणैः, कस्यचितु परलोकाग्रुद्धिमाप्रमः पनीयते प्रायक्षित्तरेनोनिवहंणं कुर्वाणैरिहलोकाग्रुद्धिरथेनसापादिता न शक्यापनेतुम्, (५) यथा स्त्रीवालादिघातिनाम् । यथाहुः—'विग्रुद्धानिप घर्मतो न सम्पिवेदि'ति । तथा च प्रायक्षित्तरेपैत्येनो यद्मानकृतं भवेत्'—(६) कामतः कृतमिष, वःलध्नादिस्तु कृतनिर्णेजनेषि वचनाद्वयवहार्थे इह लोके जायत इति वचनं च बालध्नांश्वरयादि । तस्मात्मवंमवदातम् ॥४३॥

स्वामिनः फलश्चतेरित्यात्रेयः॥ ४४॥

(७)प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्रित्वसम्बन्धे कर्मणः सिद्धे किं कामो याज-

दभावं बोधायितुं निवेधकल्पना, ततस्तन्मूलश्रु।तिकल्पनेति व्यवधानद्वयमतो दुर्वला स्मृतिः श्रुःयतुमारेण नेये स्पर्धः। (१) अन्येव्यवहर्त्वाभरवकीर्णिनि व्यवहाराभावे यत्नगारवं करिव्यमिति स्मृत्यर्थे इति भावः।

- (२) नतु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरिप स्मृतिमूलेव, नेत्याह उपपादितं चिति । विभक्कष्टार्थायाः स्मृतेः तकाज्ञात सिनिकृष्टार्थश्चेतर्वलीयस्त्वात प्रायश्चित्तभावस्मृतेस्तन्मुत्तत्वमुपपादितम् इत्यर्थः ।
 - (३) सङ्गातिपूर्वकं पुर्वपक्षमाह तत्रेति ।
- (४) नैष्ठिकादीनामाश्रमच्युतेर्बहुनिन्दादर्शनात्तज्ञन्यपापापूर्वे पायश्चितेन निवृत्तेऽपि तज्जन्याऽत्र लोके श्चिष्ठासैन्यवहार्थस्वरूपाशुद्धिरतुवर्तते एव निमित्तनिवृत्तावि कार्यातुवृत्तेरूपलम्मादित्यभिपायेण सिद्धान्त-यति निषिद्धिति ।
- (५) संन्यासाश्रमच्युतरेहरूँ।किकाग्रुद्ध्यापादकःवे दृष्टान्तमाह यथेति । विग्रुद्धानगीति । बारुध्नाश्च कृतध्नाश्च विग्रुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तृंत्र स्रीहन्तृंत्र न संपिबेत् । न व्यवहरेत ।
- े (६) 'कामतोऽब्यवहार्थस्तु वचनादिहं जायते' इति पूर्वे याज्ञवल्क्यवचनं दष्टव्यम् । तदेव व्याचष्टे कामतः कृतमिति ।
- () शास्त्रपोनस्वत्यमाशंक्याह प्रथमे इति । ज्योतिष्टोमपकरणे श्रुतानि 'यदि कामयेत' इत्यादीन्यङ्गफलानि ऋत्विग्गामीनि तस्येवोक्तवःक्येन फलसम्बन्धादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम्—यथा व्यहं नादतीयादित्यादि तपो याजमानमेवं कामोङ्गफलमपि यजमानगामि अर्थसयोगात् , यजेतेत्यात्मनेपदेन प्रधानफलस्य यज्ञमानसम्बन्धनोधनात् । अत्राङ्गफलस्य याजमानत्वनिदेशोऽङ्गस्य तदाश्रितोपास्तेश्चार्थोद्धिक्दर्युकत्वमवगम्यतीति पुनक्किशङ्का न कार्यो ऋत्विकत्वृक्तत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः।

मान उतारिंवजय इति संशध्यारिंवज्येऽपि कर्मीण यात्रमान एव कामो गणफलेप्निति निर्णात-मिह श्वेतंत्रातीयकानि(१) चाङ्मसम्बद्धानि उपासनानि किं यात्रमानान्येवातारिंवज्यानीति विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । (२)तत्रोपासकानां फलअवणादनिषकारिणस्तदनुपपत्तेयंत्रमा-नस्य च कर्मजनितफलेपभोगमाजोधिकारादृश्विजां च तदनुपपत्तेवनाच राजाज्ञास्थानी-यारकचिद्दास्वजां फलअतरस्ति वचने यजमानस्य फलबदुपासनं, तस्य फलअहतः तं ह बको दालभ्यो विदाधकारेत्यादेश्यासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामध्योमावाद् याजमा-नमेनोपासनाकमेति(३) प्राप्त उच्यते ॥ ४४ ॥

आर्तिबज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

डपाख्यानात्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्वलवाते सति बाधकेऽन्यथोपपादनी-यम् । (४)न चरिवक्कर्तृक डपासने यजमानगामिता फलस्यासम्भविनी तेन हि स परिक्रोत-स्तद्गामिने फलाय घटते । तस्मान्न व्यसनितामान्नेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः ॥ ४६—४७॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीय तद्यतो विध्यादिवत् ॥४७॥

तस्माद्बाह्मणः पाहित्यं निर्विद्य निश्चयेन लच्चन निर्वेद्याय मुनिरमीनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण इति । (५)यत्र हि विधिविमक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने । तस्माद्याय ब्रह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं सौनमिप । न चापूर्वत्वाद्विधेयं, तस्माद्बाह्मणः पाहित्यं निर्विदेति पाण्डिल्यविधानादेव मोनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुवचनोर्य मुनिश्चद्दतत्र दर्शनात् भाहित्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमि त्यत्र, तस्यान्यतो विहितस्याय-मनुवादः । तस्माद्वाल्यमेवात्र विधीयते । मौनं तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनुवातः इति युक्तम् ।

- (६)भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं, ज्ञानातिशः यसम्पत्तिश्तु मौनम् तत्रैव तत्त्रसिद्धेः, आश्रमभेदे तु तत्त्रवृत्तिर्गार्हत्थ्यादिपदसित्रधानात्तत्मा-दपूर्वत्वानमौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयक्षपं विधीयते । (७)एवं
 - (१) सदःकरणादिऋत्वङ्गजातीयानित्यर्थः।
 - (२) नतु 'वर्षति हास्मै पर्जनम' इत्यादी यजमानपदाभावास्कथं याजमानस्वाज्ञाङ्का अतः आह तत्रेति ।
- (३) अन्यार्थदर्शनं हीदमन्यतः सिद्धं विषयीकुर्यात् इह त्वन्यतः सिद्धिनीहित, तत उपाप्तनफलभाषो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति नयनं न वाधत इत्यभिषायः ।
- (४) 'तं ह बक' इत्युपाख्यानं वाक्यशेषगतत्वाार्त्रणीयकं प्रापकं नापेक्षते, यहत्वन्यत्र न्यायबाध उक्तहतत्पार्श्वारपरत्वेन 'तस्म हि परिक्रीयत' इति सुत्रावयवं न्याचष्टे नचेत्यादिना । तेन यजमानेन स ऋविक्यरिक्रीतः सन् तहामिने कलाय घटते संयादियतुं युज्यत इत्यर्थः ।
 - ((४)) ततु बाल्येनेति विधिश्रुतेभीनेपि विधिः स्यादत आह यत्रेति । (६) बिद्धान्तमाह भवेदेवामिति ।
- ः (९) मौन्यान्दस्यातुनादिसं पिह्निय विध्यभवणादुक्तमाविधेयसं प्रस्ति एवं चीति । तत्र तावत् अमुनिसिति साकाङ्करवाभिर्देशस्य तिष्टासेत् इति विधिरतुषच्यते, मौनं निर्वियेति सम्पायसं च विधेयस्यं गमयतीस्पर्थः ।

च निर्वेदनीयत्वमि विधान आश्रसं स्याद् इत्याह-"निर्वेदनीयत्वनिर्देशाहि"ति (१० ८९१ पं० १४) । कत्यदं मीनं विधियते विद्यासहकारितयत्यत आह्-"तद्वतो विद्यास्ताः संन्यास्तिनो" भिक्षोः । पृच्छति-"कथिमि"ति । विद्यावता प्रतीयते न संन्यासितत्यर्थः । उत्तरं तद्विकारात्-भिक्षोत्तद्विकारात्, तद्वंविति—"आत्मानं विदिः स्वे"ति । सृत्रावयवं योजयितुं शङ्क्यते—"निन्द्य"ति । (१० ८९२ पं० १) परिहरति "अत आह पक्षेणेति" । विद्यावानिति न (१)विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्यादयाः याभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्वविद्यातिश्वयत्व न । अत एव समिदादिविध्यन्तः स हि विधिः (२)प्रधानविधः पक्षादिति । तत्राष्ट्रयमाणविधित्वे प्रपूर्वत्वाद्विधिरास्थय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नतु यद्ययमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गाहस्थ्येनोपसंहरतीति(३) बोदयति-"एवं बाल्यादिविशिष्ट"इति । अत उत्तरं पठति—

ँ कृत्स्नभावानु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

छान्दोग्ये बहुलायाससाध्यकमंबहुल्खाद् गाईश्ध्यस्य वाश्रमान्तर्धमांगां च केषां चिदाहेंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ।। ४८ ।।

एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन कविरकदाविदितराभादशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपा-करणार्थं सूत्रम्—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४९॥

(४)वृत्तिनीनप्रस्थानामनेकविधैवं ब्रह्मचारिणोपीति वृत्तिभेदोऽनुष्टातारी वा पुरुषा भिय-नते । तस्माद्वित्वेऽपि बहुवचगमविरुद्धम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नवयात्॥ ५०॥

बाल्येनेति (५)यावद्वालचरितश्चतेः कामचारवादमञ्चतायाद्रचात्यन्तबाल्येन प्राप्तिद्धेः शौचादिनियमविधायिनदेच सामान्यशास्त्रत्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलवालचरितवि-धानीमिति प्राप्तेऽभिधीयते-

विद्याङ्गत्वेन बात्यविधानात् समस्तवाळवर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गायत्तदनुगुणमप्रौ । देने च शास्त्रान्तराबोधनाप्युपपत्तौ न

⁽ १) साक्षात्कारवतो विद्यातिश्चयस्य सिद्धत्वादिधिवैयथ्यमाश्चर्द्वाह विद्यातिश्चय इति ।

⁽२) स्रमिदादेविध्यन्तरत्वे हेतुमाह प्रधानविधेरिति । अतोङ्गस्य विध्यन्तप्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्या-दिलं गमयतीत्यर्थः ।

⁽३) उपधंहरतीति । तेनोपधंहारे हिं न ततः पर आश्रम इति योतितं भवति, तचातुपपकं बाल्यप्र भान आश्रमान्तरे सतीत्यर्थः ।

⁽ ४) वैखानस-भौदुम्बर-बालखिल्य-फेनपेति चतुर्विधा वानप्रस्थवृत्तिर्बोध्या ।

⁽ ५) ननु भावशुद्धिरपि बालचरितं भवति तन्मात्रमेव गृह्यतामत आह याँवदिति । यावदरित बाल चरितं तावतः सर्वस्य बाल्येनेतिश्चतेरबगमात्र सङ्कोचो गुक्त इत्यर्थः ।

⁽६) तदेवेति । ययपि केवलायां भावग्रद्धी बाल्यशब्दो न प्रसिद्धः तथापि कामचारादिमाति बाले

शास्त्रान्तर्वाधनमन्यार्यं भविष्यतीति ॥ ५० ॥

ऐ।हिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दरीनात्।। ५१॥

सङ्गतिमाह—"सर्वापेक्षा चे"ित (पृ०८९४पं०१६)। किं अवणादिभिरिहेब वा जन्मिन निवा साध्यते उतानियम इह वासुत्र नेति । (१)यद्यपि कमाणि यज्ञादीन्यनिः यतफलानि तेषां च विद्योत्पादस्यान्यमः प्रतिमाति तथा च गर्म स्थर्य वामदेवस्यारमप्रतिने। ध्रअवणात्, 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि'ित च स्मर्णाद् आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते । तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छवणादेश्व प्रमाणत्वाचेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छवणादेश्व प्रमाणत्वाचेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां सत्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकश्वनः णादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविद्योपश्चमेन(२)वा विद्यासाधनत्वम् । अवणादीनां त्वनपे-क्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमिष चिरमाविनं प्रमोत्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलोकिकम् । नहि कुम्भदिद्दश्चश्चश्चिष समुन्मोळयित कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय । तस्मादैहिक एव विद्योत्पादो नानियतकाळः । श्रुतिस्मृती च पारलाकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ज्ञूतः । इत्यंभृतानि नान्यत्वावस्थकफलानि यत्याळाळान्तरेऽपि विद्यासुत्याद्यन्तिति ।

एवं प्राप्त उच्यते (३) यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञादीनां सत्वशुद्धिः द्वारेण वा विद्योपक्षमद्वारा वोपयोगोऽत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिवन्धाप्रतिवन्धाश्याः मनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहतिवन्नानां श्रवणादिनामनुत्पादकत्वा दिवशुद्धसत्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषां यज्ञायपेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेनं श्रुतिस्मृतिप्रतिवन्धो न स्तुति मात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाध विद्याधिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुरूपमेन कामयिष्यन्ते, तदिदसुक्तमभिसन्धोनिंदङ्शत्वादिति ॥ ५१॥

एवं सुक्तिफलानियमस्तद्वस्थावधृतेस्तद्वस्थावधृतेः ॥५२॥

यहायुपकृतिविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्विल तस्प्रले विद्यायामेहिकामुध्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो द्शितः । तथा च यथा साधनोरकर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षे-निकर्षावेवं विद्याफलस्यापि भुक्तेरुत्दर्धनिकर्षौ संभाग्येते । न च मुक्तावैहिकामुध्मिकत्वल्ल-क्षणो विशेष उपपद्यते ब्रद्धोपासनापिरपाकलस्यलन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवर्यम्भाव-

भावशुद्धिरस्ति, तावन्मात्रपरतया वाल्यशब्दः सङ्कोच्यत इत्यर्थः । शोषिविध्यनुग्रहरूपं सङ्कोचहेतुं प्रदर्श्या-परं तद्धेतुमाह एवं चेति । (१) संशयमुक्त्वा पूर्वप्रक्षाभावमाशङ्कते यद्यपीति ।

^{ः (}२) अवणादिमवृत्तिप्रसृहोपश्चमेन । यज्ञादीनां अवणादिघटकत्वात् घटितेषु अवणादिषु विद्ययाध्वस्यं भवितव्यमित्येदिकत्वनियम् इति भावः ।

⁽ ३) यथा अवणादिस्वरूपनिष्पत्त्यर्थं यथा सत्त्वशुद्धिविध्ननिरास आवश्यकस्तथा अवणादिभिवियो-त्यत्त्रयेऽपि तत्र च यज्ञादिभिः सत्त्वशुद्धायुत्पत्तावपि विशेषिकर्माःनतेः प्रारम्धक्तेः प्रतिबन्धापितवन्धसम्मा-वना 'अवणायापि बहुर्भियो न लभ्य' इत्यादिश्रतेः, अतोऽनियतक्तयज्ञादिस्रापेश्वत्वाच्छ्वणादेरविभेयस्याप्य वियतक्रकर्त्वमित्याभिप्रायेण सिद्धान्तयति यत पवेति ।

नियमात् (१) सःयप्यारब्धविपाककर्माप्रक्षये । तस्मान्मुक्तावेव (२)इपतो निकर्षोरकर्षी स्याताम् । अपि च सगुणानौ विद्यानामुरकर्षनिकर्षोभ्यौ तत्फलानामुरकर्षनिकर्षौ स्थाविति मुक्तेरपि विद्याफलस्वाद्वपतश्चोरकर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते—

मुक्तिस्तत्रतत्रैकरूप्यश्चतिरूपपत्ते । (३) साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति । व मुक्तिब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानळक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमहिति । (४) न क सवासनिनःशेषवळ्ळकर्कमांशयप्रश्चयो विद्याजन्मविशेषवान् येन तद्विशेषानमोक्षो विशेषवान् भवेते । न च सावशेषः कळ्शादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराचिरोत्पादानुत्पादावः ध्वतेण विद्यायामिष रूपतो भेदः किंबदुपळक्ष्यते तस्या खप्येकरूपत्वेन श्चतेः । (५) सगुः णायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते । (६) न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो द्वष्टं भवति, आगमतत्त्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययायदिष्टः त्वात् । तस्मात्तस्या मुक्तस्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिळक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ५२

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ अध्यायस्य समाप्तः॥

नाभ्यथ्यी इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे(७) श्वक्याः ।
सत्सरिपतिनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम् ॥
(८)शङ्के संप्रति निर्विश्वद्वमधुना स्वाराज्यसौख्यं वह—
श्वन्दः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्देगमभ्येष्यति ।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट—
द्वेदान्तार्थविवेकवाश्चितभवाः स्वर्गेप्यमी निस्प्रहाः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

⁽१) ननु विद्यावतोपि शारीरधारणात्कथं मुक्तिरत आह सत्यपीति ।

⁽२) रूपतः-स्वरूपतः । स्यातामिति । तथाच सातिशयःवास्तर्मसाध्यःवामिति पुरुषार्थोऽत इत्यस्या-स्वेप इत्यर्थः । तथाच मोक्षः सातिशयः विकाम्बताविकम्बितसाधनसाध्यस्यास्तर्भफलविद्यसुमानप्रयोगोः इष्टन्यः । (३) उपपत्तिमाह साध्ये दीति ।

⁽४) नतु मा भूत्स्वक्रपावस्थानकपायां मुक्ती सातिश्चयत्वमनर्थनिवृत्तिलक्षणायां तु स्यादित्यत्राहः नचिति। विशोधकार्योदय एव पूर्वपर्धस इति मतमाश्चित्य क्रेशादिस्यो विधाजन्मित सामानाधिकरण्यस् । विद्याजन्मकपोऽविद्याध्वस एककपः । निवर्धविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि विशेष इत्यर्थः । तिहे स एवास्तु तन्नाह नचेति।

⁽५) द्वितीयानुमाने सगुणविषयत्वरूपमुणाधिमाह सगुणाया इति । तत्कार्यस्य-विद्याकार्यस्य ।

⁽६) बाधितःवमप्याह नचात्रीति।

^(🅦) मत्सरिणः, श्रवणाय प्रवर्तायितुं न शक्याः, तत्र हेतुर्मत्सरेति ।

⁽८) सनातनाख्यछात्रकृतां वाचस्पातिमिश्रस्तुतिं तस्पीतये स्वीयप्रवन्धे निवध्नाति शङ्के इति। यस्मा-द्वाचस्पतिकृतन्याख्यानविज्ञातवेदान्तार्यज्ञानतन्त्वसाखान्कारवन्ते दूरीकृतस्वर्गादिसंसाराशास्सर्वेऽपि लोका अतो न तदाऽऽक्रमजभयमिन्द्रस्यति क्लोकाभिपायः।

सामनातुष्टानपूर्वंकत्वात्फलसिद्धेविषयक्रमेण (१) विषयिणारिष तिद्वेचारयोः क्रममाह—
"तृतीयेऽध्याय" इति (पृ०८९९पं०७)। मुक्तिलक्षणस्य(२) फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्
तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चायमानान्यदृष्टार्थानीति याबिद्धधानमनुष्ठयानि न
त ततो ऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणामावात् । (३)यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतित्यादिषु तत्र
सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्ते—

डच्यते—(४)ययि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि सवासनाविद्याच्छेद्नातमनः स्वद्धपावस्थानलक्षणः यास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वाद् अविद्यायाश्च विद्योत्पादाविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याद्विश्वभः मस्येव रज्जुतस्वसाक्षात्कारण समुच्छेदस्योपपित्तिसिद्धत्वाद् (५)अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च अवणः मननिविद्ध्यासनाभ्यासस्येव स्वगोचरसाक्षात्कारफलस्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःस्ववित्तेभुक्तिकः चैतन्यात्मकोऽद्दिसस्यपराक्षकपानुभवस्यापि अवणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमाना(६)तद्यांनि अभ्वणाद्यभ्याससाधनत्वेनानुमाना(६)तद्यांनि अभवणाद्यभिक्तिः ह्यार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सल्यदृष्टार्थत्वं युक्तम् । नचतान्यनावृत्तानि सत्कारदीष्ठ सल्लेनरन्यरेण साक्षात्कारवते तादशानुभवाय कल्पन्ते । न चात्रासाक्षात्कारविद्वनानं साक्षात्कारवित्वामुच्छेतुमईति । न खळ पित्तोपहृतेन्द्रयस्य गुढे तिक्ततासाक्षात्कारोः न्तरेण मार्ध्वयसाक्षात्कारं सहस्रनाप्यपपत्तिभिन्वार्तितुमईति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि वेषप्रत्तिसहस्राणि वा परास्र्यतोऽपि थुक्तस्य गुडस्यागात् । तदेवं दृष्टार्थत्वास्त्रानेपासनयोक्षान्तः णीताश्चिकत्वेन लोकतः प्रतीतरावित्वित्विति सिद्धम् ॥१॥

लिङ्गाच ॥ २ ॥

अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मनिषयात्वमस्याक्षिपति—"अत्राह सचतु नामे"ति (पु० ९०१ पं० ११)। (७)साध्ये ह्यनुभने प्रत्ययावृत्तिरधैनती नासाध्ये, निह ब्रह्मा- समनो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभानाद् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते, तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभानो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या। तिदेदमुक्त "मात्मभूत"मिति। आक्षेप्तारं प्रति शङ्कते—"सकुच्छुता"निति। अयमभिसन्धः—(८)न च ब्रह्मात्मभृतस्तत्साक्षात्कारो ऽिष्णमुच्छिनति तथा सहानुवृत्तेराविरोधात्, विरोधे ना तस्य नित्यत्वाद्याविद्योदीयेत कुत

⁽१) अध्यायविषययोः साधनफलयोः क्रमेण ।

⁽२) नतु ज्ञानार्थकत्वाद्द्ष्ठकलेषु गान्धर्वशास्त्रभवणादिवद्विधेयेषु अवणादिषु यावस्कलमानृत्तिसिद्धै। कथं सक्त्रभयोगशङ्का तत्राह मुन्तिलचणस्येति । पूर्वपक्षी मुक्स्यर्थत्वात् भवणादीनामदृष्टार्थस्वं विधयस्यं च मन्यते विधिषु चावृत्त्यभवणास्यकृत्ययोगशङ्केत्यर्थः।

⁽३) भवणादिवदहंग्रहोपास्तिषु सकृत्पयोगमाह यश्रेति ।

⁽४) अत्र कि विद्याया मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमित्युच्यते, श्रवणादेवी विद्यासाधनत्वम् । नाय इत्याह ्यद्यपीति सिद्धान्ती । विद्योत्पाद्विरोधितयेति समुच्छेदे हेतु: । अनेनाविद्या विद्यानिवर्त्या अनिर्वाच्यत्वादः िहिविश्रमवदित्यतुमानं सूचितम् । (५) न द्वितीय इत्याहःन्ययन्यतिरेकाभ्यां चेति ।

⁽६) बद्धवासारकारः अवणायभ्याससाध्यः त्रास्त्रीर्वसासारकारत्वात् षड्जादिसासारकारवादिस्यनुमानात् ।

^(॰) अहङ्गहोपास्तिषु यस्य स्यादद्धेति वचनादुपासनसाध्य उपास्यसाक्षात्कारः प्रतीयते स्तस्तवाः इत्तिरंथेवती न निर्गुणब्रह्मसासात्कार इत्याह साध्ये इति ।

⁽८) नतु स्वरूपप्रकाशेन ब्रह्मप्रथनिसद्धै। किमावृत्त्यां अत आह नचेति ।

एव तु तेन सहानुवर्तेत, तस्माताबिवतये आगन्तुकस्तस्साक्षारकार एषितव्यः, प्रत्ययानुवृत्तिरर्थवती । आक्षेप्ता सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण(१) प्रत्यवतिष्ठते—"नावृत्तावपी"ति (पृ० ९०२ पं० १)। न खळु ज्योतिष्ठोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोष्यावर्तमानः साक्षारका-रप्रमाणं स्वविषये जनसति, उत्पन्नस्यापि ताहको दृष्टव्यभिचारस्वेन प्रातिभरवात् । ब्रह्मारम-त्वप्रतीति-ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—"न केवळं वाक्य"मिति । आक्षेताः दूषयति—"तथाप्यावृत्यानर्थक्य"मिति । वाक्यं चेशुक्रयपेक्षं साक्षात्काराय प्रमः बति, तथास्ति कृतमावृत्त्या, सङ्करप्रवृत्तस्यैव तस्य सापपत्तिकस्य यावरकर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते—"अथापि स्यादि"ति । न युक्तिवाक्ये साक्षारकारफले प्रसक्ष्येव प्रमान णस्य तस्फळत्वात् । ते त परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमिनाविशेते न त विशेषं सा-क्षात्क्रकत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिक्पास्यते । सा हि सत्कारदिर्विकाळनेरन्तर्थसेविता सती हृदमुमिविशेषसाक्षारकाराय प्रमवति कामिनीभावनेव स्नेणस्य पुंस इति । आक्षेप्ताह— "नासकृदपी"ति । (२) ध खल्वयं साक्षात्कारः शाख्युक्तियोनिर्वे स्याद्भावनामात्रयोः निर्वा है न तावरपरोक्षाभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षास्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोन तुमईतः, न खलु कुटजबीजाद्वटाङ्करो जायते, न च भावनाप्रकर्भपर्यन्तजमपरोक्षावभासमि श्वानं प्रमाणं व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेप्ता स्वपक्षमुपसंहरति "तस्माद्यदी"श्ति । आक्षेप्रा (३)आक्षेपान्तरमाह—"न च सकत् प्रवृत्ते" इति । किथत् खढु शुद्धत्वे गर्भस्य इव वामदेवः श्रुरवा च मरवा च क्षणमवधाय जीवारमनो ब्रह्मारमतामनुभवति, तती प्याद्वतिरनिर्धिकेति । आतश्वा(४)श्वतिरनिर्धका यिश्वरंशस्य प्रहणमप्रहणं वा न तु व्यक्ताव्य-क्तते सामान्यविशेषवत्पद्मरागादिवदित्यत आह—"अपि चानेकांश"हति। समाधते-"अत्रोच्यते सवेदावृत्यानर्थक्यामि"ति (ए० ९०३ पं० १)। अयमभिसन्विः। (५) सत्यं न ब्रह्मसाक्षारकारः साक्षादागमयुक्तिफलमि तु युक्त्यागमार्थे हानाहितसंस्कारसः चिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवर्ती बुद्धिवृत्ति समाधते । सा च नातुमानितविहसाक्षात्का-रवःप्रातिभावेनाप्रमाणं तदानीं विद्वस्वलक्षणस्य परोक्षात्वात्सदातनं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिक्वि-तस्य जीवस्यापरोक्षत्वम् , (६)नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततो ऽतिरिच्यन्ते, जीव एव

⁽१) वृत्तिरूपसाक्षाःकारं प्रमासुपत्य तस्यामध्यावृत्त्याक्षेपेण ।

⁽२) ययप्यभ्यासमिति शास्त्रयुक्ती साक्षाकारं कुरुत इति शाङ्कितम्, तथाप्यन्यतरोपकृतावन्यतर-रक्रणमिति वक्तव्यं, करणप्रयुक्तं च प्रतीतेरापरोक्ष्यं यथा प्रत्यभिज्ञायाम्, तत्र कि शास्त्रयुक्त्योः करणत्के भावनाया वेति विकल्प्य दूषयति स खल्वयमित्यादिना ।

⁽३) आवृत्तानावृत्तज्ञास्त्रयुक्त्योः परोक्षज्ञानजनकत्वात्र साक्षात्कारहेतुत्वमित्युक्तमधुनाऽपरोच्चा-नजनकत्वमभ्युपेत्यापि अभ्यास्रवैफल्यमाड पूर्वपक्षीत्याहाचेपान्तरामिति। (४) अवदयं च।

⁽५) अपरोक्षप्रमात्पत्त्यर्थे आवृत्त्याक्षेपः किमावृत्त्युपकार्यप्रमाणाभावाद्धतः साक्षाःकारयोग्यप्रमेयाभा-वात् । नायः, स्रोपाधिकाःमन्यद्वपत्रस्ययक्तपसाक्षाःकारकरणतयाः वस्त्रक्षक्षेत्रस्य व शास्त्रयुक्त्यभ्यासवा-सितस्य अञ्चलकारकरणत्वसम्भवादित्याद्व सत्यमित्यादिनाः ।

⁽६) नतु जीवस्वरूपस्य सदातनमापरेक्ष्यं भवतु तथाथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्य नित्यग्रुद्धस्वादेः परोक्षस्वाचद्भावनाभिः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादत आह नहीति।

न्त तत्तदुपाधिरहितः ग्रुद्धादिस्वभावो ब्रह्माति गम्यते । (१)न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततो-तिरिच्यते । तस्मायथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्वरः प्राममृदर्छनाभेदमध्यक्षेणेक्षते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तः करः णेनेति । "यस्तरवमसीति सकुदुक्तमेव" ति । श्रुत्वा मत्वा क्षणमवधाय प्रारमवीयाः भ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । "यस्तु न शक्तोती" ति । प्राग्मवीयज्ञह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । 'निहि दृष्टे ऽन्पपन्नं नामें'ति । यत्र परोक्षप्रतिमाधिनि वाक्यार्थेऽपि व्यक्ताव्यक्तत्वः तारतम्यम् , तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षकमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षा-त्कारावधी व्यक्तितारतम्यं प्रति केव कथेति भावः । तदेवं वाक्यमात्रस्या(२)थेपि न द्वागि-त्येव प्रत्यय इत्युक्तम् , तत्वमसीति तु वाक्यम(३)त्यन्तदुर्प्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे क्षाने द्रागित्येव प्रवर्तते, किन्तु बिलम्बिततमपदार्थक्षानमतिविलम्बेनेत्याह- अपि च तस्व-मसीत्येतद्वाक्यं रवंपदार्थस्ये"ति । स्यादेतत् , पदार्थवंसर्गात्मा नाक्यार्थः पदार्थः ज्ञानकमेण तद्धीननिरूपणीयतया कमनःप्रतीतिर्युज्यते, ब्रह्म तु निरंशाःवेनार्सस्टब्दनानाःत्-पदार्थकमिति कस्यानुक्रमेण कमवती प्रतीतिरिति सकृदेव तद्गृद्योत न वा गृह्योतेत्युक्तमि-स्यत आह-"यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आतमा निरंश"इति (पृ॰ ९०४ पं० १)। निरंबोऽप्ययमपरोक्षीप्यात्मा तत्तहेहाचारोपन्युदासाभ्यामंशनानिनात्यन्तपरोक्ष इव । तत्रव वाक्यार्थतया क्रमवत्प्रस्यय उपपचते । तिरकिमियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मिन तथा च न साक्षात्रतीतिरात्मन्यनागतफल्यनादस्या इत्यत आह-''तन्त पूर्वक्रपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्याः"। एतदुक्तं भवति—वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाळा विशेषणत्रयवती(४) भावना ब्रह्मसाक्षास्काराय करपत इति बाक्यार्थप्रतीतिः साक्षास्कारस्य पूर्वक्रपामिति । शृङ्कते—"सत्यमेवमि"ति । समारापो हि तत्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्वप्रत्ययः, दुःखिला-दिप्रत्ययसारमनि सर्वेषां सर्वदोत्पयत इत्यबाधितत्वातसमीचीन इति बलवान शक्योपनेतु-मित्यर्थः । निराकरोति—"न देहाद्यभिमानवादे"ति । नहि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्ये-तावता तात्विकत्वम्, देहात्माभिमानस्थापि सत्यत्वप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते । ठकां चास्य तत्रतत्रोपपत्या वाघनमेवं दुःखित्वायभिमानोऽपि तथा, नहि निलशुद्धबुद्धस्वभावस्या-स्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशोकादय आत्मनो भवितुमईन्ति । नापि धर्मास्तेषां ततो-त्यन्तभिन्नानां(५) तद्धर्मत्वानपपत्तेः । निह गौरइवस्य धर्मः (६)सम्बन्धस्यापि व्यतिरेका-

⁽१) एव चेंदुपाधिविश्वस्य जीवान्यस्वास्परोक्षतया निरुपाधित्रद्वापरोक्षप्रतीतिश्रंमः स्यात्रस्याद्व नचेति । नन्वेवं संस्नारदशायिनव मोचिपि जीवरूपभावे शास्त्रीयज्ञानवैयर्थ्यापित्तरत आह तस्मादिति । अयं
भावः—अविकलानिधिकेध्वभासमानिषि वस्तुनि येन क्रमणारोपप्रवृत्तिस्तिद्विपरीताकारप्रमाणवृत्युद्यव्यतिरेकेण न भ्रमनिवृत्तिर्यथा देवदत्ते तदैवये चाभिज्ञासिद्धेप्यन्योयमन्यः स इत्यारोपः स्रोयमित्याकारप्रस्यभिज्ञया
विना न निवर्तत इति । (२) परोक्षार्थकस्य ।

⁽३) वाक्यार्थसास्त्रात्कारार्थमात्रवृत्त्युपयोगपुक्ता तत्त्वम्पदार्थिविवेकद्वारा वाक्यमात्रात् परोक्षज्ञानी-नपद्वित्यावृत्त्युपयोग बच्यत इत्याह अत्यन्तदुर्भहेति । (४) दिर्घकाल-नैरन्तर्थ-सरकारवती ।

⁽५) इदमुपलज्ञामभित्रानामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

⁽६) नन्त्रश्चस्य गोऽधर्मत्वं नान्यत्वात्किन्तु गञ्यक्षमेवतत्वात् । दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवत-स्वाद्धर्मा इत्याञ्जङ्क्य, सम्बन्ध एव वास्तविको नास्तीत्याह सम्बन्धस्यापीति ।

व्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां च विचारासहत्वात् , (१)भेदाभेदयोश्च परस्परविरेशि-नैकत्रासम्भवादिति । सर्वभेतद्वपादितं द्वितीयाध्याये । तहिद्मुक्तं "देहादिवदेव चैतः न्याद्वहिरुपळभ्यमानत्वा"दिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यामित्याह्-"सूखु-सादिषु चे"ति । स्यादेतत् , कस्मादनुभवार्थं एवावृत्युभ्युपगमा यावता 'द्रष्टव्यः श्रो-तम्य' इत्यादिभिरतत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयेवा(२)वृत्तिर्विधास्यतः इत्यतः आह— "तत्रापि न तस्वमसिवाक्यार्थादि"ति (१० ९०५ पं० ६)। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याचात्मविषयं दर्शनं विषीयते(३), न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शन-माम्रातं येनोपकम्यते येन चोपसंडियते स वाक्यार्थः । सदेव सीम्येदमिति चोपकम्य तत्व-संभीत्युपसंहत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः(४) प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विद्धानः प्रधान-मन्नेन विद्यन्ति. वरो हि कर्मणासिप्रेयमाणःवात् सम्प्रदानं प्रधानम्, तसुद्वाहेन कर्मणाङ्गेन न विझन्तीति । नन् विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानःवं भूतस्त्वर्धस्तदङ्गतया प्रत्याय्यते । यथाह:-'चोदना हि भूतं भवन्तिभि'त्यादि शावरं वाक्यं व्याचत्क्षाणा:-कार्यमर्थमवगमय-न्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकं मनगमयतीत्याशंक्याह । "नियुक्तस्य चास्मिन्नचिः क्रताहिम" ति । यथा ताबद्भृतार्थपयंविधता वेदान्ता न कार्यविधिनिष्ठास्तथोषपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र । प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिविरुद्धमःययोत्पादानमुक्तिविहन्तृत्वमेवास्येत्यभ्यु च्चयमात्र(५)मत्रोक्तामिति ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राह्यन्ति च ॥ ३॥

(६)ययपि 'तर्वमसी'त्यायाः श्रुतयः संसारिणः परमात्ममावं प्रतिपादयन्ति, तथापि तथोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसंगेण नानात्वस्य विनिध्ययात् श्रुतेश्व तर्वमसित्यायाया 'मनो ब्रह्म खादित्यो ब्रह्मो'त्यादिवतप्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपतः प्रतीकोपदेश एवायम् । (७)न च यथा समारोपितं सर्पत्वमन् य रज्जुत्वं पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत एवं प्रकाशात्मनो जीवसावमन् य परमात्मत्वं विधीयते इति युक्तम् । युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राधीयसि(८) सामान्यस्पेणालोचिते विशेषस्पेणाग्रहीते विशेष-तरसमारोपणिमह तु प्रकाशात्मनो निविशेषसामान्यस्थापराधीनप्रकाशस्य नाग्रहीतमस्ति किश्चदूपमिति कस्य विशेषस्थापदे कि विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासम्भवाजीवो जीवो

⁽ १) नतु दुःखादयो नात्यन्तमित्रा आत्मनः किन्तु भित्राभित्रा इस्याञ्चङ्कचाह भेदाभेदयोश्चीति ।

⁽२) सम्पदादिविषयैव ।

⁽३) आत्मस्तुतिद्वारा दर्शनं पुरुषपनृत्यतिश्चयाविषयत्वमापयत इत्यर्थः।

⁽४), तत्त्वमासिवाक्यात् ।

⁽५) समन्वयस्त्रोक्तयुक्त्या वेदान्तानां सिद्धमद्मपरते सिद्धे ताद्शमहस्रज्ञानादेव मुक्तिशिते सिद्ध्यितः तथा-युपगमे मुक्तिविरोध उक्त इत्यर्थः ।

⁽६) श्रान्दोदेव प्रमित (अ०१ पा०१ स्०२४) इत्यत्र श्रुतिभित्रीक्षजीवैक्ये निर्णीतिपि विरुद्धार्थ-त्वादुपचिरितश्रुतिविषयत्वाभिप्रायेणाशस्त्रचत इत्याह ययपीत्यादिना ।

⁽ ७) जीवपरिवभागस्याध्यस्तत्वादिविरोधमाञ्चङ्कच स्वमकाञ्चस्य भ्रमाधिष्ठानत्वानुपपत्तेरध्यासायोग-माद्व नचेति । (८) दीर्घतरे ।

ब्रह्म च ब्रह्मेति तल्बमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते अभवीयते—व्हेवतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरिक्तः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापित्तर्ने च मुख्यसम्भवे गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रतीकोपदेशे सक्टइचनं तु प्रतीयते भेददर्शनिन्दा च । अभ्यासे हि भूयरत्वमर्थस्य भवति,
नाल्पत्वमितद्वीय एवोपचिरितत्वम् । तस्मात्पौर्वापर्याळोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमारमता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरिवर्राधादत्राप्तामाण्यं श्रुतेः, न च मानान्तरिवरिध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये(१) । (२)निरंशस्यापि चानाश्चिनवाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपद्यातमनः सांशस्येव कस्यविदंशस्याप्रहणाद्विप्रम
इव परमार्थस्तु न विश्रमे नाम कश्चिष च संसारो नाम किन्तु सर्वमेतत्सर्वानुपपित्तमाजनरवेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्वश्यामः । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम्—"यद्येवं प्रतिबुद्धासि
नास्ति कस्यिचद्विद्वितिबोध्ये इति (१०९०८ पं०१) अन्यप्याहः—

यद्यदैतेन तोषोऽस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।

अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

(३) यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वमावं ब्रह्मात्मत्वेनेव जीवेनोपास्यते 'ऽहं ब्रह्मास्मि तत्वमि देवेतकतो' इत्यादिवु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मारूपेण तात्त्विकत्वा'दद्वितीयत्व-मिगते श्रुतेश्व। (४)जीवात्मानश्वाविद्याद्पेणा ब्रह्मप्रतिविम्बद्धाः। यथायथा यत्रयत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मत्यादिषु ब्रह्मद्येद्दशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम्। "ब्रह्मणो मु-ख्यमात्मत्विमि"ति। (५) डपपणं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन ताहात्म्यम्, घटश-रावोदश्चनादीनामिव सृद्धिकाराणां स्दात्मकत्वम्, तथा च ताहशानां प्रतीकोपदेशानां क चित्कस्यविद्विकारस्य प्रविख्यावगमाद्धेदप्रपञ्चप्रविख्यपर्वस्वमेवेति प्राप्ते,

उच्यते—(६) न तानदहं ब्रह्मस्यादिभिर्यथाहंकारास्पदस्य ब्रह्मात्मस्वमुपिहरयते एवं मनो ब्रह्मस्यादिभिरहङ्कारास्पदस्यं मनःप्रसतीनां, किन्स्वेषां ब्रह्मस्वेनोपास्यस्वम्।(७)अहंकारास्पदस्य

⁽१) प्रमाणान्तर्शिमाविद्योपस्थापितन्यावद्वारिकविषयस्वमध्यासभाष्ये उक्तमित्यर्थः।

⁽२) यथाऽऽकः शस्य निरंशस्याष्युपाध्यवच्छेदभेदाद् ब्रहणाप्रहणे इत्यर्थः ।

⁽३) पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिमस्सु मनआदिष्वहामिति ब्रह्मभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्ये-स्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह यथादीति ।

⁽४) नतु मनआदिषु ब्रह्मात्मकजीवदृष्टेरध्यासे तदात्मकाकाञ्चादिदृष्टिः कुतो नेत्यत आह जीवेति । आकाञ्चादिः स्वरूपेण कल्पितो जीवानान्तु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मेवेत्यर्थः । अविद्यादर्पणा-अ-विद्योपाधिकाः ।

⁽५) पूर्वीभिकरणे ब्रह्मण्यात्मत्वमतिः कार्येन्युक्तत्वाद्वद्याभित्रनामादावप्यडंमतिर्विभेयेत्याहोपपत्रं चेति।

⁽ ६) अत्र मनआदाबात्मत्वदृष्टि: श्रुतिबलादाश्चङ्गचते अथोद्रा, नायः, इति वदन् पूर्वाधिकरणाद्वैष-स्यमाह न ताबदिति ।

⁽६) द्वितीयेपि कि मनआदिषु ब्रह्माध्यासाद् ब्रह्माभित्रजीविषया इंदृष्टिराशङ्कयते किंवा प्रतीकार्ता व्यवस्थित । अस्तिकार्ता केंद्रित स्वाप्तिकारके तरभेदाङ्कसाणि चात्मत्वप्रतीते । प्रतीकेष्वइंदृष्टिरापायते, प्रथममाशङ्कते अहङ्कारास्पदस्यति ।

ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृति व्विप अहङ्कारास्वद्रियेनोपासनामिति नेत्। न,(१) एवमा दिव्वहामित्यश्रवणात् । ब्रह्मात्मत्या त्वहंकारास्पद्त्वकरुपने तत्प्रतिबिम्बस्येव ताद्वेकारान्तरस्याः प्याकाशादेर्मनःप्रस्तिवृवासनप्रसङ्गः । तस्मायस्य यन्मात्रात्मतयोपासनं विह्तं तस्य तन्मा-त्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं 'यावद्वचनं वाचिनिकामिति' न्यायाकाधिकमध्याहर्तव्यमतिप्रसङ्गात् । न च सर्वंश्य वाक्यजातस्य प्रपश्चस्य विलयः प्रयोजनम्,तद्र्यंत्वे हि मन इति प्रतीकप्रहणमन-र्थकं विश्वमिति बाच्यम् यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोप्रहणं युक्तम्, मुख्यार्थमनोष्ठहुणं युक्तम्, मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अयोगात् , आदित्यो ब्रह्मत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । "नह्यपास्तकः प्रतीकानी"ति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनाः मात्मत्वेनाकलनं श्रुतेर्वो, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः। "प्रतीकाभावप्रसङ्गादि"ति। (२)नतु यथाविच्छन्नस्याहङ्कारास्पदस्यानविच्छन्नब्रात्मत्या भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह—"स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामि"ति (पृ०९०९पं०१)। (३) इह हि प्रतीकान्यहङ्कारास्पद्त्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तरवम-सीत्यादावहद्वारास्पदम्पास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्वज्ञापन ध्वाहृङ्कारास्पद-स्याविच्छक्षस्य प्रविलयोऽवगम्यते। किमतो यथेवम्, एतदतो भवति-प्रधानीभूतानां न प्रती-कानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपतिरिति । (४) अपि च-"न च ब्रह्म-ण आत्मत्वादि'गति । नृत्युपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्व-मस्यादिसंद्भैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्महृष्युद्देशायातमहृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणस्वात्तया च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थिता जीवः कर्ता भोका च संसारी न त्रद्वाति कथं तस्य त्रद्वात्मतया त्रद्वाहरूट्युपदेशेष्वात्मद्धिरुपदिश्येतेत्यर्थः । "अत्रञ्चोपाः सकस्य प्रतिकैः समत्वादि''ति । यद्यप्रपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि त मनःप्रस्तोनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छित्रतथा जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिक्तकर्षात्॥ ५॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि(५) ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फळप्रस-वधामध्येन फळवरवात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिद्दिष्टिभिः संस्कर्तेब्यमित्यादित्यादिद्दियो ब्रह्म-ण्येव कर्तेव्या न तु ब्रह्महिरादित्यादिष्ठ । न चैवविषेऽवधृते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिनोंत्कृष्ट इति लोकिको न्यायोऽपवादाय प्रभवत्यागमिवरोधेन तस्यैवापोदितस्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

⁽१) यदि श्रुतेः प्रतीकेष्वहम्मितरिभमता तर्हि ब्रह्मणीव ता वेदः श्रावयेत् न विवासित्याह नेति ।

⁽२) स्वयमेवोद्धान्य दूषियप्यतीत्युक्तामिदानीं निराकरोति नतु यथैत्यादिना ।

⁽३) जीवलयादनादिलयस्य वैषम्यमाह इह हीत्यादिना ।

⁽४) न च ब्रह्मण इति भाष्यगतचञ्चान्दार्थमाहापि चेति । पूर्वोक्तातिमधङ्गेन सह समुचय इत्यर्थः ।

⁽५) यथा पूर्वत्र ब्रह्माभित्रजीवदृष्टेनीमाहिषु करणे घटादिदृष्टरिष प्रसङ्ग इत्यातिमसङ्गात्र प्रतीकेंद्व-हम्मतिस्रोप इत्युक्तमेविमिहापि यद्यादित्यादिषूपास्यमानेषु ब्रह्म करुष्ठदिममतं तदा चेत्रे उपास्यमाने मेनात् करुप्रसङ्गाङ्कीव फलप्रदत्वादुपास्यमिति सङ्गत्यभिप्रायेण पूर्वपस्रमाह ब्रह्मण इत्यादिना। प्रयोजनवत्त्या ब्रह्मणः संस्कारपेक्षत्वात्तत एव च प्रधानत्वात्तद्वाचित्रक्षश्चान्दस्य प्रतीतिलक्षकत्वायोगाङ्कद्वेवत्यादिदृष्टिभिः सं-स्कार्यमित्यर्थः।

(१) सत्यं सर्वाध्यक्षतया फळदातृश्येन ब्रह्मण एव सर्वेत्र वास्तवं प्राधानयं तथापि क्रव्दग्रस्मुन्तेथिन क्रचिरकर्मण एव प्राधान्यमवसीयते । यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्व-र्गकामः, (२) चित्रया यजेत पद्मकाम' इत्यादी । अत्र हि सर्वत्र यागायाघाराघिता ययपि-देवतेव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फल्स्वप्रतीतेः प्राधान्यम् । (३) कविद् द्रव्यस्य यथा ब्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं 'येस्तु द्रव्यं चिकी र्ध्यते गुणस्तत्र प्रतीयेते 'ति(४) । तिहह यद्यपि सर्वोध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मेव फर्ळ प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्यादित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्मफलाय करपते इति अभिनदिति किंवाऽऽदिस्यादिवुद्धा ब्रह्मेव विषयोक्टतं फलायेरयुमयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदा-नोपपत्तः आस्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादि"ति (पू०९१७पं१७)। न केवलं लौकिको न्यायो निश्चये हेत्रिप त सादित्यादिशन्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह-"प्राथम्याच्चे"ति (पु०९११पं०१) इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयति । तथाहि स्वरसवृत्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थे वरस्यति यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात . तथा चेतिपरत्वमनर्थकम् तस्मादितिना(५) स्वार्थात्प्रच्याव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । (६)न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायमितिपरः शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरमनदिति । तथा चादित्यादयो ब्रह्मोति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थी भनतीत्याह "इतिपरत्वादि ब्रह्मशाब्द स्ये"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ५॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयआदित्यादिष्वध्यस्थरितं"ति (पृ०६१२ पं०९) । सःस्विप आदित्यादिषु फळातुत्पादाहुत्पत्तिमतः कर्मण एव फळदर्शनात् कर्मेव फळव(७)तथा चादित्यादिमतिभियेशुद्गीथादिकर्माण विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिद्दक्षिभिः

⁽१) यथा राजपुरुष भागत इत्युक्ते वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं न प्रतायते किन्तु पुरुषस्य तथाऽत्रापि आदित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगत उपास्तिकर्भेति ववतुं श्रीतदृष्टान्तमाह सत्यमित्यादिना ।

⁽२) इदमेडिकक्लककमीदाहरणम्।

⁽३) आदित्यादिद्रव्यस्य प्राधान्यसिध्यर्थे दृष्टान्तान्तरमाह कचिद्दव्यस्येति ।

⁽ ४) येन्नींहीनिस्यादिश्वब्देईस्यं सञ्चिकीर्घ्यत इति प्रतीयते तत्र क्रिया प्रोक्षणाद्यास्मिका ग्रुणस्थेन प्रती-येतेस्यर्थः ।

⁽५) इतिशब्देन । स्वरूपंति । त्रक्षपदमेव स्वरूपं तत्परं त्रक्षेति शब्द इति वा द्वावर्थाविति शब्दाशि-रस्कत्रक्षशब्दान् प्रतीयेते हत्यर्थः ।

⁽६) उपास्तिविधिसिद्धये शब्दगरतं दूषयत्राह नचेति । य ख्रादित्यः स ब्रह्मेति अयंशब्द इति सा-मानाधिकरण्यं विरुद्धमित्यर्थः । नतु प्रतीतिपरत्वमि न युक्तं या ब्रह्मेति प्रतीतिः सा आदित्य इत्यस्याप्य-र्थस्य विरुद्धत्वादत आइ गौरितीति । भ्रान्तो हि गवयादिकं गौदितिप्रतिपय बाधोत्तरकाळं वदित गौरिति मेमवत् गवय इति गवात्मत्वेन प्रतीत इत्यर्थः ।

⁽ ९) भाष्ये कियात्मकत्वादित्यसाधकम् , सिद्धरूपादित्यादिदृष्टचध्यासेऽप्युद्रीथादिगतक्रियास्वभाव-स्यानपायात्तरफलसिध्युपपत्तोरियाशङ्कचाह तथाचेति । छुक्त्यादी रजतबुध्युत्पत्ती तत्प्रयुक्तन्यवहारप्रतिब-न्धवत् सिद्धरूपादित्यादिदृष्टाबुदीथादिगतक्रियास्वमभिष्त्रयेतेत्यर्थः ।

कर्मक्रपाण्यभिभूयेरन् । एवं च कर्मक्रपेध्वसःकरपेषु कृतः फलपुःपयेत । (१)आदिःयादिषु पुनकृद्गीथादिदृश्चवृद्गीथादिवुद्ध्योपास्यमाना आदित्याद्यः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पि-ब्यन्त इति । अत एव च पृथिव्यान्योऋकृसामग्रव्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्द्दिर-ध्यस्तामी च सामहिन्द्रः, साम्नि पुनर्भिद्दश्यो ऋचि च पृथिनीदृष्टी विपरीतं संवेत् । तः स्मादप्येतदेव युक्तमित्याह—"तथा चयमेवे"ति । उपनत्यन्तरमाह—"अपि स्त्रोकाध्यं 'ति । एवं खल्वधिकरणिनेदेशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपप्राते यदि स्रोकेष सामहाध्दरध्यस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमत्रैवार्थे त्रृते-"प्रधमनिर्दि-ब्टेंखु चे"ति (पृ०९१३पं०१)। सिद्धान्तमत्र प्रक्रमते—"आहित्याहिमतय एवे"-ति । (१) ययुद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गी-थादिमतेस्तत्र वैयर्थं प्रसच्येत. नह्यादिखादिभिः किंचिकियते यदिवया वीर्यवत्तरं अवेद आदित्यादिमत्या विद्ययोद्धीयादिकमंस्र कार्येषु यदेव विद्या करोति तदेव वीर्यवत्तरं भव-तीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु संस्कारकत्येनोपयोगः । चोदयति—"भवत कर्म-समिकिफले प्येवामि "ति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणास्प्रलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यस्वात्करोतीत्येव नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिद्वरति-''ते स्वपी''ति । न तानद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाव पर्याप्तो मा स्रश्नकत्कर्मानि-बेशिनो यरिकिश्वरफलोरपादः, तस्मात्प्रकृतापूर्वसित्रवेशितः फलोरपाद इति, तस्य क्रियमाः गरवेन विश्वया वर्धिवत्तरत्वोपपत्तिरिति । 'फलारमकत्वाच्चादिखादीनामि'ति । यदापि ब्रह्मविकारत्वेनादिखोद्गाययार्विशेषस्तथापि फलारमकत्वेनादित्यादीनामस्युद्धीया-दिभ्यो विशेष इखर्थः । द्वितीयानिर्देशाद्युद्वीयादीनां प्राधान्यमिखाइ--अपि चो-मिति । (३) स्वयमेवोपासनस्य कर्मस्वात्फळवत्वोपपतेः । ननूकं सिद्धकपैरा-दित्यादिभिरम्यस्तैः साध्यभतत्वमभिभृतं कर्मणामत आह—''आदित्यादिभावेनापि दश्यमानानामि"ति (पृ० ९२४ पं० २) । भवेदेतदेवं ययध्यासेन कर्मेह्नपमः भिम्येतापि त माणवक इवाझिद्दान्दिः केनचित्तीव्रत्वादिना गुणेन गौण्यनिभमृतमाणवकत्वा त्तथेहापि । नहीयं ग्राक्तिकायां रजतघीरिव विद्विधीर्येन माणकत्वमिभमेवेत्, किन्तु गौणी. तथेयमप्युद्गीथादावादित्यद्दाध्यगौणीति भावः । "तदेतस्यामृच्यच्यृढं सामेति तिवमे" ति । (४) अन्यशापि लक्षणोपपत्ती न ऋक्सामेत्यध्यासकस्पना पृथिव्यग्न्योहित्यर्थः ।

⁽१) डहीथादिमतिभिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे आदित्यादिषु पुनरिति । अत एवेति । अत्र हेतुवाक्ये 'तदेतदेतस्यामृच्यध्युढं सामे'त्यत्र पृथिन्यरन्योर्श्वसामशब्दप्रयोगः पृथिन्यरन्योर्त्तक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्येऽभि-हितेति ज्ञापयति, आरोप्यवाचकश्रब्दस्यैव वन्ह्यादेर्माणवकादाञ्चपचारदर्शनादित्यर्थः ।

⁽२) उहीथादीनां क्रियात्वात् प्रकृतक्योतिष्टोमायुपकारस्य तैः करिष्यमाणत्वाच तान्येवादित्यादिम-तिभिरातिश्रयाय संस्क्रियेरिकत्याह यदीति ।

⁽३) भवन्तुःकृष्टा आदित्यादयः तेभ्यस्त्वाक्रियारूपेभ्यः कथं कलसिद्धिरित्याशङ्कच तदद्राष्टः कर्त · भवेदित्याह स्वयमेवेति ।

⁽ १) अन्ययापीति । सत्यां लक्षणायां न गौणी वृत्तिर्देवित्यात्, तथाच ऋक्षामसम्बन्धमात्रं पृथिन व्यव्योक्तिक्सामज्ञाब्दमयोगे कारणम् , सम्बन्धश्च ऋक्सामाध्यस्तत्वमपीत्यर्थः।

(१) अक्षरम्यासालोचनया तु विपरितमेवरेयाह-"इयमेविंग"ति । (२) लोकेषु पञ्चविषं सामोपासीतिति द्वितीयानिर्देशारसामनामुपास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत तती न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिन्यादयः। तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिक्लेत(३), साम्नेति लोकेन्दित्र सप्तमी द्वितियार्थं कथंचित्रीयर्थं, अगारे गावो वास्यन्तां प्राम्वारे कुसुमानीतिवत्। तेनोक्तन्यायानुरोधेन(४) सप्तम्याश्चोभयथाप्यवद्यं कल्पनीयार्थत्वाद् वरं वथा श्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थं सप्तमी न्याख्यातन्या । लोकप्रथिन्यादिखुद्धा पञ्चविषं द्विद्वारप्रस्तावोद्धायप्रतिद्वार्थाय तृतीयार्थं सप्तमी न्याख्यातन्या । लोकप्रथिन्यादिखुद्धा पञ्चविषं द्विद्वारप्रस्तावोद्धायप्रतिद्वार्थात्वादिख्यं सप्तिवेचं द्विद्वारप्रस्तावोद्धायप्रतिद्वार्थापद्वनिचनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णायते । (५)ननु यत्रोभयत्रापि द्विः तीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविचं द्विद्वारप्रस्तावोद्धारेषप्रतीदारोपद्वनिचनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां द्वेतुरित्यत आह "तत्रापी"ति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविचस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यस्वश्चतेः । साम्विति पञ्चविघस्य साधुरवं चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्चितः 'साधुकारो साधुभवती'ति । (६) द्विद्वारानुवादेन पृथिवौद्विद्वाने द्विद्वारप्वविचेति प्राप्ते विपरीतिनिर्देशः प्रिथिवौद्विद्वारः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ स्मरन्ति ॥ १० ॥

(७)कर्माङ्गसम्बन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्भ चोदितं तत्र तत्सम्बन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्म् तृक्या, यत्र त्वासीनस्य, तत्रोपासनाप्यासीनेनवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्त्रमार्ग्णतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुत्व्यवस्था प्रमाणं नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यम्—यथा प्रतीकादि, यथा वा सम्यग्दर्शनमि(८) तत्वमर्म्स्यादि तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोदकशास्त्राभावादिनियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासीन्वस्ये स्थिदम् । (९)नतु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरुपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा

(१) अन्यथोपपानिमप्याहासरन्यासेति।

(२) 'लोकेषु पश्चिषधमि'स्यादिभाष्यतास्पर्यमाह लोकेष्विस्यादिना ।

(३) परिकल्पनामामिनयेनाढ साम्नेतीति । सप्तमीमङ्गे लोकसिद्धसुदाहरणमाहागारे इति । अगारे गृहे गोवो वास्यन्तामितिप्रयोगे गवा सञ्चारेणागारं पवित्रीक्रियतामितिसप्तमी भङ्कवा कर्मत्वं लक्ष्यते एव-मन्यनापीत्यर्थः । (४) सामोपासीतिति द्वितीयामङ्गपसङ्गासुरोधेन ।

(५) यत्र द्वितीयासतम्यो भवतः तत्र श्रुतिद्वयभङ्गगौरवपारिहारार्थमङ्गेष्वनङ्गदृष्टिर्भवतु यत्र तूभयत्र द्वितीया निर्दिश्यते तत्रान्यतरश्रुतिमात्रभङ्गस्य पूर्वप्रक्षोत्तरपक्षयोस्समस्वात कथं नियम इत्यात्रङ्क्षाह नन्त्रिति ।

् (६) निर्देशविराधेमाञ्चङ्ग परिदर्शत हिङ्कारातुवादेनेति । हिङ्कारादिसामोहेशेन साम्नि प्रथिन्यादि-दृष्टिविभो हिङ्कारादेः प्रथमनिर्देशः स्यात् तिस्मिन्प्राते यो विपरीतनिर्देशः स मझनीय इस्यर्थः ।

्रं (७) अङ्कादबद्धोपाधनिचन्तान्ते, बिद्धः तत्त्रर्युदाधमादायेतरेषूपासनेष्वासनानियमाचेन्तनात्मङ्गतिम-भिमेत्य विषयं परिश्चित्रष्टि कर्मोङ्गेति ।

(८) तस्व मस्यादिवाक्यजन्यज्ञानाभ्याद्यात्मकमित्यर्थः।

(९) भ्यायतिश्रेत्यादिभाष्यमाश्चिपति नन्त्रिति । भाष्यगतोपचारशब्दो न युक्तः बकादिव्यपि भ्यानस-

रितष्ठतो न भवति, न भवतीत्याह—-आसीनश्वाविद्यमानायासो भवतीति । अतिरोहितार्थः रीमतरत् ॥ ७—९० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

(१)'समे शुनौ शर्कराविधवालुकाविवर्जित'इत्यादिवचनाश्चियमे सिद्धे दिग्देशादिनियम-मवाचिनकमिप प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतिवद्वौदिकारम्भसामान्याक्त्ववित्कश्चिदाशङ्कते । तमनुग्रहीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्म । यत्रैकाप्रता मनसस्तत्रैव भावनी प्रयोजयेत्, अविशेषात । (२) नह्यत्रारित वैश्वदेवादिवद्भचनं विशेषकं तस्मादिति ॥ ११ ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि द्ष्टम् ॥ १२ ॥

अधिकरणविषयं विवेचयति 'तत्र यानि ताव' दिति । अविद्यमानियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्तं (३) हि नियोज्यस्य कार्यक्षपनियोगसम्बन्धमवबोधयाते तस्येव कर्मण्यस्वर्येळक्षणमधिकारं तचैतदुभयमतीन्द्रियस्वाङ्गवति शास्त्रळक्षणं प्रमाणान्तरा-प्राप्य शास्त्रस्यार्थवस्वाद्व्वद्धात्मत्वप्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृश्वाश्वास्तीह तिरोहितमिव किं चनेति किमन्न शास्त्रं करिष्यति । (४) नन्वेचमप्यभ्युद्यफळान्युपासनानि तत्र नियोज्यनि योगळक्षणस्य च कर्माण स्वामिताळक्षणस्य च सम्बन्धस्यातीन्द्रियस्वात्तत्र सकत्वरूणादेव शास्त्रार्थसमाप्ते प्राप्तायामुपासनपदेवदेनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तस्तावतेव कृत-शास्त्रार्थसमाप्ते प्राप्तायामुपासनपदेवदेनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तस्तावतेव कृत-शास्त्रार्थसमाप्ते प्राप्तायाम् । (५)तानि खळ आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरजुद्धिप्रवाह्वाहितया दृष्टेनैव क्ष्णेण प्रायणसमये तः द्शुद्धिं मावयिष्यन्ति, किमन्न फळवत्प्रायणसमये बुद्धाक्षेपण, नहि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकरूपना युक्ता, तस्मादा प्रायणं प्रत्ययावृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् "प्रत्ययास्त्वेत" इति । तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रयविषया 'स यथा कृतुरस्माल्लोकात् प्रति तावत्कतुर्हामुं लोकं प्रत्यामिसंमवतीं ति । कृतुः सङ्कल्पविशेषः । स्मृतयश्वोद्वाहता इति ॥ १२॥

तद्धिगम्य उत्तरपूर्वीघयोरइलेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् १३

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमेतदध्यायगतफळविषया चिन्ता प्रत-न्यते । तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्थते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्महाने सति ब्रह्महानफळान्मोक्षा-

द्धावादत आह प्रयुज्यते इति । असाववस्था कि तिष्ठतो न मवति अपितु मवस्येव तिष्ठतोध्येकारन्यसम्भवाः दित्यर्थः। (१) नतु 'समे ग्रुचावि'तिदेशनियमस्म श्रुतत्वान्कयं विचारावसर इत्यत्राह सम इति ।

⁽२) यहुक्तमङ्गोपास्त्यातिरिक्तोपास्तिर्दिगादिनियमवती वैदिकातुष्ठानत्वाद्वैश्वदेववदिति तत्र श्रुतदेशा-दिमन्त्रयुपाधिरिति वदन् अविशेषादिति सीनं हेतुं व्याच्छे नद्यत्रेति ।

⁽३) तस्या इति । शास्त्राविषयत्वादिति श्रेषः । अझात्मत्वप्रतिपत्तेर्नियोज्यरहितत्वं विध्यविषयत्वं च वृष्टफलत्वेनोपपादयन्ताह शास्त्रं हीति ।

⁽४) अहङ्ग्रहोपास्तीनामदृष्टार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानौद्देषम्यतश्च ज्योतिष्टोमादिवःकरणभित्याह नन्वेनाम्-त्यादिना ।

⁽५) नतु तर्हि कम्बदेवोपासनान्येव विहितत्वसामध्यीत्स्वकलं यथा कालान्तरे आक्षिपन्ति तथान्त्य-कालिकं स्वकलसाम्राज्याम्बपन्तु कि पायणान्तादुक्येति, तत्राह तानीति ।

द्विपरीतफळं दुरितं (१)वन्धनफळं क्षीयते न क्षीयते इति संशयः । किं ताबरप्राप्तं, शाक्षेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानथपिरहारायाश्वमेषादि ब्रह्महरतादि चापूर्वांवान्तरव्या-पारं किं तदप्रीमुपरतेऽपि कर्मण्यत्र मुखदुःखोपमोगारप्राङ् नाविरन्तुमईति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्यदिति, तस्याकरिमकरवप्रसङ्घात् शास्त्रव्याकोपाचेति । अद्याकरिमकर्गपृर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यवोषकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्राथितामव ब्रह्महानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वांणि क्षिणेःतीति साम्प्रतम् , प्राथिकतामपि तदप्रक्षयहेतुःवात्तद्विधानस्य(२) चैनित्वनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपत्तानुपात्तदुरितिवर्व्धणफललाक्षेपकरवायोगात् । अत एव स्मरन्ति-'नामुक्तं क्षीयते कर्मे'ति । (३)यदि पुनरपेक्षितो-पायतासम् प्राथित्तविधिर्नं नियोज्यविशेषप्रतिलम्समात्रेण निर्वणोतीस्यपेक्षिताकाङ्क्षाया दोषसंयोगेन श्रवणात्तिवर्दणफलः कर्वत । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणात्र दुरि-तिवर्दणसामध्ये प्रमाणमरित, मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गोदिफलवर्देशकालनिमत्तापेक्षयोपपतेः । (४)शास्त्रप्रमाणसर्विकाति असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रस्थाते, (५)थोगख्येव वा दिवि मुन्यन्तरिक्षे बहुनि शरीरोन्द्रयाणि निर्माय फलान्युप-मुज्याद्धेन योगसामध्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी संपरस्यते । स्थिते चैतस्मक्षये व्यायवलावया पुरकरपलाश इत्यादिन्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरत्या व्याख्येय इति प्राप्ते, व्यायवलावया पुरकरपलाश इत्यादिन्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरत्या व्याख्येय इति प्राप्ते,

उच्यते—(३) व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान स्वयमस्ति । शाः सं हि फलोत्पादनसामर्थमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतिश्वदागन्तुकािश्वमित्तः प्रायः श्वित्तादेस्तदप्रतिवन्धमिष्, तस्य तत्रौदासीन्यात् । यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थमप्रतिः सद्धमागन्तुकेन केनचित्कर्मणा ततस्तरफलं प्रसुत एवति न शास्त्रव्याघातः । नाभुक्तं कर्मश्वीयत इति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति प्रायश्वित्तवद्विधानमेश्वर्यफलानाम(७) प्युभयसंयोगाविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोचनादेव(८) तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते, निर्वत्वमसिवानयार्थपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टितिश्विलकर्तृभोक्तुत्वादिविश्रमो जीवः

⁽१) विपरीतफलत्वमेवाह बन्धनकलामिति :

⁽२) नतु स्वर्गकामस्य यागिषिष्वामर्थ्यायथा यागस्य स्वर्गकाधनस्वमेनमनर्थफलपापवतः प्रायाश्चि-चिषिषकात् प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्त्यर्थता कुतो नेत्यत आह तिहिधानस्य चेति । एनस्वी पापी नरस्तिस्म-चिषिकारिणि प्राप्ति तिहिधीयते यथा गृहदाहवति पाते चामवतीष्ठिः, अधिकारिज्यः वृत्तिपरं विशेषणं न फल-पर्मित्यर्थः।

⁽ ३) निष्पत्रगृहदाहादोर्निष्पादयितुमञ्जन्यत्वादधिकारिज्यावृत्त्यर्थत्वमस्तु पापनिवृत्तेश्तु कर्त्तुं ज्ञान्यत्वाः दिष्टबाधनत्वनेशि पायश्चित्तविधिस्ततिवृत्तिपत्रल इत्याज्ञङ्क्षा तदश्युपगभेन प्रकृते वैषम्यमाह यदीति ।

⁽ ४) अथ देशायने सने को Sनित्यः स्यानदा प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह शास्त्रीत ।

⁽५) यदि चैकेन देहेनाविषमकर्मफलमोगो नातुपपन्नस्ति कल्पान्तरमाह योगध्यैव वेति ।

⁽६) न प्रबलखादेव दुर्वलं बाधते किन्तु विराधिष्ठकः न चेह स इत्याह सिद्धान्ती व्याख्यायेतेति ।

^(%) नन्वेश्वर्येकलानां सग्रुणविद्यानां कथं पापनिवर्तकत्वमत आहोभयेति । वाक्यद्वयेन 'तद्यथेषीका तुर्कं, सर्वेष्टात्मस्वलमत्ती'त्यादिवाक्यविद्याया उभयसंयोगस्याविश्वेषाद्वभयार्थत्वामित्यर्थः ।

⁽८)पापं ज्ञाननिवर्यमध्यस्तत्वादञ्ज्ञसर्पवदिति तत्स्वभावात्रोचनुदिति भावः।

फलोपभोगेन युज्यते । निह रज्जनां भुजङ्गसमारोपनिवन्धना भयकम्पादयः सति रज्जु नत्त्व-साक्षात्कारे प्रभवन्ति, किन्तु संस्कारशेषातिकश्वित्कालमनुवृत्यापि निवर्तन्त एव । (१) अमु-मेवार्थमञ्चदन्तो यथा पुष्करपळाश इत्यादयो व्यवदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्र-तया कथंचिद्याख्यानमहाँन्ते । नन्तुकं सम्भविष्यति सावस्था जीवारमनो यस्यां पर्यायेणोः पभोगाद्वा योगर्देः प्रभावते। युगपन्नैकविषकायनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तः कर्माण क्षपिरवा मोक्षी संपारवत इत्यत आह--"एवमेव च मोक्ष उपपद्यत" इति। अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता ताबद्धोगेन क्षेत्रमशक्याः. मुज्जानः खल्वयमपरानिप सिंबनोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तः(२) क-र्मान्तराण्यसिवन्वानः क्षेष्यतीति साम्प्रतम् , कल्पशतानि कमकालमोग्यानां सम्प्रति भोकतुः मसामध्यीत् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेण्यन्ति । तस्मानान्यया मोक्षय-म्भवः । ननु सरस्विप कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलस्वास्कर्मणः समुदाचरते। ब्रह्मभावमनुम्यार्थेलब्बविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह----- च देशकालनिमित्रापेक्ष' इति । नहि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो मिन्त्रमहिति ब्रह्मभावो हि सः. न च ब्रह्म कियते नित्यत्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्व झानफलस्य । ज्ञानफलं खळ मोक्षो ऽभ्युपेयते, ज्ञानस्य चानन्तरमानिनी ज्ञेयाभिन्यिकतः फलं सैनानियोच्छेदमाः दधती ब्रह्मस्वभावस्वद्भपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय करुपते। एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ह्यानस्य मोक्षफळे कल्प्यमाने ह्यानस्य परोक्षफळस्यमदृष्टार्थत्वं भवेत् । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकराना युकेत्यर्थः । तत्माद्व्वद्याधिगमे ब्रह्माने सत्य-दैतिसदौ दुरितक्षय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंद्रलेपः पाते तु ॥ १४ ॥

अवर्मस्य स्वामाविकत्वेन(३) रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धा युक्तः, धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासवद्विरोधान्नोच्छेचोच्छेत्तमावो युज्यते । (४)पाप्मनश्च विशेषतो बद्धालानेच्छेयावश्चतेर्धर्मस्य न तदुच्छेयावम् । विशेषः विधानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकःवेन लोकतः सिद्धः, यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा प्रस्ति। त्युक्ते न वामेन पर्यतीति गम्यते । 'उमे ह्येवैष एते तरतीति' च यथासम्भवं ब्रह्मज्ञानेन इति विशेषश्रवणात पापकर्माणीति विशेष उपसंहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुःकृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते, पूर्वाधिकरणराद्धान्तोऽतिहिश्यते-(५)नो खळ ब्रह्मविद्या केनचिद्रः

⁽१) न्यायिषद्वार्थे लिङ्गदर्शनमाहासुमेवाते । उक्तवियाद्वामध्येवस्यमाणमोक्षशास्त्रान्त्रान्यथासुपंपत्तिभ्या-सुपवृद्धिताज्ञानदुरितानिवृत्त्योरेकपुरुषसम्बन्धनिदेशान्यथातुपपात्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथातुपपात्तिवर्तीः यश्रीति भावः।

⁽१) आस्राक्तरहित:। (३) शास्त्रोपदेशानपेक्षःवेन।

⁽ ४) धर्मेस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वभावविरोधाद्वा ज्ञास्त्रात्रिवृत्त्यवगमाद्वेति विद्वरूप प्रथमं निरस्यति पाप्तः (५) झानमुकृतयोः स्वभावावेरोशाभिप्रायण सिद्धान्तयति नो खाल्वित्याहिना ।

स्ष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयस्यि तु स्ष्टेनैव भोक्तृभोक असोगादिप्रविलयद्वारेण तच्वैतत्तृत्यं सुक्कृतेपीति कथमेतदिप नोच्छिन्यात् । एवं च सति न शास्त्रीयस्वसाम्यमात्रमिवरोषहेतुर्ने हि प्रस्थक्षस्वसामन्यमात्रादिवरोषो जलानलादीनाम् । (१)न च सक्तशास्त्रमर्भकमन्नद्वाः विदं प्रति तिक्षेरर्थवत्त्वात् । एवमपस्थिते च पाप्मश्चाया पुण्यमपि प्रहीतन्यम् । व्रद्धाशान्यपदेय पुण्यसपि प्रहीतन्यम् । व्रद्धाशान्यपदेय पुण्यसपि विक्रव्यक्तरस्वात्तर्भकं हि स्रयातिशयवत् । नद्येनं मोक्षो निरितशयस्वात्रि स्यस्वाच्च । दष्टप्रयोगश्चायं पाप्मश्चर्य वेदे पुण्यपापयोः, तद्यथा पुण्यपाप् अनुक्रम्य सर्वे पार्मानो दतो निवर्तन्त इत्यत्र, तस्मादिवरोषेण पुण्यपापयोर् रहेलविनाशाविति सिद्धम् ॥१४॥

अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तद्वधेः॥ १५॥

ययद्वैतज्ञानस्वभावालीचनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतवीररलेषविनाशो, हन्त आरब्धानार-ह्यकार्ययोश्वाविशेषेणव विनाशः स्यात्, कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयप्राविशेषात्, तिवन-ह्यनत्वाच्च विनाशस्य। (२)न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रममणवदनुष्रतिः, वस्तुनः स्वत्वनुष्रत्तिः, मायावादिनश्च पुण्यपापयोश्व मायामात्रविनिर्मित्तत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्या-पुण्ये न तरसंस्कारो वस्तु सन्तीति कस्यानुष्रतिः। न च रज्जौ सर्पादिविश्रमजिता भयक-स्पादयो निवृत्तेऽपि विश्रमे यथानुवर्तन्ते तथहापीति युक्तम्। (३)तत्रापि सर्पास्तिपि त-ज्ञानस्य सन्ते तज्जनितभयकम्मादीनां तरसंस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तिपि विश्रमे ऽनिवृत्तेः। अत्र तु न माया न तज्जः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छखातिकमनुवर्तेत । न संस्कारशेषो न कर्मस्यविशेषणारस्यकार्याणामनारस्यकार्याणां च निवृत्तिः। न च 'तस्य ता-वदेव चिरं यावश्व विमोक्षेऽश्य सम्परस्यत' इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारस्यकार्याणां युक्ता। नह्येषा श्रुतिरचिभमेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा। यथा लोक एतावन्मे चिरं यत् स्नातोः भुज्ञानक्षेति। नहि तत्र स्नानभोजने अवधिरवेन विधीयेते किन्तु क्षपीयस्ता प्रतिपाद्यते। समयविधाने हि वाक्यं मिद्यताविभन्दः चिरता चेति प्राप्ते,

क्षभिष्यिते —(४)यद्यप्यद्वैतन्नद्यातत्त्व साक्षात्कारोऽनाद्यविद्योपद्धितप्रमान्नविरोधित । तथाप्यनार्व्यविद्या तन्मभ्यपतितस्र कक्रमाविरोधि । तथाप्यनार्व्यविद्याकं कर्मजातं द्रान्धित समुद्रिक्षनात्ते न त्वार्व्यविद्याकं सम्पादितजात्यायुर्विततपूर्वापरीभृतसुखदुःखोपभोग । प्रवाहं कर्मजातं, तद्धि समुदाचरद्वतितयेतरेभ्यः प्रमुप्तप्रवृत्तिभयो बलवदन्यथा देवर्षाणां हिर

⁽१) यदात्तफलमपि सुकृतं विद्या निवर्तयति तर्हि तहिश्वेवैयध्यं स्यादत आह नचिति ।

⁽२) नतु निवृत्तेऽपि सर्वकर्माणे तत्संस्कारात्कर्मातुवृत्तिः स्यादत आह नचेति ।

⁽३) वस्तुन एव संस्कारद्वाराजुवृत्तिरितिन्यातिर्ध्वभिचारमाशङ्क्रचोत्तरमपि तत्रापीति । रञ्जुसपैविष-यज्ञानस्यास्माकं स्रत्यत्वात्तञ्जन्यभयादीनां संस्कारवज्ञादजुवृत्तिर्धुक्ता, प्रस्तुते तु वैषम्यमित्याह अत्र तु नेति । न मायेति अमनिषेधः ।

⁽४) यथा स्वयंत्रकाश्रद्धसास्त्रास्त्रास्त्रास्त्रास्त्रास्त्रास्त्राम्ययानुपपस्याऽवि-वाऽऽच्छादिका कर्य्यते एवं हिरण्यगर्भादीनां ज्ञानिनामपि श्रुतिपतीतरेहश्वरणान्यथानुपपस्या तत्त्वसासा-स्कारस्य पारम्थकभेत्रतिबन्धाङ्गोगसमात्रो सततमनुवर्तमानेन साचात्कारेणावियालेशानिन्नानिः, न च पुनस्त-स्या अनुवृत्तिः, शांग्दबोधेन निवृत्तायामावियायां साक्षात्कारनिरस्यस्येकदेशान्तरस्यादर्शनादित्यभित्रायेण सिद्धान्तयति यथपीति ।

पा० १ सु० १६] अग्निहोत्राद्यधिकरणस्।

ण्यगर्भमन्द्राळकप्रमृतीनां विगालतिनिखलक्षेत्राजालावरणतया परितः प्रयोतमानबुद्धिसस्वानां न ज्योग्जीविता(१) भवेत् । श्रयते वैषां श्रतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्प-करपमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्धारुपपुण्यमेधको मः नुष्या इति श्रद्धेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीय-समस्तफलोपभोगप्रतोक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षारकारे । (२)तावदेव चिरामिति न चिरता विधीन यते अपि तु श्रुरयन्तरिख्दां चिरतामनूख देहपाताविधमात्रविधानम् । तदेतदिभसन्धायौ-चित्यमात्रतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः—"न तावदनाश्चित्यारव्धकार्थे कर्माशः य"मिति । न चेदं न जातु दृष्टं यदिरोधिसमनाये(३) विरोध्यन्तरमनुवर्तत "अकर्जातमबोधोपी" ति । (४)यदा लोकेडपि विरोधिनोः किश्चत्कालं सहानुवृत्तिहपलः ब्या तदेहागमवलाही घेकालमि भवन्तीति न शक्या निवार्यितुम्, प्रमाणासिदस्य नियोग-पर्यंतुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकारप्राप्तं मन्यन्ते तानप्रस्याह-"अपि च नैवात्र विवदितव्य"मिति । (५)श्यितप्रक्षय न साधकस्तस्योत्तरांत्तरध्याः नोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानबस्थितत्वात् , निरतिश्यक्तु स्थितप्रज्ञः, स च सिद्ध एव । न च ज्ञाः नकार्या भयकम्पाद्यो ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । सर्पात्रच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतः । स चासन्न निर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्योत्यादः । न च कार्यमपि भयकम्मादि वस्तुः सत् , तस्यापि विचारासहत्वेनानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याचानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः । याहशो हि यक्षस्ताहशो बालिरिति सर्वमवदातम् ॥ १५॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

(६)यदि पुण्यस्याप्यर्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यभिहोत्रादि न कर्तव्यं योगमारुरुक्षुणा, तस्यापीतरपुण्यवद्वियया विनाशात, 'प्रकालनाद्धि पङ्कस्य द्रादस्पर्शनं वरमि'ति न्यायात् । न च 'विविद्धिन्त यक्षेन दानेनेति' मोक्षलक्षणैककार्यतया विद्याकर्मणोरविरोधः, सहासम्भ-वेनैककार्यस्यासम्भवात् । नहेत्रतमारमानं विदुषो विगलितास्विलकर्तृभोक्तृस्वादिप्रपञ्चविञ्रमस्य पूर्वोत्तरे(७) नित्ये कियाजन्ये पुण्ये सम्भवतः । तस्माद्विविद्धिन्त यक्षेनेति वर्तमानापदेशो

⁽२) उज्ज्वलजीविता । (२) उभयविधाने वाक्यभेददोवं निरस्यन्नाह तावदेवेति ।

⁽३) सिन्धिन । यथा भातिबिम्बिहिचन्द्रभ्रमस्यौपाधिकत्वाचन्द्रैकत्वसाक्षात्कारेण सहातुवृत्तिरुपाधि-निवृत्ती निवृत्तिस्तथा निरुपाधिकभ्रमस्यानि सान्तःकरणस्य कर्तृत्वदिस्तदुपादानाविद्यालेशस्य च ब्रह्मसाक्षा-स्कारेण सहातुवृत्तिः प्रारब्धोपरमे च निवृत्तिः श्रुतिपधिद्धा स्वीकर्तब्येत्यर्थः ।

⁽४) नतु द्विचन्द्रादिभ्रमस्याल्यकालं तत्त्वज्ञानेन स्हातुवृत्ताविप कर्तृस्वादेः कथं बहुकालं विरोधिन सहातुवृत्तिरत आह यदेति।

^{ं (}५) भाष्ये स्थितपज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्युक्तिसाधक उक्तस्तव स्थितपज्ञः साधको न साम्रात्कार-वानिति मण्डनमिश्रोक्तं दूषणयुद्धरति स्थितपज्ञश्चेति ।

⁽ ६) उत्पन्नविद्याजन्यकर्मचयस्य प्रारम्धकर्भस्वपवाद उक्तः इदानिमप्रारम्धक्रलेष्यपि केषुचित्तस्या-पवादोऽभिधीयत इति सङ्गत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह यदीति ।

⁽ ७) विदाजन्मन इति शेषः । पूर्वस्य खयादुत्तरस्याश्चवादित्यर्थः ।

ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसावनं यज्ञादिविधिरिति(१) प्राप्ते उच्यते—सत्यं न विद्ययेककार्यत्वं कर्मणां परस्परविशेषेन सद्दासम्भवात् , विद्योत्पादकः तया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः। न च कर्मणां विद्यया विरुद्धमानानां न विद्याकारणस्वं स्वकारणविशोधनां कार्याणां बहुलमुपलब्धः। तथा च विद्यालक्षणकार्योः पायत्या कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत्। तद्भावे तत्कार्यस्यानुस्पादेन मोक्षः स्यासम्भवात्। (२) एवं च विविद्यवित्त यज्ञेनिति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पद्मतलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथेविद्याख्यानं मविष्यति। तदः नेनाभिक्षन्धिनोक्तम् "ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाख्याः मोक्षकारणितत्युः पद्मयेते"। (३) यत एव न विद्योदयसमये कर्मास्त नापि परस्तात् अपि तु प्रागेव विः द्यायाः, अत एव चातिकान्तविषयभेतत्कायैकत्वामिषानम् । एतदेव स्फोरयिति—"नहिः ब्रह्मविद् " इति ॥ १६॥

स्त्रान्तरमवतारथितं प्रच्छाते "किं विषयं पुनिरिद्"मिति । अस्योत्तरं सूत्रम्—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७॥

काम्यकर्मविषयमक्लेषविनाशवचनं शाखान्तर्ययवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ।।१७॥

यदेव विद्ययेति हि॥ १८॥

श्रास्त विद्यासंयुक्तं यज्ञादि 'य एवं विद्वान् यजेते'स्यादिकम् । स्वास्त च केवलम् । तत्र (४)यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादिरयुक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यात्र ब्राह्मणाय दद्यात्र मुखायिति विशेषप्रतिलम्मः तरकस्य हेतोस्तस्यातिश्चयवत्वात् । एवं विद्यारहितायक्कादेविद्यासहितमितिश्चयवदिति तस्यैव परिवद्यासाधनस्वसुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविद्वान्त यक्केन्त्यविशेषश्चतमिप विद्यासहित यज्ञादाञ्चपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते, अभिधीयते—(५)'यदेव विद्यास्य वर्श्वयत्वास्य वर्श्वयत्वास्य वर्श्वयत्वास्य वर्श्वयत्वस्य वर्श्वयत्वास्य वर्श्वयत्वास्य वर्श्वयत्वत्वस्य वर्श्वयत्वस्य वर्श्वयत्वस्य वर्श्वयत्वते । तस्मादस्त्यस्यापि क्यापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग्य इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽजुष्टेयामिति सिद्धम् ॥१४ ॥

⁽१) न विज्ञानस्थाधनविधिशित पूर्वपक्षाभिप्रायः।

⁽२) प्रमाणदृषणमुद्धरति एवं चेति ।

⁽३) एवं निर्गुणविद्यापरत्वेनाधिकरणं व्याख्याय सग्रुणपरत्वेन वर्णयति यत एवेति ।

⁽४) नतु तित्रिधारणानियम इत्यमेनैतहतं स्वर्गादाविव विद्यापलिस्व्यमित्वन्धस्य पृथवसम्भवादि-त्यत आह यथेति । विद्यायुक्तकर्मप्रश्चया विद्याविद्दीननिषेधः कल्प्यते, न च विधिविरोधः केवलं कर्म कु-र्यादित्यश्रवणात्कर्मस्वरूपविधश्च पारशाध्विकाङ्गनियमे इवोपस्तिनियमेण्युपपत्तेः अतश्च विद्यानां पुनरङ्कत्वो-न्मज्जने तित्रवृत्त्यर्थे आरम्भ इत्यर्थः।

⁽५) यदि वियायुक्तं कर्म वीर्यवदित्युच्येत तत इतरस्यार्थादवीर्यःवेन निन्दा गम्येत, नचैवमन हि त-रप्पयोगेन वियासंयुक्तस्य वीर्यवच्वातिदायबोधनादर्थाःकोवलकर्मणोऽपि वीर्यवच्छमात्रं विधिबलपातमभ्यतुज्ञान् येताइतो न निन्दावकात्र इति सिद्धान्तयति यदेवेति ।

भोगेन त्वितरे क्षपित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥

अनारव्यकार्थ इत्यस्य नजः फर्ल भोगेन निवृत्ति दर्शयत्यनेन स्त्रेणास्य (१)तूपपादनै पुरस्तादपक्ष्य कृतामिति नेह क्रियते पुनस्क्रभयात् ॥ १९ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते शारीरकभगवत्पादमाष्यविभागे भामस्या चतुर्थस्या-ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

वाङ्मनिसं दर्शनाच्छव्दाच ॥ १॥

अथारिमन् फळविचारलक्षणे वाळानसि सम्पर्यत इरयादिविचारो ऽसङ्गत इत्यत आह-"अथापरासु विद्यासु फळपासय" इति । (२)अपरविद्याफळप्राप्त्यर्थे देवयानमा-र्गार्थत्वादुकान्तेस्तद्भतो विचारः पारम्पर्येण भवति फळविचार इति नासञ्जत इत्यर्थः । नन्व-यमुरकान्तिकमो विदुषो नोपपद्यते 'न तस्य प्राणा उरकामन्त्यश्रेव समवलीयन्त' इति श्रवणात् तत्कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह-"समाना हि विद्वदविद्यो"रिति । विषयमाह-"अस्ती"ति । विस्वाति—"किमिहे"ति । विशयः संशयः । पूर्वपक्षमाह—"तत्र चागेवे"ति । श्रुतिलक्षणा । विश्वये संशये । सिद्धान्तसूत्रं पूर्यत्वा पठति-'वाग्वृत्ति-र्भनास सम्पद्मतः इति । दुरयध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह-"कथामि"ति । उत-राधिकरणपर्यालोचनेनैवं पुरितमित्यर्थः । तश्वस्य धिर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां त्विह सर्वे-त्रैव परत्रेह चाविभागसाम्यातिक परत्रेव विज्ञिष्याद्विभाग इति न स्वत्रापि(३)। तस्मादि-हाविभागेनाविशिषतोऽत्र वृत्युपसंहारमात्रावेवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतुं प्रश्न-पूर्वकमाह-"करमादि"ति । (४)सत्यामेव मनोबृतौ वाग्वत्तेरुपसंहारदर्शनात्, वाचस्तू-पसंदारमरष्टं नागमोऽपि गमिवतुमहीति, आगमप्रभवमुक्तिविरोधादागमी हि दछानुसारतः पक्तौ हि विकाराणां लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन् विलीयेत, तस्माद्वतिश्व-तिमतोरभेदविवेक्षया वाक्पदं तहुता व्याख्येयम् । सम्भवति च वागृश्तेर्वागप्रकृताविष मः निष लयः, तथा तत्रतत्र दर्शनिदित्याह-"वृत्युद्भवाभिभवा"विति ॥ १ ॥

(५)अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

⁽१) नतु विद्ययैवारम्धकमेणोऽपि लयः कुतो नेत्यत भाह अस्य विति । पुरस्तात—अनास्म्धकार्ये इत्यवैदेन्थर्थः । प्रारम्धकमेफलभोगानन्तरं मोक्षेऽपि तत्कर्मजन्यानेकदेहसम्भवात्तत्र च विद्याप्रमोषसम्भवात्तं न्तृतकर्मणामस्रेषामावेन सुक्त्यर्थत्वं विद्धानं जन्मान्तरस्य संस्कारे प्रमोषानापादकत्वं च कल्पनीयमतः प्रा-रम्धमोगान्ते सुक्तिरवद्यंभाविनीति भिद्धान्त्यभिप्रायः।

⁽२) सगुणवियाफलस्यार्चिरादिगतिभःष्यस्य ब्राह्मलोकिकस्य प्राप्त्यसम्भवात् तदर्थमुःकान्तिवर्णनं न्यापित्रह्मात्मभावे निर्गुणवियाफले निषेधार्थे चेत्याभिप्रत्य पादस्यात्र्यायसङ्गतिमाह अपरेति ।

⁽३) किं विशिष्यादित्यनुषज्यते ।

⁽४) वावछब्दो वृत्तिलक्षण इति सिद्धान्ताभिप्रायमाहः सत्यामेवेति । मनोवृत्तिसत्त्वकथनं वाग्वृत्तिः लये हेतुःवोपपत्त्यर्थम् अन्यथाः तत्प्रलीनवृत्तिकं न हेतुभविदिति ।

⁽५) वाङ्गनसीत्युदाहतवाक्ये वाच एव अवणान्निद्यान्तराणां मनाचे वृत्तिलय इति अमापनोदाया-

यतस्य प्रकृतिविकारभावाभावान्मनासि न स्वक्ष्यलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः, अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सवृत्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न स्वक्ष्पलयः, बाचस्तु पृथक् प्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे सम्पद्यते इत्यत्र मनःस्वक्पस्यैव प्राणे सम्पत्या भवितव्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति, सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरजमयं हि सोम्य मन इत्यत्रात्रात्मतामह मनसः श्रुतिरापो मयः प्राण इति च प्राणस्यावात्मताम् , (१)प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तया च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति सनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—सत्यमापोत्रमस्जन्त इति श्रुतेरवन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते, न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः, (२)स्वयोनिप्रणा हिक्या तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे सङ्करादितप्रसङ्गः स्यात । तस्मायो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यनस्याप्यु लयो न त्विवकारे प्राणे ऽज्ञविकारस्य मनस्वस्त्या चात्रापि मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥ ३ ।।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः॥ ४॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भृतविशेषवचनत्वाद्विश्वानास्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवारमन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाच्युपपत्तेत्विसि(३) समापत्रवृत्तिः खळ प्राणस्तेजन्तु जीवारमन्यविष्ठते, तद्द्वारा जीवारमसमापत्रवृत्तिः प्राण इत्युपपयते, तस्मात्त्रस्येव प्राणश्रुतिप्रविळय इति प्राप्ते, ऽभिषीयते-स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यः विष्ठते तत्तन्त्रवृत्तिभीवति । कृतः ! उपगमानुगमावस्थानेभ्यो हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह—'प्वमेवेयमात्मानिम'ति । अनुगमनश्रुतिमाह—'त्मुत्कामन्तः'मिति । अनस्थानश्रुःतिमाह—'क्विञ्चानो भवती चे'ति। विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पश्चशुत्तेप्राणसिहत इन्दिः यम्प्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति सविज्ञानः । चोदयति—'ननु प्राणस्तेजस्तिति श्रूयतः' इति । (४) अधिकावापे ऽराब्दार्थव्यास्यानम् । परिहरति—'नेष दोष इति' । यथि प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते, तथापि सर्वशाखाप्रत्यत्वेन विद्याना श्रुखन्तराळोचनया विज्ञानात्मनि छयोऽवगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् । तस्यानिळाकाशक्रमेण परमात्मिन तत्वलयावगमात् । तस्मात्तेजोप्रहणेनोपळक्ष्यते तेजःसहच-रितदेहबीजभृतपञ्चभृतसूक्ष्मपरिचाराभ्यक्षो जीवारमा तस्मिनशाणवृत्तिरस्येतीति ॥ ४ ॥

वान्तरसूत्रमत एवेति । (१) प्राणमनस्रोरवन्नात्मत्वे हेतुमाह प्रकृतीित ।

⁽२) प्राणमनसोः किं साक्षात्प्रकृतिविकारमाव उत स्वप्रकृतिभूतावनद्वारेण, तत्रायं निरस्यान्त्यं निर-रस्यनाइ स्वयोगिति। एवं हिं घटस्यापि द्वारावे स्वयापत्तिरित्यर्थः।

⁽ ३) तेजोद्वारेणेति डपपाइयति तेजसीति । प्राणवृत्तिलयात्पाणस्य जीवे वृत्तिलय उपचर्यते इत्यर्थः ।

⁽४) कथे प्राणोऽध्यक्ष इति अधिकावापः क्रियत इति भाष्यम् , तर्तुपपत्रम् , तेजःशब्देन तेजो-ध्यक्षजीवलक्षणास्मवद्धिकशब्दप्रसेपाप्रातेरत आहाधिकावापोऽशब्दार्थेति । श्रीतोथो हि शब्दे भाति सतोऽश्रीतार्थप्रसेपोऽधिकावाप इत्यर्थः ।

भृतेषु तच्छुतेः॥ ५॥

चोदयति—"नजु चेयं श्रुति"रिति (पृ०९३३पं०४)। (१) तेजःसहचरि-तानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाह्चर्यादिस्यर्थः । परि॰ हरति-"सोध्यक्ष इत्यध्यक्षापीं"ति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्या(२)ध्यक्षसः म्पर्कवशादेव तेजःप्रस्तीनि भृतस्कृताणि प्राप्ताति तदोषपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दशाः न्तमाह-"योपि खुझादि"ति ॥ ५॥

स्त्रान्तरमनतारियतुं प्रच्छति-"कथं तेजःसहचरितेबि"ति॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि॥६॥

अत्र भाष्यकारो ऽनुमानदर्शनमाह-"कार्यस्य शरीरस्ये"ति । (३) स्थूलशरी-रानुरूपमनुमेयं सुक्षमापि सरीरे पश्चात्मकार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयनं व्याचछे "द्शेयतश्चेतमर्थामे"ति । प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विव वनं श्रुतिस्सुत्यभिप्रायं वा । अण्वयो मात्राः सुक्षमा दशार्थानां पश्चभूतानामिति । श्रुत्यन्ताविरोधं चोदयति-''नतु चो पसंहतेषु वागादिष्वि 'वि (पृ॰९३४पं०३) । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयः तेलार्थः । परिहरति-"अत्रोच्यत"इति । भहा धन्द्रियाणे अतिप्रहास्तद्विषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः । ५शंशकदरीपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्टमाश्रयत्वं बूते सति निकृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तिरित्याह "प्रशंसादाडदादिप तत्रे''ति॥६॥

समाना चास्रःयुपक्रमाद्मृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

(४)अत्रास्तत्वप्राप्तिश्चतेः पर्विद्यावन्तं प्रत्येतदिति सन्वानस्य पूर्वः पक्षः । विज्ञयाः नानां सन्दिहानानां पुंसाम् । चोदयति-"ननु विद्याप्रकरण"इति । परिहरति-"न स्वापादिवादि"ति (पृ०९३५पं०१)। परविद्ययैवामृतत्वप्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्सः घर्माश्व(५)ताद्विधर्माश्वान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतया ख्यायन्ते । साधर्मयैधर्म्याः हि स्फुटतरः प्रतिपिवादियिषिते वस्तुनि प्रत्ययो सवतीति । (६)न तु विदुषः सकाशादिशापवन्तो डबिद्धांसो विधीयन्ते येन विद्याप्रकरणव्याचातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपाद्यितं लोकसिद्धानां

⁽१) यदायत्र चोयमाब्ये पाणसहितस्याध्यक्षस्य भूतेष्ववस्थितिराक्षियत इति प्रतिभाति, तथापि भूतम्रहिताध्यक्षे प्राणस्थितिराक्षिष्यत इत्येवम्परतया व्याख्येयमित्याह तेजःसहचरितानीति ।

⁽२) परिहारभाष्येऽपि अध्यक्षं प्राप्य पूर्वव्यापारान्तरात्तेजभादिभूतपातिः प्राणस्य नाभिधीयते उप-हितप्राप्तेरुपाधिप्राप्तिनान्तरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याहाध्यस्यसम्पर्कवञ्चादिति ।

⁽ ३) शाण एकस्मिन्नेव तेजास्तक्ष्मे नावतिष्ठत इति, अनेकस्य कार्यस्यानेकात्मकत्वादिति च हेतुप्रति-ज्ञयोवैयाधिकरण्यमाञ्जङ्क्याह स्यूलेति । कार्यानेकात्मकत्वेनातुमितं कारणानेकत्वमेकत्र प्राणास्थित्यमावे हेत्रहिरपर्थः । (४) अत्र सगुगस्यापि ब्रह्मणी व्यापि वाच तत्पाष्त्रमुक्तान्त्यपेक्षेति पूर्वपक्षः ।

⁽ ५) तस्याः मुक्तेः सधर्मा अवस्थाः सुषुतद्यायाः, विधर्मा जाप्रदायाः ।

⁽६) नतु पता अपि शितपायन्तां । की मुक्त्यर्थतया तदतुवादेनेत्यत आह निविति । येन हेतुना विदापकरणे व्याचातस्तेन विदुष: सकाशादविद्वांस उन्ह्यान्त्यादिविश्रेषवन्तो न प्रतिपायन्ते नापि विद्वान अमृतत्वश्रुतिविशेषदिवेत्यर्थः।

तदनुगुणतयीं तेषामनुवाद इति ।

एवं प्राप्ते ऽभिषायते—''समाना चैषात्कान्तिर्वाङ्गनंसीत्याद्या विद्वद्विदु-योः'' कृतः ? ''आस्ट्रयुपक्रमात्' । स्तिः सरणं देवयानेन पथा कार्यव्रह्मकेप्राप्तिरा-स्तेराकार्यव्रह्मलोकप्राप्तेः । अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रथल इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति—नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाङ्गिद्वारमाश्रयते, अपि स्ववर्विद्येयम् । ने चास्या-मात्यान्तिकः क्षेत्रप्रदाहो यतो न तत्रोत्कान्तिर्भवत् । तस्माद्परविद्यासाम्ध्यादापेक्षिकमा-भृतसम्प्लवस्थानमस्तत्वं प्रेप्तते (१) पुरुषार्थाय सम्भवत्येष स्वक्षान्तिमेदवान् स्त्युपक्रमोप-देशः । (२) सप्पूर्वादुष दाह इत्यस्मादुषोक्ष्येति प्रयोगः ॥ ७॥

तद्। ५५ वीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८॥

(३) सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसम्पत्तिं विद्धेद्देविदुषोश्तरकान्तिः समर्थिता, सेव सम्प्रति चिन्त्यते — किमात्मनि तेजःप्रमृतीनां भृतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविख्य एव सम्पत्ति राहोक्टि द्वीजभावावशे नेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्कान्तिः । अथोत्तरस्ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविख्यो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रख्य एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रमृतीनामिति प्राप्ते, प्रभिषीयते—

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरश्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये ऽतुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुणिदेशति श्रुतिः, सेयमात्यन्तिके तत्वळये नोपपयते । न च प्रायणस्येवेष महिमा विद्वांसमिवद्वांसं चाप्रतीति साम्प्रतिमत्याह—"अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवे"ति (पृ०९३६पं०११)। विविशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं, प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुः मात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तस्य प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह—"मिष्टयाङ्वाः ने"ति । नासति निदानप्रशमे प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८॥

अधेतरभृतसिहतं तेजो जीवस्याश्रयभृतमुरकमहेहाहेहान्तरं वा सम्बरत्कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते, तद्धि महत्वाद्वानेकद्रव्यत्वाद्वा(४) छपवदुपळब्बव्यम्, कस्मान्न मूर्तान्तरः प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सुत्रम्—

सुक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिष्ककमः । न केवलमापीतेस्तद्वतिष्ठते । तच्च सुक्षमं स्वद्भपतः परिमाण-

⁽१) प्राप्तुमिच्छति।

⁽२) अनुपोध्येति सूत्राशस्य वस निवास इत्यस्माद्धातोर्न सिद्धिस्तथास्रति तस्य मुक्खेत्यर्थः स्या-दतो न्याच्छे द्येति ।

⁽३) नतु वर्णिताःक्रान्तिसामध्यादिव सविशेषस्तेजआदिलयः सिद्धयति कि विचारेणेत्यत आह सिद्धां कुरवेति । उरकान्तिः सावशेषलयं विना न सम्भवति स एवायापि न सिद्ध इति समर्थ्यत इत्यर्थः ।

⁽४) अनेन लिङ्ग सरीरं चक्षु स्पर्शनाभ्यामुपलब्धव्यं मूर्तान्तरेः प्रतिह्रन्येत च महत्त्वे सति रूपव-त्त्वात बहुदव्यारब्धत्वे सति रूपवत्वादा कलशवदिति अनुमानद्वयं दृष्टव्यं पूर्वपक्षिमतेनेति सूचितम् ।

तस्य । स्वक्षपमेव हि तस्य (१)ताहरामहरयम्, यथा चाश्चषस्य तेजसो महतोपि । अद्षर-वशादनुद्भृतक्षपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्षम्यं यतो नोपळभ्यते, यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्यो ऽन्यत्र । प्रमाणतस्तयोपळिब्धिरिति व्याचष्टे—"तशाहि नाडीनिष्कः मणे?"ति । आदिप्रहणेन चश्चष्टो वा मुर्झो वा ऽन्यभ्यो वा शरीरदेशभ्य इति संग्रहीतम् । अप्रतिधाते हेतुमाह—"स्वच्छत्याच्च"ति । एतदिप(२) हि सूक्ष्मत्वेचैव संग्रहीतम् । (३)यथा हि काचाश्चपटळं स्वच्छत्वभावस्य न तेजसः प्रतिधातकम्, एवं सर्वमेव वस्तु-जातमस्येति ॥ ९॥

नोपमदेनातः॥ १०॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणाःसीक्ष्याद्धकत्वापरनामः(४) ॥ १०॥

अस्यैव चोपपत्तेरूपा॥ ११॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति—इष्टश्रुताभ्यामृष्मणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थुलाहेहाहतिरिक्तं किञ्चित् , तचागमारस्क्मं शरीरमिति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२॥

अधिकरणतारपर्यमाह—"अमृतरवं चानुपोष्पेरयतो विशेषणादि"ति (१० ९३० पं० १२)। विषयमाह—"अधाकामयमान"इति । विद्यान्तिमतमाश्रङ्कय तिष्ठराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति—"अतः परावद्याविषयात्प्रतिषेधादि" ति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवारमनः स्थूलशरीराहुरकान्ति प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपयते, न त्वेतदिन्त । 'न तस्मारप्राणा वस्कामन्ती'ति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमिश्चिंनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते । तथा च तस्माहहिनो न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुरकामन्त्यपि तु तस्महितः क्षेत्रज्ञ एवोत्कामतीति गम्यते । (५)स पुनरितकम्य ब्रह्मनाच्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सिलक्षो जीवः परिसम्ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष स्वस्मान्तरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च मुस्कोः ग्रुकस्यादि स्वसण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

एवं प्राप्ते प्रत्युच्थते--

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥ समर्थते च ॥ १४॥

नायं देह्यपादानस्य प्रतिषेधः, अपि तु देहापादानस्य । तथा ह्यार्तभागप्रदनेतिरे ह्येक स्मिन् पक्षे (६)संसारिण एव जीवात्मनो उत्तत्कान्ति परिग्रह्य न तहाँव सृतः प्राणानामतु

⁽१) अनुद्भूतकपरभर्भम्। (२) स्वच्छत्वमपि स्वमत्वेन संगृहीतमुपलक्षितमित्यर्थः।

⁽१) एवं चाञ्चपत्वातुमाने उद्भूतरूपत्वसुपाधिमनैकान्तिकत्वं चोक्ता प्रतीघातानुमानेप्यस्वच्छत्व-सुपाधिमनैकान्तिकत्वं चाह यथेति । (४) नोपमृयत इति शेषः।

⁽५) नन्वेबं विदुषोप्युन्कान्तिश्चेत्कथं तस्य मुक्तिसिद्धिरत आह स पुनरिति।

⁽ ६) बिद्धान्ते । हिरण्यगर्भपर्यन्तमुःक्रान्तस्य जीवस्य लिङ्गग्रारीरात्मलय इति यदुक्तं तत्राह संसारिक प्रवेति । यत्रायं पुरुषो त्रियत इति निर्देशासंसोरं वर्तमानस्यत्यर्थः ।

रक्षान्तेरिति स्वयमाशङ्ख्य प्राणानां प्रविक्यं प्रतिज्ञाय तिसख्यं मुत्कान्त्यवधेष्ठच्छूवयनाध्माने कृवन्यस्योच्छ्वयनाध्माने तस्य तद्वधिख्याद्द । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तद्याद्दानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्यविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातिमस्यत आह—"तत्सामान्यादि"ति (पृ०९३८ पं०१५)। ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्स्यमत्र देहीवगतिरित्यत आह—(१) अमेदोपचारेण' देहदेहिनोदेहिप्रामिशेना सर्वनामा देह एव परामृष्ठ इति । पश्चमीपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह—'येषां तु षष्ठी''ति (पृ०९३९ पं०२)। अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषयो भवति नाप्राप्ते, अविदुषो हि देहादुपक्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्यादेहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषय उपपद्यते न तु प्राणानां जीवाविधिकं कचिदुक्तमणं हृद्यं व तिष्ठिष्यते । (२)अपि चाह्रैतपरिमा वनाभुवा प्रसंख्याने निर्मृष्ठनिखिलप्रपद्मावमासजातस्य गन्तव्यामावादेव नास्ति गतिरिरयाह—''न च ब्रह्मविद्यं अपदस्य(३) हि ब्रह्मविद्ये मार्गे पदेषिणो।ऽपि देवा इति योजना । चोद्यति—''ननु गतिरपी''ति । परिहरति—''स्र्ह्मारीरस्येवायं योगः चळने' (पृ०९४० पं०३)। अपरविद्याबळेनेति ॥ १३—१४॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५॥

त्रतिष्ठाविलयनश्रुत्योविप्रतिपत्तिविमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः । तानि पुनः प्राणशब्दोदिः तानीन्द्रियाण्येकादश स्क्ष्माणि च भृतानि पष्ठ । "ब्रह्मविद्स्तिसमन्नेच परस्मिन्नाः तमनी"ति । आरम्भवीजं विमर्शमाह—"नतु गताः कला" इति । (४)प्राणमनसीरे-कप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पश्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुरयोविषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह्— "सा खिल्व"ति । व्यवहारो लौकिकः । सांव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः, न तात्त्वक-प्रमाणापेक्षा, इतरा तु एवमेवास्य परिदृष्टुरिखादिका विद्वत्प्रतिपत्यपेक्षा तात्त्वकप्रमाणापेक्षा, इतरा तु एवमेवास्य परिदृष्टुरिखादिका विद्वत्प्रतिपत्यपेक्षा तात्त्वकप्रमाणापेक्षा। तस्माद्विषयमेदादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५॥

अविभागो वचनात्॥ १६॥

निमित्तापाये नैमितिकस्यात्यन्तिकापायः, अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समुख्यातमपहतायां सावशेषो मवितुमहीति । तथापि प्रविखयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामविमन्दामपनेतुमिदं सत्रम् ॥ १६॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामध्यत्तिच्छे-षगत्यनुस्मृतियोगाच हार्दानुगृहीतः शताधिकवा ॥१७॥

अपरिवश्वविदेशिवदुषश्चीत्कान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानिवद्वांबाविशेषेण मूर्पादिभ्य उत्कामखाहो विद्वानमूर्पस्थानादेव, अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यासामध्येमप-

⁽१) उत्कान्त्यवधेरुच्छ्वयनादिभिनिदेशस्यान्यथा नेतुमशक्यत्वात तद्वशेनोपचार इत्यर्थः ।

⁽२) पश्चमीपाठे उपचाराभयणे न्यायद्वयमाहापि चेति ।

⁽३) गन्तव्यान्तराभाववतः । इदं भाष्योदाहृतस्मृतिव्याख्यानम् ।

⁽४) नेतु बाँग्रेन्डियदशके भूतपञ्चके मन इति शोडवकलाना सम्भवास्कर्थ श्रुतौ पञ्चदशत्वोक्तिस्त-बाह श्रोपेति । घाणस्य पार्थिवत्वात मनस्रश्रात्रमयत्वश्रुतेरेकप्रकृतित्वामिश्रायेण पञ्चदशत्वोक्तिरिति भावः ।

रयतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योचिकमिषितो विश्वानाःमन ओक आयतनं हृदयं तस्यापं तस्य ज्वलनं (१) यत् तरप्रकाशितद्वारो विशेषकमद्वारो विद्वान्मूर्षस्यानादेव विष्कामति नान्येभ्यश्वक्षुरादिस्थानेभ्यः । अतो १ विद्यास्वामध्योत् । हार्दविद्यासामध्योदु क्षण्डस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादिककमणे च नोरक्षद्रदेशप्राप्तिरथ स्थानान्तरेभ्योप्युक्तामन्कस्माल्लोकमुरक्ष्यं न प्राप्नोतीत्यत आह —तच्छोषगत्यनुस्मृति व्योगाद्ध (१०९४२ पं०११) । हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्वन्या नाङी गर्थे उपदिष्टा, तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन सूपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्मरंतद्भावमापन्नो मूर्यन्ययेन शताधिकया नाङ्या निष्कामति । (२)हदयादुद्भता हि ब्रह्मनाडी भाष्वरा ताळमूळं मिरवा मूर्यानमेस्य रिमिमरेकीमृता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले विर्यमनं भवतीति ॥ १० ॥

रहम्यनुसारी ॥ १८॥

रात्रावहित चाविशेषेण ररम्यनुसारी समादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्ष-प्रतिज्ञा ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षमाशङ्कते सत्रावयवेन —

निशि नेति चेत् न सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वाद् दर्शयति च॥ १९॥

स्त्रावयवान्तरेण निराकरोति—यावद्देशावी हि शिरािकरणसम्पर्कः प्रमाणान्तरा(३) त्रतीयते । दर्शयति चैतमर्थ श्रुतिरप्यविशेषेण—अमुष्माद्दािद्द्यात् प्रतायन्ते रद्दमः यस्त आसु नाडीषु सप्ता मवन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रद्दमयो प्रमुष्मिन्नादित्ये स्ताः । "प्रतापादिकार्यदर्शनादित्ति" (१०९४४ पं०५)। (४)आदिप्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते । चन्द्रमसा खन्त्रमयेन सम्बध्यमानानां सौरीणां भासां चन्द्रकारवम्, तस्माद्प्यास्त निशि धौर्थरित्रमत्रचार इति । ये खाहुः—'स यावत् क्षित्येन्मनस्तावदादिस्यं गच्छोदिति निरपेक्षश्रवणादात्रौ प्रेते नास्ति रद्रम्यपेक्षिति'—तान्प्रत्याह "यदि च रात्रौ प्रेत"इति । न होतदिशेष्याघीयते प्रथतारः । ये तु मन्यन्ते 'विद्वाः निष रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमत' इति, तान्प्रत्याह—"अध तु विद्वानपीं" ति । निरयवरफलसम्बन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिकफला युक्ति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य विद्वा प्रद्यास्त स्त्रमावद्वा सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशक्काह—"अधापि रात्रावि"ति । (५)यावत्तावदुपसम्बन्धेनानपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोपबन्धविरोधादिति १९

अत्रश्रायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २०॥

⁽१) भविष्यत्कर्भप्रकाशः।

⁽१) नतु पूर्धन्यनाडुया देहमात्रव्यापिखात्कर्थं तया ब्रह्मलोकप्रातिस्तत्राह हृदयादुहतेति । ता आसु नाडीषु मृता इति भुतिसिद्धत्यादित्यर्थः । (२) निश्चि उष्णताप्राहकादित्यर्थः ।

⁽४) चन्द्रगतप्रकाशान्यथानुपपत्त्याहित रात्रावि सूर्यरिविमहित्याहादिप्रहणेनेति ।

⁽५) राशिमृतस्य इःभतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति । स यावत्किप्येन्मनस्तावदादित्यं

अत एवेश्युक्तहेतुपरामर्श इलाह—"अत एवापेक्षानुपपत्ते"रिति (१० ९४५ पं० १)। पूर्वपक्षवीजमाह—"उत्तरायणप्राद्यस्ये"ति । अपनोदमाह—"प्राद्यस्यः प्रसिद्धिरि"ति । (१)अतःपदपरामृष्टहेतुवलादिवदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुष-स्तूभयत्राप्यविशेषो विद्यासामध्योदिति । विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष स्तूभयत्राप्यविशेषो विद्यासामध्योदिति । विदुषोपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष साचारं प्राह्यति 'ययदाचरति अष्ठस्तत्तदेवेतरो अन'हति न्यायात् । सापूर्यमाणपक्षादिस्याः या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थां, अपि त्वातिवहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २०॥

सदिप्पण भावत्यां

सूत्रान्तरावतरणाय चेंदियति—"नजु च यत्र काले त्वि"ति । काल एवात्र प्राः धान्येनोच्यते न स्वातिवाहिको देवतेल्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्थते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मातीं मुपासनां प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदिबानियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः । अत्र थिद स्मृतौ कालभेदिबिधः श्रुतौ चामिष्ठयोतिरादिबिधिस्तत्राग्न्यादिनामितवाद्विकतया विषयव्यवस्थ(२)या विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्यभिक्षानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवादिक्य एव देवता उक्ता हत्यविरोध एवेति ॥ २१ ॥

इति श्रीदाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमाष्याविमागे भामत्यां चतुर्थस्याष्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्राधितेः॥१॥

भिष्ठप्रकरणस्थरबाद्भित्रोपासनयोगतः । अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरातो ऽवष्ट्रोरपि ।।

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्नेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना ऽध्वना गतिस्त्वरावती करूप्य ते। एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्थात्। अध तैरेव रिविभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पश्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात्, तस्मात्परानपेक्षा एवेतै पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्युपाया ब्राह्मियवाविव (३)विकल्पेराक्षिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते-

(४)एक:वे\$पि पथोनेकपर्वसंसर्गसम्भवात् । गौरवाज्ञैव नानाःवं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गतः ॥

गच्छतीति श्रुतौ यावच्छ•दोपबन्धेन शैष्ठचपरेणानपेक्षागतिः श्रुता एवं चापेचा न शक्यावगमा यावचावच्छ-ब्दयोरुपबन्धेनैव निरोधादिति भावः। (१) प्राशस्त्यप्रसिद्धरबुधविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह अतःपदेति।

(२) स्मार्तकालविधोर्निर्गुणपुरुषमाश्राविके।चिन्तालाचिनिरोधाःमकसांख्ययोगाविषयस्वेन श्रीतातिवाहि-कदेवताविधे: स्रगुणविद्याविषयस्वन च व्यवस्थयेस्यर्थैः । प्रस्याभिज्ञानं—स्मृतावग्न्यादिशद्वैः श्रीतार्चिरादि-देवताना प्रस्यभिज्ञानम् । (३) एकस्मिन्गन्तव्येऽनेकमार्गवेयध्येभित्याशङ्क्रवाह विकस्येरात्रिति ।

(४) एकत्वेपीति । मार्गेस्य नानात्वं न, तस्यैकत्वेपि अनेकेर्ग्रुणभूतैः पर्वभिविध्वादिमिरवच्छेदैः सङ्ग्रु-मसम्भवेन ग्रुणानां प्रवानेन समुचयोपपचेः, मार्गभेदकल्पनायां च गौरवात् आदिस्यादिवहुविश्लेषणानां च (१) सपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तन्यं प्रापयति नाभागः। तत्र किमेते रर्म्य हर्वायुमुर्यादयोऽध्वनः पर्वाणः सन्तेऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्यानमि भिन्दः निश्वति सन्देहे अमेद्व्यध्वनो भागमेदोपपत्तेन भागमेदक्ष्वनोचिता, गौरवमसङ्गात्। एक देशप्रत्याभिज्ञानाच्च विशेषणाविशेष्यभावोपपत्तेनीनकाध्वकत्वनोचिता, गौरवमसङ्गात्। एक विशेषणाविशेष्यभावोपपत्तेनीनकाध्वकत्वना। अधितरेव रिम्मिभिरित्येवा वधारणं न तावद्यान्तरिनिद्वत्यर्थं तत्प्रापकेरेव वाक्यान्तरिनिरोधात्तस्मादन्यान्वेक्षामस्यान्व वधारणं न तावद्यान्तरिनिद्वत्यर्थं तत्प्रापकेरेव वाक्यान्तरिनिरोधात्तस्मादन्यान्व वधारणं न तावद्यान्तर्याम् । (२) न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्यानं प्रापयति, तस्य चानपेक्षतां प्रतिपाद्यतिति वक्तव्यम् । (२) न चैकं वाक्यमप्राप्तमधोगव्यवच्छेदमेवकारो वद्तीति युक्तम्। "त्वराव्यव्यक्तं चेति" (पृ०९४७पं०९)। (३) न खक्वेकिस्मन्नेव गन्तव्ये पिथे भद्म पद्य खरा प्रवक्तव्यते किन्तु गन्तव्यभेदादिष तदुपपत्तः, यथा कश्मीरेभ्यो मथुरा क्षिप्रं याति चैन्न इति, तथेहाप्यन्यतः क्रतिखद्गन्तव्या(४) देनेनोपयेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातिति । "भूयांस्यिचरादिश्वतौ मार्गपर्वाणी"ति । (पृ०९४८ पं०१८)। (५)अयमः थः। एकत्वारप्राप्तव्यय ब्रह्मलोकस्यालपर्वणा मार्गेण तरप्राप्तो सम्मवन्त्यां बहुमार्गेपदेशो व्यर्थः प्रसज्यते, तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः। तस्माद्मुयसां पर्वणामिवरोधेनास्यानां तद्नुप्रवेशः एव युक्त इति ॥ १॥

वायुमन्दाद्विशेषाविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

(६)श्रुत्याद्यभावे पाठस्य कमं प्रति नियन्तृता । कर्षाक्रमणमात्रे च श्रुता वायोर्निमित्तता ॥

"स वायुमागच्छिति तस्मै स तत्र विजिद्दीते यथा रथचकस्य खं तेन स ऊर्षमाकमत" इति हि वायुनिमित्तमूर्षांकमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम् । "स आदिस्यं गच्छती"त्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्नं च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्थाकमणिकयासम्बन्धि निराकाङ्क्षमादित्यगमनिकययापि सम्बद्धमईति,(७) न चादित्यगमनस्य तेनेति विना का चिदनुपपत्तियैनान्यसम्बन्धमप्यनुषज्यते । तत्राग्निलोकमागच्छिति स वायुक्रोकमित्यादिसन्द-

सर्वत्र प्रत्याभिज्ञानालिङ्गेन मागैवयावगमादित्यर्थः । भिन्नप्रकरणस्थत्वं ब्रह्मवदेकत्वेऽप्याविरुद्धम् भिन्नोपासन्ज्ञे-षत्वं च भिन्नोपासनकर्तृचैनवदविरुद्धामिति दोषः ।

⁽१) अनेकस्यैकमार्गस्यानेकपर्वसम्भवं लोके दर्शयति सपर्वेति ।

⁽२) यदुक्तमवधूतेरिति तत्राह न चैकमिति।

⁽३) त्वरात इति यदुक्तं तत्परिहारार्थं भाष्यं 'त्वरावचन'मित्यादि, तद्युपपत्रम्, पूर्वपक्षे श्रेष्ठ्यः स्यवानपेक्षत्वसाधकत्वेनोपपादितत्वादतो न्याचष्टे न खल्विति । (४) स्वर्गादेः ।

⁽५) भूयां प्रीति भाष्ये मार्गेंक्यं किमर्चिरादिनेत्युक्तं न पुना रदम्यादिनेति शङ्कोत्तरिमवाभाति तथा -स्रति चातोषीत्युपरितनोपिशब्दो न सङ्गच्छेतेति मत्वा व्याचष्टेऽयमर्थं इति ।

⁽६) नन्यत्र पाठादरन्यानन्तर्ये वायोर्वक्षत्रमञ्जनस्य दुर्बेल्स्वादिशङ्कचाह श्रुस्याद्यभाव इति । नतु 'स वासुमागच्छती'स्यादिवाक्याद्वायोशादिस्यात्पूर्वस्यरूपः क्रमस्तेनेति श्रुस्या प्रतीतिस्तद्वलास्स एतमिन्नस्यैः पाठकमो वास्यतामत आहोस्वीकमणेति ।

[्]र (७) नन्वादित्यप्राप्तेर्वायुदत्तावकाञ्चन वाय्वतिक्रमाद्विनाऽतुपपत्तेस्तेनेत्येतदादित्येनाप्यतुषस्त्रनीयमत स्राहं नचेति । छिद्रेणोर्ध्वदेशप्राप्तेर्जातत्वात्पुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्मित्रपेक्षा नास्तीत्यर्थः ।

भंगतस्य पाठस्य (१)क्रचिश्वियामकत्वेन क्लृप्तसामध्यातः । अग्निवायुवरुणक्रमानियामकत्व । श्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते, प्रस्युच्यते —

(२) उर्ध्वशब्दों न लोकस्य कस्याचिरप्रतिपादकः । तक्केदापेक्षया युक्तमादिरयेन विशेषणम् ॥

भवेदतदेवं ययुर्ध्वाब्दारकश्चिल्लोकभेदः प्रतीयते स तुपरिदेशमात्रवाची लोकभेदाद्विनाउपर्यवस्यलोकभेदवाचिनादिरयपदेनाऽऽदिरये व्यवस्थाप्यते तथा चादिरयलोकगमनमेव वायुविभित्तमिति श्रौतकमिनयमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु कमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम् । वाजसनेयिनां संवरसरलोको न पट्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पट्यते
तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे(३) माससम्बन्धारसंवरसरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः । निद्द मासो
देवलोकेन सम्बन्धते, किन्तु संवरसरेण । तस्मात्तयोः परस्परसम्बन्धानमासारभ्यताच्य
संवरसरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवरसरस्य परस्ताद्धवति । (४)तत्रादिरयानन्तयाय वायोः संवरसरादिरयस्य स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम् । वाबुमब्दादिति तु
सूत्रमन्नापि वाचकमेव तथापि संवरसरारपरात्रमादिखादवीन्नं वायुमभिसम्भवन्तीति छानदोग्यपाठमात्रापेक्षयोक्तं, तदिदमाइ—'वायुमब्दादिति दिव''ति (प०९५०एं०११)२॥

तडितोऽधिवरणः सम्बन्धात् ॥ ३॥

(५)ति इन्ते ऽर्चि राये कन्य प्यातिस्ति हितः परः । तत्सम्बन्धात् तथे न्द्रादिरप्यतेः पर इष्यते ॥ आगन्तूनां निवेशान्ते स्थाना भाषात् प्रसाधितैः । तथा चेन्द्रादिरागन्तः पट्यते चाप्यतेः परः ।। ३ ॥

आतिवाहिकास्तिश्लिङ्गात्॥ ४॥ उभयव्यामोहात्तितिसद्धेः॥ ५॥

(६)मार्गाचिन्हस्रह्मप्ताचिचन्हान्येवाचिरादयः । भर्तभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वाचातिवाहिकाः ॥

(१) वरुणलोकादी।

(२) अत्रोध्वीदित्यलोक शब्दयोविशेषणविशेष्यभावादेकार्थत्वेन तेनेति श्रुत्या वायुदत्तस्यादित्यगमनं प्रति हेतुत्वस्य नियतप्रावस्वर्भात्मकत्वेन कामरूपस्य प्रतीते: श्रुत्या पाठकमन्नाध इति बिद्धान्तयति उर्ध्वन्श्रान्द इति । (३) उभयोः संवत्सरदेवलोकयोर श्रुतस्थ लेऽपि पाठे कर्तन्ये सतीत्यर्थः ।

(४) देवलोक: संवत्स्वरस्य परस्ताद्भवतु वायुः क निवेशनीयस्तत्राह तत्रेति । 'तेन स उद्धिमान्नमते स आदित्यमागच्छती'ति वायोरादित्यानन्तर्याय निरन्तरत्वाय संवत्सरादित्यस्य स्थाने एतस्योपरि देवलोकं

देवलोकाह्यायुमिति पाठः कर्तव्य इत्यर्थः।

(५) 'स बायुलोकं स वरुणलोकािन'स्यत्रोक्ता वरुणादयो न तावस्याठकामाह्रायोरुपरि निविशेरत तेना-दिस्यिमितिश्चितिविरोधादेव न च वायोरिव स्थानिवेशसम्बन्धमाहकमस्स्येवां श्चस्यादिकमतो नामीवां मार्गे निवेश इति पूर्वपक्षमाश्चेक्य विद्धान्तमाह ताडिदन्त इति । वरुणस्याब्ह्यरा विद्यसम्बन्धादागन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायाच्च विद्यदानन्तये सति यथा पाठमिन्द्रप्रजापच्योः क्रम इति सिद्धान्तामित्रायः ।

(६) सम्बन्धात्तित उपरि वहणमित्युक्तामेशापि सादृश्यसम्बन्धादिचिरादीना मार्गपर्वत्वामिति पूर्व-

पक्षमाह मार्गेति ।

अचिरादिशब्दा हि जवलनादावचेतनेषु निक्रदृत्यो लोके न चैषा त्वावधिकानामिक नियमवती संवहनस्वरूपा स्वतन्त्रिकया बुद्धिपूर्वा सम्भवत्यचेतनानाम्। तस्माह्रोकशब्द-वाच्यत्वाद्भर्तुर्जीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे।

(१)अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते । न हेत्रनीगणे हेती पश्चभी दश्यते कचित ॥

जाड्याद्वद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाड्यादिषु हेतुपश्चमी हृद्धा, न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पश्चम्या तेषां वहनं प्रति हृदुावमुच्यते, अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोहृत्वदर्शनादिचरादीनामपि बोहृत्वसुत्रेयं यावद्वचनं हि वाचिनकं न तदवाच्ये संचार्यितुमुबितम् । अपि चार्चिरादीनां वोहृत्वे विद्युदादीनामपि वोहृत्वानामानवः पुरुषो बोढा श्रूयते, ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवाना- विरादीनां वोहृत्वामिति । तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते,

प्रस्युच्यते—

(२)सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहबतां गतौ । न स्वातन्त्र्यं न चागन्याचा नेतारोऽचेतनास्तु ते ॥

ईदर्शी हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतो प्रेक्षावतो वा प्रेक्षावरप्रयुक्तस्य । न तावद्विगिलतस्थूलकलेवराः सुक्षमदेहवतः सिम्पिण्डतकरणमामा उरकान्तिमन्तो जीवारमा-नो मत्तमूर्ण्डितवरस्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यद्यिदियोऽपि मार्गिचन्हानि वा रामीकारस्करा(३)दिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेळावृतादिवदुभयथाऽप्यचेतनत्या न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चेतेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सित श्रुतानां चेतन्यसम्भवे । न च परमेश्वर एवास्तु नेतित युक्तम्, तस्यात्यन्तसाधारणत्या लोकपा-लप्रहादीनामिकिचित्करस्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाच्यक्षत्वे यथा-यथास्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् । एवमिहाप्यचिरादीनामातिवाहिकरवमेव दर्शनानुसा-राच्छब्दार्थं इति युक्तम् । (४) इममेवार्थममानवं पुरुषातिवाहनळक्षणं लिज्जमुपोद्वलयती-रयुक्तम्—"अनवस्थितत्वादिचर्दानामिति (प०६५२पं०१६)। अवस्थितं हि मार्गिचन्हं मवल्यव्यमिचाराज्ञानवस्थितं व्यमिचारादिति । अर्चिव इति च हेतौ पद्यमी नापादाने । गुणस्वं चाश्रिततया । (५)न च वैशे।षिकपरिभाषया नियम आस्थियो लोकवि-

⁽१) नतु अर्चिष इस्यादिपश्चमीभिरार्चिरादीनां भोवतृगमनहेतुस्वभतीतेश्वेतनस्विभिति तन्नाह अपि-चिति । हेतावित्यभिकारे 'विभाषा गुणे किया'भिति विहिता हेतुपश्चमी नागुणाद्दृद्दयते किन्तु गुणादावेव तन्नोदाहरणमाह —जाडचादिति ।

⁽२) स्वप्रयत्निधानस्य चेतनस्योध्वदेशगमनं चेतनान्तराधीनमिति सिद्धान्तयित संविण्डिति । सङ्कृचिन तकरणानामित्यर्थः, तत्र हेतुस्तविशेषणमाह स्र्हमदेहवतामिति । स्तस्वस्थात्मकस्र्हमदेहमात्रवता /स्यूलदेहन रहितानामित्यर्थः । (३) कारस्करो वृक्षविशेषः । (४) न्यायसिद्धेऽर्थे स्रोतकं लिङ्गमाहेममेवेति ।

⁽५) नतु वैशेषिकरमूर्तवृत्तिवृत्त्यपरजात्याधारे ग्रुणत्वमङ्गीकृतमर्चिरादयस्तु न तथेति कथं तच्छ-भेदेषु हेतुपञ्चमीत्यत भाह नचेति । गन्तृन्पधानान्प्रति अर्चिरादेः सहायत्वादस्ति ग्रुणभूतत्वं लोकन्यवहार-विद्यमिति ग्रुक्ता हेतुपञ्चमीत्यर्थः।

रोषात् । अपि च तेऽविरिभसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे वि केषाकांक्षिणि रफुटं यद्विशेषपदं तेन तरसामान्यं नियम्यते । यथा व्याह्मणमानय भोजांवे-तन्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तरसिष्ठाषात्रुपनिपतित पदं कण्ठादि तदा तेनैतिश्वयम्यते "एवामिहापी"ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तक्कृतेः॥६॥

विद्युद्धोकमागतो मानवः षुरुषो वैयुतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुद्धाते । तच्छूते-स्तस्यैष स्वयं वोदृश्वश्चुतेः । (१)वरुणादयस्तु तस्याहायके वर्तमाना बोढारो अवन्तीति च वैषम्यं न वोदृश्व इति सर्वमवदातम् ॥ ६ ।।

पाठकमादर्थका विकातित, यथार्थकमं पठ्यन्ते सुत्राणि-परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिक्तिस्यते-कि परं ब्रह्म गमयत्याही हिवपरं कार्ये ब्रह्मेति ।

> (२)मुख्यत्बादमृतमाप्तेः परप्रकरणाद्पि । गन्तव्यं जामिनिर्मेने परमेवार्विरादिना ॥

बद्धा गमयतीत्यत्र हि नपुंसकत्रद्धापदं परिस्मिने बद्धाणि निष्कत्याद् अनेपस्तया मुख्यमिति स्रति सम्भवे न कार्ये बद्धाणि गुणकत्यनया व्याख्यातुमुचितम् । (३) अपि चामतत्वफलावाप्तिनं कार्यत्रह्मप्राप्ता युज्यते, तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मवत्वात् । (४) विश्व तत्रतत्र परमेव बद्धा प्रक्कत्य प्रजापतिसद्धप्रतिपरयाद्य उच्यमाना नापरबद्धाविषया भवितु- मर्हान्त प्रकरणविरोधात् । न च परिस्मिन् सर्वगते गतिवोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् । प्राप्तिति हि प्राप्तिफला गतिर्दश्यते, यथैकिस्मिन्न्यप्रोधपाद्ये मूलादप्रमप्राच्च मूलं गच्छतः शखः मृगस्येकेनेव न्यप्रोधपाद्येन निरन्तरं संयोगिविभागा भवन्ति । (५)न चैते तद्वययवि- वया न तु न्यप्रोधविषया इति साम्प्रतम्, तथा सति न शाखासृगो न्यप्रोधेन युज्यते, न्यप्रोधावयवस्य तद्वयवयोगात् । एवं दश्यमानानापि तद्वयवानां न योगः, तद्वयवयोग्तात् । एवं दश्यमानानापि तद्वयवानां न योगः, तद्वयवयोग्तात् । एवं दश्यमानानापि तद्वयवानां न योगः, तद्वयवयोग्तात् स्मनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्थो । तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिफल्लावानितरोषितव्या । तद् बद्धा प्राप्तमापि प्राप्तिफलायावगतेगोंचरो भविष्यति । बद्धालोकेकिकिष्ति व बहुवचनमेकिस्मन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोककाब्द्रक्षालोकेन प्रकाशे वर्तायित्यो न तु संनिवेशवति देशविशेषे । तस्मात्यत्रक्षप्राप्त्यर्थो गर्यपदेशसामः वर्षाद्यमर्थो भवति । यथा विद्याकर्मवशादार्विरादिना गतस्य सर्यलोकमितिकम्य परं जग

⁽१) नतु यदि विद्युक्त्थानादारभ्यामानवो नेता तदा वरुणादीनामनेतृत्वं वैषम्यं वाच्यम्, उभयनेतृत्वे वैयुर्ध्यादत आह वरुणाद्युक्त्विति । अमानवः प्रधानो नेता, वरुणाद्यस्तु नयनेऽपि सहकारिण इत्येवं वैषम्वं न बोह्न्वे वैषम्यमित्यर्थः ।

⁽२) गतिनिरूपणान्ते गन्तन्यं निरूप्यते, तत्र पूर्वपक्षमाह मुख्यत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्येति शेषः ।

^{ः (}३) अमृत्त्वप्रोत्तेरिति व्याचष्टे प्रापे चेति । (४) परपकरणादिति हेतुं व्याच्छे किञ्चेति ।

⁽५) न्यन्तेषिष्ठपि न पात्तस्य प्रातिरवयवानामप्रातानां पुनः भानेरिन्याञ्चंक्याह न चेते इति । ञ्चार्खाः सृतो बानरोऽवयवी न न्यप्रे धावयविना युज्यते किन्तु वानरावयवस्य न्यप्रोधावयवस्य योग इत्यर्थः ।

त्कारणं ब्रह्मकोकमालोकं स्वयंत्रकाशकामिति यावत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते व तु गति-मेवंभृतां विना लिज्जप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः 'पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' । तदनेनाभिसंबन्धिना परं ब्रह्म गमयत्यमानव इति मेने जीमिनिराचार्यः ।

तत्वदशी बादीरदेवशे-

कार्थे बाद्रिस्य गत्युपपत्तेः॥७॥ विशेषितत्वाच ॥ ८॥ सामीप्यात्त् तद्यपदेशः ॥९॥ कार्यात्ययं तद्ध्यक्षेण सहातः परमिधानात् ॥ १०॥ स्मृतेश्च ॥ ११ ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च॥ १३॥

न च कार्ये प्रतिपत्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

(१)कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः। प्राययेद् ब्रह्म न परं प्राप्तस्वाज्जगदारमकम् ॥

(२)तत्वमासेवाक्यार्थसाक्षाःकारात् प्राक्किल जीवात्मा ऽविद्याकर्मवासनासुपाध्यवच्छेदा-द्वस्तुतो उनविच्छन्नो ऽविच्छन्नमिवाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नामेवात्मानस्रभिमन्यमानः स्वस्त्पाः दन्यानप्राप्तानार्चिरादीन् छोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते । अद्वैततस्वब्रह्मसाक्षास्कारवतस्तु विगलितिनिखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति कि केन सङ्ग-तम् । तस्मादनिदर्शनं न्यप्रोधसंयोगविभागा न्यप्रोधवानरतद्वतितस्यंयोगविभागानां मिथो भेदात्। (३)न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः, कर्मजेन हि विसागेन निरुद्धायां पूर्वप्राप्तावप्राप्तः स्यैवोत्तरप्राप्तेक्त्यतेः । एतद्पि बस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयविज्ञिम्भतमविद्यायाः समुत्पन्नोद्वेततश्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । (४)विदुषोऽपि देहपातास्पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य त-थाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवात्तरभ्युपेयते, एवमालिङ्गशरीरपातात्, विदुषस्तदर्मानुवात्ति-स्तथा चाप्राप्तप्राप्तर्गस्यपपत्तिस्तदेशप्राप्तौ च लिङ्गदेहीनवृत्तेर्भुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् । न । परविद्यावत उक्षान्तिप्रतिषेषाद् वसीव सन् ब्रह्माध्येति न तस्मात्प्राणा उक्षामन्ति भन्नेव समवनीयन्त' इति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः समानकालता श्रूयते---'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव

⁽१) क्षिद्धान्तं संगृद्धाति कार्यमिति । अर्चिरादिगतिरुपासकान् कार्यत्रहा प्राययेदपातपूर्वत्वेन गमन-योदयत्वात्र परं ब्रह्म तस्य जगदात्मकतया पातत्वादिति श्लोकार्थः।

⁽२) नतु न्यप्रोध इव शाखामृगेण पातमपि परं ब्रह्म प्राप्यतामित्याशंक्य विययावियादाहे मेदनाधा-दिइ न तादश्यपि गतिहित्याह तत्त्वमसीत्यादिना ।

[्]र (३) वस्तुतो इष्टाभ्तेऽपि न प्राप्तपाविरित्याशयेनाह नचेति । एतरपीति । काल्पनिकविभागापेक्षया न्यग्रीधपाप्त्यप्राती वास्तवे ब्रह्मणि प्रतिबुद्धे न युक्ते इत्यर्थः ।

⁽४) नतु ज्ञानोत्तरकालं देहधारणवदर्चिरादिगतिदेशाविशेषपातये कि न स्यादित्याश्चिपति विदुषोपीति l

भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणी विद्वाक विमेति' 'तदारमानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मिति तस्मर्वममवत' 'तत्र को मोहः कः शोक एकरवमनुपरयत' इति पौर्वापर्याश्रवणात्पर्विद्यावतो मुक्ति प्रति नोपायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिवन्धिः श्रुतेः । (१) उपपन्नं चैतत् , न खलु ब्रह्मेवेदं विरव-महं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा जीवात्मनी ब्रह्मभावसाक्षारकोरेणोनमूलितायामनवयवेनाविः यायामस्ति गन्तन्यगन्त्विभागो विद्वपस्तद्भावे कथमयमचिरादिमागे प्रवर्तेत । (२)न च छायामात्रेणापि सांसारिकधर्मात्वतिस्तत्र प्रवस्यक्षं. याहच्छिकप्रवृत्तेः श्रद्धाविहानस्य हष्टा-र्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति न, अद्दुशर्थानां तु फले का कथेरयुक्तं प्रथमधूत्रे । (३)न चार्चिरादिमार्भभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविद्यः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेधिव नित्यादिषु तत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकल्पासद्दश्वात्—किमियं पर्विद्याः नपेक्षा परब्रह्मशाप्तिसाधनं तदपेक्षा वा । न ताबदनपेक्षा 'तमेव विदित्वाऽतिस्रयमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाये'ति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्याध्वतः साक्षास्त्रतिवेधात् . पर-विद्यापेक्षरवे तु मार्गभावनायाः किमियं विद्याकार्ये मार्गभावना साहायकमाचरत्यथ विद्यो। रपांदे । न तानाद्वियाकार्ये, तया सह तस्याद्वेताद्वेतगाचरतया मिथो विरोधन संभवात् । नापि यज्ञादिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्रह्मप्राप्त्यप्रायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति । यद्वादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पादाङ्गत्वम् । (४)तस्मादुपन्यस्तबहुश्रुत्यनुरोधादुप-पत्तेश्व ब्रह्मशब्दो इसंभवन्मुख्यवृत्तिर्वह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतन्यः। (५)तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपतेः कार्यब्रह्मलोकस्य, परस्य त्वनवयवतया तदुहोर्णाष्यनुपपत्तेर्छेः करवं चेलावतादिवत् संनिवेशाविशोपवित भागभूमी निक्टं न कथंवियोगन प्रकाशे ख्यातं भवति । तस्मात्वाधदर्शी स भगवान् बादरिर्साधदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रा-माणिकानां बहुप्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानन्दादयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो (६)दूषणायानुसाव्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्बमाव-हन्त्यस्माकभित्युपेक्षिताः । प्रन्थयोजना तु प्रतिप्रत्यगात्मत्वाच गन्तुणाम् , प्रतिप्रति अश्वति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभाववृत्ति ब्रह्म तदारमत्वाद्गन्तुणां जीवात्मनामिति । "गौणी त्व-

⁽१) शुत्यनुप्राहकं न्यायमाहोपपत्रं चेति।

⁽२) विद्ववापि सांसारिकधर्मातुवृत्तिवहत्युपपत्तिरिति यदुक्तं तत्रोत्तरयति नचेति । यदाऽश्वमेधादी-ण्यदृष्टार्थानि कर्माणि न फलन्ति तदाऽदृष्टार्थानामर्चिरादिमार्गचिन्तनादीनां का कथेति भावः।

⁽३) ज्ञानोत्तरकालमर्चिरादिचिन्ताभावेऽपि अविदुषो ब्रह्मपातचर्य ति द्विधीयता।मित्यक्षिप्याह नचेति ।

⁽४) यचीकं नपुंसकन्रह्मशब्दस्य परन्रह्मण्येव कृढिरिति तन्नाह तस्मादिति ।

⁽५) नतु ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभुतिस्नामध्यीत कथं 'स एतान ब्रह्म गमयतीति' ब्रह्मश्रुतिरुक्ष-णया नेयेत्याभ्रेक्य लोकादिश्रुतिवज्ञादित्याह तथाचेति ।

⁽६) निर्मुणवियावरसम्मावियास्विपं गतिरतुपपत्रा समुगब्रह्ममुणानां ज्ञानादीनां व्यापित्वात् इहैद तद्भावप्रापत्रानां इम्गोपासकानां तत्पाती गरयनपेक्षत्वाच्च, श्रुतिवशाययत्र गतिः सा निर्मुणवियायामपि कृतो न स्याहस्तुतो निर्मुणवियात्रामपि कृतो न स्याहस्तुतो निर्मुणवियात्रामपि कृतो न स्याहस्तुतो निर्मुणवियात्रामपि विवास कर्य प्रतापाः, समुणब्रह्मणस्वविश्वादयो भास्करस्य प्रतापाः, समुणब्रह्मणस्वविश्वादयो प्रवासकर्य प्रतापाः, समुणब्रह्मणस्वविश्वाद्याद्वे एवापासकस्य मुणाभिव्यक्तिवेहितं सम्भवति, शब्द-स्याकाश्चमणस्य व्यापित्वेऽपि वंशाकाशादिदेशे एवाभिव्यक्तिनं सर्वत्र प्रस्य ब्रह्मणस्तु गुणा एव न सन्ति येषां देशिकोषित्यक्तिः स्यात्, न निर्मुणं वस्तिति च द्वर्र्लभमतो उपेक्ष्या एवेद्यर्थः

न्यत्रे'ति (पृ० ९५५ पं० ४) । यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव । 'विशुद्धों • पाधिसंबन्धिमें 'ति । मने।मयत्वादयः कल्पनाः कार्याः. कार्यत्वात् आवशुद्धा अपि श्रेयोहेतुस्वादिशुद्धाः । श्रतिसंचरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः । पदेर्गस्यर्थः त्वःदिभिसन्धिस्तात्पर्यम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं यश्च इति । "पूर्वचाक्यविच्छेदेः ने'गति (१० ९५८ पं० १) श्रुतिवाक्ये बळीयसी प्रकरणात् । "सगुणे च ब्रह्म-णीं "ति । प्रशंबार्थमित्यर्थः । चोदयति—"ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्त-व्यता देशान्तरविशिष्टस्ये"ति । न्यप्रोधवानरदृष्टान्त उपपादितः । परिहरति— **ंन प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्बह्मण"इति ।** अयमभिसन्धः । यथा तथा न्यप्रोषा-वयवी परिणामवातुपजनापायधर्मासः कर्मजैः संयोगविसागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपद्यः कूटस्थनित्यो न न्यप्रोधवत्संयोग्विभागभाग् भवितुमहैति । काल्प निकसंयोगविभागस्त काल्पीनकस्यैव कार्यब्रह्मक्षेत्रप्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते—"जग-दुरपित्तिस्थातिप्रखयहेतुत्वश्चतेरिंशत (१० ९५९ पं० ८)। नतुःपस्यादिहेतु-भावो ऽपरिणामिनः सम्भवति तस्मात्परिणामीति । तथा च माविकमस्योपपद्यते गन्त-व्यत्वीमत्यर्थः । निराकरोति—"न विद्योपनिराकरणश्चतीनामि"ति । विशेषनि राकरणं समस्तशोकादिदुःखशमनतया पुरुषार्थफळवत् , अफलं तूलस्यादिविधानम् । तस्मान रफलवतः सनिभावाम्नायमानं तदर्थमेवोच्यत इत्युपपत्तिः । तद्धि विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः। तस्माच्छ्रयुपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तिनेशेषबद्यप्रतिपादनपरोऽयमाम्नायो न तूःपत्यादिप्रति-पादनपरः । तस्मात्र गतिस्ताहिबकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सहत इत्याह-"गतिकः रुपनायां चे"ति। (पृ॰ ९६० पं॰ १६) अन्यानन्यत्वाश्रयाववयवविकारपक्षी। (१)अन न्यो वाऽत्यन्तम् । अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कत्पत इत्यत श्राह्—''अन्यन्तताः दारम्य" इति । (२)म्दारमत्या हि स्वभावेन घटाद्यो भावास्त द्वेकारा व्याप्ताः. तद्भा-व न सवित शिश्येव वृक्षत्वाभाव इति, विकारावयनपक्षयोश्र तद्भतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वादचलत्वाद्वह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम् , नहि स्थिरास्मकः मस्थिरं भवति, (३)अन्यानन्यत्वेऽपि चैकस्य विरोधादसम्भवतीति भावः। "अथान्य पव जीवो ब्रह्मणः (१० ९६१ पं० ३)। तथा च ब्रह्मण्यसंसरस्येप जीवस्य संसारः कल्पत इति । एतद्विकल्प्य दृषयति—"स्रोणुरिः"ति । "मध्यमपरिमाणत्व"इति । मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । "न मुख्यैकत्व" इति । (४)भेदाभेद-

⁽१) 'अन्यो वा ततः स्यादि'ति भाष्येण चात्यन्तमन्यत्वं विकल्पितमित्याह अन्यो वेति ।

⁽२) 'विकारपक्षेप्येत तुल्यामे'ति भाष्यं व्याचष्टे मृदात्मतयेति।

⁽१) नतु विकारिणोऽवयविनश्च स्थिरखेशी ताभ्यां भित्रभित्री विकारावयवी, तत्र भित्रखादी नास्थि-रत्वात्तयोगीमनमित्याशङ्कच ह अन्यानन्यत्वे अपीति ।

⁽४) भेदाभेदेव्येकत्वं न मुख्यमेव किन्तु भेदतत्त्वमात्रमतो माष्यानुपपत्तिरित्याशङ्कचाह भेदाभेदयो-हिति । बुद्धिन्यपदेशभेदादिति भेदपमाणोपन्यासेन भेदे प्रामिते विरोधादभेदानुपपत्ती विकारस्यावयवस्य वा जीवस्य तत्त्वमस्यादिनद्वासामानाधिकरण्यं गीर्णं स्यादित्याहायुतसिद्धतयेति ।

योर्विरोधिनोरेकत्रासम्भवाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाद्र्धभेदोऽयुतसिद्धतयोपचारेणाभित्रमुच्यत इत्यः मुख्यमस्यैकत्विमत्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्यन्तभेदपक्षेषु तात्विकी संसारितिति मुक्ती स्वभावहानाउजीवानां विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मविवां । स्वभावः प्रतिविम्बानामिव विम्बं तचाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह—"सर्वे ब्वेते दिव"ति । मतान्तरमुपन्यस्यति दूषयितुम्—''यस् कैश्चिज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यते-मिचिकानी''ति । यथा हि कफानिमित्तो ज्वर उपातस्य कफस्य विशोषणादिभिः प्रक्षये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तद्वचादिवर्जने प्रशान्तोऽपि न पुनर्भवति, एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपाता-नां कर्मणासुपभोगात् प्रक्षये प्रशास्यति, कर्मान्तराणां च बन्धहेतृनामनसुष्ठानाःकारणाभावे कार्योज्यपत्तेर्वन्धाभावास्त्वभावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवोपात्तुरितिविर्वहणाय च नित्य-नैमिलिककर्मानुष्ठानादुद्वरितानीमित्तप्रत्यवायो न भवति. प्रत्यवायानुत्पत्तौ च ६वस्यस्वान्तो न निषिद्धान्याचरेदिति । तदेतदृद्धयति—"तदसत्प्रमाणाभावादि"ति । शास्त्रं ख-स्वस्मिन्त्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोपदिशति न तुक्तमाचारम् । न चात्रोपपतिः प्रभवति संसारस्थानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्थानियतविपाककाळस्य भोगेनोच्छेत्तम् शक्यसादित्याह—"न चैतत्तर्कायितुमपी"ति । चोदयति —"स्यादित्येतिन्दये"-ति। परिहरति—"तम्न विरोधाभावादि"ति (५०९६२ पं०८)। यदि हि निस्यनैमितिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मीपदेशाह्तजला अलगः प्रसज्येरन् । नहास्ति कश्चिच्चातुर्वण्यं चात्राश्चम्ये वा यो न नित्यनेभितिकानित्य-कमीणि करोति । तस्मान्नेषां सुकृतिवरोधितेति । (१)अभ्युच्चयमात्रमाह्- 'न च नित्य-नैमिचिकानुष्ठानादि''ति । "न चास्रति सम्यग्दर्शन"इति । सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्त्रिप प्रमादाद्वपनिपतिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति, ज्ञानप रिपाके च न करोश्येवाज्ञस्त निपुणोऽपि प्रमादात्करोति. कृते च न क्षयितुं क्षमत इति वि-शेषः। "न चानभ्यूपगभ्यमाने श्वानगभ्ये ब्रह्मात्मत्व" इति (१० ९६३ पं० १) कर्तुभोक्तुरवे समाक्षिप्तिक्रयामोगे ते चेदारमनः स्वभावावधारिते न स्वारोपिते ततो न श-क्यावपनेतुम् , न हि स्वभावाद्भावोऽवरोपायेतुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । (२)न च भोगोऽपि सत्त्वभावः शक्योऽसत्कर्तुं, नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तिद्दमुक्तं "स्वभावस्यापरिहार्थत्वादि"ति । समारोपितस्य त्विविवनीयस्य तत्स्वभावस्य शः क्यस्तरवज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव रज्जुतत्वज्ञानेनेति भावः । भावभिममविद्वान् परिचो दयति—"स्यादेतत कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यभि"ति । अप्रकाशितभावो (३)यथोकमेव समाधत्त-"तच्च ने"ति । कर्तृभोक्तुत्वयोर्निमित्तसम्बन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्धः विष्यति कदा चिदेशं समुदाचारो (४)यतः सुखदुःखे भोज्येते इति सम्भावनातः कतः

[্]র (१) नित्यनेमित्तिकानां नित्येहिता दुरितानिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते, फलान्तरवर्षे काम्यत्वप्रसङ्गादित्याभिप्रायेणाहाभ्युचयमात्रामिति ।

⁽२) ब्रियाभोगयोरात्मस्यक्रपपक्षं दूषियत्वाऽन्यत्वपक्षे दूषणमाह नचेति । (३) विकल्पमकृत्वा । (४) आविर्मावः, नित्यत्वादात्मनः तहतज्ञक्तेः कदाचिद्वद्भवः सम्भवति, तैललिक्तस्य तु ज्ञालिवीज-स्यात्पक्तालक्ष्यायित्वाच्छक्तावतुद्भृतायामेव नाज्ञ इत्यब्द्धरायतुद्य इत्यर्थः ।

कैवन्यनिश्वय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिद्रढिम्ने पुनरुपन्यस्य दूषयति—"परस्माद्-नम्बत्वेपी"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७-१४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्कतुश्च ॥ १५ ॥ विदेशं च दर्शयति ॥ १६ ॥

अब्रह्मकतनो यान्ति यथा पश्चाग्निविद्यया । ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

सन्ति हि 'मने। ब्रह्मो'त्युपासीतत्याद्याः प्रतीकविषय। विद्यास्तद्वन्तोऽप्याचिरादिमार्गेण कार्थेब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्त्यानेयमः सर्वासामित्यविशेषण विद्यान्तरेष्वि गतेरवधारणात् ।
न वैषां परब्रह्माविदामिव गत्यसम्भव इति । (१)न च ब्रह्मकतव एव ब्रह्मकोकभाजो नातरकतव इत्यप्येकान्तः, अतत्कत्नामिप पद्याभिविदां तत्प्राप्तेः। न(२) वैते न ब्रह्मकतवो
'मनो ब्रह्मत्युपासीते'त्यादे। सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्कतुत्वस्यापि सम्भवात्। फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्ताविप उपपत्तः, तस्य सावयवतयोत्कर्षनिकर्षसम्भवादिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते—

(३) उतरोत्तरभृयस्त्वादब्रह्मकृतुभावतः । प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलेकं नामानवा नयेत् ॥

भवतु पश्चामिविद्यायामब्रह्मकत्तामि ब्रह्मलेकनयनं व चनात्, किमिव हि वचनं न कुर्याद् नास्ति वचनस्यातिभार इह तु तद्भावात्, 'तं यथायथोपासते तदेव भवती'ति श्रुतेः औरसर्गिक्या नासित विशेषवचने ऽपवादे। युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सस्य-पि ब्रह्मेत्यनुगमे किन्तु नामादिविशेषब्रह्म इपतया तथा खल्वयं नामादितन्त्रे। न ब्रह्मतन्त्र, आध्रयान्तरप्रस्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति हि बृद्धाः । (४)ब्रह्माश्रयख प्रस्थयो नामादिषु प्रक्षिप्त इति नामतन्त्रः । तस्मात्र तदुपासको ब्रह्मकतुः किन्तु नामादिकतुः । न च ब्रह्मकतुर्वे नामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः सम्भवी । (५)न च ब्रह्मक्र-तुस्तद्वयवकतुः, थेन तदवयवापेक्षयोरकर्षो वर्ण्यत । तस्मास्प्रतीकालम्बनान्विद्वेषो वर्ज-

⁽१) नतु ब्रह्मकतूनां ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकगमनमुचितं तं 'यथायथोपासत' इति न्यायात् । तत्र कथं प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकगमनमाशङ्क्यचेतेत्यत आहं न च ब्रह्मकतव इति । प्रतीकोपासका अपि 'ये चामी अरण्ये' इत्यादिसामान्यवचनात् पञ्चाक्षिविययाऽब्रह्मकतव इव ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्त्येवेति भावः ।

⁽२) अब्रह्मोपासकत्वं चा। ब्रेन्ड्मिस्याह न चेते इति।

⁽ ३) प्रतीकोपासकानमानवो ब्रह्मलोकं न नयेन्क्रत इत्यत आहोत्तरोत्तरभूयस्त्वादिति। प्रतीकोपास-नाफलस्येति श्रेषः।

⁽४) नतु भवत्वर्थान्तरविषयस्य विषयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीकः, कथमेतावता नामादिषु ब्रह्मधीप्रक्षेपश्चि-द्धिरत आह ब्रह्माश्रयश्चेति ।

⁽५) ब्रह्मलोकस्य सावयवःवाःकृतो न फलविशेषाश्चिद्धरत आह नचेति । ब्रह्मलोकावयवविनस्तत्तद्ध-द्धाणश्च सर्वेदपास्यरवात्र फलविशेषाशिद्धारित्यर्थः ।

थिश्वा सर्वानन्यान्विकारालम्बनान्तयस्यमानवो बह्मलोकं, (१)न ह्यवमुभयथा भाव उमय-थार्थत्वे कांश्चिरप्रतीकालम्बनात्र नयति विकारालम्बनान्वदुवस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिहेः षोऽस्ति अनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

> इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवःपादभाष्यविभागे भामस्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

सम्पद्याविभीवः स्वेन शब्दात्॥ १॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

(२) प्रागभृतस्य निष्यतौ कर्तृत्वं न सतो यतः । फळत्वेन प्रसिद्धश्च मुक्ते ह्वपान्तरोद्धवः॥

(३) अभूतस्य घटादेर्भवनं निष्पत्तिनं पुनरत्यन्तसतो ऽसतो वा न जातु गगनतरकुमुमे निष्पयेते । स्वक्षपावस्थानं चेदारमनो मुक्तिनं सा निष्पयेत, तस्य गगगवदत्यन्तसतः प्रागः सत्त्वाभावात् , न (४) चास्य बन्धाभावो निष्पयेते तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्र-सङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धश्च मोक्षस्याकार्यस्य फलत्वानवकत्पनादागन्तुना क्ष्पेण केनचिदुरपत्तीः स्वेनेति प्राप्तमन्त्यत इति प्राप्ते, ऽभिधीयते—

> (५)सम्भवस्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते । बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां इपमेकं विशिव्यते ॥

अनिधगतावनोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कथं चिदनुवादतया वर्ण्यते । सकलप्रांसा-रिकधमीपतं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तरमादेव रूपाद्यावृत्तमनिधगतमवनोधयनानुवादो युज्यते । न चास्य निष्यत्त्यसम्भवः सत इव घटादेः सांव्यवद्दारिकेण प्रमाणेन बन्धविग-सस्यापि निष्पत्तेलींकसिद्धत्वात । विचारासहतया त्वसिद्धिरुभयन्नापि तुल्या, न ह्यसदुत्पत्तम-हंतीति असक्कदावेदितम् । अन्धो भवतीित स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्यन्द्रियव्यापाराभा-वाह्मीदितीव जाधदवस्था दुःखशोकायात्मकत्वाद्विनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारश्चे-वार्थे नावधारणे ॥ १—२॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३॥

- (१) उभयथाऽदोषादिति सुनावयवं योजयनाह न द्यवमिति ।
- (२) निर्मुणविद्याक्षलेकदेशान्तरं ब्रह्मभावाविर्भावः समुणविद्याक्षलं च सर्वेश्वरतुल्यभोगभक्कावधारः णार्थं चतुर्थपादारम्मः । प्रागिति । आभिनिष्यते इति शब्दात् प्रागस्तः पदार्थस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं प्रतीयते तस्त्रतो नोपयते इति यतस्ततो हेतोर्धकः कल्लावेन प्रसिद्धश्चातिरिक्तरूपान्तरोद्धवो मोचे स्पादिस्पर्थः ।
 - (३) प्रागभ्तस्येति न्याचष्टे अभूतस्येति ।
- (४) स्वरूपनिष्पत्त्यभावेऽपि बन्धाभावानिष्यात्तिः स्यात्तन्नाह नचेति । बन्धाभावस्योत्पत्ती कार्यस्या-स्कुम्भवन तुन्छस्यं स्यादिस्यर्थः ।
- (५) स्वश्न-दस्यातुवादकत्वं निषेधत्रात्मवचनत्वमाह सम्मवतीति । आत्मन्यभिनिध्वत्तिश्चवं घटयति बन्धस्येति । निवृत्तवन्धमात्मरूपमभिनिष्पत्तिवाच्यं बन्धनिवृत्तेर्जन्यत्वादिस्यर्थः ।

(१)ननु 'ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन क्षेणाभिनिष्पद्यत' इति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वक्षपनिष्पत्ते-रन्या ज्योतिरुपसम्पत्तिस्तथा च मौतिकःवेऽपि न मोश्रव्याद्यातः । (१)भवेदेतदेवं यदि ज्यो-रुपसम्पद्य तस्परिखाजेदिति श्रूयेत । (३)तद्य्याद्यारेऽपि तस्प्रतिपादनवैयर्थं तद्परिस्यागे च ज्योतिषैव स्वेन क्षेणेति गम्यते । तस्य च भूतस्वे विकारत्वान्मरणधर्भकत्वप्रसिद्धेरमुक्ति-स्वमिति प्राप्ते,

प्रत्युच्यते-

ज्योतिष्यदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् । तथापि प्रक्रमाद्राक्यादास्मन्येवात्र यज्यते ॥

परं ज्योतिशिति हि परपद्समिभव्याहारात् परस्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेज्यों-तिथि चापरे किंचिद्पेक्य परस्वास्परं ज्योतिशित वाक्यादारमेवात्र गम्यते प्रकरणं: चोक्तम् । (४)यस्यम्पद्य निष्पद्यत इति तन्मुखं व्यादाय स्विपितीतिवत् । तस्माज्ज्योतिष्पसम्पन्नो मुक्त इति स्काम् ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात्॥ ४॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्रतत्रोपपादितं तथापि स तत्र(५) पर्येतीत्याः धाराधियभावव्यपदेशस्य सम्पत्तृसम्पत्तव्यभावव्यपदेशस्य(६) च समाधानार्थमाह ॥ ४ ॥

ब्राह्मण जैमिनिरपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य, यथा य आत्माऽपहतपाष्मित्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः, यथा स तत्र पर्येति जक्षत् रममाण इति, तस्य सर्वेषु छोकेषु कामचारो भवतीत्येतदज्ञात-ज्ञापनं विधिः । सर्वेद्धः सर्वेदवर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात्, सिद्धवद्व्यपदेशात् । (७)तिर्ध्वचनसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते त एते उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

⁽१) आत्मेति सूत्रारम्भमाक्षिपति नन्विति । (२) आरम्भोपपादनाय पूर्वपक्षमाह भवेदिति ।

⁽३) नन्तूपसंपयोति क्लाप्रत्ययबलात्परित्यच्येत्येतद्ध्याहरणीर्यं, तथाचात्मप्राप्तिसिद्धेचर्थ्यः सूत्रारंभो-ऽत आह तद्ध्याहोरंपीति । यदि परित्याच्यं च्योतिस्तर्हि तत्प्राप्त्यभिषानवैयर्थ्यमर्चिरादिमार्गस्यात्मक्रे निषि-खत्वादिति भावः ।

⁽४) नतु यदि ज्योतिरेवं स्थेन रूपेणिति निर्दिश्यते कथं तर्द्धपसम्पयिति क्खाप्रयोग इत्याश्चात्रते यदिति। प्रककालयोर्मुखविद्यारणस्वापयोरिवात्राप्यविवक्षितपूर्वकालमावो क्खाप्रत्यय इत्यर्थः। (५) ब्रह्मणि।

⁽६) परं ज्योतिकपसम्पयस्युक्तस्य, ब्रह्मप्राताविप भेदेन स्वन रूपेण सुक्तोऽविष्ठत इत्यर्थः । समाधानार्थमिति । अभिनिष्पत्रस्वरूपस्य परमात्मभावः कलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानुगुणमवगम्यते, निर्मुण-प्रकरणगतस्यापि स तत्र पर्यगादित्यादिफलस्य तु ब्रह्मलोकसम्बन्धदिकिङ्गान्सगुणविद्यासुत्कर्षे इति सिद्धान्तय-ति सूत्रकार इत्याह समाधानार्थमिस्यर्थः।

⁽ ७) कथं तर्हि एतादशन्यपदेशात्ववेश्वरत्वादिकपो जीवो सुक्ती मैवतीत्यवगम्येताऽत आह तान्निवेच-नसामर्थ्यादिति । अन-तरवश्यमाणश्लोकपतिपायोऽयमर्थः प्रतीयतेऽन्यथा । पराग्यूतेश्वरकथनस्य प्रयो-जनामावादित्यर्थः ।

(१)भावाभावात्मके कपैभाविकैः परभेश्वरः । मुक्तः सम्पद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनो ऽभावात्मानो ऽपहतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्वद्वत्वादयो धर्मा अद्वेतं झिनत । नो खळु धर्मिणो धर्मा भियन्ते । मा भृद्भवाश्ववस्विर्मभादामान इति जैमिनिराचार्य दवाच ॥ ५ ॥

चिति तन्मान्त्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः॥६॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वाक्षेकता भवेत् । परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः॥

(२)न होकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः । ते चेदात्मनो भियन्ते द्वैतापत्तरद्वेतश्चतयो व्यावतेंदन् । अथ न भियन्ते तत एकस्मादात्मनो ऽभेदान्मिथोऽपि न भिर्धरन्,
आत्मक्ष्पवत् । (३)आत्मक्षं वा भिर्धत, भिन्नेभ्योऽनन्यत्वान्नीळपीतक्ष्पवत् । न च धर्मिण
आत्मक्ष्पवत् । (३)आत्मक्षं वा भिर्धत, भिन्नेभ्योऽनन्यत्वान्नीळपीतक्ष्पवत् । न च धर्मिण
आत्मक्ष्पवत् । भिर्धन्ते भिर्धस्तु भिर्धन्त इति साम्प्रतम् । धम्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्यभेदप्रसन्नात्, भेदे वा धर्मिणोपि भेदप्रसन्नादित्युक्तम् । (४)भेदाभदौ च परस्परवितेधादेकन्नामावान्न सम्भवत इत्युपपादितं प्रथमे सुन्ने । (५)अभावक्षपाणामद्वैताविहन्तृत्वेऽपि तस्य
पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिक्षपणतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्विकी तद्धभेता रिलव्यते । एतेन सत्यकामसर्वक्रसर्वेद्वरत्यादयोप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्माधिरस्ताशेषप्रपन्नेनाव्यपदेशेन चेतन्यमात्रात्मनाभिनित्पयमानस्य।मुक्तावात्मनोऽर्थग्रन्यरेवापहतपाप्मसत्यकामादिशावदैविक्यपत्ता इत्योद्धलोभिर्मेने । तदिदमुक्तं "शब्दिकरपत्ता एवेते"
(पृ० ९७० पं० ११) ऽपहतपाप्मत्वादयो न तु साव्यवहारिका अपीति ॥ ६॥

एवमप्युपन्यासातपूर्वभावाद्विरोधं बाद्रायणः ॥ ७॥

(६)तदेतदतिशोण्डीरमौडुलोभिन मृध्यते ।

बादरायण आचार्यो मृष्यन्नपि हि तन्मतम् ॥

एवमपीस्यौद्धलोमिमतमनुजानाति । शौण्डीरं तु न सहत इसाह—"व्यवहारापे स्वयं" ति (पृ० ९७१ पं० ७) । एतदुक्तं भवति । ससं तात्त्वकानन्दचैतन्यमात्र.एवास्मा पहतपाप्मसस्यकामत्वादयस्रवौपाधिकतया ऽतात्त्विका अपि व्यवहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्द्वासन्तो येन तच्छव्दा राहोः शिर इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥ ७॥

सङ्कल्पादेव च तच्छुतेः॥ ८॥

(१) एवं स्रोत्रमुपन्यासादिभ्य इति हेतुं व्याख्याय सीत्री प्रतिकां व्याचष्ट भावेति ।

(२) अनेकिति क्लोकं स्वयं व्याचिष्टे नहीति । ते-धर्माः ।

(३) नैकताभवदित्यंशं व्याचष्टे आत्मरूपमिति । (४) श्लोकस्योत्तरार्धं व्याचष्टे भेदाभेदाविति ।

(५) नतु विरोधाद्भेदासम्भवेऽपि भेद एवास्तु धर्माणास्, न चाहैतन्याघातः अभावकृपधर्माणास्-वास्तवत्वेनान्याघातन्वादत् आहाभावकृपाणामिति ।

(६) धर्माणां तुच्छत्व भ्युपगमत्रयुक्तोडुलोमिमतासङ्गेशि तदवस्तुत्वप्रयुक्तमतसङ्गमस्येव बादराय-षस्येत्यर्थः।

अतएव चानन्याधिपतिः॥ ९॥

(१)यरनानपेक्षः सङ्करणे लोके बस्तुप्रसाधनः।

न इष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कंचिद्य चिकीषुः प्रयतेत प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्रीतीति क्रमो हृष्टः, न त्विच्छानन्तरमेवास्येष्यमाणमुपतिष्ठते, तेन श्रुत्याऽपि लोकवृत्तमनुरद्श्यमानया विदुषस्ताहरा एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु सङ्कत्पादेवेति लोकिकं यतनः
गौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात्, यळ्च तदसरकत्पमिति । (२)स्यादेतत्,
यथा मनोर्थमात्रोपस्थापिता स्रो क्रेणानां चरमघातुवसगेहतुः, एवं पित्रादयोऽप्यस्य सङ्कत्पोपस्थापिताः कविष्यम्ते स्वकायांयस्यत् आह—"न च स्नङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः"
हित (पृष्ट ९७२ पंष्ट १)। सन्ति हि खळ् कानि चिद्रस्तुकप्रसायमानि कार्याणि यथा
स्रोतस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि, काानांचतु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमघातुवि सर्गरोमहषादीनि । तत्र मनोर्थमात्रोपनीते पित्रादा भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्याणि व तु तत्साध्यानि भवितुमहंनित, न हि स्त्रेणस्य रोमहषाद्वित् स्रोवस्तुसाध्या मणिमाळादयस्तादेदमुक्तं पुष्कळमोगिमिति प्राप्ते,

आभिघीयते—

पित्रादीनां समुस्थानं सङ्करगदेव तच्छुतेः । न चानुमानबाधाऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

(३) प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थ पोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधिः तुम्, अनुमानमेव तु स्वीरपादाय पक्षधमःवादिवन्मानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामप्रीमिन्ध्यपातेनापेक्ष्यमाणं सामप्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्था बाध्यते, अत एव नरशिरःकपान्छितिशौचानुमानमागमविष्वतिवषयत्वा नोपपचते । (४) तस्माद्विद्याप्रभावादिदुषां सङ्कर्पन्मात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम् । तथाहुरागमिनः को हि योगप्रभावादते उगस्य-इव समुदं पिवति स इव दण्डकारण्यं सजित । तस्मात्सवंभवदातम् ॥ ६॥ ९॥

अभावं बादारिशह होवम् ॥ १० ॥

- (१) पूर्व सप्रपञ्चानिष्पपञ्चत्वयोक्योवहारिकवास्तविकत्वाभ्यो व्यवस्था कृताऽत्र तु सङ्कृत्यातिरिक्तसाः धनभावाभावयोरेकोपाधावापाततो विरोधान्होकसिद्धपदपदार्थापेक्षायाः श्रुतेलोकिकानुमानाद्याध इति पूर्वपक्ष-माह यत्नेति । अनेन विमताः प्रयत्नादिसापक्षसङ्कृत्यजाः भोगसाधनत्वात्सम्मतवदित्यनुमानप्रयोगोऽत्र स्वचितः। नतु मुक्तसङ्कृत्यस्य क्रोकिकसङ्कृत्यवनसापेक्षत्वानुमानं सङ्कृत्यदेवत्यवधारणवाधितमत आह स्रोत्रति। अत्र सगुणविदि पित्रादिविषयमयत्तस्य लाघवान्लघो तंस्मित्रसत्त्वमिव कृत्वा मङ्कृत्योऽवधारितः न तु प्रय-लाभाव इत्यर्थः।
- (२) उक्तातुमानस्य मनि सङ्कल्पमात्राभिन्यक्तकामिन्यां न्यभिचारमाशंक्याह स्यादेतिदित्यादिना । सत्तात्रयुक्तभोग ताधनत्वादिति हेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः । मणिमाला–कण्ठपालारोगः ।
- (३) नतु श्रुत्यतुमानयोर्विरोधे किमिति श्रुत्यैवातुमानबाधो न विपरीतमत व्याह प्रमाणान्तरेति । पद्पदार्थावगममात्रे श्रुतेरपेक्षा न वाक्यार्थवोधने इत्यर्थः ।
- ः (४) उक्कातुभाने विद्यासृष्टस्वष्ठपाधिमप्याह तस्मादिति । अनेन सिद्धान्तिमते विमतः प्रयत्नादानपे-स्वसङ्करपजः योगसामर्थ्यसृष्टस्वादगस्त्यकृतसमुद्रपानवदिस्यतुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

(१)अन्ययागव्यवेच्छित्या मनसेति विशेषणात् । वेहेन्द्रियविवोगः स्याद्विदुषो बादरेर्भतम् ॥

(२)अनेकघामावखाईंत्रमावसुवो मनोभेदाद्वा (३)स्तुःतिमात्रं वा कथंचिद्भूमवि॰ यायां निर्गुणायां तदसम्भवात् असतापि हि गुणेन स्तुनिर्भवश्येवेति ॥ १०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥

(४)शरीरोन्द्रयभेदे हि नानाभावः समञ्जयः।

न नार्थसम्भवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमात्रसेदे स्फुटतरो इनेक्षाभावी यथा शरीरेन्द्रियसेदे, अत एव सौमरे-रीभविनिर्मितिविनिधदेहस्थापयीयेण मान्धातृकन्याभिः पश्चाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्थते। न चार्षसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थकमनकन्पते, सम्मवित चास्यार्थनस्वम्। ययपि निर्गुणा-यासिदं भौमविद्यायां पट्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणेव विद्या स्तूयते। न चान्ययोगव्यवच्छेदेनव विशेषणम्, अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात्, यथा चेत्रो धनुर्घरः। तस्मान्मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यशालिनां नियमेनेति मेने जीमिनिः ११

द्वादशाहबदुभयाविधं बादरायणोऽतः॥ १२॥

मनसित केवलमनोविषयां च 'स एक्घा भवति त्रिधा भवती'ति शरीरेन्द्रियभेदिवयां च श्रुतिसुवलभ्यानियमवादी खल्ल बादरायणो नियमवादी पूर्वयोनं सहते, द्विविधश्रुत्यनुरोध्यात् । (५) न चायोगन्यवच्छेदेनैवंबिधेषु विशेषणमवक्त्यते । कामेषु हि रमणं समन् स्केन्द्रियेण शरीरेण पुरुषाणां सिद्धमेनेति नास्ति शङ्का मनोयोगस्येति तद्व्यवच्छेदो व्यर्थः, सिद्धस्य तु मनोयोगस्य तदन्यपरिसंख्यानेनार्थवत्वमवक्त्यते । तस्माद्वामेनाक्ष्णा पश्यती । तिवदन्नान्ययोगन्यवच्छेद इति साम्प्रतम् । 'द्वादशाहवादि"ति (पृ०६७३पं०१९)।

(६)द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने ।

⁽१) यथा साधनान्तरानपेकं वित्रादिसमुख्यानन्तथा मनसेति विशेषणस्यान्ययोगञ्यवच्छेदकःवेनाव-धारणार्थत्वादिनुषो देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति अन्ययोगिति ।

⁽२) नतु 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्यायनेकधाभावात्रानाञ्चरीरादिकं कुतो न स्यादत आहाने-कधिति। योगप्रभावमनोभेदादनेकधाभावोपपत्तर्नानेकञ्चरीरपातिरित्यर्थः।

⁽३) मनोभेदाङ्गीकारे मनसेत्येकवचनबाधावित्तवारणायाह स्तुतिमात्रमिति ।

⁽४) मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति श्वरीरोति । पैरः संवादेन मोगार्थो ह्यानेकधाभावः न च मनः पैरेव्हेयत इति न पुष्कलभोग इत्यर्थः ।

⁽५) चैत्रो धरुर्धर इत्युक्ते खड्गायन्ययोगो न वार्यते एवमत्रापि, यस्य हि पातिः पाश्चिकी विद्योद्य तिहित्रेषणासम्बन्धन्यवच्छेदकः स्वस्य विद्रोद्यान्वयमात्रं गमयेयथा धरुर्धरत्वं न हि चेत्रो धरुर्दधान एव वर्तते, प्रकृते तु 'मनसैतान् कामान्यस्यन् रमते' इत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्रातत्वान्मनसस्तदत्ववादेन परिस-इचाविधिविवान्ययोगानिवृत्त्यर्थमाह न चायोगेति ।

⁽६) आधनोपयिभ्यां चोदने सति द्वादशाहस्य सम्रतं गम्यते, आधनोपयिचोदनयोरन्यतरतं समन् लक्षणम् , तस्यव द्वादशाहस्य यजेतेति चोदने सति अहीनत्वं च गम्यते इत्यर्थः । इदं जैमिनीयदशमाध्या-यम्प्रपादीय ५९-६० स्वनाभ्यां सम्राहानलक्षणोक्तिपूर्वकं तदुभयलक्षणयोगातः द्विविधो द्वादशाह इत्युक्तं त-मैव दृष्टव्यम्।

अहीनत्वं च यजतिचोद्ने सति गम्यते ॥

"द्वादशाहस्य स्त्रः वहुकर्तृवस्य गम्यते । एवं तस्यैव "द्वादशाहेन प्रजाकामं याज्ये विद्वां स्त्रमुपयन्ती"ति च द्वादशाहस्य सत्रः वहुकर्तृवस्य गम्यते । एवं तस्यैव "द्वादशाहेन प्रजाकामं याज्ये दिति" यजितचोदनेन नियतकर्तृपरिमाणस्येन "द्विरात्रेण यजेते"स्यादिवदहीनस्वमि गम्यत हित । (१) सम्प्रति शरीरोन्द्रयामावेन मनोमात्रेण विदुषः स्वप्नतस्त्रस्मो भोगो भवति छतः १ उपपत्तः, 'मनसैतानि'ति श्रुतेः । यदि पुनः सुष्ठमवदभोगो भवेत , नैषा श्रुति स्वपयेत । न च स शरीरवदुपभोगः शरीरायुपादानवयर्थात् । सशरीरस्य तु पुष्कली(२) भोग इहाप्युपपत्तिरित्यनुष्वजनीयम् । तदिदमुक्तं सुत्राम्याम्—

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ अवे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

इति ॥ १२-१४ ॥

प्रदीपचदाचेदास्तथा हि द्र्यायति ॥ १५॥

(३)वस्तुतः परसारमनोऽभिन्नोध्ययं विद्यानारमाऽनाद्यविद्याकल्पितमादेशिकान्तःकरणावच्छेदेनानादिजीवभावमापननः प्रादेशिकः सन्त देहान्तराणि स्वभावनिर्मितान्यपि नानाप्रदेशवर्तीनि सान्तःकरणो युगपदावेण्डमईति । न चारमान्तरं स्वष्टुमपि, स्वयमानस्य
स्वष्ट्रितिरेकेणानारमस्वादारमस्वे वा कर्तृकर्मभावाभावाद्धेदाश्रयस्वादस्य । नाप्यन्तःकरणान्तरं
तत्र सजति, सञ्यमानस्य तदुपाधिरवाभावात् । अनादिना खल्वन्तःकरणेनौरपतिकेनायमः
वरुद्धो नेदानीन्तनेनान्तःकरणेनोपाधितया सम्बन्द्धमईति । (४)तस्माद्यया दावयन्त्रं तः
स्वयोक्त्रा चेतनेनाधिष्ठितं सकृदिच्छामनुरुध्यते, एवं निर्माणकरीराण्यपि सेन्द्रियाणीति प्राप्ते,
प्रस्थिनियते—

(५)शरीरखं न जातु स्याङ्कोगाधिष्ठानतां विना । स त्रिधेति शरीरत्वमुक्तं युक्तं च तिद्विभौ॥

'स त्रिषा भवति पश्चषा सप्तषा नवषे'स्यादिका श्रुतिर्विदुषो नानाभावमाचक्षमाणा मि-षदारीरेन्द्रियोपाधिसम्बन्धेऽवकल्पते, नोदेहहेतुभेदे, न हि यन्त्राणि भिषानि निर्माय

⁽१) सञ्गरीरत्वमञ्चरीरत्वं चेत्युभयविधत्वं विरुद्धामित्याञङ्काच कालभेदेन व्यवस्थापनार्थं भाव इत्या-दिसुत्रद्वयं व्याचष्टे सम्प्रतीति । (२) जान्नद्वत्स्थूल इत्यर्थः ।

⁽३) नतु ब्रह्माभित्रस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सजिधानात कथं साङ्काल्यिकशरीराणां निरात्मकस्वेन पूर्वपक्षसम्भवस्तवाह वस्तुत इति । स्वभावनिर्मितान्यपीति । परिच्छित्रान्तःकरणोपहितजीवादृष्टसामध्यीन हेहानामुःपन्तिर्भवति परिच्छित्रस्य तु देशान्तरे व्यञ्जकान्तःकरणाभावादिभिव्यक्त्यतुपपन्तरिष्ठातुस्वमग्रुक्त-भिरवर्थः ।

⁽४) नतु व्यवहितदेशान्यपि दारुयन्त्राणि यथा मायाव्यधितिष्ठति एवं जीवोपि देहान्तराणीत्याशङ्क्य, तथास्रति तेषु भोगासिस्रेभीवे जामद्रदित्यक्तिविरोध इत्यभित्रायेणाह तस्मादिति ।

⁽५) दारुयन्त्रसमस्वं योगिसृष्टशरीरेषु व्यावर्तयति शरीरत्वमिति । यदविष्ठित्र आस्मिनि भोगस्तिदिः व्यिपाद्यमाद्यमस्यावयावभोगायतनमेवविषस्य भोगाधिष्ठानतां विना शरीरत्वं न स्यात् तथाविष एव शरीरत्व-प्रसिद्धिः, स एकषेत्यादिकमात्मनो बहुभवनं देहभेदोपाधिकमन्यादशस्यासम्भवातः , सशुणचिदात्मनः विद्या-सामध्योद्यासिरपि सम्भवतीति स्रोकार्थः ।

बाह्यन्यन्त्रबाहो नानात्वेनापदिश्यते । (१) ओगाधिष्ठानत्वं च शरीरत्वं नाभोगिथिष्ठानषु यन्त्रिष्विव युज्यते । तस्माह्दान्तराणि छजति । न वानेनाधिष्ठितानि देहपक्षे वर्तन्ते । (१) न च सर्वगतस्य वस्तुतो विगिलतप्रायाविद्यस्य विदुषः पृथग्जनस्येवौत्पत्तिकान्तःकरण-वश्यता येन तदौत्पत्तिकमन्तःकरणमागन्तुकान्तःकरणान्तरसम्बन्धस्य वारयेत् । तस्माद्विः द्वान् सर्वस्य वशी सर्वेश्वरः सत्यसङ्करणः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि निर्माय तानि चैकपदे प्रविश्य तत्तिविन्द्रयमन्तःकरणस्तेषु लोकेषु सुक्तो विहरतीति साम्प्रतम् । (३)प्रदीपविदिति तु निदर्शनं प्रदीपक्यं प्रदीपक्यक्तिषूपवर्यते सिन्नवर्तिवर्तिनीनां सिन्नव्यक्तीनां सेदात् । एवं विद्वान् कीवात्मा देहसेदेऽप्येक इति परामश्रीर्थः। एकमनोनुवर्तानी(४) त्यकाभिप्रायवर्तानी। स्यर्थः ॥ १५॥

सम्पन्नः केवलो सुक्त इरयुच्यते । न चैतस्येरथंभावसम्भवः श्रुतिविरोधादिरयुक्तमर्थजा-तमाक्षिपति "कथं पुनर्मुक्तस्ये"ित (पृ०९७६ पं०११)। "स्रालिख्य" इति (पृ९७६ पं०१)। (५)सिळ्लिमिव सिल्लः सिळ्लप्रातिपदिकात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य इरयुप-मानादाचारे क्रिपि कृते पचार्याच च कृते रूपम्। एतदुक्तं भवति—यथा सिळ्लमम्भोनिधा प्रक्षिप्तं तदेकाभावसुपयाति एवं द्रष्टापि ब्रह्मणेति । अत्रोत्तरं स्त्रम्—

स्वाप्ययसम्परयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि॥ १६॥

आस काबिच्छुतयः सुष्ठाप्तमपेक्ष्य काबितु सपार्ति तद्धिकारात् । ऐदनर्यश्चतयस्तु सगुणविद्याविपाकावस्थापेक्षा मुक्त्यभिसन्धानं तु तद्वस्थासत्तेर्यथाऽहणद्रश्चेने संध्यायां दिवसाभिधानम् ॥ १६ ॥

जगद्व्यापारवर्जे प्रकरणादसन्निहितत्वाच ॥ १० ॥

(६)स्वाराज्यकामचारादिश्रातिभ्यः स्याबिरङ्कुशः । स्वकार्थ ईरवराषीसिद्धिरप्यत्र साधकः ॥

"आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेडस्मै देवा बिलमावहृति , सर्वेषु लोकेषु कामचारी भव-ती"रयादिश्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मण इवान्यानष्वीनत्वमैश्वर्यमवगम्यते । नन्वस्य ब्रह्मोपा-सनालक्ष्मेश्वर्यं कथं ब्रह्माषीनं, न तु स्वभावो, न हि कारणधीनजन्मानो भावाः स्वकार्ये

⁽१) शरीरत्वं न जात्वित्येतद्धाच्छे भोगा।धिष्ठानत्वं चेति । शरीरत्वे प्रमितं भोगा।धिष्ठानत्वमभोगाधिः छानत्वाभ्युपगमेऽसम्भवीत्यर्थः ।

⁽२) युक्तं च तंदिमा इति स्रोकमार्ग व्याकरोति नचेति । स्वान्तःकरणाँद्विहरंपि योगप्रभावेण व्याति । स्वान्तःकरणाँद्विहरंपि योगप्रभावेण व्याति । स्वान्तःकरणाँद्विहरंपि योगप्रभावेण व्याति । स्वान्तःकरणेषु मृष्टेष्वस्यात्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवे तद्वशाख शारीरान्तरेष्वपि भोगसम्भव इत्यर्थः ।

⁽३) एकप्रदीपादुःपन्नानां प्रदीपानां प्रतिपात्तिभेदात् विदुषश्च सर्वशारीरेध्वैक्यानिदर्शनानुपपत्तिमार्शः वयाह प्रदीपवदिति त्विति ।

⁽४) एकमनोऽनुवर्तित्वं शरीरान्तराणामयुक्तं स्वीयमनोऽनुवर्तित्वाद्तो व्याचष्टे एकामिप्रायेति ।

⁽५) प्रतिलग्नाब्दस्य नपुंसकत्वाःपुंलिङ्काःवातुपपत्तिमाश्चेवय व्याचष्टे प्रतिलमिवेत्यादिना । स्रतिलमि वाचरति तचुल्यो वर्तते इत्यर्थः ।

⁽६) पूर्वपक्षमाह स्वाराज्योति । उपासकस्य सिद्धशुरपत्तेरीश्वराधीनत्वेऽपि सिद्धिकार्ये जगज्जस्मादै। स निरङ्कत्र इत्यर्थः ।

स्वकारणमपेक्षन्ते, किन्स्वत्र ते स्वतन्त्रा एव, यथाहुः—
मृश्पिण्डदण्डचकादि घटो जनमन्यपेक्षते ।
सदकाहरणे स्वस्य तहपेक्षा न विद्यते ॥

(१)न च विदुषां परमेश्वराघीनैश्वयं सिद्धित्वासद्गतमेश्वर्यं, येन लैकिका एव राजानी
महाराजाधीनाः स्वध्यापारे विद्वांसः परमेश्वराधीना भवेयुनं खळु यदधीनोत्पादं यस्य रूपं
तसद्भावतं भवतीति किथिनियमः । तत्समानां तद्धिकानां च दर्शनातथा ह्यान्तेवासी गुर्वः
धीनविद्यः तत्समस्तद्धिको वा हर्यते । (१)दुष्टसामन्ताश्च पार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवाः
स्पर्धमानास्तान्विजयमाना वा हर्यन्ते । तदिह निरतिश्यैश्वर्यत्वात् परमेश्वरस्य मा नाम
भूवन् विद्वांसस्तते।धिकास्तत्समास्तु भविष्यन्ति, तथा च न तद्धीनाः, न हि समप्रधानमाः
वानामस्ति मिथोऽपेक्षा । तदेते स्वतन्त्राः सन्तस्तिह्यापारे जगत्सर्जनेऽपि प्रवर्तेराचिति प्राप्ते,

प्रत्याभिषायते-

(३)नित्यत्वादनपेक्षत्वात् श्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि ।

ऐकमखाच्च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता ॥

जगत्सर्गलक्षणं हि कार्यं कारणैकस्वभावस्यैव हि भवतु आहो कार्यकारणस्वभावस्य । तत्रोभयस्वभावस्य स्वारपत्तौ मूलकारणायेश्वस्य पूर्वंसिद्धः परमेश्वर एव कारणमभ्युगेतन्य इति स एवैकोऽस्तु जगत्कारणम् तस्यैव नित्यत्वेन स्वकारणानपेश्वस्य क्छप्तसामर्थ्यात् । करूप्यसामर्थ्यास्तु जगत्सर्जनं प्रति विद्वांसः । न च जगत्स्रस्ट्रत्वमेशां श्रूयते, श्रूयते त्वत्रभवतः परमेश्वरस्यैव । तमेन प्रकृत्य सर्वासां तच्छुतीनां प्रवृत्ताः । आपि च समप्रधानानां हि न नियमवदैकमत्यं दश्वमिति यदैकः सिस्क्षिति तदैवेतरः संजिहीर्षतिश्वपर्यायेण स्वश्चिसंहारो स्याताम् । च चोभयोरपश्चित्रत्वं व्याधातादेकस्य(४) तु तदाधिपत्ये तदिमप्रायानुरोजिनां सर्वेषामैकमस्योपरत्तेरदोषः । तत्रागन्तुकानां कारणाधीनजन्मश्चर्याणां ग्रह्ममाणाविशेषत्या समस्वाकित्यैश्वर्यशालिनो ग्रह्मते तेभयो विशेष इति स एव तेषामधीश इति तत्तन्त्रा विद्वांस इति परमेश्वरस्थापारस्य सर्गसंहारस्य नेकाते ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुकायबीजमाशङ्कर निराकरोति-

प्रत्यक्षोपदेशोदिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः॥ १८॥

यतः परमेश्पराधीनमैश्वर्थं तस्मात्ततो न्यूनमणिमादिमात्रं स्वाराज्यं न तु जगरखच्ट्र-त्वम् । उक्तान्न्यायात् (५)॥ १८॥

⁽१) ननूदकाहरणादि कारणानपेक्षं स्यात् ऐश्वर्थं तूपजीव्यादुपजीवकस्य न्यूनामिति विश्लेषव्यातिमा-शंक्य व्यभिचारं तत्र प्रदर्शयति नचेति ।

⁽२) ननुपजीवकस्य विद्योपजीव्यसमा भवेत्रतु नियन्तृकर्तृत्वाधैश्वर्यामित्याशंक्याह दुष्टेति ।

⁽३) सम्प्राधान्यं हि विशेषानिर्णये भवति, अत्र त्वास्त साधकेभ्यो ईश्वरस्य विशेषनिर्णयहेतुरित्य-भिन्नेस्य सिद्धान्तमाह नित्यत्वादिति । ईश्वरजगत्कर्तृत्वायैश्वर्यस्य नित्यत्वात् विदुषां स्वकार्ये ईश्वराधीनते-त्यर्थः । अत एवानपेक्षत्वात्तरस्यपेक्षाणां तु जीवानां जगत्स्वर्ष्टृत्वादेरीश्वरपाप्त्यन्ययातुपपत्त्या कल्प्यता-त्वस्यसस्य बलीयस्त्वादिति । एवं आत्मन आकाश्चः सम्भूत इति जगत्स्वर्श्वस्रुतेः सदेव सीम्येत्यादिन। तस्यव प्रक्रमादीश्वराधीनत्वाभ्यूपगमे एवैकमत्यलाभाष्ट्यति क्षोकार्थः । क्रमशो क्षोकं व्याचष्टे जगदिति ।

⁽४) स्वपक्षे जगत्वर्गीयपत्तिमाहैकस्येति। (५) नित्यत्वादेः।

विकारावातं च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९॥

(१)एतावानस्य माहिमेति विकारवर्ति रूपमुक्तम्, ततो ज्यायश्विति निर्विकारं रूपम्, तथा पादोऽस्य विश्वा भृतानीति विकारवर्ति रूपं, त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्विकारमाह रूपम् ॥ १९ ॥

द्र्यतश्चेवं प्रतक्षानुमाने ॥ २०॥

दर्शयतश्चापरे श्रुतिस्मृती निर्विकारमेव ६पं भगवतस्ते च पठिते । (१)एतदुक्तं भवति । यदि ब्रूवे सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने यथा तद्गुणस्य निरवप्रदृश्वमपि वस्तुतोऽस्तीति निरवप्रदृश्वं च विदुषा प्राप्तव्यमिति तदनेन व्यभिचारयते, यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमाने वस्तुतः स्थितमपि निर्विकारदृपं न प्राप्यते, तत्कस्य हेतोः, तत्कृतुःवादुपासकस्य । तथा तद्गुणोपासनया वस्तुतः स्थितमपि निरवप्रदृश्वं नाष्यते, तत्कोपासनासु पुरुषकृतुःवाद् । (३) उपासकस्य तदकृतुःवं च निरवप्रदृश्वस्थोपासनिविष्यगोचरत्वाद्विष्यधीनःवाच्चोपासनासु पुरुषस्वातःश्याभावात् , स्वातःश्ये वा प्रातिभःवप्रसङ्गादिति ॥ २०॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

न केवलं स्वाराज्यस्येश्वराधीनतया जगत्सर्जनम् साक्षाद्भोगमात्रेण तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादिष व्यपदेशलिङ्गादिति । भूतान्यवन्ति भीणयन्तीति भोजयन्तीति यावत् । सृत्रान्तरावतारणाय शङ्कते—''नन्वेवं स्तति सातिश्चयत्वादि''ति । (१०९७९ एं० ४) सह परमेश्वरस्थातिशयेन वर्तत इति विदुष ऐस्वयं सातिशयम्, यच्च सातिशयं तस्च कार्यं यथां लौकिकभैश्वर्यम्, तदनेन कार्यत्वमुक्तम् । तथा च कार्यत्वादन्तवस्त्राप्तामिति तस्च न युक्तमानन्त्येन तिद्वदुषां तत्र प्रवृत्तेरिति ॥ २९॥

अत उत्तरं पठति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

किमिर्चिर।दिमार्गेण ब्रद्यालेकप्राप्तान।भैश्वर्यस्यान्तवरवं त्वया साध्यते, आहो स्विच्च-न्द्रलोकादिवद् ब्रह्मलोकादेतल्लोकप्राप्तिभुक्तिरन्तवस्यम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम् , उत्तरत्र तु श्रुतिस्मृतिविरोधः, तद्विधानां च कममुक्तिप्रतिपादनादिति । तत्त्वमसिवाक्यार्थै-केष्पासनापरान्त्रत्याह—"स्वस्यम्द्रश्निविध्वस्तत्मस्वामि"ति (ए० ९८० पं० २) (४)द्विधाऽविद्यातमः, निरुपाधिबद्यासाक्षात्रस्तस्वदर्शनम् । न चैतान्निर्वाणस्वस्था-नस्वस्यं कार्यं येनानिरयं स्यादित्याह—"निश्यस्विद्धे"ति ॥ २२ ॥

(५)भंक्ता वायस्रोरद्ववन्दमिखलावियोपधानातिगं येनाम्नायपयोनिधेनयमथा ब्रह्मासृतं प्राप्यते ।

⁽१) सहस्त्र शीर्षेत्यादेरस्य महिमा विभातिनं तु स्वरूपिमत्यर्थः।

⁽२) विकारावर्तिते दर्शयतश्चेति च स्त्रदयस्याभिभायमाह एतदुक्तामिति।

⁽३) नतु चगुणोपासनास्त्र तर्हि किमित्युपासकस्य गुणगतं निरङ्कश्चात्वसुपास्यं न भवति, तत्राहोपाः सकस्येति । निष्टि निरवमहत्रसकामत्वादिगुणकमी व्वरस्रपासीतेति श्रुतिरस्ति, सा हि सत्यकामत्वादिगुण-स्रुपासीतेत्येवंकपत्यर्थः । (४) कार्यकारणकपा।

⁽५) श्रोतृणाचत्साहार्थे सकलशासार्थ संग्रह्मात भक्त्वेति । येन ग्रन्थसन्दर्भेण वायप्ररेन्द्रसप्रदायं

सोऽयं शाहरभाष्यजातिषययो वाचरपतेः सादरं सन्दर्भः परिभाष्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्यरः ॥ १ ॥ अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्वमभाष्यताम् । नीतिनीकर्णधारेण मयाऽपूरि मनोरथः ॥ २ ॥ यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्विन्दुभिः । यन्न्यायसांक्ययोगानां वेदान्तानां निवन्वनैः ॥ ३ ॥ समचैषं महत्पुण्यं तत्फळं पुष्कळं मया । समपितमयैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ ४ ॥

तृपान्तराणां मनसाय्यगम्यां भूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् । कार्तस्वरासारसुपूरितार्थः सार्थः(१) स्वयं शास्त्रविचक्षणह्य ॥ ५ ॥ नरेद्वरा यच्चरितानुकारः मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति । तहिमन् महीपे महनीयकीर्ती श्रीसन्तृगेऽकारि मया निवन्धः ॥

ॐ तस्यद्बद्धार्पणमस्तु ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिते शङ्करभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्या • ष्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तवायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

युक्तिखङ्गधाराभिर्भवस्वा न्यायक्कपप्रन्थदण्डेन विलोडिनादाम्नायदुग्धसमुद्राडुर्भूतमादिलावियोपाधि ग्रुन्यं ब्रह्मामृतं श्रोतृभिः प्राप्यते सोऽयं शाङ्करभाष्यव्याख्यानविषयो वाचस्यतेर्प्रन्यसन्दर्भो हे सुमतयः युष्माभिः सादरं चिन्तनीयः, नैवं मन्यस्वमस्मजुल्यकृतिनाऽनेन प्रन्थेन किं करिष्याम इति यतः स्वार्थेषु को मन्सरः विश्च सम्प्रदायविमलक्षियो न ताद्वस्या युष्भाकं याद्वस्यावावयोरित्यर्थः ।

(१) सुवर्णानवरतवर्षण(दान)पूरिताथयाचकः । त्रयीरत्नाङ्कभूवर्षे दुर्ण्डराजेन शाक्षिणा न्यायाचार्यकृपालब्धवेदुर्धाविभवात्रतु ॥ छात्राणासुपकारार्थे डिप्पण्या समलंकृता भामती भास्त्रती भूयाद्विश्वेशचरणार्पिता ॥ १ ॥

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त:-

चौलम्बा संस्कृत सीरिज़ श्राफिस,

